ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XCII. ÉVFOLYAM

1981

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Balassa Iván: Az aratógazda. Der Vorschnitter. (Führer des Schnittertrupps) 533—548

Banó István: Három archaikus mesei stíluselem generatív nyelvelméleti megvilágításban. Trois éléments de style de conte populaire archaïques au jour de la théorie linguistique générative ..... 1— 13

Barna Gábor: A nora. Egy szláv eredetű hiedelemlény a magyar néphitben. Die Nora. Ein übernatürliches Wesen slawischen Ursprungs im ungarischen Volksglauben ..... 413—435

Bellon Tibor: A köles termesztése és keleti párhuzamai. The cultivation of millet in Hungary and its eastern parallels ..... 233—258

Bodó Sándor: Iga és járom. 'Iga' und 'járom' (Zwei ungarische Ausdrücke für das Zugzeug des Rindviehs) ..... 298—306

Ikvai Nándor: A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai. Straucheggen in Nordungarn und ihre slowakische Parallelen ..... 278—297

Lukács László: Húsvéti korbácsolás. Österliche Rutenzüchtigungen ..... 374—399

Niedermüller Péter: Az első tűz mágikus szerepe a kárpáti pásztorfolklórban. Die magische Rolle des Notfeuers in der Hirtenfolklore der Karpaten .. 400—412

Paládi-Kovács Attila: Hagyományos vízhordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Traditionelle Wassertragmethoden und Geräte im Karpatenbecken ..... 307—333

Péntek János—Szabó Attila: Az alakor (Triticum monococcum L.) Erdélyben. Das Einkorn (Triticum monococcum L.) in Siebenbürgen ..... 259—277

Petercsák Tivadar: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Wanderhandwerker im Zemplén Gebirge und im historischen Oberungarn ..... 436—451

Sangina, I. I.: A vászonkendők szerepe az orosz parasztok családi rítusaiban a XIX. század végén és a XX. század elején. The role of linen towels in the Russian family rites in the late XIXth and early XXth centuries .. 14— 26

Cs. Schwalm Edit: A palóc lakodalmi kalácsok. Der Hochzeitskuchen der Palócen ..... 350—373

Selmeczi Kovács Attila: Kézimalmok. Történeti rétegek — technikai regresszió. Querns. Historical layers — technical regression ..... 204—232

Szilágyi Miklós: Egy „elemi ismeret" aktualizálásai. Halfogás kézzel. Aktualisierungen einer elementären Kenntnis. Fischfang mit der Hand ..... 334—349

Szomjas-Schiffert György: Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben. Verwandte Melodien im ungarischen, tschechischen und mährischen Volksliedschatz ..... 27— 58

Voigt Vilmos: „A szerelem kertjében". Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához. III. „In the garden of love". Approaches to the analysis of the development and poetic characteristics of lyric folk song texts ..... 513—532

Közlemények — Communications

Andorka Rudolf: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század). Social factors of the development of the number of children in peasant communities: 18th—19th centuries 94—110

Béres András: A méhkeréki táncház. The dance house in Méhkerék ..... 481—486

K. Csilléry Klára: A parasztgyermek helye a lakásban. Der Platz des Bauernkindes in der Wohnung ..... 59 — 65
Fügedi Márta: A kislányok varrni tanulása és a varró munka Mezőkövesden. Das Erlernen der Stickerei und die Stickarbeit der kleinen Mädchen in Mezőkövesd ..... 69 — 74
Gunda Béla: Művelődéstörténeti jegyzetek a magyar gyermekjátékokhoz. Beiträge zur Kulturgeschichte der Kinderspiele und Spielzeuge ..... 65 — 69
Gyermekélet a régi falukban. Children's Former Way of Living in Hungarian Villages ..... 59 — 94
Jávor Kata: A gyermek és a fiatal mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa. The child as the object of the parents' aspirations: Two recent case-studies ..... 89 — 94
Knézy Judit: Babócsa és környéke népi táplálkozása. Bäuerliche Nahrungswesen in der Gegend von Babócsa (Südwestungarn) ..... 459 — 470
Kós Károly: Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. Schriftliche Quellen zur Geschichte der materiellen Kultur der Székler 471 — 478
Peneva-Vincze, Lili: Hagyományőrzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. Traditionalism and adaptation to the foreign environment among Bulgarian market gardeners living in Hungary ... 452 — 459
Szabadfalvi József: Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron. Signale der Hirten auf der Weide von Nádudvar ..... 478 — 481
Tátrai Zsuzsanna: Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. The role of girls in the family work-organisation ..... 74 — 89

Kutatástörténet — History of Ethnography and Folklore

Faragó József: Mailand Oszkár és a román folklór. Oszkár Mailand and Roumanian folklore ..... 487 — 498

Tájékozódás, kutatási áttekintések — Orientation, Surveys of Research Fields

Kulišić, Špiro: A szerb ősvallás és mitológia. Serbische Urreligion und Mythologie ..... 111 — 119

Vita, vélemények — Discussion and Debate

Jung Károly: Gondolatok a magyar—délszláv egybevető néphiedelem- és mitológiai kutatás kapcsán. Gedanken zur vergleichenden ungarisch—süd-slawischen Volksglaube- und Mythologie-Forschung ..... 142 — 147
A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből: „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig." Veres Péter kandidátusi disszertációjának moszkvai vitája. Hungarian prehistory from an ethnographic perspective: Ethnogenesis and ethnic history of the Hungarians until the conquest in 896. Discussion of a thesis presented by Péter Veres at the Ethnographic Institute of the Soviet Academy of Sciences, Moscow. (Veres Péter tézisei, R. G. Kuzejev, Z. P. Szokolova, B. P. Susarin opponensi véleménye, N. N. Cseboksarov, Ja. V. Csesznov, Sz. I. Vajnstejn hozzászólása, Veres Péter válasza. Péter Veres's position-paper, comments by R. G. Kuzeev, Z. P. Sokolova, B. P. Šušarin, N. N. Čeboksarov, Ja. V. Česnov, S. I. Vainštein, Reply of Péter Veres.) ..... 120 — 141
Szegedy-Maszák Mihály—Kósa László: Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. Two more opinions about the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia ..... 549 — 556

Kutatók, életművek — Personalia

Balassa Iván: Nyárády Mihály 1889—1980. Mihály Nyárády, 1889—1980 ... 574 — 576
Gunda Béla irodalmi munkássága. 1970—1980. Összeáll. Serfőzőné Gémes Magda. Bibliography of Béla Gunda for the years 1970—1980, compiled by Magda Serfőző Gémes ..... 196 — 203

Gunda Béla: Kustaa Vilkuna 1902—1980 ..... 152—155
Ikvai Nándor: Tarisznyás Márton 1927—1980. Márton Tarisznyás 1927—1980 ..... 571—572
K. J.: Hilkka Vilppula 1913—1980 578
Molnár Balázs: Dorogi Márton 1911—1980 (bibliográfiával.) Márton Dorogi 1911—1980 (with a bibliography) ..... 568—570
Paládi-Kovács Attila: Gunda Béla köszöntése. Béla Gunda's anniversary .... 193—196
Rév Mária: Erna Vasziljevna Pomeranceva 1899—1980 ..... 577—578
Tálasi István: Búcsú Bálint Sándortól. A Farewell to Sándor Bálint ..... 148—151
Tarisznyás Márton irodalmi munkássága (1958—1980). Összeáll.: Tarisznyás Mártonné ..... 572—574
Voigt Vilmos: Katona Imre hatvanadik születésnapjára (bibliográfiával). Sixtieth birthday of Imre Katona (with a bibliography) ..... 557—567

Krónika — Chronicle

Balassa Iván: A Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság 25 éves munkája. 25 years of the International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements ..... 592—595
Barabás Jenő: „Az őstársadalmaktól a civilizációig". Első állandó kiállítás a Néprajzi Múzeum új épületében. „From Ancient Societies to Civilisations" — first standing exhibition in the new building of the Ethnographical Museum, Budapest ..... 579—582
Fromm, Annette B.: A Néprajzi Múzeumok Nemzetközi Szervezetének (ICME) tevékenysége. Activities of the Ethnographic Museums' International Organisation (ICME) ..... 596—597
Kisbán Eszter: Az Erixon-díjról. The Erixon Award 162
Kodolányi János: A néprajz az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. Turku 1980. augusztus 20—27. Ethnography at the Vth International Fenno-ugric Congress, Turku, 20—27 August, 1980 ..... 582—585
M. Kozár Mária: 40 éves a ljubljanai néprajzi tanszék. 40 years of the Chair for Ethnography at Ljubljana University ..... 595—596
Kresz Mária: A 13. Nemzetközi Fazekasszimpozion, Ďaltiniș, Román SzK. 1980. május 27—június 1. 13th International Symposium on Pottery Research. Ďaltiniș, May 27—June 1, 1980 ..... 161—162
K. I. (Kríza Ildikó): Dömötör Tekla a bergeni egyetem díszdoktora. Honorary degree conferred on Tekla Dömötör at Bergen University 597
Kríza Ildikó: „A Magyar Népi Kultúra" Amerikában. Szimpozium Pittsburgh-ben, 1980. április 15—16. „Hungarian Folk Culture in America". Symposium in Pittsburgh, 15—16 April, 1980 ..... 589—590
Krupa András: A II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Békéscsabán. 1980. szeptember 30.—október 2. IInd International Ethnographic Conference on Research among National Minorities. Békéscsaba, 30 September—2 October, 1980 ..... 585—588
Niedermüller Péter: Folklorismus-Bulletin. 598
Niedermüller Péter: A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája. Smolenice, 1980. október 27—31. Meeting of the International Commission for Ethnographic Research in the Carpathians and in the Balkan, Smolenice, 27—31 Oktober, 1980 588
Paládi-Kovács Attila: Szeminárium a csehszlovákiai magyar lakosság néprajzi kutatásáról. Dunaszerdahely, 1980. május 26—28. Seminar on Ethnographic Research among Hungarians Living in Czechoslovakia. Dunajská Streda, May 26—28, 1980 ..... 158—160
Voigt Vilmos: Harmadik állatepika-kutató konferencia. Münster, 1979. október 26—28. Third Conference on Animal Themes in Epic Tradition. Münster, October 26—28, 1979 ..... 162—163
Voigt Vilmos: A jugoszláviai magyar bibliográfiák első évtizede. First Decade of Hungarian Bibliographies in Yugoslavia 163
Voigt Vilmos: „A szimbólumok élete" — III. finn—magyar folklorisztikai szimpózium. Budapest, 1980. május 5—12. „Symbols in Action" — Third Finnish—Hungarian Folklor Symposium. Budapest, May 26—28, 1980 ..... 156—157

Voigt Vilmos: „A szóbeliség és a kultúra, irodalom, szövegek". Konferencia Urbinóban, 1980. július 21–25. „Oral Tradition and Culture, Literature, Texts". Conference in Urbino, 21–25 July, 1980 590–592

Ismertetések — Book Reviews

Nemzetiségek néprajzi kutatása — Ethnographic Research Among Ethnic Minorities

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen I. (Páldy Krisztina) 166–167
Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen II. (Páldy Krisztina) 168–169
Bura László—Fejér Kálmán—Petkes József: Szatmár vidéki néphagyományok (Gunda Béla) 172–173
Camman, Alfred—Karasek, Alfred: Donauschwaben erzählen (Páldy Krisztina) 177–178
Etnografija Južnih Slavena u Madjarskoj. Studije. I–III. (Jung Károly) 164–165
Horak, Karl: Das deutsche Volksschauspiel in Mittelungarn (Voigt Vilmos) ... 176–177
Krupa András: A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei (Švecová, Soňa) 169–170
Márton Gyula—Péntek János—Vöő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (Gunda Béla) 173–176
Národopis Slovákov v Madarsku. Študie. I–II. (Švecová, Soňa) 165–166
Népismereti dolgozatok 1980. (Gunda Béla) 170–171
Péntek János: A kalotaszegi népi hímzés és szókincse (Fél Edit) 171–172

Folklór és folkloristika — Folklore and Folkloristics

Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén (Pócs Éva) 507–508
Ethnopoetics. A Multilingual Terminology (Kríza Ildikó) 183
Kokare, E. Ja.: Internacional'noe i nacional'noe v latüsszkih poszlovicah i pogovorkah (Voigt Vilmos) 185
Ráduly János: Elindultam hosszú útra (Banó István) 178–180
Schwarzbaum, Haim: The Mishlé Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah Ha-Nakdan (Scheiber Sándor) 182
Stein, Helga: Zur Herkunft und Altersbestimmung einer Novellenballade (Kríza Ildikó) 181
Strutture e generi delle letterature etniche (Voigt Vilmos) 182
Van der Beken, Alain: Proverbes et vie Yaka (Voigt Vilmos) 186
Vöő István: Dicţionar de proverbe român-maghiar (Paczolay Gyula) 183–185

Társadalomnéprajz — Studies of Rural and Urban Societies

Bolla Ilona—Csizmadia Andor—Degré Alajos—Horváth Pál: Tanulmányok a falusi közösségekről (Tagányi Zoltán) 605–606
Hann, C. M.: Tázlár: A Village in Hungary (Jávor Kata) 599–600
Kovács, Martin L. (ed.): Ethnic Canadians: Culture and Education (Fejős Zoltán) 603–605
Néprajzi csoportok kutatási módszerei (Nádasi Éva) 508–510
Tanulmányok az életmódról (Harcsa István) 602–603
Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából (Hamar Anna) 512
Tommila, Päiviö—Heervä, Ismo (szerk.): Muuttuva kylä 601–602

Anyagi műveltség — Material Culture

Bedal, Konrad: Hallenhäuser und Längsscheunen des 18. und 19. Jahrhunderts im östlichen Holstein (Füzes Endre) 616–620
Bedal, Konrad: Historische Hausforschung (Füzes Endre) 616–620
Bedal, Konrad: Ländliche Ständerbauten des 15. bis 17. Jahrhunderts in Holstein und im südlichen Schleswig (Füzes Endre) 616–620
Fenton, Alexander: Scottish Country Life (Balassa Iván) 608–610
Gunda Béla: Ethnographica Carpatho-Balcanica (Barabás Jenő) 499–501
Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei I. (Füzes Endre) 611–612
Holl Imre: Sarvaly középkori lakóházai (Csukás Györgyi, H.) 613–615
Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány (Balassa Iván) 502–505
Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár—Bashalmon (Füzes Endre) 615–616
Land Transport in Europe (Selmeczi Kovács Attila) 501–502

Moser, Oskar: Das Pfettenstuhldach (Barabás Jenő) ..... 186—187
Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása (Fenton, Alexander) ..... 505—507
Parádi Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi (H. Csukás Györgyi) ... 613—615
Sergő Erzsébet, B.: Pentelei női viselet (Fülöp Katalin, N.) ..... 620—621
Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei (Balogh István) ..... 607—608
Veres László: A Bükk hegység üveghutái (Hegyi Imre) ..... 188—189
Tools and Tillage. Vol. III. 4. (Balassa Iván) ..... 610—611
Vuoristo, Osmo: Suomalaiset haarikka-astiat (Gunda Béla) ..... 187—188
Wendt, Ralf: Das Waldglas (Selmeczi Kovács Attila) 189

Népművészet — Folk Art

Boguszlavszkaja, I. J.: Orosz népművészet (Sangina, I. I.) 626
Dunăre, Nicolae: Ornamentică tradițională comparată (Földesné Györgyi Erzsébet) ..... 631—632
Kalmikova, L. E.: Az orosz alkalmazott és díszítőművészet (Sangina, I. I.) 627
Krjukova, I. A.: Az orosz kisplasztika (Sangina, I. I.) 625
Az orosz népművészet szovjet szakirodalmának áttekintése 1968—1979 (Sangina, I. I.) ..... 621—631
Popova, O. Sz.: Orosz népművészet (Sangina, I. I.) ..... 626—627
Posztnyikova-Loszeva, M. M.: Az orosz ötvösművészet s annak XVI—XIX. századi központjai és mesterei (Sangina, I. I.) 625
Pruszlina, K. N.: Az orosz kerámia (Sangina, I. I.) ..... 625—626
Razina, T. M.: Az orosz népművészet (Sangina, I. I.) ..... 621—623
Szemjonova, T. Sz.: A népművészet és annak kérdései (Sangina, I. I.) 624
Szemjonova, T. Sz.: A Polhovszk környéki Majdan és Krutyec alkotóművészeiről (Sangina, I. I.) 626
Vaszilenkó, V. M.: Az orosz népi fafaragás és fafestés, csontfaragás Északon, etc. (Sangina, I. I.) ..... 623—624

Egyéb — Varia

Évkönyv. 1970—1980. (Dobos Ilona) ..... 637—638
Folklorizmus-Bulletin. II. (Niedermüller Péter) 598
Hungarológiai Értesítő. 1979. I. (Voigt Vilmos) ..... 634—636
Kárpáti Kalendárium '80 (Zachar József) 639
Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen (Harcsa István) ..... 189—191
A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1977—1978. (Petánovits Katalin) ..... 510—512
Tanulmányok Budapest múltjából XXI. (Létay Miklós) 640
Új Magyar Tájszótár. I. (Takács Lajos) ..... 633—634
Zenetudományi dolgozatok 1978. (Szomjas-Schiffert György). ..... 191—192

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1981

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 826-840
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Banó István: Három archaikus mesei stíluselem generatív nyelvelméleti megvilágításban 1
I. I. Sangina: A vászonkendők szerepe az orosz parasztok családi rítusaiban a XIX. század végén és a XX. század elején (6 képpel) 14
Szomjas-Schiffert György: Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben (20 kottapéldával) 27

Gyermekélet a régi falukban

K. Csilléry Klára: A parasztgyermek helye a lakásban (5 képpel) 59
Gunda Béla: Művelődéstörténeti jegyzetek a magyar gyermekjátékokhoz 65
Fügedi Márta: A kislányok varrni tanulása és varró munkája Mezőkövesden (1 képpel) 69
Tátrai Zsuzsanna: A nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben 74
Jávor Kata: A gyermek és a fiatal mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa 89
Andorka Rudolf: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század) (4 táblázattal) 94

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Špiro Kulišić: A szerb ősvallás és mitológia 111

Vita, vélemények

A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből: „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig". *Veres Péter* kandidátusi disszertációjának moszkvai vitája
Veres Péter tézisei, *R. G. Kuzejev, Z. P. Szokolva, B. P. Susarin* opponensi véleménye, *N. N. Csebokszarov, Ja. V. Csesznov, Sz. I. Vajnstejn* hozzászólása, *Veres Péter* válasza 120
Jung Károly: Gondolatok a magyar—délszláv egybevető néphiedelem- és mitológiai kutatás kapcsán 142

Kutatók, életművek

Tálasi István: Búcsú Bálint Sándortól (1 képpel) 148
Gunda Béla: Kustaa Vilkuna 1902—1980 152

Krónika

Voigt Vilmos: „A szimbólumok élete" — III. finn—magyar folklorisztikai szimpózium. Budapest, 1980. május 5—12 156
Paládi-Kovács Attila: Szeminárium a csehszlovákiai magyar lakosság néprajzi kutatásáról. Dunaszerdahely, 1980. május 26—28. 158
Kresz Mária: A 13. nemzetközi fazekasszimpozion. Păltiniş, Román SzK. 1980. május 27—június 1. 161
Kisbán Eszter: Az Erixon díjról 162
Voigt Vilmos: Harmadik állatepika-kutató konferencia. Münster, 1979. október 26—28. 162
Voigt Vilmos: A jugoszláviai magyar bibliográfiák első évtizede 163

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 164

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. * BUDAPEST 1981 * 1. SZÁM

Banó István

Három archaikus mesei stíluselem generatív nyelvelméleti megvilágításban

1.

Népmesék szövegén végzett generatív-transzformációs grammatikai elemzésünk olyan eredményeket ígér, amelyek több szakterület szempontjából is értékelhetőknek látszanak.

1. Népmesékből kiemelt teljes értékű közlések alapján példákat tud szolgáltatni olyan nyelvi alakzatok meglétére, amelyek a transzformációs generatív grammatikában eddig általában csak mint elméleti, logikai feltételezések, posztulátumok szerepeltek.

2. A nyelvi elemzés alapján ezek a jelenségek nyelvtantörténeti szempontból archaikus jellegűeknek bizonyulnak.

3. Ezeket az alakzatokat archaikus vonásaik a hagyományos népi prózai stílus sajátos eszközeivé avatják.

2.

A generatív grammatikai elmélet meglehetősen közismert. Röviden azonban foglalkoznunk kell az elmélet egészével is, főleg pedig azokkal a részleteivel, amelyek alapján elemzésünket végezni akarjuk.

Az elmélet megalapozója, legismertebb és legnagyobb hatású képviselője Noam CHOMSKY a nyelvi generálást olyan általánosított formában határozta meg, hogy azt a verbális tevékenység számos területén lehet alkalmazni. Véges számú lexikai elem és véges számú grammatikai szabály összekapcsolt felhasználásával a mondatok végtelen számát lehet létrehozni: generálni. A grammatikai szabályok alkalmazásának a legfontosabb eszközei pedig a transzformációs műveletek.[1]

A generatív transzformációs grammatika hívei által adott definíciók a hagyományos nyelvtanhoz szokott fül számára kissé szokatlan módon határozzák meg a grammatikát általában is.

> „A nyelvtan nem más, mint egy nyelvelmélet, amely megpróbál számot adni arról: mire használják fel a nyelvet az azt beszélők" — olvashatjuk egy transzformációs grammatika bevezetőjében.[2]

[1] CHOMSKY, Noam 1967. 400—401.

[2] AUERBACH, Joseph — Philip H. COOK—Robert B. KAPLAN—Virginia J. TUFTE 1968. 6.

Két definíciót közlünk a generatív transzformációs grammatikáról magától Noam CHOMSKYtól: egy rövid és egy — nem a teljes terjedelmében közölve is — meglehetősen hosszú meghatározást.

> „Egy nyelv generatív grammatikája nem más, mint a (nyelvet) beszélő egyén kompetenciájának az elmélete."[3]
>
> A terjedelmesebb definíció: „A nyelvtan mint olyan tehát végső soron a fonetikailag reprezentált jelek szemantikai interpretációkkal való összekapcsolására szolgáló eszköznek tekinthető; maga az összekapcsolás a szintaktikai komponens által generált absztrakt struktúrák segítségével valósul meg. Tehát a szemantikai komponensnek rendelkeznie kell minden mondat számára megfelelő, szemantikailag interpretálható mélystruktúrával és egy fonetikailag interpretálható felszíni struktúrával, és abban az esetben, ha azok különbözők, a szemantikai komponensnek kell meghatároznia e két struktúra közti viszonyt."[4]

Ennek az első olvasásra valóban eléggé nehezen érthető definíciónak a jelentőségét aláhúzza az a tényező is, hogy CHOMSKY vele kapcsolatban utal arra, hogy az ebben a definícióban foglaltakkal minden generatív grammatikai elmélet megegyezik. A köztük levő különbségek más jellegűek.

A definíció megértését talán megkönnyíti az eredeti meghatározásnak ez a kissé szimplifikáló, vulgarizáló átírása: a nyelvtan olyan eszköz, amely az emberi nyelv hangsorait értelmes közléssé alakítja át. Maga a nyelvtan durván azonosítható a szintaktikai komponenssel. A szintaktikai komponens összetevői: a gondolati tartalom megfogalmazását lehetővé tevő mélystruktúrakészlet és a konkrét nyelvi kifejezést lehetővé tevő felszíni struktúrakészlet. Bizonyos esetekben (bár igen ritkán) nincs különbség a mély- és felszíni struktúra közt; ilyenkor a mélystruktúra változatlanul jelenik meg felszíni struktúraként. Ha különbség van a két struktúra közt, akkor a szintaktikai komponens határozza meg, hogy milyen transzformációkat kell a mélystruktúrán végrehajtani, hogy az a megfelelő felszíni struktúrává alakuljon át.

A definíciók további jobb megértését és egyáltalán a generatív transzformációs nyelvelmélet megismerését néhány, már az eddigiekben is említett sajátos fogalom közelebbi megismerése biztosíthatja.

A kompetencia (angol, francia: competence, compétence) azonos a nyelvi szabályrendszerrel, lényegében azonosítható a saussure-i *language* vagy az információelméleti modell *kód* fogalmával, sőt magukkal a mélystruktúrákkal is.

A performancia (angol, francia: performance) viszont a konkrét beszédtevékenységet jelenti, így azonosítható a saussure-i *parole*, az információelméleti modell *üzenet* fogalmával, sőt magukkal a felszíni struktúrákkal is.[5]

A mélystruktúrákat az ún. magmondatok (kernel) alkotják. Ezek igen egyszerű szerkezetűek: csak alanyuk és állítmányuk van; csak állítók, cselekvők, egyetlen állítmányúak és egyenes szórendűek lehetnek. Az ettől különböző mondatok már különféle transzformációk útján keletkeztek, és már a felszíni struktúrákhoz tartoznak.[6]

A transzformációk szerepe az, hogy az alapmondatokat a mondanivaló kifejezéséhez szükséges mondatokká alakítsák.

[3] CHOMSKY, Noam 1972. 9.
[4] CHOMSKY, Noam 1970. 201—202.
[5] WAGNER, Karl Heinz 1969. 314.
[6] AUERBACH, Joseph—Philip H. COOK—Robert B. KAPLAN—Virginia J. TUFTE 1968. 15 kk.

A transzformációk legegyszerűbb formái:

a szórend megváltoztatása;
állító mondat tagadóvá alakítása;
cselekvő mondat átalakítása szenvedővé;
az állító mondat kérdővé alakítása;
mondatrészek helyettesítése névmással; az ún. névmásítás;
a mondatok bővítése tárggyal, jelzőkkel, határozókkal;
a mondat bővülése, modalitást kifejező segédigékkel, partikulákkal stb.

Összetett transzformációk:

Mondatok összekapcsolása alárendelő, mellérendelő kötőszavakkal, vonatkozó névmással vagy üres kötőszavakkal.
Mondatrészek összekapcsolása kötőszavakkal.
Két (három) egyszerű mondat átalakítása egy egyszerű bővített mondattá.
Több egyszerű mondat összevonása egy igeneves szerkezetű mondattá.
A mondatok nominalizálása stb.

3.

A generatív elméleteknek szövegstilisztikai kutatásokban való felhasználására számos példát találunk. Elég, ha utalunk itt azokra a próbálkozásokra, amelyeket a hazánkban is ismert román tudós, Solomon MARCUS (és sokan mások) tesznek a generatív szemléletnek a matematikai nyelvészettel való összekapcsolása útján.[7]

A generálás legáltalánosabban értelmezett fogalmának a felhasználásával igyekszik megkülönböztetni egymástól a művészi teljesítménynek még nem mondható mindennapi beszédet a kreativitás elemeit is tartalmazó műalkotásoktól SÁGI Mária egyik tanulmánya.[8]

A fentiektől lényeges vonásokban különbözik a mi megközelítési módunk. Mi ugyanis a transzformációknak a nyelvi közlés létrejöttében, a mondatok generálásában való szerepének a vizsgálatából indulunk ki. Szempontunkból nagyon lényeges, amit KIEFER Ferenc állapít meg a generatív nyelvelméletnek a nyelvtörténeti kutatások területén való alkalmazhatóságáról, alkalmazásának a jellegzetességeiről:

„. . . a nyelvtörténet nem lehet a generatív nyelvelmélet sajátos területe. Ennek ellenére a generatív módszerek a történeti nyelvtudományt is gazdagították. A generatív nyelvelmélet alapján lehetővé vált, hogy azokat a nyelvi változásokat, amelyek strukturális okokra vezethetők vissza, pontosabban elkülönítsük az olyan változásoktól, amelyek más, sokszor nyelven kívüli okokra vezethetők vissza. A generatív nyelvelmélet szempontjából a történeti nyelvtudomány legérdekesebb területe a nyelvi változások elmélete. Ez az elmélet nemcsak a változások lehetséges okait keresi, hanem a változások módjait is igyekszik pontosítani. Vajon új szabállyal gazdagodott a grammatika, vagy már meglevő szabály változott meg, vagy a változás több szabály alkalmazásának sorrendjében nyilvánul meg?"[9]

A transzformációk bizonyos hierarchiát alkotnak. E hierarchia meglétéről tanúskodnak pl. az olyan — a mi szempontunkból most kevésbé jelentős — ontogenetikus jellegzetességek is, hogy a kisgyermekek beszéde, nyelve mondattanilag sokkal egyszerűbb mint a felnőttek és főleg mint a tudományos értekezések nyelve.

[7] MARCUS, Solomon 1977.
[8] SÁGI Mária 1979. 66—79.
[9] KIEFER Ferenc 1976. 63—64.

A transzformációs hierarchiát alkotó egymásutáni lépések bizonyos mértékben filogenetikus vagy egyszerűen: genetikus, azaz nyelvtörténeti értelemben vett fejlődési etapoknak is felfoghatók. Ilyen alapon a jelen nyelvszokáshoz viszonyított alacsonyabb transzformációs fok megőrzése feltétlenül tartalmaz valami archaikumot.

4.

Az elemzendő meserészleteket tallózás szerűen gyűjtöttük négy egymástól földrajzilag is, időben is (talán még gyűjtési technika tekintetében is) távol eső népmesegyűjteményből:

BERZE NAGY János: *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok Megyéből.* Jegyzetekkel kísérte KATONA Lajos. Budapest, 1907. MNGy IX. (Rövidítése: BERZE NAGY: *Hevesi).*

HORGER Antal: *Hétfalusi csángó népmesék.* Budapest, 1908. MNGy X. (Rövidítése: HORGER: *Hétfalusi).*

BANÓ István: *Baranyai népmesék.* Budapest, 1941. UMNGy II. (Rövidítése: BANÓ: *Baranyai).*

BÉRES András: *Rozsályi népmesék.* A jegyzeteket készítette KOVÁCS Ágnes. Budapest, 1967. UMNGy XII. (Rövidítése: BÉRES: *Rozsályi).*

a) Az első megvizsgálandó jelenség *a melléknévi* (számnévi) *jelző.*

A transzformációs úton való származtatásukra vonatkozó feltevéseket KIEFER Ferencnek fentebb már említett munkájából idézzük:[10] „A generatív grammatika egyik alapgondolata volt például már a kezdet kezdetén, hogy a melléknévi jelzőket célszerű kopulát tartalmazó (névszói vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó) mondatokból transzformációval származtatni. Ezek szerint a (40) mondat a (41) alatti mondatokból állna össze:

(40) Láttam az öreg embert.
(41) (a) Láttam az embert.
(b) Az ember öreg."

Az itt bemutatott, erősen elméletinek látszó transzformációs előzmény meglétére könnyűszerrel idézhetünk népmeséből vett példákat. Ezek egyben példák arra is, hogy az adott esetekben egy transzformációs lépés elmaradt. Ezek a mondatok tehát egy, a transzformáció szempontjából archaikus állapot megőrzéséről tanúskodnak. (Az idézetekben kurziváltuk azokat a részeket, amelyek a vizsgált jelenségek illusztrálására szolgálnak.)

— Na — azt mondja az egér —, itt van, nesze, *adok neked egy sípot, ez egy rézsíp.* (BÉRES: *Rozsályi* 190)

Volt egyszer egy király a feleségével s egy *leányával. Ez a királyleány nagyon szelíd volt.* (HORGER: *Hétfalusi* 163)

Vót ëcczër a világonn ëgy szëgény asszony, mëg annak ëgy legénszámba mënő fia. Egy rossz *viskóba laktak, a kinek az ódala bornyúganajbú vót.* (BERZE NAGY: *Hevesi* 167)

Ő elaludt, ott maradt az erdőben, s *látott egy* szép pompás *házat, márványköves udvara volt.* (HORGER: *Hétfalusi* 166)

Mos má micsinállyék? hova fordullyék? mënt, mëndëgét, tanát ëgy kis házat. *Abba lakott ëgy vak embër mëg a feleségi, az is vak vót.* (BERZE NAGY: *Hevesi* 10)

[10] KIEFER Ferenc 1976. 79.

Végül két példa arra a típusra, amikor a logikailag összetartozó szavak meglehetős távolságra is vannak egymástól:

> Volt egyszer egy özvegy asszonynak *egy fia*. Felnőtt mán tizennyolcz esztendős koráig, semmit se akart dolgozni. *Jánosnak hítták a fiút.* (HORGER: *Hétfalusi* 35)

> Ëccër *vót ëgy juhászlegény* és a farkas rákapott a birkájjaira. És akkor má úgy elhorta a farkas a birkájjait, hogy nëm mert hazamönni. Utnak vötte magát, mökszökött. Ennek a juhásznak *János vót a neve.* (BANÓ: *Baranyai* 45)

Ezekben a példákban a megszokott transzformáció elmaradása kétségtelenül ad valami archaikus ízt a mondatoknak. Archaizmusuk ugyanakkor a logikai elvontságoktól való bizonyos távolságot és a szemléletes képszerűséghez való határozott közelséget is magával hoz. Ez a tulajdonságuk viszont ezeket a fordulatokat egyben stilisztikai eszközökké is teszi.

b) Az utolsónak említett példák már bizonyos fokig átvezetnek a következő jelenségcsoport, a *mondatösszetétel* problémáinak a vizsgálatához.

Az összetett mondatok — a transzformációs generatív grammatika által feltárt törvényszerűségek tanúsága szerint — úgy jönnek létre, hogy több önálló egyszerű mondat, a köztük levő összefüggések alapján egy gazdag tartalmú gondolati egységbe kapcsolódik össze.

Az összetett mondatok terén is megállapítható egyfajta — a kialakulás történeti sorrendjét is bizonyos fokig tükröző — hierarchikus sor:

1. formálisan jórészt összekapcsolatlan és logikailag sem mindenben kielégítő sorrendben egymás mellé helyezett mondatok;
2. formálisan összekapcsolatlan vagy csak lazán összekapcsolt, nem mindig következetes logikai sorrendbe állított mondatok;
3. hosszabb összefüggő mondatok, főleg mellérendelő összetett mondatokkal.

A következőkben ezekből, a mondatfűzés és mondatösszetétel archaikusabb rétegéhez tartozó — a népmesékben meglehetősen gyakori — jelenségekből mutatunk be példákat.

Ezek a mondatfűzési formák archaikus voltuk mellett stilisztikai szerepet is betöltenek:

a) adnak bizonyos archaikus színezetet a meseszövegeknek;

b) jelentős szolgálatot tesznek az elbeszélések, leírások képszerűvé, mozgalmassá, megjelenítővé tételében.

Példáinkat a fenti hierarchikus sorrendnek megfelelően igyekeztünk csoportosítani. Ez persze nem mindenben valósítható meg. Hosszabb szövegrészekről lévén szó, egy-egy idézetben egyszerre több jelenségre is található példa.

A példákban továbbra is kurziválással jelezzük azokat a szövegrészeket, amelyek a szóban forgó jelenségeket szemléltetik.

(1) Formálisan általában összekapcsolatlan, logikailag sem mindenben kielégítő sorrendben egymás mellé helyezett mondatok.

Elsőnek idézhetnénk a fentebbi példasor utolsó darabját is, idézzük viszont a folytatását:

> Akkor éccakába a János mindig gondókozott a kirá felü: Talán jó vóna őneki is jelönközni, *talán fölengenné a jára. — János nagyon szép, csinos, egésségös gyerök vót. Másnap röggel jelönközött a kiráná.* (BANÓ: *Baranyai* 45)

— Mikorára legyen kész az a menyasszonyi öltöny?
— *Hát ez hónapután délre nekem kell. Mer szombaton lesz az esküvőm. Attúl elébb kell.* (Béres: *Rozsályi* 231.)

„Mit keresël të itt, a hun még a madár së jár? *Nem fész, hogy mëgölnek? Az én uram kilenczfejű sárkány!*" (Berze Nagy: *Hevesi* 5.)

Hogy mennyire tudatos ez a szerkesztési mód, azt az is mutatja, hogy szinte szó szerint megismétlődik a középső lány megszabadításával kapcsolatban. A legkisebb lány mondatai is csak annyiban különböznek, hogy ott szavai függő beszéd formájában jelennek meg (uo. 7, 8).

— Apám, még a hónapi napot is rendezze meg, *hátha eljönne ez, a tennapi még semmi vót hozzá, de ez a mai, ez vót egy lovas!* (Béres: *Rozsályi* 194.)

János azt felête: *nëm akar ëgyebet, mind aki a szemétdombon fekszik ló, a tikóba van ëgy nyerög, mëg ëgy rozsdás kard; ezt a három tárgyat.* (Banó: *Baranyai* 56.)

A legény beszegődött. *Első nap mëgy az erdőre, befog két szürke lovat. Mëgrakja a kocsit tetejivel,* nógatta ő a két szürkét, gyűvöztette, de nem húzott az a szentnek së. *Elévettë oszt, verte őköt czudarú.* (Berze Nagy: *Hevesi* 168.)

Aval *éppen szülte meg* a szegény ember felesége *a gyermeket. Megszülte, szült egy* leány*gyermeket.* (Horger: *Hétfalusi* 231.).

(2) Formálisan összekapcsolatlan vagy csak lazán összekapcsolt mondatok.

S a vak embër mindég a nyomábo vuót a fijúnak, hogy a gyürü hítta. Mos mi csinájjon a fijú? Nem tutta kivënni ja gyürüt az ujjából. Pruóbálto, eleget pruóbálta, de nem akârt lejőni. No *levákto az ujját, biévette* (bevetette) *ëty feneketlen tuóba.* (Horger: *Hétfalusi* 182.)

Vót a kiránénak olyan cipellőji, *a mi sënki lábára fël nem fért. Büszke is vót rá szörnyen, maga is mëg az ura is.* (Berze Nagy: *Hevesi* 173.)

Eccer vót, hun nem vót, *vót a világon egy szegény ember. Semmi egyebe nem vót, csak egy nagy kazal szalmája, de búzája nem vót, csak az a nagy kazal szalma és három fia.* (Béres: *Rozsályi* 189.)

Majd másnap reggel megyen a királylegény a lovászlegényével oda vadászni. *Hát vót velek egy nagy bogárkutya is, oszt egész nap ük ott vótak az erdőbe. Már reggeliztek.* A bogárkutyának is adtak egy karaj kenyeret, a bogárkutya meg odaszaladt a boglyához, oszt ott letette a kenyeret, oszt akkor csak kinyúlt egy kar, és bevette a kenyeret. *Nézik, hogy hamar megette a bogárkutya a kenyeret. Majd visszamegyen a kutya.* (Béres: *Rozsályi* 111.)

Ű se rest, felugrik, elkapja a kantárszárat, beleránt a szájába, megáll a lú. (Béres: *Rozsályi* 190.)

(3) Hosszabb összefüggő mondatsorok főleg mellérendelői és vonatkozó jelzői összetételekkel vagy másféle laza kapcsolásmóddal egymás mellé rendelve.

Abba a városba lakott ëgy kiráfi, *az* báldot tëtt. A Hamupipőke két testvérit a mostohája eleresztëtte a mulaccságra, *de* őt nem. Kérëczkëdëtt *pegyig, de* nem eresztëtték, ha elejbe tëttek ëgy tá lëncsét hamuval összekeverve, *azt* këllëtëtt vóna neki egész écczaka válogatynyi. *De ő kikönyökölt az ablakba, szomorkodott.* (Berze Nagy: *Hevesi* 80.)

(A leány a király előtt) Meghajtotta magát egy kicsit, *de* nem szólt egyet ës. Az apjának volt egy nagy háló, *abban* ment a király elé. Az apjának volt egy szamár, *annak* megfogta a farkát *és* mind a szamár nyomán ment. Hát nem az az ország útján jött, *hanem* a szamár nyomán. (HORGER: *Hétfalusi* 109.)

János fölugrott a hátára. A ló mögrászkódott. Jánosnak aranszínű ruhájja lött. És a ló azt mondta neki, hogy a templomba a Szép Urnő mellé üjjön, *de* a mise végit në várgya më̈g, *hanëm* gyüjjön ki előbb. (BANÓ: *Baranyai* 48.)

A királyné s a király nagyon megörvendett, hogy hazament az ő leányuk. *Akkor elbeszélte az ő sorsát, hogy ő hogyan járt.* Akkor az édesapja, a király, hogy hallotta, hogy a leány mit beszél, mondta, no *ő csinál egy bált s ad ételt, italt, a kik oda mennek.* (HORGER: *Hétfalusi* 165.)

Éngemet a sors hozzájok vetett egy nagy erdőbe. *Mivel jó lövő vagyok, elmonták nekem,* hogy mi a szándékok. *De* nem tudják a várat megközelíteni, mer *a vár tetejin van egy toron, a toron tetejibe egy vaskokas, és* azt lűjjem le nekik. Szót fogadtam, mer azt mondták, szíjjeltépnek. Akkor lelűttem, *s* nagy öröm lett, *éngemet kézrül kézre emeltek, éljeneztek, ember vagy rézkirály fia.* (BÉRES: *Rozsályi* 168.)

A következő szövegrészletben, többek közt, van egy feltételes mondat, amelyet a sajátos kettős kötőszó a mellérendelt mondathoz közelít:

A János kapott jó vacsorát. Másnap röggel főkêt; tarisznyájjába is adott valamit, és akkor a három lovat kellött neki vezetni, *evvel a szóval, ha* nëm tuggya üket mëgőrizni, fejét lëvëszi, és abba a züres karóba belehúzza. (BANÓ: *Baranyai* 54.)

Ha az eddigi példák nem bizonyították volna eléggé, hogy ezeknek az archaikus formáknak stílusteremtő szerepük van: a mesélők ösztönösen vagy tudatosan használják fel őket cselekmények, történések érzékletes megjelenítésére, a következő hosszabban idézett részlet minden kétséget kizáróan bizonyítja ezt.

Ennek a szövegrészletnek különös érdekessége még az is, hogy az eddig elemzett általános funkciók szolgálata mellett még egy többletfunkció betöltésében is segítséget adnak a szövegrész archaikus típusú rövid mondatai. Többlet-jellegű szerepük a várakozás fokozása: eddig már megvan Jánosnak két segítőtársa, megjelent már a leendő harmadik: a sánta menyét is. Önleleplező bemutatkozását azonban művészi hozzáértéssel tudja késleltetni a mesélő; fokozza ezzel a várakozás feszültségét, amely aztán a hallgatók egyetértő megnyugvásában oldódik fel:

János kiért a lovakkal a legyelőre, szabadon engette üket. Talát ëgy fórás-kutat, oda lëtelepödött, és mëgröggelizött. Amin röggelizött, egy sánta mönyét më̈g odamönt hozzá, nézte, hogy micsináll János.

János dobott neki ëgy darab hust. A mönyét azt fölvötte és mögötte.

Mëgenn csak nézött Jánosra, mëgenn csak dobott neki egy darab hús̈t. Fölvötte, mögötte. Ismét nézött Jánosra a mönyét, János mögenn dobott neki egy darab hús̈t. Akkor êmönt a mönyét a fórásra, és nagyot ivott rája. Akkor a mönyét odaát János elibe. —Aszmongya: — Na János, mivel jótartottá, adok neköd egy sípot, ha bajba kerűsz, ebbe a sibba fujj bele, mingyár a segiccségödre gyüvök. (BANÓ: *Baranyai* 54.)

5.

A magyar nyelvtantörténet szempontjából archaikus vonásokat fedezhetünk fel népmeséink egy sajátos, a névmásítás területére tartozó stíluselemével kapcsolatban is.

A névmásítás lényege (az anafora funkciójú névmásról van szó): ha egy korábban már szereplő (vagy a szituáció alapján meghatározott) főnév kerül a közlés szövegébe, akkor azt a főnevet névmással helyettesítjük. Ezt a transzformációs lépést a magyarban igen gyakran egy újabb követi: a névmás törlése.

Kiefer Ferenc idézett cikkében behatóan foglalkozik a névmásítással, mint a generatív nyelvelmélet egyik legjobban kidolgozott részterületével.[11]

A népmesékből vett példákkal egyrészt Kiefer Ferenc megállapításait szeretnénk megbízható adatokkal alátámasztani, másrészt ezeknek az adatoknak az elemzésével a népmesének egy újabb archaikus jellegű stíluselemét szeretnénk értelmezni, jellemezni.

Vizsgálódásaink körét — az árnyaltabb bemutatás lehetőségeinek a biztosítása érdekében — csak egy, a népmese szempontjából legfontosabb névmásfajtára, a személynévmásokra szűkítjük le.

A névmásítás—törlés kettős lépésének a bizonyításául szolgál a magyar nyelvnek más, elsősorban indoeurópai nyelvekkel való kontrasztív, konfrontatív összevetése is. Ezekben a nyelvekben — a nyelvtani nem (genus) megléte miatt a névmások jelentéstartalma, hírértéke a magyar névmások hírértékének a kétszerese — háromszorosa. Ezért ritkábban válnak 0 hírértékűvé, mint a magyar megfelelőik, s így törlésükre is ritkábban kerül sor. Ennek megfelelően ezekben a nyelvekben igen gyakran találkozunk névmásokkal olyan helyzetben is, ahol a magyarban, a törlés megtétele következtében a nekik megfelelő névmások hiányoznak.

A népmesei példák meggyőzően bizonyítják, hogy a vizsgált esetben valóban két egymásutáni lépésről van szó: névmásításról és törlésről, és nem egyetlen lépésről: a főnevek közvetlen törléséről. Bizonyos sajátos stilisztikai helyzetben ugyanis a népmesék jelentős részében a két lépés közül csak az első történik meg: a névmásítás, a magyar nyelvre általában jellemző következő lépés, a törlés viszont hiányzik.

Népmeséinkben sokkal több személynévmást találunk mint a mai köznyelvben vagy irodalmi nyelvben. Ezt a jelenséget *névmáshalmozásnak* nevezhetjük. A névmások nagytömegű megmaradása annak köszönhető, hogy velük kapcsolatban nem történt meg a magyar nyelvben a névmásítás bizonyos eseteiben már szinte kötelező érvényű törlés. Így tehát az illető népmesei szövegek, szövegrészletek kétségtelenül régebbi nyelvtantörténeti állapotot tükröznek, és ez feltétlenül együttjár bizonyos archaikus színezettel.

Népmeséinkben való fennmaradásuknak van tehát magának a népmesének, mint hagyományos epikai műfajnak a stílusjellegzetességeivel indokolható magyarázata is. Különösen sok példát lehet találni a névmáshalmozásra a mesék stilisztikai szempontból kiemelt jelentőségű szövegrészeiben Ezek:

a párbeszédek (1. sz. példasor),
a formulák (2. sz. példasor)
szakrális jellegű tanácsok, útbaigazítások (3. sz. példasor).

Tehát elsősorban ezekre a területekre jellemző a megszokottnak, a hagyománytól megszenteltnek a megőrzésére való törekvés. Ezt a feltevést támogathatja az a sajátos jelenség, amelyre Kovács Ágnes hívta fel a figyelmet

[11] Kiefer Ferenc 1976. 69–70.

egyik tanulmányában, hogy ilyen helyzetekben igen gyakran őrződnek meg népmesékben idegen nyelvű szövegbetétek is.[12]

A fentiekben idézett szövegekben is, főleg ha azok párbeszédek, formula jellegűek, többször találkozhattunk névmáshalmozással. Ez is ennek a jelenségnek a nagy elterjedtségére utal.

(1) Névmáshalmozás a párbeszédekben

A csëngőszóra kigyött ëgy nagy ördög Plutódrómó — mer hát a vót az ördög vára. „Mit keresël *të* itt, hé?"
„Aggyon Isten jó napot! szógálatot gyöttem vóna biz *én* keresnyi, ha tanánék!" monta Rózsa a Plutódrómónak.
„Jó, *én* nálam kaphaccz, *én* mëgfogallak. Három nap az esztendő. (BERZE NAGY: *Hevesi* 139.)

— Mëgájj, *te* haszontalan gyêrmëk, mâj mëkfoglak *ién tiéged!*
S kinyitta ja naty kaput s kijólvasta a juhokat ëggyenkint, s asz mondotta:
— *Te* utójjáro benn foksz maradni, s akkór mëkfoglak *tiégëdët* s mëgëszlek. — (HORGER: *Hétfalusi* 181.)

Azt mondja a csobán:
— *Te* sárkány! Hogy mered az *én* bajuszomat lepergelni! Nem tudod, hogy *én* kedved szerint elbánok *veled*, s hogy *neked* tetszik? (HORGER: *Hétfalusi* 191.)

Szép Urnő azt felête Jánosnak: — Na János, ha *të* vótá, *én* löszök *neköd* feleségöd, *të* pedig ennek a kastélnak lëhecc az ura. (BANÓ: *Baranyai* 49.)

A ló mögszólamlodott, utánna kiátott Jánosnak: — János, ijen kicsihitű vagy *të énhozzám*? ! Minek tekintő *të engömet*, talán sëmminek? (BANÓ: *Baranyai* 56—57.)

Nem tagadtam ki, édesanyám, csak *én* megmondtam édesapámnak, hogy *én* már meguntam a disznóval lenni, *én* megyek világot látni, szerencsét próbálni és vitézséget szerezni magamnak ... De hát mosmán *én* jó helybe vagyok, jöjjön *velem*. Ha édesapám meghalt, legalább már maga legyen az, aki *velem* lesz. — Mennék *én*, fiam, de — asz mondja hogy — *én* úgy állok vele, hogy *én* bizony már férhez is mentem. Mán *én* sajnálom az *én* uramat. (BÉRES: *Rozsályi* 37.)

— Hát *te* ki vagy, mi vagy?
— *Én* a fehér király fia vagyok. A Zöldszakállú királynál kell megjelennem, oda vagyok rendelve. Csak *én* nem tudom az utat, merre menjek, hon menjek.
— Azon ne búsulj, elmegyünk ketten, majd *én* odavezényellek, mert az az *én* apám, annak a jánya vagyok *én*. (BÉRES: *Rozsályi* 84.)

(2) Névmáshalmozás a formulákban

Bevezetésül pontos helymegjelölés nélkül idézünk a névmáshalmozásra is jó példákat szolgáltató olyan általánosan elterjedt formulákat mint pl.:

Én a tied, *te* az enyém!

Hol jársz *te* itt, ahol még a madár se jár.

A táltosló kérdésére, hogy hogyan menjen, a gazdája gyakran azzal a formulával felel:

úgy, hogy se *én*nekem, se *te*neked semmi bajod ne legyen.

[12] KOVÁCS ÁGNES 1973. 161—180.

Háromszor fordul elő ugyanaz a formula, a harmadik változat a legteljesebb, azt idézzük:

> Estefele javába főzi a vocsorát, kavargattya a bográcsot, lëszól hozzá a fárú a kis embër:
> „Eszek én abbú!"
> „Ëszël të a fenébű!" mongya neki Hajnal.
> „*Én*-ë?"
> „Hát bi' *të!*"
> „No! maj mëllássuk!" (BERZE NAGY: *Hevesi* 4.)

Szintén háromszor egymás után ismétlődik meg a mesében a következő formula, ismét a legteljesebbet, a harmadikat közöljük (a mi szempontunkból nagyon érdekes szövegkörnyezetével együtt):

> De má mindëgy, ha ég főd is összeszakad is, *ő* má nem fordú vissza. Mënt, mënt továdabb. Hát taná mëgint ëgy kutat vállóval, a vállón két fejír galambot. „No, má nem tesztëk bolondá, nem nézëk má *én* së Istent, së embërt, *én* mëgëszlek *bennetëkët!*"
> Rimánkodott a két fejír galamb, hogy csak most az ëcczër në ëgye mëg *őköt*, majd megszógállyák még *ők* az *ő* jóságát! „Ëhën ám! *tik* mindég ki akartok *rajtam* fognyi, *én* më̈g, mint a bolond, hallgatok *rátok*, de oszt aszt nem keresitëk, úgy-ë, hogy *én* má móta maj fëlfordúlok éhënn!" (BERZE NAGY: *Hevesi* 56—57.)

(3) Névmáshalmozás a szakrális jellegű tanácsok, utbaigazítások, eskük szövegében

> Kis időre elértek ahho a faluho, a melyikbe Rózsa is születëtt. Ott aszongya Viola Rózsának: „No! *én* mán nem mëhetëk tovább. Itt maradok a falu véginn. *T'ë* më̈g ereggy haza, de otthon mën në csókolly sënkit, mer akkor *engëm* elfelejtesz." (BERZE NAGY: *Hevesi* 146.)

> — No fiam, ha *te* szót fogadsz, a mire *én* felkérlek *tégedet* és megtartod hűségesen, hát *én* vissza fogom hozni azon kinceseket. — Azt mondja neki:
> — No fiam, fogadd fel itt előttem, állj térdre, fogd fel a *te* két kezedet a fejedhez, a mire *én* most felkérlek *tégedet*, hogy *te* azt megtartod hűségesen. *Neked* nem szabad *neked* feleséget venni sohasem, sem fehérnéppel egy házban lakást nem szabad venni! Erre megeskette *őt*. — No fiam, — azt mondja, — nyisd ki a *te* pikszisedet. *Én* kimegyek egy nagy hegyre, egyet, kettőt, hármat kiáltok és annak vissza kell menni, ha a föld el nem hasad. (HORGER: *Hétfalusi* 90.)

> — Ne búsulj, hónap délbe édesanyádnál esszük meg az ebédet. Eridjél be abba a szobába, ahun *engemet te* megváltottál, ugyanabba a márványasztalnak a fiókját *te* huzd ki, abba van egy aranyszál vessző, üsd meg ennek a várnak a négy sarkát . . . (BÉRES: *Rozsályi* 124.)

> Holló azt felëte Jánosnak: — *Të* János, csak ergye mindig délnek, talász ëggy utat, azon csak mindig tarcs. Az ut mellett majd lösznek vad állatok mögkötözve lánccâ, *të* azokat engesd el, azok még maj *tégödet* kiszabadithatnak. És amin mégy az uton, maj találsz ëgy szalmástetejű házat. Ott lakik ëgy boszorkány, *annak* van három lánya. *Az azokat* a lányokat át tuggya változtatni lovakkal. És arra vigyázz, hogy *annak* a vén boszorkánynak *të* tuggy előbb köszönni, mer ha *az* köszön *néköd* előbb, akkor *az* a vén boszorkány *tégödet* lëfejez. (BANÓ: *Baranyai* 52.)

Azt hisszük, a felhozott példák nem hagyhatnak kétséget afelől, hogy az archaikus színezetű névmáshalmozás a magyar népmesék egyik sajátos, hagyományos stíluseleme.

HORGER Antal egy, ritmikus prózában feljegyzett meséje (HORGER: *Hétfalusi* 168—179.), amelynek ősi formában való megőrzésére a mesélő — a gyűjtő megfigyelése szerint — szemmel látható erőfeszítéseket tett, névmáshalmozás szempontjából is igen archaikus színezetűnek bizonyult. A szövegben előforduló, a mai magyar köznyelv törvényei szerint törlendő személyes névmásainak statisztikai adatai: én: 29, te: 16, mi: 4, ők: 4, téged: 3, ti: 3, őt: 2, ő: 1.

A névmáshalmozás emelkedetté, ünnepélyessé teszi. a szöveget A feladatot végrehajtó és kijelölő személy következetes megnevezése szakrális jelleget ad az egyes meserészleteknek. A szereplő személyeknek névmások útján való többszöri megidézése a szerepek elosztásának a tisztázása mellett a közlés szemléletességét is fokozza.

A hagyományhoz való ösztönszerű ragaszkodás mellett itt-ott feltétlen jeleit találhatjuk annak, hogy a mesélő tudatosan használja a névmáshalmozás stíluselemét. Fentebb már többször utaltunk arra, hogy a háromszor megismétlődő formulák közül névmáshalmozás szempontjából is mindig a harmadik a legteljesebb.

Most bemutatunk erre a jelenségre újabb két példát ugyanannak a mesélőnek egy-egy meséjéből.

Az egyik szemével síró, másikkal nevető király meséjében az apjukhoz belépő királyfiak nagyjából ugyanazzal a formulával felelnek apjuknak. Csakhogy az első két válaszban megtörtént a szokásos névmástörlés, a legkisebb fiúnak a mesében a fordulatot jelentő válaszában viszont megmaradt az *én* személynévmás.

— Aggyonisten fiam! Na mi jót hoztál?
— Nëm hoztam ëgyebet, mongya mëg neköm, hogy mi annak az oka, hogy az ëggyik szëme mindig sír, a másik mindig nevet.
. . . . . .
— Aggyonisten fiam, na mi jót hoztá?
— Nëm hoztam ëgyebet, csak azt, hogy mongya mëg nekëm, . . .
. . . . . .
— Aggyonisten, édös fiam! Na mi jót hosztá?
— Nëm hosztam *én* ëgyebet, csak azt akarom kérdözni, hogy mi az oka annak, hogy ëgyik szëme . . . (BANÓ: *Baranyai* 58—59.)

Az öreg remeténck a három királyfit útbaigazító, közel azonos szövegezésű mondataiban — az útbaigazító szavak közvetlen környezetével együtt — a személyes névmások (te, téged, én, ő) használata terén a következő mennyiségi adatokat találjuk: 1, 5, 6. A legutolsót idézzük úgy is, mint a szakrális jellegű tanácsok egy szép és jellemző példáját:

De erre Győző azt mondta: — Mér volnék *én* Győző, ha *én* nëm győznék!
Akkor azt monta az öreg: — Na jó van fiam, *tégëdet* is elbocsájtlak, de azt mëgmondom, hogy jobban vigyázz mind a bátyáid. — Akkor erre azt monta az öreg: — *Të* mész ëgyenësen északnak, a fák mohos oldalai lësznek a *të* utmutatód. Rëggel, mikor a nap fölkel, odaérsz ëgy mél gödörbe, és ott lëssz ëggy acélgunyhó, és ëty szalmás gunyhó. De először *të* a szalmás gunyhóba mënny be. (BANÓ: *Baranyai* 112.)

Befejezésül — szintén csak tallózásszerűen — idézünk néhány részletet ILLYÉS Gyula meseátköltéseiből.[13] Ezek a kiragadott részletek is azt bizo-

[13] ILLYÉS Gyula 1974.

nyítják, hogy ILLYÉS Gyula felismerte és alkalmazta is a névmáshalmozást mint a magyar népmesék egyik jellemző stíluselemét.

— Hallod-e, *te* medve — kiált rá a strázsa. — Itt ne járj, mert az *én* uram, a Kacor király alszik, . . . (8. l.)

Megtalálta a legidősebb lányt a hatfejű sárkánynál.
— Jó napot adjon az isten, drága egy testvérem!
— Adjon az isten *neked* is!
— Mikor jön haza az urad?
— *Te* fiu, *te* gyermek, miért vagy *te nekem* testvérem!
— Hát ha *én* mondom, akkor testvéred vagyok. Ne, itt ez a selyemkendő, bontsd ki! (38. l.)

— Mi közöd hozzá? — ordibál. — Mit akarsz *te* avval, hogy *én* hol vettem a lovamat? Különben majd megmondom — csak várj! (68. l.)

— Hallod, pajtás, mondanék *neked* valamit. Boldog embert csinálok belőled, ha meghallgatod a szavamat. Gyere most *velem* az *én* hazámba, mert az *én* királyom eddig már meghal bánatában, mert azt gondolja, hogy az *ő* Jancsi fia sohasem tér többé vissza.
— Elmennék *én*, pajtás — feleli a másik —, de gyalog úgysem mehetek *veled* odáig.
— Nem baj, pajtás, segítek *én* azon. Adok *én* egy lovat, azon könnyen utazol. (80—81. l.)

IRODALOM

AUERBACH, Joseph—PHILIP H. Cook—ROBERT B. Kaplan—VIRGINIA J. Tufte
1968 *Transformational Grammar.* A Guide for Teachers. English Language Services. A Division of Washington Educational Research Associates. Maryland

CHOMSKY, Noam
1967 *The formal nature of language.* (Appendix A.) In: Eric H. LENNEBERG: Biological Foundations of Language, with appendices by Noam CHOMSKY and Otto MARX. New York. London, Sydney. 392—415. (Megjelent magyarfordításban, in: SZÉPE György [szerk.]: A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 215—283.)
1970 *Transformational Grammar.* In: Arthur L. BLUMENTHAL: Language and Psychology. Historical Aspects of Psycholinguistics. New York, London, Sydney, Toronto. 187—210.
1972 *Théorie Linguistique.* Le Français dans le Monde 88. 7—11.

ILLYÉS Gyula
1974 *Hetvenhét magyar népmese.* 7. kiadás. Budapest

KIEFER Ferenc
1976 *A generatív nyelvelméletről.* Magyar Nyelvőr 63—82.

KOVÁCS Ágnes
1973 *Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvi prózai népköltési szövegekben.* Népi kultúra—népi társadalom. 161—180.

SÁGI Mária
1979 *A kreativitás a pszichológiában.* Valóság 79/10. 66—79.

MARCUS, Solomon
1977 *A nyelvi szépség matematikája.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta MÁTÉ Jakab. Budapest

WAGNER, Karl Heinz
1969 *Probleme der kontrastiven Sprachwissenschaft.* Sprache im technischen Zeitalter.

István Banó

TROIS ÉLÉMENTS DE STYLE DE CONTE POPULAIRE ARCHAÏQUES AU JOUR DE LA THÉORIE LINGUISTIQUE GÉNÉRATIVE

(Résumé)

L'auteur dans l'article soumet à l'examen trois éléments de style de conte populaire dont la qualité archaïque peut être démontrée par l'application de la méthode transformationnelle de la linguistique générative. Comparés à leur paires appropriées dans la langue courante, ces éléments peuvent être discernés par le manque des tout derniers pas de transformation dans leur construction. Ainsi de point de vue d'histoire de grammaire ils peuvent être considérés comme de survivances archaïques.

Trois éléments de style de ce genre sont examinés par l'auteur.

1. Les phrases du type «J'ai vu le vieu homme» se forment—conformément aux règles de la grammaire transformationnele- par la combinaison des deux phrases suivantes:

J'ai vu l'homme.

L'homme est vieux.

Des paires de phrases reflétant de telles prémisses — selon la théorie générative — existent seulement comme postulats de la logique, les contes populaires hongrois cependant en donnent de nombreux examples:

Je te donne une flûte. C'est une flûte de cuivre.

Il était une fois un roi, sa femme et sa fille. Cette fille était très gentille.

Il a vu une belle maison. Elle avait une cour de marbre.

2. Le deuxième type de style examiné par l'auteur est composé de phrases connexes qui ne forment cependant pas de phrases complexes.

On trouve dans nos contes populaires des successions de phrases où la coordination indiquant l'ordre logique cependant n'est pas achevée:

Pour quand votre robe de mariée devrait être prête?

— Eh bien, j'en ai besoin après-demain à midi. Puisque le mariage aura lieu samedi. Il me la faut avant ça.

Dans d'autres cas où la connection des phrases est purement formelle, elle ne correspond pas au rapport réel des phrases.

La succession des phrases sans connection formelle — un phénomène assez fréquant dans les contes populaires hongrois — en outre de prêter au texte l'apparence archaïque résultant du manque de transformation, lui imprime aussi une touche de pittoresque et de mouvementé. Un grand nombre des examples étudiés semblent indiquer que les conteurs se servent consciemment de ce style archaïque pour rendre la narration plus vivide, plus mouvementée.

3. Le troisième phénomène examiné par l'auteur est lié à l'emploi des pronoms personels. C'est aussi l'omission d'un pas de transformation qui qualifie cet usage comme archaïque.

Dans le cas de l'emploi des pronoms du type anafora à la place des substantifs déjà connus par l'antécédant — par la suite des pas de transformation — un pronom, souvent un pronom personel est substitué. Dans le langage courant contemporain le pas transformationnel assurant l'emploi du pronom dans la plupart des cas est suivi par un autre pas transformationnel: celui de suppression du pronom.

Dans les contes populaires, au contraire, particulièrement dans certains détails (conseil, information, serment etc.), la suppression du pronom ne s'accomplie pas. Ainsi dans ces détails de conte — à l'opposé du hongrois contemporain courant — une surabondance de pronoms se réalise.

Cette surabondance de pronoms, à part de prêter au texte l'apparence archaïque, souligne en même temps l'importance de construction du texte respectif. Beaucoup d'examples prouvent que le conteur emploie souvent consciemment l'entassement des pronoms comme un élément de style rendant le context archaïque et soulignant son caractère sacramentel.

I. I. Sangina

A vászonkendők szerepe az orosz parasztok családi rítusaiban a XIX. század végén és a XX. század elején

A leningrádi Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben az orosz parasztok hagyományos életmódjáról valló közel 70 ezer darab XVIII. századi, XIX. századi és XX. század elejei tárgy között van mintegy 3000 vászonkendő is. Ezek 1902 és 1978 között kerültek a múzeumba az európai Oroszország különböző területeiről. Rövidebb vagy hosszabb téglalap alakúak, háziszőttes lenvászonból készültek, hímzés, mintás szövés és selyemszalagok díszítik őket.

Az oroszok lakta egyes vidékeken ezeknek a kendőknek más-más mérete és díszítése volt. Északon: az arhangelszki, novgorodi, pszkovi, részben a tveri (ma Kalinyin körzet) kormányzóság területén a hosszú forma dívott — 39 centiméteres szélesség mellett hossza elérte a 350 cm-t is — s mindkét végén keresztirányú hímzéssávok díszítettek mintegy 100—100 centiméteren, magában a hímzésben színes selyem- vagy pamutszállal varrt sávok váltakoztak vert csipke sávokkal.

A hímzést többnyire vörös pamutszállal készítették, néha sárga, ibolyaszín vagy kék gyapjúszállal élénkítették. A kockákból, fekvő S-alakú motívumokból, X-ekből álló hímzéselemeken kívül előfordulnak a törülközőkön stilizált asszony-, ló-, madár-, szarvas- és faábrázolások is. A vologdai kormányzóság területének nagyobbik részén többnyire rövidebbek a kendők, mintegy 60 cm hosszúak és 39 cm szélesek, *sirinka* a nevük. Ezeket mind a négy oldalukon len- (kender)szállal, fehér vert csipkével és fehér len (v. kender)szállal körülöltött lyukhímzéssel keretezték. Uralkodott a geometrikus ornamentika, de néha előfordultak oroszlán-, párduc- és „szirin-madár" (griff) ábrázolások is. A délebbre fekvő orosz területeken élénkebbek, pompázatosabbak voltak a vászonkendők, mint északon. A voronyezsi kormányzóságban például a hosszú, többnyire négy méteres kendőkre a hímzést élénkpiros, ibolya, világoskék, narancs és zöld gyári gyapjúfonallal varrták. Ornamentikájukat nagy méretű színes négyzetek, rombuszok, rozetták adták.

Ezeket a vászonkendőket sehol és sohasem használták törülközőként vagy bármit megtörülni. Mosdás utáni törülközésre díszítetlen rövid vászondarabok szolgáltak, ezeket *utiral'nik*-nak nevezték a tájnyelvi „*utirat'szja*" 'törülközni' szóból. A hímzett vászonkendő még a legszegényebb házból sem hiányzott. Ünnepekre körbeaggatták a szobafalon, több rétegben az asztalra terítették, családi ünnepeken ilyenekkel ajándékozták meg egymást. A hímzett kendők minden parasztlány hozományának elmaradhatatlan részei voltak, féltőn őrizték őket a menyasszonyi ládában s anyáról lányára szálltak nemzedékeken át.

A vászonkendőknek fontos szerep jutott a szokásokban. Szokatlan volt a mód, ahogyan a paraszti életben ezeket a díszes tárgyakat kezelték: szinte

1. kép. Rövid kendő, *sirinka*, amit a templomi esketés alkalmával terítenek a menyasszony és a vőlegény lába alá. XIX. század. Lenvászon, szálszámolás után varrt hímzéssel. Mérete 77×54 cm. Vologdai kormányzóság, szolvicsegodszki járás, gyűjtötte A. I. Antonov 1909-ben

szent tárgyakként tisztelték őket, mint amik valamilyen módon befolyást gyakorolhatnak a család jólétére és boldogságára. Még napjainkban is, amikor a hagyományos paraszti életforma már a múlté, a régi, gazdagon hímzett kendőket családi ereklyének tekintik, s hiszik, hogy épségüktől, megbecsülésüktől függ a ház népének jóléte. Az orosz parasztok már a XIX. században sem tudták megmagyarázni, mi az oka, hogy ennyire megbecsülik a szőtteseket, hímzéseket. Rég volt nemzedékek életében valószínűleg kitüntetett szerepe volt az ilyen tárgyaknak. A XIX. századra azoknak a szokásoknak az értelmét, amikben szerepet játszottak a vászon törülközőkendők, már elfelejtették, de hagyományból megtartották a tisztelet, megbecsülés külső formáit. Ha meg akarjuk érteni ezeket a szokásokat, a XIX. században és napjainkban a paraszti életről összegyűjtött adatokhoz kell fordulnunk, mivel, sajnos, a tudománynak nem állnak rendelkezésére a XIX. század 30-as, 40-es éveinél korábbi leírások.[1] A XIX. századi adatokban azonban hiába keresünk közvetlen választ kérdéseinkre. A válaszhoz alaposan és gondosan elemeznünk kell minden olyan ismert esetet, amikor a XIX. századi orosz paraszti életben használatba vették a hímzett kendőket.

[1] Az orosz paraszti kendőhasználatra vonatkozó valamennyi adatot olyan kéziratos forrásból merítettük, amelyeket 1849—1855 között küldtek be az Orosz Földrajzi Társasághoz, válaszul arra a kérdőívre, amelyet 1847—1848-ban egy tudóscsoport állított össze N. I. Nadezsdin vezetésével. D. K. Zelenin 1914-ben publikálta *A Császári Orosz Földrajzi Társaság Tudományos Archívumában őrzött kéziratok repertóriumát* (Opiszanie rukopiszej ucsenogo arhiva Imperatorszkogo Ruszszkogo Geograficseszkogo Obscsesztva), melyben rövid regesztát ad a kérdőívre beérkezett valamennyi az archívumban meglevő válaszról. Témánkban ugyancsak kiváló forrást jelentenek azok az anyagok, amelyeket 1898—1899-ben küldtek be V. N. Tenisev Néprajzi Irodájába (Etnograficseszkoe bjuro), melynek fő feladata „a földműves nagyorosz parasztság életmódjának minden oldalú tanulmányozása" volt. Ezek a kéziratok a Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumának kézirattárában találhatók.

Ennek az elemzőmunkának az alapjait N. I. Gagen-Torn rakta le. Vizsgálta, milyen szerepet játszottak a vászonkendők a keleti szlávok és a Volga menti népek szokásaiban s arra a következtetésre jutott, hogy a házi-szőttes vászon elhárító és védő szerepet játszott.[2] Találó a feltevés, de egészében nem mutatja meg, mekkora jelentősége volt a hímzett vászonnak a keleti szláv népek szellemi kultúrájában. Ennél sokkal tágabbak, sokkal jelentősebbek voltak funkciói s ezek régmúlt korok nagyon sokrétű mitológiai rendszereiből fakadtak. A vászonkendők szerepét átfogóan „Orosz hímzésmotívumok XIX–XX. századi rituális törülközőkendőkön"[3] c. disszertációmban és „Ősi hiedelmek nyomai a XIX. századi orosz parasztság életében"[4] című tanulmányomban vizsgáltam. Jelen dolgozatomban megpróbálom jellemezni, milyen szerepet játszott a szőttes az emberi élet eseményeihez kapcsolódó szokásokban s ezeken belül különösen a lakodalmi és temetési, halottas szokásokban.

A XIX. század második felében az orosz faluban a kapitalista termelési viszonyok rohamos fejlődése ellenére tovább élt a régmúltból, a patriarchális életformából hozott számos hagyomány.[5] A hagyományok szerepe különösen erős volt a családi életben. A XIX. században továbbra is elevenen éltek olyan szokások, amelyek kialakulása letűnt századok homályába vész. A hivatalos pravoszláv vallásos szokások mellett, velük párhuzamosan virultak s csak olykor-olykor fonódtak velük össze. Végigkísérték a család életének minden fontosabb eseményét: a gyermek születését, a fiatalok nősülését, férjhezmenetelét, a halált. Minden család feltétlen kötelességének tekintette az előírások teljesítését s ezt a falu közvéleménye ellenőrizte. A szokás-cselekményeknek mintegy jogi jelentőségük volt: szentesítették, megerősítették a családi eseményt. Értelmük, jelentőségük azonban túlnyúlt a szokásjog körén. A szokások társadalmi, gazdasági, vallási, mágikus eszmék és képzetek bonyolult, sokelemű ötvözetét jelentették.[6] A szokások betartásával kívánták biztosítani az új család gazdasági jólétét, az ifjú házasoknak a gyermekáldást, így akarták megtartani az újszülöttet az életnek s megkönnyíteni a haldokló útját a túlvilágra, megvédeni a házat a gonosz szellemektől és a rontástól. Különleges cselekvések, rituális eljárások szolgálták ezeket a célokat, rendszerük fokozatosan, évszázadok során alakult ki. A vászonkendők ebbe a rendszerbe szilárdan beépültek.

Igen szembeötlő szerepet játszottak a temetési és halottas szokásokban. Ez a szokás-láncolat három szakaszból állt: a halál utáni első három nap szokásaiból, amiknek a halott eltemetése jelentette a végét; a halált követő negyvennapos időszak szokásköréből, s azokból a meghatározott napokon tartott halottas szokásokból, amelyeken valamennyi halottról megemlékeztek. A kendők ezekben jutottak a legsokrétűbb szerephez. Hímzett négyszögletes kendőt kötöttek a halott nyakára s ugyanilyen kendőt adtak a kezébe. Kendővel takarták le a koporsót, négy oldalára hosszú, keskeny hímzett vászoncsíkokat rögzítettek. A halott családjának tagjai kendőt, egy darab lenvásznat adtak a temetési menet minden résztvevőjének. A szokás előírta, hogy azok fejükre, vagy derekukra kössék, vagy egyszerűen kézben tartsák a kapott

[2] Гаген-Торн, Н. И. 1963.
[3] Щангина, И. И. 1975.
[4] Щангина, И. И. 1977.
[5] Ленин, В. И. 1960. 165.
[6] Кагаров, Е. Г. 1918., 1929. — Токарев, С. А. 1957.

kendőt. Kendőt kötöttek a ló nyakigájára, néha magát a lovat is kendővel takarták le vagy hosszúkendőket használtak gyeplő helyett a halottas kocsi lovának szerszámján. A halottas menet előtt kendőkkel feldíszített ikont és keresztet vittek. Az első szembejövőnek szegetlen szőttesdarabot vagy új kendőt adtak ajándékba. Vászonkendőből sodort kötélen eresztették le a koporsót a sírba.

A halottas szokások második szakaszában (a negyvennapos gyászban) csak egy szerepe van a vászonkendőnek: kendővel függönyözik el negyven napon át az ablakot, vagy egyszerűen az ablakpárkányra terítik abban a szobában, ahol a halott feküdt. Orosz szokás szerint évenként hatszor minden halottról megemlékeznek, ezeken a napokon törülközőkendőket terítenek a padokra, asztalokra, kendőket akasztanak az ablakokra.

Láthatjuk tehát, hogy a vászonkendő a halottas és temetési szertartásokszokások teljes ciklusában fontos szerepet játszott. Értelmét és jelentőségét tehát akkor érthetjük meg, ha élet és halál viszonyának olyan fogalmaiból indulunk ki, amelyek, ha csökevényesen is, még éltek az orosz faluban a XIX. században. Ebben a paraszti felfogásban fantasztikus módon összefonódott egymással a lélek halhatatlanságáról vallott keresztény hit és az ősök kultusza. A parasztok hite szerint a halál valamiféle átmenet egyik világból a másikba, ami valahol a földi világ ellenkező oldalán helyezkedik el. Erre a másvilágra az ember, vagy későbbi hit szerint az ember lelke csak negyven nappal a halál után kerül. Ezen a túlvilágon már várja őt valamennyi régen vagy a közelmúltban meghalt rokona, akiket az élők a „elődök" vagy „nagyapák" gyűjtőszóval emlegetnek. A parasztok hite szerint élők és holtak között

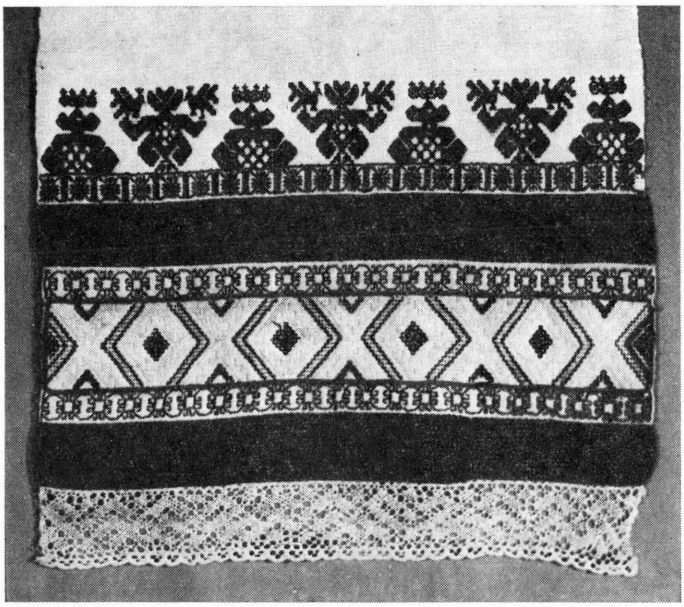

2. kép. Kendő, amit a menyasszony ad anyósának. XIX. század. Lenvászon, piros karton („kumacs") betéttel, lenfonálból horgolt csipkével. Fehér, vörös és zöld fonallal varrt, szálszámolás utáni hímzés. Mérete 62 × 36 cm. Novgorodi kormányzóság, kirillovszki járás, gyűjtötte E. A. Ljackij 1903-ban

örök és eltéphetetlen kapcsolat van. Az ősök, „elődök" aprólékosan figyelik utódaik mindennapi életét, igen nagy és igen változatos segítséget nyújtanak nekik. Viszonzásul a földön élő embereknek kötelességük őrizni emléküket, etetni-itatni őket, gondossággal, figyelemmel övezni az elhunytakat. A vjatkai kormányzóság glazovi járásának, az orjoli kormányzóság (Orel) orjoli járásának s más vidékeknek a lakói például úgy hitték, hogy az „ősök" a gondoskodást azzal hálálják meg, hogy óvják a jószágot, segítenek a mezei munkában, termékenységet adnak az asszonyoknak s általában sok jót tesznek utódaik érdekében. A halottak különösen sok gondoskodásban és figyelemben részesültek az évenkénti halotti emléknapokon; ezeket minden évben hatszor ülték meg, ősszel és tavasszal. Az őszi halottas ünnepre az október 26. előtti utolsó szombaton került sor. A tavaszi ciklus húsvét előtt 56 nappal kezdődött és pünkösd hetében fejeződött be. Közöttük a legnagyobb halotti ünnepet, a *radunica*-t a húsvét utáni negyedik héten tartották. Ilyenkor kimentek a temetőbe, otthon nagy tort ültek s ezen az orosz parasztok hite szerint részt vett valamennyi halott ős. Eljöttek enni-inni, megnézni, hogyan megy az élők sora, majd elégedetten távoztak a maguk világába. Eléggé pontosan kimutatható a vászonkendők kapcsolata ezekkel a hiedelmekkel.

Itt van mindjárt az a szokás, hogy a halált követő negyven napra törülközőkendőt tesznek az ablakra. Ez jól kapcsolódik ahhoz a hiedelemhez, hogy a lélek ebben az időszakban a házban tartózkodik és figyelmet, gondoskodást igényel. A lélekről gondoskodtak azzal is, hogy vízzel töltött bögrét, palacsintát, gyümölcslevest, almát, süteményt, néha még kanalat is készítettek neki az ablakpárkányra. A parasztok elmondása szerint azért akasztották ki a törülközőkendőket, hogy megtörülközhessen bennük a lélek, mielőtt berepülne a házba.[7] A szokásra többnyire ezt a magyarázatot adják. Néha azonban másképpen értelmezik. A szmolenszki és a novgorodi kormányzóság lakói azt állították, hogy a lélek a kendőn pihen.[8] A permi kormányzóságban élt parasztok hiedelmeiben még jobban felismerhető az a gondolat, hogy a kendőben vagy a vászondarabban benne van a halott ember lelke. Szerintük a lélek negyven napot, negyven éjt tölt a vászonkendőben. Az ablakra akasztott kendő legkisebb rezzenése is arra utalt szerintük, hogy megmozdult a lélek. A negyvenedik napon levették az ablakról s a halott rokonai a szomszédokkal együtt kikísérték a lelket. A falu határán mély hajlongások közepette kirázták a kendőt, ami negyven napon át az ablakra volt akasztva, s ezzel elindították a lelket oda, ahova testét is vitték.[9] A parasztok hite szerint a törülköző tehát a lélek tartózkodási helye volt, ezt a hiedelmet támasztja alá a szokás is, hogy a halottnak szánt ételt-italt erre a törülközőre rakták. Ebből következik, hogy az orosz parasztok múlt századi hiedelmei szerint a halott lelke mindaddig, míg el nem hagyta a házat, a vászonkendőben tartózkodott.

A halotti emlékünnepeken a vászonkendő az ősök tiszteletére felajánlott javak közt szerepelt. Jól megfigyelhető ez, ha szemügyre vesszük a szertartások lefolyását. A halotti emlékünnepet nagyjából egyformán ünnepelték egész

[7] A Szovjetunió Népeinek Állami Néprajzi Múzeuma. Kézirattár. „Tenisev Néprajzi Irodája" fond. Novgorodi kormányzóság, cserepoveci járás. Az adatközlő A. Vasziljev. 37. lap.

[8] Az Orosz Földrajzi Társaság Archívuma. XXIV. iratcsoport, I. rep., 6. egység, 65. lap.

[9] Богословский, П. 1924. 75

Oroszországban. Előző este a gazdaasszony gondosan felmosta, feltakarította házát, elmosogatta az edényeket, minden házi eszközt. Reggel, halottak napján a tiszta abrosszal megterített asztal mellett álló lócára gazdagon hímzett kendőt terítettek. A tavaszi ünnepkörben ugyanilyen kendőket terítettek ki az ablakon. Az asztalra borsót, gyümölcslevest, kenyeret, palacsintát (lepényt), mézet raktak. A család valamennyi tagja egy órán át szótlanul körülállta az asztalt, miközben a torra érkezett „ősök" elfogyasztották a nekik tálalt ételt. Azután megszólalt a ház asszonya: „Aludjanak békén a szentek között, nekünk kenyeret-sót (azaz minden jót) küldjenek", s az asztalról az étel egy részét a kendőre tette át. Most az élőknek szánt ételeket tálalták az asztalra: kását, burgonyát, húst, süteményt, s mindannyian étkezésbe fogtak, közben azonban nem feledkeztek meg róla, hogy minden fajta ételből az első falatot, az első kanállal az üresen hagyott padon kiterített törülközőre tegyék. Egyes adatközlők meg is mondták, hogy az ételt az „ősöknek, nagyapáknak" rakják oda.[10] A halotti emlékünnepek kendőhasználatának más formái is világosan mutatják, hogy a kendő szorosan kapcsolódik az ősökhöz. A kosztromai kormányzóságban például elterjedt hiedelem, hogy az őszi halottak napján, Dömötör hetének szombatján a szobában álló padra terített vászonkendőn „az ősök járnak", ott marad a lábuk nyoma is.[11] A permi kormányzóságban szentül hiszik, hogy az ablakdeszkára terített kendőn kapaszkodnak be a házba s mennek ki a halott ősök.[12]

Ha tehát a temetési és halotti szokásokat elemezzük, megállapíthatjuk, szoros és tartós kapcsolat van a szőttes kendő és az őskultusz között. A vallási életnek ebben a speciális megnyilvánulási formájában a vászonkendő meghatározott és fontos helyet foglal el, olyan tárgyként szerepel, amelyben mintegy megjelennek az ősök lelkei. Ha kellően kifejlődött az őskultusz, ilyen jellegű tárgyakra irányulhat a kultikus tisztelet. Mellettük végzik el az engesztelő szertartásokat, s mutatják be az áldozatokat az ősöknek.[13] Talán ugyanezért tudott olyan hosszú időn át, egészen a XX. század elejéig fennmaradni a vászonkendő egykori szerepének emléke.

A lakodalmi szokásokban még a halottas és temetési szokásoknál is szélesebb körű alkalmazásra talált a vászonkendő. A XIX. században a lakodalmi szokások pompázatosságukkal, összetett voltukkal tűntek ki. Egy-egy gazdag házban a lakodalom két hétig is eltartott és szertartásos cselekmények egész sorozatából állt, ezek mindegyikének megvolt a maga sajátos tartalma, megvoltak külön szereplői és lakodalmi énekei. A keresztény egyház meglehetősen

[10] Котляревский, А. 1968. 249.
[11] Смирнов, В. 1920. 41.
[12] Богословский, П. 1924. 75.
[13] A halott ősöket megtestesítő s funkcionálisan az orosz kendőkhöz hasonló tárgyak megvoltak más népeknél is, olyanoknál, amelyek még a XIX. században elevenen őrizték az őskultuszt vagy annak csökevényeit: például a nanajoknál, koreaiaknál, kínaiaknál s a legtöbb afrikai népnél. A nanajoknál a halott ős lelkét egy kis párna jelképezte, erre tették rá az ételt s a megtömött pipát. Kínában, ahol az őskultusz vallási rendszer része volt, kis deszkalapok töltötték be ezt a szerepet, ezekre volt ráírva a halott ősök neve. Az afrikai ashanti népnél az őst egykori széke testesítette meg, hitük szerint ez az ülőalkalmatosság nem szakította meg kapcsolatait gazdája lelkével, a lélek beleköltözött ebbe az alacsony alkalmatosságba. Áldozati napokon a széket bekenték az áldozati kecske vérével, gyümölcsöt tettek rá, miközben azt mondták: „Ősök szellemei, jöjjetek, fogadjátok ezt az áldozatot, fogyasszátok el, legyen áldás nemzetségeteken, legyenek boldogok gyermekeitek, legyen boldog egész népünk". Vö. Щаревская, В. И. 1964. 137, 161.

csekély hatást volt csak képes gyakorolni a paraszti lakodalomra: csak a menyasszony és vőlegény megáldása az ikon előtt és a templomi esketés épült be a paraszti lakodalomba.

A lakodalmi szertartásrend két szakaszra tagolódott: az első szakasz azokat a szokásokat foglalta magában, amelyeket a kézfogótól végeztek addig, míg az esketés után a fiatalok át nem vonultak a férj házába. A szülők ebben az első szakaszban hányták-vetették még, szó lehet-e egyáltalán az egybekelésről, megtekintették a menyasszony hozományát és a vőlegény házát, megállapodtak az eljegyzésről és a lakodalommal kapcsolatos kiadásokról. A menyasszony lánypajtásaival együtt előkészítette hozományát s keserves könnyek között elbúcsúzott szüleitől, barátnőitől, „lányszabadságától", a leányélettől, kiment a temetőbe is, hogy elbúcsúzzék az ősök sírjától s részt vett a szertartásos szaunázásban (a fürdőház meglátogatásában). A vőlegény „utóljára mulatott" legénypajtásaival, legénybúcsút tartott, készült a lakodalomra s megmeglátogatta menyasszonyát. A kendő első ízben a nászokkal jelenik meg. A násznagyok általában hímzett kendőt terítettek a vállukra. Azon a napon, amikor a szülők véglegesen eldöntötték, hogy egymáshoz adják a fiatalokat, a menyasszony szülei beleegyezésük jeléül hímzett kendőt ajándékoztak a vőlegény szüleinek, ebbe gyakran cipót és sót is tettek. A menyasszony ezt az időszakot egy hosszú hímzett vászon alatt töltötte. Amikor elvezették a fürdőházba, több kendőt terítettek rá. Ezeket a kendőket a koszorúzás napján a vőlegény rokonságának ajándékozták. Dísznek a vőlegény és barátja, azaz a „komája" s a lakodalmas menet valamennyi résztvevője vászonszalagokat, kendőket viselt. Ilyen vásznakkal kendőzték fel a lovakat, a szánkót, a ló nyakjármát, amikor a vőlegény koszorúzásra ment a menyasszonyához. Ekkor a menyasszony és a vőlegény kezét néhány percre összekötötték egymással vagy ugyancsak kendővel magát a menyasszonyt és vőlegényt kötötték össze. Az esketési szertartás alatt a fiatalok a templomban egy leterített törülközőn, „lábalávaló"-nak nevezett *podnozsnik*on álltak.

A lakodalmi szertartások második szakasza akkor kezdődött, amikor a fiatalok megérkeztek a vőlegény házába, ahol a nászéjszakát töltötték s a fiatal menyecske megismerkedett férje rokonságával. Az ifjú pár a szokások szerint egy leterített vászoncsíkon lépett be a házba. A menyecske még lakodalma előtt megszőtte, kihímezte azokat a kendőket, amikkel most gazdagon fel volt díszítve a fiataloknak előkészített szoba. Az esküvő másnapján ezeket a kendőket a menyecske újonnan szerzett rokonainak ajándékozta. A menyecske hozományából való kendőkkel volt feldíszítve az a szoba is, ahol a lakodalmi vacsorát tartották. Oroszország egyes vidékein a fiatal párt, meg a menyecske apósát-anyósát egy nagy hosszú szőttessel takarták le.

Magától értetődik, hogy nem egyjelentésű a hímzett vászonkendők szerepe ezekben a szokásokban. Ma már szinte képtelenség gyökeréig és teljes egészében megértenünk mindezeknek a szokáscselekményeknek a tartalmát, mivel az idők folyamán az egységes láncolatból számos jelentős összekapcsoló szem kihullott. Egyes esetekben azonban még így is sikerül egykor volt kapcsolatot kimutatnunk közöttük és ősi mitológiai képzetek között. Ez a kapcsolat legszembeötlőbb „a fiatalok összekötése" szokásban, ami Oroszország északi, nyugati és középső megyéiben széleskörűen el volt terjedve. Maga a szertartás a menyasszony házában zajlott le, ahol összejött az egész rokonság. A vőlegényt és a menyasszonyt derekuknál fogva erősen egymáshoz kötötték egy hosszú kendővel, vagy a kendőt a kezükön kötötték át. A rokonságból

3. kép. Lakodalmas kendő végei. Ilyen kendőkkel díszítették fel a házat az esküvő másnapjára. XIX. század. Különböző anyagú, eltérő technikákkal díszített elemekből van összeállítva: vászonból, amin vörös, ibolya, narancs és zöld gyapjúszállal tanburírozott és száröltéses hímzés van, három sűrű vörös mintával szőtt pamutos vászoncsíkból és fehér lenfonálból horgolt csipkéből. Mérete 424 × 39 cm. Tveri kormányzóság, veszjegoni járás, Liszisnoje falu. Gyűjtötte D. T. Janovics 1906-ban

4. kép. Lakodalmas fejkendő, amit a szokások első szakaszában, a lánysirató idejére tettek a menyasszony fejére. XIX. század. Vászon, vörös szálán varrott hímzéssel, vörös pamutos szőttes betétcsíkokkal. Mérete 110 × 38 cm. Tveri kormányzóság, veszjegoni járás, Beszovo falu.Gyűjtötte D. T. 1906-ban Janovics

valaki egy énekbe kezdett, amelyben lakodalomba hívta az isteneket, hogy kapcsolják egymáshoz a fiatal párt. A parasztok hite szerint az istenek leszálltak az égből a lakodalmas házba és megáldották a házasságot. N. M. Nyikolszkij ismert orosz néprajzkutató elemezte ezt a szokást[14] s leszűrte, hogy a hiedelem szerint vendégségbe alászálló istenek voltaképpen a család ősei, akik érdekeltek benne, hogy utódaik házasélete boldog legyen. „A fiatalok összekötésére" érkező ősöknek áldozati étkül süteményt, palacsintát, kását kínáltak fel. Az ételt általában a törülközőre, vagy a faragott házoszlopra tették, ezt az utóbbit is az ősök tartózkodási helyének tartották.

[14] Никольский, Н. М. 1956. 151—152.

Az északi orosz lakodalomra jellemző másik szokáshoz is szorosan kapcsolódott a törülköző, nevezetesen a „fürdőház meglátogatásához". A szokásoknak megfelelően a pravoszláv templomban tartott esküvőt megelőző este a menyasszonynak lánypajtásaival együtt el kellett mennie a fürdőházba. A lánymenet élén a vőlegényt képviselő „násznagy" haladt, mentében a tisztátalan lélek távoltartását célzó ráolvasásokat suttogott. A menyasszony a fürdőházban lánypajtásaival együtt megfürdött és menyasszonysiratókat énekelt, amelyekben lányságát búcsúztatta: „Mossátok le rólam lányi szépségemet, mossatok rám asszonyszépséget". A fürdőházat eközben körbejárták a falubeli legények és pajzán dalokat énekeltek. Fürdés után valamennyien visszamentek a lányos házba, ahol már várták őket a menyasszony rokonai. Anyja nagyon ünnepélyesen kenyeret és sót tett egy vászonkendőre, miközben körülötte mindenki néma csendben figyelt, azután gondosan összecsomózta vagy összevarrta a kendőt és elküldte a templomba. Ez a rítust a „*bannik*-ot készíteni" (a *banja* — 'fürdőház' szóból az élőlényt vagy tárgyat jelentő *-ik* képzővel), magát a törülközőt pedig a kenyérrel és sóval „*bannik*"-nak nevezték. A „fürdőzés" szokását nagyon fontosnak, elengedhetetlennek tartották. Az orosz lakodalmi szokáskutatók érdeklődését már nagyon korán felkeltette ez a rítus. E. K. Kagarov, D. K. Zelenin, N. P. Kolpakova teljesen azonos következtetésre jutott s megállapította, hogy mitologikus tartalmú a szokás. Mindhárman azt mondják, hogy a XIX. századot sok száz évvel megelőző korokban a fürdőházat egy sajátos hiedelemlény, a *bannik* tartózkodási helyének tekintették, ennek a *bannik*nak adta oda a leány a maga lányságát, szűzességét s kapott tőle cserébe termékenységet.[15] A *bannik* nagyon összetett lény, az őskultusz legváltozatosabb elemei, hiedelmei fonódtak össze alakjában. Az „*Aranyszájú Szent János beszéde arról, hogyan imádták a pogányok bálványaikat*" (Szlovo Ioanna Zlatouszta o tom, kako pogane preklonjalisz' idolam) egyik középkori kéziratos másolatában szó esik egy szokásról, amely helyenként még a XIX. században is élt. A parasztok időnként befűtöttek a fürdőházba, leterítettek egy kendőt, arra egy egész kenyeret, vajat, tejet, tojást tettek és várták, hogy az ősök eljöjjenek a fürdőházba lakomázni.[16]

Valószínű tehát, hogy a lakodalmi „fürdőzés" szokása az őskultusszal függ össze. A menyecske a fürdőházba látogató őseitől kapta termékenységét. Hálából a leány és rokonsága kenyeret-sót áldozott a *bannik*nak. A kenyeret, sót nem véletlenül rakták a kendőbe. Minden bizonnyal ez-alkalommal is van valami köze a szőttesnek a *bannik*hoz, ha esetleg nem is annak megtestesülése, de legalábbis a *bannik* vagy ős valamilyen jele, szimbóluma volt.

A menyasszonyt a „fürdőzés" után az anyja egy hosszú kendővel terítette le. Ez alatt a szőttes alatt volt, míg le nem zajlottak a soron következő szertartások, egészen addig, míg át nem került férje házába. Gyakran az esketési szertartás alatt is viselte ezt a takaró kendőt. Legtöbb kutató azzal magyarázza ezt a szokást, hogy így igyekeztek óvni a menyasszonyt a gonosz hatalmaktól. Nem alaptalan ez a magyarázat. A kendőnek azonban ebben a szokásban egyéb funkciói is lehettek. Az egyik lakodalmi énekben azt éneklik, hogy meghívják a lakodalomba a Szűzanyát, akitől a fiatal menyecskének férji szerelmet, szántóvető fiakat, varráshoz értő lányokat kérnek. Eljön a lakodalomba az ősanya-szűzanya, vászondarabot terít a menyasszonyra és sorsot,

[15] Кагаров, Е. Г. 1917. II. 645–646. — 1929. 171–172. — Колпакова, Н. П. 1965. 273. — Плесовский, Ф. В. 1968. 136.

[16] Аничков, Е. В. 1914. 89.

5. kép. Kendő — a menyasszony jegyajándéka vőlegényének. XIX. század. Vászon, a kendővégeken vörös szőttes mintázattal, piros karton betétcsík, fehér pamutfonalból horgolt csipke. Mérete 284 × 32 cm. Rjazanyi kormányzóság, szpasszkij járás, Sztaraja Rjazany falu. Gyűjtötte I. A. Zereckij 1903-ban

6. kép. Lakodalmas kendő. XIX. század. Vászon, piros karton betétcsíkkal. A vásznon vörös pamutszállal és sárga, valamint fekete selyemszállal szálszámolás után varrt hímzés. Mérete 200 × 41 cm. Voronyezsi kormányzóság, Voronyezsi járás, Csertovickoje falu. Gyűjtötte Smarov 1904-ben

értsd boldogságot, egészséget, gyermekeket ad neki.[17] Volt tehát a menyasszony letakarásának más tartalma is: letakarni, azaz asszonyboldogságot adni a leánynak.

Ezzel együtt a menyasszonyra terített kendő azt is jelképezte, hogy egy bizonyos családhoz mint közösséghez tartozik. A permi kormányzóság permi járásában élő parasztok szerint, amikor a lakodalomban a menyasszonyt egy darab vászonnal takarták le, annak az volt az értelme, hogy az „anyja szándékát terítették rá", s mikor levették róla e takarót, „levették anyja akaratát" is. Férje házában, a nászéjszaka után vették le a menyecskéről ezt a takarót. Az ikon alá, az úgynevezett szent sarokba ültették, apósa egy darab kenyeret fogott a kezébe s ezzel a kenyérrel vette le a menye arcát eltakaró kendőt. Az így levett anyai szőtteskendő helyett anyósa szőtte kendőt tesznek rá. Néha nemcsak a menyecskére, hanem az ifjú férjre is, sőt nem egy

[17] Щейн, П. В. 1890. 427.

helyütt a férj apjára és anyjára is. Ilyenkor a szőttes kendőket a násznagy teríti rájuk s közben azt mondogatja: „Fogadjátok be az ifjú asszonyt családotokba". Ebből következik, hogy amikor a menyasszonyt a szülői házban kendővel takarták le, ezzel mintegy azt demonstrálták, hogy a leány a család tagja, a családi ősök védelmét élvezi. Amikor tehát férje házában annak rokonsága vászonkendővel takarta le, ez a kendő azt jelképezte, hogy új családba lép, új ősök pártfogása alá kerül.

Látjuk tehát, hogy a lakodalmi szertartásokban szerephez jutó kendő is szervesen kapcsolódik az ősök kultuszához. Az utódaik boldog házasságában érdekelt ősök, halott „nagyszülők" szimbólumaként, sajátos jelképeként, mintegy helyettesítőjeként szerepel ezekben a szertartásokban. A kendőnek ez a jelképvolta, szimbolikus értelme, mint a családi boldogság kifejezője, jól kimutatható az ajándékozási szokásokban is, amikor a vőlegénynek, az őt kísérő násznoknak, apjának és anyjának kendőket ajándékoznak. A menyasszonynak az esküvő napján magaszőtte kendővel kell megajándékoznia vőlegényét. Ez mindig nagyon ünnepélyes keretek között megy végbe. A felöltöztetett menyasszony vászonkendővel letakart tálat tart kezében s hangos szóval, recitálva kérdezi vőlegénye nevét. Amikor vőlegénye megmondja, a menyasszony kéri, fogadja el ajándékát, a „vékony fehér gyolcs kendőt". A parasztok szavai szerint a menyasszony ezen a napon azért adja a kendőt vőlegényének, hogy „megjelölje vőlegényét", hogy mindenki tudja, „ki ez a legény és ki a menyasszonya". Azután kendőket osztanak ki a lakodalmas menet minden tagjának és azt mondják: „Meg van immár jelölve az egész menet". A menyasszonytól kapott kendő alapján lehetett megkülönböztetni a násznagyot, a lakodalomnak a vőlegény és a menyasszony után harmadik főszereplőjét a násznép többi tagjától. Erre utal az a szokás is, amely a vologdai kormányzóságban még a XX. század elején is el volt terjedve. Amikor a násznagy megérkezett a menyasszony házához, a lánypajtások nem engedték be a házba mindaddig, míg *fel nem mutatta azt a kendőt, amelyet a menyasszonytól kapott.*[18]

A kendőről lehetett tehát megtudni, ki a menyasszony, kikkel lépett rokonságba a legény és atyafisága.

Az elmondottakat összegezve leszögezhetjük, hogy a XIX. századi orosz parasztság körében élő szokásokban kiemelt szerepet játszott a vászonkendő s ez azzal magyarázható, hogy kapcsolódott az őskultuszhoz, ami a keleti szlávoknál a kereszténység felvételéig uralkodott.[19] Az őskultuszt alkotó hiedelmek szerint az élők és a holtak egy megbonthatatlan rokonsági csoportnak mintegy ellentett két oldalát alkotják s ebben a rokonsági csoportban mindenkinek kötelessége segíteni a másikat. Az ősök segítik a biológiai újratermelődést, biztosítják utódaik boldogságát és jólétét, cserébe az utódok gondoskodnak őseikről. ősöknek és utódoknak ez a kapcsolata a nemzedékek kapcsolatát eredményezi.[20] Az élet és halál e szüntelen körforgásában a vászonkendő, szinte mint az ősök megtestesülése, sajátos közvetítő szerepet tölt be élők és holtak között. Ugyanakkor jelképe is a családi közösségnek, valamiféle sajátos jel, szignál, aminek megléte mutatja, hogy az ember egy meghatározott rokonsági csoportba tartozik.

[18] Vö. 7. jegyzet, vologdai kormányzóság, vologdai járás, adatközlő P. Dilaktorszkij. 9. lap.
[19] Никольский, Н. М. 1929.
[20] Токарев, С. А. 1964. 266.

Ha abból indulunk ki, milyen nagy szerepe volt a kendőknek a korábbi korok embereinek hiedelmeiben, joggal föltételezhetjük, hogy a kendőre szőtt vagy hímzett ornamentika nem pusztán díszítési célokat szolgált. Valószínűleg a szokásokban játszott szerepét kifejező gondolati tartalmat is hordozott.

(Fordította dr Kovács Zoltán)

IRODALOM

Аничков, Е. В.
1914 *Язычество и древняя Русь.* Москва

Богословский, П.
1924 *Материалы по народному быту, фольклору и литературной старине.* Пермский краеведческий сборник. I.—II. Пермь

Гаген-Торн, Н. И.
1963 *Обрядовые полотенца у восточных славян и народов Поволжья (к вопросу о происхождении оберега).* Известия на етнографския институт и музей, кн. 6. София

Кагаров, Е. Г.
1917 *О значении некоторых русских свадебных обрядов.* Известия Академии наук II.
1918 *Религия древних славян.* Москва
1929 *Состав и происхождение свадебной обрядности.* Сборник Музея антропологии и этнографии, № 8. Ленинград

Колпакова, Н. П.
1965 *Отражение явлений исторической действительности в свадебном обряде Русского Севера.* Славянский фольклор и историческая действительность. Москва

Котляревский, А.
1968 *О погребальных обычаях языческих славян.* Москва

Ленин, В. И.
1960 *Развитие капитализма в России.* Собрание сочинений, т. 3. (изд. 5.) Москва

Никольский, Н. М.
1929 *Дохристианские верования и культы днепровских славян.* Б/м.
1956 *Происхождение и история белорусской свадебной обрядности.* Минск

Плесовский, Ф. В.
1968 *Свадьба народа коми.* Сыктывкар

Щангина, И. И.
1975 *Образы русской вышивки на обрядовых полотенцах XIX—XX веков. (К вопросу о семантике древних мотивов сюжетной вышивки.)* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград
1977 *К вопросу о пережитках древних верований в быту русских крестьян XIX века.* Этнография народов Восточной Европы. Изд. Географического общества СССР. Ленинград

Щаревская, В. И.
1964 *Старые и новые религии тропической и южной Африки.* Москва

Щейн, П. В.
1890 *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края.* С.-Петербург

Смирнов, В.
1920 *Народные похороны и причитания в Костромском крае.* Второй этнографический сборник Костромского научного общества по изучению местного края. Кострома

Токарев, С. А.
1957 *Религиозные верования восточнославянских народов.* Ленинград
1964 *Ранние формы религии и их развитие.* Москва

I. I. Šangina

THE ROLE OF LINEN TOWELS IN THE RUSSIAN FAMILY RITES IN THE LATE XIXth AND EARLY XXth CENTURIES

(Abstract)

It was the early observers of the Russian peasant life who first recognized that linen towels (cloths) were respected in a special way. These were in most cases embroidered or ornamented with a patterned weaving, and were ascribed a role in securing family welfare and prosperity. These towels comprised an important part of the brides' dowry. At festive occasions they decorated the living room.

The present essay gives a detailed description of the role of these ornamental towels at the funeral, and later in the feasts commemorating the dead. The bier and the coffin were surrounded by towels, and participants were also given one. The food devoted to the returning soul of the deceased was placed on such a cloth. There is a close connection between the cult of the ancestors and the role of the embroidered towels.

The ritual role of these towels in the wedding ceremony is also connected with the ancestors' cult. On these occasion newly created relationships were symbolically bound by presenting one another with towels. In several regions the bridegroom and the bride were tied round or covered with a long towel. The towel was also an important object when the bride was taking a ceremonial bath in the company of her girl-friends in the bath-house of her family before the wedding. Texts and gestures of the wedding feast indicate that the benevolent spirits of the ancestors were supposed to appear in the ornamental towels.

Szomjas-Schiffert György

Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben

Bevezetés

Ez a tanulmány szemelvényesen közöl párhuzamokat magyar és cseh—morva rokon dallamokból. Az összehasonlított népdalpéldák egymás alá írva szemléltetik a kölcsönhatások eredményeit, s bár egyesek kelet-nyugati irányú dallamáramlást tartalmaznak, a többségük mégis Magyarországon meghonosodott cseh, vagy morva jövevénydallamokat mutat be. Az itt közölt párhuzamok csak folytatólagos példákul szolgálnak, és körülbelül tizedrészét teszik ki a már egybegyűjtött, többnyire négysoros, strófikusan fejlett rokontípusoknak.[1] E dallampárhuzamok eddig kinyomozott életrajzában különös figyelmet fordítottunk a történeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági körülményekre, amelyek a dallamok vándorútját lehetővé tették.

Ezen az anyagon kívül számon tartunk még egy kigyűjtetlen és megtárgyalatlan zenei kategóriát, amely nem dalformában jelentkezik, hanem csak motivikus fragmentumokban, speciális ritmusképletekben és dallamhasonlóság nélküli szerkezetekben; a sok rokondallamon kívül ugyanis ezek a zenei jelenségek is befolyásolták a magyar népzene fejlődését az „európai népdal" felé irányuló asszimilációjában. Ilyen összefüggések felderítése azonban későbbi feladatnak látszik, s előbb a konkrét népdalok behatolásának módját és jellegét kell tisztáznunk.

Manapság még nem mindenki számára eléggé világos, hogy a jövevénydallamok a népzenében is olyan szerepet töltenek be, mint a jövevényszavak a nyelvben; megjelenésüket és megmaradásukat a fejlődés igényei határozzák meg. A sok száz szláv jövevényszavunk éppoly szükséglete nyelvünk mindennapi létének, mint jövevénydallamaink kiválóbbjai a népzenénk fejlődésének: nélkülük a zenei életben sem lehetnénk az európai közösség tagjai. Nem kétséges, hogy a velük nyert új dallam-, ritmus- és forma-jelenségek hozzájárultak egyebek között a magyar „új stílus" sokoldalú gazdagításához is.[2] Az ázsiai pentaton-dallamok világától az ilyen jövevénydallamok jelentik a hidat Európa zenéje felé. A szokásdallamok helyi szükségletein kívül ez az átfogó történeti funkciójuk.

Ezek a párhuzamok ritkán lépnek túl a dallamvariáns határain, — abszorbeálásról, zenei megemésztésről itt még alig-alig van szó. Legtöbbnyire formai és tonális azonosság mutatkozik a dallamrajz bizonyos változásával, s e felületi alkalmazkodás mellett azok a jövevények gyökereztek bele mélyebben a magyar népzenébe, amelyek a záróhang megváltoztatásával hangnemcserét mutatnak —, amikor a cseh, illetve morva autentikus zárlat a magyar-

[1] Szomjas-Schiffert György 1974. 163—208. lapjain egyéb 20 rokontípus dallampéldáit mutatta be a szerző.

[2] Szomjas-Schiffert György 1978. 23—93.

ban plagálissá változik (pl. *c*-dúrból alsó *g*-mixolid hangsorúvá lesz). Nálunk egyébként a jövevényeknek kb. 65%-a dúr dallam. A dallamrajz-változás a hangközök eltérésében mutatkozik: ha a cseh illetve morva jövevényben skálaszerűség van, akkor a magyar változat ezt rendszerint felbontja, hangköztágítást alkalmaz; ha magyar dallam indul nyugatnak, a pentatonos ugráló hangközök (terc, kvart) kitöltődnek, *megszűkülnek*; a cseh illetve morva dallam kisebb ambitust használ, a magyar tágabbat; a magyar dallam harmadik sora sokszor patetikusan kitárul, a cseh vagy morva mérsékeltebb, emóciótlan. Változás mutatkozik olykor a pódia (ütemben a főhangsúlyhoz társuló mellékhangok együttese) tekintetében, — ez vezet a szerkezeti változás felé.

A tisztán zenei szempontú megítélés azonban egyoldalú, hiányokat tartalmazó és félreértések veszélyével fenyegető, szinkron eljárás. Bárki foglalkozott akárcsak kétféle népdalanyaggal, felmerült nála a módszer kérdése s vele a követelmény, hogy a problémák kibontása céljából ismerni kell a népzenei összehasonlító irodalom kialakulását és eddigi eredményeit. Tanulmányunkban a cseh, illetve morva kapcsolatokat etnokritikai szemlélettel elemezzük, s ez adja a rokondallam-példák életrajzi vázlatait. A közölt szinoptikus dallamtáblák értelmezéséhez a magyar változatanyagból általában csak az 1935-ig gyűjtött dallampéldákat használtuk fel, mert a későbbi gyűjtések anyagát esetleg már befolyásolták a Bartók és Kodály által iskolai célra készített vagy a rádióban már hallott népdalfeldolgozások.

A dallampárhuzamok diakronikus életrajzában olykor említés történik a földrajzilag közbüleső szlovák népzenei példákról is, ha idevágnak és alkalmilag magyarázatot adnak bizonyos jelenségekre. Mindamellett nem célunk felsorolni vagy elemezni a szlovák—magyar népzenei kapcsolatokat. Ez a feladat a történeti okok miatt sokkal bonyolultabb, semhogy szélesebb körű előzetes nemzetközi kitekintés nélkül jól megközelíthető lenne. Ezen a téren ismeretlen tényező például a cseh, morva és szlovák népzenének konkrét összefüggése az osztrák és német népzenével; úgy tűnik azonban, hogy a cseh, morva és magyar rokondallamok megismerése és elemzése több kérdés megoldásához vihet közelebb bennünket.

Módszertani összefoglalás

Az összehasonlító népzenei kutatás módszertani kérdései a múlt század vége felé merültek fel. Ekkorra már több európai nép rendelkezett bővebb kottás népdalkiadványokkal, s a *leíró* népzenei vizsgálat után a *történeti* szempontú kutatás igénye is jelentkezett. A *leíró* vizsgálat egyetlen nép dallamvilágában az egyidejűleg mutatkozó jelenségeket vizsgálja, az összegyűjtött dallamokban megállapítja a fejlődés csúcsán álló típusokat, majd ezek formai és tartalmi összefüggéseit tisztázza. A *történeti* népzenekutatás már tovább lép: célja a népzenei rendszerhálózat nemzetközi kifejlődésének és a benne érvényesülő törvényszerűségeknek és kölcsönhatásoknak feltárása a múltnak olyan mélyétől kezdve, amelyet a használt módszer elérhet.

A módszer tekintetében nincsen egységes álláspont, s az etnomuzikológiával foglalkozó kutatók többnyire egymástól különböző oldalakról közelítik meg a kérdést. A teljesség és részletezés igénye nélkül most *csak azokkal* az eredményekkel foglalkozhatunk, amelyek tárgyunkat, a *cseh, morva és magyar* népzenei kölcsönhatást alkalmasak megvilágítani.

A kezdeti lépéseket W. TAPPERT (1868), O. FLEISCHER (1900) és Fr. KUHAČ (1901) tanulmányai jelentik, amelyek után E. v. HORNBOSTEL (1906) és C. SACHS (1926) ért el alapvető eredményeket valamennyi kontinens népzenei fejlődésének felismerésére. Robert LACH (1874—1958) az első világháború keleti hadifoglyaitól történt nagyszabású gépi gyűjtéssel szerzett tapasztalatait összegezte 1924-ben egy sokoldalú, éles látással megírt könyvében az összehasonlító zenetudományról, módszereiről és problémáiról. Ő határozta meg először (1924), hogy a finnugor népek autochton énektípusa a *motívumismétléssel formált*, többnyire ütemhasználat nélküli *„litániázá típus"*, míg a török—tatár népeké a szigorú *szimmetriával tagolt strófikus* szerkezetű anhemiton (félhanglépés nélküli) *pentaton* dallamvilág. E nagy jelentőségű felismerés fényt adott a később mélyebbre hatoló népzenetörténeti tisztánlátáshoz.

Újabb fejlődést jelentett a *zenei földrajz* módszere, amelyet G. de GIRONCOURT (1927, 1932) kezdeményezett és SZABOLCSI Bence dolgozott ki (1938), főleg eurázsiai vonatkozásban (pentatonia, diatonia). Külön-külön kell szólnunk azonban a *cseh és morva* dallampéldákkal is foglalkozó BARTÓK Béla (1924, 1934), KODÁLY Zoltán (1937) és Walter WIORA (1952) módszertanairól.

BARTÓK Béla (1881—1945) a magyar zenefolklór hőskorát lezáró *A magyar népdal* (Budapest, 1924) c. könyvének bevezetésében és zenei jegyzeteiben számos módszertani megjegyzést tesz, összefoglalóan pedig a *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje* (Budapest, 1934) c. könyvének *Népzenei kölcsönhatás* c. tételében (7. l.) ad módszertani elveket:

> „Az összehasonlító népzenei kutatás az egyes népek népzenéjének egymásra gyakorolt hatását vizsgálja. Ez az eljárás rokon az összehasonlító nyelvtudománynál követett eljárással. De a népzenekutatók ilyen irányú munkájának bizonytalanabb az alapja, mert régi népzenei feljegyzések alig vannak. Sokkal több teret kell engednünk feltevéseknek, ami tudományos munkára nem éppen kedvező körülmény . . . Népzenei kölcsönhatás többféle módon történik: 1. mint nagyjából hű átvétel; 2. az átvett dallamokon lényegtelen változás mutatkozik, pl. bővülés vagy csonkulás, ami sokszor az átvett dallamok eredeti szerkezetének meg nem értéséből eredő torzulásnak látszik; 3. az átvett dallamok lényegesen, az átvevő nép érzésének megfelelően megváltoznak; 4. csupán idegen szerkezetek, idegen ritmus-alakulatok átvétele."

BARTÓK az egyik késői kisebb írásában megállapítja, hogy „. . . a népdalfajták tudományos kutatása, leírása, rendszerezése, összehasonlítása . . . az 'összehasonlító népdalkutatás'-nak megteremtésére vezetett".[3] A szomszéd népi összehasonlító gyűjteményében mintegy 90 dalpéldán mutatja be azt a zenei hatást, amelyet a magyar népzene régi és új stílusa gyakorolt a szomszéd népek népzenéjére. A szlovák népzenéből 35 daltípusra, a románból 42-re, a horvátból 11-re, a ruténból 5-re, a morvából 3-ra adja meg a magyar forrásdallamot. Nem foglalkozik azonban itt azokkal a rokondallamokkal, amelyek a szomszéd népektől kerültek át a magyar anyagba mint jövevénydallamok. *A magyar népdal* c. könyve jegyzeteiben viszont 14 magyar dallamtípusról állapítja meg az idegen származást; ezek közül a cseh—morva—szlovák vonatkozásban K. ERBEN könyvéből 4 típusunkra 9 cseh dalt idéz, Fr. SUŠIL (III.) könyvéből 7 típusunkra 5 morva dalt, E. PECK gyűjteményéből 1 típusunkra 1 morva dalt, Fr. BARTOŠ három népdalkönyvéből 7 típusunkra 29 morva dalt, a *Slovenské Spevy* köteteiből 7 típusunkra 19 szlovák dalt idéz, a román anyagból pedig 3 típusunkra 6 román népdalt. Számos további hasonlóságra utal még jegyze-

[3] BARTÓK Béla 1943. 27.

teiben de itt anélkül, hogy a dallamtípus származása tekintetében állást foglalna.

A magyar népzene történeti kora előtti rétegével részletes módszerességgel KODÁLY Zoltán (1882—1967) foglalkozott. *A magyar népzene* c., 1937-től több kiadásban megjelent művében kifejti, hogy ezt az anyagot az összehasonlítás során nem könnyű meghatározni, mert az

> „egyes alapelemek egymástól távol élő, különböző népeknél érintkezés nélkül is hasonlókká fejlődhetnek . . . De már a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus . . . lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy . . . a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából".[4]

KODÁLY itt azokat a tanulságokat foglalta össze, amelyeket a cseremisz gyűjtő, V. M. VASZILJEV: *Marij muro* (1919, 1923, 1937) c. könyveinek zenei anyaga alapján kielemzett. E dallamok többsége olyan kétsoros *lá* pentaton *(ldrms)* dallamperiódus, amely kvinttel mélyebben megismétli önmagát. KODÁLY megállapította bennük a reális és a tonális kvintválasz törvényszerűségét, amely azzal válik problematikussá, hogy a két pentaton rendszer egymás számára egy-egy idegen hangot tartalmaz. Az eredmény őt annak felismerésére vezette, hogy az ötfokúság és a kvintrendszer két, egymástól független, sőt ellentétes stílus jegye. A cseremisz és a magyar anyagban mutatkozó egyesülésük, ellentéteik feloldása magasabb rendű egységbe, hosszú, talán évezredes fejlődés eredménye lehet. KODÁLY 12 cseremisz dallamtípusnak adja meg a magyar megfelelőit, partitúraszerűen egymás alá írva őket úgy, hogy a dallamtörzs főhangjai *(drm* trichord) összeessenek. Kimondja végül: „valószínűnek látszik, hogy zenénknek a cseremisz és csuvas anyaggal egyező formái az ó-bolgár (= turk) hatásnak emléke". Így lett KODÁLY tanulmánya a zenei turkológia példaszerű alapvetése.

Egész Európa népzenéjének közös tartalmát igyekszik kiszűrni, és ennek anyagát a történeti vizsgálódás számára bemutatni Walter WIORA: *Europäischer Volksgesang* (Köln, 1952) c. munkája, amely kb. 90 „szinoptikus táblázat"-ból (Európa különböző népei dalainak egymás alá helyezésével készített összehasonlításokból) következtet a közös zenei formatípusokra és az egyes népek zenei jellegére. Összehasonlításai között 32 cseh, ill. morva népdal képviseli az európaiságot.[5] Meghatározása szerint a népdal nemcsak a parasztdal, hanem a társadalmi és lelki értelemben vett *alaprétegek* dalkincse. Módszertana értelmében mind a formatípusok, mind a népek jellegzetességei változóak a történelem folyamán. Az általában lefelé irányuló régi melódikát, archaikus recitatívót és szabadritmusú melizmatikus éneklést a középkor folyamán kiszorították a metrikus strófaszerkezetek a reprízes kvintszekvenciával (**A A^{5}B A**). Az európai népdal ezzel szegényebb lett: visszaszorult a melizmatikus, a fiorituras éneklés, a ritmikus maniera, a népi kromatizálás (a szekund mélyítése, a kvart élesítése stb. de bizonytalan tercet nem említ).

WIORA „népzenei karakterológiá"-ja 12 féle népi anyagkezelést sorol fel, pl. (3) a dallamvonal ugrál vagy skálaszerűen kitölt, (5) a német dal gyorsít, (6)

[4] KODÁLY Zoltán 1937. 25.

[5] WIORA, Walter 1952. Cseh, ill. morva népdalok a köv. jelzésűek: 7c, 10/1e, 10/2b, 11/1b, 12/b, 13c, 28/1i, 36c, d, 38a, d, 39a, 40a, b, 41/1, b, 43/1a, 44/1b, d, 46/3b, 47a, 54b, 56a, 57a, 58d, 68a, 69/1c, 76/1a, 86/2b, 88, 95c, 106.

a feszes ritmusok kollektív öntudatra vallanak: magyarok, skótok, katona- és hajósnépek stb. Ugyanakkor hozzáfűzi, hogy ami most pl. skandináv vagy magyar jellegzetesség, hajdan általános tünet volt, s a mai hordozói csak részletesen kiművelték (pl. a magyarok a tektonikus formákat). Az európai népzene alaprétegéből melódiatípusok kerültek át az egyházhoz, fejedelmi udvarokhoz és a városokba; a filológiai rekonstrukciós kísérleteknél tehát (pl. a gregoriánnál) az élő népzene is használható anyag. További tapasztalatait WIORA az *IFMC* 1957. évi folyóiratában[6] közölte. Ilyen pl., hogy *(3/d)* a melodikus formák élettörténetében az alacsonyabb organizmusból a magasabb felé törekvés döntő fontosságú, *(4/a)* a ritmus és tonális szerkezet fontosabb mint a dallamrajz hullámzása, *(5/c)* puszta hasonlóság még nem bizonyítéka a dallamrokonságnak, — ezt a történeti kapcsolatok döntik el, (7) az érintkező területek dallamegyezései döntő következtetésre jogosítanak ugyan, de szem előtt kell tartani, hogy egymástól függetlenül is keletkezhetnek azonos formatípusok. Az összehasonlító népzenekutatásnak célszerű szövetségben lenni a történeti kutatás egyéb módszereivel is.

BARTÓK, KODÁLY és WIORA összehasonlító módszertani irányelvei alapvetésül szolgálnak minden komparatív népzenekutatás számára. Az európai népdalkultúra cseh—morva—magyar szelvényének feldolgozási menete azonban újabb problémákat is felvet, és ezek a régebbi tapasztalatok ismételt átgondolására késztetnek. Hogy tisztán lássuk azt a keretet, amelyben a magyar és a cseh, ill. morva nép dallamvilága egymásra hat, s amelyből dallamrokonság alakul ki, alapvető dolgokat is szemügyre kell vennünk. Manapság például még a népdal fogalma sem tisztázott. KODÁLY így írt: „Mi a népdal? Erre a kérdésre kielégítő választ adni eddig senki sem tudott." (Kodály[3] 6 l.) BARTÓK szerint a népdal olyan szöveges dallam, amelyet sokan, sokáig, sokféleképpen énekelnek. Ez a meghatározás csak összegezése ugyan BARTÓK: *A magyar népdal* c. könyve bevezetésében található idevágó részleteknek, de alkalmas rá, hogy az etnomuzikológia eddig érintett módszertani eredményeivel egyeztessük.

Nem tekinthetünk el attól a megközelítéstől, hogy a népdal a *nyelv* és *dallam* egymáshoz alkalmazkodó alakulatainak olyan rendszere, amelyet minden népnél a tradícióból folyó társadalmi ízlés szabályoz. Ez a két összetevő külön-külön a saját, régen önállósult műfajából nyeri fejlődésének táperejét: a szöveg a kiszélesedett verskultúrából, a dallam pedig a természetből, a hangszeres zenéből és a szomszéd népek dallamaiból. A *vers* és *dallam* népdalbeli kölcsönhatásában a vezető szerep (a nagyobb hatás gyakorlása) a gyorsabban változó szövegoldalé, éppen ezért az európai népdal különféle ágazatai a verskultúra hatására (pl. izoszillábia, négysorosság) azonos irányban fejlődnek. Ez a fejlődés természetesen nem légüres térben folyik, hanem a népek életében mutatkozó, de egymáséitól gyakran eltérő *történeti-földrajzi* és *társadalmi-gazdasági* körülmények (feltételek) között. Ezek a körülmények nem alapvető hatóerők, nem keletkeztető tényezők, de a népdal fejlődését gyorsítják vagy lassítják. Már ennyiből is kitűnik, hogy a *csak* kottafejekben való gondolkodás egyoldalúság, metafizikus hiba lenne.

Hangsúlyozva tehát, hogy a *földrajzi környezet* befolyása nem oka és éltetője a népdal keletkezésének, rá kell mutatnunk, hogy az egymástól eltérő földrajzi körülmények a benne tartósan élő népre különböző hatást gyakorolnak, s ez átsugárzik a népdal előadására és formálására is. Más és más jelleget mutat ebből a szempontból az *erdő régió* lakóinak éneke (szűk ambitus), mást a *steppe övezeté* (tág ambitus) és ismét mást a *földmívelő övezet* lakosságáé (kiegyensúlyozott dalforma). Mindezeknek megvan a maguk fizikai és az ebből fakadó pszichikai oka; ezért beszélhetünk a népdal karakterológiájáról is. A magyar nép elődei ezer évet töltöttek az erdő övezetben, majd ugyanannyit a steppe régióban, utána pedig a földmívelő övezetben. A népdalállományban mindezeknek felismerhető nyoma maradt. A cseh és morva nép múltjából hiányzik a steppe övezet (a kiáltozó pásztorstílus), és csak az erdő régió („szláv pentachord" !) meg a földmívelő régió hatása észlelhető.

A népzene fejlődési folyamatában további befolyásoló tényező a *társadalmi és gazdasági* körülmények hatása. Ilyen a hiedelemvilágnak, a *vallás*nak a szerepe, amely mindenütt és minden fázisban kapcsolatos az énekléssel, a dallamokkal. A *samanizmus*

[6] WIORA, Walter 1957. 55—58.

bűvölési emlékei szétporladtan bár, de ott élnek a népdalokban. A *kereszténység* gregorián dallamainak egyes típusai mind a cseh és morva, mind a magyar népzenében gyökeret vertek. Az *iszlám* hódításaival az arab származású egyházi zene födött be nagy területeket. A mohamedánizmus nyomot hagyott a magyar, a cseh és a morva népzenében is. A hódoltsági magyar nép 150 éven át hallgatta a müezzinek dallamait a templomok erkélyeiről és a török katonai zenekarok műsorát a felvonulásokon. Bizonyára ez a terjedési korszaka a *bővített szekund*nak, amely később még a kárpáti kuruc katonák útján is eljutott a morva népzenébe. A *buddhizmus* Kelet-Ázsia népzenéjét befolyásolta hasonló módon. A *rabszolgaság* 5000 éves társadalmi intézményének jelentős szerep jutott az idegen dallamok terjesztésében. A germán törzseknél a meghódítottak nem lettek rabszolgák, de külön osztályt alkottak, amelyből a középkor folyamán a *jobbágyság* képződött, — ezek megőrizték népzenei hagyományukat. A honfoglaló magyarságnál a hadifogság (és a büntetés) alapja volt ugyan a rabszolgaságnak, de a nem ellenálló szláv telepek lakói szabadok maradtak, és a kereszténység magyar kezdetei idején az új papok támaszai lettek.

A dallamvándorlás jellegzetes útja a *migráció*, az áttelepülés. Társadalmi-gazdasági okokra (pl. vallásüldözés, munkanélküliség) vezethető vissza a *kitelepülés* (emigráció), amely az újkorban váratlanul messze tudta elvinni egy nép dallamvilágát (kivándorlás Amerikába). Ennek fordítottja a *betelepítés* (immigráció), amely a feudális társadalmi rendszerben a munkaerő hiányának kiegyensúlyozó intézménye volt. Az ilyenkor nyelvet cserélő népcsoport zenei változásait tudományos alapon még nem elemezték. A Magyarországra menekült, nem jelentéktelen létszámú huszita cseh és morva családok kapcsán erősen érdekeltek vagyunk e kérdésben. A kivándoroltaknak magukkal vitt dallammaradványai néha kor- és helymeghatározók is lehetnek,[7] mert azt a zenei állapotot tükrözik, amelyet őseik az óhazában elhagytak. Társadalmi oldalról ható tényező a *tánc* és vele kapcsolatban a népi temperamentum is. Ritmika, tempó, agógika és dallamszerkezet vonatkozásában érheti ilyen hatás a népzenét; ezen a téren jelentős különbségek mutatkoznak a cseh, morva és a magyar népzene között. Meg kell még említenünk a táncok kíséretére használt *hangszerek* hatását is: a duda pl. a nehézkes technikájánál fogva merev ritmikát kényszerít rá egyes daltípusokra.

Magyar, cseh, és morva dallamrokonság

Bartók Béla *A magyar népdal* (1924) c. könyvében 14 dallamtípusunkról állapítja meg a cseh, illetőleg morva eredetet, de számos további hasonlóságra utal még jegyzeteiben anélkül, hogy a dallamtípus származása tekintetében állást foglalna. Kívüle Kodály *A magyar népzene* (1937 és több kiadás) c. munkájában 2 dallamcsaládunkat tekinti cseh jövevénynek. Ugyancsak ő *A Magyar Népzene Tára* III/A és III/B *Lakodalom* c. (1956) köteteiben Kiss Lajos szerkesztővel együttműködve 21 + 11 cseh, vagy morva dallamhasonlóságra utal, de ezeknek kb. egyharmada már Bartók könyvének jegyzeteiben is szerepelt.

Ezt az anyagot kellett további kutatással kiegészíteni, hogy a kölcsönös dallamáramlás nagysága és történeti rétegei megközelítően kirajzolódjanak. A kisebb-nagyobb cseh és morva népdalkiadványok átfésülésével, továbbá a prágai és brnói folklórintézet nagy kéziratos anyagának globális átnézésével a fentiekhez további *120 dallamrokonságot* hoztam felszínre. Ezek szerint a magyar és a cseh—morva dallamanyag legalább 200 dallamtípusban érintkezik.

A rokondallamok genetikai kérdésének helyes megítélése a szükséges nemzetközi előmunkálatok hiányossága miatt még a jövő feladata, de számos esetben máris látjuk: melyek a jövevénydalaink és melyek azok, amelyek tőlünk áramlanak nyugat felé. Ennek a folyamatnak kezdete a magyar honfoglalás ideje. A keleti kultúrájú magyarság a közép-európai népek közé ékelődött és itt, az eddigi történetének ezer évén át, hosszú asszimilációs utat járt be. A szellemi és anyagi kultúra relatív kiegyenlítődésének üteme a századok fo-

[7] Manga János 1969. 173.

lyamán hol lassú volt, hol pedig felgyorsult. Ugyanezt az ütemet követte a nyugati népzene behatolása és módosító szerepe is. A nyugati szomszéd, az osztrákká vált bajor-szász-sváb németség népzenei befolyása kezdetben sehogy sem jelentkezett, s később is csak kis mértékben, a török hódoltsági időkben kezdődött, de a jambikus lejtésű német nyelv teljes idegensége miatt máig is jelentéktelen maradt.

Az európai népzenei áramlatokat a magyarság Morvaországon át kapta,[8] ugyanis a kezdeti rövid bolgár-bizánci korszak bizonyos eredményei mellett a többi szláv szomszéd — északon és délen — a behatásra még alkalmatlan volt. A cseh, morva és magyar népzenei kapcsolatok alapja e két nép *nyelvi alapállása*, éspedig az, hogy mindkettőnek az első szótagra esik a hangsúlyozása, bár a mondatdallamuk már lényegesen különböző. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ebben a konstellációban a *földmívelő övezet* letelepült szomszéd népeiről van szó, s így a népdaláramlás kölcsönös, tehát kétirányú, amelynek pillanatnyi túlsúlyát mindig a már kifejtett *történeti-földrajzi* és *társadalmi-gazdasági* körülmények szabályozzák. Ezek a feltételek a történelem folyamán állandóan változtak, s így a számbavételük módot ad rá, hogy megkíséreljük hullámzásukat történelmi korszakokhoz kapcsolni.

Magyar oldalról szemlélve a kettős folyamatot, a következő korszakokkal kell számolnunk: 1. az *Árpádok és az Anjouk* kora 1400-ig; 2. a *reneszánsz humanizmus* és a *protestáns mozgalmak* eredményei 1700-ig; 3. a *felvilágosodás* kora 1825-ig; és 4. az *újabszolutizmus és liberalizmus* 1918-ig. A néhány kinyomozott történeti írásbeli dallamadat pozitív bizonyítéka mellett így véljük magyarázatát találni annak a kb. 200 dallamegyezésnek, amely cseh—morva és magyar viszonylatban jelenleg fennáll.

1. Magyarország az *Árpádok idején* jelentős katonai és politikai hatalom volt Európában, s bizonyos megingás után az maradt az Anjouk alatt is. Ez a körülmény azzal járt, hogy a környező népek gazdaságilag és kulturálisan is alkalmazkodtak hozzá. Zenei élete a gyér adatok világánál önállónak tűnik, mégis vannak jelenségek, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A belső dallamfejlődés magyar útjához ugyanis már ebben a korban csatlakoznak mellékösvények. Ilyenek az első szláv érintkezések dallamhatása, az egyház gregorián énekének befolyása és egy németes orientáció.

Az új zene megismerése a Kárpát-medence birtokbavételével kezdődött. Az itt talált, elszórt és idővel beolvasztott ószláv nyelvű telepek már keresztények voltak, s éppen a vallási megbízhatóságuknál fogva a magyarok keresztelésének első évtizedeiben jelentős szerephez juthattak. Az új élethez szükséges, de hiányzó szavaink egy részét tőlük kölcsönöztük. Ezek a (talán) szlovén csoportok az elmagyarosodásuk folyamán a régi szláv népdalaik átmentett részét magyar szöveggel használták tovább. Minden bizonnyal szerepet játszanak ebben a korban a cseh és morva keresztelő papok, de dallamátadók lehettek a befogadott lovagok és kíséretük, templomépítő mesterek és munkások is, akik mind hatósági védelem alatt állottak, és alkalmilag teljesen idegen dallamvilágot ismertettek meg a megtorpant lelkületű és passzivitásba húzódó pogány magyarsággal.

Az Árpád- és Anjou-kor népzenéjének idegen eredetű befolyásolója lehetett még az egyház *gregorián* dallamvilága. Noha kezdetben számos egyházi panasz hangzott el, hogy a hívőkké vált magyarokat nem lehet ezekre megtanítani, s ezért inkább a pogányság közismert dallamvilágának keresztény átszövegezésével kísérleteztek (egyes jelekből ítélve sikerrel is),[9] mégis valószínűnek látszik, hogy az akkori szerény méretű iskolai énekoktatás is behatolhatott a magyar népdalok egyes tartományaiba. Az Árpád-kor iskoláit az egyházi központok tartották fenn, hogy a növendékek végigénekeljék a miséket, amelyeknek anyagát a tanítás keretében gyakorolták be.[10] Hogy az efféle iskolákból

[8] Bartók Béla 1934. 8., 9.
[9] Harmat Artúr 1937/38. 206.
[10] Békefi Remig 1910.

hazakerülő diákok közvetítéséből mi maradt meg a népnél, nem tudjuk ugyan megmondani, de például a történelmileg viszonylag védettségben élt Csallóköz sok „*mendiká*-ja" (diákkoldulás éneke) tartalmazhat ilyenféle Árpád-kori elemet.

Az *Anjou- család uralkodása idején* felgyorsult Magyarországon az Európához tartozás zenei asszimilációja, amikor egy XIV. századi *német művelődési irányzat* kezdett meggyökeresedni. Ezt főleg Nagy Lajos király (+ 1382) udvara képviselte, nemcsak azzal, hogy negyven éves uralkodása alatt számos német „Minnesängert" látott vendégül (ilyenek voltak *Suchenwirt, Teichner, Mügeln* és később Zsigmond királynál 1420 körül *Wolkenstein*), hanem hogy ez idő alatt sok német *hangszerjátékos* telepedett le a magyar városokban. A *városi* dallamérzék általuk és utódaik közreműködésével kezdett áthangolódni, s ahol a lakosság átvészelte a későbbi törökdúlást, a további tradíciójában is erre építette nyugati zenei orientációját.

2. A középkor zártan vallási világnézetével szemben a *reneszánsz humanizmus* kora a világiasságot képviselte, s elsősorban a latin és görög műveltség megújítására törekedett. Ez a kultúrpolitika még a XVI. században is termékenyen folytatódott a magyar magaskultúrában, de a népzenében egyelőre nem látjuk nyomát. A harmónia irányában fejlődő nyugati műzene és az egyszólamú magyar népzene közötti szakadékot a Nagy Lajos idején kihalt királyi regösök után a nyugati befolyásoltságú, de félművelt zeneiségű igricek és lantosok töltik ki. Az ő melódiavilágukat csak *Tinódi Lantos Sebestyén* († 1556) egyes énekeivel jut el a nép, sőt a cseh zsoldosok zenei kincstárába is.[11] Az északnyugatról jövő zenei hatást a *cseh és morva bevándorló csoportok* végezték el Felső-Magyarországon, Erdélyben és a Kárpátokon kívül Moldvában. Az *immigráció kb. 200 éven át tartott.* Ennek során a Husz János kezdeményezésével megindult többféle vallási megújulás kisebb-nagyobb üldözött csoportjai különböző időkben és különböző vidékekre, magyarországi testvérekhez menekültek, de előbb-utóbb mindenütt beolvadtak a magyarságba.

Az első ilyen csoport a pikardok és a taborita *husziták* képviselete volt, akik Csehországból menekültek le a Száva és Duna között volt Kamonc mezővárosba, ahonnan a délvidéki bogumil felkelés leverésekor, 1438 táján az akkor még független Moldvába, az ott talán már élő magyarok közé vándoroltak ki és beolvadtak. Egy ferences szerzetesekből álló bizottság a fegyveres felkelés után huszita tételjegyzéket állított össze. Ebből értesülünk, hogy a Moldvába menekült férfiak és nők — a római egyház tilalma ellenére — anyanyelvükön énekelnek az istentiszteleteken.[12]

A másik cseh—morva letelepedés *Giskra Jan* huszita zsoldosvezérnek *és várnépének* birtokadományozással a Maros völgyében (Erdélyben?) történt, amikor a Felvidéken zajlott húszéves kiskirálykodása után Mátyás király hűségére tért (1462). Ők is beolvadtak. Számon tartandó a Mátyás halála után zsold hiányában fosztogató és Kinizsi Pál által szétvert „*fekete sereg*" elszéledése, s a köztük levő csehek és morvák beolvadása a délalföldi magyarságba.

A lutheri *protestáns mozgalmak* népzenei (zsoltározó) befolyása egybeesik a magyarság legnagyobb anyagi és szellemi dezoláltságával, a török hódoltsággal. A rabszolgasors elől menekülő, katonasorsot vállaló sok szegénylegény Észak-Magyarországra zsúfolódott össze, s onnan idegen, pl. cseh, morva, szlovák, lengyel, német, vallon stb. katonasággal együtt próbálkozott az iszlám ellen. Nem kétséges, hogy a *végvárak katonasága* nemzetközi népdalforgalmat bonyolított le, — erre vallanak pl. Balassi Bálint egyes „ad notam" utalásai is.

A török benyomulás kezdetére tehetjük az elsőként bizonyítható népdaljövevény érkezését a céhvárosok útján Csehországból: ez lett a fődallama *kiáltó éjjeliőreink*nek, s 400 éven keresztül estéről estére hangzott a magyar falvakban. Kiinduló pontja Németalföld, „Tagelied" kottaemléke 1480 tájáról való, kontrafaktúrája három XVI. század elejei cseh kódexben maradt fenn, magyar egyházi énekváltozata pedig 1651-ben a *Cantus Catholici*ben jelentkezik.[13]

A szultáni csapásokat az erdélyi rész sem kerülte el, de az ott kialakult fejedelemség szívós diplomáciája megalázkodás és adófizetés árán megmentett igen nagy emberanyagot és egy folyamatos magyar kultúrát. A legnagyobb sikereket Bethlen Gábor fejedelem érte el, aki nyugati híres professzorokat hívott meg a gyulafehérvári főiskolára, szabad vallásgyakorlatot biztosított Erdélyben, s a protestáns érdekű közép-európai háborúban való részvétele mellett menedéket adott az üldözött *cseh és morva husziták*nak

[11] Szomjas-Schiffert György 1978. 62.
[12] *Magyarország története* 1967 I. 120.
[13] Szomjas-Schiffert György 1972. 144—145.

is. Ezek a husziták nem csoportosan telepedtek le Erdélyben és a hozzácsatolt hét magyar vármegyében, hanem egyedileg a városokban, s utódaikkal beolvadtak a magyarságba. Általuk nagy cseh, morva népzenei infiltráció folyt, korántsem csak az, ami a vallási énekek terén kimutatható.[14] Egy tömeges huszita betelepítés ügyében azonban tisztáznunk kell a zavart, amely tévesen morva dallambeáramlás feltételezésére vezetett. Bethlen Gábor ugyanis *Alvincra nem morvákat* telepített le, hanem a Morvaföldről a Nyitra mellé menekült német anyanyelvű és német nevű anabaptista iparosokat. Ezt az átköltözést Werner Jakab Alvincra vándorolt anabaptista írta meg; leírása a nyitrai egyházmegye könyvtárából került elő a múlt század végén.[15] Szerinte a fejedelem parancsára Béldy Kelemen ezredes kocsikra rakatta az anabapistákat, és fegyveres kísérettel az Alsó-Fehér megyei Tövisre, onnan Alvincra szállíttatta őket. Később — jó híreket hallva — önként is jöttek még sokan, úgyhogy 1621-től 1623-ig a létszámuk 1089-re nőtt. A fejedelem 1622. évi szabadságlevele a szabad vallásgyakorlatot, ingatlanaik és iparuk védelmét biztosította számukra. Pósztógyártók, késesek és köszörűsök, kötélgyártók, lakatosok, szíjgyártók, kádárok, takácsok szűcsök, asztalosok és fazekasok voltak. Egy stuttgarti katolikus főpap a hitvitairatában „Mährische Brüder"-nek nevezi őket, — talán éppen emiatt alakult ki a félreértés. Vértanúikról históriákat énekeltek a vásáraikon, de ezek csak osztrák dallamok lehettek.

Az erdélyi fejedelmség fennállásához fűződik az első magyar iskolareform megvalósítása 1650—1654 között, s ebből az időszakból való az első olyan *morva népdal*, amely mint írásos dokumentum, gyökeret vert a magyer nyelvhatár *keleti* végein. Ez a morva népdal Jan Amos KOMENSKÝ (COMEMIUS) óvódai tankönyvében, az *Informatorium školy mateřské* (1629) című̈ben jelent meg, s Morvaföldön ma is számos változatban él, többen gyűjtötték, és ki is adták. Magyar szöveggel (*„Most jöttem Erdélyből . . "*) KODÁLY gyűjtötte Bukovinában (Isten segíts) 1914-ben, és az ugyancsak morva párhuzamú változatát (*„Hess páva, hess páva . . ."*) VIKÁR Béla Szovátán (Maros-Torda m.) még 1904-ben.[16] Az ún. *„kárpáti kultúra"* kelet-nyugat irányú közvetítésétől azért kell eltekintenünk, mert egy 1775-ből való sárospataki (vagy debreceni?) diákmelodiárium kéziratában (*Kulcsár-Mel.* II. 59. sz.) mint iskolai műsorszám szerepel a dallam, egy recens gyűjtés pedig a pápai rokon kollégium körzetéből, Borzavárról (Veszprém m.) való (*MNT* III/A *Lakodalom* 850. sz.). Ez a morva – magyar dallamrokonság nem véletlen.

COMENIUS Amos János a Jednota bratrská = Cseh Testvérek elnevezésű protestáns felekezeti közösség püspöke 1650—1653 között közel négy évet töltött Sárospatakon, s az ő ottani nagy horderejű iskolareformjának jelentős zenei vonatkozásai is vannak. Összefoglaló művének, az *Opera Didactica Omnia* (Amsterdam, 1657) III. rész 3. lapján *De vocatione in Hungariam* . . . címen így írja le a kezdeményezést:

> „Már elhatároztam, hogy az eddig folytatott didaktikai munkásságom után megpihenek . . . amikor íme, Magyarországról mind a teológusoktól, mind a fenséges Rákóczi Zsigmond úrtól (a saját és fenséges anyjának, az erdélyi fejedelem özvegyének a nevében is írt) levelet kaptam, melyben megbeszélésre és az iskolázás megújítására vonatkozó terveim közlésére szeretettel hívnak. Híveim beleegyezésével, sőt megbízásából, s tőlük küldetve is eljöttem, főleg azért, mert amikor *annyi, a fenséges Fejedelemasszony városaiban szétszórtan élő száműzött morva társunkat védi* kegyes Őfenségének jóságos árnyéka, méltatlannak tartottam, hogy — ha valami mód adódik — ismét ki ne mutassuk hálánkat iránta. Tehát Patakra jöttem 1650 május havában, s innen Őfenségeikkel Tokajba indultam. Itt néhány napi megbeszélés után azt kívánták tőlem, hogy foglaljak írásba valamit arról, hogyan lehetne a pataki tartományi iskolát a panszofia törvényei szerint (mert már látták és olvasták az addig kiadottakat) a lehető legjobb rendbe hozni . . ."[17]

COMENIUS elkészítette a tervezetet, és ideiglenesen hazautazott, hogy aztán 1650 októberében hosszabb időre Sárospatakon telepedjék le. Itt-tartózkodása a Cseh Testvérek szinódusának döntése volt, mert vallásuk védelmére az erdélyi fejedelmet kívánták aktivizálni a Habsburgok ellen, akik őket kiüldözték hazájukból. COMENIUS politikai célja nem járt a kívánt sikerrel, a végrehajtott iskolareform azonban teljesen *új irányt adott a magyar pedagógiának*. Általános műveltség (panszofia) közvetítését tűzte ki szem-

[14] CSOMASZ TÓTH Kálmán 1958. 97.
[15] TÓTH Mike 1892. 764—797.
[16] SZOMJAS-SCHIFFERT György 1974. 184—186.
[17] KOVÁCS Endre 1970. 73.

léltető oktatással, amit szintén ő dolgozott ki. Latin nyelvű iskolája 7 osztályra tagozódott a 24 éves korig; minden osztály részére külön tantermet biztosított, s a tanítványok részére diákotthont és ösztöndíjakat rendszeresített.

Sárospataki bemutatkozó beszédében a zenéről így nyilatkozott: „17. A művelteket gyönyörködteti Orpheus lantja és szívesen foglalkoznak az isteni muzsikával, hogy a zenei harmónia kellemétől elragadtatva, Dávid és Salamon példájára annál jobban figyeljenek mindenütt. A művelетlenek annyit értenek hozzá, mint a szamár a citerához; ha valami hangot hallani közöttük, az a részegek éktelen dudanyikorgása vagy az esztelenül táncolók parasztos kurjongatása." A népzene ilyen negatív megítélése csak a funkció torz oldalát mutatja, mert éppen Comenius az, aki tankönyveiben népdalpéldákat alkalmaz. A panszofikus iskola tervezetében nemcsak elméleti, hanem gyakorlati irányelveket is ad. Ennek zenei vonatkozása ilyen: „80. A hang gyakorlására a zene fog szolgálni, amikor naponta szent himnuszokat fogunk énekelni az iskolában és az iskolán kívül. Ez alól senkit sem szabad fölmenteni, legyen nemes vagy közrendű: szokjék hozzá mindenki (Dávid példájára) ahhoz, hogy énekeljen és zengedezzen az Úrnak az egyházi és az iskolai hívősereg gyülekezetében éppenúgy mint a magánéletben. De a formális zenének is szentelünk megszabott órákat, hogy így a harmónia tanulmánya is virágozzék a harmonikus iskolában. Be lehet vezetni a *hangszeres zenének a gyakorlását* is, mely elsősorban a nemességnek fog díszére válni." Ez már modern hang a *Jednota bratrská* püspöke tollából a hangszeres zene irányában, hiszen a husziták annak idején a puritán egyszólamú közösségi éneklés védelmében sok-sok orgonát romboltak szét a templomokban.

Comenius sárospataki működése — amint láttuk — nyomot hagyott a magyar népzenében is. Felvidéki és erdélyi tanítványai használták a tankönyveit még a távozása után is, és elsajátíthatták a bennük lévő egyházi és világi dallamokat. Az említett erdélyi „pentapóda" olyan 5/8-os ütemekből álló típus, amelyből jövevény dallamként számos példány él a magyar népzene „vegyes osztályában"; Szabolcsi B. és Csomasz Tóth K. már régebben is huszita kapcsolatokat gyanított mögöttük. Ez a dalunk tehát tárgyi bizonyíték rá, hogy ezek a pentapódák a XVI—XVII. században cseh és morva területről érkeztek hozzánk.

3. korszaknak *1700-tól a felvilágosodás* évszázada látszik. A XVII. század végén nemzetközi haderő szabadította fel az országot a 150 éves török uralom alól, s az anyagilag és szellemileg kimerült országot újabb idegen érdekek terhelték (a nemesi szabadságú Kiskunságot pl. jobbágyterületként *eladták* a német lovagrendnek). Az önálló Magyarországért küzdő II. Rákóczi Ferenc kuruc szabadságharca kudarccal végződött, s a bécsi udvar teljes abszolutizmust vezetett be. Ausztria és Itália felől a nyugati rokokó zene öntötte el a városokat, s a lakatlan földterületekre *telepített vegyesajkú lakosság* is nyugati lökést adott a magyar népzene fejlődésének. A vegyes zenei tartalmú verbunkos-stílus már kifejezetten rétegzene, s a népdallal csak a *kuruc dalköltés* tart kapcsolatot, jelentős szlovák közreműködéssel. Ezt a kort tükrözi Pálóczi Horváth Ádám kéziratos dalgyűjteménye 1813-ból,[18] amely a legbőségesebb forrása a kuruckor zeneirodalmának. Benne az idegen hatások többnyire *magas szótagszámú* dalokkal jelentkeznek, akárcsak Tóth István fülöpszállási kántor *Áriák és Dallok* c. gazdag kéziratos gyűjteményében (1832-vel kezdve). Mindkettő ábrándos és vágyakozó visszatekintés volt olyan korszak felé, amely még autochton magyar zenével élt. Gyűjtőik nem tudták, hogy a régmúlt helyett ők csak a félmúltba néznek, de még ez is vígasztalóbb volt, mint a sivár jelen.

Meg kell emlékeznünk itt még a templomi éneklés befolyásáról is, amely mindinkább harmóniákból fakadó melódiákkal módosította a régebbi dallamízlést, amely ebben a korszakban már tudatosan európaizálódott. Protestáns oldalon a Goudimel-zsoltárok kiadása (1743), továbbá az elavult énekek megrostálása ürügyén kinyomtatott kolozsvári énekeskönyv (1777) még a debreceni énekeskönyv (1806) az alkalmi dallamanyag felszámolására vezetett. Katolikus oldalon ez a folyamat a Bozóki-féle énekeskönyvben csúcsosodott, amelyben sok délnémet származású dallamot találunk.

4. A társadalmi-gazdasági viszonyok leromlását Európa-szerte nemzeti mozgalmak követték; a magyarországi reformokat Széchenyi és Kossuth szorgalmazta. A jobbágyság felszabadult ugyan, de hozzá csak jóval később jutott el a városi polgárság verbunkos zenéje és „magyar nótás" mozgalma. A magyar szabadságharc 1849. évi leverése után visszaállt a császári *újabszolutizmus*, s az ország az összbirodalom mezőgazdasági részlege lett. Bach Sándor osztrák miniszter rendszerében az osztrák és cseh nagypolgárság olcsó élelmet és termékei részére hasznos piacot kapott Magyarországon. A széles körű politikai üldözések egyik eredménye lett a betyárvilág s ennek népi-irodalmi vetülete: a betyár-

[18] Bartha Dénes—Kiss József 1953.

ballada. A hivatalokat, iskolákat idegen nyelvűek vagy összejátszó „Bach-huszárok" vették kézbe, s az elnémetesítés érdekében mind több tantárgyat kellett német nyelven tanítani. Az énekkarok műsorában teret nyert a *Liedertafel-irodalom*, s ez 1945-ig kiirthatatlannak bizonyult. Messziről hozott osztrák, cseh meg morva karmesterek és idegen eredetű iskolai énekoktatók a magyar zenével felületesen ismerkedve, saját szerzeményeikkel tovább fokozták a városi rétegzene elválását a parasztságétól. A bonyolultabb szerkezetű cseh, morva világi és egyházi dallamok is ilyen úton kerülhettek be még nagyobb számban a magyarság dallamtudatába; közvetítőjük az úri osztály, ill. a polgárság volt, de van olyan feltételezés, hogy a csehországi ezredekbe osztott magyar katonák is vittek falujukba idegen dalokat. Deák Ferenc 1867. évi „kiegyezése" visszahozta ugyan a parlamentáris rendszert, s a liberalizmus légkörében a kapitalista gazdasági termelési mód Magyarországon is felfutott, de a parasztság helyzete a nagybirtokrendszer megmozdíthatatlansága miatt a régi maradt. A falu és a város a vasúti közlekedés megteremtésével utak építésével, később a telefonhálózattal közelebb került egymáshoz, s a város fejlettebb, de idegen szellemű zenéje többé-kevésbé szétsugárzott a falvakba is. Ilyen zenei állapotban indult meg a századfordulón Vikár Béla, Sebestyén Gyula, Garay Ákos, majd Kodály Zoltán és Bartók Béla tudományos célú népdalgyűjtése.

*

Az itt következő húsz dallamtípus összehasonlító ismertetése folytatólagos közlés[19] abból a kb. 200 típust tartalmazó gyűjteményemből, amelyről a bevezetőben szóltam. A magyar és a cseh, morva dallamok párhuzamba állítása a legtöbb esetben első kezdeményezés. A cseh és morva oldalon efféle összehasonlító munka nem áll rendelkezésünkre, még kevésbé az ő ukrán, lengyel és német kapcsolataikról. Fiatal tudományunkban a számítógép alkalmazása még problematikus. Két eltérő nyelvű szomszédos ország népzenéjének összehasonlítása azonban a megfelelő anyaggyűjtés után egyéni munkával is megoldható, és a láncot folytatni lehet.

Az *1 sz. kotta*csoport magyar tagjai a heterogén népzenei elemekből álló „vegyes osztályba" tartoznak. Mindkettőnek második fele olyan idegen dallamtípusból való (kontamináció), amelyet Mozart is felhasznált 1788-ban Trio-Divertimentoja (Köchel-jegyzékszáma 563) főtémájának második feleként (Szomjas-Schiffert György, 1976. 280. sz.). Mozart témájának első fele viszont az itteni *c)* morva dal első felével tart rokonságot. Az *a)* dallam kapcsán Bartók a változatairól azt írja, hogy a „. . .cseh, morva és szlovák anyagban teljesen otthonosak, habár oda is valószínűleg nyugatról kerültek és csak később honosodtak meg" *(Bartók összegyűjtött* . . . 162 l.). Efféle német dal ez idő szerint még nem került elő,[20] de az *f)* morva dal (Sušil II, 1840, 391. sz.) „auftaktos" kezdete Bartók nézetét valószínűsíti.

Dallamtípusunk a közös tulajdonságok mellett változatkörönként sok heterogén elemet tartalmaz. *Közös* vonás a dúr hangsor, az alacsony szótagszámú négysorosság, a soronként túlnyomóan uralkodó ♫♫|♩𝄽 ritmika, amely a második dallamsorban hajlamos szekvenciálisan (pl. A^3) változni, továbbá a nagyobb szótagszámú harmadik dallamsor. *Eltérő* vonások — a variált dallamvonalak mellett — a forma átalakulásában mutatkoznak. Amint példáinkon látjuk, legfüggetlenebb és legváltozékonyabb elemük a harmadik dallamsor, amely az egyes variánscsoportokban $x + x$ vagy $x + y$ osztódást is hoz. További eltérés a negyedik dallamsor bővülése, — ez az egyes változatkörökben

[19] Az első 20 közös típust l. Szomjas-Schiffert György 1974. 184—205.

[20] Otto, H.: *Volksgesang und Volksschule* (Ceke, 1957 után) c. gyűjteményének II. köt. 93. sz. dallama átvétel Bartóktól és szövege is szószerinti fordítása a magyar szövegnek.

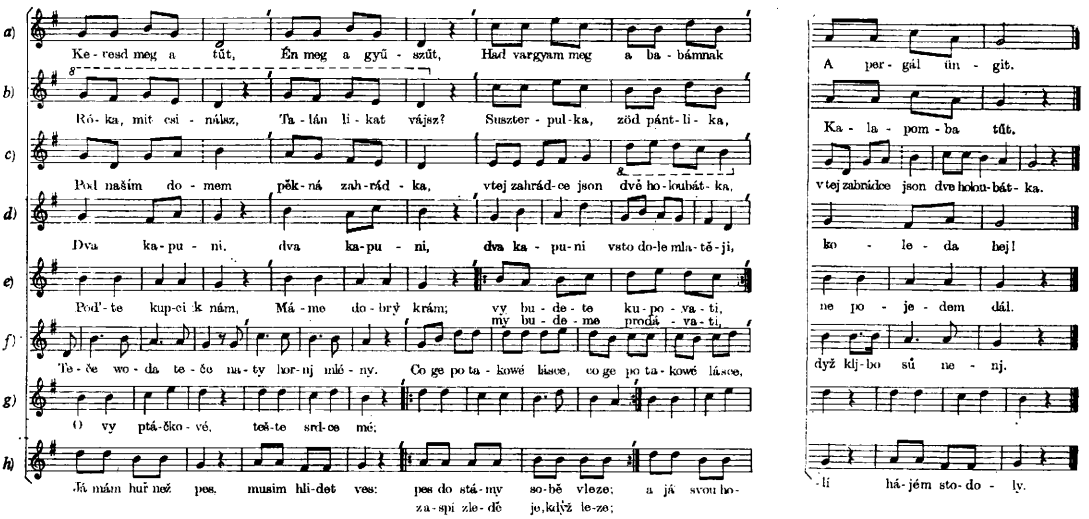

1. kottapélda: a) Felsőireg (Tolna m.), gy. BARTÓK 1907. — BARTÓK 246. sz.; *b)* Szepetnek-Cseresmajor (Zala m.), SEEMAYER 1932. — MNT. I. 819—820 j.; *c)* Moravia: SUŠIL III. 836 p (1859), var. VETTERL I. 244 l.; *d)* Moravia: SUŠIL III. 836 b, var. III. 667, POLAŠEK—KUBEŠA II. 73; *e)* Moravia: PECK 229., var. POLAŠEK—KUBEŠA V. 73., V. 165., VETTERL I. 147.; Bohemia KUBA I. 78.; *f)* Moravia: SUŠIL II. 391., II. 199, KUBA II. 90., Bohemia: ERBEN 217.; *g)* Bohemia HOLAS I. 34., IV. 210., ms. HOMOLKA; *h)* Bohemia: ERBEN 176., ms. BRADÁČ, WEISS XIII. 23.

visszatéréses (B-osztályú) formát s ebben olykor összetett 3-sorosságot is kialakít. Mindezekben az eltérésekben dallamtörténeti fejlődést láthatunk a régi egyszerű AABC formától pl. az új A A^3 *b* + *c* A formáig.

Magyar változatok: ad *a)* AABC „*Keresd meg a tűt* . . .” BARTÓK, 246. sz. (Felsőireg, Tolna-m. gy. BARTÓK 1907); „*Suszter, varró, szűcs* . . .” (azonos dallam) MNT. I. 820. sz. (Büssü, Somogy m., gy. KISS L. 1946); *b)* „*Róka, mit csinálsz* . . .” MNT. I. 819—820. j. (Szepetnek-Cseresmajor, Zala m., gy. SEEMAYER 1932).

Morva változatok: ad *c)* AB *c* + *d* A + *x* „*Pod našim domem* . . .” SUŠIL III. 836 p (Z Volfíre od Dačic, gy. Sušil 1859 előtt); „*Už sem vdala* . . .” VETTERL I. 244 l. (Val. Klobouky, gy. POLÁŠEK-KUBEŠA 1942); ad *d)* AA^3 *b* + *c* A „*Dva kapuni* . . .” SUŠIL III. 836 *b* (Ze Jičína, Střipova, Studenky, gy. SUŠIL 1859 előtt), „*Těžký, těžký* . . .” SUŠIL III. 667. (Od Rousinova, gy. Sušil 1859 előtt), „*Synek ubohý* . . .” POL.—KUB. II. 73.; ad *e)* AA *b* + *b* A „*Pod'-te kupci k nám* . . .” PECK 229 sz. (Ze Všeminy, gy. PECK 1884 előtt), var. „*Hamernici su* . . .” POL.—KUB. V. 73. (gy. POL.—KUB. 1949 előtt), „*Ten mynáruch syn* . . .” POL.—KUB. V. 165. (Z Morkova, gy. POL.—KUB. 1949 előtt), „*Pod'te chlapci k nám* . . .” VETTERL I. 147. (Vysoké Pole, gy. STOLARIK—VYSLOUŽIL 1949), „*Když jsem plela len* . . .” KUBA I. 73. (Bohemia, gy. KUBA 1884 előtt); ad *f)* AA^2 *b* + *c* A „*Teče woda teče* . . .” SUŠIL II. 391. (gy. SUŠIL 1840 előtt), var. „*Kroměřjž ge krásně město* . . .” SUŠIL II. 199. (gy. SUŠIL 1840 előtt), “*K horám, chlapci, k horám* . . .” KUBA II. 90. (Moravia, gy. KUBA 1884 előtt) „*Na mostě pták* . . .” BARTOŠ—JANÁČEK III. 469. (Od Vsetína, gy. BARTOŠ 1901 előtt), „*Jeteličku nás* . . .” ERBEN 217. (Bohemia, gy. ERBEN 1860 előtt).

Cseh változatok: ad *g)* AB *c* + *c* AB „*O vy ptáčkové* . . .” HOLAS I. 34. (Z Hnadčova, ze Zbešic, gy. HOLAS 1908 előtt), var. „*Chlapci pojďte k mám* . . .” HOLAS IV. 210. (Z Kovářova, gy. HOLAS 1908 előtt), „*Krásna pastýřka* . . .” (Selibov, ms. HOMOLKA); ad *h)* AB *c* + *c* AB „*Já mám huř než pes* . . .” ERBEN 176. (gy. ERBEN 1860 előtt), var. „*Dyž sem sila mák* . . .” (Čivice, ms. BRADÁČ, „*Mladá ženuška* . . .” WEISS XIII. 23. (Soudeská, gy. WEISS).

A fenti csoportokba besorolható nem volt két cseh kéziratos példány *Dy ty budeš k nám* . . . Svinná, gy. BRADÁČ és *Ten náchodský pán* . . . Dřinov, gy. HOMOLKA továbbá egy morva dal (*„Ja, hoja, hoja . . .*" Studlov, gy. SUŠILOVA—VETTERL I. 198.).

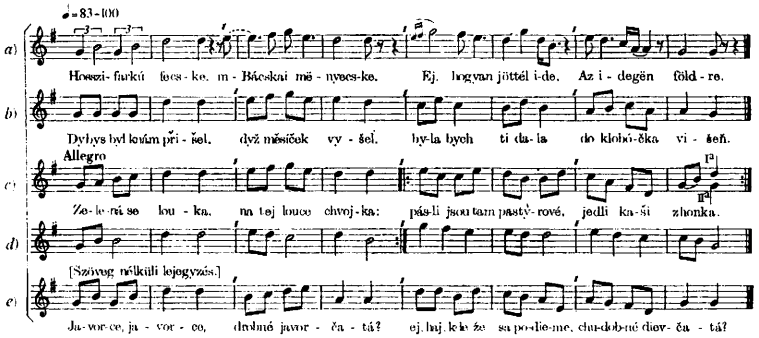

2. kottapélda: a) Felsőireg (Tolna m.) BARTÓK 1907, var. BARTÓK 278.; *b)* Moravia: SUŠIL III. 309. (1859); *c)* Bohemia: ERBEN 783. (1861); *d)* Bohemia: ms. JANDA II. 144 b; *e)* Szlovákia: *Slovenské Spevy* III. 251 (1899).

A 2. sz. dallamtípust bevezető magyar példát is a vegyes osztályba (IV. 6. csoportba) sorolja BARTÓK a *6,6,8,6,* szótagszámú heterometrikája, dúr hangneme és ABCD sorszerkezete miatt (*Bartók összegyűjtött* . . . 167 l. 3. bek.). Annak ellenére, hogy a *Slov. Spevy* III. 251. sz. dallama (1899-ből) közösnek tűnik a magyarral, és további két szlovák változatát is jelzi BARTÓK, feltételezi, hogy magyar alakulat. Meg kell jegyeznünk, hogy akkor még SUŠIL morva variánsa (itt *b)*), főleg pedig a *c)* és *d)* csehföldi párhuzamok nem kerültek elő. Ezek ismeretében már a közös magyar—szlovák dallam eredete is északabbra valószínűsíthető —, a cseh dallamok ugyanis tartalmazzák a típus első felét (ERBEN 783.) és a másodikat is (JANDA ms. II. 144 *b)*). Nem lenne reális feltételezni, hogy egy szlovák dúr dallam széttöredezve vándorolt volna északnyugatra, amikor a dúr dalvándorlás legnagyobb mozgása éppen ellentétes. A kérdés helyesebb megítéléséhez a morva és cseh anyag teljes mélységű áttekintésére lenne szükség.

Magyar változat: *a) „Hosszi farkú fecske . . .*" Felsőireg, Tolna m. gy. BARTÓK B. 1907, var. BARTÓK: A m. nd. 278. = KODÁLY[3] 204. sz. Két kézirat: AP. 1713 c *„Elszalatt a ménes . . .*" Kecel, gy. SZOMJAS 1956 IX. és AP. 6512 n *„Elszalatt a lovam . . .*" Kiskunfélegyháza, gy. SZOMJAS 1967 VIII.

Morva változat: *b) „Dybys byl k nám přišel . . . .*" SUŠIL III. 309. (1859 előtt).

Cseh változat: *c) „Zelená se louka . . .*" ERBEN 783. (1861); *d)* [Szöveg nélküli lej.] ms. JANDA II. 144 *b* (Folklór Int. Prága).

Szlovák változat: *e) „Javorce, javorce . . . .* "Slov. Spevy III. 251. Brezno 1899).

A 3. sz. dallamtípusunkat BARTÓK: *A magyar népdal* 168. sz.-ként megjelent *d)* dallamunk (*„Áldja meg az isten. . .*" Vacsárcsi, v. Csik m., BARTÓK 1907) kapcsán taglalja és megjegyzi, hogy bár ő a C osztály I. csoportjában közli, ezt esetleg az A osztályba (régi stílus) is lehetne sorolni (*Bartók összegyűjtött* . . . 275 l.). A felszaporodott akadémiai gyűjtemény nem BARTÓK példányát, hanem az *a)* alatti dallamunkat mutatja tipikus alaknak, egyben országos elterjedettségűnek is (JÁRDÁNYI I. 232 l. 220 sz.). Leggyakoribb magyar szövege 6—7 versszakos huszárnóta, amely KODÁLY jegyzete szerint már

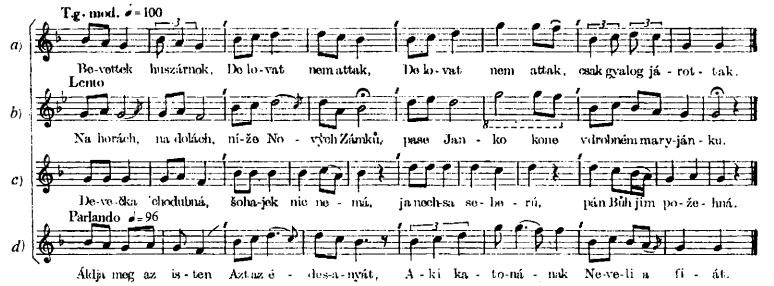

3. kottapélda: a) Guta = Kolarovo (v. Komárom m.), SZOMJAS 1962; *b)* Moravia: BARTOŠ—JANÁČEK (III) 140.;(1901); *c)* Moravia: SUŠIL III. 646. (1859); *d)* Vacsárcsi (v. Csík m.), BARTÓK 1907, BARTÓK 168.

GVADÁNYI J.: *Rontó Pál . . .* c. verses regényében (1793) is megtalálható. Nem kizárt, hogy dallamunk már akkor is együtt élt e szöveggel.

Meg kell említeni, hogy a dallamtípus — idegen mintára — AA^3 formakezdetű, de feltűnő, hogy a *cseh* dallamállományban nem akadt variánsa, csak a morvában és a szlovákban. Elsőként is morva szöveggel jelent meg nyomtatásban, mint SUŠIL III. 646. sz. példája 1859-ben, míg nálunk e dallam magyar szöveggel KISS L. kéziratában található 1864-ből I. 252. sz. alatt *(„Sohasem vétettem . . .")*, — nyomtatásban pedig 1875-ben BARTALUS II. 122. számaként, később meg IV. 138. sz. alatt is *(„Szabad a madárnak . . .")*. A további évekből igen sok magyar variánsa van. Eredete bizonytalan.

Morva változatok nyomtatásban: *b)* *„Na horách, na dolách . . ."* Z Velké, gy. BARTOŠ, megj. BARTOŠ—JANÁČEK (III) 140., var.: III. 1341. *„V zahradě, na skladě . . ."* továbbá III. 1305 *„Přisla povedeň . . ."* és III. 1377 *a)* (1901); *c)* *„Devečka chodulná . . ."* gy. SUŠIL III. 646. var.: III. 481. *„Škoda je ti vtáčko . . ."* (1859).

Szlovák változatok nyomtatásban: *Slovenské Spevy* I. 272., II. 197., III. 50. (1880—1899); MEDVECKY, 291 l. (1905).

Horvát változat nyomtatásban: KUHAČ I. 330. (1879).

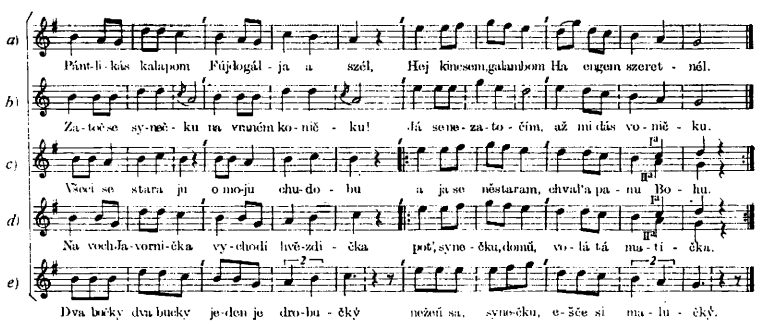

4. kottapélda: a) A strike (népszínmű 1871), var. KERÉNYI: Népies . . . 91.; *b)* Moravia: SUŠIL III. 583. (1859), var. 727 a, 803 p, 803 u, 297., 799 s; *c)* Moravia: BARTOŠ—JANÁČEK 1276. (1901); *d)* Moravia: DÚŠEK: Za horámi . . . 6 l. (1949); *e)* Moravia: POLAŠEK—KUBEŠA IV. 29. (1941), var. IV. 87., IV. 96.

Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje (Budapest, 1934) c. úttörő összehasonlító művében BARTÓK Béla megállapítja, hogy a magyar népzene vegyes, C-osztályába sorozhatók a „Kelet-középeurópa minden népénél — így nálunk is — közismert dallamok, mint pl. *'Szeretnék szántani' . . . 'Pántlikás kalapom fújdogálja a szél'* stb. Ezekkel kapcsolatban már nem is lehet szlovák, horvát stb. hatásról beszélni; ilyen dallamok épp úgy megvannak nálunk, mint megvannak a szlovákoknál, lengyeleknél, horvátoknál, ruténoknál (a románoknál viszont alig !). A felsorolt népek egyikének népzenéjére sem jellemzőek; inkább valamiféle keleteurópai nemzetközi zenei zsargonhoz tartozóknak foghatjuk fel ezeket" (BARTÓK, 1934. 9 l.).

BARTÓK megállapításai ma is érvényesek, de a dallam-összehasonlítás magyar—cseh—morva irányvonalában nem érdektelen, hogy a fenti dallamtípus a XIX. századi *cseh* népdalkiadványokban *nem található*, viszont az 1859. évi morvaföldi SUŠIL-gyűjtemény *hat* változatát is közölte. Szélesebb körű európai kutatás még új szempontokat is találhat. Az *a)* jelzetű 1871. évi magyar dallamhoz legközelebb álló morva változat csak 1949-ben jelent meg M. DÚŠEK valašskai gyűjteményében (*d)* jelű példánk).

Magyar változatok nyomtatásban: *a)* „*Pántlikás kalapom . . .*" *A Strike* c. népszínműben (1871), var.-ok „*Hervad a ciprusfa . . .*" *A betyár kendője* c. népszínműben (1873); „*Hej Katicám, Katicám . . .*" BARTALUS IV. 111. (1894); „*Pántlikás kalapom . . .*" BARTALUS VI. 34. (1895); „*Pántlikás kalapom . . .*" SZUNYOGHNÉ 64. (1900); „*Pántlikás kalapom . . .*" KERÉNYI: Népies, 91. (1961, a magyar adatokkal).

Morva változatok nyomtatásban: *b)* „*Zatoč se synečku . . .*" SUŠIL III. 583. (1859), var.: „*Jaký jsi hospodář . . .*" SUŠIL III. 727 *a*, „*Mám já múdrú ženu . . .*" SUŠIL III. 803 *p*, „*Nežeň se synečku . . .*" SUŠIL III. 803 *u*, „*Kameňu kameňu . . .*" SUŠIL III. 297, „*Kerá je žena zlá . . .*" SUŠIL III. 799 *s*: *c)* „*Všeci se starajú . . .*" BARTOŠ—JAN. III. 1276, (1901); *d)* „*Na vrch Javorníčka . . .*" DÚŠEK, 6 l. (1949), var. „*Beskyde, Beskyde . . .*" PLICKA 34. (1956); *e)* „*Dva bučky, dva bučky . . .*" POL.—KUB. IV. 29. (1946), var. „*Nemám já, nemám já . . .*" POL.—KUB. IV. 87., „*Pod Polenkú naroli . . .*" POL.—KUB. IV. 96.

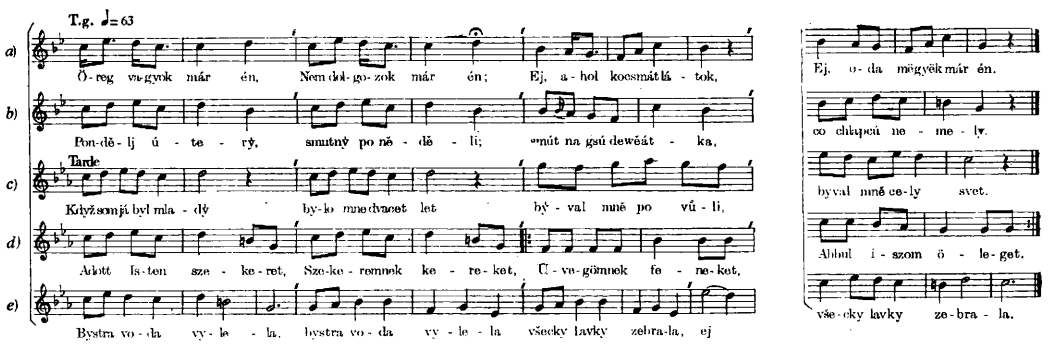

5. kottapélda: a) Kisvisnyó (Gömör m.), KODÁLY—VARGYAS 270.; *b)* Moravia: SUŠIL II. 313. (1840), SUŠIL III. 407. (1859); *c)* Moravia: SUŠIL III. 56.; *d)* Csokonyavisonta (Somogy m.), KISS L. 1848, MNT. III/B. 84.; *e)* Moravia SUŠIL III. 623 b.

Az 5. sz. példacsoportunk zenei alaptípusát a b) morva dallam mutatja, ez ugyanis egy régies, mind a négy sorában azonos ♫ ♫ | ♩ ♩ ütemképletű (izoritmikus), AABC sorszerkezetű eol hangnemű dallam, amelynek utolsó dallam-

sorában az „újításként" jelentkező megemelt terc („*h*") folyamatosan vezet át az *e)* morva és a *d)* magyar dallamokkal képviselt, továbbfejlődött változatkörhöz. Az *a)* és a *d)* magyar dal összetartozását a VII. fokra süllyedésen kívül ez igazolja. Egyben rávilágít, hogy a dallamkör vonulási iránya a Morvaföldről vezet délkelet felé, a palócföldi változatoktól a dél-dunántúliakig.

Magyar variánsok nyomtatásban: *a)* „*Öreg vagyok már én . . .*" KODÁLY[3] 270. (Kisvisnyó, v. Gömör m., gy. KODÁLY 1913); var. ad *c)* „*Volt-e olyan juhász . . .*" BARTÓK 174. (Nagymegyer, Komárom m., gy. BARTÓK 1906); *d)* „*Adott Isten szekeret . . .*" *MNT.* III/B 84. (Csokonyavisonta, Somogy m., gy. KISS L. 1948) var. 85—88. (Kálmáncsa, Somogy m., Mohács, Baranya m.), „*Elmész ruzsám? — El biz én. . . .*" KODÁLY[3] 269. (Felsőireg, Tolna m., gy. BARTÓK 1906).

Morva változatok nyomtatásban: *b)* „*Pondělj úterý . . .*" SUŠIL II. 313. (gy. SUŠIL 1840 előtt), ugyanez SUŠIL III. 407. sz.-ként is megjelent; *c)* „*Když som já byl mladý . . .*" SUŠIL III. 56. (Od Hodonína, gy. SUŠIL 1859 előtt); *e)* „*Bystra voda vylela . . .*" SUŠIL III. 623 *b* (gy. SUŠIL 1859 előtt).

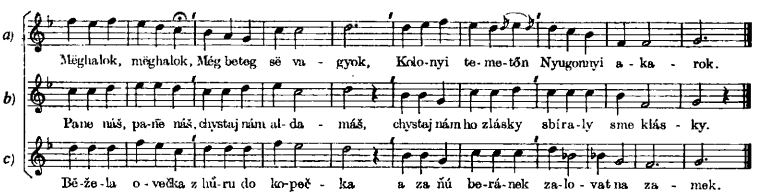

6. kottapélda: a) Kolon (v. Nyitra m.) KODÁLY 1906; *b)* Moravia: SUŠIL III. 750 d (1859); *c)* Moravia: SUŠIL III. 833 p.

6. sz. *a)—c)* dallampárhuzamainkban az élen levő „*Mëghalok, mëghalok. . .*" szövegkezdetű példa egy három dalból álló szöllőkötözési dalfűzér középső tagja, amelyet a gyűjtés idején „*hojedának*" neveztek. Dallamunk két változattal is szerepel már SUŠIL 1859. évi nagy morva dalgyűjteményében. Valamenynyi ABCD sorszerkezetű, izometrikus 6 szótagú, kis szekesztes mixolid dallam; külön érdekesség, hogy a magyar dal kritikus 2. sora azonos a morva példák 3. dallamsorával, de az egymásból származást kétségtelenné teszi a magyar és a *b)* morva dal 4. sorában szembeötlő *h—f* bővített kvartlépés is.

Amíg szlovák változat nem kerül elő, addig a daltípust a morva állományból kell származtatnunk; különleges fordulatú kadenciája és a nem magyaros hangneme folytán (amelyet sorozatunkban a 9. kottapélda „*Béres vagyok, béres. . .*" és a 20. kottapélda „*Hozz bort kocsmárosné. . .*" kezdetű dalai is képviselnek) északkeletről áramló jövevénynek kell tartanunk.

A 7. sz. dallamtípus *a)* példányát BARTÓK Béla alapvető rendszerező művében a magyar népzene régi rétegét képviselő A-osztályba sorolta, mint pentaton (sőt kvintváltó) nyomokat tartalmazó nem architektonikus (ismétlődő sorok nélküli) ABCD sorszerkezetű, izometrikus 6 szótagú dallamot. Ugyanez a régi stílus dalai közt szerepel KODÁLY[3] 111. sz. és JÁRDÁNYI I. 130. sz. példájaként. A második világháború előtti gyűjtések idején (a viszonylag zavartalan magyar népdalkultúrában) a dallam lírai szövegeket hordott, s csak a csallóközi BARTÓK-gyűjtés balladai tartalmú.

Magyar változat: *a)* „*Mëghalok, mëghalok . . .*" Kolon, v. Nyitra m. gy. KODÁLY Z. 1906.

Morva változatok: *b)* „*Pane náš, pane náš . . .*" Jankovic (Moravia), SUŠIL III. 750. *d* (1859); *c)* „*Běžela ovečka . . .*" Moravia, SUŠIL III. 833. *p* (1859).

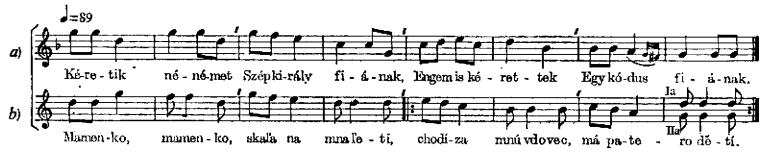

7. kottapélda: a) Nagymegyer (Komárom m.), BARTÓK 1910, BARTÓK 33 b; *b)* Moravia: BARTOŠ–JANÁČEK (III.) 246.

Dallamuk első *nyomtatott* változata 1827-ben jelent meg MÁTRAY-ROTHKREPF G. zongora-feldolgozásában *(Flóra avagy Honnyi Nóták.* I. 5 l.); a múlt század végéről két fonográffelvételünk is van belőle VIKÁR Bélától a Vas megyei Viszákról és GARAY Ákostól a Somogy megyei Rohányról. További változatok kerültek elő a v. Pozsony megyei Diószegről (PONGRÁCZ Z. gy. 1931), a Zala megyei Valkonyáról (SEEMAYER V. gy. 1932), IV. (keleti) dialektus területéről Dévaról (KOLUMBÁN S.—KONTOR E. gy. 1906) és két további példányunk a bukovinai Hadikfalváról (BALLA P. gy. 1933).A kottaképen látható *b) „Mamenko, mamenko . . .”* (BARTOŠ—JANÁČEK III. 246. sz. Z. Ubla, Moravia). morva változat eddig még nem tűnt fel a kutatóknak, de minden bizonnyal átvétel a magyar anyagból: az eredeti ABCD forma szekvenciázó 2., 3., és 4. dallamsort kapott s a tág hangközök többnyire skálaszerűvé váltak.

A 8. sz. dallamtáblázatunkon két magyar példa között *(a, d)* két morva rokondallamot mutatunk be. A rokonságot itt a dallamvonalon túl a *b)* morva és a *d)* moldvai magyar példány közös funkciója, a lakodalmas műfaji szerep, sőt bizonyos belső szövegmotívum-egyezés is erősíti; a morva dalban ugyanis méhraj kopog a menyasszony ablakán: *„Stroj sa, mil'á, stroj!”* (öltözködj, kedvesem, öltözködj !), a magyarban pedig: *„Benn Linácskát készítgetik”*. A dalok archaikus (olykor ütempár jellegű) szerkezete több évszázad előtti kölcsönzésre mutat, de ennek útiránya bizonytalan. A zavart éppen a funkcióban is egyező *d) „Szójj kakukk, szójj . . .”* moldvai dal (és változatai) zilált, de ősinek tűnő szerkezete idézi elő. Ennek pódikus rendeződéséről, vagy a morva dalok széténeklésről lehet szó. Ez utóbbi esetben a bogumil, ill. a későbbi huszita menekültek átadó tevékenysége szerepelne, míg az előbbi esetben az ún. *„kárpáti-kultúra”* kelet-nyugati vonulása jut előtérbe az Olt folyótól a „Mährische Wallachei”-ig. Rutén közvetítő példánk nincs ugyan, de szlovák nyelvű variáns van a *Slovenské Spevy* I. kötetében (1880) és legújabban a Nógrád megyei Vanyarc községből is *(e* és *f* példáink).

Az *a)* jelzetű moldvai *magyar* dallam a régi stílus (A-osztály) jellegzetes darabja, mintha ez egy hajdani pentaton dallamból dór hangneművé alakult A^5B^5AB formaképletnek feltűnően pontos kvintválaszos megvalósulása lenne 6-os szótagszámmal: *„Erdély országába . . .”* Lábnik-Vladnic (Moldva), gy. JAGAMAS—KALLÓS, megj. FARAGÓ J.—JAGAMAS J.: *Moldvai magyar népdalok és népballadák* (1954) 95. sz.; *d) „Szójj kakukk, szójj . . .”* (Onest, Moldva) gy. DOMOKOS P. P. 1928, megj. MNT. III/A 95. sz.; variánsok: DOMOKOS—RAJECZKY: *Csángó népzene* I. 24—30. sz. (1956).

Morva változatok nyomtatásban: *b) „Let'el, let'el roj . . .”* Od Břeclavě, BARTOŠ I. 51. (1882) és ugyanez PLICKA: *Český . . .* 202.; *c) Co te děvče povidá? . . .* Moravia, SUŠIL III. 233.

Szlovák változatok: *e) „Hraj mi sřpok, hraj . . .”* *Slovenské Spevy* I. 264 (1880) és *f) „Prid'i mili knám . . .”* Vanyarc (Nógrád m.) gy. MANGA J. 1960.

A 9. sz. alatti *a)* magyar dallamunk a szövegével együtt országos elterjedettségű; különleges hangneme, amely kis szekszteshes mixolid, a vegyes (C) osztály egyik jellegzetes skálája BARTÓK. *A magyar népdal* c. 1924. évi alapvető művében e hangsort moll penta (ill. hexa-) chordból vezeti le, amelyben az alsó

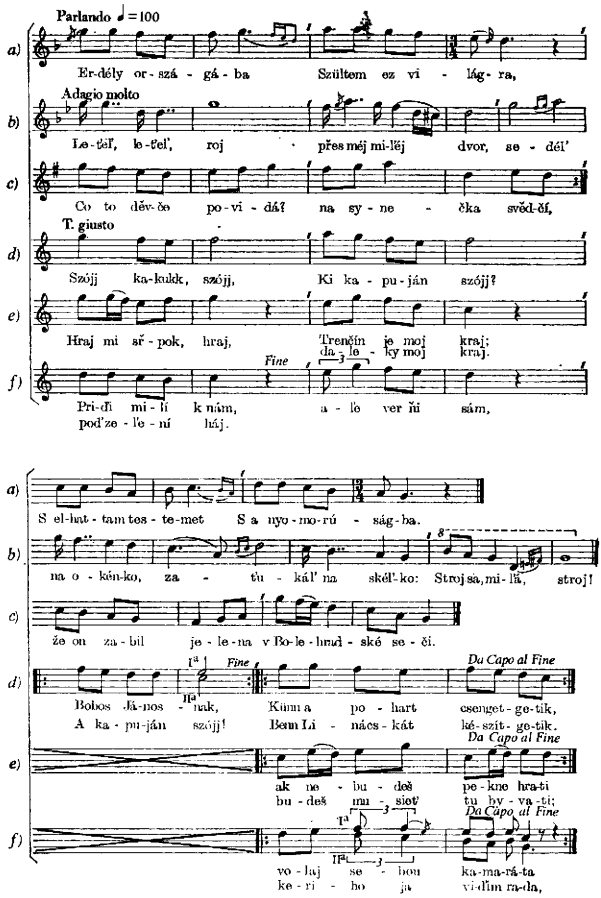

8. kottapélda: a) Lábnik-Vladnic (Moldva), JAGAMAS: Moldvai . . . 95. (1954); *b)* Moravia: BARTOŠ I. 51. (1882), var. Bohemia: PLICKA: Český . . . 202.; *c)* Moravia: SUŠIL III. 233. (1859); *d)* Onest (Moldva), DOMOKOS 1928 = MNT. III/A 95.; *e)* Szlovákia *Slov. Spevy* I. 264. (1880); *f)* Vanyarc (Nógrád m.), MANGA 1960.

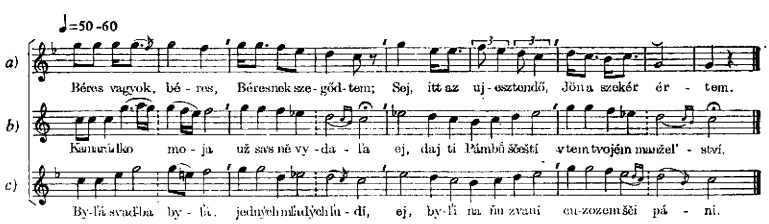

9. kottapélda: a) Felsőireg (Tolna m.), BARTÓK 1916, BARTÓK 173.; *b)* Moravia: BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 904. (1901); *c)* Moravia: BARTOŠ - JANÁČEK (III.) 165.

kvint a záróhang *(Bartók összegyűjtött . . .* 151 l.). Szerinte az ilyen átformálás „egyike azoknak a módoknak, amelynek segítségével különben egészen nyugatias ízű dúr- vagy moll-dallamok keleteurópai népeknél frissebbé, szinte egzotikussá válnak".

BARTÓK az *a)* dalunkhoz adott jegyzetében nem szól nyugati szláv rokondallamokról, de a megtalált *b)* és *c)* morva változatok a magyarhoz viszonyítva negyedik fokra záró moll-dallamok. BARTÓK szerint ezek autentikus zárlatúak, míg a magyar példa plagális. Példacsoportunk szerint e magyar dallam északnyugati jövevénytípus, elmagyarosodva, akárcsak sorozatunk 6. kottapéldája *„Mëghalok, mëghalok . . .",* 18. példája *„Ne hagyj el, angyalom, megöregszem . . ."* és 20. kottapéldája *„Hozz bort, kocsmárosné . . ."* kezdetű dallamai.

Magyar változat: *a)* *„Béres vagyok, béres . . ."* Felsőireg (Tolna m.) gy. BARTÓK B. 1906, megj. BARTÓK: *A magyar népdal* 173. sz.; magyar területen általános (l. JÁRDÁNYI: *Magyar népdaltípusok* I. 229 l.).

Morva változatok: *b)* *„Kamarádko moja . . ."* Z Hrúšek u Břeclavy, BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 904. sz. (1901); *c)* *„Byl'á svad'ba byl'á . . ."* Z Hrúšek, BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 165. sz. (1901).

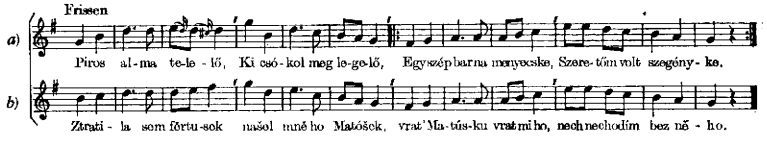

10. kottapélda: a) FÜREDI M. I. 35. (1851); *b)* Moravia: SUŠIL III. 782 l. (1859).

A 10. sz. párhuzamos magyar és morva dallamoknak valószínűleg a régies alakját képviselik; a *„Hej halászok, halászok . . ."* szövegkezdettel ismert magyar népdalcsoport autentikus zárlatú dúr-változatainak (morva párhuzama *„De si zmokel, tam si suš . . ."* Velká, BARTOŠ—JANÁČEK III. 704.) BARTÓK könyvének 218 *a)* és *b)* dallama a típus fejlődésének autentikus vezető-hangos (dór) és plagális (kis szeksztes, de terc nélküli mixolid) főváltozatait mutatja (vö. *Bartók összegyűjtött . . .* 151 l.).

JÁRDÁNYI P.: *Magyar népdaltípusok* c. gyűjteményében (II. 167 l.) e típus változatait úgy ítélte meg, hogy „féllábbal még a népdalok, de féllábbal már a népies műdalok talaján állanak". A SUŠIL-gyűjteményben felismert és nálunk *b)* alatt idézett morva példa azt mutatja, hogy a cseh—morva jövevénydalok és a hatásukra kialakult magyar utódok a pentatonos magyar népdalkultúra szemszögéből műdaloknak tűnnek fel.

Magyar dalpélda nyomtatásban: *a)* *„Piros alma telelő . . ."* FÜREDI M.: 100 magyar népdal, I. 35. sz. II. folyt. (1851); var. *„Hej halászok, halászok . . ."* BARTÓK 218 *a* (gy. 1910).

Morva változat nyomtatásban: *b)* *„Ztratila sem fěrtusek . . ."* Z Hovoran, SUŠIL III. 782., 1.

A 11. sz. példa magyar dallama *(a)* feltehetően kuruckori emlék, amely a Rákóczi-szabadságharc több nyelvű katonasága körében keletkezhetett. Többversszakos szövege THALY K. kritizált adalékai alapján a múlt század vége (KÁLDY: *Kuruc dalok,* 1892) óta Balog Ádám nótájaként országszerte ismert;

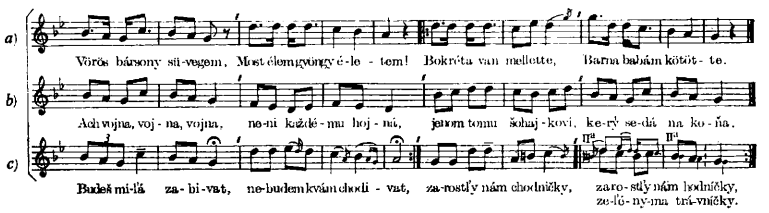

11. kottapélda: a) Bodrogköz, Színi 75. (1865); *b)* Moravia: Sušil III. 87. (1859); *c)* Moravia: Bartos—Janáček (III.) 505. (1901).

korábban is népszerű dallama hajdan más szövegekkel társult. A *b)* morva változat egyébként 1859-ben is háborús szövegű volt.

A dallam múlt századi magyar előfordulásait a nagy Kodály-gyűjtemény alapján Kerényi Gy.: *Népies dalok*, 227. lapján így sorolja fel: Mindszenty (1832) 81.; Almási II. (1834) 137.; *A szökött színész és katona* népszínmű (1843); Kiss D. (1844) 38.; *A két gyám* nsz. (1846); *Huszárcsíny* nsz. (1855); Színi (1865) 75.; Limbay (1879) 369.; Bartalus III. (1883) 72.

Magyar példánk: *b)* „*Vörös bársony süvegem . . .*" Bodrogköz, Színi K. 1865, 75. sz.

Morva változatok: *b)* „*Ach vojna, vojna, vojna . . .*" Z Osvestiman, Sušil III. 87. (1859); *c)* „*Budeš mil'á zabivat . . .*" Bartoš—Janáček III. 505. (1901).

Szlovák kéziratos változatokról is tudunk.

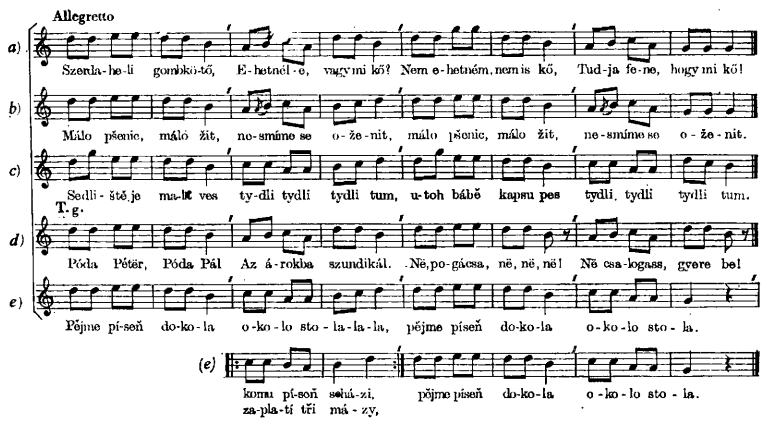

12. kottapélda: a) Nagymegyer (Komárom m.), Bartók 1910, Zeneközlöny 1911; *b)* Bohemia. J. Dvořák 70.; *c)* Bohemia: ms. Janda I. 106.; *d)* Amadékarcsa = Kračany (Pozsony m.), Szomjas 1957; *e)* Bohemia: Holas: České . . . IV. 302. (1909).

A 12. sz. dallamtáblázatunk az ún. dudanóták egyik különleges helyzetű típusát mutatja be. Különlegessége abban áll, hogy *eddig* csak csallóközi és csehföldi variánsok kerültek elő belőle, holott e pásztorhangszer dallamának útvonalába legalább Szlovákiának is bele kellett esnie. Bartók az *a)* dalt annak idején közölte a duda-előadásmódról is kimerítően szóló *A hangszeres zene folklórja Magyarországon* c. beszámolójában (Zeneközlöny 1911. és 1912. évf.), egyrészt a szöveggel énekelt dallamával, másrészt a fonográf-felvételről részletesen lejegyzett duda-előadásban. Mint írja „. . . *duda-polkának* nevezte a dudás. Nem lehetett ennek az elnevezésnek eredetét megtudni". Bartókhoz

hasonlóan — az 1957—1972 között folyt csallóközi gyűjtőutaimon —, magam is többször felvettem (már magnetofonnal) e nyugatias népdalt öreg dudásoktól — akik az összeszáradt hangszerükön már nem játszottak, s csak énekszóval ismertették hajdani nótasorozataikat —, ők is *„dudapolkának"* mondták e dalt, de elnevezéséről ők sem tudtak felvilágosítást adni.

„A dallam formája sablonos, a magyar népdaloknál gyakori" írja a továbbiakban BARTÓK, aki ennek egy másik változatát is közölte Nagymegyerről (BARTÓK 1924, 180. sz.), de összehasonlító jegyzetet nem adott hozzá, és idegen rokon dallamokra sem utalt. Amint dallamtáblázatunkon is látjuk, azóta számos *cseh* változata került elő. A dallamtípus ABA_vB_v formaképletű, lényegileg dúr-hexachord (néhol oktávra is ugró) hangsorú, izometrikus 7 szótagú, amelyet BARTÓK a C-osztály I. csoportjába osztott be.

A *magyar* anyagban dokumentált példányok: *a)* *„Szerdaheli gombkötő . . ."* Nagymegyer, v. Komárom m., BARTÓK 1910, var. *„Öreganyád igen jó . . ."* Nagymegyer, v. Komárom m., BARTÓK 1910; *d)* *„Póda Péter, Róda Pál . . ."* Amadékarcsa=Kračany, v. Pozsony m., SZOMJAS 1957, var. *„Póda Péter, Póda Pál . . ."* Bős=Gabčikovo, v. Pozsony m. SZOMJAS 1958.

Cseh változatok: *b)* *„Malo pšenic, malo žit . . ."* Bohemia, DVOŘÁK ms. c. 70., var. *„Potřekovo, velká ves . . ."* Bohemia, JINDŘICH III. 86.; *c)* *„Sedliště je malá ves . . ."* Bohemia, ms. JANDA I. 106.; *e)* *„Pějme píseň dokola . . ."* Bohemia, HOLAS IV. 302., var. *„Náš pán nemuža . . ."* Drslavice, Bohemia, HOLAS I. 270. *„Měl jsem tě, holka rád . . ."* Bohemia, ms. JANDA IV. 73.

Meg kell jegyeznünk, hogy HOLAS két példánya és JANDA IV. 73. sz. kéziratosa az egész típusunkat féldallamnak használva hozzáragasztott egy kéttagú harmadik sort, majd típusunk második felével zár, tehát $AA_vb + bA_v$ képletű „új stílusú" (reprízes) dalt hozott létre.

A *c)* és *d)* példáink tercen végző dallamok. BARTÓK szerint „. . . látszólag fríg hangsoruk van . . . [de] hozzáképzelhetünk egy . . . terccel mélyebb szólamot . . . Amint többszólamú éneket nem kultiváló népek vették át [az ilyen dallamot,] . . . az alsó szólam elmaradt" *(Bartók összegyűjtött,* 152 l.).

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy dallamtípusunk Csehország felől érkezett jövevény.

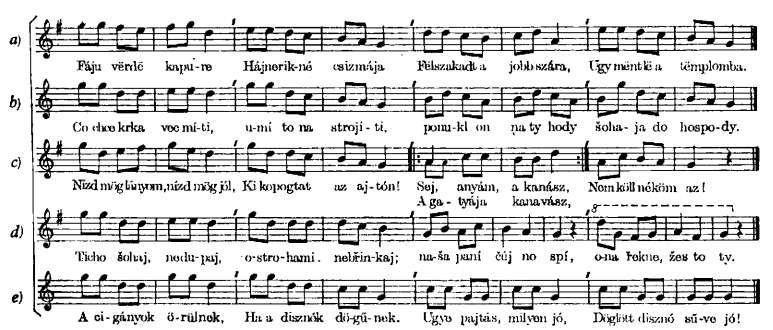

13. kottapélda: a) Istensegíts (Bukovina), KODÁLY 1914; *b)* Moravia: SUŠIL III. 805. (1859); *c)* Kunszentmiklós (v. Pest m.), SZOMJAS 1955, MNT. III/B 184., var. 182, 183.; *d)* Moravia: SUŠIL III. 463 b; *e)* Mohács (Baranya m.), SCHNEIDER 1952.

A 13. sz. példánk *a)—e)* jelzetű 7-szótagú dúr dudanóta típusa különös problémákat vet fel. A kottacsoportban közölt öt dallam (három magyar és két morva, meg alább néhány változat) melodikus és ritmikus hasonlóság alapján került egymás alá, de a belső formaképleti és kadenciális különbözőségük már szerteágazott változatokat mutat.

Legközvetlenebb a rokonság az *a)* bukovinai magyar és a *b)* morva változat között: a régiesebb magyar példány A^5BA^2B formaképlete olyan ereszkedő teraszosságot mutat, amely a morva dalban ABc + cB_v képletre modernizálódott, de benne a *4 + 4* szótagra bővült összetett harmadik sor még dallamban is őrzi a bukovinai megfelelőjét. Ez a jelenség újból felveti az ún. *kárpáti pásztorkultúra* nyugati irányú vándorlásának hipotézisét. Közbeszól azonban itt az *e)* mohácsi magyar dallam, amely A^5BAA formaképletével és ereszkedő kvintváltó tritóniájával a dallamtípus legdudaszerűbb, szinte ősi merevségű alakját mentette meg. A *c)* és *d)* magyar és morva dalok már sokkal fiatalabb képződmények lehetnek. A dallamtípus román, rutén és szlovák változatai egyelőre még nem kerültek elő, a mollos változatkör pedig egészen elkülönült.

Magyar változatok: *a)* „*Fáju vèrdè kapure . . .*" Istensegíts, Bukovina, gy. Kodály Z. 1914.; *c)* „*Nízd mög lányom, nízd mög jól . . .*" Kunszentmiklós, Pest m. gy. Szomjas Gy. 1955. (MNT III/B 184. és két változata: 182. és 183. sz.), más változat: „*Jók a lányok, nem rosszak . . .*" Gyergyócsomafalva, v. Csík m., gy. Bartók B. 1907. (Bartók—Kodály: Erdélyi népdalok 25 sz.); *e)* „*A cigányok örülnek . . .*" Mohács, Baranya m., gy. Schneider L. 1952., további változatok: „*Héj, túró, téfű . . .*" Tejfalu= Mliečno, v. Pozsony m. ČSSR, gy. Szomjas Gy. 1967 és „*Hej, túró, téfű . . .*" Gúta=Kolárovo, v. Komárom m. ČSSR, gy. Szomjas Gy. 1962.

Morva változatok: „*Co chce krka vec míti . . .*" Moravia, gy. Sušil 1859 előtt, megj. Sušil III. 805; „*Ticho šohaj nedupaj . . .*" Moravia, gy. Sušil 1859 előtt, megj. Sušil III. 463 *b*.

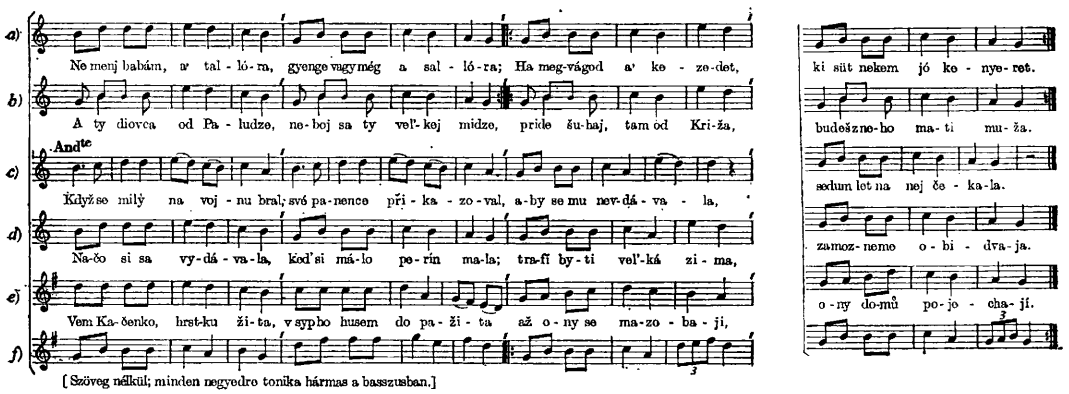

14. kottapélda: a) ms. Mindszenty 45. (1832), var. Bartók 197.; *b)* Szlovákia: ms. Czupra 125. (cca 1850); *c)* Bohemia: Erben 306. (1861); *d)* Szlovákia: *Slov. Spevy* I. 242. (1880), var. I. 467., III. 475. (1890); *e)* Bohemia: Holas III. 408. (1909); *f)* Esztergomi Bibliotheca 33164, 3. „Schlovakisch" (XVIII. sz.).

14. sz. dallamtáblánk a *8*-szótagú dudanóták kedvelt ♫ ♫ | ♩♩ | ♩♩ || ritmusképletét képviseli amelynek példányai többségükben A^3A *ereszkedő terc*szekvenciát valósítanak meg első felükben, majd A_vA-val zárnak. Eltér ettől az első ütemében *Czupra* szlovák kéziratosa (*b*) és egy esztergomi kéziratos példány (*f*). Ez utóbbi (amelyet Domokos Pál Péter fedezett fel[21])

[21] Domokos Pál Péter: *Magyar táncdallamok a XVIII. századból.* Zenetudományi Tanulmányok IX. 1961. 276—282.

meglepetést tartalmaz formájában: AA^5A_vA, tehát szabályos *„új stílusú"* népdal a *XVIII.* sz. végéről. A forrásmű szlovák táncnak írja e dallamot, s ha végignézzük változatainkat, alig találunk ellenérvet. A szlovák és cseh területről való 3 1 5 kadenciaképletű, ereszkedő terc-szekvenciás dúr *8*-asok háttérbe szorítják az 1832-ből való *a)* magyar példát és számos múlt századi emlékét, de a dúr 3. fokon megálló első sor is nyugati szellemre utal. BARTÓK a Csíkszenttamásról (Erdély) közölt változat (197. sz.) jegyzetében csak ennyit ír: „Szlovák és cseh variánsai: *Slovenské Spevy* I. 242., 467.; ERBEN 306. Ezt a dallamot, illetve egy variánsát Liszt VII. magyar rapszódiájában dolgozta fel" *(Bartók összegyűjtött* . . . 277. l.). BARTÓK óta több változat került elő, de *morva* példány csak egy. Van azonban e típusnak *moll* hangnemű változatköre is (*MNT.* III/A 245.), amelynek tudományos feldolgozása más irányba terelheti a vizsgálatokat.

Magyar változatok: *a)* „*Ne menj babám a' tallóra*[22] . . ." MINDSZENTY D. kézir. N° 45. (1832); variánsok: „*Amely leány sokat szeret* . . ." SZIGLIGETI-ERKEL: A zsidó (népszínmű, 1844); [*Szöveg nélkül*] KISS D. kézirat 133. sz. (1844); „*A csikósnak jól megy dolga* . . ." SZERDAHELYI: A csikós (nszmű, N° 11., 1847); [*Szöveg nélkül*] BARTAY A.: 50 népies csárdás, N° 9. (1850); „*Végre is csak azt mondom* . . ." BOGNÁR—PREJAZDA ms. partitura N° 8. (1852); „*A melly leány sokat szeret* . . ." SZALONTAY MADASS S.: Kótás Dallos Könyv, N° 21. (1840—1850); „*Ha még egyszer lány lehetnék* . . ." BOGNÁR J.: 50 eredeti nép és magyar dal. 16. sz. (1857—1858) stb.

Szlovák változatok: *b)* „*A ty diovca od Paludze* . . ." z Liptova a Orady, *Jos.* CZUPRA kézir. 125. sz. cca 1850. (L. Galko kiad. 1958) *d)* „*Načo si sa vidávala* . . ." *Slovenské Spevy* I. 242. (1880), var. „*Nepovedzže, dievča, mamce* . . ." *Slovenké Spevy* I. 467. (1880), „*Pod Veromú, pod tým vrškom* . . ." *Slovenské Spevy* III. 475. (1899).

Cseh változatok: *c)* „*Když se milý na vojnu bral* . . ." ERBEN, 306.; *e)* „*Vem Kačenko, hr stku žita* . . ." HOLAS III. 408. (260 l.).

Morva változat: „*Co par je to za veselí* . . ." (Z Alexvic) BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 1575. sz.

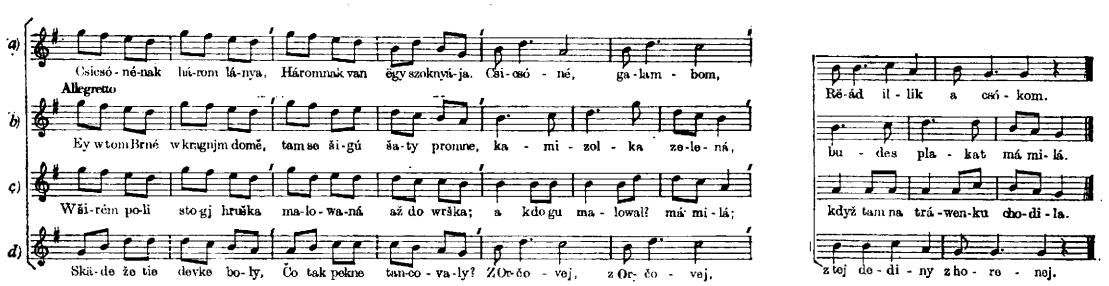

15. kottapélda: a) Felvidék, KERÉNYI: Népies . . . 139; *b)* Moravia: SUŠIL II. 111. (1840), var. SUŠIL III. 759 x (1859); *c)* Moravia: SUŠIL II. 435., var. BARTOŠ—JANAČEK (III.) 1769. és 1301. (1901); *d)* Szlovákia: Feketebalog = Čierny B. (v. Zólyom-m.) BARTÓK 1915.

15. kottapélda. Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje (1934) című könyvében (15—16. l.) BARTÓK B. úgy ítéli meg, hogy az itt szereplő dallamtípus (*d*) szlovák változata, (két más dallamtípussal együtt) a magyar anyag *C II.*, illetve *IV.* alosztályából származó átvétel. Akkoriban a heterometrikus (*8, 8, 6, 7* szótagszámú) dúr dallamtípus morva változatai (pl. *b*) 8, 8, 7, 7 és *c*) *8, 8, 9,9*

[22] KERÉNYI György: *Népies dalok.* 211. (31. sz.) tévesen Petőfi versének jelzi.

szótagszámmal — 1840-ből) még nem kerültek elő, de annál több volt a magyar változat (főleg a duda-repertoárból), és volt még egy további szlovák változata is. A *d)* szlovák dal első felének eltérését BARTÓK más szlovák dalok hatásának tulajdonítja. Most pedig azt láthatjuk, hogy a morva daloknál fordítva: az első két sor azonos, viszont a folytatás tér el a magyartól.

Magyar változatok: *a)* „*Csicsónénak három lánya . . .*" KERÉNYI: *Népies . . .* 139. (Felvidék); változatok: LIMBAY 806. (1879); *A vén kupec* népszínmű (1884); SZUNYOGHNÉ 45. (1900) stb.

Morva változatok: *b)* „*Ey w tom Brné w kragnjm domě . . .*" SUŠIL II. N° 111. (1840); var. SUŠIL III. 759 *x*; *c)* „*W širém poli stogj hruška . . .*" SUŠIL II. N° 435. (Z Kravaře), var. BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 1769., 1301., 1546. (1901).

Szlovák változat: *d)* „*Skàde že tie devke boly . . .*" Feketebalog, BARTÓK 1915, megj. BARTÓK: Népzenénk (1934) 27. sz.

Horvát változat: ŽGANEC 417. sz.

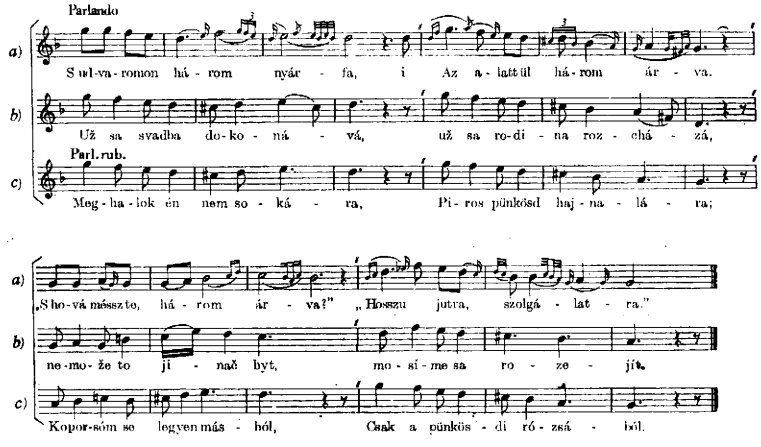

16. kottaélda: a) Bükkszád (v. Háromszék m.) VIKÁR 1903, BARTÓK—KODÁLY: Erd. nd. 26.; *b)* Moravia: SUŠIL III. 628. (1859); *c)* Kiskunhalas (v. Pest m.), SZOMJAS 1925.

A 16. sz. *kottapélda* dallamtípusa — a begyűjtött adatok alapján — a magyar nyelvterület minden részén általánosan elterjedt volt, gyakran a „*Meg kell a búzának érni . . .*" szövegkezdettel; ennek *b)* alatt egy morva változatát adjuk az 1859 előtti időkből. Minden ódonsága ellenére a pentaton rendszeren kívül álló ABCB formaépítkezésű *8*-szótagú típus. Ereszkedő eol hangnemében a *b)* morva és a *c)* magyar dal *cisz'-b* bővített szekundlépéséről akár XVI—XVII. századi műdalra lehetne következtetni; számos magyar variánsból azonban hiányzik ez a törökösen balkáni jellegzetesség. Cseh változat nem került elő.

Magyar változatok: *a)* „*S udvaromon három nyárfa . . .*" Bükkszád (Háromszék m. Erdély), gy. VIKÁR B. 1903. megj. BARTÓK—KODÁLY: Erdélyi Népdalok 26. sz. (1923), — var. „*Meg köll a buzának érni . . .*" Hódmezővásárhely (Csongrád m.) gy. BODON P. 1907; *c)* „*Meghalok én nemsokára . . .*" Kiskunhalas (Pest m.), gy. SZOMJAS Gy. 1925., var. „*Árok árok, de méll árok . . .*" Kecel (Bács-Kiskun m.) gy. SZOMJAS Gy. 1956. stb.

Morva változat: *b)* „*Už sa svadba dokonává . . .*" Z Nové vsi, SUŠIL III. 628. (1859). A második fokon záró figes végkadencia hangnemi ingadozást, a magyarból kölcsönzött dallam meg nem értését mutatja.

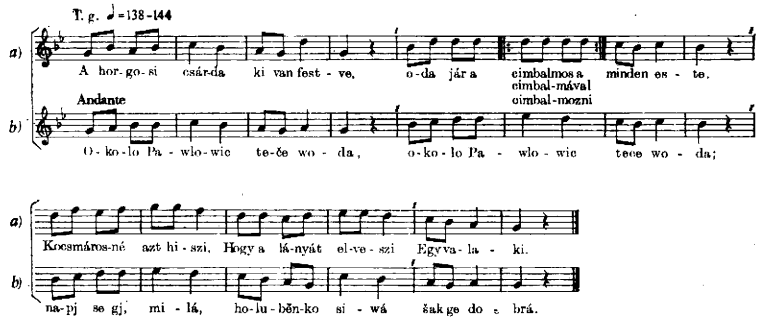

17. kottapélda: a) Horgas (v. Bács-Bodrog m.), Kiss L. 1942, Délvidéki daloskönyv 84.; *b)* Moravia: Sušil II. 295. (1840) és III. 393. (1859).

A 17. sz. párhuzamunk *a)* magyar táncdala nyilvánvalóan átvétele az alatta látható, a 10-es szótagszámúakhoz tartozó *b)* morva népdalnak. Melodikus hasonlóságuk mellett igazolja ezt a strukturális azonosság, amely cseh—morva jellegzetességeket mutat. Ilyenek a 2. dallamsorban jelentkező emelkedő tonális tercszekvencia (AA^3), meg a 3. dallamsor $b + c$ osztottsága ($7 + 7$, ill. $6 + 6$ szótagszámmal), de egyezik a szaffikus rövidségű 4. sor is. A morva dallam hangsora *moll hexachord* (1—♭6), a magyaré oktávig feszített *eol* (1—8).

A magyar dal országos elterjedését az 1943-ban megjelent Kiss L.: *Délvidéki daloskönyv* alapján a cigányzenekarok műsora segítette elő. Az évszázaddal korábban, 1840-ben kinyomtatott morva előzményt (Sušil II. 295. sz.) a gyűjtője az 1859. évi kiadványába (Sušil III. 393. sz.) is felvette.

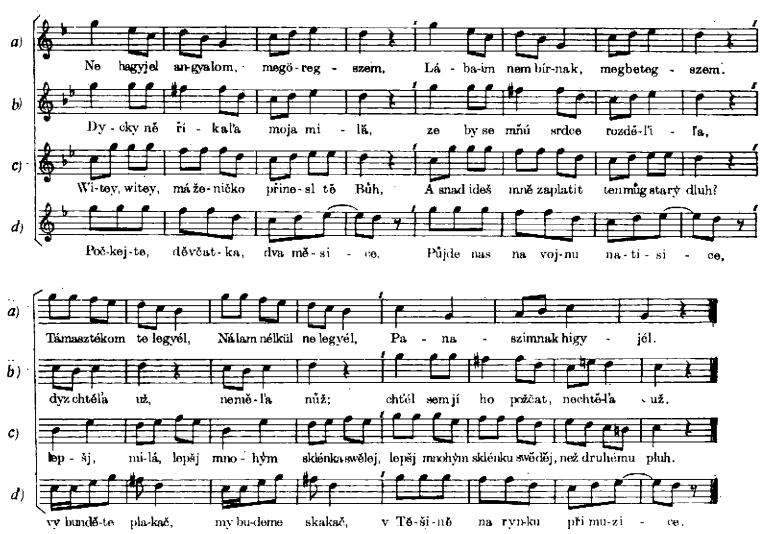

18. kottapélda: a) Felsőireg (Tolna-m.), Bartók 1907, Bartók 240.; *b)* Moravia: Bartoš—Janáček (III.) 1338. (1901); *c)* Moravia: Sušil II. 442. (1840); *d)* Moravia: Bartoš I. 393. (1882).

A *18. sz. kottapéldá*ban az *a*) magyar dallam régies műdal benyomását kelti, egyrészt a kezdősor felbontott hármashangzatai miatt, másrészt a szöveg egyes kifejezései alapján; ennek ellenére BARTÓK éppen ezen a példán mutatta be a C osztályhoz tartozó dalok egyik különös kisszeksztes mixolid hangsorát *(Bartók összegyűjtött* . . . 150 l.). E típus morva variánsai akkor még nem kerültek elő, akárcsak az e sorozatban tárgyalt *6. kottapélda „Meghalok, meghalok . . .", 9. kottapélda „Béres vagyok, béres . . .* " és a *20. kottapélda „Hozz bort kocsmárosné . . .* " szövegkezdetű dalainak idegen rokondallamai sem. Kottatáblázatunk *b*) és *c*) jelölésű morva dallamainak zárlatai azonban igazolják BARTÓK feltételezését, hogy ez a hangsor moll penta-(ill. hexa-) chord kibővülése lefelé a kvintjéig, amely egyben záróhang is. Ebben az átalakulásban a keletebbre eső földrajzi zóna régebbi dallamízlése érvényesül.

A magyar dallam második fele dallamvonalban nem egyeztethető ugyan a morva példányokkal, de szerkezetileg igen, mert jellemző hogy a 3. dallamsor valamennyinél azonosan *b* + *b*, tehát 2—2 egyforma ütempár összetétele. További érdekesség, hogy míg a magyar dallam formaképlete AA*b* + *b*C, s az utolsó sor szaffikusan rövidebb is, — addig mind a három morva dalé AA*b* + *b*A, tehát visszatérő formájú, ami a magyarban az *„új stílus"* jellegzetessége. Ez azonban korántsem ad időrendi különbséget a dallamok között, mert a népzenei visszatérő forma a cseh—morva földön korábbi keletkezésű. A magyar példányt a XVIII. századi főúri zene leszállásának kell tartanunk, amelynek cseh ill. morva népi indítéka lehetett.

Magyar változat: *a*) *„Ne hagyj el angyalom, megöregszem . . .* " Fesőireg (Tolna m.) gy. BARTÓK B. 1907, megj. BARTÓK: A m. nd. 240. sz.

Morva változatok: *b*) *„Dycky ně říkal'a moja mil'a . . .*" BARTOŠ—JANÁČEK III. 1338. sz. (1901); *c*) *„Wytey, witey, má ženičko přinesl tě Bůh . . .*" SUŠIL II. (1840) N° 442.; *d*) *„Počkejte, devčatka, dva měsice . . .*" Ze Sedlište, BARTOŠ I. (1882) N° 393.

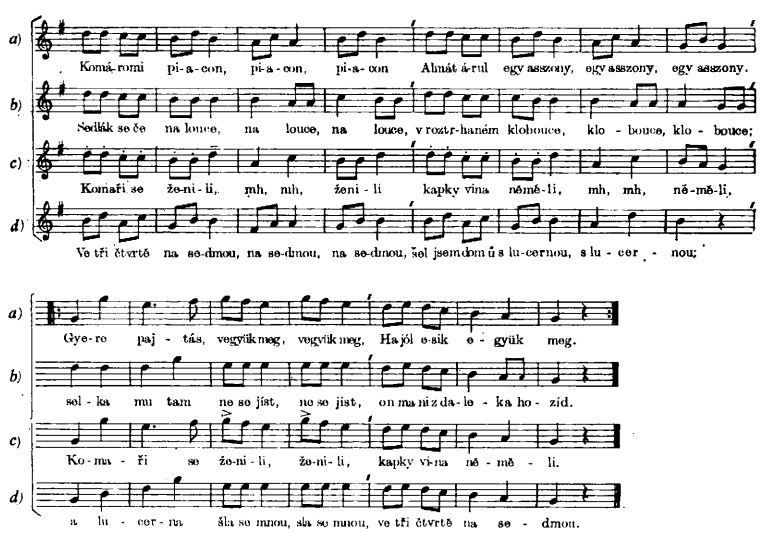

19. kottapélda: a) ms. KISS Dénes (1844); *b*) Bohemia: HOLAS IV. 237 d (1910); *c*) Bohemia: ms. MOJŽÍŠEK 105., var. PLICKA: Český . . . 193.; *d*) Bohemia: HOLAS IV. 237 c (1910).

A 19. sz. dalcsoporthoz tartozó *a*) kottapéldánk, régi kottás kéziratos népdalforrásaink egyikéből, KISS Dénes pápai joghallgató 1844-ben a magyar Akadémia gyűjtési felhívására beküldött kéziratából származik, de 1865-ben SZÍNI nyomtatott gyűjteményében is megjelent. Heterometrikus *(13, 13, 10, 7* szótagszámú) dúr dallam 3 *1* 6 idegenszerű kadencia-renddel és AA_vBC formaszerkezettel. Az összehasonlításra vele párhuzamba állított példák (*b, c, d*) majdnem azonos dallamúak és szerkezetűek, s bár ezek a *cseh* népdalállomány 1910 *utáni* kiadványaiból valók, ennek ellenére bizonyos, hogy ez a magyar típus átvétel az északnyugati külföldi anyagból. Különös, hogy morva és szlovák közvetítő-példányai eddig még nem kerültek elő.

Főbb *magyar* változatok: *a) „Komáromi piacon, piacon, piacon . . ."* Észak-dunántúl, KISS Dénes kézirata 1844-ből; var. *„A kassai piacon, piacon, piacon . . ."* Bodrogköz, megj. SZÍNI Károly 174. sz.

Cseh változatok: *b) „Sedlák se če na louce, na louce, na louce . . ."* Bohemia, HOLAS IV. 237 d (1910); *c) „Komaři se ženili, mh, mh, ženili . . ."* Bohemia, gy. MRJŽÍŠEK, megj. PLICKA: Český . . . 1956.; *d) „Ve tři čtvrté na sedmou, na sedmou, na sedmou . . ."* Bohemia, HOLAS IV. 237 c (1910).

Jövevénydallamaink eredetének pontos megállapítása bonyolult feladat, mert a dallamelődöknek további elődei lehetnek szerte Európában, ahonnan eddig kb. egymillió népdal jelent meg nyomtatásban. BARTÓK és KODÁLY élettartama kevés volt ahhoz, hogy efféle dallamfilológiai munkát akarcsak a magyar népdalra vonatkozólag is elvégezhettek volna. A feladat nagyságrendje a computeres módszert hozná előtérbe, ha a dallami és szerkezeti elemek betáplálásának helyes útját a szakértők megtalálnák, mert az eddigi kísérletek 1955 óta nem vezettek eredményre.

Népzenetudományunk két nagy mestere az egyéni dallamemlékezet alapján csak globálisan tudta szétválasztani a stílusrétegeket, de ezek kidolgozása a folytatókra maradt. A történelem folyamán a környezetben élt népek zenéinek hatása annyira keveredik a belső fejlődés folyamatával, hogy ezekre a földrajzi környezet táguló irányú megismerése ad majd újabb megvilágító szempontokat.

Ilyenek azok az adalékok is, amelyek a 20. szinoptikus dallamtáblán az *a*) népdalunkhoz (KODÁLY: A m. népz.[3] 485. sz. *„Hej a mohi hegy borának . . ."*) tartoznak. Ez a dal a KODÁLY mű 295 lapján a *szlovákoktól* átvett dallamok közt szerepel, kutatásaink azonban távolabbi, éspedig *morva* vidékek több rokontípusára (*b — d*) vezettek. Szerkezetükben az első és az összetett harmadik dallamsorok (*b + b*) kétségtelen rokonsága, a négyszer 4-ütemes építkezés (*d*-nél), a fríg hangnem a magyar példához hasonlóan már ott is (*c*) megtalálható 1912-ben, de a szaffikus, rövid zárósor SUŠILnál, a múlt század eleji gyűjtésben is megvan. Szlovák változat azonban ebben a típusban még nem került elő. A dallam előzményeiről szólva SZABOLCSI B. az egyik előadásában utalt BENGRÁF József 1790-ben megjelent egyik kis verbunkos táncára („XII Magyar Tántzok Klavicembalomra Valók"), amelynek első két dallamsora majdnem azonos az *a*) dalpéldánkéval (SZABOLCSI B.: *A magyar zenetörténet kézikönyve* 1947. 78* l. c, dallam).

Magyar változatok: *a) „Hej a mohi hegy borának húsz forint az ára . . ."* Mohi, v. Bars m., gy. KODÁLY 1913; további kéziratosak: Alsószecse'(v. Bars m.), Garamszentgyörgy (v. Bars m.) és Pilismarót (Komárom m.) községekből KODÁLY gyűjtései 1912-ben; Fornos (v. Bereg m.) BARTÓK 241. sz. (1912). Kissé távolabbi var.: SZÍNI 137. és 138. (1865-ből).

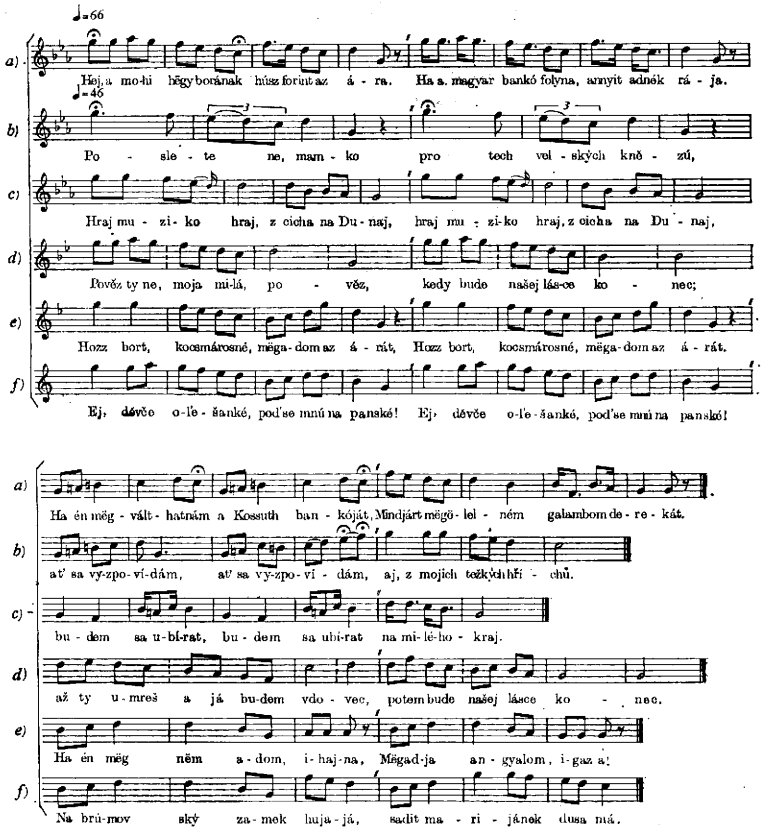

20. kottapélda: a) Mohi (v. Bars-m.) ‚KODÁLY 1913, KODÁLY—VARGYAS 485.; *b)* Moravia: LÍŠA 138, 2. (1912); *c)* Moravia: SUŠIL III. 798 1 (1859); *d)* Moravia: LÍŠA 139, 1.; *e)* Kiskomárom (Zala-m.) KODÁLY 1925; *f)* Moravia: BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 308. (1901).

Morva változatok: *b)* „*Poslete ne, mamko . . .*" Písek (Moravia), gy. LÍŠA 138 1. 2. dal (1912); *c)* „*Hraj muziko hraj, z cicha na Dunaj . . .*" gy. SUŠIL III. 798 1, (1859 előtt); *d)* „*Povéz ty ne, moja milá, povéz . . .*" Suchov, gy. LÍŠA, 139 1. 1. dal (1912).

Ugyanezt a morva—magyar típust (de 12 szótagos elkülönült változatkörrel) képviseli kétszer 4-ütemes féldallamával az *e)* és *f)* dallampárhuzam, ennek viszont már szlovák változatai is vannak. Itt azonban a dallam második fele hirtelen felgyorsul: SZÍNI K. tempójelzése az egyik változatnál „*Csendes és gyors*", — ezek 3. és 4. dallamsora kétszer 3-ütemes. Ez a csendes és lassú, és utána a kirobbanó gyors tempó a temperamentumos orosz táncok divatos ún. „*kalinka-zsáner*"-e, amely a magyar népdalállományban is otthonos; ilyen pl. a *Rossz feleség* balladája: „*Gyójjön haza, édesanyám . . .*", vagy a „*Rózsa, rózsa, ékes vagy . . .*" kezdetű népdalunk.

Magyar változatok: *e)* „*Hozz bort, kocsmárosné, megadom az árát . . .*" Kiskomárom. (Zala m.) gy. KODÁLY Z. 1925. — régebbi variánsok: „*Hozz bort, kocsmárosné, megadom az árát . . .*" Bodrogköz, megj. SZÍNI K. 28. sz. (1865); „*Hozz bort kocsmárosné . . .*" BARTALUS III. 159. (1883); „*Csëpëreg az esső . . .*" Vacsárcsi (v. Csík m.) gy. BARTÓK B. 1907. BARTÓK 254. sz., amelyhez jegyzetben ezt fűzi BARTÓK: „Országszerte elterjedt, valószínűleg a szlovák anyagból átvett dallam".

Morva variánsok: *f)* „*Ej děvče olešamké, pod'se mnú na panské! . . .*" BARTOŠ—JANÁČEK (III.) 308. (1901); BARTOŠ II. 490., III. 247., 308., 468. *Szlovák* variánsai: *Slovenské Spevy* II. 444. III. 185., I. 182. sz. továbbá 5 kéziratos dallam.

IRODALOM

BARTHA Dénes
1935 *A XVIII. század magyar dallamai*, 1770—1800. Budapest
BARTHA Dénes—KISS József
1953 *Ötödfélszáz Énekek* P. Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás. Budapest
BARTALUS István
1873—1896 *Magyar népdalok* I—VII. Budapest
BARTÓK Béla
1911, 1912 *A hangszeres zene folkloreja Magyarországon.* Zeneközlöny IX., X. évf.
1923 *Volksmusik der Rumänen von Maramures.* München
1924 *A magyar népdal.* Budapest
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest
1943 *Diversity of Material Yielded Up in Profusion in European Meltingpot.* Musical America 1. (Jan. 10) sz. 27 l.
BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán
1923 *Népdalok. Erdélyi magyarság.* Budapest
1951—1973 *A magyar népzene tára* (Corpus Musicae Popularis Hungaricae). I. köt. *Gyermekjátékok.* Szerk.: KERÉNYI György, II. köt. *Jeles napok.* Szerk.: KERÉNYI György, III/A—B. köt. *Lakodalom.* Szerk.: KISS Lajos, IV. köt. *Párosítók.* Szerk.: KERÉNYI György; V. köt. *Siratók.* Szerk.: KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin; VI. köt. *Népdaltípusok* I. Szerk.: JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre Budapest
BARTOŠ, Frantisek
1882 *Nové národní písně moravské s nápěvy do textu vřadenými.* Brno
1889—1901 *Národní písně moravské nově nasbírané.* Brno
BARTOŠ, Frantisek—JANÁČEK, Leos
1901 *Národní písně moravské nově nasbírané.* Praha
BÉKEFI Remig
1910 *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Budapest
BÄUMKER, Wilhelm
1883—1891 *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen* . . . I—IV. Freiburg
BÖHME, Franz M.
1877 *Altdeutsches Liederbuch.* 3. Aufl. Leipzig
BURLAS—FIŠER—HOŘEIS
1954 *Hudba na Slovensku v XVII. storoči.* Bratislava
CHYBIŃSKI, A.
1961 *O polskej muzyce ludowej*, Warszawa
C. NAGY Béla
1947 *A magyar népdal eredete.* Zenei Szemle 203—213.
1949 *12-es népdalaink eredete.* Énekszó 2. (Nov.) Budapest
1959 *Adatok a magyar népdal kialakulásához.* Zenetudományi Tanulmányok VII. 605—688.
1962 *Typenprobleme in der ungarischen Volksmusik.* Studia Musicologica II. 225—266.
COCCHIARA, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története.* Budapest
CSOMASZ TÓTH Kálmán
1958 *A XVI. század magyar dallamai.* Régi magyar dallamok tára I. Budapest
1967 *A humanista metrikus dallamok Magyarországon.* Budapest
DANCKERT, Werner
1939 *Das europäische Volkslied.* Berlin
1966 *Tonreich und Symbolzahl.* Bonn
DOMANOVSZKY Sándor
é. n. *Magyar Művelődéstörténet. I. Ősműveltség és középkori kultúra.* Budapest
DÚŠEK, M.
1944 *Za horámi — za dol'ámi. Valašské písničky.* Praha
ELSCHEK, Oszkár
1965 *Problem of Variation in 18th Century Slovak Folk Music Manuscripts.* Studia Musicologica VII. 47—59.

ERBEN, Karel
1863 *Nápěvy prostonárodných písní českých.* Praha
ERK, Ludwig—BÖHME, Franz
1893—94 *Deutscher Liederhort.* I—III. Leipzig
FÜREDI Mihály
1851 *100 magyar népdal.* Pest
GIRONCOURT, George de
1927, 1932 *La Géographie Musicale.* Nancy
GALKO, L.
1958 *Pjesňe Národnje Slovenské. Zbjerka od Jos. Czupra* (kb. 1850). Vydavatel'stvo Osveta Martin
HOLAS, Čenek
1908—1910 *České národní písně a tance.* I—VI. Praha
HARMAT Artúr
1937 *Az egyházi zene Magyarországon.* A Zene. Budapest
JAGAMAS János—FARAGÓ József
1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Cluj
JÁRDÁNYI Pál
1961 *Magyar népdaltípusok.* Népzenei Könyvtár 1—2. Budapest
KARÁCSON Imre
1905, 1906 *Evlia Cselebi magyarországi utazásai* (1664—1668) Budapest
KERÉNYI György
1961 *Népies dalok.* Népzenei Könyvtár 3. Budapest
KISS Lajos
1943 *Délvidéki daloskönyv.* 108 magyar népdal. Budapest
KODÁLY Zoltán
1917 *Ötfokú hangsor a magyar népzenében.* Zenei Szemle I. évf. Temesvár
1934 *Sajátos dallamszerkezet a cseremisz népzenében.* Balassa emlékkönyv. Budapest
1937 *A magyar népzene.* A magyarság néprajza. IV. köt., 1943², 1952³. Budapest
1943, 1944 *Iskolai énekgyűjtemény.* I—II. Budapest
KOLESSZA, Filaret Mihajlovics
1910, 1913 *Meljodiji ukrainszkih narodnih dum.* I—II. Ljvov (Lemberg)
KOTOŇSKI, Wlodzimierz
1953 *Uwagi o muzyce ludowej Podhala.* Muzyka (IV.). Warszawa
KOVÁCS Endre
1970 *Comenius Magyarországon.* 2. kiad. Budapest
KUBA, Ludvik
1884—1888 *Slovanstvo ve svýc zpevech.* I. Písně české. II. Písně moravské. Pardubice
KUHAČ, Franjo Xaver
1901 *A regös-énekek dallamairól.* Ethnographia XII. 145—155, 201—214.
1878—1919 és 1941 *Juznoslovjenske narodne popijevke.* I—V. Zagreb
KVITKA, K.
1922 *Ukrainški narodni melodii.* Etnografičnij zbirnik. Kijiv
LACH, Robert
1924 *Die vergleichende Musikwissenschaft, ihre Methoden und Probleme.* Sitzungsb. d. Akad. d. Wissenschaft Nr. 200. Wien
LIŠA, V.
1912 *Slovácké a lidové písně z Uher. Hradišťska.* Přerov
LJUDKEVICS, Sztanyiszlav Filippovics
1906 *Halecko-ruški narodni meljodiji.* Ethnograficsnej Zbirnek I—XXI. Lemberg
MANGA János
1969 *Egy magyarországi szlovák falu.* Népi Kultúra — Népi Társadalom II—III. 145—176. Budapest
1973 *Magyarországi szlovákok.* Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. 211—250. Budapest
MARÓTHY János
1960 *Az európai népdal születése.* Budapest
NEJEDLÝ, Zdenek
1954—1956 *Dějiny husitského zpěvu.* I—VI. Praha
MOLNÁR Antal
1955 *Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében.* Zenetudományi Tanulmányok IV. 103—162.

NÉMETH Gyula
1930 *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest
PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám
1813 *Ötödfélszáz énekek.* Kézirat. Kiadta BARTHA Dénes—KISS József Budapest, 1953
PAPP Géza
1970 *A XVII. század énekelt dallamai.* Régi magyar dallamok tára II. Budapest
PECK, Eduard
1860 *Valašské národní písně.* Brno
PLICKA, Karel
1956 *Český zpěvník* 1. Praha
POLÁŠEK, J. V.—KUBEŠA, A.
1941—1945 *Valašské pešničky.* I—IV. Milotice u Beč.
RITTERSBERG, Jan,v.
1825 *České národní písně.* Mährische Volkslieder. Praha
Slovenské Spevy
1880, 1890, 1899 (I—III.) Turčiansky Sv. Martin
SUŠIL, Frantisek
1835 *Morawské národnj pjsně.* Brno
1840 *Nápěwy . . . moravských národních písnj.* Brno
1859 *Moravské národní písně.* Brno
SZABOLCSI Bence
1938 *A zenei földrajz alapvonalai.* Ethnographia XLVIII. 1—18.
1947 *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest
1959 *A magyar zene évszázadai.* I. Budapest
SZÉKELY György
1967 *Magyarország története.* I. 9—316. Budapest
SZÍNI Károly
1865, 1872[2] *A magyar nép dalai és dallamai.* Pest
SZOMJAS-SCHIFFERT György
1972 *Hajnal vagyon, szép piros . . . Énekes várvirrasztók és órakiáltók.* Budapest
1974 *Verwandte Melodien im ungarischen und im tschechisch-mährischen Volksliedschatz.* Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung. Tom. 23, 163—208. Budapest
1976 *A finnugor zene vitája.* I—II. Budapest
1978 *Az új stílus (rondó-forma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzenében.* Ethnographia LXXXIX. 23—93.
TÓTH Mike
1892 *Az anabaptisták Erdélyben és Delpini.* Katholikus Szemle VI. 764—797.
VETTERL, Karel
1955, 1960 *Lidové písně a tance z Valašsko-Kloboucka* I—II. Praha
WIORA, Walter
1952 *Europäischer Volksgesang.* Heemstede/Kologne, Köln
1956 *Alter als die Pentatonik.* Studia Memoriae Belae Bartók Sacra, Budapest
1957 *Europäische Volksmusik und Abendländische Tonkunst.* Kassel.
1957 *On the Method of Comparative Melodic Research.* Journal of the International Folk Music Council, Vol. IX.
1964 *The Origin of German Spiritual Folk Song.* Ethnomusicology VIII.
ZAHN, Johannes
1889—1893 *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder.* I—VI. Gütersloh
ŽGANEC, Vinko
1924 *Hrvatske pučke popijevke iz Med'u murja.* Zagreb

György Szomjas-Schiffert

VERWANDTE MELODIEN IM UNGARISCHEN, TSCHECHISCHEN UND MÄHRISCHEN VOLKSLIEDSCHATZ

(Auszug)

In seiner Studie teilt der Verfasser nach den bereits früher veröffentlichten zwanzig Typen noch weitere zwanzig vergleichende Melodientabellen aus seiner ungefähr zweihundert Typen umfassenden Sammlung verwandter ungarischer, tschechischer und mährischer Volkslieder mit. Schon Béla Bartók hat festgestellt, daß die *europäischen* Volkslieder über Mähren nach Ungarn gekommen sind, so daß die *europäische Assimilation* der ungarischen Volksmusik durch Vermittlung der tschechischen und mährischen Volksmusik vor sich ging. Dieser Prozeß kann durch die Analyse der gemeinsamen Melodientypen erkannt werden. In seinen Vergleichen mit den benachbarten Völkern hat Bartók bloß die Typik des Hinausströmens der ungarischen Volkslieder gezeigt und auf die vom tschechischen und mährischen Gebiet kommenden vierundvierzig Lieder (vierzehn Typen von Lehnliedern) bloß in den Anmerkungen zu seinem Buche *Das ungarische Volkslied* (1924) hingewiesen. Zoltán Kodály behandelt in seinem Buche *Die ungarische Volksmusik* (1937) den tschechischen Ursprung zweier weiterer ungarischer Melodientypen, aber in der Anmerkungen zu den Bänden III/A und B von *A Magyar Népzene Tára* (Sammlung der ungarischen Volksmusik) weist er bereits auf zweiunddreißig ungarisch-tschechisch-mährische Melodienähnlichkeiten hin. Walter Wiora zitiert in seinen Vergleichen (1952) sechsunddreißig tschechische, beziehungsweise mährische Melodien als europäische Typen und bringt auch für fünf von ihnen ungarische verwandte Melodien.

Der Verfasser beschreibt zusammenfassend die Methodologie der drei mit ungarisch-tschechisch-mährischen Melodienvergleichen beschäftigten Verfasser (Bartók, Kodály, Wiora) da ihre Richtungslinien jeder komparativen Volksliedforschung als Grundlage dienen können. Der Verfasser benützt diese Lehren und stellt die in seinen Sammlungen aufscheinenden Ähnlichkeiten in neuer Beleuchtung dar. Danach geht die Entwicklung der Volkslieder infolge der gegenseitigen Wirkung von *Sprache* (Text) und *Melodie* vor sich und sie folgt verschiedenen *geschichtlichen, geographischen, gesellschaftlichen* und *wirtschaftlichen* Umständen was die Unterschiede mit sich bringt. Gefördert wurde die Aufnahme der tschechischen und mährischen Melodien in Ungarn durch die beiden Sprachen gemeinsame Regel der Betonung der ersten Silbe (im Gegensatz zum jambischen österreichisch-deutschen). In den Ähnlichkeiten der Melodien zeigt sich meist formelle und tonale Übereinstimmung, mit gewissen Änderungen der Melodienführung. 65 Prozent der Lehnmelodien sind in Dur gehalten, manchmal wird aber der tschechische, beziehungsweise mährische Abschluß im ungarischen plagal, zum Beispiel aus C-dur wird eine untere G-mixolydische Tonreihe. Die Veränderung der Melodie zeigt sich in den Abweichungen der Intervalle: wenn die tschechische, beziehungsweise mährische Lehnmelodie skalaartig ist, wird dies in der ungarischen Variante in der Regel aufgelöst und die Intervalle werden *erweitert;* wenn eine ungarische Melodie ihre Reise nach dem Westen antritt, *verengen* sich die pentatonischen sprunghaften Intervalle (Terz, Quart) im tschechisch-mährischen; die tschechisch, beziehungsweise mährische Melodie bedient sich eines kleineren Ambitus, die ungarische eines weiteren; die dritte Linie der ungarischen Melodie öffnet sich oft pathetisch, die tschechische, beziehungsweise mährische tut dies gemäßigter, ohne Emotion. Veränderungen zeigen sich manchmal betreffs der Podie, — dies führt zur strukturellen Änderung.

Eine richtige Beurteilung des genetischen Problems der verwandten Melodien erscheint angesichts des Mangels internationaler Vorarbeiten (zum Beispiel einer Erhellung der deutsch-tschechischen Melodienverbindungen) noch als Zukunftsaufgabe, aber in einigen Fällen kann man bereits sehen, welche die Lehnmelodien im ungarischen sind und welche aus Ungarn nach Westen wanderten (Nr 7., Nr 16.). Wenn man diese doppelte Melodienwanderung ungarischerseits betrachtet, kann man betreffs einzelner Lieder auf Grund historischer Angaben mit folgenden Epochen rechnen: 1. die Zeit der Könige aus den Häusern Árpád und Anjou bis 1400; 2. die Ergebnisse der Renaissance, des Humanismus und der protestantischen Bewegungen bis 1700; 3. die Zeit der Aufklärung bis 1825 und 4. die Zeit des Neoabsolutismus und des Liberalismus bis 1918.

GYERMEKÉLET A RÉGI FALUKBAN

A Nemzetközi Gyermekév alkalmából a Néprajzi Múzeum *Gyermekélet a régi magyar faluban* címmel kiállítást rendezett. A kiállításhoz kapcsolódva 1979. október 10-én a Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Osztálya és a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya egész napos ülésen tárgyalta meg a témakör néprajzi kutatásának feladatait. Bevezető előadást a kiállítás rendezője, F. GYÖRGYI Erzsébet tartott, előljáróban az ülés résztvevői megtekintették és megbeszélték magát a kiállítást. A referátumok és a hozzászólások elsősorban arra kerestek választ, hogy a gyermekek gondozásában, ellátásában, öltöztetésében stb. lezajló változások hogyan függtek össze a paraszti családszervezet s a családon belüli szerepek vidékenként, társadalmi rétegenként más-más módon zajló átalakulásával, demográfiai folyamatokkal, mindenekelőtt a gyermekszám alakulásával, a társadalmi mobilitás változásaival.

A következőkben ennek az ülésszaknak anyagából adunk közre néhány előadást, hozzászólást. Némelyik eredeti formájában van, másokat szerzőik kiegészítettek. *Szerk.*

K. Csilléry Klára

A parasztgyermek helye a lakásban

A parasztgyermekek életének a kutatása, amint ezt F. GYÖRGYI Erzsébet előadása hangsúlyozta — a korán megindult hazai érdeklődés, főként pedig KRESZ Mária irányt mutató tanulmányai ellenére —, a magyar néprajztudományban mind ez ideig nem kapott kellő figyelmet, számos részlet úgyszólván felderítetlen maradt. Az ez alkalommal éntőlem kért hozzászólás témája is lényegében most merült fel csupán. Így túlnyomórészt más irányú gyűjtéseknek a morzsáiból tevődik össze mindaz, amit a magyar parasztgyermekeknek a lakásban való elhelyezéséről tudunk; ha ezt sommásan most mégis ismertetem, ez annak a reményében történik, hogy további, módszeres és céltudatos kutatásokra buzdíthat.

A gyermek életkörülményeit, ezzel pedig a lakáson belüli elhelyezését is, elsősorban az a társadalmi helyzet határozza meg, amibe a kisded beleszületett. Magának a gyermeknek korábbi megítéléséről F. GYÖRGYI Erzsébet előadásában részletekbe menően szólott. Az érkező gyermek öröm is, gond is a szülők részére; a parasztcsaládoknál is egyaránt jelentett jövendőbeli munkaerőt, a távoli öregkorra remélt támaszt és ugyanakkor a mindennapi munkavégzést hátráltató nyűgöt is. Mivel pedig minél kisebbek az utódok, annál inkább ennek a terhét érzi a család, a parasztgyermekek lakásbeli elhelyezése egyben azt is célozta, hogy a kicsik minél kevésbé akadályozzák az anyát az otthoni munkájában, illetve általában az egész háznépét a tevékenységében. Természetesen hozzásegített ez a kisgyermekek kártevésének kitett tárgyak megvédéséhez is, miközben maguknak a kisdedeknek a testi épségét is óvta. Ezek a meggondolások azután nagymértékben kihatottak a gyermekbútorok kialakítására.

Némileg már a legkezdetlegesebb hordozóbölcsők is egyben ugyanezt a célt szolgálták. Fokozódott a csecsemő meghatározott helyre korlátozásának az igénye az újkori paraszttársadalmakban, az anyára nehezedő, házon kívüli kötelességek növekedtével, különösen pedig a kiscsaládoknál. A napszámos zsellérasszonyok esetleg még magukkal sem vihették a gyermeket az idegeneknél végzett munkába. Így jöttek létre olyan kényszerhelyzetek, mint amiről MORVAY Judit értesült 1953-ban, egy teknőbölcső gyűjtése kapcsán a Zala megyei Dobriban, ahol elmondták, hogy még egyéves kora múltán is rendszeresen belekötözték a kisgyermeket a „ringató tekenő"-be, míg végül már a feje is kilógott belőle. Az ottani adatközlők szerint a túl sokáig állandóan bölcsőben tartott kisgyermeket a későbbiekben is fel lehetett ismerni arról, hogy a teste vézna maradt, és egyedül a feje nőtt meg nagyra, a szeme pedig kimeredt a sok sírástól.[1]

Közelebbről szemlélve az idevonatkozó bútorokat, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy szinte az egész bútorzat eredetileg reprezentációs tárgyként jött létre, az uralkodó osztályok szolgálatában, a korai ókori városi civilizációk keretében.

[1] Lásd a Néprajzi Múzeum 53.116.1 ltsz. teknőbölcsőjének MORVAY Judit által készített leírókartonját.

Végső soron tehát a paraszti gyermekbútorok többsége is ide vezethető vissza. Mindazonáltal a gyermekbútorok alakulásmenetét is számottevően befolyásolta mindenkori birtoklóik társadalmi helyzete. A talpas bölcső például, a vázas szerkesztésű antik gyermekágy továbbfejlesztésével, a római császárkor idejére formálódott ki;[2] kezdetben, az előzményének megfelelően, magas lábakon állt, és az enyhén ívelő talpak éppen csak összekötötték a lábak alsó végét. A kialakításnak ez a nem éppen célszerű módja azonban korántsem jelentett nehézséget, minthogy a talpas bölcsőt kezdetben csakis előkelő házaknál alkalmazták, ahol dajkák serege tartotta szemmel a magas lábon billegő, borulékony alkotmányt. Ekként látható például a Bécsi Genezisben, a konstantinápolyi császári műhelyben kivitelezett, pompás, VI. századi bizánci kéziratban. Itt az alkotó művész Putifárné vétkét kívánta azzal is nyomósítani, hogy az asszony otthonát is megjelenítette, nevezetesen a gyermekszobát, ahol az anya helyett az asszonycselédek sürgölődnek a bölcső körül.[3]

Jó egy évezreddel a kialakulása után, lassacskán eljutott azonban a talpas bölcső a szerényebb, szolgálókkal, segítséggel nem vagy csak korlátozottan rendelkező hajlékokba is, sőt fokról fokra végül is többé-kevésbé kiszorította a teknőbölcsőt. Ez pedig szükségképpen magával hozta az addig állandó felügyeletre szoruló bölcsőformának a gyökeres megváltoztatását. Ennek eredményeként a bölcsőlábakat áthidaló talpakat egyre jobban túlnyújtották kétoldalt a lábvégeken, sőt idővel a végüket vissza is kanyarították. Másutt viszont megrövidítették a lábakat, esetleg teljesen el is hagyták őket, a bölcső oldalfalait pedig kifelé döntötték, miáltal a súlypont mélyebbre helyeződött, és egyúttal lehetővé vált a bölcsőnek — a kezdetlegesebb formákhoz, így a teknőbölcsőhöz hasonlóan — a csecsemővel együtt való hordozása. A talpak megnövelésének a folyamata bizánci kéziratok illusztrációinak a segítségével a XI. századtól kísérhető nyomon,[4] Az alacsonyabbá válásra és az oldalfalak megdöntésére viszont a XIV—XV. századból vannak a legkorábbi ábrázolások Európa déli feléből.[5] Az ekként biztonságosabbá fejlesztett talpas bölcsőben nyugvó csecsemőt azután már bátrabban lehetett akár magára is hagyni, akár pedig növendékgyermek testvérére bízni.

Ellentétben a talpas bölcsővel, a már abból kinőtt kisded számára készült olyan jellemző bútorokra, mint az ülcsik vagy az állóka, előkelő, királyi vagy nagyúri lakásból nem ismeretes példa. Ám ebben a körben aligha lehetett rájuk szükség; az idevonatkozó ábrázolásoknak és más emlékanyagnak a hiánya tehát minden bizonnyal ezt a tényt tükrözi.[6] Ezeket a már elsődlegesen mozgáskorlátozó, mondhatni kalodabútorokat, rendszeresen alkalmazták viszont nem csupán a parasztoknál, de a polgári gyermekszobákban is, miként azt XVI—XVII. századi dokumentumok bizonyítják. Falusi környezetben, parasztgyermekek mellett mutatja az állókát legkorábbi ábrázolása, id. Pieter Brueghel németalföldi festő Gyermekjátékok című, 1560-ban alkotott és a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött képén. Polgári otthonban látható viszont az állókába helyezett gyermek — ülcsikben szorongó kistestvére szomszédságában — egy tekintélyes német, konstanzi polgárfamilia, a Morell család tagjait megörökítő, 1601-ben hímzett faliszőnyegen.[7]

[2] Vö.: K. Csilléry Klára 1967. 217—218.; újabb erre vonatkozó adatok: Zglinicki, Friedrich 1979. 91—92. l. és 206—207. á.

[3] Lásd pl.: K. Csilléry Klára 1966. 6. á. és 8. l.; Zglinicki, Friedrich 1979. 92—93. l. és 208—209. á.

[4] Vö.: K. Csilléry Klára 1966. 13., 34—35.; K. Csilléry Klára 1975. 129. Az 1966-os összefoglalásban írtak még csak XIII—XV. századi bizánci ábrázolásokon alapultak. Az azóta megismert korábbi adalékok arra figyelmeztetnek, hogy a korai ábrázolásanyag felkutatása igen hasznos információkat nyújthat a változási folyamat lejátszódásáról. Az általam ismert legkorábbi olyan bizánci miniatúra, ahol már hosszított bölcsőtalp figyelhető meg, a XI. századból való, lásd: Darkevics, V. P. 1975. 256. á.

[5] Vö.: K. Csilléry Klára 1966. 17., 39—40.; K. Csilléry Klára 1975. 129.

[6] Meg kell itt jegyezni, hogy Mándoki Lászlónak az az adata, miszerint az 1682-ben született gyermek XII. Károly svéd királynak szintén lett volna állókája (Mándoki László 1960. 153.), fordítási félreértésen alapszik, minthogy az erre hivatkozó szöveg szerint a kis királyfinak járókája volt (Erixon, Sigurd 1926. II. köt. XLVIII.). A speciális, a járás tanításához alkalmazott járóka azonban természetesen a legrangosabb gyermekszobákban is általánosan használatos lehetett. Az állókáknak tulajdonképpen csupán a néhány lépés megtevésére lehetőséget nyújtó, ún. jártató kosár változata ismert előkelő környezetből, amint azt a francia Marguerite Gérard (1762—1837) Első lépések című, a leningrádi Ermitázsban őrzött képe is mutatja.

[7] Schneider, Jenny 1959. 11.

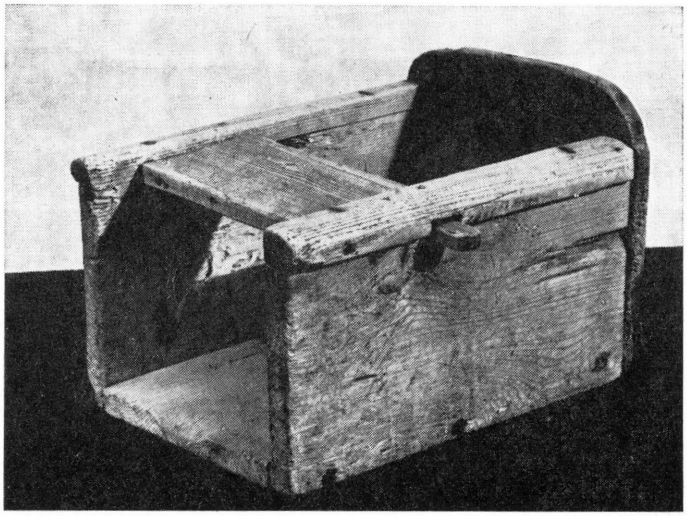

1. kép. Ülcsik, XIX. sz. vége, Tiszanána, Heves m. Néprajzi Múzeum. „Mikor a kisgyermek már jól tudott járni, úgy 3 éves koráig, még mindig beletették, hogy ne kelljen mindig figyelni rá"

2. kép. Parasztgyermek zárt gyermekszékben. Adriaen van Ostade: Parasztcsalád c. képének részlete nyomán, 1667, Leningrád, Ermitázs

3. kép. Polgárcsalád gyermeke zárt gyermekszékben. Jan Steen: Felfordult világ c. képének részlete nyomán, 1663, Bécs, Kunsthistorisches Museum

Az ülcsikbe zárt gyermek legkorábbi biztos ábrázolása is ebből a korszakból származik,[8] Hans Schäufelein német mesternek 1517-ből való fametszetén, az emberi életkorok megjelenítésének részeként.[9] A Morell család most említett képének a tanúsága mellett az

[8] Megjegyzendő, úgy tűnik, az ülcsik azonban ennél jóval régebbi eredetű tárgy lehet. Legalábbis egy, a gyermek Hermest ábrázoló, i. e. VI—V. századi görög vázakép alapján ismert és a szakirodalomban „cipő alakú bölcső" névvel jelölt alkotmány minden bizonnyal ilyen szerepű lehetett (lásd pl. Zglinicki, Friedrich 1979. 404. á.). Mindenesetre hozzá kell tenni, hogy lényegében ide kellene sorolni az észak-eurázsiai népek ún. ülőbölcsőit is. Mindezeknek az összefüggései azonban további beható vizsgálatot igényelnek.

[9] Lásd pl.: Zglinicki, Friedrich 1979. 54. á.

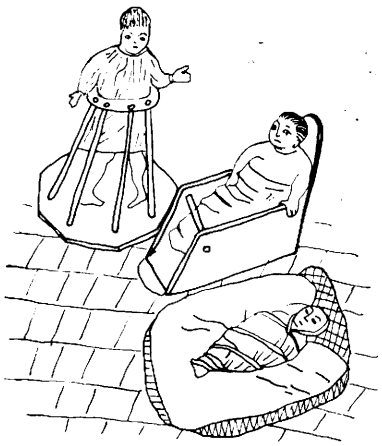

4. kép. Állókába, ülcsikbe helyezett és pólyás kisgyermekek. A konstanzi Morell-családot bemutató faliszőnyeg részlete nyomán, 1601. Zürich, Schweizerisches Landesmuseum

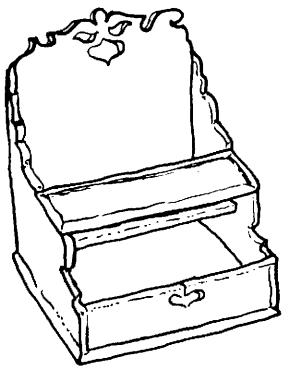

5. kép. Ülcsik, polgárházat megjelenítő babaház gyermekszobájából. Nürnberg, 1639. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum

ülcsik polgári használatáról sokat mond az a tény is, hogy ott található ez a tárgy a módos, 15 helyiséges patríciusotthont megjelenítő, 1639-ből datált nürnbergi babaháznak a gyermekszobájában is.[10] Talán nem fölösleges ezek mellett arra is hivatkozni, hogy a Németalföldön és befolyásterületein elterjedt, továbbfejlesztett változat, a teljesen zárt alsórészű, ún. ülőszekrény a XVII. századi ábrázolások bizonysága szerint ugyancsak a paraszti és a polgári háztartások gyermekbútora volt. Parasztházbeli meglétére vonatkozóan legyen elég itt a holland Adriaen van Ostade 1667-ben festett, a leningrádi Ermitázsban őrzött Parasztcsalád című képére hivatkozni, polgári példaként pedig a szintén holland Jan Steen közel egykorú, 1663-ban alkotott Felfordult világ című képére a bécsi Kunsthistorisches Museumban.

A közelmúltban a magyarországi parasztcsaládoknál akkor volt szokás belehelyezni a kisgyermeket az ülcsikbe, majd az állókába, de még a forgóba is, ha valamilyen okból nem volt mód kellőképpen ügyelni rá,[11] s nyilván ez a gyakorlat élt külföldön is.[12] Az ülcsikbe akár 3 éves koráig is belezárhatták a kicsit.[13] Az állókára vonatkozóan Kodolányi János gyűjtötte Drávapalkonyán azt a jellemző megjegyzést, hogy „ott kesergött sokat soknak a gyereke".[14] Ha korán kezdték el az állóka, meg ugyanígy a forgó használatát, vagy túl gyakran tették bele és túl hosszan hagyták benne a kicsit, lábszárgörbületet is okozhatott, amint azt Nagy József 1900-ban a Vas megyei Hegyhát vidékén tapasztalhatta.[15]

[10] Wilckens, Leonie 1978. 18., 22. á.

[11] Az utóbbi kettővel kapcsolatban: Mándoki László 1960. 128. Az ülcsikre vonatkozóan lásd pl. a Néprajzi Múzeum 60.63.13 leltári számú Kemencén (Nógrád m.), Erdélyi Zoltán által gyűjtött ülcsikjének a leírókartonját, továbbá a 63.85.227 leltári számú, Tiszanánán (Heves m.) gyűjtött példányáét, gyűjtők: K. Csilléry Klára és az V. éves egyetemi hallgatók. Lásd még pl.: Fél Edit—Hofer Tamás 1967. 111—112.

[12] Így nyilatkozik, más összefüggésben Ingeborg Weber-Kellermann, aki szerint a korábbi — XVI—XVIII. századi — gyermekbútorok csupán a kicsik fizikai oltalmát szolgálták és azt, hogy a felnőtteknek ne kelljen túl intenzíven foglalkozniuk velük (lásd pl.: Weber-Kellermann, Ingeborg 1979. 48—50.).

[13] A Néprajzi Múzeum 63.85.227 leltári számú, Tiszanánán gyűjtött ülcsikjének a leltárcédulája.

[14] Idézi: Mándoki László 1960. 128.

[15] Nagy József 1900. 92.

Ami a kisded bölcsőjének, nemkülönben az egyéb gyermekbútoroknak, továbbá ezeken kívül is magának a gyermeknek a lakásbeli helyét illeti, az egyrészt a gyermek, másrészt pedig az őt világra hozó és gondozó anya családon belüli helyzetének a következménye. A bölcső mint jól tudjuk, korántsem az asztalszöglet meghatározta tiszteleti helyre került, hanem általánosan az ágy és a kemence környékére,[16] az anya szokásos tartózkodó helyére, sőt a teknőbölcső egyenesen a lóca vagy az ágy alá,[17] de esetleg oda még a kisbölcső is.[18] Nem véletlenül keletkeztek az ilyenféle közmondások: „Nő a gyerek, ha az ágy alá teszik is" vagy „Megnő a leány a pad alatt is".[19] Ezzel azonban nem kevés veszélynek is kitették az egyébként a lehetőségekhez képest óvott csecsemőt. Morvay Juditnak a már említett, Dobriban tett gyűjtése arra figyelmeztet, hogy az anya távollétében a teknőbölcsőbe fektetve, az ágy alatt hagyott gyermek megfulladhatott a füstben, de még olyan is előfordult, hogy a tehetetlen, lekötözött csecsemőnek a szemét kicsípte az ugyancsak az ágy alatt ülő, ám szabadon mozgó kotlóstyúk.[20]

A parasztság korábbi szokásrendje a lakásnak a szentsaroktól távolabb eső részébe szorította vissza a bölcsőből kikerült, majd serdülésnek indult gyermekeket is, és ebben már egyedül a gyermek megítélése volt a döntő, az, hogy amíg a felnőttek munkateljesítményét nem tudta megközelíteni, a fiatal nem számított a család teljes jogú tagjának. A Mátraalján például a múlt század második felében a népes családokban még 15—16 évesen is a gyermekekkel ettek a legények és a lányok.[21] Dévaványán (Békés m.) arra emlékeznek, hogy az ifjú legényke akkor ülhetett először az asztalhoz az addigi, a padkán vagy az ágy szélén, ölbe fogott tányérból való étkezés helyett, „mikor már az apjával együtt kaszált. Akkor lett ember. Ez az íratlan törvény a jelen század elejétől sorvadt el."[22] A Zala megyei Galambokon úgy tudják, hogy akkortól kapott az asztal mellett helyet a fiatal, ha már megvolt a saját keresete[23] — nyilván szegényparasztoknál.

A gyermekek lakásbeli helyének íly módon megszabott korlátok közé szorítása bizonyára igen régi kialakulású. Már a jól ismert formában rögzíti azt az a Kiss Bálint-féle idézet, amelyet F. Györgyi Erzsébet a Gyermekélet a régi magyar faluban címen általa rendezett kiállítás katalógusába is belefoglalt.[24] Ez pedig Kiss Bálintnak 1799 és 1825 közti szentesi megfigyelésein alapszik: „Lakó hellyek a gyermekeknek télenn által rendesen a padka és a kutzkó, innen ezt a szegény házaknál tseléd háznak nevezik. Ha valamelyik gyermek ezenn kívül a házbann őgyeleg ezzel utasítódik rendes hellyére, 'padkára gyermek' ".[25] Hozzá tehetjük ehhez, hogy 1708-ban azt jegyezték fel a Bihar megyei Érsemjénben: „A kis gyermeke feküdt a tanúnak a kemenceháton éjtszaka".[26] 1723-ban a közeli Hegyközpályiból meg azt írták, hogy a kemencesutban kínozott meg sokszor a boszorkány egy leánykát.[27] A sort folytatni lehetne, de úgy vélem, ennyi is elég. A gyermek alvóhelye szinte a közelmúltig általában a sut maradt hazánkban, meg a mellette húzódó vacok, kiságy, továbbá az ágy alól kihúzott toliágy, esetleg az ágy előtti rengő. Ha népesebb volt a család, akkor a földre, meg a lócára is került belőlük, helyenként pedig még az asztal alá is.[28]

A mindezt a sok évszázados, megkövült szokásrendet végleg eltörlő, mélyreható változások napjaink életformaváltásával zárultak le. Részleteire Hofer Tamás utalt a

[16] Lásd pl.: Gönczi Ferenc 1937. 104; Kresz Mária 1960. 242.

[17] Lásd pl.: Gönczi Ferenc 1937. 103.

[18] A Néprajzi Múzeum 54.27.7 leltári számú maconkai (Nógrád m.) kisbölcsőjének leltárcédulája, gyűjtők: K. Csilléry Klára és Morvay Judit.

[19] Lásd további változatokkal: O. Nagy Gábor 1966. 37., 422.

[20] Lásd az 1. jegyzetet.

[21] Morvay Judit 1956. 94. Hasonlóképpen volt a századfordulón a szanki (Bács-Kiskun m.) tanyákon is, ahol még a 18 éves lány is földre tett tálból evett; lásd: Égető Melinda 1978. 178.

[22] L. Papp Zsigmond 1975. 166; Tápén ekkortól szedhetett a legényfiú maga a tálból, lásd: Juhász Antal 1971. 494.

[23] Erhetics Lajos 1975. 74.

[24] Földesné Györgyi Erzsébet 1979. 17.

[25] Filep Antal 1971. 128.

[26] Komáromy Andor 1910. 220.

[27] Komáromy Andor 1910. 305.

[28] Lásd pl.: Gönczi Ferenc 1937. 124—125; Kresz Mária 1949. 66., 68.; Fél Edit—Hofer Tamás 1967. 130—131.; Juhász Antal 1971. 479., 488—489.

hozzászólásában. A lefolyásuk, miként azt a Szobabelsők kérdőívre az elmúlt évek során befutott válaszok is mutatják,[29] még jól gyűjthetők. Az előbbiekben elmondottak is még minden bizonnyal nagyon sok tekintetben pontosíthatók, kiegészíthetők. Ehhez kérem, a megírandó újabb összefoglalás, az újabb Magyarság Néprajza érdekében is, mindnyájunk segítségét.

IRODALOM

K. Csilléry Klára
1966 *A magyar bölcső eredeti formája.* Néprajzi Értesítő XLVIII. 5–47.
1967 *Újabb adalék a talpas bölcső eredetéhez.* Néprajzi Értesítő XLIX. 217–218.
1975 *Typen der Kinderwiege in Europa.* Ethnologia Europaea VIII/2. 123–139.

Даркевич, В. П.
1975 *Произведения Византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII. века.* Москва

Égető Melinda
1978 *A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben.* Cumania V. 159–197.

Erhetics Lajos
1975 *Válasz a Szobabelsők kérdőívre. Galambok.* Néprajzi Közlemények XIX. 66–76.

Erixon, Sigurd
1926 *Möbler och heminredning i svenska bygder.* I–II. Stockholm

Fél Edit–Hofer Tamás
1967 *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban.* Néprajzi Közlemények XII/3–4.

Filep Antal
1971 *Szokásleírások a 18. és 19. századból.* Népi kultúra – népi társadalom V–VI. 115–134.

Földesné Györgyi Erzsébet
1979 *Gyermekélet a régi magyar faluban.* Kiállításkatalógus. Budapest

Gönczi Ferenc
1937 *Somogyi gyermek.* Kaposvár

Juhász Antal
1971 *Építkezés, házberendezés.* In: Juhász Antal (szerk.): Tápé története. Tápé. 443–501.

Komáromy Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest

Kresz Mária
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* In: Ortutay Gyula (szerk.): Néprajzi Tanulmányok. Budapest. 53–92.
1960 *A kisbuba és anyja Nyárszón.* Néprajzi Közlemények V/3–4. 220–258.

Mándoki László
1960 *A kisgyermek állni és járni tanulását szolgáló eszközök a Néprajzi Múzeumban.* Néprajzi Értesítő XLII. 127–159.

Morvay Judit
1956 *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében.* Budapest

O. Nagy Gábor
1966 *Magyar szólások és közmondások.* Budapest

Nagy József
1900 *A Hegyhát-vidék építkezése.* Néprajzi Értesítő I. 81–96.

L. Papp Zsigmond
1975 *Válasz a Szobabelsők kérdőívre. Dévaványa.* Néprajzi Közlemények XIX. 158–175.

Schneider, Jenny
1959 *Schweizerische Bildstickereien des 16. und 17. Jahrhunderts.* Bern

[29] Az első évben beérkezettek közül válogatott 20 választ lásd a Néprajzi Közlemények XIX. évfolyamában (1975).

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1979 *Die gute Kinderstube. Zur Geschichte des Wohnens von Bürgerkindern.* In: V. NIETHAMMER, Lutz (Hrg.): Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft. Wuppertal 44–64.
WILCKENS, Leonie von
1978 *Das Puppenhaus. Vom Spiegelbild des bürgerlichen Hausstandes zum Spielzeug für Kinder.* München
ZGLINICKI, Friedrich von
1979 *Die Wiege volkskundlich — kulturgeschichtlich — kunstwissenschaftlich — medizinhistorisch.* Regensburg

Klára K. Csilléry

DER PLATZ DES BAUERNKINDES IN DER WOHNUNG

(Auszug)

Die Lebensumstände des Kindes und damit sein Platz in der Wohnung werden in erster Linie durch die gesellschaftliche Lage bestimmt, in der das Kleine zur Welt kommt. Bei den Bauernfamilien mußte die Aufsicht auf das Kind im allgemeinen mit der Arbeit in Einklang gebracht werden und diese Ordnung bezweckte zugleich, daß das Kind die Eltern bei ihrer Arbeit nicht störe.

Die Verfasserin schildert, wie sich die verschiedenen Möglichkeiten auf die formelle Ausbildung der Kindermöbel auswirkten. In der ersten Periode der Entwicklung der Kufenwiege, im 1. Jahrtausend nach Christus, verband man einfach die hohen Füße mit den geschwungenen Kufen, doch war so die Wiege wenig stabil; dies bereitete aber keine Schwierigkeiten, da solche Wiegen nur in vornehmen Heimen gebraucht wurden, wo genügend Aufsichtspersonal zur Verfügung stand. Als im zweiten Jahrtausend unserer Zeitrechnung die Kufenwiege ihren Weg auch in bescheidenere Haushalte fand, begann man sie bald stabiler, beziehungsweise tragbar zu gestalten.

Der Beschränkung der Bewegung der der Wiege entwachsenen Kleinen dienten eigene Kindermöbel wie die Sitzkasten und die Stehlerngeräte. Diese erscheinen schon auf ihren frühesten Abbildungen aus dem 16. bis 17. Jahrhundert sowohl in bürgerlicher als auch in bäuerlicher Umgebung; dort waren sie offenbar notwendig. Deswegen konnten sie sich auch so lange unter den ungarischen Bauern erhalten. (Vgl. *Abb. 1—5.*)

Innerhalb der Wohnung war der Platz des Bauernkindes auf den für die Arbeitsverrichtungen anbehaltenen Raum derselben beschränkt, die heilige Hinterecke durften nur als erwachsen anerkannte Personen betreten. In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts gab es ungarische Gegenden, wo der Bursche sich an den Tisch setzen durfte, wenn seine Arbeitsleistung sich jener der Großen annäherte, so wenn er schon mähen konnte.

Gunda Béla

Művelődéstörténeti jegyzetek a magyar gyermekjátékokhoz

A gyermekjátékok története szempontjából szeretnék néhány gondolatot elmondani. Vannak kitűnő gyermekjáték gyűjteményeink, leírásaink (KISS Á., LAJOS Á., BÖDEI J., JÓZSEF D., BAKOS J., CSETE B.). *A Magyarság Néprajzá*ban N. BARTHA K. tanulságos összefoglalást is nyújt a gyermekek játékairól. Kutatási feladatainkról is jól tájékoztat KRESZ M. tanulmánya.[1] Filológiailag és történetileg kidolgozott, a magyar népterület

[1] KRESZ Mária 1948. — A további kutatásra serkentő bibliográfia és jegyzetanyaga van BAKOS József könyvének: BAKOS József 1957. Figyelmet érdemlő tanulmány: LAJOS Árpád 1968. A *Magyar Néprajzi Lexikon* játék-címszavai alig nyújtanak perspektívát.

minden részére kitekintő játékmonográfiáink azonban nincsenek. Már egyetlen játékunk, a *bigézés* vagy *dólézás* gazdag terminológiája arra figyelmeztet, hogy különböző tanulságok rejlenek a játékok mögött. A *dólézáshoz* használt orsó alakú fácska néhány nevét közli ugyan a Magyar Néprajzi Lexikon *(bige, dólé, pige, pilincke)*, de a terminológia ennél sokkal gazdagabb. A MTSz és Bakos J. könyve nyomán csak néhányat említek meg: *bóha* (Szigetköz), *cigere, cigle, cikle* (Tiszántúl, Erdély), *csirigulya* (Háromszék), *csög* (Alföld), *cuj* (Erdély), *kótya* (Túrkeve, Székelyföld), *lepcsen* (Kisküküllő), *paja* (Alföld), *pecek* (Nógrád), *pi* (Székelyföld), *picka* (Erdély), *pinc, pincike* (Dunántúl, Bácska), *popik* (Erdély). Hasonlóan gazdag a kapókövezés, a labirintus játék elnevezése is.

Természetesen a gyermeki psziché, az utánzási ösztön, a környezet azonossága, a hasonló megfigyelések révén a különböző területek és népek gyermekjátékai között gyakran csak pszichikai rokonság lehet. De vannak bonyolult szabályokkal irányított társasjátékok, technikai játékszerek is. Ezek történetére korunk egyik legfontosabb tudománya, a pszichológia nem adhat választ. A játékok jó részének nemcsak a psziché felé van kapcsolata, hanem kapcsolatban állnak más areakkal és a múlttal is. Mindenképpen számon kell azonban tartanunk Schläger G. figyelmeztetését, aki a gyermekjátékokat az ember primitív alkotási ösztöne magmájának tartotta.[2] A játékokat tanulmányozva nemcsak *Elementargedanke*ról, *Völkergedanke*ról beszélhetünk, hanem *Kindergedanke*ról is. Ne feledkezzünk azonban meg arról, hogy a játék az embert és az állatot egyaránt jellemzi, s nemcsak az értelemben gyökerezik, mert akkor csak az emberek világára lenne korlátozva. A játék nincs semmiféle kultúrfokhoz, semmiféle világnézethez kötve, — mondja Huizinga, J. A *Kindergedanke*ról több vonatkozásban már megemlékezett Rütimeyer, L. is,[3] aki a svájci gyermekjátékok néprajzi és régészeti párhuzamait mutatta be. Kitér nyelvészeti kérdésekre is. Így felhívja a figyelmet arra, hogy a *loba* az Alpesekben kelták előtti nyelvi szubsztratum; eredeti jelentése *tehén*, de ezt a jelentését már több helyen elvesztette, s a fenyőtoboz elnevezésére szolgál, mert a gyermekek abból készítik játékteheneiket, s abból formálták meg prehisztorikus társaik is.[4] Az alpesi gyermekvilágban a fenyőtoboz ugyanazt a szerepet tölti be mint nálunk a kukoricacsutka.

A magyar gyermekek körében is ismert *csigának, csigázásnak* nagy múltja van. Kézi pörgetésű csigával játszottak már i. e. 1250-ben Theba-ban. Az ostorral pörgetett csiga valószínű kínai találmány. Vannak olyan vélemények, hogy a kézi pörgetésű csigához az orsó adta meg a gondolatot. Csigával játszó gyerekkel találkozunk egy 1338-ból származó francia kéziratban, s később a játék lépten-nyomon feltűnik festményeken, gyermekkönyvekben stb. Kelet-Afrikában is ostorral csapkodják a csigát.[5] A mozgó figurás gyermekjátékok ismeretesek Egyiptomból: i. e. 2000-ből egy ilyen tésztát gyúró alak maradt fenn. A tavaszi sárkányeregetésnek aligha lehet nagy múltja a parasztgyermekek, a városi fiatalok körében. Európában is csak a XVII. századtól ismert. Feltalálását azonban a régi kínaiaknak tulajdonítják. Hintázó kultikus alakot (szarvasmarha) az i. e. XV. századból ismerünk (Heraklion múzeum), ami megerősíti azt a feltevést, hogy a hintázásnak mágikus célja volt. A termékenységet, a jobb aratást segítette elő. Ennek az emléke lehet, hogy a balti-finn hagyományban a hintajátékok a tavaszi ünnepek szokásai közé tartoznak. Minderről részletesen írt Talve, Ilmar.[6] Valamiféle kultikus hagyománynak kell rejleni abban, hogy nálunk is több gyermekjáték a tavaszi vegetációs periódust jellemzi. További történeti vonatkozásokat is említhetek. A kockajáték (astragalus) II. Ramses idejében, sőt talán már előbb is ismert volt. A labdajátékokat említi Homeros, megénekli Ovidius. Rómában *pila*nak nevezett labdaházak voltak. Vannak olyan vélemények, hogy a játéklabda eredetileg napszimbólum volt.[7] Az iszlám tanai tiltják az emberábrázolást, de a gyermekek azért körülburkolt fadarabkákkal mint babákkal játszanak.[8] Anatóliában (Derinkuyu falu) 1979 augusztusában a török leánykák megrohantak, s játékbabáikat kínálták eladásra. A gyermekjátékok már igen korán ott találhatók a leszállott kultúrjavak sorában. Egyetlen európai példát ehhez. A XV.

[2] Schläger, G. 1917. 106. skk.
[3] Rütimeyer, L. 1924. 186.
[4] Rütimeyer, L. 1924. 194.
[5] Fraser, A. 1966. 22—26., 38.
[6] Talve, Ilmar 1961. 67—110.
[7] Gröber, K.—Metzger, J. 1965. 15—16.
[8] Gröber, K.—Metzger, J. 1965. 55.

században Thüringiában Elisabeth tartományi grófnő a szegény gyermekeknek játékokat ajándékozott.[9]

A gyermekélet kutatóinak figyelmét már többször felkeltette id. Bruegel Pieter (1526—1569) játszó gyermekeket ábrázoló festménye (1560). amelyről, HILLS Jeanette[10] kitűnő monográfiát is írt. Hasonlóan gazdag gyermekjátékokban Maerten van Cleve (1527—1581) — kevésbé ismert — egyik festménye. Mindkettő nagy hatással volt a gyermekjátékokat ábrázoló XVII. századi holland metszetekre, amelyek viszont forrásai a XVII—XVIII. századi holland falcsempék játékábrázolásainak. Főleg az 1835 előtt készített csempéken gyakoriak a játszó gyermekek. A csempékkel a fal külső és belső felületét burkolták, a nedvesség ellen védték. Ritkábban a konyha, a szoba földjét is kicsempézték. A csempéken szinte mindazok a gyermekjátékok feltűnnek, amelyekkel a magyar gyermekek játszanak. Még a ma annyira népszerű tollaslabdázás is. A már említett csigapörgetés gazdag változatait láthatjuk a csempéken, de a szabályokkal irányított bigézést és kapókövezést is, amelyet különben Willem van Mieris (1662—1747) holland festő is megörökített. A Nemzetközi Gyermekév alkalmával az otterlói (Hollandia) csempemúzeum vándorkiállításokon mutatta be a gyermekjátékokat ábrázoló csempéket. A kiállítást 1979 júliusában Hamburg-Altona múzeumában alkalmam volt látni. A vándorkiállítás szeptember—novemberben a koppenhágai Nemzeti Múzeumban volt látható.[11] A csempékről megjelent PLUIS, Jan kitűnő holland nyelvű könyve, amely a játéktörténet kimeríthetetlen forrása.[12]

Az azonos magyar és nyugat-európai játékok mellett nem mehetünk el szótlanul a problémák felvetése nélkül. (Természetesen elsősorban a környező népek játékait kell ismernünk.) Elismerem a *Kindergedanke* elvét. De a bonyolult, szabályokkal irányított játékok esetében fel kell vetnünk azt a gondolatot, hogy a játékok zöme hozzánk nyugatot járt tanítók, lelkészek, utazók révén került el. A játékok forrásai közé sorolhatjuk az egykori pedagógiai könyveket is, így pl. COMENIUS *Orbis pictusát*. Mivel a tanítók, tanárok, lelkészek változtatták munkahelyüket, a pedagógiai folyóiratokkal, könyvekkel együtt hozzájárultak a játékok változatainak, elnevezésének hazai, ugrásszerű terjedéséhez. Így magyarázhatjuk a pigézés, pilinckézés *cigere* és *kótya* elnevezésének alföldi és székelyföldi előfordulását. A játék kollégiumi forrására egy 1783—1791 között feljegyzett sárospataki diáknóta is utal:[13]

Nosza hát gyerekek laptára,
A szép pázsit hátára,
Lódully frissen, vagy *pigére*,
Addig így légy, míg estvére
Nem megy a nap.

A játékszerek használatát, elterjedését elősegítette a kereskedelem. Már a XVIII. században igen fejlett játékipart űztek Németországban és Ausztriában (Salzburg, Berchtesgaden, Nürnberg, Sonneberg, Marienberg, Grödeni völgy stb.). Az 1700-as években Oberammergauból exportálták a játékokat Szentpétervárra, Koppenhágába. Tudjuk azt is, hogy mintakönyvekkel segítették elő a játékok készítését. A játékok terjedésének egyik elősegítője a XIX. századtól a karácsonyi ajándékozás szokása.

Nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy a különböző nemzetiségű gyermekek érintkezése, a nem anyanyelvű oktatás a játéktörténetben fontos szerepet játszik. Ebből a szempontból átnéztem MÁRTON Gyula—PÉNTEK János—Vöő István munkáját,[14] amelyben feltűnően nagyszámú (több mint negyven) román eredetű gyermekjáték-terminológiát találtam. A terminológiák legnagyobb részét a Mezőség nyugati részén és Moldvában jegyezték fel. Ilyenek pl. *bikuj*, kapókövezés', *kráj*, *licuj*, botokkal játszott játék', *popik*, *purics*, bige'. Nem gondolom azonban, hogy a terminológiával magát a játékot is a román gyerekektől vették át magyar társaik.

A játék, a játékszerek fontosságát domborítja ki, hogy az UNESCO keretében 1959-ben nemzetközi játéktanács (ICCP) alakult, amelynek Ulm a székhelye, s Sonne-

[9] FRITZSCH, K. E.—BACHMANN, M. 1965. 11.
[10] HILLS, Jeanette 1957.
[11] GUNDA Béla 1980.
[12] PLUIS, Jan 1979.
[13] BAKOS József 1957. 273. — KRESZ Mária is felhívja a figyelmet — Koós Ferenc nyomán — a népi játékok kollégiumi eredetére (KRESZ Mária 1948. 19.)
[14] MÁRTON Gyula—PÉNTEK János—Vöő István 1977.

bergben játékintézetet szerveztek. Ezek működéséről azonban nincs közelebbi tudomásom. Különben legjobban jellemzi a játékok iránti érdeklődést, hogy már Rabelais F., az *esprit galois* képviselője 1535-ben 215 játékról emlékezik meg, s 1575-ben az időtöltés formáiról készített német jegyzékben 629 játékot, szórakozási formát sorolnak fel.[15]

Huizinga, J. szavaival szeretném felszólalásomat befejezni. A *Homo ludens*ben a következőket írja: „Annak, aki a játékfunkciót nem az állat vagy a gyermek életében figyeli meg, hanem a kultúrában, joga van a játékfogalmat ott megragadni, ahol az élettan és a lélektan nem tudnak mihez kezdeni vele. A játék a kultúrában befejezett (kész) Egész, amely a kezdettől egészen addig az életfázisig terjed, amelyben a szemlélő maga áll."[16]

IRODALOM

Bakos József
1957 *Mátyusföldi gyermekjátékok.* Budapest

Fraser, A.
1966 *A History of Toys.* London

Fritzsch, K. E.—Bachmann, M.
1965 *Deutsches Spielzeug.* Leipzig

Gröber, K.—Metzger, J.
1965 *Kinderspielzeug aus alter Zeit.* Leipzig

Gunda Béla
1980 *A hamburgi Altona-múzeum gyermekjátékkiállítása.* Ethnographia XCI. 287—289.

Hills, Jeanette
1957 *Kinderspielbild von Pieter Bruegel d.* Ä. Wien

Huizinga, J.
1944 *Homo ludens.* Budapest

Kresz Mária
1948 *A magyar gyermekjátékkutatás.* Budapest

Lajos Árpád
1968 *Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve

Márton Gyula—Péntek János—Vöő István
1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest

Pinon, Roger
1967—1968. *Probleme einer europäischen Kinderspielforschung.* Hessische Blätter für Volkskunde, Bd. 58—59. Giessen 9—45.

Pluis, Jan
1979 *Kinderspelen op tegels.* Assen

Rütimeyer, L.
1924 *Ur-Ethnographie der Schweiz.* Basel

Schläger, G.
1917 *Einige Grundfragen der Kinderspielforschung.* Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Bd. 27. Berlin

Talve, Ilmar
1961 *Keinu ja keinuminen Suomessa.* Sananjalka, 3. Turku

Béla Gunda

BEITRÄGE ZUR KULTURGESCHICHTE DER KINDERSPIELE UND SPIELZEUGE

(Auszug)

Der Verfasser zählt die Aufgaben der ungarischen Kinderspielzeugforschung auf. Vorderhand gibt es für den ganzen ungarischen Sprachraum noch für kein einziges Spiel eine umfassende vergleichende Monographie. Selbst das sprachliche, terminologische Material ist sehr vielschichtig. Als Beispiel erwähnt er die verschiedenen Bezeichnungen für das „bige" (Spatzeck) genannte, mit spindelartigen Holzstäben gespielte Spiel.

[15] Fritzsch, K. E.—Bachmann, M. 1965. 12.

[16] Huizinga, J. 1944. 12. Egyébként a gyermekjáték kutatás kérdésének modern összefoglalása: Pinon, R. 1967—1968. 9—45.

Die Übereinstimmungen unter den Spielen der verschiedenen Völker können teilweise psychologisch gedeutet werden. Man kann aber auch mit Prozessen historischer Übertragung rechnen, was durch archäologische Funde, bildliche Darstellungen und schriftliche Quellen unterstützt werden kann. Ein bedeutender Teil der ungarischen Kinderspielzeuge dürfte aus Mittel- und Westeuropa durch Vermittlung im Auslande studierender Geistlicher und Lehrer zu uns gelangt sein. Ein Rolle dürfte auch der Handel mit Kinderspielzeugen, sowie unmittelbare gegenseitige Wirkung benachbarter Bauerngruppen gespielt haben.

Fügedi Márta

A kislányok varrni tanulása és a varró munka Mezőkövesden

A hímzett textileknek, illetve a hímzésnek mint textildíszítő eljárásnak Mezőkövesd népi kultúrájában már a XIX. század elejétől volt jelentősége. Tanúskodnak erről a szabályosabb, mértéktartó hímzéssel díszített korai lepedővégek, majd a surcok, férfiingek.[1] A XX. század elejétől azonban kiemelkedő szerephez jutott a varrás a matyóság életében. Jelentősége messze túlnőtt számos más munkán, mindez pedig a hagyományos női munkák egész rendjében és értékelésében is bizonyos módosulásokhoz, sőt olykor torzulásokhoz vezetett.

A XX. század elején az idegenforgalom és a kereskedelem felfedezte a matyó népművészetet. Az 1912-es pesti Operabált matyó népviseletben rendezték meg. Ezután elkezdődik a matyó hímzés tömeges alkalmazása polgári otthonokba szánt párnákra, terítőkre. Mezőkövesden megindul a bérbe varrás. A hímzések értékesítése azonban nemcsak a kereskedők üzlete, maguk a matyó asszonyok is viszik a varrásaikat a piacra, a fővárosba sőt külföldre is. Ugyanezekben az években tömegméreteket ölt a matyóságnál a summásság, melynek keretében jelentős számban vittek női munkaerőt is a távoli nagybirtokokra. A 3—6 hónapos mezőgazdasági bérmunkát sajátos módon egészíti ki a matyóknál az egyre tömegesebben megszervezett hímzőtevékenység, mely elsősorban a téli hónapokban adott munkát.[2]

A varrás tehát egyre jelentősebb helyet foglalt el a matyó asszonyok-lányok munkái között. A hagyományos női munkák rendjében a varrás célja a közösség elvárásai által megszabott viselet és a stafírung előállítása volt. Az 1920-as évektől azonban a varrás egyre inkább pénzkereseti forrássá válik, s ezzel megváltozik értékelése, helye is az egyéb női munkák között.

A fonás-szövés mint hagyományos női munka, a XX. század elejétől fokozatosan háttérbe szorult Mezőkövesden. A bolti méteráruk, a gyolcs elterjedésével módosul a matyóság vászonszükséglete, csökken a vászonneműek aránya és jelentősége a textíliák között. Évről évre kevesebbet fontak és szőttek, sőt ez a munka is jelentős részben bérmunkává vált Mezőkövesden. Néhány család vállalt fizetségért fonást-szövést, a többség inkább megfizette a munkát másnak, és varrt. Sokan kiadták vidékre szőni a fonalat, vagy vászonkofáktól vásárolták meg a szükségletet, illetve távolabbi, jelentős kenderfeldolgozással bíró vidékeken vették meg vagy cserélték a vásznat matyó kézimunkáért.[3] Sok családban a század elején az idősebb lánytestvér még megtanulta a szövést, a néhány évvel fiatalabb húga azonban már nem. Kis Jankó Bori, a híres íróasszony, édesanyja kívánságára még megtanult szőni, hogy „biztosan férjhez vegyék", de a felállított eszváta mellett is inkább varrtak. Ha hallották, hogy jön valaki, „beugrottak" az eszvátába, és úgy tettek, mintha szőnének.[4]

A varrás miatt sokszor más munkát is elhanyagoltak a lányok, asszonyok. Az eladó lányokat megkímélték, alig fogták be az egyébként már számukra is kötelező más mun-

[1] Fél Edit—Hofer Tamás 1974—75.; és Fügedi Márta 1979

[2] Fél Edit—Hofer Tamás 1975. 51.

[3] Dobrossy István—Fügedi Márta 1980. (megjelenés alatt) A Zempléni-hegyvidék falvaiba (Mogyoróska, Fony, Baskó) a két világháború közötti időben rendszeresen jártak matyó asszonyok, akik hímzésekkel házaltak és vásznat vásároltak.

[4] Dajaszászyné Dietz Vilma 1952. 145.

1. kép

kákba. Sokszor az anyjuk, nagyanyjuk a munkát is elvégezte helyettük, az ételt is a helyükbe vitte, ha sürgős volt a „varró".[5] Ilyenformán — elsősorban a szegényebb társadalmi rétegeknél és téli időszakban — a varrás a legfontosabb munkák közé lépett elő.

A varró munka jelentősége azonban sajátosan különböző az egyes társadalmi rétegek életében. Elsősorban a szegényebb, földnélküli rétegeknél, a summásoknál vált jelentős pénzkereseti forrássá, a mezőgazdasági idénymunkát kiegészítő, téli, szintén idényjellegű bérmunkává. A nagyszámú matyó summáscsalád nőtagjainak szinte kizárólagos jövedelmet jelentett a varrás a téli hónapokban. „Ahogy a summáslányok mindenszentekre megjöttek, november 2-án már mentek is a varróért". A módosabb, jógazda lányok és asszonyok munkái között a varrás kisebb jelentőséggel bírt. A gazdaságban rájuk háruló munkák miatt idejük is kevesebb volt, a szükséges hímzett ruhadarabokat és a stafírungba valót pedig inkább kivarratták mással, hozzáértő asszonyokkal. A jómódú matyó lányok, asszonyok munkái között tehát a varrást mint bérmunkát nem tekinthetjük általánosan jellemzőnek. A híres író- és varróasszonyok és a varráshoz tartozó különböző munkák specialistái is általában a szegényebb rétegekből származtak.[6]

Az idegenforgalom és a kereskedelem megjelenésével a varrás munkája kétfajta igényt elégített ki, s eszerint fokozatosan el is különült ízlésben, a munka igényességében is, sőt különbözött a munka értékelésében, honorálásában is. Saját használatra, saját öltözetük díszítésére tovább vitték, sőt gazdagították az előző évtizedekben kialakult stílust. A jegykendők, lepedők, surcok, legényingek, korozsmák díszítése évről évre változott ugyan, de mindez egymásra épült, a közösség által diktált igények, divat szerint újult meg időről időre. Az eladásra, külső megrendelésre készült hímzések pedig egyre jobban eltávolodtak az eredeti forrástól. Az idegen ízlés diktálta más méretek, más minták új stílust alakítottak ki, az eredeti matyó hímzés felhígított, olcsó anyagon nagyobb mintákkal rajzolt, polgári ízléshez közelítő változatát.[7]

[5] Mezőkövesdi gyűjtésem eredményei hasonlóak mint Kresz Mária 1940-es években végzett vizsgálatának eredményei a kalotaszegi Nyárszón. Vö. Kresz Mária 1949. 41.

[6] Dajaszászyné Dietz Vilma 1952. 139—155.

[7] Fél Edit—Hofer Tamás 1975. 51.

Pénzért, bérbe elsősorban az idegeneknek, kereskedőknek, uraknak dolgoztak a matyó asszonyok. Egymásnak, tehát a matyóknak gyakran termény, liszt, tej, szalonna ellenében is kivarrták a megrendelt viseletdarabot. Volt, aki egy szakajtó lisztért is kivarrt egy lobogós inget.

Jó időben a szomszédok, a rokonok összegyűltek, és a ház elé „kitanyázva" közösen varrtak. Reggel siettek a jószág és a ház körül elvégezni, és még ebédig kiültek varrni, a gyors ebéd után is már siettek vissza a „tanyára". Őszi-téli estéken pedig átjártak egymáshoz varrni. Ennek az összejárásnak azonban különösebb rendje már nem volt. Az aszszonyokkal együtt varrtak a lányok is, de azok a leánycimborák, akikhez legények még nem jártak, inkább egymással jártak össze. Akihez viszont már jöttek a legények, az otthon maradt, és varrva várta őket. Mondta is neki az anyja, ha a legényeket kikísérve sokára jött vissza a pitvarból: „Bevakul a rózsa!". Az ünnepeket betartották, akkor nem varrtak, csak az elmúlt évtizedekben fogták kézbe a varrást néha ünnepnap is, ha sürgős volt a munka.

Azokban a falvakban, így Mezőkövesden is, ahol jelentős hímzőkultúra alakult ki, a varrás éppúgy hozzátartozott a minden lánytól, asszonytól elvárt ismeretanyaghoz, mint a kenyérsütés, kapálás vagy bármely női munka.[8] A gyermekek — benne élve a családi és a faluközösségben — kicsi koruktól látták-hallották a felnőttek munkáit, ismerkedtek az általuk is elsajátítandó munkákkal. A munkák tanulásában kisgyermek korban még a játékos utánzás dominált, melyet később a komolyabb próbálkozások, a tudatosabb tanulás váltott fel. Ebben már nagyobb szerepet kapott a felnőttek irányítása, tanítása is. Sok matyó kislány titokban vagy teljesen magában kezdte el a varrást próbálgatni, egy kis rongydarabon vagy éppen a kötője sarkán. Az asszonyok szerették azt a gyereket, aki mindig a varrók körül forgolódott, „ebből lesz valami, mindig itt kuporog", mondták. A kislányok elsősorban családi körben, anyjuktól tanulták a varrást. Az olyan író- és varróasszonyok családjában, ahol állandóan szinte az egész rokonság együtt varrt, valóban belenőttek és belenevelődtek a kislányok a varrás munkájába.

A kislányok varrni tanulása ugyan nem tervszerű, tudatos tanítással történt, sokszor inkább csak ellesték, megfigyelték a felnőttek munkáját, ennek ellenére a varrás mint új munka megtanulásában bizonyos rend is kialakult.[9] A kislányok első feladatának a varrásban azt tekinthetjük, amikor anyjuknak és az asszonyoknak tűbe fűzték a pamutot, a selymet. Mindig annyi tű volt odakészítve, ahány színű selymet használtak a varrásnál. Ez a munka már a színekkel, illetve azok megfelelő használatával való ismerkedést is jelentette. A kislányok első tanulódarabja egy kis tépett rongy, zsebkendő volt, melyre anyjuk vagy egy hozzáértő asszony írt néhány motívumot. Kaptak hozzá pamutmaradékot vagy ún. „tépődött selymet", amivel a felnőttek már nem varrtak. Ha látta az anyja, hogy ügyesedik a kislány varrása, adott neki pár krajcárt: „Vegyél vagy irass magadnak egy zsebkendőt". Az első önállóan kivarrt darabok általában kicsi, egyszerű mintával díszített munkák voltak: zsebkendő, vendégingujj, majd később a vászonkötő.

A kislányokkal először a pamutos varrást csináltatták, amelyet pirossal kellett varrni, csak kevés kéket és sárgát használtak hozzá, így ennek a hímzéstípusnak a színezését könnyen megtanulták.

Az öltések tanulásához, valamint a legjellemzőbb motívumok kivarrásának tudnivalóihoz szemléletes példa egyik adatközlőm elbeszélése: „Először a pettyet kellett varrni, ezen lehet a laposöltés sűrűségét, egyenletességét legkönnyebben megtanulni. Ha a pettynek meg volt a „furmája", vagyis kerekre sikerült, akkor kezdték a folyókát varrni. A folyóka a matyó inghímzés alapja, egy levélsorral kombinált hullámvonal. A folyókán tanulták a szároltés varrását a lányok. Ezután a levelek és a csillagok szirmai következtek, melyen a matyóknál kicsit ferdén öltött laposöltést gyakorolhatták. Legnehezebb volt a matyó rózsákat varrni, az öltésekkel a szirmok íveit egyenletesen követni ugyanis nagy gyakorlatot kívánt, másrészt pedig a rózsa egyik oldala „nem esik a varró keze ügyébe". Sokat kellett varrni, hogy mindkét oldal egyenletesen „boruljon", vagyis az öltések egyenletesen forduljanak. „Majd a másik jobb lesz" biztatták az asszonyok a gyereket, ha nem sikerült. „Mintha rá volna fúva, olyan legyen!" — tanítgatták közben.

A XX. század első felében a matyó hímzéshez, illetve a hímzések díszítéséhez a következő öltéseket, díszítő eljárásokat használták:[10] a hímzéshez alkalmazott öltések

[8] Fél Edit 1976. 12—13.

[9] A kislányok varrni tanulásáról adatközlőim Bodnár Andrásné Molnár Erzsébet, Fügedi Péterné Lázár Mária, Kada Istvánné és Simon Istvánné Gari Margit voltak. Valamennyien napjainkig is hímeznek.

[10] Az öltéstechnikához lásd Palotay Gertrúd—Ferencz Kornélia én.

között a lapos, a „tört"- és a szároltés, azaz a szabadrajzú matyó hímzés öltései domináltak. Ezt minden lány és asszony ismerte és varrta. A keresztszemes varrást azonban, melynek a XIX. század elején szintén nagy jelentősége volt Mezőkövesd hímzőkultúrájában, csupán kevesen ismerték, és nem is alkalmazták.

A lyukhímzés, „singolás" a vőlegényingek díszítésénél kötelező volt. A singolás varrását azonban csak kevesen értették Kövesden. Igaz, hogy ez a varrásmód nehezebb és munkaigényesebb volt, mint a laposöltés, de nagyobb is volt az értéke, jobban megfizették. A singolásos vőlegényinget általában bérbe varratták meg, inkább több pénzt áldoztak rá, megfizették a munkát másnak. Néhány matyó asszony erre specializálta magát, ők varrták a jegyinget szinte egész Kövesdnek. A kislányokat sem tanították a singolásra, inkább csak azok tudták, akik nagyon értettek a varráshoz, vagy ahol singoló asszony volt a családban, és annak segítettek. Később pedig az ágyneműt, stafírungba valót Borsodszemerére hordták a matyók singoltatni.

A „bossóká"-nak nevezett szálhúzásos-szálszámolásos, nagy precízitást igénylő varrást, melyet surcokra alkalmaztak, szintén csak kevesen értették, elsősorban a surcvarrók készítették. Aki magának varrt, az nem csinált bossókás mintát, mert lassú és munkás volt, nem érte meg, és nem volt hozzá türelmük.

A horgolásnak, mint kiegészítő textildíszítésnek nagy szerepe volt a matyó hímzésben és a viseletben.[11] A legényingek lobogós ujjának végét, a lepedők szélét, a jegykendőket díszes horgolt csipke szegte, de a babaréklik és főkötők is horgolással készültek. Az egyszerűbb horgolást a legtöbben meg tudták csinálni, a széles, többszínű horgolt csipkéket, az ún. „cipós horgolást" azonban nem értette mindenki. Akinek „nem állt rá a keze", vagy nem volt türelme hozzá, inkább megfizette másnak a munkáját.

A horgolás mellett divatos volt a viseletdarabokon a hosszú, díszesen kötött selyemrojt. A 20-as évektől a surcok alját díszítette, és az asszonyok fejrevalóinak díszítésében is szerepe volt. Az egyszerűbb rojtot, az ún. „csombékosat", mindenki meg tudta csinálni, de a cifrább mintákat, pl. a „pókosat, szíveset, kecskelábasat" csak a specialisták tudták megkötni. Sok asszonynak télen, amikor nem volt munka, még az ura is segített a rojtkötésben.

A fentiekből azt állapíthatjuk meg, hogy bár Mezőkövesden többféle textildíszítő eljárást ismertek, de ezek közül csak a legegyszerűbbek használata volt általános, a speciális, munkaigényesebb eljárásokat csak kevesen csinálták, de a többségben nem is volt meg az igény valamennyi, varráshoz tartozó díszítésmód ismeretére.[12] Így a lányoknak sem tanították meg, csak a legfontosabbakat, amely az alapvető igények kielégítésére és a pénzkeresethez elég volt.

A kislányok, „mihelyt a tűt felbírták", már próbálkoztak a varrással. Mire iskolába kerültek, szinte mindegyik önállóan tudott varrni. Sokan titokban a rajzolással is kísérleteztek, kalendáriumba, imakönyvbe, „írták", utánozták az ellesett mintákat. Az iskolás korú lányok az iskolában is hímeztek a kézimunka órán. A tanítónő az ügyesebb kislányokkal magának is dolgoztatott, kihasználta ugyan a gyerekeket, de ez az ingyenmunka mégis dicsőségnek számított, hiszen a varrni tudás elismerését jelentette. Az ügyesség elismerését jelentette az is, ha anyja megengedte a kislánynak, hogy besegítsen a varrnivalójába. Az ügyesen varró gyerekeket sokszor húsvét előtt kikérték az iskolából, hogy segítsenek a böjti surcok, ingek, korozsmák varrásában.

A nagyobb lánykák már sokszor saját vagy családi szükségletre is dolgoztak, maguknak varrták ki a surcot, testvéreiknek a lobogós ujjú inget. Eladólány kortól kezdték varrni a stafírungba valót, elsősorban a lepedőket. Ezek a lepedőhímzések általában folyókás mintájúak voltak, piros pamuttal varrták őket. Pamutos lepedője minden lánynak volt, gyakran 6—8 db, de selymesre, „belinával" varrottra nem mindenkinek telt. Sokszor csak kölcsönkérték a lagzira. Olyan is volt, hogy 2—3 egykorú leánycimbora összebeszélt, együtt varrták ki a selymes lepedőket, aztán sorba használták a lagziban, majd eladták. A férjhez menő lányok varrómunkái közé tartozott a vőlegénynek szánt jegying és jegysurc elkészítése is.[13] Ezt azonban sokszor nem maguk varrták ki, hanem megfizették szépen varró asszonyoknak. A saját szükségletre is másokkal, ügyes kezű specialistákkal való varratás elég általános jelenséggé vált a matyóknál. Inkább megfizették az árát másnak, csak szép és divatos legyen a hímzés, ne legyen „alábbvaló"

[11] Herkely Károly 1938. 169—177.

[12] Kresz Mária 1949. 23., 41—42. A sokféle alkalmazott hímzéstechnika elsajátításának a kalotaszegi Nyárszón is bizonyos rendje alakult ki, s az egyes öltésfajták készítésének specialistái is voltak.

[13] Györffy István 1956.

mint a másé. „Inkább varrok a kereskedőnek, kivarrom az árát!" — mondták, és idegennel csináltatták meg a sajátjukat, idegennek varrtak maguk is.

A varrással keresett pénzt a lányok általában el is költötték a viseletre, az eladó lányok kötelező díszes, divatos ruháira és a gazdag stafírung darabjaira. Olyan sokat nem fizettek a varrásért, hogy jelentősen gyűjteni is tudtak volna belőle, a pénznek általában előre meg volt a helye, eltervezték, anyjukkal beosztották, hogy mit vásárolnak belőle: ragyogót, pántlikát, surcra, lityára való anyagot. A tél folyamán a lányok elsősorban a tavaszi új ruhára varrtak, hiszen húsvétra, a feltámadási körmenetre mindenki újba igyekezett öltözni. Ha teljesen új öltözetre nem is tellett, díszekkel újították fel a régit.[14]

A matyó asszonyok szerint a varrni tudás és a szép varrás mindenkinek saját érdeke volt. Ha ügyesen varrt a lány, több pénzt keresett, több ruhája, ragyogója, pántlikája lehetett, híresebb lány volt. A szépen varró lányoknak jó híre volt, szívesen komendálták és vették őket feleségül. A közösség azonban nem ítélte el a rosszul varrót sem, főleg ha „rangja" is volt, tudomásul vették, hogy nem tellett több tőle.[15]

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a varrás mint munka a matyó lányok, asszonyok életében kiemelkedő szerepet játszott. A varrással előteremtett pénz egyrészt elősegítette a divat követését, a közösség által diktált öltözködésbeli igények teljesítését. A szegényebb rétegeket — megfelelő gazdasági alap híján — hozzásegítette az elvárt normák betartásához, az eladó lányoktól elvárt gazdag stafírung összeállításához. A varrás mint kereskedelmi célú munka jelentős jövedelmet jelentett a matyóknál a nagyszámú nincstelen rétegnek. A varrás, mint a közösség textildíszítő igényét kielégítő paraszti női munka azonban hagyományos jellegét egyre inkább elveszítette Mezőkövesden, és olyan specializálódáshoz és leegyszerűsödéshez is vezetett, amelyben lassan mindenki csak egyfajta munkának, azaz díszítő eljárásnak vált szakemberévé, a többit maga is megrendelte és megfizette másoknak. Így a lányok többsége is csak azokat a varráshoz kapcsolódó munkákat tanulta meg, amelyet a legszükségesebbnek tartottak, a sokoldalúság helyett inkább a mennyiségi elvek vezérelték a matyó lányok és asszonyok varró munkáját.

IRODALOM

Dajaszászyné Dietz Vilma
1952 *Adatok a matyó íróasszonyok életéhez.* Ethnographia LXIII. 139—155.

Dala József—Erdélyi Tibor
1941 *Matyóföld. A híres Mezőkövesd.* Budapest

Dobrossy István—Fügedi Márta
1980 *Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a Zempléni-hegyvidék falvaiban.* In: Tanulmányok a Zempléni-hegyvidék néprajzáról. Miskolc (megjelenés alatt)

Fél Edit
1976 *Magyar népi vászonhímzések.* Budapest

Fél Edit—Hofer Tamás
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
1975 *A matyó hímzés kialakulása és a magyar népművészet stíluskorszakai.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. 433—453.

Fügedi Márta
1979 *Mezőkövesd és vidéke hímzései I—II.* Budapest

Györffy István
1956 *Matyó népviselet.* Budapest

Herkely Károly
1938 *A mezőkövesdi matyó horgolás.* Néprajzi Értesítő XXX. 169—177.

Kresz Mária
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Néprajzi tanulmányok. Budapest

Palotay Gertrúd—Ferencz Kornélia
én. *Hímzőmesterség. Magyarországi népi hímzések öltéstechnikája.* Budapest

[14] Dala József—Erdélyi Tibor 1941. 67.
[15] Fél Edit 1976. 13.

Márta Fügedi

DAS ERLERNEN DER STICKEREI UND DIE STICKARBEIT DER KLEINEN MÄDCHEN IN MEZŐKÖVESD

(Auszug)

In Mezőkövesd spielte die Stickerei bei der Verzierung der Kleidung und der zur Wohnungseinrichtung gehörigen Textilien schon seit dem 19. Jahrhundert eine sehr bedeutende Rolle. Außerdem wurde seit Beginn des 20. Jahrhunderts auch für Handelszwecke im örtlichen Stile gestickt. Die Lohnstickereiarbeit der Frauen und Mädchen nahm in den zahlreichen agrarproletarischen Familien besonders große Ausmaßen

Die Verfasserin schildert, mit was für Arbeiten den kleinen Mädchen die Kunstgriffe der Stickerei beigebracht wurden, was für Motive man ihnen nacheinander zum Austicken gab und was für verbalisierte Regeln es für die Stickereiarbeit gab.

Tátrai Zsuzsanna

Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben

A néprajzi leírásokban, visszaemlékezésekben, a paraszti életről készült irodalmi ábrázolásokban rendkívül sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó adat található arról, hogy a nagylányoknak mi volt a dolga, teendője a parasztcsaládokban, hogyan vonták be őket a családi munkaszervezet különböző tevékenységeibe, vagy miképpen hasznosították munkaerejüket a háztartáson, a családi üzem keretein kívül.

Tanulmányomban hozzávetőleg másfél évszázadra kiterjedő leíró forrásanyag példái alapján megkísérlem számba venni, hogy milyen típusú teendői, munkái voltak a parasztcsaládokban felnövő nagylányoknak. Arra törekszem ezen túl, hogy az áttekintett időszakban, tehát a XIX. században és a XX. század első felében legalább a változásnak egyes tendenciáit kimutassam, valamint összefüggéseket keressek a nagylányok eltérő munkája és a falusi társadalom különböző rétegeinek eltérő üzemtípusai közt. Ebben a vonatkozásban ennek a rövid, vázlatos áttekintésnek a lehetőségeit eleve korlátozza, hogy a forrásként használt leírások igen gyakran csak hézagos tájékoztatást adnak a társadalmi, vagyoni, családszervezeti háttérről. További korlátozást jelent, hogy a család és üzemtípusok táji változatairól, időbeli változásairól még nincs olyan áttekintésünk, amibe a nagylányok munkájára vonatkozó adatokat elhelyezhetnénk.

Dolgozatomban a helyi társadalom által fölserdültnek tekintett leányokról szólok, akik már mindenképpen munkabírónak minősülnek. A nagylányok csoportján belül számolnunk kell további korosztályokkal, amelyek összefüggenek a munkára nevelés, munkába való bevonás különböző fokozataival. A legidősebbek, a házasulandó, eladó lányok.

A lányok munkáját meghatározta, hogy az adott paraszti társadalomban, az adott rétegben milyen volt a munkamegosztás a férfiak és a nők között. Az e tekintetben lezajló változások, a több női munkát kívánó kapásnövények, az istállózó állattartás terjedése stb. módosított a lányok szerepein is, bővítette részvételüket a mezőgazdasági munkában. A lányoknak továbbá sajátos helyzetet biztosított az a körülmény, hogy kivételes esetektől eltekintve — mint amilyen a gazdacsaládban született egyetlen lányé, akihez vőt hoznak —, férjhez menetelük után egy másik család tagjává, egy másik paraszti háztartás és üzem munkásává lettek. Ez kifejeződött abban, hogy sokfelé tudatosan nem fejezték be az asszonyi munkákra való felkészítésüket, pl. nem tanították meg teljesen főzni, hogy így jövendő családja, jövendő anyósa szokásait vegyék majd át. A szántásban, kaszálásban, aratásban is dolgozó s majd földet—állatot öröklő fiúkkal szemben a lányok kisebb értékűnek számítottak. Ha a nőkre tartozó mezei munkákba be is vonták őket, munkaerejüket fel is használták, mégis úgy kezelték a lányokat, mint akik elkerülnek majd a háztól, és kelengyéjükkel, kiházasításukkal onnan csak elvisznek. Míg a fiúk, férfiak ruházatát a „gazdaság pénzéből" szerezhették be, tehát eladott termény, állat árából, a lány ruházatát sokfelé az anyának kellett kiügyeskednie a tejhaszonból, tojásból, ill. magának a lánynak kellett megkeresnie. A kelengye elkészítése is jelentős részben a lány (és anyja) feladata volt, ami a háztartáson belül is különféle munkákat rótt rá, de ezenkívül külső munkavállalását is indokolhatta.

Mindezt vizsgálhatjuk a szocializáció, a későbbi felnőtt szerepekre való fölkészítés szempontjából. A szegényebb családokban, különösen az agrárproletár rétegekben azonban a gyermeki munkaerő hasznosítását a család életfenntartása is megkívánta. A kétféle motíváció között azonban nem lehet éles határt vonni. Figyelembe vehetjük továbbá, a munka különböző fajtáinak értékelését, presztízsszerző szerepét az adott falusi közösségekben. Ez a presztizs-szempont, úgy tűnik, néhol arra vezetett, hogy a gazdasági célszerűséggel szemben „kíméljék" a lányokat a mezei munkától, másutt viszont a munkában való helytállásra serkentette a lányokat, hogy ezáltal jó hírük és jó házassági esélyeik legyenek.

1. Leánymunka a családi munkaszervezetben

Különbséget kell tennünk a különböző családtípusok munkaszervezete, s ezen belül a leányok munkája között. Két szélső határértékként mutatkozik egyfelől a több családmagos nagycsalád, másfelől az egy családmagos kiscsalád egykéző típusa. Mindkét család munkaszervezetében igen eltérő gazdasági és társadalmi okokból ugyan, de kímélték az eladó sorú nagylányt, s ha dolgozott is, nem ellenőrizték szigorúan. A nagycsalád munkaszervezetében amúgy sem számolhattak a leány későbbi munkájával, mert menyecske korában férje családjának munkaszervezetébe kapcsolódott be. Az egykéző kiscsalád lánya, akár vő került a házhoz, akár falubeli gazdalegény vette el, aki szintén egyke volt — a későbbiekben is mentesült a nehezebb munkáktól. A múlt századi palóc nagycsaládban az eladó nagylány helyzetét így értékelte Morvay Judit egyik adatszolgáltatója: „Ne törödj semmivel, csak jókor reggel hozzál vizet, meg legyen szép piros szoknyád, oszt akkor elvesznek."[1] Knézy Judit a belsősomogyi ugyancsak múlt századi nagycsaládokról írja, hogy az eladó sorú nagylányok nem tanultak meg főzni, mert a főzés a mezei munkára már alkalmatlan idősebb asszony feladata volt. A főzés-sütés elsajátítása tehát nem is volt követelmény az eladó lányok számára.[2] A nagycsaládi munkaszervezetben a ház körüli, mezei munkákban és a kenderfeldolgozásban vett részt a nagylány, a háztartásba legfeljebb csak besegített.[3]

A nagycsaládi munkaszervezettel ellentétben az egykéző kiscsaládban az eladó lánytól elsősorban háztartási ismereteket vártak el. Pl. Belsősomogyban a módosabb egykéző családoknál a leány nem végzett mezei munkát, a sütés-főzés volt a legfőbb feladata, sőt privilégiuma a két világháború közötti időszakban.[4] Kovács Ágnes hasonlót tapasztalt a 40-es években Sárpilisen, ahol a törzsökös családok leányait még abban az esetben is kímélték a mezei munkától, ha esetleg rászorultak volna. Később kelhetett mint a család többi tagja, önálló munkája jóformán nem is volt, csak segített. Egyedül a sütés-főzés elsajátítását tartották fontosnak, s a legények csúfolták az olyan lányt, aki még ehhez sem értett:

Nem tud sütni, se főzni
Se rántottát kavarni.[5]

Az egykéző vidékeken a leány lehetett a vagyon egyedüli örököse. Ennek következtében a házaséletben nem volt ritka az asszonyi vezetés, különösen ha a férj alacsonyabb paraszti rétegből származott. Az egyke következtében megváltoztak a munkaszervezeti formák és módok, az életforma és az értékrendszer, mindezekben pedig az eladó sorú nagylányok helyzete és megítélése.[6]

A többgyermekes, birtokos, gazdálkodó családokban a gyermekeket mihelyt lehetett munkára fogták országszerte. Az iskola, különösen a lányok nevelésében nem játszott fontos szerepet. „Tulajdonképpen annyi értéket láttak benne a parasztszülők, hogy az írás, olvasás, számolás elemeit elsajátították itt a gyermekek. Amikor ezen túljutottak, már a hasznot hajtó munkák felé irányították a gyermekeket, s ez alól ritka volt a kivétel, kevés gyermek végezte el az iskolát s ritkaságszámba ment a felső tanulmányokig eljutás" — írja a falusi iskoláztatással kapcsolatosan Györgyi Erzsébet.[7]

[1] Morvay Judit 1956. 111—113.
[2] Knézy Judit 1975. 103—118.
[3] Balassa Iván—Ortutay Gyula 1979. 53.
[4] Knézy Judit 1975. 105—106.
[5] Kovács Ágnes 1942. 21—38. Ugyanakkor a tanyai lányok részt vettek a földművelésben is, a „jöttek" lányai pedig rendszeresen napszámba jártak.
[6] *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* 1936. 21—38. További irodalom a *Néprajzi Lexikon* „egyke" címszavánál (Budapest, 1977)
[7] Györgyi Erzsébet 1979. — Fodor Zsuzsa és Laczkovits Emőke 1980.

Az iskolahagyott leányok 12 éves kortól már állandó munkaerőt jelentettek a családban. A család valamelyik nőtagjának irányításával ismerkedtek meg és tanultak bele az egyes munkafázisokba. Ez azonban nem történt olyan meghatározott rendben, egyre nehezebb munkakörök elsajátításával, mint a fiúknál. Fél Edit és Hofer Tamás átányi tapasztalatai alapján azokban a családokban, ahol legény is volt, bizonyos mértékig megkímélték a lányokat a nehezebb munkáktól.[8]

Az egyes munkák megtanulása mégis kapcsolódott bizonyos életkorokhoz. Zsedényi Judit néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányában igen szemléletesen mutatja be a tardi nők családon belüli munkamegosztását három generáció együttélését feltételezve. Megállapítja, hogy a női munkák elsősorban a háztartáshoz és a ház körüli munkákhoz kapcsolódtak, a leányok munkája általában az előkészítés és a segítés volt. Táblázata szerint a háztartásban a 8 éves leány munkája a mosogatás, bútortisztítás, bevásárlás; 10 éves kortól a mángorlás (1938—40-ben megszűnt); 12 éves kortól a beágyazás, a fonás, szövés és a mázolás (ez utóbbi munkatevékenységek 1950—55-ben szűntek meg); 14 éves kortól a befőzés, a lúgozás és sulykolás (1938—40-ben szűntek meg). A földművelésben a kendermunkák, a kukorica, a dohány, bab, zöldség és a szőlő művelésében vehetnek részt a leányok: 6 éves kortól a krumplifelszedésben, szüretben; 8 éves kortól a babültetésben, a zöldség vetésében, egyelésében, betakarításában; 10 éves kortól a kukorica-, dohány-, napraforgó-, bab-, zöldségkapálásban, hagymadugványozásban; 12 éves kortól a kendermunkákban: kapálásban, nyüvésben, törésben, tilolásban, ezeken kívül a gabonahordásban, kukoricatörésben, napraforgóvetésben; 14 éves kortól a dohánytörésben és szőlőkötözésben; 16 éves kortól a kenderáztatásban, a gabona kévébe kötésében, a krumpliásásban, dohánypalántálásban, dohánysimításban és csomózásban. Az állattartásban 8 éves kortól a sertés szalmázása (aljazása), az ól takarítása; 10 éves kortól a szarvasmarhának takarmányhordás, etetés, trágyahordás, az aprójószágnak a fűgyűjtés; 12 éves kortól a szarvasmarhának silóvágás, a sertés etetése a leány feladata.[9]

A hagyományos női munkák elsajátításának sorrendjére idézek néhány további leírást: Balogh István a Hajdúságról írja: „A gazdalányok az anyjuk körül nevelődtek. Az iskolahagyott leány először mosni tanult meg. 15—16 éves korában az anyja rábízta a szitálást, egy-két év múlva a kovásztevést és befogta maga mellé dagasztani. Ha a leveles tésztát már szépen el tudta nyújtani és a kenyérsütést is önállóan végezte, megérett a férjhezmenetelre. Kisebb testvéreit — 10—12 éves korig — a nagylány fürdette és mosdatta." Bertalan Ágnes Biharugrárról írja: a kislányok nyáron libára vigyáztak, segítettek veteményezni, gyomlálni, a baromfinak szedtek zöldet. Télen a kislánynak is rokkát adtak a kezébe zsáknak való szöszt fonni. Boltba küldték, vízért ment, tüzet rakott, szomszédba ment kölcsönkérni. A 14 éves leány napi kötelessége a takarítás, a főzésben való segédkezés és a kézimunkázás. Ekkor még levesbevalót nem gyúrt, csak főtt tésztának valót.[10]

Saját gyűjtésemből egy idős büki (Vas m.) asszony visszaemlékezését idézem, aki a 10-es években lánykodott, evangélikus, középparaszti családban. Így mondta el egy nyári hétköznapját: „Bevetettem az ágyakat. Takarítottam a szobát. A teheneket meg kellett fejni. El kellett vinni a tejet a csarnokba. Akkor édesanyám elment a mezőre. Hát mi lesz az ebéd, azt megmondta, én meg csinátam, . . . Meggyúrtam a tésztát. Egy öreg néni vót mellettünk. Azt mondja édesanyám neki: — Nézze meg ezt a gyereket, legyen szíves, ha a tésztát összeállította nem-é lesz puha? — Az öreg néni bejött, én meg csinátam. Kisodortam. Aztán mondok: Édesanyám nem kő nekem az a néni többet ide begyünni! Meggyúrtam, két szép fehér abroszra kisodortam. Bejön az öreg néni azt mongya: Kutya ponciusát a gyerekének, kerekes tésztát sodort, férjhezmehet! — (Az ebédet vittem edénybe, kosárba a fejemen (a mezőre). Hazamentem, elmosogattam. Fölmostam a konyhát, szép legyen. Én annak örűtem, ha rend vót . . . Még a marháknak is attunk enni meg eltettük a trágyát. Megfejtük a tehenet, elszűrtük a tejet, elvittük a csarnokba. Oda fölőtöztünk egy kicsit, ott már társalogtunk egy kicsit, énekűtük:

Alsóbüki jányok, jaj de fessek,
mikor a csarnokba tejet visznek!

[8] Fél Edit—Hofer Tamás 1972. 551.
[9] Zsedényi Judit 1976. 211—224.
[10] Balogh István 1969. 240.; Bertalan Ágnes 1963. 27—31.

Meg jártam a Görbicz Margit nénihez át varrni tanúni. Ingeket, kék ingeket varrt, eztet egy kicsit elsajátítsam."[11]

A jómódú gazdálkodó családok lányai a 30-as, 40-es években is hasonlóan éltek, mint anyáik. Télen a háztartási munka mellett a stafírung varrása és kézimunkázás töltötte ki az idejüket. Ennél a rétegnél ebben az időben már nem egy lány polgárit is végzett. A kései férjhezmenetel (24—26 éves kor) igen hosszú lánykodást biztosított az alsóbüki evangélikus, gazdagabb, birtokos paraszti rétegnél.[12] Az ország más vidékeiről származó, ide sorolható adatok, a múlt század közepétől szinte napjainkig, szintén a leányoknak túlnyomóan a háztartásban végzett munkájára utalnak.[13]

A birtokos, gazdálkodó családokban a nagylányok a házi és ház körüli munkák mellett, a nagy mezei munkákban a családi munkaszervezet munkaerő-szükségletének megfelelően vettek részt. Aratásban a 12—14 éves leány mint marokszedő dolgozhatott, s ekkor már az édesanyja maradhatott otthon ebédet főzni.[14] Fél Edit és Hofer Tamás Átányról írja, hogy a birtokos parasztok mintaszerű megoldásnak tartották, ha egy gazda két felnőtt fiával és két eladó lányával arathatott. A két fiú kaszált, a két leány a markot szedte és a két pár után az apjuk kötötte a kévét.[15] Ugyancsak e tanulmányban olvashatjuk a többi mezőgazdasági munkáról: „Konfirmáció után a lány kapálásban, szénagyűjtésben már együtt dolgozik a családdal, ha esetleg a gyengébb leánygyermek sorába bele is segítenek a mellette dolgozó felnőttek. Répaegyelésben azonban, ahol a legmélyebbre kell hajolni, a fiatalok oldalán van az előny, gyorsabban haladnak, mint az idősek."[16]

Ki kell emelnem még egy jellegzetes leánymunkát, mely ugyancsak a házi, ház körüli munkák közé tartozik, a v í z h o r d á s t. Meg kell jegyeznem, hogy a cipekedés, teherhordás egyébként is női munka volt. A Bódva vidékén a századfordulón megszólták azt a lányt, aki nem batyult. A két világháború közti időben azonban már az anyja cipekedett helyette.[17] A vízhordás szórakozási, udvarlási alkalmat is jelentett a nagylányoknak. Réső Ensel Sándor írja a múlt században: „Minden háznál az eladólány kötelessége, ahol csak vagyon korán reggel ivóvizet hordani."[18] Kiss Lajos szintén a múlt századból, szemléletesen írja le a vízhordást: „Régen csak gémeskutak voltak az utca végeken, odajártak ivóvízért és mosdóvízért a lányok, karjukon a két mázas kantával. Sokszor 10—15 is volt a kút körül, mert csak egy kantát meríthetnek meg az ostorfán, tehát várni kell a sorjára, hacsak merigető kötelet nem hoztak magukkal. Míg az amelyik előbb jött merít, a többiek összeállnak, beszélgetnek egymással: még gyakran vár is az egyik a másikra, mert jobb szeretnek társasággal csapatostul menni, sőt, ha útközben valami jó cimborával akadnak össze kiöntik a teli kanta vizet is, s visszamennek, hogy együtt lehessenek egy kis ideig, legalább kibeszélgetik magukat. Olykor-olykor a legényekkel tréfálódznak, akik ide a nagy kútra hozzák el a lovat itatni. Mikor aztán ötenhatan egy csapatban mennek hazafelé, rákezdik csengő hangon azokat a gyönyörű nótá-

[11] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978. Barki Kálmánné Ábrahám Rozália (1897).
[12] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978 Bedi Ilona (1926).
[13] Jávor Katalin (1966. 13—15.) nyírségi család munkamegosztása kapcsán arról ír, hogy az eladó sorú nagylány gondja a főzés, süteménykészítés, mellette a takarítás, ágyazás, söprés, a föld mázolása és más, anyjával együtt végzett háztartási munkák. — Nagy Gyula (1975. 421—422.) Vásárhely Pusztával kapcsolatosan írja, hogy „közszájon forgott: a lány addig nem mehetett férhö, míg főzni s kenyeret sütni nem tudott." — Ilia Mihály—Juhász Antal (1971. 235.) Tápéról mondja, hogy 12—13 éves korban kezdték a lányok a kenyérsütést tanulni, 15—16 éves korban készítettek önállóan. — Bertalan Ágnes (1963. 29—31.) szerint a nagylány általában minden kézi s kinti munkában csak segít. S ez itt a lényeg, önálló munkája, azt lehetne mondani, hogy a vasalás és a süteménykészítés" — Szücs István (1976. 201—210.): „A század első felében még természetes volt, hogy 12—14 éves korában minden leány megtanuljon gyúrni, főzni, pár évvel később dagasztani és kenyeret sütni" — írja a vajdácskai nőkről.
[14] Jávor Katalin 1966. 5—6. Idézi adatközlőjét: „Mikor 10 éves voltam, én főztem, édesanyám szedte a markot, de mikor már 11 éves voltam én szedtem a markot, édesanyám főzött." — Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978, Barki Kálmánné Ábrahám Rozália (1897): „Már mikor nagyobb lettem azt mondtam anyámnak: Én megyek, most maga idősebb. Szedtem a markot."
[15] Fél Edit—Hofer Tamás 1967. 16—17.
[16] Fél Edit—Hofer Tamás 1967. 11—12.
[17] Ruitz Izabella 1966. 93.
[18] Réső Ensel Sándor 1867. 175.

kat."[19] Ugyancsak múlt századi szegedi leírásból idézek, Kovács János monográfiájából: „Alig alkonyul le a nap már az eladók szép puccosan felöltöznek, mert tudják, hogy útonútfélen, utcáról utcára sok szem kíséri figyelemmel míg a tiszaparti merigetőig érnek a hol meg a legény csapat veszi szemügyre őket." „Ha új a lány korsója, vagy köcsögje azt hirtelen kell a víz alá nyomni, hogy egyenletesen szép piros legyen a kanta vagy a köcsög, mert az egyenletesen piros korsó a háznak is, az eladó lánynak rendességi díszét képezi. A merítésnél éppúgy, mint mikor inni akarnak, szokásos egy keveset visszalöccsinteni a Tiszába." A szerző megállapítja, hogy a „Tiszára járás és tánchely közvetítik tulajdonképpen az érzelmeket és a házasságot a szegedi nép egy része között." A vízvezeték és az ártézi kutak révén a Tiszára járás már a századfordulóra veszített korábbi jelentőségéből.[20] Az első világháború idején lánykodó Győri Klára széki parasztasszony önéletírásában így emlékezett meg a vízhordásról: „Széken nagy bő sósvíz forrás, nagy sós víz kutak voltak. A nép onnan hordta a szerda és csütörtöki napon a sózás számára a vizet. Ezek a reggeli órák örömöt jelentettek a fiatalságnak. A sós kút közeli széle volt a községnek ott boldogan serénykedtek, sürögtek-forogtak a lányok—legények, vederbe, kártyusba szállították haza a vizet."[21]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy valamennyi rétegben általánosan részt vettek, segítettek a lányok a ház körüli munkákban, takarításban, főzésben, mosásban, egyes vidékeken ide sorolhatjuk a tehenek megfejését is, a ház körül tartott jószág ellátását. A főzési műveletek közt részben a tésztanyújtás, részben a kenyérdagasztás, kenyérsütés számított olyan teljesítménynek, ami igazolta, hogy a leány tudásban-ügyességben, fizikai erőben már teljes értékű női munkaerő. A mezei munkákban a lányok részvétele sokkal esetlegesebb. A marokszedés mellett általában kapával végzett munkák — a kukorica-, répa-, dohányföldön, a kertben, a szőlőben — hárult rájuk.

2. Leányok részvétele társasmunkákban

Az önellátó paraszti gazdaságokban az egyik legfontosabb női munka volt a kendertermelés és -feldolgozás. A kendermunkával számos társasmunka járt, melyek leányoknak és legényeknek ismerkedési, szórakozási alkalmat is jelentettek. A kendermunkák mellett hasonló funkciót töltöttek be az évenként, periódikusan visszatérő további társasmunkák, a kukorica- és tollfosztás, egyes vidékeken a lekvárfőzés és a szőlőőrzés.

A társasmunkák jelentőségét növelte, hogy közösségi ellenőrzéssel valósította meg a hagyományos munkafolyamatokba és a munkaerkölcsbe való belenevelődést. Sokfelé az volt a szokás például, hogy a fonóból elmaradó leányt nagy zajjal felkeresték a legények, kikolompolták, kicsengették, s ha lustaság miatt maradt el, akkor taligára ültették vagy szánkón húzták a fonóba.[22] A legények nemcsak a megjelenést, hanem a munkát is ellenőrizték. Ismert módszer volt az ún. kulcspróba: a hanyagul fonó leány guzsalyából későn és csörömpölve esett ki. Még a kocsmában is beszédtéma volt a legények közt, hogy ki a jó fonó ki a lusta.[23] A fonómunkát ellenőrző jeles nap volt Miklós nap (dec. 6.). Réső Enselnél olvashatjuk Kalotaszegről: „Miklós napján a leányos házakat az ifjú legények rendre járják, megvizsgálják a darab fonalakat, s azon leányt, aki november első napjától kezdve minden héten egy darab fonalat nem mutathat, hamuval töltött zacskóval megütögetik."[24] A fonás, a fonómunka a férjhez menni készülő lány egyik értékmérője volt. Csíki adat szerint Vízkeresztkor (jan. 6.), házszenteléskor a leányok cérnát tettek az asztalra. A papot kísérő ministránsgyerek így dícsérte a leányt: „Jó fonó, jó fonó, jókor fölkelő, négy lón s hintón vigyék férjhez!" akinek azonban nem volt az asztalon cérnája így csúfolták: „Rossz fonó, rossz fonó, félig aluvó, hamuba heverő, koszos taligán vigyék férjhez!"[25]

A fonók, akár leány vagy asszony és leány közös fonók voltak szervezés tekintetében kétfélék lehettek: házról házra járó fonók, vagy az egész időre (az őszi betakarítás utáni időtől farsang végéig egy házat bérlő fonók. Ahol leányfonók voltak szokásban, többnyire az egykorú egy évjáratba tartozó leányok szervezték a maguk fonóját. A leánybandák és az általuk létre hozott fonók a két világháború közötti időszakban egyre

[19] Kiss Lajos é. n. 237—238.
[20] Kovács János 1901. 322.
[21] Győri Klára 1975. 44—45.
[22] Lajos Árpád 1974. 122.
[23] Lajos Árpád 1965. 171—173.
[24] Réső Ensel Sándor 1867. 175.
[25] Bálint Sándor 1976. 404.

inkább a vallási és vagyoni összetartozást is reprezentálták. A fonó sokfelé a második világháború után szűnt meg, másutt polgárosultabb vidékeken már a századfordulón.[26]

A kukoricafosztóban a munka mellett a tréfálkozás, szórakozás kapott nagy szerepet „mikor találtak egy-egy üszkös kukoricát, az jó fekete, avva kikenték a lányokat." „Akkó hogyha vót tejeskukorica fére lett téve, délbe atta fő a néni, akiná fosztottak. A legények, lányok azér is mentek kicsit eviccelüdni."[27] A kukoricafosztás egyenlő vagyoni állapotúak közt kölcsönös segítség volt. Sokfelé azonban a szegényebbek is elmentek egy kis kukorica vagy csuhé fejében, a részes viszont köteles volt ebben a munkában is részt venni. A fosztó jó alkalmat jelentett mesélésre, dalolásra, sőt a munka végeztével gyakran táncra is.[28]

Tollfosztóban serdülőkorú és felnőtt leányok és asszonyok dolgoztak téli időszakban, meghívásra látogatott vagy bérelt házaknál. A közös tollfosztás még eleven hagyománynak tekinthető. Ahol már korábban megszűnt a fonó, a maszkos alakoskodók a fosztóba mentek farsangkor. A fosztót látogató legények közismert tréfája volt, hogy hazafelé menet a tollkocsányokat egyik-másik lány háza elé szórták, s ha reggelre odafagyott, levonták a konzekvenciát a lány serénységére, munkaszeretetére vonatkozóan.[29]

A lekvárfőzés is kölcsönös segítséggel történt egyes vidékeken. Ebben a munkában is részt vettek a fiatalok. Beregdarócon az ő feladatuk volt a kavarás.[30] Tápén a fiatalok társasmunkája volt az (gyékényfeldolgozáshoz tartozó) *ijansodrás*. Nyáron sokszor késő estig nyújtották, miközben tréfálkoztak, szórakoztak.[31]

A határban végzett munkák közül segítőkkel, fiatalok részvételével, folyt a szénagyűjtés. Erdélyben és egyes északkeleti falvakban ilyenkor ünnepi viseletet öltöttek, s a munkát este tánccal, mulatsággal zárták be. „A kalákában végzett kényelmes munka, illetve a saját birtokon végzett szénacsinálás ünnepi hangulatát, a társasmunka örömét, amely kétségkívül a 20. századig fennmaradt a nyelvterület számos részén, már a 19. században egyre jobban háttérbe szorította az uralkodóvá váló kapitalista bérmunkaformák rideg hajszája" — írja Paládi Kovács Attila.[32]

Végezetül szólnom kell a fiatalok egy sajátos, szinte rituálisnak mondható társasmunkájáról, összejövetelérőI a sárközi szőlőőrzésről. Ünnepi ruhában vonultak ki a lányok a szőlőhegyre, ahol kerepeléssel, kiabálással riogatták a madarakat. A legények bandákba verődve járták a hegyet. Este a hálótanyán ettek-ittak, sőt együtt is aludtak.[33]

A társasmunkák jelentősége különösen az eladósorú nagylányok életében tűnik ki. A leány itt már nemcsak a családjában, hanem a közösség színe előtt ad számot a rátermettségéről, szorgalmáról és munkabírásáról s ezzel férjhezmeneteli esélyeit is nagyban meghatározza. Mindez kiegészül azzal, hogy a társasmunkák szórakozási, ismerkedési alkalmak, melyek ugyancsak a házasság lehetőségeit puhatolják illetve készítik elő. Ide kívánkozik Vankóné Dudás Juli megjegyzése a fonóval kapcsolatban; „Igaz, aki elment szolgálni, az nem járhatott fonóba. A falu lányait a fonó nevelte."[34]

3. Járandóságért és bérért végzett leánymunkák

A gazdálkodó, jobb módú családok a családi munkaszervezetben felhasználták a leánymunkát, de nem tartottak igényt a munkájából származó jövedelemre. A kevesebb földű vagy föld nélküli rétegeknél a nagylány gondoskodott a kelengyéjéről, hozzájárult az ellátásához, fenntartotta önmagát sőt gyakran családja ellátásáról is kellett gondoskodnia.

[26] Lajos Árpád 1965. 159.; Szendrey Zsigmond 1928a, 1928b.

[27] Saját gyűjtés Bük, (Vas m.) 1978. Bedi Ilona (1926).; Lukácsháza (Vas m.) 1966 Tóth József (1910).

[28] Szendrey Ákos 1938b.; Kovács János 1901. 321.; Ruitz Izabella 1965. 95—96.; Kresz Mária 1941

[29] Ruitz Izabella 1965. 96—97.; Varga Ignác 1921. 97—98.; saját gyűjtés Lukácsháza (Vas m.) 1966, Tóth József (1910); Bozsok (Vas m.) 1966, Blasics József (1900); Szendrey Ákos 1938b. 281.

[30] Papp Zoltán 1975. 250—251.

[31] Ilia Mihály—Juhász Antal 1971. 241.

[32] Paládi Kovács Attila 1977. 117—120., 130—131.

[33] Szendrey Ákos 1938b. 276.; Dömötör Tekla 1974. 57—58.; Csalogovits József 1936. 142—143.

[34] Vankóné Dudás Juli 1976. 254.

A bérért végzett leánymunkák alábbi formáiról szólok:
3.1 alkalmi és időszakos leánymunkák a faluban és környékén,
3.2 summásság, részes aratás,
3.3 falusi szolgálólány,
3.4 városi szolgálólány,

3.1 alkalmi és időszakos leánymunkák a faluban és környékén

A családban is gyakran első feladata volt a cseperedő leánynak a libaőrzés. A szegényebb családokban ez jelentette az első olyan munkalehetőséget, amivel szolgálatba állíthatták a kislányokat. Kiss Lajos hódmezővásárhelyi adatai szerint a múlt században 5—6 éves kortól, később 10—12 éves kortól szent György naptól (ápr. 24.) szent Mihályig (nov. 1.) szegődtették a libapásztort. Ismerős ajánlotta őket a gazdasszonyoknak vagy a múlt század nyolcvanas éveitől a régi artézi kútnál az anyjukkal várták a gazdasszonyokat és alkudtak meg velük.[35] Vankóné Dudás Juli a két világháború közötti időszakról írja: „Ha libát őrzött valaki 13—16—20 éves korban az nem volt szégyen, mert a megélhetés egyik fontos eszköze volt."[36] Zsombói (Csongrád m.) adatközlőm saját életéből emlékezett vissza a 30-as, 40-es évekre, kisebb és nagyobb lánykorának munkalehetőségeire: „Elszegődtettek bennünket. Ruhára valót kerestünk, mikor már nagyobbak voltunk. Tanyasi lány libát őrzött, jószágot. Mink voltunk otthon öten jányok. Hát az apraját, akit nem tudtak otthon hasznosítani elszegődtették másik nagygazdához, ahol sok jószág vót vagy dajkának. Én is minden évben szógáltam 16 éves koromig. Míg kisebb vótam tanyán, aztán meg városon. Apám azt mondta majd ott művelődöm. Node azé azt nem sajnálom, csak ragad a gyerekre valami. Csak azér haragudtam, mikor pásztornak szegődtetett."[37]

Azok a leányok is, akik otthoni környezetben tanulhatták meg a házi és ház körüli teendőket, a kelengye megszerzéséért vagy bővítéséért elmentek napszámba. A Bódva vidéki lányok gordonyt szurkáltak, földet tisztítottak. Két napi munkával megkerestek egy blúzravalót. Részt vettek az urasági szőlő kapálásában, szüretben, dió és almaszedésben, sőt a földesúri, papi, paraszti birtokon a részes aratásban is. A 30-as, 40-es években a fenyőtelepítés biztosított munkalehetőségeket a fiataloknak 70 fillér napszámért.[38] A sárpilisi törzsökös családok lányai is vállaltak néha napszámot, hogy eldicsekedhessenek azzal a szoknyával, amit maguk kerestek.[39] Biharugrán régen az uradalomban, újabban a tógazdaságban vállaltak napszámos munkát a nagylányok és a keresetüket magukra költötték.[40]

A szegényebb lányok azonban rendszeresen jártak napszámba. Gémes Eszter balástyai (Csongrád m.) parasztasszony arról ír, hogy lánykorában az I. világháború idején a napszámosokat házról-házra járva fogadták. A 13—14 éves lányokat szőlőkötözésre és kapálásra hívták.[41] A legtöbb szegény lány az apjával ment napszámba, s mint Balogh István megjegyzi: „Az ilyen szegényemberek lányai eltérően a gazdalányoktól a mezei munkát éppen olyan jól értették, mint a fiúk. A ház körüli munkát télen lesték el az anyjuktól, de igazában csak asszony korukban tanulták meg teljesen. Viszont legtöbbje kiválóan értette a szőlő és répamunkát."[42]

Ecseri Lajos „A magyar földműves nép munkája" c. tanulmányában így ír: „A fiatal lányok tavasszal acatolni járnak a réti földekre csekély napszámért, a szénagyűjtésnél már jobban fizetik őket. A szikes földeken némely évben sok szikfűvirágot szednek az arra lakó lányok, asszonyok. A cukorrépa körüli munkában, mint egyelés, kapálás szintén sok lány vesz részt, ezt a sok hajladozással járó munkát jobban bírják, mint a férfiak."[43]

Napszámba jártak az uradalmi cselédek lányai is, így keresték meg a ruháravalót. Az első világháború idején egy somogyi mesemondó elmondása szerint már 12 éves kortól eljártak a lányok napszámba kapálni. Eleinte 40 krajcárt kaptak, később hatvanat, a

[35] Kiss Lajos é. n. 7—31.
[36] Vankóné Dudás Juli 1976. 137.
[37] Saját gyűjtés Zsombó (Csongrád m.) 1977. Tanács Ferencné Bálint Ida (1926).
[38] Ruitz Izabella 1966. 104.
[39] Kovács Ágnes 1942. 27.
[40] Bertalan Ágnes 1963. 32.
[41] Gémes Eszter 1979. 44—49.
[42] Balogh István 1969. 241—244.
[43] Ecseri Lajos 1930. 56. 41.

nagylányok meg nyolcvanat. „Mikor mán tizenöt évezs vótam messzi mentünk dógozni. Mikor reggel mentünk még malom előtt sötét vót, este meg gyüttünk, má hódvilág vót."[44] A századfordulói beregdaróci uradalmi cselédlányok, de a napszámosok lányai, sőt néha a gazdálkodók lányai is napszámba jártak. 16 éves kortól vettek részt az erős nagylányok a ganéjterítésben (40—50 fillérért, ugyanezért a férfiak 70 fillért kaptak), a lekaszált őszi vetés ponyvába gyűjtésében, kihordásában a föld végére (30—40 fillér), de a legfontosabb munkájuk a tengeri- és répakapálás volt.[45]

Az alkalmi és időszakos munkák a faluban vagy a falu környékén igen változatosak lehettek, így ezekben a munkákban részt vevő lányok sokoldalúbb munkaismeretre és gyakorlatra tettek szert, mint jómódú társaik.

3.2 Summásság és részes aratás

Felemás életet éltek a summások, köztük a summáslányok: mintegy fél évig uradalmakban, szinte mint cselédek dolgoztak, télen falusi szegényparasztok voltak. A summásmunka tavasztól őszig tartott, különféle növényápolási, betakarítási és egyéb munkák tartoztak bele.[46] A hodályokban elhelyezett mezőkövesdi summások, lányok és legények, fiatal és idősebb házasok részben a hagyományos otthoni életüket próbálták rekonstruálni, emellett azonban sajátos summásszokásaik is kialakultak. A hodályban, mint Sándor István írja, a leánybanda az ajtóval szemben kapott helyet. A summáslányok arra törekedtek, hogy legalább a fekhelyüket és környékét a szegényes körülményeik közt is kidíszítsék. A társasélet és az udvarlás is az otthoni hagyományoknak megfelelően alakult, a summásmunka körülményeihez alkalmazkodva. A fiatal lányok például ún. tarlókeresztanyát választottak, aki segített a ruhájuk rendben tartásában, a fésülködésben, a főzésben. Ezt a kapcsolatot hazatérve is megtartották.[47] A summáslányokat levelek révén otthonról is ellenőrizték.[48]

A részes aratók többnyire valamelyik női családtagjukat vitték marokverőnek. A cséplőgépek bevezetése után az erősebb marokverő lányok a gépnél is dolgoztak félrészesként.[49] A részes aratás jelentőségét a leányélet szempontjából így fogalmazta meg Takács Lajos „Nem kevésbé fontos próbát jelentett a tarló a marokszedőknek is, különösen ha fiatal lányok voltak. Ez volt az egyik legfontosabb alkalom, hogy a felnőtt — vagy felserdült — lány munkájával is bemutatkozhatott a falu közössége előtt. És ez azért is fontos volt, mert e munkának híre ment, és ennek alapján alkották meg róluk a véleményt, hogy »dolgosak vagy lusták«. Ez pedig nagyban meghatározhatta férjhez menetelüket is. Ezért is szokták mondani az idősebbek az első alkalommal tarlóra induló fiatal lányoknak: «Ugy dolgozz, hogy ott sokan látnak ám! Sose feledd, hogy sokan figyelnek.»[50]

A néhány felvillantott példa is mutatja, hogy akár a summásságban akár a részes aratásban való részvétel, a falutól való kisebb-nagyobb földrajzi távolság nem jelenti a falu társadalmától s főként a falu kontrolljától való elszakadást.

3.3 A falusi szolgálólány

A szakirodalomban Kiss Lajos írja le a legrészletesebben, a legsokoldalúbban a falusi szolgálólányok különböző típusait, felfogadásuk idejét, bérüket, napi munkájukat és szórakozásaikat Hódmezővásárhelyről. Az ún. nagyszolgáló munkája lényegében megegyezett a korabeli nagylányok házi munkájával. Lényegesen nehezebb élete volt azonban a tanyai szolgálóknak. Szolgálót korábban csak a nagygazdák alkalmaztak, de a két világháború között már a 30—40 holdas gazdák is.[51] Tápén is a nagygazdák fogadtak szolgálót vagy azok a családok, ahol az asszony beteges volt. 1905-ben 7 gyerek mellé fogadott szolgáló dolga a következő volt: 5-kor kelt, begyújtotta a tűzhelyet, szalmát hordott a kazalból, befűtötte a kemencét, tehenet fejt, reggelit készített, kitakarított, öltöztette, gondozta a gyerekeket, mosott rájuk, segített a főzésben, segített a ház körüli munkákban, aratáskor markot vert, 9—10 órakor feküdt le. A házban a konyhában aludt s az ágy-

[44] Dobos Ilona 1962. 108—109.
[45] Papp Zoltán 1975. 180—185.
[46] Sárközi Zoltán 1972. 321—382.; Balassa Iván—Ortutay Gyula 1979. 73—75.
[47] Fél Edit—Hofer Tamás 1979. 10—15.
[48] Sándor István 1956. 185—196.
[49] Györffy Lajos 1959. 116—127.
[50] Takács Lajos 1977. 155.
[51] Kiss Lajos é. n. 41—106.

fejben tartotta a holmiját. Vasárnap a 3 órás litánia után elmehetett a bálba. A 20-as, 30-as években a családok munkaszervezetének megfelelően segített a gyékényátvételben, a mezei munkákban.[52] A vas megyei Bük község ún. felsőbüki része a grófi birtokhoz tartozott. Az itt élő katolikus uradalmi cselédek leányai többnyire elmentek szolgálni. Kálmán Istvánné a 30-as években a helybeli hentes és kocsmárosnál volt alkalmazásban. 12 éves korában került oda. Eleinte a gyermekek mellett pesztráskodott, 8 pengőt kapott és ruhát. „Aztán . . . söpörtem a kocsmát, takarítottam, mindig úgy ahogy belenyőttem. Először még nem is tudtam az ágyat bevetni ollan piciny vótam. Később mostam, mosogattam. A konyhán vót egy kis összetulós ágy, abba aluttam. Később má kezdtem főzögetni . . . Vasárnap délután két-három óra kimenő, kicsit hazamentem és már mentem vissza. Mert köllött fejni is. Gazdálkodtak is."[53]

Egy másik asszony ugyancsak Felsőbükről így beszélt a lánykoráról: „14 éves koromba (1942) ekerültem egy parasztházhoz szolgálni. Ottan mindenféle munkát kellett végezni. Kilenc kenyeret dagasztottam, tehenet fejtem 14 éves koromba és még mellette a mezőre is kellett menni . . . Reggel elkezdődött: be kellett menni az istálóba a teheneket lefejni. Utána el kellett menni a csarnokba elvinni a tejet. Hazajöttem, elmosogattam. Neki kellett állni főzni. Vót az ebéd. Utána mosogatni. Délután a mezőre kellett menni. Levestésztát is olyat kellett gyúrni, addig nem is vette át az asszony, amíg az ujságpapírt el nem lehetett alatta olvasni."[54]

A példák jól mutatják, hogy a hagyományos női munkákba való belenevelődés a szolgálóskodás helyén, a gazdasszony irányításával hasonló rendben történik, mint a családi munkaszervezetben, csakhogy a házi munkákból éppúgy ki kellett vennie a részét, mint a mezei munkákból, s kímélésről aligha beszélhetünk.'

3.4 Városi szolgálólány

A falu helybeli „úri" házaihoz is kerültek falusi lányok szolgálónak, cselédnek, pl. Vajdácskán az értelmiségi és kereskedő családokhoz. Teljes ellátást és 20—30 pengő fizetést kaptak a két világháború között.[55] Biharugrán a század elején a helybeli úri házakhoz 10—12 éves lányokat adtak cselédnek, de ezt szégyellték.[56] A múlt század végén és a századfordulón Hódmezővásárhelyen a városi szolgálat egyik fő formája a pesztraság volt. 9—15 éves lányok két évre mentek pesztonkának. Kommendálták vagy a piacon fogadták fel őket.[57] A tápéi lányok Szegedre, felsővárosi iparosokhoz, kereskedőkhöz jártak szolgálni. A szülők féltették őket, hogy elromlanak a városban. Általában csak hónapszámra szegődtették őket, de volt éves- és hetibéres is. A cselédeskedés ideje alatt ismerték meg az asszony korukra szükséges munkákat.[58] Beregdarócról Beregszászra mentek az uradalmi cselédek, a napszámosok sőt a gazdálkodók lányai is szolgálni. Általában 16 néha 14 éves kortól, többnyire beajánlás útján jutottak a házakhoz. Bérük 15—18 forint volt. A helybeli úri házakhoz is elszegődtek. A pesztra bére attól függött, hogy mit tudott ellátni. Általában ruha, cipő, kendő, kötény és 10 ft. volt a bére.[59] Győri Klára széki parasztasszony is 10 éves korában először pesztrának ment, azután éveken át gazdálkodó családoknál a Hostátban dolgozott. A cselédpiacról így ír: „Engem mindig megfogadtak még előző nap, mert nálunk Székről szokás volt elsejét megelőző napon beutazni Kolozsvárra, hogy elsején kora reggel eléállhasson a cselédpiacra."[60]

A városban szolgálókkal kapcsolatban a paraszti közvélemény megoszlott. Egyesek úgy vélték, hogy a parasztlány javára szolgál: „Elmentem szolgálni Sopronba. Hát tanulni egy kicsit, hogy kikapcsolódjak, hogy más élet is van. Igen jó volt, mert aki nem volt kinn a háztól, az más az meglátszott rajta mindenképp."[61] Vankóné Dudás Juli szubjektív csodálata a városi cselédlányok iránt érdekesen vegyül a falu közösségének a fonó tekintetében kifejezetten elutasító magatartásával: „Az a lány tette helyesen, aki el-

[52] Ilia Mihály—Juhász Antal 1971. 206—207.
[53] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978. Kálmán Istvánné Lengyel Mária (1929).
[54] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978. Dancs Pálné (1928).
[55] Szücs István 1976. 201.
[56] Bertalan Ágnes 1963. 29. „Az apja szégyelte s azzal mentegette magát: hadd tanulja a házi munkát!"
[57] Kiss Lajos é. n. 34—41.
[58] Ilia Mihály—Juhász Antal 1971. 207—208.
[59] Papp Zoltán 1975. 55—93.
[60] Győri Klára 1975. 55—93.
[61] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978. Bús Pálné Balogh Karolin (1924).

ment a fővárosba cselédnek egy úri családhoz. Nálunk lenézték a szolgálókat, nagyon kevesen is mentek el a faluból. Előfordult, hogy summásként elmentek napszámba, de szolgálni nagyon kevesen . . . Ott műveltebb lehetett, sokat-sokat tanulhatott. Kikapcsolódott a falusi egyszerűségből . . . Én mint gyermek csodáltam őket."[62]

A közelmúltban Gyáni Gábor felmérést végzett az 1920-as évek fővárosi cselédeinek származásáról. A házicselédek több mint fele 25 év alatti hajadon volt. „A városi cselédsor az ipari forradalom nyomán kibontakozó társadalmi modernizáció kezdeti periódusában a nők nagy tömegei számára egy meghatározott életciklust voltak hivatva kitölteni. Ezen életciklus a családi közösségből történő, általában a 15—20. életév között bekövetkező kiválással indult és bizonytalan időben, rendszerint a 20—30. életév határain belül realizálódó férjhezmenetellel ért véget." A cselédek származási összetételét az alábbi táblázat szemlélteti:

Gazdasági ág		%
Mezőgazdaság	25 636	49,7
Ipar	13 481	26,1
Szolgáltatás	4 288	8,3
Egyéb	3 593	7,0
Ismeretlen	4 607	8,9
Összesen	51 610	100,0

A táblázatból kiderül, hogy nem kizárólag paraszti eredetű volt a cselédség. A szerző megvizsgálta az egyes gazdasági ágakon belüli rétegződést is. E szerint az agrár-eredetű házicselédek több mint háromnegyede (78,9%-a) 20 230 fő volt földműves, 1162 (4,5%) pedig gazdasági cseléd, birtokos paraszti rétegből 1809 fő származott (7,1%), az uradalmi alkalmazottaktól 639 fő, valamint feltehetően uradalmi kertészek gyermekei 595 fő. A munkavállalás egyik oka az anyagi szükségből keletkezett kényszerhelyzet, a másik a szabadabb, kötetlenebb életforma és a viszonylag jó kereseti lehetőségek. A cselédmunka is a későbbi házi munkákra készített fel: „a házicselédmunka mint társadalmi forma ugyanazokat a viszonyokat termelte újra, amelyek a nők korábbi társadalmi helyét is elsősorban meghatározták és körülírták: a gyermeknevelésre- gondozásra és a háztartási teendőkre szűkülő tevékenységet, valamint a családon belüli, egy családi keretben szerveződött közösségen belüli, paternalista jellegű, közvetlen személyes függéssel szembeni lojális beállítottságot."[63]

4. Vélekedések a munkáról

Noha adataink egy része arra utal, hogy bizonyos társadalmi rétegeknél a nehezebb fizikai munkától kímélték a leányokat, különösen eladósorban, nem jelenti azt, hogy más területen ne hasznosították volna a munkaerejüket. A hagyományos paraszti erkölcsben a legény és a lány egyik legfontosabb értékmérője volt, hogy jó dolgos-e?[64] Kiss Lajos megjegyzi: „Az okos anya azért szoktatja rá az asszonyi dolgok mentül tökéletesebb elvégzésére, hogyha bajba kerül, ne akadjon fenn. Akivel gyengén bánnak, később asszony korában bánja meg a mulasztást."[65] A kalotaszegi Nyárszón Kresz Mária a 40-es években is azt tapasztalta, hogy a nagylánytól elvárták, hogy mindig talpon legyen.[66]

[62] Vankóné Dudás Juli 1976. 254—255.

[63] Gyáni Gábor 1979. 67—76.

[64] Örsi Julianna 1976. 37—38. Többek között azt írja, hogy: „A közösségek ellenőrző ereje is hatással volt a családokra, hogy gyermekeikkel kellő időben tanítsák meg az egyes munkafajtákat. A legény és leány egyik legfontosabb értékmérője volt, hogy jó dógos-e. Így ha a családnak nem is volt szükséges a legény vagy leány munkája, akkor is csináltatták vele, hogy beleszokjon a paraszti munkaerkölcsbe."

[65] Kiss Lajos é. n. 231—232.

[66] Kresz Mária 1949. 12. „tyúk kis kaparó lábát egye meg, hogy olyan gyors munkás legyen, mint ahogyan a tyúk kapar."

A munkában elért sikerek gyakran életre szóló élményt jelentenek, akár a családban, akár a falu közössége előtt, akár idegenben végzett munkáról is van szó. A legnagyobb dícséretet a szülő elismerő szavai jelentették: „Hogyne, már majdnem 14 évesek leszünk és én már tudok mindenféle gazdasági munkát, mivel apám jobbkeze vagyok, mint ő mondani szokta."[67] GÉMES Eszter parasztönéletíró is apját emlegeti, aki még a tetőfedésre is megtanította: „Annyira igyekeztem a munkámmal kedvébe járni, hogy mindent a legügyesebben csináltam. Mikor vetegettünk, alig emelte fel a kapáját én már csúsztattam a magot, nem kellett a földet tartogatni a kapán, amíg még a mag után kotorásztam. Úgy örültem, ha mondja: — Eszter jön velem vetegetni!"[68] Büszkén emlékezik meg azokról a sikereiről, amit mások földjén végzett munkájával aratott. Megjegyzi: „Nagy kár, hogy senki meg nem örökítette mit műveltek akkor a fiatalok. Úgy vetették magukat a munkára, mint a keselyűk a dögre. Ott voltak a szőlőmunkáknál, metszésnél, permetezésnél, aratásnál, cséplésnél."[69] FÉL Edit és HOFER Tamás Gulyás Juliska szavait idézi Átányról, aki eladó lány korában a répaegyelést tartotta a legkedvesebb munkájának: „Én egyelni szeretek kapircsal, abba az öregek nehezen dógoznak, oszt én első vagyok, én első szeretek lenni."[70]

A munkában elért sikerekre, dícséretekre a korábbi fejezetben is voltak példák. Külön elbírálás alá esnek az idegenben vagy szolgálatban végzett munkára vonatkozó adatok. GYŐRI Klára és GÉMES Eszter önéletírásában egyaránt kiemeli munkabírását és szorgalmát, de a munkaadók elégedettségét is: „Nem fogta a gereblye hosszára a búzaszálakat, akkor megfordítottam keresztbe a kaparást. Nagyon szépen felkapartam. A gazda meglátja, azt mondja: sokan arattak már nálam, de ilyen szép munkát senki sem végzett! — Apám így tanított feleltem."[71]

A jól végzett munka dícséret nélkül is örömöt jelentett: „Vót az anyámnak a testvérgye megkérdezte tudok-e egyezni? Montam, hogy én nem tudok. — Na gyere, majd én megmutatom! — Megmutatta. Ráállítottak egy rendre. Hát az egy rendet, olyan jó pallérom vót, aszongya — Gyere kislányom, majd én kisegíllem neked egyezni. Másnap aszongya, — Ne álljá egy rendre, állj rá kettőre, majd a Feri bácsi kisegít neked egyezni. Kerestem 2 pengő 40 fillért egy nap. Másik nap kisegíllte egyezni meg harmadik nap, negyedik nap én magam is kiegyeztem. Letérdepültem, úgy másztam a földön, mégis szerettem, énekszóval jöttem haza. Reggel szekéren elvittek bennünket. 5 órakor mire munkába álltunk, a föld végén kellett lenni. De akkor is énekszóval montünk reggel is, meg hazafelé."[72]

Egy másik adatközlőm másként vélekedik: „Nagyon küzdelmes volt. ... (Aratásban) fölkeltünk 2 órakor és 10—11 óra felé voltunk ágyba. De dolgozni köllött! Úgyhogy, ha valakinek az orrából elindult a vére, az nem lehetett, olyan nem vót, hogy ő azér most leül. Hát hadd csöpögjön a gabonára. És hogy két kévével menjen az a marokverő, amikor kereszteznek, próbát vóna csak! A négy kévét azt végig köllött, meg az a töménten kaparék! Mennyországba van ma mindenki. Mindenki, akármennyit dolgozik."[73]

Az itt kiragadott példák csak igen leegyszerűsítve szemléltetik a kérdést. Ha történetiségében kívánjuk vizsgálni a leányok munkájának megítélését, a tőlük elvárt munkateljesítményeket, nem térhetünk ki ugyanis a paraszti munkafelfogás, munkamorál általános változásának figyelembevételétől. A paraszti gazdálkodás intenzívebbé válásával, új növénykultúrák megjelenésével ugyanis jelentősen nőtt a paraszti gazdaságokban fölhasznált munkamennyiség, a jobbágyparaszti korszak és az egyoldalú gabonatermesztés időszakának néhány munkacsúcsra összpontosuló erőmegfeszítése helyett az igénybevétel sokkal hosszabb időre oszlott el. Változott a pontos, alapos munkát illető hagyományos elvárás is. Ez érintette az elsősorban nőkre tartozó növényápolási munkákat is.[74]

[67] BERÉNYI Andrásné 1975. 123.
[68] GÉMES Eszter 1979. 37—38.
[69] GÉMES Eszter 1979. 93.
[70] FÉL Edit—HOFER Tamás 1967. 11—12.
[71] GÉMES Eszter 1979. 93.
[72] Saját gyűjtés Bük (Vas m.) 1978. Dancs Pálné (1928)
[73] Saját gyűjtés Zsombó (Csongrád m.) 1977. Monostori Józsefné Kispál Anna (1903)
[74] VARGA Gyula 1972. 267—348.; BALOGH István 1972. 349—428.

Összefoglaló megjegyzések

Az előzőekben összeállított példákkal egy kérdéskörre kívántam ráirányítani a figyelmet, amit szükséges lenne a néprajztudomány eszközeivel alaposabban megvizsgálni. A leányok munkakörének, a család munkaszervezetében betöltött szerepének a vizsgálata egyébként szükségszerűen elvezet a családon belüli szerepek s a családi üzem munkaerő-gazdálkodásának kutatásához. Munkaszervezet, családtípus, üzemtípus összefüggéseit, egymást követő generációkban a változásokat, illetve hagyományos elrendezések továbbvitelét alapos helyi tanulmányok tudnák kimutatni. Ilyen összefüggésekre igen egyenetlen példatáram alapján csak vázlatosan, feltételesen mutathatok rá.

A lányok, általában a nők munkáját illetően kétségtelenül jelentős táji különbségek voltak a magyar paraszti társadalomban. Ezekre a különbségekre kifejező példát hozott Kresz Mária referátuma ezen a konferencián. Szembeállította a szilágysági Bogdánd (és a palóc területek) asszonyainak intenzív részvételét a mezei munkában az alföldi munkaszervezéssel, ahol a nőknek jóval kisebb szerepe van a határbeli munkákban. A Szilágyságban, a palócoknál apró gyereküket mezei bölcsőben vitték magukkal az asszonyok, ez a tárgy mintegy indikátora a sok női mezei munkát igénylő munkaszervezéstípusnak. Efféle különbségek esetenként etnikus különbségekhez társulhattak — Berzsenyi Dániel például 1833-ban úgy ítélte meg, hogy a magyarok (szerinte célszerűtlen módon) alig vonják be a nőket a mezei munkába, szemben a németekkel, akiknél sokkal lazább a férfi és női munkakörök elhatárolása. Megállapítását föltehetően dunántúli falukban tett megfigyelésekre alapozta.[75]

Mindez egy olyan szélesebb kérdéskörbe tartozik, aminek csupán részlete a lánymunka kérdése — a férfi és női szerepek elosztásáéba.[76] E tekintetben bizonyos változási tendenciákra már rámutattunk. A kapásnövények, ipari növények növekvő szerepe a parasztgazdaságokban megnövelte a női munka arányát. Ugyanezek a kultúrák a női, közte a nagylány munkaerő számára külső hasznosítási lehetőségeket is teremtettek napszámos munka, részes munka s az uradalmakban summásmunka formájában. A háztartáson belül viszont ugyanekkor csökkent, sőt visszaszorult a fonás-szövés sajátos női munkáinak a jelentősége.

Kovács Ágnes sárközi, Balogh István hajdúsági idézett megfigyelései azt mutatják, hogy a határbeli mezőgazdasági munkákba a jómódú, törzsökös családok lányai sokkal kevésbé kapcsolódtak be, mint a szegényebb családok, „beköltözöttek", „tanyasiak" lányai s azok a lányok, akik napszámba jártak. Ezeket a rétegspecifikus különbségeket gazdasági és presztízs okok egyaránt motíválhatták.

Összehasonlítva a fiúk, legények sokszor pontosan körülhatárolt munkaköreivel, a lányok munkában való szerepe elmosódottabban rajzolódik ki. A háztartáson belüli segítő szerepek mellett a gazdaságban főként a növényápolás, betakarítás, fejés mutatkozik leány feladatnak. Egy ilyen leány munkakör meglétét bizonyítja az is, hogy betöltésére tehetősebb parasztcsaládok szolgálót alkalmaztak — ha saját leányuk nem volt vagy már túl előkelő volt ezekhez a munkákhoz. Voltaképp a kor s feladat szerint különböző leányceleséd-típusok — pesztra, elsősorban háztartásban segítő szolgáló, a mezei s állatok körüli munkában is dolgoztatott „tanyai" szolgáló — a lányokkal kapcsolatos különböző paraszti munkaerő-szükségleteket fejezik ki. Másfelől a szegény családok számára, akik saját gazdaságukban úgysem foglalkoztathatták lányukat, lányaikat, kifejezte a leány-munkaerő értékesítésének lehetőségeit. Ezekhez járult még a napszám, summásmunka, gyári munka, városi cselédkedés sokféle lehetősége. Az agrárproletár családokban így a lányok férjhezmenetele előtti mintegy tíz éves kereső periódus a család életfönntartásának fontos forrása lehetett.

Hogyan befolyásolta a lányok munkaszerepeit a házasodási stratégia? Bevezetőben említettük, a lányok sajátos „kívülállását" a gazdaságon, azt, hogy kelengyéjük kiállítása, de esetleg öltöztetésük is anyjuk külön bevételeiből és saját munkájukból kellett, hogy kikerüljön. A „gazdaság" és a háziasszony külön pénzkezelését, a lányok kelengyéjének összegyűjtését asszonyi munkával, libanevelléssel stb. részletesen ismerjük Átányról.[77] Másutt a kelengye szertelenül kibővült s a lányok öltöztetésével együtt vetélkedés

[75] Berzsenyi Dániel 1943. 159.

[76] Erről a kérdéskörről skandináv és német etnográfusok 1975-ben számunkra is tanulságos vitát rendeztek. Vö.: Wiegelmann, Günter 1975, Højrup, Ole 1975, Löfgren, Orvar 1975, Pedersen, Ragnar 1975.

[77] Fél Edit—Hofer Tamás 1972. 399—401. A lányos asszony nyáron négyszer tép tollat a libákról, ősszel az egész csapatot eladja, árukon a kelengyébe huzatokat s egyéb ruhafélét vesz.

tárgyává lett.[78] Mióta a lányok is örököltek — jog szerint, majd a tényleges gyakorlatban is — a földből, vagyonból, a házasságok egyre inkább vagyoni rétegek szerint történtek. Ebben az időben a korábban korosztályok szerint szervezett társasmunkákban, például a fonókban is lezajlik egy rétegek szerinti szétválás — és azoknak a kiválása, akiket Dudás Juli idézett szavai szerint már „nem a falu nevelt", mert városi munkát vállaltak. A lányoknak nem csupán az otthoni és (közös) munkákban betöltött szerepei váltak egyre nagyobb mértékben különbözővé egy-egy faluban is, hanem egész várható életútjuk.[79]

IRODALOM

Andorka Rudolf
1975 *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században.* Ethnographia LXXXVI. 340—367.

Balassa Iván
1960 *A magyar kukorica.* Budapest

Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest

Bálint Sándor
1976 *Karácsony, Húsvét, Pünkösd.* Budapest

Balogh István
1969 *Hajdúság.* Budapest
1972 *A paraszti gazdálkodás és termelési technika.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (szerk. Szabó István) Budapest I. 349—428.

Berényi Andrásné
1975 *Nagy Rozália a nevem.* Válogatta, szerkesztette, utószót írta: Hoppál Mihály. Budapest

Bertalan Ágnes
1963 *Asszonyok, lányok Biharugrán.* (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai) Gyula

Berzsenyi Dániel
1943 *Minden munkája.* Budapest

Csalogovits József
1936 *A sárközi hálótanya.* Ethnographia XLVII. 142—143.

Dobos Ilona
1962 *Egy somogyi parasztcsalád meséi.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény X.) Budapest

Dömötör Tekla
1974 *A népszokások költészete.* Budapest

[78] Fél Edit 1944. 9—12. A kisalföldi család különböző nemzedékeihez tartozó nők kelengyéjének leltárát jegyezte le a századfordulótól a 40-es évekig. A kelengye a legszükségesebbnek tartott viselet — és háztartásban használt darabokból állt. — Fél Edit—Hofer Tamás (1969. 15—36.) kalotaszentkirályi kelengyeleírása a túlméretezettségre példa: „A kalotaszentkirályi asszonyok például a kelengye tanúbizonysága szerint kenderüket, pamutjukat, rengeteg munkájukat túlnyomórészt olyan tárgyak előállítására fordítják, melyek nem valamely közvetlen szükségletet elégítenek ki." — Kresz Mária (1949. 6—7.) szerint Kalotaszegen a 40-es években is sok lány kénytelen volt cselédeskedni, napszámba menni, hogy a 10—12 rend ruhát, ami legalább 2000 pengőbe került, megvegye. Ehhez jött még a kelengye többi része. A család néha még pár hold földet is kénytelen volt a leány stafírungjáért feláldozni. Még a legutóbbi időben megjelent tanulmányból is az alábbiakat olvashatjuk a kalotaszegi Vistáról: „Az asszonyok a kelengyekészítés bűvöletében élve gyakran elfojtanak leánygyermekeikben minden továbbtanulási vágyat." Vasas Samu 1979. 61—72. — Győri Klára 1975. 55. „Eljött az idő, Kolozsvárra kellett menni szolgálni, mert nőttem, kellett a gúnya is, édesanyám is kellett készítse a férjhezadni való leányt. Mikor egy háznál 2—3 leányt kell kiállítani, kiürül a láda, pad, kanapé, mindent oda kell adni a férjhezmenő lánynak. Sok szegény anya éjjelét nappallá téve kellett dolgozzon, hogy elkészítse a következő leányát. A széki közmondás azt tartja, ahány leányt ad férjhez, annyiszor ég le a ház."

[79] Itt köszönöm meg Andorka Rudolf lektori véleményét és kiegészítő tanácsait, valamint Hofer Tamás segítségét anyagom elrendezésében.

ECSERI Lajos
1912 *A szegény emberről.* Budapest
1930 *A magyar földmíves nép munkája.* Szentes
Elsüllyedt falu a Dunántúlon.
1936 Kemse község élete. Budapest
FÉL Edit
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a komárom megyei Martoson.* Budapest
1944 *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata.* Érsekújvár
FÉL Edit—HOFER Tamás
1967 *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban.* Néprajzi Közlemények XII. 3—4.
1969 *A kalotaszentkirályi kelengye (Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására)* Néprajzi Értesítő 15—36.
1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt.* Göttingen
1979 *Vázlat a matyókról.* TIT. Budapest
FODOR Zsuzsa és LACZKOVITS Emőke
1980 *A falusi gyermekek élete Veszprém megyében* 1868—1945. (kiállítási katalógus) Veszprém
GÉMES Eszter
1979 *Mindig magam.* Budapest
GYÁNI Gábor
1979 *„Menek Pestre cselédnek".* Valóság, 11. 67—76.
GYÖRGYI Erzsébet
1979 *Gyermekélet a régi magyar faluban* (kiállítási katalógus) Budapest.
GYÖRFFY Lajos
1959 *A női munka a régi arató- és cséplőbandákban.* Néprajzi Közlemények IV. 4. 116—127.
GYŐRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Bukarest
HØJRUP, Ole
1975 *Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks.* Ethnologia Scandinavica 23—37.
ILIA Mihály—JUHÁSZ Antal
1971 *A falu társadalma.* In: Tápé története és néprajza (szerk.: Juhász Antal) Tápé
JÁVOR Katalin
1966 *A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban.* Debrecen (Közlemények a debreceni KLTE Néprajzi Intézetéből 19.)
JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.* Szabadka
KISS Lajos
é. n. *A szegény asszony élete.* Budapest
KOVÁCS Ágnes
1942 *A sárpilisi nagylány.* In: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Összeállította: Mády Zoltán. (A magyar táj és népismeret könyvtára 5.) Budapest. 21—38.
KOVÁCS János
1901 *Szeged és népe.* Szeged
KNÉZY Judit
1975 *A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belső somogyi községekben.* Somogyi Múzeumok Közleményei 103—118.
KRESZ Mária
1944 *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban.* Ethnographia LV. 143—147.
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Budapest.
LAJOS Árpád
1965 *A borsodi fonó.* Miskolc
1974 *Este a fonóban.* Budapest
LÖFGREN, Orvar
1975 *Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden.* Ethnologica Scandinavica 49—72.
LUBY Margit
1939 *Virágos a kedvem.* Ethnographia L. 238—250.

MORVAY Judit
1956 *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében.* Budapest
NAGY Gyula
1975 *Parasztélet a Vásárhelyi Pusztán.* Békéscsaba
ÖRSI Julianna
1976 *A családi élet jellemzői Hajdúböszörményben a századfordulón.* In: Hajdúsági Közlemények 6. Honismereti írások a Hajdúságból II. 34—50.
PALÁDI — KOVÁCS Attila
1977 *Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában.* Népi Kultúra—Népi Társadalom X. 103—136.
PAPP Zoltán Sándor
1975 *A beregdaróci emberek élete a századfordulón.* Budapest
PEDERSEN, Ragnar
1975 *Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in einem marginalen Ackerbaugebiet — Das Beispiel Norwegen.* Ethnologia Scandinavica 38—48.
RÉSŐ ENSEL Sándor
1867 *Magyarországi népszokások.* Pesten
RUITZ Izabella
1965—1966 *A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950)* Ethnographia LXXVI. 572—601., LXXVII. 93—117.
SÁNDOR István
1956 *Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében.* Néprajzi Értesítő 185—196.
SÁRKÖZI Zoltán
1972 *A summások.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. (Szerk.: SZABÓ István) II. 321—382.
SZABÓ László
1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században.* Szolnok
SZENDREY Ákos
1938a *A népi élet társas összejövetelei.* Ethnographia IL. 124—138.
1938b *Népi társasmunkák és összejövetelek.* Ethnographia IL. 273—286.
SZENDREY Zsigmond
1928 *Magyar népszokások a fonóban.* Ethnographia IXL. 147—164.
1928 *Szatmár megye néphagyományai* II. Ethnographia IXL. 27—38.
SZŰCS István
1976 *A falusi nők helyzetének változása három generáción keresztül.* In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII. Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból. 201—210.
TAKÁCS Lajos
1977 *Részes aratás a Várong körüli pusztákon.* Népi Kultúra — Népi Társadalom X. 137—159.
TÁTRAI Zsuzsanna
1979 *A hagyományos magyar paraszti leányélet szokásai és költészete.* (kézirat) Bölcsészdoktori értekezés
VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 *Falum Galgamácsa.* (Studia Comitatensia 4.) Szentendre
VARGA Gyula
1972 *A parasztság munkaeszközei.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. (Szerk.: SZABÓ István) I. 267—348.
VARGA Ignác
1921 *Vépi szokások és babonák.* Ethnographia XXXII. 94—100.
VASAS Samu
1979 *Egyre gazdagabban, egyre kevesebben.* In: IMREH Samu (szerk.) Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Bukarest. 61—72.
WIEGELMANN, Günter
1975 *Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa — Konstanz oder Wandel?* Ethnologia Scandinavica 5—22.
ZSEDÉNYI Judit
1976 *A tardi nő élete a családban és a faluközösségben.* In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Kiadványai VII. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból 211—224.

Zsuzsanna Tátrai

THE ROLE OF GIRLS IN THE FAMILY WORK-ORGANISATION

The essay aims at describing the role of girls in the division of labour of peasant families belonging to different social layers of the rural society, their work in the household, in the family-farm, and their wage-earning activities outside of it. Data are drawn from 19th—20th century ethnographic descriptions, peasant memoirs and the author's own fieldwork. She tries to state the relationship between the structure, composition, property status of the family, and the role of girls in the division of labour, at the same time describing tendencies of change.

Data are arranged according to different kinds of work: household chores and agricultural work in the family farm, participation in collective-work (as helper in an other farm) — which is at the same time an opportunity for entertainment and establishing relationship with boys — agricultural wage-labour in and outside the village.

The girl's tasks were dependent on the customary division of labour between men and women. As a consequence of the change in production systems of peasant farms, the growing importance of maize, turnip, sugarbeet — which required a lot of hoeing — the importance of women's work in family farms grew, and new possibilities for employment have appeared for them on big manorial estates.

In most cases girls worked for wages in or outside the village so as to make up their own trousseau. Their work in the family unit was practically insignificant but the costs of their dressing and their trousseaus had to be covered by themselves and by their mothers. (From different smaller incomes connected with the household, e.g. milk, poultry, etc.)

In the period described in the essay the number of extended families decreased and the importance of nuclear and smaller families grew. The number of children in families decreased. All these factors contributed to changing the girl's role in the family.

Jávor Kata

A gyermek és a fiatal mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa

Előadásomban az értékeknek abban a hálózatában vizsgálom a gyermek, de főleg a fiatal generáció problematikáját, amelyben az a példaként szereplő két faluban megjelenik. Vizsgálom, hogy milyen viszonyban van ez a problémakör a közösség életének egyéb szféráival, nevezetesen a munkával, a családdal, a nemek és nemzedékek viszonyával, és hogy a szülői aspirációk a nevelés révén miképpen befolyásolják mindezek intézményes szerepét.

A két falut csak annyira mutatom be, amennyire a tárgy megértése szempontjából föltétlenül szükséges. A Nógrád megyei „palóc" Varsányról és a Szegedtől 17 km-re fekvő, nagyrészt homoktalajú tanyás községről, Zsombóról lesz szó. Közös bennük, hogy a lakosság száma mindkettőben 2000 körül van, s hogy eredendően igen szegény községek voltak. Ezen kívül szinte minden egyéb adottságuk eltérő, hisz így is választottuk ki őket. Mindkét faluban az MTA Néprajzi Kutató Csoport Társadalomnéprajzi Osztálya végzett csoportmunkában jelenkutatást az utolsó néhány évben. E vizsgálatok célja azoknak a törvényszerűségeknek a föltárása volt, amelyek e falvak részvételét a modernizációs folyamatokban meghatározzák. Kutattuk, hogy a hagyományos gazdálkodás, életmód és gondolkodás milyen módon és ütemben adja át helyét az újnak.

Témámból, az értékrend átalakulásából, egy szempontot emel ki ez az előadás.

Varsány rossz talajadottsága, szűk határa mellett még a nagybirtok szorításától is megnyomorított hagyományos gazdálkodású község, amely már 1945 előtt sem tudta eltartani, vagy csak részben, lakosságának mintegy 80 százalékát. Így korán kiegészítő jövedelmek után kellett hogy nézzenek: elsősorban a mezőgazdaságban, de kisebb mértékben az iparban is. Mindez azonban csak igen kis méretű migrációt vont maga után. Probléma volt és máig az, hogy Varsány környéke ipartelepítés szempontjából igen kedvezőtlen adottságú, így az eljárás itt már korán megbontotta a család egységét. Mindemellett a falu igen hagyományőrző, katolikus vallását intenzíven gyakorló község.

A Csongrád megyei Zsombó viszonylag új község, pusztaként Szeged birtokából Kiskundorozsmáéba került, e két város adta eleinte lassan, később, a századeleji homoki szőlőtelepítés megindulásával nagyobb ütemben betelepülő lakosságát. Négy nagyobb

dülőre tagolódó tanyavilága centrumában az 1920-as években kezd kiépülni az a mai falu-központ, ahol jelenleg a lakosság mintegy 1/4-e él, de ez az arány növekvő mértékben módosul, mégpedig a tanyavilág rovására. 1950-től önálló tanácsú község Zsombó. Nagybirtok itt nem volt. A nagyrészt szegedi és dorozsmai gazdák birtokában levő szőlőkön tanyásként megtelepülő kisemberek az intenzív művelés miatt valamivel magasabb napszám és jobb munkalehetőségek révén, szívós munkával lassan előre tudtak jutni, vagyis házat és 1—2 holdat szereztek. Ez itt a gyümölcs- és szőlőtermesztésre alkalmas homokon napszámmal és különböző bérleti formákkal kiegészítve szűkös megélhetést adott.

A két falu közti számunkra legfontosabb eltérés, hogy míg Varsány tsz-község, Zsombón szakszövetkezet van. Ez azt jelenti, hogy a belépő tagok földterületük 10 százalékát beadták a közösbe, a többit bizonyos százalék befizetése és a közösben ledolgozott 7 munkanap ellenében családi művelésre visszakapták.

A vegyes, szőlő-gyümölcs termesztés itt korábban is gyakori volt. Az ötvenes évektől azonban elsősorban éppen a pár holdas gazdaságokban — a megélhetés kényszere miatt is — rátérnek a tiszta gyümölcsös, főként őszibarackos telepítésére, amely azután látványos anyagi felfutásokat eredményez. Így sokat egyenlítődnek az induláskor adott társadalmi különbségek, mintegy támogatva az ötvenes évek agrárpolitikáját, amely amúgy is a hagyományosabb termékstruktúrájú nagyobb gazdaságokat sújtotta.

Jelenleg Zsombó termeli a szomszédos Szatymaz híres őszibarackjának mintegy 60 százalékát. Az őszibarack-termesztés forradalmát, amely a piac telítődésével néhány év után alábbhagyott, a hetvenes évek elejének „fólia forradalma"[1] követte. A családi művelésben levő ún. tagi gazdaságok a gyümölcstermesztés, a fóliás primőrkultúrák és az újabban nagyon jól jövedelmező szántóföldi fűszerpaprika, földieper és paradicsomtermesztés legkülönbözőbb és egy gazdaságon belül is állandóan változó kombinációit alakítják ki a talajadottságok, a családi munkaerőkészlet alakulása és a piaci helyzet bekalkulálásával.

Zsombón is kevés család van, ahol valamelyik családtag ne járna falun kívüli munkahelyre, de tekintve hogy a sűrű és gyors buszjárattal fél óra az út Szegedre, ez nem jelenti egyben azt is, hogy az illető családtag munkaerejéről le kell hogy mondjon a családi gazdaság. A szezonális munkákra pedig országos recept szerint a zsombói eljárók is szabadságot vesznek ki.

A szakszövetkezet gépparkjával bérért megdolgozza a tagok kezelésében levő földeket. S mivel a MEZŐKER falubeli átvevőhelyére alacsony átvételi árai miatt csak termésük kisebb hányadát viszik a gazdák, a szabadpiaci értékesítéshez a szakszövetkezet teherautót és sofőrt biztosít a tagok rendelkezésére. Ezek az IfA teherautók egyszerre 4—5 gazda termését tudják a pesti Bosnyák téri piacra szállítani, ahol nagy tételekben veszik át a zsombóiak kialakult viszonteladó partnerei.

A *munka* különböző szerepe, funkciója a két faluban — amire talán ez a rövid bevezető is felhívta a figyelmet — az egyik sarkpontja vizsgált témánknak.

Varsányban a családok döntő többségében a felnőtt férfiak falun kívüli munkahelyen dolgoztak vizsgált időszakunkban, 1971 és 1974 között. Mivel ez ott távolabbi munkahelyeken és rosszabb közlekedési viszonyok mellett zajlott, a hagyományos életkeretet jobban megbontotta, mint Zsombó esetében. Az eljárók mintegy 1/3-a heti, 10 napi ingázó volt. Ugyanakkor háztájija, nagyobbrészt az asszonyok Tsz-tagsága révén mindenkinek volt, amelynek megművelése a nők feladatkörének számított. A hazatérő férfiak hétvégeken, ahogy mondták: „segítettek" a feleségüknek, s a megfogalmazás lényeges. A paradox helyzetet jelezte, hogy az asszonyok akkor, vagyis hétvégeken tudtak legjobban elmenni otthonról a háztájit művelni, amikor férjük hazajött, mert akkor volt, aki az állatokat elláthatta. A család Varsányban lényegében már nem termelői csak fogyasztói egység, s a családon belüli szerepek is tisztázatlanabbak.

Mindez természetesen kihat a család értékorientációjára csakúgy, mint a gyermekek nevelésére. A férfiak munka- és lakóhelyének ilyen nagyfokú szétszakadása azzal jár ugyanis, hogy a család és persze a falu számára is a férfiak munkája megítélésének egyetlen támpontja az anyagi eredményesség marad. Fontos ez a gyermekek munkára-nevelése, a munka, a szaktudás rangjának kialakítása szempontjából. Itt jegyzem meg, hogy Varsányban igen sokan hagyják el tanult szakmájukat a jobban fizető építőipari segédmunka, ahogy ők mondják, kubikosmunka kedvéért. Ez a fizikailag legnehezebb és legalacsonyabb presztízsű munkákat jelenti, és így egy varsányi kubikus alig hasonlítható össze a szegedi Jutagyárból vagy máshonnét hazakerülő zsombói, többségükben betanított munkással.

Az említett jelenség Varsányban hozzájárul e társadalom értékrendjének egyfajta torzulásához, a szélsőségesen anyagiakra korlátozódó varsányi presztízsversenyhez.

[1] Tanács István 1978. 1. használja e terminológiát.

Mindent, még szellemi dolgokat is anyagi mércén mérnek, pl. a tanulást, tudást önmagában kevésre becsülik, inkább azt, hogy azt valaki, ill. a család anyagilag megengedheti magának. Azzal, hogy a hét nagyobbik részében a férfiak fizikailag sincsenek jelen, egyfajta „női társadalom" uralkodik Varsányban. A családot Varsányban az érzelmi kötődéseken kívül a közös fogyasztási célok tartják össze, amelyek olyan nagyságrendűek, hogy elérésükhöz az egész család anyagi összefogására van szükség. Probléma ugyanakkor, hogy ezeket a célokat jobbára az asszonyok tűzik a család elé, s elsősorban az ő aspirációikat tükrözik, bár a többi családtag is többé-kevésbé azonosul velük. A férfiak elképzelései kevésbé érvényesülnek márcsak azért is, mert a nők vannak otthon — a nők kezelik a kasszát. Sokan lelkiismeret-fúrdalástól hajtva is a feleségükre hagyják a döntést, mert úgy érzik, hogy az asszonyon van a nagyobb teher. Ez egyébként igaz is.

Egykori szegény faluról lévén szó, az asszonyok egyik fő büszkesége — s ezt a férjük is helyesli —, hogy gyermekeiket szépen járatják. A probléma az arányokkal van, s itt hiányzik a férfiak kontrollja, egyensúlyozó szerepe, mivel a tsz-ben együtt dolgozó nők szinte belehajszolják egymást egyfajta fogyasztási versenybe. A gyermekek ruhája itt nem is több, hanem más mint öltözködési kérdés: a család anyagi szintjének fontos mércéje. Míg a régebbi Varsányban a gyermeket szülei után becsülték, most szinte megfordult a helyzet, s a gyermekek külseje fontos mutató lett a szülők élete eredményességének megítélésében. Különösen így van ez a lányok esetében. A már előrehaladott kivetkőzési folyamat a hatvanas évek végén visszafordult Varsányban, az anyák újra megcsináltatják lányaiknak, még a 2 éveseknek is, az igen költséges, de mutatósabb, „pazarabb" hagyományos palóc viseletet. Természetesen városi divat szerinti ruhát is vesznek, s a kétféle öltözék párhuzamos fejlesztése igen sok pénzt emészt föl. Az apák hozzáállására jellemző, hogy bár eleinte elhatározzák, hogy ők majd nem hagynak „bohócot csinálni" a lányukból, utóvégre mégis engednek, mondván, hogy „az enyém se legyen utolsóbb".

Természetesen Zsombón is nagyon öltöztetik a család fiataljait. Még olyan szülő is van, aki azért nem viszi óvódába gyermekeit, mert nem tudna olyan szép ruhát rájuk adni, mint a többiek. Ezzel együtt Zsombón inkább a bizonyos szinten alul maradót ítéli el a többség, mintsem hogy a túlzókat méltányolná. De míg Varsányban munkavállalásáig a gyermek egyik fontos funkciója, hogy presztízstárgy, Zsombón ugyanez a korosztály (főként 8—9 év fölött) esetenként fontos partner lehet szülei számára a családi munkamegosztásban. Az egyik családban pl. paprikaszedéskor a 9 éves kislány „egy sort vitt", míg szülei kettőt.

A családi gazdaság egyben családi termelési hagyományokat is jelent, s ezeket a gyermekek óhatatlanul átveszik, hiszen szemük előtt zajlik a „termelés", s tanítgatják is őket. A zsombói szülők részéről ez nem nevelési stratégia, hanem kényszerhelyzet, mivel napszámost pénzért sem lehet kapni, s ha a gyermek nincs óvódában vagy iskolában, kénytelenek magukkal vinni. Mindazonáltal nem dolgoztatják kifejezetten a gyermekeket, inkább csak szezonális jelleggel vonják be őket a gazdaságba. Mivel az értékesítés is családilag történik, ez újabb közös érzelmek forrása, s általában ilyenkor kapják meg a gyerekek a pénzt a rég áhított biciklire, magnóra. Mindenesetre a gyermeki értékrend alakítása szempontjából nem közömbös, hogy mintegy jutalomként kapják-e meg a biciklit, meg persze azért is mert másoknak is van, vagy főleg azért, mert másoknak is van. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a gyümölcstermesztésben könnyebben lehet találni a gyermekek életkorának megfelelő feladatokat, mint Varsányban, ahol a háztáji munka zömét a kukoricakapálás jelenti.

A család mint gazdasági egység előtt álló és csak együttműködéssel megoldható feladatok; a férfiak, az apa fokozottabb jelenléte a döntésekben, a munkában, a mindennapokban, — mindez fontos tényező a szülői, s ezáltal a férfi, ill. női aspirációk kiegyensúlyozottabb alakulásában Zsombón.

Természetesen az a fontos különbség, amely a két községben a munkának és a családnak a gyerekek életében betöltött szerepében van, megmutatkozik életük egyéb vonatkozásaiban is. A következőkben a nemek és nemzedékek közti viszony különbségeit vizsgálom a két községben abból a szempontból, hogy alakulásukra milyen befolyással van a szülői aspiráció, a nevelés.

Varsányban a 8 általánost elvégzett fiatalemberek több mint fele szakmát tanul. 16—17 éves korukban azonban sok közülük szakmáját odahagyva csatlakozik valamelyik — általában rokonokból álló —, eljáró kubikosbrigádhoz. Így csaknem megkétszereződő fizetésének nagyobb részét hazaadja,[2] de viszonylag fiatalon elszakad otthonról, és be-

[2] Zsigmond Gábor 1978. 158. összefoglalása alapján.

kerül a kétlaki felnőtt férfiak világába. Ezzel egy kicsit el is távolodik mind a családi, mind a falubeli élettől, problémáktól.

A lányok viszont növekedvén, egyre inkább a családi figyelem homlokterébe kerülnek, ruházatuk mellett most már hozományuk gyűjtése válik a családi erőfeszítések s egyben a falubeli presztízsverseny másik fő területévé. Egy varsányi apa szerint, ami lányának a szekrényébe be van zsúfolva, abból már autót vehetett volna. Az autó viszont — vizsgálódásunk időszakában — nem volt a presztízsverseny tárgya Varsányban, s ez szemléletesen mutatja a női aspirációk túlsúlyát, mivel a férfiak inkább autót vettek volna, mint női ruhafélét és ágyneműt. A varsányi kelengyéről csak annyit, hogy mennyisége évről évre nő, márcsak azért is, mert a szekrénysor a modernebb garnitúrákban egyre nagyobb rakodóterű, de a norma: hogy a menyasszony szekrénye „nyomva legyen" — változatlan. S ezt a lakodalmi vendégasszonyok ellenőrzik is, a szekrényajtókat kinyitogatván. A varsányi lány férjhezmeneteléig otthon van. A 8. általános elvégzése után szerződéses munkát vállal a tsz-nél vagy az erdőgazdaságnál, újabban az Elzett-gyár kihelyezett részlegében, de ez kevesebbeket érint. Ősztől tavaszig többségük a ház körül segít, kézimunkázik, kelengyéjét készítgeti. Feltűnő a fiúk és a lányok nevelése közti különbség, disszonancia. Míg a fiúk korán önállósághoz szoknak, világot látnak, addig a lányokat otthon tartják. „Ha egy lány eljár, mindjárt több róla a szó" — mondják. Jellemző, hogy egy varsányi lányra az a legnagyobb dícséret, ha „nem hallani róla semmit". Egy fiatalember bosszankodva mondta: „Ők az erkölcsös lányok. Ez azt jelenti náluk, hogy ők meg sem szólalnak az úristennek sem. Ők szerényen mosolyognak csak."

Szüleik még a hagyományos minták szerint nevelik őket abban a meggyőződésben, hogy az így nevelt lányok tudnak legkönnyebben férjhezmenni. S ez igaz is, mivel Varsányban a legújabb időkig az idős rokonasszonyoknak nagyobb szerepük volt a házasságok létrejöttében, mint a fiatalok vonzalmának. Fontos volt tehát, hogy ők valakit „fain", „rendes" lánynak tartsanak. A két nem varsányi viszonyának alakulására hatással volt tehát a párválasztás szisztémája, amely a felnőtt nemzedéktől való függést ezen a területen is fönntartotta.

A mondás, hogy: „Ha egy legény a kalapjába csinál akkor is legény marad", Zsombón is ismert akárcsak Varsányban. De a korábban a két nem között Zsombón is meglevő különbségek az utóbbi években szinte teljesen eltüntek. A lányoktól, akárcsak a fiúktól, egyenesen elvárják, hogy az általános iskola elvégzése után tanulni vagy dolgozni menjenek. Alacsony a presztízse annak a néhány fiatalnak, aki ezeket a lehetőségeket kihagyva, kizárólag a családi gazdaságban dolgozik. Ezt többnyire maguk a szülők sem akarják, habár az ő munkájukat ez megkönnyítené.

A lányok és fiúk élete nagyjából párhuzamos síneken zajlik, tanulás vagy munka mellett besegítenek szüleik gazdaságába. A fiúk általában a gépi munkát végzik, pl. a rotátorozást. Szabad idejükben, de főleg hét végén a lányok is járnak szórakozni udvarlójukkal vagy barátnőjükkel a szegedi discóba, a környékbeli bálokra.

A fiatalok, hogy szüleik és az idősebbek kontrollját és párválasztási szempontjait kikerüljék, többségükben falun kívüli házastársat választanak munkahelyi, discóbeli vagy egyéb ismeretségeikből.

Míg Varsányban a két nem nagyon is eltérő nevelési modellje igen megterheli jövendő házastársi kapcsolatukat, mintegy konfliktushelyzetet építve be a házasság varsányi intézményébe, a zsombói házasság sokkal inkább partnerházasság. Ez persze nem jelenti azt, hogy hiányzik belőle a konfliktus, de az nem előregyártott, szinte intézményesített mint Varsányban.

A két nem közötti viszonynak a nevelésen alapuló megterheltsége a nemzedékek viszonyában is megfigyelhető. Zsombón a nemzedékek életvitele, magatartása, értékrendje között nagyobb a kontinuitás mint Varsányban. Fontos ebben, hogy itt a család még gazdasági egység, s a gyermekek szüleiktől tanulnak meg pl. dolgozni is. A családi gazdaságoknak a varsányinál jóval nagyobb gépesítettsége miatt — ami a gazdálkodás természetéből is következik —, Zsombón még a szakmát tanult fiatalemberek is találnak testükre szabott feladatokat.

De a szülői generáció másfajta aspirációjának is szerepe van a nemzedékek közötti nagyobb kontinuitásban. A gyermekek nevelése, előnyös útnak indítása a zsombói családoknak is fontos célja, de ezt nem annyira a szülőgeneráció életének rovására, mintegy annak „befagyasztásával" valósítják meg maguk a szülők mint Varsányban.

A ház, amely a varsányi családok célkitűzéseinek harmadik legfontosabb területe a gyermekek ruházkodása és a lányok kelengyéje mellett, szinte kizárólag a fiataloknak épülő vagy azok számára átépülő házat jelenti, s a verseny azon folyik, hogy melyik szülő, milyen rövid idő alatt, mekkora házat tud gyermekének építtetni, persze a fiatalok aktív közreműködésével. Ezek a célkitűzések annyira megterhelik a varsányi szülőcsalá-

dokat, hogy többé szinte magukhoz sem térnek sem anyagilag, sem ami aktivitásukat illeti.

Zsombón a szülők, ha tehetik, már korán vásárolnak portát a faluközpontban elsősorban fiaik számára, mivel a lányok bútort kapnak férjhezmenetelükkor. Segítik is házas gyermeküket pénzzel és munkaerővel, hogy minél szebb, fürdőszobás házuk legyen. De ugyanakkor ők is „használják" gyermekeik munkaerejét a tagi gazdaságban, s a bevételből a saját házukat is korszerűsítik — így mindenki ad és kap. A legidősebb, 70 év fölötti generációtól eltekintve Zsombón az idős és középkorú nemzedékek többsége épített, vagy akar építeni fürdőszobát, bevezeti a központi fűtést, újabban egyre inkább a tanyákon is. Saját autón vagy IBUSZ-szervezésben nem ritkán az idősebb generáció tagjai is elmennek kirándulni, fürdőre Zsombón, s ruházatukban sincs olyan nívókülönbség gyermekeikhez képest mint Varsányban.

A varsányi szülőnemzedék aránytalan áldozatvállalása szintén beépít egy olyan feszültséggócot a nemzedékek viszonyába, ami a szülői aspirációk aránytévesztésének következménye, s ami hivatkozással az áldozatokra mindig beleszólással fenyeget a szülők részéről, a gyermekek részéről pedig azzal, hogy hovatovább elidegenednek környezetük kirívó különbségei miatt attól a szülőgenerációtól, amely éppen az ő fürdőszobájuk miatt lakik földes házban. Mindezek a problémák kevésbé állnak fönn a kiegyensúlyozottabb generációs kapcsolatokra épülő zsombói társadalomban, ahol a szülőktől való egyoldalú függőségérzet helyett a generációk kölcsönösen egymásrautaltak.

A két falu eképp mintegy két modelljét nyújtja a megváltozott körülményekhez való kisközösségi adaptációnak, a szülői aspirációk, a nevelés tükrében. Zsombón egy egyenletesebb fejlődést mutató, kiegyensúlyozottabb példát, Varsány esetében pedig egy olyan közösséget mutattam be, ahol a szülői aspirációk egy olyan ideál szerinti életre készítik elő a fiatalokat, amelyet igazából nem ismernek, de ugyanakkor a fiatal generáció önálló választásának sem adnak teret.

Hadd tegyem hozzá, hogy a bemutatott két megoldástípust modellnek szántam, s hogy mindkét faluban az ellentétes tendenciáknak is vannak jelei, amelyekre most nem térhettem ki. A varsányi társadalom pedig, amelynek fejlődését több vonatkozásban látom problematikusnak, számos pozitív példát is mutat, amelyek e dolgozat tárgykörén kívül esnek.

IRODALOM

TANÁCS István
1978 *Szakszövetkezeti álom.* Élet és Irodalom 1978. jún. 3.

ZSIGMOND Gábor
1978 *Az 1960—70-es évek fordulójának családtípusa.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Szerk. BODROGI Tibor. 151—171.

Kata Jávor

THE CHILD AS THE OBJECT OF THE PARENTS' ASPIRATIONS: TWO RECENT CASE-STUDIES

(Abstract)

The present essay attempts to draw a parallel between the development of two Hungarian villages; Varsány (Nógrád County) which lies in the hilly region of North-Hungary and Zsombó (Csongrád County) in the Southern part of the Great Plain. The comparison is based on the author's fieldwork in both villages in the 1970-es. It is part of a research project at the Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences which aims at revealing problems of present-day Hungarian rural societies.

The essay tries to throw light upon the following questions: How do the function of the family and of the work (which are in many ways different in the two villages) influence the parents's ideas about their children's future and their more direct practice in bringing up their children? In what ways does this influence account for the relationship of the sexes and of the different generations which significantly differ in the two villages?

Varsány is a village with an agricultural cooperative where the greater part of men has worked outside the village for a long time. In Zsombó there is a more loosely organized specialised producers' co-operation for gardening; they cultivate land in family units and

the number of those who find work outside the village is practically insignificant. All this has had an impact on the enculturation of the younger generation into work which manifests itself in the integrity of the family and the dominance of the parental values. In Zsombó the family is at the same time an unit of production and of consumption, while in Varsány it is only a consuming unit. In Zsombó the special role of the younger generation has been preserved in a more integrated form and makes it possible for them to be enculturated into family values in a more spontaneous way.

In Zsombó parents' aspirations are more or less the same concerning girls and boys. In Varsány girls are brought up into a traditional woman-role paying hardly any attention to the altered circumstances. Boys at the same time will become industrial workers outside the village. All this gives way to several conflicts in the life of the married couples in Varsány. To achieve status goals, which is in the centre of interest of the Varsány society requires a lot of sacrifices and renouncements on the parents' side and apparently hinders their self-fulfilment in their own lives. At the same time this burdens the relationship of the generations with a number of conflicts. As opposed to this, Zsombó realizes a more even model in its development.

Andorka Rudolf

A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század)

Az elmúlt évszázadok gyermekélete kutatásának körébe beletartozik az a kérdés is, hogy hány gyermek született és élt a családokban. A nemzetközi demográfiai irodalomban az 1940-es évektől a közelmúltig a demográfiai átmenet elmélete uralkodott. Eszerint az iparosodást, a városiasodást, az iskolai végzettség emelkedését, a halandóság csökkenését megelőzően a családok gyermekszáma elérte vagy legalább megközelítette azt a szintet, amelyet a biológiai feltételek lehetővé tettek. Más szóval a természetes termékenység érvényesült, a születések számát nem korlátozták. Eszerint csak az ipari forradalmat és a vele járó társadalmi változásokat követően kezdték a gyermekszámot tudatosan korlátozni.

Szociálantropológiai kutatások[1] azonban már régen kimutatták, hogy nemcsak az ipari forradalom előtt, hanem egészen primitív körülmények között élő népességek is tisztában voltak a születéskorlátozás különböző módszereivel, és alkalmazták is azokat. Firth például leírta, hogy a polinéziai Tikopia-sziget népességének főnöke évente egyszer összehívta alattvalóit, és intette őket a megszakított érintkezés alkalmazására, hogy ne szülessen túlságosan sok gyermek, mert ha erősen szaporodnának, akkor megnövekednének a társadalmi problémák, elterjedne a lopás.[2]

Az elmúlt két évtized történeti demográfiai kutatásai mutatták ki számszerűen, hogy egyes népesség csoportokban mennyire terjedt el a születéskorlátozás. Ha ugyanis a tényleges születési gyakoriság lényegesen elmarad a feltételezhető természetes termékenységtől, akkor sejteni lehet, hogy a születések számát korlátozták. Talán a legszemléletesebb történeti példa az angliai Colyton, ahol a XVII. század közepi nagy pestisjárvány után a házas termékenység hirtelen lecsökkent, és csak a XVIII. század második felére emelkedett fel a korábbi szint közelébe. Ugyanakkor az átlagos házasságkötési életkor is idősebb korra tolódott. Wrigley ezt azzal magyarázta, hogy a népesség, a pestis okozta hatalmas halandóságtól megrémülve, tudatosan visszafogta szaporodását.[3] Egy másik példa a genfi polgárság 1650 után: itt a szaporodás korlátozásával azt próbálták elkerülni, hogy a polgárság leszármazottai nagyobb számban kénytelenek legyenek a városon kívül keresni megélhetést.[4] A születéskorlátozás jeleit fedezték fel a svédországi Gotland szigetén a XVIII. század közepén[5] és Közép-Svédországban a XIX. században[6] birtokos paraszt és földtelen mezőgazdasági munkások közösségeiben, a katalóniai St. Joan de Palamosban[7]

[1] Lásd például Nag, Moni 1962; Douglas, Mary 1966
[2] Firth, Raymond 1936, 1939
[3] Wrigley, E. A. 1966b.
[4] Henry, Louis 1956.
[5] Gaunt, David 1973.
[6] Eriksson, Ingrid és Rogers, John 1978
[7] Nadal, Jordi és Saez, Armand 1972

stb. A legjelentősebb és legnagyobb kiterjedésű példa kétségtelenül Franciaország, ahol a Nagy Francia Forradalmat követően, sőt valószínűleg már azt megelőzően is az ország egyes részeiben, a parasztság körében általánosan elterjedt a születéskorlátozás.[8] Természetesen bőven sorolhatnánk az ellenpéldákat is, ahol a házas nők szüléseinek gyakorisága a természetes termékenység szintjét közelítette meg. A legnevezetesebb közülük a kanadai francia népesség; ez igen magas termékenysége következtében rohamosan növekedett attól az időszaktól kezdve, amikor Kanada gazdát cserélt: a franciából az angol gyarmatbirodalom részévé vált.[9]

A történeti demográfiai kutatások egy másik igen lényeges jelenségre is rámutattak, amely a gyermekszámot csökkentette. Ez az úgynevezett nyugat-európai házasodási minta: a férfiak és nők viszonylag magas életkorban (a nők is a 25. életév fölött, sőt néhol közel 30 évesen) házasodtak és viszonylag sokan (néhol 20—30 százalékuk, sőt Izlandon 1703-ban az 50—59 éves nők 43 százaléka) maradtak hajadonok.[10] Ez a nyugat-európai minta azonban — felfedezője, J. HAJNAL szerint[11] — csak a Trieszt-Szentpétervár vonalig terjedt el, ettől keletre, így Magyarországon is, a fiatalkori és általános házasodás volt az uralkodó minta.[12] A késői házasodásnak az a felfogás, szokás, sőt sokhelyütt jogszabály volt az alapja, hogy egy fiatal férfi csak akkor házasodhatott meg, ha önálló háztartást alapíthatott, vagyis ha egy önálló gazdasági egység — parasztbirtok vagy műhely — birtokosa volt.[13] Ezért meg kellett várnia, hogy az apja meghaljon, vagy átengedje neki a gazdaságot. Több fiúgyermek közül pedig csak egy örökölhette a gazdaságot, így csak egy házasodhatott meg. A többiek nőtlenül éltek házas testvérük mellett a háztartásban, vagy — ha valami mód kínálkozott, mint például a hollandiai terület-elhódítások a tengertől, vagy az iparosodás kezdetei idején — elköltözött és családot alapított. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Északnyugat-Európában viszonylag igen ritka volt a házas szülők és házas gyermekek közös háztartása a parasztság körében.[14]

A rendszeres népszámlálások és hivatalos népmozgalmi (évi születési, házasságkötési és halálozási) adatközlések a kiegyezés után indultak meg Magyarországon. Az ezt megelőző korszak demográfiai viszonyairól kevés biztos ismeretünk van, inkább különböző részleges adatokra támaszkodó hipotézisekre vagyunk utalva. Ezek a hipotézisek nem egy vonatkozásban ellentmondanak egymásnak.

A társadalomtudományokban és a közvéleményben is él az a felfogás, hogy a megelőző évszázadokban a családok gyermekszáma, különösen a parasztcsaládoké, igen nagy volt. Másrészt a szociográfiai és néprajztudományi irodalom régóta foglalkozik az egykés parasztfalvakkal.[15] Nem tudjuk azonban pontosan megmondani, mikor kezdődött, mennyire terjedt el és mi okozta a paraszti születéskorlátozást. A legtöbb korábbi szerző a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre tette a kezdetét. Amikor az egyke problémájával foglalkoztak, akkor a legtöbben az Ormánság és a Sárköz református parasztságára gondoltak. Az egyke okainak kérdésében teljesen ellentétes, sőt heves indulattal összecsapó nézeteket találhatunk az irodalomban. Egyesek az erkölcsi romlást vagy a protestantiz-

[8] Franciaországban nem csak egy-egy községre, hanem az egész országterületet képviselő egyházközség-mintán vizsgálták a népesedési folyamatok alakulását a XVII—XIX. században. Az eredményeket közölték HENRY, Louis 1972; HENRY, Louis és HOUDAILLE, Jacques 1973; HOUDAILLE, Jacques 1976; HENRY, Louis 1978.

[9] CHARBONNEAU, Hubert 1975

[10] HENRY, Louis 1961

[11] HAJNAL, John 1965

[12] HAJNAL Jánosnak ezek a megállapításai Magyarországra vonatkozóan a XIX. század második feléből származó népszámlálási adatokon alapulnak. Igen érdekes lenne felderíteni, hogy Magyarországon nem voltak-e olyan szigetek — etnikai, nemzetségi vagy vallási csoportok —, ahol a nyugat-európai házasodási minta uralkodott. TÁTRAI Zsuzsanna szóbeli közlése szerint például sejthetjük, hogy a nyugat-magyarországi Bük falu evangélikus parasztjai ezt a házasodási szokást követték.

[13] R. BRAUN például leírja, hogy Zürich környékén egyes paraszti közösségekben az új házak építését is tiltották, BRAUN, Rudolf 1978. Az írott és szokásjogi szabályokra vonatkozó példákat említ WRIGLEY, E. A. 1969.

[14] Ezzel a jelenséggel részletesen foglalkozik LASLETT, Peter 1977. A nyugat-európai és magyarországi háztartás-szerkezet összehasonlítására vonatkozóan lásd ANDORKA Rudolf 1975a.

[15] Az egyke kérdés irodalmát megpróbálta feldolgozni ANDORKA Rudolf 1969.

must, tehát tudati tényezőket tettek érte felelőssé, mások a földbirtokviszonyokban, a parasztság gazdasági felemelkedését meggátló nagybirtokrendszerben látták az okát.[16]

Nézzük meg röviden a XIX. századi paraszti születéskorlátozás problémáját az egész magyarországi demográfiai fejlődéssel összefüggésben! Annyit tudunk biztosan, hogy 1876-ban, az első évben, amelyről adataink vannak, az élveszületési arányszám (a mai országterületen) 46,7 ezrelék, a halálozási arányszám 34,9 ezrelék volt, továbbá hogy az első világháború előtti országterület (Horvát-Szlavónország nélkül) népességszáma 1784—87-ben, a II. József-féle népszámlálás idején 8,2 millió, 1870-ben, az első magyar népszámlálás idején pedig 13,7 millió volt. Ha az 1876. évi arányszámokból adódó több mint egy százalékos évi természetes szaporodás jellemezte volna a magyarországi demográfiai viszonyokat a II. József-féle népszámlálás óta, akkor a két időpont közötti népességnövekedésnek sokkal nagyobbnak kellett volna lennie. Tehát vagy a halandóságnak kellett kedvezőtlenebbnek lennie, vagy a születési arányszámnak kellett alacsonyabbnak lennie a megelőző 80—90 évben.

Növeli a nyitott kérdéseket az a tény, hogy a II. József-féle népszámlálást megelőző 60—70 évben az ország népességnövekedése sokkal gyorsabb volt. A XVIII. század eleji népességszámra vonatkozó becslések nagyon eltérőek,[17] mivel az 1715. évi (1720-ban helyesbített) országos adózó összeírás, amelyen alapulnak, hiányos volt. Ha azonban elfogadjuk a 4 milliós népességszámot, amelyben jelenleg a legnagyobb egyetértés látszik, akkor azt látjuk, hogy 1720 és 1784—87 között, tehát körülbelül 65 év alatt az ország népessége megkétszereződött, ezt követően 1870-ig azonban, körülbelül 85 év alatt csupán kétharmadával nőtt. Mi lehetett ennek az oka? Vagy a halandóság volt kedvezőbb, vagy a gyermekszám volt nagyobb a XVIII. században, vagy nagyon lényeges kellett hogy legyen a bevándorlás az ország területére,[18] vagy — ezt sem lehet kizárni — a 4 milliós népességszám becslés túlságosan alacsony.

Ha a születéskorlátozás meglehetősen elterjedt volt a XIX. században a magyar parasztság körében, akkor ez — legalább részleges — választ adhatna a fenti kérdésekre. Néhány adat azt sejteti, hogy valóban ez lehetett a helyzet. Ilyenek egyrészt a korabeli irodalmi források megállapításai. Közülük a legfontosabb Hölbling Miksának 1845-ben megjelent, az 1834—1845. évtizedből származó adatokra és saját megfigyelésekre támaszkodó leírása a baranyai magyar református falvak lakosságának körében elterjedt születéskorlátozásról.[19] Annak érzékeltetésére, hogy ez nem korlátozódott az Ormánságra, itt egy másik forrást idézek, a Magyar Gazda 1843. évi évfolyamának 541—542. oldalán megjelent nógrádi olvasólevélből:

„Ugyan is bizonyos kisebb rendű helység lelkésze bizonyossá lett azon igen szomorító tény felől, mikép egy év lefolyta alatt csak egy keresztelés volt helységében. Ez sokkal figyelmet ébresztőbb dolog lévén, semhogy közömbösen abban hagyatnék, a tisztelt lelkész úr összehívatá a helység bábáit, s nem kis illetődés nélkül esett tudomására, mikép a pórnők készakarva nyúlnak olly eszközökhöz (rosszlelkű anyókák tanácsát követvén), mellyek az említett eredményt vonják magok után, és ezen borzasztó szándékuk teljesítésére a legirtózatosabb utat választották." A szerkesztőség pedig a következő jegyzetet fűzte a levélhez: „E borzasztó gyermekelvesztések, különösen a magyarfajnál

[16] A parasztgazdaságok felaprózódásától való félelemnek, a nagybirtokok — különösen a kötött (egyházi és hitbizományi) nagybirtokok — fojtó hatását emelte ki az egyke okaként többek között Fülep Lajos 1929; Kodolányi János 1941; Kovács Imre 1937.

[17] Acsády Ignác korábban 2 millióra becsülte a népességszámot az 1715—1720. évi országos összeírás alapján. Dávid Zoltán, az összeírásból kimaradtak számának megvizsgálása alapján 4 milliót tartott valószínűnek. Kováts Zoltán legújabban ennél is többre, 5—5,5 millióra becsülte ezt a számot. Lásd Dávid Zoltán 1957; Kováts Zoltán 1971

[18] 1777-ben készült egy népesség összeírás és kimutatás a születések, halálozások és házasságkötések számáról. Eszerint a születési arányszám 55,2, a halálozási arányszám 40,4 ezrelék lett volna, tehát a természetes szaporodás másfél százalék körülinek mutatkozik. Ez az igen magas születési arányszám és természetes szaporodás megmagyarázhatná a XVIII. századi gyors népességnövekedést. A korabeli statisztika természetéből következően azonban az adatokat bizonyos fenntartással kell kezelnünk. Lásd Dányi Dezső 1960. Az 1720 és 1785 között bevándoroltak számát Acsádi György (1957) hipotetikus számításainak egyik változatában egy millióra, másik változatában fél millióra teszi. Kováts Zoltán (1971) egy millióra becsli a számukat.

[19] Hölbling Miksa 1845. A születéskorlátozásra vonatkozó szövegrészt közli ifj. Kodolányi János 1963. 248.

hazánkban, köztudomásra vannak, de korlátozásukra fájdalom! sem erkölcsi, sem rendőri intézkedések nem tétetnek. S ezen mesterségesen előidézett meddőségnek kell főleg fajunk csekély számát, s az idegen nemzetiségek túlnyomóságát tulajdonítanunk." Eszerint a XIX. század első felében nemcsak az Ormánságban, hanem az ország más vidékein is előfordult a születéskorlátozás, és ez eléggé ismert volt az ország közvéleményében.

Sok más hasonló irodalmi forrást, köztük a XIX. század végén és a XX. század elején működött megyei egykebizottságok írásos anyagait[20] nem ismertetem itt részletesen, de utalok azokra a közelmúltban végzett vizsgálatokra, amelyek — az egész Európára kiterjedő úgynevezett princetoni vizsgálat sorozathoz kapcsolódva — a múlt század végi népszámlálások és népmozgalmi statisztikák felhasználásával a megyék, városok termékenység különbségeit mutatták ki.[21] Ezeknek alapján DEMÉNY Pál három alacsony termékenységű népességcsoportot mutatott ki: a dél-dunántúli (Baranya, Tolna, Somogy) református magyar parasztokat, a bánáti katolikus német parasztokat és a Krassó—Szörény megyében élő görögkeleti román parasztokat. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a születéskorlátozás magyarázatát nem a nemzetiségben vagy a vallási felekezetben kell keresnünk, hanem egy olyan tényezőben, amely egyformán hatott ezekre a népességcsoportokra. Ez a tényező a parasztbirtok megőrzésére és megnagyobbítására való törekvés a nagybirtokok közé szorított területen, ahol más foglalkozási lehetőségek (pl. az iparban) nem adódtak. DÁNYI Dezső viszont kimutatta, hogy az ország egyes részein a házas termékenység nőtt 1890-től 1900-ig, sőt 1910-ig, míg másutt ugyanakkor már csökkenés látszik. Ennek alapján elképzelhető, hogy 1876 előtt az ország egészében együttvéve emelkedett a születésszám. Az iparosodás kezdő időszakában nyugat-európai országokban is kimutattak ilyen emelkedést, és azt a munkaalkalmak bővülésével magyarázták.[22]

A családrekonstitúció módszere

A hivatalos statisztikák előtti időszak demográfiai folyamatai vizsgálatának egyik módszere a családrekonstitúció.[23] Abból áll, hogy kiválasztunk egy vagy több egyházközséget, amelynek anyakönyvei rendelkezésre állnak, és a keresztelések, esketések és temetések anyakönyvi bejegyzései alapján összeállítjuk az ott élt családok történetét. Az így kapott családlapokból olyan finom demográfiai arányszámokat számíthatunk, amelyeket a mai hivatalos népmozgalmi statisztika is csak kivételes esetekben tud nyújtani.

Fel kell azonban hívni a figyelmet a családrekonstitúciós vizsgálatok lényeges korlátaira is. Ezek: 1. Egy vagy néhány egyházközség adatai alapján nem következtethetünk az ország egészére.[24] 2. Mivel egy adott egyházközségben sem sikerül az összes ott élt család történetét összeállítani (az anyakönyvek hiányosságai vagy elköltözés miatt), abban sem lehetünk biztosak, hogy a rekonstituált családok jellemzői a vizsgált egyházközség egész népességét tükrözik.

A családok történetének összeállítása mellett szoktak bizonyos egyszerűbb elemzéseket is végezni, például meg lehet határozni a csecsemőhalandósági arányszámot, ha a halálozásoknál feljegyezték az életkort.

E tanulmány további részeiben csak néhány olyan mutatót használok fel, amelyet ilyen vizsgálatok során kapunk. Ezek:

1. A *korspecifikus házas termékenységi arányszámok*. A családlapok alapján ki tudjuk számítani, hogy a nők különböző életkorokban hány évig éltek házasságban és ezen évek alatt hány gyermekük született. Az arányszámok azt fejezik ki, hogy ezer házasságban töltött évre hány élveszületés jutott.

[20] Ezeket bemutatja ANDORKA Rudolf 1969.

[21] DEMÉNY, Paul 1968; TEKSE Kálmán 1969; DÁNYI Dezső 1977

[22] Lásd ennek példáit különösen WRIGLEY, E. A. 1969-ben.

[23] A módszert kidolgozta Franciaországra vonatkozóan FLEURY, Michel és HENRY, Louis 1965; Angliára vonatkozóan WRIGLEY, E. A. 1966a. A módszer rövid magyar ismertetése ANDORKA Rudolf 1975-ben.

[24] A francia történeti demográfusok ezt a problémát úgy oldották meg, hogy reprezentatív mintát vettek az ország összes egyházközségeiből és a mintába kerültek anyakönyveit dolgozták fel a családrekonstitúció módszerével. A cambridgei Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti Csoport viszont úgy választotta ki az egyházközségeket, hogy lehetőleg minden jellegzetes típus egy képviselőjét megvizsgálják.

2. A *teljes termékenységi arányszám*. A korspecifikus arányszámok összege a 15. és 49. életév között, vagyis a nők teljes szülőképes élettartama alatt.[25] Azt fejezik ki tehát, hogy ezer nő hány gyermeket szült volna, ha 15 éves korában megházasodott volna és 49. életévének végéig házasságban élt volna.

3. Az *átlagos gyermekszám*. A rekonstituált családokban ténylegesen született gyermekek átlagos száma. Nyilvánvalóan alacsonyabb a teljes termékenységi arányszámnál, mert a nők nagy része később házasodik, és egy részük meghal vagy megözvegyül.

4. A nők *átlagos házasságkötési életkora*. A rekonstituált családokban élő feleségek házasságkötésének átlagos koréve. Beszámítottam az özvegyek újraházasodását is.

5. A *csecsemőhalandósági arányszám*. Nem a rekonstituált családlapok, hanem az összes anyakönyvi bejegyzések alapján számítottam ki. Az adott időszakban 0—1 éves korban meghaltak számát osztottam az ugyanezen időszakban születettek számával.

6. Az *1—4 éves és 5—9 éves korban meghalt gyermekek* száma az ugyanezen időszakban születettek számához viszonyítva. Szintén az összes anyakönyvi bejegyzések alapján számítottam. Ezt az arányszámot a demográfia nem alkalmazza, mivel a korrekt halálozási arányszámok azt adják meg, hogy az ilyen korú gyermekek közül hány halt meg. Mivel azonban e vizsgálatokban a gyermekek számát nem ismertem biztosan, a 10 év alatti gyermekhalandóságot ezzel a mutatóval próbáltam jellemezni.

A vizsgált falvak

Történeti demográfiai vizsgálataim kezdetekor arra a kérdésre kerestem választ, hogy mikor és milyen körülmények között indult el a születéskorlátozás a közismerten egykés területeken. Ezért dolgoztam fel először az Ormánsághoz tartozó besencei református anyakönyvet (1787-től vezették), majd a vajszlói református anyakönyvet (1747-től).[26] Ezt követően a másik közismert egykés vidékre, a Sárközre tértem át: itt az alsónyéki (1760-tól) és a sárpilisi (1752-től) református anyakönyvet vizsgáltam.[27] Az Ormánság és a Sárköz sok vonatkozásban hasonlít egymáshoz: egyformán ártéren, illetve annak közelében, eredetileg mocsaras területen fekszenek, ahol kevés volt a szántóföld, viszont nagy jelentősége volt az állattartásnak, a halászatnak, az erdő termékei gyűjtésének; lakosságuk református vallású és nagy része valószínűleg olyan családoktól származik, akik a török hódoltságot e környéken élték túl. Demográfiai jellemzőik is sok hasonlóságot mutatnak (bár Sárpilis némileg eltér a másik három falutól), a születéskorlátozás feltehetően a XVIII. század utolsó évtizedeiben terjedt el.

Ezek után meg akartam vizsgálni egy hasonló, de az ország más részében elhelyezkedő falut, hogy lássam: ott is hasonlóan alakultak-e a demográfiai folyamatok. Ezért választottam a Szentendrei-szigeten fekvő református Pócsmegyert (születési anyakönyv 1744-től, halálozási 1758-tól).[28]

Majd egy kelet-magyarországi református falut kerestem, hogy megvizsgáljam: a keleti reformátusok demográfiai fejlődése mennyire hasonlít a dunántúliakéhoz. Így választottam Átányt. Ennek az anyakönyvnek feldolgozása még csak az elején tart, összesen 15 teljes családlapunk van. Ez a szám — a többi egyházközségben rekonstituált családlapok számához képest — igen alacsony, így csak a legnagyobb óvatossággal következtethetünk belőlük. Mégis úgy gondoltam, hogy érdemes ezeket az első eredményeket is bemutatni a többiekkel való összehasonlítás céljából.

Felhasználom ebben a tanulmányban Moess Alfréd családrekonstitúciós kutatásait is. Ezek két mecsekhegyaljai magyar római katolikus községre, Bakonyára és Töttösre vonatkoztak és kifejezetten arra a kérdésre kerestek választ, hogy vajon az egykés református Ormánság közelében levő katolikus falvakban is elterjedt-e a születéskorlátozás. Moess Alfréd szerint csupán egy-két évtizeddel később mint az Ormánságban itt is elterjedt a születéskorlátozás.[29] Ugyanő vizsgálta a Vas megyében levő római katolikus Velem községet.[30]

[25] Gyakorlatilag úgy számítjuk ki, hogy az ötéves időszakra vonatkozó korspecifikus arányszámokat megszorozzuk 5-tel, majd összeadjuk őket.

[26] Lásd Andorka Rudolf 1975b.

[27] Lásd Andorka Rudolf 1978

[28] A pócsmegyeri adatokat itt közlöm először. Előzetes adatoknak kell őket tekinteni, mert — ha további családlapokat sikerül összeállítani — némileg módosulhatnak.

[29] Moess Alfréd 1973

[30] Moess Alfréd 1972

1. táblázat. Korspecifikus házas termékenységi arányszámok (az ezer házasságban töltött évre jutó szülések száma a nők életkora szerint)

Község	A házasságkötés éve	Az 1000 házas nőévre jutó szülések száma							A házas nők száma
		15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	
				éves életkorban					
Vajszló és Besence	1747—1790	306	350	311	266	189	141	45	84
	1791—1820	251	291	244	198	152	66	16	110
	1821—1850	211	248	219	172	112	69	6	101
	1851—1895	232	245	160	119	32	13	0	95
Alsónyék	1760—1790	173	288	248	214	156	60	1	58
	1791—1820	139	227	182	148	75	45	0	152
	1821—1850	137	227	211	145	84	30	11	126
	1851—1895	153	235	264	81	65	0	0	27
Sárpilis	1752—1790	367	387	329	267	281	168	4	40
	1791—1820	234	315	310	231	181	83	19	97
	1821—1850	228	273	239	151	82	36	9	68
	1851—1895	257	233	26	80	100	114	0	18
Bakonya	1759—1779	269	381	239	273	153	54	0	31
	1780—1804	299	324	304	196	117	47	0	65
	1805—1830	147	248	230	142	78	21	0	75
Töttös	1759—1779	272	397	367	258	199	121	0	27
	1780—1804	271	384	357	242	163	73	0	48
	1805—1830	364	291	253	230	133	34	0	61
Pócsmegyer	1759—1790	268	346	319	265	197	58	3	111
	1791—1820	280	333	334	278	214	102	26	135
	1821—1850	328	348	342	315	232	109	15	152
	1850—1895	218	339	259	242	171	63	1	182
Átány	1770—1779	421	388	271	285	125	86	18	15
Velem	1753—1793	303	390	369	359	256	82	32	.
	1794—1834	305	340	333	310	235	103	6	.
Rábakecöl	1764—1790	142	349	460	327	273	182	33	10
	1791—1820	316	393	363	314	261	134	40	42
	1821—1850	389	348	350	340	296	94	0	51
Hutteriták	.	300	550	502	447	406	222	61	.

Végül feldolgoztam a Győr-Sopron megyében fekvő római katolikus Rábakecöl anyakönyvéből kijegyzett adatokat (1765-től 1858-ig).[31]

Összesen tíz magyar faluról vannak tehát családrekonstitúciós adataim. Ez a tíz falu nyilvánvalóan nem képviseli az egész országot. De mivel elég változatosak a jellemzőik (6 református, 4 római katolikus; 6 dél-dunántúli, 2 nyugat-dunántúli, 1 Buda környéki, 1 kelet-magyarországi; 5 folyóparti-ártéri, 3 hegyek tövében fekvő, 1 a Kisalföld termékeny területén, 1 pedig Dél-Heves rossz földjein stb.), bizonyos képet kaphatunk belőlük arról, hogyan alakult a családok gyermekszáma és ezzel összefüggésben a gyermekélet különböző magyar paraszti közösségekben a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig.

[31] A rábakecöli anyakönyv adatait Soós István jegyezte ki, ennek alapján végeztem a családrekonstitúciót.

A születések gyakorisága

Az összeállított családlapokon szereplő nők szüléseinek gyakoriságát — demográfiai kifejezéssel: házas termékenységüket —, a korspecifikus házas termékenységi arányszámokkal tudjuk mérni *(1. táblázat)*.[32] Ezek bizonyos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy megítéljük: előfordult-e születéskorlátozás és — ha igen — milyen mértékben a vizsgált népességcsoportban. Ha ugyanis a szülések gyakorisága lényegesen alacsonyabb mint amilyen születéskorlátozás nélkül, vagyis a természetes termékenység érvényesülése esetén lenne, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a házaspároknak legalább egy része valamilyen módszerrel tudatosan korlátozta a gyermekszülést.

Nem egyszerű kérdés annak meghatározása, hogy valamely népesség természetes termékenysége mekkora. Biológiai adottságok, betegségek, az életmód egyes jellemzői befolyásolhatják. Ezért valószínűleg népességenként nagyon eltérő. A történeti demográfiában a jelenleg Amerikában élő hutterita szekta körében megfigyelt korspecifikus házas termékenységi arányszámokat szokták viszonyítási alapként, a természetes termékenység feltételezett szintjeként kezelni, mivel a hutteriták egyrészt igen egészségesek, másrészt szigorúan tiltják a születéskorlátozást. Az *1. táblázat* utolsó sorában közöltem ezeket a hutterita termékenységi arányszámokat.

Látjuk, hogy a vizsgált magyar falvakban élt házas nők szüléseinek gyakorisága (a 15—19. évesektől eltekintve) semmikor és semmilyen korcsoportban sem közelítette meg a hutterita házas nők által elért szintet. Az eltérés azonban falvanként és korszakonként nagyon eltérő mértékű.

Az összehasonlító elemzés céljára nézzük meg a korspecifikus arányszám összevonásával kapott házas teljes termékenységi arányszámokat *(2. táblázat)*. Látjuk, hogy míg a hutteritáknál ez a szám magasabb 12 ezernél, vagyis egy nőre, aki 15 éves korától 50. születésnapjáig házasságban élt, átlagosan több mint 12 gyermekszülés jutna, a mi falvainkban a legmagasabb is alig több 9 ezernél (Rábakecölben), vagyis egy nőre 9 szülés jutna.[33] Vajon állíthatjuk-e ennek alapján, hogy nálunk általánosan elterjedt volt a születéskorlátozás?

Talán jobb, ha óvatosan fogalmazunk ebben a kérdésben, és azt mondjuk, hogy azokban a népességcsoportokban, ahol a házas teljes termékenységi arányszám elérte a 8 ezret, vagy egyáltalán nem, vagy csak szórványosan alkalmaztak születéskorlátozást.[34] Ez vonatkozik az 1790 előtt kötött házasságokra majdnem minden vizsgált faluban,[35] Pócsmegyerre, Velemre és Rábakecölre pedig a XIX. század első felében kötött házasságokra is.

A XVIII. század végén nagyon eltérő tendencia jelent meg: az ormánsági, sárközi és mecsekhegyaljai falvakban a házas termékenység gyors csökkenésnek indult, viszont Pócsmegyeren, Velemben és Rábakecölben a házas termékenység kevéssé változik,

[32] A táblázatban közölt arányszámok értelmének példája: az 1747—1790. években Vajszlón és Besencén kötött házasságokban ezer házasságban töltött évre a 20—24. éves korban 350 szülés, másszóval 10 évre 3,5 szülés jutott, tehát átlagosan körülbelül minden harmadik évben szültek a házas nők, vagy másképpen egy év alatt minden harmadik nőre jutott egy szülés.

A táblázat utolsó oszlopában megadtam azoknak a házas nőknek a számát, akiknek termékenység-története alapján az arányszámokat kiszámítottam. Nyilvánvalóan annál megbízhatóbb az adat, minél több nő adatai alapján végezhettem számítást.

[33] Nyugat-európai vizsgálatokban a 20 és 49. éves kor közötti korspecifikus termékenységeket szokták összehasonlítani a hutteritákéval. E korhatárok között a hutterita nők teljes termékenysége közel 11 gyermek. Mivel nálunk sok nő 20 éves kora előtt házasodott, a 15—19. éves kori házas termékenységet is figyelembe vettem.

[34] Ugyanis feltételezhetjük, hogy a hutterita termékenységszint és a 8000-es szint közötti különbséget talán csak biológiai okok (a népesség rosszabb egészségi állapota), esetleg az anyakönyvi bejegyzések hiányosságai (elmulasztottak egyes szüléseket bejegyezni) okozták. Természetesen nincs okunk biztosan állítani, hogy éppen ez a 8000-es szint az, amely alatt az elterjedt születéskorlátozást feltételezhetjük.

[35] Kivételt képez mindenekelőtt Alsónyék, ahol már az 1760 és 1790 között kötött házasságok termékenysége is annyira alacsony volt, hogy mindenképpen a születéskorlátozás elterjedt alkalmazására kell gondolnunk. Nehéz megmagyarázni, hogy ugyanebben az időszakban miért sokkal magasabb a házas termékenység Sárpilisen. Igen alacsony a teljes termékenységi arányszám Bakonyán is. Ismét nyitott kérdés, hogy miért magasabb ugyanakkor a szomszédos Töttösön.

2. táblázat. Házas teljes termékenységi arányszámok és a családok átlagos született gyermekszáma

Község	A házasságkötés éve	Teljes termékenységi arányszám	Átlagos született gyermekszám
Vajszló és Besence	1747—1790	8040	6,8
	1791—1820	6090	4,8
	1821—1850	4990	4,1
	1851—1895	4005	3,0
Alsónyék	1760—1790	5700	5,2
	1791—1820	4080	3,6
	1821—1850	4225	3,4
	1851—1895	4005	.
Sárpilis	1752—1790	9000	7,5
	1791—1820	6450	5,5
	1821—1850	5390	3,8
	1851—1895	4050	.
Bakonya	1759—1779	6845	6,2
	1780—1804	6435	5,8
	1805—1830	4330	3,3
Töttös	1759—1779	8070	7,0
	1780—1804	7450	6,5
	1805—1830	6525	4,8
Pócsmegyer	1759—1790	7280	4,8
	1791—1820	7835	5,0
	1821—1850	8445	4,8
	1850—1891	6465	.
Átány	1770—1779	7990	5,3
Velem	1753—1793	8955	.
	1794—1834	8160	.
Rábakecöl	1764—1790	8830	7,6
	1791—1820	9105	6,3
	1821—1850	9085	5,5
Hutteriták		12 440	.

némely helyen kissé emelkedett.[36] *Egyes vidékeken, falvakban tehát a XVIII. század végétől kezdve elterjedt a születéskorlátozás, máshol viszont legalább a XIX. század második feléig legfeljebb szórványosan fordulhatott elő.*

Az elterjedés lefolyásának módjára az egyes családlapok tanulmányozása ad némi felvilágosítást. Azokban a falvakban és korszakokban, amelyekről feltételeztük, hogy a születéskorlátozás csak szórványosan fordult elő, a családok nagy részénél a természetes termékenység érvényesülésének jellemzőit látjuk: a feleség 20. és 30. életéve között a gyermekek 2—3 évenként születnek, utána valamivel ritkábban, de az utolsó szülésre általában legkorábban a 40 éves életkor körül kerül sor. Találunk azonban itt is olyan családokat, ahol nagyobb időközök vannak a szülések között, illetve korábban kerül sor az utolsó gyermek megszületésére. Természetesen egyes konkrét esetekben sohasem lehetünk biztosak abban, hogy ennek oka tudatos születéskorlátozás volt, nem pedig vala-

[36] Különösen meglepő a termékenységi arányszámok emelkedése a XIX. század közepéig Pócsmegyeren. Mivel ugyanakkor a házasságkötés kori életkor is kissé emelkedett, a családonkénti gyermekszám nagyjából változatlan maradt. A század második felében azután megindul a lassú termékenység-csökkenés.

milyen betegség vagy más ok. Tömeges előfordulása azonban tudatos születéskorlátozási szándékot sejtet.

Amikor a falu egészében elkezd a termékenység csökkenni, akkor egyre több olyan családlapot találunk, ahol hosszabbak a szülések közötti intervallumok (jellemző, hogy a két ormánsági faluban és Alsónyéken a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum is meglehetősen hosszú), és ahol az asszonyok nem szülnek körülbelül 40 éves korukig. Ez arra enged következtetni, hogy elterjedt a születéskorlátozó magatartás két jellegzetes formája: a további szülések megakadályozása, amint a kívánt gyermekszámot elérték, illetve a szülések közötti időszak meghosszabbítása.[37] De még az ormánsági falvakban és Alsónyéken a XIX. század második felében is találunk néhány olyan családot, ahol láthatóan érvényesült a természetes termékenység. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy általánossá vált a születéskorlátozás, csupán azt, hogy e falvakban a családok többsége alkalmazta.

Arra vonatkozóan, hogy a születéskorlátozást milyen módszerekkel valósították meg, a családrekonstitúciós módszer nem ad felvilágosítást. A századforduló körüli és a két világháború közötti szociográfiai és orvosi munkákban azonban sok adatot találunk. Ezek szerint alkalmazták a legegyszerűbb eljárást, a megszakított érintkezést, továbbá legkülönbözőbb (hüvelybe helyezett) pesszárium jellegű eszközöket, és — ha az említett fogamzásgátlási eljárások ellenére megtörtént a megtermékenyülés — a különféle módszerekkel (mechanikai eszközökkel, növényi mérgekkel stb.) előidézett művi vetélést vették igénybe.[38]

Házasságkötéskori életkor

A nők életkora a házasságkötéskor *(3. táblázat)* a vizsgált falvakban már a XVIII. század második felében is meglehetősen eltérő volt, és a különbségek később növekedtek.[39] A dél-dunántúli falvakban viszonylag igen fiatal életkorban házasodtak, Pócsmegyeren és a nyugat-dunántúli falvakban valamivel később, ha nem is olyan idős korban, mint Nyugat-Európa nagy részében. A Sárközben és Rábakecölön a XIX. században a házasságkötési életkor fiatalodásának jeleit látjuk, másutt enyhén emelkedett ez az életkor.

Nem tudunk biztos adatot mondani arról, hogy a felnőtt népességnek mekkora része nem házasodott meg élete végéig,[40] de úgy látszik, hogy kevesen voltak a végleges agglegények és leányok. Arról sincs pontos ismeretünk, hogy milyen mértékű volt az özvegyek újraházasodása, de úgy látszik, hogy ez gyakori volt. Különösen a munkaképes korban levő, tehát gazdaságot vezető özvegy férfiak házasodtak meg viszonylag rövid időn belül.

A *nyugat-európai házasodási minta tehát nem érvényesült* a vizsgált falvakban, bár kitapinthatók bizonyos *területi különbségek*, mert Pócsmegyeren és Velemben, talán Rábakecölön is inkább hasonlított a házasodási életkor a tőlünk nyugatra fekvő társadalmakéhoz, mint a Dél-Dunántúlon.

[37] A „modern" családtervezésben túlnyomórészt a születéskorlátozás első formáját alkalmazzák: a házasság elején megszületnek a tervezett gyermekek, azután — a házas nőnek viszonylag fiatal életkorától kezdve — nem kerül sor több szülésre. Mind a családrekonstitúciós adatok, mind Hölbling említett leírása azonban arra utal, hogy legalábbis az Ormánságban és Alsónyéken elterjedt volt a születéskorlátozás második formája is, mert már az első szülésre is sokszor meglehetősen hosszú idővel a házasságkötés után került sor, az első és második szülés közötti intervallum pedig még hosszabb. Sárpilisen később és kevésbé határozottan mutatkozik meg az első intervallumok hosszabbodása. A XIX. század második felében kötött házasságokban viszont mind az Ormánságban, mind a Sárközben a „modern" születéskorlátozási séma térhódításának jelei mutatkoznak, mert az intervallumok rövidülnek, miközben a gyermekszám tovább csökken.

[38] Hidvégi János, é. n.; Scipiades Elemér 1926

[39] A 3. *táblázat*ban szereplő adatok az összes házasságkötésekre, tehát az újraházasodásokra is vonatkoznak. Az első házasságkötés kori életkor, ahol pontosan meghatározható (mivel az özvegyek újraházasodását egyértelműen feltüntették az anyakönyvben), valamivel alacsonyabb. Az átlagokat úgy számítottam ki, hogy a betöltött kerek évek átlagát számítottam ki. Ez azt jelenti, hogy a hónapokban számított átlagos házasságkötés kori életkor mintegy fél évvel magasabb lenne.

[40] Ezt akkor tudnánk biztosan megállapítani, ha a halálozási anyakönyvből minden esetben kitűnne, hogy az elhalt nő özvegy vagy hajadon volt-e. A két ormánsági faluban megpróbáltam ezt meghatározni. Eszerint az 50 éves és idősebb korban meghalt nők között, 1747 és 1847 között, csupán 5 százalék volt hajadon.

3. táblázat. A nők átlagos életkora házasságkötéskor

Község	A házasságkötés éve	Átlagos életkor
Vajszló és Besence	1747—1790	18,2
	1791—1820	19,2
	1821—1850	19,2
	1851—1895	19,4
Alsónyék	1760—1790	18,2
	1791—1820	19,6
	1821—1850	18,8
	1851—1896	16,7
Sárpilis	1752—1790	19,0
	1791—1820	18,4
	1821—1850	19,2
	1851—1896	17,4
Bakonya	1759—1779	17,7
	1780—1804	18,1
	1805—1830	20,5
Töttös	1759—1779	17,4
	1780—1804	18,4
	1805—1830	19,9
Pócsmegyer	1759—1790	21,3
	1791—1820	21,9
	1821—1850	22,8
	1851—1895	22,0
Átány	1770—1779	21,1
Velem	1753—1793	20,3
	1794—1833	22,1
	1833—1875	22,6
Rábakecöl	1764—1790	20,4
	1791—1820	20,3
	1821—1850	17,7

A családok gyermekszáma

A családok tényleges gyermekszáma három demográfiai tényező függvénye: a házas termékenységé, a nők házasságkötési életkoráé és a házas nők halandóságáé. A teljes termékenységi arányszám *(2. táblázat)* alapján kiszámítható egy nőre (illetve a táblázatban szereplő szokásos alakban ezer nőre) jutó gyermekszám ezért korántsem azonos a családok átlagos gyermekszámával, mert abból levonódik egyrészt a valamivel későbbi (nem 15 éves korban történő) házasságkötésnek a hatása, valamint az 50. születésnap előtti elhalálozásnak és özvegyülésnek a hatása. Például az 1790 előtt kötött ormánsági házasságoknál megfigyelt korspecifikus termékenységi arányszámok érvényesülése esetén az a tény, hogy egy nő 15 éves kora helyett 20 éves korban kötött házasságot, átlagosan másfél gyermekkel csökkentette az általa szült gyermekek számát, az pedig ha 35 éves korában megözvegyült, közel két gyermekkel csökkentette a családnagyságot.

Ennek következtében a családok tényleges átlagos született gyermekszáma mintegy 10—40 százalékkal alacsonyabb a teljes termékenységi arányszámból adódó potenciális gyermekszámnál.[41] A tényleges gyermekszám ott marad el leginkább a potenciálistól, ahol viszonylag későn házasodtak, mint például Pócsmegyeren.

[41] Nem számítottam ki a családonkénti átlagos gyermekszámot a XIX. század második felében házasságot kötőknél, mivel e csoportban a teljes családlapok között sokan voltak azok, akik viszonylag korán (1895-ig) megözvegyültek vagy meghaltak, így érthetően kisebb volt a gyermekszámuk. Kivétel a két ormánsági falu, mert ott e házasságok történetét követtem 1895 után is, úgyhogy azok is a teljes családlapok közé kerülhettek, akik jóval később haltak meg.

Ha a rekonstituált családokat a tényleges gyermekszám szerint hasonlítjuk össze, akkor hasonló képet kapunk a születéskorlátozás elterjedéséről, mint amikor a korspecifikus termékenység és a szülések közötti intervallumok szerint elemeztük őket. Például a két ormánsági faluban a gyakorisági görbe két csúcsértéket mutat: 4 és 8 gyermeknél. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy *kétféle népesség keveredett* az összeállított családlapokon: *a születéskorlátozók*, náluk a leggyakoribb gyermekszám 4, és *a születéskorlátozást nem vagy alig alkalmazók*, náluk a leggyakoribb gyermekszám 8. 1790 előtt az utóbbiak lényegesen többen vannak. Az 1791 és 1820 között kötött házasságokban már csak egy csúcsértéket látunk, 3 gyermeknél, de még viszonylag sok a 6—7 gyermekes család is. Az 1821 és 1850 között kötött házasságoknál a csúcsérték már 2 gyermeknél mutatkozik és csupán kevés hat- vagy többgyermekes családot találunk. Az utóbbiak száma a XIX. század második felében tovább csökken, de a leggyakoribb családnagyság a 2 gyermek. A gyermekszám alapján is azt látjuk tehát, hogy *már a XVIII. század második felében is voltak itt olyan családok, ahol előfordult a születéskorlátozás, de ezek csak a XIX. század folyamán kerültek többségbe*, miközben a nem vagy alig születéskorlátozók aránya csökkent, bár valószínűleg nem tűnt el teljesen a XIX. század végén sem. Azokban a falvakban viszont, ahol a házas termékenységi arányszámok nem mutatnak széles körű születéskorlátozásra, többségben vannak a hat- és többgyermekes családok.

Csecsemő- és gyermekhalandóság

A családok született gyermekszáma az elmúlt évszázadokban természetesen közel sem azonos az életben maradt, a felnőttkort megért gyermekek számával. A demográfiai átmenet előtt Európában a megszületett csecsemőknek egynegyede, helyenként egyharmada meghalt egyéves kora előtt, a gyermekkori halandóság is megközelítette a csecsemőhalandóságot. Így a megszületett gyermekeknek körülbelül a fele meghalt a felnőttkor elérése előtt. A csecsemő- és gyermekhalandóság erősen különbözött vidékenként és korszakonként. Szintje erősen függött nemcsak a népesség egészségi állapotától, a fertőző betegségek elterjedtségétől, hanem a helyi éghajlattól, földrajzi viszonyoktól, és különösképpen attól, hogy szoptatták-e a csecsemőket, illetve milyen hosszú ideig szoptatták őket, és hogy általában mennyire gondosan bántak velük.[42]

A vizsgált falvakban is meglehetősen nagy különbségeket látunk *(4. táblázat)*.[43] A XVIII. század második felében a *megszületett gyermekeknek több mint kétötöde nem érte meg 10 éves korát.* Csupán a két ormánsági falu mutat ebből a szempontból kedvezőbb képet. A XIX. század első felében a vizsgált falvak nagyobb részében még rosszabb képet mutat a csecsemő- és gyermekhalandóság. Rábakecölön az 1791 és 1820 közötti években látjuk a mélypontot: a 10 éves kor előtt meghaltak száma elérte az újszülöttekének több mint a felét. Ugyanakkor Velemben és Sárpilisen lényegesen javultak az arányszámok. A XIX. század második felében a legtöbb helyen megindult a csecsemő- és gyermekhalandóságnak a modern korszak kezdetét kísérő javulása. Kivétel Pócsmegyer, mert itt nem indult meg a javulás, és bizonyos fokig Rábakecöl is, mert ott — bár csökkent — még mindig igen magas maradt a 10 éves kor előtt meghaltak aránya. Alsónyék messze elmaradt a szomszédos Sárpilis mögött a javulási folyamatban.

[42] Knodel, John és Van de Walle, Etienne 1967 és Knodel, John 1968 például jóval 30 százalék fölötti csecsemőhalandóságot állapítottak meg néhány bajor faluban, ahol a csecsemők nagy részét sohasem szoptatták a XIX. században és XX. század elején, és 20 százalék alatti csecsemőhalandóságot ott, ahol nagyrészüket szoptatták. Schofield Roger és Wrigley, E. A. 1979 nyolc angol egyházközség közül hatban 15 százalék alatti csecsemőhalandósági arányszámokat mutattak ki 1550 és 1649 között, sőt kettőben 10 százaléknál kevesebb volt a csecsemőkorban meghaltak aránya. Eszerint például Angliában sokkal kedvezőbbek voltak a csecsemőhalandósági viszonyok, mint a kontitentális Európában.

[43] Csecsemő- és gyermekhalandósági arányszámokat csak azokra az időszakokra vonatkozóan számíthattam, amikor az elhalt személyek életkorát feltüntették az anyakönyvben. Az arányszámok pontossága függ a korbejegyzések pontosságától. Ez magyarázza az arányszámok bizonyos furcsa ingadozásait is: például lehetséges, hogy a csecsemőhalandóság és az 1—4 éves gyermekhalandóság ellentétes irányú változását (például Pócsmegyeren) az okozta, hogy korábban az 1 éves kort még meg nem ért, de azt megközelítő gyermekeket 1 évesként tüntették fel a halotti anyakönyvben. Továbbá ezek az arányszámok egymással is összefüggenek: ha néhány évig, például járvány miatt igen magas volt a csecsemőhalandóság, a következőkben a gyermekhalottak száma azért is csökkent, mert kevesebb volt az élő gyermek.

4. táblázat. Csecsemő- és gyermekhalandóság

Község	Időszak	Ezer élveszületésre jutott			
		0—1	1—4	5—9	összesen 0—10
		éves korban meghalt csecsemő és gyermek			
Vajszló és Besence	1777—1790	197	118	33	348
	1801—1820	282	161	48	491
	1821—1850	260	140	49	449
	1851—1890	135	89	50	274
Alsónyék	1791—1820	198	167	57	422
	1821—1850	278	122	71	471
	1851—1890	215	148	52	415
Sárpilis	1779—1790	204	225	17	446
	1791—1820	179	154	49	382
	1821—1850	188	109	56	353
Pócsmegyer	1765—1773	181	220	47	448
	1821—1850	204	175	73	452
	1851—1895	241	163	64	468
Átány	1791—1820	187	226		412
Velem	1754—1800	215	210		425
	1801—1847	224	137		361
	1848—1894	152	128		280
Rábakecöl	1765—1790	275	106	60	441
	1791—1820	290	180	75	545
	1821—1850	332	109	49	490
	1851—1862	293	129	38	460

A népesség reprodukciója

A bemutatott demográfiai arányszámok alapján csak a legnagyobb óvatossággal következtethetünk a falvak népességének reprodukciójára.[44] A csecsemő- és gyermekhalandóság figyelembe vételével azonban óvatosan arra következtethetünk, hogy ott és akkor, amikor a családonkénti átlagos gyermekszám 4 körül volt (akik közül átlagosan közel 2 meghalt),[45] a szülők nemzedékének helyére azonos nagyságú vagy kisebb létszámú gyermeknemzedékek léptek, amikor az utóbbiak elérték a felnőttkort. Ilyen stagnáló vagy kissé szűkített reprodukció érvényesülhetett Alsónyéken és Bakonyán a XIX. század eleje óta, Sárpilisen és az Ormánságban az 1820-as évektől kezdődően. Ezzel szemben Pócsmegyer, Velem és Rábakecöl népessége valószínűleg a vizsgált időszakban végig bővített reprodukciót ért el. Ugyanezt látjuk Töttösön és Átányban is a vizsgált rövidebb időszakban.

[44] A népesség reprodukcióján azt értjük, hogy a szülők nemzedéke helyére milyen létszámú gyermeknemzedékek léptek. Bővített a reprodukció, ha a gyermekek nemzedéke nagyobb, egyszerű a reprodukció, ha a gyermekek nemzedéke a felnőtt korban csupán éppen eléri a szülők nemzedékének létszámát. A reprodukcióra csak nagyon megközelítően következtethetünk a családrekonstitúciós adatokból, mert csupán nagyon bizonytalan adataink vannak a halandóságra vonatkozóan, és mert nem tudjuk, hogy a népességnek mekkora része nem köt házasságot (ezért csak a házasok termékenységét ismerjük, de az egész népességét nem, márpedig a reprodukció az egész népesség alakulását fejezi ki).

[45] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden családban a gyermekeknek közel a fele halt meg 10 éves kora előtt. Voltak családok, ahol a gyermekek nagy többsége életben maradt, és olyanok is, ahol nagy részük — vagy mindannyian — meghaltak a felnőttkor elérése előtt.

Következtetések és kísérlet a különbségek megmagyarázására

A bemutatott családrekonstitúciós vizsgálatok alapján néhány következtetést levonhatunk a XVIII. század második felének és a XIX. század első háromnegyedének demográfiai viszonyairól, különös tekintettel a családok gyermekszámára és a gyermekek halandóságára:

1. Magyarország egyes részein a paraszti közösségek ismerték és a XVIII. század végétől kezdve egyre elterjedtebben alkalmazták a születéskorlátozás különböző módszereit. Más országrészek parasztsága viszont nem vagy alig alkalmazott születéskorlátozást a XIX. század végéig. Nem tudjuk természetesen megmondani, milyen arányban lehettek az országban a születéskorlátozók és nem-korlátozók, és hogy ezek az arányok hogyan tolódtak el a XIX. század eleje óta. Az azonban világos, hogy *jóval az iparosodást és a modern átalakulás kezdetét megelőzően előfordult egyes falvakban a széles körű születéskorlátozás.*

2. Magyarország nagy részén nem érvényesült a „nyugat-európai házasodási minta", vagyis a késői házasságkötés és a hajadonon maradók magas aránya, hanem meglehetősen *fiatal korban kötöttek házasságot,* és valószínűleg kevesen maradtak hajadonok életük végéig. Bizonyos különbségek azonban ebben a tekintetben is voltak falvak és országrészek között.

3. A csecsemő- és gyermekhalandóság következtében a *megszületett gyermekeknek közel a fele nem érte el a 10 éves kort* a XVIII. és XIX. század fordulója körül.[46] Ezt követően meglehetősen eltérően alakultak ezek az arányok: egyes területeken a XIX. század második feléig nem vagy alig csökkentek, másutt viszonylag korán javulni kezdtek.

4. Ennek következtében *egyes falvak és vidékek népessége már a XIX. század első felében az egyszerű reprodukció szintjét érte el,* másutt a XIX. század végéig erősen bővített népességreprodukció érvényesült.

Ez a néhány alapvető **ténymegállapítás** is hozzájárulhat az elmúlt évszázadok demográfiai viszonyainak jobb megértéséhez, és gazdagíthatja az akkori gyermekéletről alkotott képünket. Az olvasó azonban aligha elégszik meg ennyivel. Magyarázatot szeretne kapni a házas termékenység, a házasodási életkor és a halandóság különbségeire. Én magam is azzal az igénnyel kezdtem a családrekonstitúciós vizsgálatokhoz, hogy megkeresem a születéskorlátozás elterjedésének, illetve hiányának az okát.

Az eddigi eredmények azonban inkább új kérdőjeleket tettek fel, mint válaszokat adtak a feltett kérdésekre. Azt mindenesetre biztosan elmondhatjuk, hogy a korábban sokat emlegetett *felekezeti magyarázat,* tudniillik, hogy a protestáns parasztok „egykéztek", a római katolikusok pedig nem, *semmiképpen sem igazolódott,* hiszen a korai születéskorlátozás jeleit láttuk a református Ormánságban és Sárközben, valamint a római katolikus Mecsekhegyalján, de nem találtuk meg a református Pócsmegyeren. Az eddigi eredmények inkább arra engednek következtetni, hogy a családtervezési magatartás különbségeit inkább kisebb-nagyobb *tájegységek* között találhatjuk meg, mert a korai születéskorlátozó falvak mind Dél-Dunántúlon voltak, viszont a magas házas termékenységű falvak a Nyugat-Dunántúlon, illetve a főváros közelében vannak.[47]

[46] A csecsemő- és gyermekhalandóságnak a XIX. század első évtizedeiben megfigyelt romlása annak a következménye lehet, hogy ekkor valószínűleg gyakoribbak voltak a járványok (elsősorban a kolera megjelenése miatt), mint a XVIII. század utolsó évtizedeiben.

[47] Az eddigi családrekonstitúciós vizsgálatok alapján semmit sem tudok a Duna vonalától keletre eső területek demográfiai viszonyairól mondani. A szabolcsi és hajdúsági részek termékenysége azonban a hivatalos statisztika megindulása után sokáig igen magas volt. Úgy látszik, itt terjedt el a legkésőbben a születéskorlátozás. Falumonográfiákból is levonhatunk bizonyos következtetéseket a családok gyermekszámára vonatkozóan. Bencsik János (1977) adatai Tiszacsegéről arra engednek következtetni, hogy a születéskorlátozás csak szórványosan fordult elő az 1790—1807. időszakban. Ugyanakkor a csecsemőhalandóság és gyermekhalandóság magasabb volt, mint az ebben a tanulmányban vizsgált falvakban. Tiszacsege tehát beleillene egy feltételezhető kelet-magyarországi mintába. Ezzel szemben Varga Gyula (1978) adatai a bihar-megyei Kismarjáról arra engednek következtetni, hogy a XIX. század folyamán a törzsökös családok körében erősen elterjedt a születéskorlátozás.

A vizsgált falvakban *nem igazolódott* a demográfiai átmenet elméletének az a feltevése sem, *hogy a születéskorlátozás elterjedését megelőzte, sőt kiváltotta a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása.* Az Ormánságban és Alsónyéken a születéskorlátozás a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása előtt terjedt el, sőt a halandóság valószínűleg romlott, amikor a termékenység csökkenni kezdett. Ugyanakkor Sárpilisen javult a csecsemő- és gyermekhalandóság, de a házas termékenység később kezdett csökkenni mint Alsónyéken.[48]

A másik vizsgált demográfiai változóval, a nők átlagos házasságkötés kori életkorával viszont kapcsolatot mutat a születéskorlátozás: ahol a születéskorlátozás korai jeleit láttuk, ott lényegesen fiatalabb korban házasodtak, mint azokban a falvakban, ahol a házas termékenység magas maradt.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a *népességnövekedés korlátozásának két alternatív stratégiája* között választhattak a paraszti közösségek. Az egyik a házasságkötés későbbre tolása volt, a másik a házasságon belüli születéskorlátozás. A két nyugatdunántúli faluban és Pócsmegyeren túlnyomórészt az előbbi stratégiát alkalmazták, a dél-dunántúli községekben az utóbbit. Még szélesebb távlatokra kiterjesztve ezt a következtetést azt mondhatjuk, hogy a nyugat-európai parasztság nagy része az előbbi stratégiát alkalmazta, a magyar parasztságnak egy (nem tudjuk, mekkora) része az utóbbit, a francia parasztság a XVIII. század végétől kezdve mind a kettőt.

Miért volt szükség e stratégiákra, a népességnövekedés korlátozására? Minden valószínűség szerint ott, akkor és azokban a társadalmi rétegekben jelentkezett ennek szükségessége, ahol a gazdasági felemelkedés, terjeszkedés lehetőségei (a földszűke, a nagy népsűrűség, a nagybirtokos gazdálkodás erősödése, az ipari fejlődés hiánya, a szállítási viszonyok elmaradottsága stb. következtében) lezárultak, ezért valamely közösségnek vagy egy-egy családnak szaporodása az elszegényedés veszélyével járt. Ezzel magyarázták az egykét a régi magyar szociográfiai irodalom legkitűnőbb művelői, például Erdei Ferenc.[49] A dél-dunántúli falvakban a születéskorlátozás kezdetei valóban egybeesnek azzal az időszakkal (a XVIII. század végével), amikor a földszűke, a nagybirtokos gazdálkodás kiterjedése és a földhasználati jogviszonyok rögzítése és egyben megmerevítése az urbárium által azt eredményezték, hogy a nagyobb gyermekszámú családok jobbágybirtoka elaprózódott. Alátámasztja ezt a magyarázatot az a tény is, hogy a birtokos parasztság élveszületési arányszáma már a századfordulón lényegesen alacsonyabb volt, mint a föld nélküli mezőgazdasági munkásságé, és míg az előbbieké állandóan csökkent, az utóbbiaké egészen a felszabadulásig a természetes termékenységhez közeli szinten maradt.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy mind a későn házasodók, mind a születéskorlátozók ugyanazt érték el, csupán eltérő eszközökkel. Amint láttuk, az egyes falvakban a népesség reprodukciója meglehetősen különböző volt. Ezeknek a különbségeknek az okait jelenleg nem tudom megmagyarázni. Különösen rejtélyes a két szomszédos sárközi falu, Alsónyék és Sárpilis demográfiai mutatóinak eltérése.

Továbbá nem látszik annak sem az oka, hogy egyes magyar parasztfalvak miért alkalmazták a későbbi házasodás stratégiáját, mások a házasságon belüli születéskorlátozás stratégiáját. Hozzátehetjük, hogy azonos helyzetben még további stratégiák is elképzelhetők voltak: az időszakos elvándorlás, a más országrészeken való munkavállalás, amelyet például a mezőkövesdi matyó summások alkalmaztak; a városokba vándorlás; a kivándorlás, akár tengerentúlra, akár például Romániába (amelyet az erdélyi parasztság alkalmazott az első világháború előtt). A különböző stratégiák közötti választásnak nyilvánvalóan mély kulturális gyökerei voltak. Ezeket egyes falvak vagy földrajzi-néprajzi tájegységek demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének monografikus feltárásával lehetne kutatni.[50]

[48] A csecsemőhalandóság eltérő szintjének és tendenciáinak megmagyarázása felveti azt a kérdést, hogy vajon hogyan táplálták, meddig szoptatták a csecsemőket, voltak-e ebben a tekintetben különbségek a falvak, országrészek között.

[49] Erdei Ferenc 1980.

[50] A sárközi falvak és Átány családrekonstitúciós vizsgálatának megindításakor az a szempont is vezetett, hogy ezekről rendelkezésre állnak részletes falumonográfiák: Andrásfalvy Bertalan 1976; Fél Edit és Hofer Tamás 1969. Példaképpen arra, hogy milyen források alapján lehet egy falu parasztságának erkölcsi felfogását az elmúlt évszázadokban vizsgálni, Balázs Kovács Sándor (1980) presbitériumi jegyzőkönyv közléseit említhetjük.

IRODALOM

ACSÁDI György
1957 *Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló Népességnyilvántartások.* In: KOVACSICS József (szerk.): A történeti demográfia forrásai. 224—251. Budapest

ANDORKA Rudolf
1969 *A dél-dunántúli egykekutatások története.* Statisztikai Szemle 47. 1245—1257.
1975a *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban.* Ethnographia LXXXVI. 340—367.
1975b *Az ormánsági születéskorlátozás története.* Valóság 18. No. 6. 45—61.
1978 *Az „egykés" családok a magyar népességtörténetben.* Confessio No. 2. 65—78.

ANDRÁSFALVY Bertalan
1976 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd

BALÁZS KOVÁCS Sándor
1980 *„Nem viselem a remöte életöt". Egy sárközi református presbitériumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből.* Dunatáj 3. No. 1. 37—48.

BENCSIK János
1977 *Csege szabadmenetelő jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII—XIX. század fordulóján.* Hajdúsági Múzeum III. évkönyve. Hajdúböszörmény. 63—149.

BRAUN, Rudolf
1978 *Protoindustrialization and demographic changes in the Canton of Zürich.* In: TILLY, Charles (szerk.): Historical studies of changing fertility. Princeton. 289—334.

CHARBONNEAU, Hubert
1975 *Vie et mort de nos ancetres.* Montréal

DÁNYI Dezső
1960 *Az 1777. évi lelkek összeírása.* Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. 167—177. Budapest
1977 *Regionális fertilitási sémák Magyarországon, a 19. század végén.* Demográfia 20. No. 1. 56—87.

DÁVID Zoltán
1957 *Az 1715—20. évi összeírás.* In: KOVACSICS József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. 145—199. Budapest

DEMÉNY, Paul
1968 *Early fertility decline in Austria—Hungary: A lesson in demographic transition.* Daedalus. Spring. 502—522.

DOUGLAS, Mary
1966 *Population control in primitive groups.* British Journal of Sociology 17. 263—273.

ERIKSSON, Ingrid—ROGERS, John
1978 *Rural labor and population change.* Studia Historica Upsaliensia 100. Uppsala

ERDEI Ferenc
1942 *A magyar parasztttársadalom.* Budapest

FÉL, Edit—HOFER, Tamás
1969 *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Chicago

FIRTH, Raymond
1936 *We, the Tikopia: A sociological study of kinship in primitive Polynesia.* London
1939 *Primitive Polynesian economy.* London

FLEURY, Michel—HENRY, Louis
1965 *Nouveau manual de dépouillement et d'exploitation de l'état civil.* Paris

FÜLEP Lajos
1929 *Interjú és cikkek.* Pesti Napló november 10., 17., 26., december 4. és 15.

GAUNT, David
1973 *Family planning and the preindustrial society; some Swedish evidence.* In: AGREN, Kurt, GAUNT, David, ERIKSSON, Ingrid, ROGERS, John, NORBERG, Anders, AKERMAN, Sune: Aristocrats, farmers, proletarians. Studia Historica Upsaliensia 47. 28—59. Uppsala

HAJNAL, John
1965 *European marriage patterns in perspective.* In: GLASS, D. V., EVERSLEY, D. E. C. (szerk.): Population in history. 101—143. London

HENRY, Louis
1956 *Anciennes familles genevoises.* INED Travaux et Documents No. 26. Paris
1961 *La population d'Irlande en 1703.* Population 16. No. 1. 122—133.
1972 *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 a 1829.* Annales ESC. Vol. 27. No. 3. 612—640.
1978 *Fécondité des mariages dans le quart Sud-Est de la France de 1670 a 1829.* Population 33. 855—883.
HENRY, Louis—HOUDAILLE, Jacques
1973 *Fécondité des mariages dans le quart Nord-Ouest de la France de 1670 a 1829.* Population 28. 873—924.
HIDVÉGI János
é. n. *Hulló magyarság.* Budapest
HOUDAILLE, Jacques
1976 *Fécondité des mariages dans le quart Nord-Est de la France de 1670 a 1829.* Annales de Démographie Historique, 341—392.
HÖLBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs
KNODEL, John—VAN DE WALLE, Etienne
1967 *Breast feeding, fertility and infant mortality: an analysis of some early German data.* Population Studies. Vol. 21. No. 2. 19—131.
KNODEL, John
1968 *Infant mortality and fertility in three Bavarian villages; an analysis of family histories from the 19th century.* Population Studies. Vol. 22. No. 3. 297—318.
KODOLÁNYI János
1941 *Baranyai utazás.* Budapest
KODOLÁNYI János, ifj.
1963 *Ormánsági néptudományi kutatások.* In: KODOLÁNYI János, ifj. KODOLÁNYI János: Baranyai utazás. Budapest
KOVÁCS Imre
1937 *A néma forradalom.* Budapest
KOVÁTS Zoltán
1971—1972 *A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig.* Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. 77—88. és 3—25.
LASLETT, Peter
1977 *Family life and illicit love in earlier generations.* Cambridge
MOESS Alfréd
1972 *Velem népessége 1711—1895.* Vasi Szemle 26. 277—286. és 420—432.
1973 *Baranya megyei katolikus községek történeti demográfiája.* Kézirat.
NADAL, Jordi—SAEZ, Armand
1972 *La fécondité a Saint Joan de Palamos (Catalogne) de 1700 a 1859.* Annales de Démographie Historique. 105—113.
NAG, Moni
1962 *Factors affecting human fertility in non-industrial societies; a cross-cultural study.* Yale University Publications in Anthropology. No. 66.
SCHOFIELD, Roger, WRIGLEY, E. A.
1979 *Infant and child mortality in England in the late Tudor and early Stuart period.* In: WEBSTER (szerk.): Health, medicine and mortality in the sixteenth Century. Cambridge
SCIPIADES Elemér
1926 *Az egyke jelentősége.* Pécs
TEKSE Kálmán
1969 *A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt.* Demográfia 12. No. 1—2. 23—48.
VARGA Gyula
1978 *Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig.* Hajdú Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen
WRIGLEY, E. A. (szerk.)
1966a *An introduction to English historical demography.* London
1966b *Family limitation in pre-industrial England.* Economic History Review. Second Series, Vol. 19. No. 1. 82—109.
1969 *Népesedés és történelem.* Budapest

Rudolf Andorka

SOCIAL FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF THE NUMBER OF CHILDREN IN PEASANT COMMUNITIES: 18TH—19TH CENTURIES

(Abstract)

Marital fertility, age at marriage, infant and child mortality of 10 Hungarian villages are investigated on the basis of family reconstitution in the 18th and 19th centuries.

In the marriages contracted till 1790 marital fertility rates seem to indicate that birth control was not practised or only sporadically practised. In some of the investigated villages, however, already in the marriage cohort of 1791—1820 the clear signs of birth control can be found, while in other villages the level of marital fertility remained high till the second half of the XIXth century.

Women married at rather low ages, thus the Western European marriage pattern did not prevail in the investigated villages. There are some differences, however, among them: in some villages the average age at marriage was below 20, in others it was somewhat above 20. Also the gradual changes of the age at marriage were different in the investigated period.

Infant and child mortality (till the age of 10) amounted to 40—50 per cent, with important differences between the villages.

The causes of the differences found are not completely clear. It seems to be sure, however, that religious denomination was not the factor explaining the acceptance of birth control, and that the improvement of infant and child mortality not necessarily preceded the decline of marital fertility. Birth control seems to be correlated to a somewhat lower age at marriage. Thus it might be stated that 1. low age at marriage and birth control in marriage, and 2. higher age at marriage and absence of birth control were two alternative strategies for coping with the problem of limiting the growth of the population. The reason for this might have been the shortage of land and of other possibilities of economic expansion of the peasants, ensuing in some areas of Hungary at the end of the 18th century.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Špiro Kulišić

A szerb ősvallás és mitológia*

A történelem kútfői igen kevés adatot tartalmaznak a szerb és a délszláv ősvallással kapcsolatban. Prokopiosz, a VI. századi bizánci történetíró jegyzi meg egy helyütt, hogy a szlávok tisztelettel illetik a főistent, a villám urát és szarvasmarhát áldoznak neki. Ez az adat nyilvánvalóan elsősorban a délszláv törzsekre vonatkozik, amelyeket Prokopiosz közelebbről ismerhetett. A bolgár források a Szvarog és Dazsbog istenségeket említik, amelyeknek a Dabogról szóló szerb hagyomány felel meg. A történelem kútfői egyéb adatokat nem tartalmaznak a délszlávok ősvallásával és isteneivel kapcsolatban.

Egy 1262-ben keletkezett szerb nomokánon arról a népi hiedelemről ad hírt, hogy a vámpírok (farkasemberek) a felhőket kergetik és megeszik a Napot és a Holdat. Egyes források szerint a délszlávok hagyományvilágában ismert volt az égitesttisztelet. Egy 1452-ben keletkezett glagolita forrás szerint aki a Napnak, Holdnak vagy más teremtménynek hódol, halálos bűnt követ el. A forrásokban ki lehet mutatni, hogy a szlávok hittek a tüzes kígyókban, illetve sárkányokban, s varázslókra — *vlsvi* — is van adat. Dusán cár törvénykönyvének egyik cikkelye tiltja a halottégetést, mivel azt tartották, hogy az elégetett halottak vámpírokká alakulnak át. Lukarić dubrovniki történetíró szerint Dusán cár holttestét szent tüzek mellett temették el, s erről Nodilo azt állítja, hogy voltaképpen maradványa az egykori halotthamvasztási szertartásnak. A VII—X. századi történeti források közvetlen adatokat tartalmaznak a délszlávoknál szokásos halottégetésről, a régészeti kutatások pedig arra is választ adnak, hogy milyen módon történt a holttest elhamvasztása, és a temetkezés. A temetkezés módja bizonyos mértékben a későbbi népszokásokban is kimutatható. A keresztény vértanúkról szóló görög legendák fordításaiban ilyen szavakra bukkanunk: *treba* — áldozat, valamint: *trebište* és *trebnik* — mindkét kifejezés áldozóhelyet (áldozati oltárt, áldozati követ) jelent.

A történelmi kútfőkben található adatok gyér volta miatt sok korábbi kutató úgy vélte, hogy a folklórt, mindenekelőtt pedig a népköltészetet kell a szerb mitológia megismerési forrásának tartani. N. Nodilo terjedelmes összefoglaló tanulmányt írt a népköltészet alapján a szerbek és horvátok ősvallásáról. A folklórgyűjtéseket azonban csak akkor tekinthetjük megbízható forrásnak a szláv népek mitológiai kutatásában — hangsúlyozza Niederle —, ha előbb megbizonyosodunk valós néphiedelmi voltukról, ha előbb tisztázzuk az esetleges átvételeket más népektől, s végül a gyűjtésekből kritikai szempontok alapján elkülönítjük a mitológiai alapokra visszavezethető mozzanatokat, amelyek jelentősek lehetnek a szláv népek mitológiájának kutatása szempontjából. Nodilo korában a tudományos kutatás erre még nem volt képes. Ezt szemléltetendő elég arra utalni, hogy Nodilo a népköltészet mellett csupán Vuk Karadžić néprajzi adataira és dolgozataira építhetett, amikor a szerb ősvallást kutatta, s esetleg a Srpski etnografski zbornik első kötetére (megjelent 1894-ben — a ford.). Éppen ezért Nodilo dolgozata — nagyszabású összehasonlító elemzései és merész rekonstrukciója ellenére is — ma már igen szerény tudományos értékkel bír. Éppen ezért azt mondhatjuk, hogy a szerb ősvallás (és szűkebb értelemben a mitológia) megismerésének legfőbb forrásai a népi hiedelmek és a népszokások, amelyek Čajkanović szerint „a szerb ősvallás megismerésének szinte egyetlen forrását képezik". A néphiedelmek és népszokások eddig összegyűjtött

* Špiro Kulišić tanulmánya (eredeti címe: *Stara srpska religija i mitologija)* a Szerb Mitológiai Szótár (Š. Kulišić—P. Ž. Petrović—N. Pantegić: *Srpski mitološki rečnik*. Beograd, 1970) bevezető szövegeként jelent meg a XV—XXVII. lapokon. Itt a Szerző hozzájárulásával, Jung Károly kisebb magyarázó megjegyzéseivel és egy általa összeállított bibliográfiával kiegészítve adjuk közre. *Szerk.*

és közzétett gazdag anyaga, valamint az ennek alapján írt néhány tanulmány lehetővé teszi, hogy az ősvalláskutatás általános eredményeinek segítségével fölmérhessük a szerb ősvallás alapvető jellemzőit és választ kapjunk számos szokás és hiedelem eredetére és értelmezésére vonatkozóan.

A néphiedelmekben és -szokásokban egy alacsonyabb szintű, javarészt animisztikus-démonisztikus szerb ősvallás fázisainak nyomai mutathatók ki. Sokkal nehezebb ebben az anyagban a magasabb istenségekben való hit elemeire bukkanni. Ezeket az elemeket a kereszténység minden módon kiszorítani igyekezett, vagy legalábbis a saját teológiai felfogásához idomítani. A pogány istenségekre utaló mozzanatok nyomait elsősorban az egyes keresztény szentekhez kapcsolódó hiedelmekben és szokásokban lehet fellelni.

Čajkanović szerint a szerb ősvallás legfőbb jellemzői az ősök kultuszának és helyének meghatározásában keresendők. „Az év összes ünnepei, a karácsony böjtjével az élén, mind e kultusz köré csoportosulnak; az áldozatok túlnyomó részét — a véletlen és időszakos áldozatokat egyaránt — az ősök emlékének szánják." Továbbá: „Túlzás nélkül állíthatjuk — írja Čajkanović —, hogy a szerb ősvallás egésze az ősök kultuszára vezethető vissza." Bár az ősök, s egyáltalán a megboldogultak kultusza valóban kivételes és fontos szerepet játszott a szerb ősvallásban, ez az álláspont mégis egyoldalú, nem felel meg az ismert tényeknek. A rendelkezésre álló hatalmas anyag elemzése azt mutatja, hogy a szerb ősvallás lényegét három mozzanatban lehet meghatározni: ide tartozik elsősorban az animisztikus hit és mágia; az elhunytak kultusza és a démonikus lényekben való hit, s végül ide lehet sorolni bizonyos nyomokat, amelyek felsőbb lények és istenségek tiszteletére vallanak. A népi hiedelmekből és népszokásokból tudjuk, hogy az ember és a természet, az ember és a természet közötti viszony, valamint az emberek közötti viszony is tükröződik az animisztikus hiedelmekben; megállapítható misztikus tükröződése. A szokásokban és hiedelmekben kinyomozhatóan és következetesen jelen vannak a növényekről és állatokról kialakult animisztikus képzetek, ugyanezek megtalálhatók az emberrel, őseivel, a természeti jelenségekkel és az égitestekkel kapcsolatban is. Ez az alapfelfogás magába foglalja a természetet és az emberi közösséget is, a szerb ősvallásnak tehát az animizmus az alapja, domináns szerepet játszik fölépítésében. A rendszerint változatos mágikus és kultikus cselekményekkel kísért animisztikus és démonisztikus hiedelmek sorra jelen vannak az ember egyéni és közösségi tevékenységével kapcsolatos szokásokban, az emberi élet legfontosabb mozzanatainál: a születéstől a halálig.

A szerb ősvallás másik alapvető jellemzője a természettel és a démonikus lényekkel kapcsolatos dinamikus és aktív viszony. A népszokásokból az a világos törekvés olvasható ki, hogy a természetet az ember és a közösség szükségleteinek rendelje alá, hogy a kívánt eredményeket minden élethelyzetben elérje; minden tevékenység és vállalkozás sikerüljön, ugyanakkor elkerülje a nem kívánatos eseményeket és sikertelenségeket. Egyszóval: ez a gyakorlat olyan kitartó és következetes törekvést példáz, amely mágikus és kultikus cselekményekkel az élet egészére kíván hatni, hogy az ember létérdekeinek rendelje alá, vagy legalább megnyerni és kieszközölni igyekszik a misztikus erők és lények jóindulatát; e felfogás szerint ugyanis a világ misztikus erőkkel és lényekkel van teli. Ez a törekvés leginkább a termeléssel összefüggő szokásokban és hiedelmekben jut kifejezésre. Sőt mi több: megállapítható, hogy e hiedelmek és szokások jelentős része a termeléssel kapcsolatban alakult ki, az ember szándéka ugyanis az volt, hogy hatni tudjon a misztikus erőkre, hisz tőlük függ a termelés sikeressége, s egyáltalán minden tevékenység eredménye. Éppen ezért teljes mértékben érthető, hogy a hiedelmek és szokások egész sora kapcsolódik a növényekhez és állatokhoz, a földműveléshez és a háziállatok tenyésztéséhez, hisz az alapvető törekvés az volt, hogy befolyásolják a föld termésének bőségét, valamint a háziállatok egészségét és szaporaságát.

E hiedelmek és szokások a termelésről és a társadalmi alap egészéről is vallanak, arról, amely lehetővé tette elsődleges kialakulásukat. A szokások legteljesebb és legkövetkezetesebb rendszere a földműveléshez kapcsolódik. A szokásokat a naptári év egyes szakainak ünnepein gyakorolják, gyakran a földművelés szempontjából fontos időpontokban, vagy pedig közvetlenül kapcsolódnak a földművelő tevékenységhez: a szántáshoz, a vetéshez, aratáshoz vagy csépléshez. A szokások ilyen szempontú vizsgálata arra vall, hogy a szerb ősvallás igen sok animisztikus-mágikus agrárszokást tartalmazott, amely elsősorban a nemzetségi társadalom kapás földművelőinek és állattenyésztőinek körében alakult ki. Az állatokkal kapcsolatos számos hiedelem a halászó-vadászó fejlettségi szintig vezethető vissza, az állattenyésztéssel kapcsolatos szokásokból azonban az is kiolvasható, hogy a szerb ősvallás nem volt kifejezetten vagy éppen kizárólagosan állattenyésztő nép vallása. Alapvető ismérveit tekintve, a szerb ősvallás elsősorban földművelő népesség vallása volt, s ez sok esetben az említett szokásokban is kifejezésre jut. Egyes szokások például azt a fejlettségi szintet tükrözik, amikor a földművelés és az állattenyésztés a mezőgazdasági

termelés magasabb szintjére váltott át: amikor már használták a taligás ekét és az ekevonó állatot.

Gyakran tükrözik a szokások a nemzetségi-nagycsaládi társadalmi szerkezetet, amely lehetővé tette a szokások elsődleges kialakulását, fejlődését és fönnmaradását. Egyes szokásokban kimutathatók az anyajogú nemzetségi társadalom nyomai is, ebben a formációban elsősorban asszonyok foglalkoztak földmíveléssel. Ezt a nézetet vallja Václav Poláк cseh tudós is, aki arról beszél, hogy a szláv hitvilág kezdeti alapja „minden kétséget kizáróan a megtermékenyítő erők kultusza volt, amely az anyajogú társadalom szintjén álló földmívelő civilizációkra jellemző". Számos szerb vidéken, különösen a keleti szerbség körében, a kifejezetten agrár-mágikus jelentésű karácsonyi szertartási kenyeret asszonyok készítették. A Mrkonjićgrad környékén honos szokás, amely szerint a családfő női kendővel a fején dagasztja a karácsonyi diósbéles *(česnica)* tésztáját, minden valószínűség szerint arra vall, hogy a nyugati szerbség körében a česnicát asszonyok dagasztották. Érdekes jelenség, hogy a misztikus-mágikus táncokat, valamint a szertartásjellegű körtáncokat nők táncolták. (A szövegben az alábbi táncok szerepelnek: *kraljice:* lányok énekes pünkösdölő tánca; *lazarice:* Lázár-napi énekes köszöntő leánytánc; *koledarke:* karácsonyi és újévi leánytánc. A ford. megjegyzése.) Egyes vidékeken a szertartásos szokásokat is nők végezték. Rupljában, a leskovaci Moravában a szentestén a háziasszony behunyt szemmel maga törte el a szertartási pogácsát az ezüstpénzzel. Ugyancsak ezen a vidéken volt szokás, hogy karácsony estéjén a háziasszony a tűzhely mellé ült (a tűzhelyen lakoznak az ősök lelkei), a háziak körüljárták a háziasszonyt, a lánygyerekek pedig kötelezően vigyázták, hogy mikor ég el a karácsonyi tuskó *(badnjak)*. Kelet-Szerbiában a népszokások megengedték, hogy lánygyerekek is betölthessék az első karácsonyi látogató *(polaženik)* szerepét, néhol pedig Szt. Ignác napján az első látogató szerepét a férfiak mellett háziasszony is betölthette. Boljevac környékén Szt. Ignác napján sertést tereltek a házba, s ugyanúgy tisztelték, mint az első látogatót. A két jelenség: hogy a háziasszony és a sertés jelenik meg egymással párhuzamosan az első látogató szerepében, nyilvánvalóan anyajogú-földmívelő műveltségre utal, amely lehetővé tette e szokások elsődleges kialakulását. Kučiban az újévet (a kiskarácsonyt) asszonyi karácsonynak *(ženski božič)* is nevezték; ennek a napnak estéjén annyi karácsonyi kis tuskót *(badnjarica)* raktak a tűzre, ahány nő volt a házban. Ilyenkor kása *(panspermija)* került az asztalra vacsorakor, ami ugyancsak az asszonyok által végzett földmívelésre utal. E szokások nem meglepőek, ha tudjuk, hogy Kučiban még a múlt század végén is sok nyoma maradt meg az anyaági filiációnak, s egyáltalán az archaikus, prepatriarchális nemzetségi viszonyoknak. A szokások alapján tehát megállapítható, hogy a szerbeknél igen gyakoriak voltak a mágikus szokáscselekmények, amelyeket nők végeztek elsősorban a jószág termékenysége, valamint a termés érdekében, s e cselekmények a jószág és a termőföldek védelmét is célozták. E cselekményeket leggyakrabban ünnepek idején végezték (karácsonykor, Szt. György napján stb.), egyes vidékeken pedig, mint például a boszniai Janjban, olyankor, amikor a férjezett lány atyja halála után földbirtokot örökölt, s ha az apa férfiörökös nélkül maradt, a lánynak kötelessége volt megünnepelnie atyja keresztnevének ünnepét is. Ugyanennek a névnek az ünnepét meg kellett ünnepelniük a leány gyermekeinek is, ha leánygyermekek voltak, s akkor is, ha anyjuktól örökölték a földbirtokot.

A népi hiedelemvilágban és népszokásokban igen fejlett rendszerét találjuk a Hold tiszteletének, különösen a földmíveléssel kapcsolatban, ez is az elsődleges, anyajogú-földmívelő műveltségre utal. Egyes kutatók szerint (L. Schroeder, W. Schmidt) a kerek, kovásztalan pogácsa elsődlegesen a Holdnak fölajánlott agráráldozat volt. Gasparini föltételezi, hogy a Svetovid kultusza kapcsán jelentkező mézzel kent pogácsa — ennek párhuzama megtalálható a szerbeknél ismeretes karácsonyi (mézes) bélesnél — ugyancsak arra utal, hogy Svetovid a növényvilág föld alatti démona lehetett. Gasparini szerint Svetovid arconai sokfejű bálványa tulajdonképpen lunáris és chtonikus istenség, Svetovid lova pedig, amely éjszaka vágtat, asztrális éjszakai ló. Čajkanović is hangsúlyozza, hogy Svetovid, akinek kultuszával kapcsolatban a szerb néphagyományban is kimutathatóak a nyomok, föld alatt székelő istenség. Svetovid bizonyos vonásai a thrák lovasénak felelnek meg, amely az elhunyt heroizált alakja volt; érdekes viszont, hogy a thrák lovas egyes szobrocskáit istennőknek (Hygieiának, Dianának, Aphroditének) ajánlották. A rómaiaknak is volt kétfejű holdistenük (Iana Luna), ami ugyancsak Svetovid többfejűségének lunáris magyarázatát látszik alátámasztani. Svetovid arconai bálványa borral töltött szarut tartott a kezében, amelyből megjósolták, hogy milyen lesz a termés. Igen érdekes megfigyelni, hogy Svetovid attributuma elsődlegesen női mitikus figurákhoz tartozott, ezeket a figurákat *kamennaja babá*nak nevezték, s nagy számban találták őket Dél-Oroszországban, az eurázsiai sztyeppeken a Kaukázustól Mongóliáig. A telt szaruból való

jóslást feljegyezték a kaukázusi csecseneknél, a szerbeknél pedig az a szokás, hogy újévkor az ökör jobb szarvára ráhúztak egy üres kalácsot, s ebből jósolták meg, hogy milyen lesz a termés.

Már Čajkanović is rámutatott arra, hogy a szerb ősvallás igen kevés szoláris elemet tartalmaz, s ez a vallás voltaképpen nem is szoláris vallás. *Szvarog* istenség nevét a nyelvészek úgy etimologizálták, hogy kapcsolatba hozták *szvar* szanszkrit névvel *(szurya* — nap) és a *szvarga* ég(boltozat) elnevezéssel. Egyes orosz krónikák Szvarogot azonosítják Héphaisztosszal, a tűz istenével, s egyben Dazsbog atyjának tartják. Dazsbog és Szvarozsics (Szvarog fia) a Nap istenei voltak. Gasparini azonban rámutat arra is, hogy a nyelvészek nem értenek egyet minden esetben e nevek etimológiájával, sőt a nevek jelentésének megfejtésével sem. Hangsúlyozza továbbá, hogy az indoeurópai és sémi nyelvekben a Nap elnevezései elsődlegesen nőneműek voltak, ahogy az meg is maradt a germán és balti nyelvekben. A Nap szó — *sunce* — a szláv nyelvekben semleges nemű, deminutív jelentéssel, ami valószínűleg a Nap „születésére" utal, arra a felfogásra, hogy a Nap gyerek, amint az gyakran fel is tűnik néphagyományunkban. Shroeder megfigyelései szerint a szláv népeknél bizonyos ingadozás tapasztalható a Nap nemének meghatározásában: hol nőnemű, hol pedig hímnemű alakban emlegetik; kiemeli azonban, hogy az orosz néphiedelem nőnemű lénynek tartja a Napot (Matuska, krasznoje szolnce). Érdekes jelenség, hogy a szerb népköltészetben a Napnak és a Holdnak csak anyja van. Az apáról nincs szó, egyes népdalokban a Nap nagybácsi, ami teljes egészében megfelel a népszokásokban és az egykori társadalmi gyakorlatban érvényesülő avunkulátus gyakori nyomainak. Másrészt viszont megfigyelték, hogy a germán, balti és szláv nyelvekben a Hold hímnemű. Fontos az a megfigyelés is, hogy a szerbek népi hiedelemvilágában és folklórjában egész sor olyan nőnemű lény van, mint a lidérc *(móra)*, Párkák *(sudjaje)*, a gyermekágyas asszonyt fenyegető rossz szellemek *(babice)*, tündérek *(vile)* és boszorkányok *(veštice)*.

Az anyajogú nemzetségi társadalom széthullásával párhuzamosan a szláv népek ősvallásában is sok hiedelem és szokás átalakult, és az új társadalmi struktúrához igazodott. Számos szokásból kiolvasható a patriarchális nemzetségi társadalom kialakulásának tükröződése, a magasabb rendű istenségekről alkotott fölfogás pedig az osztálytársadalom és a szilárdabb államszervezet kialakulásának kísérője. A szláv népek ősvallása ezenkívül olyan hatásokat is asszimilált fejlődése során, amelyek a protoszláv törzsek és a velük kapcsolatba került más népek és törzsek etnikai keveredése folytán érvényesültek. Polák hangsúlyozza, hogy a szláv ősvallás fejlődése saját bázisból indult ki, amelyben külön hely illette meg a démonikus erőkről kialakult hiedelmeket. Elnevezéseik — *bes, vila, črt* — általános szláv jelleggel bírnak, amiből az állapítható meg, hogy a hozzájuk kapcsolódó képzetek is részét képezték az általános szláv ősvallásnak. Hasonló nézeteket vallanak egyes idősebb és ifjabb tudósok is. Sz. A. Tokarjev külön hangsúlyozza, hogy a *bog* (isten) szó ősi szláv kifejezés, az összes szláv nyelv közös szava, s tulajdonképpen az óperzsa *baga* és óindiai *bhaga* szavaknak felel meg, amelyek boldogságot, sikert, és bőséget jelentenek. (Vesd össze a szerb *bogat* — gazdag és *ubog* — szegény, nélkülöző szavakkal.) Az ószláv megnevezések közül a szerbeknél a *čarovnik* és *volhv* (mindkettő jelentése: varázsló) szavak voltak meg ugyanazzal a jelentéssel, mint pl. Dusán cár törvénykönyvében. Ezek egyes kutatók felfogása szerint a keltákkal való kapcsolatra utalnak *(voloh, valah)*; mások viszont a germán — *völva* — prófétanő vagy a finn *velho* kuruzsló fogalmával hozzák kapcsolatba. Az elsődleges animisztikus képzetek és az elhunytak kultusza kapcsán jelentős párhuzamok mutathatók ki a finn népek hiedelemvilágával és szokásaival. A szláv népek ősvallásának felső fejlődési szakaszában Niederle és Polák jelentős iráni hatást mutatott ki. Ennek a hatásnak a nyomait őrzik a következő szavak: *žerti* (áldozatot hozni); *žrtva* (áldozat); *vatra* (tűz); *čaša* (pohár, mint kultikus tárgy); *raj* (mennyország) és *mogila* (sírhant, kőrakás). A szláv *bog* (isten) szó az óindiai *bhaga* és az óperzsa *baga* szónak felel meg, a *svet* (szent) szláv melléknév pedig az Avesztában *spenta*, és mágikusat, hatalmasat jelent. Polák megállapította, hogy a vallási terminológia általános szláv jellegű, az istenek nevei azonban nem közösek. Némely hiedelmek alapján arra lehet következtetni, hogy a felsőbb rangú istenségekről legalább az alapképzetek megvoltak már a szláv népeknél is, sőt némelyek már az indoeurópai közösségben is; ettől függetlenül azonban a kutatók egyetértenek abban, hogy a szláv népeknek nem volt közös isten-panteonjuk. Történelmi fejlődésük során a szláv népek hatalmas területen szóródtak szét, és sok néppel, műveltséggel érintkeztek. S bár egyes istenségekről nem sikerült bebizonyítani, hogy a szlávság közös istenei voltak, a népszokások és néphiedelem arra engednek következtetni, hogy az az animisztikus és részben démonisztikus alap, amelyből az egyes szláv népeknél kialakultak a magasabb istenségek képzetei, minden kétséget kizáróan közös, preszláv, bizonyos tekintetben pedig általános indoeurópai jel-

legű. Az elhunytak kultuszához kapcsolódó szokások sok közös szláv elemet tartalmaznak, de igen sok közös szláv hiedelem mutatható ki a tűzzel, a földdel, a vízzel, a növényekkel és az állatokkal kapcsolatban is. Néha azonban nagyobb mértékű különbségek is mutatkoznak a közös elemek között. A keleti szlávok körében például nem volt különösebb jelentősége a tölgy tiszteletének, a szerbségnél viszont kiemelkedő helyre került. A tölgyfa tisztelete a szerbek körében különösen a karácsonyi tuskó *(badnjak)* rítusában jutott kifejezésre, valamint a fogadalmi búcsú *(zavetina)* szokásában. Ez abból állt, hogy a megszentelt tölgyfánál *(zapis)* a jobb mezei termés érdekében szertartást végeztek, gyümölcsöt, kalácsot, bort és bárányt áldozva. Fontos mozzanat, hogy valamennyi szerb szokás nemzetségi jellegű, s tartalmazza az elhunytak kultuszának elemeit is. A szlávság közös hiedelemvilágában számottevő különbségek mutatkoznak az egyes háziállatokkal kapcsolatos hiedelmek között. Tokarjev például arról ír, hogy a keleti szlávság körében alig mutathatók ki a bika és a szarvasmarha kultuszának nyomai, ami egyébként igen elterjedt volt egyes mediterrán népeknél, a szerb hiedelem- és szokásvilágban viszont az ökör tisztelete jelentős helyet foglal el. Különös tisztelet övezte a csálés ökröt, ami sok helyütt az első karácsonyi látogató szerepét is betöltötte. Az esztendő néhány napján tilos volt a munka „az ökrök miatt"; ezeken a napokon nem volt szabad őket eke elé fogni, de vannak följegyzések különleges ökörünnepekről is. Moszyński és Tokarjev szerint a sertésnek semmilyen szerepe nem volt a szláv népek hiedelemvilágában. Ezzel szemben a szerb népi hiedelmek és szokások szerint a sertésnek kivételes jelentősége volt a népi hiedelemvilágban (pl. a sertés, mint az első karácsonyi látogató, mint karácsonyi szakramentális áldozat). A rituális sertésölés szokása ismert Ukrajnában is, ezen a vidéken Szt. Ignác napján végezték; a szerbség körében ismert „sertés mint első karácsonyi látogató" szokása pedig megtalálható Szlovákiában és a vele határos ukrán és lengyel vidékeken is. Bogatyrjov szerint a szlovákok és az ukránok ezt a szokást a balkáni szlávoktól vették át, mivel elterjedése egybeesik „a Szlovákiában kimutatható délszláv dialektológiai vonások" területével. Bogatyrjov föltételezi, hogy ez a szokás „elnevezését tekintve is komplex jelenségként — valahol a Balkán közelében alakult ki." Tudnunk kell azonban, hogy „a sertés mint első karácsonyi látogató" szokása ismert a Kaukázuson túli vidékek nyugati részén is, és lényegét, valamint egész sor jelentős mozzanatát tekintve teljesen azonos a szerbek szokásával. A karácsonyi tuskó kaukázusi szokása is sok részletében azonos a szerb szokással. Moszyński rámutat arra, hogy a Kaukázusban rábukkantak néhány, a Balkánra is jellemző primitívebb formájú vagy fejlődési fokozatú kulturális jelenségre, amelynek további kutatása — Moszyński szerint — jobban megvilágíthatná a bolgárok, szerbek és más balkáni népek kultúrájának néhány jelenségét. A szerbség népi hitvilága más, igen fontos elemeinél fogva is a kaukázusi népek hitvilágával mutatja a legközelebbi kapcsolatot. A megszentelt fákon kívül — a kaukázusi népeknél ugyanúgy, mint a szerbeknél — különösen fejlett volt a tűzhely, valamint a tűzhely fölötti bográcslánc kultusza. Ugyancsak szembetűnő hasonlatosság mutatható ki az elhunytakkal kapcsolatos szokások körében is, a kaukázusiak által ismert eső- és termékenységvarázsló mágikus szokások pedig azonosak a szerbség körében ismeretes esővarázslással *(dodola)*. Ennél a pontnál azonban fölmerül a kérdés: vajon ezek közül a hitvilágbeli mozzanatok közül mennyit örököltek a szerbek őseiktől, még abból az időből, amikor ezek közelebbi etnikus és kulturális kapcsolatban voltak a kaukázusi népekkel? Esetleg a Balkán őslakóitól vették át — mintegy a hajdani mediterrán őskultúra maradványait? Fontos tudnunk, hogy „a sertés mint első karácsonyi látogató", valamint a karácsonyi tuskó szerb szokásai egy cseppet sem szegényebbek, sőt talán inkább gazdagabbak a kaukázusi népek azonos szokásainál, s gyakran olyan ősi mozzanatokat tartalmaznak, amelyek elsőrendű fontosságúak a szokások eredetének megvilágításában. A szokásegyüttes egészében külön kérdés a szerb *szlava*, amelynek párhuzamait ugyancsak kimutatták a kaukázusi népeknél és az albánoknál. Mivel a szlava lényegében a nemzetség és a törzs elhunytjai kultuszának maradványát jelenti, továbbá lényeges azonosságok mutathatók ki a kaukázusi, balkáni és összerb nemzetségi társadalom fejlődésében, a kérdéskör további kutatása elsőrendű fontossággal bír.

Már Čajkanović föltételezte, hogy a balkáni ősnépek hitvilága hatással lehetett a szerb mitológiára; ezzel kapcsolatban a Miloš Obiliéről és „esetleg a Momčilo vajdáról" szóló szerb hősénekek ciklusát említi. Egy Titograd közelében levő Crna Gora-i barlanghoz fűződő *Daj-baba* elnevezésű kultusz Budimir szerint a Kübelé-kultusz maradványa, amelynek *Kibebe, Kombabus* stb. elnevezése, *Magna mater* jelentésben, a *Baba* protoszláv alakjára vezethető vissza. Külön kiemeli, hogy a Podgorica közelében levő kultikus hely ugyanolyan, mint a Kübelé-kultusz valamennyi fontosabb helye, főleg az Égei-tengeri és anatoliaira hasonlít. Budimir szerint a Kübelé-kultusz maradványai a proto-indoeurópai matriarchátusra utalnak, főleg ennek balkáni-anatoliai gyökereire. A *Dajbog* szerb isten-

ség — Budimir szerint — valószínűleg kapcsolatban van „az óbalkáni és görög *Do (matrosz)*, illetve *Doisz* chtonikus istenséggel, mégpedig azért, mert a *Dajbog* egyik alakja *Da-bog*". Ha a *Perun* szláv isten nevét ar óindiai *Parjary-a* és a litván *Perkunas* nevekkel hozzuk kapcsolatba, akkor Polák szerint figyelembe kell venni az albán *perendi* szót is, amely *istent* jelent, s gondolni kell „az illír-szláv megfelelésekre is, mivel ez az ősi szó az albán nyelvben saját fejlemény".

A régészeti leletek és az ikonográfiai tanulmányok alapján áttekinthetőek a közvetlenebb trákoillír hatások is (a thrák lovas, az illír Binda isten kultuszának nyomai, a szerb „isteni" pásztor és az első karácsonyi látogató párhuzamai az illír Silvan isten kultuszával). Megállapítható tehát, hogy számos szerb vallási szokás végleges formáját a Balkánon nyerte el, nem ritkán a balkáni őslakosság szokásaival összeolvadva, néha pedig asszimilált bizonyos antik hatásokat is. A görög egyház hatására honosodtak meg egyes görög elnevezések, szokások és hiedelmek is.

A *vasiljica* illetve *vasilica* nevű újévi szertartási kenyér (kalács) és a szokás más részletei is a görög *vaszilopite* hatását őrzik; ugyanez a jelenség *basile* néven ismert a kaukázusi népeknél is (a kartveleknél és oszéteknél). A *koleda* szokás elnevezése és bizonyos elemei a római újévi szokás *(Calendae Ianuariae)* hatását mutatják. Ugyanilyen elnevezéssel (újgörögül: *kolianta*, románul: *kolinda)* ismert a szokás a görögöknél és a románoknál is, valamint Abháziában, Grúziában és Oszétiában *(kalanda, kalinda)*. De ismert a régi korezmi lakosság körében is, arab átírásban *al-qualandas* néven. Sz. P. Tolsztov szerint a koledálás szokása, azonos részletekkel, egy tágabb értelemben vett néprajzi-történelmi terület sajátja, ahol megmaradtak a keleti hellénizmus hatásával átszőtt szkíta-szarmata hagyományok. A *družičalo, ružičalo* (húsvét utáni második hétfő) szerb szokás, amelyet az elhunyt tiszteletére ülnek meg; ez az elnevezés is latin eredetű, a *rosalia*-ból származik, amely viszont a görög *ruszaliá*ból eredeztethető. A nyelvészek szerint a párhuzamok kimutathatók az arbanaszoknál is *(rsaje, ržaj)*, valamint a románoknál: *rusale*.

Čajkanović rámutatott annak lehetőségére is, hogy a szerbek népi hitvilágában számolni kell a Mithrász-kultusz és a manicheizmus hatásával is. A keresztény egyház és a népi hitvilág között idővel létrejött kompromisszum megőrzött számtalan archaikus, kereszténység előtti hiedelmet és szokást; ezek gyakran az egyes egyházi ünnepekhez kapcsolódnak. Ahogy Čajkanović írja: „Az ősi ünnepek továbbra is fönnmaradtak, azzal a különbséggel, hogy az egyház új nevet adott nekik, új jelentést kölcsönzött nekik, és néhány eléggé jelentéktelen részletet iktatott hozzájuk a keresztény kultuszból." Az egyház szemmel láthatóan arra törekedett, hogy keresztény jelleggel ruházza föl a legfontosabb ünnepeket, és hogy keresztény színezetűvé változtassa az egyes istenségekről kialakult képzeteket. Éppen ezért mutathatók ki a felsőbb istenségekről kialakult hiedelemmozzanatok a keresztény szentek hiedelemkörében és azokban a szokásokban, amelyeket a keresztény szentek napján gyakorolnak. „Okunk van tehát abban hinni — írja Čajkanović —, hogy az ősi istenekhez kapcsolódó egykori kultuszok és hagyományok kisebb vagy nagyobb mértékben átruházódtak egyéb természetfölötti lényekre, mindenekelőtt pedig a mai *szentekre*." Čajkanović arra is utal, hogy történelmi kútfők hiányában meg kell vizsgálnunk némely népi eredetű személynevet is, „amelyek magukban rejtik, esetleg minden torzulás nélkül reprodukálják az ősi istenneveket". Az egykori istenségek nevének megfejtése szempontjából nem kisebb jelentőséggel bírnak egyes toponomasztikai elnevezések sem, pl. *Perun, Veles* stb. Mindez azt bizonyítja, hogy a népi hiedelmek, kiváltképpen az alacsonyabb, animisztikus-mágikus és démonisztikus szinten kialakultak, a keresztény vallás hatása ellenére is tovább éltek a népszokásokban és a népi hiedelemvilágban. A néphagyományokban kimutatható istenképzet is szemmel láthatóan tartalmazza a pogány istenhit és -képzet elemeit. Az ősi népi hitvilág szükségszerűen alakult ki a társadalom életében, s tovább élt az osztálytársadalmakban is, megfelelőképpen idomulva a vallási tudat új forrásaihoz. Az új körülmények között a néphagyomány tovább őrizte az ősi vallási képzeteket és szokásokat; a nép képzelete pedig nem ritkán hőssé avatta az egyes történelmi személyiségeket, mítoszt font köréjük, s olyan misztikus tulajdonságokkal ruházta fel őket, mint egykor az ősi istenségeket. Éppen ezért tartalmaz a szerb ősvallás és mitológia az általános indoeurópai és szláv elemek mellett bizonyos sajátos hiedelmeket és mítoszokat is, amelyek nemcsak a külső kulturális befolyásból, hanem a szerb és Crna Gora-i nép társadalomtörténeti sajátosságaiból fakadnak. S minthogy e vallási tudat konkrét történelmi viszonyok között alakult ki és fejlődött, ma, új társadalmunkban egyre inkább eltűnnek társadalmi és lélektani forrásai. A tudomány ugyanakkor egyre inkább megismeri az embert, a természetet és társadalmat, egyre jobban behatol az emberi tudatba, s lassan kiszorítja a vallási tudat maradványait. Mindehhez nagyban hozzájárul a népi vallási hagyomány lényegének, fejlődésének és igen összetett formáinak megismerése is.

(Fordította Jung Károly)

A SZERB HIEDELEMVILÁG, ŐSVALLÁS ÉS MITOLÓGIAI KUTATÁS VÁLOGATOTT IRODALMA

BANDIĆ, D.
1980 *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba.* (A tabu a szerb hagyományos műveltségben.) Beograd

BARJAKTAROVIĆ, M. R.
1959 *Djavo u našim narodnim verovanjima.* (Az ördög népi hiedelemvilágunkban) Glasnik Etnografskog muzeja. Beograd

BOŠKOVIĆ-STULLI, M.
1975 *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* (Az orális irodalom mint a szó művészete) Zagreb

CVIJIĆ, J.
1922 *Balkansko poluostrvo.* (A Balkán félsziget) Beograd

ĆOROVIĆ, V.
1927 *Sveti Sava u narodnom predanju.* (Szent Száva a néphagyományban) Beograd

ČAJKANOVIĆ, V.
1924 *Studije iz religije i folklora.* (Tanulmányok a vallás és a folklór köréből) Beograd
1941 *O srpskom vrhovnom bogu.* (A szerb főistenről) Beograd
1973 *Mit i religija u Srba.* (A mítosz és a vallás a szerbeknél) Beograd

DIMITRIJEVIĆ, S.
1926 *Sveti Sava u narodnom verovanju.* (Szent Száva a népi hiedelemvilágban) Beograd

DROBNJAKOVIĆ, B.
1900 *Etnologija naroda Jugoslavije.* (Jugoszlávia népeinek etnológiája) Beograd

FILIPOVIĆ, M. S.
1948 *Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slavena.* (A Perun-kultusz nyomai a déli szlávoknál) Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
1950a *Trački konjanik u običajima i verovanjima savremenih balkanskih naroda.* (A trák lovas a mai balkáni népek szokás- és hiedelemvilágában) Novi Sad
1950b *Madjijsko razbijanja sudova.* (A mágikus edénytörés) Naučni zbornik Matice srpske. Novi Sad

GASPARINI, E.
1952 *I riti popolari slavi.* Venezia
1956 *La civilta matriarcale degli slavi.* Venezia
1961 *Questioni di mitologia slava.* Slovenski etnograf. Ljubljana

DJORDJEVIĆ, T. R.
1938 *Zle oči u verovanju Južnih Slavena.* (Az igézés [az ártó szem] a déli szlávok hiedelemvilágában) Beograd
1941 *Deca u verovanjima i običajima našeg naroda.* (A gyermek népünk szokás- és hiedelemvilágában) Beograd
1953a *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju.* (A boszorkány és a tündér népi hagyomány- és hiedelemvilágunkban) Beograd
1953b *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju.* (A vámpír és egyéb lények népi hagyomány- és hiedelemvilágunkban) Beograd
1958 *Priroda u verovanju i predanju našeg naroda.* (A természet népünk hagyomány- és hiedelemvilágában) Beograd

JANKOVIĆ, N. DJ.
1951 *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba.* (Az asztronómia a szerbek hagyomány, szokás és szólásmondás világában) Beograd

KARADŽIĆ, V. S.
1957 *Život i običaji naroda Srpskog.* (A szerb nép élete és szokásai) Beograd
1965 *Srpske narodne poslovice.* (Szerb közmondások) Beograd
1972 *Etnografski spisi.* (Néprajzi írások) Beograd

KULIŠIĆ, Š.
1965 *O ulozi i značenju životinjskog i ljudskog polaženika.* (Az első karácsonyi látogató [polaženik] emberi és állati megszemélyesítésének szerepe és jelentősége) Etnološki pregled. Beograd
1970 *Iz stare srpske religije.* (A szerb ősvallás köréből) Beograd
1979 *Stara slovenska religija u svijetlu novijih straživanja, posebno balkanoloških.* (A szláv ősvallás az újabb kutatások, különösen a balkanológia fényében) Sarajevo

Malčetić, I.
1917 *Koleda u Južnih Slavena.* (A koleda a délszlávoknál) Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Zagreb
Matić, V.
1972 *Zaboravljena božanstva.* (Elfelejtett istenségek) Beograd
1976 *Psihoanaliza mitske prošlosti.* (A mitikus múlt pszichoanalízise) Beograd
1979 *Psihoanaliza mitske prošlosti II.* (A mitikus múlt pszichoanalízise II.) Beograd
Medaković, M. G.
1860 *Život i običaji Crnogoraca.* (A montenegróiak élete és szokásai) Novi Sad
Moszyński, K.
1934 *Kultura Ludova Slowian. II. Kultura duchowa.* (A szláv népi kultúra, II. Szellemi kultúra) Kraków
Niederle, L.
1924 *Život Starych Slovanu.* (A régi szlávok élete) Praha
Nodilo, N.
1887 *Religija Srba i Hrvata.* (A szerbek és horvátok vallása) JAZU. Zagreb
Petrović, P. Ž.
1952 *Kult Peruna kod Južnih Slavena.* (A Perun-kultusz a déli szlávoknál) Glasnik Etnografskog instituta. Beograd
Polák, V.
1956 *Slovanské náboženstvi.* (A szláv hitvilág) Praha
Schneeweis, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde.* Berlin
Timotijević, B. (sast.)
1978 *Istrčaše donjozemci. Srpske narodne basme, uricanja i vračanja.* (Előrohanának az alvilágiak. Szerb bájoló és ráolvasó szövegek) Beograd
Trojanović, S.
1911 *Glavni srpski žrtveni običaji.* (A legfontosabb szerb áldozati szokások) Beograd
1930 *Vatra u običajima i životu srpskog naroda.* (A tűz a szerb nép életében és szokásvilágában) Beograd
Vesović, R. V.
1935 *Pleme Vasojevići.* (A Vasojevići törzs) Sarajevo
Vinski, Z.
1938 *Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum.* Zagreb
Vrčević, V.
1883 *Tri glavne narodne svečanosti.* (A három legfőbb népi ünnep) Pančevo
Zečević, S.
1963 *Desna i leva strana u srpskom narodnom verovanju.* (A jobb és a bal oldal a szerb népi hiedelemvilágban) Glasnik Etnografskog muzeja. Beograd
1965 *Orgijastičke svečanosti letnje solsticije.* (A nyári napforduló orgiasztikus ünnepei) Narodno stvaralaštvo. Beograd
1965a *Odridjivanje sudbine pri rodjenju.* (A sors meghatározása születéskor) Narodno stvaralaštvo. Beograd

(Összeállította: Jung Károly)

Špiro Kulišić

SERBISCHE URRELIGION UND MYTHOLOGIE

(Auszug)

Der zusammenfassende Artikel des Verfassers ist im Jahre 1970 als Einleitung zum mythologischen Wörterbuch von S. KULIŠIĆ — P-Z. PETROVIĆ—N. PANTELIĆ erschienen. Der hier veröffentlichte Text ist mit einer Bibliographie und mit Erläuterungen von K. JUNG versehen.

Der Verfasser zählt die auf die serbische Urreligion bezüglichen historischen Quellen auf. Er gibt einen wissenschaftlich-historischen Überblick über die Versuche, die Urreligion und Mythologie der Serben zu rekonstruieren und über die verschiedenen Richtungen der serbischen Wissenschaft in diesem Forschungsgebiet. Als besonders bedeutendes Thema hat sich der Ahnenkult und der Glaube an dämonische Wesen erwiesen. Man kann darauf schliessen, daß die serbische Urreligion eine Bauernreligion war, in der die mit der Landwirtschaft zusammenhängenden Vorstellungen und Riten eine bedeutende Rolle spielten. In ihnen spiegelt sich die Sippenorganisation der Gesellschaft wieder. Ein eigenartiger Zug ist, daß neben dem Kult des Mondes sich kaum Elemente eines Sonnenkults finden. Endlich erwähnt der Verfasser kulturgeschichtliche Zusammenhänge, archaische indoeuropäische Elemente, thrakische und iranische Einflüsse usw.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből:

„A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig"

Veres Péter kandidátusi disszertációjának moszkvai vitája

1979. június 12-én védte meg Moszkvában, a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében VERES Péter fenti címen írott disszertációját. A következőkben ennek a vitának az anyagát adjuk közre, VERES Péter téziseit, az opponensek és felszólalók véleményét, majd VERES Péter válaszát — a tudományos minősítési eljárás formális részére vonatkozó megjegyzések, az eredeti orosz kézirat lapszámaira történt hivatkozások, a kézirat jegyzeteire, bibliográfiájára vonatkozó megjegyzések kihagyásával. A hozzászólások szövegét dr. KOVÁCS Zoltán fordította az opponensi véleményekből, illetve az ülésről gyorsírással fölvett jegyzőkönyvből. (Időközben a disszrtációt a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének javaslatára a Nauka kiadó önálló monográfiaként kiadásra elfogadta.) *Szerk.*

Veres Péter tézisei

[. . .] *A munka célja és feladatai.* A disszertáció célkitűzése az volt, hogy tárgyilagosan rekonstruálja a magyarok etnogenezisét és korai etnikai történetének egész folyamatát 896-ig, tehát jelenlegi lakóterületükön, a Kárpát-medencében való megjelenésükig. E feladat megoldásában felhasználtuk a már ismert írásos forrásokat éppúgy, mint a külföldi etnogenetikai és néprajzi kutatások legújabb eredményeit. E kutatások nagy része Magyarországon még nem eléggé ismert vagy nehezen hozzáférhető. Tanulmányoztuk a rokontudományok adatait is, beleértve a szovjet tudósoknak e területen elért legújabb eredményeit. Az értekezés írója alkalmazta azokat a retrospektív történeti-összehasonlító és tipológiai módszereket, amelyek a történelmi materializmus módszertanán alapulnak. A munka során olyan interdiszciplináris módszert alkalmazott, amelyet főként az etnogenezissel foglalkozó néprajztudósok dolgoztak ki. Különös figyelmet fordított az ökológiai viszonyok és a gazdasági tényezők, valamint a történelmi események kölcsönhatásának vizsgálatára. Érint olyan általános művelődéstörténeti problémákat is, mint a társadalmi munkamegosztás fejlődése az ősközösségi társadalomban, a nomád állattartás kialakulása és fejlődése a sztyeppövezetben, továbbá az etnikumelmélet néhány vitás kérdése. A módszertani problémák keretében megvizsgáltuk a régészeti műveltségek etnikai meghatározásának lehetőségét, a szubsztrátumok és az adsztrátumok kimutatását, továbbá az őshaza paleolingvisztikai és más módszerekkel való meghatározásának kérdéseit. A kulturális és gazdasági változások elemzését néprajzi módszerekkel, többek között paleoetnográfiai adatok alapján végeztük. Felhasználtuk a szemiotika és az általános rendszerelmélet legújabb módszereit is.

Új eredmények. Többek között a következő új eredményeket kaptuk a magyarok őstörténetének rekonstruálása során.

1. Véleményünk szerint az uráli nyelvközösség felbomlásának alapvető okát a termelőerők fejlődésében s a munkamegosztás fokozódó specializálódásában határozhatjuk meg. Tehát végbement egy optimális gazdasági-kulturális alkalmazkodás a feltételezett finnugor őshaza földrajzi környezetének sajátos helyi körülményeihez. A magyar szakirodalomban elsőként a szerző kapcsolja össze a magyar nép etnogenézisének és etnikai történetének fő korszakait az Eurázsiában végbemenő gazdasági-kulturális típusok folyamatos változásaival.

2. Az értekezés cáfolja azt az uralkodó nézetet, mely szerint az ősi ugorok (a vogulok, osztjákok és magyarok egykori közös elődei) kiinduló területe a Közép-Volga és Káma vidéke lett volna. Új érvekkel támasztja alá azt a hipotézist, hogy az ugorok őshazáját és egyben a magyarok kialakulását nem Európában kell keresni, hanem Ázsiában, a déli Urálvidéken, az erdős, sztyeppés Nyugat-Szibériában.

3. Részletesen bizonyítja a szerző, hogy az ugor közösség felbomlásának, s ezzel együtt az ősmagyar etnikum kialakulásának legfontosabb oka azokban a hatalmas gazdasági változásokban keresendő, amelyek hozzávetőleg az i. e. II. és I. évezred határán mentek végbe Eurázsia sztyeppés területein, s amelyeket meghatározott ökológiai változások is kísértek. Az ősmagyar nép kialakulásában a fő szerepet a sztyeppei specializálódott nomád állattartásra való áttérés játszotta. Ezt a koncepciót, melyet a szerző először 1971-ben fejtett ki, azóta több hazai kutató elfogadta.

4. A disszertáció bebizonyítja, hogy a magyarok önelnevezése és a vele szemantikailag és fonológiailag szoros kapcsolatban levő „mäńśi" etnonim és a „mońt'" frátriamegnevezés finnugor eredetű (jelentése: 'beszélő ember'), és nem lehet indoeurópai, még kevésbé iráni átvétel, mint ahogy általában feltételezik.

5. A rendelkezésre álló régészeti, embertani, nyelvészeti és etnográfiai adatokat elemezve fellép az ellen a népszerű feltevés ellen, amely szerint a magyarok gazdálkodásában az eurázsiai sztyeppe nyugati részén való megjelenésük előtt nem a nomád életmód foglalta el az uralkodó helyet, vagyis a magyarok már a X. század előtt nagymértékben földműveléssel foglalkoztak volna.

6. Szerző véleménye szerint az okok között, amelyek a magyaroknak a Kárpát-medencébe való átvándorlását indokolják, egyes nyugati besenyő csoportok támadása mellett figyelembe kell venni azt az általános deszedentarizációs folyamatot is, amely a dél-orosz sztyeppe egész területén végbement a IX—X. század fordulójától kezdve a szaltovo-majaki kultúra félnomád, jelentős részben földművelő csoportjainál.

Az értekezés szerkezete. A munka négy fejezetből, bevezetésből és befejezésből áll. A bevezetésben a szerző a kutatás témájának tudományos fontosságát, időszerűségét és gyakorlati jelentőségét emeli ki, kifejti a munka célját és módszereit, melyeknek segítségével a magyar nép etnogenezisét és a honfoglalásig tartó etnikai történetét próbálja rekonstruálni. Ezután histográfiai áttekintés következik. Itt kronológiai sorrendben röviden, kritikai megjegyzésekkel ismertetésre kerülnek a magyar tudósoknak a vizsgált problémakörrel kapcsolatos nézetei. Több korábbi kutató fő módszertani hibáját pozitivista szemléletmódjában kell keresni. [. . . .]

A hazai kutatók többsége régebben, de részben még ma is úgy véli, hogy a magyarok elődeinek őshazáját a Közép-Volga erdős vidékén kell keresni, a Káma folyó medencéjében vagy pedig a vele szomszédos Baskíriában. A magyarok legrégebbi vándorlás előtti szállásterületeit rendszerint hipotetikusan kapcsolatba hozták az északkelet-európai voloszovói, ananyinói, pjanobori vagy nyevolinói régészeti műveltségekkel. Ezek a nézetek főként azon a hagyományos, de módszertanilag helytelen koncepción alapulnak, amely az uráli (finnugor) népcsoport őshazáját az Uráltól nyugatra levő területen helyezi el, s amely szerint a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, a vogulok és az osztjákok is csak nemrégiben költöztek át az Urál európai vidékéről Nyugat-Szibériába. Sokan ugyancsak helytelenül feltételezik, hogy egy-két török eredetű törzsnév (Jenő és Gyarmat) megléte a honfoglaló magyaroknál és a baskíroknál elégséges alapot ad ahhoz, hogy „Magna Hungariát" Baskíriában keressék. HUNFALVY Pál és VÁMBÉRI Ármintól kezdve a múlt század végétől egészen napjainkig NÉMETH Gyula akadémikus és a kutatók többsége a magyarok őstörténetében meghatározónak a törökök etnokulturális hatását tartotta. Ennek a széleskörűen elterjedt nézetnek megfelelően a magyarok állattartási és földművelési tapasztalataikat, valamint törzsi szervezetüket is a középvolgai bolgároktól (vagy más csuvas nyelvtípusú török néptől) kölcsönözték.

*Az első fejezet*ben a finnugor őshaza legfontosabb általános problémái kerültek vizsgálat alá. A szerző az egymástól eltérő (volgai-kámai, szaján-altáji, volgai-okai, közép-ázsiai, nyugat-szibériai, lengyelországi) őshazakoncepciókat hasonlítja össze. Kritikai elemzés alapján arra a megállapításra jut, hogy tudásunk jelenlegi szintjén az a felfogás felel meg legjobban a módszertani követelményeknek, valamint egyeztethető össze leginkább a rendelkezésre álló konkrét adatokkal, amely szerint a finnugor őshazát nem Európában, hanem Ázsiában, mégpedig annak északi részén, az Urál mögötti nyugat-szibériai területen kell keresni.

Toponimikai, nyelvészeti és más adatokra hivatkozva kérdésesnek tartjuk azt a jelenleg széleskörűen elterjedt nézetet, hogy a Szovjetunió európai részének északnyugati körzetében a finnugorság fő hullámai — akik a balti finnek őseit képviselték — akár a mezolitikumban, akár a neolitikumban már megjelenhettek volna, ahogyan ezt újabban R. INDREKO, K. VILKUNA, H. MOOR, J. JANITS, részben P. ARISTE és mások feltételezték.

A *második fejezet* az urali nyelvközösség szétválásának és az ugorok egymástól való elkülönülésének okait taglalja. A nyelvészeti, archeológiai és egyéb adatok elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az Urál-hegység és a szomszédos területek

megközelítően homogén neolitikus kultúrája, amely azonálisan (tehát keresztben) átszelte Nyugat-Szibéria természet-földrajzi klimatikai övezeteit is, bizonyos etnikai egységről tanúskodik, amely hipotétikusan az egykori uráli nyelvcsaláddal azonosítható. A viszonylag egységes finnugor nyelvközösség végleges szétesésének fő oka a neolitikus kor végén mindenekelőtt a termelőerők fejlődésében keresendő, amely kifejeződött az egyes törzseknél megjelenő eltérő gazdasági szakosodásban. Ez a társadalmi munkamegosztás az egyes uráli csoportok között, akik különféle természeti-éghajlati viszonyok között éltek, nemcsak a környezethez való specifikus gazdasági alkalmazkodás növekedését kísérte, hanem vándorlásokhoz, kulturális eltéréshez és a mi témánk szempontjából még fontosabb etnikai differencializálódáshoz is vezetett. Ilyen módon ment végbe a feltételezett finnugor őshaza területén — amelyet minden valószínűség szerint az Urál-hegység tágabb, főleg keleti környékére lehet lokalizálni — a III. és a II. évezred fordulóján a különféle gazdasági-kulturális típusok kialakulása. A déli területeken megjelent a termelőgazdaság (állattartás és talán földművelés), északabbra, Nyugat-Szibéria ligetes sztyeppéin és a tajgában — a halászat s vadászat specializációja, a magasabb szélességi fokok mentén, a tundrán a halász-vadász életmód, de a rénszarvasvadászat túlsúlyba kerülésével. Az adott fejezet második fele közvetett adatok alapján az ugor nyelvközösség történetét vizsgálja. Ebbe egyaránt beletartoztak a mai magyarok, valamint a vogulok és osztjákok még nem különvált egykori távoli ősei. A fejezet végén pedig meghatározzuk az egységes ugor közösség különálló népekre való válásának okait.

Véleményem szerint az ugor nyelvközösség, melynek mint láttuk, komplex gazdasága volt, az i. e. III. és II. évezred fordulóján alakult ki, nevezetesen éppen a finnugor őshaza déli szélén, kazahsztáni állattartó-földművelő közösségekkel való kapcsolat hatására. A korai fémkorszak beköszöntésével megszakadtak az etnikai kapcsolatok a tajgában maradó vadászok és a halászok, valamint az ugorok között, akik új földrajzi környezetbe kerültek, és az erdős Dél-Urál mögötti terület magas termelékenységű szakosodott halgazdálkodása alapján áttértek a zsákmányoló életmódról a komplex gazdálkodásra. Ezzel lehet összefüggésben, hogy az ugor nyelvekben egybeesik a lótenyésztéssel kapcsolatos terminológia, a zabla *(fék)*, ostor neve. Figyelemre méltó továbbá, hogy a *réz* megnevezése majd minden finnugor nyelvben megegyezik, az *ónt* és *ólmot* jelentő szavaknak viszont csak a magyar, a vogul és az osztják nyelvben van hasonló alakjuk; ezzel szemben a *vas* elnevezése, mint ismeretes, nem egyezik meg ezekben a nyelvekben sem. Érdekes, hogy az i. e. XV. század körül a háziasított lovak széles körű elterjedésével párhuzamosan (ezt a tényt bronz lóábrázolás-leletek támasztják alá) elkezdődik az ónos bronz intenzív felhasználása a Közép- és Dél-Urál fémfeldolgozó központjaiban. Mindezeknek alapján megalapozottnak lehet tekinteni azt a feltételezést, amelyet elsőként V. N. Csernyecov képviselt, hogy az andronovoid, Nyugat-Szibéria ligetes, sztyeppes vidékén talált sajátos bronzkori régészeti leletegyüttes, amelyet a komplex gazdálkodás jellemez, etnikailag részben az ugorokhoz kapcsolható. Mindenesetre ez a következtetés jobban megfelel a magyarok és obi-ugorok későbbi etnikai történetére vonatkozó adatoknak, mint a kutatók többségének véleménye, amely az ugorok őshazáját a Káma vidékére helyezi. Az ugor közösség felbomlását az eltérő jellegű gazdasági specializálódás kialakulása okozta az i. e. II.—I. évezred fordulóján, a szubboreális időjárás időszakos romlása idején.

A *harmadik fejezetben* a mõs frátria elnevezés elemzésével foglalkozom. Ez a szó kapcsolatban áll nemcsak a vogulok māńśi önelnevezésével, hanem közös tőre vezethető vissza a magyarok etnonimjének első felével is. Véleményünk szerint az obi-ugoroknak a duális társadalmi szervezet létrejöttéről szóló kvázi-mítoszának segítségével nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a „por" frátria elődei kulturálisan fejlettebbek lehettek, mint a „mõś"'-ok ősei. Annak ellenére, hogy az előbbi duális felet „főtthúsevő népnek" nevezték, a „mõś"-t pedig „nyershúsevő nép"-nek. Feltehetőleg a „por" és a „mõś" (mońt') csoportok közötti rituális vetélkedést és szembeállításukat a „főtt" és a „nyers" elnevezések alapján duális szimbolikus osztályozásnak kell tartani, amely az obi-ugorok bináris társadalmi struktúráját és vele kapcsolatos sajátos bináris világképét tükrözi. Ez a sajátos világmodell általában jellemző az archaikus kultúrájú népek mitológiai elképzeléseire és vallásos-rituális életére. A „mõś" frátria, vagyis a „nyershúsevő nép" néhány jellemzője, például a lókultusz, a mitikus hős *Világ-ügyelő-férfi* alakja, szárnyas lovasként való elképzelése a „mõś" elnevezés etimológiájával együtt arról tanúskodik, hogy éppen ennek a csoportnak az ősei álltak a múltban magasabb kulturális szinten s nem a „por" csoportéi. Nem kizárt azonban, hogy az obi-ugorok duális társadalmi struktúrája részben etnikai keveredést tükröz. Ennek bizonyítására az összes fellelhető adatok alapján újólag elemeztük azt a közös ugor szót, amelyből a „mõś" frátria-elnevezés, a vogulok „manysi" népneve, valamint a magyarok önelnevezésének magy-

előtagja kialakult. Véleményünk szerint ezek az elnevezések a „beszélő" — „nem beszélő" (néma) dichotómiájára vezethetők vissza. A *magyar* népnév második tagja, az *-ar* általánosan elfogadott vélemény szerint azonos az archaikus finnugor 'férfi' jelentésű szóval. „Beszélő ember" jelentésű etnonimekkel, amelyek a környező etnikumokkal szembeni nyelvi különbözőséget fejezik ki, ha nem is gyakran, más népeknél is találkozhatunk. A kutatók mindmáig nem fordítottak kellő figyelmet arra, hogy hasonló formák nemcsak a finnugor és az indoeurópai népekre jellemzőek, hanem az úgynevezett nosztratikus nagy nyelvi közösség majd minden nyelvében kimutathatók. A nosztratikus ősalak: *mänʌ-; a finnugor rekonstrukció: *mane-; az ugor mańćɔ, ez -ćä(∼-ćɔ) melléknévképzővel bővült. Az ősi ugor *mańćɔ népnév egybeesését a 'mese', 'mesél' főnévi igenévvel véletlennek szokták tartani, feltételezve, hogy a népnevek mindig és mindenütt az 'ember' jelentésű szavakból alakulhattak csak ki. Eddig elkerülte a figyelmet, hogy az archaikus népek magukat nevezik embereknek és nem kölcsönzik ezt a szót más népektől, kivéve az etnikai keveredés különleges esetét. Ez a körülmény rendkívüli fontosságú, minthogy a nyelvészek maguk állítják, hogy etnikai keveredés nem ment végbe sem az ugorok, sem pedig az ősmagyarok és az irániak között.

Így a szerző nem érthet egyet a finnugor nyelvészek többségének véleményével, mely szerint az ugor népek elnevezéseiben fellelhető közös tövet az ugor nyelvközösség fennállása idején kölcsönözték indoiráni vagy ősiráni forrásból. A manu(-ś) 'férfi' szó nem jellemző az iráni nyelvekre és ugyanakkor a feltételezett szózáró *-ś* hang voltaképpen esetrag. A rendelkezésre álló anyag alapján az iráni hatás éppenséggel igen gyenge volt az ősugoroknál, ezért is kétséges az ugor önelnevezés iráni eredetének feltevése. Ez annál is inkább gyanús, mert az obi-ugorok majd minden tájnyelvi csoportjának nyelvében, mint a disszertáció szerzője bebizonyítja, megtalálható a széleskörűen elterjedt 'ember' jelentésű iráni szó, (*marta-ś) amely náluk másodlagosan egy égtájat (mort mā = 'dél') jelöl, ez a forma pedig a volgai és permi finnugor népeknél az etnikai keveredés eredményeképpen önelnevezéssé vált.

Mindezek a körülmények kizárják annak lehetőségét, hogy a *mäńśi* népnevet és a „mőś" (mońt') frátriaelnevezést, valamint a *magyar* népnév első *magy-* tagját az iráni-ból származónak tekintsük.

Véleményünk szerint az északi voguloknál az ősugor **mańćɜ* kétféle alakjának jelenlegi meglétét a *mäńśi* népnévben és a „mőś" frátriaelnevezésben nem vezethetjük vissza az ugor korszakra és még kevésbé köthetjük össze ezt a dualitást közvetlenül a *magyar* etnonim két fonetikai nyelvjárási variánsával, a *magyar*ral és a *megyeri*vel, mint ahogy azt Lotz János javasolta. Hiszen az északi vogulok nyelvjárásának hangrendszere és az antropológiai és etnográfiai anyag inkább amellett szól, hogy nem őslakók jelenlegi lakóhelyükön, a Ljapin (Szigva) és az északi Szoszva medencéjében; nyilván osztják szubsztrátumhatással kell számolni náluk. Mindenesetre a „mőś" frátriaelnevezés az északi voguloknál kétségtelenül osztják fonológiai szerkezetet mutat fel (az *-n* hang mássalhangzó előtt kiesik), mint ahogy a „por" frátria neve is osztják eredetre vall.

A disszertáció *harmadik fejezete* végén arra hívja fel a szerző a figyelmet, hogy az Urál nyugati lejtőjén a vogul toponimikai réteg egyáltalán nem arról tanúskodik, mintha az ugorok őshazája a Káma mellett lett volna. Következésképpen nem fogadható el az az elterjedt feltételezés sem, hogy a vogulok és osztjákok ősei Északkelet-Európából csak nemrég költöztek volna át Nyugat-Szibériába. Meggyőződésünk, hogy a Nyugat-Urál vidékének helyneveiben a végső magánhangzó megőrződése csupán arról tanúskodik, hogy a szóvégi magánhangzó lekopásának folyamata, amely feltehetően a XV. és XVI. században kezdődött, már nem érintette a vogul nyelv periférikus tájszólásainak földrajzi neveit, illetve ezek végződéseit. Ezek a földrajzi nevek semmiképpen sem mutatnak arra, hogy az obi-ugorok a XII. század körül Szibériába települtek volna át, ellenkezőleg, a helyi vogul csoportok asszimilációjára utalnak a jövevények, oroszok és zürjének által. Bár az obi-ugorok nyelvüket tekintve legközelebb a magyarokhoz állanak, de kulturájukban, részben dualista-totemisztikus társadalmi rendszerükben és antropológiai típusukban az urali szubsztrátum hatása dominál.

A disszertáció *negyedik fejezete* az ősmagyar korral foglalkozik. A szakirodalom ezt a korszakot tárta fel legkevésbé. A magyaroknak a kazár kapcsolatok előtti etnikai történetének ez a szakasza jórészt felderítetlen, ha egyesek antropológiai munkáit nem számítjuk ide. De ezen eredmények Magyarországon még nem kapták meg a megérdemelt elismerést. A szerző véleménye szerint az ugor nyelvközösségnek az i. e. II. és I. évezred fordulója körül végbemenő felbomlását nemcsak az obi-ugorok kiválása segítette elő, hanem nem kisebb mértékben a magyarok őseinek elszakadása is. Ez utóbbiak aktívan részt vettek az első nagy társadalmi munkamegosztásban, amely a bronzkor

végén és a vaskor elején ment végbe Eurázsia sztyeppes övezetében. Minden bizonnyal az i. e. XIII—VIII. század közötti időben lezajlott jelentős klimatikus változások idején igazították hozzá gazdasági rendszerüket az új ökológiai feltételekhez. A magyarok elődei az addigi komplex jellegű gazdaságról kezdtek áttérni az állattartás új, specializálódott formáira, a lovasnomadizmusra, amelynek feltétlenül elő kellett segítenie új, mozgékonyabb életmódjuk kialakulását. Az ősmagyarokat nagy mértékben segítették a lovasnomadizmusra való áttérésüket az addigi állattartói ismereteik. Nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy az ugor közösség szállásterülete a nomadizmus kazahsztáni központjaihoz közel terült el. A magyarok, miután áttértek az új, mozgékony életmódra, a lovasnomadizmusra, kedvezőbb gazdasági és jobb ökológiai körülmények közé kerültek, mint azok a rokon finnugor népek, amelyek továbbra is Eurázsia mostoha északi részének erdős vidékein maradtak. Mindenesetre az i. e. II—I. évezred fordulóján, amelyet régebben xerotermikus maximumnak, most pedig C^{10} elemzések alapján nedves klimakorszak beköszöntőjének tartanak, az Urál ligetes mezőségeiről Kazahsztán felé vándorlás figyelhető meg.

A legújabb antropológiai adatok szerint a régi magyarok embertani jellegének kialakulása az Alsó-Volgától a Mugodzsár hegységen keresztül az Aral-tóig terjedő területen ment végbe. A szerző szerint ebből azt a művelődéstörténeti következtetést lehet levonni, hogy egyrészt a specializálódott nomád állattartó gazdaság, amely feltehetőleg nem ismerte a szarvasmarhatartást sem, másrészt a földrajzi sajátosságok, a Kaspi-tenger északi partvidékének aszályos volta az oka annak, hogy mindmáig nem sikerült megtalálni a lovasnomád ősmagyarok vándorlásának régészeti nyomait és ugyancsak nem lehet felderíteni a *kölés*en kívül más saját földművelő terminológiájukat sem.

Szerintünk az ősmagyar etnikum (törzsek és törzsi nyelvjárások láncolata) az i. e. I. évezredben alakult ki mint zárt kommunikációs rendszer, melynek közepes, sőt lehet, hogy magas intenzitású információs hálózata volt a nomád életforma mozgékonysága következtében. Valószínűleg az ősmagyar nép különbözősége a szomszédos, de nem rokon etnikai közösségekkel nemcsak nyelvük izolált voltában nyilvánult meg és az endogámia (közösségen belüli házassági preferencia) magas szintjében, hanem abban is, hogy létrejött a „mi" — „ők" bináris ellentét fogalma, azaz megszületett az etnikai öntudat, ez valószínűleg a saját önelnevezés létrejöttében is szerepet játszott. A szerző által javasolt új etimológiai elemzés szerint a magyarok népnevét „beszélő ember"-nek lehet értelmezni. Tehát a „magyar" önelnevezés a tudatosodott nyelvi különbözőség talaján jött létre őseinknél és a *mi — idegenek* dichotómikus oppozícióját fejezi ki: „mi beszélünk" — — „ők pedig nem értik" (vagy rosszul értik). Mindezek alapján az ősmagyar népet úgy lehet jellemezni, mint tudatosult kulturális nyelvi—közösséget.

Mint ismeretes, az óiráni átvételek, amelyek a korai vaskorban kerültek a magyar nyelvbe, más finnugor népek nyelvétől eltérően feltűnően kis számban vannak képviselve. Következésképpen a tipikusan nomád kultúrájú magyarok etnikai történetének első szakasza a Kaspi-tengertől északra fekvő kiszáradt vidéken aligha telt el erős iráni befolyás alatt, ha összehasonlítjuk a második szakasszal, amelyik az i. e. II. században kezdődött, ugyanis voltaképpen csak ekkor erősödtek meg az iráni kapcsolatok. Ez jelentős számú szóátvétel mellett abban is kifejeződött, a szerző véleménye szerint, hogy az ősmagyar és a középiráni nyelvekben közös fonetikai izoglosszák alakultak ki és a szó elején megjelentek a *b-*, *d-*, *g-* hangok. Ezenkívül erre utal a *p > f; *t > δ; *k > x; *s > h átmenet tendenciája is. Ezek a hangok általában nem jellemzőek a többi finnugor nyelvre.

Az ősmagyaroknak a nomád állattartásra való áttérése az i. e. II. és I. évezred fordulója körüli időszakban, feltehetőleg a Déli Urál vidékén, jelentős mértékben háttérbe szorította náluk az előző földművelési gyakorlatot. Tény, hogy mindezidáig nincs semmiféle adatunk arra, hogy a magyar törzsek elvesztették volna gazdaságuk specifikus nomád jellegét a szkíta-szarmata korszakban. Feltehetően a földművelés fejlettebb formáinak fokozatos elterjedését a magyarok körében csak a nagy népvándorlás korára lehet tenni, amikor is valamikor az i.e. IV. század után átvándoroltak a nyugat-kazahsztáni félsivatagos pusztákról Európába, a Kubány és a Fekete-tenger vidékének sztyeppjére. Törvényszerű, hogy az ide érkezett magyar törzsek specializálódott lovasnomád gazdasága elsősorban az óbolgár nyelvet beszélő török csoportok hatása alatt megváltozott. A magyarok első alapvető mezőgazdasági szakszavaikat a Kazár Kaganátus népeinek nyelvéből vették át a VIII—IX. században a szaltovó-majaki archeológiai műveltség területén, mégpedig annak déli részén. E szavak azoknak a félnomád, félig letelepedett török népeknek a földművelő tevékenységét tükrözik, amelyekkel a nomád magyarok feltehetően szoros gazdasági szimbiózisban éltek. Ez a körülmény, bizonyos mezőgazdasági jártasság átvételén kívül ahhoz is vezetett, hogy néhány bolgár vagy kazár csoport (pl. a kobardok) még a dél-orosz pusztákon beleolvadtak a magyar népbe.

A szerző nem ért egyet azokkal a kutatókkal, akik lekicsinylik a lovasnomadizmus jelentőségét az ősmagyarok gazdasági életében. A X. században élt magyarok fogszuvasodására vonatkozó adatok, nyájaik csontanyaga, a bőrök timsóval való kidolgozása, a fegyverek jellege, homoktalajos vidéken való megtelepülésük stb. mind egyértelműen arra mutat, hogy a magyarok gazdasági rendszerében a nomád állattenyésztés és nem a növénytermesztés játszotta a fő szerepet. Természetesen nem tagadható, hogy néhány magyar csoportnál már nem volt ismeretlen a földművelő tevékenység, ismerték az *ekét*, a *búzát*, az *árpát*, a *sarlót* stb. A magyarok túlnyomó részének a földművelésre és a letelepedésre való áttérése, vagyis a félnomádoknak földművelőkké válása azonban a Közép-Duna medencéjében csak valamivel később, az ún. középkori agrárforradalom hatása alatt ment végbe. Részben ez tükröződik a magyar nyelv kb. 900 szláv jövevényszavában.

A szerző a negyedik fejezet utolsó szakaszában annak történeti, gazdasági és ökológiai okait elemzi, hogy miért jelentek meg a magyarok éppen 896-ban az eurázsiai sztyeppe-övezet legnyugatibb részén, jelenlegi lakóterületükön, a Kárpát-medencében. A szerző véleménye szerint a magyarok IX. századvégi megjelenésében a Kárpát-medencében a besenyők támadása mellett szerepet játszhatott a szaltovó-majaki régészeti műveltség általános felbomlásának folyamata, amely a dél-orosz sztyeppe egész területén végbement a IX—X. század fordulója körül. [. . .]

R. G. Kuzejev opponensi véleménye

A magyar nép eredetének és korai etnikai történetének kérdése idestova több mint egy évszázada foglalkoztatja az európai, ezen belül is különösen a szovjet és magyar tudományos közvéleményt. Az érdeklődést szüntelen ébren tartja egyrészt az a körülmény, hogy a Kárpát-medencében, idegen etnikus környezetben él egy ugor etnikus közösség, ám emellett az is, hogy a magyarok ősei a Dél-Uráltól Pannóniáig vezető hosszú vándorlásuk során rendkívül sokrétű etnikus és politikai kapcsolatokban éltek. A magyar etnogenezis és etnohistória problematikájának kimunkálásában a legkülönbözőbb tudományágak művelői vettek részt, s az elmúlt több mint száz év alatt számos nyelven óriási irodalom született, részben igen tekintélyes tudósok tollából. Nem szükséges részletesebben kitérnem arra, hogy a XIX. és különösen a XX. században a kérdés kutatói igen sokféle elméletet és feltevést fogalmaztak meg s egyáltalán nem tették egyszerűbbé a problémát. Ezzel azt kívánom hangsúlyozni, hogy Veres Péternek láthatóan nem kevés bátorságra, alkotói merészségre volt szüksége ahhoz, hogy egy ennyire hagyományos, nagy múltú, ugyanakkor rendkívül bonyolult és nagyon időszerű tudományos téma kidolgozásába fogjon.

Rögtön leszögezem, hogy a disszertáció írójának kiemelkedően magas szakmai színvonalon sikerült megvalósítania kitűzött feladatát. Kutatómunkájának legfontosabb eredményeit világosan összegezi a disszertáció zárófejezetében valamint a külön publikált tézisekben. A számos eredmény közül a következőket emelném ki:

1. Munkáját metodológiai és metodikai téren alapos átgondoltság jellemzi. Időben bármily távol vannak is tőlünk a vizsgált folyamatok, Veres Péter disszertációját igazi történeti-néprajzi munkának érezzük, amelynek középpontjában az etnikum (etnosz) és annak kultúrája áll. Veres Péter probléma-megközelítési módja különleges alaposságot kívánt a források összeválogatásában és értelmezésében. A disszertációban sikerült valóra váltani ezt a célt, mivel írója jártas az óriási irodalomban (irodalomjegyzékében mintegy 500 művet említ) s mivel a szerteágazó tényeket és jelenségeket a különböző korokban végbemenő ökológiai, gazdasági és etnikai-történeti folyamatok kölcsönös összefüggéseibe illeszti. Ezen az alapon a szerzőnek tulajdonképpen sikerült megteremtenie egy megújított forráskorpuszt, aminek fényében új szemszögből vizsgálhatja a problémakörre vonatkozó sok-sok hagyományos megállapítást, közöttük olyan sokrétű problémákat is, mint több régészeti kultúra etnikus értelmezése.

2. A munkamódszerül választott metodológiai és metodikai elvek alapján Veres-nek sikerült logikailag felépített fejlődésvonalat rajzolnia a magyarok etnogeneziséről és korai etnikai történetéről, ez jól tükröződik disszertációjának világos szerkezetében is. A szerző úgy építhette fel ezt a világos struktúrát, hogy a problémát a maga egységében közelítette meg, áttekintve a legrégibb koroktól az i. sz. I. évezred végéig terjedő óriási korszakot és Eurázsia kiterjedt térségét, ahol és amikor a magyarok etnogenezisének és korai etnikai történetének folyamata végbement. A problémának ez az egységként, egészként való felfogása különbözteti meg Veres Péter dolgozatát számos olyan elődjének tanulmányától, akik főként valamilyen részletkérdést vizsgáltak. Éppen ezért

meggyőzőek a disszertáció írójának következtetései az uráli etnikus és nyelvi közösség nyugat-szibériai és Urál-vidéki lokalizációjára, az ugor ősnép Urálon túli őshazájára, az ugor etnolingvisztikus közösség felbomlásának okaira, korára és területére, az ősmagyar etnikum kialakulására s későbbi, bonyolult etnikai és politikai környezetben az eurázsiai pusztaság nyugati peremére végrehajtott vándorlására vonatkozóan, noha számos új megállapítását hipotézisek formájában fogalmazza meg.

3. Termékenynek és további kutatásokra serkentőnek tűnik a disszertáció írójának az a gondolata, hogy a gazdasági-kulturális típusok őskori és kora-középkori fokozatos változásai s a társadalmi viszonyok evolúciója, ezen keresztül pedig az etnikus differenciálódási és integrálódási folyamatok között oksági meghatározó kapcsolat van. Ezt a gondolatot szerencsés módon viszi végig dolgozatán. A magyarok etnogenezisének és korai etnikai történetének példáján sikeresen mutatja ki, hogy egy hosszú történelmi korszak metszetében még a messzi őskorban is kitapinthatók az etnikus folyamatok társadalmi és gazdasági alapjai s társadalmi és gazdasági meghatározottságuk.

4. A dolgozat érdekesen és meggyőzően fejti ki azt a gondolatot, hogy az ősközösségi rend társadalmi szervezetének bináris (duális fratriális) struktúrája jelenti az etnikus és nyelvi alakulatok formálódásának alapját, s ez adta az őskorban az etnikus tagolódás alapegységeit.

5. Igen magas színvonalúak a disszertációban a történeti-nyelvészeti elemzések és etimológiai exkurzusok s nem egy esetben etno-szemiotikai interpretációjuk újszerűségével tűnnek ki. Nézetem szerint a „magyar" etnonimre vonatkozó számos etimológiai hipotézis között leginkább meggyőző Veres Péternek az a meglátása, hogy kapcsolat van a finnugor nyelvi alapban a „mäńśi", „moś" és „magyar" szavak etimológiája között. Veres Péter disszertációja is, akárcsak bármely a szó igazi értelmében vett alkotó munka, tartalmaz jó néhány vitatható megállapítást (maga a szerző is vitatkozik Moór Elemérrel, Molnár Erikkel és másokkal), valamint tesz vitára, következésképpen további kutatásokra sarkalló megállapításokat. Azoknak a kérdéseknek a sorában, amelyeket a magyarok etnogenezisére vonatkozó új hipotézisek is homályban hagynak, a következőket emelem ki:

a) Amennyiben az uráli etnikus-nyelvi közösség kialakulásának területébe nem tartozik bele a Volga középső szakasza és a Káma mente, újra fel kell vetni, etnikailag hova tartozik egy egész sor régészeti kultúra vagy annak helyi változata. Voltaképpen tehát meggyökeresedett nézeteket kell felülvizsgálni e kiterjedt terület őskori és ókori történetének, a finnugorok nyugatra vándorlását jelző kronológiai szakaszoknak, a gödrös-fésűs kerámia, valamint későbbi korok kulturájának fejlődését értelmező etnohistóriai értelmezések vonatkozásában. Módszertanilag helytálló a disszertáció írójának az a megállapítása, hogy ilyen óriási területen a kultúra hasonlósága, sőt esetleg azonossága sem feltétlenül magyarázható azzal, hogy a terület etnikailag egységes lenne, de ez a megállapítása még nem veszi le napirendről az előbbi kérdéseket.

b) A disszertáció szerzőjének az a hipotézise, hogy a cserkaszkulszki kultúrának a nyugat-szibériai erdős-sztyeppes vidékekről dél felé, a Volga alsó folyása és az Aral-tó között elterülő sztyeppekre vándorló hordozói etnikusan azonosak az ugorok déli csoportjaival, azaz a magyarok elődeivel, — új kérdést vet fel, nevezetesen, hogy etnikailag hova tartoztak s milyen történelmi utat jártak be a cserkaszkulszki kultúra azon hordozói, akik meglehetősen sűrűn benépesítették a Belaja folyó középső és alsó folyásának vidékét a mai Baskíria területén és akik K. V. Szalnyikov szóhasználatával „nagy szerepet" játszottak az Urál-vidék népességének etnohistóriájában.

c) A Volga középső szakaszának és az Urál-vidék nyugati részének kiiktatása abból a területből, ahol a magyar etnogenezis folyamatai végbementek, továbbra is nyitva hagyja a kérdést, vajon milyen forrásokból táplálkoznak és milyen természetűek a közös törzsnevek a magyarok és a baskírok között s a hidro- és toponimikai egyezések Magyarország és a történelmi Baskíria területén, amelyeket nemrég Rásonyi professzor vizsgált.

d) A szerző a zárófejezetben a magyarokat nagyon szerencsésen „egy egységes eurázsiai nomád kultúra egyenrangú részvevőinek" mondja, ám a magyarok nyugat felé vándorlásában a konkrét korszakok és útirányok megállapítása mégis szükségessé teszi, hogy meghúzzuk kultúrájuk egészének kontúrjait, hiszen ez a kultúra, magának a szerzőnek történeti-néprajzi vizsgálatai szerint, szükségszerűen megőrzött bizonyos sajátos vonásokat.

Van a disszertációban néhány nem egészen világos, vagy érvekkel gyengén alátámasztott megállapítás. Közéjük tartozik az a tézis, hogy az uráli népeknek kapcsolataik voltak „egy protoaltáji eredetű aborigen jellegű népességgel" és nyelvi átvételekre került sor, s ez a népesség a holocén kor kezdetén egy távolkeleti központból az Urál felé

vándorolt. Elképzelhető, hogy ez a tézis, amely nem nagyon illik bele még a nosztratikus koncepcióba sem, talán valamiféle adó lerovása az urál-altáji elmélet előtt.

Úgy tűnik VERES Péter túlságosan kategorikussá válik, amikor tagadja, vagy túlságosan alábecsüli az irániak hatását az i. e. II. század előtti magyar népességre. Ha akármilyen kis számmal is, de vannak a magyar nyelvben az adott korból eredő iráni lexémák, ezek kizárják, hogy tagadhatnánk ezt a hatást. Ugyanígy nem eléggé meggyőző, ahol a szerző vitatkozik HARMATTA akadémikus feltevésével az obi-ugorok „por" frátriája elnevezésének iráni eredetét illetően. Hozzáteszem, hogy az aktív ugor-iráni érintkezés elképzelése a Volga alsó szakasza és az Aral-tó között elterülő sztyepvidéken az i. e. I. évezredben olyan gondolat, amelynek alapján a jövőben Közép-Ázsia nyugati felének és a Volga-Káma vidékének számos ma még homályos etnolingvisztikai és etnokulturális jelenségére magyarázatot találhatunk.

A régi hagyomány útján haladva VERES Péter azt tartja, hogy a baskíroknak és a magyaroknak csak két közös törzsnevük van Gyarmat és Jenő (jurmata, jenej). Ez nem így van, mivel a történelmi következtetésektől függetlenül NÉMETH Gyula akadémikust a baskír és a magyar törzsnevek etimológiai elemzésében senki sem cáfolta meg. Az sem felel meg a valóságnak, hogy NÉMETH Gyula a magyarok önelnevezéséből igyekezett volna nyelvészetileg levezetni a baskír etnonimet. Ehhez hasonló kísérletet több mint száz évvel korábban tett már D. HVOLSZON is. A propos, a ragyogóan megírt tudománytörténeti áttekintésben nem szerepel sem HVOLSZON, sem DULZON neve, akik pedig igen jelentős szerepet játszottak az ugorok etnikai története egyes részproblémáinak kutatásában. Nem hagyhatom megjegyzés nélkül VERES Péter megjegyzéseinek meglehetősen éles hangját, amikor egyes külföldi kutatók munkájáról szól, annál is inkább, mivel nem mindig igazságosak ezek a bírálatok. A szerzőnek ki kellett volna javítania több tévedést saját hivatkozásaiban és az irodalomjegyzékében, valamint ki kellett volna iktatnia bizonyos ismétléseket.

A VERES Péter disszertációja kapcsán felmerülő kérdések és másodlagos fontosságú ellenvetések egyáltalán nem csökkentik értékét. Egyik legnagyobb értéke abban van, hogy a benne kifejtett hipotézisek rendkívül érdekes távlatokat nyitnak új megoldások felé. Így például tézise, amely szerint a magyarok kialakulásának és korai etnikai történetének színtere az Aral-tó és a Volga alsó szakasza között elterülő terület az i. e. II. évezred vége és az i. sz. első századai közötti időszakban, lehetővé teszi, hogy új megközelítésben vizsgáljuk a protobaskír etnikus közösség kialakulásának színterét, a bolgár-baskír-ugor kapcsolatok forrásait stb. A szerző hipotézisének további kimunkálása, alátámasztása kellő érvekkel azt is lehetővé teszi, hogy a hipotézist egy kiterjedtebb régió konkrét történelmi és etnikus szituációjára terjesszük ki. [. . .]

Z. P. Szokolova opponensi véleménye

VERES Péternek „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig" című, a történettudományok kandidátusa tudományos fokozat elnyerésére benyújtott értekezése nagyszabású eredeti kutatás. Szerzője az egész finnugrisztika s ezen belül a magyar történet egyik legösszetettebb problémájának vizsgálatába fogott. Dolgozatában olyan bonyolult problémákat vizsgál, mint az uráli és ugor őshaza helyének kérdése, az uráli és ugor etnikus közösség kialakulása és felbomlása, a magyar nép kialakulása. Noha óriási irodalom született ezekben a kérdésekben, mégis sok még a „fehér folt", továbbra is sok a vitatott probléma.

Szemben a témakörben eddig végzett kutatásokkal, VERES Péter disszertációjának kiemelkedő eredménye, hogy a szovjet néprajztudományban elfogadott komplex módszert alkalmazza az etnogenezis és az etnohistória vizsgálatában. Széleskörűen felhasználja a nyelvészeti, régészeti, antropológiai és néprajzi adatokat, valamint a paleoökológiai eredményeket mind szovjet, mind külföldi, különösen magyar publikációkból.

Ki kell emelnem, hogy VERES Péter már kialakult kutató egyéniség. Régóta dolgozik a magyar nép etnogenezisének problémáján, a kérdéskörben írott első tanulmánya 1971-ben jelent meg. Eddig mintegy kéttucat dolgozatot publikált a disszertáció témájából több nyelven. Disszertációja többéves kutatómunka eredménye.

Dolgozata bevezetésből, négy fejezetből és összegezésből áll. A bevezetésben tömören megfogalmazza a kutatási feladatot és kutatástörténeti áttekintést ad. Ez az áttekintés kellően részletes és rendkívül érdekes mind a szovjet, mind a külföldi s különösen a magyar olvasó számára. Értékeli benne a magyar kutatók témába vágó megállapításait

s kiemeli a témakörben dolgozó szovjet tudósok, különösen V. Csernyecov, R. G. Kuzejev és mások kutatásainak jelentőségét.

Talán túl szűkszavúan szól a külföldi kutatás legújabb munkáiról. Az is valószínű, hogy nem kellene annyire élesen hibáztatnia egyes magyar kutatókat „durva tévedéseik", „megalapozatlan következtetéseik" miatt, mint ahogy a disszertációban több helyütt olvasható.

A kutatástörténeti áttekintéssel nincs teljesen összhangban a disszertációhoz mellékelt irodalomjegyzék. [. . .]

„A finnugor őshaza problematikája" című első fejezetben folytatja a témakörbe vágó szovjet és külföldi irodalom tudománytörténeti áttekintését. Veres Péter jól ismeri a szakirodalmat és nézetem szerint egészében véve helyesen határozza meg a vizsgálat alá vett tanulmányok jelentőségét. Világosan, pontosan kimutatja, mennyire tarthatatlanok azok a nézetek, amelyek szerint az uráli népek s ezen belül is a finnugor népek őshazája Észak-kelet Európában, a Volga és a Káma folyók medencéjében terült el. Maga a szerző ebben a kérdésben csatlakozik Hajdú Péter 1964-ben kifejtett véleményéhez, aki az uráli őshaza helyét az Északi Urálba, annak keleti és részben nyugati lejtőjére (Priural'je), az Ob és a Pecsora alsó szakasza között elterülő területre, lényegében tehát Nyugat-Szibériára teszi s létezésének korát az i. e. VI—IV. évezred közötti időszakba helyezi. A legújabb régészeti és antropológiai kutatások alapján Veres Péter ezt az álláspontot tartja legszerencsésebbnek a különböző nyelvészeti hipotézisek között. Ám a magyar etnogenezis további korszakainak megrajzolásában V. N. Csernyecov nyomában halad, aki szerint az uráli őshaza területe lényegesen nagyobb volt, kiterjedt a Jeniszejtől az Urálon messze túlra, észak-déli irányban pedig a Jeges-tenger partjaitól egészen a kazahsztáni erdős-sztyep vidékéig. A disszertáció szerzője, sajnos, nem eléggé világosan fogalmazza meg a probléma ilyen megközelítését, s le kell szögeznünk, hogy V. N. Csernyecovnak éppen ez a feltevése gyakorolt döntő befolyást Veres Péterre disszertációja megírása során. Ebben az első fejezetben csakúgy, mint további fejtegetéseiben túlságosan belefeledkezik a vizsgált problémák polemikus és vitatott voltába, s nem mindig sikerül kellő világossággal megfogalmaznia saját álláspontját egy-egy kérdésben.

Azt is megjegyzem, hogy a szerző mind az első, mind a második fejezetben nem mindig különbözteti meg megfelelően az uráli és a finnugor őshaza, az uráli és a finnugor etnikus közösség fogalmát, ami bizonyos következetlenségeket szül.

A disszertáció további fejezetei, noha lényegében csakúgy, mint az első fejezet is, irodalmi adatokra épülnek, önálló kutatásnak tekintendők s bennük a szerző a saját, meglehetősen érdekes hipotézisét fejti ki a magyarok etnogenezisének és etnohistóriájának kérdésében.

A második fejezet rendkívül érdekes problémát vizsgál: Veres Péter itt az uráli nyelvközösség felbomlásának okait és az egykori ugorság kiválásának folyamatait elemzi. Maga a problémafelvetés is új és a disszertáció szerzőjének nagy érdeme. Ez a fejezet a maga egészében igen gazdag anyagot, többek között sok néprajzi adatot hoz s kérdésfeltevése szemszögéből érdekes egybevetéseket ad.

Az uráli közösség széthullásának okát a termelőerők fejlődésében, a gazdaság specializálódásában látja s ez utóbbiak egyik kiváltó okának a nyugat-szibériai éghajlati változásokat tekinti. Képet rajzol arról, hogyan tagolódott az uráli közösség földrajzi övezetek szerint s hogyan bomlottak fel előbb kulturális, majd etnikus vonatkozásban az egymással rokon uráli csoportok gazdasági-kulturális, illetve történeti-néprajzi területek szerinti csoportokra. V. N. Csernyecov nyomában haladva Veres Péter három ilyen gazdasági-kulturális típust különböztet meg: 1. az északi rénszarvasvadászokat (protolappok [protoszaamok] és protojukagírok); 2. ijjal-nyíllal dolgozó tajgai vadászokat (feltehetően az osztjákok [chantik], vogulok [manysik] és szamojédek uráli ősei); 3. déli állattartókat és földműveseket (a magyarok őseit).

Ez a megállapítás a maga egészében kellően megalapozott és összhangban van a szovjet régészek és néprajzkutatók megállapításaival.

Bizonyos ellentmondások figyelhetők meg ott, ahol a szerző azokat az adatokat részletezi, amelyek O. N. Badernek a kutatásain alapulnak és amelyek szerint az őskori uráli népek az Urál keleti-nyugati lejtőin telepedtek meg. Helyesen jegyzi meg a szerző, hogy az Urál nem jelentett akadályt az uráli kultúra egységesülése előtt a korai neolitikumban, valamilyen oknál fogva mégis egyetért O. N. Baderral abban a kérdésben, hogy a neolitikumban az Urál hegység lakatlan volt, a későbbiek során pedig éppen ez a hegység választotta ketté az uráliakat és indította el eltérő fejlődési úton az uráli nyelvű népek európai és ázsiai leszármazottait. Ezzel kapcsolatban szeretnék emlékeztetni Szibéria egyik történetírójának, G. F. Millernek egy nagyon helytálló megállapítására,

miszerint az Urál „sohasem jelentett gátat a két lejtőjén élő népek érintkezésének útjában" (G. F. Miller: Szibéria története. I. Moszkva—Leningrád, 1938, 202. lap). Annál kevésbé jelenthetett, mert, mint maga a disszertáns is megjegyzi, szovjet régészeti kutatások tanusítják, hogy már a mezolitikumban és a korai neolitikumban az urál-vidéki népek ismerték a sílécet, a narta típusú kézi vontatású szánt és a csónakot.

Ugyanebben a fejezetben a szerző irodalmi adatok felhasználásával meghatározza azt a kort is, amikor az ugor etnikus közösség egyrészt az osztjákok és vogulok elődeire, másrészt a protomagyarokra, a magyarok elődeire hasadt szét. Ezt a folyamatot az i. e. II—I. évezred fordulójára teszi és összekapcsolja az ugorok őseinek további gazdasági specializálódásával. Hogy a protomagyarok kiváltak az ugor közösségből, ennek okát a nomád állattartásra, egyáltalán a nomád életmódra való áttérésükben látja s ezt az életmódváltást szerinte szintén csak a Nyugat-Szibéria déli részén végbement nagy ökológiai változások okozhatták.

Érdekesnek és meggyőzőnek találjuk a disszetáció írójának e következtetéseit. De talán még világosabban kellett volna tárgyalnia az uráli nyelvközösség felbomlásának idejére vonatkozó adatokat.

A harmadik fejezetben a szerző az obi-ugorok duális fratriális társadalomszervezetének kialakulási problémáit, a „moś" terminus (az egyik obi-ugor frátria neve) etimológiájának s a mańśi, magyar népneveknek a kérdését vizsgálja a magyarság etnogenezise szempontjából.

Ez a fejezet egészében igen eredeti és rendkívül érdekes adatokat tartalmaz mind nyelvészeti, mind néprajzi tekintetben. Rendkívül meggyőzőnek és kitűnően megalapozottnak érzem a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a „magyar" szó és a „moś" frátria neve finnugor, nem pedig iráni eredetű, hogy kapcsolata van a mańśi/moś etnonimmel és mindkettő egy „mondani" „beszélni" jelentésű közös tőből származik. Ebben az összefüggésben talán ki kellett volna emelni W. Steinitz nyelvészeti tanulmányának a jelentőségét, aki kétségkívül nagy hatással volt szerzőnkre.

Érdekes adatokat szedett össze Veres Péter az obi-ugorok dichotomiájáról, bináris szimbolikus osztályozási rendszeréről. A disszertáció írója W. Steinitz felfogásához csatlakozik abban a kérdésben, hogy az etnogenetikai folyamatok eredményeképpen milyen eredetűek az obi-ugorok frátriái: véleménye szerint a por frátria uráli eredetű, a moś frátria pedig déli, ugor eredetű. Úgy gondolom, ennek a véleménynek van létjogosultsága, eléggé meggyőző, a disszertáció írója azonban lehetett volna egyértelműbb következtetéseiben annál is inkább, mivel csatlakozik e sorok írójának álláspontjához is, miszerint az osztjákok és vogulok társadalmi rendje ősi uráli eredetű.

A disszertáns lényegében a „moś" frátriaelnevezés elemzésével foglalkozik, de érdekes az is, ahogyan egybeveti ezt a kifejezést a „por" (az osztjákok és vogulok másik frátriájának neve) és a „pori" (áldozat) kifejezéssel. Szerintem a „pori" a frátria periodikus ünnepségei során bemutatott áldozat (Z. P. Szokolova: Az obi-ugorok társadalmi szerkezete a XVII—XIX. században. In: Szibéria történetéből. Tomszk 1976. 226. lap).

Sajnos, ennek a fejezetnek az a szakasza, amely az obi-ugorok „véres" és „vértelen" áldozatai közötti különbségeket elemzi, rendkívül szűkszavú és nélkülözi a kellő irodalmi hivatkozásokat; sőt a W. Steinitz és V. N. Csernyecov művére utaló hivatkozás is pontatlan éppen ebben a részben. Márpedig a kérdés igen érdekes. Az áldozat jellegét azonban nemcsak abból a szempontból kell megkülönböztetni, hogy milyen formában fogyasztják el az isteneknek feláldozott állat húsát: nyersen, avagy megfőzve, hanem aszerint is, hogy vajon mindig áldozatra öltek-e le állatot — hiszen nem egy esetben a kultuszhelyre otthon megfőzött ételt vittek (Z. P. Szokolova: Női és férfi kultuszhelyek a Szony menti osztjákoknál. = A SzUTA Néprajzi Intézet terepgyűjtésének eredményei, 1971. Moszkva, Nauka, 1972. 173. lap. — Z. P. Sokolowa: Untersuchung der religiösen Vorstellungen der Hant am Unterlauf des Ob. = Acta Ethnographica, 1975. 24 : 3—4. 390—391. lap).

Veres Péter vizsgálja, honnan ered és milyen jellegű az az obi-ugor mítosz, amely a nyers és főtt húst fogyasztó két népről, a moś, illetve por nevű népről szól, és helytálló az a következtetése, hogy maga ez a mítosz a quasi-mítoszok kategóriájába tartozik. Sajnos azonban nem magyarázza meg eléggé világosan, mi az oka az N. L. Gondatti és a V. N. Csernyecov feljegyzésében ismert mítoszváltozatok közötti ellentmondásnak. Pontatlanul idézi V. N. Csernyecov adatait is, amikor az obi-ugorok fratriális medveünnepének ciklikusságáról (hétéves periódusáról) beszél.

E fejezet összefoglalásában a szerző futólag kitér arra a föltevésre, hogy az osztjákok és vogulok Észak-Nyugat Európából az Urálon túlra települtek át s azt mondja, hogy ez az áttelepülés nem volt tömeges jellegű. Veres Péternek igaza van, amikor bírálja a tömeges jelleget hangsúlyozó nyelvészeti érvelések fogyatékosságait, meggyőző ere-

jének hiányát. Ugyanakkor azonban, míg következtetése megállja a helyét az osztjákok vonatkozásában, nem mondhatjuk ugyanezt a vogulokról. Engedtessék meg vitába bocsátkoznom ebben a kérdésben a disszertáció írójával s megfogalmaznom saját álláspontomat, amit utolsó, igaz, még kéziratban levő tanulmányaimban fejtettem ki.

„Az osztjákok a múltban nemcsak azon a területen éltek, ahol a mai északi vogulok, tehát az Északi Szoszva és a Ljapin folyók mentén" — mint azt helyesen állítja a disszertáció írója is —, „hanem a Konda, Pelim folyók vidékén is, ahol A. Kannisto vogul helyneveket nem talált. Ha vizsgálat alá vesszük, milyen változások következtek be a XVI—XX. században az egyes osztják és vogul csoportok elterjedési területében és lélekszámában és mennyire volt elterjedve a XVI—XVIII. században az »osztyák« és a »vogul« népnév, mint a későbbi hanti és manysi népnév megfelelője, kitűnik, hogy a múltban jóval az oroszok szibériai megjelenése előtt egészen más képet mutatott a hantik és manysik megtelepedése, mint manapság. A mai hantik (az osztjákok) elődei nagy területet laktak Nyugat-Szibériában: az Ob szinte egész középső és alsó szakaszának és az Irtisnek, az Irtis mellékfolyóinak medencéjét nyugaton az Uráltól, keleten egészen a Jeniszejig, északon az Ob öböltől le délen a Barabai sztyepig. Az osztjákok egyes csoportjai eljutottak még az Urál nyugati lejtőire is (a Csuszovaja, Szilva, Ireny folyókhoz). A manysik viszont az Urál nyugati lejtőin laktak s benépesítették a Pecsora, Kama, Vicsegda, Mezeny, Pinyega, Ufa völgyét. Egyébként N. A. Abramov már a XIX. sz. derekán megjegyezte, hogy az Északi Szoszva és a Ljapin völgyében élő népesség vegyes, hanti-manysi jellegű. (Abramov: A Berjozovoi táj leírása. = Zapiszki RGO, XII. Szentpétervár 1887. 332. lap.)

Így tehát a manysik mai csoportjai: az északiak és a keletiek, valamint a nyugati és a déli manysi csoportok, amelyek a XVIII—XIX. században még megvoltak, viszonylag nemrég alakultak ki, egy hosszú áttelepülési folyamatnak az eredményeképpen, nevezetesen nyugatról, Európából keletre, Ázsiába és délről északra, Nyugat-Szibériába. Már rég kezdetét vette ez az áttelepülés, tömeges jelegűvé valószínűleg a XIII—XIV. században vált, amikor a Káma völgyét elfoglalták a komi-zürjének és az oroszok s amikor Permi Szent István széles körű térítőtevékenységet fejtett ki a helyi lakosság körében.

Ebben az összefüggésben úgy vélem, hogy az ugor etnikus és nyelvi közösség Kazahsztán és Nyugat-Szibéria erdős-sztyep vidékén valóban, két ágra szakadt, egyik ágát azonban azok az ugorok alkották, amelyek északra vonultak, Nyugat-Szibéria tajgavidékére, ahol összeolvadtak az uráli népességgel s hantikká váltak. Másik águk ugyanennek a területnek a déli részéről észak-nyugat felé nyomult, talán a Dél-Urálba, az Urál déli lejtőire és Zauralje-ba (az Urál keleti lejtőjére), itt az esetleg ugyancsak uráli nyelvű helyi népességgel keveredve a magyarok és a manysik elődeivé vált, ez utóbbi kettő közül a magyarok délebbre éltek, mint a manysik, akiknek az ősei tovább húzódtak észak felé az Urál nyugati lejtőjén. Később, mint a disszertáció írója is helyesen megjegyzi, a protomagyarok fokozatosan áttértek a nomád állattenyésztésre és életmódra s e folyamat során az ökológiai környezetváltozás miatt nyugat felé huzódtak, míg a manysik mind északabbra és északnyugatabbra vonultak.

Legalábbis kialakulásuk során a manysik ősei közelebb álltak a magyarokhoz, mint a hantik ősei. Ezt a feltevésemet támasztja alá egyrészt, a magyar-manysi népnév hasonlósága, amit a disszertáció írója is kiemel, másrészt az, hogy a magyar nyelv nagyobb mértékben hasonlít a manysira, mint a hantira.

S ha a disszertáció szerzője nagy terjedelmű munkájában nem egy helyütt csodálkozik azon, hogy a szakemberek közül őelőtte senki sem figyelt fel egy-egy kifejezés rokonvoltára, egy-egy esemény vagy jelenség hasonlóságára, akkor a magam részéről én sem szalaszthatom el a lehetőséget, hogy csodálkozásomnak adjak kifejezést azon, a szerző miért nem tulajdonított jelentőséget ennek a két ténynek és miért nem igyekezett megmagyarázni a manysi és magyar népnév és nyelv ennyire közeli rokonságát.

Az „Ősmagyar kor" címet viselő negyedik fejezet a magyarok tulajdonképpeni etnogenezisét és etnikai történetét tárgyalja. A szerző úgy véli, hogy a magyar etnogenezis akkor fejeződött be, amikor a magyarok gazdasági okoktól hajtva kiváltak a nyelvrokon ugor csoportból. Valószínűleg ez lényegesen fontosabb ok volt, semmint a másik, amit ugyancsak megemlít a szerző: hangsúlyozza, hogy a magyarok etnikus konszolidációja a szomszéd népekkel való éles nyelvi szembenállás alapján ment végbe, hiszen a magyarok ősei, a protomagyarok, amikor kiváltak az ugor közösségből, rokonnépek körében (a hantik és manysik ősei között) éltek, nem pedig idegen eredetű és nyelvű népek közegében. Sokkal meggyőzőbben hangzik a szerzőnek az az érvelése, amellyel más alapon magyarázza a protomagyarok kiválását az ugor közösségből: áttérésüket a nomád állattenyésztésre és életmódra, amit az i. e. II—I. évezred fordulóján Kazah-

sztán és Nyugat-Szibéria erdős sztyepvidékén bekövetkezett ökológiai változások váltottak ki.

A fejezet a maga egészében érdekesen van megírva s képet rajzol a magyarok etnogeneziséről és etnikai történetéről. A szerző, noha hipotézis formájában, elsőként tudja ennyire megalapozottan meghatározni a magyarság ősei kialakulásának korát, e folyamat okait s megmutatni azokat a gazdasági változásokat, amelyek keletről, a kazahsztáni és nyugat-szibériai erdős sztyepvidékről a Kárpátokig tartó hosszas vándorlásuk során az i. sz. IV—IX. századig bekövetkeztek.

Meggyőzőek, érdekesek és sok tekintetben újszerűek érvei, melyekkel gondolatmenetét alátámasztja: a magyarok nyugatra vándorlását érthetővé tevő áttérésük a nomád életmódra, megismerkedésük a délorosz sztyepen a földművelés bizonyos elemeivel, állattenyésztésükben a megtelepedettebb forma előretörése, a délorosz pusztaság elhagyásának és a Kárpát-medencébe való átköltözésüknek okai, az állattenyésztés kiemelkedő szerepe a magyarok gazdasági életében az immár birtokba vett új haza területén.

Mégis, nézetem szerint, világosabban kellett volna beszélnie arról, milyen jellegű kapcsolat volt a Don menti szaltovo-majaki kultúra hordozói és a magyarok elődei között. Másik megjegyzésünk a szerzőnek a magyarok etnogenetikai folyamataira vonatkozó megjegyzéseit érintik.

A disszertáció írója úgy véli, hogy a magyarság etnogenezise befejeződött már a kazahsztáni és nyugat-szibériai erdős sztyepvidéken; amikor kiváltak a nagy ugor közösségből. Azt állítja, hogy a magyarok őseinek ekkor már megvolt a saját nyelvük, együvé tartozásuk tudata és az endogámia is kialakult náluk. Úgy vélem, nagyon vitatható a szerzőnek ez a megállapítása. A protomagyarok kiválása az ugor közösségből csupán kezdetét jelentette a magyar nép kialakulási folyamatának, ami ettől fogva még hosszan eltartott, talán tartott még akkor is, amikor megtették hosszú útjukat Szibériától a Dunáig, azaz abban a korban is, amit a szerző a magyarok etnikai történetének koraként határoz meg.

A fejezet végén a szerző világosan megfogalmazza mindazt az újat, amivel kutatásai eredményeképpen a magyar etnogenezis és etnikai történet problémáinak megoldásához hozzájárult.

Veres Péter disszertációja a maga egészében számos bonyolult problémát fejteget, vet fel és old meg érdekesen, és sok eredeti új anyagot tartalmaz. A történeti és nyelvészeti források egész komplexumából s a magyarság etnogenezisének és etnikai történetének fő korszakait tárgyaló irodalomból levont következtetései meggyőzőek. A disszertáció fentebb részletezett vitatható megállapításai sem hibájául, sokkal inkább érdeméül tekintendők. A polemikus jelleg s a szerző merész hipotézisei serkentik a magyar etnogenezis és etnikai történet még kellően nem vizsgált kérdéseinek kidolgozását s minden bizonnyal vitát váltanak ki, ami nélkülözhetetlen a tudományban. A szerző jól tud bánni a történelmi forrásokkal és az irodalommal, képes tudományos problémákat felvetni és megoldani [. . .]

V. P. Susarin opponensi véleménye

Veres Péter disszertációja számomra, mint a középkori Magyarország történetével foglalkozó kutató számára különösen érdekes, mivel jól tudom, hogy témájával nem pusztán magyar tudósok (elsősorban nyelvészek, az utóbbi időkben pedig történészek és antropológusok is) nemzedékeinek egész sora foglalkozott, hanem az régi tudományos viták kereszttüzében is állt. Alaposan megismerkedtem a disszertációval s így módom van meggyőződéssel kijelenteni, hogy önálló kutatómunka, amelynek szerzője következtetéseit a napjainkig a tudományos életben ismertté vált valamennyi régészeti, nyelvészeti, paleogeográfiai, palinológiai, paleozoológiai és etnográfiai adat komplex elemzésének alapjain építi fel.

Nézetem szerint a dolgozat két vonása adja újszerűségét. Az egyik annak az etnográfiai, pontosabban etnológiai módszernek az alkalmazása, amely az etnikum-elméletnek különösen a szovjet tudósok újabb munkáiban kidolgozott alapjain nyugszik. Veres Péter az első magyar kutató, aki a marxista etnikum-elmélet alapján konkrét munkában vizsgálja az etnogenezis és az etnikai történet kérdéseit. Egyébként hozzáteszem, hogy magyar tudományos folyóiratokban korábban már közölt a szovjet etnikum-elméleti kutatások eredményeiről beszámoló tanulmányokat. A másik vonása a komplex kutatási módszer gyümölcsöző alkalmazása. Ez a módszer gyökerében különbözik a különféle tudományterületek művelői által elért kutatási eredmények általában szokásos össze-

kompilálásától s voltaképpen teljesen új kutatási módszer. A disszertációnak újszerűséget adó eme második vonással kapcsolatban nem hagyhatom említés nélkül, hogy VERES Péter a magyar történettudományban elsőként használja fel kimerítően a szovjet etnográfusok a vizsgált témában elért legújabb eredményeit. Ezzel gazdagabbá teszi a magyar etnogenezissel foglalkozó irodalmat. A komplex módszer alkalmazása azonban termékenyítő hatású a szovjet tudomány szempontjából is, mivel VERES Péter a szovjet régészetben feltárt adatokat a magyar paleolingvisztika (különösen HAJDÚ Péter akadémikus uralisztikai munkái) fényében értelmezi. A szovjet régészeti adatok egybevetése a szovjet és magyar paleoantropológiai és paleogeográfiai kutatások eredményeivel lehetővé teszi, hogy ne csupán a régészeti emlékeket ránkhagyó népesség gazdasági és kulturális típusát rajzolja meg, hanem erre az alapra olyan hipotetikus következtetéseket is felépítsen, amelyek e népesség nyelvi (vagy esetleg még etnikai) hovatartozására is fényt vetnek. Mindezek következtében VERES Péter dolgozata nemcsak a magyar nép korai történetének kutatásához jelent értékes hozzájárulást, hanem általában a nemzetségi-ősközösségi társadalom korának vizsgálatához a mai Szovjetunió területén.

VERES Péter dolgozatának kiemelkedő szakmai színvonala, újszerűsége, és a magyarság történetére és a Szovjetunió területének ókori történetére vonatkozó eredményei indokolttá teszik, hogy ez a munka orosz és magyar nyelven egyaránt kiadásra kerüljön. Orosz nyelvű megjelentetése kétségkívül hasznos lesz a néprajzi és régészeti kérdések iránt érdeklődő szakemberek és olvasók széles köre számára. Bennem egyáltalán nem kelt kétséget, hogy ez a munka megfelel azoknak a magas követelményeknek, amelyeket egy kandidátusi értekezéssel szemben támasztunk.

A magyar szakirodalom ismerete alapján arról tájékoztathatom a Tudományos Tanácsot, hogy számos olyan megállapítást, amiket VERES Péter Magyarországon közzétett munkáiban kifejtett és amelyeknek egy részét jelen disszertációjában is megismétel, elismeréssel fogadták a magyar szakemberek és hivatkoztak rá saját munkáikban. A finnugor közösségnek az i. e. II. évezred elején bekövetkezett felbomlásáról, annak körülményeiről, okairól és kronológiájáról megfogalmazott megállapításai ma már benne vannak abban az egyetemi tankönyvben, amelyet HAJDÚ Péter és DOMOKOS Péter írt (Uráli nyelvrokonaink, Budapest 1978. 82, 393. lap). Ugyanebben a tankönyvben (a 86. lapon), valamint FODOR István könyvében és tanulmányaiban hivatkozást olvashatunk VERES Péter megállapítására a protomagyaroknak (a magyarok elődeinek) az ugor közösségből történt kiválásáról (az i. e. II—I. évezred fordulóján vagy az i. e. I. évezred első felében) FODOR I. „Verecke híres útján . . . " A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975. 116—128. l.; FODOR István: A finnugor régészet fő problémái. „Az uráli népek" c. kötetben. Budapest 1975. 67—75.l.

A disszertáció újszerűsége óhatatlanul arra sarkallja VERES Pétert, hogy az általa megfogalmazott megállapításokat szembeállítsa azokkal a nézetekkel, amelyek hosszú időn át uralkodtak, sőt uralkodnak még ma is a szakirodalomban. Figyelmet érdemel, hogy a szerző felülbírálja a finnugor népek őshazájának helyére vonatkozó széleskörűen elfogadott állításokat, ezzel együtt végeredményben a magyar őshaza helyéről vallott nézeteket is, a hagyományos Volga-Káma őshaza kérdését (VERES Péter a magyar őshazát az Urál keleti lejtőjére és Nyugat-Szibériába teszi), vizsgálja, hogy vajon a magyar népnév az indoiráni vagy prairáni „manu-ś" („férfi" + esetrag) származik-e (a szerző a [rekonstruált] ugor mańć- — „beszélő" (mondó szóból származtatja), vitatja a földművelés szerepét a IX—X. századi magyar gazdasági életben (VERES Péter azt vallja, hogy a magyarok összességében félnomád gazdasági életében uralkodó szerepet játszott a nomád állattenyésztés). VERES Péternek az általánosan elfogadott tételek említett felülbírálatára tett kísérlete, természetesen, nem azt vonja maga után, hogy azonnal elvetné ezeket a tételeket. Ugyanakkor azonban kísérletei új helyzetet teremtenek az etnogenezis fontos mozzanatainak történeti kutatásában, a magyarság korai etnohistóriájának vizsgálatában, ami immár oly régóta áll a tudományos érdeklődés homlokterében. Ezek a kísérletek közelebb hozzák a vitás kérdések megoldását, mivel a tudományos irodalomban széleskörűen elterjedt hipotézisekkel szemben új hipotéziseket fogalmaznak meg a tudományos ismeretek mai színvonalán. VERES Péternek korántsem érzem valamennyi hipotetikus következtetését minden vonatkozásban kellően megalapozottnak. Véleményem szerint például további kutatásokat igényel a nomád állattenyésztés túlsúlyának kérdése a IX—X. századi félnomád magyarok gazdasági életében. S emellett azt tanácsolnám a szerzőnek, hogy használja a nomadizmusnak azt az osztályozását, amelyet nem rég fogalmazott meg A. M. HAZANOV (A szkíták társadalomtörténete. Moszkva 1975. 11. lap). A további munka során a szerzőnek figyelembe kellene vennie a SZABÓ István könyveiben kifejtett adatokat és következtetéseket a XI—XV. századi magyarság településviszonyaira, lakóhelyére és táplálkozására vonatkozóan.

Ha a szerző kiadásra készíti elő disszertációját, javítania kell eredményeinek megfogalmazásán s kutatástörténeti áttekintésének fogyatékosságain, ismételten át kell gondolnia a terminológiát s meg kell adnia az etnikus közösség, etnikus és nyelvi közösség, nyelvi közösség fogalmak meghatározását (az etnolingvisztikai közösség terminus ellenzést vált ki a nyelvészek körében). A 70-es évek elejéig megjelent régészeti publikációk értékelésében, nézetem szerint, ki kell emelni, hogy miután azóta etnikum-elméleti és a gazdasági-kulturális típusok elméletével foglalkozó munkák jelentek meg, a régészeknek az olyan megállapításai, amelyek egy-egy régészeti kultúra vagy kultúrák sora és bizonyos etnikus közösségek között jelölnek ki megfeleléseket, ma már pusztán tudománytörténeti értékkel bírnak, mivel a régészeti anyag alapján csak a leleteket hátrahagyó népesség gazdasági-kulturális típusa állapítható meg. [. . .]

Amikor Veres Péter disszertációját úgy értékelem, mint kétségkívül jelentős hozzájárulást a magyar etnogenezis és korai etnohistória számos sokrétű problémájának megoldásához, javaslom, hogy a szerző kapja meg a történettudományok kandidátusa fokozatot.

N. N. Csebokszarov professzor felszólalása

Úgy vélem, hogy Veres Péter dolgozata, számos megállapításának kétségtelenül vitatható, további bizonyítást kívánó volta ellenére rendkívüli tudományos érdeklődésre tarthat számot, és — mint azt a hivatalos opponensek is kiemelték — jelentősen gyarapítja a szovjet néprajztudományt s nemcsak a néprajztudományt, hanem a régészetet, filológiát s mindazokat a történettudományi és történeti-filológiai tudományágakat, amelyeknek adatait a disszertáció írója felhasználja.

A magam részéről a dolgozat valóban komplex jellegét szeretném kiemelni, mint ami elsősorban meghatározza értékét. Noha ez etnogenezis és az etnikai történet problematikájáról számos munkát írtak mind az intézetünkben dolgozó szovjet etnográfusok, mind azon kívül más kutatók és külföldi kollégáink, az etnogenezis problémáját általában egyetlen tudomány, egyetlen ismeretág szempontjából közelítik meg. Adott tudományáguk adatait használják fel egyebek között az etnográfusok is, az esetek túlnyomó többségében, ha vannak is örvendetes kivételek. A tulajdonképpeni néprajzi adatok hasznosítása még távolról sem kielégítő ha a régészeti, nyelvtudományi, sőt akár az antropológiai adatok hasznosításához mérjük.

Veres Péterben viszont megvan az igyekezet, hogy a sokrétű, a komplex megközelítési módot alkalmazza. A források, a felvetett problémák skálája rendkívül széles: a klimatológiától a filológiáig terjed. [. . .] Természetesen igen nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy őmaga a vizsgált népnek a fia, márpedig ennek mindig pozitív szerepe van. Nagyon jó, hogy a magyarok, illetve az ugorok etnogenezisének problémáját összekapcsolja gazdasági és kulturális fejlődésük, gazdasági és kulturális differenciálódásuk problematikájával, összekapcsolja dolgozatát a gazdasági — kulturális típusok kérdéskörével, amelyet olyan eredményesen munkál ki számos szovjet néprajzkutató, közöttük több itt jelenlevő kollégánk is. S eközben a disszertáció írója nem tart attól, márpedig szokott lenni néha ilyen félelem, hogy az ökológiai szemlélet egyoldalúságra vezet — ő egy fejlődésben levő népnek az alkalmazkodását, aktív adaptálódását vizsgálja a környezeti feltételekhez, eközben magát az ökológiát a szó igen tág értelmében fogja fel: nemcsak a földrajzi környezetet érti rajta, hanem azt a kulturális és történelmi közeget is, aminek a szó szélesebb értelmében vett adaptáció vizsgálatába ugyancsak bele kell tartoznia.

A szerzőnek nagyon érdekes gondolata, hogy a kulturális típusok fejlődésének során a magyarok elődeinél, vagy tágabban az ugoroknál, vagy finnugoroknál, vagy az uráliaknál — egyáltalán valamennyi típus esetében nemcsak a szedentarizáció, azaz a megtelepedés folyamata figyelhető meg, hanem a deszedentarizáció, azaz a megtelepedett életformából a nomádba való áttérés is. Éppen ezért nem véletlen, hogy a szerző az ugorok etnogenezisének folyamatát a munkamegosztással hozza kapcsolatba, amiről Engels is ír, a földművelők és az állattenyésztők különválásával kapcsolatban. Az etnogenezisről írott munkákban ritkán örülhetünk ilyen kísérleteknek. Nem lehet vitás, hogy amikor Veres Péter V. N. Csernyevoc nyomdokain haladva az ugor közösséget az andronovói kultúra valamelyik emlékcsoportjával hozza kapcsolatba, számos kérdés merül fel. R. G. Kuzejev, a történettudományok doktora már beszélt erről. Való igaz, felül kell vizsgálnunk nemcsak a magyarok, hanem az osztjákok és a vogulok kezdeti kialakulásának színhelyére vonatkozó meggyökeresedett nézeteinket s azokat is, amelyek

a kelet-európai finnségi népek első konszolidálódásának színterére vonatkoznak, felül kell vizsgálnunk a Kelet-Európa északi részét benépesítő legrégibb mezolitkori népesség problémáját, mivel — ha helytállóak Veres Péter legfontosabb megállapításai — ez a felülvizsgálat igen jelentős lesz. Megesik, hogy felszínre bukkan valamilyen olyan komponens, ami mindeddig elkerülte a figyelmünket, bár időről időre fel-felbukkant egyes kutatók munkáiban. Ezt az elemet is számításba kell vennünk.

V. N. Csernyecov hipotézise nekem személy szerint valószínűnek és érdekesnek tűnik s kétségtelen, hogy ez a hipotézis igen nagy hatást gyakorolt Veres Péterre. Nagyon fontos problémát boncolgat, azt, hogy a térben és korban igen elterjedt régészeti kultúrák nem felelnek meg semmilyen etnikus közösségnek. Az andronovói kultúra igen nagy területen terjedt el, éppen azok közé az őskori műveltségek közé tartozik, amelyeket a régészek napjainkban is számos komplexumra és kultúrára osztanak s keresik egyes változatainak, egyes komplexumainak etnikus hordozóit-alkotóit. Talán éppen ez utóbbiak sorába tartoztak az ős-ugorok is.

Valószínűnek, igaznak tűnik az a hipotézis, amely az ugorok őshazáját az Urál keleti lejtőjének déli felén az Aral-tóig elterülő sztyepeken jelöli ki. A mai magyarság őseinek talán éppen ez a korai átváltása az állattartásra, megismerkedésük a földművelés elemeivel, valószínűleg tehát éppen ez az áttérés jelentős mértékben segítette konszolidálódásukat, stabilizálódásukat és nagyfokú egységük megőrzését egész történetük folyamán.

Nagyon sok olyan nép volt, amely gazdálkodásának jellegében az ősmagyarokra emlékeztetett, de jelentős mértékben elvesztette kulturális sajátosságait, elvesztette nyelvét. A magyarság viszont megőrizte nyelvét. Ennek eredménye a jól kifejeződő etnikus tudat, amit a magyarság századokon át megőrzött.

S végül engem, mint antropológust örömmel tölt el, hogy Veres Péter nem fél az antropológiai adatoktól. Részben felhasznál fizikai embertani adatokat, amiket olyan alaposan hasznosít magyar kollégája, Tóth Tibor, aki a közelmúltban védte meg akadémiai doktori értekezését, ugyancsak a magyarság eredetének kérdéséből. Ezek az adatok azt sugallják, hogy új módon közelítsük meg a mai magyarság antropológiai összetételének történeti jellemzését.

Mindenkit meglepett, hogy a magyarság tömegeiben ma nemcsak hogy europoid, hanem nagyobb mértékben europoid, mint a Volga mente vagy a Baltikum számos finnségi népe, avagy a szomszédos szláv és germán népesség némelyik csoportja. Komoly kérdés, ami hosszú időn át foglalkoztatta számos tudományág képviselőit és azzal válaszolható meg, hogy az az antropológiai alap-összetevő, amelyik vezető szerepet játszott a magyarság életének sztyepkorszakában, europoid jellegű, nem pedig mongoloid volt, mint hosszú ideig véltük.

Ebből a szempontból Veres Péter disszertációja egy sorba tartozik azokkal a disszertációkkal, amelyeket Intézetünkben az utóbbi években védtek meg, nevezetesen G. A. Akszjonova dolgozatával, aki a szomjédok antropológiai kutatásáról írt, és Davidováéval, aki az obi-ugorok eredetéről értekezett és arra a következtetésre jutott, hogy e népek történetéről kialakított elképzeléseinket alaposan felül kell vizsgálnunk. Az obi-ugor népek talán déli, sötétebb típussal való érintkezés során alakultak ki — ennek nyomait a déli manysiknál már rég észrevették a kutatók —, valamint egy északibb, mongoloidos vonásokkal bíró népességgel érintkezve.

Nem fogok szólni a munka fogyatékosságairól. Vannak ilyenek, természetesen, de azokról már szóltak az opponensek. Lehet, hogy utánam mások még kitérnek rájuk. Úgy vélem azonban, hogy a Tudományos Tanács érdemének megfelelően értékeli Veres Péter munkáját, amely nézetem szerint igen nagy értékű hozzájárulás nemcsak a finnugorok etnogenezisével és etnohistóriájával összefüggő problémák kidolgozásához, hanem az egész probléma elméleti síkú megközelítéséhez is. A munka kiadását szorgalmazó javaslatot teljes egészében támogatom.

Ja. V. Csesznov hozzászólása

Érvekkel ennyire alátámasztott és kimerítő hozzászólások után, úgy tűnhet, keveset tehetnék hozzá az elmondottakhoz. A magyarok etnogenezise mégis alkalmat ad, hogy egyvel s mással kiegészítsem az eddigieket. A magyarság eredete valamiféle sajátos katalizátor az etnogenetikai kutatásokban. Attól fogva, hogy a magyarság megjelent a történelem színpadán, majd a középkorban, amikor a magyarok ereje megrázta a germán birodalmakat, az európai krónikaírók döbbenten szemlélték ezt az ismeretlen eredetű népet s kérdezték, honnan jöttek, milyen talányt rejtenek. [. . .] Fokozódott az

érdeklődés, amikor kialakultak az őshaza kutatásának tudományos alapjai. Elegendő itt emlékeztetni Körösi Csoma tevékenységére, aki a Himalájában a tibeti nyelvet kutatta és beírta nevét a nemzetközi etnológiába. [. . .]

S ha most Veres Péter munkáját vesszük kezünkbe, [. . .] a legfontosabb, amit hangsúlyozni szeretnék, az etnogenezis-kutatás metodológiája, amiről olyan szépen és kifejezően beszélt N. N. Cseboksarov, a történettudományok doktora. A komplex megközelítési mód biztosítja ennek az etnogenetikai tanulmánynak a megvédését, melynek címe „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig". Mégsem tekintjük régészeti tanulmánynak ezt a munkát. A szó szoros értelmében vett néprajzi munka ez, szerzője nagyon gyümölcsözően alkalmazza az etnikum-elméletet, amely az utóbbi években olyan intenzíven fejlődik intézetünkben. Ezt a dolgozatot mintaszerű tanulmánnyá teszi az a kutatómunka, amely archeológiai, nyelvészeti és egyéb adatokat egyaránt hasznosít. A szerzőnél számos kérdésföltevés nyilvánvalóan polemikus jellegű. Teljes egészében támogatom a szerzőt kulturális-gazdasági rekonstrukcióiban. E tekintetben a gazdasági típusok rekonstrukciójának rendkívül perspektivikus irányzatához kapcsolódik. Az etnogenezis néhány fontos folyamatát az őt érdeklő nagy kitejedésű terület éghajlati viszonyainak ingadozásával magyarázza. Ezért meggyőzően hangzik hipotézise, hogy a magyarok gazdálkodása a földművelésből nomád állattartó gazdasággá alakult át. Más korszakokban fordított irányú folyamat ment végbe. Nagyon meggyőző ez a dinamika és előrelépést jelent a gazdasági-kulturális típusok elméletében.

A szerző honfitársának, Gunda Bélának van egy angol nyelvű tanulmánya az állattenyésztő népek gyűjtögető gazdálkodásáról. Ebben bemutatja, milyen nagy szerepe volt a növények gyűjtögetésének az állattartó népek körében, hiszen ezek bizonyos időszakokban teljesen vadon termő táplálóknövényektől függtek. Ez a szubsztrátum segítette e népeket, hogy időről időre hol földműves gazdálkodást űzzenek, hol áttérjenek az állattartásra, klimatikus és politikai tényezőktől függően.

Veres Péter néhány további megállapításához megjegyzéseket fűzött R. G. Kuzejev, a történettudományok doktora. Nekem is úgy tűnt, hogy a szerző túlságosan direkt módon utasítja el annak lehetőségét, hogy az i. e. I. évezredben jelentős iráni hatás érte volna a magyarokat. Ennek kapcsán igen érdekesek Csernyecov kutatásai az ugorok etnogenezisének déli forrásairól. Ezen a déli határvidéken teljesen természetes volt az érintkezés iráni csoportokkal. Az obi-ugorok halászszerszámainak terminológiája etnokulturális kapcsolatokra utal s ez összhangban van azzal az általános koncepcióval, amit a szerző felépít. A neolit korban az Urál vidéke az etnikus közösségek számára nemcsak akadályt jelentett, viszont a gazdasági élet sajátosságai olyanok voltak ekkor, hogy már önmagukban földrajzi környezetének határai közé zárták az embert. Csupán a differenciált gazdasági-kulturális típusok későbbi kialakulásával következik be Nyugat-Szibéria táji meghódítása, csupán ekkor tudott az ember földrajzi szélességek irányában is terjeszkedni, azaz addig uralkodtak az észak-déli kapcsolatok. Talán éppen ezeknek a kapcsolatoknak kései visszhangja, hogy a szibériai északi vidékekre később eljutott az ezüst.

Az andronovói kultúrának megfelelő korban a népesség újabb szélességi körök irányában (kelet és nyugat felé) is meghódítja a tájat és a magyarság etnogenezise a Magyar Alföldig terjedő sztyepövezethez kapcsolódik. Amikor a szerző 896-ot jelöli ki kutatásai határául, összeszűkíti a magyarság történetének egy lapját. Feltehetően nemcsak ebben az esztendőben érkeztek meg a magyarok új hazájukba. Már Heraclius bizánci császár korában végigvonult az ugorok egy része a délorosz pusztaságokon és benyomult a Kárpátok közé. Későbbi korok vonatkozásában pedig nem szabad felednünk, hogy talán nem minden magyar távozott (a honfoglalókkal), az utolsónak maradt ugorok végzete a tatárjárás eseményeihez kapcsolódik.

S még egy részkérdés. A dolgozat etimológiai bázisa kifogástalan. A „magyar" népnév származtatása nagyon meggyőzően hangzik.

A szerző és Z. P. Szokolova a „por" frátria-nevet az „áldozat(bemutatás)" etimológiájával hozza kapcsolatba. Ez a kifejezés meglehetősen széles körű elterjedtségnek örvend. Megmagyarázza a növényi eredetű táplálék elfogyasztását. A grúz nyelvben a „pura" kenyeret jelent, az altaji nyelvcsaládban a „pura" szó jelentése „köles", stb. Az a névvizsgálat, amibe a disszertáció írója itt fog, óhatatlanul elvezeti őt a táplálékra vonatkozó tabuk rendkívül széles problematikájához, ami az áldozati étel elkészítéséhez kapcsolódik a népek széles övezetében a Kaukázustól a Távol-Keletig. A dolgozat messze többet ad, mint amit egy kandidátusi értekezéstől elvárunk. Nem kétséges, hogy kiemelkedő értékelést érdemel s szerzője rászolgált a történettudományok kandidátusa fokozatra. Csatlakozom ahhoz a javaslathoz, hogy a tanulmány jelenjen meg nyomtatásban, lehetőleg orosz nyelven is.

Sz. I. Vajnstejn hozzászólása

Nagyon rövid leszek. Jól esik részt vennem barátunk disszertációjának vitáján. Nálunk szerezte meg egyetemi diplomáját és ma disszertációját védi. Úgy gondolom, jó példa ez országunk és a Magyar Népköztársaság kulturális kapcsolataira. Itt mindenki azt mondta, hogy a munka érdekes, értékes, hasznos. Így igaz. Azt kívánom hozzátenni, hogy nekem, mint a Tudományos Tanács tagjának ki kell emelnem, hogy ennek a disszertációnak a színvonala lényegesen magasabb, mint a legtöbb korábban itt vitatott disszertációé. Egyik-másik fejezetében megközelíti a doktori disszertáció szintjét. Az a véleményem, hogy VERES Péter, tovább folytatva a kutatómunkát ebben a témában, ebben a kétségtelenül doktori értekezéshez való témában, képes lesz megvédeni doktori értekezését is.

Az a kérdés fel sem merült, hogy megfelel-e ez a disszertáció a TMB előírásainak. Kiváló és kiválóan megoldott munka. Gratulálhatunk tudományos vezetőjének is.

Egy kérdésre kívánok kitérni. A nomád állattartók gazdasági-kulturális típusáról van szó, akik közé a déli ugorok is tartoztak. Immár általánosan kialakult nézet, hogy a nomád állattartók képviselték a szakosodott gazdálkodás legprogresszívebb formáját, amely a megtelepült földművelők és állattenyésztők köréből vált ki éghajlati és ökológiai változások következtében stb. De ez nem egészen állja meg a helyét. Azt akarom ezzel mondani, hogy éppen a magyar anyag bizonyos mértékben e nézet revíziójára késztethet. Úgy vélem, hogy az a körülmény, hogy az északi ugor csoportoknak és a magyaroknak közös a vadászterminológiája és az állattartásra vonatkozó terminológiája, hiányoznak viszont a földművelésre vonatkozó közös kifejezések az egy „köles" kivételével, érzékelteti, hogy más úton is végbemehetett a nomádság kialakulása.

A legvalószínűbb, hogy azok a vadászok és halászok, akik benépesítették a vizsgált területet, komplex gazdálkodású kiélt vidékek állattartását vették át. S miután átvették a lovat, áttértek a mozgékonyabb életformára, megtartván lakóházukat, fokozatosan kivonultak a sztyeppre. Hiszen éppen az éghajlati változások aligha játszhattak döntő szerepet. A régebben széles körökben elterjedt vélemény, hogy valamennyi állattenyésztő nép egyidejűleg tért át a nomád életmódra, nem egészen állja meg helyét. A mongolok az i. sz. II. században lettek nomád állattenyésztők, a tunguzok az i. sz. XVIII. században, azaz a folyamat hosszan elhúzódott. Tudjuk, hogy Amerikában az indiánok később vették át a lovat és olyan gazdálkodást folytattak amely hasonló volt a lovasnomadizmusra. De ezt a kérdést még kutatni kell. Én csak egy ilyen alternatíva lehetőségére szerettem volna felhívni a figyelmet. Megismétlem a disszertáció magas színvonalú, feltétlenül publikálni kell.

Veres Péter válasza

Engedjék meg, hogy opponensem R. G. KUZEJEV néhány kritikai megjegyzésére válaszoljak.

Nem tudok egyetérteni tisztelt opponensemnek azzal a megjegyzésével, hogy senki sem cáfolta NÉMETH Gyula akadémikus nézeteit a honfoglaló magyarok és baskírok hat közös törzselnevezésével kapcsolatban. Amint értekezésem tudománytörténeti áttekintésében olvasható, éppen NÉMETH Gyula tanítványa, MÁNDOKI-KUNGUR István, fiatal magyar turkológus 1976-ban publikált tanulmányában meggyőzően megcáfolta NÉMETH hipotézisét. MÁNDOKI eredményeit elfogadta LIGETI Lajos akadémikus és CZEGLÉDI Károly professzor is. Ilyen módon egyelőre továbbra is csak két olyan törzselnevezés van, a Jurmata (Gyarmat) és a Jenő, amelyek kétségkívül közösek a magyaroknál és a baskíroknál. Mindkettőnek többé-kevésbé világos török etimológiája van.

Kétségtelen, hogy HVOLSZON már száz évvel ezelőtt feltételezte, hogy a „magyar" és „baskír" népnevek egymással magyarázhatók. De ezt csak a harmincas években bizonyította be nyelvészetileg NÉMETH. Ekkor a filológia már jóval fejlettebb volt. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék az ismert magyar altájista, RÓNA-TAS András megjegyzéseire. Ma szinte egy olyan török etimológiát sem lehet felvetni, amelyet a múltban valaki ne javasolt volna. De ez nem teszi fölöslegessé a mai nyelvészek munkáját, mert ők, korszerűbb kutatási módszerek és több nyelvi forrás birtokában alá tudják támasztani tudományos nézeteiket a múlt századi tudósoktól eltérően, akik sokszor csak találgattak a szóetimológiákról írva.

Ez vonatkozik HVOLSZONra és VÁMBÉRYre. Ez utóbbi, aki egyébként kiválóan ismerte a török nyelveket, de viszonylag rosszul tájékozódott még kora történeti-össze-

hasonlító nyelvtudományában is, mégis egész sor helyes megjegyzést tett több magyar szó török eredetéről. De ennek most már csak tudománytörténeti jelentősége van. Az adott szavak tudományosan megalapozott etimológiáját más tudósok dolgozták ki.

Helyesen jegyezte meg R. G. KUZEJEV, hogy nem használtam fel RÁSONYI toponimikai kutatásait, ő ugyanis a magyar tudósok többségéhez hasonlóan a baskírok és magyarok azonosságának elterjedt koncepcióját vallja. A baskír-magyar kapcsolatok problematikája, melynek szakértője tisztelt opponensem, nem tartozik közvetlenül értekezésem témájához. Úgy gondolom, hogy tekintet nélkül arra, hogy RÁSONYInak sikerült felfedeznie néhány párhuzamot egyes magyar szavak és a jelenkori Baskíria földrajzi nevei között — ezek körébe tartozik az én családnevemnek (Veres) egybeesése baskír toponimikus elnevezésekkel —, nem tekinthetjük ezt a kutatását módszertani szempontból kifogástalannak. Először is, olyan baskír és magyar szavakat hasonlít össze, amelyek hangzásukban majdnem vagy teljesen megegyeznek egymással. Közismert, hogy az összehasonlító-történeti nyelvtudomány egyik alapszabálya úgy hangzik, hogy ha két különböző nyelv szavai hangzásukban megegyeznek, kapcsolatukban még akkor is kételkednünk kell, ha szemantikai megfelelés van köztük. Mivel a nyelvtörténetben divergens fejlődés figyelhető meg, a mai nyelvekben azok a szavak, amelyek közös tőre mennek vissza, hangzásukban általában jelentősen eltérnek egymástól. RÁSONYI nem vette ezt a nyelvészeti törvényszerűséget kellően figyelembe, s így az a helyzet, hogy a véletlen egybeesés alapján nemcsak a magyar és a baskír nyelv földrajzi nevei között találhatott volna összefüggéseket, hanem a magyar és bármely találomra kiválasztott más nyelv és más földrajzi terület toponimjei között is. Ilyen, kellően meg nem alapozott próbálkozások többször is történtek és alapul szolgáltak a magyar nép etnogeneziséről és más népek etnikai történetéről alkotott tudománytalan koncepciók kialakulásához. Itt utalhatunk az uralisztika megalapítójának, CASTRENnek arra a téves feltételezésére, hogy az Urál és Altáj vidékén finn toponimika található. Ezt az érvet MOLNÁR Erik is használta.

Disszertációm bibliográfiájában szerepel DULZON fő műve Nyugat-Szibéria déli részének ugor toponimikájáról. Bár az értekezésben magában nem utaltam rá, orosz és más nyelven írott cikkeimben megemlékezem a néhai DULZON toponimikai kutatásainak jelentős eredményeiről, amelyek számomra különösen fontosak.

Tisztelt opponensem nem egészen helyesen ért engem, amikor megjegyzi, hogy munkámban mintha az urál-altáji nyelvi közösség álláspontját képviselném. Értekezésemben arról írtam, hogy a mai uráli nyelvekben a *hó, megfagyni, si* szavaknak, néhány tajgai fanévnek, valamint a *szarvas* (jávorszarvas), *nyest* nevének az altáji nyelvekben megvannak a megfelelői. Ez azt tanusítja — véleményem szerint —, hogy ezeknek a lekszémáknak feltehetően s z t u b s z t r á t u m eredetük lehet, azaz ősi átvételek. Azért hivatkoztam ezekre a példákra, mert mindeddig nem fordítottak rájuk kellő figyelmet a kutatók, pedig ezek az Észak-Ázsia növényzetére és állatvilágára jellemző szavak arról tanúskodnak, hogy a régi finnugorok az északi tajgai területeken feltehetően jövevények lehetettek, vagyis nem őslakosok. Más szóval, ezek a nyelvi adatok talán bizonyos mértékig megerősítik V. N. CSERNYECOV azon feltételezését, mely szerint az ős-uráliak a délebben fekvő területekről származhattak. Ezek az adatok LÁSZLÓ Gyula professzor ama nézetének túlzottan kategorikus voltát bizonyítják, miszerint a finnugor nyelvekben nincs olyan nyelvi anyag, amely arra utalna, hogy valaha is Eurázsia erdős övezetén kívül, attól délebbre éltek volna. Ily módon ez a szkeptikus nézet nem látszik kellően megalapozottnak és támadhatónak tűnik V. N. CSERNYECOV koncepciójához viszonyítva.

Arról, hogy a cserkaszkuli kultúra az Urál nyugati lejtőin a Belaja folyó medencéjében is elterjedt, azt mondhatom, hogy e tekintetben a nézetek különböznek. Konzultáltam moszkvai régészekkel. Ők úgy vélték, hogy a néhai K. V. SZALNYIKOVnak feltételezése, miszerint a cserkaszkuli régészeti kultúra határterülete átterjedt az Urál európai oldalára is, helytelen. T. M. POTEMKINA véleménye szerint, eltérően a baskír régészek vélekedésétől, itt nem a cserkaszkuli kultúrával, hanem egy önálló, új kultúrával van dolgunk. Mindannyian jól ismerjük HLOBISZTIN monográfiáját, amelyben e kérdés kutatásának legújabb eredményeit összegezi.

Köszönetemet szeretném kifejezni Z. P. SZOKOLOVÁnak részletes és elismerő opponensi véleményéért.

Engedjék meg, hogy részletesebben kitérjek kritikai megjegyzéseire. [. . .]

Értekezésemben a „finnugorok" és „uráliak" terminust voltaképpen azonos értelemben használtam. Mint ismeretes, a hagyományos „finnugor" terminus egyelőre még jobban el van terjedve. Természetesen, amikor a mai uráli illetve finnugor nyelvekről beszélünk, az utóbbi terminust szűkebb értelemben használjuk, mert nem soroljuk bele

a szamojéd nyelveket. Mindazonáltal HAJDÚ Péter akadémikus nyomán úgy véljük, hogy a finnugrisztika vagy uralisztika lényegében ugyanazt a tudományágat jelöli. Például a nemzetközi finnugor kongresszusokon, elnevezésük ellenére, széleskörűen foglalkoznak a szamojéd népek és nyelvek problémáival. Ami a múltat illeti, el lehet mondani, hogy az alapnyelvet rekonstruáló nyelvészek ugyancsak nem tudták szigorúan elkülöníteni egymástól az uráli ősnyelvet a finnugortól. Ezenkívül korábban úgy vélték hogy az uráli közösségből mindenekelőtt a szamojédek váltak ki, bár ezeket a nézeteket egyelőre semmi közvetlen adat sem igazolja. Tulajdonképpen az történt, hogy a szamojéd nyelvek kevéssé ismert volta miatt a nyelvészeti rekonstruálásnál általában csak a jelenkori finnugor nyelvek anyagát vették figyelembe. Ezért én személyesen nem tulajdonítok különösebb jelentőséget a finnugor vagy uráli őshaza szigorú elkülönítésének, nemcsak földrajzi, hanem kronológiai értelemben sem. Itt kell megjegyeznem, értekezésemben ezzel a problematikával csak annyira foglalkoztam, amennyire az egymással szöges ellentétben álló őshazaelméleteket érintettem. A legkorszerűbb módszertani követelmények alapján azt a hipotézist választottam ki, amelyet a legtöbb konkrét adat és elméleti alapvetés támaszt alá. Így engem voltaképpen inkább az ősuráliak (finnugorok) széttelepülésének okai érdekeltek, ez pedig természetesen nem rövid idő alatt lezajló, hanem hosszan tartó folyamat volt. Értekezésem szempontjából egyik legfontosabb feladat annak az időnek és a területnek a meghatározása volt, amikor és ahol a régi ugorok széttelepültek nyelvrokonaiktól. Figyelmem középpontjában ez a probléma állott, erről tanúskodik az értekezés második fejezete, amelynek címében is világosan erre utalok: „Az uráli etnikai és nyelvi közösség felbomlásának oka és az ugorok kiválása".

A többi uráli csoportnak a finnugor közösségből való kiválásának részletesebb elemzésével az értekezés korlátozott terjedelme miatt nem foglalkozhattam.

Tisztelt opponensem bírálja mesterét O. N. BADERT, s egyúttal engem is azért, mert túlzott fontosságot tulajdonítunk az Urál-hegység elválasztó hatásának a hegység két oldalán lakó népesség szempontjából. Én a továbbiakban is egyetértek O. N. BADER véleményével abban, hogy az Urál-hegység, mint a neolit korszakban sokáig lakatlan vízválasztó, két részre kellett, hogy válassza az ősfinnugorokat, akik két oldalán éltek. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szétválasztást nem abszolút értelemben értjük, hanem csak mint tendenciát. A vízválasztók általában, ha nem vesszük figyelembe az állattartó nomádokat, általában nem segítették elő a körülöttük lakó emberek közeledését, különösen a neolit korszak halászai, vadászai esetében. Annál is inkább, mivel ismert tény, hogy különféle meterológiai körülmények miatt az Urál nyugati lejtőin sokkal több hó esik, mint a keleti lejtőkön. Ezért ősszel a patás állatok, amelyek a neolit korszakban a vadászat legfontosabb céljai voltak, még a tél beállta előtt átköltöztek az Urál európai oldaláról az ázsiaira. Nem véletlenül volt az Urálnak ez a nyugati része az új kőkorszakban hosszabb időn keresztül lakatlan.

Néhány szó az obi-ugorok feltételezett áttelepüléséről Európából Nyugat-Szibériába. Továbbra is úgy vélem, hogy egyes nyelvészek helytelenül használják föl a vogul szubsztrátum jellegű toponimikát az Urál nyugati lejtőin, a régi ugorok őshazájának a Káma vidékére való lokalizálására.

Véleményünk szerint a vogul toponimika megmaradása önmagában még nem bizonyítja az obi-ugorok teljes áttelepülését Északkelet-Európából Nyugat-Szibériába az i. u. XII. század környékén. Ellenkezőleg, inkább a voguloknak a jövevény komizürjének és komi-permjákokkal való keveredésére kell hogy utaljon.

Értekezésem problematikája kapcsolatban áll az ugor őshaza ugor csoportok szétrajzása előtti kiinduló területének meghatározásával. Mindeddig még semmiféle adattal nem rendelkezünk arról, mintha az obi-ugorok teljes egészükben a Káma környékén éltek volna valaha is. Nem zárjuk ki természetesen annak a lehetőségét, hogy némely vogul csoportok az Ural európai oldalán éltek, de nem értünk egyet a nyelvészeknek azzal a kellően meg nem alapozott, de széleskörűen elterjedt feltételezésével, miszerint az obi-ugorok később települtek volna át Európából Ázsiába. A vogulok és osztjákok archaikus kultúrája, amely messzemenően alkalmazkodott Nyugat-Szibéria erdős vidékéhez, tajgájához, nem arra mutat, hogy nemrégiben települtek volna át a Középső-Volga-vidék lombos erdőiből, tehát egy más jellegű ökológiai környezetből.

Érdekes az is ezzel kapcsolatban, hogy bár a Szovjetunió európai részén élő finnségi népeknél megtalálhatjuk a szibériai tajgai fák elnevezéseit, pedig már régen a lombos erdők övezetében élnek, az obi-ugoroknál viszont, ha csak nemrégen érkeztek volna jelenlegi etnikai területükre, nem találunk európai növényelnevezéseket, ez pedig nem arra utal, hogy viszonylag nem régen hagyták el Európa lombos erdőit. Teljességgel lehetséges, hogy a vogulok és osztjákok etnikai története az i. u. II. évezredben úgy

zajlott le, ahogy opponensem írja kéziratos munkájában, amelynek részleteivel most megismertetett bennünket. De az a következtetése, hogy a vogulok korábban az Urál európai oldalán is éltek, nem mond ellent a mi véleményünknek, mely szerint cáfoltuk azoknak a külföldi nyelvészeknek nézeteit, akik mindmáig kitartanak amellett, hogy az obi-ugorok teljességükben jövevények Nyugat-Szibériában és itt az időszámításunk szerinti XII—XIII. században jelentek csak meg és az Urál-hegység európai részéről települtek oda. Z. P. Szokolova itt ismertetett véleménye egybeesik a magyar nyelvészek nézetével. Köztudott, a vogulok és osztjákok elnevezése az orosz forrásokban az obi-ugorokon kívül más csoportokra is vonatkozhatott.

Értekezésemben nem állítottam, hogy az osztják nyelv nyelvészeti szempontból közelebb állna a magyarhoz, mint a vogul. A *magyar* etnomim első fele közös tövű a vogulok önelnevezésével, sőt a *moś* frátriaelnevezés (az északi dialektusban) és a *mońť* (az osztjákok déli dialektusaiban) közös ugor tőre vezethető vissza, amely a régi ugorok együttélésének idején igéből képzett főnév volt: „mondani", „beszélés", „mese" értelemben. Hozzáértő szakemberek, tehát finnugrista nyelvészek véleményével megegyezően csak azt mondhatjuk, hogy az uráli népek közül az obi-ugorok nyelve áll legközelebb a magyarhoz. De ezen rokon nyelveknek a magyarhoz való kapcsolatáról nem lehet kategórikusan azt állítani, hogy a vogul vagy az osztják egyértelműen közelebb állna a magyarhoz, mivel a magyar nyelv egyes vonásaiban a vogulhoz, más vonásaiban pedig az osztjákhoz közelít.

A közös ugor etnomimeket illetően nem tulajdoníthatunk elsőbbséget sem a *mäńśi* önelnevezésnek, sem pedig a *mōś* vagy *mońť* csoportnévnek. Ezek az alakok egy közös *mańəŋ tő törvényszerűen kialakult származékai a többezer éve önállósodott ugor nyelvekben.

Annak az eddig megoldatlan rejtélynek, hogyan őrződött meg a magyar nyelv, illetve a magyar etnikum az eurázsiai sztyeppén más népek, a nomád állattartó kultúrájú irániak és a törökök között, amelyek minden bizonnyan számban jóval fölülmúlták a magyarokat, csak egyféle magyarázata lehet: az ősmagyarok a nyugat-szibériai sztyeppén való kialakulásuktól kezdve egészen a Kárpát-medencéig tartó hosszú vándorlásuk során útjukat mint kialakult etnikum tették meg. Mindenesetre, amint erre a disszertációban is rámutattunk, az ősmagyarok rendelkeztek mindazon megkülönböztető etnikus jegyekkel, amelyek szükségesek ahhoz, hogy etnikumnak tekintsük őket, már jóval a honfoglalás előtt.

Kétségtelen, hogy az ősmagyaroknak csak rájuk jellemző önálló nyelvük volt a sztyeppe övezetben. Már magában az a tény, hogy a sajátos finnugor jellegű magyar nyelv a mai napig fennmaradt, bizonyíték arra, hogy egykoron az ugor közösségből való kiszakadás után, a nomadizmusra való áttéréskor a magyarok ősei már zárt nyelvi rendszert alkothattak, természetesen nyelvjárási szinten. Ez a nyelvi közösség mint rendszer, bár az idők folyamán némileg módosult különböző hatásokra, de sohasem szűnt meg.

A magyarok etnikai közösségének zártságát a nyelven kívül az endogám házassági gyakorlat biztosította. Amint több kutató az utóbbi időben felvetette, a népen belül uralkodó házasodási preferenciák, az endogámia az adott etnikum sajátos védőmechanizmusa, amely a család intézményének a segítségével nemcsak a népesség újratermelését teszi lehetővé, hanem az etnokulturális információk nemzedékek közötti folyamatos vertikális átadását is. A lovasnomád ősmagyarok engodám házassági gyakorlata biztosította etnikumuk kulturális és nyelvi állandóságát s ezzel együtt más etnikumoktól való elkülönülésüket. Ebből a szempontból nem hagyható figyelmen kívül az ősmagyarok nyelvi különállása az indoeurópai és altáj inyelvcsalád hoztartozó nomád népek között. Ez a körülmény nagyban akadályozhatta a mindenoldalú kapcsolatteremtést, többek között jelentősen korlátozta az etnikai keveredés lehetőségét az iráni és török etnikumokkal.

A saját nyelv és a nagymértékű endogám zártság következtében az ősmagyarok elhatárolódásának a szomszédos idegen nyelvű közösségektől olyan szembetűnőnek kellett lennie, amely előbb-utóbb létrehozta nálunk a „mi" — „ők" megkülönböztetést, illetve az ebből fakadó csoporttudatot, önmegnevezést, azaz az etnonimet, amely a nyelv mellett minden etnikum elmaradhatatlan jelzője. A rokon csoportoktól elszakadt ősmagyarok elég korán felismerhették etnikai közösségük nyelvileg elszigetelt voltát. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az összes adatot figyelembe vevő új etimológiai elemzés azt mutatja, hogy a magyarok népnevének az eredeti jelentése „beszélő ember". Etnonimünk magy-előtagjának az egybeesése az ugorkori „sagen — Sage" nomen verbummal teszi lehetővé ezt a feltételezést. Annál is inkább, mivel az -ar utótag jelentése függetlenül finnugor vagy török etimológiájától, egyaránt „ember".

Tehát bármennyire is kevés adattal rendelkezünk a magyar őstörténetet illetően, annyi mégis rendelkezésünkre áll, amelynek alapján állíthatjuk, hogy a lovasnomád magyarok az eurázsiai sztyeppén tartó több mint ezeréves vándorlásuk során mint etnikum léteztek. Ellenkező esetben sohasem jutottak volna a Kárpátokig, asszimilálódtak volna. Az ősmagyarok nyelvükön, endogám zártságukon, etnonimükön és az ebből adódó etnikai tudaton kívül még rendelkezhettek egyéb megkülönböztető kulturális jegyekkel is. Ezeket az etnikai vonásokat azonban még nem tudjuk kellően rekonstruálni. Főleg azért nem, mivel az eurázsiai sztyeppe-övezetben az ott élő nomád népek kultúrája rendkívül homogén volt. Ezen kívül az ősmagyarok magas szintű gazdasági specializáltságuk miatt, állattartásuk sajátossága következtében csekély mértékben foglalkozhattak földműveléssel, ennek következtében csak minimális archeológiai nyomot hagyhattak maguk után. Köztudomású, hogy a mozgékony, állandóan vándorló lovanomádok csekély és ráadásul egytípusú archeológiai sztyeppei hagyatékát rendkívül nehéz elkülöníteni egymstól és etnikailag meghatározni. Feltehetően ez a magyarázata annak, hogy mind ez idáig nem sikerült a magyarokra jellemző archeológiai nyomokat a Kárpát-medencétől visszafelé követni az ugor őshazáig. Nem lehetett eddig egyetlen archeológiai kultúrát sem egyértelműen a magyar törzsek régészeti hagyatékának tekinteni. Ez a paradox helyzet azonban feltehetőleg nemcsak azért áll fenn, mert az eurázsiai puszták területe nem eléggé kutatott. Véleményünk szerint nem lehet kizárni, hogy később sem sikerül a magyarok vándorlását régészetileg nyomon követni. De ennek ellenére a magyar törzsek vonulási irányát többé-kevésbé mégis meg tudjuk határozni. Kétségtelen, hogy a specializált állattartó kultúrával rendelkező ősmagyarok a nyugat-szibériai ligetes sztyeppről kiindulva, északról beékelődve a sztyeppe-övezetbe, Kazahsztán és az Aral-tó vidékéről a nomádok szokásos útvonalát követték a Kárpátokig. A honfoglaló magyarok szállásterületét szerintünk a szaltovó-majaki archeológiai kultúra déli területén kell keresni, amely lényegileg fedte a Kazár Kaganátust és hatalmi szféráját. Őseink vándorlási útja egybeesik a szilfa elterjedésének keleti és déli határával.

Kollégáim többségétől eltérően, továbbra is azt a nézetet vallom, hogy a nomád magyarokat nem lehet a kelet-európai sztyeppe északi erdős-ligetes vidékén keresni, ahová ugyan adószedés végett néha valóban behatoltak. A magyarok szállásterületei, szerintünk nem itt, hanem a szaltovói kultúra délibb, sztyeppés vidékén terülhetett el. Őseinknek egyoldalúan szakosodott állattartó kultúrájuk miatt gazdasági szimbiózisban kellett élniük a Kazár Kaganátus letelepültebb, ekés földműveléssel is foglalkozó, török nyelvű csoportjaival. A sztyeppei nehéz ekére utaló ekevasak és más mezőgazdasági szerszámok, amelyek neve a nyelvünkben török átvétel, mindenesetre a szaltovói kultúra sztyeppei változatából került elő. A rendelkezésre álló adatokból arra lehet következtetni, hogy a honfoglalás előtt a több száz évig tartó bolgár-török és kazár hatás idején a magyarok túlzottan egyoldalúan specializálódott lovasnomadizmusa új gazdálkodási ággal, ekés földműveléssel és szarvasmarha-tartással bővült csuvasos típusú nyelvet beszélő török népekkel való érintkezés során. Tipológiailag hasonló folyamat zajlott le, de más-más időben a mongoloknál és a kaukázusi alánok esetében. Az utóbbiaknál, hasonlóan a magyarokhoz, a földművelés terminológiája közül csak a kölesnek van saját-nyelvi megnevezése.

A honfoglalás előtti két évszázadban a magyaroknál a pásztorkodó nagyállattartás és az ekés földművelés szimbiózisa, amely eredetileg etnikus különbözőséget is takart, a kölcsönös gazdasági egymásrautaltság következtében az addigi politikai integráció és etnikai konszolidáció magasabb formájához vezetett. Ez a körülmény a török földműves csoportok asszimilációját eredményezte, ezzel párhuzamosan a komplexitás irányában szerencsésen módosult a magyarok gazdálkodási rendszere. Ezen gazdasági változások és asszimilációs folyamatok a magyar nép etnikai történetének jelentős állomása. A bolgár-török (kazár) interetnikus hatást azonban sehogy sem szabad a magyarok etnogeneziseként értelmezni, vagyis a magyar nép kialakulásának tartani, ahogyan ez szokásos a hazai szakirodalomban Hunfalvy Pál nyomán több mint száz éve. Megítélésünk szerint a magyarok etnikuma ekkor már réges-rég létrejött.

Tisztelt opponensem hasonlóan több magyar kutatóhoz, például Deér Józsefhez, Györffy Györgyhöz, Hoffmann Tamáshoz és másokhoz feltételezi, hogy a magyarok etnikuma nem sokkal a honfoglalás előtt vagy éppenséggel az után jött létre. A magam részéről sem az opponensem, sem pedig a nevezett kollégák véleményével nem tudok egyetérteni. Nyíltan meg kell mondanunk, hogy az etnogenezis és az etnikai történet fogalmát illetően közöttünk lényeges módszertani eltérések vannak mind elméleti kérdésekben, mind pedig konkrét magyar őstörténeti problémákat illetően. Z. P. Szokolova és L. Ny. Gumiljov, valamint fent említettek ellenében én személy szerint csatlakozom a szovjet néprajzosok többségének véleményéhez, amely szerint az etnogenezis

és az etnikai történet terminusok nem szinonímák, hanem az etnikum kialakulásának és fejlődésének minőségileg különböző stadiális szintjét jelölik. Etnogenezisen mint a szó eredete is mutatja, az etnikumnak mint tudatosult nyelvi-kultúrális közösségnek a létrejöttét értjük, önszervező „nyílt rendszerű" értelmében. Az etnikai történet pedig a már kialakult etnikumnak mint adaptív rendszernek interetnikus, ökológiai és más tényezők hatására végbemenő diachronikus módosulási folyamatát jelenti. Az etnikai történet során, az etnikum kultúrájában, gazdasági életében alapvető változások mehetnek végbe, de nem szabad elfelejteni, hogy az etnikum mint rendszer a módosulások ellenére önmagával mégis lényegileg azonos marad. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy teljes mértékben igaza van Bromlej akadémikusnak, aki szerint az etnikum mint olyan, hasonlóan a nyelvhez nem tartozik sem az alaphoz, sem pedig a felépítményhez, azaz nem formációs jellegű jelenség. Tézisének kitűnő szemléltető példája a magyar nép etnogenezise és etnikai története. A magyar etnikum kialakulása óta több ezer éve fennmaradt, azaz jó néhány gazdasági-társadalmi alakulat változását is megélte anélkül, hogy mint adaptív önszabályozó rendszer — meghatározott zárt határokkal és belső struktúrájával —, átalakult volna. Feltehetőleg a magyar etnikumot a görög, örmény, iráni, grúz, kurd, kínai és jó egynéhány néphez hasonlóan Eurázsia egyik legrégebbi etnikus közösségeként kell számontartani.

HUNGARIAN PREHISTORY FROM AN ETHNOGRAPHIC PERSPECTIVE: ETHNOGENESIS AND ETHNIC HISTORY OF THE HUNGARIANS UNTIL THE CONQUEST IN 896

Discussion of a thesis presented by Péter Veres at the Ethnographic Institute of the Soviet Academy of Sciences, Moscow

(Abstract)

The Hungarian cultural-anthropologist Péter Veres spent several years of scholarship at the Moscow Institute working on his dissertation which was publicly presented and defended on 12 June 1979 in Moscow. The present article contains Péter Veres, abridged summary of his dissertation, the contributions of three opponents and the text of three other comments together with the author's reply.

Péter Veres uses a complex method for the reconstruction of the ethnogenesis of the Hungarians. He connects the dissolution of the Finno-Ugric (Uralic) and later Ugric language-community with the specialization of ways of subsistance and with ecological changes. In the analysis of ethnonyms he applies new methods offered by ethnosemiotics. In the debate on the original home of the ancient Hungarians (and Voguls and Ostyaks) he takes the view that this could not be around the Volga-Kama rivers in North-East Europe as it has been assumed so far, but must have been somewhere around the Eastern side of the Southern Ural mountain, on the scantily-wooded steppe in West Siberia. He dates the dissolution of the Ugric community around the turn of 2000—1000 B. C. when the ancient Hungarians became specialized in pastoral/nomadic animal husbandry. In the author's opinion the Hungarian ethnonym is genetically related to the „mańśi" ethnonym and the name of the mōś/mońť (*mańćä) moiety. The Hungarians' coming to the Carpathian Basin, their present place of settlement in 896 is — apart from political factors — was connected with ecological changes and with the general breaking up of the sedentary way of life in the South-Russian steppes.

Professor R. G. Kuzeev — together with the other opponents — have acknowledged the merits of the dissertation both as regards its methodology as well as its conclusions. However, he doubted the correctness of the author's hypothesis on the nomadism of the Hungarians and doubted that Péter Veres was right in refusing the etymology of Hungarian and Bashkir tribal names. Z. P. Sokolova emphasized the importance of his achievements in the history of the Uralic peoples and admitted the methodological novelty shown in the analysis of the binary, symbolic classification of ethnic names. V. P. Šušarin commented on questions of Nomadic animal husbandry and doubted the correctness of the term of „ethno-linguistic community." The late N. V. Čeboksarov underlined the importance applying methods of physical anthropology as Péter Veres did, connecting the different phases of ethnic and language development with the appearance of new cultural types. Ja. V. Česnov commented on the question of the Iranian influence on the ancient Hungarians, while S. J. Vainštein emphasized that Péter Veres' results are important from the general point of view of the development of nomadism.

In his reply Péter Veres thanked for the comments and explicated some less clear statements of his dissertation.

Jung Károly

Gondolatok a magyar—délszláv egybevető néphiedelem- és mitológiai kutatás kapcsán*

Kiss Mária, akinek figyelemre méltó dolgozatai olvashatók a magyarországi délszláv nemzetiség hagyományvilágával kapcsolatban, a *Mítosz és történelem* című kiadványban[1] körültekintő kivonatolásban ismerteti a *Srpski mitološki rečnik* (Szerb Mitológiai Szótár) koncepcióját, elsősorban a bevezető tanulmány, Špiro Kulišić szövege[2] alapján. Már ez az ismertető is fontos lépésnek tekinthető, hisz legjobb tudomásom szerint összefoglaló dolgozat nincs, amely a délszlávság hiedelemvilágát, illetve mitológiáját, vagy az ezzel kapcsolatos kísérleteket a magyar folklorisztika elé tárná; Dobossy László összefoglalása[3] a szlávság mitológiáját egészében tárgyalja, s a felsorolt irodalom tanúsága szerint elsősorban az orosz vagy más világnyelveken megjelent művekre épít, de nem említi a délszlávság hiedelemvilágát (mitológiáját) tárgyaló szerb, horvát, szlovén, macedón és más déli szláv részmonográfiákat. A legfrissebbnek vehető mitológiai kézikönyv, a *Mitológiai Kislexikon* második kötete[4] ugyancsak a nagy nyelveken megjelent összefoglalásokra alapoz, tehát ebből a műből sem szerezhet részletesebb ismereteket az olvasó a délszlávság hiedelemvilágának (mitológiájának) újabb kutatási eredményeiről, de az emberöltőnyi idővel korábbiról sem.

A jelen dolgozat éppen ezért néhány gondolat felvetésével arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a szláv mitológiának déli ágával kapcsolatos alaposabb ismeretszerzés egyáltalán nem lenne haszon nélkül való a magyar folklorisztika egésze számára.

Persze korántsem azt kívánom bizonyítani — ezt nem is tehetném —, hogy a délszlávság (vagy még inkább: az egykori Monarchia déli szláv nemzetiségeinek) hiedelemvilága (mitológiája) ismeretlen lenne a magyar nyelvű szakirodalomban. Bellosics Bálint közleményei[5], Pável Ágoston tanulmányai,[6] Róheim Géza hivatkozásai[7] stb. ugyanis számos helyen taglalják az egykori Délvidék szlávságának szokásait, hiedelemvilágát, proverbiumanyagát stb. E. Schneeweis német nyelvű monográfiájának új kiadása[8] — tömör formában ugyan — hasznos áttekintést ad a szerbek és horvátok népismeretéről.

Ugyanakkor azonban a mai és közelmúlt délszláv kiadványai is igen hasznosak és tanulságosak lennének a magyar folklorisztika interetnikus kutatásai számára. Persze korántsem annak a Róheim Géza-i gondolatnak az igazolása céljából, amely szerint a magyar hiedelemvilág — vagy ennek egyes nagyobb fejezetei — szinte teljes egészében szláv eredetűek lennének,[9] hanem azért, hogy szokás- és hiedelemvilágunk (mitológiánk)

* A jelen dolgozat az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának szervezésében, 1978. szept. 26—29-én megtartott *Mítosz és történelem* című tudományos tanácskozására készített hozzászólás kibővített változata.

[1] Kiss Mária 1978.

[2] Kulišić, Špiro 1970.

[3] Dobossy László 1970.

[4] Szabó György 1977. A kiadvány szerves előzménye: Szabó György 1973.

[5] Bellosics Bálint 1904a, 1904b.

[6] Pável Ágoston 1976.

[7] Róheim Géza 1925.

[8] Schneeweis, E. 1961.

[9] A sokat idézett (és cáfolt) gondolat így hangzik: „A magyar néphit és népszokások igazi tömegét, túlnyomó nagy részét csak egy jelzővel illethetjük: . . . európai . . . Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar néphit szempontjából a közvetlen átadó a döntő, és hogy a magyarság ezeket az elemeket csak szláv forrásból vehette, továbbá az egyes szláv nyelvű szomszédnépek külön kimutatható hatását, az adatoknak olyan túlnyomó tömegét kapjuk, *hogy egyáltalán nem túlzás, ha röviden ezt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit.*" Róheim Géza 1925. 334—335. (A kiemelés Róheim Gézáé.)

egyes elemeinek gyökereivel és párhuzamaival kapcsolatban ne kelljen minden esetben nagyon távoli népek hagyományvilágában kutatni.

Kézenfekvő példának mutatkozik az előbb elmondottak szemléltetése céljából pillantást vetni a magyar táltoshiedelemmel kapcsolatos hatalmas irodalomra. Köztudott, hogy — főként Diószegi Vilmos kutatásai és könyvei[10] alapján — a magyar táltos képzeteivel összefüggésbo hozható párhuzamokat a magyar szakirodalom szinte kizárólag keleti nyelvrokonaink körében vizsgálta. Róheim Géza utalt ugyan arra, hogy a délszlávoknál is kimutatható egyes hiedelemfigurák alakjában a samanisztikus vonás,[11] ez a párhuzam azonban alig került a figyelem előterébe, tehát Maja Bošković-Stulli 1959-es német nyelvű közlése és tanulmánya[12] figyelmeztette ismételten a magyar folkloristákat a környező népek hagyományvilágának megismerésére és számontartására. Nagyon jellemző egyébként, hogy Bošković-Stulli asszony sem vont párhuzamot tanulmányának ebben az első változatában a horvát és szlovén krsnik, illetve krstnik, valamint a magyar táltos között. Válogatott tanulmányainak kiadásában[13] azonban már — a felfedezés örömével — hivatkozik Diószegi Vilmos, illetve Gunda Béla egy-egy munkájára (német nyelvű változataikra), s megállapítja, hogy a horvát—szlovén krsnik hiedelemfigurának mégis van párhuzama a környező népek egyikénél: a magyaroknál. Nyilvánvaló azonban, hogy a tanulmányhoz pótlólag illesztett magyar párhuzam — amely után egyébként kétségbe vonja, hogy a magyar táltosnak és a horvát—szlovén krsniknek, illetve krstniknek köze lenne egymáshoz — nem elegendő az igen izgalmas probléma megvilágításához. Dömötör Tekla tanulmánya, amely a magyar néphitet és népszokásokat a Kelet és Nyugat vonatkozásában vizsgálja,[14] ugyancsak pár mondat erejéig reflektál Bošković-Stulli asszony német nyelvű közlésére, s sajnálatának ad kifejezést, hogy nem szerepelnek benne a számunkra oly kézenfekvő magyar párhuzamok.

Nyilvánvaló tehát, hogy a táltos-krsnik párhuzamainak kidolgozása igen izgalmas feladat lenne a magyar s persze a délszláv hiedelemvilág kutatói számára is. Jelen vázlatunk ezt nem tekinti feladatának, mindössze ismételten utalni kíván a kérdésre. Sajnálatosnak tartható ugyanis, hogy szomszéd népekről lévén szó, csupán a nemzetközi orgánumokban megjelenő közlések teszik lehetővé — sokéves késéssel — egymás hagyományvilágának megismerését és az esetleges interetnikus folklórvizsgálatot. Pedig — miként azt Dömötör Tekla fentebb érintett tanulmányának zárómondatai kifejtik —: „A magyar népi kultúra különleges földrajzi helyzeténél fogva nemcsak a népköltészet, hanem a néphit és népszokások területén is a kulturális kölcsönhatás, az átvétel és átadás igen érdekes példáival szolgál, amelynek törvényszerűségeit vizsgálni néprajztudományunk fontos és sürgős feladata."[15]

Ugyancsak ide kívánkozó mozzanat, hogy a magyar hiedelemvilágban hosszú ideig keleti eredetűnek tekintett „testből ideiglenesen távozó lélek" képzete egészen új megvilágításba került H. Lixfeld közleménye[16] által. A nemzetközi kutatásban Guntram-mondaként számon tartott motívum ugyanis ismert a délszlávság körében is, egyes adatait már Kálmány Lajossal egy időben publikálták.[17] Úgy látszik, ez az adat éppen úgy elkerülte évtizedeken át a magyar folklorisztika figyelmét, mint a krstnikkel kapcsolatos adatok.

A magyar és délszláv folklór, s ezen belül is a hiedelemvilág egybevető vizsgálata számottevő eredményekre és tanulságokra számíthatna a ráolvasások és egyéb rontó és gyógyító szövegek komparációja területén. Az egybevető vizsgálódás szükségességére már Diószegi Vilmos felhívta a figyelmet a visszafelé számláló magyar ráolvasásokat feldolgozó tanulmányában[18], de Erdélyi Zsuzsanna méltán szenzációt keltő monumentális archaikus imádsággyűjteményének[19] ráolvasás-anyaga is jobban beágyazódhatna

[10] Diószegi Vilmos 1958, 1962 és 1973².
[11] Róheim Géza 1925. A *Táltos* című fejezetben, különösen 23—25.
[12] Bošković-Stulli, Maja 1959.
[13] Bošković-Stulli, Maja 1975.
[14] Dömötör Tekla 1964.
[15] Dömötör Tekla 1964. 195.
[16] Lixfeld, Hannjost 1970 és Istvánovits Márton 1977.
[17] Isztriai adat olvasható: Bošković-Stulli, Maja 1975. 225. 7. jegyzet. (1913-ból) Kálmány Lajos adata: Lixfeld, Hannjost 1970. 143. 2. számú adat. (Szintén 1913-ból)
[18] Diószegi Vilmos 1957.
[19] Erdélyi Zsuzsanna 1976.

a kelet-közép-európai hasonló hagyományvilágba, ha a magyar és délszláv kutatók elvégeznék a vonatkozó délszláv anyag egybevetését a magyar anyaggal. Az ilyenfajta összevető vizsgálat mindeddig nehézségbe ütközhetett, mivel a délszláv bájoló, ráolvasó, rontó stb. szövegek szerteszórva, folyóiratok, évkönyvek, elérhetetlen monográfiák lapjain lappangtak. Napjainkra azonban a kérdés részben megoldódott, mivel a belgrádi Narodna Knjiga Kiadó most indult reprezentatív sorozatában megkezdte a szájhagyományozott irodalom szövegeinek folyamatos közzétételét. A sorozat első darabja *Istrčaše donjozemci* (Előrohanának az alvilágiak) címmel[20] mintegy 130 szerb ráolvasó, bájoló és bajelhárító szöveget ad ki újra a kiváló szerb költő, Božidar Timotijević gondozásában. A gyűjtemény — bár filológiai apparátusa csak a legszükségesebbre szorítkozik, és elsősorban a kiadott szövegek irodalom voltát tartja szem előtt — páratlan értékű, s egész sor olyan szöveget tartalmaz, amelynek közeli párhuzamai vannak a magyar hagyományvilágban. Ha csak Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményének „hasznos ima hideglelés ellen" címen besorolt betegségelkűldő típusú „új hold — új király" motívumot tartalmazó szövegét[21] vesszük szemügyre, nyilvánvalóvá válik, hogy ennek is számos párhuzama mutatható ki a szerb szövegek között. Az alapos egybevetés igénye nélkül mutatóba íme néhány:

„Ovde vatra gori,
Onde vila sina ženi
i mene zove na svadbu.
Ja ne mogu da idem
nego šaljem groznicu
i lukovu glavicu !"[22]

„Új Hód: új Király,
Házasíti a fiát
Engöm hínak
Vendégségbe,
De én nem möhetök,
Küldöm a hidegömet."[23]

(A szerb változat magyar fordítása: Itten ég a tűz, / Vila amott fiát házasítja, / s engem hív lakodalomba. / De én nem mehetek, / hanem küldöm a hideglelésemet, / és egy hagymafejet.)

A magyar szakirodalomban jól ismert és ma is gyűjthető „visszafelé számláló ráolvasások" típusa[24] jól ismert a szerbeknél is; az említett új szöveggyűjtemény számos szép variánst kínál az egybevetésre, bár magyarul még nem jelent meg hasonló kiadvány. Mutatóban íme egy ebből a típusból:

„Imala majka devet ljutih sinova; svih devet na vojsku ispratila. Od devet došlo osam; od osam sedam; od sedam šest; od šest pet; od pet četiri; od četiri tri; od tri dva; od dva jedan. I njega jednoga sretoše vojštani: puškom ga ubiše, nož'ma rastrgoše, sekirama isekoše. Od svih ljutih — nigde ništa, a naš Petar zdrav, kao dren ![25] (A ráolvasás szövegének magyar fordítása: Egy anyának volt kilenc mérges fia. Mind a kilencet kikísérte a katonák elébe. Kilencből megjött nyolc, nyolcból hét, hétből hat, hatból öt, ötből négy, négyből három, háromból kettő, kettőből egy. Ezzel az eggyel is találkoztak a hadfiak: puskával megölték, késeikkel szétmarcangolták, baltáikkal szétvagdosták. A kilenc mérges emberből nem maradt semmi: a mi Péterünk pedig egészséges, mint a makk !")

Közeli párhuzama a Szent Antal tüze ellen való ráolvasás Diószegi Vilmos gyűjtéséből:

„Szent Antal elment katonának kilenced magával, / visszajött nyolcad magával. / Elment nyolcad magával, / visszajött heted magával. / Elment heted magával, / visszajött hatod magával. / Elment hatod magával, / visszajött ötöd magával. / Elment ötöd magával, visszajött negyed magával. / Elment negyed magával, / visszajött harmad magával. / Elment harmad magával, / visszajött ketted magával. / Elment ketted magával, / visszajött egyedül. / Ha a többi elmaradt, / maradjon el Szent Antal tüze is !"[26]

A fekély, illetve daganat elleni ráolvasás egyként ismert a magyar és a szerb népi orvoslásban is. E visszafelé számláló ráolvasások között — nemzetiségi magyar területen

[20] Timotijević, Božidar (sast.) 1978.
[21] Erdélyi Zsuzsanna 1976. 144—146.
[22] Timotijević, Božidar (sast.) 1978. 119.
[23] Erdélyi Zsuzsanna 1976. 145.
[24] Diószegi Vilmos 1957.
[25] Timotijević, Božidar (sast.) 1978. 137.
[26] Diószegi Vilmos 1957. 168.

— olyanok is gyűjthetők, amelyek a fekély neve helyett a szerb megnevezést, a micinát[27] emlegetik. Erre egy példa:

„A micinánok vót kilenc lányo. A kilencbü maradt nyóc. A nyócbu maradt hét. Hétbü maradt hat. Hatbu maradt öt. Ötbü maradt négy. Négybü maradt három, hárombu maradt kettő, kettőbü maradt ëgy, ëgybü nem maradt ëgy së! Az Atya, a Fiju és Szentlélëk nevibe oszlasd el, gyógyicsd më ezt a betegséget!"[28]

Szerb párhuzama: „U Mice ima devet braće, svi su devet otišli na vojsku; od devet osam, od osam sedam, od sedam šest, od šest pet, od pet četiri, od četiri tri, od tri dva, od dva jedan, od jedan do nijedan!"[29] (Magyar fordítása: A micának volt kilenc fivére, mindannyian elmentek katonának; kilencből nyolc, nyolcból hét, hétből hat, hatból öt, ötből négy, négyből három, háromból kettő, kettőből, egy, egy mint egy sem!)

Ha arra gondolunk, hogy a nyelvtudomány terén — különösen a kölcsönszavak kutatásában[30] — igen figyelemreméltó eredmények születtek már, amelyek a magyar nép és a délszláv népek hosszú évszázadok óta tartó egymás mellett élésének nyelvi és nemcsak nyelvi természetű bizonyítékait tárták fel a Kárpát-medencében, akkor el lehet töprengeni azon, hogy hasonló egybevető vizsgálódásokra miért kell még mindig várnia a magyar és délszláv hiedelemvilág (és mitológia) kutatóinak. A fentebb említett pár kiragadott kérdéskör és példa — de az itt nem említettek is — szinte kínálják magukat a kutatás számára. Lehangoló ugyanis, hogy például nem egy kérdés taglalásakor (miként Bošković-Stulli asszony tanulmányának kapcsán fentebb jeleztem) a délszláv kutatás sem számol a magyar folkloristák számára oly kézenfekvő és jól ismert magyar adatokkal, párhuzamokkal. Megemlíthető például Špiro Kulišić is, aki a szerbek és montenegróiak koleda szokásával kapcsolatban nem említi a magyar regölést, jóllehet felsorolja szinte az összes szláv, román, germán, ázsiai és arab párhuzamait ennek a római eredetű szokásnak.[31]

Mindezt nemzetiségi magyar folkloristaként mondhatom el, aki előtt gyűjtései feldolgozásakor számos esetben felmerül a délszláv párhuzamok felkutatásának parancsoló szüksége. Ha csak két hatalmas könyvsorozatot buvárlana át a magyar folklorisztika *(Srpski etnografski zbornik*, megjelenik Belgrádban 1894-től és *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, megjelenik Zágrábban 1896-tól), már ez is szinte átfoghatatlan terjedelmű párhuzam-anyagot jelentene a magyar folklórhoz és az interetnikus kölcsönhatások vizsgálatához. Csak a szellemi kultúra területén maradva meg kell említeni például Veselin Čajkanović etnológiai munkáinak gyűjteményes kötetét,[32] amely valóságos tárháza az egybevető vizsgálatra ösztönző tanulmányoknak. Megemlíthető továbbá Špiro Kulišićnak az újévi népszokáskört elemző kötete,[33] valamint az igézésről[34] és a tűzről[35] írt monográfia, amely nemcsak hasonló vizsgálódásra ösztönözhetne, de egyben mintául is szolgálhatna olyan monográfiák megírásához, amelyek régi adósságai a magyar folklorisztikának.

Mindenképpen példamutató tehát Bálint Sándor hozzáállása, ő ugyanis nemrégiben megjelent alapvető kézikönyvében[36] feldolgozza a magyarországi délszláv nemzetiségek naptári ünnepekhez kapcsolódó szokás- és hiedelemvilágát is. S ha már Bálint Sándort említettem, hadd utaljak egy magánbeszélgetés során elmondott gondolatára, amely szerint a magyar néprajzkutatóknak igen hasznos lenne ismerniük egy délszláv nyelvet is, hisz enélkül — bizonyos vonatkozásban — alig lehet munkálkodni ezen a területen.

A magyar—délszláv egybevető néphiedelmi és mitológiai kutatás sajátosan izgalmas és ígéretes tartománya lehetne azoknak a recens és közelmúlti adatoknak a vizsgálata is, amelyeknek eredete vagy forrásvidéke a balkáni és kárpát-medencei törökvilágba nyúlik vissza. Nemrégiben jelent meg az Archaeologiai Értesítőben egy dolgozat, amely az Árpád-korinak tekintett magyar szokás: az igézést és rontást elhárító kiaggatott lóko-

[27] A *micina* és *mica* jelentése: daganat, fekély, nyirokcsomó-gyulladás.
[28] Saját gyűjtés. Gombos, 1977.
[29] Škarić, Miloš B. 1939. 142.
[30] Kniezsa István 1974².
[31] Kulišić, Špiro 1970. XXI. Az összehasonlító anyag irodalmáról áttekintést ad magyarul: Voigt Vilmos 1979.
[32] Čajkanović, Veselin 1973.
[33] Kulišić, Špiro 1970a.
[34] Djordjević, Tihomir R. 1938.
[35] Trojanović, Sima 1930.
[36] Bálint Sándor 1977.

ponyák közel-keleti, türkmén párhuzamait ismerteti.[37] Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy ennek a szokásnak nemcsak keleti rokon népeink és a közel-keleti iszlám kultúra területén vannak igen közeli párhuzamai, hanem sokkal közelebb is: a Balkánon. A *Srpski mitološki rečnik* (Szerb Mitológiai Szótár), de még korábban az 1938-ban megjelent, igézésről szóló monográfia sorozatos adatokat közöl a rúdra akasztott vagy tűzött ló- és egyéb állatkoponyákról, amelyek mind a rontást voltak hivatottak elhárítani a méhesről, birtokról, házról stb.[38] Az iszlám kultúra befolyása a Balkán hagyományvilágára mintegy félezer évet tett ki, ennek folytán aztán nem tartható véletlennek, hogy ugyanazok a hagyományok itt is kimutathatók, mint a türkméneknél. Ez a példa ugyancsak arra kíván utalni, hogy — miként a táltos—krsnik párhuzamba hozhatóságának esetében — a magyar hagyományvilág valószínűleg sokkal nagyobb mértékben ágyazódott bele Kelet-Közép-Európa egyetemes hagyományvilágába, mint azt az eddigi kutatás feltételezte vagy komparatív úton kimutatta.

A további példák sorolása és a hangzatos feladatkijelölés helyett álljon itt záradékul pár indítványszerű mondat. Hasznos lenne, ha a magyar folklorisztika módot találna arra, hogy a hamarosan várható nagy szintézis: az új Magyarság Néprajza egyes fejezeteinek megszövegezése előtt körültekintően számba venné a déli szomszédok: a délszlávok hagyományvilágának vonatkozó adatait is. Nem valószínű, hogy ezt az elképzelt kitekintést nyelvi akadályok hátráltatnák. A Magyarországon élő délszláv anyanyelvű vagy délszláv nyelveket is ismerő folkloristák, s talán a jugoszláviai magyar néprajzkutatók közreműködésével elképzelhető lenne a szemrevételezés megoldása.

Ne tűnjék szerénytelenségnek, ha e sorok írója már most, mintegy magánjellegű passziója bejelentéseképpen, ígéretet tegyen a fentebb érintett kérdéskörben való búvárlatra, munkálkodásra.

IRODALOM

Bálint Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium I—II.* A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest

Bellosics Bálint
1904a *Baranya megyei sokác babonák.* Ethnographia XV. 216—218.
1904b *Adalékok hazai szerbjeink néphitéhez.* Ethnographia XV. 275—278. és 316—318.

Bošković-Stulli, Maja
1959 *Kresnik-Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slowenischen Volksüberlieferung.* Fabula III. 275—298.
1975 *Hrvatske i slovenske usmene predaje o krsniku — kresniku.* In: Usmena književnost kao umjetnost riječi. 205—227. Zagreb

Bökönyi Sándor
1978 *Árpád-kori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közel-keleti falvakban.* Archaeologiai Értesítő 105. 91—94.

Čajkanović, Veselin
1973 *Mit i religija u Srba.* Beograd

Diószegi Vilmos
1957 *„Visszafelé számláló" ráolvasások.* Néprajzi Közlemények II. 3—4. 162—171.
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
1962 *Samanizmus.* Budapest
1973[2] *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest

Dobossy László
1970 *A szlávok.* In: Mitológiai ábécé. 375—385. Budapest

Dömötör Tekla
1964 *A magyar néphit és népszokások — Kelet és Nyugat között.* Ethnographia LXXV. 189—195.

Erdélyi Zsuzsanna
1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok.* Budapest

Djordjević, Tihomir R.
1938 *Zle oči u verovanju južnih Slavena.* Srpski etnografski zbornik LIII. Beograd

[37] Bökönyi Sándor 1978.
[38] Djordjević, Tihomir R. 1938. Különösen 130—137.

Istvánovits Márton
1977 *Pharnavaz király álma.* (A Guntram-monda történetéhez) Népi Kultúra — Népi Társadalom IX. 9—26. Budapest
Kiss Mária
1978 *A Szerb Mitológiai Szótár koncepciójáról.* In: Hoppál Mihály—Istvánovits Márton (szerk.): Mítosz és történelem. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.) 394—399. Budapest
Kniezsa István
1974² *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I—II. Budapest
Kulišić, Špiro
1970 *Stara srpska religija i mitologija.* In: Š. Kulišić—P. Ž. Petrović—N. Pantelić: Srpski mitološki rečnik. XV—XXII. Beograd
1970a *Iz stare srpske religije.* Beograd
Lixfeld, Hannjost
1970 *A Guntram-monda Paulus Diaconusnál.* (AT 1645A). Ethnographia LXXXI. 136—147.
Pável Ágoston
1976 *Válogatott tanulmányai és cikkei.* Szombathely
Róheim Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
Škarić, Miloš B.
1939 *Život i običaji planinaca pod Fruškom Gorom.* Srpski etnografski zbornik LIV. Beograd
Schneeweis, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde.* Band I. Berlin
Szabó György
1973 *Mediterrán mítoszok és mondák.* Mitológiai kislexikon. Bukarest
1977 *Európai mítoszok és mondák.* Mitológiai kislexikon. Bukarest
Timotijević, Božidar (sast.)
1978 *Istrčaše donjozemci.* Srpske narodne basme, uricanja i vračanja. Beograd
Trojanović, Sima
1930 *Vatra u običajima i životu srpskog naroda.* Srpski etnografski zbornik XLV. Beograd
Voigt Vilmos
1979 *Koledálás.* (Címszó). Világirodalmi Lexikon 6. kötet. 407—408. Budapest

Károly Jung

GEDANKEN ZUR VERGLEICHENDEN UNGARISCH-SÜDSLAWISCHEN VOLKSGLAUBE- UND MYTHOLOGIE-FORSCHUNG

(Auszug)

Zu Beginn gibt der Verfasser eine wissenschaftsgeschichtliche Übersicht über komparative Versuche im Bereich der ungarischen Folkloristik, an Hand serbischer und kroatischer, beziehungweise im allgemeinen slawischer Unterlagen. Er weist darauf hin, daß die Möglichkeiten vergleichender Untersuchungen infolge neuer Veröffentlichungen sich erweitert haben und daß es noch sehr viele unausgenützte Möglichkeiten gibt. Er bringt Beispiele von Beschwörungsformeln und magischen Verfahren, wie zum Beispiel das Ausstecken eines Pferdeschädels zur Abwendung des bösen Blicks.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Tálasi István

Búcsú Bálint Sándortól*

Szívet szorító szomorúsággal állunk BÁLINT Sándor koporsójánál, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Néprajzi Társaság nevében végtisztességgel adózzunk emlékének, nem csupán a nem oszló fájdalom hatása alatti levertséggel, de annak a felvillantó első felmérésével, mit vesztett tudományszakunk tragikus halálával, milyen értékeket hagyott a magyar, s egész Európa szaktudományára, s mi az, amiért számunkra sokáig, s talán örökre utolérhetetlen.

Az egykori szegedi alsóvárosi parasztfiú munkásságával nem csak szűkebb pátriájának, de a magyar néprajz- és művelődéstörténeti tudományok, a távoli és közeli Európának egyaránt egy csaknem lezárt szintézist hagyott örökségül. Amit személyes terepmunkával összehordott, amit itthon és külföldön a szakirodalomban felfedezett, időnként egységekbe rendezte és számos kiemelkedő munkában — ha van is, sajnos, befejezetlen műve —, bizonyságul hagyta reánk. Munkásságának részletes elemzése még távlati feladat, és egyéniségéről, főbb eredményeiről is csak kiragadott gondolatokat közölhetünk.

Mindvégig kitűnő gyűjtő, terepmunkás a recens anyag kutatásában, jegyzetei példásak; hallás után tudott népdalt lejegyezni. Az addig ismeretlen adatközlők bizalommal voltak hozzá, s óriási ismeretsége iránta való szeretetből támogatta anyagfeltáró munkájában. Megragadó emberi egyénisége az őt nem ismerőket is megnyerte a tv-interjú látásakor.

De nem volt szakbarbár, s nem csak a tudományba zárkózva nézte a világot, hanem figyelte azt a kortárs szemével is. Tagja volt a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumá*nak, részt vett a GYÖRFFY István vezette *Táj- és Népkutató Csoport* munkájában, — éppen az én kiskunsági táboromhoz tartozott 1939 nyarán, ahol egy este a fiatalok kinyilvánították, hogy őszre megalapítják a parasztkollégiumot, amiből azután tovább sarjadzott a *Györffy István kollégium*. MÓRICZ Zsigmond is kérte *Rózsa Sándor* című regényéhez szakértelmét, és meleg hangú levélváltás bizonyítja kettejük kölcsönös vonzalmát. Ez már az a korszaka volt halála előtt MÓRICZ Zsigmondnak, mikor az országot járta, s baráti körökben feltette a kérdést a nácizmus árnyékában: Mit kellene tenni a magyar népért?

BÁLINT Sándor vallásos, hívő ember volt, teljes humanitással minden másvallású iránt. Ateista baloldalit a hitleri őrület korában éppúgy mentett,

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Néprajzi Társaság nevében a szegedi alsóvárosi temetőben, 1980. május 20-án, BÁLINT Sándor temetésén. BÁLINT Sándor 1980. május 10-én közúti baleset következtében vesztette életét.

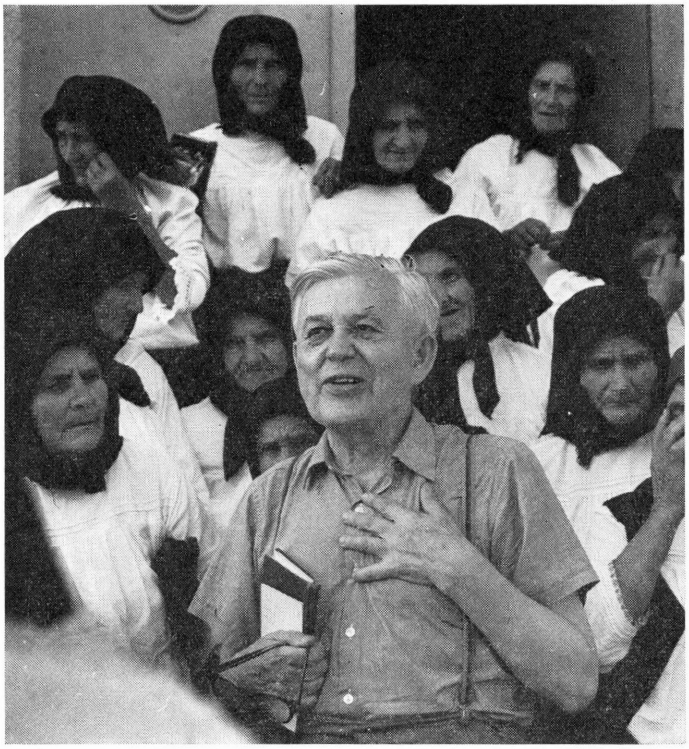

1. kép. BÁLINT Sándor adatközlők körében. 1979. LANTOS Miklós felvétele

bújtatott, mint a származásáért üldözöttet: tudnánk nagy neveket mondani, kikért kockáztatta az életét, amikor azoké, de a magáé is veszélyben forgott. Tudta, hogy a társadalom válaszút előtt áll, hitt egy emberibb jövőben, az emberiség megbékélésében. Népéhez, hazájához, a maga belső lelkiismerete szerint haláláig hű maradt. Szó nélkül tűrte élete nehéz terheit családi vonalon, s a mellőzés keserű éveit. A Magyar Tudományos Akadémia azonban 75. születésnapja alkalmából fogadást rendezett tiszteletére az akadémiai székház tudósklubjában, s ha nem jön közbe felesége súlyos betegsége és halála, — akit ő istápolt —, már megtörtént volna az akadémiai nagydoktori vitája.

Búcsúvételünkkor mégis érzékeltessük munkássága kiemelkedő eredményeinek horderejét. Tudományos termelése mintegy 500 közlemény, számos nagymonográfia, és idősödő korában tevékenysége láthatólag felgyorsult, hogy legyőzze az időt és tervét végrehajtsa. Mostani szemlénket nem kötjük időrendhez.

Szeged történetének számos kutatója volt, pl. a kiváló REIZNER János, de BÁLINT Sándor tevékenysége mindent felülmúlt. Ő nem csak a várost, de a „szögedi nemzetöt" is tanulmányozta, szívvel, de realitással. Egy urbánus múltú *nagymezőváros* és *nagyreliktum* társadalmi és kulturális fejlődését tudta egy életmunka árán és örömeivel úgy bemutatni, hogy végigkíséri létét és súlyát az államalapítástól a feudalizmus korán át szinte napjainkig, igazolva, hogy történeti feltűnése óta energikus település, nemcsak őstermelő,

de a civitas regianak megfelelő városfunkciókkal is rendelkezett, mint *sóbázis* átfogó hazai, *tranzitkereskedelme* pedig nemzetközi érintkezésekkel járt együtt, s bár csak főesperesi székhely, vára, jelentős intézményei, iskolái vannak a középkorban. A XV—XVI. században külföldi egyetemeken feltűnően sok szegedi születésű egyetemi hallgató fordul meg, 1412-től nyilvántartva kimutatható Bécs, Krakkó, Siena, Ferrara, Padova, Bologna, Perugia, Párizs egyetemeinek látogatása, ezek mellett a reformáció idején vannak hallgatók Wittenbergben, Heidelbergben, Baselben 1601-ig, mikor is szemléje lezárul. (BÁLINT Sándor: *Szeged reneszánszkori műveltsége.* Bp. 1977. 65—107.) A látogatók nem csak egyházi pályán helyezkednek el, vannak világi foglalkozásúak is, s ő mondja: „Ez a deák-réteg társadalmi és parasztpolgári környezeténél fogva az anyanyelvet se hanyagolhatta el. Jól ismerte az élőszavas (orális) népköltészetet is ... költ ... akár a népköltészet hangján számos szegedi literátus is", s megemlíti, hogy TAR Benedek, SZEGEDI András, SZEGEDI VERES Gáspár úttörői nemzeti irodalmunknak. Objektív hangú a reformáció jelentős szegedi szülötteinek véleményezése, pl. SZEGEDI KIS Istváné. Megemlíti a korai eretnekség szegedi jelentkezését, utalással a huszitizmusra és bogumilizmusra, hangsúlyozza az iskolák, rendházak könyvtári értékeit és az alsóvárosi kolostor különös szerepét. Azt a bizonyságtevést mondja ki: „A végső tanulság: egy alföldi törzsökös magyar város életének, hajdani műveltségének nem sejtett elevensége és gazdagsága majd bizonyára sokakat meglep, de hihetően meg is győz", világos tehát, hogy „az egykori polgári kultúra, a kezdődő humanista műveltség nem csak német városainkra jellemző". Folytatja: „Nem kétséges, hogy Szeged 1552 előtt aligha maradt el akkori legfejlettebb városaink: Pozsony, Buda, Várad, Brassó polgári műveltsége és társadalmi ambiciója mögött" (uo. 84.). E meghatározása igazolt és nemzeti önbecsülésünket is növeli. Bár „teljesedését a hódoltság megakadályozhatta, a XVI. század magyar közműveltségének építéséből mégis országos részt kérnek a Város diasporába készülő fiai" Debrecenben, Kassán, Kolozsvárt és Nagyszombatban. A korai középkori liturgikus műveltségből még mindig élnek népi szokások, mint a húsvét hajnali „Jézuska-verés" és a húsvéti „határkerülés" jelképes maradványai, valamint a középkori confraternitások még élő tevékenysége. Nincs egyetlen más magyar városunk sem az Alföldön — beleértve Debrecent is —, ahol a kora- és későközépkorból annyi kulturális bizonyság volna összegyűjthető, mint Szegeden, s hogy milyen lehetett a török előtti teljesen elpusztult Temesköz egykori magyar városi műveltsége, azt csak fantáziánkra bízhatjuk.

Az 1522-es dézsmajegyzék egy mongoljárás utáni helyreállt, kun beszivárgókkal kibővült, urbánus jelleget is tanúsító civitast mutat, a török kiűzése utáni regenerálódó Szeged jelentős alaplakossága megduzzad délszláv és német beköltözőkkel, s ez az együttélés példát adhat az etnikus folyamatok vizsgálatának a lehetőségére, megmagyarázza a *szögedi nemzet* végső kiformálását, ahol bárki, aki akarta, megtartotta nyelvét és szokásait, de volt, aki „szögedibb lött" mint a középkori helybeli, pl. a részben délszláv eredetű Dugonics András; a szakirodalomban is ismert Halbőr Förgeteg Jánosnál senkise gondol az egykori Halpern családnévre és arra, hogy Ónozó Poldi halászcsárda-tulajdonos nagyapja még Zinkitzer volt. A nagy török pusztítás után van Szegednek annyi életereje, hogy mint nagyreliktum több mint 50 délvidéki helyre tudott rajokat kibocsátani, s ezek egyszersmind őrzik a kiköltözés előtti szegedi parasztkultúrát. De Szeged, főként Alsótanya, a XIX. század utolsó harmadá-

ban ismét újabb rajokat is bocsátott ki az egykori Kiskunság pusztáira, életerős homoki kultúrát alakítva. Mindezeket a jelenségeket megállapítja, leméri, értékeli tanulmányaiban.

Időnk sürget. Utolsó nagy munkájában, *A szögedi nemzet — A szegedi nagytáj népélete* I–II. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. — 2. és uo. 1976/77. — 2. Szeged, 1976 és 1977.) első kötetében megállapítja: „A cím: *A szögedi nemzet*, szokatlanul hangzik, de a mondanivaló leglelkére gondolva nyilván kifejező. Sajátos helyi szóhasználatban a szögedi nemzet jelenti egyfelől a törzsökös szegedi népet, másrészt pedig a hozzá való tartozást (»én is szögedi nemzet vagyok«). Ez utóbbi némi önérzettel mondódik." (I. k. 5. l.) A két tanulmánykötet helytörténeti anyagot, népi gazdálkodást, valamint 89 tételben főként az ipar, csere és forgalom szegedi múltját tárgyalja. Az utolsó kötetet a népköltészet, a szokás, hitvilág bemutatása tölti meg. Megjelenésével részletes körképet kapunk a szegedi nép egykori életmódjáról, kultúrájáról.

A szögedi nemzet nyelvét Bálint Sándor korábban a mintegy 100-íves *Szegedi Szótár*ban mutatta be (Bp. 1957.) Ez egyúttal Szeged történeti tájszótára is. Csak néhány kifejezést említünk a szómagyarázatok közül: „Mi hír Budán?" kérdés bizonyára a magyar középkori fővárosra utal. Ma annyi, mint „Mi újság?", s ezt messziről jött embernek adják fel. „Emönt *ípiliomba*', (ipilium, *ípélium* stb.) a három részre szakadt ország idejére megy vissza, a hódoltság korára, amikor a magyar király német-római császár is volt (Imperium), jelentése most: olyan messze, hogy hírét se hallani. „*Árjányos, árjányos hitű*" eredetileg a reformáció-kori áriánusokra, azaz unitáriusokra mondották, most jelentése „istentől elrugaszkodott, hitetlen". „*Ázijomba van*", „jó helyen" „biztonságban", a szó eredete a latin *asylum*, ilyen volt az alsóvárosi kolostor még a XVIII. században is, a bemenekülő bűnözőt a hatóság erőszakkal se vihette el. A szótár és kifejezései értékes művelődés-, társadalom- és politikai történeti emlékeket mentettek meg.

Nincs időnk, se alkalmunk, hogy tovább elemezzük munkásságát, erre közelebbi munkaterületem miatt sem vagyok illetékes. Európán túli jelentőségű vallási néprajzi, vallástörténeti munkássága, folklór-, szokás-, hiedelemkutatása közismert. Fel nem dolgozott hagyatékának megmentése nemzeti érdekű.

S most, hogy megtérsz elődeid közé, végső nyugalomra, Te tisztalelkű tudós és barátunk, búcsúzunk tőled a klasszikus mondással:

Vale, anima candida, terra tibi levis sit.

Gunda Béla

Kustaa Vilkuna
1902—1980

A finn tudományt és politikai életet nagy veszteség érte: 1980. április 13-án meghalt VILKUNA, Kustaa a néprajz kiemelkedő művelője, akinek szoros kapcsolatai voltak a magyar tudományos élettel is. Tiszteleti tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, a Magyar Néprajzi Társaságnak, díszdoktora az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek. Az Elnöki Tanács és kormányunk a finn— magyar barátság érdekében kifejtett munkásságáért a Magyar Népköztársaság Zászló Rendjével kétszer is kitüntette. (1963, 1971).

VILKUNA, Kustaa 1902. október 26-án Nivalában született. Édesapja egyszerű földműves volt. Egyetemi tanulmányait SIRELIUS, U. T. irányításával Helsinki egyetemén végezte, s 1936-ban nyerte el a doktori fokozatot. Első munkahelye a finn Szótáralapítványnál volt. 1936—1950 között a Helsinki-i egyetemen a finnugor néprajz docense, majd 1959-ig professzora. 1959-től 1972-ig a finn Akadémia tagja. Akkor mint akadémikus ment nyugdijba. Tevékenyen részt vett a finn tudományos és politikai életben. Szerkesztette a *Kotiseutu* folyóiratot, szerkesztőbizottsági tagja volt a *Finnisch-Ugrische Forschungen*nek, a *Virittäjä*nek, a *Kansatieteellinen Arkisto*nak, a *Folk-Liv*nek, az *Ethnologia Europaea*nak és más folyóiratoknak, kiadványoknak. Tevékenyen részt vett a Finn Irodalmi Társaság, a Finnugor Társaság, a Kalevala Társaság, a Gustav Adolf Akadémia és más intézmények, társaságok életében. A finn néprajzot képviselte a nemzetközi néprajzi atlaszmunkálatokban. 1939—1943 között a finn cenzúra és információs központ vezetőjeként működött, s 1958-ban oktatási miniszterként végzett jelentős munkát a finn kulturális és politikai életben, s ebben a minőségében elősegítette Helsinkiben a Finn—Magyar Társaság működését. Kitűnő politikai érzékkel és körültekintéssel végezte 1959-től azt a munkáját, amely mint a Finn—Magyar Kulturális Bizottság finn szekciójának tagjára, majd elnökére (1964—1967) hárult. Többször járt Magyarországon is. Ha csak tehette meglátogatta Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar és finnugor nyelvészeti, valamint néprajzi tanszékét, s ezekre úgy tekintett, mint a második világháború utáni magyar—finn kapcsolatok kezdeményezőire. A nyelvészeti tanszékek fiatal oktatóit is legjobb barátai közé sorolta.

VILKUNA, Kustaa tudományos munkássága igen széles körű. A gazdasági néprajz területén éppen úgy otthon volt, mint a népszokások, a társadalmi szervezet gyakran töretlen mezején. A finn néprajz hagyományainak megfelelően a nyelvészeti és régészeti kutatások figyelembevételével érte el eredményeit, s nemegyszer tanulmányaival megbolygatta a finnugor néprajz hagyományos felfogását. Látta a nyelv és a kultúra kettősségét. Észrevette, hogy a nyelv és a kultúra története gyakran más mederben hullámzik. Éppen

ezért bátran leírta, hogy „talán szégyenkezés nélkül bevallhatnánk végre, hogy egyetlen finn népi műveltségi jelenségnek, tárgynak vagy dolognak, szokásnak vagy néphiedelemnek sem történetét, sem eredetét nem tisztázhatjuk, ha csupán finnugor perspektívában vizsgáljuk. A nyelvészet segítségével olykor valóban messzire eljuthatunk, finnugor vonalon követve némely néprajzi jelenség történetét, de minden pillanatban tudatában kell lenni annak, hogy a műveltségi jelenségek elterjedési területe nem követi a nemzeti határokat, és a tárgyak vándorlása nem törődik a nyelvvel." *(A finnugor etnológia mai helyzete.* Műveltség és Hagyomány 6. 1964. 12.) Egyetemi tanári székfoglaló előadásában arról beszélt, hogy a finnugor néprajz keresi az útját, s nincs különleges finnugor műveltség. Finnugor néprajzról olyan értelemben nem beszélhetünk, mint a finnugor nyelvtudományról. A néprajzban minden szomszédság előbbrevaló a térben és időben távoli nyelvrokonságnál. (Lásd ezekről 1935-ben, 1938-ban, 1946-ban és 1950-ben a *Virittäjä*-ben megjelent tanulmányait s Korompay Bertalan cikkét: Nyelvtudományi Közlemények 52. 1952. 292—297.) A magyar néprajz számára közvetlenül is fontos figyelmeztetése, hogy „... mindegyik nép mögött a maga fejlődési sora rejlik, mindegyiknek külön története van. Nem lehet tehát azt mondani, hogy pl. a magyar valaha a történelem messzi múltjában olyan kultúrát képviselt volna, mint amilyenben az obi-ugorok jelenleg is élnek, hanem abból kell kiindulni, hogy a korábbi lakóhelyről az új környezetbe való vándorlással mind a két nép kultúrája sajátosan különböző irányba alakult tovább." (Műveltség és Hagyomány 6. 1964. 15.) Kifejti, hogy a finnugor népek olyan hagyományokkal, öröklött tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek igen heterogének, s kulturális tulajdonukban alig találunk olyasmit, amely kizárólag finnugor lenne s amit nem sorolhatnánk más népek sajátságai közé. Ezért a regionális kutatást a nyelvi és a kulturális határok nem korlátozhatják. Észrevette, hogy vannak olyan területek, amelyeknek állandó, el nem múló saját jellegük van. Ha a nyelv megváltozik s a nép vagy egy része eltűnik, a terület kulturális jellege megmarad. *(Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ.* Magyar Tudomány 82. 1975. 758—759.) Ezek az — évtizedes tudományos munka során érlelődő, kikristályosodó — gondolatai rokonok azokkal a törekvésekkel és eredményekkel, amelyek Nopcsa Ferenc balkáni kutatásaihoz fűződnek, s a lakóház kutatás terén a Wörter und Sachen elvének úttörője, Meringer, Rudolf is többször hangoztatott.

Vilkuna, Kustaanak az első írása 1921-ben a szólásokról jelent meg, s azután a *Virittäjä*ben, a *Kotiseutu*ban, a *Suomen Museo*ban egymásután közölte tanulmányait a nyelvjárási sajátságokról, a halászszervezetekről, a kamarákról, az ősi technikai eljárásokról s a finn népi kultúra más jelenségeiről. Fáradhatatlan terepmunkáról és kitűnő szintetizáló készségéről tesz bizonyságot Délnyugat—Finnország gazdálkodásáról írt monográfiája *(Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista,* Parvoo 1935).

A magyar néprajz 1935-ben figyelt fel munkásságára, amikor a finn sarlókról 1934-ben megjelent munkáját a hasonlóan sokmezejű Bátky Zsigmond az Ethnographiaban (XLVII. 1935. 230.) ismertette. Vilkuna, Kustaa tanulmánya nyomán aláhúzta egyik sarlóformánk óbolgár eredetét, amely a magyarok és bolgárok közvetítésével került el a Duna vidékére, másfelől az oroszok útján Finnországba. Vilkuna, Kustaa tanulmánya alkalmat nyújtott arra is, hogy Bátky Zsigmond a magyar földművelés eredetéről különböző figyelmeztetéseket tegyen. Mondanom sem kell, hogy a tanulmány szerzője és

ismertetője azonos tudományos szemléletet vallott. Ettől az időtől kezdve VILKUNA, Kustaa is figyelemmel kísérte a magyar néprajzot. Ennek bizonysága GYÖRFFY Istvánról írt tartalmas megemlékezése (FUF. 25. Anzeiger, 1939. 85—87. 2.). GYÖRFFY Istvánnal személyesen 1938-ban ismerkedett meg, amikor GYÖRFFY finn- és svédországi tanulmányutat tett. 1938-ban Stockholmban voltam én is, s már ott felhívta figyelmemet a VILKUNÁval való kapcsolatok kiépítésére. VILKUNA, Kustaa első magyar nyelvű írását a *Finnország* c. kiadványban, 1942-ben publikálta *A kalákától az országos kaláka mozgalomig* címen. Ezt az írását újabb magyar nyelvű publikációk követték (a már említetteken kívül l. *A hét és napjai*. Ethnographia LXIX. 1958. 185—207.).

Úgy látom, hogy VILKUNA, Kustaa a sarlókról írt tanulmányával lépett be a nemzetközi tudományos élet színterére. 1935-től fontosabb tanulmányai német, francia és svéd nyelven is megjelentek.

A megemlékezés során csak futó pillantást vethetek néhány ilyen munkájára.

Mindenekelőtt számon kell tartanunk az ökör igázásáról írt tanulmányát (Studia Fennica 2,2. 1936), amelyben a jármozás korai Altáj-szajáni meglétére hívja fel a figyelmet. Ehhez csatlakozik az ún. Krummholzról (orosz *duga*, finn *luokka*) írt tanulmánya. Az ív alakban meghajlított *luokka* a két rudas lovas szekér rúdjait és a kumettet tartja össze. A keleti szlávok körében eredetileg csak a nagyoroszok használták. Ez a befogási mód igen ősi a balti és a volgai finnugor népeknél. Az északkelet-európai erdős területeket jellemzi (napjainkban azonban már elérte a Balkán keleti részét és Kisázsiát is), ellentétben a déli, keleti és délnyugati területekkel, ahol az ökröket igázzák és a lovakat párosával fogják be (Studia Fennica 3. 1938). VILKUNA, Kustaa megírta a finn ekék néprajzát, rámutatva a bizonytalan korú horogeke *(koukku)* ősiségére. Svédország felől *arl*-típusú, míg az orosz föld irányából *socha*-ekék kerültek el a finnekhez (Studia Fennica 16. 1971). VILKUNA, Kustaanak gyakran a szemére vetették, hogy kétségbe vonja a finn kultúra ősi elemeit. A finn tudós ezeket sohasem tagadta, csak óvatosságra intett. Éppen a finn lótartásról írt tanulmányában jut arra az eredményre, hogy a finn ősi lófajta, a karjalai ló a tarpántól származó észak-európai ivadék. A finnek már i. e. az első-második évezred fordulóján, a korai vaskorban, a bronzkor alkonyán ismerték ezt a lófajtát. Módszertani szempontból is figyelmet érdemel VILKUNA, Kustaanak az a törekvése, hogy a szerszámmaradványok alapján is igyekszik meghatározni a lovak nagyságát, fajtáját (Studia Fennica 13. 1978). A finn kenyérről írt tanulmányában (Folk-Liv 1946) a sokféle kenyérfajtát az életmóddal hozza összefüggésbe. A kelesztetlen, kemény lepénykenyér az otthontól huzamosabb ideig távol dolgozók nélkülözhetetlen, célszerű élelme, és az éghajlati viszonyoknak megfelelően hosszú ideig eláll. Ezt elősegítik a különböző szárító rudak és rácsok.

Kimagasló VILKUNA, Kustaanak a folklore területén kifejtett munkássága. JUVAS, Maijaval a katicabogárról szóló gyermekmondókákat, a bogár elnevezéseit foglalta rendszerbe, kimutatva, hogy egyes elnevezések ősi mithológiai képzeteket őriznek. Ilyen elnevezések pl. a vörös madár, Ukko isten báránya (vö. magyar *istenbáránya)*, Ukko isten tehene (vö. magyar *tehénke, isten tehénkéje*, az utóbbi *Meloe* sp. neve is), tengeranya. A XIV—XV. századtól a bogarat — amely idő- és terményjósló — több női szent után is elnevezik (FUF. 24. 1937). VILKUNA, Kustaanak már ebből a munkájából kitűnik,

hogy széles körű művelődéstörténeti háttérrel ismeri a keresztneveket. Később ezek eredetét önálló monográfiában dolgozta fel *(Oma nimi ja lapsen nimi.* Helsinki, 1959). Az etnikum, a néprajzi táj vizsgálatához példaként állítható a folklorisztikus vonatkozásokban bővelkedő *Kainuu-Kvenland* (Helsinki, 1957). c. munkája.

Munkásságának kiemelkedő eredménye a finn munkával kapcsolatos ünnepségek, áldomások, megvendégelések, ajándékozások monográfiája *(Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland.* FFC. 191. Helsinki, 1963), valamint az esztendő szokásainak feldolgozása *(Finnisches Brauchtum im Jahreslauf.* FFC. 206. Helsinki, 1969). Mindkét monográfia korábban már finn nyelven is megjelent hasonlóan, mint Kemijoki lazachalászatáról írt nagy munkája *(Unternehmen Lachsfang.* Studia Fennica 19. 1975), amelyben a közös szerszámhasználatra, a munkaszervezetre és az ökológiai viszonyokra, valamint a halászat és az állattartás közötti kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. A munka ünnepeiről írt könyvében meggyőzően mutat rá arra, hogy a munkával kapcsolatos mágikus eljárások, szokások az egyházi év ünnepi szokásaiba épülnek bele. Jellegzetesen finn munka a több kiadást megért *Isien työ* (Helsinki, 1976), amelyben MÄKINEN, Eino néprajzi értékű felvételeinek kíséretében a finnek mindennapi munkájának egy-egy jellegzetes mozzanatát mutatja be a halászattól, az erdei munkától kezdve a házi iparokig, a csengőöntésig, a csónakkészítésig.

A megemlékezés során nem hallgathatom el azokat a baráti kapcsolatokat sem, amely közöttünk 1939 óta fennállottak. Felejthetetlen napokat töltöttem Lappajärvi-i otthonában, s legutóbbi magyarországi látogatása során is tapasztalhattam figyelmességét.

VILKUNA, Kustaa méltóan foglal helyet a finn etnográfusoknak és folkloristáknak abban a sorában, amelybe KROHN, Kaarle, HARVA, Uno, HAAVIO, Martti, SIRELIUS, Uuno Taavi, MANNINEN, Ilmari és mások tartoznak. Magas szinten ötvözte egybe tudományos és politikai tevékenységét. Országának és népének a személye iránti nagyrabecsülését és tiszteletét a Finn Köztársaság elnöke, KEKKONEN, Urho is kifejezte, amikor haláláról a *Suomen Kuvalehti* c. lapban (1980. április 18.) megemlékezett.

VILKUNA, Kustaa nékünk nemcsak tudóstársunk, hanem barátunk is volt, aki az ‚északi humanizmus' szellemétől áthatva közeledett felénk. Méltányolta eredményeinket, de észrevette hibáinkat és emberi gyengeségeinket, s ezekről magasabb fórumokon is nyiltan, őszintén és bátran beszélt. Tudott kalevalai hős lenni, de a finn tavak csendes, szemlélődő halásza is, aki a tiszta vízbe belelátta népe verejtékes történetét. Munkáiból valami sejtelmes északi fény is árad, amely az örökértékűségbe foglalja eredményeit, gondolatait és törekvéseit a finnek, a magyarok, minden finnugor és Európa számára . . .

KRÓNIKA

Voigt Vilmos

„A szimbólumok élete" — III. finn—magyar folklorisztikai szimpózium

Budapest, 1980. május 5—12.

Az 1977 májusában Budapesten *A műfajok szerkezete és a szóbeli hagyomány* címmel, majd 1978 novemberében Turkuban *A szóbeli költészet adaptációja, változása és elmúlása* címmel rendezett szimpóziumok után a harmadik összejövetelre 1980. május 5—12 között ismét Budapesten került sor. A konferenciára öttagú finn küldöttség érkezett Lauri Honko professzor (Turku) vezetésével. Magyar részről is öt előadó szerepelt a programban, a vitaülések pedig nyitva álltak az érdeklődő kollégák előtt.

A konferencia megnyitására május 5-én az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tanácstermében került sor. A résztvevőket Tálasi István akadémikus, valamint Molnár József egyetemi tanár, dékánhelyettes üdvözölte. A megnyitó alkalmából *A finnugor folklór* címmel kamarakiállítást mutattak be a Tanácsterem előtti folyosón néprajzi tárgyakból, az ELTE Néprajzi Intézetének megalakítására vonatkozó dokumentumokból, valamint a szakirodalomból. A kiállítást Kodolányi János főigazgató-helyettes nyitotta meg. A megnyitóhoz ünnepi műsor kapcsolódott *Varázsének. Az uráli népek költészetéből* címmel. Pusztay János összeállításában az Egyetemi Színpad együttesének tagjai a finnugor népek folklórjának magyarra fordított alkotásaiból adtak ízelítőt. Az ünnepi műsor megnyitó szavait Bereczki Gábor egyetemi tanár és Lauri Honko mondta.

Maga a tudományos tanácskozás két napon át tartott. Az elsőn Voigt Vilmos: *Folklór, folklorizmus, szimbólum, szimbolizmus* címmel tartott bevezető előadást, amit általános jellegű vita követett. Pentti Leino: *Természetfeletti jelek hiedelemtörténetekben és mondákban* címmel az élményalapú elbeszélések jelviszonyait vázolta fel. A vita során a jeltipológiai kategóriák (index, ikon, szimbólum) felhasználhatósága állt a középpontban. Veres Péter: *Etnoszemiotika és finnugor folklór* címmel a „jobb—bal : : férfi—nő" oppozíciók uráli összefüggéseit rajzolta fel. A hozzászólások a dichotómikus oppozíciók egyetemes és történeti kutatási lehetőségeivel foglalkoztak. Anna-Leena Siikala: *A harci öltözet szimbólumai a finn gyógyító rítusokban* címmel voltaképp a szimbolikus mágiaelmélet általános kérdéseit érintő vitát indított el. Salamon Anikó (Kolozsvár) távollétében csak utalásszerűen került bemutatásra dolgozata: *Egy büntető szokás jelentései* címmel. Dömötör Tekla a lidérc alakját vizsgálta *A vágy és a boldogság illúziójának szimbólumai* című ikonográfiailag is úttörő elemzéseket hozó előadásában.

Az első nap délutánján a résztvevők megtekintették a Nagytétényi Kastélymúzeumot, este pedig a Magyar Tudományos Akadémia fogadásán vettek részt. A megbeszélések módot adtak a néprajzi tudományos együttműködés több témakörében is tervek kidolgozására.

A második nap Lauri Honko előadásával kezdődött. *Empirikus műfajkutatás* címmel a népköltészeti terepmunka műfajelméleti tanulságait foglalta össze. Az ezt követő vitában mód nyílt a korábbi finn—magyar szimpóziumok tanulságainak áttekintésére is. Bihari Anna a magyar népmesék tér- és időviszonyait elemezte *A tér és idő megjelenítése a magyar népmesékben* című dolgozatában. E témakör részletes kidolgozása lényeges hozzájárulás lenne mesekutatásunk fejlődéséhez. Nálunk szokatlan és nem is szorosabban a folklorisztikához tartozó témát érintett Leea Virtanen: *Halál-szimbolika a természetfeletti élményekben* című előadása, amellyel kapcsolatban a vita is arra irányult, hogy a rendkívüli hiedelemtörténetek mennyiben tekinthetők népköltészetnek. Jung Károlynak (Újvidék—Novi Sad) a halotti koronáról szóló beszámolója — a szerző távollétében — csak megemlítésre került, pedig érdekes lett volna a külföldi kutatók véleményét hallani e nemzetközi kapcsolódású témával kapcsolatban. Aili Nenola-Kallio kiváló előadásában *(Az ‚én' és a ‚másik' kifejezése rituális*

helyzetekben) finn siratószövegeket elemzett, olyan módszerrel, mely a magyar siratószövegek vizsgálatában is utat mutathatna (noha a szerző célja nem összehasonlító vizsgálat volt, sőt kifejezetten el is utasította a genetikus kapcsolatok kutatását). A karjalai, ingermanlandi lakodalmi siratók és akár a magyar siratók szövegei közt így is rendkívül érdekes stilisztikai és emocionális párhuzamok figyelhetők meg. A feltehető orosz párhuzamokra még nincs elég adatunk.

A második nap délutánján az immár évtizede folyó budapesti május-elseje-kutatás keretében az 1979-ben felvett kutatófilmet vetítették le. Céljuk az volt, hogy a jelek életét, működését bemutassák a társadalmi szemiotika hazai célkitűzésének megfelelően. HOPPÁL Mihály záróelőadása *(Szimbólumok a magyar népművészetben* címmel) népművészeti motívum értelmezését foglalta össze. A videotechnikával és zenével körített bemutató vitája inkább a szokásszerűségre, mint magára a motívumanalízisre vonatkozott, noha az összehasonlító és elfogulatlan motívumelemzésre folklorisztikánkban még egy ikonográfiai archívum felállítását megelőzően is szükség lenne.

A záróülésen VOIGT Vilmos és Lauri HONKO beszámolt az eddigi finn—magyar folklorisztikai szimpóziumok eredményeiről, valamint vázolta a következőkkel kapcsolatos tennivalókat. Lauri HONKO *Folklorisztikai terepmunka és a hagyományalakulás szabályszerűségei* című dolgozata alapján beszámolt a turkui Finnugorista Kongresszus folklorisztikai részeinek előkészítéséről.

Összefoglalóan kiemelhetjük az előadások tematikus sokrétűségét, nagy anyagra támaszkodó jellegét. Az ilyen kisebb megbeszélések előnye, hogy élénk, gyakran éles és szókimondó vitára adnak lehetőséget, ami nagy kongresszusokon ma már megvalósíthatatlan. A különböző nézetek nem ellenségeskedést vagy egymás módszertani lebecsülését tükrözik, hanem a megnövekedett vitaigényt, amely mindkét fél részéről megvan. A kiváló tudományos és személyi kapcsolatban álló finn és magyar folkloristák között voltaképp a szakma legmagasabb színvonalú vitái zajlottak le. Ezeket szükséges lenne folytatni otthon is, saját kollégákkal — bár ennek megoldatlan voltát mindkét fél résztvevői most is kifejezték.

Ami a témát illeti, a szimbolikus antropológia és a szimbolikus folklorisztika nemzetközileg is előtérbe kerülő áramlatok, ahol azonban nem annyira a teoretikus és módszertani áttekintés, mint a konkrét példák vizsgálata hiányzik. Etnológiai jellegű tárgykörökkel már többet foglalkozott a kutatás, és az amerikai meg angol kutatók itt valóságos irányzatokká csoportosultak. A budapesti megbeszélés nem egy új irányzat zászlóbontása volt, hanem témák és módszerek kicserélése. A résztvevők továbbra is sokféle elgondolás szerint vizsgálják majd a folklór különböző jelenségeit, de talán több és egységesebb figyelmet fordítanak majd a szimbolikus értelmezés lehetőségeire és nehézségeire egyaránt.

Műfaji áttekintésben természetesen a már sokszor feldolgozott témák kerültek elő: rítusszövegek, mondák, mesék, új elemként a népművészet és napjaink sokrétű, már nem is mindenben folklórnak nevezhető ünnepei. Itt még sok irányban lehetséges bővülés, elmélyedés. Erre egyébként a viták során is többen utaltak.

Úgy látszott, mind a finn, mind a magyar folkloristák jól használták fel a szimpózium adta lehetőséget.

A szimpózium utáni napon az érdeklődők különböző tudományos intézményeket, kiállításokat látogattak meg, a Néprajzi Múzeumban szokás-filmek bemutatóján vettek részt. A finnek kívánságának megfelelően végül kétnapos gyűjtéssel egybekötött vidéki látogatásra került sor. Az MTA Zenetudományi Intézetének, a Népművelési Intézetnek, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának segítségével északmagyarországi községekben siratókat, népi gyermekjátékokat, népdalokat, lakodalmas szokásokat ismerhettek meg. Sárospatakon, Miskolcon múzeumi gyűjtemények meglátogatása is programba volt iktatva, és a kalauzolásban is részt vettek a múzeológus kollégák. Az utolsó napon még lehetőséget kaptak a finn vendégek a Galgamenti Népművészeti Találkozó megtekintésére.

Paládi-Kovács Attila

Szeminárium a csehszlovákiai magyar lakosság néprajzi kutatásáról

Dunaszerdahely, 1980. május 26—28.

A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete és a CSEMADOK Központi Bizottsága 1980. május 26—28-án Dunaszerdahelyen (Dunajská Streda) rendezte meg *A csehszlovákiai magyar nemzetiségi néprajzkutatás elméleti és gyakorlati problémái* címet viselő tudományos tanácskozást. A tematika kialakításába bekapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja is, amely a szlovák akadémiai intézettel kötött három évre szóló együttműködési munkatervben kötelezettséget vállalt a magyarországi etnográfusok részvételének megszervezésére is. Ugyanis a szlovákiai rendezők elgondolása az volt, hogy a tematikában kiemelten szereplő kérdések mindegyikéről tartson előadást egy-egy szlovákiai és magyarországi előadó. Ez a „párhuzamos szereposztás" a tematika mélyreható, többnézőpontú feldolgozását kívánta elősegíteni. A szeminárium előadásai ennek megfelelően az alábbi kérdések köré csoportosultak:

1. A nemzetiségi néprajzkutatás elméleti problémái.
2. Szlovák—magyar etnokulturális összefüggések.
3. A csehszlovákiai magyarság néprajzi kutatásának eddigi eredményei.
4. A csehszlovákiai magyarság néprajzkutatásának módszertani és szervezési kérdései.

A háromnapos szemináriumot Dunaszerdahely modern művelődési házában rendezték meg. Az ünnepélyes megnyitó után — amelyen megjelent György István a CSEMADOK vezető titkára, Bodrogi Tibor, az MTA Néprajzi Kutatócsoport igazgatója, a szlovák néprajzi intézmények vezető munkatársai — az első előadást Emília Horváthová tartotta *A nemzetiségkutatás elméleti problémái a marxista etnográfia aspektusából* címen. Referátumában nem csupán elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozott az újabb szovjet eredmények alapján, hanem gyakorlatiakkal is. Felvetette, hogy a szlovákiai magyarság számára országos hatókörű, központi múzeumot kellene létesíteni néprajzi profillal. Hivatkozott az ukrán nemzetiség Svidníken működő múzeumára, amely önálló, ukrán nyelvű évkönyvet ad ki. Úgy ítélte, hogy a magyar bázismúzeumhoz a káderek rendelkezésre állnak. Sürgette Szlovákia többi nemzetiségének, a németeknek, a lengyeleknek néprajzi kutatását is. Ezek a gondolatok, javaslatok a tanácskozás folyamán még többször felmerültek, széles visszhangra találtak. Kósa László *A nemzetiségek néprajzkutatásának problémái napjainkban* címmel tartott referátumában az etnicitás és a népi kultúra összefüggéseit, a nemzetiségi kultúrák archaizmusát és az interetnikus kapcsolatok kérdéskörét vizsgálta. Matúš Kučera történész *A magyar—szlovák kapcsolatok történelmi gyökerei* című referátumában a két etnikum első találkozásáról, az érintkezés és együttélés kezdeti szakaszáról értekezett. Soňa Kovačevičová *A szlovákiai magyar népi kultúra differenciálódása a Szlovák Néprajzi Atlasz kutatásai fényében* című előadása a kultúra táji tagolódásának ökológiai alapjait fejtegette. Az atlasznak 37 magyar, 14 ukrán, 4 gorál és 4 (volt) német kutatópontja van. Ujváry Zoltán referátumában egy szűkebb táj település- és népességtörténetével, gazdasági kapcsolataival foglalkozott *(A kolonizáció és migráció szerepe a gömöri magyarok népi kultúrájában)*. Viera Urbancová azt vizsgálta, hogyan jelentkezett a nemzeti kérdés, a szlovák—magyar együttélés a szlovák néprajztudomány előfutárainak, így Bél Mátyásnak és Csaplovics Jánosnak a munkáiban *(A politikai és szociális determináció befolyása a régi Magyarország népei néprajzi kutatásában)*. Az interetnikus kapcsolatok formáit, a kommunikációt lehetővé tevő nyelvismeret megszerzését, a nyelvhasználat változásait kutatta Paládi-Kovács Attila előadása *(Cseregyermekek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben)*. Adatai azt mutatták, hogy ameddig az emlékezet csak elér, az 1860-as évektől kezdve a II. világháborúig élt a cseregyermek-küldés szokása Gömör magyar és szlovák parasztsága körében. Végh László szlovákiai szociológus a magyar nemzetiség körében végzett szociológiai felmérés eredményeiről, a bilingvizmus terjedéséről, a különböző szintű közösségek nyelvhasználatáról számolt be. Méry Margit a CSEMADOK Központi Bizottsága által irányított, szervezett néprajzi gyűjtőmunka eredményeit értékelte, Ján Podolák pedig az Etnológiai Kabinet által szervezett kollektív gyűjtések eredményeit vette számba.

A továbbiakban kitűnt, hogy legeredményesebben a népdal, népzene és

néptánc kutatása folyt, bár számos akadály nehezíti ezt a munkát ma is (Oskár Elschek: *A szlovákiai magyar etnikum népzenei kutatásának jelenlegi állapota.* Martin György: *A magyar nemzetiségi néptánckutatás eredményei és feladatai.* Ág Tibor: *A népdalkutatás eddigi eredményei és perspektívái.* Sebők Géza: *A néptánckutatás jelenlegi állapota és problémái.* Takács András: *A szlovákiai magyar néptáncgyűjtés az 1950–60-as években).* Szorító gond, hogy az összegyűjtött hatalmas anyagból eddig alig publikáltak valamit, és az utóbbi években a gyűjtés is megakadt. Nincs együttműködés a kutatásban érdekelt szlovák akadémiai intézet, a CSEMADOK és a magyarországi intézetek között.

Igen tanulságos volt Marta Sigmundová és Zita Škovierová (mindketten a Komenský Egyetem Etnológiai Kabinetjének munkatársai) közös referátuma, amely két magyar–szlovák vegyeslakosságú falu társadalmának újabb alakulását mutatta be. Nagypeszek és Százd magyarjai protestánsok, szlovákjai katolikusok. A szlovákok a török kiűzése után, majd az 1920-as években érkeztek, mint kolonisták. Magdaléna Pariková és Peter Slavkovský a régi Hont vármegye agrikultúrájának tükrében vizsgálta a szlovák–magyar kapcsolatokat. Marczell Béla a csallóközi múzeum néprajzi gyűjtőmunkájának eredményeiről, Buday Endre (Kolony – Kolínany) Dél-Szlovákiában végzett népi építészeti kutatásairól, Tóth Izabella (Dunaszerdahely) népi gyógyászati gyűjtéseiről, Jókai Mária (Lédec–Ladica) a Zobor-alji népviseletek gyűjtéséről, dokumentálásáról számolt be.

Múzeumuk magyar vonatkozású néprajzi kutatásairól szólt Mojmír Benža, a mártoni Szlovák Néprajzi Múzeum igazgatóhelyettese, továbbá Ludovit Neufeld (Kassa–Košice), Szanyi Mária (Galánta) és Katarina Rényiová (Léva – Levice). A Pest megyei múzeumok szlovák vonatkozású kutatási eredményeiből adott ízelítőt Ikvai Nándor és Sándor Ildikó előadása. Halász Péter az amatőr néprajzi gyűjtők magyarországi munkájának szervezéséről, eredményeiről szólt, s a hozzászólásokból kirajzolódott a szlovákiai magyar néprajzi kutatás társadalmi munkásainak tevékenysége is (Csáky Károly, Csáji Bertalan, Varga László, Molnár László, Csókás Ferenc, Gedai Sándor).

A dunaszerdahelyi tanácskozás megmutatta, hogy a csehszlovákiai magyarság néprajzi kutatása az elmúlt 2–3 évtizedben sok szép eredményt hozott. Fontos eredmény ez a szeminárium is, amely mérföldkő lehet a kutatómunkában, a szlovákiai magyar tudományosság fejlődésében. A rendező szervek ígéretet tettek az elhangzott előadások és hozzászólások kötetbe rendezésére és megjelentetésére. A szlovákiai magyarok körében folytatandó néprajzi kutatás feladatait mérlegelve a tanácskozáson elhangzott javaslatok alapján határozat született e munka koordinálására, intézményi, szervezeti kereteinek bővítésére. A megfogalmazott és a tanácskozás végén felolvasott ajánlásokat továbbítják az arra illetékes kulturális és tudományos irányító szervekhez. Végül is a tanácskozás résztvevői egybehangzóan sürgették egy magyar nemzetiségi néprajzi bázismúzeum létesítését. Ennek a múzeumnak Dunaszerdahely adhatna otthont, az a város, amely ennek a kifogástalanul megrendezett tudományos tanácskozásnak is helyet adott.

Hivatalos záró állásfoglalás

„A Szlovák Tudományos Akadémia Nemzetiségi Bizottsága, a SZAT Néprajzi Intézete, az MTA Néprajzi Kutató Csoportja és a CSEMADOK szintjén „A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatásának elméleti és gyakorlati problémái" címmel rendezett szeminárium jó visszhangot váltott ki tudományos, múzeumi, közművelődési és más intézményekben, valamint a csehszlovákiai magyar lakosság népi kultúrája iránti további érdeklődők sorában. A szemináriumon 35 referátum és vita-felszólalás hangzott el. 104 résztvevő jelent meg, köztük 9 tudományos munkatárs a Magyar Népköztársaságból. Részt vettek a szemináriumon Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága, a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala, a Dunaszerdahelyi Járási Pártbizottság és a Járási Nemzeti Bizottság képviselői, ami kiemeli a rendezvény nem csupán tudományos, hanem társadalmi visszhangját és jelentőségét is.

A CSKP XV. kongresszusának Csehszlovákia nemzetei és nemzetiségei fejlődéséről kialakított állásfoglalásai, valamint *A társadalomtudományok egységes progamja a XV. pártkongresszus után* című dokumentumokban foglaltak szellemében teljes mértékben sikerült elérni a szemináriumon tervezett céljait, eszmei és tartalmi irányát.

A szeminárium felvetette a csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása aktivizálásának szükségességét mind a tudományos feladatok megoldása, mind a jelen társadalmi gyakorlat feladatainak

megoldása szempontjából. Főként a magyar nemzetiség etnokulturális fejlődése problematikájának feldolgozását emelte ki a szocializmus építésének feltételei között, valamint a történelmi és jelenkori folyamatok megvilágításának szükségességét is, különös tekintettel a meghatározó közös vonásokra mind Csehszlovákia nemzeteinek és nemzetiségeinek népi kultúrája fejlődésében, mind a szocialista közösség népi kultúráinak fejlődésében.

A referátumok és a vita-felszólalások megvilágították és egyben felvetették a mostani szlovákiai etnikai és interetnikai folyamatokat érintő elméleti kérdések további és elmélyültebb megoldásának szükségességét. Új fényben mutatták be azon tudományos és egyéb intézmények néprajzi kutatásainak eddigi eredményeit, amely intézmények összegezés és általánosítás után kialakíthatják a további szakosított kutatás bázisát. Felvetették a magyar nemzetiségi néprajzkutatás koordinálásának problémáit mind a hazai tudományos, múzeumi, közművelődési és más intézmények, mind csehszlovákiai és magyarországi tudományos intézmények között. Előtérbe kerültek e problémakör tervszerű néprajzi kutatásához biztosítandó anyagi és káderkérdések is. Végül széleskörű információcserére került sor tudományos, múzeumi és népművelési munkatársak elért eredményeiről és működésük különböző problémáiról, úgyszintén a nem hivatásos kutatók tevékenységéről. Javasolják az érdekelt és kompetens intézményeknek, hogy az Állami Kutatási Alapterv célkitűzései szerint dolgozzanak ki irányelvet a csehszlovákiai magyar, valamint a többi nemzetiség további néprajzi kutatására. Ezen irányelv alapján kellene valóra válniuk az elméletben és gyakorlatban egyaránt indokolt, a jelen tudományos, társadalmi és politikai szükségletek alapelveiből kiinduló tudományos terveknek. Ezen a szakaszon együttműködésre kellene törekednie az SZTA néprajzi Intézetének, Művészettudományi Intézetének, és Társadalomtudományi Intézetének, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Etnográfiai és Folklorisztikai Intézetének, a CSTA Szilézia Intézetének, a Komensky Egyetem Bölcsészeti Kara Etnológiai Kabinetjének, a Szlovák Néprajzi Társaságnak, a Kultúrakutató Intézetnek, a Közművelődési Intézetnek, a CSEMADOKnak, valamint a központi és területi múzeumoknak.

A tervszerű és koordinált csehszlovákiai magyar nemzetiségi néprajzkutatás feltételeinek megteremtése érdekében fontolóra kell venni egy központi múzeumi intézmény létrehozását (a szvidnyiki Ukrán Kultúra Múzeuma analógiájára), akár egy már meglevő intézmény személyi állományának erősítésével és munka-koncepciójának megváltoztatásával, akár új intézmény alakításával. Ebben kellene megteremteni a feltételeket a csehszlovákiai magyar nemzetiség anyagi és szellemi kultúrájának és folklór-alkotásainak központi dokumentációjára. A szakmai és módszertani segítséget biztosíthatnák az SZTA és a CSTA tudományos munkahelyei, valamint a Komensky Egyetem Bölcsészeti Karának Etnológiai Kabinetje is.

Az az igény is kifejezésre jutott, hogy az SZTA mellett működő Szlovák Néprajzi Társaság bizottsága aktivizálja a Szlovákiai Nemzetiségek Népi Kultúrakutató Bizottság tevékenységét, és nyújtson szakmai és anyagi segítséget mind a csehszlovákiai magyar etnikum kutatásához, mind előadások tartására ebből a tárgyból.

Érezhetően szükséges a hatásosabb módszertani segítség a Közművelődési Intézet Múzeológiai Kabinetje és Nemzetiségi Osztálya részéről is az amatőr kutatók és önkéntes munkatársak képzéséhez a szakköri tevékenység területén.

Kívánatos az intenzívebb együttműködés feltételeinek kialakítása a CSEMADOK járási bizottságainak folklór-tanácsadó testületei és a területi múzeumok között.

A tudománynépszerűsítő és kiadói munka területén önálló, a csehszlovákiai magyar nemzetiségi néprajzi kutatások eredményeinek szánt rovat létrehozását ajánlják a *Népművelés* című folyóiratban, továbbá a *Néprajzi Közlések* c. kiadvány terjesztését, a Madách Kiadóban pedig önálló sorozat indítását a csehszlovákiai magyar etnikum népi kultúrájával foglalkozó publikációk számára.

A Csehszlovákiában élő nemzetek és nemzetiségek kultúráinak kölcsönös megismerése érdekében nagyobb súlyt kell helyezni a magyar nemzetiségi néprajzkutatás eredményeinek szlovák nyelvű publikálására is.

Ajánlják, hogy rendezzenek rendszeresen szemináriumokat a Csehszlovákiában élő magyar és más nemzetiségek néprajzi kutatásának problematikájáról.

Azt az igényt nyújtották be a szeminárium szervezőihez, hogy mihamarabb tegyék közzé az elhangzott felszólalásokat.

Végezetül azt ajánlották, hogy a záróállásfoglalás tartalmát hozzák az illetékes felsőbb szervek és a többi érdekelt intézmény tudomására."

Kresz Mária

A 13. Nemzetközi Fazekasszimpozion Păltiniş, Román SzK.

1980. május 27—junius 1.

Sibiu-Nagyszeben mellett fent, a havason került sor a nagyszebeni Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottságnak és bukaresti központjának szervezésében a Münchenben székelő „Deutsches Hafnerarchiv" munkatársainak 13. összejövetelére. A fazekasság müncheni archívumát néhai Paul Stieber szervezte, vezetője dr. Ingolf Bauer, a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum múzeológusa. E múzeum birtokolja Stieber kerámiagyűjteményét, a délnémet népi fazekasság legteljesebb kollekcióját. A Stieber által szervezett évi összejövetelek színhelye eddig többnyire Ausztriában volt, a tulajdonában levő dél-tiroli havasi kunyhóban, szimpozion a szó szoros értelmében, együttevés egy tálból családias jelleggel. A többnapos megbeszélés kezdettől fogva nemzetközi jellegű, németek és osztrákok mellett román és csehszlovák kerámiakutatók is részt vettek rajtuk, több ízben magyar kutatók is. Stieber érdeklődése a kerámia iránt Japán ihletésű, a tárgyak formája és arányrendszere érdekelte. Mint racionalizálással foglalkozó mérnök a kutatás racionális megszervezésére törekedett, minél teljesebb bibliográfiára, a nemzetközi kapcsolatok kiterjesztésére, a dokumentálás tökéletessé tételére. Igen fontosnak tartotta a technológiai megközelítést, technikai szakemberekkel való együttműködést.

A kerámia-kutatók körének ez volt az első szocialista országban tartott összejövetele, mégpedig sokkal nagyobb létszámmal, mint korábban: a résztvevők száma kb. 60 volt, mintegy 40 előadás hangzott el. Érthetően a müncheni csoport volt a legnagyobb, néhány osztrák és svájci munkatárssal; természetesen nagy számban voltak jelen romániai kutatók, Csehszlovákiából egy szakember, Magyarországról pedig hárman voltunk jelen, Duma György és Nagybákay Péter mellett e sorok írója.

A központi téma a fekete edény problematikája volt, de a népi fazekasságról más előadások is elhangzottak. A fekete kerámia technológiai kérdéseit főleg a német Werner Endres tárgyalta, valamint Duma György. A bécsi Hermann Steininger — az ausztriai éremmel datált edények szakértője — a pontos korszakra meghatározható fekete edényekről beszélt. A Passau melletti Hafnerzell polgármestere, Rudolf Hammel a grafitos fekete edényt ismertette (e típust Magyarországon „bécsi fazék" néven emlegették); több mint 3000 mesterjelet gyűjtött össze eddig és városában fazekasmúzeum megnyitását tervezi 1981-re. Herbert Hoffmann, a romániai népi iparművészet irányítója, a fekete cseréppipák égetéséről beszélt (és általános sikert ért el a konferencia eredményeit összefoglaló rögtönzött tréfás költeményével). A romániai fekete kerámiát a moldvai Marginea fazekasközpontban készült kitűnő filmből ismerhették meg a szimpozion résztvevői. Mivel Magyarországon a fekete kerámia és a „korsós" mesterség szorosan összefonódik, felszólalásomban a Kárpát-medence korsótípusairól beszéltem és rámutattam arra a nagy hasonlatosságra, amely a nyugat-dunántúli vizes korsók (példa az ún. „kebelei-korsó") és a székely, csíkmadarasi korsók között fennáll.

Több előadás hangzott el más kerámiai témákról is. Nagy érdeklődést váltott ki František Kalesný beszámolója a habán kerámia néhány kérdéséről, az újabb kutatási eredményekről. Kalesný 1978-ban kitűnő kiállítást rendezett a pozsonyi városi múzeumban a szlovákiai múzeumokban lelhető habán kerámiából, e kiállítást Prágában is bemutatták. Gertrud Benker, a müncheni *Volkskunst* c. folyóirat szerkesztője a cserépedények konyhai szerepéről beszélt, adatait főleg régi szakácskönyvekből merítve. Nagybákay Péter a zöld ólommázas magyar „céhkorsók"-ról szólt, különösen a dunántúliakról. Lucia Neagu, a bukaresti Képzőművészeti Főiskola kerámia szakának tanára arról tartott előadást, hogy a népi hagyományok szelleme hogyan alkalmazható ma a kerámiaművészet tanításában. Jelenkori romániai kerámiát tartalmaz a Zaharicinschi házaspár birtokában levő bukaresti gyűjtemény, ezt Cornel Irimie, a Brukenthal Muzeum igazgatója ismertette. Horst Klusch, a házigazda, a szebenvidéki szász kerámiáról tartott kitűnő előadást.

Érdekesek voltak a bemutatott filmek. Az idézett Marginea filmen kívül még kettő foglalkozott egy-egy fazekasközponttal; a Havasalföldről Oboga és a bukovinai Radauz-i híres Colibaba mester művészetével. Nagy élményt jelentett a cucutenei őskori kerámiáról készített művészi film is.

A nagyszebeni rendezők felejthetetlen kirándulásokról gondoskodtak. A Bru-

kenthal Múzeum technológiatörténeti szabadtéri múzeuma oly nagy, hogy csak az öt fazekasudvar megtekintésére jutott idő; Marginea, Oboga, a máramarosi Izaszacsal (Săcel), a bánáti Szárcsa (Sasca), a Fehér-Körös forrásvidékénél levő Obersia (Obârsia) és a székelyföldi Korond. Az öt fazekasház lehetővé teszi Románia fazekastechnológiáinak összehasonlítását mind a korong, a kemence, mind a formakincs tekintetében. Meglepetés volt például, hogy a bánáti központ mekkora hasonlatosságot mutat a dunántúli fazekassággal (például Csákvárral), arra kell gondolni, hogy talán észak-dunántúli telepeseknek tulajdonítható ez a rokonság.

A Brukenthal Múzeum, a Szeben melletti Rasinar román falu múzeuma és a szomszédos Cristian szász falu is igen gazdag élményt nyújtottak; a szász faluban valóságos lakodalmi ebéddel vendégeltek meg. Az összejövetel fénypontja az utolsó nap volt: országos fazekasvásárt rendeztek Horezban, Olténia híres fazekasközpontjában, ahová az Olt folyó mentén a Vöröstoronyi szoroson keresztül mentünk. A vásár minden résztvevője egy-egy kis faházban állította ki áruját, így minden házikó előtt egy-egy központ jellegzetes edényeit láthatta együtt a vásárló. A fazekasvásárra csak a jó és szép minőségű árut engedték be, a legszebbeket díjazták. Örömünkre székely fazekasok is jelen voltak, korondiak és csíkiak, és természetesen számos román központ képviselői. Legnagyobb számban a helybeliek, Horez faluban még az úttörő gyerekek is fazekalnak és apró fiúcskák mutatták be a korongolás tudományát.

Kisbán Eszter

Az Erixon-díjról

Sigurd Erixon úgy végrendelkezett, hogy a munkái kiadásából, újrakiadásából befolyó jövedelem szolgálja az európai etnológia fejlődését. Az alapítvány gondozására, fölhasználására öt tagú bizottság, a Sigurd Erixon Komité alakult. E bizottság alapította az Erixon-díjat olyan európai kutatók kitüntetésére, akik a szaktudomány színvonalas művelése mellett a nemzetközi együttműködés, tudományos kapcsolatok kiépítése terén is kiemelkedő érdemeket szereztek. A díjat, amely Skandináviában teendő kutatóutat biztosító ösztöndíj, 1973-ban, a Nordiska Museet centenáriumi ünnepségéhez kapcsolódva adták ki először. Akkor Hofer Tamás és Günter Wiegelmann kapták meg.

1980-ban az Erixon-díjat Andrásfalvy Bertalannak, a Magyar Néprajzi Társaság főtitkárának ítélték. Ez alkalomból a bizottság tagjai májusban látogatást tettek Magyarországon. Hazánkban üdvözölhettük Edvard Reutetswärd elnököt és a bizottság tagjait, Karl-Olov Arntsberget, Åke Hultkrantz professzort, Hans Nettelbladtot és Skans Torsten Nilssont, a Nordiska Museet osztályvezetőjét, akik Pécsett, a Janus Pannonius Múzeumban rendezett kis ünnepség keretében adták át Andrásfalvy Bertalannak a megtisztelő kitüntetést.

A svéd vendégek május 5-én a Néprajzi Múzeum rendezésében előadáson számoltak be a svéd etnológia jelenlegi problémáiról. Arntsberg a jelenlegi kutatási irányzatokat jellemezte, Hultkranz professzor a csupán történeti forrásokból ismert lapp samanizmus rekonstruálásának eredményeit ismertette.

Voigt Vilmos

Harmadik állatepika-kutató konferencia

Münster, 1979. október 26—28.

Néhány évvel ezelőtt angol, francia, holland, német, belga filológusok elkezdték a középkori állatepika-kutatók nemzetközi értekezleteit, amelyek közül immár a harmadikra került sor. A szűk létszámú megbeszéléseken a témakör irodalmi, mitológiai, művészettörténeti, néprajzi, ikonográfiai kérdéseivel foglalkoznak. Eddig nem jelent meg nyomtatott anyag a konferenciákról, most is csupán stencilezett áttekintés jutott el hozzánk. Innen tudjuk, hogy a 24 előadás (amelyeknek csak egy-

egy lapos kivonatait adják) igen széles tárgykört érintett. A konferenciák érdemét is láthatjuk, ha megemlítjük, hogy ezek között szóba került a *Renard*-történetek sok vonatkozása, a fehér-szarvasábrázolások, a normann fabliau műfaja, az indiai legendás állatvilágról szóló középkori tudósítások, a középkori fabulák sok problémája, középkori angol állat-szobrok, a bestiáriumok tartalma és illusztrációi, a goliardizmus, a középkori madár-szimbolika, az ember alakú rókák, a béka-egér harc epikája, az állatepika műfajelméleti problémái stb. Középkori magyar irodalmunk és folklórunk megértéséhez lényegi hozzájárulás lenne, ha e témakört alaposabban ismernénk és belekapcsolódhatnánk a nemzetközi tudós társaság munkájába.

Voigt Vilmos

A jugoszláviai magyar bibliográfiák első évtizede

Pastyik László összeállításában 1970 márciusában jelent meg *A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalomtörténeti repertóriuma* c. összeállítás (*A Hungarológiai Intézet Bibliográfiai Füzetei 1.* számaként). Azóta is a szerző és az újvidéki hungarológiai intézet változatlanul a kiadók. A füzetek közül a 2. az 1969. évi hasonló anyagot adja, a 3. *A Szabadkai Népszínház magyar társulata 1945—1970* műsor és bibliográfia-áttekintést nyújt. Az éves bibliográfiák sorában az 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, és legutóbb, a 11. füzetként 1979-ben az 1977. év anyaga jelent meg, vagyis a szükséges mintegy két évnyi késéssel kurrens bibliográfiát kapunk. A címben szereplő „magyar irodalom" voltaképpen 'magyarnyelvű publikációk' értelemben használatos, hiszen a legutóbbi füzetben is így szerepel a könyv, könyvkiadás, sajtó, nyelvtudomány, irodalomtudomány, színművészet, film és televízió, rádió anyaga. Újabban évenként több mint 1000 tétel szerepel. A nyelvtudományban, illetve irodalomtudományban számos folklorisztikai és néprajzi érdekű munkával. Hovatovább tízezernyi a regisztrált tétel, ezért célszerű volna, hogy tematikusan is figyelemben tartsuk, mivel sokszor máshonnan nem ismert művek itt kerülnek bemutatásra.

A jubileumon az összeállítónak és a kiadó intézménynek pedig nemcsak azt kívánjuk, hogy minél több összeírni valója legyen, hanem azt is, hogy a többi társadalomtudománnyal kiegészítve, a bibliográfia mielőbb a jugoszláviai hungarológia teljes könyvészetévé váljon. Ehhez azonban a magyarországi társintézmények szorosabb együttműködésére volna szükség.

ISMERTETÉSEK

Etnografija Južnih Slavena u Madjarskoj. Studije. A magyarországi délszlávok néprajza. Tanulmányok. I—II—III. Főszerkesztő: BALASSA Iván. Magyar Néprajzi Társaság — Tankönyvkiadó, Budapest, 1975., 1977., 1979. 159; 217; 178 l., képekkel, térképekkel, rajzokkal.

Jung Károly

A magyarországi délszláv nemzetiség néprajzának kutatása tisztes hagyományokra tekinthet vissza; már a Magyarországi Néprajzi Társaság megalakulása előtt számos dolgozat és közlemény jelent meg, amelyben a történelmi Magyarország területén élő délszláv eredetű népcsoportok életét és hagyományait ismertették. Réső ENSEL Sándor könyve például (Magyarországi népszokások, Pesten, 1867) ma is értékes forrása lehet a nemzetiségi délszláv hagyományok ismeretének, s egyben a déli szláv néprajzkutatásnak is. Az Ethnographia első két évtizedének évfolyamai ugyancsak gazdag anyagot kínálnak a kutatás számára; tisztes kutatók nevének sorát lehete idézni, akik ma is értékes dolgozatok sorát tették közzé a magyarországi szerbek (rácok), horvátok (bunyevácok, sokácok), szlovének (vendek) népismeretének köréből. (A magyarországi délszláv nemzetiség néprajzi kutatásának történetét bibliográfiával együtt feldolgozta KISS Mária A magyarországi délszlávok folklórkutatásának áttekintése című kiadványában, Budapest, 1977. TIT Néprajzi Füzetek, 1977/2.)

Kelet-Közép-Európa későbbi történelmi viszontagságai sok egyéb mellett, dőntőez meghatározták az itt élő (valamint a nemzetiségi sorsba lépő) népcsoportok és nemzetrészek életét s a körükben végzett néprajzkutatást is. Így aztán a további évtizedek során a kezdeti magyarországi nemzetiségi néphagyomány-kutatás megtorpant, újabb számottevő publikációkra a második világháborút követő évtized után került csak sor. Ennek a kutatási időszaknak a terméséből tesz közzé az ismertetőnkben érintett három kötet mintegy negyedszáz dolgozatot.

A magyarországi délszláv nemzetiség néprajzát bemutató sorozat (a délszláv füzeteken kívül német, szlovák és román nemzetiségi néprajzi füzetek is sorozatosan megjelennek) több szempontból is figyelmet érdemel. Az anyanyelvi megjelentetés azt a méltánylandó szándékot példázza, hogy a népismeret anyaga kilépjen a szakmabelieknek szánt múzeumi évkönyvek lapjairól s egy helyen összegyűjtve visszajusson oda, ahol kialakult és följegyzésre került: a nemzetiségi olvasók körébe. Az anyanyelvi megjelentetés fontos továbbá azért is, mert a magyarországi délszlávok néprajzának anyaga ily módon bekerülhet a jugoszláv néprajz áramába is, hisz közismert, hogy a nyelvi archaizmusok mellett néprajzi archaizmusok is megőrződnek a nemzetiségi anyagban, olyan adatok, amelyek az anyanemzet nyelvében és néprajzában esetleg már nem reménlhetők. (A magyar néprajz számára például napjainkban is igen fontos archaikus adatokkal szolgál a környező országok nemzetiségi magyar néprajzkutatása.)

Bár az eddigi három kötetben összegyűjtött dolgozatok egy része már megjelent magyarul vagy valamely világnyelven (lásd KÓSA László tanulmányának irodalomjegyzékét a III. kötetben, valamint KISS Mária említett összefoglalását), mégis igen fontos a magyar néprajzkutatás számára is, hogy most már egy helyen is megtalálhatók. A néprajzi komparatisztika ugyanis nyilvánvalóan igen sokat meríthet majd e dolgozatokból, hisz a több évszázados magyar—délszláv együttélés vagy egymás mellett élés nem múlhatott el nyomtalanul a néphagyományban sem. A magyar és a nemzetiségi néphagyomány kisebb vagy nagyobb mérvű összefonódása aztán egyrészt a kölcsönhatási fokozatokra adhat választ, másrészt pedig értékes támpontok forrása lehet pl. folklórmotívumok, rítusmozzanatok stb. eredetének kiderítése és továbbélése kutatásának szempontjából. Az annyira hiányzó magyar—délszláv néprajzi egybevető vizsgálat szempontjából is fontosak ezek a kötetek, hisz a magyar néprajztudomány és a délszláv népek néprajztudománya is ezekben lelheti meg azokat az érintkezési pontokat, amelyek elősegíthetnék az elmélyültebb vizsgálat kialakulását.

Az eddig megjelent három kötetben láthatóan az a törekvés érvényesült, hogy a magyarországi délszláv nemzetiség mindhárom nagyobb csoportja, a szerbek, horvátok

és szlovének egyaránt helyet kapjanak bennük. A szlovén nyelvű dolgozatok szerzői között két szlovéniai néprajzkutató, Vilko Novak és Niko Kuret is szerepel egy-egy szöveggel, a dolgozatok többségének szerzője pedig a magyarországi nemzetiségi délszláv néprajzi kutatómunka vagy művelődési élet kiválósága. A szerzők sorában természetesen magyar néprajzkutatók is szerepelnek, akiknek szakterülete a délszláv nemzetiségi néprajz, vagy akiket a kérdés és tudománytörténete foglalkoztat.

Az első három kötet anyaga változatos. A közzétett dolgozatok mintegy harmada a szokásvilágot vizsgálja; ez a számbeli túlsúly egyrészt a kutatók érdeklődését példázza, másrészt szinkronban van a magyarországi szellemi kultúra kutatásának újabb irányvételével is: köztudott ugyanis, hogy éppen a népszokás-kutatás kullogott hosszú ideig a káprázatosan gazdag népdal-, ballada- és népmese kutatás után. Az eddig közzétett anyag további kétharmadát népdal- és balladapublikációk, tudománytörténeti összefoglalások, népi időjóslást taglaló dolgozat, névtudományi összefoglalás stb. képezi. Két dolgozat képviseli az anyagi kultúra vizsgálatának eredményeit, helyet kapott továbbá egy-egy dolgozat a bátyai kertészekről és a Vas megyei szlovének hajdinatermesztéséről is.

A magyar és délszláv néprajzkutatás tehát egyaránt joggal üdvözölheti a sorozatot, s remélhetően hasznát is veszi munkájában. Ennek érdekében szükség lenne arra, hogy a kötetek eljussanak a szerb, horvát és szlovén néprajzkutatókhoz is. Az elvi tanulmányok közlése mellett esetleg az is meggondolható lenne, hogy nem kellene-e a magyar—délszláv néprajzi komparatisztika újabb eredményeit is éppen itt publikálni, ezáltal a sorozat nemcsak tematikában izmosodna, hanem súlya is nagyobb lehetne a két ország nemzeteinek és nemzetiségeinek további tudományos párbeszéde és kutatási eredményei jobb megismerése útján.

Národopis Slovákov v Madarsku. Štúdie. A magyarországi szlovákok néprajza. Tanulmányok. I—II. Főszerkesztő: Balassa Iván. Magyar Néprajzi Társaság—Tankönyvkiadó. Budapest, 1975 és 1979. 186, 297 l., képekkel, térképekkel, rajzokkal.

Soňa Švecová

A Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályának megalakítása ösztönzően hatott a magyarországi szlovákok kutatására is, ebben a kutatómunkában új szakaszt nyitott meg, amely többek között a szabálytalan időközökben megjelenő *Národopis Slovákov v Madarsku* című tanulmánykötetek kiadásában is megnyilvánul. A kötetek szlovák nyelven jelennek meg, minden tanulmány végén magyar és német kivonattal. Magas szintű a nyomdatechnikai előállítás, mindkét kötetben kitűnő minőségű képanyag található. A kötetek főszerkesztője Balassa Iván, az első kötetet Gyivicsán Anna és Krupa András szerkesztette, Lami István és Manga János közreműködésével, a másodikat Krupa András és Lami István.

E kiadványsorozat megszületése a magyarországi szlovák és magyar szakmai körök együttműködésének eredménye és azoknak a kapcsolatoknak a gyümölcse, melyek már a múltban is kedvezően alakultak. Ezekről az előzményekről beszél Ortutay Gyula az első kötet előszavában, amikor a magyar néprajz hagyományait idézi: a régóta megnyilvánuló őszinte érdeklődést a Magyarországon élő nemzetiségek kulturális és társadalmi sajátosságai, értékei iránt. A kölcsönös megértés és megbecsülés mutatkozik meg a szerzők munkájában is. Vannak közöttük magyarországi szlovák és magyar szakemberek egyaránt.

A tanulmányok túlnyomórészt dokumentáló törekvésűek és terepen végzett gyűjtések anyagát közlik. Következik ez abból a körülményből is, hogy a magyarországi szlovákok kutatása csak az utóbbi évtizedben vált rendszeressé, a magyarországi néprajzi munka szerves részévé. Első feladat tehát a néprajzi jelenségek rögzítése, amelyekre további következtetések épülhetnek majd. Anyagrendszerező tanulmánynak tekinthetjük Manga János cikkét is a magyarországi szlovákok etnikai néprajzi csoportjairól. Ebben a településtörténeti adatokon kívül gazdag példatárat közöl saját folklórkutatásaiból is. (Mellesleg megjegyezzük, hogy a „Veľkopolský" vezetéknévből talán nem szükséges viselőjének lengyel származására következtetni, mert e név kialakulása idején aligha tételezhetünk fel „nagylengyel" regionális öntudatot. Viszont „Veľkopolci"-nak nevezik a mai napig is a közép-szlovákiai Veľké Pole — Pálosnagymező, Hochwiesen — német nemzetiségű község lakóit.)

A tanulmányok tematikailag a néprajz legkülönbözőbb területeire terjednek ki. A szokásvilágból az első kötetben egy tanulmány a halállal és a halottal összefüggő hiedelmeket, szokáscselekményeket ismerteti Békésről (KRUPA András), egy másik a lakodalmi szokásokat írja le Csanádalbertiről (JANECSKÓ János). A népköltészet témakörében UJVÁRY Zoltán a magyarországi Jánošik hagyományt mutatja be, KÁLMÁNFI Béla Esztergom környéki bányász népdalokat és végül GUNDA Béla a Bükk hegység szlovákjainak mitológiai lényekről alkotott fogalmait, mitológiai lényekbe vetett hitét.

Az anyagi kultúra területéről TÁBORI György két tanulmányában is a népviselettel foglalkozik, az első kötetben a békési ködmönökkel, a másodikban a tótkomlósi asszonyviselettel. Ugyanebben a kötetben VAJKAI Aurél a Budapest környéki szlovák faluk népi építészetét mutatja be, LAMI Eszter a kender megmunkálását Pest és Nógrád megyében. DEDINSZKY Gyula a csabai kolbászról, ZÓLYOMI József a Nógrád megyei szlovákok népi kultúrájának néhány kérdéséről (a szlovák és magyar csoportokat megkülönböztető, illetve összekapcsoló jegyekről) ír. Magyarországi szlovák csoportok életmódjáról, foglalkozásairól tájékoztat az első kötetben DEDINSZKY Gyula közleménye: „Szlovák parasztok élete csabai tanyákon", valamint PETIK Rezső írása a hegyközi drótosokról. A második kötetben JANECSKÓ János a Szarvasra települt szlovákok XVIII. századi életét vázolja 1743—1772 közt írt végrendeletek alapján, KOPPÁNY János pedig az alföldi szlovákok bérmunkáscsapatait, bandáit jellemzi.

A tanulmányok nemcsak tematikailag sokszínűek, sokfélék, hanem kiterjednek szinte valamennyi magyarországi szlovák csoport kultúrájára. Széles körű, sokszempontú kutatóprogramról tanúskodnak. A közleményeknek magas dokumentációs értéke van. Ez megnyilvánul a szövegek nyelvjárási lejegyzésében, főleg KRUPA András tanulmányaiban, a bőségesen közölt rajzokban, fényképekben, az adatközlők nevének, személyi adatainak feltüntetésében. Reméljük, hogy a kiadványsorozat folytatódik és fejlődik és — a kiadásában részt vevő szervezetek egyéb néprajzi publikációival együtt — alapot teremt a magyarországi szlovákok néprajzának összefoglaló feldolgozásához. A tanulmányok eddigi színvonala ehhez jó feltételeket igér.

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajzához. I. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 1975. 260 l.

Páldy Krisztina

A magyar néprajztudomány mindig is feladatának tartotta a Magyarországon élő nemzetiségek történelmének, társadalomszerkezetének, kultúrájának kutatását. A Magyar Néprajzi Társaság és a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége most közös kiadványsorozatot indított el ebben a témakörben.

A sorozat első kötetében három tanulmány foglalkozik a német telepítések történetével. HUTTERER Miklós általában ír a magyarországi német népcsoportról, vázolja a németség településtörténetét, a népcsoport szociális és etnikai tagolódását. A telepítések legkorábbi szakasza még a török hódoltság előtt játszódott le, és elsősorban a jelenlegi határainkon kívül eső, erdélyi szász és szepesi bányavárosok létrehozására irányult. E telepítések következtében jött létre azonban a mai Magyarországon Nagybörzsöny, valamint a nyugat-magyarországi német települések nagy része is. A török kivonulása után az elnéptelenedett területek újratelepítésére kezdődött el a szervezett német bevándorlás. E telepítési akció három szakaszban játszódott le:

1. III. Károly uralkodása idején (1689—1740)
2. Mária Terézia alatt (1740—1780)
3. II. József uralkodása alatt (18. század vége)

A szervezett telepítések ezzel be is fejeződtek, a XIX. században már csak belső mozgást, a túlzsúfolt területekről a ritkábban lakottak felé való átvándorlást figyelhetünk meg. A szerző felsorolja a telepítések helyét, a telepesek származását és nyelvjárását. A dolgozat szociológiai és történeti módszerrel elemzi a németség „sváb", „Schwaben" elnevezésének kialakulását.

SZABÓ Ferenc a Békés megyei németek betelepítésének XVIII—XIX. századi történetével foglalkozik. Csupán öt településről van szó, ezek: Gyula, Elek, Mezőberény, Almáskamarás és Gyoma. A Békés megyei németek letelepedésükkor vegyes nemzetiségű környezetbe kerültek, elszakadva az összefüggő magyarországi németlakta területektől. Hamar sor került az asszimilációra, mely a XIX. század második felére különösen az anyagi kultúra területén mutatkozott meg. A Békés megyei német telepesek szabadköltöző

jobbágyok voltak, terheiket szerződés rögzítette. A Békés megyei német települések a mezővárosi fejlődés, paraszti polgárosodás jellemvonásait mutatják. Jelentős volt bennük a kézműiparosok aránya is.

A tokaj-hegyaljai német telepítéseket Balassa Iván tanulmányából ismerhetjük meg. A szerző három telepítési akciót különböztet meg a XVIII. században:

1. A rakamazi német telep 1729-ben, Tokaj várossal szemben a Tisza túlsó oldalán. A telepesek robotmunkát végeztek, és évi adót fizettek. Viszonylagos jómódban éltek, megélhetésüket a szőlőművelés biztosította.

2. Rátka, Hercegkút és Károlyfalva benépesítése 1750-ben.

3. II. József telepítései 1780—1790 között. Mivel a lakosok a német nyelvterület legkülönbözőbb részeiről származtak, jobban megértették egymást magyarul mint nyelvjárásaikon, így anyanyelvüket viszonylag hamar elfelejtették. A szerző tapasztalata szerint a magántelepítések nyelvüket és szokásaikat általában tovább megőrizték, mint az államiak, aminek az lehet a magyarázata, hogy az ily módon letelepített lakosság viszonylag összefüggő területről származott, nyelvében, szokásaiban egységesebb volt.

A magyarországi németek anyagi kultúráját három tanulmány képviseli a kötetben.

Manherz Károly dolgozata a pulai takácsmesterséget mutatja be. Pula kisközség Nagyvázsony mellett. A szerző 1969—70-ben gyűjtötte anyagát, adatközlője Szauer Ágoston pulai születésű takácsmester, a gyűjtés idején a nagyvázsonyi múzeumban tevékenykedett. A tanulmány részletesen ismerteti a mesterség munkafolyamatát a nyersanyag előkészítésétől a készáruig, valamint német terminológiáját.

A magyarországi német népviselettel általában Szeitl Éva dolgozata, a mezőberényi német viselettel Hentz Lajos ismertet meg bennünket. Általában elmondható, hogy a Magyarországra telepített németek viselete az új környezet hatására más irányba fejlődött, mint az otthon maradottaké. Szeitl Éva a magyarországi német viseletet hat csoportba osztja tájegységek szerint. A táji csoportokon belül a szerző külön vizsgálja a nem, életkor, alkalom és évszak szerint eltérő öltözeteket.

A mezőberényi viseletről az 1880-as évekkel kezdődően kapunk képet. Az itt letelepedett németek eredeti viseletére vonatkozóan semmiféle adat nem állt a szerző rendelkezésére. Az adatgyűjtés során összeállt kép az egykori alföldi mezővárosi viselettel mutat hasonlóságot. A régi férfiviseletben nagy fontosságú a vászonruha, de a XIX. század elején már a bőr és posztóruhák is kimutathatók. A nőknél ekkor az ingvállas-pruszlikos és a réklis viselet együtt jelentkezett. A század közepétől a női ruházat polgáriasabb irányba fejlődött. A második korszakban, a századforduló éveiben a férfiaknál előtérbe kerülnek a szövetből és posztóból készült ruhák, a női viseletben pedig egyre jobban elkülönülnek a különféle alkalmaknak megfelelő öltözetek. E korszak német viseletére a mértéktartás és a paraszti jelleg megőrzése volt jellemző. Az 1920-as évektől a női viseletben általánossá válnak az egybe varrt ruhák, a férfiaknál pedig a teljes posztó öltözetek. Napjainkban ez a közösségi ízlést mutató viselet már csak az idősebbek öltözködésében található meg.

A tanulmánykötet a szellemi hagyományokról sem feledkezik meg. Mester György eleki német gyermekdalokat, mondókákat és szöveges játékokat ad közre, 53 gyermekdalt és mondókát, 22 dallamot. A szövegek után a nyelvre, versformára vonatkozó megjegyzéseket találunk. Vargha Károly a Pécs környéki bányászok meséit és mondáit gyűjtötte. Itt még ma is megvannak a mesélés alkalmai, ha ritkábban is, mint a múltban. A bányászmesék két alkotóeleme a bányászélet valósága és a képzelet világa. Meséik hősei maga a bányász, mint pozitív figura, ellenfélként pedig leggyakrabban az ördöggel találkozunk, aki a föld alatti világ képviselője. Szerkezetileg a bányászmesék megegyeznek a népmesékkel, stílusuk azonban nem annyira fordulatos. A tanulmány részletesen elemzi a bányászmesék és mondák eredetét, kimutatva a hazai és középeurópai párhuzamokat.

Pilisszentiváni bányászdalokról olvashatunk Osztheimer Katalin és Manherz Károly közös dolgozatában. A tanulmány a dalok motívumait vizsgálja és rámutat a továbbélés lehetőségeire, valamint a dalolás alkalmaira. A szerzők a dalszövegek alapján elemzik a bányászközösség életét, a tragédiákat, valamint a bányászok büszkeségét, szakmai öntudatát.

A tanulmányok után magyar és angol nyelvű összefoglalókat találunk.

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajzához. II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 230 l.

Páldy Krisztina

A Magyar Néprajzi Társaság és a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének gondozásában a második tanulmánykötet jelent meg 1979-ben. Ezúttal egy dolgozat foglalkozik a soproni németséggel, két tanulmányt olvashatunk a Mosoni-síkságról. A Budai hegyvidéket egy tanulmány képviseli, végül három dolgozat a dél-dunántúli németek történeti és kulturális hagyatékával foglalkozik.

Mollay Károly dolgozata a Haberleiter család történetén keresztül mutatja be Sopron város életét a XIV. század végétől a XVI. század elejéig, a család öt generációja alatt. A tulajdonképpeni családtörténetet a tanulmány második részéből ismerjük. Eszerint a Haberleiterek a XIV. század végén bekövetkezett hirtelen felemelkedésük után az ötödik generációval a XVI. sz. elején ismét eltünnek a jelentősebb soproni polgárcsaládok köréből. A csúcspontot a harmadik generáció éri el, amikor is az egyszerű külvárosi polgárból a város tanácsának tagja lesz Haberleiter Miklós. Beházasodik a belvárosi polgárok sorába és itt rögtön a kilencedik leggazdagabb polgár helyét foglalja el. Fia János korai halála után azonban a család hanyatlásnak indul, annak ellenére, hogy János vagyona kezelésére és gyermekei gyámjául a nagyon lelkiismeretes Joachim Jakobot jelöli ki. Az ő naplószerű feljegyzéseiből következtethetünk a XV. századi Sopron gazdasági és szellemi életére.

A szőlőtermesztésről, a szőlőskertekben végzett munkákról tételszerűen számol be a gyám a napszámokért kifizetett összegek, valamint a boreladásból származó bevételek feltüntetésével. A gyám a gyerekek öltöztetésére vonatkozóan is sok adattal szolgál, melyekből a kor divatjára következtethetünk. A vallási és szellemi életet illetően is találunk adatokat. A XV. században Sopronban már ismert volt az a nyugatról jövő szokás, miszerint a halottról az elhalálozási évfordulón megemlékeznek. Feljegyzéseket találunk az egyháznak tett különféle felajánlásokról és adományokról. A tanulmányt részletes táblázatok egészítik ki.

A kötetben két dolgozat a Mosoni-síkság németségével foglalkozik. Manherz Károly munkája első részében rövid település- és tudománytörténeti áttekintést olvashatunk. A Mosoni-síkság németsége különös helyet foglal el a magyarországi német népcsoporton belül. Ez elsősorban abból adódik, hogy az itt élők nem rendszeres telepítési akciók következtében kerültek ide, hanem a terület határhelyzetéből következően a németek állandó mozgási lehetősége révén, mely a XVIII. század végéig biztosítva volt. Figyelemre méltó a városi német értelmiség nagy hatása a terület nagygazdarétegére. Ez a hatás nemcsak a szellemi élet területén mutatható ki, hanem a gazdasági életben is. A mezőgazdasági termelésen kívül ugyanis a Mosoni-síkság német településeit a legkülönfélébb kismesterségek jellemzik. A dolgozat második részében egy gyertyaöntőmester műhelyével ismerkedhetünk meg, a munkafolyamat és a szakterminológia pontos leírásával.

A Mosoni-síksággal kapcsolatos másik dolgozatot Boross Marietta készítette a XVIII—XIX. századból fennmaradt német kéziratos énekeskönyvek illusztrációiról. A szerző két kéziratot mutat be 1808-ból és 1819-ből. Az első a Szentjánosi Kódex, bőrbe kötött könyvecske, 569 oldallal és 51 illusztrációval. Írója Lang János mosonszolnoki gazda, akárcsak a másik kézirat szerzője, Zwickl Pál. Ez utóbbi könyv is bőrbe kötött, 351 számozott oldalt tartalmaz 8 illusztrációval. Lang János könyve művészi kivitelben felülmúlja a másodikat. A díszítőtechnika ugyan hasonló, mindketten piros és fekete tintát használtak a képek és az iniciálék megrajzolásához. Az ábrázolások az első könyvben bibliai témájú másolatok vagy utánérzések, míg a másodiknál a szerző naív elképzeléseit tükrözik. A könyvek egyházi énekeket tartalmaznak, de feljegyeztek bennük népdalokat, népi színjátékokat, valamint a családdal kapcsolatos eseményeket, adatokat is.

A Budai-hegyvidék németségét ezúttal Zsámbék képviseli Hajdú Erzsébet tanulmányával. Rövid településtörténeti áttekintés után a helyi szőlőművelés alakulásáról olvashatunk, a IV. Béla által letelepített premontrei szerzetesektől kezdve. A Zichy-család az 1710-es években telepítette le itt az első németeket, akiknek szerződésben biztosították a szőlőműveléshez való jogot. A szerző pontos népnyelvi lejegyzésben sorolja fel a község földrajzi neveit, a szőlőfajtákat, majd részletes leírást közöl a munkafolyamatokról és az eszközökről, számos fényképpel és ábrával.

Varga Károly a zselici német telepítések történetével foglalkozik. A dolgozat elején áttekinti a terület eddigi irodalmát és pontosan körülhatárolja a tájegységet.

A XVII. század végén a Zselic csak szórványosan lakott terület volt. Elnéptelenedése a török uralom alatt következett be, újratelepítése pedig hosszú folyamat eredménye volt. A legrégibb zselici német település Németlad, a betelepülés itt 1739-ben kezdődött. A későbbi telepítések nem feltétlenül külföldről következtek be, hanem a már túlnépesedett német falvakból, a lakosok továbbvándorlásával. A dolgozat külön fejezete foglalkozik az újabb települések keletkezésével, ebben része volt a magyarok és horvátok spontán átköltözésének is. A XVIII. században Zselic térségében a magyar és a horvát lakosság háttérbe szorult a németekkel szemben. A XIX. század magyarosítási törekvéseivel viszont ez a folyamat ismét kiegyenlítődik.

Imre Mária és Manherz Károly közös dolgozata a mecseknádasdi és óbányai fazekasságot mutatja be. Nádasd már a kora-középkorban is fontos település volt, a török korban oppidium, a környéken folyó ásatásokból fejlett középkori fazekasságra lehet következtetni. A török után Nádasd és Óbánya is elnéptelenedik, újratelepítésükre a XVIII. században kerül sor, hesseni és frank telepesekkel. A XVIII. századból írásos adatok maradtak ránk a fazekasságra vonatkozóan. A XIX. század elejétől különösen fellendül a fazekasság a két községben, ekkor még Nádasd a jelentősebb. A század második felében kb. 50 fazekast tartottak nyilván a két községben. A XX. századra Nádasd jelentősége kezd eltörpülni Óbánya mellett, mely fontos fazekasközpont ma is. Zsolnay Miklós is szívesen tanult az óbányai mesterektől. A dolgozat a továbbiakban a munkafolyamat fázisait írja le a népnyelvi szakterminológiával.

A tanulmánykötetet Kiss Elly dél-dunántúli német néptánc dolgozata zárja. A dolgozat előzménye Dr. Kurt Petermann, a lipcsei Tanzarchiv vezetőjének 1972-es dél-dunántúli gyűjtőútja, amikor is igen sok német néptáncot filmezett le. Ennek a dokumentációnak az anyagából készült a dolgozat, mely tulajdonképpen az eddigi kutatások összefoglalása. Felsorolja az évi táncalkalmakat, amelyek elsősorban vallási ünnepekhez kapcsolódnak, ebben látja a szerző a katolikus baranyai és az evangélikus tolnai németek tánchagyományának eltérő voltát. Kimutatja, hogy a különböző gyűjtések között eltelt időben mi ment a táncokból feledésbe, és mi az ami tovább élt. A dolgozatot néhány táncelemzés egészíti ki.

Krupa András: A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Néprajzi Választmányának kiadványa. Budapest, 1979. 95 l. 29 kép.

Soňa Švecová

A Krupa András által írt füzet hasznos segédkönyvet ad a magyarországi szlovákok néprajzi kutatásához a folklórjukra és szokásaikra vonatkozó közlemények, tanulmányok számbavételével.

A tanulmányokat, közleményeket a szerző időrendi sorrendbe osztja a XVIII. századtól a jelenkorig. Az egy-egy fejezetet alkotó korszakok időbeli elhatárolása különböző kritériumok szerint történt. Külön fejezet foglalkozik a XVIII. századdal, majd a XIX. századdal. A XX. század fejezetének kiindulópontja a Magyar Néprajzi Társaság megalakítása a múlt század végén, ehhez kötődik a századelő, amit a két háború közti időszak és végül a felszabadulás utáni korszak követ. Ezt az utolsó korszakot a szerző politikai és tudományszervezési események alapján tagolja. (Az MSzMP 1958-as és 1968-as határozatai, a szlovákiai néprajzkutatókkal kezdeményezett együttműködés, a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályának megalakulása stb.) A XIX–XX. századi kiadványokat aszerint is osztályozza, hogy szlovák vagy magyar nyelven íródtak. A Magyar Néprajzi Társaság megalakulása után ez utóbbiak közé besorol egyes magyarul írt, de Szlovákiáról (pl. Árváról, Liptóról) szóló műveket is, mivel a szerző szavai szerint . . . „ezek a tanulmányok összehasonlító anyagként kitűnően felhasználhatók" (19. l.).

Krupa András az egyes kiadványok jellegét, értékét példákkal, idézetekkel illusztrálja. A munka témaválasztása alapján ezek folklórszövegek, szokásleírások. Hol egy-egy lakodalmi szertartás szövegeiből, hol egy jelesnapi szokás, vagy hiedelem leírásából olvashatunk részletet, hol közmondásokkal találkozunk. Ezeket az illusztrációkat a szerző saját kutatásaiból vett összehasonlító adatokkal egészíti ki, amivel voltaképp túl is lép könyve tudománytörténeti feladatvállalásán. A téma szélesebb körű, laza körülhatárolása módot ad arra, hogy az utolsó fejezetben (karácsonyi ünnepkör, fonók, tollfosztók, 40–49. l.) Krupa András saját kutatási eredményeit mutassa be. A képmellékletek nemcsak a témát (folklór, szokások) illusztrálják, hanem a magyarországi szlovákok kultúráját tágabb értelemben (több kép viseletet mutat be, kendertilolást, kemencefestést stb.).

A tanulmány azonban mindenekelőtt a címében megjelölt feladatot teljesíti, tudománytörténeti áttekintést ad. Ehhez tartozik a bibliográfia (51—65.l), amely ábécé-rendben sorolja fel mindazokat a műveket, amelyek a szövegben a magyarországi szlovákok folklórja és szokásai iránti, majdnem két évszázados érdeklődés bemutatása során említésre kerültek.

KRUPA András összefoglalása hasznos a szakkutató számára, és bizonyára nagy segítséget ad majd az amatőr kutatóknak, akik a magyarországi nemzetiségek kutatásában jelentős munkát végeznek.

Népismereti dolgozatok 1980. Szerkesztette Kós Károly és FARAGÓ József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 267 l.

Gunda Béla

A *Népismereti dolgozatok* 1980. évi kötetében megjelent tanulmányok — az 1976. és 1978. évi kötetekhez hasonlóan — elismerést kiváltó bizonyítékai az Erdélyben folyó sokoldalú magyar néprajzi érdeklődésnek és tevékenységnek. A népi hagyományok értékelése hozzátartozik az erdélyi magyarság szemléletéhez és magatartásához. A hagyomány náluk a jelen szerves része és a jövő építőköve. A kötetben közölt tanulmányokból a magyar népi műveltség majd minden kutatásra érett súlyponti kérdése visszacsillan. A tanulmányok hiányt pótolnak, ismeretlen részeket tárnak fel, további búvárkodásra ösztönöznek.

A kötet értékét emeli és tájékozódásunkat elősegíti Kós Károly és FARAGÓ József gondos tanulmánya a mai erdélyi etnográfiai és folklór kutatásokról. Az előbbi programot is nyújt olyan munkálatok befejezését hangsúlyozva, mint a már korábban megkezdett bihari, zsilvölgyi, mezőségi stb. kutatások. Kós Károly szerint az elkövetkező évekre marad a munkaszervezet, a rokonsági rendszer, a táplálkozás, a népi gyógyítás kutatása, a falusi levelesládák átvizsgálása. Kós Károly szükségesnek látja a Romániában élő magyarság néprajzi kézikönyvének és összefoglaló népművészeti monográfiájának elkészítését. Talán megemlíthetem, hogy a szerkesztő/szerző tudománytörténeti összefoglalásából kimaradt az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* megemlítése s az mégis túlzás, hogy Erdélyben a két világháború közötti néprajzkutatást az adatfetisizálás jellemezte. Itt szót ejtünk Kós Károly helyett az Erdélyi Tudományos Intézet néprajzi kiadványairól is (K. KOVÁCS László, VAJKAI Aurél munkái, a népi jogszokások kutatása stb.). Emlékeztetek arra, hogy az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok*ban román és magyar szerzők is publikáltak.

Hasznos lett volna, ha FARAGÓ József — már csak a romániai magyar és román kollégák tájékoztatása miatt is — megemlíti a NAGY Olga mesekutatásairól finn és német folyóiratokban megjelent tanulmányokat. (Másutt jelzik a visszhangot.) FARAGÓ József egyébként körültekintően, műfajonként mutatja be az Erdély és Moldva magyar lakossága körében végzett folklórkutatások eredményeit, vázolja a pedagógiai, honismereti célú gazdag folklór gyűjtéseket, amelyek elindításában, szervezésében neki oroszlánrésze volt. Örülünk, hogy idézi a román POP Mihai szavait, aki már 1957-ben azt írta, hogy „. . . . hazánkban a székelyek meg a csángók folklórja olyan hagyományos javakat őriz, amelyek sehol másutt a magyar folklórban nincsenek meg." FARAGÓ József ezt a megfogalmazást figyelmeztetően és tanulságosan így bővíti tovább: „. . . az erdélyi és a moldvai magyar népesség, a történelmi és társadalmi fejlődés összjátéka folytán, hegyektől-völgyektől mélyen és sűrűn tagolt földrajzi környezetében, hol kisebb, hol nagyobb tömbökben, a román néppel és más nemzetiségekkel együtt élve vagy azoktól körülvéve, a magyar folklórterület keleti peremvidékén a magyar folklór valamennyi műfajának és válfajának egyedülálló régiségeit, értékeit és szépségeit őrizte meg számunkra." Ugyanezeket a sorokat beiktathatjuk Kós Károly összefoglalásába is. Nemcsak a folklór, hanem Moldva és Erdély egyéb műveltségi jelenségei is egyedülálló értékűek. A hamu alatt izzó parázs őrzi azokat az értékeket, amelyek egykor a magyar népi műveltséget lángra lobbantották. Természetesen igaza van FARAGÓ Józsefnek, hogy a szocialista rendszerben a parasztság egykori szerves (organikus) folklórját rohamosan felváltja a tömegek szervezett (organizált) folklórja: megkezdődött a folklór — és az egész népi műveltség — történeti fejlődésének egy merőben más minőségű korszaka, amely a hagyományos folklórt teljesen magába olvasztja.

A két bevezető tanulmány után 21 különböző tartalmú dolgozat következik. Kár, hogy egyetlen moldvai sincs közöttük. A dolgozatokban a következő témákról olvashatunk: a területmérési rendszerek történeti áttekintése Arad környékén (KOVÁCH G.);

hagyományos halászat a Maros-menti Magyarón (ZSIGMOND J., a tanulmányban újabb értékes megfigyelés olvasható a kárpáti bocskorvarsákról); adatok a korondi hagyományos állattartásról (ISTVÁN L., a szerzőtől várjuk Korond, Felsősófalva, Atya, Parajd juhászatának monográfiáját), csíki népi gyógyászati eljárások (MIKLÓSSY V. V., utal a népmesék gyógyászati eljárásaira is); a Homoród völgyi mészégetés (KARDALUS J.); a szatmári kötélverő mesterség (BURA L.), a nagyenyedi csempés tűzhelyek (VITA Zs.); a fogarasi népi fazekasság (SERES A.); kerti virágok és dísznövények Kalotaszegen (SZABÓ A. és PÉNTEK J.); a vetett ágy a mezőségi Vajdakamráson (SZENTIMREI J.); fonalfestés és rojtkötés a háromszéki Árapatakon (LŐRINCZI E.); a széki öltésmódok (GAZDÁNÉ Orosz E.); a sepsiszentgyörgyi, csíkmenasági, külsőrekecsini rokonsági terminológia városiasodásának folyamata (KÓSA-SZÁNTÓ V., úttörő tanulmány); szolgabérek a Nyárád mentén (MOLNÁR I.); a vásárosok beszálló helyei Bánffyhunyadon (VASAS S., a közlemény különösen nagy érdeklődésre tarthat számot); a népszokások múltja és jövője egy Maros menti székely faluban (NAGY Ö.); a tavaszi határkerülés a Nyárád mentén és a Kis-Küküllő völgyében (BARABÁS L.), a Lenore-monda egy székelyföldi változata (RÁDULY J.); a táltos és a garabonciás ARANY J. műveiben (DEMÉNY I. P.); a gyímesi csángók Babba Mária nevű mitologikus alakja (DACZÓ Á.). A kötetet egy bibliográfiai jellegű tanulmány zárja, amelyben ZÁGONI J. a sepsiszentgyörgyi *Megyei tükör* (1968–1976) néprajzi jellegű cikkeinek adatait állítja össze. Tisztelettel kell adóznunk annak a feltáró munkának, amit ez a heti-, majd napilap a néphagyományok érdekében tett. Sajnos, 1976. december 31-i számával megszűnt. A *Népismereti dolgozatok*ra nemcsak a néprajznak, hanem társadalmunk egészének fel kell figyelnie, mert értékét az idő múlása az erdélyi önéletrajz-írók, az ORBÁN Balázsok, a KRIZA Jánosok, a PETRÁS Inczék munkáinak rangjára emeli. E sorok írója azért is gondol örömmel a tanulmányokra, mert szerzőik között ott vannak egykori kolozsvári tanítványai. A tanulmányok a Kolozsvári Bolyai Egyetemen folyó néprajzi megbeszélések hangulatát is idézik.

Péntek János: A kalotaszegi népi hímzés és szókincse. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 328 l., 45 térkép, 134 fekete-fehér és 23 színes fénykép, 246 rajz.

Fél Edit

A kalotaszegi származású nyelvész szerző olyan feladatot tűzött maga elé, amit hasonló következetességgel, részletességgel még a magyar nyelvterület egy népművészeti ágán sem végeztek el. Az előttünk fekvő testes kötetben ugyanis arra vállalkozik, hogy a Kalotaszeg egész területén sokféle technikával, sokféle tárgy díszítésére gyakorolt hímzésnek összegyűjtse a tájnyelvi szakszókincsét és azt szóföldrajzilag, morfológiailag, jelentéstanilag elemezze. Impozáns az összegyűjtött és közreadott adatanyag: a szerző Kalotaszeg 29 községében végzett aprólékos adatfölvételt, az anyagok, öltések elnevezésétől kezdve a motívum- és mintaelnevezésekig. Számos kézműves mesterség, vagy a halászat, pásztorélet lokális és átfogó szótárai után kezünkbe vehetjük így a fönnmaradt tárgyi emlékek és egykori gyakorlatának elterjedtsége alapján legjelentősebb népművészeti águnk szókincsének, s ezzel részben paraszti fogalomrendszerének áttekintését egy olyan tájról, amelyik ebben a műfajban (is) az emlékanyag egyik legjelentősebb, legértékesebb, legváltozatosabb csoportját hozta létre.

Amint az utóbbi években már számos esetben alkalom volt leírni, megállapíthatjuk most is, hogy az erdélyi magyar kutatás olyan munkát végzett el — s a Kriterion Kiadó olyan kötetet tett a szaktudomány asztalára — aminek itthon híjával vagyunk.

Az etnográfus olvasó elsősorban azt nézi, hogy a kötet mivel járul hozzá a kalotaszegi hímzőgyakorlat és a hímzett tárgyak jobb megismeréséhez.

A könyv az adatfelvétel idején a helyszínen megfigyelt hímzésekből és az akkor összegyűjtött szóbeli felvilágosításokból indul ki. Annyit jelent ez, hogy a kalotaszegi hímzőgyakorlatot egy olyan késői korszakban ábrázolja, amikor már a saját használatra készített hímzések mellett a kereskedelmi célra, eladásra készített munka, úgy tűnik, túlsúlyba került. Nem véletlen, hogy a kötet első képe a műút mellett, kötélre teregetett hímzéseik alatt ülő és autós vásárlókat váró asszonyokat ábrázol.

A jelenre irányított adatfelvétel tudományosan indokolható és sajátos értelmezési lehetőségeket is kínál. Sajnos azonban ezekkel a lehetőségekkel a kötet igen kevéssé él. Nem választja külön: mi az, ami kizárólag idegeneknek, eladásra készül, és mi az, ami maguknak, vagy maguknak is. A két szféra között bizonyára van mozgás, kölcsönhatás, de biztosra vehető az is, hogy a kettőnek eltérő a divatrendszere, a változási mechaniz-

musa. A kereskedelmi termelés a mintaszerkesztést, egyáltalán a hímzés alkalmazását egészen új feladatok elé állította, így a díványpárnák lapjainak kitöltésénél, vagy a korábban ismeretlen (legfeljebb egyes öltözetdarabokon előforduló) sarokdíszítményeket kívánó négyzetes terítőknél, a vállfű-hímzés párnára való átültetésénél stb. Egyes községekben technikai különbség is megfigyelhető a hímzés két ága közt: bizonyos munkaigényes díszítőeljárásokat kizárólag saját használatra alkalmaznak, eladásra a haladós, elnagyolt munka kerül. Kár, hogy a kötet egyáltalán nem írja meg, fogalmilag (és talán terminológiailag) hogyan különböztetik meg hímzőmunkájuk kétféle ágát helységenként az asszonyok. A szerző képet adhatott volna arról, hogy egy nagyrészt spontán, családi munkaszervezésben folyó kereskedelmi hímzőtevékenység hogyan alakul egy tájegységen belül, hol vannak az újító-kezdeményező központjai, egyáltalán a sokfelől jövő vásárlók és a hímező asszonyok igényei-lehetőségei miképpen találkoznak. De képet adhatott volna arról is, hogy ennek a hímző tevékenységnek a „hátországában", tehát a műútra nyíló kapukon belül mi él a hagyományosból és mi adódik hozzá. Sajnos, a történeti dimenzió hiányzik a kötetből a tekintetben is, hogy nemcsak a hatalmas múzeumi gyűjteményeket, de az ugyancsak igen gazdag és több mint 80 éven át követhető publikált hímzésanyagot sem veszi tekintetbe. (Részben a publikált minta- és motívumneveket, részben azt a lehetőséget, hogy a korábban közreadott képeket megmutatva, azokról mai adatközlőitől véleményt kérjen, ami még negatív válaszok esetén is tanulságos történeti dokumentumot eredményezett volna.) A kötet ábra anyagában is, leírásaiban is így az esztétikai érték és eredetiség szempontjából a kalotaszegi népművészet klasszikus alkotó korszakainak szintjétől távol eső, kispolgári áthallásokat mutató, nemegyszer vérszegény késői darabok dominálnak. Azt lehetne mondani, hogy a kötet ezzel a válogatással is mintegy az átalakuló Kalotaszeg jelenlegi ízlését tükrözi, — ami azonban még plasztikusabb lehetett volna, ha a szerző bizonyos eltávolodással ábrázolásában történeti szemléletet is érvényesít.

Maga a kötet az alapanyagok, a különböző vászonféleségek, a hímzőfonalak és a hímző eljárások bemutatásával indul. Rajzokkal illusztrált, gondos leírások találhatók ezekben a szakaszokban. Ezután a házbelső hímzett darabjain, majd az öltözetdarabokon hímzőtechnikák szerint tekinti át a szerző a motívumkincset és a kompozíciós formákat. (Kissé zavaró, hogy a díszítmény, minta, mintaelem, motívum stb. szakterminusokat nem egységesen használja és nem csatlakozik a szakirodalom bevett terminológiájához.) A motívumok, minták nevei és rajzai, képei meglehetősen esetlegesen következnek egymás után. A szöveg sajnos nem ad repertoár-áttekintéseket, vagyis nem veszi számba az egy-egy helységben egy-egy technikához kapcsolódó és sok esetben meghatározott számú mintákat. (Mérán például 11 féle vagdalásos-laposöltéses fehér hímzésű lepedőféle létezik, vagyis ugyanennyi mintakombináció, — ezekből vitt még néhány évvel ezelőtt is a menyasszony módja szerint hármat, ötöt, hetet, kilencet.) Ezzel lemond a szerző arról is, hogy a motívumok és kompozíciók osztályozásának és terminológiájának helyi rendszerszerűségét érzékeltesse.

Ezeket a megjegyzéseket azért is tartjuk szükségesnek leírni, mert reméljük, hogy a szerző most megjelent becses munkája után tovább folytatja a téma kutatását. Ilyen továbbépítési lehetőséget kínál egyébként a kötet befejező része, amelyik szemiotikai szempontból és a generatív grammatika fogalmaival leírható rendszerszerűségében ad vázlatot (illetve kutatási programot) a hímzésanyag értelmezésére. Kalotaszeg hatalmas előnye, szinte egyedülálló lehetősége az ilyenféle vizsgálatokra éppen abban rejlik, hogy még élő vagy a közelmúltban még élt népviselet és hímzőgyakorlat alapján figyelhetők meg a jelviszonyok, mégpedig egy igen differenciált öltözködés- és hímzőkultúrában. Reméljük, hogy a kötet végén csak egyes példákkal illusztrált elméleti kategóriákhoz hamarosan megkapjuk az elemző leírásokat is.

Bura László—Fejér Kálmán—Petkes József: Szatmár vidéki néphagyományok. Népdalok és szőttesek. Kiadja a Szatmár megyei Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottság és a Népi Alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Szatmár Megyei Irányító Központja. Szatmár, 1979. 135. l.

Gunda Béla

Igaza van a kötet egyik szerzőjének, Bura Lászlónak, hogy „szocialista nemzetünk nem mondhat le hagyományairól, ezeket olyan erőforrásnak tekintjük, amelyeket a legteljesebb mértékig ismernünk kell, s tudatosításuk, ápolásuk révén a szocialista társadalom belső összeforrottságát növeljük". Ennek a gondolatnak a jegyében azután igen

sokoldalú szatmári kutatásokról számol be BURA László. Sajnálatos, hogy munkájukról eddig keveset tudtunk. A Szatmár megyei Népi Alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Megyei Irányító Központjának munkatársai kolozsvári és bukaresti kollégáikkal együtt megkezdték az Avas, a Bükk-alja néprajzi kutatását. Talán tudják, hogy az Avasságban CZIRBUSZ Géza nyomdokain járnak. DANCEA Iacob avassági, szatmári játékokat adott ki, SOMEŞAN Ion az avassági román táncokat írta le. BURA László népballadákat, ZOLCSÁK Miklós és FEJÉR Kálmán darai népdalokat publikált. IURAŞCIUC Ivan a szatmári kerámiát és táplálkozást, a bükki építkezést, TOŞA Ioan a csűröket dolgozta fel. Kutatásaik eredményének helyet ad a *Szatmári Hírlap*, a *Forrás*, a *Volk und Kultur*, a *Cronica sătmăreana*, de a bukaresti és kolozsvári kiadványok is. BURA László beszámolójából és publikációiból kitűnik, hogy igen gyümölcsöző az együttműködés a szatmári magyar, német és román kutatók között.

A tájékoztató bevezető után BURA László és FEJÉR Kálmán népdalokat mutatnak be. Kifejtik, hogy a hagyományos népdalok szövege a mai életmódnak megfelelően alakul, új strófákkal bővül, de ismert dallamhoz kapcsolódik. A közölt dalok között találunk egy régies balladatöredéket (Kéretik a nénémet . . .) s több alföldi betyárballadát. A népdalok kiegészítik BURA László korábbi értékes könyvét (Szatmári balladák, Bukarest 1978).

A szatmári tájak szőtteseit hozzáértően PETKES József mutatja be (ismerjük egy kitűnő írását az avasi tarisznyákról is, Szatmári Hírlap, 1975. IV. 21). A szőttesek jellemzője a kétnyüstös szövés. Ombodon a színes szőtteseket *kalotamunkának* nevezik. Uralkodó szín a piros. Csak Halmiban és Kökényesden ismerik a zöld, a kék, és a bordószínű szőttest, amelyek többségükben mindig egyszínűek. Értékesek PETKES Józsefnek azok a közlései, amelyekben arról szól, hogy egy közepes gazda férjhez menendő leánya milyen szőttesféléket kapott hozományul. A kötetet záró kitűnő szatmári bibliográfia BURA Lászlónak köszönhető, aki egyik tevékeny szervezője, irányítója a szatmári néprajzi kutatásoknak.

Márton Gyula—Péntek János—Vöő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 468 l.

Gunda Béla

Valamely nyelv kölcsön- vagy jövevényszavai mindig megbízható, de különbözőképpen értékelendő jelzői a műveltségi áramlatoknak és kapcsolatoknak. Ebből a szempontból a néprajztudomány számára is nagy jelentőségű MÁRTON Gyula, PÉNTEK János és Vöő István könyve. A szerzők mindenekelőtt áttekintik a magyar nyelv román jövevényszavaira vonatkozó kutatásokat, majd a kidolgozott címszavak nyomán vizsgálják nyelvünk román jövevényszavainak tájak szerinti mennyiségét és fogalomkörök szerinti megoszlását. A munka 4243 román jövevényszót tart nyilván, de ezek néprajzi és kultúrtörténeti értéke különböző. Feltűnő, hogy pl. a gyergyói székelység nyelvében 42, az Aranyos mentén 64 román szó ismeretes. Az Érmelléken a szavak száma tízre csökken. Több a román jövevényszó a népszigetek (Domonkos, Lozsád, Halmágy stb.) nyelvében, a déli és északi csángók körében. A déli és az északi csángó — nem székely — nyelvjárásokban kb. 500 román eredetű szó mutatható ki. Tekintetbe véve a moldvai magyarok közművelődési és történeti helyzetét, ez magától értetődő is. Magyar iskolájuk nincs, a hatóságokkal anyanyelvükön nem érintkezhetnek, a magyar kultúra más területeivel való kapcsolatuk a legcsekélyebb, — ami azzal jár, hogy szókészletük átalakul, kicserélődik, gondolkodásuk megváltozik. A csángó nyelvjárásokban a láz *fierbincala*, a vakbélgyulladás *apendicsite*, a vérhas *pencikere*, — nyilvánvalóan azért, mert a falvakban, a kórházakban orvosukkal magyarul nem beszélhetnek. *Doftor*uk van, noha az *orvos*, *orvosság*, *uruság* is él a nyelvükben. A román nyelvű egyházi tevékenységgel magyarázható, hogy a papnál szolgálatot teljesítő ember *eszkutelnik*. A magyar nyelvű kereskedők és kereskedelem hiánya révén értjük meg, hogy a lámpaüveg *burloj* vagy *cilindru*, a lámpabél *fitil*. Maga a bolt, a kereskedés is *dugjána*, *bekenye*. A szó- és lassan a nyelvcseréhez hozzájárul, hogy a gyerekek *óvoda* helyett *gredinába* járnak.

A román eredetű szavak jórészt az állattenyésztés, a takarmánykészítés, a földművelés fogalmi körébe tartoznak, de ezek közül egyetlen sincs, amely az erdélyi és moldvai magyarság minden nyelvjárásában feltűnne, pl. a *csobán* Szatmárból hiányzik, a *berbécs* Szilágy és Szatmár felé ritkul. A szavak hangalakja is eltérő. Az általánosnak tűnő *zsendicét* Máramarosban *izvarnyica*nak is nevezik. A román jövevényszavak a legtöbb eset-

ben szűk területre lokalizálhatók és helyi érintkezéseket, gazdasági kapcsolatokat jeleznek: pl. a *béc* ‚egy hosszmérték' csak a csángóknál, a *szárika* ‚guba, suba, szűr' Fogarasban, Moldvában, Hétfaluban, a *szekujce* ‚juhászok sótartó zsákocskája' a Lápos völgyében, a *palanyec* ‚lepényféle' Kolozsvár vidékén, a *mozok* ‚nagy juhászkutya' a székelyes csángóknál, a *tokator* ‚szecskavágó' a Bánságban, a *szilistye* ‚elpusztult falu helye, házhely, házcsoport' Alsófehérben, a csángóknál ismeretes. Ilyen elszórt, szigetszerű a négyezren felüli szavak legnagyobb része, legalább négyötöde. A terminológiák vizsgálata során felmerül az a probléma is, ha pl. a székelyföldi, alföldi vagy egy nagyvárosi iskolás gyermek, felnőtt az *áfonya*, a *bálmos*, a *dászkál* szavakat és jelentésüket Jókai regényeiből vagy más irodalmi forrásból ismeri meg, az ilyen szavak a befogadó és környezete nyelvében román jövevényszónak tekinthetők-e? A *fuszuj*, *fuszujka* Moldva- és Erdély-szerte ismert a magyarság nyelvében. Nyilvánvalóan a szó terjedt egyik magyar nyelvjárásból a másikba. ‚Román' jövevényszó-e a *fuszuj*, ha a gyergyóiak azt a csikiektől vették át, vagy történetesen a szó forrása valamely város, falu nyelvében MÁTYUS I. *Ó és új' diaetetica* . . . (1787—1793) c. munkája volt, amelyet egy tanulni vágyó iskolamester vagy székely gazda olvasgatott. A szó vándorútja során mindig a közvetlen átadó nyelv, nyelvjárás, terület, közösség a lényeges s nem a szó végső forrása. A *kapkán* ‚csapda' a moldvai magyaroknál kétségkívül román jövevényszó, de a Csallóközben (MTSz) nyilvánvalóan nem. Oda még a román vándorpásztorok révén sem juthatott el. Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy szükség lenne a jövevényszavak esetében az egyes nyelvjárások, területek, *közösségek* közötti közvetlen kapcsolatok, közvetítések megvizsgálására. A *banán* forrása a bantuból magyarázható portugál *banana*. A banán mégsem *bantu* vagy *portugál* szó a nyelvünkben, hanem feltehetőleg német közvetítésű. Az a palóc asszony pedig, aki valamelyik kereskedés révén ismerkedett meg a banánnal, a magyar kereskedelmi nyelv egy szavát vette át, tehát magyar forrásból gyarapodott a szókincse. Az erdélyi és moldvai magyar nyelvben feltűnően sok a gyermekjátékokra vonatkozó román eredetű terminológia. Ilyenek pl. a *bikuj* ‚kapókövezés, az ahhoz használt kövecske', *bite-bota* ‚botokkal játszott játék', *cikinyál* ‚labdajáték', *cilu* ‚egyfajta játéknál használt bot', *cipitare* ‚fűzfasíp', *cuj* ‚bige', *curka* ‚bige', *csinga* ‚kikiáltós gyermekjáték', *cserk* ‚labdajáték', *csurk* ‚botos gyermekjáték', *flisko*, *fliszkó* ‚fűzfasíp', *gyácsi csele botye* ‚botos gyermekjáték', *gyikás* ‚kapókövezéshez használt kövecske', *kráj* ‚botokkal játszott játék', *krincsó* ‚hinta', *licuj* ‚botokkal játszott játék', *mácázás* ‚botos játék', *minydzsa* ‚labda', *málézás* ‚gyerekjáték', *ogoj* ‚labdajáték', *petricsika* ‚kapókő', *pinga* ‚pénzezés', *pognyitarea* ‚játék pukkanós sárcsomóval', *popik* ‚bige', *porko* ‚labdajáték', *priznyel* ‚pörgettyű', *purics* ‚bige', *riska* ‚pénzezés ‚bige', *szfirla*, *szfirgyejka* ‚pörgettyű', *tiriboj* ‚botos pásztorjáték', *triska* ‚fűzfasíp', *untuj* ‚két végén kihegyezett fadorong játékszer', *zálla* ‚pénzezés, gombozás', *zbingéjil* ‚vesszőre szúrt agyaggömböcskét elröpít', *zvirdon* ‚hintaféle, zugattyú', *zsoake petricsika* ‚kapókövezik'. (A munka természete nem tette lehetővé, hogy a szerzők a játékokat részletesen leírják.) Ezeknek a terminológiáknak a legnagyobb részét a Mezőség nyugati részén (ZSEMLYEI János gyűjtése) és Moldvában jegyezték le. Nyilvánvalóan visszatükrözik a magyar és román gyerekek együttjátszását, barátkozását, a román nyelvű iskolai oktatás hatását, a vegyes nemzetiségű falvak közösségi életét. Néprajzi értékelésükhöz hozzátartozna, ha tudnánk, hogy a játékok román elnevezése mellett él-e azok magyar elnevezése, mert hiszen a legtöbb esetben a magyar népterületen széles körben elterjedt játékokról (pl. kapókövezés) van szó. A Nyikó menti gyerekek játékairól részletes leírás áll a rendelkezésünkre (JÓZSEF Dezső: *A Nyikó menti gyermek magakészítette játékszerei*. Kolozsvár, 1943), de azok között egyetlen román nevű játék sincsen. A fűzfasíp *furuja* elnevezése nyilvánvalóan nem közvetlen román forrásból került a nyelvükbe.

Elég nagy számú a rokonságra, a lakodalmi funkciókra vonatkozó román szavak száma. Ezeket is felsorolom: *begyie* ‚idősebb testvér, nagybácsi megszólítása' (csángók), *bunik*, *bunika* ‚nagyapa, ill. nagyanya' (csángók), *druska* ‚nyoszolyólány' (csángók), *kumnát* ‚sógor' (csángók), *kuszkra*, *kuszkruj* ‚anyatárs, ill. apatárs' (Mezőség, Székelyföld, csángók), *logodna* ‚kézfogó' (csángók), *leturean* ‚szomszéd faluból való udvarló' (Mezőség), *maritál*, *elmaritál* ‚férjhez megy' (Fekete-Körös völgye), *matusa* ‚nagynéni' (csángók, Mezőség), *mujer* ‚feleség' (csángók), *nána* ‚nagyanya' (Kalotaszeg), *nóra* ‚meny' (csángók), *nuna* ‚násznagyasszony' (csángók), *nunta*, *nuntásház* ‚lakodalom, lakodalmas ház' (csángók, Szilágyság, Mezőség), *nuntás* ‚lakodalmi vendég' (csángók), *nunul* ‚násznagy' (csángók), *nyám*, *nyámság* ‚rokon, rokonság' (Erdélyben eléggé ismert, csángók), *nyepót*, *nyepóta* ‚fiú, ill. leányunoka' (csángók), *nyirásza* ‚menyasszony' (csángók), *nyirel* ‚vőlegény' (csángók), *pecál* ‚megkért leány' (Mezőség), *pecitor* ‚kérő' (Mezőség), *pécs* ‚egyházi házassági engedély' (csángók), *radina* ‚gyermekágyas asszony meglátogatása, keresztelői lakoma' stb. (csángók, főleg Erdély keleti része), *rezbuna*, *rezbunyika* ‚dédanya' (csángók), *rezbunyik* ‚dédapa' (csángók), *szakre máre* ‚vőlegény anyja' (csángók), *szakre mike* ‚menyasszony

anyja' (csángók), *szókra* ‚anyós' (csángók), *szokru* ‚após' (csángók), *szokru máre* ‚vőlegény apja' (csángók), *szokru mik* ‚menyasszony apja' (csángók), *sztároszta* ‚kérő, násznagy' (Mezőség), *sztolnyik* ‚ételhordó a lakodalomban' (csángók), *véré* ‚unokatestvér, unokabátya, férfi rokon, testvér' (csángók, Mezőség, Hétfalu), *véser* ‚unokatestvér' (csángók), *verisóra* ‚unokanővér vagy húg, komaleány' (csángók), *vornicsásza* ‚nyoszolyóleány' (csángók), *vornicsel, vornik* ‚vőfély' (csángók), *zesztre* ‚hozomány' (csángók, szórványosan egész Erdély). Ez a bőséges román terminológia a vegyesházasságokkal, a vegyes összetételű lakodalmas nászneppel, a magyar és román asszonyok közötti kapcsolatokkal *(radina)* magyarázható. A román eredetű rokonsági nevek, a lakodalmi személyek román elnevezése elsősorban a moldvai magyarokat jellemzi, ahol a vegyesházasság — noha statisztikai adatok nem állanak a rendelkezésünkre — a legszámottevőbb. A román eredetű szavak azonban az ottani rokonsági terminológiának csak egy újabb rétegét képviselik, amit bizonyít a szerzőknek az a megfigyelése, hogy a *vornikot* a *vőfély* dublettjeként is lejegyezték. Nyilvánvalóan így van ez más esetben is, még akkor is, ha az idősebb és fiatalabb korosztály nyelvében változás következik be. Az olyan kifejezések, mint a *nyirel vornyikja* ‚a vőlegény vőfélye', a *nyirjásza vornyikja* ‚menyasszony vőfélye' természetesen a magyar lakodalmi terminológiák háttérbe szorulására figyelmeztetnek, azaz a lakodalom mint magyar közösségi intézmény — legalább is szókincsében — átalakulóban van.

Szolnoky Lajos könyvéből *(Alakuló munkaeszközök.* Budapest, 1972) tudjuk, hogy a kendermunka, a kenderfeldolgozás mennyire a magyarság ősi foglalkozása. Szolnoky Lajos több munkaeszköz és feldolgozási mód honfoglalás előtti meglétét is kimutatta. Ha már most Márton Gyula, Péntek János és Vőő István könyve nyomán megvizsgáljuk a kendermunkára vonatkozó terminológiát, azt látjuk, hogy az erdélyi és moldvai magyar nyelv ilyen román kölcsönszavakban eléggé gazdag. A kb. harminc — a szőttesekre, vászonfélékre vonatkozókat nem vettem figyelembe — terminológiából csak néhányat sorolok fel: *batalo* ‚a szálak kifeszítésére szolgáló nehezék a szövőszéken' (Mezőség), *brigla* ‚borda' (Szamoshát, Mezőség, Kalotaszeg), *mélicca* ‚tiló' (csángók), *ráza* ‚a gombolyító leveleinek végébe szúrt fácska', ismert *lejánka* neve is (Mezőség), *razsila* ‚gereben' (csángók), *rezgoj* ‚szövőszék' (csak a kalotaszegi Nagypetriből), *rosztuj* ‚a nyüst nyílása' (Mezőség), *sztátivak* ‚szövőszék' (csángók), *szukála* ‚csőrlő' (csángók), *telkis* ‚lábító' (csángók), *verdzsile* ‚vászonvessző a szövőszéken' (csángók), *zimc* ‚szövőszék feszítőfája' (csángók).

A fonás—szövés román terminológiája úgy kerülhetett a magyar nyelvjárásokba, hogy a két nemzetiség leányai, asszonyai közösen fontak, szőttek, egyes eszközöket a magyarok a románoktól (borda, szövőszék, gereben) vásároltak. Az eszközöknek azonban megvan a magyar neve is, amire a *lejánka* terminológiából is következtethetünk. A tiló *mélicca* neve elszigetelt. A moldvai tilók a székely és más magyar tilókkal egyeznek (Szolnoky Lajos i. m. II. térkép, 56. 1.). Klézsén, Gajcsánán, Lészpeden az eszköz neve *tiló* és *rágtató* (Szolnoky Lajos i. m. 70. 1.), de ismerjük a tiló *vonogaló* (Lészped) nevét is. A gereben *razsila (radzsilocska)* neve mellett ismeretes *léhel, réhel, gereben* elnevezése. (A rózsás és a szegsoros formát egyaránt használják a csángók.) Feltűnő, amit Kós Károly ír: „A léhelt Szabófalvára szekeres magyar cigányok hozzák, de a faragóemberek is elkészítik minden faluban". (*Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest, 1976. 145—146. 1., Szolnoky Lajos i. m. 201., 202. 1., XX. térkép.) A szövőszék *sztátivak* elnevezése szintén elszigetelt. A szövőszéket a moldvaiak *osztovita, osztácse, osztovátyé* néven ismerik, s annak *magyaros* vagy *pipás* szerkezetű formáját is használják az újabb *románosa* forma mellett (Kós Károly i. m. 149—150. 1.). Mindez bizonyítéka annak, hogy egy-egy szórványos, elszigetelt román terminológia mellett az erdélyi és moldvai magyar kendermunkának gazdag magyar műszókincse van. Tudományos szempontból az lenne célszerű, ha egy-egy vidék, táj jövevényszavainak a feldolgozásánál az idegen eredetű szavak mellett feltüntetnék a magyar terminológiát is (ezt különben a szerzők többször megteszik, 1. pl. a *petyejka* címszót), a két terminológia gyakoriságát.

Külön tanulmányban lehetne foglalkozni az állattenyésztésre vonatkozó kölcsönszavak kérdésével. Ide tartoznak a pásztorételek, a pásztorviselet szavai is. A munkából megállapítható, hogy a moldvai, az erdélyi népnyelvbe több irányból kerültek be a pásztorkodás műszavai. A *bács* és a *csobán* ‚számadó juhász' terminológia Erdély nyugati részén már alig ismert. Ott ahol előfordulnak, gyakran feljegyezhető magyar megfelelőjük is (Csíkban *gyűtő, fejőpásztor,* Gyergyóban *jupásztor*). A *pakulár* már feltűnik Szilágyban, a Szamosháton, de mellette a *juhász* is ismert. A számadó juhász *vatáf* elnevezése a székelycsángókra, a gyimesiekre s még néhány erdélyi helyre (Oltszakadát, Rónaszék) lokalizálódik. Csíkban, Gyergyóban egyaránt ismeretes a *bács, csobán* és *pakulár* elnevezés. Ez azzal függhet össze, hogy a mozgékony román juhász honnan jött, honnan fogadták a magyar gazdák. A juhász magával hozta foglalkozásának elnevezését. A különböző helyről foga-

dott juhász szerint változik azután a juhtartás, az építmények, a tejgazdálkodás terminológiája. A *bács, csobán* és *pakulár* szavakat alapterminológiáknak kellene tekinteni s megvizsgálni, hol, milyen más terminológiák kapcsolódnak hozzájuk. A szerzők gondosan számba vett szóanyaga, a szavak értelmezése, az összetételek felsorolása lehetővé teszi, hogy a *bálmos, esztena, komárnyik, esztrenga, zsendice, orda* stb. néprajzát közelebbről is felvázoljuk, s ugyanakkor lássuk a csak helyi jelentőségű, nyilvánvalóan az alkalmazott román pásztor tájnyelvéhez igazodó terminológiákat (pl. *kolnyica* ‚juhpajta', Lápos völgye; *cárk* ‚juhakol', Oltszakadát, Lozsád; *csuliga* ‚félszarvú tehén, apró termetű regáti tehén', Kézdi- és Kászonszék). Valószínűnek tartom, hogy a vándorjuhászok is hátrahagytak műszavakat, ha mást nem, saját elnevezésüket (pl. *merdzsinán*, Kis-Küküllő, Mezőség; *styiján*, Mezőség). Természetesen hátrahagytak juhfajtákat, pásztorkodási eljárásokat is.

A fentiek során néhány példával, gondolattal kívántam érinteni, hogy MÁRTON Gyula, PÉNTEK János és VÖŐ István gazdag tartalmú könyve milyen lényeges a néprajztudomány számára is. Mindazok, akik népi műveltségünk történeti rétegeit elmélyülten kutatják s horizontjuk az Őrségtől Moldváig ível, bizonyára állandóan munkaasztalukon tartják. A könyv a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének körültekintő tudományos tevékenységét is dicséri.

Horak, Karl: Das deutsche Volksschauspiel in Mittelungarn. Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1977. 270 l. (Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V. — herausgegeben von Erhard RIEMANN, Band 17)

Voigt Vilmos

A magyarországi német népi színjáték több szempontból s igen fontos kutatási terület: a német népi színjátékon belül archaikus és régies jelenség, és különös módon a magyar (meg a szlovák) népi színjátszásnál is archaikusabb rétegeket képviselhet, noha a mai Magyarország területén élő német telepesek gyakorlatilag csupán a XVII. század végétől élnek itt, és hagyományaikat számos újítás, polgárosultabb formák is jellemzik.

HORAK immár negyedik évtizede foglalkozik a magyarországi németek és általában a Kárpát-medence népi színjátszásának kutatásával. A mostani könyv egyszersmind befejezése egy sorozatnak, amelyben burgenlandi, bánáti, valamint a „Schwäbische Türkei" néven ismert tolnai—baranyai anyagot publikáltak. Az egész sorozat nagyjából egységes elvek szerint, az utóbbi évtizedekben gyűjtött anyagot tartalmazza, de a régibb adatokra is esetenként hivatkozik. HORAK előbb a Közép-Dunántúl (mittelungarisches Bergland) területét mutatja be, majd két fejezetben összesen 12 szokáskör népi színjátékait közli. Az adventi időszakban Nikolaus, Luzia és a Herbersuche, karácsonykor háromféle játék (Adam- und Evaspiele, Christkindlspiele, Christkindlumgang) kerül bemutatásra, majd újév, vízkereszt jön sorra. A többi alkalom (Sommer und Winter, Fasching, Leiden-Christi-Spiel, Pfingstkönig, sőt a lakodalom és névnap szokásai is) rövidebb leírást kap. Külön esik szó a bábjátékokról. A bemutatás mindenütt leíró jellegű, az adatközlők feltüntetésével a szövegeket hozza, a kellékeket rajzok és néhány képtábla mutatja be. A szokás gyakorlatát a kötet végén mutatja be a szerző. Itt a színjáték szereplőit, öltözeteiket tárgyalja, és a játék társadalmi funkciójáról, valamint ezek változásairól is külön kis fejezetet ad. A kötet végén található a szükséges filológiai apparátus: jegyzetek, mutatók, irodalom, képtáblák. Mivel ugyanazt a szokást több községből is bemutatja, részletes elterjedési térképet, vagy a német és magyar szokásokkal való összevetést is adhatna, a könyvsorozat céljainak megfelelően azonban itt csak a szövegközléssel találkozunk. Felhasználta ugyan korábbi gyűjtők adatait is, HORAK mégis főként a maga munkájára támaszkodott. Az utóbbi évtizedben a magyarországi folklorista (DÖMÖTÖR Tekla, KÁLMÁNFI Béla) és germanista (MANHERZ Károly) szakemberekkel is együttműködött, ez főként párhuzamok és adatközlők feltárásában segítette.

A megbízható munka szinte már a túlzásig is objektív (például ott is a magyar helyneveket adja, ahol van német forma, viszont ez nyilvánvalóan egy magyar helynév alakváltozata). A népi színjáték igen fontos közösségi jelkép, ennek következtében érzékenyen reagál a politikai és társadalmi változásokra. Ezen kívül a közölt anyag egy része vallásos tematikájú, ami 1945/1949 után Magyarországon nem mindig volt előnyben részesítve. A ruhák pedig a jólétet jelzik, és ezt sem volt mindig tanácsos megmutatni. Ezekre a szempontokra talán óvatosságból nem tért ki a szerző. Így is igen megbízható,

objektív munkát adott, amely nélkülözhetetlen nem csupán a magyarországi (német és magyar) népi színjáték kutatói számára, hanem az utóbbi évek egyik legjelentősebb publikációja a hazai német folklór területéről.

Örömmel közölhetem, hogy éppen az 1970-es évek végén, amikor HORAK befejezte anyagának összegyűjtését, megindult magyarországi folkloristák részéről is ugyanennek az anyagnak összegyűjtése, és remélhetőleg néhány éven belül hasonló kötetben a publikálásra is sor kerül. HORAK könyve magas mércét adott ahhoz, hogy a készülő magyarországi publikáció miként tárgyalja a témát. Itt is objektív munkára lesz szükség, amely néhány más szempontjával jól kiegészítheti az itteni anyagot, jelezheti, mivé fejlődött vagy változott az utóbbi évtizedben ez a fontos hagyomány. Ez után már csak az elterjedés és történeti rétegek tisztázása marad hátra, elvégzendő feladatként, és a hazai németség folklórjának legjobban feldolgozott, látványos területévé deklarálhatjuk a Középhegység német népi színjátékait.

Camman, Alfred—Karasek, Alfred: Donauschwaben erzählen, Teil 2, 3. N. G. Elwert Verlag. Marburg, 1977., 1978. 536, 482 l., fényképmellékletekkel és térképpel

Páldy Krisztina

Az 1976-ban megjelent első kötet (ismertetése az Ethnographia 1979/1. számában) folytatásaként a szerzőpáros két újabb részben adja közre a magyarországi németek mesei és mondai hagyományait.

Az első kötetben a szerzők a Duna vonalát követve, Soprontól Aradig járták be a „lelőhelyeket", a második és harmadik kötetben viszont alfabetikus sorrendben követhetjük végig a szerzők által felkeresett településeket. Ezúttal a Dunántúl déli részén járunk, a „Schwäbische Türkei" területén, majd tovább a Bánátban. Ezekre a vidékekre irányultak az első német telepítések a XVIII. században a török visszavonulása után.

A kutatásokat a szerzők két nagyobb tájegységre koncentrálták: a Mecsek–hegység és a Bánáti hegyvidék területére. A Mecsek feltérképezésénél Dr. VARGHA Károly, a pécsi Pedagógiai Főiskola német tanszékének vezetője volt nagy segítségükre, aki diákjaival már régóta kutatja a mecseki német nemzetiségű bányászok hagyományait.

A bányákban mesemondásra való alkalom a munkaszünetekben adódott, amikor is az idősebb bányászok a fiatalabb munkatársaknak adták elő történeteiket, szórakoztató, illetve tanító célzattal. A szerzők a puszta történeteknél azonban többet akarnak hallani és hallatni: a mesékben lényegében a bányászember életmódját látják tükröződni, ennek az életmódnak pedig a társadalmi hátterét is meg akarják ismerni. A meséléssel az emberek a munkájukat akarják megkönnyíteni és az életüket vidámabbá tenni. Bár bányásztörténeteket elsősorban a férfiak mesélnek, az egyik jellegzetes mesét mégis a cikói Anna Hoffmann mondta el „A bányász és az ördög" címmel, melyből megismerhetjük a bányászélet szépségeit és szenvedéseit is. Ugyanitt említhetnénk a három somberekí asszony által előadott bányászdalt is.

A bánáti történeteket a Bukarestben megjelenő „Neuer Weg" c. hetilap felhívására kezdte gyűjteni az ott élő német nemzetiség. A lap az anyag egy részét a szerzők rendelkezésére bocsátotta, illetve segítséget nyújtott az adatközlők felkutatásában.

A mesélők mindkét vidéken idősebb nők és férfiak, akik saját vagy közeli ismerőseik élményeként adják elő a lidércekről, tüzesemberekről, valamint ördögökről szóló történeteket. Az elbeszélések mindig izgalmasak és élénkek, a mesélők minden alkalommal újra átélik mondandójukat.

Az első kötethez hasonlóan e további részekben is a történetek lejegyzése részben népnyelven történt, bár a szerzőknek itt jóval nehezebb dolguk volt az anyag nagy terjedelme, valamint a többféle nyelvjárás miatt.

A második kötet legteljesebb anyagát Cikóról kaptuk. Bár nem találkozunk olyan mesélő egyéniségekkel mint pl. August Rukatukl volt az első kötetben, a cikói születésű Anna Stallenberger (jelenleg Hommertshausenben él) nevére mindenképpen érdemes kitérni. Tudását részben apjától örökölte, de jó mesélő lévén tudatosan fejlesztette is azt. Történetei egy részét népkönyvekből jegyezte meg, ezek novellamesei elemeket mutatnak. De találunk köztük legendamesét, trufát és természetesen az ő tudásából sem hiányoznak a buta ördögről és a bányászokról szóló történetek. A történetek nagy részét levélben küldte el a szerzőnek népnyelvi lejegyzésben, ilyen esetben a publikáció is így történt.

A második kötet Abaligettől kezdve Ibafáig 65 község mesélőit keresi fel, a harmadik kötetben összesen 75 községnévvel találkozunk Indiától Orzydorfig, ez kb. 640 történetet jelent. A harmadik kötet legjobb mesélőit Kakasdon, Mecsekjánosin és Mecseknádasdon találták meg a szerzők. KARASEK egyik korai munkatársa, August PRETTL maga is Mecsekjánosiról származott el. A kötet az ő gyűjteséit is feldolgozza. A jegyzetek között akadtak a szerzők Anna Ludan mecsekjánosi asszony nevére, akit PRETTL akkor az egyik legjobb mesemondónak tartott a faluban. Az idős asszony szívesen és hosszan mesélt, ha érdeklődő hallgatóságra talált. A hallgatóság már nem is magukért a történetekért meséltette az asszonyt, hanem a mesélés módjáért. PRETTL azt is megfigyelte, hogy a faluban már csak a legidősebbek beszélnek németül, ilyen körülmények között pedig nincs biztosítva a mesék és mondák továbbélése.

A kötetek szerkesztésénél a szerzők fő szempontja az volt, hogy minél többet tudjanak közreadni a gyűjtött szövegekből. Ily módon a gyűjtés körülményeinek, az előzményeknek az ismertetésére ezúttal kisebb teret biztosítottak. Így is több ez a munka puszta szövegközlésnél. Tanúskodik arról, hogy mi készteti az embereket a mesélésre, feltárja gondolkodásmódjukat, magatartásformáikat, tudásukat. A mélyebb rétegek kimutatását e két kötetben is sikerrel végezték el a szerzők.

CAMMAN a közeljövőben külön kötetet tervez szövegelemzésekkel. Ugyancsak külön kötetben mutatja majd be a kiemelkedő mesélő egyéniségeket is.

Ráduly János (gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta): **Elindultam hosszú útra.** A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadái. A dallamokat hangszalagról lejegyezte KUSZTOSNÉ SZABÓ Piroska. A lejegyzést ellenőrizte JAGAMAS János. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 149 l., 26 dallam

Banó István

A balladaéneklés és a balladakutatás szempontjából egyaránt kiemelkedő jelentőségű faluban, a székelyföldi, Maros megyei Kibéden élő, meglepően gazdag repertoárral rendelkező balladaénekes teljes balladakészletének monografikus feldolgozását adja a kötet.

Különösen sok szál fűzi a kiadványt RÁDULY János: *Kibédi népballadák* c. (Kriterion, Bukarest, 1975) gyűjteményéhez (ismertetése KRIZA Ildikótól: Ethnographia 1976. 287—89. l.). Ebben a gyűjteményben ugyanis 20, Ötvös Sárától 1967 és 1972 között lejegyzett ballada is szerepel, 2 ballada viszont az „esztétikailag gyengébb" vagy „töredékes" voltuk miatt kihagyott balladák listájában van feltüntetve (168., 187. sz.). A jelen gyűjtemény 60 balladája közt megtalálható mind az ott közölt 20, mind a kihagyottak listájában szereplő 2 ballada (33., 49. sz.).

A gyűjtő ugyanis teljes keresztmetszetet akart adni Ötvös Sára balladatudásáról, ezért közölni akarta minden, már régebben lejegyzett balladáját, és 1973—76 között újból feljegyezte ill. magnószalagra vette akkor ismert teljes balladakészletét. Az újraéneklés során néhány balladának egymástól jelentős mértékben eltérő változata jött létre; gyűjteményünkben ilyen esetekben mind a két változat megtalálható. A teljességre törekvés eredményeként a gyűjtő — a fentiekben említett kettőn kívül — több „töredékes" vagy „esztétikailag gyengébb" balladát is közöl.

Mindez együtt nagyon hasznos adatokat szolgáltat a balladaénekes egyéni repertoárjának, balladaéneklési jellemzőinek alakulása — ezen keresztül a népköltészetre jellemző variálódás — tanulmányozásához. A kötet vizsgálódásai főleg szövegközpontúak. A gyűjtő azonban következetesen tekintettel volt a balladák dallamára is. A kiadvány közli a népzeneileg értékes dallamokat; de a többi dallamról is ad zenei szempontból felhasználható rövid tájékoztatást.

A kötetben közölt 60 ballada egyéni repertoárként nemcsak nagysága, hanem színessége miatt is rendkívüli figyelemre méltó. Emellett a kötetben nagyszámú és sokféle részletkérdésre kiterjedő megfigyelést, adatot, megállapítást, következtetést találunk; mindezt igen tömör megfogalmazásban, amelyet a nagyszámú statisztikai táblázat (15 db) még csak tömörebbé tesz. Mindez igen nehéz helyzetbe hozza a recenzenst, különösen ha a tények és következtetések számbavétele mellett helyenként a saját reflexióit is közölni akarja.

Első saját reflexióként azt szeretnénk elmondani, hogy a balladamonográfiából elénk táruló jelen minden bizonnyal egy régebbi állapot sajátságait is magán viseli.

A balladaénekes egyéni körülményei a mainál sokkal régebbi állapotokat tükröznek. Majlát Józsefné Ötvös Sára ugyanis a magyar anyanyelvű kibédi cigány közösség tagja, amely még napjainkban is meglehetősen elkülönülve él a falu nagyobb közösségén belül, annak sajátos részeként. Ez a cigány közösség a falura általában jellemző életvitelnek, életfelfogásnak egy régebbi szintjén maradt meg. Ennek megfelelően hagyományai is régebbi állapotot rögzítenek. A régi népköltési hagyományok megőrzésének sajátos reprezentánsa a balladaénekes Ötvös Sára. Szülei, akiktől repertoárjának jelentős és éppen a legrégibb réteghez tartozó részét tanulta, analfabéták voltak; ő maga is analfabéta, iskolába sohase járt. Irodalmi hatások — akár szépirodalomról, akár publikált népköltési alkotásokról, akár ponyvatörténetekről van szó — csak szóbeli közvetítés útján juthattak el hozzá. A szövegmegőrzésnek, szövegrögzítésnek csak szóbeli eljárásait ismeri és alkalmazza. A szövegek megőrzése szempontjából ezért van olyan nagy jelentősége számára a dallamnak.

A cigányközösség által megőrzött, megkövült múlt viszont sajátos székely népköltési hagyományokat őriz: „balladáink nyelve a kibédi székely népnyelv jegyeit hordozza magán" — állapítja meg a gyűjtő (37. l.). Egy másik hasonló jellegű megjegyzése a balladák régiességére is utal: a gyermekkorában megtanult balladái „... ma is a századforduló körüli évek régies ízű, nyelvjárási sajátosságokban bővelkedő, patinás nyelvén szólnak hozzánk" (37—38. l.).

Ötvös Sára élete nagy részét Kibéden élte le. Ott született 1898-ban, és néhány más helyen való hosszabb-rövidebb tartózkodás után 1967-ben végleg Kibéden telepedett le. Balladáinak 71,1%-át Kibéden tanulta kibédiektől, 6,6%-át Kibéden megforduló idegenektől.

Balladáinak műfaji megoszlása:

Balladacsoport	Típusok száma	Balladaváltozatok	
		száma	aránya
Klasszikus balladák	12	18	30,0%
Rabénekek, keservesek	7	11	18,3%
Betyárballadák	6	6	10,0%
Új balladák	15	20	33,3%
Ponyvaballadák	5	5	8,3%
Összesen	45	60	99,9%

Nagyon érdekes képet mutat a falu balladakészletének Ötvös Sára balladakészletével való összevetése is.

A falu készlete	Ötvös Sára készlete	Arány
66 balladatípus	45 balladatípus	68,1%

A statisztikai kimutatásból nem tűnik ki néhány, a gyűjtő által másutt közölt, a fenti kép pontosításához nagyon lényeges adat: Ötvös Sára balladakészletében 9 olyan típus van, amely nem szerepel a falu, a falu balladakészletében viszont 20 olyan típus, amely nem szerepel Ötvös Sára balladakészletében. Ötvös Sára teljes dal- és balladakészlete 450 darab; közülük 250 népköltészeti, 200 irodalmi vagy ponyvai termék.

Klasszikus típusú balladái legnagyobb részét Ötvös Sára szüleitől, főleg édesapjától tanulta. Családjukban a mesélés mellett a közös éneklés volt az egyik legfőbb szórakozás. Ezt a szokást maga is átvette; gyakran énekelget gyermekeinek, unokáinak. Dalokat, balladákat tanított nekik és ő is tanult tőlük. Ma, öreg korában sokszor csak a maga szórakoztatására, a magány elűzése céljából énekelget.

A mesélés, dalolás, balladaéneklés kiemelkedően jó alkalmai voltak a libaőrzés, a közös mezei munka, a fonó, a lakodalmak, keresztelők, névnapok, táncmulatságok stb.

Egyéb műfajok éltetése mellett a balladaéneklésre is módot adott egy sajátos népszokás, a cigánysirató, ill. annak egy sajátos tartozéka: a dalfüzér (amelyről mindjárt elöljáróban szeretnők megjegyezni, hogy nem azonos a *Kibédi népballadák*ban szereplő siratóballadával, legfeljebb annak sajátos változataként fogható fel). A dalfüzérbe ugyanis olyan dalok, keservesek, balladák, balladarészletek kerülnek egymás mellé, amelyeket azonos strófaszerkezetük alapján azonos dallamra lehet énekelni. Az ilyen rögtönzés egy-egy kiemelkedő énektudású énekes alkalmi műve. A gyűjtő bemutat egy 33 versszakból álló dalfüzért, amelyet Ötvös Sárától jegyzett le. Ebben ballada- és keserves részletek mellett szerelmes dalok is szerepelnek, mégcsak nem is feltétlenül szomorú hangulatúak; bár tréfálkozó vagy dévaj hangú sincs köztük.

A kötet jellegéből kifolyóan a legérdekesebb kérdés a balladaénekes balladaőrző funkciójának a milyensége. Milyen típusú énekes Ötvös Sára? Megőrző? Újító? Úgy tűnik ez is, az is. Egy helyt a gyűjtő is hasonlót mond róla: „a két tendencia — a hagyományokhoz való ragaszkodás és a szüntelen megújításra való törekvés — egyetlen adatközlő esetében is mindig jelen van, gátolja, erősíti, építi egyik a mást." (124. l.)

Ötvös Sára egyik legjellemzőbb személyiségvonása: szereti az éneklést, a dalokat, balladákat, keserveseket. Szívesen megtanulja őket és örömmel adja tovább másoknak. Feltűnő készséggel énekelt a gyűjtő számára is; tudatos erőfeszítéseket tett arra,hogy már félig elfelejtett balladákat emlékezetébe idézhessen.

Így lejegyzésre (és publikálásra is) került több romlott szerkezetű, részben vagy egészben prózában elmondott ballada is. Ezeknek a közlése azért is nagyon hasznos, mert balladák romlását mutató közlések még ma is meglehetősen ritkák. (Előző kötetéből RÁDULY is kihagyta őket). Pedig — általában és az adott esetben különösen — nagyon lényeges dolgokat árulnak el a népköltészet életéről, a népi hagyományok alakulásának a jellegzetességeiről.

Balladaéneklése és nyilatkozatai egyaránt azt mutatják, hogy Ötvös Sára balladaideálja a tömör felépítésű klasszikus ballada. A gróf és az apáca balladája (57. sz.) kapcsán azt mondta: „. . . inkább olyan újmódi ének ez, s keveset törödöm vélle" (33. l.).

Természetesnek tartja, hogy nem mindenki értheti meg első hallásra a balladákban elmondott történetet: „Aki pedig nem tudta, vagy nem értette jól, az bámulta az éneket, s feszt kérdezte, hogy mért így s mért úgy; annak akkor elmondtuk a történetjit is" (119. ill. 24. l.).

Van arra is több példa, hogy ugyanannak a balladának a másodszorra elénekelt változata van közelebb a balladatípus klasszikus formájához (A három árva: 15—16. sz., Szőcs Mariska: 37—38. sz.).

A szerelem próbája ballada közismert, az iskolai könyvek útján is nagy népszerűségre jutott változatával („Egyszer egy királyfi mit gondolt magába"), szemben Ötvös Sára az édesapjától tanult egyszerűbb, tömörebb változatot tartja értékesebbnek. „Az az igazi, ahogy régebb vót" mondta ezzel a kérdéssel kapcsolatban (127. l.).

Fő törekvése kétségtelenül az, hogy a megtanult balladákat az eredeti ill. a hagyományokhoz minél közelebb álló formában őrizze meg. Ezt azonban sokszor nem tudja megtenni. Ennek a legfőbb oka a felejtés. Újból elmondott balladáiban gyakran találunk kihagyásokat, más esetekben prózában mond el egyes részeket. (Van egy teljes egészében prózában elmondott „balladája" is, a 60. számú.) Főleg a felejtés miatti rögtönzésre vezethetők vissza az elég nagy számban található olyan apróbb módosítások is, mint pl. igeidők, igemódok váltása; szórend- vagy strófarend változtatás; egyes szavak, mondatok — ritkábban egész versszakok — kicserélése.

Alakító tehetségét dicséri viszont, hogy kihagyások esetében a szövegét úgy építi tovább, hogy áthidalja a kihagyásokat (a Fehér László ballada 2. változata, 9. sz.). A kihagyások pótlása mellett tartalmi kiegészítéseket találunk néhány esetben (A halálra táncoltatott lány — ill. a Voltál anyám voltál második változata, 11., 29. sz.).

Kedvelt alakítási módja még a különböző vándorstrófák alkalmazása. Ezek néha jól beillenek a balladába (22., 42. sz.), máskor kevésbé (14., 50., 54. sz.), vagy egyáltalán nem (47. sz.). Egyes balladák prózában elmondott részeibe mesei elemeket sző bele (Kőműves Kelemen, Molnár Anna: 3., 5. sz.). A Kinizsi Pállal foglalkozó szöveg (53. sz.) pedig már inkább mese mint ballada. A gyűjtő is „meseballadának" nevezi.

Szerény terjedelme ellenére is sok problémát felvető, a vállalt feladat újszerűsége miatt sok újszerű eredményt is hozó munka ez a nagy hozzáértéssel és műgonddal megalkotott ballada-monográfia.

Stein, Helga: Zur Herkunft und Altersbestimmung einer Novellenballade. (DVldr Nr. 76 und Nr. 77). Die Schwiegermutter beseitigt die ihr anvertraute Schwiegertochter. FFC no. 224. Helsinki, 1979. 276 l.

Kríza Ildikó

Újabb balladatanulmánnyal gazdagította a szaktudományt az FF Communications. Egyetlen balladatípus elterjedését, eredetét, társadalmi hátterét mutatja be, de számunkra, magyar folkloristák számára ennél jóval többet jelent, mert egyúttal vitairat VARGYAS Lajos európai balladaelméletére (Vö. VARGYAS, L.: *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballads*. Budapest, 1967.). STEIN és VARGYAS egyaránt a folklór jól bevált, ún. földrajzi-történeti módszerét alkalmazza. Míg VARGYAS Lajos az egész európai balladaköltészet összefüggéseit vizsgálja és mutatja ki a balladakörök egymáshoz való viszonyát, H. STEIN a Deutsche Volkslieder szerint 76. és 77. számú, gonosz anyósról szóló balladatípus részletes bemutatásával fokról fokra cáfolja VARGYAS következtetéseit.

H. STEIN tanulmánya a tudomány eddigi eredményének regisztrálásából indul ki, és 22 nyelven 441 szöveget elemezve mondja ki konklúzióit. (Figyelemre méltó a vizsgált anyag nagy mennyisége, amely négyszerese a VARGYAS által e típushoz idézett, de részletesen nem elemzett változatoknak.) A nyelvi csoportok szerint elkülönített anyagot motívumrendszer szerint mutatja be, és ennek alapján tesz összehasonlítást, majd megállapítja, hol erősebb a kapcsolódás, melyek mutatnak több, melyek kevesebb rokonságot. Ennek nyomán kirajzolódik az összkép, az, hogy a balladatípus erős kelet-európai összefüggéseket mutat. A tartalmi, formai, strukturális egyezéseken kívül — amelyeket egyes nyelvcsoportok szerint tárt fel a szerző — a társadalmi háttér elemzése is erre mutat. STEIN szerint a ballada konfliktusa és ezzel összefüggésben a ballada népszerűsége a kelet-európai nagycsaládrendszer tartós fennmaradásával magyarázható. Határozottan elutasítja VARGYAS azon megállapítását, miszerint a ballada francia eredetű lenne, azt a telepesek honosították volna meg a magyarok között, és onnan terjedt szét a kelet-európai népekhez. STEIN a kelet-európai népek balladáinak összetartozását hangsúlyozza a sokévszázados földrajzi közelség, az állandó lassú kulturális kölcsönhatás alapján, éppen ezokból az erdélyi szász változatokat nem a német hagyomány továbbélésének tartja, hanem a szomszéd román néptől való átvételnek.

A kutatás tárgyát képező balladát a legjobb esetben is mindössze másfélszáz éve folyó folkloristikai munka nyomán ismerjük. (Elvétve van ennél korábbi dokumentum.) A recens állapotból deduktív kutatással feltárt összefüggések a kelet-európai egységet tényszerűen mutatják. Tulajdonképpen VARGYAS is rámutatott ezekre a jelenségekre, de szerinte másodlagos fejlődés hozta létre az egyezéseket.

Itt kell megemlíteni két tényezőt. Először is az európai ballada fejlődésének megrajzolásánál VARGYAS kiindulópontnak a középkor végi magyar és a francia állam közötti szoros kulturális kapcsolatokat veszi. A középkor-kutatók eredményeiből tudjuk, hogy a magyar templomépítés, kancelláriai gyakorlat, helyesírás, földművelő kultúra sok részlete, költői versformák stb. francia mintára alakultak. Ehhez kapcsolja VARGYAS a ballada műfajt is, noha sem általános elméleti fejtegetéseivel, sem a balladamotívumok rendszerezésével nem támasztja alá kellő mélységben hipotézisét. Másodszor: VARGYAS kulcsfontosságúnak tartja a francia vallon telepesek kultúra-közvetítő szerepét. H. STEIN éppen ezért hosszasan elemzi azt a tényt, hogy a *Die böse Schwiegermutter* ballada olyan telepekről, földrajzi tájakról került elő Magyarországon, ahol francia vallon telepesek nem voltak. Tehát e tekintetben VARGYAS álláspontja nem igazolódik.

A több évszázados kulturális örökség eredetének, alakulásának feltárása összetett feladat. A recens balladaköltészet évszázadokon át változatlan megléte nem bizonyítható. A „kegyetlen anyós" ballada magyar, román és erdélyi szász változatai azt mutatják, hogy a földrajzi közelség ellenére a szomszédos csoportok népköltészetében jelentősek a különbségek. Ezek okáról H. STEIN nem szól, mert a hasonlóságot tartja fontosnak és nem a különbséget. Ebből következően a monográfia tekintélyes terjedelme ellenére feltáratlanok maradnak azok a jelenségek, amelyek egy-egy nép balladájában a speciális társadalmi-történelmi fejlődést, helyzetet tükrözik. Nem lehet véletlen az a jelenség, hogy moldvai magyar balladákban a román—magyar szembenállás fejeződik ki, firmán, közvetetten, ezzel szemben az erdélyi román és szász változatokban a szegény—gazdag ellentét kap hangsúlyt. A motívumstruktúra esetenkénti felvázolásával ilyen kérdésekre nem kaphatunk választ. De H. STEIN nem is tűzte ezt feladatul. Számára az volt fontos, hogy a „kegyetlen anyós" balladatípus összehasonlító kutatásával keresse annak eredetét, történeti hátterét, változatainak egymáshoz való viszonyát. E tekintetben jelentős munkát végzett.

Schwarzbaum, Haim: The Mishlé Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah Ha-Nakdan. Institute for Jewish and Arab Folklore Research. Kiron, 1979. 658 l.

Scheiber Sándor

Berechiah Franciaországban született és Angliában működött a XIII. század közepén. Ha-Nakdan azt jelenti, hogy grammatikailag képzett másoló volt. Ebből élt. Ő az első, aki héberül egy kötet állatmesét szerzett rímes prózában, a Biblia és a Talmud nyelvén (A. SCHEIBER, *Enz. des Märchens.* II. New York, 1977. 135—137. l.).

Eddig is nagy irodalma volt ennek a mesegyűjteménynek. H. SCHWARZBAUM után azonban senki sem merészkedik majd a tárgyhoz nyúlni. Ebben a hatalmas műben az állatmese definícióját adja, és megmutatja szatirikus, politikai, retorikai, theodiceai funkcióját. A meséket nem mint elkülönített egyedeket nézi, hanem mint egy fontos kapcsot az ókori, középkori és modern meseirodalom és folklór hatalmas láncában.

Rátér ezután forrásaira, és kimutatja, miként hatott rá AVIANUS, PHAEDRUS, ROMULUS, „Romulus Nilantii", Marie de FRANCE. Felhasználja itt BERG József disszertációját is: *Az aesopusi mese sémi változatai.* (MZsSz XLVIII. 1931. 319—352. l.) Ismeri természetesen az Országos Rabbiképző Intézet Berechiah-kéziratát is, amelynek többlet meséit S. LŐWINGER tette közzé (*Mahler-Festschrift.* Bp., 1937. Héber rész: 16—35. l.).

A könyv törzsrésze a 119 meséhez fűzött kommentár és összehasonlító anyag. Elkápráztat mindentudásával. Azt hiszem, ennek ismeretében lehetetlen valami pótlást találni. Hadd említsem meg mégis, hogy a CXIII. fejezetről (533—536. l.) van egy dolgozatom az Acta Antiqua Harmatta-Festschriftjében, amelyik talán a magyar anyag tekintetében valami újat hoz. Általában a magyar irodalom aesopusi meséiből lehetne párhuzamokat idézni (MAJOR Károly: *A magyar ezópi meseírás története.* Kolozsvár, 1887).

N. GOLB külön fejezetet szentel könyvében Berechiahnak (*History and Culture of the Jews of Rouen in the Middle Ages.* Tel-Aviv, 1976. 120—144. l.). Tárgyalja irodalmi munkásságát, és rögzíti roueni tartózkodásának idejét (1233 körül). Kár, hogy a szerző ezt már nem használhatta fel.

A könyv végén található típus- és motívum-index emeli a könyv értékét.

A zsidó folklór-irodalom egyik legnagyobb alkotása fekszik előttünk.

Strutture e generi delle letterature etniche. Atti del simposio internazionale, Palermo 5—10 aprile 1970. S. F. FLACCOVIO, Editore. (Uomo e cultura — Testi 15.) Palermo, 1978. 455 l. (+7)

Voigt Vilmos

A strukturális folklorisztika első nemzetközi konferenciája volt az 1970-ben Palermóban tartott műfajelméleti kongresszus, amely hosszú évek után végre Janne VIBAEK szerkesztésében, az Antonio BUTTITTA szerkesztette palermói folklorisztikai sorozatban meg is jelent. Húsz tanulmányt közöl a kötet, hat tematikus csoportban. Mitológiai, szokásszövegeket bemutató, mese és fabula, ráolvasás, proverbium, lírai dal egyaránt szerepel a témák között. Itt került először bemutatásra több szemantikai eljárás, a narratív struktúrák elmélete, szövegelméleti, számítógépes módszer. Ha nem nyolcéves késéssel jelent volna meg a kötet, a folklorisztikai strukturalizmus első korszakának legfontosabb, legtöbbet forgatott munkája lehetett volna. Így is igen kitűnő anyagot hoz, érdeme az, hogy ne csak teoretikus megállapításokat olvashatunk, hanem konkrét műfajelméleti tanulmányokat. Néhány szerző (CIRESE, DUMÉZIL, NØJGAARD, MARANDA, GENINASCA, PAULME, ZUMTHOR, DUNDES, KÖNGÄS MARANDA, NATHHORST, MATHIOT, CUISENIER és munkatársai) gondolatait azóta más kiadványokból ismerjük, így is tanulságos ezeknek megismerése mintegy kialakulásukkor. A kötet végén GREIMAS terjedelmes, összegező zárószava olvasható, amely nemcsak az egyes előadásokra válaszol, hanem az évtized előtti strukturalista folklorisztikai felfogás alighanem legrangosabb összegezése is. Francia, olasz és angol rezümék is vannak a kötet végén. Az egyes előadások vitái után a két általános vita összefoglalását is közli a kötet. Az olasz nyelvű cím ellenére is az előadások zöme franciául és angolul olvasható, és a viták is így íródtak. A teljes filológiai apparátussal, sok táblázattal és képlettel együtt megjelent kötet még sokáig használt kézikönyv marad.

Ethnopoetics. A Multilingual Terminology. Compiled by Heda JASON in collaboration with G. GROBER-GLÜCK, E. GÜTTGEMANNS and S. D. SEGAL. I. E. Studies 3. (Israel Ethnographic Society.) Jerusalem, 1975.

Kríza Ildikó

Hasznos terminológiai szójegyzéket állított össze H. JASON. A folklórszótárak, enciklopédiák, kézikönyvek számos alapvető fogalmat definiáltak már (*Standard Dictionary of Folklore* by McEdward LEACH. New York, 1950; *Folkliterature* by L. BÖDKER, Copenhagen, 1965. 364. l.), mégis a folklorisztika sokszor egymással össze nem hangolt fogalmi rendszereket használt. Típus, motívum, szüzsé, elem stb. mind olyan terminusok, amelyek körülhatárolását időről időre megkísérelték a kutatók. H. JASON összegyűjtötte és meghatározta a legáltalánosabb fogalmakat a népköltészet területén, és a terminusok német, orosz nyelvű fordításával három világnyelven tette közzé. Több mint hatszáz fogalmat, kifejezést, terminust különít el, melyek nem betűrendben, hanem összetartozó logikai egységek szerint találhatók, de a három nyelven összeállított betűrend mégis gyors és könnyű eligazítást ad. JASON öt csoportba sorolja a fogalmakat, így azok egymáshoz való viszonya is tükröződik a szójegyzékben. Az általános terminusokat — amelyeket sokszor szinonímaként használnak a szakemberek — pontosan meghatározza, és ezzel alapját adja a későbbi fejezetben található definícióknak. Az etnológiai és szemiotikai kutatások terminusait átgondolt rendszerbe fogja össze. Ezekből világossá válik, hogy adott kutatási rendszerben némelykor a jelentés nem változott (pl. hős, szereplő), míg más példák azt bizonyítják, hogy a módszer megkövetelte a speciális jelentés kialakulását (pl. az idő kategória több jelentéssel bővült), ismét mások nem terminus értékűek (pl. „our settlement", „our district").

Részleteiben az előzőeket felülmúlja a népköltészet műfajaira vonatkozó fejezet. Ehhez a korábbi kutatások, rendszerező kísérletek lényeges előmunkálatok voltak. Különösen a prózahagyományra vonatkozó terminusok nagyszámúak. Sokkal kevésbé teljes a dalok, balladák terminusanyaga. Hiányzik pl. pásztordal, katonadal, bordal, karácsonyi ének, újévköszöntő, gúnydal, tréfásdal, szerelmi dal éppúgy, mint a ballada területén a novellaballada, hősballada, legendaballada, lovagballada stb. címfelvétele. Pedig ehhez gazdag anyagot kínál a *Handbuch des Volksliedes* I. (W. FINCK, München, 1973). Természetesen a szerző nem törekedhetett teljességre, mégis úgy tűnik, mostohán bánt a népköltészet nem epikus ágaival. Így pl. az elem (narrativ unit) meghatározásakor is eltekint az énekes hagyomány tudományos fogalomkörétől (vö. D. K. WILGUS: *Anglo-American Folk Song Scholarship since 1898.* Rutgers, New Brunswick, 1959).

Heda JASON szép kiállítású népköltészeti szójegyzéke, definíciói összességében igen hasznos munka, hozzásegít a tudományos terminusok következetes, világos használatához, és így közvetve a szakmai gondolkodást erősíti.

Vőő István: Dicţionar de proverbe român—maghiar. (Román—magyar közmondás-lexikon. 2154 számozott román közmondás.) Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. Bucureşti, 1978. 146 l.

Paczolay Gyula

Az első magyar—román közmondás-összehasonlítások Ács Károly Pesten 1859-ben kiadott *Magyar—német—olasz—román (oláh)—cseh-tót és szerb beszélgetések otthon és úton* című társalgási könyvének Közmondások fejezetében találhatók. Az újabb kiadványok közül számottevő román—magyar közmondásanyagot is találunk a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Nyelvtudományi Intézetében készült és 1964-ben megjelent kétkötetes román—magyar nagyszótárban. Vőő István kis könyve a legújabb, a legtöbb magyar és román közmondást tartalmazó s az első önálló román—magyar közmondás-összehasonlítás.

A kötet szerzője, Vőő István kolozsvári nyelvész a Babeş—Bolyai Tudományegyetem docense. Első közleménye — bánsági tájszavakról — még 1958-ban jelent meg a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben, majd négy év kimaradással 1962-től folyamatosan jelentek meg ott írásai. Ezekben főleg a bánsági nyelvjárással (1969, 1973, 1975—77.), a korsóelnevezésekkel (1964), a fazekaskoronggal és alkatrészeivel

(1965), s mint minden romániai magyar nyelvész, a magyar nyelv román kölcsönszavaival is foglalkozott (1960, 1973). Szerkesztette a *Magyar nyelvjárási szövegek*et (Kolozsvár, 1970), *Hétfalu nyelvjárási atlaszát* (Kolozsvár, 1971), *A Bánság nyelvjárási atlasza* című munkája kéziratban van. *A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere* című művét 1975-ben adta ki a Kriterion Könyvkiadó, s társszerzője a Kriterionnál 1977-ben megjelent *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című könyvnek. A *Dicţionar* Vőő Istvánnak első olyan munkája, amelyben közmondásokkal foglalkozik.

Ez a kötet a kiadónak abban a sorozatában jelent meg, amelyben hasonló formátumban, terjedelemben és azonos szerkesztési elvek betartásával 1974-ben megjelent egy angol—román, 1975-ben egy francia—román, 1978-ban pedig egy német—román és egy román—francia közmondáslexikon is. Vőő István munkája csak annyiban tér el a felsoroltaktól, hogy az első helyen szereplő román közmondások nála már nem az első szavak ábécérendjében vannak, hanem a ma már nemzetközileg elismert módon, a kurzív szedéssel kiemelt vezérszavak betűrendjében, amint azt már Ballagi Mór 1850-ben kiadott *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* című munkájában láthatjuk.

A sorszámozott 2154 román közmondást azok egy-két, olykor három-négy magyar megfelelője vagy magyar fordítása követi. A román közmondások tényleges száma ennél valamivel kevesebb, mert néhány közülük több vezérszónál is fel van véve (pl. megegyezik a 207. és az 1378. számú közmondás stb.). Természetesen többször találkozunk egyes magyar közmondásokkal is.

A könyv irodalomjegyzéke 6 román forrás mellett a következő 3 magyar munkát tartalmazza: *A magyar nyelv értelmező szótára*, O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*, valamint Balogh József 1600 válogatott magyar közmondást magába foglaló *Az ész hordoz mindent* című munkája (Albatrosz Könyvkiadó. Bukarest, 1976), mely utóbbinak irodalomjegyzékében megtaláljuk Margalits Edének a millénnium évében kiadott *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című kötetét és Erdélyi János 1862-ben megjelent *Válogatott magyar közmondások* című munkáját is.

A szerző az előszóban utal a munka úttörő jellegéből adódó nehézségekre, majd leírja, hogy a kötetet a tanuló ifjúságnak, a románból magyarra fordítóknak s a népi bölcsesség iránt érdeklődőknek szánja. A fordítók munkájának elősegítését szolgálja az, hogy olyan román közmondások esetén, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük, közmondásszerű magyar fordításukat közli. Ezeket csillaggal különbözteti meg a magyar közmondásoktól.

A várakozásnak megfelelően megtaláljuk az összeállításban azokat a közmondáspárokat, amelyek az európai népek közös, legtöbbször görög, latin vagy bibliai eredetű közmondáskincséhez tartoznak, pl. Aki szelet vet, vihart arat (2056.), Senki sem próféta a saját hazájában (1612.) stb. A szerző gondos körültekintéséről tanúskodnak azok a párok, amelyekben a románhoz olyan magyar közmondást társít, amelyik ugyanazt az alapgondolatot másként vagy más szinten fejezi ki. Pl. Apa trece, pietrele rămin (magyarul: a víz folyik, a kövek megmaradnak) — A kutya ugat, a karaván halad (29.); vagy Cînd o oaie a dat în rîpă dau toate după ea (magyarul: ha egy juh a szakadékba ugrik, a többiek mind utána mennek) — Egy bolond százat csinál (1367.).

A kötet áttekintése azt mutatja, hogy a szerző az esetek nagy többségében pontosan és szabályosan, forrásainak megfelelően közli a magyar közmondásokat. Többször előfordul azonban az is, hogy a magyar közmondást — nem tudni miért — „hozzáigazítja" a megfelelő románhoz. Például az Ochiul stăpînului îngraşa porcul (1400.) magyar megfelelőjeként ennek szó szerinti fordítását — gazda szeme hizlalja a disznót — találjuk, holott az irodalomban megadott gyűjteményekben szereplő közmondásokban disznó nincs, csak jószág, illetve marha vagy ló. Hasonlóan a Valea are ochi şi crîngul urechi (1402.) magyar megfelelőjeként is tükörfordítás — a *völgy*nek szeme van, az erdőnek füle — szerepel, holott a pontos magyar megfelelő az, hogy: Az erdőnek (nagy) füle van, a *mező*nek (nagy) szeme van. A Vulpea care doarme nu prinde găini (2133.) mellett első helyen szintén a szó szerinti fordítást — alvó róka nem fog *csirkét* — találjuk, de itt zárójelben a magyar közmondás-gyűjteményekben szereplő *nyulat* is fel van tűntetve. Előfordul — és nehezen indokolható —, hogy a (2153.) tételben két nem azonos vagy hasonló, hanem ellentétes értelmű magyar közmondás van egymás mellett az adott román megfelelőjeként: Az ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó — és: Ígérj mindent mindennek, ne adj semmit senkinek, nem lesz híja semmidnek.

Sajtóhiba jóformán alig van a kötetben. A 816. román közmondás magyar megfelelője — vagy fordítása — hiányzik, a 191. és a 760-ban pedig a helyes *kasok* helyett *kakasokat* olvashatunk.

Tekintettel arra, hogy a bukaresti kiadó sorozatában a francia—román után megjelent a román—francia kötet, s a kiadói tervek szerint készül az angol—román kötet párja

is, feltehető, hogy — a magyar esetében fordított sorrendben — esetleg számíthatunk a magyar—román kötet megjelenésére is, amely teljessé tenné Vöő István szép munkáját. Akkor méltán állíthatjuk majd a két kötetet Schlandt Henriknek, a Honterus Főgimnázium magyartanárának Brassóban 1913-ban megjelent német—magyar és magyar—német közmondáslexikona mellé.

Кокаре, Э. Я.: Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках. (Nemzeti és nemzetközi a lett proverbiumokban.) „Зинатне". Рига, 1978. 294 l.

Voigt Vilmos

A közmondások nemzetközi jellege közmondásos. Mégsem tudjuk, voltaképpen hogyan lehet mindezt folklorisztikai módon vizsgálni. Ismerünk egy-egy proverbium elterjedettségéről szóló monográfiákat, bizonyos műfajok fejlődéséről és népszerűvé válásáról tanulmányokat, gyűjtemények hivatkoznak történeti rétegekre és nemzetközi párhuzamokra, a jobb szólásmagyarázatok is nemzetközi távlatúak — mégis mindezeket együtt sem nevezhetjük teljes összehasonlító módszertannak a parömiológia területén. A lett folklorisztika hatalmas gyűjtőmunkájára építve most évtizedes munka befejeztével Кокаре olyan monográfiát alkotott, amely egy igen érdekes és sokoldalú összehasonlító módszert mutat be, rögtön eredményeivel. Mintegy 150 ezer lett szólást, több tízezer orosz szólást és többezer litván, német, lengyel, észt, finn és más szólást nézett át a szerző. 1967-ben kis kétnyelvű antológiában az orosz és lett összevethető szólásokat közölte. Most teoretikus módon az összehasonlító szólásvizsgálat témáit dolgozza fel, példatára a lett szóláskincs, annak megfelelő nemzetközi párhuzamaival. Példaként mintegy 500 lett és vagy 300 más nyelvű példát idéz. A példáknál nem az elterjedés teljességét, a változatok számát tekinti fontosnak, inkább a lett szóláskincs nemzetközi párhuzamainak típusait, jellegét kívánja bemutatni.

A munka módszertani bevezetéssel indul, gondos tudománytörténeti és forráselemző képet is ad. Ezután a következő sorrendben tárgyalja az általa fontosnak ítélt témaköröket:

A nemzeti vonások megjelenése a proverbiumokban — a lett—litván párhuzamok — a balti és szláv párhuzamok — a nemzetközi proverbium-típusok balti párhuzamai: mindezeket a nemzetközi proverbiumok valamilyen helyi költői rendszerbe illeszkedéseként fogja fel. Külön rész foglalkozik a tematikus szerkezet összehasonlító vizsgálatának kérdéseivel. Ez a probléma különösen Matti Kuusi összehasonlító vizsgálatai révén terjedt el a közelmúltban. Őnála azonos „építőmag" vagy formai hasonlóság nyilvánul meg a szólások nemzetközi azonosságában, Кокаре viszont nagyobb tematikus tömböket (a munka és a munkás, a társadalmi ellentmondások tükröződése, a morális-etikai nézetek tükröződése, az emberi élet) vet össze egymással. Ebben a társadalmi és történeti analízis szükségessége is helyet kap, ám ez a megoldás többé-kevésbé rejtett polémia a Permjakov (és olykor mások) által kezdeményezett logikai-tematikus összehasonlító módszerrel szemben is.

Amikor a mesekutatás eredményeit automatikusan alkalmazták a hősepika és a ballada vizsgálatára, ez nem eredményekre, inkább csődbe vezetett. A mai összehasonlító folklorisztikának is egyik legfőbb hibája, hogy nem veszi eléggé figyelembe a műfaji különbségeket. Putyilovnak a munkáira hivatkozva kerülő úton ez a tény is felbukkan e kötet előrészeiben, hiszen a mai szovjet összehasonlító kutatás azért jutott a tipológiai és genetikus egyezések összekeveréséig, mivel nem vizsgálta egyértelműen a műfaji, stílusbeli, kompozíciós invariánsokat. Кокаре igazában nem elméleti szinten közelít e problémához, „kontaktikus egyezés" terminusa vagy a logikai-strukturális összehasonlító módszertől megkülönböztetése igazán szelíd, mondhatni félénk kísérlet a véleménye megfogalmazására. Ez a munka azonban nemcsak azért fontos az összehasonlító folklorisztikában, mivel 2260 típusba osztható 6706 lett proverbium közül 220 típusnál (10%) talált litván párhuzamot, 251 típusnál (11%) orosz párhuzamot, 183 típusnál (9%) balti és szláv egyezést, 384 esetben (17%) nemzetközi elterjedettséget, míg 54%-nál (1220 típus) csak a lettből ismert a szólás — noha ez önmagában is páratlanul gazdag és megbízható adatsor —, hanem azért is, mivel új műfajjal és új módszerrel gyarapította a komparatív folklorisztika ismerettárát. Ezért a könyvet nemcsak a balti proverbiumok szakkutatóinak, hanem minden érdeklődő folkloristának többszöri áttekintésre ajánlhatjuk. Jelentős munka, méltó megkoronázása a szerző több évtizedes tudományos munkásságának. A szerző újabb monografiája (*Latviešu un lietuviešu sakānvārdu paralēles*. Riga, 1980), lett és litván proverbiumok összehasonlítása, jól kiegészíti ezt, erre még visszatérünk.

Van der Beken, Alain: Proverbes et vie Yaka. Collectanea Instituti Anthropos: 15. Anthropos-Institut. St. Augustin, 1978. 237 l.

Voigt Vilmos

Az *Anthropos-Institut* kisebb publikációs sorozata 1967-ben indult, és fontos terepmunka-eredményeket publikál. A szerző, fiatal belga jezsuita 1961-ben látogatott először Kongóba (Zaire), majd 1968—69-ben gyűjtötte yaka proverbiumait. A megszokottan gondos munka eredményeként 744 proverbiumot közöl, néhol variánsokkal, mindenütt fordítással és kontextus jellegű értelmezéssel. Szójegyzék és tartalomjegyzék is van a kötetben, amelynek parömiológiai érdekessége az, hogy a gyűjtött szövegeket néprajzi fejezetekbe tagolta. Rövid néprajzi leírás olvasható a társadalomszervezetről, a rokonságról, a házasság típusairól, a társadalmi viszonyokról, az ember és a világ viszonyáról, a tudásról és tapasztalatról, legvégül természetesen az istenről. Az egyes fejezetek részfejezetekre is tagolódnak, és mindegyik végén közli a szerző a vonatkozó proverbiumokat. Tematikus parömiológiai gyűjtés vagy publikáció korábban is ismert volt, most azonban mintegy illusztrálva láthatjuk, hogyan jelenik meg egy kultúra a közmondásokban.

A szerző a variálódást, az oppozíciókat és a szemantikai eltéréseket nem említi, pedig ezek biztosan vannak. Így is mind témáját, mind területi hovatartozását tekintve fontos a munka, amely a parömiológusok számára is új lehetőséget mutat be.

Moser, Oskar: Das Pfettenstuhldach. Eine Dachbauweise im östlichen alpinen Übergangsgebiet. Österreichisches Museum für Volkskunde. Wien, 1976. 60 l. + 21 Abb.

Barabás Jenő

A könyv főcímét magyarra fordítva talán *A székszelemenes tető* lenne a leghelyesebb, de az olvasó így is aligha jut közelebb a megértéshez. A magyar népi építkezésben ugyanis ennek a tetőszerkezetnek történetileg nincs jelentősége, így nincs típusneve, de a német elnevezés is új műszó, amit Moser most kíván bevezetni meghatározott szerkezetekre, az eddigi nem egységesen használt nómenklatúra helyett. E tetőszerkezet bizonyos változatai ugyan a XIX. században, főleg annak második felében Magyarországon is felbukkantak, s besorolódtak a székes tető kategóriába, amelynek igen sok változata létezik, de míg ezeket nem rendszereztük, addig nem lenne helyes egy alcsoportjukra most új magyar műszót javasolni.

A Pfettenstuhldach a Moser vizsgálta kelet-alpesi területen igen fontosnak és gyakorinak tűnik, de hozzátehetjük, hogy ennél jóval nagyobb területen is elterjedt, amint ez R. Weiss svájci, T. Gebhard bajor, J. Schepers westfaliai vizsgálataiból kitűnik, ha ők más terminust használnak is. Ennél a tetőszerkezetnél a padlástérben egy állvány található, amelyre a ház hosszvonalában egy-egy középszelement fektetnek, amelyek tehát középtájékon a szarufákat alátámasztják. Moser ezt a változatot tartja a típus jellegzetes képviselőjének, bár bemutatott példái szerint hasonlóan gyakori az a megoldás, amelynél az állványra a ház hossztengelyében oszlopokat („ágasokat") állítanak, s ezekre a tető csúcsában szelement fektetnek. Előfordulnak azonban további alváltozatok is, több oldalszelemennel, több ágassorral, az ágasok vagy állványok különféle oldalirányú megtámasztásával. Ezek a tetőszerkezetek talán minden esetben szélesebb, nagyobb méretű, mindenesetre kétsoros épületeken találhatók.

A hazai falusi építkezéshez szokott ismereteink alapján első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy ezek a nagyméretű épületek késői fejlődés termékei. Moser ebben a könyvében nem foglalkozik ugyan az egyes változatok genezisével, mert elsőrendű célja a típusok, altípusok számbavétele és a terminológiai tisztázás. Viszont a mű gerincét képező fejezetben 12 dél-alpesi házat mutat be, amelyek között egy 1723 előttre és egy 1730-ra datált, s háromnak az építési ideje valószínűleg a XVII. század, sőt egyről gyanítható a XVI. századi keletkezés. Így még bizonyos átépítésekkel is számolva azt kell gondolnunk, hogy ez a tetőszerkezet itt legkésőbb a XVII. században már ismert volt, ha középkori eredetűnek nem is tartható.

Oskar Moser könyve azonban nem elsősorban a történeti fejlődés tekintetében érdemel figyelmet, hanem főleg metodikai szempontból. Mint előszavában ő is rámutat

erre, a néprajzi kutatás a tetőszerkezet vizsgálatát mostohán kezelte, a kérdés csak kevesek érdeklődését ragadta meg. Felhívja a figyelmet arra, hogy főleg két nehézséggel kell megküzdeni a témával foglalkozóknak: a szerkezetek bonyolultságával és a terminológia kevertségével, amely sok buktató forrása.

A magyar anyag is ezt igazolja, különösen a terminusok vonatkozásában. Néhány szerencsétlen tükörfordítás évtizedekig zavart támaszthat. Például a Sparrendach magyarul szarufás tető lett — holott minden tető szarufás —, mert figyelmen kívül hagyták, hogy a németben a szarufának létezik a Rofen neve is, ami más tetőszerkezethez kapcsolódik. Moser fogalmilag pontosítja ebben a munkájában Schier idevonatkozó fejtegetését, mely szerint a Rofen csak azt a szarufát jelenti, amely nem viseli a tető egész súlyát, hisz ez elsősorban a szelemenre, ágasokra, falra vagy más szerkezetre nehezedik. Ezzel szemben a Sparren az a szarufa, amely ténylegesen hordja a tető egész súlyát. Nyilván ezért próbálta nálunk Cs. Sebestyén Károly bevezetni a függesztett és támasztott tető terminusokat, ami ugyan javított volna a hibás tükörfordításon, de nem utalt az alsó alátámasztás módjaiban jelentkező fontos különbségekre. Csüngős szarufa előfordulhat szelemenes és szelemen nélküli (tehát ún. szarufás, helyesebben egyszerű) tetőnél egyaránt.

Moser könyve kísérletet tesz az európai anyagra figyelemmel az ismert tetőszerkezetek tipizálására. Négy fő egységet különít el, amelyeket itt az ő terminusai szerint ismertetünk, nem akarván most új műszavakat gyártani, inkább utalunk arra, hogy a könyv szép ábraanyagából a típusok jobban megérthetők. A) Jochbalkendächer, ahova 3 alváltozatot sorol, köztük az egyik a hosszú ágasos-szelemenes tető. B) Pfettendächer, tehát szelemenes tetők, amelybe 4 fő csoportot s ezeken belül további 6 alváltozatot sorol, köztük a könyv címében megjelöltet is. C) Schärendächer, két alváltozattal, köztük a nálunk is ismert ollóágasos tető. D) Sparrendächer, két változattal s idetartozik a hazai egyszerű (ún. szarufás) tető is.

Úgy tekinti a szerző ezt a tipizálást, mint elnagyolt osztályozást, amelyet tovább kell fejleszteni és ki kell majd egészíteni. Sémáját gondolatébresztőnek és előrevivőnek tartjuk két megjegyzéssel. Az egyes típusok példatárát a vizsgálati területéhez közelebb eső országokból is lehetett volna bővíteni, bár az angol és skandináv példák kétségtelenül hasznosak. A továbbfejlesztést történeti irányba kellene elmélyíteni, tehát az egyszerűbb változatokkal is számolva, amelyek részben a primitív, időszakosan használt épületeknél figyelhetők meg, illetve a régészeti rekonstrukciókban bukkannak fel. Ez utóbbiakra is tekintve lehetővé válna a két tudományág terminusainak összehangolása, legalább az építészet vonatkozásában.

A szerzőről még annyit, hogy Oskar Moser a gráci egyetem néprajz-professzora, aki elsősorban Karintia népi építkezésének kutatásával, valamint a paraszti inventáriumok tanulmányozásával hívta fel magára a figyelmet. Széles látóköre érvényre jut jelen munkájában is, amely joggal irányítja figyelmünket az építő kultúra egy elhanyagolt területére, fontos alapot nyújtva a további vizsgálatokhoz.

Vuoristo, Osmo: Suomalaiset haarikka-astiat (Die Trinkgefässe vom *haarikka*-Typ in Finnland). Kansatieteellinen Arkisto 29. Helsinki, 1978. 295 l.

Gunda Béla

A Néprajzi Értesítő LIII. (1971) kötetében jelent meg Kresz Mária tanulmánya az ember formájú korsókról. A tanulmány nemcsak tipológiai szempontból érdemel figyelmet, hanem azért is, mert egy edényforma közösségi használatáról, a szegények megvendégeléséről a Jancsi-korsóból való közös ivásról nyújt sokszínű néprajzi leírást. Az általa ismertetett közös ivás sok tekintetben párhuzamos azokkal a szokásokkal, amelyek Finnországban egy faedény közösségi használatához fűződnek. Erről a faedényről írt kitűnő monográfiát Osmo Vuoristo.

A földművelő dél-finnországi vidékeken a házi sör ivásához, az állattenyésztő északi és keleti Finnországban az édes és savanyú tej fogyasztásához *haarikka* vagy más néven (*sankaväli, kanko, kanni, kappa, tuoppi* stb.) is ismert faedényt használnak. Az edény legelterjedtebb elnevezése azonban *haarikka*, amelynek űrtartalma 0,5 liter és 8,2 liter között változik, s a régi finn űrmértékegységhez igazodik. A *haarikka* dongás vagy bödönös. Rendszerint a meghosszabított dongák révén egymással szemközt egy-egy fogója van. Az ivó ember ezekkel emeli szájához az edényt. A *haarikka*nak olykor kifolyó csövet is

készítenek. Tűlevelű fákból, főleg borókafenyőből, ritkábban lombos fából házilag vagy háziiparszerűleg állítják elő.

A *haarikka* elnevezés az ősi finn szókincshez tartozik, s az ág, gally, kar jelentésű *haara* szóval áll kapcsolatban. A *haarikka* terminológia főleg délnyugati finn területeken ismeretes, ahol már az elmúlt évszázadokban rendszeres fuvarozás folyt, s nagy jelentőségük volt a társadalmi összejöveteleknek, ünnepeknek. Az edény egyéb terminológiái (pl. *tuoppi*) főleg űrmértékekkel függenek össze, valamiféle tartóedényt jelentenek. A *sankaväli* eredetileg bizonyos szénamennyiséget jelentett. A *kappa* elnevezés délkeleten tűnik fel, s egyaránt jelent *haarikka*-edényt, valamint a mi fejősajtárainkhoz hasonló, csupán egy fogóval készült faedényt. Ez az edénytípus már a XIII. században ismert volt. Kisebb formájából a gyerekek tejet isznak. Valószínű, hogy a *kappa* a tulajdonképpeni *haarikka* egy régi formája.

A *haarikka* sörfélével az asztalon áll, s az asszonyok gondoskodnak arról, hogy mindig tele legyen. A ház, az udvar lakói ugyanabból az edényből isznak. Délnyugati Finnországban a házba tévedő barát, idegen, fuvaros, vándor koldus minden kínálás nélkül ihat a sörös edényből. Más vidékeken csak étkezés alkalmával, munka idején isznak a *haarikka*ból. A lakodalmi szertartások során a menyasszony lovon keresztül önti a benne lévő sört, a vőfélyt ajándékozzák meg az edénnyel, a menyasszony pénzt gyűjt a *haarikka*ba. Ha két *haarikka* áll az asztalon, akkor az egyikből a nők, a másikból a férfiak isznak. Szertartásos formában a *haarikka*ból isznak barátságkötések alkalmával. Ahol a *haarikkat* tejesedényként használják, csak étkezéskor helyezik az asztalra. Állandóan az asztalon álló sörrel teli *haarikka* annak az emléke, hogy korábban az utazókat, a vándorokat igyekeztek mindennel ellátni, megvendégelni. Erre különösen szüksége volt az ide-oda járó, az időjárás viszontagságai miatt átfázott, pihenni vágyó fuvarosoknak.

A szerző körültekintően elemzi a *haarikka* abroncsozását, a fenékdeszka beillesztését, a fogók típusait, az edény nagyságát, díszítését s egyéb formai tulajdonságait. A gondos tárgyi és nyelvi mérlegelések nyomán arra a megállapításra jut, hogy a sörivásra használt *haarikka* jellegzetes finn edény, amely már a késői középkorban ismert volt, s nyugatról terjedt keleti és északi irányba. Éppen sokféle közösségi funkciója miatt maradhatott fenn napjainkig. Ismerik Észtországban is, de oda a XVIII. században finn területről került el. Feltűnő viszont, hogy a kelet-bottniai svédek nem vették át. Kelet-Karjalában már csak a népköltészet őrzi egykori használatát. Vuoristo, O. megemlíti, hogy a budai ásatások során (XIV. sz.) előkerültek a nagyobb *haarikka*khoz hasonló edények, ezeket azonban borkészítésnél használták. Vuoristo, O. munkája kiemelkedő példája annak, hogy az ún. kis tárgyak körültekintő morfológiai, nyelvi feldolgozásával, használatuk gondos tanulmányozásával milyen sokszínű eredményeket lehet elérni. A könyv arról az elmélyült muzeológiai tevékenységről is tanúskodik, amelynek célja a finn népi műveltség, a munka és szokások történetének feltárása. Az ilyen korlátlan tárgyismeretet igénylő munka csakis múzeumi tudományos légkörben születhet meg. A könyv gazdag tárgyi és nyelvi térképanyaga a kartografikus módszer jelentőségét húzza alá.

Veres László: A Bükk hegység üveghutái. Borsodi kismonográfiák 7. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1978. 103 l. 31 képpel.

Hegyi Imre

Elhanyagolt, valójában azonban igen fontos ipartörténeti témakörből választotta munkája tárgyát a szerző. Takács Béla két könyve (*A Zemplén-hegység üveghutái*. Bp., 1966.; *Parádi üvegművészet*. Bp., 1970.) óta ez a legjelentősebb feldolgozás a bükki üveghuták története tárgykörében. (Csak figyelemkeltésül jegyezzük meg, hogy a Bakony egykori üveghutáinak múltjára vonatkozóan máig is meg kell elégednünk Éri István *Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez*. Veszprém, 1966. munkájával, noha jelentőségük gazdasági, művelődési szempontból egyaránt kiemelkedő volt.)

Veres László az üveg anyagának vegyi meghatározása mellett ismerteti az egyes üvegminőségek használhatóságát, megmunkálhatóságát, a megmunkálás, díszítés technológiáját. Vázolja az üveg történeti múltját, európai és magyarországi megjelenését. Számunkra központi kérdése a munkának az, amit a volt diósgyőri ún. koronauradalomhoz tartozó erdőknek az üveghuták működtetése által történt hasznosításáról ír. Ismerteti az üveghuták alapításának kezdeti szakaszát (XVIII. sz. eleje), majd a vasércolvasztás megindulásával egy időben kibontakozó virágkorát (XVIII. sz. második fele), az üvegfúvók, hutásmesterek nemzetiségi hovatartozását, a huták működésének gazdasági, jogi

körülményeit. Külön-külön részletezi az óhutai, az újhutai, a répáshutai és gyertyánvölgyi huták működésének történetét, majd megállapítja, hogy az egyes huták tárgyi emlékei alapján egyéb írásos dokumentumok hiányában is jól rekonstruálható a gyártási technológia és a készített üveg minősége.

Befejezésül megállapítja, hogy a bükki kis erdei üveghuták legértékesebb termékei önálló formavilágot képviselő parasztüvegek, amelyek az előállítási és díszítőtechnikai eljárások szempontjából egyaránt nagyon hasonlítanak a korabeli magyarországi, így a regéci, a parádi üveghuták termékeihez.

Wendt, Ralf: Das Waldglas. Volkskundliche Sammlungen. Bauernkultur in Mecklenburg. Band IV. Historisches Museum. Schwerin, 1977. 83 l.

Selmeczi-Kovács Attila

A schwerini történeti múzeum már a negyedik katalógus jellegű tájékoztatót adja közre néprajzi gyűjteményéből. A formai és tartalmi szempontból egyaránt sikerültnek nevezhető kiadványsorozat olyan tematikus anyagot publikál, amely megfelelően reprezentálja a mecklenburgi népi kultúrát, annak etnikailag is jellemző tárgyi világát, amint arról a bútorokat vagy munkaeszközöket tárgyaló korábbi kötetek bizonykodnak (ismertetésüket l. Ethnographia LXXXIII. 1972. 622—623. l., Agrártörténeti Szemle XVI. 1974. 560—561. l.).

Ralf Wendt, a múzeum néprajzi osztályának vezetője, 79 jellegzetes üvegtárgyat válogatott össze (a palacktól a desztilláló lombikig) abból a közel félezer darabos múzeumi gyűjteményből, amely a XVII—XIX. század között Mecklenburg területén kimutatott 125 hutából származik. (A műhelyek kartografikus rögzítését és jegyzékét is közli a kiadvány.) A készítési idejük szerint is arányosan összeállított mintadarabokat Thomas Heims plasztikus fényképfelvételei jelenítik meg. A korábbi kötetekhez viszonyítva előrelépést jelent a tárgyak teljes múzeumi dokumentációjának (méreteinek is) közlése. A tárgybemutatót — a megszokott módon — Ralf Wendt jól tagolt témavizsgálata alapozza meg. A XIII. századtól nyomon követhető kis üveghuták a XVII. század közepén virágoztak fel. Tevékenységük feltételeiről, munkakörülményeiről, jellegzetes technológiájukról (ami után ez a zöldüveg a Waldglas megnevezést kapta), a termékek formáiról és történetileg változó társadalmi szerepükről is tájékoztatást kapunk.

A kiadványsorozat azért is figyelmet érdemel, mert például szolgálhat múzeumaink semmivel sem kisebb értékű gyűjteményeinek hasonlóan hozzáférhetővé tételéhez, a régóta igényelt tárgykatalógusok közreadásához.

Szalai Sándor (szerk.): **Idő a mérlegen.** 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 547 l.

Harcsa István

Napjainkban, az életmód különböző aspektusainak vizsgálata során, mind nagyobb hangsúlyt kap a népesség időfelhasználásának kutatása.

Időmérleg-vizsgálatok folytak már a második világháborút megelőző időszakban is, főleg Angliában, az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban. Mindez azonban csak bevezette a későbbiek során kibontakozó nagyarányú fejlődést, amely a 60-as évek első felében különösen felgyorsult. (Magyarországon 1963-ban végezték az első időmérleg-vizsgálatot.) Ez idő tájban bonyolították le az első, nagyszabású nemzetközi időmérleg-felvételt öt tőkés és hét szocialista ország részvételével, amelynek eredményei nemrég jelentek meg magyarul, *Idő a mérlegen, 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében* címmel a Gondolat Kiadónál. A magyar társadalomkutatók nemzetközi megbecsülését fejezi ki az a tény, hogy a vizsgálatot Szalai Sándor akadémikus személyében magyar szociológus vezette, és ő szerkesztette a kutatás eredményeit bemutató kötetet is. A kutatásban — amely 1965—66-ban zajlott le — további két magyar szociológus, Ferge Zsuzsanna és Cseh-Szombathy László is részt vett.

A tanulmánykötet első részében a szerzők részletesen leírják a kutatás folyamán felmerülő módszertani problémákat. Ezek a problémafelvetések nagy segítséget nyújta-

nak a hasonló jellegű vizsgálatok megszervezésénél. Így többek között a Központi Statisztikai Hivatalban nemrég lebonyolított időmérleg-vizsgálat alkalmával már sok olyan tapasztalatot tudtak hasznosítani, amelyet a korábbi kutatások során még nem vettek figyelembe.

A kötet második része értékelő-elemző tanulmányokat tartalmaz. Végül pedig gazdag statisztikai táblaanyagot közölnek a szerzők, amely lehetővé teszi az összehasonlítást más időmérleg-felvételekkel.

A vizsgálati mintába eredetileg a 40 000 és 200 000 közötti lélekszámú városokat szándékozták bevenni, ami a későbbiekben kismértékben módosult. A vizsgálat a 18 és 65 év közötti népesség körére terjedt ki.

A kutatás során az időfelhasználás társadalmi, gazdasági jellegzetességeinek oly sok területét vizsgálták, hogy ezeknek puszta felsorolása is meghaladja egy rövid ismertetés kereteit, ezért az önkényes válogatás csak a legfontosabb következtetések közül emel ki néhányat.

Magukat a kutatókat is meglepte az a viszonylagos *hasonlóság*, amely a különböző országokban élők időfelhasználásában megmutatkozott. A magyarázatot abban találták, hogy az iparosodottság körülményei között olyan sajátos mechanizmusok alakulnak ki, amelyek hasonló időeltöltési szokásokat eredményeznek, dacolva az egyes országok gazdasági és kulturális fejlettségének különbségeivel.

A hasonlóságok mögött azonban jelentős eltérések is felfedezhetők a különböző országok között. Az időfelhasználásban megmutatkozó eltérések egy része szabályos *kelet—nyugati tengelyt* képzett, ahol a kelet-európai országra a munkával eltöltött idő nagyobb súlya, valamint a nők nagyobb mértékű gazdasági aktivitása volt a jellemző a nyugati országokkal szemben. Ezen kívül kimutattak egy *észak—déli tengelyt*, ahol a lakásban, illetve a szabadban eltöltött idő alkotott viszonylag jelentős differenciáló tényezőt az északi, illetve déli országok között. A szabadban eltöltött tevékenységeknek ez utóbbi országokban számottevően nagyobb szerepe van.

Már a korábbi kutatások megállapították, hogy az iparosodással és a gazdasági növekedéssel párhuzamosan növekszik a népesség szabad ideje. Ez a vizsgálat azonban azt is igazolta, hogy a szabadidő eltöltésének változatossága nem növekszik, sőt bizonyos esetekben csökken az iparosodás előrehaladtával. Ennek oka az, hogy a szabadidő-tevékenységek egyre nagyobb mértékben kapcsolódnak a technikai felszerelésekhez és mindinkább azoktól függenek. Ennek egyik példája az, hogy a háztartási munkák könnyítését szolgáló munkamegtakarító-technika nem eredményez túlságosan sok szabadidőt. Az előnyök inkább abban mutatkoznak meg, hogy ezek a berendezések részben mentesítenek a fárasztó munkától, részben lehetővé teszik azt, hogy a háztartási gépekkel rendelkezők több tevékenységre fordítsanak időt. Végeredményben tehát viszonylag kevés az a többlet, ami a szabadidő megnövekedésében mutatkozik.

A vizsgált társadalmak technikai fejlettségbeli különbségeit jól kifejezte a „televíziónézésre" fordított idő eltérő nagysága. Az egy főre számított tv-nézési idő tartama az USA-ban szokszorosan múlta felül az e tevékenységre legkevesebb időt fordító színhelyek átlagát. Joggal állapította meg az egyik szerző, Philip E. Converse, hogy „Ha sorba rendeznénk a tizenöt színhelyt a tv-nézés időtartama szerint, az országok így kapott sorozata csaknem tökéletesen korrelálna a technikai fejlettség bármely általánosabb mutatójával".

A tapasztalatok arra utaltak, hogy a televízió megjelenése nemcsak az olvasásra fordított időt csökkentette, hanem a szabadidő eltöltésének egyéb formáira is hatással volt (pl. látogatások, kézimunkázás).

A vizsgálat nagyon hasznos adatokat szolgáltatott a *család helyzetét* kutatók számára is. Kiderült ugyanis, hogy a több szabadidővel rendelkező országok lakosai nincsenek együtt többet családjukkal. Viszont a családi tevékenységek nagyobb hányada zajlik le a szabadidő keretében. Ezzel szemben a kevesebb szabadidővel rendelkező országokban a családi élet jelentős részét a családi és háztartási kötelezettségek teszik ki.

Eddig is közismert volt, hogy a családon belüli munkamegosztás eredményeként a nők jóval nagyobb terheket vállalnak a háztartás gondjaiból. Ez a vizsgálat azt is feltárta, hogy a családi élet mást és mást jelent a férj és a feleség számára. A nők családi élete kisebb mértékben zajlik a szabadidő óráiban. Mert miközben a férj a családtagokkal szabadidős tevékenységet folytat, addig a feleség a háztartási munkákat végzi. A vizsgálat nem igazolta azt, hogy a nukleáris család beszűkül, mivel a rokonsági rendszer súlyának csökkenése együtt jár a családon kívüli társas kapcsolatok bővülésével.

Jelentős különbség mutatkozott az időfelhasználásban az iskolai végzettség eltérő szintjei szerint is. Általános tendencia, hogy minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik az egyén, annál tudatosabb a szabadidő felhasználása. Nemek szerint vizsgálva

azt tapasztalták, hogy a nők között nagyobbak az iskolai végzettség szerinti különbségek, mint a férfiaknál. Bár a férfiaknál is vannak markáns eltérések, így többek között a háztartási munkákban a magasabb iskolai végzettségű férfiak jóval nagyobb mértékben vesznek részt, mint a kevésbé iskolázottak. További fontos vonás, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjában a férfiak és nők szabadidejének átlagos nagysága közötti különbség nagyrészt kiegyenlítődik.

Végül a kutatók kitértek a szabadidő nagysága és a társadalmi jólét közötti összefüggések vizsgálatára is. Megítélésük szerint a szabadidő mindinkább a társadalom jólétének fontos mutatójává válik. Nagysága és eltöltésének formái a legszorosabb mértékben kapcsolódnak az adott társadalom műszaki-gazdasági fejlettségi szintjéhez és városiasodottságához. Korunk gyorsuló változásai közepette ezért egyre nagyobb szerepet kap a társadalmi tervezés, amely a lakosság életkörülményeinek megtervezésekor az időmérleg vizsgálatok eredményeire támaszkodhat.

Zenetudományi dolgozatok 1978. Közzéteszi a MTA Zenetudományi Intézete. Budapest, 1978. 231 l.

Szomjas-Schiffert György

Különös körülmények összejátszása folytán a magyar zenetudománynak még nem tellett tudományos műhely jellegű magyar nyelvű folyóiratra — írja előszavában Újfalussy József akadémikus, a MTA Zenetudományi Intézetének igazgatója. Ezt a hiányt pótolja most ez a 17 szerzős kötet, amelyet az intézet lépésnek szán a majdani folyóirat felé, mert ennek hiányát a rokon-tudományok folyóiratainak hely-adó készsége már nem pótolhatja. Zenetörténeti, népzenei és néptánc témájú tanulmányok vannak a kötetben, életjelül a szakmai közvélemény számára.

Falvy Zoltán a középkori eretnekmozgalmak és a mediterrán területen működő trubadurok kapcsolatairól közli új szempontú vizsgálatait. A római egyház nyomasztó politikai befolyása ellen támadt eretnekmozgalom szellemi támaszai a „kathar" (= tiszta) irányzathoz tartozó költő-zeneszerzők voltak, akik a világi monódiájukkal nagy hatást gyakoroltak az európai zene fejlődésére. Ezek az inkvizíciótól üldözött trubadurok azillumot kaptak a diplomatikus II. Imre magyar királynál, akinek Konstancia nevű felesége Aragóniából származott, ahol az üldözötteket szintén befogadták.

Dobszay László az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának A 23 jelzetű vegyes kódextöredékek 20 pergamenlapjában felismerte az eltűnt „Knauz 1" kódex tizedrészét. A további maradványok (kb. 65%) jelenleg a pozsonyi Városi Levéltárban (Archiv Mesta) vannak. Balogh Jolán a miniaturák, méret, betű, kotta és díszítési stílus alapján XV. századi budai műhelymunkát lát benne.

Szendrei Janka az Akadémiai Könyvtár kézirattárának T 256 jelzetű fragmentumát írja le. Ez az egyetlen pergamenlap egy monumentális hangjegyes kódex maradványa, jellemző színes iniciálékkal és tételindító illuminációkkal.

Somfai László „probléma-parány"-ként Haydn fortepianora írt szonátáinak dinamikai előírásait (f, p, fz, ff, pp) értelmezi. A korszak gyorsan fejlődő hangszereinek technikai vizsgálata alapján a szerző arra az eredményre jut, hogy a ff-jel a húrok zengését tompító „Fortezug" szerkezet felemelésére, a pp-jel a „Pianozug" működtetésére ad utasítást. Ezek azonban a fortepiano-szonátákban csak rövid hangzásterületre szóló dinamikai jelzések.

Újfalussy József a XVIII. század kompozíciós technikájából származó módosított domináns szeptimakkord enharmonikus hangnemváltásait példázta, majd e hangzat szubdomináns ellenpárjaként a módosított másodfokú hetedhangzat romantikus alkalmazására mutat rá. Ez utóbbival rendszerint egy semleges szűkített hetedhangzat módosításából alkotott újabb domináns hetedhangzat kapcsolódik. Így állt elő a sokat magyarázott Trisztán-akkord is, amely újra hallható Debussy Tengerének 1. tételében, a Noktürnök 2. darabjában vagy akár Richard Strauss Till Eulenspiegelében. Újfalussy rávilágít e kompozíciós technikai „fogás" esztétikai tényezővé válására is.

Domokos Mária egy verbunkos dallam változatait nyomozza, amelyet Schubert az egyik gitárkvartettjébe Wenzel Matiegka cseh zeneszerző és gitárművész 1807-ben kiadott művéből dolgozott át. A kutató 7 századeleji forrás 11 kottapéldáját adja, és bizonyítottnak látja, hogy a XIX. század fordulóján divatos verbunkos táncdallam volt Bécsben.

Legány Dezső az osztrák—magyar zenei kapcsolatoknak Liszt utolsó 17 éve alatti eseményeiről tájékoztat. A mester Weimar—Róma—Budapest között évről évre megismétlődő munkálkodása 5 évnyi magyarországi tartózkodást tesz ki. Ezalatt ő maga és sok-

sok tanítványa jelentős koncertekkel fejlesztette a zenei közízlést. LISZT számos érdemes muzsikust támogatott személyesen és leveleivel, amelyekből két kiadatlan részletet is közöl a szerző.

P. ECKHARDT Mária beszámol egy, a párizsi Biblithèque National zenei osztályán kiadásra váró LISZT-írásmű kéziratáról (magyar fordításban is adja), amely F. KROLL és C. REINECKE zongoradarabjainak ismertetése ürügyén a korabeli fiatal művészek helyzetéről, buktatóiról és az igazi elhivatottságról szól. Wittgenstein hercegnő kézírását LISZT javította, címezte és írta alá.

GÁBRY György Liszt bécsi környezetét ismerteti egy 1858-ban LISZTnek ajándékozott ezüst kottatartó talapzatára vésett 133 név alapján. Egyenkint nyomozza kilétüket és kapcsolatukat a mesterrel.

WILHEIM András írása BARTÓKnak DEBUSSY alkotóművészetével való találkozásáról szól. Ezt a biográfusok 1907. július 3-mal tartják számon, amikor KODÁLY Párizsból hazatért, és a magával hozott DEBUSSY-kottákat BARTÓK megismerte. WILHEIM — egyebek mellett — megfontolandónak tart egy levelezőlapot, amelyen BARTÓK azt írja, hogy DEBUSSY-dalok kottája van a birtokában. A tiszta postabélyegző 1907. febr. 6.

LAMPERT Vera a Paderewski-emlékkönyvben 1942-ben, és külön is *Three Hungarian Folk-Tunes* címen megjelent BARTÓK-népdalfeldolgozások időpontját 1918. aug. végére határozza meg. Sikerült ez az eredeti gyűjtőlapok alapján, és BARTÓKnak első feleségéhez, Ziegler Mártához írt levele segítségével. Javítja még a szerző BARTÓK saját műjegyzéke alapján a *Négy szlovák népdal* keletkezését 1916-ra.

BERLÁSZ Melinda adatszerű részletezéssel számol be LAJTHA Lászlónak a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályán töltött 1923-as évéről. A kiváló zeneszerző és zenepedagógus szellemi termőtalaja a népzene volt. Mint a múzeum 1913-tól hivatásos népzenegyűjtője, többször megszakított szolgálata után, minisztériumi megbízatással, 1963-ban bekövetkezett haláláig kezelte, rendezte és gyűjtőútjaival gyarapította a múzeumi (s vele az országos) népdalállományt.

TARI Lujza a népi szignálhangszerek közül a kanásztülökkel foglalkozik hangszertipológiai, funkcionális, térbeli hovatartozási és dallamelemzési módszerrel. A nemzetközi és történeti kitekintéssel megírt dolgozat 17 dallampéldájával tájékozódunk a játékmód, hangkészlet és zenei forma tekintetében. A hangszer-bejátszás lassú „tétele" után gyors következik, majd visszatér a lassú, és lezár egy gyors. A fakürtről (BARTÓKnál „havasi kürt") dallampélda hiányában nincs ismertetés.

RAJECZKY Benjamin a népzene aszimmetrikus ritmusairól összegez. A témát VAVRINECZ Béla dolgozta ki (1953) interkontinentálisan is. A „bolgár ritmus" 5-, 7-, 9- tizenhatodai súlytalanok és nem csoportosulnak szimmetrikusan. BRĂILOIU (1973) tanulmányában a neve „aksak" (= sánta) és lassú is lehet, BARTÓK (1938) szerint csak gyors. Dr. KISS Lajos (1967) úgy ismerteti, hogy dobon a balkéz minden 16-odot, a jobbkéz csak a kétszeres és háromszoros tizenhatod-csoportok kezdetét üti ki. Magyar táncvonatkozásait MARTIN György elemezte (1964, 1965—66 stb.).

BORSAI Ilona a palóc „menyasszonyfektető" (Gyújtottam gyertyát. . . vagy Mikor a menyasszonyt. . .) dallamának nyugati és keleti kapcsolatairól ír. Legrégibb dallamos egy XIII. századi olasz lauda-dallam, amely egyházi német népénekké alakult 1539-ben, felbukkant az Eperjesi Graduálban (1635—1650), Szegedi Cantus Cath.-jában (1674), NÁRAYNÁL (1695) és DEÁK—SZENTESnél (1774). Fehérorosz népi változata is van. Nálunk a kanásztánc ritmusúvá alakult változatai a „páva-dallamok"-hoz közelítették.

PESOVÁR Ernő bevezeti és közli az első magyar tudományos tánckutató: RÉTHEI PRIKKEL Marián 1924. évi „*A verbunkos tánc eredete*" c. kéziratát. RÉTHEI a korábbi helytelen szószármaztatást javítja, 1758-ból írásbeli említését idézi, és cáfolja SEPRŐDI meg FABÓ nézetét, akik a verbunkost a menüett, gavott és sottis táncok csizmás változatának tartották. Közli GVADÁNYI József hosszú, verses táncleírását.

D. MOLNÁR Zsuzsánna a magyar zenetudomány 1977. évi bibliográfiáját állította össze, amely a kutatók segítségéül 425 tételt tartalmaz. Hasznos lenne a múltat is feldolgoznia.

A kötet a zenetudományi munka szép dokumentációja.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. VII. 29 — Terjedelem: 16,8 (A/5) ív

81.8570 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII 1981 Nr. 1

Ismertetések — Book Reviews

Nemzetiségek néprajzi kutatása — Ethnographic Research Among Ethnic Minoritie

Etnografija Južnih Slavena u Madjarskoj I–II–III. *(Jung Károly);* — Národopis Slovákov v Madarsku I–II. *(Soňa Švecová);* — Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen I és II *(Páldy Krisztina);* — Krupa András: A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei *(Soňa Švecová);* — Népismereti dolgozatok 1980 *(Gunda Béla):* — Péntek János: A kalotaszegi népi hímzés és szókincse *(Fél Edit);* — Bura László–Fejér Kálmán–Petkes József: Szatmár vidéki néphagyományok. Népdalok és szőttesek *(Gunda Béla);* — Márton Gyula–Péntek János–Vö ő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai *(Gunda Béla);* — Horak, Karl: Das deutsche Volksschauspiel in Mittelungarn *(Voigt Vilmos);* — Camman, Alfred – Karasek, Alfred: Donauschwaben erzählen. Teil 2., 3. *(Páldy Krisztina)*

Folklór és folklorisztika — Folklore and Folkloristics

Ráduly János: Elindultam hosszú útra *(Banó István);* — Stein, Helga: Zur Herkunft und Altersbestimmung einer Novellenballade *(Kríza Ildikó);* — Schwarzbaum, Haim: The Mishlé Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah Ha-Nakdan *(Scheiber Sándor);* — Ethnopoetics. A Multilingual Terminology *(Kríza Ildikó);* — Vö ő István: Dicţionar de proverbe român–maghiar *(Paczolay Gyula);* — Кокаре, Э. Я: Интернациональное и национальное в латишских пословицах и поговорках *(Voigt Vilmos);* — Van der Beken, Alain: Proverbes et vie Yaka *(Voigt Vilmos)*

Anyagi műveltség — Material Culture

Moser, Oskar: Das Pfettenstuhldach *(Barabás Jenő);* — Vuoristo, Osmo: Suomalaiset haarikka-astiat *(Gunda Béla);* — Veres László: A Bükk hegység üveghutái *(Hegyi Imre);* — Wendt, Ralf: Das Waldglas *(Selmeczi-Kovács Attila)*

Egyéb — Varia

Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen *(Harcsa István);* — Zenetudományi dolgozatok 1978 *(Szomjas-Schiffert György);*

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII **1981** **1**

CONTENTS

Articles

Banó, István: Trois éléments de style de conte populaire archaiques au jour de la théorie linguistique générative 1
Šangina, I. I.: The role of linen towels in the Russian family rites in the late XIXth and early XXth centuries 14
Szomjas-Schiffert, György: Verwandte Melodien im ungarischen, tschechischen und mährischen Volksliedschatz 27

Children's Former Way of Living in Hungarian Villages

K. Csilléry, Klára: Der Platz des Bauernkindes in der Wohnung 59
Gunda, Béla: Beiträge zur Kulturgeschichte der Kinderspiele und Spielzeuge .. 65
Fügedi, Márta: Das Erlernen der Stickerei und Stickarbeit der kleinen Mädchen in Mezőkövesd 69
Tátrai, Zsuzsanna: The role of girls in the peasant family's work-organisation ... 74
Jávor, Kata: The child as the object of the parents' aspirations 89
Andorka, Rudolf: Social factors of the development of the number of children in peasant communities (18th—19th centuries) 94

Orientation — Surveys of Research Fields

Kulišić, Špiro: Serbische Urreligion und Mythologie 111

Discussion and Debate

Ethnogenesis and ethnic history of the Hungarians until the conquest in 896. Discussion of a thesis presented by *Péter Veres* at the Ethnographic Institute of the Soviet Academy of Sciences, Moscow.
Péter Veres's position-paper, comments by *R. G. Kuzeev, Z. P. Sokolova, B. P. Šušarin, N. N. Čeboksarov, Ia. V. Česnov, S. I. Vainštein*, reply of *Péter Veres* 120
Jung, Károly: Gedanken zur vergleichenden ungarisch—südslawischen Volksglaube- und Mythologieforschung 142

Personalia

Tálasi István: A farewell to Sándor Bálint 148
Gunda, Béla: Kustaa Vilkuna 1902—1980 152

Chronicle

Voigt, Vilmos: „Symbols in Action" — third Finnish—Hungarian folklor symposium. Budapest, May 5—12, 1980 156
Paládi-Kovács, Attila: Seminar on ethnographic research among Hungarians living in Czechoslovakia. Dunajská Streda, May 26—28, 1980. 158
Kresz, Mária: 13th international symposium on pottery research. Păltiniș, May 27—June 1, 1980 161
Kisbán, Eszter: The Erixon award 162
Voigt, Vilmos: Third conference on animal themes in epic tradition. Münster, October 26—28, 1979. 162
Voigt, Vilmos: First decade of Hungarian bibliographies in Yugoslavia 163

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 164

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM

BUDAPEST 1981

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai
BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Paládi-Kovács Attila: Gunda Béla köszöntése (1 képpel) 193
Gunda Béla irodalmi munkássága 1970—1980 (Összeállította *Serfőzőné Gémes Magda)* 196

Tanulmányok

Selmeczi Kovács Attila: Kézimalmok. Történeti rétegek — technikai regresszió (14 képpel) 204
Bellon Tibor: A köles termesztése és keleti párhuzamai (7 képpel) 233
Péntek János—Szabó Attila: Az alakor (Triticum monococcum L.) Erdélyben (10 képpel) 259
Ikvai Nándor: A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai (4 képpel) 278
Bodó Sándor: Iga és járom (1 térképpel) 298
Paládi-Kovács Attila: Hagyományos vízhordó módok és eszközök a Kárpát-medencében (17 képpel, 4 térképpel) 307
Szilágyi Miklós: Egy „elemi ismeret" aktualizálásai. Halfogás kézzel. 334
Cs. Schwalm Edit: A palóc lakodalmi kalácsok (9 képpel, 2 térképpel) 350
Lukács László: Húsvéti korbácsolás (11 képpel) 374
Niedermüller Péter: Az első tűz mágikus szerepe a kárpáti pásztorfolklórban 400
Barna Gábor: A nora. Egy szláv eredetű hiedelemlény a magyar néphitben (1 képpel) 413
Petercsák Tivadar: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon (4 képpel) 436

Közlemények

Lili Peneva-Vincze: Hagyományőrzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében (3 képpel) 452
Knézy Judit: Babócsa és környéke népi táplálkozása 459
Kós Károly: Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához 471
Szabadfalvi József: Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron (1 képpel) 478
Béres András: A méhkeréki táncház 481

Kutatástörténet

Faragó József: Mailand Oszkár és a román folklór 487

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 499

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. * BUDAPEST 1981 * 2—3. SZÁM

Paládi-Kovács Attila

Gunda Béla köszöntése

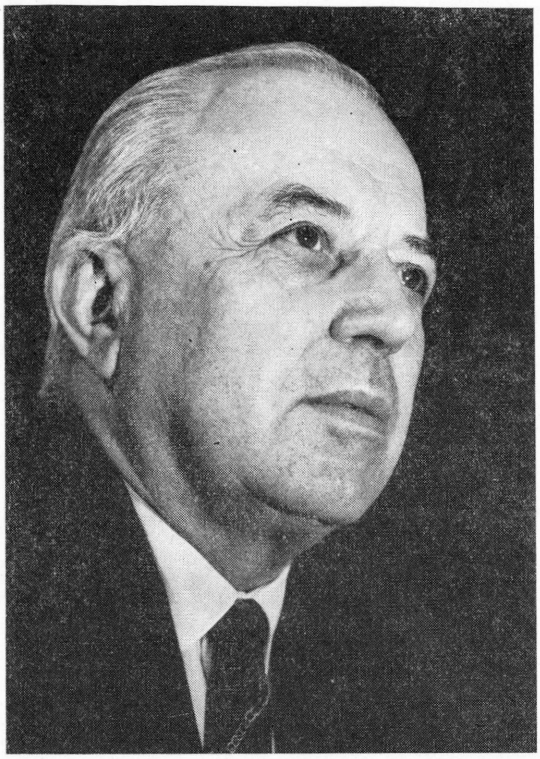

GUNDA Béla 1981. december 25-én ünnepli 70. születésnapját. Ebből az alkalomból folyóiratának ünnepi számával köszönti alelnökét a Magyar Néprajzi Társaság. Üdvözlik a pályatársak, a barátok és tanítványok, mindazok, akik tisztelettel adóznak munkássága előtt, mindazok, akik ismerik és elismerik a magyar néprajztudomány szolgálatában töltött évtizedek küzdelmeit, áldozatait és eredményeit.

Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte GYÖRFFY István, TELEKI Pál, MELICH János tanítványaként. Svéd állami ösztöndíjjal egy évet töltött a stockholmi egyetemen, ahol tanítványa lehetett az európai etnológiát meg-

alapozó Sigurd Erixon professzornak. Hazatérve Györffy tanársegédje, a Néprajzi Múzeum gyakornoka volt, majd a tanszék elárvulása idején „helyettes tanár". 1941-ben magántanári képesítést szerzett a szegedi egyetemen *Összehasonlító néprajz, különös tekintettel a balkáni népekre* tárgykörből.

Illik megemlékeznünk arról is, hogy már akkor részt vállalt a Magyar Néprajzi Társaság ügyvitelében, s nehéz időkben szerkesztette folyóiratát, az Ethnographiát (1940—1944). Sigurd Erixon, Richard Thurnwald, Uno Harva, Stith Thompson és mások tanulmányainak közlésével új ablakokat nyitott, szélesítette a magyar néprajztudomány látókörét, kapcsolatait. E törekvésének dokumentuma a Kodály Zoltán 60. születésnapjára szerkesztett emlékkönyv és a különböző folyóiratokban publikált megszámlálhatatlan könyvismertetése is.

1943-ban kinevezték a kolozsvári egyetemre. A háborús események között is ott dolgozott mint egyetemi tanár 1948 végéig, amikor visszatért Magyarországra. Tanítványai, munkatársai, mint Faragó József, Kós Károly, Nagy Olga és mások ma a romániai néprajzkutatás legelső vonalába tartoznak. 1949-ben katedrát kapott Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Az 1940-es évek az alkotói pálya termékeny periódusának bizonyultak. Az oktatás, a szerkesztés, a gyűjtőutak, a külföldi utak közepette jelentős tanulmányok sorozatát publikálta, amelyekben — ha vázlatosan is — feltárulnak a magyar népi műveltség egyes történeti rétegei, szomszédnépi kapcsolatai. Irányította a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatait, amelynek első terveit, kérdőíveit is ő dolgozta ki még 1939-ben. Ugyanakkor alapította meg Kovács Lászlóval a Néprajzi Múzeumban az Ethnológiai Adattárat, a szak legnagyobb kéziratgyűjteményét.

Debrecenben mindent elölről kellett kezdenie. Könyvtárat, néprajzi archívumot alapított, tanítványait korábban feltáratlan néprajzi tájakra vezette (Szatmár, Zemplén). 1950-ben kezdeményezte a *Magyar Néprajzi Lexikon* megírását. Akkor nem kedveztek a körülmények, de a később megvalósuló Lexikonban hasznosította az előmunkálatokat. Nem mondott le a háború miatt elakadt Néprajzi Atlasz megvalósításáról sem. 1958-ban kiadták a korábbinál sokkal többet vállaló, négy füzetből álló kérdőívet, amelynek megszerkesztésében szintén szerepet vállalt. 1951—1954 között viselt dékáni tisztsége, s számos egyéb közfunkciója mellett is jutott energiája arra, hogy gyűjtéseit rendezgesse és a *Néprajzi gyűjtőúton* című kötetben megjelentesse (Debrecen, 1956). 1959-ben megalapította a *Műveltség és Hagyomány* c. intézeti évkönyvet, amely közel húsz kötetével ma szakunk legrangosabb periodikái közé számít.

Gunda Béla igen sokat tett és tesz a magyar néprajz eredményeinek külföldi megismertetéséért. Ő maga az 1930-as évek végétől rendszeresen publikál szlovák, román, lengyel, horvát, finn, szovjet, olasz, német, angol, amerikai stb. folyóiratokban. Kezdeményezte, Földes Lászlóval és Belényesy Mártával szerkesztette a *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (Bp., 1961) kötetet, része volt a *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (Bp., 1969) megszületésében is. Legújabban hatalmas kötetet szerkesztett a világ halászatáról. 1953 óta állandó tagja az *Acta Ethnographica* szerkesztő bizottságának. Számos tekintélyes külföldi, illetve nemzetközi szakfolyóirat is meghívta szerkesztő bizottságába (Folk-Liv, Demos, Ethnologia Europaea, Études Finno-Ougriennes, International Studies in Sociology stb.). Munkásságának nemzetközi elismertségét jelzik külföldi kitüntetései, köztük az 1978-ban elnyert Herder-díj. Választott tagja a Finnugor Társaságnak, a Kalevala Társaságnak, a Finn

Archeológiai Társaságnak, tiszteleti tagja a bécsi Anthropologische Gesellschaftnak, a svéd Gustav Adolf Akadémiának. Születésének 60. évfordulójára nemcsak itthon adtak ki egy tekintélyes, hazai és külföldi szerzőgárdát felvonultató Festschriftet, hanem Dániában is *(Land Transport in Europe)*.

Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy GUNDA Béla tudományos munkásságának akárcsak legfontosabb eredményeit kiemeljük. A fő gondot nem is az okozza, hogy az értékeléshez ismerni kell publikációinak rengetegét, de érdeklődési körének, témáinak beláthatatlanul széles területén kell felkészültnek lennie annak, aki ítéletalkotásra mer vállalkozni. Fő területe kétségkívül az anyagi kultúra, különösképp az őstörténeti jelentőségű zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Jelentős összefoglaló tanulmányokat jelentetett meg népünk halászatáról, a hagyományos vadfogás és vadászat módjairól, a népi méhészetről, a gyűjtögető gazdálkodásról. Tanulmányai a nemzetközi szakirodalom igen széles körű ismeretéről tanúskodnak, a néprajzi komparatisztika mesterművei. A Kárpátok és a Balkán népi kultúrkincséből számos olyan „óeurópai" elemet sikerült kimutatnia, amelyeknek előzményei a régészeti kultúrákban találhatók meg. 1966-ban kiadott *Ethnographica Carpathica* és 1979-ben megjelent *Ethnographica Carpato-Balcanica* c. kötete nemcsak az összehasonlító néprajz nagy nyeresége, de az őstörténeti stúdiumok, az egyetemes európai kultúra múltját nyomozó archeológiai és filológiai kutatások számára is elsőrendű forrásmunka. Európa szerte megbecsültek a tradicionális szállító és közlekedő módok körében végzett kutatásai, a pásztorkodás és a földművelő gazdálkodás, illetve a település-építkezés témakörébe vágó tanulmányai. A folklór, a társadalomszervezet és az etnológia tárgyába tartozó cikkeinek száma és értéke sem elhanyagolható. (Gondoljunk az amerikai indián növénytermesztés és állattartás kezdeti formáiról, kísérleteiről az utóbbi évtizedben publikált dolgozataira!) Több alkalommal megírta a magyar néprajzi kutatások történetét, könyvet szentelt mestere, BÁTKY Zsigmond emlékének.

Munkásságát elméleti téren mindig a nyitottság, a világ néprajzi áramlatainak ismerete, nyomon követése jellemezte. Tanulmányt szentelt a kulturális áramlatok és a kultúrát hordozó társadalmi struktúrák viszonyának, foglalkoztatják az akkulturáció, az innováció, a kulturális integráció, a kulturális areák és legújabban a szemiotika egyes kérdései. Ma is fiatalokat megszégyenítő energiával olvassa, követi a legújabb irodalmat, figyelmét semmi új el nem kerülheti. Csillapíthatatlan érdeklődése a szak hazai és külföldi eredményei iránt, az örökös készenlét, a naprakész tudás, a megújulásra, az újrakezdésre való képesség, amiben leginkább szeretnénk követni példáját.

A többesszámba beleértem egész nemzedékünket, nemcsak tanítványi körét. Hiszen egykori hallgatóin kívül nap mint nap inspirálja, útba igazítja a néprajz minden hozzá forduló munkását. Közismerten nagyhatású nevelő, szigorú és sokat követelő tanár. Vidéki, zömmel munkás és paraszt származású hallgatóit vezette el a tudomány mezejére, és nevelt belőlük hivatásuknak élő, felelősségüket átérző, kommunista szakembereket. A szemináriumi „kástu" emberi melegében és a hosszú sétákon megnyilatkozó tanár emberségét, a tanítványaiért kilincselő, levelező, hadakozó Professzor apai gesztusait sem feledhetjük, ha a szigort már megemlítettük.

Tudjuk, hogy ma sem pihen, ma is lankadatlanul dolgozik. Az annyira szeretett oktatás, a sok szerkesztés, a számtalan közfunkció, a Néprajzi Bizottságban, a TMB-ben és másutt viselt tisztségek, mások kéziratainak olvasása és javítgatása, a külföldi kapcsolatok ápolása — sok-sok idejét elvonva —

végül is hátráltatták saját könyveinek gyorsabb egymásutánját. Hisszük, hogy az évek óta annyi gonddal és szeretettel készülő kéziratok csiszolgatását elvégezvén életműve is kiteljesedik. Reméljük, hogy az újabb könyvek megszületéséhez szükséges teremtő nyugtalanságon, szellemi frissességen túl megadatik munkájához az alkotó idő, az élet hosszú, nyugalmas alkotó periódusa. A betakarítás új korszakát, nyugalmas éveit kívánjuk neki a magyar néprajz minden barátjával egyetemben.

GUNDA BÉLA IRODALMI MUNKÁSSÁGA
1970—1980*

1970 *America in Hungarian Folk Tradition.* Journal of American Folklore LXXXIII. 330; 406—416.
Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. Nyelvtudományi Értekezések LXX. 213—219.
A kéregbocskor tárgyi hátteréhez. Magyar Nyelvőr CXIV. 477—478.
Magical Watching of the Flock in the Great Hungarian Plain. Folklore LXXXI. 286—291.
A magyar népművészet. Alföld XXI. 10; 41—45.
Organisation sociale des pasteurs dans la Grande Plaine Hongroise. Ethnologia Europaea II—III. 170—179.
Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LI. 219—253.
Ism. Beranová, M.: Evropské zemědělství v archeologii. Bibliografie 1945—1965. Praha 1969. — Ethnographia LXXXI. 156—157.
Erdész S.: Gabonatároló építmények a szatmári Erdőháton. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve X. — Demos XI. 330—331.
Erdész S.: Nyíregyháza népi építkezése. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XI. — Demos. XI. 330.
Hirschberg, W.—Janata, A.: Technologie und Ergologie in der Völkerkunde. Mannheim 1966. — Ethnographia LXXXI. 155—156.
Márton Gy.: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bp. 1969. — Ethnographia LXXXI. 154—155.
Kalandos utazás a múltba. Kaj Birket-Smith: A kultúra ösvényein. Bp. 1969. — Könyvtájékoztató XV. 3; 9.
Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen 1969. — Journal of American Folklore LXXXIII. 330. 469—470.
1971 *Az Alföld újabb néprajzi irodalma.* Alföld XXII. 12; 70—74.
Borbás Vince és a magyar ethnobotanika. Vince Borbas i vengerszkaja etnobotanika. Vince Borbás und die ungarische Ethnobotanik. Ethnographia LXXXII. 1—13.
Has Archeology Any Role in the Study of Wheat-Evolution? Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae XX. 224.
Hozzászólás Bromlej, Ju. V.: Etnosz és etnoszociális szervezet c. tanulmányához. Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 480—481.
Hozzászólás Kozlov, V. I.—Poksisevszkij, V. V.: Néprajz és földrajz c. tanulmányához. Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 409—412.
Keilfalle in den Karpaten und auf der Balkan-Halbinsel. Festgabe für Kurt Linder zum 27. November 1971. Beiträge zur Literatur, Geschichte und Kultur der Jagd. Berlin—New York. 89—100.

* Összeállította Serfőzőné Gémes Magda. — Gunda Béla korábbi irodalmi munkásságának bibliográfiája megjelent „A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága" c. sorozat 2. füzeteként, Debrecen 1971. Összeállította: Korompai Gáborné.

A lófő etimológiájáról. Magyar Nyelv LXVII. 466.
Mai valóság egy mai faluban. Kardos L.: Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsernye) c. művéről. Alföld XXII. 2; 37—42.
Mehiläishoitoa Unkarissa. Kotiseutu 1—2; 22—32.
Nevezzenek el iskolát Kunos Ignácról. Magyar Nemzet XXVII. 289; 8.
A palóc komatálak analógiái. Ethnographia LXXXII. 75—76.
Probleme der Kulturprovinzen in den Karpaten. Problemü kul'turnüh provincij v Karpatah. VII. Mezsdunarodnüj Kongreszsz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih Nauk (Moszkva). XI. 318—321.
Történetiség és funkcionalizmus a néprajzban. Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 290—296.
Újabb adatok Borbás Vince munkásságához. Ethnographia LXXXII. 417—418.
Das Volksmärchen in der ungarischen Avantgarde-Poesie Jugoslawiens. Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung. XII. 239—244.
Zoltai Lajos, az etnográfus. Az 1969. augusztus 29-én, a debreceni Déri Múzeumban tartott Zoltai Lajos-emlékünnepség előadásai. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei XV. 19—21.
Ism. Borza, Al.: Dicționar etnobotanic. București 1968. — Ethnographia LXXXII. 115—116.
Fodor T.—Nagy L.—Sterbetz I.: A túzok. Bp. 1971. — Ethnographia LXXXII. 611.
Kerecsényi E.: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Néprajzi Közlemények XIII. 1969. 3—4. — Ethnographia LXXXII. 92—93.
Kuusi, M.: Ovambo Proverbs with African Parallels. Helsinki 1970. — Folklore LXXXII. 251—252.
Mead, M.: Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban. Bp. 1970. — Alföld XXII. 10; 90—91.
Oswalt, W. H.—Vanstone, J. W.: The Ethnoarchaeology of Crow Village, Alaska. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology. 199. — Acta Ethnographica XX. 193.
Vrabie, Gh.: Folclorul. Obiect, principii, metoda, categorii. București 1970. — Folklore LXXXII. 250—251.
A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. I—II. Újvidék 1969, 1970. — Acta Ethnographica XX. 192—193.
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XIV. 1—2. Kolozsvár 1970. — Ethnographica LXXXII. 610—611.

1972 *Die Bettler in der Gesellschaft eines Dorfes.* Festschrift Matthias Zender. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. Bd. II. Bonn. 625—634.
Halászat mérgekkel. Népi halászati módszerek. Természet Világa CIII. 358—359.
A Hortobágy néprajzi kutatása. Hajdú-Bihari Napló XXIX. 304; 5.
Kulturmorphologische Probleme in den Karpaten. Mjartan, J. (red.): Ludová kultúra v Karpatoch. Bratislava. 19—30.
Marderfang im Karpaten-Gebirge. Zeitschrift für Ethnologie. XCVII. 283—298.
A naiv művészek kiállítása Debrecenben. Alföld XXIII. 8; 95—96.
A népmese a magyar avantgarde költészetben. Új Symposion 82; 64—67.
A trieri német néprajzi kongresszus. Ethnographia LXXXIII. 167—168.
Ism. Diószegi V.: Az ősi magyar hitvilág. Budapest 1971. — Alföld XXIII. 5; 86—87.
Ferenczi I.—Molnár M.: Fordulj, kedves lovam. Vaja 1972. — Alföld XXIII. 8; 87—88.
Kubova, M.: Bibliografia slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1960—1969. Bratislava 1971. — Folklore LXXXIII. 83—84.
Ethnologia Scandinavica. Vol. I. Lund 1971., Ethnologia Slavica. Vol. I. Bratislava 1969. — Folklore LXXXIII. 84—85.

1973 *Balázs Lajos búcsúztatása.* Múzeumi Kurír II. 12; 72.
Gemeindebacköfen bei den Ungarn. Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972. Basel 1973. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. LXVIII—LXIX. 216—223.
Gyergyai Albert köszöntése. Alföld XXIV. 3; 90—91.
Mesterséges szarvátalakítás a magyar pásztoroknál. Bajomi krónika. Szerk.: Dankó I.: Néprajz és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Biharnagybajom 103—109.

Origin of Plant Cultivation in the New World. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1971—1972. 15—18.

Seminarium Ethnologicum. Nemzetközi néprajzi találkozó Szlovákiában. Magyar Nemzet XXIX. 250; 4.

Sex and Semiotics. Journal of American Folklore LXXXVI. 340; 143—151.

A százéves Néprajzi Múzeum jubileumi ülésszaka. Jubileumstagung des hundertjährigen Ethnographischen Museums. Néprajzi Értesítő LV. 5—16.

Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethnographica XXII. 347—369.

Ism. Andrásfalvi B.: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Budapest 1973. — Ethnographia LXXXIV. 622—623.

Bocşe, M.—Giurca, V.—Marossy, A.: Contribuţii la cunoşterea medicinii populare din Bazinul Crişului Negru (Zona Crişului Pietros). Oradea 1970. — Ethnographia LXXXIV. 636.

Ennen, E.—Wiegelman, G.: Festschrift Mathias Zender. Studien zu Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. I—II. Bonn 1972. — Folklore LXXXIV. 170—171.

Gráfik I.: Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten. Bp. 1971. — Ethnographia LXXXIV. 143—144.

Schobert, H. und F.: Kapelle, Kirche, Gnadenbild. Linz 1972. — Folklore LXXXIV. 171—172.

Sterbetz I.: Vízivad. Budapest 1972. — Ethnographia LXXXIV. 181—182.

Varga R.—Patyi S.: A népi írók bibliográfiája (1920—1960). Budapest 1972. — Magyar Tudomány LXXX. 4; 260—261.

Vöő I.: Hétfalu nyelvjárási atlasza. Kolozsvár 1971. — Ethnographia LXXXIV. 141—142.

Wolfram, R.: Prinzipien und Probleme der Brauchtumsforschung. Wien 1972. — Folklore LXXXIV. 168—169.

Művelődés. XXIV—XXV. Bukarest 1971—1972. — Ethnographia LXXXIV. 213—214.

Új bibliográfia a népszokásokról. (Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie.) — Néprajzi Hírek II. 158—159.

1974 *America in Hungarian Folklore.* The New Hungarian Quarterly XV. 55; 156—162.

Badehäuser der Lippovaner in der Dobrudscha. Acta Ethnographica XXIII. 97—105.

Beziehungen zwischen den naturbedingten Faktoren und der Fischerei in den Karpaten. Acta Ethnographica Slovaca I. 111—121.

Ethnographische Forschungen von Ferenc Gönczi bei den Slowenen und Kroaten in Ungarn. Etnološki Pregled XII. 51—56.

Folklore-gyűjtés a Szerémségben. Auf folkloristischem Sammelweg in Syrmien. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19—20; 53—68.

The Gathering of the Eggs of Water-Fowl in Hungary. In Memoriam António Jorge Dias. Vol. I. Lisboa. 175—184.

A Jugoszláv Etnológiai Társaság kongresszusa. Ethnographia LXXXV. 206—207.

A nemzetiségek néprajzi kutatása. Magyar Nemzet XXX. 167; 8.

A nő helyzete a juhászközösségben. Lage der Frau in der Schäfergemeinschaft. Műveltség és Hagyomány XV—XVI. 225—243.

Seminarium Ethnologicum. 1973. Ethnographia LXXXV. 207—210.

Vajkai Aurél 70 éves. Ethnographia LXXXV. 605—610.

Ism. Fochler, R.: Von Neujahr bis Silvester. Volkstümliche Termine in Oberösterreich. Linz 1971. — Folklore LXXXV. 207—208.

Focşa, Gh.: Le Musée du village. Bucurest 1972. — Művészet XV. 5; 46.

Koskin, K.: Silmkoeesemed. Eesti rahvakunst. I. Tallinn 1972. — Művészet XV. 12; 47—48.

Krupa A.: Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok. Békéscsaba 1974. — Folklore LXXXV. 206—207.

Heikinmäki, M-L.: Die Gaben der Braut bei den Finnen und Esten. I—II. Helsinki 1970. 1971. — Folklore LXXXV. 285—286.

Voigt Vilmos két könyve: A folklór esztétikájához. Budapest 1972.; A folklór alkotások elemzése. Budapest 1972. — Alföld XXV. 7; 88—90.

1975 *António Jorge Dias (1970—1973).* Ethnographia LXXXVI. 415—418.

Az Avar-domb kincse. Alföld XXVI. 6; 55—59.

A bécsi egyetem új néprajzi professzora (Gaál Károly). Ethnographia LXXXVI. 634—635.

Domesztikációs törekvések az indiánoknál. Domestication Trends among the Indians. Sztremlenija k domesztikacii u indejcev. Ethnographia LXXXVI. 32—69.

Előszó. Gilyén N.—Mendele F.—Tóth J.: A Felső-Tiszavidék népi építkezése c. munkájához. Budapest 1975. 7—8.

Ethnography and Folklore (in Hungary). Science and Scholarship in Hungary. Budapest. 277—299.

Innovation und Tradition. Ethnologia Europaea VIII. 1; 63—67.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében végzett munkáról. Néprajzi Hírek IV. 23.

Ősi gyűjtögető tevékenység a mocsárvilágban. Primitive Gathering Activity in the Moors of the Great Hungarian Plain. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. 169—177.

Pásztorok és jelek. Herdsmen and their Signs. Voigt V.—Szépe Gy.—Szerdahelyi I.: Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Budapest. 11—22.

A televízió a magyar folklórban. „A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban." Munkaértekezlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az MTA Néprajzi Kutató Csoport szervezésében. Visegrád 1975. április 28—30. Rádió és Televízió Szemle. VII. 4; 51—56. és „A hiedelmek természete . . ." Előadások. III/a. 14—24.

The Use of Animal Manure in the Great Hungarian Plain. (Ráduly Emillel.) Acta Ethnographica XXIV. 431—440. Bibliogr. 439—440.

Ism. Andrásfalvy B.: Dunamente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében. Szekszárd 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXII. 257—258.

Bálint S.: A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972—1973. Szeged 1974. — Demos XV. 3; 213.

Bellon T.—Kaposvári Gy. (szerk.): Karcagi várostörténeti tanulmányok. Karcag 1974. — Ethnographia LXXXVI. 464—465.

Diószegi V.: Az ősi magyar hitvilág. Budapest 1971. — Finnisch-Ugrische Forschungen XLI. 269—272.

Galhano, F.: O carro de bois em Portugal. Lisboa 1973. — Ethnographia LXXXVI. 446—447.

Kós K.: Népélet és néphagyomány. Bukarest 1972. — Finnisch-Ugrische Forschungen XLI. 266—268.

Kós K.—Szentimrei J.—Nagy J.: Kászoni székely népművészet. Bukarest 1972. — Finnisch-Ugrische Forschungen XLI. 268—269.

Lőrincz P.: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején, 1880—1918. — Ethnographia LXXXVI. 662—663.

Molnár L.—Hajdú M., M.: Nagytarcsa. Szentendre 1974. — Demos XV. 3; 209—210.

Papp Z. S.: A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest 1975. — Demos XV. 4; 328. és Kritika 6; 30—31.

Penavin O.: Szlavóniai hétköznapok. Újvidék 1973. — Ethnographia LXXXVI. 466.

Solymos E.: Typenkatalog der Fischereisammlung des István-Türr-Museums zu Baja. Cumania. II. Kecskemét 1974. — Demos XV. 4; 329—330.

Szabó T. A.: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. Bukarest 1975. — Magyar Nyelvőr XCIX. 486—488.

Wolfgang, R.: Segelboote der deutschen Ostseeküste. Berlin 1969. — Acta Ethnographica XXIV. 489—490.

Folk og Kultur. Årbog for Dansk etnologi og folkemindenskap. 1972. Copenhagen 1972. — Folklore LXXXVI. 65—66.

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XVII. 1—2. Kolozsvár 1973. — Ethnographia LXXXVI. 476—477.

1976 *A gólyaláb (német: Stelze, angol: stilt).* The Stilts. Nyelvtudományi Közlemények LXXVIII. 314—321.

Gönczi Ferenc szlovén és horvát néprajzi kutatásai. Göcseji Helikon VIII. 58—63.

Kosarat kap. Magyar Nyelvőr C. 240.

Köszöntő. Luby Margit: Olyan világ volt c. kötet előszava. Mátészalka 1976. 7—8. (A Szatmári Múzeum Közleményei 3.)

A „kunkötés"-ről. A Knot called „Cumanian Knot", Hung. „kunkötés". Ethnographia LXXXVII. 193—194.

Künstliche Umformung von Rinderhörnern in der ungarischen Hirtenkultur. Anthropos LXXI. 466—472.
More on Iron Hoes in Africa. Current Anthropology XVII. 172—173.
Néhány megjegyzés a szláv eredetű magyar gombanevekhez. Ethnographia LXXXVII. 226—228.
Le Play. Élet és Irodalom XX. 34; 2.
Rumänische Wanderhirten im Grossen Ungarischen Tiefland. Zeitschrift für Balkanologie XII. 2; 24—34.
A sárhajó használatához. Kak pol'zovalisz' lodkoj-bolotohodom. Ethnographia LXXXVII. 198—199.
Sex and Semiotics. The New Hungarian Quarterly XVII. 64; 130—137.
Wedrowne zawody w Karpatach. Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych XIX. 2; 318—319.
A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege. Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. Békéscsaba 1975. október 28—31. Budapest 33—38.
Ism. Bárdosi J.: Vasi múzeumfalu. Szombathely 1974. — Ethnographia LXXXVII. 316—317.
Hajdú M.: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. Budapest 1972. — Ethnographia LXXXVII. 310—311.
Molnár I.: Csontkarcolatok. Csíkszereda 1975. — Ethnographia LXXXVII. 320.
Mruškovič, St.: Obilné zásobnice. Martin 1974. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XV. 165—167.
Nesterova, A.—Guseva, M.—Kambala, I.: Latvijas etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. Riga 1974. — Ethnographia LXXXVII. 317.
Sopoliga, M.: Narodna architektura ukrajinciv schidnoï Slovaččini. Svidník 1976. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XV. 167—169.
Timaffy L.: Szigetközi krónika. Győr 1976. — Zeitschrift für Volkskunde LXXII. 256—257.
Munkaeszközök és kultúrák. Szolnoky L.: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrostmegmunkálás. Budapest 1972. — Szabolcs-Szatmári Szemle XI. 3; 85—89.
Traditiones. I. Ljubljana 1972. — Folklore LXXXVII. 121.
Zborník slovenského národného múzea. Etnografia XVII. 1976. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XV. 163—164.

1977 *Egy magyar vadászadoma.* A Hungarian Hunting Anecdote and Reality. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 219—225.
Eine antike Tradition in der rumänischen und serbischen Folklore. Makedonski Folklor X. 101—104.
Előszó. Néprajzi kutatások Nyírlugoson. I. Népi építkezés. Nyíregyháza. 1—2. (Jósa András Múzeum Kiadványai 8.)
Gathering of Wild Plants among the Hungarian People. Acta Ethnographica XXVI. 1—24.
Kelet-európai kutatások a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén. Néprajzi Hírek VI. 8—9.
Róheim Géza leveleiből. Selection from the Letters of Géza Róheim. Ethnographia LXXXVIII. 595—599.
Sommerschlitten in Nordungarn und in der Slowakei. Letné sane v Severnom Madarsku a na Slovensku. Ethnologia Slavica VIII—IX. 121—138.
Tarnvorrichtungen in der ungarischen Jagd. Festgabe für Ernst Burgstaller. Mannus. Deutsche Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte. XLIII. 77—83.
Unkarilainen saduntutkija Romaniassa. Kotiseutu VI. 186—190.
Az utolsó erdélyi bölényről. Élet és Tudomány XXXII. 1250.
Who were the First People whom Columbus met in America? Folklore LXXXVIII 191—193.
Ism. Biró F.: Az Őrség ház- és lakáskultúrája. Szombathely 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIII. 312—313.
Csépe I.: Mezei dolgok. Újvidék 1973. — Ethnographia LXXXVIII. 502.
Nesterova, A.—Guseva, M.—Kambala, I.: Latvijas etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. Riga 1974. — Acta Ethnographica XXVI. 423.
Polonec, A.: Tvarované a zdobené palice. Martin 1977. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XVI. 167—170.

Selmeczi Kovács A.: Reguly Antal palóc jegyzetei. 1857. Eger 1975. — Ethnographia LXXXVIII. 489—490.
Vöő I.: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere. Bukarest 1975. — Ethnographia LXXXVIII. 619.
Naukovij Zbirník. VII. Svidník 1976. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XVI. 164—165.
Studia Comitatensia. 3. Szentendre 1975. — Ethnographia LXXXVIII. 514.
A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Csíkszereda 1974. — Ethnographia LXXXVIII. 523—524.

1978 *Bátky Zsigmond.* Budapest 1978. Akadémiai K. 176 p. 1 t. (A múlt magyar tudósai.) Bibliogr. 171—175.
Ism. Barabás J. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalom-Tudományok Osztályának közleményei, XXXI. 1979. 237—238.
Paládi-Kovács A. Ethnographia XC. 1979. 129—130.
Bertalan Korompay 70 vuotta. Kotiseutu VI. 4—5; 173—174.
Eine ungarische Märchenforscherin in Rumänien. Fabula XIX. 287—292.
Kulturströmungen und gesellschaftliche Faktoren. Zur Interethnik: Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Szerk.: Ingeborg Weber-Kellermann. Frankfurt am Main. 211—218.
Látogatóban a Herder-díjas Gunda Bélánál. (Nyilatkozat.) Békési Élet XIII. 3; 354—360.
Ľudový transport v Gemeri. Gemer. Národopisné Študie. III. 133—176.
Ism. Wildhaber, R. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. LXXXV. 122.
Mády Zoltán (1898—1977). Néprajzi Hírek VII. 147—148.
Megemlékezés Mester Györgyről (1918—1977). Békési Élet XIII. 220—221.
Múzeum és egyetem. (Előszó.) Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Eger. Heves m. Tanács V. B. soksz. 1. (Palóc kutatás. Tematikus és lokális monográfiák. III.)
Nagy Olga és Faragó József köszöntése. Néprajzi Hírek VII. 130—131.
Néprajzkutatásunk és Kelet-Európa. Beszélgetés. (Riporter: Korompay János.) Magyar Nemzet XXXIV. 114; 8.
A tudományos minősítésről. A tudományos minősítés függvénye tudományos életünk egészének. Magyar Tudomány LXXXV. Új folyam XXIII. 469—472.
Újabb folklóriroda lmunkról. Kritika 2; 28.
Útban Kelet-Európa felé . . . Alföld XXIX. 6; 43—50.
Ism. Borbándi, Gy.: Der ungarischen Populismus. Mainz 1976. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 234—235.
Genrup, K.: Gåsskötsel. Lund 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 149—150.
Lehtonen, J. U. E.: Kansanomainen ravustus ja rapujen hyväksikäyttö Suomessa. Helsinki 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 152—153.
Megas, G.: Die Ballade von der Arta-Brücke. Eine vergleichende Untersuchung. Thessaloniki 1976. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 267—268.
Sándor I.: A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870. Budapest 1977. — Ethnographia LXXXIX. 636—637.
Viires, A.: Puud ja inimesed. Tallin 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 160.
Vilkuna, K.: Unternehmen Lachsfang. Helsinki 1975. Nyelvtudományi Közlemények LXXX. 1; 257—258. — Zeitschrift für Volkskunde LXXIV. 150—152.
Danubius. Néprajzi Hírek. VII. 32. — Új néprajzi folyóirat megjelenésének tervéről.
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVIII. 1. sz. Kolozsvár 1974; XIX. 1—2. sz. Kolozsvár 1975; XX. 1. sz. Kolozsvár 1976. — Ethnographia LXXXIX. 169—170.

1979 *Beszámoló a délkelet-európai kutatások ankarai nemzetközi kongresszusáról.* Néprajzi Hírek VIII. 17—19.
Ethnographica Carpatho-Balcanica. Budapest. Akadémiai K. 427 p. Illusztrált.
Ism. Barabás Jenő. Ethnographia XCII. 1981.
Nagy J. Hajdú-Bihari Napló XXXVII. 69; március 22.
Sterly, J. Ethnomedizin VI. 1980. 354—356.

Schmidt, L. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 83. 1980. 199.
Hungarian Studies Newsletter Spring 1980. 23—24; 2.
Bakos F. Magyar Tudomány LXXXVIII. Új folyam XXVII. 232—233.
Rig, LXIII. 1980. 112.
Kretzenbacher, L. Südost-Forschungen XXXIX. 1980. 275—276.
Österreichische Osthefte XXII. 1980. 1; 91.
Mellor, Roy E. H. The Slavonic and East European Review. Vol. 58. 1980. Nr. 4.
Hirschberg, W. Mitteilungen der Anthropologisehen Gesellschaft in Wien. Bd. CX. 116.
Penavin O. Hungarológiai Közlemények 42—43. 1980. 203—205.

„Kelet-Európa ismeretlen föld." „Easter Europe — an Unknown Land." Ethnographia XC. 381—382.

Magyar népköltészeti kutatások Jugoszláviában. Alföld XXX. 3; 48—51.

A magyar néprajz és a kelet-európai kutatások. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. XXVIII. 27—38.

Mýtické bytosti v poverách Slovakov žijúcich v Bukovom pohorí. Národopis Slovákov v Madarsku. Budapest 123—133.

Id. Pieter Bruegel és a gyermekjátékok. (Hozzászólás.) Élet és Tudomány XXXIV. 1442.

Das Räuberbrot. Etnografszki i folkloriszticsni izszledvanija. V cseszt na Hriszto Vakarelszki po szlucsaj 80-godisninata ot rozsdenieto mu. Szofia. 174—177.

Semiotische Probleme in der ungarischen Volkskultur. Traditiones. Acta Instituti Ethnographiae Slovenorum. V—VI. 1976—1977. 171—176.

Szex és szemiotika. — Új Symposion, XV. 289—292.

Szép Ernő versei. Magyar Nemzet XXXV. 304; 9.

Tanulmányúton a lüneburgi pusztán. Néprajzi Hírek VIII. 30—32.

Téka. Néprajzi Hírek VIII. 35—36.

Az 1979. évi Európa-díj. Néprajzi Hírek VIII. 45.

Ism. Babus J.: Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Nyíregyháza 1976. — Acta Ethnographica XXVIII. 420—421.
Horak, K.: Das deutsche Volksschauspiel im Banat. Marburg 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXV. 115—116.
Keresztúriné Pintér M.: Adalékok Felsőcsatár történetéhez. Szombathely 1978. — Honismeret 4; 61.
Lehtonen Juhani A. E.: Kansanomainen ravustus ja rapujen hyväksikäyttö Suomessa. Helsinki 1975. — Ethnographia XC. 439.
Lerche, G. (ed.): Axel Steensberg, 1th June 1976. Copenhagen 1976. — Acta Ethnographica XXVIII. 443—444.
Lukács L.: Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből. Székesfehérvár 1978. — Honismeret VII. 5—6; 125.
Müller, H.-H.: Bibliographie zur Archäo-Zoologie und Geschichte der Haustiere (1974—1975), (1976—1977). Berlin 1976/1978. — Agrártörténeti Szemle XXI. 278.
Pénovátz A.: A pacséri földművelés és állattartás szótára. Újvidék 1975. — Magyar Nyelvőr CIII. 108.
Rékasy I.: Györffy István munkássága. Bibliográfia. Szolnok 1977. — Ethnographia XC. 149.
Sopoliga, M.: Narodna architektura ukrainciv schidnoï Slavaččini. Svidník 1976. — Acta Ethnographica XXVIII. 444—446.

1980 *Géza de Rohan-Csermak, 1926—1976.* Ethnologia Europaea X. 1977—1978/1980. 2.

A kulturális areák néhány kérdése. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. VII. 9—21.

Levél az olvasásról. Olvasó nép, március. 22—23.

Mi a magyar? Hajdú-Bihari Napló XXXVII. 4; 5.

Néhány adat Gellért Sándor verseihez. Magyar Nemzet XXXVI. 64; 14.

Die Nora, ein Mahr in Nordostungarn. Ethnomedizin VI. 1—4; 241—247.

A récefélék domesztikációja az Újvilágban. Domestication of ducks in the New World. Agrártörténeti Szemle XXII. 16—20.

Tulogdi János halálára. Honismeret VIII. 2; 15—16.

Über die Wanderung der Kulturgüter. Kulturverbindungen zwischen den Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. Pannonia VIII. 2; 8—11.

Barabás Jenő hatvan éves. Ethnographia XCI. 490—494.
Comment to Technological Change and the Social Organisation of Agricultural Production by H. M. C. Vessuri. Current Anthropology XXI. 323—324.
A hamburgi Altona-múzeum gyermekjáték kiállítása. Ethnographia XCI. 283—285.
In memoriam Christo Vakarelski. Zeitschrift für Balkanologie XVI. 6—8.
A televízió a mai magyar faluban és folklórban. Frank T.—Hoppál M. (szerk.): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. I. Bp. 315—323.
Tulogdi János (1891—1979). Néprajzi Hírek IX. 1—2; 63.
Az Új Magyar Tájszótár jelentőségéről. Magyar Nyelvőr CIV. 395—401.
Ism. Börzsöny néprajza. Studia Comitatensia. V. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre 1977. — Ethnographia XCI. 132—133.
Ernesto Veiga de Oliveira e Fernando Galhano, Tecnologia traditional. Pisões portugueses. Lisboa 1977. — Ethnographia XCI. 142—143.
Lajos Á.: Nemesek és partiak Szuhafőn. Miskolc 1977. (Borsodi kismonográfiák 8.) — Ethnographia XCI. 320—321.
Paládi-Kovács A.: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest 1979. — Kotiseutu 4; 146—148. Honismeret VIII. 61—62.
Suomen Kansankulttuurin Kartasto. Atlas der finnischen Volkskultur. I. Aineellinen kulttuuri. Materielle Kultur. Hrsg.: Toivo Vuorela. — Ethnographia XCI. 305—307.
Balassa I.—Klotz, Kl.—Manherz, K.: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Bp. 1975. — Zeitschrift für Volkskunde LXXVI. 120.
Téka. Informationsblatt des Ethnographischen Freilichtmuseum. Nr. 1. Szentendre 1979. — Demos. XX. 1; 16.

TANULMÁNYOK

Selmeczi Kovács Attila

Kézimalmok

Történeti rétegek — technikai regresszió

Gunda Béla a Kárpátok területén használatos őrlőkövek beható tanulmányozásával olyan kézieszközre hívta fel a szakkutatás figyelmét, amely a gabonamagvak feldolgozásának legősibb rétegébe tartozik. Az általa találóan prehisztorikus jellegűnek nevezett őrlőkövek összehasonlító elemzése alapján megállapította, hogy az utóbbi időben jobbára sóőrlésre szolgáló primitív eszközök „az ősi indogermán Európa kultúrájának reliktumai a Kárpátokban".[1] Noha az őrlőkő használatának kontinuitása kevésbé bizonyítható, előfordulásának jelentősége abból adódik, hogy eredeti szerepkörét több mint két évezred óta a lényegesen termelékenyebb kézimalom tölti be. Természetesen ez a szerepváltás csak elvileg áll fenn, mert — Gunda Béla szavaival — „a két eszköz között a helyi gazdasági adottságok és tradiciók szerint befolyásolt 'harc' napjainkig folyik".[2]

Az eredetileg gabonaőrlésre szolgáló kézieszközök történeti kapcsolatának feltárása nem nélkülözheti a kézimalmok tüzetesebb vizsgálatát sem, ami azért is indokolt, mert a hazai kutatás kevés figyelmet fordított erre az eszközre.[3] A recens anyagra támaszkodó későbbi kartográfikus feldolgozáshoz is használható szempontokat nyújthat az eszköz technikai alakulására koncentráló áttekintés, amely a kézimalom történeti rétegeinek, szerkezeti alaptípusainak pontosabb körülhatárolásához kíván hozzájárulni. Ilyen jellegű eszköztörténeti — néprajzi elemzéssel a külföldi kutatás is adós, többnyire részletvizsgálatokkal vagy azoknak nem egyszer ellentmondó formai, tipológiai, történeti aspektusú általánosításokkal találkozhatunk.

A technikatörténeti feldolgozások legnagyobb jelentőséget a forgó mozgást végző őrlőmechanizmusnak tulajdonítanak, mivel egyedül ez volt alkalmas a mindmáig ható továbbfejlődésre. A gabonatermelő neolit gazdaságban (az i. e. 5. évezredtől) a magvakat mozsárban törték meg, „a szokásosabb művelet azonban az volt, hogy a szemeket tányér vagy nyereg alakú kőre hintették, és egy zsemle vagy hurka alakú dörzskő alkalmazásával morzsolták szét".[4] Az egyenes irányú mozgással működtetett kőkori őrlőeszköz tökéletesítésének csúcspontját az ógörög kultúrában érte el. Az újítás lényege

[1] Gunda Béla 1958. 347.
[2] Gunda Béla 1958. 346.
[3] Első részletesebb vizsgálatát Kisbán Eszter 1980. nyújtja. — A jelen feldolgozás sem vállalkozhat a kézimalmok rendkívül változatos történeti, szerkezeti formáinak számbavételére; problémakörén kívül esik pl. a tengelyhajtású konstrukció vagy a fakorongos hántolószerkezet kérdése, ami önálló elemzést igényel.
[4] Childe, Gordon V. 1959. 52. Az i. e. 5. évezredből származó legkorábbi leleteket veszi számba Andai Pál 1965. 32—33.

abból állt, hogy a dörzsölőfelületet rovátkolt bevágásokkal érdessé tették, aminek következtében a gabonamagvak egyenletesebben morzsolódtak szét. Ez a megoldás az oliva-feldolgozásnál jelentkező fejlődés eredménye. Az eszköz formai szempontból is változáson ment át, jellegzetes négyszögletes alakot öltött. Az egyszerű dörzskő helyébe közepénél bemélyített és hosszúkás nyílással rendelkező szögletes felső kő került. Ez a speciális kiképzés a magvak folyamatos betöltését és a felső kőnek vízszintes rúddal való mozgatását tette lehetővé.[5] A prehisztorikus formához viszonyítva jóval termelékenyebb görög típusú őrlőkő analógiái i. e. V. század körül Közép-Európa területén is felbukkannak.[6]

A forgó köves kézimalom kialakulása természetszerűen más alapról, a kerek őrlőkövek alkalmazása nyomán indulhatott el. Egy legutóbbi technikatörténeti munka szerint az eddig ismert legrégebbi kétrészes forgómalom (Rotationsmühle) az Indus partján i. e. 1600 körül alapított Lothal kikötőváros romjai közül került elő. Azonban az Indus-kultúra pusztulása után másfél évezredig tartott, amíg a Mediterranumban újra érvényesülni tudott.[7] A régészeti források tanúsága szerint az első európai kerek őrlőkövek az i. e. VIII. században jelentek meg az Égei-tenger és a Fekete-tenger vidékén. A korábbi rekonstrukcióknak megfelelően kezdetben ezeket is egyenes irányú mozgatással működtették, a felső kőbe illesztett fafogantyúval tologatták a felső kerek követ az alsón. A felső kő közepén áthaladó kerek nyíláson töltötték be az őrlésre kerülő magvakat.[8] Más vélemény szerint a felső kő középső nyílásától egyforma távolságban levő két bemélyedés egy-egy rövid hajtókar merőleges rögzítésére szolgált, amelyek segítségével két személy váltakozó irányú szakaszos forgató mozgással végezte az őrlést.[9] Ennek a feltételezésnek realitását több recens adat is alátámasztja.[10] Már a szakaszos forgó mozgás esetében is számolni kell egy olyan technikai elemmel, amely megakadályozta a kövek lecsúszását egymásról. Noha az alsó kőnek domború, a felsőnek homorú kiképzése látszólag ezt a célt is szolgálta, sokkal fontosabb, hogy az alsó kő középpontjában sekély bemélyedés van, amely egyértelműen a felső kő központosítását biztosító tengelyre enged következtetni.[11] A tengely alkalmazása, pontosabban a kerek malomkövek központosításának tökéletesítése teremtette meg a forgó köves malom létrejöttének és továbbfejlődésének alapvető feltételét. A forgómalom „felfedezése" tulajdonképpen nem jelentett

[5] FORBES, R. J. 1955. 139—141. Ez az eszköz az i. e. VI—V. században a Fekete-tenger partvidékén jelentős mértékben elterjedt, használata egészen a II—III. századig nyúlik. Formai variánsait is közli PONOMAREV, N. A. 1955. 74—78.

[6] BERANOVÁ, Magdalena 1963. 203—204. és 14. ábra; BUCUR, Corneliu 1979. 186. és 3. ábra.

[7] BRENTJES—RICHTER—SONNEMANN 1978. 97.

[8] FELDHAUS, Franz M. 1931. 17.

[9] WHITE, Lynn 1968. 91. Erre utaló római szarkofágrelief ábráját és kétfogantyús rekonstrukciót közöl BLÜMNER, Hugo 1912. 24—25. és 8—9. kép.

[10] Pl. a XIX. században Shetland-szigeten (Skócia) voltak olyan kézimalmok, amelyeket két asszony ide-oda való mozgatással működtetett. WHITE, Lynn 1968. 91. Az írektől egymással szemben ülő házaspár által végzett hasonló őrléstechnikát, alsószász-fríz területről pedig kétfogantyús kézimalmot mutat be KARUTZ Richard 1926. 35. 2. ábra és 47. 12. ábra.

[11] Részletes vizsgálatát adja MAURIZIO, A. 1916. tanulmányának bírálata során STEHLIN, Karl 1919. 121. A felső forgókő függesztését szolgáló tengely kezdetben fából készült. Erre utaló rekonstrukciókat ad FORBES, R. J. 1956. 109.; LIES, Hans 1963. 289, 295.; HENNING, Egon 1966.

mást, mint a mezopotámiai magaskultúrában az i. e. 3. évezredtől a kocsikeréknél és a fazekaskorongnál alkalmazott rotációs-elv átvitelét a gabonaőrlő eszközre. Hogy a bronzkori szögletes őrlőkő mellett a forgó köves malom létrehozására mi indította a görög kézművességet és paraszti gazdaságokat, arra MAKKAI László nyújt indoklást, amikor az eddig uralkodó technikatörténeti nézettel szemben kifejti, hogy a klasszikus (görög-római) ókor technikája éppen a rabszolga munkaerő kímélésére, gazdaságos felhasználására való törekvésből érthető meg, mert legjellemzőbb vonása az emberi izomerő amplifikálására vagy egyenesen pótlására szolgáló gépezetek feltalálása. Az önellátó paraszt közmunkájához képest a rabszolga nem volt olcsó munkaerő. Amint rámutat, az ilyen gépezetek technikai előzményei még a rabszolgatartás teljes kibontakozása előtti (i. e. VI. század) időbe nyúlnak vissza, és a „termékeny félhold" északkeleti barbár határvidékéről származnak mint a kézimalom, a nyomóprés vagy a könnyű harckocsi.[12]

Az első forgatható malom görög típusa két különböző formában jelent meg az i. e. VI. század táján: az egyik helyhez kötött, állatokkal vagy rabszolgákkal működtetett nagy méretű malom, a másik pedig a már említett tulajdonképpeni kézimalom. Az előbbi típus a rómaiaknál csak az i. e. II. évszázadtól terjedt el, legismertebb példányai a pompeji pékségek mellett feltárt malmok.[13] A paraszti háztartások szempontjából fontosabb kézi forgómalom viszont Észak-Európában a La Tène műveltségi zónában a keltáknál nyerte el használatának számottevő kiszélesedését az i. e. III. században. Újabb feltételezések szerint a kelták a görögökkel való érintkezés során vették át a kézi forgómalmot, majd az ő közvetítésükkel terjedt el Európa nagy területén.[14] A rómaiak is a keltáktól ismerték meg a forgó kézimalom használatát, amit a légiók felszerelésébe iktattak; egy ilyen eszköz tíz személy ellátását biztosította.[15]

A kelta típusú kézimalom rekonstrukcióját a Bázel közelében feltárt jelentős kelta település (Rauraker) lakógödreiben talált malomkövek nyomán végezték el *(1. kép)*.[16] Az i. e. I. század közepére datált anyag rekonstrukciója meglepő hasonlóságot mutat a recens formával. A malomköveknek asztalszerű állvánnyal kézmagasságba való emelése az eszközhasználat intenzitásáról, a hajtókar keréthez kapcsolása pedig szállíthatóságáról tanúskodik. Hogy ez a fából készített állványos konstrukció mennyire felel meg a valóság-

[12] MAKKAI László 1969. (tézisek) 39—40.

[13] PONOMAREV, N. A. 1955. 122.; GLEISBERG, Hermann 1972. 1—2. Ugyanez időadatokat a kenyérfogyasztás (sütőkemencék) emlékei alapján jelölte meg BOMMER, Sigwald—BOMMER-LOTZIN, Lisa 1961. 21, 56. Az állatokkal működtetett nagy méretű malmot *(donkey mill)*, amely az érczúzásban és olivafeldolgozásban is szerepet játszott, elsődlegesnek, a kézimalmot *(rotary hand-mill)* pedig abból leszármazott formának tekinti CURWEN, Cecil 1937. 138—139.; ugyanezt bizonyítja CLARK, J. G. 1952. 112—113. is. Ellenkező véleményen van DAUMAS, Maurice (red.) 1962. 107.; BRENTJES—RICHTER—SONNEMANN 1978. 97.

[14] FORBES, R. J. 1956. 108.; BLOCH, Marc 1963. 800.; GLEISBERG, Hermann 1972. 3. Az ókori írók (PLINIUS, VARRO) az etruszkoknak tulajdonították a forgómalom felfedezését és itáliai meghonosítását az i. e. III. században. JACOBI, H. 1914. 81.

[15] BRENTJES—RICHTER—SONNEMANN 1978. 97.

[16] A közölt kelta, ill. gall kézimalomformát a bázeli történeti múzeum kiállítása számára STEHLIN, Karl rekonstruálta a századforduló körüli lengyel, boszniai és galíciai néprajzi tárgyak mintájára. RÜTIMEYER, L. 1924. 230. és 116. a. kép. Az i. e. 58-ból Bázel környéki ásatásokból származó gall kézimalmokat állványzat emléke nélkül találta MAJOR, E. 1917. 164—167.

nak, annak eldöntésére alkalmas régészeti anyag természetesen mindmáig nem került napvilágra.[17] A múzeumi kiállítás anyagát szemléletesebbé tévő tárgymegjelenítést az egy évszázaddal későbbi római kézimalom sem kerülhette el, és szinte teljesen hasonló állványos konstrukcióval „római kompániamalom" néven került be a szakmai köztudatba.[18] A két konstrukció közötti egyetlen lényeges eltérés, hogy a római változat az alsó kövön áthaladó hosszú ten-

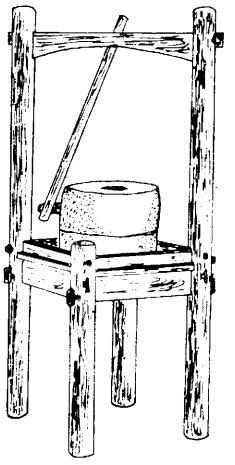

1. kép. Kelta kézimalom rekonstrukciója. RÜTIMEYER, L. 1924. után

gellyel rendelkezik, amelynek vége az állványzat lábai között húzódó keresztfán nyugszik, a tengelyt tartó keresztfa pedig egy ék segítségével mozgatható. Ez a működési szisztéma formai megoldásában is pontosan követi a mintául szolgáló néprajzi analógiát, amelynek ilyen teljes visszavetítése megkérdőjelezi a rekonstrukció helytálló voltát.[19]

A forgóköves kézimalom Közép-Európába két úton is eljuthatott, először a kelták, majd a rómaiak közvetítésével. FILIP Jan szerint a keltáknál a La Tène korban a gabona őrlésére használt forgómalmok előállítása erősen specializálódott, és megfelelő kőzetfajtákra támaszkodott. A Kárpát-medencében, pl. Selmecbánya területén előforduló vulkáni kőzet szolgált a kelta malomkőgyártás alapjául. Ezeknek a műhelyeknek termékeit, az egyenként

[17] Ugyan NOWOTHNING, W. által az i. e. I. századi vandál településen (Breslau-Hartlieb) feltárt malomkőpár elhelyezkedéséről állványzatra következtet STOKAR, Walter 1951. 88., ezt azonban kérdésesnek minősíti GLEISBERG, Hermann 1972. 3. Bár STOKAR maga is utal rá, hogy az állványszerkezetnek, amely a malomköveket tartja, csak az i. u. I. századból van nyoma. Ezt még későbbi időre (II—III. századra) teszi LIES, Hans 1963. 314.

[18] GLAUNER, Wilhelm 1939. 12. és 9. kép.; GLEISBERG, Hermann 1972. 3. A rekonstrukciót a saalburgi múzeum kiállítása számára JACOBI, H. egy recens bajo rkézimalom alapján készítette el. Vö. JACOBI, H. 1927. 60—61. és 24. kép.

[19] Az alsó kövön áthaladó tengely alkalmazását kifogásolja GLEISBERG, Hermann 1972. 3. 15. jegyzetben Az i. sz. kezdete körüli időből az alsó kő sekély mélyedésébe rögzített tengelyű fejlett kézimalmokat közöl MAJOR, E. 1917. 166. LIES, Hans 1963. korszakolt tipológiája sem támasztja alá a rekonstrukciót.

40 kg súlyt is elérő két kőkorongból álló kézimalmot, szintén — az előbbi rekonstrukciónak megfelelő — állványos formában mutatja be.[20] A római kézimalmok viszont csak a késői La Tène korszakban (i. sz. körül) hódítottak teret Közép-Európában a kelta típusú kézimalmok rovására.[21] A régészeti adatok elégtelensége és feldolgozatlansága miatt a kétféle kézimalom kapcsolatát és az eszköz későbbi fejlődését kevésbé lehet nyomon követni. Ezért is érdemel figyelmet Branga Nicolae tanulmánya az egykori Dácia kézimalmairól. A nagyszebeni (Sibiu) múzeum aránylag gazdag régészeti anyagának tipológiai értékelése alapján mutatja ki a provinciális kelta és római típusú malomkövek közötti különbséget. A kelták által megszállt településekről előkerült malomkövek erőteljesen kúp alakúak, amelyeket a helyben található vulkáni kőzetből faragtak. A sajátosan meredek őrlőfelület kiképzése az őrlési folyamatot erőteljesen siettette, ami csökkent értékű lisztet eredményezett. Ez a bizonyos mértékig technikai primitívséget mutató kelta eredetű kézimalom a La Tène korban Dáciában általánosan elterjedt volt, és még a római időben is fenntartotta magát. A görög-római kézimalom az I. századtól hódított számottevőbben teret, és a római uralom ideje alatt szélesedett általánossá használata, ami egészen a kora középkorig kimutatható. A római kézimalom lényegesen laposabb kúp formájú és jóval nagyobb átmérőjű, mint a kelta. Technikai szempontból a különbség abban mutatkozik meg, hogy a laposabb és nagyobb őrlőfelület a magvakat könnyebben és lassabban morzsolta össze, tehát a hosszabb ideig tartó őrlési folyamat tisztább lisztet produkált. A rekonstruált római kézimalom vastengellyel központosított felső követ oldalról beleerősített rövid vas hajtókarral forgatták *(2. kép)*.[22] Ehhez hasonló formát mutathattak az egykori Pannonia római kézimalmai. A Kárpát-medencében a római kori kézimalomkövek alapjában egységes típust képviselnek, amelynek legszembetűnőbb jellemzője, hogy az enyhén kúp alakú felső kő oldalán vízszintes mélyedés van, amely a hajtókar rögzítésére szolgált.[23] A forgókő felső felületén a mag betöltését biztosító központi nyílás két oldalán gyakran előforduló két szabályos bemélyedés pedig — Bucur Corneliu meggyőző értelmezése szerint — a kézimalom köveinek központosítási szisztémájával függ össze. Rekonstrukciója arról tanúskodik, hogy az alsó kő középpontjába vágott mélyedésben egy függőleges vastengely forgott, amely középrészénél vas csapszegrögzítéssel kapcsolódott a forgókőhöz. A tulajdonképpen kereszt alakú tengely a két kő távolságának szabályozására is alkalmas volt, ilyen módon a lisztminőséget is lehetett befolyásolni *(3. kép)*.[24] Az aránylag nehéz felső követ oldalsó rögzítésű hajtókarral lényegesen könnyebb forgatni, mintha azt a kő felső felületébe merőlegesen állították volna bele. A provinciális kelta kézimalmoknál pedig a

[20] Filip, Jan 1966. 146. és 31. kép.

[21] Beranová, Magdalena 1963. 197—198.

[22] Branga, Nicolae 1973. 44—45., 52—55. és 8. kép. A képen közölt római kézimalom Tudor, D. rekonstrukciója. Lelőhelye Aquae (Cioroiu Nou, jud. Olt). A római birodalom idejétől számítható a kevésbé kúpos kidolgozású kézimalomkövek széles körű használata, amiről az I. századból Ausztria területén húzódó római limes nagyszámú leletei is tanúskodnak. Ponomarev, N. A. 1955. 124.

[23] A Magyar Nemzeti Múzeum anyagát Beranová, Magdalena 1963. 196—200. és 7—11. kép, az aquincumi gyűjteményt Pető Mária 1977. 148—151. vette számba és értékelte.

[24] Bucur, Corneliu 1979. 186. és 6. kép.

felső kő erősen kúpszerű formája is indokolja a hajtókar oldalsó rögzítését, amint arról a régészeti leletek tanúskodnak.[25]

WHITE Lynn hívta fel a figyelmet a kézimalmok tökéletesítésének általánosságban érvényesülő fontos mozzanatára. Amint írja, sok generáción keresztül nem ügyeltek arra, hogy a magvak megőrlése sokkal inkább a vágó-

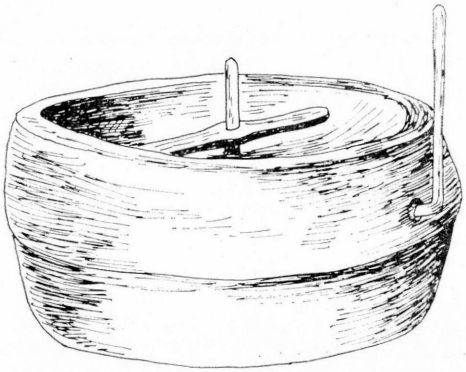

2. kép. Római kori provinciális kézimalom. BRANGA, Nicolae 1973. után

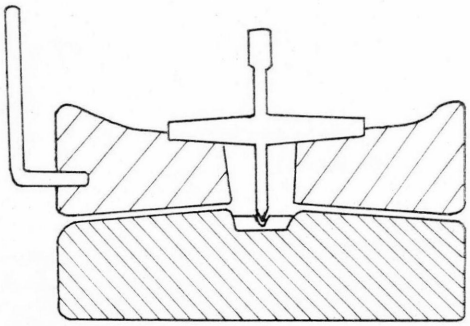

3. kép. Római típusú kézimalom szerkezete. BUCUR, Corneliu rekonstrukciója

hatás révén következik be mint a felső kő súlyából eredő nyomóerő által, valamint a liszt tömörítése a teknőalakú alsó kőnél éppen olyan, mint a simánál. Ennek következtében a régi malomkövek jóval nehezebbek és változatosabb alakúak voltak. Az évszázadok folyamán a kézimalom kövei mind simábbak és vékonyabbak lettek. Amint a forgókő súlya lényegesen csökkent, lehetővé vált, hogy a hajtókart a kő felső felületére helyezzék. Ennek a megoldásnak időbeli körülhatárolása azonban elég bizonytalan, mert pl. az ausztriai Saalburgban a római limes vonalán végzett ásatásokból több mint száz malomkő került felszínre az I—III. századból, melyek mindegyike oldalsó vízszintes hajtókarra utaló nyílással rendelkezik.[26] A későbbi időből, de még a néprajzi anyagból származó adatok is arra utalnak, hogy a forgókő felső

[25] BRANGA, Nicolae 1973. 2—3. kép. A kelta eredetű erőteljesen kúp alakú dákogéta malomkövek nemcsak formailag, hanem működésük tekintetében is eltérnek az *1. kép*en látható rekonstrukciótól. Az i. e. I. századból cseh területről viszont aránylag sima felületű, laposabb kelta kézimalmot mutat be KUTTELVAŠER, Zdenek 1969. 45—46.

[26] WHITE, Lynn 1968. 90—91. Pl. Britanniában is csak a késő római vagy a római utáni időkben jelentek meg a függőleges hajtókart viselő malomkövek. MORITZ, L. A. 1958. 108. WHITE ugyan felveti, hogy valódi forgó mozgást csak a függőlegesen rögzített hajtókar esetében lehet feltételezni, és a vízszintesen kapcsolódó fogantyú csak a félfordulatos mozgatásra szolgált, amit Vetuloniában — eredeti helyén — egészen a fal közelében látható három kézimalom is tanúsít (WHITE, Lynn 1968. 91.). Ennek azonban merőben ellentmond a római típusú kézimalom bonyolult tengelyszerkezete, valamint pl. a nápolyi régészeti múzeumból közölt római anyaggal (MORITZ, L. A. 1958. 106.) pontosan megegyező konstrukciójú recens koreai, kínai kézimalmok körforgatású működtetése (MAURIZIO, A. 1916. 18.). — Más technikatörténeti nézet szerint a kézimalom eleve rotációs mozgást végzett, amit a felső kőbe illesztett rövid hajtókar biztosított. Vö. DAUMAS, Maurice (red.) 1962. 107., LEROI-GOURHAN, André 1971. 101. Ezt azonban tárgyi anyag nem erősíti meg.

felületén a fogantyúnyílás hiánya egyáltalán nem jelenti a kézimalom technikai fejletlenségét.

A római típusú kézimalom azon sajátos megszerkesztése miatt, hogy tengelye az alsó kő középpontjába vágott sekély mélyedésben forgott, valamint a felső kőbe rögzített rövid hajtókarral rendelkezett, minden állványzat nélkül is működőképes konstrukciót képviselt *(2—3. kép)*. Tehát feltéte-

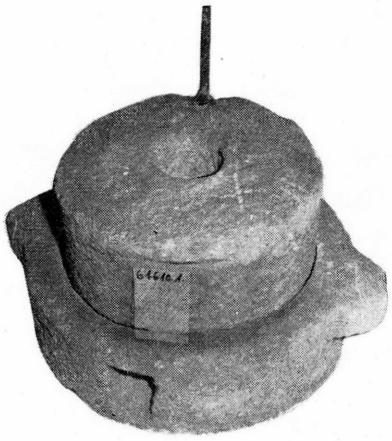

4. kép. Sóőrlő vályús kézimalom. Alap, Fejér m. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében

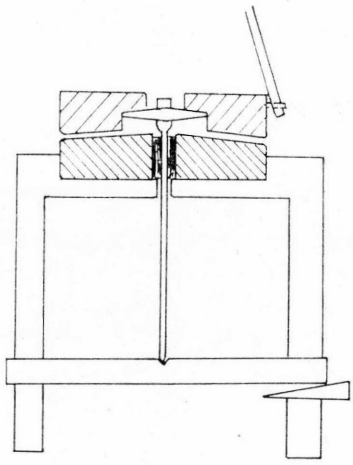

5. kép. A kézimalom középkori tengely-szerkezetének elvi rekonstrukciója

lezhetjük, hogy ennek a kézimalomtípusnak nem volt meghatározott állványzata éppen úgy, mint ahogyan a nagy formai hasonlóságot mutató recens *sóőrlő*nek sem, melyet földre, küszöbre téve vagy pedig alkalmi lábakra, padra, asztalra helyezve használtak *(4. kép)*. A formai megfelelés és elterjedtség alapján nem zárhatjuk ki a két eszköz történeti kapcsolatát.[27]

Annak ellenére, hogy a kelta típusú kézimalom szerkezeti sajátosságairól lényegesen kevesebbet tudunk, valószínűnek tűnik, hogy működéselvében, technikájában nem tért el lényegesen a római formától. Vagyis függetlenül az állványos szerkezeti rekonstrukciótól, a köveket központosító tengelyszerkezete éppen úgy az alsó malomkőbe volt rögzítve, működtetéséhez nem volt nélkülözhetetlenül szükség az állványzatra. Feltehetően a hajtókar rögzítése is változatosabb képet mutatott, és a rómaihoz hasonlóan önállóan is állhatott.[28] A szerkezeti alapformában megegyező, állványzat nélkül is működő-

[27] Pl. különösen kedvelt Közép- és Alsó-Itáliában. SCHEUERMEIER, Paul 1956. 192. Breslauból a római forma középkori megfelelőjét közli MAURIZIO, A. 1916. 17. és 25. kép. Ugyanilyen típusú kézimalmot mutat a Szent Hedvig legenda 1451-ből származó lengyel illusztrációja (STRONCZYŃSKI, K. 1880. 40. ábra), 1556-ból AGRICOLA egyik fametszete (MAURIZIO, A. 1927. 303. és 64. kép), 1616-ból *Mola trusatilis* néven VERANZIO, Fausto 1968. 29. B.

[28] Erre BRANGA, Nicolae 1973. 44—45. és KUTTELVAŠER, Zdenek 1969. 46. adatai is utalnak.

képes kézimalomkonstrukciót a forgóköves kézimalom legkorábbi, klasszikus vagy ókori történeti rétegének tekinthetjük.

A régészeti adatok tanúsága szerint már a római korban, az I. évszázad közepétől jelentkeznek a középen teljesen átfúrt alsó malomkövek.[29] Noha erre az időre vonatkozó rekonstrukcióval nem rendelkezünk, mégis feltételezhetjük, hogy ez a változás összefügg a kézimalom középkori központosítási szisztémájának kialakulásával, aminek legfontosabb jellemzője, hogy az alsó kövön áthaladó tengely alul egy vízszintes keretre támaszkodik, felül pedig a forgókőbe rögzített keresztvasba illeszkedik *(5. kép)*.[30] Ennek a szerkezeti újításnak nagy előnye, hogy a kövek távolságát egyszerűbben lehet szabályozni mint az előző formánál. Ugyanis annál minden esetben le kellett emelni a felső követ, hogy a tengely alá megfelelő vastagságú alátétet (fa- vagy vasdarabot) helyezzenek. Ennél viszont a tengelyt tartó keresztfát az alatta elhelyezkedő ék mozgatásával tetszés szerint feljebb vagy lejjebb állíthatták, aminek megfelelően változott a kövek távolsága. A kövek szabályozásának ilyetén megkönnyítése viszont azzal a hátránnyal járt, hogy megfelelő stabil állványzat nélkül a malomköveket nem lehetett működtetni. Természetesen a kövek és a tengely rögzítésének rendkívül változatos megoldásai alakulhattak ki, amint arra a XIV. századtól a történeti és recens adatokból következtetni lehet. Annak ellenére, hogy több próbálkozás is történt — elsősorban a szláv régészet részéről — a kézimalmok középkori alakulásának megragadására, így szerkezetük rekonstruálására is,[31] csak a XII. századtól rendelkezünk olyan jelentős régészeti lelettel, amelynek alapján egyértelműen lehet rögzíteni az állványos kézimalom középkori típusát.

Ribakov B. A. által részletesen leírt kézimalom, amely egy XII. század végi, XIII. század eleji orosz településről (Vscsizsszkoe gorodiscse) került napvilágra, rendkívül fejlett szerkezetről vall. A kézimalom kétrészes, köpűs rögzítésű vastengelye alul egy faállványba kapcsolódott, felül pedig a forgókő keresztvasának közepén levő enyhe mélyedésbe illeszkedett. A tengely nem követte a felső kő forgását. A hatszögletű tengelyszárra hüvelyszerűen rögzített hegyes tengelyvégen a felső kő könnyen forogható, mert a súrlódási felület jelentéktelen volt. A tengelyvéget az alsó kő nyílásában tömítés (faék és textília) vette körül, hogy az őrlemény ne szóródjon le *(6. kép)*.[32] A tömítés egyúttal a kövek távolságának szabályozását is szolgálta, az ékek segítségével a tengelyen feljebb vagy lejjebb állították az alsó követ. Tehát az őrlemény minőségének változtatását könnyűszerrel tudták biztosítani. A hajtókar rögzítése szintén figyelmet érdemel. A forgókövet hársfakéregből készített feszes abroncs vette körül, amelynek közelében fa fogantyúmaradványt találtak. A rekonstrukció szerint a meglehetősen súlyos (32 kg-os) felső kő forgatását

[29] Rütimeyer, L. 1924. 229.; Beranová, Magdalena 1963. 217. Az alsó kövön áthaladó tengelyszerkezetet csak a IV. századból mutatja ki Forbes, R. J. 1956. 109. A német régészeti vizsgálatok is arról tanúskodnak, hogy a késő La Tène korban az átfúrt alsó kőbe még rövid csapot rögzítettek, az áthaladó hosszabb tengely az V. században kezdett elterjedni. Lies, Hans 1963. 319.

[30] Az elvi rekonstrukció alapjául szolgált Bucur, Corneliu 1979. 188. és 7. képen középkorinak minősített szerkezeti szisztémája, valamint Karov, D. M. 1960. 68. és 19. kép 8a. recens analógiára támaszkodó technikatörténeti rekonstrukciója.

[31] Pl. Niederle, Lubor 1921. 113—123.; Černohorský, Karel 1957.; Beranová, Magdalena 1963.; Hensel, Witold 1965. 56—58.

[32] A kézimalom szerkezetének részletes leírását adja Ribakov, B. A. 1945. A közölt kép alapjául szolgált Ribakov, B. A. 1948. 421. és 116. ábra.

hosszú rúddal végezték, amelynek alsó vége az abroncshoz, felső vége pedig a mennyezethez kapcsolódott. A hársfakéreg abroncs egyben megóvta a forgókövet a centrifugális erő hatásától. A malomkövek közül körben kiszóródó lisztet az állványzathoz csatlakozó faládába fogták fel. A bemutatott kézimalom 50 cm átmérőjű forgóköve alapján a legnagyobb példányok közé tar-

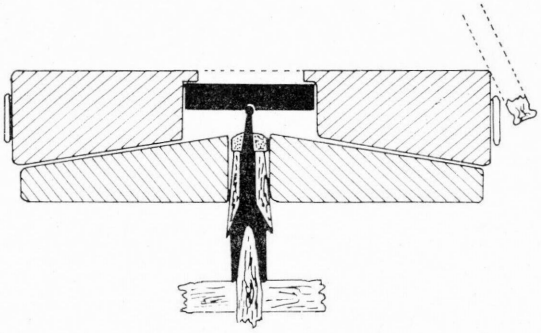

6. kép. Középkori orosz kézimalom szerkezete. RIBAKOV, B. A. rekonstrukciója

tozik. Produktivitására és igénybevételének mértékére enged következtetni a lakóház melletti két gabonásverem, amelyek befogadóképessége 35 q-ra tehető. A Vscsizsben feltárt további öt kézimalom kövei ennél kisebbek: 35—40 cm átmérőjűek. A kézimalmok nagy száma, bonyolult szerkezete és a korabeli írásos források alapján RIBAKOV bizonyosra veszi, hogy a kézimalmokat erre a célra specializálódott kézművesek állították elő.[33] Mindezen adatok arra engednek következtetni, hogy a középkori kézimalomnak ez a fejlett szerkezeti konstrukciója már a korábbi évszázadokban kialakult és használata szélesebb földrajzi kiterjedéssel rendelkezett Közép-Európában is.[34]

A különböző rekonstrukciók a kézimalom eddigi történeti formáit egyaránt vas alkatrészekkel rendelkező bonyolult szerkezetű eszköznek tűntetik fel, amely feltétlenül jelentős értéket képviselt. Ez önmagában is magyarázatot nyújt a primitív őrlőkövek, dörzskövek nagyszámú előkerülésére még a későbbi évszázadokból is. A kisebb készletekkel rendelkező szegényebb népesség továbbra is őrlőköveken, mozsarakban törte meg gabonáját.[35] Lehetséges, hogy a vas alkatrészeket a kövek elkopása után ismét felhasználták, a régészeti leletekben talán ezért olyan ritka a malomkő szerkezetét megvilágító vaslelet.[36] Vonatkozik ez a hazai régészeti anyagra is, amelynek megfelelő számbavétele és rendszerezése még várat magára.

A rendelkezésre álló szűkös adatok azonban mégis elegendőek annak megállapítására, hogy az adott időszakban (a XI—XIII. században) a ma-

[33] RIBAKOV, B. A. 1945. 16—19. Az orosz kőfaragóműhelyek XI—XIII. századi jelentőségére utal KUPRIC, Ja. N. 1951. 21.

[34] Ezt a típust feltételezi a szlávoknál a IX. századi írásbeli források nyomán HENSEL, Witold 1965. 55., noha a régészeti adatok: az előkerült malomkövek nem alkalmasak ennek eldöntésére. Vö. BERANOVÁ, Magdalena 1975. 60.

[35] X—XII. századi lelőhelyek alapján rögzíti ČERNOHORSKÝ, Karel 1957. 512—516. A későbbi évszázadokra is utal általánosságban HENSEL, Witold 1965. 56.; GLEISBERG, Hermann 1956. 7.

[36] BERANOVÁ, Magdalena 1963. 219.

gyarság által használt kézimalmok szerkezetük tekintetében egyáltalán nem maradtak el az imént tárgyalt konstrukciótól. A magyarság a forgóköves kézimalommal már a honfoglalás előtt megismerkedett, amint arra a lisztkészítés műveletének legfontosabb terminológiája, az *őröl* szavunk utal, amely ótörök eredetű jövevényszó, és a 'forog, forgat' jelentéstartalomra megy vissza.[37] Az eszköz használatáról szóló legkorábbi írott forrásunk, a Szent Gellért legenda (1061—1075) forgóköves kézimalomról tesz említést. A malomra vonatkozó szöveg határozottan szerkezetről (ars) beszél, amelynek működéséről csak annyit tudunk, hogy ‚őrlés közben a szolgálólány keze körbe járt'. Váczy Péter feltevése szerint ez a malom hasonló lehetett a cseh, lengyel földről erre az időre datált szláv kézimalmokhoz, ami nem jelenti azt, hogy a szlávoktól vettük át. A malom felső követ bizonyosan a mennyezethez csatlakozó rúddal forgatták.[38] E vizsgálat óta teljesebb rekonstrukcióval is rendelkezünk, amit Méri István készített el az Árpád-kori alföldi kézimalom típusáról. Az általa rögzített kézimalom szerkezetének működéselvét a Ribakov által bemutatott formával tartja közelesőnek, ami a forgókő meghajtását és a tengely mozgatását illeti. Abból a meggondolásból azonban, hogy az Alföldön a régészeti leletekből asztalra vagy padra nem lehet következtetni, egy olyan sajátos tönkszerű alátétet feltételez a kövek és a tengely megtartására, amilyennel a hazai anyagban egyáltalán nem lehet találkozni, legfeljebb lengyel megfelelőjével, de ott is csak formai — és nem szerkezeti — analógiáról lehet szó. *(7. kép).*[39] Mivel a kézimalmok történeti alakulásának kérdése szempontjából a kövek meghajtásának és mozgatásának működéselve a legfontosabb, a tartószerkezet formai megoldását elhanyagolható tényezőnek tekinthetjük, hiszen egyértelmű rekonstrukcióra alkalmas régészeti leletanyag előkerülése szinte reménytelennek látszik. Tehát Méri Istvánnak az apró technikai részletekre is kiterjedő rekontsrukciója a XI—XIII. századból magas technikai színvonalú kézimalom használatát mutatja fel a Kárpát-medence területéről. Ennek az eszköznek működéselve és produktivitása megfelel a kor legfejlettebb kézimalomtípusának. A kövek távolságát a tengely mozgatásával szabályozták, a hegyes tengelyvégen forgó felső követ a peremhez kapcsolódó hosszú hajtókarral működtették. A felső követ szíjból, kötélből készült abroncs fogta át oly módon, hogy a hajtókar számára hurkot vagy csatlakozó felületet képeztek ki. A hajtókar felső vége ugyancsak mozgathatóan kapcsolódott a mennyezetgerendához. A hajtókarnak ez a sajátos rögzítésmódja adja meg a kulcsát a középkori kézimalmok forgóköve — sok találgatásra okot adó — sima felső felületi kiképzésének.[40]

[37] Alapszava az *őr-* igei tő ótörök eredetű, amelynek a török nyelvekben előforduló megfelelői 'forgat' jelentésűek *(A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III.* 36.). Hasonlóan török eredetű a *dara* szavunk, amelynek eredetileg *köles* jelentése lehetett (uo. I. 593.). A kézimalom honfoglalás előtti ismeretével foglalkozik Makkai László 1974. 44.

[38] Váczy Péter 1958. 279—280.

[39] Méri István 1970. 73—76. és II. tábla B. kép. Formai megfelelőjére l. Moszyński, Kazimierz 1967. 271.

[40] A VI. századtól válnak általánossá az oldalsó fogónyílás nélküli, sima felületű kézimalomkövek (Lies, Hans 1963. 316.), amelyek rotációs működtetését a felső kőre húzott kötélabroncsba szorított hajtókarral rekonstruálta Henning, Egon 1966. 81—82. Ezzel a tulajdonképpeni középkori eszközzel 2 kg búzát 33 perc alatt őrölt meg, amelyből 640 g tiszta lisztet és 1360 g darát nyert (uo. 83.).

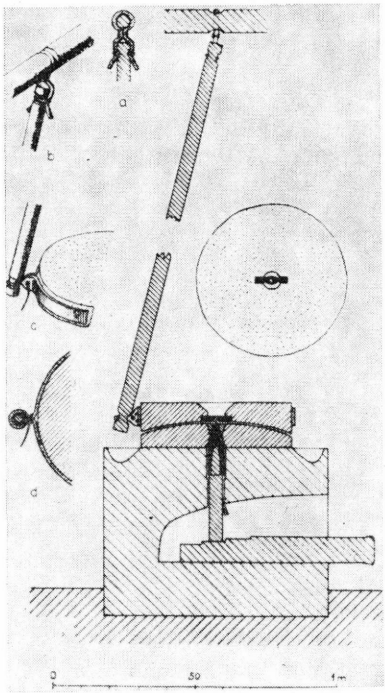

7. kép. Árpád-kori magyar kézimalom. MÉRI István rekonstrukciója

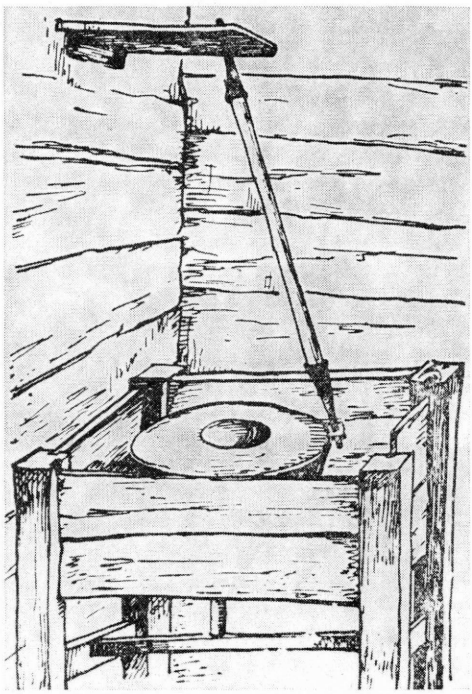

8. kép. Peremhajtásos kézimalom. MAURIZIO, A. 1927. után

A kézimalom felső kövének forgatására szolgáló hajtókar peremrögzítése nemcsak a régészeti emlékanyag rekonstrukcióiban lelhető fel, hanem a közelmúltig Európa számos területén a mindennapi használatban szereplő eszközöknél, valamint a néprajzi jellegű múzeumi tárgyaknál is előfordult. Az adatok változatossága bizonyos fejlődési sor összeállítására is lehetőséget nyújt. Századunk elején Lettországban még használatos típusként rögzíti KARUTZ Richard azt az asztalszerű állványos kézimalomformát, amelynek forgókövét a felső harmadánál erős kötéllel kötötték át, és a mennyezethez kapcsolódó hajtórúd alsó végét egyszerűen beledugták a kötélgyűrűbe.[41] Az észtek, marik, burjátok a forgókő felső pereme közelében rögzített erős faabroncshoz szíjjal vagy farátéttel kapcsolták a hajtórúd alsó végét.[42] Az északi nagyoroszoknál századunk elején is a felső malomkövet legtöbbször abroncsal vették körül, ami vasból és fából egyaránt előfordult. Az abroncsba fülszerűen kiálló fadarabot szorítottak, amely a forgatókar alsó végének beillesztésére alkalmas lyukkal rendelkezett.[43] A hajtókar peremrögzítésének további, szinte korszerű formáját MAURIZIO A. közli Litvániából (Nacza helységből) SZUCHIEWICZ 1915-ből származó rajza nyomán *(8. kép)*. E szerint a forgókőre

[41] KARUTZ, Richard 1926. 26. és 27. 4. kép.
[42] VIIRES, Ants felvétele 1969. (GUNDA Béla szíves adata); KRJUKOVA, T. A. 1956. 22—23.; POTAPOV, L. P. 1953. 218.
[43] ZELENIN, Dmitrij 1927. 89.; KAROV, D. M. 1960. 68.

húzott vas abroncs eleve fülszerű kiszögeléssel rendelkezik, amelybe a hajtókar vasheggyel megerősített vége illeszkedik.[44] Ezzel szinte teljesen megegyező állványos kézimalmot ismerünk ugyanez időből Németországból (a nürnbergi múzeumból), Finnországból, Bjelorussziából, a jugoszláviai Krk szigetről, valamint eltérő állványzattal a XIX. századból a lengyelországi Łomży környékéről.[45] A peremrögzítésnek abroncs nélküli sajátos módja is előfordul. Albániában a forgókő felső peremébe vágott mélyedésbe vízszintesen rögzített fadarabba dugták a hajtókar végét, Dalmáciában pedig a kúpalakú forgókő oldalába ékelt vasfül nyílásába kapcsolták.[46] Ezeket az adatokat még lehetne gyarapítani, amelyek nemcsak egy történeti szerkesztésmód megőrződéséről, hanem annak aktív alkalmazásáról, sőt bizonyos technikai fejlődéséről is vallanak. A hajtókarnak ezzel a rögzítésmódjával kapcsolatban szembeötlő sajátosság a malomkövek aránylag nagy mérete (többnyire 40 cm fölötti átmérője), valamint a kézimalomnak kimondottan gabonaőrlésre szolgáló intenzív használata.[47] Ez utóbbiról Miličić Mirko közöl beszédes képet, amely egy dalmáciai nagycsalád (dvori) kamrájában egymás mellett elhelyezett három peremhajtású kézimalmon dolgozó asszonyokat mutat (Baška Krk szigetén, Jugoszlávia).[48]

Ha a nyugat- és közép-európai — ezen belül a hazai — recens anyagot a hajtókar rögzítésmódja alapján szemügyre vesszük, szinte kivétel nélkül azzal a megoldással találkozunk, hogy a hajtókar a forgókő felső felületén a perem közelében elhelyezkedő sekély mélyedésbe illeszkedik, minden rögzítés nélkül. Forgatás közben ugyanis a centrifugális erő nem engedi kimozdulni a hajtókart. Ez a megoldás természetszerűen különbözik a felső kőre merőlegesen állított rövid hajtókar rögzítésmódjától, mert azt — a stabilitás és a nyomóerő érvényesülése miatt — mélyebbre kellett süllyeszteni.[49] A hajtókar ezen egyszerű rögzítésmódjának meglehetősen korai régészeti emléke Nyugat-Európából ismeretes. A VIII—IX. századra datált germán viking város, Haithabu feltárása hozott felszínre olyan forgókövet, amely a felső felületén a perem közelében ujjnyi széles bemélyedéssel rendelkezett. A rekonstrukció a mai formához hasonló állványos kézimalmot feltételez, amelynek a kőbe illesztett hajtókarja felül kerethez kapcsolódott, hasonlóan a kelta típushoz.[50] Sajátos módon a XIV. században elszaporodó miniatúrák kézimalomábrázolásai kivétel nélkül a forgókő felső felületébe dugott hajtókarral ábrázolják tárgyukat. Az állványzat konstrukciója tekintetében a középkori kézimalomszerkezetnek az a lengyel ábrázolás felel meg legjobban, amely egy 1353-ban

[44] Maurizio, A. 1927. 295. és 59. kép.

[45] Jacobi, H. 1914. 87. és 40. kép; Sirelius, U. T. 1921. 263.; Molcsanova, L. A. 1968. 47. és 21. kép; Miličić, Mirko 1955. 190.; Moszyński, Kazimierz 1967. 271.

[46] Karutz, Richard 1926. 101. 14. kép.; Miličić, Mirko 1955. 189.

[47] Pl. a litvániai kézimalom *(8. kép)* forgókövének átmérője 45 cm. Maurizio, A. 1927. 295. Nagyobb átmérőt mutat az észt és a mari kézimalom is. Vö. 42. jegyzettel.

[48] Miličić, Mirko 1955. 190.

[49] A két megoldás közötti történeti kapcsolat bizonytalannak látszik, mint ahogyan a rövid hajtókaros kézimalomforma technikatörténeti általánosítása is. Vö. Leroi-Gourhan, André 1971. 101., 103.

[50] Jankuhn, Herbert 1938. 129. és 122. kép. A rekonstrukciónak megfelelő ábrázolást újra közli Gleisberg, Hermann 1972. 4. kép. A hajtókar kőfelületi rögzítésére utaló jóval korábbi régészeti adatot ismerünk Sziciliából a khorintosiak által alapított ókori görög kolonusváros, Syrakusae feltárásaiból, amelynek kora Orsi, Paolo szerint az i. e. 700—500 közötti időre tehető. Gleisberg, Hermann 1972. 2. és 2. kép. Ennek az egyedi leletnek kielégítő értékelése azonban még nem történt meg.

9. kép. Kézimalomábrázolás 1353-ból. STRONCZYŃSKI, K. 1880. után. SZŐLLŐSI Tibor reprodukciója

keletkezett Hedvig-kódexből származik *(9. kép)*.[51] Az asztalszerű állványzaton jól felismerhető az őrlemény kifolyónyílása, a kövek szabályozását biztosító tengely alsó rögzítése, a liszt felfogására szolgáló láda. A felső kőbe dugott hajtókar a mennyezethez kapcsolódik. A megközelítően azonos korú német és angol miniatúrákon is a kézimalom mennyezethez rögzített hajtókarral látható.[52] A hajtókar rögzítésmódja szempontjából figyelemre méltó BERANOVÁ Magdalena azon megállapítása, hogy a XIII—XIV. századi régészeti malomkőleletek forgóköveinek felső felületén semmi nyomát sem lehet találni a hajtókar rögzítésének, vagyis a XIV. századi ábrázolásoknak megfelelő szerkezetű kézimalmok az azonos korú lelőhelyekről nem kerültek elő.[53]

További régészeti adatok nélkül is bizonyosra vehetjük, hogy a forgatórúdnak a felső malomkő felületébe való rögzítése újabb megoldás, amelynek

[51] STRONCZYŃSKI, K. 1880. 40. ábra; NIEDERLE, Lubor 1921. 118. és 28. kép.

[52] BENNETT, Richard—ELTON, John 1898. 163—164. Az angliai ábrázolást tévesen a XI. századra datálja és a középkori kézimalom primitívségét dokumentálja vele MAURIZIO, A. 1927. 294. A félreértést tovább növeli NASZ, Adolf 1950. 25. kép, aki ugyanezt a IX. századra teszi.

[53] BERANOVÁ, Magdalena 1975. 60. Möllendorfból (Luckau, az egykori Lausitz körzetből) származó X. századi agyagkerettel körülvett kézimalomleletet ugyan GROSSE, H. nyomán a felső kő felületébe kapcsolódó hosszú hajtókarral rekonstruálja NIEDERLE, Lubor 1921. 27. kép, azonban az agyagkeret-töredék és az előkerült őrlőkövek sima felülete kétségessé teszi a rekonstrukciót. Vö. GROSSE, H. 1909. 923—926.

közép-európai alkalmazását és elterjedését csak a XV. századtól feltételezhetjük. A hajtókarnak ez a rögzítésmódja a peremhajtáshoz képest lényeges szerkesztési egyszerűsítést jelent. Ez a változtatás azonban nem csupán a hajtókar alsó kapcsolódásának stabilitásával függ össze, hanem a kézimalom működtetésének hatékonyságával is. Ha figyelembe vesszük, hogy a felső kő forgássebességét előidéző forgatónyomaték *(M)* egyik komponense a forgatáshoz kifejtett erő *(F)*, másik a kő középpontjától mért távolság *(r)*, ahol az erőhatás érvényesül, akkor az

$$M = F \cdot r,$$

képlet alapján egyáltalán nem lényegtelen, hogy a hajtókar alsó kapcsolódása milyen távolságra van a kő középpontjától. Az átlagosnak vehető 40 cm átmérőjű kőnél a kétféle rögzítésforma közötti különbség minimálisan 5 cm, de egyedenként ennél nagyobb eltérés is mutatkozik. Tehát azonos kőátmérő és egyforma erőkifejtés esetén a hajtókar peremrögzítésével feltétlenül nagyobb forgássebességet lehetett elérni.[54] Másképpen fogalmazva, ugyanahhoz a teljesítményhez kevesebb erő is elegendő. Ez pedig különösen fontos tényezőnek számít az őrlés megkezdésekor a forgókő mozgásba hozásánál.

A hajtókar rögzítésével összefüggő teljesítményszámítás is dokumentálja a történetileg korábbi kézimalomkonstrukció magasabb technikai színvonalát, szerkezeti fejlettségét. A hajtókar rögzítésében megmutatkozó egyszerűsítés márcsak azért sem tekinthető fejlődésnek, mert potenciálisan teljesítménycsökkenéssel járt együtt. Ezen okból és nem pusztán formai-tipológiai szempontból tartom lényeges kérdésnek a kézimalomszerkezet történeti alakulásában a hajtókar alsó rögzítésének megoldását, amire a szakkutatás mindez ideig nem fordított figyelmet, szemben a hajtókar formai kiképzésével vagy felső rögzítésével.[55] Az elmondottakból következik, hogy az állványos kézimalom technikatörténeti aspektusú tipológiai vizsgálatánál a hajtókar alsó rögzítésmódját feltétlenül szem előtt kell tartani.

Az állványos kézimalom szerkezeti alakulásában szerepet játszó másik fontos tényező a tengely, ezzel összefüggésben a kövek szabályozásának kérdése. Mivel a recens néprajzi anyagban számos példa található tengely nélküli állványos kézimalomszerkezetre, a többségében egyszerű eszközforma kézenfekvő történeti analógiaként kínálkozik az ásatásokból csupán malomkövek képében előkerülő középkori kézimalmok rekonstruálásához.[56] A formai, szerkezeti egyszerűséget az archaikum kritériumának tekintő felfogás érvényesül Maurizio A. történeti tipológizálásában, amikor a minden vas alkat-

[54] A számításhoz nyújtott segítséget Békesi Gábor középiskolai tanárnak (Vác) köszönöm. — A nyugati-finn kézimalmokkal szemben, amelyek hajtókarja a kőfelületbe kapcsolódik, a peremhajtású keleti-finn típust könnyebben lehetett forgatni, ezért fejlettebb szerkezetűnek tartja a finn néprajzi atlaszban Vuorela, Toivo 1976. 62—63.

[55] Pl. a hajtókar formai alapon elvégzett tipológiájára l. Horwitz, Hugo 1934. 107., fejlődéstörténetére Nasz, Adolf 1950. 56—59.

[56] Ez esett meg a prágai néprajzi múzeum század eleji kiállításának tengely nélküli állványos kézimalmával, amit a középkori szláv kézimalom formai megfelelőjeként idézett Niederle, Lubor 1921. 121. és 29. kép. Ezt az adatot a későbbi feldolgozások legtöbbje archaikus kézimalomtípusként vette át. Pl. Maurizio, A. 1927. 293.; Nasz, Adolf 1950. 62—63.; Gleisberg, Hermann 1972. 5.; Baranowski, Bohdan 1977. 9. Ugyanezt a kézimalmot egyenesen középkorinak nevezte el Stokar, Walter 1951. 92. és 13. kép.

rész és tengely nélküli állványos kézimalomformát tartja a legősibb konstrukció megfelelőjének.[57] Az ilyen kézimalomnál a forgókőben fából készített áthídaló van, amely az alatta levő állókőbe rögzített facsapon forog *(10. kép)*. Ezt a megoldást tulajdonképpen tengely nélküli formának lehet venni, mert a kövek központosítását az alsó kő nyílásába szorosan ékelt fából faragott rövid csap biztosítja, amely ebből az okból nem vesz részt a kövek távolságá-

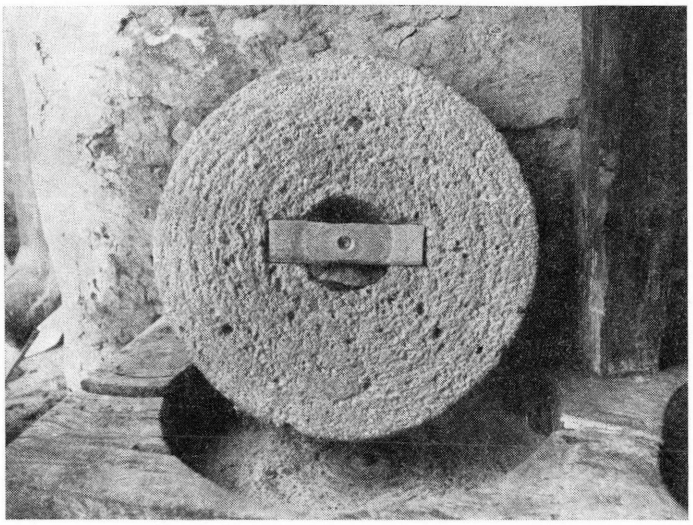

10. kép. A kézimalom forgókövének központosítása fa alkatrészekkel. Mogyoróska, Zemplén m.

nak szabályozásában. Az alsó kő teljes átfúrása ez esetben indokolatlan, de mégis jellemző sajátosság. Ilyen tengely nélküli állványos kézimalmokkal — más formák mellett — a Kárpátok egész területén lehet találkozni.[58]

A tengely nélküli kézimalomszerkezet nem zárja ki a kövek szabályozását, bár ez meglehetősen primitív színten mozgott, mert csak arra nyílt lehetőség, hogy pl. a kövek közé több faéket ütöttek, vagy különböző vastagságú lapos vasdarabot egyszerűen a kövek közé raktak.[59] Tengely nélküli állványos kézimalom előfordulásáról — eltekintve a kelta és viking rekonstrukcióktól, amelyek szerkezeti szempontból mindmáig nincsenek kielégítően megvilágítva — csak a legutóbbi évszázadokból tudunk.[60] A recens adatok,

[57] Éppen Niederle által közölt előbbi példa nyomán írja, hogy „ennek formája már a kőkorban is ismert volt" Maurizio, A. 1927. 293.

[58] Vö. pl. a Keleti- és Déli-Kárpátokból Papahagi, Tache 1930. 72a. és 73a. kép, uő. 1934. 115.a. kép; Vlăduţiu, Ion 1973. 229.; Kós Károly 1976. 115. és 10. kép; Butură, Valer 1978. 329. Az Északi-Kárpátok lemák területéről Falkowski, Jan—Paszkycki, Bazyli 1935. 31. és 6. kép; a huculoktól Kaindl, Raimund Friedrich 1896. 171. és 307. ábra.

[59] Ezek a kis vasdarabok és a malomkövek még nem régen Galíciában a vidéki városkákban a kiskereskedelem tárgyai voltak. Maurizio, A. 1927. 293.

[60] Noha Maurizio, A. 1927. 294. szerint a már említett XIV. századi angol miniatúra tengely nélküli kézimalmot mutat, az állvány középrészén látszó keresztfa ennek ellentmond. Bennett, Richard—Elton, John 1898. 164. A tengely nélküli állványos,

legyenek azok bármilyen régmúltra datálva, a XVIII. századnál korábbra nem nyúlnak vissza. Tehát ezt az archaikusnak látszó szerkezeti formát nem tarthatjuk réginek, semmiképpen ősinek. Elterjedtsége közel sem olyan jelentős, mint a tengellyel rendelkező változat, amelynél szintén minden alkatrész — a köveket leszámítva — fából készült. Ennek szerkesztésmódja és működése teljesen megfelel a középkori kézimalomformának. Az állvány lábait összekötő léc alá helyezett ékkel tudták mozgatni a keresztfába csapolt fatengelyt, amelynek felső vége a forgókő fa áthídalójának középponti mélyedésébe illeszkedett, ezáltal szabályozhatták a kövek távolságát *(11. kép)*. Ilyen kézimalmokkal pl. a zempléni hegyvidéken még manapság is sok helyütt találkozhatunk, ahol csak néhány évtizede hagytak fel készítésükkel. A köveket a környező, főképpen sárospataki malomkőbányából szerezték be, az állványzatot és a szükséges alkatrészeket házilag faragták ki és állították össze. E foglalkozásból élő iparos-specialistája nem volt a kézimalomkészítésnek, legfeljebb alkalmi vállalkozók csináltak egy-egy helységben több példányt is.

Ha az újabbkori kézimalmok szerkezetére és előállítására vonatkozó adatokat összevetjük a középkori (XII—XIII. századi) rekonstrukciókkal, akkor éppen olyan „technikai regresszió"-nak lehetünk tanúi, mint amilyennek a vízimalmoknál az egytengelyű (kanalas) malmot az áttételeshez viszonyítva Marc Bloch nyomán Makkai László minősíti.[61] Természetesen a kézimalmoknál lezajló visszafejlődési folyamatot csak szélesebb táji és történeti aspektusban tarthatjuk érvényesnek, mert bizonyosan számos vidéken, kisebb-nagyobb tájegységen vagy adott kultúrában az eszköz valamely közbülső vagy éppen végső leegyszerűsödött formájában jelentkezett először. Pl. nem tarthatjuk kizártnak, hogy a Kárpátok egyes övezetében eleve tengely nélküli állványos formában vagy kizárólag fa alkatrészekkel rendelkező konstrukcióval honosodott meg. Ennek idejét azonban szinte lehetetlen pontosan megállapítani, legfeljebb az őrlőkövek előfordulásának és használatának mértékéből következtethetünk rá, amit — Gunda Béla tanulmánya nyomán — aligha tehetünk néhány évszázadnál korábbi időre. Külön vizsgálat tárgyát képezné, hogy a magashegyi területen megtelepedő népesség természetrajzilag is determinált életformája milyen technikai színvonalat akkumulálhatott? Esetünkben pl. a tej- és pépesételt fogyasztó állattenyésztő (juhtartó) zónában a kézimalomnak volt-e egyáltalán létjogosultsága, hiszen a rendszeres cserekapcsolatból vagy élelmiszerutánpótlásból származó alkalmankénti csekély mennyiségű gabonanemű már eleve feldolgozott állapotban (liszt, dara) került felhasználóihoz. Az eszköz elterjedésénél és funkcionálásánál feltétlenül számolnunk kell a tradicionálisan kötött, de az életmód által diktált táplálkozási kultúra hatásával. Mint ahogyan azt a körülményt sem téveszthetjük szem elől, hogy a technikailag leegyszerűsödött szerkezetű eszköz, mivel jobbára házilag is előállítható volt, lényegesen gyorsabb és szélesebb elterjedést érhetett el, mint a vas alkatrészekkel rendelkező, előállító műhelyekhez kötött korábbi forma. Tehát az állványos kézimalom ismeretének és alkalmazásának — a recens anyag alapján megmutatkozó — széles kiterjedtsége minden

tőkés kézimalom legkorábbi ábrázolását a XVII. századból Lengyelországból (Baranowski, Bohdan 1977. 13. és 11. kép), leírását a XVIII. századból Németországból (Gleisberg, Hermann 1972. 4.) ismerjük.

[61] Makkai László 1969. 328.

11. kép. Darálás fatengelyes, szabályozható kézimalommal. Mogyoróska, Zemplén m.

12. kép. Őrlés a XVIII. század végén. Baranowski, Bohdan 1977. után. Szőllősi Tibor reprodukciója

bizonnyal az utóbbi évszázadokra tehető, és egyenes következménye az eszköztípust jellemző technikai regressziónak. Erre vall az állványos kézimalom formai variánsainak rendkívüli változatossága, amelyek európai előfordulása nélkülözi a tradicionális tárgyakra jellemző etnikus vagy táji kötődést.[62]

Az állványos kézimalom nagyszámú formai változata tulajdonképpen két alaptípusra vezethető vissza a hajtókar felső rögzítése szempontjából: egyik a mennyezethez kapcsolódó hajtókarral rendelkezik, a másiknál viszont a lényegesen rövidebb kart az állványra erősített keret vagy fordított L alakú tartórúd rögzíti. Az alapvető formai különbség az eszköz használatának módjával is összefüggést mutat, amely egyben időbeli eltérésre utal. Ha a XII—XIII. századi régészeti rekonstrukciók, a XIV. századi ábrázolások vagy a XIX. század peremhajtású kézimalmok adataira tekintünk, mind mennyezeti kapcsolódású hajtókart mutatnak, függetlenül földrajzi előfordulásuktól. Ezzel szemben pl. a tengely nélküli állványos, más néven tőkés konstrukciónál véletlenül sem fordul elő ez a megoldás, a hajtókar kivétel nélkül az állványhoz kapcsolódik.[63] A korábban számba vett és más oldalról vizsgált nagyszámú

[62] Pl. a hajtókar fordított L alakú tartójával rendelkező szerkezeti konstrukciót ismerünk a Kárpát-medencén kívül Románia déli övezetéből, Dolj körzetéből (Iosipescu, Silvia 1978. 553—554.), a dél-stíriai szlovénektől (Ložar, Rajko 1944. 195. és 110. kép), de Litvániából (Karutz, Richard 1926. 31. 5. kép), Lengyelországból Przemysł környékéről (Baranowski, Bohdan 1977. 14. kép) és Németországból (Gleisberg, Hermann 1972. 6. kép) is.

[63] A tengely nélküli konstrukció legkorábbi ábrázolásán is a hajtókar keretbe illeszkedik. Vö. Baranowski, Bohdan 1977. 13. és 11. kép.

példa alapján biztonsággal állíthatjuk, hogy a hajtókar mennyezeti rögzítése a gabonaőrlő kézimalmokra jellemző szerkezeti megoldás, amely a peremhajtás szabályszerű kiegészítője. Ugyanis a lényegesen hosszabb hajtókar a felső malomkő forgatásának hatékonyságát észrevehetően növeli még a kőfelületbe kapcsolódó alsó rögzítés esetén is, amint arról egy — a munka lendületét jól érzékeltető, bár nem egészen tárgyhű — XVIII. század végi ábrázolás tanúskodik *(12. kép)*.[64] A recens adatok arról vallanak, hogy a hajtókar mennyezeti rögzítése az utóbbi időben sokkal inkább a képen is látható peremes, teknős típusú (Trogmühle) konstrukcióknál fordul elő, mint a leegyszerűsödött szerkezetű állványos formánál.[65]

A hajtókar mennyezeti rögzítése egyben az eszköz helyhezkötöttségére, állandó helyet igénylő tartós és rendszeres használatára utal. Ennek nagy hagyományát fejezi ki pl. az orosz szobában a tűzhellyel átelleni sarok *malomkősarok* elnevezése.[66] Az állványzathoz kapcsolódó rövidebb hajtókar viszont az eszköz mobilitásáról tanúskodik, ami által azt bárhol lehet használni, könnyen szállítható és működtethető. Ezzel a konstrukciós változtatással nyilvánvalóan együtt járt a kézimalom hagyományos helyéről való kiszorulása. Pl. a zempléni hegyvidék több helységében emlékezet szerint egykor a konyhában vagy a kamrában volt a *malmocska* helye, több évtizede viszont már az eresz, a szín vagy éppen a csűr alatt tartják, és csupán kukoricadarálásra használják (Mogyoróska, Regéc). A példákat tovább lehetne szaporítani, amelyek a kézimalom szerkezeti egyszerűsödését követő használatbeli változását, szerepkörének visszaszorulását dokumentálják. Az állványos kézimalom mobilitását jelző konstrukciós átalakulás, valamint az ebből következő nagy formai változatosság szintén az eszközt jellemző technikai regresszió szembeötlő megnyilvánulása.

Ha a középkori kézimalom szerkezeti átalakulásának, regressziójának idejét jobban szemügyre vesszük, sajátos ellentmondásokat tapasztalunk. Ugyanis a régészeti rekonstrukciók az állványos kézimalom szerkezeti fejlődésének csúcspontját a XII—XIII. századból jelzik, ami feltehetően kiterjed a megelőző és az azt követő néhány évszázadra. Amint már említésre került, a kézimalom szerkezeti leegyszerűsödésével a XV. század előtt nem számolhatunk. Ugyankkor azt is tudjuk, hogy a lényegesen termelékenyebb vízimalmok Közép-Európában már a X. században megjelentek, és a XI. század végére számottevő elterjedtségnek örvendtek.[67] Éppen ennyire sajátságos, hogy az állványos kézimalmok szerkezeti visszafejlődése egybeesik a standard háborús időszakkal, amikor a kontinentális méretű hadviselés kevésbé kímélte meg a helyhez kötött vízimalmokat és szárazmalmokat. Mivel ezek a technikai és időfaktorok a történeti jellegű kutatásokban nem kerültek egymással kap-

[64] Norblin, J. P. festménye a XVIII. század végéről. Baranowski, Bohdan 1977. Ryc. 1.

[65] Kitűnő példákat nyújt erre Valašsko területéről Baran, Ludvik 1953. 93—96.

[66] Ribakov, B. A. 1945. 19.; Kupric, Ja. N. 1951. 21. Számos példát hoz a kézimalomnak a szoba vagy kamra sarkába rögzített elhelyezéséről Zelenin, Dmitrij 1927. 90. és 43—44. kép; Baranowski, Bohdan 1977. 15—16. kép. Az eszköz lakótérben való rögzített elhelyezésének történeti értékelését adja Karov, D. M. 1960. 67—68.

[67] Bloch, Marc 1963. 801. Már a korai vízimalmok óránkénti teljesítménye elérte a 150 kg gabona megőrlését, amivel szemben a kézimalom csak 5—7 kg, az állattal vontatott járgányos malom 25—30 kg mennyiséget tudott produkálni. Vö. Andai Pál 1965. 142. — XI. századi adatok alapján a vízimalmok mérsékeltebb jelentőségére utal Makkai László 1974. 44—45.

csolatba, az ellentmondás feloldása további kutatásokat feltételező kísérletnél többre nem vállalkozhat.

A vízimalmok korai történetére vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy működésük egyáltalán nem tette feleslegessé az egyéb őrlő alkalmatosságokat. Pl. a vízimalmok kezdetben elsősorban a római légiók lisztszükségletének fedezéséről gondoskodtak, a hadiélelmezésben betöltött fontos szerepüket a legújabb korig megőrizték.[68] A polgári lakosság ellátásában azonban a kézimalmokra is jelentős feladat hárult, amint arról a vscsizsi rekonstrukció tanúskodik[69] vagy hazai vonatkozásban Makkai László történeti elemzése szól. E szerint a XI—XIII. században Magyarországon a nagybirtok egyáltalán nem volt olyan malommonopólium mint Nyugat-Európában (különösen Franciaországban), ahol nemcsak a jobbágyoknak, hanem a szabad vazallusoknak is a hűbérúr malmában kellett őrletniök. A parasztságot ez okból eltiltották a kézimalmoktól, amelyeket számos esetben erőszakkal összeszedtek és megsemmisítettek. Nálunk éppen ellenkezőleg, ez időben az uradalmak a szemestermény helyett kenyérben és lisztben követelték meg a gabonaszolgáltatást, amit a parasztság saját gazdasága keretén belül kézimalmokon volt kénytelen előállítani.[70] Ezen adatok nyomán is biztosra vehetjük, hogy az önellátó parasztgazdaságok sok évszázadon keresztül házilag oldották meg a gabonamagvak feldolgozását, amit a költségmegtakarításon túl olykor a megfelelő nagy malmok hiánya is előidézhetett. Különösen a kisebb készletekkel rendelkezők számára vagy a szűkösebb időszakokban jelentett előnyt a házi feldolgozás, mert a malomban az őrlés díját, a vámot az amúgy is kevés terményből vették ki.[71] Nem lehet most feladatunk azokra a tradicionális elemekre kitérni, amelyek sorába pl. a csodamalom, az őrlődal, a rituális magőrlés, a szláv szobában a tűzhellyel szembeni malomkősarok stb. tartozik,[72] és feltétlenül szerepet játszott a kézimalom megőrződésében, függetlenül annak szerkezeti formálódásától. Mindenesetre számos tényező játszhatott közre azoknak a gabonaőrlő kézimalmoknak a lokális fennmaradásában, amelyek még századunk elején is a produktívabb peremhajtású szerkezettel rendelkeztek. Csupán ezekben a szórványosan előforduló recens eszközökben vélhetjük fellelni a középkori állványos kézimalomszerkezet továbbélését, szemben a sokat hangoztatott formai kontinuitással.[73] Nyilvánvaló, hogy a korábbi évszázadokban, különösen a rekonstrukcióknak megfelelő XII—XIII. században a vízimalmok közel sem jelentettek olyan súlyt a gabonafeldolgozásban, hogy egy csapásra kiszoríthatták volna az akkorra már magas technikai színvonalat képviselő kézimalmokat. Különösen akkor nem, ha azokat valóban úgy használták, hogy több kézimalmot csoportosítottak egy helyre.[74] Természetesen arra is vannak adatok, hogy ahol korábban nagy

[68] Andai Pál 1965. 142.; Bogdán István 1967.

[69] Ribakov, B. A. 1945.

[70] Makkai László 1974. 45. Hasonló példákat közöl Kelet-Európából Kupric, Ja. N. 1951. 22.

[71] Bjelorussziában még a múlt század 70-es éveiben is a lisztet házilag állították elő, mert ez lényegesen olcsóbb volt. Molcsanova, L. A. 1968. 45—46.

[72] Zelenin, Dmitrij 1927. 88.; Ribakov, B. A. 1945. 19.; Vuorela, Toivo 1976. 62.

[73] Amint azt legutóbb az állványos forma (Kastenmühle) alapján bizonygatta Gleisberg, Hermann 1972.

[74] A középkorra vonatkozóan utal erre Hensel, Witold 1965. 58. Erről tanúskodik Kővár 1694-ből származó inventáriuma is, amelyben azt olvashatjuk, hogy a középső vár udvarán „Ezen hosszú, de puszta istálló fala mellett kívül, az udvar felől van ragasztva

malom nem működött, annak megjelenése után a kézimalmok háttérbe szorultak.[75] A vízimalom és a kézimalom kapcsolatában azonban elsődlegesen a gabonaőrlésre alkalmas fejlettebb szerkezetű, azaz tradicionális kézimalomkonstrukciók érdemelnek figyelmet, mert csak a technikai regressziót elkerülő, valóban kontinuus eszközök rivalizálhattak a nagy malmokkal.

Hogy a kézimalmok szinte kezdettől nélkülözhetetlen tartozékai voltak a hadviselésnek, arról számos utaláson kívül korai szerkezeti formájuk is bizonykodik *(1—2. kép)*. A hordozható kézimalmok nemcsak a kelta, római légiók élelmezésében játszottak fontos szerepet, ami egyben elterjedésüket is eredményezte, hanem a középkori hadseregek, várak és tengeri hajók felszereléséből sem hiányozhattak.[76] Ezekről az eszközökről megemlékező gyér feljegyzések természetesen a — bennünket legjobban érdeklő — szerkezeti konstrukció tekintetében a legszűkszavúbbak.[77] Mégis tanulságosnak látszik felidézésük. Takáts Sándor a XVII. századból rögzíti, hogy kézimalmok majdnem minden végházban voltak, mert ha a vizet az ellenség felfogta, csak ezeken tudtak őrölni. Ezért az élelmezési hivatal igyekezett a lehető legtökéletesebb kézimalmokat küldeni a végvárakba. 1661-ben pl. 520 tölgy-, szil- és diófából készült kézimalom érkezett Magyarországra. 1662-ben német iparosokat küldtek Komáromba, hogy a kézimalmokat kijavítsák. 1682-ben Németalföldről hoztak kézimalmokat, majd onnan mesterek is érkeztek, akik luxemburgi mintára alakították át a komáromi vár korábbi kézimalmait. A korabeli összeírásokból felidézett példákból a következők érdemelnek elsősorban figyelmet: Ónodon (1689.) „két ember hajtotta őrlőmalom" volt, Szádváron (1685.) pedig „száraz malom, két ember hajtó". Regécen 1626-ból öt darab „só és néha lisztet őrlő kisded kézzel forgató száraz malom és kézi malom szerestől" használatáról tudunk. Szatmáron 1639-ben feljegyzett fontos adat: „száraz malomhoz való hatos orsó".[78] Valamivel későbbi leírásban olvashatjuk, hogy „1717-ben a' Tsászár, az a'kori új találmány szerint, ollyan kézi-malmokat készíttetett-vala az Armadák számára, mellyeknek fája, vasa, köve, mind együtt két má'sánál többet nem nyomott: és egy szekér kettőt illyent könnyen el-vihetett, 's négy ember, egyiken egymást fel-váltva, 24 óra alatt 1200 portzio kenyérnek való lisztet örölhet-vala".[79] Perjés Géza szerint ez időben a hadsereg által használt kézimalmoknak igen sok fajtája volt, súlyuk 50—250 kg között váltakozott, kapacitásuk aránylag magasnak mondható: 2,5—5 q naponta.[80]

Az egymást többé-kevésbé kiegészítő adatok arról győznek meg bennünket, hogy az eddigi kézimalomszerkezettől merőben eltérő konstrukcióval van dolgunk. Szemléletesen bizonykodik erről a két ember által való működtetés,

négy egyenlő, páros sóőrlő vagy rosnicakő, tölgyfából egybenrótatott fatalpa, mely talpfákban mindenikben két-két rosnicakő helye van kimetszve." B. Nagy Margit 1973. 251.

[75] Pl. Boszniából Ćurčić, Vejsil 1913. 47., a törökországi Taurus hegység vidékéről Tagán Galimdsan 1940. 149.

[76] A hadiélelmezés ókori formáját és azon belül a kézimalmok szerepét részletesen vizsgálja Bommer, Sigwald—Bommer-Lotzin, Lisa 1961. 91—98., de XVIII. századi példákat is idéznek (uo. 116—117). L. még Pongrácz Pál 1967. 26.

[77] A XVI—XVII. századi feljegyzések még az állatokkal működtetett szárazmalmokról is alig emlékeznek meg, nemhogy a kézimalmokról. Bogdán István 1967. 316.

[78] Takáts Sándor 1907. 240—241.

[79] Mátyus István 1787. 50.

[80] Perjés Géza 1963. 93.

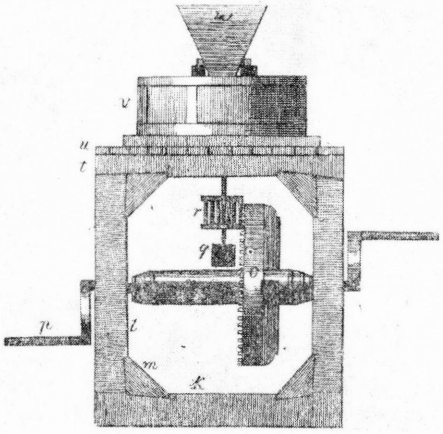

13. kép. Áttételes kézimalomszerkezet KRÜNITZ-enciklopédiájából. SZŐLLŐSI Tibor reprodukciója

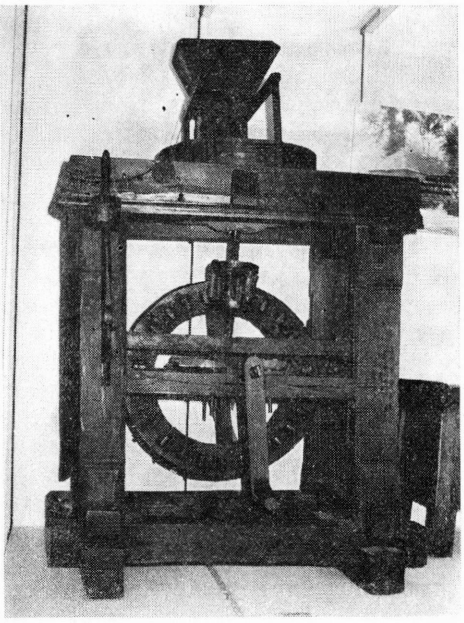

14. kép. Garatos, orsós kézimalom az Erdélyi Múzeum kiállításában. Cluj-Napoca, Románia

a bonyolultabb energiaátviteli rendszerre utaló orsó alkalmazása és nem utolsósorban az egyszerű kézimalmokhoz viszonyított nagyobb produktivitás. Ha pedig ehhez hozzávesszük a XVIII. század legkorszerűbb kézimalmainak gyűjteményét,[81] akkor teljes nyugalommal állíthatjuk, hogy ezek a kézimalmok a recens anyagból is jól ismert áttételes, orsós-garatos típus képviselői, amelyeknek XVIII. századi szerkezeti és formagazdagságát KRÜNITZ-enciklopédiája kellőképpen reprezentálja. Ennek a konstrukciónak működéselve alapvetően eltér az eddigi kézimalomszerkezettől, mert a kövek forgatását szolgáló hajtóerő nem felülről, hanem alulról hat; az orsós fogaskerékáttétel következtében a forgássík sem esik egybe: a hajtóerő függőleges síkban érvényesül, a kőpár pedig vízszintes síkban forog. Legegyszerűbb szerkezeti megoldása: keretszerű vázra fogaskerékkel rendelkező hengert rögzítenek, amely tengelyre szerelt orsó forgatásával hozza mozgásba a vízszintesen fekvő felső malomkövet *(13. kép)*.[82] Ez a szerkesztésmód eleve alkalmat ad a henger két ember által való hajtására, mégpedig a vízszintes körbeforgatás helyett a

[81] Több tucat áttételes, közlőműves, rendkívül változatos szerkesztésű kézimalom leírását közli KRÜNITZ, Johann Georg 1812. 96—123. Fejlett változatai közé sorolható az a „francia tábori malom", amelyet Napóleon hadai nagy számban vittek magukkal az oroszországi hadjárat idején. Szerkezeti ismertetését adja a Nemzeti Gazda 1815. I. 314—315.; Mezei Gazdák Barátja VI. 1929. 240. Az újkori kukoricadarálóra emlékeztető kézi vaseszköznek kétszáz évvel korábbi — meglepő szerkezeti és formai hasonlóságot mutató — előzményét képviseli VERANCSICS Faustus 1616-ban *Mola ferrea portatilis* néven közölt dörzshengeres vas kézimalma. VERANZIO, Fausto 1968. VII. és 7. kép.

[82] KRÜNITZ, Johann Georg 1812. 21. melléklet 5784. ábra.

könnyebb függőleges tekerésre. Hogy ez sem lehetett hosszas működtetés esetén kíméletesebb munka, azt szemléletesen fejezi ki BERCSÉNYI Miklós, amikor Rabutin seregéről írja, hogy „bizony megunja az facsarását az malmoknak".[83] Az egyszerre két munkaerőt is foglalkoztató kézimalom teljesítményét számottevően növelte a forgássebességet fokozó áttétel, aminek szintén több változata alakult ki mint pl. a csuklós, lábpedálos, lendkerekes stb. Ez a kézimalomkonstrukció egyértelműen a nagy malmok működéselvével mutat azonosságot, azokhoz fűződő történeti kapcsolata és eredete még kevésbé tisztázott.[84] Az bizonyos, hogy a XV. században már Európa különböző területén használják mint „háborús célra szolgáló szállítható malmot".[85] A korabeli ábrázolások és feljegyzések ennek a kézimalomszerkezetnek a háborúk idején egybehangzóan nagy jelentőséget tulajdonítanak, és több változatára utalnak.[86] Ez időben feltehetően Közép-Európában is teret hódított, elsősorban nyugatról behozott hadifelszerelés formájában, amint arról a következő évszázadok gyakorlata tanúskodik.[87] A recens anyaggal megmutatkozó formai, szerkezeti hasonlósága arra enged következtetni, hogy ez a hadifelszerelés jelentős közvetítő szerepet töltött be a konstrukció paraszti használatba kerülésében, tehát az áttételes hajtórendszerű kézimalomtípus szélesebb elterjedésében. Megerősíteni látszik ezt a múzeumi gyűjteményekben fennmaradt példányok aránylag nagy kora is[88] *(14. kép)*.

Az áttételes kézimalomszerkezet — elterjedtségének és konstrukciójának alapján — a kézimalmok legújabb történeti rétegét látszik képviselni. Megjelenésének és dinamikus térhódításának időpontja teljesen egybeesik a középkori típusú állványos kézimalom szerkezeti regressziójának idejével (XV—XVI. század). Márcsak ezen időegyezés miatt is kézenfekvőnek kínálkozna az új típusú konstrukció hadászati jelentőségével és ebből adódó elterjedtségével megokolni a hagyományos kézimalomszerkezet technikai visszafejlődésének bekövetkezését vagy használatának visszaszorulását. E mellett szól az is, hogy a peremhajtású állványos kézimalmok azon a területen maradtak fenn, ahol az áttételes szerkezetű újkori konstrukciók nem kerültek be a paraszti eszközhasználat körébe.[89] Mindenesetre ennek a két alaptípusnak egymáshoz fűződő kapcsolatában rejlik a felvetett ellentmondás egyik magyarázata.

A középkori és az újkori kézimalomszerkezet e történeti szerepváltásából egyenesen következik az a kérdés, hogy a termelékenyebb eszköz mellett

[83] Közli PERJÉS Géza 1963. 93. 13. jegyzetben.

[84] A római korból származó orsó nyomán hasonló állványos kézimalomkonstrukcióra következtet JACOBI, H. 1914. 92.

[85] FELDHAUS, Franz M. 1914. 721.

[86] Egyik korai ábrázolása az 1430-as huszita háborúk idejéből származó rajz. PONGRÁCZ Pál 1967. 28. és 240. 6. jegyzetben további forrásokkal. 1480-ból a *Mittelalterliches Hausbuch* nyomán közli ábráját és leírását FELDHAUS, Franz M. 1914. 721—722.; XVII. századi ábrázolását adja BARANOWSKI, Bohdan 1977. 12. kép és VERANZIO, Fausto 1968. XXII., 22. kép.

[87] Pl. Montecuccoli hadában minden gyalogszázad három, minden lovasszázad két kézimalmot kapott. TAKÁTS Sándor 1907. 241.

[88] 1689-ből származó áttételes szerkezetű kézimalmot mutat be PAVELČIK, Jan 1949. Hasonló szerkezetű XVIII. század végi kézimalom látható a kolozsvári Erdélyi Múzeum kiállításában (Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj-Napoca, România). Az eszköztípus használatának korábbi idejére utal a *Magyarság Néprajza* I.[2] 45.

[89] Ez főképpen Észak- és Kelet-Európa területén mutatkozik legjobban meg. Vö. VUORELA, Toivo 1976. 62.

miért maradt fenn, pontosabban miért terjedt el a középkori típus regresszív formája? Ennek megvilágításához a nyersanyag és a technológia elválaszthatatlan kapcsolata nyújthat kiindulási alapot. A kézimalomszerkezet vizsgálatánál mindeddig az eszköz eredendő szerepkörét: a gabonamagvak megőrlésének feladatát tartottuk szem előtt. Pedig a néprajzi adatok tanúsága szerint a kézimalmok rendkívül változatos feladatot láttak el a közelmúltban a paraszti háztartások sóőrlésétől, kukoricadarálásától egészen a fazekasok mázőrléséig. A források jellege miatt azonban nem lehet megállapítani, hogy mikor következett be a kézimalom szerepkörének ez a kibővülése. Ha a peremhajtású szerkezet századforduló körüli használatát vesszük tekintetbe, akkor viszont sokkal inkább funkcióváltozásról, mintsem szerepkör bővülésről kell beszélnünk, mert azok csaknem kizárólag gabonaőrlésre szolgáltak. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a faalkatrészekkel rendelkező kézimalmok kevésbé stabil szerkezetük miatt eleve nem is alkalmasak nagyobb mennyiségű, tartós idejű lisztkészítésre. Ilyen módon az eszköz szerkezeti átalakulásából is következtethetünk használatának megváltozására.[90]

A gabonaneműek fogyasztásában legnagyobb jelentőséggel az őskor óta a búza rendelkezett. Az archeobotanikai vizsgálatok arról szólnak, hogy egészen a korai vaskorig az egy- és a kétszemű búza: az *alakor* (Triticum monococcum L.) és a *tönke* (Triticum dicoccum Schrk.) volt az uralkodó búzafajta, míg a közönséges búza csak a római korban hódított teret a Kárpát-medencében.[91] Az előbbi két fajta jellegzetesen pelyvás búza, amely a cséplés során sem veszti el szemburkát, legfeljebb csak a szemek összezúzása után lehet a pelyvát eltávolítani szeleléssel. Ezen tulajdonsága miatt leginkább kása és lepény készítésére alkalmas, aminek az alapanyagát a dara jelenti. A dara előállítására pedig a mozsár és az őrlőkő teljesen megfelelt. Tulajdonképpen csak a lisztkészítésre alkalmas kopasz, közönséges búza termesztése tette lehetővé és egyben kívánta meg a finomabb őrleményt eredményező forgómalom alkalmazását, amiről a keltáknál és a rómaiaknál megmutatkozó időbeli egybeesésük is tanúskodik.[92] Tehát a közönséges búza térhódítása nyitott utat az őrlőmalmok technikai fejlődéséhez, amely a kenyérfogyasztásra épülő táplálkozási kultúra kialakulásához és stabilizálódásához vezetett. Azonban a darakészítésre szolgáló növényfélék, mint az alakor, tönköly, köles és különösen az újvilági eredetű kukorica — amely a XVI. század óta a népi táplálkozás nélkülözhetetlen tartozéka — hosszú időn keresztül megőrizték jelentőségüket. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy történetileg a kásafélék, pépesételek fogyasztása magasan túlszárnyalta a lisztből készülteket.[93] A darának a mindennapi táplálkozásban betöltött hagyományos szerepe

[90] Az eredetitől (a lisztkészítéstől) eltérő sokféle feladatát újabb jelenségnek tartja Rütimeyer, L. 1924. 233—234. A nyersanyag és a szerkezet kapcsolatát tükrözi a német területen néhány évszázada elterjedt mustármagőrlő (Senfmühle), kásadaráló (Grützmühle) speciális szerkezete és formája. Vö. Bomann, Wilhelm 1929. 152. és 128. kép; Wendt, Ralf 1963. 96. és 28. kép; Gleisberg, Hermann 1972. 6. és 9—10. kép.

[91] Hartyányi—Nováki—Patay 1968. 80.

[92] Erre az összefüggésre Nováki Gyula régész hívta fel figyelmem. A búzamagvak pörkölésének történeti jelentősége révén hasonló következtetésre jutott Stokar, Walter 1951. 84.

[93] Kisbán Eszter 1980. 188. Hasonlóan nagy szerepe volt a darakészítményeknek a görög-római népek táplálkozásában. Vö. Blümner, Hugo 1912. 55—57.; Bommer, Sigwald—Bommer-Lotzin, Lisa 1961. A római kori Pannóniában különösen a kölesből készült kásaféléket kedvelték. Pető Mária 1977. 151.

nyilván közrejátszott az előállítását szolgáló eszközök történeti formálódásában, így pl. az őrlőkövek középkori megőrződésében[94] vagy az egyszerűbb szerkezetű kézimalmok alkalmazásában a XV—XVI. századtól, amelyek kezdettől megfeleltek a kukoricadarálás lényegesen könnyebb feladatának.

A darakészítmények, pépes ételek jelentőségének nyomán joggal feltételezhetjük, hogy ha a lisztkészítésre specializálódott termelékeny nagy malmok a középkortól már túlnyomóan ki is elégítették a lakossági igényeket, a daraszükséglet biztosítása továbbra is a kézimalmokra hárult. Ha a recens adatokat visszavetíthetjük a múltba, ami szerint az ételkészítésre csak a friss darát kedvelték, akkor a kis mennyiségű rendszeres feldolgozás gyakorlata szinte minden háztartás számára nélkülözhetetlenné tette a kézimalmot.[95] Mivel ennek az eszköznek fő feladata a kisebb igénybevételt jelentő durvább — de még mindig differenciált — darálás lett, az egyszerűbb szerkezet is megfelelt az alapjában megváltozott feladatnak. Az őrlőköveket háttérbe szorító tömegigény pedig a házilag előállítható, leegyszerűsödött szerkezeti formának kedvezett. Ilyen módon a nyersanyag diktálta technológia és az azt biztosító szerkezeti konstrukció egyensúlya ismét helyreállt. Erről az egyértelmű terminológiahasználat is tanúskodik, amely szerint a kézimalmon végzett művelet neve *darálás*, bárminemű nyersanyag is legyen; a művelet eredménye pedig *dara*, függetlenül annak finomságától. „Amit a malmocskán megdaráltak, az a dara. Mindig darának monták. Vót, hogy tuttak oyan finomat is csináni, mint a liszt, de erre is aszt monták, hogy dara. Liszt a malomból vót, kása meg amit a bótba vettek" (Mogyoróska, Zemplén m.). Ebből az általánosnak tekinthető véleményből is kitetszik a dara megkülönböztetése, és házi előállításának jelentősége, mint ahogy az északmoldvai Dorohoiban is (Románia), ahol „a gabonát kásának a minden 10—12. háznál levő rezsnyicén őrölték, ha meg lisztet akartak, a Başeu patak forrásánál levő vízimalomba, illetve a helybeli vagy a Prut menti szélmalomba vitték őrölni".[96]

Végül arra az eredményre kell jutnunk, hogy a nagy malmok közvetve mégis erőteljesen kihatottak a kézimalmok funkcionális és technikai leegyszerűsödésére, *darakészítő eszközzé* való specializálódásukra, ha úgy tetszik degradálódásukra. A nyersanyag által megszabott funkcionálás természetesen befolyást gyakorolt a szerkezetre, amit legszembetűnőbben a fazekasok mázőrölő kézimalmai dokumentálnak, amelyek többségének nincs szabályozó szerkezete, vagy ha van is, akkor sem használják, mert a speciális őrlemény finomságát a többszöri ledarálás megbízhatóbban biztosítja. Tehát a kézimalom szerkezeti regresszióját előidéző tényezők között a nyersanyag és a táplálkozási kultúra éppen olyan szerepet kapott, mint a különböző technikai, történeti hatások, amelyek egybeesése a gazdaságilag és társadalmilag egyaránt meghatározott igényeket legjobban kielégítő szerkezeti konstrukciót eredményezte, akár technikai regresszió árán is. — Ez pedig feltétlenül óvatosságra int bennünket az archaikum kérdésének megítélésénél.

[94] A középkorban a legelterjedtebb élelem a köles volt, amit a szegények tömegei őrlőköveken vagy mozsarakban törtek meg. Černohorský, Karel 1957. 512—516.

[95] Különösen kukoricafogyasztó vidéken, ahol egyszerre csak 2—3 napra valót őrőltek, mert az állott kukoricaliszt hamar megkeseredett, amint erre Tálasi István lektori véleményében utal.

[96] Kós Károly 1976. 281.

IRODALOM

ANDAI Pál
1965 *A technika fejlődése az őskortól az atomkor küszöbéig.* Budapest

BARAN, Ludvík
1953 *Žrna, mlýnce a šupiňáky na Valašsku.* In: Valašsko II. Brno. 90—101.

BARANOWSKI, Bohdan
1977 *Polskie młynarstwo.* Wrocław

BENNETT, Richard—ELTON, John
1898 *History of Corn Milling I.* London—Liverpool

BERANOVÁ, Magdalena
1963 *Pravěké žernovy v Československu.* In: Vznik a počátky Slovanů IV. Red. Eisner, Jan. Praha. 181—219.
1975 *Zemědělská výroba v 11/14. století na území Československa.* Praha

BLOCH, Marc
1963 *Avenement et conquête du moulin à eau. Mélanges historiques II.* Paris. 800—821.

BLÜMNER, Hugo
1912 *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I.* Leipzig—Berlin

BOGDÁN István
1967 *Gabonamalmaink a XVI—XVII. században.* Agrártörténeti Szemle IX. 308—327.

BOMANN, Wilhelm
1929 *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen.* Weimar

BOMMER Sigwald—BOMMER-LOTZIN, Lisa
1961 *Die Gabe der Demeter. Die Geschichte der griechischen und römischen Ernährung.* München

BRANGA, Nicolae
1973 *Ackerbau- und Haushaltgeräte der Dazier und Römer im Bruckenthalmuseum.* In: Cibinium 1969—1973. Sibiu. 39—55.

BRENTJES, Burchard—RICHTER, Siegfried—SONNEMANN, Rolf
1978 *Geschichte der Technik.* Leipzig

BUCUR, Corneliu
1979 *Die Wassermühle aus Römisch-Dazien im Lichte archäologischer Funde.* In: Cibinium 1974—1978. Sibiu. 183—198.

BUTURĂ, Valer
1978 *Etnografia poporului român. Cultura materială.* Cluj-Napoca

CHILDE, Gordon, V.
1959 *A civilizáció bölcsője.* Budapest

ČERNOHORSKÝ, Karel
1957 *Žernovy v hospodařsko-společenském vývoji časného středověku.* Památky archeologické XLVIII. 495—548.

CLARK, J. G. D.
1952 *Prehistoric Europe. The Economic Basis.* London

ĆURČIĆ, Vejsil
1913 *Rezente Pfalbauten von Donja Dolina in Bosnien.* Wien

CURWEN, Cecil E.
1937 *Querns.* Antiquity XI. 133—151.

DAUMAS, Maurice (red.)
1962 *Histoire générale des techniques I. Les origines de la civilisation technique.* Paris

FALKOWSKI, Jan—PASZNYCKI, Basyli
1935 *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem zarys etnograficzny.* Lwów

FELDHAUS, Franz M.
1914 *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker.* Leipzig—Berlin
1931 *Die Technik der Antike und des Mittelalters.* Potsdam

FILIP, Jan
1966 *A kelta civilizáció és öröksége.* Budapest

FORBES, R. J.
1955 *Studies in Ancient Technology III.* Leiden
1956 *Food and Drink.* In: A History of Technology II. Oxford. 103—146.

GLAUNER, Wilhelm
1939 *Die historische Entwicklung der Müllerei.* München—Berlin
GLEISBERG, Hermann
1956 *Technikgeschichte der Getreidemühle.* München—Düsseldorf
1972 *Die Kasten- oder Gestellmühle.* Agrártörténeti Szemle XIV. Supplementum 1—6.
GROSSE, H.
1909 *Der Rundwall von Möllendorf im Kreise Luckau.* Zeitschrift für Ethnologie XLI. 918—940.
GUNDA Béla
1958 *Prehisztorikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban.* Ethnographia LXIX. 333—351.
HARTYÁNYI Borbála—NOVÁKI Gyula—PATAY Árpád
1968 *Növényi mag- és terméseletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig.* In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. Budapest. 5—84.
HENNING, Egon
1966 *Beobachtungen zum Mahlvorgang an ur- und frühgeschichtlichen Getreidemühlen.* EAZ — Ethnographisch—Archäologische Zeitschrift VII. Berlin. 71—87.
HENSEL, Witold
1965 *Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur.* Berlin
HORWITZ, Hugo
1934 *Die Drehbewegung in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der materiellen Kultur 5. Drehmühle.* Anthropos XXIX. 99—107.
IOSIPESCU, Silvia
1968 *Consideraţiuni privind răspîndires rîşniţei de piatră in cîmpia Română.* In: Ilfov-file de istorie. Muzeul judetean Ilfov. 551—556.
JACOBI, H.
1914 *Römische Getreidemühlen.* In: Saalburg Jahrbuch III. Frankfurt am Main. 75—95.
1927 *Die Ausgrabungen 6. Stein.* In: Saalburg Jahrbuch VI. Frankfurt am Main. 44—84.
JANKUHN, Herbert
1938 *Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit.* Neumünster in Holstein
KAINDL, Raimund Friedrich
1896 *Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich.* Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXVI. 147—185.
KAROV, D. M.
1960 *O razvitii primitivnih orugyij.* In: Problemi isztorii pervobitnovo obscsesztva. Trudi Insztituta Etnografii LIV. Moszkva—Leningrád. 3—79.
KARUTZ, Richard
1926 *Atlas der Völkerkunde II. Die Völker Europas.* Stuttgart
KISBÁN Eszter
1980 *Kézimalom.* In: Magyar Néprajzi Lexikon III. 187—189.
Kós Károly
1976 *Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest
KRJUKOVA, T. A.
1956 *Materialnaja kultura marijcev XIX. veka.* Joskar-Ola
KRÜNITZ, Johann Georg
1812 *Ökonomisch-technologische Encyklopädie 96. Von den Handmühlen.* Brünn. 96—123.
KUPRIC, Ja. N.
1951 *Tehnologija mukomolnovo proizvodsztva.* Moszkva
KUTTELVAŠER, Zdenek
1969 *Entwicklung der böhmischen Müllerei mittels der Musealmethode dargestellt.* In: Acta Museorum Agriculturae. Pragae. 41—49.
LEROI-GOURHAN, André
1971 *Évolution et techniques. L'homme et la matierère.* Paris
LIES, Hans
1963 *Die vor- und frühgeschichtlichen Drehmühlensteine aus dem Bezirk Magdeburg.* Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte XLVII. 287—323.
LOŽAR, Rajko
1944 *Narodopisje slovencev I.* Ljubljana

MAJOR, E.
1917 *Die prähistorische (gallische) Ansiedlung bei der Gasfabrik in Basel.* Anzeiger für schweizerische Altertumskunde XIX. 160—171.
MAKKAI László
1969 *A középkori technika előzményei és történelmi jelentősége.* (Doktori értekezés és tézisek) Budapest
1974 *Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10—13. Jahrhundert).* Agrártörténeti Szemle XVI. Supplementum 1—53.
MÁTYUS István
1787 *Ó és Uj Diaetetica* II. Posonyban
MAURIZIO, A.
1916 *Verarbeitung des Getreides zu Fladen seit den urgeschichtlichen Zeiten.* Anzeiger für schweizerische Altertumskunde XVIII. 1—30.
1927 *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung.* Berlin
MÉRI István
1970 *Árpád-kori falusi gabonaőrlő és kenyérsütő berendezések.* In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. Szerk. Balassa Iván. Budapest. 69—84.
MILIČIĆ, Mirko
1955 *Nepoznata Dalmacija.* Zagreb
MOLCSANOVA, L. A.
1968 *Materialnaja kultura Beloruszov.* Minszk
MORITZ, L. A.
1958 *Grain-Mills and Flour in Classical Antiquity.* Oxford
MOSZYŃSKI, Każimierz
1967 *Kultura ludowa Słowian I.* Warszawa
B. NAGY Margit
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak.* Bukarest
NASZ, Adolf
1950 *Żarna wczesnodziejowe.* Warszawa—Wrocław
NIEDERLE, Lubor
1921 *Slovanské starožitnosti III. Život starých slovanů 1.* Praha
PAPAHAGI, Tache
1930 *Images d'ethnographie roumaine II. (Dacoroumaine et aroumaine.)* București
1932 *Images d'ethnographie roumaine III. (Banat, Oltenia.)* București
PAVELČÍK, Jan
1949 *Ruční mlýn ze Šumic z roku 1689.* Národopisný věstník Československý XXXI. 83—87.
PERJÉS Géza
1963 *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század másoaik felében (1650—1715).* Budapest
PETŐ Mária
1977 *Az élelmiszer-feldolgozás emlékanyaga Aquincumban.* Agrártörténeti Szemle XIX. 144—153.
PONGRÁCZ Pál
1967 *Régi malomépítészet.* Budapest
PONOMAREV, N. A.
1955 *Isztorija tehnika mukomolnovo i krupjanovo proizvodsztva I. Pervobitnoobscsinnij i rabovlagyelcseszkij sztroj.* Moszkva
POTAPOV, L. P.
1953 *Ocserki po isztorii altajcev.* Moszkva—Leningrád
RIBAKOV, B. A.
1945 *Zsernova vscsizsszkovo gorodiscsa.* Kratkie Szoobscsenija XI. 15—19.
1948 *Remeszlo drevnej Ruszi.* Moszkva
RÜTIMEYER, L.
1924 *Ur-Ethnographie der Schweiz.* Basel
SCHEUERMEIER, Paul
1956 *Bauernwerk in Italien der italienischen und rätoromanischen Schweiz II.* Bern
SIRELIUS, U. T.
1921 *Suomen kansanomaista kulttuuria II.* Helsinki
STEHLIN, Karl
1918 *Zu den prähistorischen Handmühlen.* Anzeiger für schweizerische Altertumskunde XX. 120—122.

STOKAR, Walter
1951 *Die Urgeschichte des Hausbrotes.* Leipzig
STRONCZYŃSKI, K.
1880 *Legenda obrazowa o Świętéj Jadwidze.* Krakow
TAGÁN Galimdsan
1940 *A karatepeliek néprajza.* Néprajzi Értesítő XXXII. 146—165.
TAKÁTS Sándor
1907 *A magyar malom* II. Századok XLI. 236—249.
VÁCZY Péter
1958 *A korai magyar történet néhány kérdéséről.* Századok XCII. 265—345.
VERANZIO, Fausto
1968 *Machinae Novae.* Milano. (Az 1616-os kiadás hasonmása)
VLĂDUTIU, Ion
1973 *Etnografia românească.* București
VUORELA, Toivo
1976 *Käsikivet.* In: Suomen Kansankulttuurin Kartasto 1. Aineellinen kulttuuri. Helsinki. 62—63.
WENDT, Ralf
1963 *Bauernkultur in Mecklenburg I. Das Arbeitsgerät.* Schwerin
WHITE, Lynn
1968 *Die mittelalterliche Technik und der Wandel der Gesellschaft.* München
ZELENIN, Dmitrij
1927 *Russische (ostslawische) Volkskunde.* Berlin—Leipzig

Attila Selmeczi Kovács

QUERNS

Historical layers — technical regression

(Abstract)

Querns with a runner were introduced to Central Europe in the La Tène period, first by the Celts, later by the Romans. The most conspicuous characteristics of this implement was that the iron axle that held the runner was fastened to the lower stone *(Picture 3)*, thus the quern could work without a special frame *(Picture 2)*. This opinion is supported by the analogy of querns sporadically still in use in the Carpathian Basin *(Picture 4)*. The technical construction itself does not account for the hypothetical reconstruction of the ancient querns equipped with a special mounting and frame.

From the middle of the first century A.D. pierced lower stones appear which may refer to the development of the mill-construction of the Middle Ages. Here the axle pierces through the lower stone and from below it is supported by a quarter timber which can be placed higher or lower with a wedge, thus the distance between the stones can be regulated *(Picture 5)*. However, this construction requires a constant and stable mounting that is why all of the querns in the Middle Ages are equipped with a special support. Its Russian type in the 12—13th centuries reveals a highly developed construction where iron fittings secured the exact focusing of the stones *(Picture 6)*. Querns in the Carpathian Basin in the 12—13th centuries represent a similarly high level of technical development *(Picture 7)*.

Querns in the Middle Ages were worked by a long crank rod attached to the ceiling, the lower end of the rod was linked with a wooden or iron hoop put on the runner. This special way of fixing accounts for the flat upper surface of the archeological finds from the Middle Ages (without any hole for a crank-arm). Turning the upper stone was made significantly easier by the fixation of the crank rod to the rim. Recent examples of this type of construction can be found mainly in East-Europe *(Picture 8)*. The sophisticated construction of the querns in the Middle Ages is explained by their significant role in making flour. Crank rods fixed in holes on the upper surface of the stone appear in the 14th century *(Picture 9)*. From the 17th century on there appear also mounted querns without axles, while ethnographical data from the 18—19th centuries often refer to querns with exclusively wooden fitting *(Pictures 10—11)*. This technical regression is accompanied by the functional change of the querns. The less stable and not very

productive construction was mainly used for making grits, coarse meal, that is why this change can be considered as a technical regression.

In this technical regression traditional food customs had an important role; pulpy food was much more common in peasant households than dishes made from flour. Up to the beginning of the 20th century querns of simple construction were continually in use in peasant households for making coarse meal while flour was ground in mills. The technical regression of querns was furthermore promoted by the change of food material; from the 16th century on maize became a most important, indispensable element in alimentation and for grinding mais the simplified construction was quite convenient.

The latest historical layer of querns is represented by machines with a leverage construction *(Pictures 13—14)* which gained ground as military equipment in Central Europe from the 16th century on. In the 18—19th centuries they appeared in some peasant households as well, but they could not oust the less developed traditional querns since the latter were more convenient for everyday use to make smaller amount of grits.

Bellon Tibor

A köles termesztése és keleti párhuzamai

„Bontják szolga-cseléd a sok teli vermet,
Benne arany köles, buja földben termett;
Boza italt, *kámot* bort is vele bőven,
Dús lakomák lelkét, emelik tömlőbe."

(ARANY János: *Buda halála* V. ének 35.)

ARANY János a XIX. század valóságának, az alföldi népéletnek kitűnő ismerője volt. A népvándorlás idejébe visszavetített képe legalább annyira jellemezte saját korát, mint a bemutatottat. Négy sorában olyan növényről szól, amelyiknek a termesztése napjainkra szinte teljesen megszűnt.

Éppen ezért számunkra a köles termesztésével való megismerkedés gazdaságnéprajzi tájékozottságunk bővítésének a hasznát ígéri. Valljuk TAKÁCS Lajos véleményét, aki az irtásgazdálkodás jelentőségéről szólva megállapítja, hogy olyan növények is az érdeklődés előterébe kerülnek, „amelyeknek a kezdetleges agrokultúra viszonyai között nagy szerepe volt, és még ma is szórványos fennmaradásukban is több elemét őrizték meg a régi gazdálkodási gyakorlatnak".[1] A recens vizsgálatunk — összhangban az irodalommal — egyértelműen bizonyítja, hogy a köles termesztésével olyan technikák és eljárások párosultak, olyan terminológiák őrződtek meg, amelyek valóban egy archaikusabb gazdálkodás meglétére és továbbélésére utalnak.

A köles növényélettani, gazdaságföldrajzi és a táplálkozásban betöltött szerepéről nagyon gazdag irodalom szól. A kultúrföldrajzával, termesztésével és felhasználásával foglalkozó kutatók egyöntetű megállapítása az, hogy az egyik legősibb termesztett gabonafajta.

Ismereteink szerint a kölesről az első összefoglaló munkát a múlt század végén DE CANDOLLE A. írta. Művelődéstörténeti, nyelvészeti és gazdaságföldrajzi megközelítésben tárgyalja a növényt. Leírja, hogy a kínai császárok ünnepélyes külsőségek között vetették el a magját másik három gabonafélével együtt. Szól arról, hogy a svájci cölöpépítmények régészeti feltárásakor kölesmagvakat találtak. Felsorolja a görög, latin, német és szláv elnevezéseit. LINNÉ után először tesz kísérletet arra, hogy meghatározza a vadköles előfordulását, a génközpontját, vagy ahogyan fogalmazza: az önként-termő állapotát.[2] Megállapításait majd VAVILOV igazolja, meghatározván a köles őshazáját.[3] WILSIE, C. P. VAVILOV nyomán mutatja be a kínai termesztési központot, amelyet legnagyobb, független központként ír le, amelyik magában foglalja Közép- és Nyugat-Kína hegyvidékeit és a szomszédos alföldeket.[4] Ezt a nézetet vallja ZSUKOVSZKIJ, P. M. is, aki növényföldrajzi, botanikai és történeti adatokra hivatkozva Kína és Mongolia határvidékére teszi a köles őshazáját, ahonnan a nemesítése és termesztése kiindult.[5]

[1] TAKÁCS Lajos 1967. 297.
[2] DE CANDOLLE, A. 1894. 398—400.
[3] VAVILOV, N. I. 1934. 95.
[4] WILSIE, C. P. 1969. 96.
[5] ZSUKOVSZKIJ, P. M. 1950. 146—148.

A kiváló magyar ethnobotanikus, RAPAICS Rajmund szerint a köles már a kőkorszakban elterjedt, melynek maradványai bőven kerültek elő Közép- és Kelet-Európában. A régészeti leletek, valamint a latin szerzők feljegyzései alapján állapítja meg, hogy a köles termesztése Európában a neolitikumtól kezdve megszakítatlan folyamat.[6]

Kelet-Európában és Ázsiában a köles termesztése a legutóbbi időkig jelentős volt. A szakirodalom erről sokrétűen tájékoztat.[7] Tanulságos JAKUSKIN I. V. megállapítása, amikor azt mondja, hogy a termelt kölesfajták száma kelet felé növekszik, vagyis a génközponthoz közeledve a fajták skálája bővül.[8] A bolgároknál sokáig nagyon fontos kenyér- és takarmánynövény volt a köles.[9] MOSZYŃSKI, K. a köles termesztésének ősiségét a szlávoknál azzal is igazolja, hogy valamennyi szláv nyelvben azonos a köles neve: *proso*, ami abból adódik, hogy már a szétköltözés előtt termesztették ezt a növényt. A növény ősisége mellett másik bizonyítéka, hogy belőle az egyes népek olyan ételeket és italokat készítenek, amelyeknek a szokásokban is szerepük van.[10]

A kölessel foglalkozó legutóbbi munka szerzője GAÁL László összefoglalja mindazokat a növénytermesztési ismereteket, melyeket az eddigi szakirodalom feltárt. Kifejti azt a véleményét, hogy a nyomásos gazdálkodás kialakulása előtt előbb az egyetlen, később a legfontosabb magyarországi gabonaféle volt a köles. A régisége mellett azt a növényélettani okot hozza fel, hogy rövid tenyészidejű és többféle hasznosítású növény, mely nomád népek számára is lehetővé tette a termesztését.[11] Ezt a fontos tényt a nomádokkal foglalkozó valamennyi tanulmány hangsúlyozza, amelyik a magyar köleskultúra szempontjából is lényeges tanulságot hordoz. A XIII. században Magyarországra beköltöző félnomád kunok a kölessel kapcsolatosan több eljárást és felhasználást hoznak be, illetve újítanak fel, melyeknek emléke napjainkig megfigyelhető.[12]

A magyar nyelvben a *köles* honfoglalás előtti szó. BÁRCZI Géza szófejtése alapján tudjuk, hogy szavunk valószínűleg ugor eredetű. Megvan a vogulban is *koles* formában liszt, kása jelentésben.[13] Az *Etimológiai Szótár* időrendben sorakoztatja fel a szó előfordulásait, jelentésváltozatait. Nyelvtörténetileg bizonyítja a köleskultúra folyamatosságát.[14]

Nyelvünk írott forrásaiban először 1138-ban találkozunk a köles szóval mint helynévvel *Kölesér* formában Bihar vármegyében.[15] 1190-ben II. Béla királyunk oklevelében fordul elő. A pécsi egyház tizedjegyzékében olvasható más cereálékkal, illetve hüvelyesekkel, mákkal és lennel.[16] 1271-ben V. István az egri egyházmegye tizedszedési jogát szabályozva a búza, a rozs, az árpa és a zab mellett a kölest is említi, mint a tizedszedés fő tárgyát.[17] 1397-ben Dengeledi Miklós egy holdnyi lelegeltetett kölesvetésért három köböl kölest ad kárpótlásul.[18] Ez egyúttal a középkori termésátlagot is mutatja. 1462-ben

[6] RAPAICS Rajmund 1934. 95—97.
[7] GOLOMB, L. 1959. 104.; HERMANNS, M. 1949. 244.; ZSUKOVSZKIJ, P. M. 1950. 146—148.; KOZLOVA, K. I. 1964. 29.; DE CANDOLLE, A. 1894. 398—400.
[8] JAKUSKIN, I. V. 1950. 176—185.
[9] VAKARELSKI, Chr. 1969. 13.
[10] MOSZYŃSKI, K. 1967. 224—226.
[11] GAÁL László 1978. 58.
[12] GAÁL László 1978. 58—59.
[13] BÁRCZY Géza 1941. 175.
[14] MTESz I. 1967. 606.
[15] GYÖRFFY György 1963. 636.
[16] WENZEL Gusztáv 1887. 167.
[17] MÁRKI Sándor 1892. I. 308. (idézi: GAÁL László 1978. 58.)
[18] MÁLYUSZ Elemér I. 1951. 559.

egy adat *kewles tharlot* (kölestarló) említ.[19] A Bereg megyei Borzsova lakosai 1681-ben Thököly Imre katonáinak másfél véka kását szolgáltattak be processusonként.[20]

Ballagi Mór *kölesmadár*nak tudja a sordélyt. A Herman Ottó szellemében fogant kétkötetes munka Magyarország madarairól még többet is elárul. A madár mai rendszertani neve Emberiza canandra. A korábbi neveiben azonban felfedezhetjük a mi növényünk, a köles latin nevének az egyik tagját: Emberiza miliaria L., Miliaria europaea, Miliaria Valida, illetve Critophaga miliaria Gab. A leírásból továbbá megtudjuk, hogy Erdélyben a madár népies neve a sordéj, míg Felső-Magyarországon kölesmadárnak ismerik. Tápláléka főleg lisztes magvakból áll, érés idején kölest, mákot és gabonaszemeket eszik.[21]

Nagyon gazdag a kölessel vagy a kölesből képzett családnévi és földrajzi névi anyag. A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat: 1462-ben *Köles Máté* nevét jegyezték fel.[22] A Békés megyei Endrőd határában levő Csejt faluban az 1571-es török defter a lakosok nevei között egy *Köles Tamás* nevűt is rögzített.[23] A Szolnok megyei Túrkevén 1878-ban *T. Kása Mihályt* fogadta meg egy gazda jószágai mellé teleltetőnek.[24]

Mint látjuk, a magyar nyelvben először településnévként fordul elő a köles szó. A sorban nincs egyedül. Az 1933-as Helységnévtár is számon tart *Kölesd* nagyközséget Tolna megyében, *Kölespusztát* Somogyban, *Kölesfenéki tanyák*at Békésben, *Kölesföldi tanyák*at a Hajdúságban, *Köleshalmot* Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, *Köleshát-tanyát* Borsodban, *Kölesmajort* Sopron megyében, *Kölestelket* Fejér megyében, *Kölestót* Győr megyében, valamint *Kölesfalut* Trencsén megyében és *Kölesvölgyet* Vas megyében.[25]

A felsorolt adatok nemcsak azt bizonyítják, hogy a magyarság termelte a kölest, hanem a szó művelődéstörténeti tanulságait is. Ilyen a *-dűlő* utótagú földrajzi nevek sora, melyekből az tűnik ki, hogy sok helyen különállóan volt olyan határrész, ahol rendszeresen termeltek kölest. A *-verem* utótagú összetétel arra hívja fel a figyelmet, hogy más gabonaneműekhez hasonlóan a kölest is tartották földalatti vermekben. Ez egyúttal a megtermelt hatalmas mennyiségekre is utal. Az *-árok*, *-tó* utótagú összetételek arra engednek következtetni, hogy lapos, vízjárta területeken termelték elsősorban a kölest. Az is nyilvánvaló ezekből az adatokból, hogy *a köles olyan kultúrnövény a magyarságnál, amely szervesen beleépült gazdálkodási rendjébe, hatott a szemléletének alakulására, meghatározta annak tartalmát.*

Ezen önálló közigazgatási egységek mellett számtalan földrajzi név őrzi még a növény nevét. Ilyen Ugocsa megyében Farkasfalva határában az 1796-ban említett *Köles föld* és Gödényházán a *Köleskert* 1795-ből.[26] Dévaványán *Köleshalom*, Tiszaszentimrén *Köleshát*, Kenderesen *Kölesföldek* határneveket sorol fel a Pesty-féle gyűjtemény Külső-Szolnok megyéből.[27] A Kiskunságból Kiskundorozsmáról ismerős a *Kölesverem*, *Kölesverem-düllő*, *Kölesverem-lapos*.[28] A Nagykunságban, Karcagon pedig a XVIII—XIX. századi tanácsi jegyzőkönyvekben a *Kölesgát* fordul elő gyakran.[29]

Inczefi G. 1782—85-ből a *Kölestó* meghatározhatatlan helyű nevet írta le, valamint a *Kölestóhát*at 1822-ből.[30] Eger és Felnémet földrajzi nevei között is megtaláljuk 1754-ből a *Köleshegy*et.[31]

[19] Gaál László 1978. 59.
[20] Sipos Zsigmond 1911. 28.
[21] Ballagi Mór II. 1867. 112.; Chernelházi Chernel István II. 1899. 623—624.
[22] Bátky Zsigmond 1918. 23—25.
[23] Györffy Lajos 1956. 42.
[24] Bellon Tibor 1971. 173.
[25] *Magyarország Helységnévtára* 1933. 329. 688.
[26] Szabó István 1937. 336. 358.
[27] Pesty Frigyes 1979. 177. 188. 231.
[28] Pesty Frigyes 1978. 192.
[29] Bellon Tibor 1973. 86.
[30] Inczefi Géza 1970. 191.
[31] Bakos József—Fekete Péter 1972. 73.

Szabó T. Attila a Kolozs megyei Borsavölgy helynevei közül több kölessel összefüggő nevet sorol fel: Kidén 1578-ból *Kelőleses Kút*, 1746-ban *Kolőses árkon* túl levő szőlőről szól a hír, illetve a *kőlősős kút*nál levő szőlőről. Dióson 1772-ben a *Kőles Földekben* levő kaszáló az irat tárgya. Bádok nevei között 1726-ban *Köles kert*ről olvashatunk. *Kölesmező* Bodonkút határában van, mely a XVIII. századig önálló településként működött.[32] Kiss Géza az Ormányságban Szapolca és Kiscsány határából közöl *Kölesföld* dűlőneveket, Nagycsány határából pedig *Kölestarló* dűlőnevet.[33] A Dráván túl Szlavónia Nagykónyi falujában is van *Köles-dülő*.[34] Kiss Lajos a Rétközben több, kölessel összefüggő földrajzi nevet talált: Nagyhalász határában van a *Köles égés, Köleshegy, Kölestó*, Demecserben és Kéken egyaránt van *Köleshely* nevű határrész, Nyírbogdányban is van *Köleshely, Köleshelyláp, Köleshelyúszó*.[35] Csűry Bálint a szamosháti Sima falu határában *Kölestartó* helynevet mutat ki.[36] Ébner Sándor nem jelölte meg, hogy hol található a *Kölesszer* dűlőnév.[37]

A növény régisége és elterjedtsége mellett szól az a *terminológiai gazdagság* is, amivel a magyar nyelvterületen a különböző fajtákat megnevezik. Ez a gazdagság egyaránt jellemző mind a recens anyagra, mind a publikált irodalomra. Az *Etimológiai Szótár* 1328-ból a *borkölest* (panicum germanicum) mutatja be. Tanulságos, hogy az összetett szó előtagját szláv eredetűnek tartja. Maga a bor szó a szláv nyelvben egyfajta köles jelentést hordoz.[38] Melius Péter *Herbáriumá*ban megemlékezik a *madárkölesről* (milium Solis) és a *tengerikölesről*.[39] Pethe Ferenc a múlt század első felében a Muraköz területén a *sárga*, a *veres* és a *szürke kölest* említi.[40] Ugyanezeket sorolja fel a *Magyarság Néprajza* is.[41] Galgóczi Károly bugás és fürtös változatról szól, ez utóbbit olasznak is nevezik — jegyzi meg. Ezenkívül a *vörös* és *tarka kölesről* emlékezik meg, dicsérvén a vöröset, amelyik szebb kását ád.[42] Ballagi Mór *kanári kölest*, *borkölest* (panicum germanicum), *olasz*- vagy *rókafarkú kölest* (panicum italicum) ismer.[43] De Candolle, A. magyar tolmácsolója a panicum italicumot, ill. a setaria italicat *rókafarkú kölesnek*, ill. *olasz muhar*nak fordította.[44] Bátky Zsigmond a *borkölest*, *madárkölest*, *moharkölest*, *tengerikölest*, *fehérkölest* és *vörös kölest* sorolja fel.[45]

A századforduló táján megjelent *Mezőgazdasági Lexikon* is sok fajtáról tud: közönséges köles, melynek változatai a *csomós köles* és a *vörköles*, ezen kívül van *rókafarkú* vagy *olasz köles* (setaria italica), a magjának színe alapján megkülönböztet *szürke, sárga, fehér, vörös* és *fekete kölest*.[46] Az újabb mezőgazdasági lexikon számba veszi a különféle nemesített fajtákat, mint a hazai kísérletek eredményeit. Ilyenek a *lovászpatonai piros, óriás* és *fehér köles*, valamint a *mezőhegyesi piros köles*. A régi fajták közül a bugás kása piros, fehér és szürke változatait sorolja fel.[47]

A néprajzi irodalomban Takács Lajos a Nyugat-Dunántúl jellegzetes irtásnövényeként írja le a *rókafarkú kölest*.[48] Bálint Sándor Szeged körzetében a vetési gyakorlat után a nyelvhasználatban élő *tallókölesről* emlékezik meg.[49] Ugyanezzel a terminológiával a recens vizsgálatok során is találkoztunk az észak-bácskai homokhátságon. Azt a kölest nevezték így, amit a csomók között vetettek el még hordás előtt. Tálasi István a Kiskunságból a *fehér, vörös* és *cirmos kölest* írja le.[50] Jakuskin, I. V. a Szovjetunió területé-

[32] Szabó T. Attila 1945. 52. 69.
[33] Kiss Géza 1952. 324.
[34] Szabó József 1973—74. 206.
[35] Kiss Lajos 1961. 59. 188. 264. 286.
[36] Csűry Bálint I. 1935. I. 545.
[37] Ébner Sándor 1927. 49.
[38] MTESz I. 1967. 341.
[39] Melius Péter 1979. 171.
[40] Pethe Ferenc 1805. 454.
[41] *Magyarság Néprajza II.* é. n. 187.
[42] Galgóczy Károly 1855. 49.
[43] Ballagi Mór I. 1867. 112.
[44] De Candolle, A. 1894. 401.
[45] Bátky Zsigmond 1918. 28—30.
[46] *Mezőgazdasági Lexikon II.* 1906. 590.
[47] *Mezőgazdasági Lexikon I.* 1958. 681.
[48] Takács Lajos 1967. 299.
[49] Bálint Sándor 1976. 574.
[50] Tálasi István 1977. 194.

ről a *közönséges köles* (panicum miliaceum) mellett a *panicum italicumot* (setaria italica), a *borkölest*, a *kunakot* és a *csumizát* sorolja fel.[51]

Saját gyűjtésünk során is változatos terminológiával találkozhattunk. Megállapíthatóan elsősorban a szemek színe alapján különítik el a növényt. A két legáltalánosabb a *piros köles* és a *sárga köles*. A Baranya megyéhez tartozó Dél-Zselic néhány községében feltehetően a rókafarkú kölest jellemezték: „Olyan hosszú farka vót, meg vörös, mint a rókának." Ugyanitt említenek *cicafarkú kölest* és *bárányfarkú kölest*. Valószínűleg azonos fajtáról van szó mindkét esetben. Ez utóbbiról megtudtuk, hogy „öregebb szemű" azaz nagyobb szemű volt, 20—25 cm-es *gubóval*. A Tápió mentén az *aranysárga köles* mellett a *cirmos kölest* is termelték. Az Alföld más vidékein az általánosan elterjedt piros és sárga kölesen kívül helyenként *fehér* és a *szürke* is előfordult. Helyenként a vetés idejére utaló nevekkel találkozunk, mint pl. a *tavaszi köles*, illetve *tallóköles*.

A köles a földművelés rendszerében

Mind a gazdasági szakirodalom, mind a paraszti gyakorlat egyetért abban, hogy a köles szereti a jóminőségű barna erdei talajt, de szépen díszlik a rosszabb minőségű földekben, sőt még a gyengén szikes talajokban is. Periférikus jelentőségénél fogva éppen ezért a gyakorlatban kevés gondot fordítottak arra, hogy milyen földbe vessék.

Takács Lajos a rókafarkú kölesről azt állapítja meg, hogy jellegzetesen irtásnövény, a kivágott erdők első kultúrája a Nyugat-Dunántúlon.[52] Az Alföldön általános gyakorlat volt, hogy réti földekbe került a köles. A múlt század végén az alföldi mezővárosok hatalmas legelőinek jelentős részét feltörték, az állattartás visszaszorult. A feltört gyepek első növénye is a köles volt. A recens vizsgálatok is azt erősítik meg, hogy a friss gyeptörésbe köles került. Tormay Béla a századfordulón írt munkájában olvashatjuk, hogy a „köles, mióta a gyepek elfogytak, már csak ritkább helyen mutatja bugáit mint mutatta akkor, mikor a közös legelők eke alá kerültek; a gyeptörésnek ugyanis ez volt a hagyományos növénye".[53] A Kiskunságban is mind gyeptörésbe mind tallóba egyaránt vetettek kölest.[54] A Hajdúságban a jószággal legeltetett ugar első növénye volt. Így értelmezhetjük Poór János adatát, miszerint a kölest „a marhák által letaposott földbe szokták vetni".[55]

Az Észak-Mecsek vidékén a köles a tavaszi nyomásban kapott helyet az árpával, zabbal és kukoricával együtt.[56] Várongon olyan sarokföldbe vagy rét végébe vetettek kölest, amelyik valami oknál fogva kimaradt a tavaszi veteményezésből.[57]

Hogy tőlünk keletebbre sem volt ez szokatlan jelenség, azt többek között egy csuvas házasító ének is megőrizte a számunkra:

A gyepet feltörtem, kölest vetettem
A köles olyan lett, mint a borsó
Ej, haj, a mi pajtásaink,
Mint az áttetsző gyöngy.[58]

[51] Jakuskin, V. I. 1950. 176—185.
[52] Takács Lajos 1967. 299.
[53] Tormay Béla 1902. 74—75.; Novák László 1977. 564. A Heves megyei Átányon néha a frissen feltört lucernaföldbe vetik a kölest; Fél Edit—Hofer Tamás 1961. 41.
[54] Tálasi István 1977. 194.
[55] Poór János 1967. 38—39.
[56] Andrásfalvy Bertalan 1972. 134.
[57] Takács Lajos 1976. 117.
[58] Lükő Gábor 1942. 112.

A szláv területeken, így pl. Poléziában a kétnyomásos gazdálkodási rendszerben az első gabona a köles volt, ami a kipihent földbe került. De Lengyelországban és az orosz területeken is az ugarokba kölest vetettek elsőként.[59]

A magyarságnál eléggé általános gyakorlat volt, hogy a földjeik végében levő lapos, víznyomott területet vetették be kölessel. Amint a víz lement róla

1. kép. Kölestábla. Buj, Szabolcs m.

mivel mással már nem hasznosíthatták, megszántották és bevetették. A Szigetközben ha a Duna árvize kiölte a vetést, a víz levonulása után kölessel szórták be a területet, ezen tartottak ki a következő termésig.[60] A Duna menti Sárközben az 1850-es években a víz levonulása, ill. a rét kiszáradása után repcét, majd kölest termesztettek.[61]

Nemcsak a Duna, hanem a Tisza ártere is rendszeresen be volt fogva a rövid tenyészidejű köles termesztésére. Tápén,[62] de a Tisza mentén máshol is pl. Tiszazugban vagy Tiszafüred környékén általános gyakorlat volt, hogy a gátakon belüli mentetlen terület partosabb részein a nyári zöldár levonulása után kölest vetettek. Tiszafüreden gyakran akkor szórták el a magot, amikor a víz lehúzódott, s a talaj még híg, iszapos volt. Ebbe a habarékba került a mag, így nem kellett szántani. Mire a talaj felszíne kiszáradt, addigra a köles is kikelt. Más aprómagvakat is vetettek így, pl. lucernát, lóherét.

Bereg megyében, Borzsován sok volt a „lázas", „szopányos" egyszóval vizes, réti föld, amit kölessel hasznosítottak.[63] Nagykátán, és a Tápió mentén máshol is a *csipákás* (vízjárta, szikes) és agyagos földet fogták be ennek a növénynek. A Tiszazugban a szőlők alatt a Tiszának van egy rég lefűződött holtága, melynek gyepes partja a szőlők aljáig felhúzódik. Ott egy-egy gazdának 60—70 kvadrát jutott ebből a réti földből, melyet *káposztafőd*nek mondanak. Ezt felásták, kölessel beszórták. Tiszafüreden az ártéren kívül gyep-

[59] Moszyński, K. I. 1967. 224—226.
[60] Timaffy László é. n. 150—151.
[61] Andrásfalvy Bertalan 1975. 435.
[62] Molnár Imre 1971. 392.
[63] Sipos Zsigmond 1911. 29.

törésbe és más lapos, vizes földbe is került köles. A Vásárhelyi-pusztán *vízvötte föld*nek mondták az ilyen területeket. A Heves megyei Átányon a víznyomta földeket — elsősorban a falu közelében levő darabokat — szintén kölessel hasznosították.[64] Vetettek kölest a kifagyott búza, vagy a nem sikerült ültetésű kukorica helyére is. Alföldszerte általános gyakorlat volt ez, de a bukovinai Andrásfalváról is ilyen adataink vannak.[65] Zala megyében, Lenti környékén a hiányosan kelt vagy madárkáros kukoricatövek helyére kölest ültettek.

Az Alföldön az is gyakori volt, hogy tavasszal, mikor a rozs kihozta a kalászát, zöldtakarmánynak levágtak belőle egy-két száz négyszögölnyit. A felszabadult területet megszántották, kölessel bevetették. Ilyenről FÉL Edit is tudósít bennünket Kocsról.[66]

Legáltalánosabb — különösen a recens adatok bizonyítják —, hogy másodvetésként termesztik a kölest. Elsősorban árpa, zab, de más gabonaneműek után is vetették. Amint learatták a gabonát, összerakták keresztbe vagy csomóba, a keresztek vagy csomók közét felszántották, s azonnal elszórták bele a magot. Ez a gyakorlat az egész magyarságnál ismert, de különösen az Alföldre jellemző. Az Ipoly völgyében[67] és Szeged vidékén ebből a vetési gyakorlatból következően az így termelt növények állandósult jelzője lett a *talló* szó: *tallókukorica*, *tallókrumpli*, *tallóköles*, *tallókáposzta* elnevezésekkel találkozunk.[68] Ez a terminológia az Alföld más tájain is ismert.

Szólnunk kell azokról a termesztési formákról is, amelyek ősi gyakorlatot sejtetnek. A Baranya megyéhez tartozó Dél-Zselic néhány falujában az volt a szokás, hogy a szőlő végébe vagy a szőlősorok közé, a szőlőrendekbe a bakhátakba *ültettek* kölest. Ezen a vidéken általános gyakorlat napjainkban is, hogy a szőlősorok közé különböző egynyári növényeket — pl. zöldséget, sárgarépát, mákot, burgonyát, salátát, babot, borsót — ültetnek.

Az sem volt ritka, hogy répa- és kukoricaföld körül szegélynövényként kölest vetettek.

Külön kell szólnunk a Tiszántúl két jellegzetes tájának a Hajdúságnak és a Nagykunságnak a kölestermesztési gyakorlatáról. XVIII—XIX. századi adatok bizonyítják, hogy ezeken a szabadalmas, önkormányzattal rendelkező helyeken a mezővárosok tanácsa rendszeresen osztott a közös legelőből kisebb-nagyobb területet a lakosok között különböző növények számára. Így *dinnye*, *köles*, *kender*, *tavaszi búza* és *kukorica* egyaránt megtalálható a feljegyzések között. 1—4 holdat adtak ki, rendszerint egy esztendei használatra. A következő évben új helyet jelöltek ki ilyen célból. A Hajdúságban *gyeposztás*nak mondották ezt az aktust.[69] A Nagykunságban *köles alá osztott földek*ről vagy köles osztályról beszéltek.[70] A Nagykunságban ez a gyakorlat 1863-ig állott fenn. Mivel rendszerint csak egy-egy évig volt egy-egy gazda használatában a kiosztott földterület, utána új gyepet kapott, tulajdonképpen ebben a gyakorlatban is a korábban leírt gyeptörésbe történő kölesvetésről kell beszélnünk,—így példánk annak a meglétét is bizonyítja.

[64] NAGY Gyula 1963. 102—104.; FÉL Edit—HOFER Tamás 1961/2. 41.
[65] SEBESTYÉN Ádám 1976. 194.
[66] FÉL Edit 1941. 56.
[67] IKVAI Nándor 1977. 160—161.
[68] BÁLINT Sándor 1976. 574.
[69] BALOGH István 1954. 447.; BELLON Tibor 1979a 110.
[70] BELLON Tibor 1973. 85.

Termesztési arányok

Mivel a megművelhető földnek szűkében voltak, az kellett a fontosabb növénykultúráknak, így érthető, ha a köles oda került, ahol hely volt, vagy ahogy a szükség hozta; rossz, vizes, szikes földbe vagy másodvetésként tarlóba. Bár tisztában voltak vele, hogy a jobb minőségű föld nagyobb terméssel biztatna.

Magyarországon még a XVIII—XIX. században is sokkal kiterjedtebb volt a köles termesztése, mint századunkban. Ezt bizonyítják az Alföldön talált nagyméretű kölesvermek,[71] de a hajdúsági és nagykunsági vetésterületek is. A bemutatott adataink arról tanúskodnak, hogyan szorult vissza Magyarországon a köles termesztése a XX. századra.

1699-ben a töröktől visszafoglalt Jászkunságot a Habsburg-ház megbízásából Pentz János Kristóf összeírta. A Nagykunságon csak Karcagot találta lakottnak. Itt és a hozzá tartozó pusztává lett falvak határában folyt földművelés. Megállapíthatóan kb. ötször annyi őszi búza termett a nehéz, háborús időszak végén, mint köles: míg búzából 186 1/2 köblöt vallottak be, addig kölesből 34 1/4 köblöt jegyzett fel az összeíró.[72]

1727-ben a Hódmezővásárhelyen megtermelt dézsmaköteles gabona mennyisége a következő volt: őszi búza 6794 boglya, tavaszi búza 54 boglya, árpa 4790 boglya, zab 59 boglya, köles 7951 boglya.[73] Cegléden 1845-ben 52 boglya kölesből — feltehetően ennyi termett — 263 1/2 véka magot nyertek.[74] Debrecenben az 1870-es években míg a búza vetésterülete 10 791 k.h., a rozsé 10 020 k.h., az árpáé 536 k.h., a kétszeresé is 2312 k.h., addig a kölesé mindössze csak 771 k.h.[75] A Feketekörös-völgyében 120 463 k.h. bevetett területből a századforduló táján a köles mindössze 6 holdat tett ki.[76] Bátky Zsigmond az 1870-es és az 1914-es évek közötti időszak vetésterületét mutatja be Magyarországról, amelyik egyértelműen bizonyítja a köles visszaszorulását: 1870: 53 581 ha, 1885: 29 462 ha, 1901: 25 149 ha, 1914: 12 694 ha. A negyvennégy év alatt a köles vetésterülete négyszer kisebb lett.[77] Nagykőrös esetében ez a visszaesés azt jelentette, hogy a bevetett területnek az 1930-as években mindössze 0,1%-át tette ki a köles.[78]

Ezzel szemben az orosz történeti-néprajzi atlasz adatai szerint a XIX. század végén a gabonafélék között a köles a Szovjetunió európai részein 3,5%-ot foglalt el.[79] Az 1940-es évekre azonban megnőtt a köles vetésterülete. A hagyományos termelési körzetekben elérte a 38—40%-ot, de más vidékeken is a 15—20% között mozgott.[80]

Talajelőkészítés, vetés

A köles megkövetelte, hogy jól elmunkált, porhanyóssá tett földbe kerüljön a mag. Ezért általános gyakorlat volt, hogy a megszántott földet vagy a *lebuktatott tallót* könnyű vasboronával megboronálták, *porrá vágatták*, hogy a teteje minél egyenletesebb, elmunkáltabb legyen.

[71] Ikvai Nándor 1966. 343—377.
[72] Országos Levéltár U et C 71/4 206—260.
[73] Országos Levéltár Károlyi cs. levt. P. 392. Lad. 111. — az adatért köszönetet mondok Égető Melindának.
[74] Pest megyei Levéltár Cegléd v. t. ir. 1842—1847. Litt. 20./1845. az adatért köszönetet mondok Novák Lászlónak.
[75] Szűcs Mihály 1882. 49—62.
[76] Györffy István 1914. 46.
[77] Bátky Zsigmond 1918. 28—30.
[78] Böőr László 1978. 169—272.
[79] *Ruszk. atlasz* 1967. 27—28.
[80] Jakuskin, I. V. 1950. 176—185.

A köles termesztésének visszaszorulásában nagy szerepe volt más kultúrnövényeknek, így a kukoricának, a burgonyának és a rizsnek. Századunkban már kevés a félholdnyi nagyságú vetés. Általános gyakorlat volt, hogy 200—300 négyszögölet vetettek. Azt tartották, hogy elegendő ennyi egy család szükségleteinek a fedezésére.[81] De ennél jóval kisebb területekkel is számolnunk kell. Ezért természetesen a talajmunka nem igényelt sem nagy munka-, sem nagy időráfordítást.

Tanulságos, hogy a kölessel bevetett területet milyen sokféleképpen nevezik: *vékás föld nagyságú, köblös főd, nyilas főd* (100 kvadrát), de sokfelé adják meg *kodrát*ban és *öl*ben. „Ha nem gyeptörésbe vetjük, alája a földet puhára s a gaztól tisztára meg kell mívelni" — adja tanácsként Galgóczy Károly.[82]

Általában ekével szántották meg a földet, legyen az gyeptörés, irtás, ugar vagy tarló. Az eke volt az általánosan használt talajművelő eszköz. Csak néhány olyan adatunk van, amelyik más eszközt bizonyít. Szeghalmon a kipusztult búzavetés helyét ekekapával lazították fel a köles alá.[83] A Tiszazugban, de a Sárközben is a vízjárta réten kisebb területet ásóval, kapával vágták fel, és abba szórták el a magot. Átányon a gazda „kiment egy kapával a Kisér végibe, felkapálta, nem sok vót, nem is érdemes vót vóna kimenni ekével, lóval, elszórta a kölest, egy gereblyét kivitt, elkaparászta". A Zselic vidéki szőlőkben a sorok közötti bakhátakba kapával csináltak helyet a kölesnek. A bukovinai magyaroknál szokás volt, hogy „kapával sort húztak, a magot belészórták, s utána bétakarták".[84]

Tiszafüreden a megszántott földet — ha az nagyon rögös volt — nemcsak boronával tördelték össze, hanem *simító deszká*val is elsimították. A simító két szál pallódeszkából állott, köré rámát csináltak. Lóval vontatták. Az ember ráállott, úgy terhelte le, onnan hajtotta a lovat. Ilyen simító deszkát Kiskunmajsán is használtak *(2. és 3. kép)*. Ezt helyettesítette az ólajtó, amelyet eketalyigával vagy hanttal terheltek.

Az volt az általános gyakorlat, hogy kölest a megművelt földbe vetették. Nem volt ismeretlen eljárás az Alföldön, hogy a magot rászórták a földre és vékonyan leszántották. Csongrád környékén a vető ember a zsákot a nyakába akasztotta, és a keresztek között jobbra-balra csapva szórta a kölest a tarlóra. Kiskunmajsán és a Tápió-mentén is előfordult, hogy a tarlóra szórták a magot, s 2—3 ujjnyira szántották le, *karcolták* meg a földet az ekével.

Ilyen vetésmódról tudósít a Volga vidékéről Moszyński, K. is: „A Volga alsó- és középső folyásánál a szántás előtt vetnek. Ilyenkor az ugarra szórják ki a magot. A paraszt a zabot, kölest és a rozsot vadföldre, trágyázatlan földre veti, amelyet előzőleg nem szántott fel és úgy szórja a magot, mintha az égi madarakat etetni akarná. Amikor befejezi a vetést, előveszi az eketalyigás ekéjét, vagy a szocha típusú ekéjét, s felszántja a földet."[85]

Mind az irodalom, mind a recens megfigyelések egyöntetűen azt igazolják, hogy az apró magvú kölesből nagyon kevés vetőmag kellett. Úgy szórták

[81] Bellon Tibor 1979b 538.; Varga Gyula 1973. 248.; Fél Edit—Hofer Tamás 1961. 41.

[82] Galgóczy Károly 1855. 49.

[83] Bellon Tibor 1979. 538.

[84] Andrásfalvy Bertalan 1975. 433.; Fél Edit—Hofer Tamás 1961. 41.; Sebestyén Ádám 1976. 82.

[85] Moszyński, K. 1967. I. 203. a fordításért köszönetet mondok Bődi Erzsébetnek.

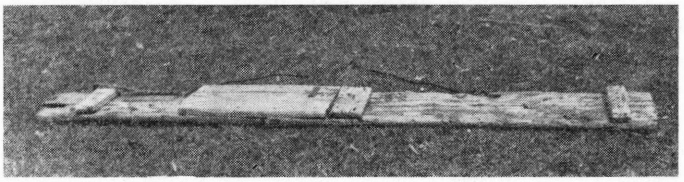

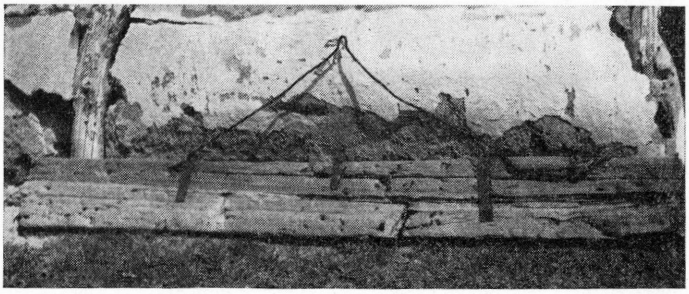

2—3. kép. Kölessimító deszkák. Kiskunmajsa, Bodoglár

el, hogy minél ritkább legyen, mert annál jobban bokrosodott. A Bács megyei Kecelen azt tartották, hogy ló hátáról kell vetni a kölest, hogy ritka legyen. Általános gyakorlat volt, hogy *zsák*ból, *szakajtó kosár*ból, *zsombor*ból, *vödör*ből vagy *cserépedény*ből vetették a kölest. Gutorföldén (Zala m.) *vetőabroszt* vagy *vetőruhát* is használtak. Három ujjal nyúltak bele, hogy keveset vegyenek ki egyszerre.

Galgóczy Károly 1600 négyszögöles holdra 36 icce kölest tart elegendőnek.[86] Tormay Béla kétféleképpen is megadja a vetőmag mennyiségét: kat. holdanként *sorba vetve* 10—12 kg (15—18 liter), *szórva vetve* 16—18 kg (25—30 liter).[87] Karcagon egy kh. földbe egy véka kölest számítottak.[88] Az 1906-os *Mezőgazdasági Lexikon* 20—33 literben,[89] az 1958-as 10—12 kg-ban[90] adja meg katasztrális holdanként a vetőmag mennyiséget. Tiszafüreden az utóbbi gyakorlatot követték. Nyíradonyban 100 kvadrátonként szűken számított 2 kg kölest vetettek, a Tiszazugban egy holdba 12 kg-ot, Kecelen 7—8 litert.

Megállapíthatóan mindig férfimunka volt a köles vetése. Takács Lajos tanulmányán kívül[91] az alföldi recens adatok is erről szólnak. A Zselic vidéki adatok viszont megengedik, hogy asszonyok végezzék a vetést a szőlősorok között. Lengyelországban a kertekben asszonyi munka volt a köles termelése, ahol árpával, hüvelyesekkel és zöldségfélékkel együtt nőtt.[92]

Az elszórt magot újabban *könnyű fogasboronával* takarták be. Korábban a *tövisborona* v. *tüsökborona* használata volt az általános. Ezt tartották jónak, mert jól összekeverte az apró magot a porhanyósított földdel. Alföldszerte

[86] Galgóczy Károly 1855. 49.
[87] Tormay Béla 1902. 75.
[88] Bellon Tibor 1973. 88.
[89] *Mezőgazdasági Lexikon* 1906. II. 590.
[90] *Mezőgazdasági Lexikon* 1958. I. 681.
[91] Takács Lajos 1967. 301.
[92] Moszyński, K. 1967. I. 153.

ismert eszköz, más gabonamagvak betakarására is használták. Kökényfából, szilvafából és birsalma cserjéből egyaránt csinálták.[93] Lengyelországban legallyazott fenyőágat használtak boronának a köles betakarására.[94]

A köles vetéséhez gazdag hiedelemanyag fűződik. Rábagyarmaton „Kölesvetéskor a madarak kártétele ellen igyekeznek védekezni. Hogy rá ne készüljenek a vetésre, kiszedik a taliga kerekét és a vetőmagot a taligalyukon háromszor keresztülöntik. A vetést pedig szótlanul végzik (sőt Viszákon behunyt szemmel is), a vetőembernek nyelve alatt kavics van. Ezenkívül megpróbálják a madarakat kielégíteni azzal, hogy részükre odahintenek a szántóföld mellé egy marék kölest."[95]

Az Őrségben a vető ember kölesszemet tesz a nyelve alá, és lefogja a nyelvével, hogy ne beszélhessen. Mert ha csak egy szót is kiejtene a száján vetés közben, elárulná magát a verebeknek, azok pedig felfalnák a termést.[96] Ugyanez a hiedelem napjainkban is él a szomszédos Göcsej és Hetés területén. Gutorföldén pl. a kölest vető asszony három szem magot tett a nyelve alá, s míg a vetés tartott nem volt szabad megszólalnia, különben a madarak kiszedték, megették volna az elszórt magot. A szájban levő magot a vetés befejezésével elvitték a harmadik mezsgyére és ott köpték ki. Minden bizonnyal ebből a gondolatkörből ered az a szamosháti szólás, hogy későn vetett kölesnek verebek örülnek.[97]

A kikelt köles nem kívánt különösebb gondozást. A szakirodalom ajánlja a köles megfogasolását, illetve a gyomlálását.[98] A néprajzi leírásokból ismert, hogy a Nyugat-Dunántúlon a kölest kapálták, amit gyomlálásnak mondottak. Az volt a szólás, hogy olyan ritkára kell hagyni a kölest, hogy még a kapa is elférjen közte.[99] Az Alföldön a recens anyagban nem bukkantunk ennek az eljárásnak a nyomára.

A köles betakarítása, szemnyerés

A történeti és a recens vizsgálatok anyagából szembetűnő, hogy a munkafolyamatok teljes mértékben megegyeznek a másfajta gabonaneműek kezelésével. Elsősorban a kötetlen kezelési mód a jellemző a köles betakarítására. *Míg a nemesebb gabonaféléknél megfigyelhető az okszerűségre való törekvés: a kötött kezelésre való áttérés, a munkaszervezet dinamikus alkalmazkodása a termelés technikai változásaihoz, addig a köles termesztésének, betakarításának a gyakorlatában megmaradtak a kezdetleges eljárások.* Így nem lesz tanulság nélküli áttekinteni a betakarítás és a szemnyerés, majd a tárolás, felhasználás folyamatát.

Gyakori volt — különösen az emlékezettel elérhető időben —, hogy nem érlelték meg a kölest, hanem levágták a *sássát* zöldtakarmánynak, mikor „kihányta a fejét". Olyankor is csak takarmánynak vágták le, ha a vetés későre sikerült, és nem volt remény rá, hogy még magot érlel. Ilyenkor teljes mértékben szénaként kezelték, úgy gyűjtötték össze.

A köles részei: *töve, szára, levele* v. *sássa, bugája, magja.* A lekaszálása után ottmaradt területet *kölestarló*nak nevezik. A Zemplén hegységben a

[93] SZMNA I./1. 1974. 197.
[94] Moszyński, K. 1967. I. 193.
[95] Moór Elemér 1932. 159.
[96] Dömötör Sándor 1960. 44.
[97] Csűry Bálint 1935. I. 545.
[98] Tormay Béla 1902. 74—75.
[99] Takács Lajos 1967. 303.

fejrészt *ciroknak* vagy *seprőnek* mondják, a magot borító héjat pedig *háncsnak*. A cséplés után visszamaradt részt *kölesszénának*, *kölesszalmának* és *törek*nek nevezik.[100] A hántolás után a magról lejövő héj a *kölesondó* vagy *köleshéj*.

A köles sarlós aratására kevés adatunk van, ezek is a magyar nyelvterület peremeiről valók. Nyugat-Magyarországon a rókafarkú kölest sarlóval

4. kép. Kölesfejek leszedése késsel a kukorica közül. Rédics, Zala m.

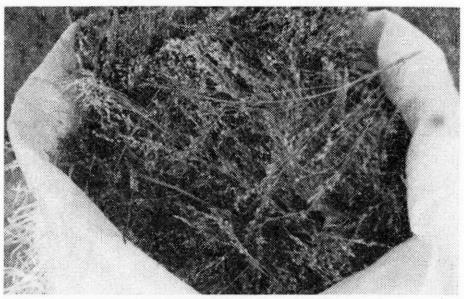

5. kép. A levágott kölest zsákba gyűjtik. Rédics, Zala m.

vágták le.[101] A bukovinai Andrásfalván is sarlóval aratták a kölest.[102] Zala megyében, Lenti környékén elvétve még napjainkban is megfigyelhető, hogy a kukorica között termelt köles kalászát éréskor késsel vágják le, *fejezik le* az asszonyok, s a náluk levő fehér tarisznyába, a kötényükbe vagy egy zsákba gyűjtik össze *(4. és 5. kép)*. Terepmunkánk során az ország belsejében nem találkoztunk ezeknek az eszközöknek a használatával. Az Alföldön egyébként is minden gabonaneműt már századok óta kaszával vágtak le. Így mind az irodalom, mind a recens vizsgálatok a kaszás aratási gyakorlatról adnak hírt.

A Dél-Zselic vidékén él a köles *kinyüvésének* az emléke. Az érett kölest szárastól, gyökerestől kézzel kihúzgálták, *kicsupálták* a szőlősorok közül. Maréknyi csomókat ún. *babicákat* csináltak belőlük, önmaguk szalmájába bekötötték. Utána tovább száradni feltették a barackfákra vagy a szőlőkarók tetejére. *Derékon* alul kötötték meg a babicát, mert a karóra húzva a földes töve súlyánál fogva úgyis egyenesen megtartotta.

Ugyancsak ezen a vidéken gyakori volt az is, hogy levagdalták a kalászt, a szárát kapáláskor belekapálták a földbe a szőlősorok közé.

Tanulságos az, hogy bár gabonaféléről van szó, szinte majdnem minden esetben a szénafű levágásának a terminológiáját használják mondván, hogy *lekaszáltuk rendre a kölest.* Legjobb esetben is úgy fogalmaztak, hogy *rendrevágták* a kölest. Ez utóbbi a kötetlen kezeléssel betakarított gabonafélék munkafolyamatának az általános terminológiája.

[100] Ikvai Nándor 1967. 75.; Penavin, Olga szlavóniai (Kórógy) szótárában olvasható: „kölesszéna: fn. a kivert köles szalmája. Csak a csibéknek vetik oda, hogy bogarásszanak benne." Penavin Olga 1975. II. 110.

[101] Takács Lajos 1967. 304.

[102] Sebestyén Ádám 1976. 82.

Alföld-szerte általános gyakorlat volt, hogy a megveresedő szárú és kalászú kölest rendre lekaszálták. A kaszára mindig tettek *csapót* vagy *takarót* mert egyenletesebben dütötte le a levágott gazt.

Néhány napig ott hagyták, hogy tovább érjen. Általában 2—3 napig száradt renden a köles. Különösen akkor kellett jól kiszárítani, ha az alja nagyon *dudvás* (gyomos) volt. Ha nem száradt jól meg, a *szalmája* megkeseredett, nem ette a jószág.[103] Kecelen úgy mondják, „ha befujtottuk, összehugyozta magát, beizzadt", befüllött a nedves, zöld szár.

A levágott köles összegyűjtésének két módja volt: kötetlenül kezelték, vagy újabban, a cséplőgépek megjelenésével — más gabonaneműekhez hasonlóan — bekötötték kévébe. A kévekötést csak akkor lehetett elvégezni, hogyha elég hosszú volt a köles szára. Ez mind a fajtától, mind az időjárástól, mind a talajadottságoktól egyaránt függött. Ezért aztán az apró termetű növény kötetlen kezelése volt és maradt meg általános gyakorlatként.

A rendről háromágú favillával szedték össze a kölest, és rakták *csomóba*. Alföld-szerte sok neve van az így kialakított csomónak: *csomó*, *kupac*, *rudas*, *csirke*, *petrence*, *villahegy*, *vontató*, *kisboglya*, *boglya*. A vásárhelyi pusztán is *villahögybe*, *rudasba* vagy *vontatóba* rakták a kölest.[104] A *Mezőgazdasági Lexikon* a *boglyázás*ról mint általános szokásról ír.[105] Láng Géza tankönyve *petrencék*ről beszél.[106] Tápén a kis csomó neve *rudas*.[107] A szérűre behordott kölest *boglyába* vagy *kazalba* rakták.

A terminológiai változatosság mögött mennyiségi azonosságokat vagy eltéréseket nagyon nehéz megállapítani. A legkisebb egység a *csomó* volt, ez többnyire egy kévényi mennyiségnek felelt meg. (Területenként *csomó*nak nevezték az összerakott kévéket is.) A *csirke*, *villahegy* kb. azonos mennyiséget takar, nagyjából annyit, amennyit egy ember egyszerre villával fel bír emelni. A *petrence* esetleg ennek a többszöröséből állott össze, amit két ember rúdon szállított tovább. Ez mennyiségileg nem sokban különbözött a *kisboglyá*tól, *rudas*tól vagy *vontató*tól. A boglya vagy kazal ennek a többszörösét, esetleg az egész termést magába foglalhatta.

Kis mennyiséget *tragaccsal* vagy *talyigával* is hazatoltak a szőlőből vagy a közeli földről. Ez a teherszállítás általánosnak mondható.

A csomóba rakott kölesnek a cséplőhelyre történő szállítására az Alföldön két lehetőség kínálkozott: az egyik egy speciális eszköz, a *bolondkocsi*[108] vagy *vontatókocsi*. Egy méter széles volt az eleje, a hátsó tengelye 3—4 méteres, mindegyiken tömör kerék forgott. A kettőt két db., egyenként 4—5 méteres fenyőfa rúd kötötte össze, ez hordozta a terhet. A rudakat a *lápos olájok*tól vették, ez volt a tutaj kormányrúdja vagy *evedzője*. A két rudat a boglya alá dugva emelték fel a rakományt, elé lovakat ragasztottak, úgy vontatták a szérűre. A szállításnak ez a módja teljesen megegyezik az Alföld-szerte gyakorolt eljárással, melynek gazdag néprajzi irodalma van.

A köles felkötése nem tekint vissza nagy múltra. Annál meglepőbb, hogy milyen sokféle anyagot használtak kötélnek: *fűzfavesszőt*, *csádét*, *gyékényt*, *zsúpszalmát*, *rozsszalmát*.

[103] Bellon Tibor 1973. 89.; Fél Edit—Hofer Tamás 1961. 42.
[104] Nagy Gyula 1963. 102—104.
[105] *Mezőgazdasági Lexikon* 1906. II. 590.
[106] Láng Géza 1957. 89—90.
[107] Molnár Imre 1971. 392.
[108] Györffy István 1928.

A rendről favillával *veregették össze* csomóba a kölest. *Felgyűtötték*, kévébe kötötték — mondják Kecelen. Favillával összetoltuk csomóba, mikor egy *marik*kal vót, akkor szépen vissza kellett verni a lábunk élihez. Beaggattuk gyíkínykötéllel — vélekedik egy tiszafüredi adatközlő. Nyíradonyban önmagába kötötték be, ha nagyon nagy volt a *szalmája*. A Vásárhelyi-pusztán *levelibe kötés*nek mondták ezt az eljárást.[109]

Ha kocsival szállították haza a kölest, a kocsi fenekébe nagyméretű háziszőttes ponyvát tettek úgy, hogy az az oldalára is kihajoljon, sőt ha érte, a vendégoldal-rúdra is. Ez fogta fel a kicsorgó szemet. Kecelen az így *csorgóba maradt* szemet odaadták a lovaknak abraknak.

Nagyobb mennyiségű köles szállításakor úgy jártak el, mint mikor szénát fuvaroznak. Vendégoldal-rudakat tettek a kocsira, s a rakományt hordókötéllel kötötték le. A kötél meghúzására csiga vagy *kuka*, — természetes V alakú faág, amelyiknek az egyik szára hosszabb — szolgált. Ezt a kötél alsó harmadára kötötték fel *madárhurok-kötéssel*. A rúd végén a kötelet az Alföld-szerte ismert *kunkötés*sel vagy *kuncsomó*val rögzítették.[110]

Kisebb termést a szekérderékban vitték el. Legfeljebb ha felül ért az oldalon, kicsit kiengedték a *lőcsfülre* a rakományt.

A hazahordott kölest — ha azonnal nem nyomtatták vagy nem csépelték ki — akkor *kúp*ba, *boglyába* vagy *kazal*ba rakták. A Tápió mentén a takarmánynak szánt csépeletlen kölest körülállongatták kukorica kévékkel. A baromfi így is hozzáfért, kikaparta, kiszedte a kalászból a szemet. A csutka azért kellett, hogy ne rúgják nagyon széjjel a boglyát a tyúkok. Uriban a falu fölötti domboldalon állottak a telkek végében a *szérűskertek*. Ott volt az istálló is, és mindenféle jószágot ott tartottak. A rakományok, a széna-, szalma- és kölesboglyák, asztagok is itt helyezkedtek el.

Az érett köles a *bugá*ból nagyon könnyen kipereg. Ezért nem jelentett különösen nehéz feladatot a szemnyerés. A munkafolyamat sok archaikus eljárást őrzött meg napjainkig. A Zala megyei Rédicsen a késsel levágott, zsákba rakott kölest egy-két napig állni hagyják, hogy egy kicsit befülljön, mert azt tartják, hogy így könnyebben elereszti a magot. A kamra földjére vagy az udvarra leterítenek egy vászonponyvát, arra egy jó marékkal kiemelnek, s mezitláb *kinyomják*, *kitaposs*ák. A maradék magot kézzel *zsurulják* ki a bugából.

A Zselic vidékén a megtermelt néhány liternyi kölest *kizsurulták*, kezük között kidörzsölték. Az is előfordult, hogy a leszedett kalászokat sűrű szövésű zsákba tették bele, *súlyokkal ütögették* mindaddig, míg a szem teljesen ki nem jött belőle.

A Tiszazugban ha kevés termett, 6×6 méteres háziszőttes vászonponyvára terítették le, s azon *bottal verték*, hogy a szem kijöjjön belőle. A Tápió mentén is ez volt az általános gyakorlat; az udvaron kiterített ponyván egy seprűnyél vastagságú bottal csépelték ki.

Általáncsnak mondható a *csép*hadaró használata. A Zselic vidékén *csépfá*nak mondják, a Tápió mentén *csép*nek. A bukovinai Andrásfalva magyarjai is a csűr földjére kiterített kölest *csépvel kicsépelték*.[111] A Zempléni

[109] Nagy Gyula 1963. 102—104.
[110] SZMNA I./1. 197.
[111] Sebestyén Ádám 1976. 82.

hegység középső részén is a csép volt a szemnyerés eszköze.[112] A Tápió mentén a vetőmagot verték ki kézicséppel. A köles cséplésének nem volt külön munkaszervezetileg is figyelembe veendő formája. Ki-ki csak a maga termésével bajlódott.

Az Alföldön szokás volt a köles nyomtatása is. Az eljárás teljesen megegyezett más gabonaneműek nyomtatásával. Mind a szérűkészítés gyakorlata, mind a járatás, a szalma leszedés. Mivel a cséplőgépek közül csak kevésnek volt olyan rostája, hogy az a köles cséplésére is alkalmas lett volna, így kényszerűségből a köles nyomtatása maradt meg a legtovább. A Vásárhelyi—pusztán egészen 1945-ig.[113]

A *kölesszalma* és *törek* kitűnő takarmány volt. Szénával, árpaszalmával keverve etették szarvasmarhával, lóval egyaránt. Mezőberényben a lónak nem szívesen adták, mert azt tartották, hogy ha a köles magja a ló fülébe esik, megöli az állatot.[114] Tápén viszont azt mondták, hogy „a ki nem csépelt kölestől elszaladnak a lovak", olyan jó erőben vannak.[115] PETHE Ferenc írta a múlt században, hogy „A' köles szólma egy hatalmas takarmány".[116] A Zemplén hegység középső részén és Átányon is úgy ítélték meg, hogy a köles szalmája jobb takarmány mint az árpaszalma.[117]

Alföld-szerte ismerték és gyakorolták a szem tisztításának azt a módját, hogy szakajtóból egy földre terített ponyván álló teknőbe csurgatták a magasból a léhás, szemetes magot. A szél a töreket, levélhulladékot, pelyvát kifújta, a tiszta szem lehullott a teknőbe. A Zala megyei Gutorföldén és Rédicsen speciális eszköz, a fából készült *melence* segítette a munkát. Hívják még *pallóteknyő*nek is. 50—60 cm átmérőjű, 30 cm magas, félgömb alakú fa edény, cigányok csinálták. A bele tett szemetes kölest felfelé dobálva rázogatták, *kipallották*, hogy az *apattya* (apadt, nem teljes szem) kimenjen belőle. Máskor pedig földre terített ponyvára csurgatták belőle a szemet, hogy tisztuljon. Ezt az eljárást váltotta fel a *szelelőrosta*, amelyik a köles tisztítására is alkalmas volt, ha megfelelő sűrűségű rostabetét volt hozzá.

A köles tárolása, felhasználása

A megtisztított kölest rendszerint a padláson tárolták. Ha több termett, lelorították a padlás földjére. Kisebb mennyiséget különböző tároló edényekbe raktak: kimustrált *facedény*be, a Nyugat-Dunántúlon *kópic*ba, *zsák*ba, *hordó*ba.[118] A Tolna megyei Várongon „a rag alatt a padlás szélén közvetlenül a tető alatt sorakoztak a *bucsér*ban, *szakajtó*ban tárolt lab, borsó és köles".[119] A Zala megyei Rédicsen zsúpból készített tárolóedény a *pók* v. *pókica* szolgált a köles tartására .Egy-másfél zsák mag is belefért. Szeged vidékén — írja BÁLINT Sándor „a hántolt kását régebben bödönszerű, kétfülű, kásásfazék néven emlegetett cserépfazékban tartották. Arra, aki csípőre tett kézzel álldogál, a tápaiak máig szokták mondogatni: olyan, mint egy kétfülű kásás-

[112] IKVAI Nándor 1967. 75.
[113] NAGY Gyula 1963. 102. 104.
[114] VARGA Gyula 1973. II. 248.
[115] MOLNÁR Imre 1971. 392.
[116] Idézi GAÁL László 1978. 299—300.
[117] IKVAI Nándor 1967. 75.; FÉL Edit—HOFER Tamás 1961. 42.
[118] TAKÁCS Lajos 1967. 305.; KARDOS László 1943. 60—67.
[119] TAKÁCS Lajos 1976. 234.

fazék".[120] Alföld-szerte felhasználták a köles tárolására a nagyméretű *cserép-tál*akat és a zsúpból, gyékényből készült *kupulyká*kat.

A köles *vermelését* a recens anyagban nem találtuk meg. Arany János szép versrészlete azt bizonyítja, hogy még a múlt században nem volt szokatlan jelenség. Ikvai Nándor kutatásaiból tudjuk, hogy Hajdú megyében, Ebesen találtak egy kölessel teli vermet, amelyikben 16 q szem volt. Berettyószentmártonból is kerültek elő kölesvermek.[121]

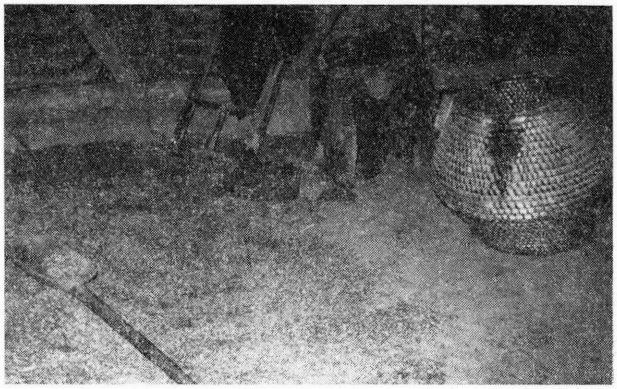

6. kép. Köles a padlásra terítve. Rédics, Zala m.

A köles mind állati takarmányként, mind emberi táplálékul egyaránt szolgált. Állati takarmányként úgy, hogy a félig kicsépelt szalmás magot etetik meg a lóval, szarvasmarhával, vagy pedig úgy, hogy a szemet adják oda a kiscsirkének. Úgy tartják, hogy a kölestől a tyúkok nagyon jól tojnak. A galambokat is ezzel táplálják. A koptatott köles ondóját sertésekkel etetik meg.

Emberi táplálkozásra a köles csak úgy alkalmas, hogy *meghajalják*, vagy ahogy az egész magyar nyelvterületen mondják: *meghántolják*. Ezt fejezi ki az a Moldvában használt közmondás, hogy „a kölesnek Moldva alsó részében, az almának a felsőben nincs héja".[122] Ugyanis míg az alma Alsó-Moldvában, addig a köles Felső-Moldvában terem a legszebben.

A hántolást a *kölyün, külün, lükőn, lükün* — ezen az ősi famozsáron végezték — ahogyan Cs. Sebestyén Károly jellemzi az eszközt.[123] Gunda Béla a következőképpen mutatja be: „A lükü lábbal mozgatható fakalapács, amely tuskóba vályt lyukban töri, hántolja a magot".[124] A Kiskunságban *lépőkölyű* a neve.[125] Balassa Iván olyan külűt említ, amelyen „több lyukat építettek össze, és ennek megfelelő számú ember egyszerre dolgozhatott vele".[126] A Bácskában, Kecelen is ismert ez az eszköz, utolsó példánya a két világhá-

[120] Bálint Sándor 1977. 130.
[121] Ikvai Nándor 1966. 343—377.
[122] Cantemir, D. 1975. 54.
[123] Cs. Sebestyén Károly 1934. 160.
[124] Gunda Béla 1956. 26.
[125] Tálasi István 1977. 222.
[126] Balassa Iván 1979. 209.

7. kép. Köleshántolás. Lentikápolna, Zala m.

ború között lett tűzvész áldozata. Itt *ütő*nek és *külü*nek egyaránt mondják. Volt *padja*, a végén *famozsár*, oldalt *kapaszkodó*. Úgy működtették, hogy a vele dolgozó a tengelyen mozgó gerenda végébe *belerúgott*.

Sok helyen a kölyűt úgy ismerik, mint paprikatörő alkalmatosságot, illetve a kenderrost puhítására szolgáló eszközt. Ezzel összefüggésben figyelemre méltó Ébner Sándor megállapítása, hogy egy tárgy funkcióját vesztve, de nevét megtartva máshol tűnik fel.[127] A külük rokonsági kapcsolatait legteljesebben Szolnoky Lajos tárta fel a magyar népi kenderrost-megmunkálásról írott alapos munkájában.[128]

Az eszköz neve nyilvánvalóan a vele való jellegzetes műveletből származik. Tanulságos Kardos László adata, hogy az Őrségben a lüküben hántolt kölesnek „*lüköt*t neve mindmáig használatos, pedig már a mozsarak is tünedeznek".[129] A Duna—Tisza közén és a Tiszazugban a köleshéj eltávolítását az *ütő*ben *kiütés*nek is mondották: „elmegyek, kiüttetem ezt a kis kölest" — válaszoltak a kérdezőnek.

Zala megyében, Lenti környékén általánosan ismert a köles héjának eltávolítása nagyméretű famozsárban. A neve *kölestörő mozsár*. 80—100 cm magas, 30—40 cm átmérőjű cseresznye-, meggy-, vagy más gyümölcsfából készült mozsarak még ma is találhatóak, amelyekbe kétfülűre kiképzett *ütő* szolgált. *(7. kép)* A mozsárba egyszerre 1—2 liter kölest tettek, és 15—20 perces egyenletes, ritmikus veréssel *meghajalták*. Rédicsen emlékeznek olyan mozsárra

[127] Ébner Sándor 1927. 49.
[128] Szolnoky Lajos 1972. 129.
[129] Kardos László 1943. 60—67.

is, amelyik egy régi fatengelyes szekérnek elhasználódott, nagyméretű kerékagya volt, egyik végén befenekelve. A bele töltött kölest a *nehéz fejsze* nyelével hántolták meg.

A köles héjának az eltávolítását kézzel hajtható kődarálón is végezték. Sok háznál volt ilyen eszköz, amelyiket más célra is használtak. Baranyában, Mozsgón volt egy öreg ember, aki másoknak is vállalta a *koptatást* a kövön. Munkabérbe egy-egy liter kölest kért.

Az Alföldön a szárazmalmok, szélmalmok és vízimalmok egyaránt hántoltak kölest. Erre volt rendszeresítve egy *kásakő*. Szinnyei József *Tájszótár*a a köleskoptatás címszó magyarázatául azt mondja, hogy: köleshántás a malomban kásakővel. A Hajdúságban a malmok egy része hetenként egy napon kölest hántolt kásának, de voltak külön csak köleshántolással foglalkozó szárazmalmok is.[130] Moszyński, K. írja, hogy Obrębski, József 1928 júniusában Moldvában Jasi környékén olyan kézimalmot talált, melyet kizárólag köles hántolására használtak.[131] Századunkban a gőzmalmok is foglalkoztak köleshántolással. Számon tartották a legjobban dolgozó malmokat, sokszor 2—3 faluból is elmentek oda. Pl. a tiszazugiak Ócsödre jártak kölest hántolni.

A meghántolt köles általános neve az egész magyar nyelvterületen a *kása*, a belőle készült ételekben is ez az alapszó szerepel. A lejött hajat *kölesondó*nak nevezik.

Szétfeszítené e dolgozat kereteit, hogy azt a sokféle ételt bemutassa, amelyik kölesből készült. A variációk gazdagsága felsorolásszerűen is azt igazolja, hogy a magyar nép táplálkozásában *alapvető* fontossága volt a kölesből készült ételeknek. Balassa Iván éppen a köles szavunk alapján mutatja ki néhány más szóval együtt magyar népi táplálkozásunk finnugor kori örökségének a nyomait.[132]

Alföld-szerte a legáltalánosabb étel volt a valamilyen öregkása formájában elkészített köles. Erről jó képet ad a *Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz*, amelyik a terület középpontján térképezte a kérdést. Itt olvashatók a *tejbekása*, *juhhúsoskása*, *zsíroskása*, *fordítottkása*, *öregkása*, *lacsuháskása*, *slambuckása*, *serpenyőskása*, valamint a *kásapuliszka*, *szuszogó*, *ganca*, *karimáskása*, *szaggatott kása* terminológiák.[133] Az Őrségben *húsoskását* vagy *keménykását*, *ludaskását*, *hajdúkását*, a *gánicát* és a *kölesdödöllét* készítették.[134]

A kölest töltelékanyagnak is használták. Szívesen tették húrkába, gömböcbe, de még töltöttkáposztál a is. Gyakori volt, hogy ünnepi alkalmakra rétest készítettek vele. Tejben megkavarták, cukrozták, úgy került töltelékként a rétesbe. Egyes családoknál elmaradhatatlan szilveszteri, újévi étel volt a *köleses rétes*. A Hegyközben is fogyasztották a kölesrétest.[135]

Általános volt a *kölesleves*ek főzése. Az *Atlasz* tanúsága alapján tudjuk, hogy sokféle változata készült. Számunkra most két kiemelkedő területe tanulságos, ugyanis mind a Nagykunságon mind a Tápió mentén ismert a

[130] Szinnyei József 1893. 1204.; Györffy István 1927. 30.
[131] Moszyński, K. 1967. I. 273.
[132] Balassa Iván 1979. 263.
[133] SZMNA 1974. I./1. 285—289.
[134] Kardos László 1943. 60—67.
[135] Balassa Iván 1964.

kölesből készült *bodza* vagy *bodzaleves*. Magyarázatként ma már azt mondják, hogy azért ez a neve, mert a megfőtt köles úgy kinyílt a levesben mint a bodza virágja, azonban valójában az ősi erjesztett ital, a *boza* szavunk rejlik a fogalom mögött.

A néprajzi irodalom gazdag anyagot tárt fel a köleskenyér készítésével és fogyasztásával kapcsolatban. Az első említője minden valószínűség szerint a bizánci követ, *Priscos* volt, aki 448-ban Attila hun király udvarában járva megemlíti, hogy a barbárok köleskenyérrel látták vendégül.[136] A középkeleteurópai népeknél is általános volt a köleskenyér fogyasztása. A románok a puliszkát *colesá*nak hívják, ami azt bizonyítja, hogy kölesből készült eredetileg. A Galiciában élő ukránok, a huculok a fő eledelüket *kuleszá*nak hívják, ami kukoricalisztből készült kenyérféle. A bolgárok pedig *prosenik*nek, azaz köleskenyérnek nevezik a kukoricalisztből készült kenyerüket — fejezi be a felsorolását Cs. Sebestyén Károly[137]. Ilyenfajta lehet az a kenyér is, amit Gunda Béla mutat be a Velebit-hegységben élő horvátoktól, akik muharból, tönkölyből és kölesből sütik.[138]

Bálint Sándor is megemlékezik a köleskenyérről, mint az 1863-as ínséges esztendő szükségeledeléről, melyet *köleslüszt*ből sütöttek.[139] Ugyancsak ő idézi a középkori utazót, *Bertrandon de la Brocquiere*t, aki 1433-ban járt Magyarországon, s azt írja, hogy „kenyér helyett valami lepényfélét esznek, de ennek sincsenek nagyon bővében".[140] Köleslepényről van nyilván szó, jegyzi meg a kommentátor. Szolnok megyében csak szórványosan, töredékesen emlékeznek a ma élők a köleskenyérre.[141]

A köles felhasználásának tárgyalásánál nem térhetünk ki az elől, hogy röviden összefoglaljuk e növényből készített italnak, a *bozá*nak a bemutatását. Legutóbb Paládi-Kovács Attila rajzolta meg a boza kultúrtörténeti hátterét.[142] Saját gyűjtése és az irodalom alapján mutatja be ezt az ősi italt és a ma ismert változatait. A később megjelent TESZ felsorolja a szó korai előfordulásait, amelyik nyelvünkbe a kunok közvetítésével került. A szó számtalan török nyelvben megvan, más népek is innen vették át. Majd így fejezi be: „A 19. századi írások szerint a *boza* még a múlt században is a kunok kedvelt itala volt; kétségtelen, hogy a régi magyarba tőlük került."[143]

Az itt elmondottak Bátky Zsigmondot igazolják, aki a XIII. században Magyarországra beköltöző nomád kunoknak tulajdonította a boza meghonosítását a juhhúsos kásával együtt.[144] Arany János az idézett versrészletében a *boza italr*ól és a *kám*ról szól, melyet lábjegyzetben magyaráz: „Mint a hún és kún népek itala emlegettetik a krónikák által. Kölesből erjesztett sörféle folyadék".[145] Feltehetően Oláh Miklós 1536-os munkája volt a költő forrása,

[136] Bátky Zsigmond 1918. 28—30.; Cs. Sebestyén Károly 1934. 161—162.; *Magyarság Néprajza* II. é. n. 187.
[137] Cs. Sebestyén Károly 1934. 161—162.
[138] Gunda Béla 1966. 329.
[139] Bálint Sándor 1977. 130.
[140] Bálint Sándor 1968. 61.
[141] SZMNA 1974. I./1. 288.
[142] Paládi-Kovács Attila 1966. 71—84.
[143] MTESz 1967. I. 356.
[144] Bátky Zsigmond 1918. 28—30.
[145] Arany János 1962. III. 665.

vélekedik értelmezője.[146] A latin nyelvű szöveg így hangzik: „In Campis Cumanicis, praeter vina advectitia, usum habent Cumani cuiusdam liqoris, ex milio et aqua, suo more expressi, quem Bozam vocant".[147]

A Jászkunságról szólva egy másik szerző is megállapítja, hogy „bora a boza, amit kölesből főznek". Nádasdy nádor feleségéről még 1554-ben tréfásan írja a házi orvosa: „Az én Nagyságos asszonyom, a kunok főbírónéja, talán a boza-ivástól oly egészségben van, hogy Mathusálemnél is egészségesebbnek látszik".[148] Megjegyzendő az idézethez, hogy a kunok privilégiuma volt a kollektív szabadság, felettük a mindenkori nádor bíráskodott, más földesúri hatóságok nem szólhattak bele a dolgaikba.[149]

A fentiekből kitetszik, hogy elsősorban a nomád népeknél kereshetjük a boza készítésének és fogyasztásának az eredetét. Almásy György ázsiai útjának beszámolójában a kirgizekről szólván írja: „A nomádok szeszes italát, a *magzyn* nevezetű köles-sört, meg a hasonló *buza* vagy *szra* nevezetű erjedt italt már említettem; ezeknek az élvezete ugyan haram, tilos, de azért meglehetősen általános elterjedésüek".[150] Golomb L. a kelet-turkesztáni nomádoknál számol be a kölesből erjesztett sörről, a *buzá*ról.[151] Jakuskin, I. V. a *buza*t perzsa szónak tartja, amelyik eredetileg is könnyű komlós ital volt, kölesből, hajdinából, árpából készült. Véleménye szerint elsősorban a *borköles* alkalmas az ital készítésére.[152]

Rapaics Rajmund azt a nézetet vallja, hogy Magyarországon a boza készítését és fogyasztását a kolostorokból kiinduló fejlettebb italkészítő eljárások szorították háttérbe.[153] A recens anyagban csak itt-ott és halványan él a kölesből készített boza nevű szeszes ital emléke. Erre a SZMNA több bizonyítékot sorol fel.[154] Ezen túl csak néhány, kölesből főzött leves őrzi az emlékét, amelyet bodzának, bodzalevesnek mondanak.

Tanulságos viszont, hogy néhány más növényből, elsősorban a kukoricából készített italnak a neveként maradt fenn a boza. Tolnai Vilmos írja Arad, Szeged vidékéről, a Bácskából és a Bánátból, tehát majdnem az egész Dél-Alföldről, hogy ott a bosnyákok árultak egy kukoricából erjesztett hűsítő italt, melyet bozának neveztek . . .[155] De a Kiskunságban is általánosan ismert volt. Tálasi István Laczka János kun kapitányt idézi 1826-ból: „. . . a kunok közt nemtsak hire és nyoma vagyon (t.i. a bozának), hanem azt némellyek, kivált a szegényebbek még ma is készítik s élnek vele" — ennek alapanyaga azonban már a kukorica — fejezi be a szerző. Balassa Iván a kukoricáról szóló monográfiájában megemlíti a bozát, amelyik részben a Vajdasághoz, részben a kunokhoz kötődik.[156]

[146] Tolnai Vilmos 1908. 131—132.
[147] Tolnai Vilmos 1908. 131—132.; Bátky Zsigmond 1918. 28—30.; Rapaics Rajmund 1934. 69.; Paládi-Kovács Attila 1966. 71—84.
[148] *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország II.* 1891. 236. és Paládi-Kovács Attila 1966. 79.
[149] Bellon Tibor 1979. 53.
[150] Almásy Gy. 1903. 694.
[151] Golomb, L. 1959. 104.
[152] Jakuskin, I. V. 1950. 176—185.
[153] Rapaics Rajmund 1934. 69.
[154] SZMNA 1974. I./1. 288.
[155] Tolnai Vilmos 1908. 131—132.
[156] Tálasi István 1977. 237.; Balassa Iván 1960. 423—424.

Paládi-Kovács Attila Észak-Magyarországon gyűjtött adatai a cserfa megcsapolt levéről tudósítanak, amelyik az erdőn járó emberek itala, a neve: boza.[157]

Az utóbbi kivételével valamennyi adat liszttartalmú növényekből készült italra vonatkozik. Tanulságos Szabadfalvi József megállapítása, aki a liszttartalmú magvakból erjesztett söröket valamilyen földműves kultúrával hozza összefüggésbe, szemben a kumisszal, amelyik állattenyésztő kultúrát feltételez.[158]

Nem lenne teljes a bemutatásunk, hogyha nem szólanánk a kölesnek a néphitben betöltött szerepéről. Természetesen nem vállalkozhatunk az anyag összefoglalására. Példáink csupán utalhatnak erre a sokrétűségre.

Az Őrségben az volt az általános szokás, hogy a gabona vetésének a napján köleskását vittek reggelire a vetést végző gazdának, hogy majd a vetés is olyan sűrű legyen, mint a köles.[159] Göcsejben a lányok karácsonykor az éjféli misére menet zsebükbe kölest, kukoricaszemeket, tökmagot vagy hajdinát tettek. Azt a templomajtóban elszórták vagy a szenteltvíztartóba tették, hogy annyi kérőjük legyen, ahány az elszórt köles. Mások a legények csizmájába szórták a kölest, hogy szeressék és elvegyék őket.[160]

A vásárhelyi pusztán karácsony böjtjétől szilveszterig köleskásával szórták be a szoba földjét, hogy sok pénz legyen a háznál. Ezt a szerző inkább a primitív halottkultusz maradványának tartja, mint analógiás varázslásnak.[161] Tápén Luca napján a tyúkokat abroncsba szórt kölessel etették.[162] Bereg és Szatmár megyében Szent György nap (ápr. 24.) este kölessel kellett az istállót körülszórni, hogy a boszorkány ne tudjon bemenni.[163] Sok helyen a házat, telket kölessel hintették körül, mert addig senki nem viheti el a baromfi hasznát, míg minden szem kölest fel nem szedett.[164]

A tejvarázslással kapcsolatban is szerepet játszott a köles. Göcsejben a tejszűrőbe kölest tettek, azon keresztül öntötték a tejet. Hét ízben csinálták ezt meg, a kölest minden alkalommal a tűzbe dobták. Ezután a megrontó azt a kezét, amelyikkel a rontást végezte, nem használhatta.[165] Zagyvarékason a tehén ellése előtt visszakézből körülszórták köleskásával az állatot, hogy el ne vihessék a hasznát.[166] A matyóknál a megszületett kisborjút hintették be köleskásával, nehogy megrontsák vagy megverjék szemmel.[167]

A XVIII. századi boszorkányperekben Szeged vidékéről olvashatjuk, hogy a különböző praktikákban, így pl. a pénz visszaszerzésében vagy a gyógyításban a kölesnek vagy a szalmájának fontos szerepe volt.[168]

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a köles a magyar népnek is nagyon fontos táplálékul szolgáló növénye volt. Hántolás után emberi eledel gyanánt szolgált, kisebb mértékben állati takarmányként használták.

A köles az emberiség egyik legősibb termesztett kultúrnövénye, amelyiknek az őshazáját a kutatás Mongólia és Kina határvidékére teszi. Régészeti és művelődéstörténeti adatok egész sora bizonyítja a növény ősiségét. A neolitikumtól kezdve folyamatosan termesztették. A szlávoknál a növény ősiségére az is utal, hogy valamennyi nyelvben prosonak mondják.

[157] Paládi-Kovács Attila 1966. 71—84.
[158] Szabadfalvi József 1961. 120.
[159] Kardos László 1943. 60—67.
[160] Gönczi Ferenc 1914. 267—268.
[161] Bálint Sándor 1975. 445.
[162] Molnár Imre 1971. 392.
[163] Jakab József 1895. 410.; Domanovszky György 1936. 115.
[164] W. Dörfler F. 1895. 211.
[165] Gönczi Ferenc 1914. 616.
[166] Cs. Pócs Éva 1964. 223./1360.
[167] Istvánffy Gyula 1896. 369.
[168] Kovács János 1899. 37.; Bálint Sándor 1977. 130.

A köles szó nyelvünk ugor kori rétegéhez tartozik. Nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, földrajzi névi bizonyítékok egész sora mutatja, hogy a köles századunkig fontos növénye volt a magyarságnak. A táplálkozásban betöltött szerepét csak az utóbbi évtizedekben veszítette el. Kiszorította helyéből a tésztaféle, a kukorica és a rizs. Eltűnése összefüggésben van táplálkozási kultúránk átalakulásával.

Termesztésére jellemző, hogy bár szereti a jó minőségű földet, inkább azokon a helyeken vetették, amelyeket abban az évben másra már nem tudtak hasznosítani. A termesztése egész sor archaikus eljárást őrzött meg. Ilyen a föld kapálása vagy ásása, a kalász kinyövése vagy levágása, a szem kézzel történő kidörzsölése, illetve a sulyokkal, bottal való kiverése. Az állati erővel végzett szemnyerés, a nyomtatás is ennél a növénynél maradt meg legtovább.

A köles héjának az eltávolítása jellegzetes eszközön, a kölyün történt, amelyet úgy működtetett az ember, hogy a testsúlyát változtatta a tengelyen billenő hosszú gerendán. A másik eljárás a mozsárban történő hajalás volt.

A kölesből sokféle étel készült, elsősorban „öreg" ételek, de leveseket is főztek belőle. Töltelékanyagként káposztába, húrkába, gömböcbe és rétesbe is tették.

Kölesből készült a boza, ez a jellegzetes ízű, sörszerű ital. Használatát a XIII. században hazánkba beköltöző, nomád életformában élő kunok honosították meg és terjesztették el. Később névátvitellel bozának mondták a kukoricából készült sörféle italt, vagy a tölgyfa felfogott levét, amelyik az erdőn járó emberek itala volt.

A kölesnek a néphitben betöltött szerepe szintén a növény ősi termesztéséről győz meg bennünket. A varázscselekedetekben és praktikákban ennek a gabonafélének egyaránt nagy szerepe volt.

IRODALOM

Almásy Gy.
1903 *Vándorutam Ázsia szívébe.* Budapest

Andrásfalvy Bertalan
1972 *Néprajzi jellegzetességek az Észak-mecseki bányavidék gazdasági életéhez.* Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 107. Series Hist. 64. 123—167. Budapest
1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Szekszárd

Arany János
1962 *Összes költeményei I—III.* Budapest

Bakos J.—Fekete P.
1972 *Eger és Felnémet földrajzi nevei.* Eger

Balassa Iván
1960 *A magyar kukorica.* Budapest
1964 *Földművelés a Hegyközben.* Budapest

Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest

Bálint Sándor
1968 *A szegedi nép.* Budapest
1975 *Hiedelemvilág.* In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. 443—449. Békéscsaba
1976 *A szögedi nemzet* (A szegedi nagytáj népélete I.) Szeged
1977 *A szögedi nemzet* (A szegedi nagytáj népélete II.) Szeged

Ballagi Mór
1867—1873 *A magyar nyelv teljes szótára I—II.* Budapest

BALOGH István
1954 *Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században.* Ethnographia LXV. 441—457.
1969 *Hajdúság.* Budapest
BÁRCZI Géza
1941 *Magyar szójejtő szótár.* Budapest
BÁTKY Zsigmond
1918 *Kiveszőgabonaféléink (tönköly, köles, tatárka).* Földrajzi Közlemények XLVI. 23—35.
BELLON Tibor
1971 *Paraszti feljegyzések agrárnéprajzi tanulságai.* In: DANKÓ Imre (szerk.): Emlékkönyv a túrkevei múzeum fennállásának 20. évfordulójára. 167—177. Túrkeve
1973 *Karcag város gazdálkodása* (Földművelés). Szolnok
1979a *Nagykunság.* Budapest
1979b *Szeghalom paraszti gazdálkodása.* In: MIKLYA Jenő—SZABÓ Ferenc (szerk.): Szeghalom. (Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok.) 493—560. Szeghalom
BÖÖR László
1978 *Nagykőrös gazdasági és társadalmi viszonyai a két világháború között.* In: NOVÁK László (szerk.): Acta Musei de János Arany Nominati (A Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei.) I. 169—272. Nagykőrös
DE CANDOLLE, A.
1894 *Termesztett növényeink eredete.* Budapest
CANTEMIR, D.
1973 *Moldva leírása.* Bukarest
CHERNELHÁZI CHERNEL István
1899 *Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre.* I—II. Budapest
CSÜRY Bálint
1935 *Szamosháti szótár I—II.* Budapest
DOMANOVSZKY György
1936 *Beregmegyei babonák.* Ethnographia XLVII. 114—116.
DÖMÖTÖR Sándor
1960 *Őrség.* Budapest
W. DÖRFLER F.
1895 *Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben.* Ethnographia VI. 205—213.
ÉBNER Sándor
1927 *A Budapest-környéki községek népi kendermunkája és eszközei.* Néprajzi Értesítő XIX. 49—62.
FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Néprajzi monográfia. Budapest
FÉL Edit—HOFER Tamás
1961 *Az átányi gazdálkodás ágai.* Néprajzi Közlemények VI./2.
1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt.* Göttingen
GAÁL László
1978 *A magyar növénytermesztés múltja.* Budapest
GALGÓCZY Károly
1855 *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve I—IV.* Pest
GOLOMB, L.
1959 *Die Bodenkultur in Ost-Turkestan.* Freiburg
GÖNCZI Ferenc
1903 *A lükü és a fejfa Göcsejben.* Néprajzi Értesítő IV. 140—148.
1907 *Állatbetegségek elhárításai és gyógyításai a göcseji és hetési népnél.* Ethnographia XVII. 91—99.
1914 *Göcsej s kapcsolatos Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
GUNDA Béla
1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen
1966 *Ethnographica Carpatica.* Budapest
GYÖRFFY György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Budapest
GYÖRFFY István
1914 *A Feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete.* Budapest
1927 *Hajdúböszörmény települése.* Szeged

1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* Néprajzi Értesítő 1928. 1—46.
GYÖRFFY Lajos
1956 *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez.* (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása.) Szolnok
HERMANNS, M.
1949 *Die Nomaden von Tibet.* Wien
IKVAI Nándor
1966 *Föld alatti gabonatárolás Magyarországon.* Ethnographia LXXVII. 343—377.
1967 *Földművelés a Zempléni-hegység középső részén.* Műveltség és Hagyomány IX. Debrecen
1977 *Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között.* In: Börzsöny néprajza. Studia Comitatensia 5. Szentendre, 129—218.
ISTVÁNFFY Gyula
1896 *A borsodi matyó nép élete.* Ethnographia VII. 364—373.
INCZEFI Géza
1970 *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata.* (Makó környékének földrajzi nevei alapján.) Budapest
JAKAB József
1895 *Szatmármegyei babonák.* Ethnographia VI. 410—416.
JAKUSKIN, I. V.
1950 *Növénytermelés.* Budapest
KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest
KISS Géza
1952 *Ormánysági szótár.* Budapest
KISS Lajos
1961 *Régi Rétköz.* Budapest
KOVÁCS János
1899 *A kuruzsolás és varázsolás eszközei a szegedi boszorkányperekben.* Ethnographia X. 34—44.
KOZLOVA, K. I.
1964 *Etnografija narodov Polzsja.* Moszkva
LÁNG Géza
1957 *Növénytermesztés.* Budapest
LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái.* Budapest
A Magyarság Néprajza I—IV.
é. n. Budapest
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III.
1967—1976. Budapest
Magyarország helységnévtára.
1933 Budapest
MÁLYUSZ Elemér
1951—1958 *Zsigmond-kori oklevéltár I—II.* Budapest
MÁRKI Sándor
1892—1895 *Arad megye és Arad szabad királyi város története I—II.* Arad
MELIUS Péter
1979 *Herbárium.* Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól Bukarest
Mezőgazdasági Lexikon I—II.
1906 Szerk.: BEZERÉDJ Adorján és SZILASSY Zoltán. Budapest
Mezőgazdasági Lexikon I—II.
1958 Budapest
MOLNÁR Imre
1971 *Földművelés.* In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápé története és néprajza. 361—408. Tápé
MOÓR Elemér
1932 *A földműveléssel kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton.* Ethnographia XLIII. 158—162.
MOSZYŃSKI, K.
1967—1968 *Kultura Ludova Słowian I—III.* Warszawa
NAGY Gyula
1963 *Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán.* Néprajzi Közlemények VII./2. Budapest

Novák László
1977 *Gyoma település-néprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása.* In: Szabó Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. 505—574. Gyoma
Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország II.
1891 Pest
Paládi-Kovács Attila
1966 *A boza kultúrtörténeti hátteréhez.* Műveltség és Hagyomány VIII. 71—84.
Penavin Olga
1975 *Szlavóniai (kórógyi) szótár I—III.* Újvidék
Pesty Frigyes
1978 *Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából I. Jászkunság.* (Közzéteszi Bognár András) Kecskemét—Szolnok
1979 *Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából II. Külső-Szolnok.* (Közzéteszi Bognár András) *Kecskemét—Szolnok*
Pethe Ferenc
1805—1814 *Pallérozott mezei gazdaság I—III.* Béts, Sopron, Poson
Cs. Pócs Éva
1964 *Zagyvarékas néphite.* Néprajzi Közlemények IX. 1—291.
Poór János
1967 *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete* (1607—1620). Debrecen
Rapaics Rajmund
1934 *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története.* Budapest
Szaburova, L. M.—Toren, M. D.
1967 *Szisztemü zemlegyelija i szelszkohozjajsztvennüje kulturü u russzkih kresztyán v szeregyine XIX- nacsale XX. v.* In: Russzkie isztoriko-etnograficseszkij atlasz. Moszkva
Sebestyén Ádám
1976 *Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván.* Szekszárd
Cs. Sebestyén Károly
1934 *Milyen kenyeret ettek a honfoglaló magyarok?* Szegedi füzetek 158—169.
Sipos Zsigmond
1911 *Borzsova monográfiája.* Beregszász
Szabadfalvi József
1961 *A magyar mézsörkészítés.* Műveltség és Hagyomány III. 107—128.
Szabó István
1937 *Ugocsa megye.* Budapest
Szabó József
1973—1974 *Nagykónyi község földrajzi nevei.* Néprajz és nyelvtudomány XCII—XVIII. 197—220.
Szabó T. Attila
1945 *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.* Kolozsvár
Szabó László—Csalog Zsolt (szerk.)
1974 *Szolnok megye néprajzi atlasza.* Szolnok
Szinnyei József
1893 *Magyar tájszótár I—II.* Budapest
Szolnoky Lajos
1972 *Alakuló munkaeszközök* (A magyar népi kenderrost-megmunkálás.) Budapest
Szücs Mihály
1882 *Debrecen gazdasága.* In: Zelizy D. (szerk.): Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása. 555—637. Debrecen
Takács Lajos
1967 *A „rókafarkú köles" termesztése a Nyugat-Dunántúlon.* Agrártörténeti Szemle IX. 297—307.
1976 *Egy irtásfalu gazdálkodása.* Budapest
Tálasi István
1977 *Kiskunság.* Budapest
Timaffy László
Szigetközi krónika. h. n. é. n.
Tolnai Vilmos
1908 *Kölestermő Kunság.* Magyar Nyelv IV. 131—132.
Tormay Béla
1902 *Mezőgazdasági vezérfonál néptanítók számára.* Budapest

VAKARELSKI, Ch.
1969 *Bulgarische Volkskunde*. Berlin
VARGA Gyula
1973 *A mezőberényi paraszti gazdálkodás*. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Mezőberény története I—II. 227—262.
VAVILOV, N.
1934 *A termesztett növények eredete*. Budapest
WENZEL Gusztáv
1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest
WILSIE, C. P.
1969 *A termesztett növények alkalmazkodása és elterjedése a földön*. Budapest
ZSUKOVSZKIJ, P. M.
1950 *Kulturnüje rasztyenyijá i ih szorogyicsi*. Moszkva

Tibor Bellon

THE CULTIVATION OF MILLET IN HUNGARY AND ITS EASTERN PARALLELS

(Abstract)

Millet is one of the most ancient domesticated plants of mankind, its original home is supposed to be the borderland of China and Mongolia. A great number of archeological and historical data reveal the ancient origin of this plant. With the Slavic peoples its common term *proso* refers clearly to its ancient character.

The Hungarian term *köles* belongs to the Ugric layer of the Hungarian language. A great number of linguistic (etymological), toponynic, historical and geographical data bear evidence that up to our century millet was a most important cultivated plant of the Hungarians. Only in the latest decades did it loose its former role in traditional alimentation and was ousted by other kinds of farinaceous plants, by rice and maize. Its disappearance is connected with the overall change that took place in food habits.

Though it grows well in rich soil, millet was mainly sown in a part of the fields which could not have been used for any other plant that year. Its cultivation has preserved a number of archaic work process: the soil was often hacked or dug (not ploughed), at the harvest the ears were pulled out by hand or cut by a knive, the grain was rub out of the ears with hands, or threshed out with a beater. The cultivation of millet has preserved treading out of the grain with draught animals for the longest time.

Pearling was done with a special type of husker *kölyü*. It is a huge wooden mortar connected with a long beam which ends in the hammer of the mortar. The beam revolves around the axle and the mortar is worked by human power by changing one's position on the beam itself.

Millet was used for making many a kind of food. It was mainly used for making some „thick" pulpy food, but also for making soup. As a filling material it was also put in stuffed cabbage, in sausage made of chitterlings, in pork cheese and in strudel, too.

Millet was the basic material of a special fermented drink *boza* similar to ale. The preparation of this drink was introduced in Hungary by the Cumanians who came to Hungary in the 13th century. Later the term *boza* was used as the name of a fermented drink made from maize and also referred to the juice of oak trees which was gathered in pots and made a favoured drink of people who worked in the forest.

The role of millet in folk beliefs and all sorts of magic practices gives also evidence of its ancient character.

Péntek János—Szabó Attila

Az alakor (*Triticum monococcum L.*) Erdélyben

Általános megjegyzések

Az alakor vagy egyszemű búza a búza nemzetség legősibb termesztett faja. A vadalakort *(T. monococcum ssp. boeticum)* valahol Kis-Ázsia keleti részein több tízezer esztendővel ezelőtt is tápláléknövényként használhatták. A régészeti leletek alapján nyomon követhető a vad növény fokozatos háziasításának, ösztönös kiválogatásának, nemesítésének folyamata, majd fokozatos

1. táblázat. A búzanemzetség felosztása a kromoszómák száma és eredete (a genomrendszer) alapján. MÁNDY György, 1961 nyomán

Tagozat és ploidiaszint (kromoszóma szám)	Genom	Termesztett fajok	
		a szem toklászba zárt	a szem csupasz
„Alakorok" 2n = 14 n = 7 (diploid)	AA	*T. monococcum* (alakor v. egyszemű búza)	—
„Tönkék" 2n = 28 (tetraploid)	AABB	*T. dicoccon* (tönke v. kétszemű búza)	*T. durum* (kemény búza) *T. polonicum* (lengyel búza)
„Tönkölyök" 2n = 42 (hexaploid)	AABBDD	*T. spelta* (tönköly)	*T. aestivum* (közönséges búza) *T. sphaerococcum* (kerekszemű búza)

terjedése, vándorútja nyugat felé. Az ázsiai termékeny félhold területén kialakuló gabonatermesztéses gazdálkodás ősi búzafajaként elsőként kerül Európába. Az alakort követte a részben ebből a fajból kialakított kétszemű búza *(T. dicoccon)*, majd a legfejlettebb, hármas kereszteződés eredményeként kialakult, és általános termesztésben csak később elterjedt hexaploid búzák, azoknak a fajoknak a tájfajtái, amelyek ma a világ búzatermesztésének a döntő hányadát adják (l. az *1. táblázat*ot).

Az alakor tehát genetikailag (biológiailag), de gazdaság- és művelődéstörténetileg is a gabonatermesztésre alapozó európai mezőgazdaság egyik legősibb termesztett növényének tekinthető, és mint ilyen méltán érdemelte ki a néprajzkutatók, gazdaságtörténészek és nemesítők figyelmét. A kérdéskör

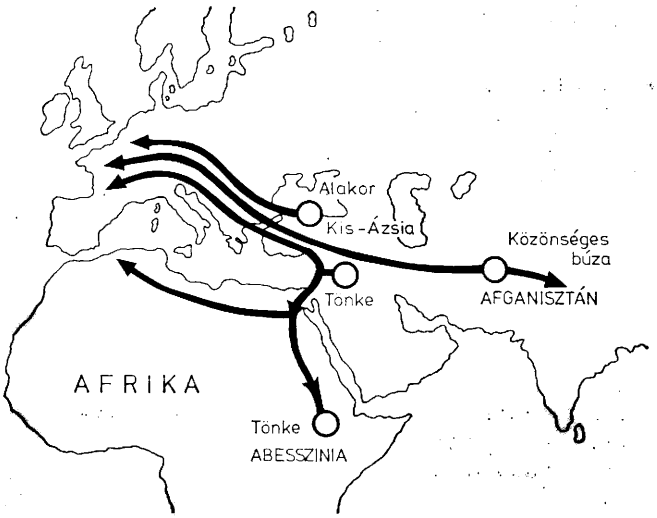

1. kép. A búzafajok vándorútja Ázsiából Európa felé (MÁNDY György, 1971. nyomán)

genetikai vonatkozásaival a mezőgazdasági és agrobotanikai szakirodalom részletesen foglalkozik.[1]

Kialakulási helyéről feltehetően ez a legősibb búzafaj indult el a vándornépek, kereskedő karaván málháival Európa felé (vö. *1. kép).* Tény az, hogy Belgium és Nyugat-Németország területén, akárcsak Magyarországon, az alakorleletek már a neolitkori telephelyekről előkerültek. HARTYÁNYI és NOVÁKI adatai jól tükrözik az alakorleletek számának fokozatos növekedését

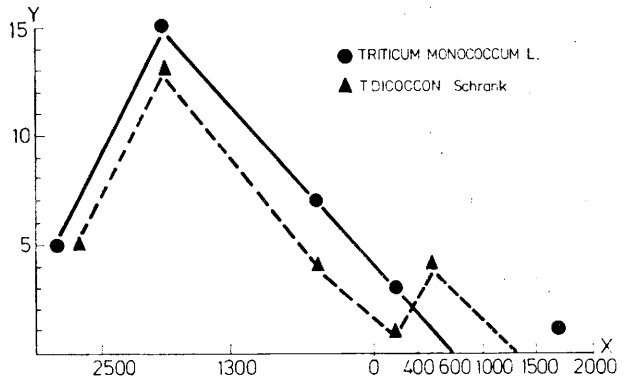

2. kép. A *T. monococcum* és a *T. dicoccon* termesztésének alakulása a Duna és Tisza alföldjén a történelmi időkben (HARTYÁNYI B. P.—NOVÁKI Gy. 1975. adatai alapján; X: évek időszámításunk előtt és időszámításunk szerint, Y: a leletek száma; vö. SZABÓ Attila, 1978.)

[1] Vö. többek között: CEAPOIU, N. 1972.; LELLEY János—MÁNDY György 1963.; MÁNDY György 1971.

a Pannon-medencében, majd az i. e. 2000-rel kezdődően az alakor fokozatos eltűnését az alföldi területekről, ahol ezt a viszonylag gyengén termő ősi gabonát a jobb termőképességű, evolúciósbiológiai szempontból fejlettebb közönséges búzák szorították ki.[2]

Jelenleg Európából az alakortermesztés jóformán teljesen eltűnt. A német alakort *(T. monococcum* var. *hornemanni)* Németország déli vidékein szórványosan termesztették, de a kérdés nemzetközi szakértője, H. KUCKUCK—S. BOROJEVIC 1956-os közleményére alapozva — csak a jugoszláviai termesztést tartja biztosnak Európában.[3] A Balkán félszigeten G. HAWKES, valamint S. SAKAMOTO szóbeli közlése szerint Görögországban félvad, illetőleg elvadult alakor is előfordul. A növény bulgáriai változatairól legutóbb G. STAIKOV, számolt be.[4] Tőlünk északra, Csehszlovákiából, Lengyelországból és a Szovjetunió területéről nem ismerünk az alakor jelenlegi termesztésére vonatkozó biztos adatokat, ismeretesek viszont a *T. dicoccon*nak az eltűnőben levő maradvány-kultúrái.[5]

Az alakor erdélyi termesztésére vonatkozó kutatások

Az alakor romániai termesztésére vonatkozó adatokat Al. BORZA összegezte 1945-ben román és francia nyelven is közzétett „botanikai és művelődéstörténeti" tanulmányában.[6] Ezt a mindmáig alapvető dolgozatot annak idején GUNDA Béla recenzálta az Ethnographiaban,[7] majd később, 1966-ban újabb adatok egész sorával bővítette, módosította a BORZÁTÓL megrajzolt képet.[8] Felhívta a figyelmet többek között arra, hogy Erdély délkeleti csücskéből is vannak történeti adataink az alakor termesztésére, meggyőzően bizonyította, hogy ezzel az archaikus búzafajjal együtt ősi kenyérsütési eszközök és eljárások is megőrződtek, új adatokkal világította meg az alakor századunkbeli háttérbe szorulását, és BÁRCZI Géza nyomán jelezte azt is, hogy a növényt jelölő szó eredete korántsem tekinthető tisztázottnak sem a román, sem a magyar nyelvben.

Azok az adatok, amelyekkel e dolgozat szerzői egészítik ki az alakor erdélyi történetére és jelenlegi helyzetére vonatkozó képet, többféle forrásból származnak. Kisebb részben közvetlen tapasztalatból, gyerekkori emlékből, hiszen egyikünk az ötvenes években még maga is látott alakorvetéseket a körösfői határban, sőt az alakor aratásában is részt vett. Lényegesen fontosabbak azonban azok a megfigyelések, tapasztalatok, amelyeket 1972-ben megkezdett népi növényismereti gyűjtésünk rendjén rögzítettünk.[9] Az első

[2] Vö. HARTYÁNYI B. P.—NOVÁKI Gy. 1975.; SZABÓ T. Attila 1640-es adatot jelez Nagyváradról (SZABÓ T. Attila 1962b, az *alakor* térképlapján), sőt a XVIII. század második felében is termesztik még a bihari síkságon (GUNDA Béla 1966. 329.). — A legújabb archeológiai leletek évenkénti összefoglalását l. SCHULTZE-MOTEL, J. 1974. 68; 1975. 198—199; 1976. 169; 1977. 79; 1978. 237; 1979. 354.

[3] KUCKUCK, H. 1970.

[4] STAIKOV, G. 1980.

[5] Vö. KÜHN, F. 1970.; MARKUS, M. 1975.; HAMMER, K. és mts. 1980.

[6] BORZA, Al. 1945.

[7] GUNDA Béla 1947.

[8] GUNDA Béla 1966. 306—309, 328—329.

[9] Vö. PÉNTEK János—SZABÓ T. E. Attila 1976.

szakaszban az egész Kalotaszeg területén végzett felmérés során a *T. monococcum*ra vonatkozó kérdés csupán egy volt a teljes kérdőív több, mint ezer kérdése közül. Menet közben aztán az alakort és más archaikus kultúrnövényeinket következetesebben, behatóbban figyeltük, a Kapus völgyében pedig erre vonatkozó speciális gyűjtést is végeztünk. A szakirodalomnak, valamint a terepen végzett gyűjtéseknek a mezőgazdasági vonatkozásait egyikünk ismételten feldolgozta agrobotanikusok számára, közölte a termesztés egykori és mai elterjedésére vonatkozó chorológiai térképeket, valamint a génerózió folyamatát szemléltető grafikonokat.[10] Al. Borza adatai és saját kalotaszegi gyűjtésünk nyomán figyelt fel az erdélyi alakortermesztésre Sadao Sakamoto, a kyotoi egyetem kutatócsoportjának egyik tagja.[11]

Az adatok feldolgozása közben szükségesnek láttuk, hogy az alakorra vonatkozó adalékokat több más, újabban megjelent vagy éppenséggel kéziratban levő forrásból is összegezzük, illetőleg legalább felhívjuk a figyelmet e források jól hasznosítható adataira. Ezek közül kétségtelenül az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *alakor*, illetőleg *alakor-* előtagú szócikkeinek adatai a legfontosabbak.[12] Nemcsak etimológiai, hanem néprajzi vonatkozásban is fontosak a román kölcsönszavakra vonatkozó tanulmányok, monográfiák, az alakor ugyanis mint feltételezett román kölcsönszó gazdag adatolással szerepel ezekben a munkákban.[13]

Bizonytalanságok az alakor terminus értelmezésében

Már Borza is részletesen kifejtette, milyen nagy a terminológiai bizonytalanság az alakor körül. Ennek több oka van. Az egyik az, hogy maguk a termesztők következetlenül nevezhették meg a különböző *Triticum* fajokat, sőt ezen belül az egyes tájfajtákat. Az általunk ismert névanyagban gyakran nemcsak az alakor azonosítása problematikus, hanem még inkább a *T. spelta* és a *T. dicoccon* fajoké. Ez nem csupán a tapasztalat, a biztos ismeret hiányának, illetőleg az ismeretek halványulásának lehet a következménye, hanem annak, hogy az esetek többségében a kenyérgabona is kevert volt, nem is szólva a takarmánygabonákról. Teljesen érthető aztán, hogy egy-egy ilyen gabona- vagy takarmánykeveréket egyetlen (jellemző vagy kevésbé jellemző) összetevő nevével jelöljenek. Ez megteremti a lehetőségét egy metonimikus jelentésváltozásnak, amikor a rész neve jelöli az egészet. Máskor pedig egyik vagy másik növényfajjal (pl. a *Hordeum distichon*nal) való hasonlóság vezet el species pro specie típusú metaforikus jelentésváltozáshoz. A másik nehézséget az okozza, hogy a nevek lejegyzői szintén tévedhettek (valószínűleg még gyakrabban, mint a termesztők) az egyes fajok azonosításában, az er-

[10] Szabó Attila 1978., 1980. — A Nagykapus körzetében önkéntes gyűjtők bevonásával készült felmérés eredményeiről megjelent egy, a nagyközönségnek szóló tájékoztatás is: Szabó Attila—Márton Anna 1980.

[11] Vö. Sakamoto, S. 1980.

[12] Szabó T. Attila 1976. 203—204. A történeti adatokat a továbbiakban innen idézzük.

[13] Vö. Szabó T. Attila 1960.; 1962a, b; Bakos Ferenc 1971.; Zsemlyei János 1974.; Márton Gyula—Péntek János—Vöő István 1977. — A TESz, valamint az Új Magyar Tájszótár és a Néprajzi Lexikon természetesen szintén foglalkozik az alakorral.

délyi növény ugyanis morfológiailag változatos, egészen kis kalászú és nagy kalászú alakor tájfajták is előfordultak.[14]

Borza azzal valószínűsíti az alakor *'T. monococcum'* jelentését, hogy valószínűtlennek tartja a *T. spelta* meglétét Románia területén, és a *T. dicoccon* jelentőségét is elhanyagolhatónak tartja.[15]

A magyar nyelvben — a régi nyelvben és a nyelvjárásokban is — az alakor jelentése viszonylag egyértelműen *'T. monococcum'*, és csak annyiban kell fenntartással élnünk a történeti adatokat illetően, amennyiben a tévedés lehetőségével mindig számolni kell. Azt, hogy a *T. monococcum* megvolt, és napjainkig fennmaradt, ásatási leletek igazolják, illetőleg a XX. századi helyszíni kutatások. A *T. monococcum* nevének a *T. speltá*val és a *T. dicoccon*nal való átfedése azért valószínűtlen, mert a történeti források felsorolásban több ízben is egymás mellett, nyilván mint külön gabonát szerepeltetik az alakort és a tönkölyt: *„Alakor met. 77 Zab met. 83. Fejér tőnkölly . . . zabos met. 5. Veres tőnkölly met. 4 . . .*" (1753: Mezőőr, Kolozs m.). Az ilyen, szinte tucatjával idézhető kontextusok már eleve kizárják mind a szinonimitás lehetőségét, mind a poliszémiát. Mai helyszíni gyűjtéseinken is külön növényként említik a *tönkölyt (tönkőt* néha) és az alakort. A tönköly a harmincas években tűnt el, ezért ennek az azonosítása még problematikusabb, mint az alakoré. És mi lehetett a forrásokban említett *fehér* és *veres tönköly?* Valóban hitelt kell adnunk Borzának, aki szerint a *T. spelta* ismeretlen és a *T. dicoccon*ra sincsenek adataink? Hogyan értelmezhető a régebbi botanikai munkákban és szótárakban szereplő *fehér* és *piros alakor?* Valószínűleg ebben a Benkő József megkülönböztetését kell elfogadnunk: *„trit. monococcum, Sive Zea briza, (Fejér Alakor) & Sive Zea dicoccos, (Piros Alakor) passim seruntur, sed raro in Siculia"*[16]; *„Fejér Alakor, Triticum monococcum r. Alák"*.[17] Az alakor tehát általában *T. monococcum* jelentésű, néha a régiségben jelöli a *T. dicoccont* is, a megkülönböztető jelző ebben az esetben a *fehér*, illetőleg a *piros* vagy *veres*. Lehet, hogy ezek a megkülönböztető jelzők éppen Benkőtől származnak, a későbbi szerzők (Veszelszki, Kassai) a piros alakort *T. speltaként* értelmezik. Véleményünk szerint az erdélyi okleveles anyagból előkerült alakor adatok a *T. monococcum*ra vonatkoznak, ritkábban esetleg a *T. dicoccon*ra is, a tönköly pedig a *T. speltált* jelöli (így említi a múlt században Milotai is vö. Milotai 1838—1839. I. 147—148.). Az említett megkülönböztető jelzőket az magyarázza, hogy a tönke *(T. dicoccon)* hasonló az alakorhoz *(T. monococcum)*, tőle azonban nemcsak a kalászkákban levő szemek számában tér el (és ez kevésbé feltűnő jelleg), hanem a levél fülecskéinek és részben a kalászkáknak a pirosas elszíneződésével is. Az alakor és a tönköly viszonya mindenesetre további vizsgálatokat igényel, és ehhez remélhetőleg újabb támpontot adnak majd az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár további kötetei.

[14] Jellemző például, hogy még az egyetemi herbáriumban is előfordul, hogy az eredetileg tévesen *T. speltá*nak minősített növényt utólag kellett *T. monococcum*ra korrigálni.

[15] Borza, Al. 1945. 108, 110.

[16] Benkő József 1778. I. 113.

[17] Benkő József 1783. II. 409.

Az alakor szó etimológiája

A Gunda Bélától is több (általában kétnyelvű) pontról jelzett *alak* névváltozat kétségtelenül román eredetű. Az *alakor* és a román *alac* viszonya azonban már korántsem egyértelmű. Meyer—Lübke[18] és néhány más romanista (köztük Tamás Lajos, bár ő az etimológia nehézségeire is utal)[19] a román szót származtatja a magyarból, ugyancsak a magyar szóra utal a *Dicţionarul Limbii Române Moderne* című szótár. Más szerzők a magyar szót tekintik román eredetűnek.[20] A TESz vitatott eredetűnek tartja, és két hipotézist fogalmaz meg, de — mint a továbbiakban jelezni fogjuk — mindkettőnek vannak vitatható pontjai.

Az egyik az, hogy román eredetű a szó. Ebben az esetben kétféleképpen magyarázható az átvétel, de egyik magyarázat sem teljesen meggyőző. Az egyik szerint a végartikulusos *alacul* került volna át a magyarba (ezt támogatnák a régi nyelvből és a nyelvjárásokból itt-ott felbukkanó *alakol* alakváltozatok). Ebben az esetben a szóvégi *-l* a magyarban elhasonulással vált volna *-r*-ré. Ennek a magyarázatnak az a gyengéje, hogy más, szintén végartikulussal bekerült román eredetű szavak hangtanilag másképpen illeszkedtek: *-uj* vagy *-u* végűekké váltak. Az is kérdésessé teszi ezt az etimológiát, hogy a beszélt nyelvben a végartikulusos forma nem *alacul*, hanem *alacu*, hiányzik tehát az a szóvégi *-l*, amely elhasonulással *-r*-ré válhatott volna a magyarban.[21] A második magyarázat egy feltételezett többes számú **alacuri* formából indul ki. Ezt el is lehetne fogadni etimonként, mivel a román nyelvben gyakoribb a gabonafélék (és általában a növények) nevének többes számú alakja, erre a többes számú formára azonban nincs biztos adatunk (a román akadémiai nagyszótár szerint *alace* az *alac* többes száma). Egyébként is ez a többes számú formából való kiindulás az etimológia szempontjából kétes értékű, ugyanis ennek alapján inkább igazolható a román terminus magyar eredete: a román beszélők érezték többes számú formának a magyarból átvett *alakor*t, és ebből vonták el az egyes számú *alac*ot.

Ezek miatt a problémák miatt a TESz. megfogalmazza azt a Bárczitól eredő feltevést is, hogy mind a román, mind a magyar terminus ugyanabból a közös, de ismeretlen forrásból származik, sőt az sem egészen kizárt, hogy a román szónál a magyar volt a közvetítő nyelv.

Az alakor erdélyi elterjedése

Az alakorral foglalkozó korábbi tanulmányok is jelezték az *alakor* szó XV. századi megjelenését az OklSz. alapján. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár ezt az adatot — meggyőző érveléssel — 1450 körüli időre teszi 'alakorszem' jelentésben, és ugyanebből az időből, 1453-ból idéz egy személynévi adatot:

[18] Meyer-Lübke, W. 1935.

[19] Tamás Lajos 1966.

[20] Több-kevesebb fenntartással így tárgyalja a szót: Szabó T. Attila 1962b; Bakos Ferenc 1971.; Zsemlyei János 1974.; Márton Gyula—Péntek János—Vöő István 1977.

[21] Erre nézve l. Zsemlyei János 1969.; Bakos Ferenc 1970. Bakos XIV. századi helynevek alapján feltételezi, hogy ebben a korban a beszélt nyelvben is *-ul* volt a végartikulusos forma.

Mathia Alakar dictus. Az előbbi a Torda megyei Aranyosegres és Indal területéhez köthető, az utóbbi Szásznádashoz. A XVI. századból további adatokat idéz a szótár: 1522-ből (Besztercéről), 1585-ből és 1587-ből Kolozsvárról, szintén 1587-ből a Beszterce—Naszód megyei Galacról. A XVII. századbeli adatok tovább tágítják annak a területnek a határait, ahol biztosan számolhatunk alakortermesztéssel. Ilyen helységnevek jelentkeznek, mint Marosillye, Kiskede, Marosvásárhely, Gyalakuta, Újszékely, Küküllővár, Drassó, Nagyalmás-

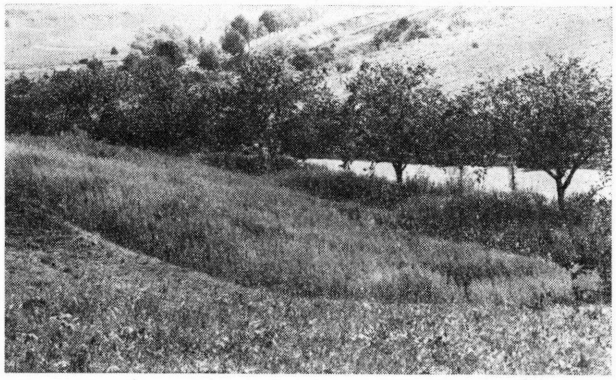

3. kép. Magányos alakorkalászok zabvetésben — egy többezer éves termesztés utolsó hírmondói (Kiskapus, Borszékfű, 1980 augusztusa, Szabó Attila felvétele)

Még szélesebb és átfogóbb növényföldrajzi képet nyújtanak a XVIII. századi adatok, amelyek a következő helyekről valók: Oláhkocsárd, Szecsel, Buzd, Szilágycseh, Abosfalva, Ajton, Széplak, Dés, Nagyalmás, Szamosfalva, Holtmaros, Nagyida, Nagybarcsa. A XIX. századi adatokkal aztán még tovább bővül ez a kép.

A történeti adatokat egyébként Szabó T. Attila egy korábbi tanulmányában térképre is vetítette,[22] és ez a térkép azt a Gunda Bélától is hangoztatott véleményt igazolja,[23] hogy az alakor Erdély délkeleti részén is megvolt (Kézdivásárhelyen), a nyugati részről Nagyváradról vannak adatok (1640-ből), északon Szilágy megye több pontjáról, délen pedig Dévából. Az azonban kétségtelen, legalábbis az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár alapján, hogy a levéltári források leggyakrabban Kolozs, Kis-Küküllő, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Alsó-Fehér és Hunyad megyéből jelzik az alakor egykori meglétét.

A történeti anyagban nemcsak a szóra vonatkozó adatok viszonylagos bősége, jelentésgazdagsága, korai megjelenése utal a növény fontosságára, hanem a terminus nyelvi aktivitása is, amit elsősorban a gazdag szócsalád, a vele alkotott összetételek nagy száma bizonyít. Így az *alakor* mellett a szótörténeti tárban önálló címszóként szerepel az *alakorasztag*, *alakorasztagocska*, *alakordézma*, *alakorföld*, *alakorliszt*, *alakorszalma*, *alakorvetés* (egyelőre, a tár I. kötetéből csak az *alakor-* előtagú összetételeket lehet számbavenni). Sőt a szó tulajdonnévvé válása is ugyanezt igazolja, mint a már említett XV. századi

[22] Szabó T. Attila 1962b.
[23] Gunda Béla 1966. 329.

személynévben és egy XVIII. századi földrajzi név esetében (*Alakor földön*, 1779-ből Nyárádszentannáról).

Friedrich Krausznak az erdélyi alakortermesztés egyik régi központjából, Beszterce vidékéről készült etnobotanikai feldolgozásában[24] a *T. spelta* (Dinkel, Spelz) alá besorolt német népi (szász) terminusok: *Ualänk*, *Oalink*, *Âlenk*, *Uarlənk* kétségtelenül szintén a *T. monococcum*ra vonatkoznak. A következő pontokról jelzi ezt a terminust: Aldorf, Alsó- és Felsőidecs, Aranyosmóric, Arina, Árokalja, Aszúbeszterce, Bátos, Besenyő, Beszterce, Bilak, Budák, Csépán, Dedrád, Dipse, Felsőszászújfalu, Ják, Kerlés, Királynémeti, Kisdemeter, Kisfehéregyház, Kiszsolna, Kolozsnagyida, Kusma, Ludvég, Malomárka, Nagydemeter, Nagysajó, Lekence, Óvárhely, Paszmos, Petele, Petrás, Pinták, Sajómagyaros, Szászrégen, Szásztörpény, Szépnyir, Szászszentjakab, Tacs, Teke, Vajola.

Gunda Béla említett tanulmányában Erdély több pontján jelzi az alakor XX. századi meglétét, termesztését, felhasználását, illetőleg eltűnését. A tőle említett falvak a következők: Ajton, Györgyfalva, Berkenyes, Mezőkeszü, Magyarpalatka, Szék, Nagysolymos, Inaktelke, Magyarléta, Havasasszonyfalva, Románléta, Alsófüle, Mészkő, Magyarpeterd, Románpeterd, Csürülye, Berkes.[25]

Saját gyűjtésünk szerint Kalotaszeg minden pontján ismerik az alakort, a magyarok és a románok egyaránt: magyar neve *alakor* (ritkán *alakol*), románul: *alác*. Zsemlyei ugyanezt jelzi a Kis-Szamos mentéről (ott, az *a*-zó falvakban *alakar* névváltozata is van).[26]

Napjainkig fennmaradt alakortermesztésről három pontról tudunk: a kalotaszegi Nagykapusról (és a környező falvakból, 1978-ig), Székről (1980-ban) és a Fehér megyei Remetéről (1977-ben). Az eltűnési folyamatot, illetőleg a mai helyzetet a továbbiakban részletesebben tárgyaljuk.

Az alakor termesztési tulajdonságai

Az alakor egynyári (tavaszi vetésű) vagy áttelelő (ősszel is vethető) gabona. 60—125 cm magas, szára merev, színe általában sárgászöld. Kalászai kicsik (legfeljebb 6 cm hosszúak), mindig mereven felállnak (nem bókolók), oldalról erősen lapítottak, a kalászban a kalászkák kétoldalúan, tömötten állnak, minden kalászkában csak egy szemtermés fejlődik ki. A termés nem hull ki a toklászok közül, a szemet csak őrléssel vagy pörköléssel lehet a „pelyvától" megszabadítani. Ez lehet az egyik oka annak, hogy az ókori gabonalelőhelyekről általában pörkölt alakorszemek kerültek elő.[27] Vannak figyelemre méltóan előnyös tulajdonságai: a legfontosabb talán az, hogy hatalmas az életereje. A legmostohább körülmények között, tápanyagszegény, gyomos talajon is megterem, rugalmas szalmáját nem döntik meg a viharos szelek, ellenáll a pusztító gombabetegségeknek, búzaüszögnek, gabonarozsdának, lisztharmatnak. Havasi körülmények között különösképpen jól érvényesülő tulajdonság fagyállósága, dőlésállósága és a frissen feltört gyepterületeken a gyomfajokat és vadnövényeket is legyűrő nagy versenyképessége.

[24] Krauss, Fr. 1943. 568.
[25] Gunda Béla 1966. 307—309.
[26] Zsemlyei János 1974.
[27] Megjegyzendő azonban, hogy saját nagykapusi és széki gyűjtésünkből előkerültek a cséplés során jórészt kipergő szemeket tartalmazó alakorpróbák is.

4. kép. Alakorkalászok zabvetésben. Kiskapus, Borszékfű, 1980. augusztus

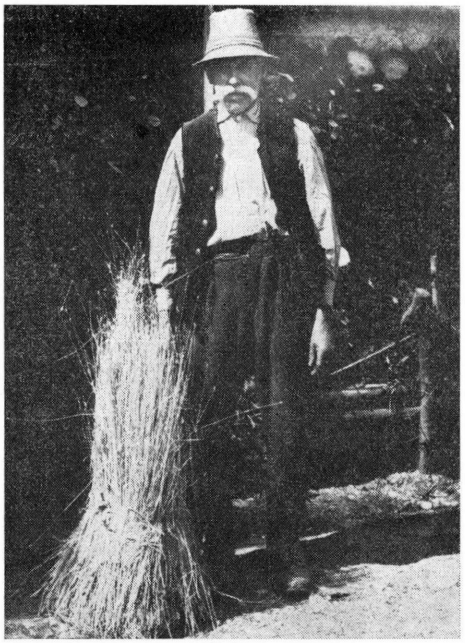

5. kép. Szalmakalapnak szánt alakorszalmából kötött kéve (Dániel Márton, Szék, 1980. szeptember eleje)

A történeti adatok és a frissebb gyűjtések egyöntetűen igazolják, hogy a hagyományos erdélyi (különösképpen domb- és hegyvidéki) földművelés éppen ezek miatt az előnyös tulajdonságai miatt őrizte meg az alakort. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban például ilyen szövegek utalnak az alakornak a talajjal szembeni igénytelenségére: „*A felső Kapusnál valo északos Zab vagy Alakor Főld*" (1737: Nagyida, Kolozs m.); „*a Szereturabéli Táblámnak keleti részébe a Zōldelō részeig egészen Szivájgoson számlodva vetettem Rosot 18½ Véka . . . Az Új irtásomba November 6n alakolt 8 Véka . . .*" (1843: Magyarköblös, Szolnok-Doboka m.). Saját remetei gyűjtésünk tapasztalatai szerint és az előbbi történeti adat alapján valószínűsíteni lehet azt a feltevést, hogy többé-kevésbé általános gyakorlat volt a frissen irtott és feltört földbe az első években alakort vetni.

Zsemlyei a Kis-Szamos menti falvakban ilyen mondatokat jegyzett le az alakorral kapcsolatban: „*A gyenge födegben is jól termett*" (Gyalu), „*Régen a gyenge födegben it nálunk felé alakart vetettünk*" (Szék), s magunk is hasonló véleményt rögzítettünk Vistán, Inaktelkén, Jákótelkén, Románbikalon. Többen említették azt a még ellenőrzésre szoruló tapasztalatot is, hogy az alakor rontja a talaj termőképességét, ezért sem vetették jó földbe.

Hasonlóan előnyös tulajdonsága, hogy ősszel és tavasszal egyaránt vethető. Általában inkább ősszel vetették: „*Őszi vetések: Buza vetés Sax Cub 276.* || *2. Ross vetés Sax Cub 25.* || *2. Alakar*" (1689: Marosillye). Ha esős volt az ősz, vagy korán állt be a fagy, tavaszra marad az alakor vetése, mint a szótörténeti tár egyik adalékában olvasható: „*azon etzaka el fagjot a*

föld és már tavaszra marad az Alakor vetés" (1803: Ádámos, Kis-Küküllő m.). Sőt még az is előfordulhatott, hogy januárban került sor a vetésre. 1640 januárjában jegyzi fel naplójába Haller Gábor a következőket: „*Ebben az egész holnapban mind lágy idők voltak, sokan vetettenek is, én is Gyalakután alakort*". Küküllővárról meg *Tavaz alakar*ról (azaz tavasszal elvetett alakorról) van adat 1690-ből. Az alakoron kívül aligha találhatni más gabonafélét, amelynek vetési idejét a következőképpen jelölné ugyanaz a forrás: „*Apr(ilis) 19n A domba aji táblába alakolt 15 Véka . . . A butsba Sept 25n alakolt Circiter 16 Véka*" (1844: Magyarköblös, Szolnok-Doboka m.).

Érdekes módon ugyanez a tulajdonsága tette lehetővé, hogy a szövetkezetesítés után is megmaradjon a háztájiként kiosztott területeken. Ezek a területek, például Széken vagy máshol is, kizárólag tavaszi vetésűek, így a korábban inkább őszi vetésű alakor teljesen tavaszivá vált, bár — mint széki adatközlőink megjegyezték — a termőképessége így alacsonyabb.

A növény kicsi kalásza miatt a terméshozam viszonylag alacsony. Hogy pontosan mennyit termett egyik vagy másik évben, azt nehéz megállapítani egy mai, az emlékezetből rekonstruáló felméréssel, és még nehezebb becslést végezni a történeti adatok alapján. Bizonyára túlzó Boldizsár György széki adatközlőnek az adata, miszerint volt olyan év, hogy 40 mázsa alakort csépelt mintegy 2 ha szántóföldről. Dániel Márton szerint holdanként 7—800 kg volt a termés. Kispetriben úgy tájékoztattak bennünket, hogy 2 véka elvetett magból 20—30 vékányit csépeltek. Ez semmiképpen nem túlzás, hiszen Milotai is azt írja, hogy „jó termésben megad egy mag 10 15 20 magot is" (Milotai 1838—1839. I. 148). Idézünk néhány idevonatkozó adatot az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból is, ezekből a gyakorlott gazdaságtörténész levonhat bizonyos következtetéseket mind a terméshozamra, mind pedig arra, hogy milyen arányban szerepel az alakor a többi kenyérgabonához, illetőleg takarmánygabonához viszonyítva: „*Vetettem harom keobeol es hat veka Alakortth melÿbeol leott kal. 140. Ezt Chÿepeltettem el Melÿbeol leotth Cub. 29 . . . Vetettem egy keobol Teonkeolt Melÿbeol leotth Kal.: 46*" (1587: Kolozsvár)-„*Egerbegyen . . . Az Alakorjak, és Zabjakbol pedig kőzép szerű termést kaptanak . . . Őrkén . . . a Zabjak, s alakorjak a Szénabéli terméssel együt ő nékiek középszerű termest hosztanak, mivel mind a rozsnak, mind p(edi)g a Zabnak s alakornak kalangyai 2, 2 vékát eresztel*" (1805: Torda); „*Alakor 21 Kalangya . . . el tsipeltetvén eresztet elejit 20 vékát másodját pedig 2½*" (1781: Abosfalva, Kis-Küküllő m.); „*A' Gabonásb(an) vagjon Ros metr. 255. Ros utóly Metr. 5½ Tōrōk buza Met. 138. Tavasz buza Met. 15. Zab Met. 61 Alakor Met. 11. Borsai őszbuza Met. 44. Kōles Met. 11. Haritska Metr. 6½. Tatárka fél véka Met. ½*" (1745: Enyedszentkirály, Alsó-Fehér m.).

Az alakor hasznosítása

Az alakor magvait, lisztjét elsősorban takarmánynak használták a hagyományos állattartásban, ritkábban azonban emberi eledelként is, hiszen szemtermése tápláló, szárazsúlyra számított százalékos fehérjetartalma a legmagasabb valamennyi búza között. A jobbágyok alakorból is dézsmát fizettek uruknak, akárcsak búzából vagy más gabonából: „*Buzábul, rosbul, zabbul, árpábul, alakorbul dézmával tartoznak az dominus terrestrisnek*" (1658: Diósad, Szilágy m.).

Ez azonban önmagában még nem utal közvetlenül a felhasználási módra, sőt a történeti anyag meglepően szűkszavú, legalábbis a kenyérgabonaként való említés tekintetében. Ezért van különös értéke annak, hogy GUNDA Béla több ponton kimutatta az alakorkenyér egykori meglétét, és azt, hogy ősi lepényfélét, pogácsát is sütöttek belőle.[28] ZSEMLYEI Gyaluban, Magyarlónán, Szászfenesen, Kidén és Kolozson gyűjtött az alakorkenyérre vonatkozó adatokat: *„A roskenyérre hasonlít a kënyere"* (Kolozs); *„Hát vot ojan szegén, aki sütött, . . . aki ett alakorkenyeret. Csak elég gyenge volt, ne monygyam, hogy rosz vot, mer gyenge"* (Szászfenes). Mi is rátaláltunk az alakorkenyér nyomára: elsősorban a Nádas mentén (Kisbácsban, Bogártelkén), de Zsobokon és Románnádason is említették, hogy búzaliszttel keverték az alakorlisztet, miután alaposan megtisztították a pelyvától. Egyik bogártelki adatközlőnk szerint kását is készítettek belőle, bár ez a bizonytalan emlék talán a GUNDÁtól említett alakorlepénnyel hozható kapcsolatba.

Az alakorabrakot különösen a disznók, a lovak és a juhok takarmányozásában értékelték nagyra magas és értékes fehérjetartalma miatt. A történeti adatok is elsősorban erre a hasznosítási módra utalnak: *„Alakor lisztet rostált a hizo sertések számokra 1 gyalog Nap szám"* (1843: Hunyad m.); *„A Malatzas katzaknak két hétig mig a Malatzak kevesset nöttek 4 v(éka) Alakor"* (1834: Hosszúaszó, Kis-Küküllő m.); *„a Tekintetes Ur lovai negy napok alatt itt és SzPeteren Consumáltak alakort 4 véka"* (1827: Budatelke, Kolozs m.). Amint a gyakorlati tapasztalatokat összegező MILOTAI írja: „sertés tartásra szemű, hízlalásra megőrölve, öszve-vagdalt tökre, krumplira, vagy répára hintve, vagy híg pálinka moslékba keverve, hatalmas hízlaló (MILOTAI 1838—1839. I. 148).

ZSEMLYEI Kis-Szamos menti és saját kalotaszegi gyűjtésünk szerint az utóbbi évtizedekben is ez volt az alakor alapvető felhasználása: *„Aszt attuk a a disznonak: vegyitettünk belé egy kis töröbúzát, s akkor megöröltük a malomba, s ebböl tartottunk disznokat"* (Szék). A székiek szerint az alakorral tartott disznó jól gyarapodik súlyban, de nem válik zsírossá. Szarvasmarhának csak a daráját, lisztjét adják.

6. kép. Közönséges búzából kötött durvább fonatú és alakorszalmából készült finomabb fonatú szalmakalap Sipos Sándornál Széken, 1980 szeptemberében

[28] GUNDA Béla 1966. 307—309.

Az alakor szalmáját nem sokra értékelték: takarmányozásra nem lehetett használni, legfeljebb „inségtakarmányként", amikor már a búzaszalma is elfogyott: „*Az Alakor szalmát pedig senki meg nem veszi nállunk* — panaszolják 1804-ben a Kis-Küküllő megyei ádámosiak —, *sőt a Buza szalmát sem keresi senki itt nállunk, ha tsak Martzus* (azaz: március) *meg nem szorittya a kostot*". Egy magyarlónai adatközlő szerint: „*Jó éles szalmájo vot, még a marha se ette meg*". Inkább csak almoztak vele, néha a szalmazsákot is ezzel töltötték.

Annál többre értékelték szép színű, vékony, erős szalmáját a szalmakalapkészítők: a kalotaszegi Jákótelkén, Nyárszón, Körösfőn, Zsobokon, Gesztrágyon, Gyaluban, a mezőségi Visán és Széken mindenütt ismeretes ez a felhasználási mód: „*A szalmája jó vot kalapot kötni belölle*" (Gyalu). Sőt Széken például az alakornak ez a legértéktelenebb része, a szalmája vált a legértékesebbé napjainkra, és csak emiatt vetik a háztáji parcellákon.

Az alakor háttérbe szorulása

„Az adatok kétségkívül bizonyítják, hogy az alakor az erdélyi magyarságnál és románságnál kiveszőben levő gabonafelé" — állapítja meg joggal Gunda Béla.[29] Gyűjtésünk első szakasza után, 1975-ben magunk is arra az eredményre jutottunk, hogy az alakor Kalotaszeg területéről 1920 és 1970 között teljesen eltűnt. Grafikusan is ábrázolni lehetett azt a folyamatot, amelyet a biológiai szakirodalom „génerózió" névvel jelöl. Ez a folyamat akkor indul meg, ha változó körülmények hatására egy faj egyre kevésbé szaporodik, illetőleg ha mint termesztett növényt egyre kevésbé szaporítják, kevesebb magot hoz, tehát mind vékonyodik a faj génjeinek a részesedése a területen termő, saját génkészletüket erőteljesen újratermelő fajokhoz viszonyítva.

Kutatási területünkön a mezőgazdasági termékek cseréjének két központja van: Bánffyhunyad és Gyalu. Az itteni piacokon adták-vették az alakort is, innen sugárzott ki minden irányba. Az egyes falvakban nem volt egyforma iránta az érdeklődés: elsősorban Zsobokot és Nagykapust tartották számon alakortermesztő központként, nem véletlen tehát, hogy nekünk is Zsobokon sikerült még magot találni 1975-ben. Igaz, ezt már évek óta a padláson őrizték, így a magvak megfüstölődtek, életképtelenné váltak.

Nagykapuson és Kiskapuson még 1978-ban is volt alakorvetés. Legkorábban, még az I. világháború idején Bogártelkén tűnt el, a harmincas években a Nádas mente több más falujában is (Kisbács, Szucság, Méra), 1950 előtt Kispetriből és Magyarvalkóról. Az eltűnési folyamat 1955 és 1960 között, a szövetkezetesítéssel egy időben és annak hatására gyorsult fel.

Utólag, a Nagykapus körzetében végzett alaposabb felmérés nyomán módosítanunk kellett korábbi megállapításunkat: az alakor még nem tűnt el teljesen a területről. Vetésterülete jelentős mértékben lecsökkent, és a legtöbb esetben csupán egyik összetevője valamely takarmánykeveréknek, vagy éppen gyomnövénye más gabonának.

1977-ben egy nagykapusi születésű mezőgazdász hallgató, Török Dani Márton juttatott el hozzánk nagyobb adag alakorpróbát, majd 1978-ban egy kirándulás alkalmával véletlenül sikerült egy eldugott, rossz földű, magángazdálkodó által művelt parcella tarlóján néhány friss alakorkalászra bukkan-

[29] Gunda Béla 1966. 309.

ni. Ezeken a nyomokon elindulva szerveztünk alaposabb felmérést Márton Anna nagykapusi tanárnő segítségével. Ennek az volt a célja, hogy a lehető legpontosabban megismerjük az alakortermesztés helyzetét az iskola körzetéhez tartozó öt faluban. Ily módon több, mint hetven különböző mennyiségű, minőségű és

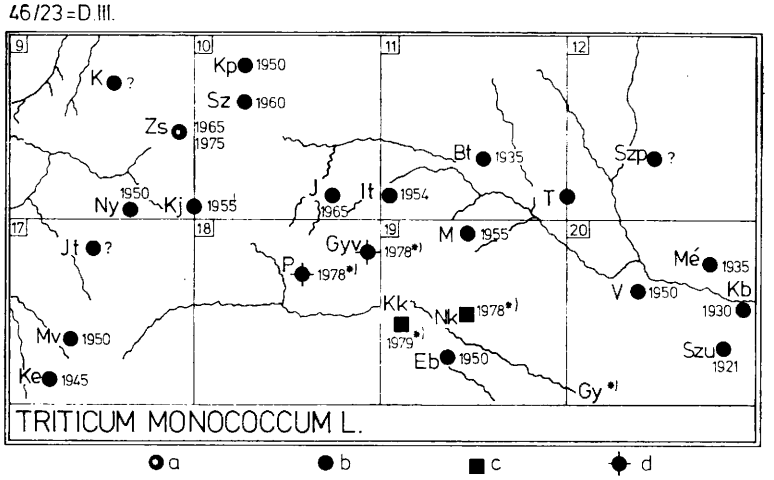

7. kép. Az alakor visszaszorulásának folyamata Kalotaszegen (Szabó Attila, 1980; a jelek és a rövidítések feloldása: a: magpróba is előkerült; b: csak az emlékezet őrzi a termesztést; c: 1978-ban még termesztettek alakort; d: 1978-ban a vásárról szereztek be alakort. A jelek mellé írt évszám az utolsó termesztés éve. A csillaggal jelzett pontok a gyalui piaccal álltak kapcsolatban. Bt: Bogártelke, Eb: Egerbegy, Gy: Gyalu, Gyv: Gyerővásárhely, It: Inaktelke, J: Jegenye, Jt: Jákótelke, K: Ketesd, Kb: Kisbács, Ke: Kelecel, Kf: Körösfő, Kk: Kiskapus, Kp: Kispetri, M: Mákó, Mé: Méra, Mv: Magyarvalkó, Nk: Nagykapus, Ny: Nyárszó, P: Pányik, Sz: Sztána, Szp: Szentpál, Szu: Szucság, V: Vista, Zs: Zsobok)

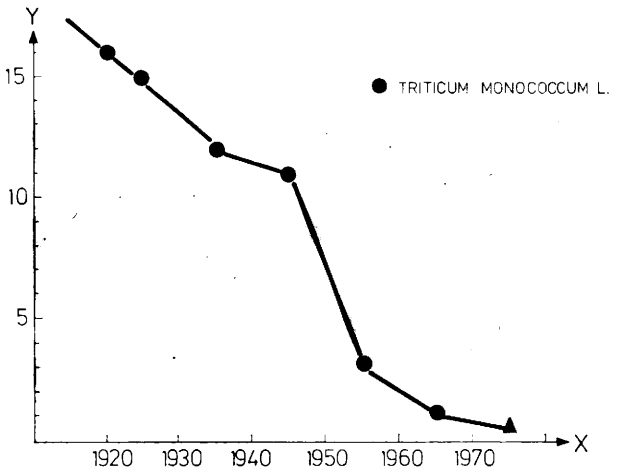

8. kép. Az alakor visszaszorulásának grafikonja Kalotaszegen (Szabó Attila, 1978.)

2. táblázat. Az alakortermesztés helyzete 1978-ban a Nagykapus körzetéhez tartozó falvakban

A falu neve	Magpróbák száma	A magpróbák eredete
Nagykapus	13	7 családtól: Jenei K. Márton, Jenei István, Tóth G. Márton, Török B. János, Szilágyi S. András, Török Gy. János, Batiz Ferenc
Kiskapus	28	2 családtól: Etveș Ioan, Tomoș Petru
Egerbegy	2	2 családtól: Truța Ioan, Sopron Ana (alakorszemeket is tartalmazó vegyestakarmány)
Gesztrágy	1	1 családtól: Costea Ioan (vegyestakarmány alakorszemekkel)
Pányik	3	2 családtól: Bilcă Florin, Stan Vasile (vegyestakarmány alakorszemekkel)
Gyerővásárhely	3	1 családtól: (a gyalui vásárban vették)

értékű alakorpróbához jutottunk 15, részben még magángazdálkodást is folytató termelőtől. Ezek a falvak ma területük kilencven százalékán termelőszövetkezeti gazdálkodást folytatnak, erről a területről teljesen kiszorult az alakor. Nagykapuson négy család termesztette, másik három vásárolta, Kiskapuson két család termesztette, a gyerővásárhelyiek a gyalui vásárban vették. Az egerbegyi, gesztrágyi és pányiki alakorként behozott próbákban van ugyan *T. monococcum* (esetenként csak elenyésző mennyiségben), a próbák törzsanyaga azonban rozsos, árpás, zabos vegyes takarmány. 1975-ben Körösfőn meg éppen egy kétsoros árpát *(Hordeum distichon)* tartalmazó takarmánykeveréket neveztek alakornak (a Kapus környéki alakorpróbák összetételére l. a *3.* és *4. táblázat*ot).

A behozott próbák fajösszetételének százalékos vizsgálatából megállapítható, hogy a területen 1978-ban csak Nagykapuson volt viszonylag tiszta alakorvetés, de már innen is előkerültek vegyes — bükkönyt, rozsot és közönséges búzát is tartalmazó — próbák. Kiskapuson az alakor búzát is tartalmazó

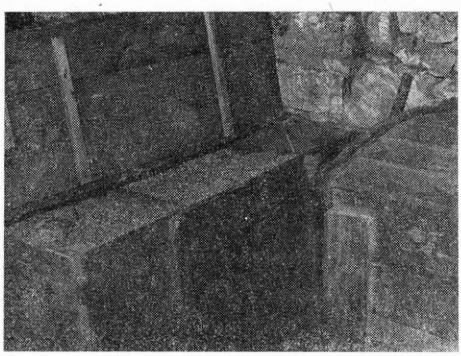

9. kép. Takarmánytárolásra használt gabonásláda első rekeszében zabos, a másodikban alakoros takarmánykeverékkel. Nagykapus, 1978. október

10. kép. Nagyobbrészt alakorszemeket tartalmazó takarmánykeverék Török Cs. János kezében

3. táblázat. Öt „alakor"-nak nevezett próba százalékos összetétele. A próbák eredete: I—II: Nagykapus, III: Kiskapus, IV: Pányik, V: Egerbegy

Alkotórészek	I	II	III	IV	V
Alakor *(T. monococcum)*	87	35	29	0,7	0,3
Közönséges búza *(T. aestivum)*	—	30	37	8	80
Zab *(Avena sativa)*	2	—	18	—	—
Rozs *(Secale cereale)*	—	7	—	90	—
Gabonarozsnok *(Bromus secalinus)*	2,5	1	—	—	—
Bükköny fajok *(Vicia* spp.)	1	18	12	—	—
Gyommagvak és egyéb	6,5	9	4	1,3	20

4. táblázat. Egy kiskapusi alakorpróba összetétele Sadao SAKAMOTO elemzése szerint (SAKAMOTO, S. 1980. 94.)

Fajok	Kalászkák, magvak száma	Súly (g)	%
Triticum monococcum	2652	112,3	51,67
Triticum aestivum	1699	42,1	19,37
Avena sativa	2608	57,8	26,58
Hordeum vulgare	5	0,1	0,04
Lolium temulentum	35	0,3	0,13
Avena fatua	4	0,1	0,04
Más vad fűféle	6	0,02	0,009
Vad hüvelyesek	148	4,4	2,02
Más vadnövények	25	0,2	0,09

zabosbükköny-takarmánykeverék alkotó része, Pányikon és Egerbegyen viszont már csak mint „gyom" szerepel a rozsban és a tavaszbúzában.

Széken, amelyet GUNDA Béla és ZSEMLYEI János is ismert alakortermesztő helyként jelez, még ebben az évben, 1980-ban is vetettek alakort. Itt, mint említettük, szalmakalapkészítéshez használják a szalmáját, ezért a „vetések" mindössze néhány négyzetmétert tesznek ki a háztáji földön. Ezeken a kicsi területeken módszereit és eszközeit tekintve a legarchaikusabb alakortermesztés folyik: az ősszel vagy tavasszal felásott vagy váltóekével megszántott földbe, árnyékos helyre (mert ha igen megnő, kalapnak nem jó) tavasszal kézzel vetik el a magvakat, sarlóval aratják le a megérett termést, a cséplés eszköze pedig az érdes tenyér, amely szemekre dörzsöli az érett kalászt. A szalma továbbra is kévékben marad, mindaddig, míg téli időben sor nem kerül a szalmakalap kötésére *(5. kép)*. A szalmának csak a felső gőcse és a kalásza közötti részéből lehet kalapot készíteni; a tokból kihúzzák a belső szalmát, az ugyanis fehérebb, mivel nem érte a nap. A magtermésért termesztett alakort kaszával aratták le, ugyanúgy szedték *marékba* és kötötték kévébe, mint a búzát: 26 kéve volt egy kalangya, de 13 kévés kereszteket *(félkalangyákat)* raktak, a 13. volt a kereszt tetejére rakott kéve, a *pap*.

A Fehér megyei Remetén és környékén 1977-ben szintén folyt még alakortermesztés: itt a frissen feltört gyepes földeket vetették be vele az első években.

A növénynek a termesztésből való kiszorulása, illetőleg az erdélyi géntartalékok teljes eltűnése rohamosan befejeződéshez közeledő folyamat (vö.

2. kép). Az utolsó pillanatokban figyelhettük meg egy legalább ötezer éve, de esetleg jóval régebbi idők óta Erdély területén folyamatosan termesztett élelmiszernövény véglegesnek látszó visszaszorulását, eltűnését, a növény termesztésével kapcsolatos ismeretek és szokások kihalását.

Ez az eltűnési folyamat a szemünk előtt zajlik le. 1980-ban, amikor újra bejártuk azokat a kalotaszegi falvakat, ahonnan két évvel korábban még viszonylag nagy mennyiségű alakorpróbát gyűjthettünk, egyetlen adatközlőnknél sem találtunk sem vetőmagot, sem alakorvetést. Amikor ennek oka felől érdeklődtünk, azt a választ kaptuk, hogy szívesen vetettek volna, de saját tartalékaikat a tél folyamán állataikkal feletették, arra számítva, hogy a piacról szereznek új vetőmagot. Ez azonban 1980-ban egyikőjüknek sem sikerült. Így tehát a kalotaszegi alakortermesztés biológiai alapjából valószínűleg csak az a néhány kilónyi vetőmag maradt meg, amelyet 1978 folyamán összegyűjtöttünk, és amely jelenleg a kolozsvári mezőgazdasági főiskola agrobotanikai kertjének gyűjteményében van.

Az alakor Erdélyben visszafelé is megjárta a primitív termesztett növények fejlődésének általános útját: állati eledel, majd gyomnövény vált belőle. Az utolsó kalászokat Nagykapus határában gyomként találtuk egy zabvetésben *(2. kép)*, és hasonló helyzetben — árpavetésben lappangó gyomként — talált az alakorra 1980-as erdélyi kutatóútja során S. Sakamoto Budák határában, Beszterce környékén.[30]

A tanulmányban említett helységnevek jegyzéke a hivatalos román elnevezéssel és az érvényben levő közigazgatási beosztással

Abosfalva: Abus, jud. Mureș
Ádámos: Adămuș, jud. Mureș
Ajton: Aiton, jud. Cluj
Aldorf: Unirea, jud. Bistrița-Năsăud
Alsófüle: Filea de Jos, jud. Cluj
Alsóidecs: Ideciu de Jos, jud. Mureș
Aranyosegres: Viișoara, jud, Cluj
Aranyosmóric: Moruț, jud. Bistrița-Năsaud
Árokalja: Arcalia, jud. Bistrița-Năsăud
Aszúbeszterce: Dorolea, jud. Bistrița-Năsăud
Bánffyhunyad: Huedin, jud. Cluj
Bátos: Batoș, jud. Mureș
Berkenyes: Berchieșu, jud Cluj
Berkes: Borzești, jud. Cluj
Besenyő: Viișoara, jud. Bistrișa-Năsăud
Beszterce: Bistrița, jud Bistrița-Năsăud
Bilak: Domnești, jud. Bistrița-Năsăud
Bogártelke: Băgara, jud. Cluj
Budák: Budacu de Jos, jud. Bistrița-Năsăud
Budatelke: Budești, jud. Bistrița-Năsăud
Buzd: Buzd, jud. Sibiu
Csépán: Cepan, jud. Bistrița-Năsăud
Csürülye: Ciurila, jud. Cluj
Dedrád: Dedrad, jud. Mureș
Dés: Dej, jud. Cluj
Déva: Deva, jud. Hunedoara
Diósad: Diosod, jud. Sălaj
Dipse: Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud
Drassó: Drașov, jud. Alba
Enyedszentkirály: Sîncrai, jud. Alba
Egerbegy: Agîrbiciu, jud. Cluj
Felsőidecs: Ideciu de Sus, jud. Mureș
Felsőszászújfalu: Satu Nou, jud. Bistrița-Năsăud
Galac: Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud
Gesztrágy: Straja, jud. Cluj
Gyalakuta: Gialacuta, jud. Hunedoara
Gyalu: Gilău, jud. Cluj
Gyerővásárhely: Dumbrava, jud. Cluj
Györgyfalva: Gheorgheni, jud. Cluj
Harina: Herina, jud. Bistrița-Năsăud
Havasasszonyfalva: Săcel, jud. Cluj
Holtmaros: Mureș Mort, jud. Mureș
Inaktelke: Inucu, jud. Cluj
Indal: Deleni, jud. Cluj
Jád: Livezile, jud. Bistrița-Năsăud
Jákótelke: Horlacea, jud. Cluj
Kelecel: Călățele, jud. Cluj
Kerlés: Chiraleș, jud. Bistrița-Năsăud
Ketesd: Tetișu, jud. Cluj

[30] Szóbeli közléséért és a megfigyelést bizonyító herbáriumi példányért ezúton is köszönetet mondunk.

Kézdivásárhely: Tîrgu Secuiesc, jud. Covasna
Kide: Chidea, jud. Cluj
Királynémeti: Crainimăt, jud. Bistrița-Năsăud
Kisbács: Baciu, jud. Cluj
Kisdemeter: Dumitrița, jud. Bistrița-Năsăud
Kisfehéregyház: Albeștii Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud
Kiskapus: Căpușu Mic, jud. Cluj
Kiskede: Chedia Mică, jud. Harghita
Kispetri: Petrinzel, jud. Cluj
Kiszsolna: Jelna, jud. Bistrița-Năsăud
Kolozs: Cojocna, jud. Cluj
Kolozsvár: Cluj-Napoca, jud. Cluj
Körösfő: Izvoru Crișului, jud. Cluj
Kusma: Cușma, jud. Bistrița-Năsăud
Küküllővár: Cetatea de Baltă, jud. Alba
Lekence: Lechința, jud. Bistrița-Năsăud
Ludvég: Logig, jud. Mureș
Magyarköblös: Cubleșu Someșan, jud. Cluj
Magyarléta: Liteni, jud. Cluj
Magyarlóna: Luna de Sus, jud. Cluj
Magyarpalatka: Pălatca, jud. Cluj
Magyarpeterd: Petrești de Jos, jud. Cluj
Magyarvalkó: Văleni, jud. Cluj
Mákó: Macău, jud. Cluj
Malomárka: Monariu, jud. Bistrița-Năsăud
Marosillye: Ilia, jud. Hunedoara
Marosvásárhely: Tîrgu Mureș, jud. Mureș
Méra: Mera, jud. Cluj
Mészkő: Cheia, jud. Cluj
Mezőkeszű: Chesău, jud. Cluj
Mezőőr: Juriu de Cîmpie, jud. Cluj
Nagyalmás: Almașu, jud. Sălaj
Nagybarcsa: Bircea Mare, jud. Hunedoara
Nagydemeter: Dumitra, jud. Bistrița-Năsăud
Nagyida: Viile Tecii, jud. Bistrița-Năsăud
Nagykapus: Căpușu Mare, jud. Cluj
Nagysajó: Șieu, jud. Bistrița-Năsăud
Nagysolymos: Șoimuș, jud. Bistrița-Năsăud
Nagyvárad: Oradea, jud. Bihor
Nyárádszentanna: Sîntana de Mureș, jud. Mureș
Nyárszó: Nearsova, jud. Cluj
Oláhkocsárd: Cucerdea, jud. Mureș
Óvárhely: Orheiul Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud
Pányik: Păniceni, jud. Cluj
Paszmos: Posmuș, jud. Bistrița-Năsăud
Petele: Petelea, jud. Mureș
Petres: Petriș, jud. Bistrița-Năsăud
Pinták: Slătinița, jud. Bistrița-Năsăud
Remete: Remetea, jud. Alba
Románbikal: Bica, jud. Cluj
Románléta: Lita, jud. Cluj
Románnádas: Nadăș, jud. Cluj
Románpeterd: Petreștii de Mijloc, jud. Cluj
Sajómagyaros: Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud
Szamosfalva: Someșeni, jud. Cluj
Szászfenes: Florești, jud. Cluj
Szásznádas: Nadeș, jud. Mureș
Szászrégen: Reghin, jud. Mureș
Szászszentjakab: Sîniacob, jud. Bistrița-Năsăud
Szásztörpény: Tărpiu, jud. Bistrița-Năsăud
Szecsel: Săcel, jud. Sibiu
Szék: Sic, jud. Cluj
Szentpál: Sînpaul, jud. Cluj
Széplak: Suplac, jud. Mureș
Szépnyír: Sigmir, jud. Bistrița-Năsăud
Szilágycseh: Cehu Silvaniei, jud. Sălaj
Sztána: Stana, jud. Cluj
Szucság: Suceag, jud. Cluj
Tacs: Tonciu, jud. Bistrița-Năsăud
Teke: Teaca, jud. Bistrița-Năsăud
Torda: Turda, jud. Cluj
Türe: Turea, jud. Cluj
Újszékely: Secuieni, jud. Harghita
Vajola: Uila, jud. Mureș
Visa: Vișa, jud. Cluj
Vista: Vișlea, jud. Cluj
Zsobok: Jebuc, jud. Cluj

IRODALOM

Bakos Ferenc
1970 *A végartikulus alakulása román jövevényszavainkban.* Magyar Nyelv LXVI. 178—182.
1971 *A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen érintkezésen alapuló szókölcsönzés néhány kérdése.* Nyelvtudományi Közlemények LXXIII. 65—111.

Benkő József
1778 *Transsilvania. Sive Magnus Transsilvaniae Principatus. Pars prior sive generalis.* Tom. 1—2. Vindobonae
1783 *Nomina Vegetabilium.* In: Magyar Könyv-ház II. szakasz. Pozsony. 407—432.

Borza, Al.
1945 *Alacul (Triticum monococcum) la români.* Bul. Grăd. Muz. Bot. Univ. Cluj XXVI. 1—2, 93—119. (a szövegben mi erre, a román nyelvű változatra hivatkozunk). *L'„alac" (Engrain, Triticum monococcum) chez les Roumains.*

Étude botanique et d'histoire culturelle. Bibl. Rerum Transsilvaniae XVI. Sibiu

1968 *Dicţionar etnobotanic cuprinzînd denumirile populare şi în alte limbi ale plantelor din România.* Bucureşti

CEAPOIU, N.

1972 *Citogenetica aplicată în ameliorarea grîului.* Bucureşti

GUNDA Béla

1947 Borza, Al. 1945 tanulmányának recenziója. Ethnographia LVIII. 308—310.

1966 *A sütőkövek és ősi kenyérfélék.* Ethnographica Carpathica. Budapest. 296—332.

HAMMER, K. és munkatársai

1981 *Variability of Wheat Landraces from Czechoslovakia and Poland.* Die Kulturpflanze (sajtó alatt)

HARTYÁNYI B. P.—NOVÁKI Gy.

1975 *Samen und Fruchtfunden in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert.* Agrártörténeti Szemle. 17. Suppl. 1—88.

KRAUSS, Fr.

1943 *Nösnerländische Pflanzennamen. Ein Beitrag zum Wortschatz der siebenbürger Sachsen.* Beszterce—Bistritz

KUCKUCK, H.

1970 *Primitive Wheats.* In: FRANKEL, O. H.—BENNET, E. (szerk.): Genetic Resources in Plants, their Exploration and Conservation. I.B.P. Handbooks nr. 11. 249—266.

KÜHN, F.

1970 *Das Ausklingen der Emmerkultur in der Tschechoslowakei.* Acta Universitatis Agriculturae XVIII. 4. 587—593. Brno

LELLEY János—MÁNDY György

1963 *A búza — Triticum aestivum* L. Magyarország kultúrflórája VIII. 13. Budapest

MÁNDY György

1971 *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink?* Budapest

MARKUŠ, M.

1975 *Tenkel a jeho karpat-európske obmeny.* Slovensky Národopis 23. 23—39.

MÁRTON Gyula—PÉNTEK János—Vöő István

1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest

MEYER-LÜBKE, W.

1935 *Romanisches etymologisches Wörterbuch.* 3., vollständig neubearb. Aufl. Heidelberg

MILOTAI Ferenc

1838—1839 *Az erdélyi magyar gazda* I—II. Nagyenyed

PÉNTEK János—SZABÓ T. E. Attila

1976 *Tájékoztató mutatvány egy népi növényismereti gyűjtésből.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XX. 52—60.

SAKAMOTO, S.

1980 *Variation of Cultivated Plants and their Wild Relatives in Rumania.* Preliminary Report of Field Survey on the Agrico-pastoral Peoples in South-Western Eurasia. Ed. by Y. Tani. Research Institute for the Humanistic Studies, Kyoto University. 87—94.

SCHULTZE-MOTEL, J.

1974—1979 *Literatur über archäologische Kulturpflanzreste.* Die Kulturpflanze XXII—XXVII. (a lapszámokat — évfolyamonként — l. a 2. jegyzetben!)

STAIKOV, G.

1981 *A Study of the Diversity of Species and Varieties of Field Crops in Bulgaria.* Die Kulturpflanze (sajtó alatt)

SZABÓ Attila

1978 *Eroziunea genetica şi protecţia resurselor autohtone la plante din ecosisteme artificializate.* In: Victor PREDA (szerk.): Ecosistemele artificiale şi însemnătatea lor pentru omenire. Cluj-Napoca. I. 116—142.

1981 *The Problems of Genetic Erosion in Transsylvania (Romania).* Die Kulturpflanze (sajtó alatt)

SZABÓ Attila—MÁRTON Anna

1980 *Az alakor nyomában. Egy ősi búzafaj a korszerű kutatás fényében.* Művelődés XXXIII. I, 35—38; II, 44—46.

SZABÓ Attila—PÉNTEK János
1976 *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató.* Bukarest
SZABÓ T. Attila
1960 *A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókincsének román eredetű kölcsönszó-anyaga.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Philologia, 2, 15—28 (újraközölve: Anyanyelvünk életéből. 196—211).
1962a *Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Philologia, 1, 19—34 (újraközölve: Anyanyelvünk életéből. 155—175).
1962b *Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyarkori rétegéhez.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Philologia, 2, 13—30 (újraközölve, az alakor térképlapja nélkül: Anyanyelvünk életéből 176—195).
1966 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I.* Bukarest
TAMÁS Lajos
1966 *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter.)* Budapest
TESz 1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* Budapest
ZSEMLYEI János
1969 *Román kölcsönszavaink -uj szóvégének kérdéséhez.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII. 117—122.
1974 *A Kis-Szamos vidéke (Kolozs megye) magyar tájszólásának román kölcsönszavai II.* Kolozsvár (kéziratos doktori értekezés)

János Péntek—Attila Szabó

DAS EINKORN *(TRITICUM MONOCOCCUM* L.) IN SIEBENBÜRGEN

(Auszug)

Das *Triticum monococcum* war die erste angebaute Getreideart, die sich aus dem Nahen Osten nach Europa verbreitete, im Karpatenbecken aber bereits seit 2000 v. Chr. von den Varianten des gewöhnlichen Weizens Schritt für Schritt verdrängt wurde. In Siebenbürgen hat sich sein Anbau aber bis in die jüngste Gegenwart verstreut erhalten, wie dies aus den Studien Al. BORZAS und Béla GUNDAS hervorgeht.

Die Verfasser — von denen János PÉNTEK Sprachwissenschaftler und Ethnograph, Attila SZABÓ Botaniker ist — geben einen Überblick über das derzeitige Vorkommen des Einkorns in Siebenbürgen und die Etappen seines endgültigen Verschwindens. Bei der Deutung des Wortes macht es manchmal Schwierigkeiten, daß es vereinzelt auch zur Bezeichnung von *Triticum spelta* und *Triticum dicoccon* verwendet wurde. Die Ethymologie des Wortes *(alakor)* ist nicht geklärt, nicht einmal, ob es aus dem Rumänischen ins Ungarische oder aus dem Ungarischen ins Rumänische gelangt ist.

Der Anbau von Einkorn erschien dadurch berechtigt, daß es sehr widerstandsfähig und anspruchslos ist, das Unkraut verdrängt und sowohl im Herbst, als im Frühling gesät werden kann. Die Ähren sind klein, der Ertrag ist also nicht umfangreich, weiters ist es schwer, die Körner zu reinigen. Es pflegte in Rodungen gesät zu werden. Zur Zeit des Feudalismus lieferten die Leibeigenen den Zehnten auch aus Einkorn ab. Es gibt Angaben, daß Brot daraus gebacken wurde. In der jüngsten Zeit bekamen ihn die Tiere als Futter. Das Stroh ist hart, deswegen zum Futter nicht geeignet, aber für das Flechten von Strohhüten gut zu verwenden, deswegen es an einzelnen Orten auf kleinen Parzellen und in Gärten als Flechtstoff angebaut wird.

Beim Verschwinden durchlief das Einkorn eigentlich wieder alle Stufen nach rückwärts, die es beim Beginn der Landwirtschaft zurückgelegt hatte: aus Menschennahrung wurde es Tierfutter und endlich unter anderen Saaten Unkraut.

Ikvai Nándor

A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai

A regionális földművelő kultúrák körülhatárolásához, sajátos formajegyeinek megállapításához nagymértékben hozzájárulnak az apró részletekig hatoló tematikai vizsgálatok. A termesztett növényekre vonatkozó munkálatok mellett,[1] ide tartozik a paraszti földművelés egy-egy eszközének beható vizsgálata is.[2]

Ez utóbbiak keretében TAKÁCS Lajos foglalkozott először önálló tanulmányban a tövis- (nála tüske-) boronákkal egy falu anyagát vizsgálva.[3] Cikkét ebben a témában a Pest megyei összefoglalásunk követte.[4] Ehhez a sorozathoz kíván csatlakozni jelen dolgozatunk is, amelyben a tövisborona kérdéseit vizsgáljuk hazánk északi- és Szlovákia szomszédos területein.

A feldolgozás a *Magyar Néprajzi Atlasz*, saját gyűjtések, valamint az irodalmi adatok felhasználásával készült.

A boronák funkciója (egyelőre még nem választjuk szét a fogas és tövisboronát) az egyenletes földfelület biztosítása, a jó termés, az aratás zavartalan és jó minőségű végzése érdekében. Hogy a népi tapasztalat irányította cselekedeteket megértsük, hasznosnak véljük idézni, mit mond a borona munkájáról az agrártudomány.

„A sík felszín a hullámhosszhoz képest párologtatja el a nedvességet, mert a levegővel érintkező felülete kisebb. A felszínre eső napsugarak egyenletesebben hatnak, mint a hullámos felületre esők, ahol a napsugarak beesési szöge különböző. A sík felszín lehetővé teszi a szántott rétegben a nedvesség megőrzését és a talaj egyenletes átmelegedését, ezzel kedvezően hat a mikrobiológiai folyamatokra. A sík felszínen egyenletes mélyre tudjuk vetni a magot, az egyforma mélységben elhelyezett vetőmagvak pedig egyszerre csíráznak, amiképpen egyenletesen növekednek és fejlődnek . . . A sík felszín mindenféle agrobotanikai eljárás elvégzését jelentősen megkönnyíti . . . A felszínt simítóval, szöges simítóval, esetleg hátára fektetett fogassal, *seprűboronával* vagy körforgó boronával elegyengetjük."[5]

A fentiekben tudományosan megindokolt feladat megoldására törekedett a falusi ember is. Úgy véljük hasznos lesz, ha vázlatosan áttekintjük a borona megjelenésére, fejlődésére rendelkezésre álló adatokat, mielőtt a recens anyag bemutatásához fognánk.

[1] Néhány példa: BALASSA Iván 1960.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1980.; TAKÁCS Lajos 1964.

[2] BALASSA Iván 1973.; TAKÁCS Lajos, 1962., 1963., 1967., 1969.

[3] TAKÁCS Lajos 1965.

[4] IKVAI Nándor 1973. Ezt követően jelent meg a Fejér megyei Sárkeresztes község tövisboronáiról (B_1 típus) egy néprajzi pályázat anyaga GERENCSÉR József 1978.

[5] SIPOS Gábor 1966.

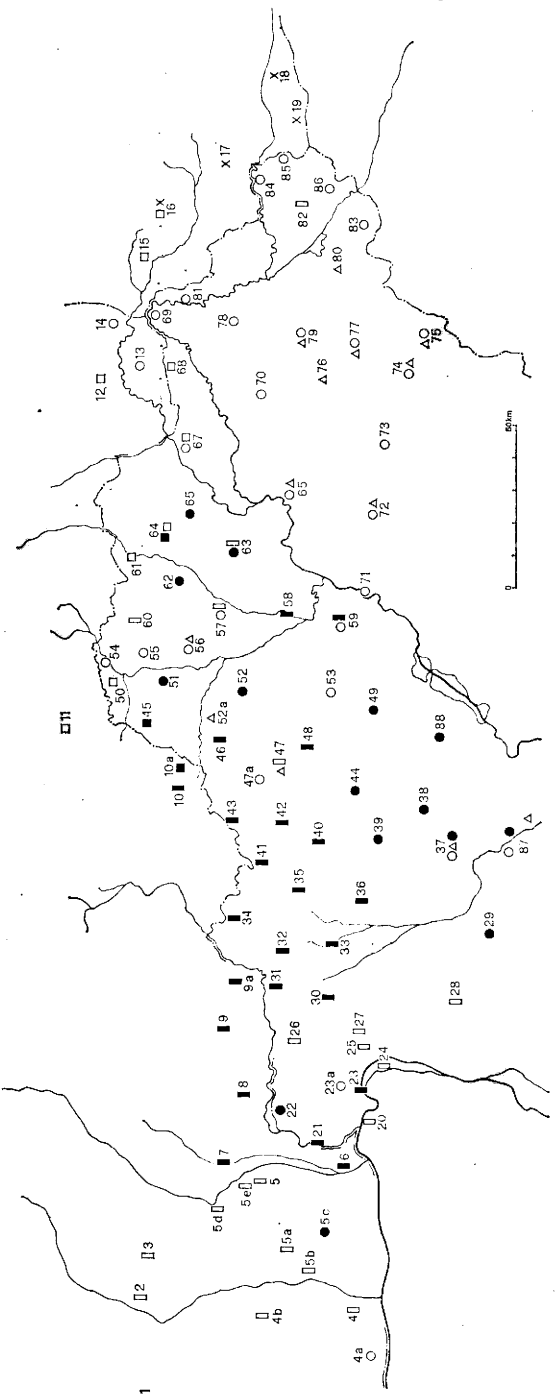

1. kép. A tövisboronák típusai Észak-Magyarországon és a szomszédos szlovákiai területeken

A jelek feloldása a *2. képen* látható, a megfelelő típusrajzok mellett. *X* jelzés bizonytalan adatot, egyedi példányt jelöl. Rövidítések, adatok teljes feloldása az irodalomban található. — Községek: *1* Brestovany (Kis- és Nagybresztovány, NIŽNANSKÝ, R. Jozef 1960. 121—152.) *2* Zsére (Žirany, SEBŐK Mária gyűjtése 1980; MNA Sl. 12/a MORVAY Judit) *3* Barslédec (Ledice, MNA Sl. 12/b. KÓSA László) *4* Martos (Martovce, MNA Sl. 11. IKVAI Nándor) *4/a* Tardoskedd (Tvrdošovce, SPIEGELOVÁ, Elena 1970. 194.) *4/b* Ekel (Okolična na Ostrove, SEBŐK Mária gyűjtése, 1980.) *5* Zseliz (Želiezovce, MNA Sl. 17. IKVAI Nándor) *5/a* Újlót (Veľké Lovce, ŠTEVAKOVÁ, Viera 1970. 187.) *5/b* Udvard (Dvory nad Žitavou, ŠTEVAKOVÁ, Viera 1970. 187.) *5/c* Für (Rúbaň, SVITKOVÁ, Zita 1970. 184.) *5/d* Garammikola (Mikula, saját gyűjtés 1967. Szívós Sándor 65 éves) *5/e* Garamsalló (Šalov, MIKOLA Anikó 1979. 175.) *6* Kőhídgyarmat (Kamenica Most, MNA Sl. 18. BIRÓ Friderika) *7* Hontfüzesgyarmat (Hontianska Vrbica, MNA Sl. 16. IKVAI Nándor) *8* Palást (Plaštovce, MNA Sl. 19. IKVAI Nándor) *9* Csáb (Čebovce, MNA Sl. 20. NÉMETH Imre) *9/a* Nógrádvár (Olováry, MNA Sl. 21/a. KÓSA László) *10* Cakó (Cakov, MNA Sl. 24. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *10/a* Kánó (GUNDA Béla 1937. 56.) *11* Berzéte (Brzotin, MNA Sl. 25/a. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *12* Abora (Oborin, MNA Sl. 29. HEGYI Imre) *13* Zétény (Zatin, MNA Sl. 30. Pócs Éva) *14* Mokcsakerész (Križovská Lieskova, MNA Sl. 31. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *15* Nagygéjőc (Gejovce, MNA Sz. 6. MORVAY Judit) *16* Beregrákos (Rakosin, MNA Sz. 4. MORVAY Judit) *17* Szalánk (Salanki, MNA Sz. 2. MORVAY Judit) *18* Visk (Vickovo, MNA Sz. 5. MORVAY Judit) *19* Szőlősgyula (Julivai, MNA Sz. 3. MORVAY Judit) *20* Pilismarót (MNA 74/b. ECSEDY Csaba) *21* Ipolytölgyes (MNA 74. SZEMERKÉNYI Ágnes) *22* Bernecebaráti (MNA 73. ERDÉLYI Zoltán; Ipoly-mente, IKVAI Nándor 1977. 141—150.) *23* Kisoroszi (MNA 84/b. KISBÁN Eszter) *23/a* Szokolya (MORVAY Péter 1938. 282.) *24* Szentendrei-sziget (IKVAI Nándor 1973. 187—188.) *25* Kosd (MNA 84/a. FISCHER Halász Péter) *26* Érsekvadkert (MNA 83. SELMECZI László) *27* Penc (IKVAI Nándor 1979. 187.) *28* Isaszeg (IKVAI Nándor 1973. 187.) *29* Tápióbicske (és Tápió mente, IKVAI Nándor 1973. 187.) *30* Becske (MNA 93 KRÍZA Ildikó) *31* Csitár (MNA 92. BARABÁS Jenő) *32* Nagylác (MNA 101/b. SELMECZI László) *33* Ecseg (MNA 102. SELMECZI László) *34* Karancskeszi (MNA 101/a. SELMECZI László) *35* Maconka (MNA 111/a. SELMECZI László) *36* Gyöngyöspata (MNA 111/b. KECSKÉS Péter) *37* Jászdózsa (MNA 120/b. TÓTH János) *38* Tarnaméra (MNA 120/a. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *39* Visonta (MNA 119/c. MIHÁLYI Rozina) *40* Bodony (MNA 119/a. LŐRINCZ Jenő) *41* Bárna (MNA 110. SELMECZI László) *42* Erdőkövesd (MNA 118/b. SELMECZI László) *43* Domaháza (MNA 118/a. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *44* Verpelét (MNA 119/b. SZEMERKÉNYI Ágnes) *45* Trizs (MNA 127. SALYÁMOSI Judit) *46* Uppony (MNA 128/a. DIÓSZEGI Vilmos) *47* Mikófalva (MNA 128/b. VÁRÓNÉ IGAZ Mária) *47/a* Borsodnádasd (NEMCSIK Pál gyűjtése) *48* Felsőtárkány (MNA 129. SÁRKÁNY Mihály) *49* Mezőkövesd (MNA 140/b. BODÓ Sándor) *50* Szögliget (MNA 137. PALÁDI-KOVÁCS Attila) *51* Szuhogy (MNA 138. HEGYI Imre) *52* Parasznya (MNA 139. MÁNDOKI László) *52/a* Sajóvelezd (LAJOS Árpád gyűjtése, HOM Na 1958.) *53* Tiboldaróc (MNA 140/a. ECSEDY Csaba) *54* Komjáti (MNA 148. KÓSA László) *55* Meszes (MNA 149/a. KÓSA László) *56* Damak (MNA 149/b. SALYÁMOSI Judit) *57* Aszaló (MNA 150/a. TAKÁCS Lajos) *58* Bőcs (MNA 150/b. RÓZSA Tibor) *59* Hejőpapi (MNA 151. KISS Mária) *60* Szászfa (MNA 158. TAKÁCS Lajos) *61* Hernádszurdok (MNA 159/a. HEGYI Imre) *62* Abaújdevecser (MNA 159/b. TAKÁCS Lajos) *63* Ond (MNA 160. PETHŐ László) *64* Fony, Mogyoróska (MNA 169/a. SZABADFALVI József; IKVAI Nándor 1967. 64.) *65* Erdőhorváti (MNA 169/b. KECSKÉS Péter) *66* Tiszaeszlár (MNA 170. CSALOGH Zsolt) *67* Vajdácska (MNA 178. BODÓ Sándor) *68* Láca (MNA 191/b. ECSEDY Csaba) *69* Zsurk (MNA 191/a. NÉMETH Imre) *70* Kék (MNA 186. NYÁRÁDY Mihály) *71* Polgár (MNA 161. BENCSIK János) *72* Hajdúnánás (MNA 171. DANKÓ Imre) *73* Újfehértó (MNA 180. ERDÉSZ Sándor) *74* Nyírmihálydi (MNA 188/a. BELLON Tibor, ERDÉSZ Sándor) *75* Nyírbéltek (MNA 194. BALOGH István) *76* Apagy (MNA 187. ERDÉSZ Sándor) *77* Nyírgyulaj (MNA 193. ERDÉSZ Sándor) *78* Nyírlövő (MNA 192/a. MOLNÁR István) *79* Rohod (MNA 192/a. MOLNÁR István) *80* Kocsord (MNA 197/a. DÁM László) *81* Lónya (MNA 195. FÜVESSY Anikó) *82* Nemesborzova (MNA 199/a. BALOGH István) *83* Tyukod (MNA 199/b. TÖRŐ László) *84* Tiszacsécse (MNA 200/a. KÓSA László) *85* Magosliget (MNA 200/b. BALOGH István) *86* Császló (MNA 201. BALOGH István) *87* Szolnok megye (SZMNA 1975. I/1. 107; I/2. 2.) *88* Átány (FÉL, Edit—HOFER, Tamás 1974. 8. 138.)

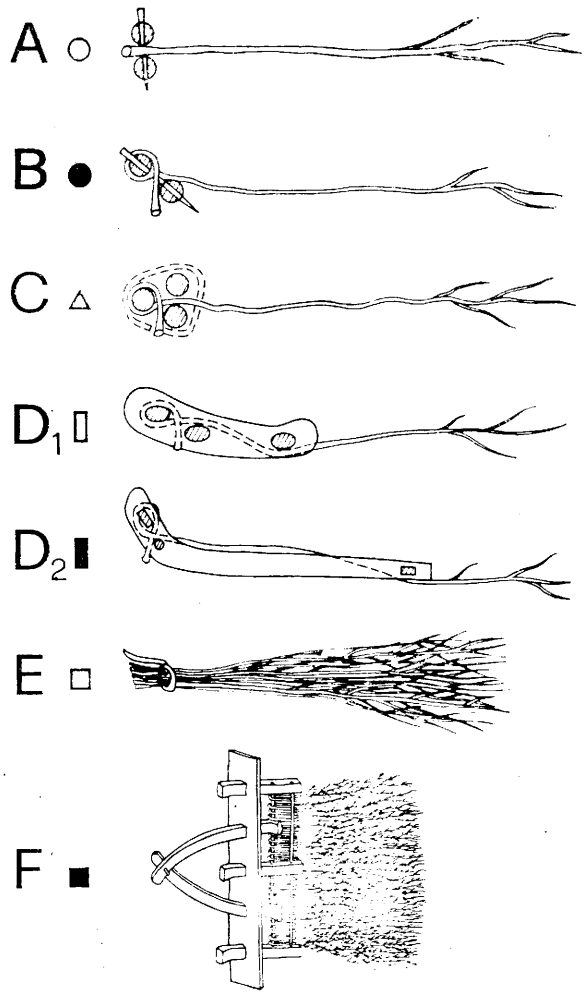

2. kép. A tövisborona típusainak vázrajza, a térkép jelmagyarázatával

Az első okleveles említéseknél nem lehet elkülöníteni, hogy milyen fajta boronáról van szó.[6] A vasfogú boronát már 1597-ben egyértelműen leírják.[7] Kniezsa István a borona szót szláv eredetűnek tartja.[8] Az etimológiai szótár délszláv vagy szlovák eredetűnek jelzi.[9] A hazai és külföldi irodalom, a korai ikonográfiai ábrázolások a középkorban az ekével együtt már általánosan jelzik a borona használatát is. Egy 1626-ból való német kalendárium kézzel vető

[6] Vö. *Etimológiai szótár* 1967. 346—347.
[7] Györffy István é. n. II. 207.
[8] Kniezsa István 1955.
[9] *Etimológiai szótár* 1967. 347. A fogasboronánál tényleg van azonosság: a szlovákban *brány* és *smyk*, a lengyeleknél *brana*, Szlovéniában *bronovač* és *wlec*, Moldvában *boroana*, oroszoknál *boroná* stb. A tövisborona elnevezései többnyire tájanként mások.

alakot és két ló után akasztott négyszögletű keretes fogasboronát ábrázol.[10] Ugyanilyen eszközt látunk COMENIUS *Orbis pictus*ában (1669).[11] A későbbiekben, a gazdálkodási tapasztalatok közreadásánál is találkozunk borona adatokkal. KRÜNITZ 1777-ben, Berlinben megjelent gazdasági enciklopédiája leírja a borona használatát.[12] A XIX. századi adatok már külön szólnak a fogas és tüskeboronákról, illetve azok variációiról.[13] „Hurczóka" néven MANNO könyve,[14] majd valószínűleg ennek nyomán a Gazdasági Lapok[15] egy keretes, simítófféle eszközt közöl, melynek rámájába vesszők vannak befonva.

Az első egyértelműen tövisboronát leíró adatot, magyar nyelven az angliai példát ajánló STEPHENS könyvében találjuk.[16] Az általunk *D2* típusként bemutatott *(2. kép.)* borona rajzát közli, amelyet a keresztrúdra erősített vonóhoroggal vontattak, és főleg a legelők nyári ápolására használták Angliában. PAPANEK Nep. János 1878-ban a keretes tövisborona szánkószerűen hajlított rámájú változatát is közli és ajánlja.[17] HEUSCH Á. a „cserényes tövisboronát" írja le 1885-ben, amely egy érdekes gyári változata a népi formának. Elöl a fémkeretbe van fonva vesszővel, mögötte csatlakozik hozzá a tulajdonképpeni tövisborona.[18] SPORZON Pál pedig már könyvet ír a boronálásról 1895-ben.[19]

Tanulságosak a VARGA Gyula által közölt adatok, melyek szerint 1895-ben közel 300 000 tövisboronát használtak az országban: törpebirtokokon 41 431, kisbirtokokon 208 549, középbirtokokon 18 805, a nagybirtokokon pedig 17 450 darabot jelez az összeírás. Ebből is a népi gyakorlat (kisbirtokok adata!) a szembetűnő. A területi eloszlás szempontjából érdemes megemlíteni, hogy ugyanekkor Maros-Torda megyében csupán 52 darab tüskeborona volt.[20]

A recens tövisboronákról a legteljesebb képet országos kitekintésben a *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdőíve első kötetének hetedik kérdésére adott válaszok adják. Bár az összegezett eredményt még nem ismerjük, de — az anyagot áttekintve — megállapíthatjuk, hogy az intenzív földművelésre alkalmas területeken mindenütt ismert eszközzel van dolgunk. *A magyar nyelvjárások atlasza* „tüskeborona" terminológiája is országosan egyenletes elterjedésről tanúskodik.[20] *Szolnok megye Néprajzi Atlasz*ában 82 adat utal a tövisboronára.[21] PETHE Ferenc szerint az Alföldön („hazánk legszebb rónaságán") a XVIII. század végén másfajta boronát nem is ismernek mint a tövisboronát.[22] Azt már elöljáróan egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a tövisborona túlélte a favázas társát. Funkciójuk nem azonos. Mindenképpen jogos a feltételezés, hogy ahol előfordul, ott mindenütt párhuzamosan szolgált a rögtörés céljaira használt keretes fogasboronával. Külföldi néprajzi adatok — főleg a bennünket közelebbről érintő kelet-európai párhuzamok — ugyanezt a feltevést erősítik.

[10] *Neuer Wienerischer* . . . 1626. Febr. 1.
[11] COMENIUS Ámos János 1669/1959.
[12] KRÜNITZ, J. G. 1777. X. 788. 546 kép.
[13] *Közhasznú Honi Vezér* 1839.; *Gazdasági Lapok* 6. I. 1854. 265.
[14] MANNO A. 1845.
[15] *Gazdasági Lapok* 10. III. 1858. 458. 29 ábra.
[16] STEPHENS, H. 1856. 4. 45. 544 ábra.
[17] PAPANEK Nep. János 1878. XXXV.
[18] HEUSCH Árpád 1885. 279. 78 ábra.
[19] SPORZON Pál 1895.
[20] VARGA Gyula 1965. 336—339. BARABÁS Ernő 1907. 49.
[21] *A magyar nyelvjárások atlasza* I. 1968. 138. (MNYA); SZMNA 1975. I/1. 106—108; I/2. 2.
[22] PETHE Ferenc 1797—1805. 309.

A legprimitívebb boronát, az úgynevezett ágboronát (werschalina—Astegge) a Kárpát-Ukrajnán, lengyel és bjelorusz területekről ismerjük[23]. Ez nem más, mint egy lecsonkolt fenyőfa felső része kiálló rövid ágakkal, amelyet a hegyénél fogva vonszoltak, és így forogva, ugrálva törte a rögöt. Nálunk ismeretlen. MOLTSCHANOVA szerint Bjelorusszia északkeleti részén, GUNDA szerint a Kárpát-ukránoknál, az irtásföldek munkálatainál használták.[24] DEMTSCHENKO is említi a Prut és a Dnyeszter területéről.[25] Fogasboronáink elődjének az ukrajnai és bjelorussziai mezőkről, Finn- és Észtországból közölt, félbehasított és egymás mellé kötözött, csonkolt ágú boronákat tekinthetjük (Astwerk-Egge). A finn fogasboronákról (köztük részletesen a fenti típusról) ANTTILA önálló könyvet is írt.[26]

Európa-szerte, a különböző fogasboronákkal párhuzamosan, keretbe foglalt tövis- vagy bokorboronákat (Strauchegge) használnak. WHITE 1967-ben megjelent könyvében — az ókori római auktorok adatait is számbavéve — megállapítja, hogy már a rómaiak is használtak rámába foglalt tövisboronát *(irpex)*, amit ember vagy ökör húzott. A szintén használt keretes fogasboronának más volt a neve is *(cratis)*. Ugyanő említi, hogy a bécsi medencében, Alsó-Ausztriában a századfordulóig ismert volt a tövisborona. Nyugatabbról nem találtam adatot, pedig a legkorábbi magyar gazdasági szakírók angol példákat írnak le. A földműveléssel foglalkozó néprajzi munkák mind keretes fogasboronákat mutatnak be.[27] MOSZIŃSKI szerb-horvát, bulgár, turkesztáni, ukrajnai, kaukázusi, magyar alföldi, svájci, spanyol területekről említi az általa *brana plotkowa*nak nevezett formát.[28] Megállapítását a mi *B* típusunkkal egyező moldvai, romániai[29] és bulgáriai adatok is megerősítik.[30] Hasonló híradásunk van Örményországból, ahol a fogasboronák mellett a *B* formánkkal egyező, két karó közé font, 2,5—3 méter széles ágboronákat használtak *(taphan* vagy *zakan)*. Több keresztbefutó karóval erősített formát írnak le a pamíri tadzsikoktól *(волокуша)* és az osszétektől *(аðаеч)*. ПОЛЯКОВ közli Közép-Ázsiából is.[31]

A tövisboronák formai összehasonlítása azt mutatja, hogy a fent idézett szomszédainknál a fűzött, visszahajtott vesszőjű, keretbe foglalt boronák ismeretesek. Kivétel Moldva és Dobrudzsa, ahol sok és változatos variáns volt használatban.

Sajátos forma az a négy boronatípus, amelyet MOSZYŃSKI Dobrudzsából közöl. Az első három, gereblyéhez hasonló (egyik fogakkal is ellátott), amelyek-

[23] GUNDA Béla 1969. 106—7.; *Polski Atlas* 1964. I. Mapa 8—9.; MOSZYŃSKI, Kazimierz 1967. 193.

[24] MOLTSCHANOVA, L. A. 1972. 222.; GUNDA Béla 1969. 106—107.

[25] DEMTSCHENKO, N. A. 1972. 246.

[26] MOLTSCHANOVA, L. A. 1972. 220—221.; MOSZYŃSKI, Kazimierz 1967. 195—196. *Atlas of Finnish*... 1976. 40—1.; Феоктистова, Л. Х. 1980. 83—93.; ANTTILA, Veikko 1968.

[27] WHITE, K. D. 1967. 147—8., 196.; JACOBEIT, Wolfgang—QUIETZSCH, Rudolf 1964. 65—112.

[28] MOSZYŃSKI, Kazimierz 1967. 194. és 159. fig., valamint VIII. tábla 2.

[29] DEMETSCHENKO, N. A. 1967. 91—2.; 1972. 256., 258.; VLĂDUȚIU, Jon 1973. 214.; BUTURĂ, Valer 1978. 151—2.; Kós Károly 1976. 113 (a moldvai magyaroknál *hereapka* néven); és román alföldről PAMFILE, Tudor 1913. 61—2.

[30] MARINOV, B. 1956. 311. Вакарелски, Х. 1964. 9.; VAKARELSZKI, Ch. 1969. 18. Taf. II. 24.; ECSEDY István 1928. 80—1.

[31] BDOJAN, W. H. 1972. 332—333. Мухиддинов, И. 1975. 58. Рис. 17.; Калоев, Б. А. 1973. Таб. 7. 4—5.; Поляков, С. П. 1980. 38.

re tüskés ágakat is erősítettek. Hasonló homlokdeszkás, simító funkciót is végző formákat ír le ugyancsak Dobrudzsából Вакарелски, *vlak* elnevezéssel, míg Erdélyből, Moldvából Butură és Демченко.[32] Mivel nálunk is — Gunda adatai alapján — fölbukkant, megemlítjük. Gunda Béla a Gömör megyei Kánóról említi ezt a különleges (talán simítóval kombinált) tövisboronát *(2. kép. F.)*, amelyet azóta nem sikerült fellelni. Közlése alapján került bele a *Néprajzi Atlasz* rajzai közé.[33] Ennek tulajdoníthatjuk, hogy két bizonytalan emlékezetű adatközlő megjelölte, mint előforduló formát. Az egyik adat Trizsen (45) a másik Fonyban (64) került rögzítésre. Mindegyiknél kitöltetlen vagy hiányosan kitöltött az ív, jelezték, hogy („E") emlékezet alapján gyűjtöttek. Fonyon Szabadfalvi József, gyűjtő meg is jegyezte: „az egész községben csak egy volt".[34] Úgy véljük, hogy a hiteles gyűjtéssel (fotó, helyszíni rajz) meg nem erősített, bonyolult, sajátságos boronatípust a további megerősítésig csupán egyedi jelenségnek kell tartanunk.

*

Tanulmányunk további részében — az országos összegzést megelőzően — kívánjuk megvizsgálni, hogy milyen jellegzetes vonásokat mutat a tövisborona formai, funkcionális, készítésbeli és terminológiai változatokban Észak-Magyarországon, és hogyan jelentkezik ez az országhatáron túli, szomszédos szlovákiai területeken.

Legelsőbbenis a formai variációkról szólunk, amelyet térképünk *(1. kép.)* nyolc jelzéssel különít el. Ezeket a jeleket (a típusok főbb vonalrajzát adó) *2. kép* oldja fel.

A számba vett tövisboronák két fő csoportba sorolhatók. A primitívebb megoldást az *E* és *A* típusok képviselik. Az előbbi *(E)*, inkább csak alkalmi; apró magvak, vetemények rendszerint emberi erővel történő betakarására szolgál és többnyire egy alkalomra a mezőn készül. Előfordulása rapszodikus, inkább a magas hegységek (közép-hegységi földművelés) területein találkozunk vele.[35]

Az *A* típus már a módszeresen és rendszeresen használt boronákhoz tartozó. Méretében ugyan kisebb, de funkciójában azonos a többivel. Készítése egyszerűbb, mivel két fa közé mindössze összeszorítják a bütykös végű, vastag (néha karvastagságú) ágakat. Korábban fűz és nyírfa gúzzsal kötözték össze 4—5 helyen a két rámfát. *Seprűje* sokágú, bozontos, és amíg meg nem tört, jó magas volt. Ezt az egyetlen típust mindkét oldalán egyaránt használták. A térképre tekintve azt látjuk, hogy előfordulási területe a Nagy-Alföld. Alkalmazása felhúzódott a folyóvölgyekben, a Sajó és a Hernád között egészen az országhatárig és elterjedt a Dunántúl síkabb vidékeire is. Szlovákiában a csallóközi Ekelen (Okolična na Ostrove),[36] valamint keleten a Latorca menti Mok-

[32] Moszyński, Kazimierz 1967. I. 194. Вакарелски, X. 1964. 9.; Butură, Valer 1978. 151.; Демченко, H. 1967. 91—2. 45. kép.

[33] Gunda Béla 1937. 51. Cikkében idézi, hogy hasonló formát közöl Dobrudzsából Obrebski, J. *Lud Slovianski* I. B. 166. XIII. tábla 3. ábra; II. B. 137.

[34] *Magyar Néprajzi Atlasz* (MNA) 127. Trizs, Salyámosi Judit; 169/a. Fony, Szabadfalvi József.

[35] Ikvai Nándor 1967. 64, 66.

[36] Sebők Mária (Bratislava) gyűjtése 1980. Itt köszönöm meg, hogy számomra kigyűjtötte a pozsonyi egyetem adattárából a tüskeboronára vonatkozó feljegyzéseket.

csakerészen (Križovská Lieskova községek (14)) találkoznak vele.[37] A részletes Szolnok megyei adatok szerint a megyére ez a típus jellemző. Ezek a boronák főleg házilag készültek, készítéséhez mindenki értett. Ahol nem volt kökény vagy más tüskés, ágas-bogas faféle, (Duna–Tisza köze, Nagykunság) ott a házalóktól vagy vásárokon vették a boronát, vagy a gallyat. Az Északi középhegységben, a Dunántúlon, a Kisalföldön, a Nyírségben szinte kizárólag házilag készült a borona. Szolnok megyében húsz faluban eladásra is készítettek boronát. Amíg a Tisza mentén házilag készült a borona, addig a Nagykunságban (fátlan) és a megye déli részén felvidéki, illetve erdélyi hatás is fellelhető. Az északi boronaárusok „hegyekből való felvidékiek, tótok" — ami azonban nem feltétlenül jelentett szlovák etnikumot, mert meg is jegyezték, „magyarul beszéltek". A Nagykunságba főleg Mátraballáról, Valkóról, Újszilvásról és Gyöngyös környékéről jártak boronaárusok.[38]

A boronaformák további változatai *(B, C, D1, D2)* tartósabbak, hosszabb időn át használhatók voltak gondosabb készítésük, védelmet nyújtó rámájuk miatt. A két rúd közé fonott vesszőjű borona *(B)* már specialistákat feltételez. A vessző kiválogatása, a fonás munkája már gyakorlatot, megfelelő ismereteket követelt.[39] Ez a fenti forma az intenzív mezőgazdasági területek sajátja. Elterjedési területe az egész Dunántúl, Kisalföld, Cserhát, Mátra, Bükk és környéke. Legészakabbra, Szuhogyon (51), Parasznyán (52), Abaújdevecserben (62), Ondon (63), Erdőhorvátiban (65) találkozunk vele. Az *A* és *B* típus egymás mellett él, több faluban is, de méginkább egy-egy kisebb tájon. Zömmel ez is házilag készült, vagy a cimborák kisegítették egymást vele. Az erdőszegény helyeken vásáron, piacon szerezték be. A tarnaméraiak (38) a hevesi vásárban vagy vándor cigány árusoktól vették. Mezőkövesden (49) a felvidékről kéveszám hozott somfából készítették a boronát. Az átányiak is szekeresektől, sőt az erdők közt élő, piacon árusító specialistáktól szerezték be tavasz folyamán a boronákat.[40] Néhány helyen olyan adattal is találkozunk, hogy a fejlettebb keretes formákat *(D)* az utóbbi időben az egyszerűbben készíthető *B* típus váltotta fel. [41] A szlovákiai Szőgyénben (Svoclin–Galántai járás), valamint a Zsitva és a Garam közötti Fürben (Rubaň) a két rudat egy-egy deszkalapba csapolták — mint a fejlettebb formáknál — és így fonták be a lánccal vonatott boronakeretet.[42] A Jászság néhány falujában a *B* formán a fonást váltakozva végezték úgy, hogy a végek alul is és fölül is kiálltak. Ez a megoldás csak itt ismert.[43]

A három rúddal készült *C* típust, tulajdonképpen a *B* forma megerősített változatának tarthatjuk. Sajóvelezd kivételével nem találtunk olyan falut, ahol a *C* típus kizárólagos lenne.[44] Rendszerint más (főleg *A* és *D)* formákkal fordul elő. Az Alföldön és a Nyírségben gyakori. Északon Mikófalván (47, *D1)* és Damakon (56, *A* típussal közösen) találkozunk vele. Szolnok megye déli

[37] Az önálló jegyzetszámal nem jelzett zárójeles számok feloldását, adatait a térkép jelzeteinél lehet megtalálni.

[38] SZMNA 1975. I/1. 108.

[39] Ikvai Nándor 1973. 190–193.

[40] Fél, Edit–Hofer, Tamás 1974. 138.

[41] MNA 160. Ond, Pethő László.

[42] Ševáková, Viera 1970. 187.; Svitková, Zita 1970. 184.

[43] SZMNA 1975. I/1. 106.

[44] A miskolci Herman Ottó Múzeum anyagában van egy példány. Ugyanitt található Lajos Árpád gyűjtése (NA. 1958. sz.), aki a sajóvelezdi Poczik Árpádtól gyűjtött adatokat.

részén előforduló példányokat az ottani emlékezők szerint „erdélyi emberek, olájok" hozták.[45] Balassa Iván adatai szerint Békés megyébe is Erdélyből (mócok) hozták a fogas- és a vesszőboronákat.[46] Másutt helyben készült. Rohodon (79) a bognár készítette el a vázát. Tiszaeszláron (66) a *C* típust vásári formának tartják. Ha otthon készítették, mindig az *A* típust csinálták. Az adatok lehetővé teszik annak feltételezését, hogy a *C* típusú tövisborona Erdélyből (Mócvidék) került át az Alföldre.

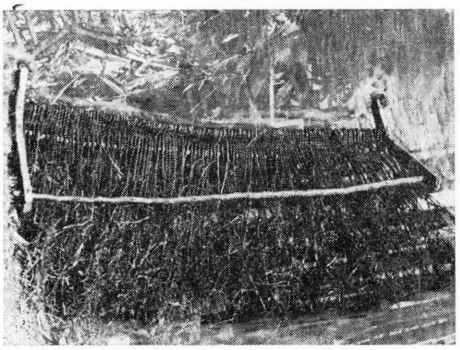

3. kép. Keskeny, ritkán font keretes tövisborona, Becske (30. Kríza Ildikó felv. MTA) NKCs. F. 17 708.)

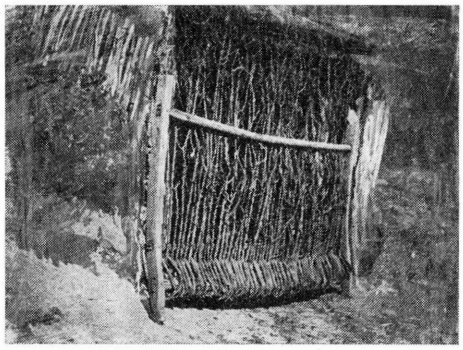

4. kép. Keretes tövisborona, Kisoroszi (23. Kisbán Eszter felv. MTA NKCs. F. 16 857.

A jelen alkalommal vizsgálat alá vett terület fő és jellemző boronatípusát a keretes változatok *(D1, D2)* jelentik. Nyugatról keletre haladva az egész területen megtalálhatók, Rimaszombat—Eger vonaláig. Rozsnyótól keletre a szlovákiai területeken már nem használnak tövisboronát.[47] A hiányt az erősen kötött föld, a földművelésre kevéssé kedvező földrajzi viszonyok magyarázzák. A magyarországi területeken is csak a széles folyóvölgyekben (Zagyva, Tarna, Sajó, Bódva, Hernád, Bodrog) használták az északi hegyvidéken.

A *D1* típusnál az ágakat rögzítő három fát egy rövid (50—65 cm) oldallap fogja össze, és így alkot keretet. Ennél az első rész csak ritkán hajlik meg szánkószerűen, legfeljebb le van gömbölyítve, hogy ne túrja a földet. A lánccal az állatok emelni tudják, a vessző pedig hajlik, így nem kell ferde (szánkós) kiképzés, mint a *D2* változatánál.

A *D2* forma mindegyike szánkósan felhajló és az oldallapok hosszúak (150—180 cm), csak valamivel rövidebbek a befűzött ágaknál. Mindkettő, de különösen ez az utóbbi nagyon masszív és tartós forma. Az oldalhossz azonban falvanként, néha gazdánként is változó (l. *3., 4. kép)*. Ha gondosan készítették ezeket a boronákat, 4—6 évig is eltartottak, és hatszor, nyolcszor is meg lehetett újítani őket.

[45] SZMNA 1975. I/1. 108.
[46] Balassa Iván 1973. 325.
[47] A szlovákiai Lévárton (Strelnice), Szádelőn (Zádiel), Nagyidán (Veľka Ida), Magyarbődön (Bidovce), Leleszen (Leles) nem sikerült tövisboronát felkutatni. MNA 25/b, 26, 27, 28 Kósa László; 32 Pócs Éva.

Ha a tövisboronák szlovákiai elterjedését vizsgáljuk (1—10), egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az eszköz csak ott található, ahol a földművelés sík területen, intenzíven folyhat, ami nagyjából egybeesik a magyar nyelvhatárral (talán azzal a kiegészítéssel, hogy a magyar hatás Gömörben, a szlovák hatás a Kisalföldön lépi túl a nyelvhatárt). Nem változtat ezen a képen az a néhány új adat sem, amelyhez (főleg csallóközi és mátyusföldi, zoboralji) a térkép elkészülte után jutottunk hozzá[48] Az udvardi (Dvori nad Žitavou) adatot egy Oroszlány környékéről települt szlovák gazdától gyűjtötték. A leírt forma mindkét helyen azonos (vö. 20.). Jan Podolák egy cserhátalji faluban, Vanyarcon (szlovákul Venerec) a fentiekkel formailag is egyező *D1* típusú boronát figyelt meg és közölt („stary typ brány").[49] Ugyancsak rövid oldalrámás boronát használtak Martoson (Martovce, 4), Zselizen (Želiezovce, 5) is. A Zseliztől nem messze levő Garamsallóról (Šalov) egy szépirodalmi írásból értesülünk.[50] A Ceglédbercelre települt Szívós Sándor, a Garammikolán (Mikula) használt boronáját rekonstruálta ugyancsak *D1*-es formában.[51] Barslédecen gyűjtött adatok szerint (Ledice), a szomszédos szlovák falvakban: Ghimes-Kosztolányon (Koliňany) és Velsécen (Velčice) használtak a szlovák gazdák keretes tövisboronát.[52] Szlovák területről, a szlovák néprajzi irodalomban Nižnansky közöl egy szánkós *(D2)* tövisboronát, a térképünkön 1-el jelzett Kis- és Nagybresztoványból (Brestovany), Nagyszombat (Trnava) mellől. Ez is egyező formailag a többi szlovákiai és észak-magyarországi példányokkal. A *Slovensko* kötet szerint *smýk* és *tŕňová brána* a Vág, Nyitra és Zsitva déli, művelhető völgyeiben (Košolná, Madunice, Kostoľany pod Tribečom—Nemeskosztolány stb.) fordult elő, valamint Gömörben használtak szlovák és magyar gazdák (néha még 3 méter széles) tövisboronát. A további, szlovákiai népi földművelésre vonatkozó tanulmányok nem nyújtanak értékelhető, részletekre is kiterjedő adatokat témánkra vonatkozóan.[53] Az összes többi szlovákiai területekre vonatkozó adatunk a hosszú oldalú („szánkós") boronára vonatkozik (2—10), valamennyi magyar anyanyelvű adatközlőtől. A hazai területeken pedig váltakozva sorakozik egymás mellett a *D1* és a *D2* típus, az Ipolytól a Sajóig. Többségében azonban itt is a szánkós formával találkozunk, amit talán „palóc sajátosságnak" is mondhatnánk, (ha nem fordulna elő az ország távolabbi részein is) annyira fedi a nyelvjárási területet.

A boronákat — egy-két kivételtől eltekintve itt is házilag készítették. A hontfüzesgyarmatiak (Hontianska Vrbica, 7), a lévai (Levice) piacról vásárolták a boronát. Csábon (Čebovce, 9) a kerékgyártóval csináltatták meg a keretet, és azt maguk fonták be. A Vác melletti Kosdon (25) másoknak is csináltak boronát, de csak a falubelieknek. A tápióbicskei szegényebb gazdák

[48] A Zsitva vidéki Tardoskedd (Tvrdošovce), Újlót (Veľké Lovce), Udvard (Dvory nad Žitavou) falvak mindegyikében *D1* típusú tövisboronát találtunk. Spiegelová, Eléna 1970. 197.; Ševaková, Viera 1970. 187.

[49] Podolák, Jan 1957. 216.

[50] Mikola Anikó 1979. 175.

[51] Saját gyűjtés, Ceglédbercel 1967., Szívós Sándor 65 éves.

[52] MNA 12/b. Barslédec (Ladice) Kósa László.

[53] Az előbbi adatokhoz: Nižnansky, R. Jozef 1960. 138.; *Slovensko. Ľud. II.* 1975. 763.; vö. még néhány fontosabb, földműveléssel foglalkozó tanulmánnyal: Podolák, Jan 1968. 397.; 1972. 763—764.; Urbancová, Viera 1975. 763—764.; Kuka, Pavol 1971. földműveléssel foglalkozó önálló könyve sem említi a tövisborona használatát a Selmecbánya melletti Gyekisről (Dekýs).

tavaszonként 10—15 boronával a szekerükön járták a környék falvait, vásárait.[54] Ugyanígy a gyöngyöspataiak (36) Gyöngyösre; a mátraballaiak, valkóiak, gyöngyössolymosiak az Alföldre hordták a boronát és a boronavesszőt.[55] A hejőpapi (59) gazdák a mezőcsáti vásárról szerezték be a boronát.

A *2. képen E* típusnak jelölt borona tulajdonképpen ezeknek a szerszámoknak egy egyszerű, alkalmi használatra utaló formája. Nem állandó, csupán ideiglenes eszköz, amit legtöbbször a helyszínen, a mezőn készítettek el, amikor éppen szükség volt rá. Ezekkel kizárólag a hegyi földművelés területén (250—300 méter fölött) találkozunk (11, 50, 54, 61, 64, 67, 68, valamint a Szovjetunió beregi részén, 15, 16.). Ha az ember vontatta, akkor csak néhány ágat, ha állat után kötötték jó ölnyi gallyat csavartak össze kötéllel, ami aztán forogva, billegve simította a földet. A Laborca melletti Abarán (Oberin, 12) egy rúdra 2—3 csomóba kötötték fel az ágat, és ezt húzta az ember vagy az állat. Erdőhorvátiból (65) előkerült a Várongról már említett forma, amelynek a két végére fakereket tettek, hogy a feje ne túrja a földet.[56]

Tipológiai szempontból érdekesek — a tanulmány elején, a keleti (szovjet) területekről idézett formákra utalnak — a Szovjet-Ukrajnában fellelt változatok. Salánkon (17), Visken (18) és Szőlőgyulán (19, és elmondásuk szerint a szomszédos, ukránoklakta Hömlöcön) a kökényvesszőket a faborona rúdjai közé húzták be. A két típust ily módon „házasították". Ezt a megoldást főleg akkor használták, ha kaszálóréteket boronáltak, és ily módon húzogatták el a *hancs*okat (túrások, halmok). Ezzel a megoldással szlovák és magyar területeken is találkozunk.

Az Ipoly menti Csáb (Čebovce) községből olyan adat is előkerült, amely szerint a *D2* típusú tövisborona első, vastag fájába a kovácsal készíttetett fogakat *(tüske, vastüske)* vertek bele. Az első háború időszakától 1930-ig voltak használatban ezek a boronák. Ezt a megoldást azzal indokolták, hogy ez a vastüskés borona jobban takarta a magot, jobban keverte a földet mint a tüske nélküli. A túróczentmártoni néprajzi múzeum (Martin) példánya keretes forma, amelynél az első rúdon fogak vannak, a további három közé pedig lazán vesszőket húztak be.[57]

A tüskeboronák fája (rámája) rendszerint a helyben leggyakoribb keményfából készült. Legtöbb az akác, de gyakori a bükk, tölgy, sőt különféle gyümölcsfa is. Ha vásáron vették a boronát, vagy bognár csinálta a rámát, mindig nagy gonddal vizsgálták, hogy elég erős-e, nincs-e benne ághely, csomó, ami miatt könnyen törik. Egyenesnek kellett lennie a rámafáknak, mert egyébként a borona túrta a földet, és könnyen is kopott a hajlott részen.

A gyűjtés során számtalan méretet találtunk. Szinte nincs is pontosan két egyforma szerszám, de valamilyen törvényszerűség azért megállapítható. Az *A* típusok (mivel a vesszők rögzítése nem volt annyira masszív mint a többinél) általában keskenyebbek voltak (120—180 cm). A többi formánál *(B, C, D1, D2)* a méretet az igavonó erő és a talaj minősége határozta meg. Általában 150—250 cm-ig terjedt a szélesség. A legtöbb 180—220 cm között volt. Nagy ritkán találkozhattunk olyan adattal is (erős ökrök után, könnyű,

[54] Ikvai Nándor 1973. 189.
[55] SZMNA 1975. I/1. 108.
[56] MNA 169/b. Kecskés Péter.
[57] MNA Sl. 20. Németh Imre. Hasonlót ír le Vlăduţiu, Jan 1973. 214. Moldvából, *grapa* elnevezéssel, míg az erdélyi Érchegységből (Munţii Apuseni) Butură, Valer 1978. 152., elől két sor foggal. A Martinból származó adatot I. Sándor Ildikónak köszönöm.

homokos talajokon), hogy három méter széles boronát használtak. Ha talajtérképpel vetnénk össze a méreteket, egyértelműen kitűnne az összefüggés, amit mindig el is mondtak a megkérdezett gazdák. Homoktalajon nagyobb, a kötött földeken keskenyebb eszközt használtak. A hosszát az ágak mérete határozta meg (többnyire 150—220 cm közötti volt).

Használatukra, formájukra szinte minden kutatóponton világosan és egyértelműen emlékeztek, sőt néhány példányt még fényképezni is lehetett (pl. *3., 4. kép).* Alkalmazásuk a szövetkezeti gazdálkodással szinte teljesen megszűnt. Az MNA adatai szerint Baranyában, Bácskában, a Felső-Tisza vidékén 1920 előtt ritkul meg a használata. A boronák tömegesebb háttérbe szorulása az 1925—30-as évekre tehető, amikor széles körben elterjedt — a múlt század második felétől az uradalmakban már ismert — többleveles könnyű magtakaró és láncborona. A homoki területeken él tovább, szinte a napjainkig, a szövetkezeti gazdálkodás megszervezéséig (1960-as évek). Fennmaradásához a magtakaráson túli, számtalan más funkciója is hozzájárult.

A borona lényegét adó vesszők többsége *kökényvessző (tüskefa,* Meszes, 54, Komjáti, 55). A táj növényzete sajátosságaitól függően kökényvessző híján másfajta fát is felhasználtak. *Gyűrűvessző*ből készült a borona Pozsonypüspökin (Podunajská Biskupice),[58] Ekelen (Okoličná na Ostre),[59] Martoson (Martovce, 4). Ez utóbbi kettőnél *varjútüskét* is emlegettek, amit Aborán (Oborin, 12) és Apagyon (71) *varjútövis*nek neveznek. Bresztoványban (Brestovany) kökényvessző-*pletenica*,[60] Újlóton (Velké Lovce) *trnie* a neve.[61] Zselizen (Želiezovce, 5) *fekete tövis* a borona anyaga. Nagyon sok helyen (21, 39, 44, 75) használnak *galagonya*vesszőt. Gyakori a vadgyümölcs hajtása, mint pl. *vadszilva, vadkörte* (43, 46, 75). Mezőkövesden (49) a felvidékiektől vett *somvessző*ből kötöttek boronát. A Zempléni hegyek közt *csipkefát* is kötöttek csomóba, és azzal boronáltak.[62] Tiszaeszláron néha orgonát is használtak. Polgárról (71) való adat szerint, ha a szükség úgy kívánta, *vadakác* hajtásokból is készítettek *(A* típusú) boronát.

A *B—D* típusú boronák fonásához ujjnyi vastagságú vesszőket válogattak. Ezek szedése már a tél folyamán megtörtént. Épeket, szálasakat, jó „seprűseket" (ágas-bogasokat) válogattak a boronához. Nyúlrágott, vastag, öreg vessző nem hajlott, elrepedt, hamar kitöredezett.

A borona a fagyok elmúltával, az első tavaszi napokon készült, mert aligha volt akkora hely a paraszti házakban, ahol a tövisboronával és a tüskés ágaival forgolódni lehetett volna. Egy-egy boronához a vastagságtól függően 120—150 szál vesszőt is felhasználtak. A vékony vesszejű, szorosra kötött, sűrű borona volt a jó.[63]

A Szentgyörgynapi vásárokon már az utolja is elkelt az eladásra szánt boronáknak. Bernecebarátiban (22) egy véka búza volt az ára. Tahitótfalun, Tápióbicskén fél zsák búzát vagy 100—150 forintot fizettek a készítéséért az 1950-es években. Boronafonáskor a vesszőt, hogy ne hasadjon, *megpállatták*

[58] MNA Sl. 1. Paládi-Kovács Attila.
[59] Sebők Mária gyűjtése 1980.
[60] Nižnansky, R. Jozef 1960. 138.
[61] Ševáková, Viera 1970. 187.
[62] Ikvai Nándor 1967. 63.
[63] Ikvai Nándor 1973. 189.; 1977. 141.

tűz fölött, és így csavarták a rudak közé. Általában két ember dolgozott: aki kötötte és egy segítő, aki kézbe adogatta, illetve a hajlításkor kötéllel segített áthúzni a szálakat a rudak között. A széleken (mert ott jobban kopott) sűrűbben, bokrosabb ágakkal fonták. A kész boronát villával eligazgatták, farönkökkel lenyomatták, hogy ne legyen *borzas*.[64] Néhány adat arra is utal, hogy ezeket a boronákat — mint a cirokseprűt szokás — dróttal két sorban is átkötötték, hogy tartósabb legyen.[65] Maconkán (35) használt példányoknál az ágakat a harmadik (alsó-) rámafához egyenként rögzítették keresztkötéssel az idő előtti kitöredezés megakadályozására.

A vesszőknek a boronába kötése csak az *A* és *E* formáknál tér el az átlagostól. Az *A* típusnál a két rúd közé befogott (sokszor karvastagságú) ágakat, az első világháború időszakáig 4—6 helyen *fűz-* vagy *nyírfavesszővel*, majd később átfúrt faékekkel kombinálva fűzték össze. Újabban vascsavarokkal, a széleken a vonóláncot is tartó vaspántokkal, az igénytelenek dróttal rögzítették egymáshoz a rudakat.

A többi boronával egyezően az állatokat az első rúdra vagy rudakra erősített lánccal kötötték a borona elé. A kimódoltabb formáknál a borona közepére erősített vashorog szolgált vontatásra.

A tövisborona — bármelyik típusról is legyen szó — elsősorban a vetés utáni munkák eszköze volt. Erre utal szinte kizárólagosan valamennyi kérdőpont adata. A bevezetőben már említett agronómiai feltételek ösztönös vagy még inkább — a gyakorlati megfigyeléseken alapuló biztosítását szolgálták a tövisboronák. Az már bizonyított, hogy sajátos és sokirányú funkciója miatt túlélte a korábbi típusú fakeretes fogasboronákat. A fa- és vasborona váltás az első világháború utánra, a tövisborona és magtakaró láncborona váltása az 1930-as évektől elhúzódva, az 1950-es évekig tartott.

A fogas, rögtörő, talajlazító, előkészítő eszköz: forgat, apróz, puhít. A vesszőkből készített tövisborona, a laza, finomra dolgozott földön vagy homokon végezte takaró, simító munkáját. A gabonafélék kézivetés utáni takarásának szerszáma, amely a gyári boronák térhódítása ellenére is sokáig megmaradt az aprómagvak (lucerna, lóhere, kender, mák stb.) takarására.

A vetőgépek már a kívánt mélységre tették a magot, így a tövisboronák használata egyrészt emiatt, másrészt a már említett tartósabb (és az adatközlők többsége állítja, hogy nem jobb) gyári magtakarók használatba vételével szorult egyre inkább háttérbe.

A tövisboronáknak a szántóföldi munkákon túl a rétek és legelők gondozásában is fontos szerep jutott. Paládi-Kovács Attila bemutatja ezeket a használati módokat, és azok területi megoszlásáról is szól. Összegezve azt állapítja meg, hogy a . . . „fogas és tövisborona csaknem az egész nyelvterületen ismeretes volt mint rétsimító eszköz . . ., a magyar rétgazdálkodásban azonban a tövisboronáknál bizonyára elterjedtebb volt a fogasborona használata."[66] Az általunk bemutatott adatok is váltakozó (nem egyöntetű) használatot bizonyítottak a rétgazdálkodásnál.

A fentieken túl sok más hasznos (bár nem rendszeres, hanem inkább alkalmi és változó) funkciója is volt a tövisboronáknak. A Szentendrei-sziget

[64] A készítés részletes leírását l. Ikvai Nándor 1973.; Fél, Edit—Hofer, Tamás 1974. 138—139.

[65] Újlót (Velké Lovce), Ekel (Okoličná na Ostrove) adatait l. előbb (36., ill. 48. jegyzet).

[66] Paládi-Kovács Attila 1979. 143—144.

szakszövetkezeteiben fennmaradását, sőt napjainkig tartó virágzását annak köszönheti, hogy az epertermesztés fontos eszköze lett. Tavasszal, a fahasábbal, kővel nehezített tövisboronával járják meg a földeket, lehúzva a sorok közül az elszáradt leveleket, indákat, fellazítva, új sarjadásra indítva így egyúttal a töveket. Nagytarcsa, Cinkota környéki szövetkezetekben a veteményes (paradicsom, uborka, paprika) talajának előkészítésénél használják.[67]

A tövisboronára — mint egy példán már említettük is — hogy jól takarjon, simítson, az igényeknek megfelelő mértékben (súlyban) nehezéket is szoktak rakni. Ha a föld laza, száraz, morzsalékony és viszonylag egyenletes a felszín, elég volt maga a borona is. Legtöbbször azonban súly kellett rá. Rendszerint a mezőn található vagy könnyűszerrel, nem sok vesződséggel szállítható súlyt tettek rá. Erre vonatkozóan összegyűjtött adataink nem mutatnak etnikai vagy földrajzi egységet. A különféle megoldások váltakozva, összefüggéstelenül fordulnak elő. Ugyanezt találjuk a külföldi irodalomban is. Áttekintve az adatokat azt láttuk, hogy leggyakoribb nehezék a fa, ölfa (méteresre vágott fahasáb), amit magukkal vittek a szekéren. Térképezett adataink közül 25 helyen szerepel ez a megoldás. Ezt követte a helyszínen vágott, felszedett hant és kő (sokszor a határkő, mezsgyekő). Majd a gyeptégla, fűcsomók használata következik a gyakoriság sorrendjében. Több eset jelzi, hogy gyereket ültettek rá, ritkábban — ha a munka is így kívánta — maga a gazda állt rá. De szerepel nehezékként a zsákba rakott föld (5), vasborona (35, 49), kocsitengely (38), eke (38, 44, 71), kocsi, vagy taligakerék (54, 59, 64, 65).

Figyelmet érdemel a tövisborona másodlagos- és utóélete. Napjainkig történő fennmaradásához nagyban hozzájárult, hogy a mezőgazdasági munkákon túl sok minden egyébre lehetett használni. Általános gyakorlat volt, hogy a tanyaudvarok (később a tsz-majorok) söprését, különösen a kazlak környékén, de ünnepre mindenütt ezzel a szerszámmal végezték. Hajdúnánáson a dűlőutakat is ezzel simították, akár mert poros volt, akár mert felvágott, mélyre taposott sár fedte. Lakodalom, temetés előtt és utáni rendcsinálás fontos eszköze. Bernecebarátiban nagy ünnepek előtt az egész falut a tövisboronával söpörték fel (úrnapi körmenet, búcsú stb.).

A tövisborona kényes, törékeny szerszám volt. Aki kímélni akarta, vigyázott rá. A mezőre a szekéren felállítva, oldalfának döntve vitték. A háznál a kocsiszín, csűr, pajta oldalán, időjárástól, naptól védett helyen lógott, kazlak, ólak oldalához támasztották, hogy állat, gyerek ne érje, meg ne tapossa. A mezőn is vigyáztak rá. Hűvös bokor vagy fa alatt állt, amíg rá került a sor. Nem hagyták a szekéren száradni, mert akkor könnyen töredezett, meglazult, szétesett. A nagy munkák idején szétcsúszott, vagy kiesett szálak helyébe igyekeztek valahogy pótlást rakni, de ezzel nem tudták elodázni a megújítását. Három, legfeljebb öt évig tartott egy-egy példány.[68] Volt aki minden tavaszon újat kötött magának. Azok kímélték jobban, akik pénzt, terményt adtak érte. A jó, erős boronafák 5—8 kötést is kibírtak. A kiöregedett boronavesszőket a hosszú téli napokon a gazdaasszonyok lopkodták el tűzhelyeikre, így a gazda új borona kötésére készülődhetett tavaszkor.[69]

Érdekes módon csak a tövisboronához kapcsolódnak hiedelmek. Tápióbicskén, Erken, Déván az istállóajtóba állított tüskeborona védett a boszor-

[67] Ikvai Nándor 1973. 197.
[68] Dankó Imre 1963. 62.; Ikvai Nándor 1973. 197.
[69] Vö. Ikvai Nándor 1973. 199.

kányrontás ellen. Szabolcsban, Tahitótfalun a szemmel vert gyereket a boronafa parazsára öntött „szenes vízzel" mosdatták meg. A palócoknál nem volt jó a szabadban hagyni a tüskeboronát, mert a gonoszok vertek alatta tanyát.[70]

A tövisboronák elnevezése nagy változatosságot és bizonyos táji, etnikai jellegzetességet mutat. A MNA adatai szerint főbb elterjedési körzetek: *tövisborona, borona* a Kisalföldön és az Északi-középhegység területén; *tüskeborona* Bácska, Bánát és a Maros—Körösök-köze vidékén; *berena*, a Hajdúságban, Nyírségben egészen Beregig; *vesszőborona* a Jászságban. *A magyar nyelvjárások atlasza* I. kötetének 138. pontja összegzi a tüskeborona elnevezéseket. A néprajzi módszerrel gyűjtött elnevezések fedik a nyelvészeti adatokat — eltekintve a fonetikai finomságok jelzésétől. Ugyanakkor adataink földrajzilag, sűrűség tekintetében is részletezőbbek az előbbieknél. Leggyakoribb a *tövisborona* elnevezés előfordulása — ezért használjuk szövegünkben mi is csak így (39 eset). Megtaláljuk a Garamtól keletre mindenütt a szlovákiai magyar nyelvterületen, idehaza pedig az Ipolytól a Hernádig terjedő északi részen, itt-ott másfajta elnevezésekkel váltakozva.[71] A Hernádtól keletre a *tövisborona* név a jellemző.[72] *Tövisborona* elnevezés él a Cserhát, Mátra vidékén elszórtan, és néhány adat utal a Tisza mellékére is.[73] A *tüskeborona* váltakozva a tövisboronával, nagyjából azonos területen jelentkezik.[74] A fenti három legjellemzőbb változaton túl még sok variáció került elő: *borona* (4, 43, 61); *berena* (12, 14, 72); *töviskborona* (53, 79); *tüskésborona* (6, 30); *tüsökborona* (Nagykőrös, Nagykunság déli része);[75] *tüskefogas* (20); *magtakaró* (22, 83); *simaborona* (21, Ipolytölgyes, Vámosmikola, Letkés);[76] *simabaruna* (Für-Rubaň, Ipolytölgyes, Vámosmikola, Letkés);[77] *faborona* (39, 48, 49); *vesszőborona* (38, Csepel-sziget, Kiskunság, Jászság egy része);[78] *töviske, töviskeborona* (40); *tüskefogas* (20); *puhaborona* (6); *gazborona* (45); *bokorborona* (Átány);[79] *seprűberena* (54); *gallyasberena, takaróberena* (71); *tövis* (72); *gallyaborona* (Nagykunság északi része).[80] Szlovák nyelvű terminológiák: *brana* (Nagytarcsa, Cinkota),[81] *brány* (Vanyarc),[82] *smyk* (simító; Újlót, Velké Lovce,[83] Tardoskedd, Tvrdošovce),[84] *smykovamé* (simítóka; Udvard, Dvory nad Žitavou),[85] *vlačuva* (csúszó, húzgáló; Szőgyén, Svoclin),[86] *trnoví smik* (tüskés simító; Bresztovány, Brestovany).[87]

[70] Szendrey Zsigmond és Ákos 1939. 116.; Ikvai Nándor 1973. 200.
[71] MNYA I. 1968. 138.; Térképjelek: 2, 5, 8, 9, 9/a, 10, 11, 23, 26, 35, 36, 37, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 69, 77, 78, 85, 86. stb.
[72] MNYA 1968. 139.; Térképjelzetek szerint: 65, 70, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 84.
[73] MNYA 1968. 139.; Térképjelzetek: 13, 31, 32, 33, 34, 66, 67, 73.
[74] Térképjelzet: 7, 22, 25, 39, 68; valamint Ikvai Nándor 1977. 150., Ipoly és a Börzsöny között.
[75] Ikvai Nándor 1973. 187.; SZMNA 1975. I/1. 108.
[76] Ikvai Nándor 1977. 150.
[77] Svitková, Zita 1970. 184.; Ikvai Nándor 1977. 150.
[78] Ikvai Nándor 1973. 188.; SZMNA 1975. I/1. 108.
[79] Fél, Edit—Hofer, Tamás 1974.
[80] SZMNA 1975. I/1. 108.
[81] Ikvai Nándor 1973. 188.
[82] Podolák, Jan 1957. 216.
[83] Števáková, Viera 1970. 187.
[84] Spiegelová, Elená 1970. 194.
[85] Števáková, Viera 1970. 187.
[86] Števáková, Viera 1970. 187.
[87] Nižnansky, R. Jozef 1960. 138.

A tövisborona részeinek elnevezését teljességgel nem tudjuk közreadni. Általánosan használt elnevezések: *ráma, rámafa, rúd.* Az oldalsó összefogó deszkákat *csúszónak, szánkónak, boronafának* nevezik. Szőgyénen (Svolin) az oldalsó deszkákat *deščicenek* nevezik,[88] ugyanez Újlótón (Velké Lovce) *sánki,* míg a tüskés részt *trienek* (tüske, bozót) nevezik.[89] A Bresztoványból (Brestovany) közölt borona részei: *rám* (oldalfal), amelynek a szánkószerű elejét *krivicenek* hívják (görbület). Az első rúd neve, amin a vesszők visszahajlanak *latka* (anyag) és a hajlítás *spružel* (rugó). A töviseket lefogó keresztrudakat *spružen*ek (rugó) hívják, míg a rámába fűzött vesszők *pleteňica* (fonat) névvel vannak jelölve.[90]

Összegzés

A tövisboronák formáinak és használatának összehasonlítása alapján azt láttuk, hogy tipikusan közép-keleteurópai jelenséggel állunk szemben, amely — Erdélyt, a Szlovák hegyvidéket, Zala, Vas és Sopron megyét kivéve – betölti a Kárpát-medencét, továbbá Alsó-Ausztriában és a Bécsi medencében is ismert. Jelentős a használata (formai variációi is a mienkével azonosan gazdagok) Moldvában, Dobrudzsában, a Balkán félszigeten (különösen Bulgáriában). De megvan Örményországban és adatokat tudtunk bemutatni az oszétektől, sőt a pamíri tadzsikoktól is.

Használata, elterjedése a talajtani és az éghajlati tényezők függvénye. Csak ott lehet vele dolgozni, ahol a föld nem túlságosan hideg és kötött. Gyakorlatilag az intenzív gabonatermesztő területeken terjedt el. Ismeretlen a fenyő övezetben, ahol a hasított ágboronák (a keretes fogasboronák primitív elődei) helyettesítik (Finnország, Észtország, Bjelorusszia, Lengyelország bizonyos területei).

A rendelkezésre álló alapanyag, valamint a talajviszonyok bizonyos formai egyezéseket alakítottak ki. A könnyen művelhető területeken az egyszerűbb formák, a kötöttebb földeken (Dunántúl, északi területek) a masszívabb megoldások terjedtek el. A használatkor alkalmazott súly, nehezék is ez utóbbiaknál általános. Többnyire helyben készül. A méret (szélesség) a vonóerő által meghatározott. Ökrök után széles nagy példányok is készültek.

A terminológia változatainak elterjedése — bár nem teljes következetességgel — követi a formákat és finomabb elkülönítésre is alkalmasnak látszik. Ezt azonban több jelenség egyidejű vizsgálatával lesz érdemes megtenni.

Az érintkező peremterületeken több variáció (kevert forma) figyelhető meg: fogak a borona keresztrúdjában; tövisgallyak behúzva a keretes faboronába stb. Moldvában, a Balkánon, a Kaukázus vidékén több rámafából álló fűzött forma használatos.

A fejlődés és kialakulás kérdésének eldöntésére nincs elegendő és megbízható adat. A formai összevetés alapján az a feltevés látszik kézenfekvőnek, hogy az összekötözött ágcsomóból (*E* típus) fejlődött a többi. A Balkánon viszont (és a Dél-Dunántúlon is van erre adat) a *grapa* típusok a primitív formák, amelyeknek legegyszerűbb válfaja a felfordított gereblyefogakba akasz-

[88] Ševáková, Viera 1970. 187.
[89] Ševáková, Viera 1970. 187.
[90] Nižnansky, R. Jozef 1960. 138.

tott ág. A terminológiai hasonlóságra *(grapa-grâbla* a Dunántúlon) egyelőre csak rámutathatunk, az összefüggés megfelelő bizonyítása híjján.

Történetileg vizsgálva a témát, a Kárpát-medencében valószínűsíthetjük, hogy a tövisborona és a keretes fogasborona egymás mellett élt évszázadokon keresztül, egymás munkáját kiegészítette, de nem helyettesítette. Bizonyára nem egyikből fejlődött a másik. A tövisborona túlélte a fafogast, amit a használat célszerűsége, kifinomult volta (a gyári láncboronák sem dolgoztak ennyire finoman), a felhasználás sokoldalú lehetősége, a házi (olcsó) előállítása magyaráz.

A magyar és a szomszédos szlovákiai területek eszközeinek összehasonlító elemzése azt mutatja (már a hazai nagymértékű elterjedés, formai és funkcionális kifinomultság is jelzi), hogy a tövisborona alföldi eredetű jelenség az északi hegyvidék folyóvölgyi szlovák és magyar gazdaságaiban. Célszerűsége, egyszerűsége és sokrétű használata magyarázza, hogy szinte mindenütt fennmaradt a kollektív gazdálkodás általánossá válásáig (1960), sőt néhány esetben még ezek között az új keretek között is tovább él.

A jelen dolgozatban kimutatott előfordulási arány imponálóan nagy. Ezt igazolja az idézett, a századfordulóról származó darabszámadat is, indokolják a fent leírt funkcionális és egyéb jellemzők. A nagymértékű elterjedést bizonyítja a MNA még fel nem dolgozott, de már áttekintett országos anyaga, valamint a Magyar Nyelvjárások Atlasza is.

A tövisborona, a magyar népi gazdálkodás egyik fontos és jellegzetes, elterjedt szerszáma, sajátságos kulturális jegyek hordozója. Az ország területére kiterjeszthető teljes vizsgálata esetén alkalmas arra, hogy a különböző rétegek kapcsolatáról, egymásrahatásáról, az eszközök fejlődésének folyamatáról, a termelés alakulásáról valljon.

IRODALOM

ANTTILA, Veikko
1968 *Äes Suomessa* (Die Egge in Finnland). Helsinki

Atlas of Finnish Folk Culture
1976 *Suomen Kansankulttuurin Kartasto I.* Helsinki

BALASSA Iván
1960 *A magyar kukorica.* Néprajzi tanulmány. Budapest
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest

BARABÁS Ernő
1907 *Maros-Torda vármegye . . . közgazdasági leírása.* Budapest

BDOJAN, W. H.
1972 *Pfluggeräte in Armenien.* In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. (hrg. I. BALASSA). Budapest. 279—337.

BUTURĂ, Valer
1978 *Etnografia poporului Român (Cultura materială).* Cluj-Napoca

COMENIUS ÁMOS János
1669/1959 *Orbis sensualium pictus.* Nürnberg—Budapest

DANKÓ Imre
1963 *Az árpádi boronás.* In: Gyulai vásárok. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 44—46. 62. Gyula

DEMTSCHENKO, N. A.
1972 *Die moldauischen landwirtschaftlichen Geräte im 18. bis zum beginnenden 20. Jahrhundert.* In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. (hrg. I. BALASSA). Budapest 243—277.

Демченко, Н.
1967 *Земледельческие орудия молдаван XVIII —начало XX, вв.* Кишинев

ECSEDY István
1928 *A bolgárok ősi földművelése.* Debrecen

Феоктистова, Л. Х.
1980 *Земледелие у эстонцев, XVIII — начало XX. вв.* Москва
Fél, Edit—Hofer, Tamás
1974 *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest
Gerencsér József
1978 *A tövisborona készítése és használata Sárkeresztes községben.* István király Múzeum Közleményei B. 33. Székesfehérvár, 12—18.
Gunda Béla
1937 *Népi gazdálkodás a Boldva völgyében.* Néprajzi Értesítő 45—70.
1969 *Az égetőgazdálkodás emlékei a kárpáti ukránoknál.* Ethnographia LXXX. 106—107.
Györffy István
é. n. *Földművelés.* In: Magyarság Néprajza. II. Budapest 183—246.
Heusch Árpád
1885 *A korszerű talajművelés elmélete és gyakorlata.* Budapest
Ikvai Nándor
1967 *Földművelés a zempléni hegység középső részén.* Műveltség és Hagyomány IX. Debrecen
1973 *Pest megyei adatok a tövisborona használatához és készítéséhez.* Studia Comitatensia 2. 187—201.
1977 *Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között.* Studia Comitatensia 5. 129—218.
Jacobeit, Wolfgang—Quietzsch, Rudolf
1964 *Bäuerliches Arbeitsgerät im Museum für Volkskunde zu Berlin,* 75 Jahre Museum für Volkskunde zu Berlin. Festschrift Staatliche Museen zu Berlin. 65—112.
Калоев, Б. А.
1973 *Материалная культура и прикладное искуство осетин.* Москва
Kniezsa István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Budapest
Kós Károly
1976 *Tájak—falvak—hagyományok.* Bukarest
Közhasznú Honi Vezér
1839 Kalendárium. Pest
Krünitz, J. G.
1777 *Oeconomische Encyclopedie.* X. Berlin
Kuka, Pavol
1971 *Dekys I. (Poľnohospodárstvo).* Zvolen
Manno A.
1845 *Mezőgazdaság népszerű kézikönyve* (Schlip munkája után). Pest
MNYA
1968 *A magyar nyelvjárások atlasza.* I. Budapest
Маринов, В.
1956 *Принос към изучаването на бито и кулмира на тирците и гагаузите в северо-източна България.* София.
Mikola Anikó
1979 *Kapafokkal kopogtattunk.* — Örökbefogadott szülőfalum. Műhely '79. 171—178. Bratislava
Moltschanowa, L. A.
1972 *Landwirtschaftlichen Geräte der belorussischen Bauernschaft im 19. Jahrhundert.* In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. (hrg. I. Balassa) Budapest. 205—241.
Moszyński, Kazimierz
1967 *Kultura ludova Słovian I.* Warszawa
Morvay Péter
1938 *Szokolya gazdálkodása.* Néprajzi Értesítő 282—287.
Мухиддинов, И.
1975 *Земледелие памирских Таджиков вахана и ишкашима в XIX — начало XX. в.,* Москва
Neuer Wienerischer Schreibcalender . . .
1626 Wienn
Nižnanský, R. Jozef
1960 *Priprava a osev úrohového a poúhorového v Brestovannoch.* Slovenský Národopis 121—152.

PALÁDI-KOVÁCS Attila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest
PAMFILE, Tudor
1913 *Agricultura la Români.* Bucureşti
PAPANEK Nep. János
1878 *Gazdasági eszközök és részeinek rajza és elnevezése.* Budapest
PETHE Ferenc
1797—1805 *Visgálódó magyar gazda.* Béts
PODOLÁK, Jan
1956 *Polnohospodarstvo v Žakarovciach. Banícka dedina Žakarovce.* Bratislava
1957 *Zpráva o výskume slovenského etnika v Maďarsku.* Slovenský Národopis 214—220.
1968 *Zemědělství.* Československá vlastivěda III. Ludová Kultura. Praha
1972 *Traditionelle Formen der Landwirtschaft.* In: Die Slowakische Volkskultur. (hrg. E. HORVÁTHOVÁ, V. URBANCOVÁ). Bratislava 13—37.
Polski Atlas Etnograficzny
1964. I. (Red. GAJEK, Jozef). Warszawa
ПОЛЯКОВ, С. П.
1980 *Историческая этнография Средней Азии и Казахстана.* Москва
SELMECZI KOVÁCS Attila
1980 *Repcetermesztés Magyarországon.* Agrártörténeti Szemle 56—96.
SIPOS Gábor
1966 *Földműveléstan.* Budapest
Slovensko
1975 *Lud. II.* Bratislava
SPIEGELOVÁ, Elena
1970 *Elaborat.* Tvrdošovce (Tardoskedd). Ethnologicky Archiv Fac. Fil. Univ. Komenského. (továbbiakban: EA.FFUK) 194. Bratislava
SPORZON Pál
1895 *A boronálás és a boronák.* Mosonmagyaróvár
STEPHENS H.
1856 *Mezei gazdaság könyve.* Pest
ŠTEVAKOVÁ, Viera
1970 *Elaborat.* Velké Lovce (Újlót), Svoclin (Szőgyén), Udvard (Dvory nad Žitavou). EA.FFUK 187. Bratislava
SVITKOVÁ, Zita
1970 *Elaborat.* Rúbaň (Für). EA.FFUK 184. Bratislava
SZAMOTA-ZOLNAI
1902—1906 *Magyar Oklevélszótár.* Budapest
SZENDREY Zsigmond és Ákos
1939 *Néprajzi gyűjtés és a magyar babonaszótár terve.* Néprajzi Értesítő 11—118.
SZMNA
1975 *Szolnok megye néprajzi atlasza* I/1, I/2. Szolnok
TAKÁCS Lajos
1962 *Hanttörő.* Néprajzi Értesítő 315—322.
1963 *Ültetőfák Magyarországon.* Ethnographia LXXIV. 350—373.
1965 *A tüskeborona készítése és használata Várongon.* Néprajzi Értesítő 315—328.
1967 *Kaszasarlók Magyarországon.* Ethnographia LXXVII. 1—21.
1969 *A kötözőbot Magyarországon.* Ethnographia LXXIX. 1—21.
TESz
1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. Budapest
URBANCOVA, Viera
1975 *Poľnohospodárstvo a chov dobytka.* Slovensko Lud II. Bratislava
VARGA Gyula
1965 *A parasztgazdaság munkaeszközei.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. (szerk. SZABÓ István) I. 267—348. Budapest
VLĂDUŢIU, Ion
1973 *Etnografia românească.* Bucureşti
ВАКАРЕЛСКИ, Христо
1964 *Добруджа.* София

VAKARELSKI, Christo
1969 *Bulgarische Volkskunde.* Berlin
WHITE, K. D.
1967 *Agricultural Implements of the Roman World.* Cambridge

Nándor Ikvai

STRAUCHEGGEN IN NORDUNGARN UND IHRE SLOWAKISCHE PARALLELEN

(Auszug)

Als Einleitung gibt die Studie einen geschichtlichen Überblick. Es wird festgestellt, daß die ersten ins einzelne gehenden Mitteilungen über Straucheggen aus dem 19. Jahrhundert stammen. Die Agrarliteratur förderte damals ihre Verbreitung und Popularisierung.

Auf Grund der Angaben des Ungarischen Ethnographischen Atlasses, der lokalen Forschung und des vorgefundenen literarischen Materials registriert die Studie an einer Karte *(Abbildung 1)* die verschiedenen Typen der Strauchegge *(Abbildung 2)*, beschreibt ihre Verbreitung, ihren Gebrauch und weist an folgende Zusammenhänge hin. Es wird festgestellt, daß die Typen E und A die primitive (ja im Falle einiger Exemplare eine improvisierte, gelegentliche) Form darstellen. Die übrigen Formen sind Glieder einer Reihe, die nach bodenkundlichen und funktionellen Gesichtspunkten jedoch auf Grund der Erfahrung entwickelt wurden.

Bei der Anfertigung der Strauchegge wurden Schleh- oder Weißdorn-, wilde Birn- oder Pflaumenzweige in den Rahmen befestigt. Das Wesentliche war, biegsame, haltbare und eine große Oberfläche bildende Zweige zu verwenden. Die Egge wurde meist häuslich hergestellt, zahlreiche Angaben weisen aber darauf hin, daß sie von Bauern auf Märkten gekauft wurde.

Die Egge wurde mittels einer Kette von einem Pferd- oder Ochsengespann gezogen. Je nach der Beschaffenheit des Bodens und der Arbeit wurden die Eggen mit Holzscheiten, Steinen oder mit Erde gefüllten Säcken und Rasenstücken beschwert.

Die Strauchegge ist nach der Saat ein charakteristisches und vollkommenes Mittel diese zu bedecken, das noch heute in bestimmten Rollen die industriell hergestellten Eiseneggen übertrifft. Sie sichert eine ausgezeichnete, gleichmäßige Oberfläche. Regelmäßig wird sie in erster Linie auf den leicht zu bearbeitenden Böden flacher Gegenden (Sand, leicht gebundener Boden) gebraucht. Regelmäßig wird sie auch zur Reinigung von Höfen und Straßen gebraucht. Ebenfalls allgemein gebraucht wird sie, um im Frühling Wiesen und Weiden zu reinigen. Aus den Angaben der Studie kann man schließen, daß die Strauchegge im ungarischen Sprachraum allgemein verwendet wurde. Ähnliche Geräte können auch in der slowakischen Wirtschaft gefunden werden. Formell gesehen, zeigen sich Parallelen zum Osten und auch Verwandtschaft mit Exemplaren aus dem Kaukasus, Armenien und der Moldau kann festgestellt werden.

Bodó Sándor

Iga és járom

Közép-Európa országaiban — s így Magyarországon is — évszázadokon át a szarvasmarhafélék voltak a domináns iga- és tehervonó állatok. Az eke, a szekér állati erejű vontatását őseink a járom segítségével biztosították.

Az eszközről GYÖRFFY István *A magyarság néprajzá*ban a következő ismertetést adja: „Az ökör huzószerszáma fából faragott *járom* vagy *iga*, melybe csak párjával lehet ökröt fogni. A járom országszerte kevés eltérést mutat".[1] Hasonlóan összegez BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula is: „A *járom*, más néven *iga* olyan fából készült keret, melybe két szarvasmarhát lehet egymás mellé befogni".[2] A magyar néprajzi lexikon úgy fogalmaz, hogy az *iga* „általában azt a szerszámot jelenti, amelybe a vonójószágot befogják. Aszerint, hogy a vonójószág szarvasmarha vagy ló, az eszköz más-más anyagú és alakú. A szarvasmarha befogására a járom szolgál, míg a lovat hámba vagy kumetba fogják". A *járom*ról megjegyzi, hogy „a szarvasmarhafélék igába fogására használt, fából készült eszköz. Van nyak- és fej- (homlok-) járom. A magyarság csak a nyakjármot használja, mely formáját tekintve több részből álló keret vagy ráma, ezért *keretes* vagy *rámaigá*nak is nevezik".[3]

Mindenesetre megállapítható, hogy régészeti-történeti-néprajzi ismereteink szerint Magyarország egész területe a rámaiga zónájában fekszik. A paraszti gazdaságok és a földesúri uradalmak a korai középkortól egyaránt az ökrök igavonó erejével végezték el a legfontosabb mezőgazdasági munkákat. Kettő-négy pár szarvasmarhából álltak a fogatok, s azok nagyságán mindig mérni lehetett a gazdaság tőkeerejét. A jármot az ország fában gazdag vidékein kerékgyártó mesterek és háziiparos ezermesterek készítették. Néhány jelentősebb járomkészítő központ szekerező vándorkereskedelem révén nagy területeket ellátott az eszközzel.

Az iga és a járom szavak tehát ma és a néprajzi módszerrel elérhető közelmúltban lényegében azonos formájú vonóeszközt jelentettek. A két szó jelentéstartalma bizonyos mértékig eltér egymástól, s míg az iga a szarvasmarha és a ló vontató eszközén kívül általánosan jelenti a *teljes fogatot*,[4] s átvitt értelemben súlyos terhet, elnyomatást, szolgaságot,[5] súlyos teherként viselt életkörülményt is,[6] addig a járom — az adott kérdéskörben — kizárólag magát az eszközt jelentette.[7]

[1] GYÖRFFY István é. n. 271.
[2] BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula 1979. 258.
[3] MNL. II. 1979. 619, 663.
[4] MNL. II. 1979. 619.; MNYÉSZ. III. 436.; MÉK. 582.; TESZ. II. 1970.
[5] BALLAGI Mór 1873. 606.
[6] MNYÉSZ. III. 436.; MÉK. 582.
[7] MNL. II. 1979. 663—664.; MNYÉSZ. III. 610.; MÉK. 616.

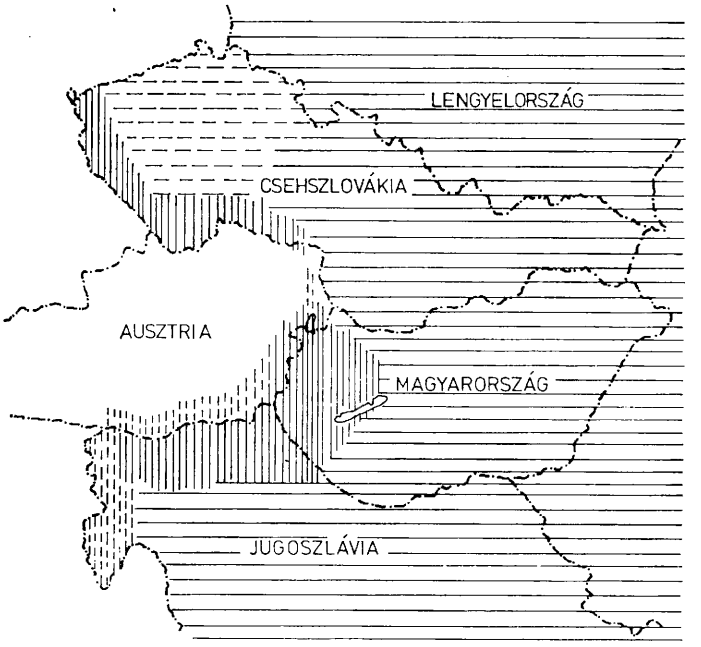

1. térkép. A magyar 'iga' és 'járom' szóval rokon terminusok elterjedése Kelet-Közép-Európában

Magyar nyelvterületen az *iga, egyesiga* terminusok elterjedése pontosan térképezhető homogén egységet képez, mint ahogyan a *járom, egyesjárom* elnevezés is összefügő, az ország nagyobb részét magában foglaló területen használatos. A határvonalat megközelítően a Kapuvár—Pápa—Veszprém—Marcali—Nagykanizsa települések sora jelzi *(1. kép)*.

A szavak történeti előfordulásából a következő tanulságok vonhatók le. Fontosnak látszik, hogy I. László 1077 előttre datálható III. dekrétuma feltehetőleg a témánkkal kapcsolatos emléket őriz. A törvény 13. fejezete ugyanis kimondja, hogy a bitang, szökött jószágokat mindenütt *joch-szedő* gyűjtse össze, hajtsa a vármegyére, s a király lovásza meg a megye ispánjának lovásza építsenek aklot (stabulum), s a baromfélét (pecorum) oda hajtsák. A latin szövegben a hivatal *vulgariter ioccedeth* (más olvasatban: *jokergech;* az Ilosvai kódexben *jocterdeh)* alakban szerepel, s minden valószínűség szerint az igás állatokra (ökrökre és lovakra) vonatkozhat, mert ugyane fejezet másik alpontja intézkedik az elveszett juhok és tehenek összegyűjtéséről.[8] Bár ez az egyetlen és vitatott adatunk arra, hogy őseink az iga és az igás állatok megnevezésére a XI.

[8] *Corpus Juris Hungarici* I. 1899. 82—83.; Beér János—Csizmadia Andor 1966. 64.; Györffy György a szót „javszedő" értelemben idézi, aki — véleménye szerint — az általa összeszedett szökevényeket adja át a királynak, ispánnak, püspöknek. Az eredeti szövegben azonban kétségtelenül állatokról rendelkezik I. László törvénye. Györffy György 1977. 517. Nyelvészeink felvetik a joch = jó jelentését, de bizonytalannak tartják. TESZ. II. 1970. 275. Az adatra Kovács Béla hívta fel a figyelmemet, amit ehelyütt is köszönök.

században német jövevényszót alkalmaztak volna, az időleges átvétel lehetőségével számolnunk kell.

Az iga (igo) és a járom (jarъmo) szavakról Kazimierz Moszyński leszögezi, hogy az iga nagyon régi kifejezés. Megállapítása igazolásául indiai, iráni, örmény, görög, római, kelta, germán, balti s finn emlékeket idéz. A járommal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy az szláv sajátosság, újítás és jóval később keletkezett az iga szónál. Ebből Moszyński azt a következtetést vonja le, miszerint az olyan típusú jármok, amelyeket a nép *igo*nak nevez, ősibb kultúrelem lehet, mint azok, amelyeket *jarzmo*nak hív.[9]

A magyar történeti irodalom a két terminust nagyjából egy időben jegyzi fel. A szavak történeti előfordulása ad némi támpontot a két terminus szóföldrajzi elterjedésére. A *járom* 1519-ben a *Debreceni codex*ben, Heltai Gáspár kolozsvári kiadású írásaiban (1566), sárospataki (1659, 1669), vizsolyi (1590), bártfai (1628, 1713), lőcsei (1647) kiadású könyvekben szerepel,[10] az *iga* (yga) az esztergomi őrzésű *Jordánszky-kódex*ben (1516—1519), a tihanyi kódexben (1530—32), Pázmány Péter pozsonyi kiadású prédikációban (1636) s egy 1771-es nagyszombati kötetben.[11] A két terminus származása — tekintve, hogy mindkettő nyelvünk déli szláv jövevényszava[12] — nem ad támpontot a szóföldrajzi elkülönülés magyarázatára.

Evidensnek látszik, végiggondolva a két terminus technicus elkülönülésének lehetséges magyarázatait, hogy a két megjelölés mögött két különböző járomtípus, egyúttal jármolási mód hajdani meglétét tételezzük fel. Az iga elterjedési körzetében ugyanis Timaffy László adatai szerint szórványosan a legutóbbi időben is előfordult a fejvonóeszköz használata (bár nem zárható ki újkori átvételének lehetősége),[13] s valószínű, hogy az *iga* szó egykor kizárólagosan a fejjármok (homlokjármok, tarkójármok) megnevezésére szolgált. A *járom* pedig ugyanakkor — Jacobeit, W. és Kramařik, J. megjelölése szerint[14] — *a marjármot*, — K. Kovács László terminusa szerint[15] — a *nyakjármot* jelentette.

E tényre analógiát találunk a nyugati és a déli szláv népek köréből is. A marjárom a „Widerristjoch" különböző variánsait Európa, Ázsia, Afrika nagy részén alkalmazták,[16] s az eszköz megjelölésére a Kárpát-medence környékén, a szláv népek körében a járom szó különböző változatait használták. A lengyelek a vonókészséget a *jarzmo* szóval jelölik.[17] A szlovákok és keletmorvaiak a *jarmo* terminust használják.[18] A cseh néprajzi irodalom az eszközt *jarmo*-ként tartja számon.[19] Jugoszlávia legnagyobb részén általában *jaram*, *jarem* a vonókészség neve.[20]

[9] Moszyński, Kazimierz 1958. 110.
[10] Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond 1890. 22.
[11] Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond 1891. 1546.
[12] TESZ II. 190—191, 262—263.
[13] Timaffy László 1969. 196.
[14] Jacobeit, Wolfgang—Kramařik, Jaroslav 1969. 11.
[15] MNL. 1976. 663.
[16] Kramařik, Jaroslav 1966. 298—299.
[17] Burszta, Jozef 1964. 669. A babimoji területen az *igło* elnevezést is használják.
[18] Podolák, Ján 1969. 223—224. A szerző utal arra, hogy Liptó környékén a *jarom*, a gurál falvakban a *jaržmo* szavakat ismerik. Vö. Kramařik, Jaroslav 1966. 306.
[19] Podolák, Ján 1969. 222.
[20] Gavazzi, Milovan 1969. 151.; Novak, Vilko 1961. 657; Moszyński, Kazimierz a marjárom egyik típusát, ahol a járomfát kötelek, szíjak rögzítik az állat nyakára — rit-

A fejvonóeszköz, vagyis a „Genickjoch, Stirnjoch" (a szíjakkal tarkóra vagy homlokra erősített járom) változatai összefüggően dél-német, osztrák, cseh, morva, szórványosan magyar és szlovén területen fordulnak elő.[21] Különböző variánsait egyes szláv népek körében az iga szó többféle változatával nevezték meg. Csehország és Morvaország déli területein az *iho, jiho* terminust alkalmazták,[22] az eszköz hasonló megnevezésének elterjedési körzete folytatódik Ausztria területén, ahol magyar és szlovénlakta körzetekben az *iga*,[23] *igo, vjigo* kifejezés ismert.[24] Ugyanezt az *igo* terminust rögzíti Jugoszlávia észak-nyugati részéről Milovan Gavazzi,[25] s az *igó* (nyelvjárásban *jeg)* megjelölést publikálja Slovéniából Vilko Novak,[26] az Isztriai félszigetről pedig a *zógo, zyógo, yógo* kifejezést ismerjük.[27] Magyar területről a szó földrajzi elterjedését közli a nyelvjárási atlasz és egy néprajzi dolgozat is.[28] A fejvonóeszközt szigetszerűen a Baltikumban is alkalmazták, ahol megnevezésére az észtek *ike*, a liv nép *iggəz*, a litvánok *jungas*, a lettek *jugs* terminust használnak.[29] Kapcsolódik e fejvonóeszköz jellemezte szigethez Finnország délnyugati része *(ies)*,[30] Svédország déli része,[31] valamint Észak-Belorusszia s a Lengyelország tengerparti területén a kasubok és szlovincek által lakott vidék.[32] Ugyancsak fejvonóeszközt alkalmaztak Nyugat-Európában Németország jelentős területén,[33] az Alpok országaiban, Franciaországban, s délen a zóna az Ibériai félszigetig terjed.[34]

Az állati igaerő igénybevételének a korábbiakban jelzett két fő típusú vonóeszközét már 1921-ben Lubomír Niederle megkülönbözteti, de bizonyosnak tartja, hogy az indoeurópai Joch és a szláv jarmo között tárgyi tekintetben semmiféle különbség nem lehetett.[35] Kustaa Vilkuna 1936-ban Kazimierz Moszyński-val együtt Robert Braungart-tal vitázik, s tagadja, hogy a mariga szláv, a fejiga pedig germán volna. Véleményük szerint az előbbi keleti típus, amely Ázsia uralkodó igaformája, míg az utóbbi nyugati vonóeszköz.[36]

---

kán előfordul Montenegro, Hercegovina, Bosznia, Dalmácia, Isztria vidékén, Bulgária északnyugati részén, Polézia keleti részén és Belorusszia északkeleti részén —, igen ősinek tartja, s az eszköz *iha, jiha* elnevezésével érvel. Moszyński, Kazimierz 1967. 664. Ez az elnevezés azonban nem gyakori — teszi hozzá Kramařik, Jaroslav 1966. 300.; s maga az eszköz is ritka, mint erről az *Etnoloski atlas Jugoslavije* próbatérképe *(Karta I.)* tanúskodik.

[21] Kramařik, Jaroslav 1966. 304, 314.; Timaffy László 1969. 169.; Novak, Vilko 1961. 658.; Gavazzi, Milovan 1969. 154.

[22] Emellett szórványosan a német *joch* is ismert, s Klatov vidékén a *kuch*, a német tájszólásbeli *Guach* alapján. Kramařik, Jaroslav 1966. 314.

[23] Deme László—Imre Samu 1968. 173. térkép.

[24] Kramařik, Jaroslav 1966. 324.

[25] Gavazzi, Milovan 1969. 151.

[26] Novak, Vilko 1961. 658.

[27] Jaberg, K.—Jud, J. 1935. 1240—1241.

[28] Deme László—Imre Samu 1968. 173.; Bodó Sándor 1969. 180.

[29] Viires, Ants 1964. 3—4.; Viires, Ants 1968. 134—170.; Viires, Ants 1969. 132—133.

[30] Vilkuna, Kustaa 1948—49. 24.; Vilkuna, Kustaa 1976. 62—63.

[31] Granlund, John 1969. 99—117.

[32] Viires, Ants 1969. 133.; Horálek, Karel 1962. 406.

[33] Jacobeit, Wolfgang 1957. 127.

[34] Vilkuna, Kustaa 1936. 85.; Moszyński, Kazimierz 1967. 661.; Veiga de Oliveira, E.—Galhano, F.—Pereira, B. 1973.

[35] Niederle, Lubomir 1921. 49.; Kramařik, Jaroslav 1966. 324.

[36] Vilkuna, Kustaa 1936. 87, 88.; Moszyński, Kazimierz 1967. 666.

Jaroslav KRAMAŘIK alapos tanulmányában a kérdés megoldásához közelebb jut, amikor kifejti, hogy a szlávoknál a *jarmo* terminus a marjárommal (Widerristjoch) esik egybe, a *jho* kifejezésből származó variánsok viszont a különféle tarkójármok (Genickjoch) megnevezésére szolgálnak.[37] A *jьgo* és a *jarmo* szócsalád elterjedéséről Ants VIIRES is kifejti véleményét. Szerinte az *ike-iggъ-*stb. nyelvcsalád eredeti jelentése a „kötéssel" áll összefüggésben, s jelzi, hogy a körben a használt vonóeszköz csakis a szarvjárom („Hörnerjoch") lehetett. A szláv népeknél ugyanakkor az uralkodó igefajta a marjárom (Widerristjoch), s a vele együtt elterjedt *jarmo* szócsalád.[38]

Hazánktól nyugatra elsősorban a *Joch* kifejezés változatait találhatjuk meg. Arthur HABERLANDT és Olaf BOCKHORN ausztriai adatai azt igazolják, hogy a fejvonóeszközt és a marjámot egyaránt a *Joch*-hal (és nyelvi variánsaival: *Jo, Jecha, Jeoch)* jelölték. Mühlviertelben az egyes fejigák *(Hoijechl, Stirnplatte, Hirnplatte)* lényeges tartozéka egy szíjakból álló vonókészség, amelynek megnevezésére az *Ibawuaf* terminust alkalmazták. Stájerország nyugati részén pedig a kettős marjárom neve *Jar*.[39] Svájc a *Joch* zónája,[40] bár a déli területen a *guét, gúf* szavak az általánosak.[41] Olaszországban északon a *žugét, žuk, guét, gúf, yóf* terminusok élnek, délen a *yúv, yúvu*.[42] Német nyelvterületen a *Joch* és tájnyelvi formái,[43] francia területen a *joug*,[44] a spanyoloknál *yugo*, az angol nyelvterületen a *yoke, yok* és variánsai,[45] Svédországban az *ok*,[46] *slätok* megnevezések ismertek.[47] Portugália területén a *brochas, piacas* terminusokat alkalmazzák.[48] Utóbbi kivételével a terminusok hosszú sora etimológiailag ahhoz az indogermán szócsaládhoz tartozik, amelyhez pl. a szanszkrit *yagá* s a latin *jugum*.[49]

A kérdéskör teljes tisztázásához a magyar adatok is hozzájárulnak. Az ország nagyobb részén használt marjárom a *járom* elnevezése mellett területünk nyugati részén — az *iga* elterjedési körzetében — föl kell tételezzük a fejvonókészség hajdani használatát. (A fejiga-mariga váltásra egyébként ismerünk analógiát, hiszen Dániában, Svédországban és Finnországban a marjárom kiszorította a paraszti gazdaságok használatából a régebbi fejvonóeszközt.[50]) Az eszköz jelenlétét TIMAFFY László szórványos adatai igazolják, s közvetett bizonyítékul szolgálhat az, hogy az *iga* körzetében sajátságos, görbe gerendelyű ekét alkalmaztak, amit BALASSA Iván *nyugat-magyarországi ekeformaként* jelöl meg. A párhuzamait Ausztria keleti részén, valamint velünk és Jugoszláviával határos területein, Morvaország és Csehország egyes helyein találja meg,[51]

[37] KRAMAŘIK, Jaroslav 1966. 325.
[38] VIIRES, Ants 1969. 133.
[39] BOCKHORN, Olaf 1973. 126.; 129.; 1978. 23—26.; HABERLANDT, Arthur 1959. 61.
[40] SCHEUERMEIER, Paul 1956. 159.
[41] JABERG, K.—JUD, J. 1935. 1240—1241.
[42] JABERG, K.—JUD, J. 1935. 1240—1241.
[43] MÖRGELI, Werner 1940. 12—19.
[44] HAUDRICOURT—DELAMARRE 1955. 179.
[45] FENTON, Alexander 1969. 17—48.
[46] VILKUNA, Kustaa 1936. 87.
[47] GRANLUND, John 1969. 100.
[48] VEIGA DE OLIVEIRA, E.—GALHONO, F.—PEREIRA, B. 1969. 56—57.
[49] VILKUNA, Kustaa 1936. 87.
[50] VILKUNA, Kustaa 1936. 87.
[51] BALASSA Iván 1973. 380—385. A nyugat-magyarországi eke szoros kapcsolatban levőnek látszik a bakhátas szántással is. DÖMÖTÖR Sándor 1954.; BALASSA Iván 1973. 387.

tehát éppen a fejiga elterjedésének határkörzetében. Ugyancsak hozzájárulhat a kérdés tisztázásához a kerekes járművek táji típusainak megállapítása, s a témát összegező PALÁDI-KOVÁCS Attila utal arra, hogy a szekértípusok formája, szakszókincse alapján eltérő fejlődés mutatkozik egyebek mellett Nyugat- és Kelet-Dunántúl területén is.[52]

A nyugat-magyarországi területen a fejvonókészség és a marjárom váltásának idejéhez — sajnos — semmiféle támponttal nem rendelkezünk, s mert R. PETŐ Mária a pannóniai szarvasmarhatartás emlékanyagát számbavéve meg is jegyzi, hogy a homlokjárom alkalmazására Pannónia területéről nincsen adatunk,[53] csupán általánosságban jelölhetjük meg az eszköz használati idejéül a középkort. Fölvethető a terminus eszköz nélküli átvételének kérdése is, de ezt a korábbiakban idézett szláv adatok nem valószínűsítik.

Végezetül érdemes szóvá tenni, hogy hazánk területének nyugati részén nem csupán az iga-járom kérdésében húzódik további vizsgálódásra ösztönző etnogeográfiai határ. Hasonló határt jelöl ki a már említett faeke főbb típusainak elterjedése a Kárpát-medencében,[54] a parasztság rétgazdálkodásában élő szókincs *szüleség* szava,[55] a magyar kenderrostmegmunkálás legősibbnek tűnő négy fázisos rendszere s néhány terminológiai sajátossága.[56] A sor a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából közölt mutatvány alapján a népi kultúra más szektoraiból is folytatható.[57] Az Atlasz később megjelenő teljes térkép-kollekciójából azonban ezek mellett mintegy 100 olyan lap várható — ahogyan erre PALÁDI-KOVÁCS Attila utal — amelyekből „határozottan kivehetők elterjedtségek *(areák)* és konturok",[58] s összegező értékelésük nyomán bizonyára plasztikusan rajzolódnak ki a népi műveltség kulturális régiói.

IRODALOM

BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest

BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest

BALLAGI Mór
1873 *A magyar nyelv teljes szótára I.* Budapest

BEÉR János—CSIZMADIA Andor
1966 *Történelmünk a jogalkotás tükrében.* Budapest

BOCKHORN, Olaf
1973 *Wagen und Schlitten im Mühlviertel I.* Linz
1978 *Wagen und Schlitten im Mühlviertel II.* Linz

BODÓ Sándor
1969 *Einzeljoche in Ungarn.* Národopisný věstnik Československy III—IV. 179—194.

BURSZTA, Józef
1964 *Transport i komunikacja.* In: BURSZTA, J. (red.): Kultura ludowa Wielkopolski. II. 651—684. Poznań

[52] PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 55.
[53] R. PETŐ Mária 1973. 71.
[54] BALASSA Iván 1973. 386.
[55] PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 160.
[56] SZOLNOKY Lajos 1972. 238—239.
[57] *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából* 1967. 15/5, 103/3. térkép. — Lásd még KISBÁN Eszter 1962. és GUNDA Béla 1969. 145—154. adatait a további párhuzamokra.
[58] PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980. 66, 69.

Corpus Juris Hungarici I.
1899 Budapest
DEME László—IMRE Samu (szerk.)
1968 *A magyar nyelvjárások atlasza I.* Budapest
DÖMÖTÖR Sándor
1954 *Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok.* Néprajzi Értesítő XXXVI. 149—164.
FENTON, Alexander
1969 *Draught Oxen in Britain.* Národopisný věstník Československy III—IV. 17—53.
GAVAZZI, Milovan
1969 *Das Joch in Jugoslawien.* Národopisný věstník Československy III—IV. 151—162.
GRANLUND, John
1969 *Rinderanspannung und Joche in Schweden.* Národopisný věstník Československy III—IV. 99—120.
GUNDA Béla
1969 *Kulturverbindungen zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien.* In: Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. 145—154. Göttingen
GYÖRFFY György
1977 *István király és kora.* Budapest
GYÖRFFY István
é. n. *Teherhordás, közlekedés, jármű.* A magyarság néprajza II. 247—273. Budapest
HABERLANDT, Arthur
1959 *Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs II.* Wien
HAUDRICOURT, A. G.—DELAMARRE, M. J-B.
1955 *L'homme et la charrue à travers le monde.* Paris
HORALEK, Karel
1962 *Uvod do studia slovanskych jazyku.* Praha
JABERG, K.—JUD, J.
1935 *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz VI.* Zofingen
JACOBEIT, Wolfgang
1957 *Jochgeschirr- und Spanntiergrenze.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde III. 119—144.
JACOBEIT, Wolfgang—KRAMAŘIK, Jaroslav
1969 *Einleitung (Rinderanschirrung, 18—20. Jahrhundert).* Národopisný věstník Československy III—IV. 11—13.
KISBÁN Eszter
1962 *Verbreitung des Früchtenbrotes in Ungarn.* Acta Ethnographica XI. 119—142.
KRAMAŘIK, Jaroslav
1966 *Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen.* In: Vznik a pocátky Slovanu. VI. 295—334. Praha
Magyar értelmező kéziszótár (MÉK)
1972 Budapest
Magyar néprajzi lexikon II. (MNL)
1979 Budapest
A magyar nyelv értelmező szótára III. (MNYÉSZ)
1960 Budapest
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. (TESZ)
1970 Budapest
MOSZYŃSKI, Kazimierz
1958 *Człowiek. Wstep do etnografii powszechnej i etnologii.* Wrocław—Kraków—Warszawa
1967 *Kultura ludowa Słowian I.* Warszawa
MÖRGELI, Werner
1940 *Die Terminologie des Joches und seiner Teile.* Romanica Helvetica 13. 12—19
Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából
1967 Néprajzi Értesítő XLIX. 5—72.
NIEDERLE, Lubomir
1921 *Život starych Slovanu* III/1. Praha

NOVAK, Vilko
1961 *Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowenien.* In: FÖLDES L. (red.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 647—662. Budapest
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1973 *A magyar parasztság kerekes járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez.* Néprajzi Közlemények XVIII. 5—79.
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest
1980 *A kulturális régiók néprajzi vizsgálata.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 7. 57—75. Budapest
R. PETŐ Mária
1973 *A pannóniai szarvasmarhatartás emlékanyaga.* Agrártörténeti Szemle XIV. 70—74.
PODOLÁK, Ján
1969 *Beiträge zur Rinderanspannung in der Slowakei.* Národopisný věstnik Československy III—IV. 213—246.
SCHEUERMEIER, Paul
1956 *Bauernwerk in Italien der italienischen und rätoromanischen Schweiz. II.* Bern
SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond
1890 *Magyar nyelvtörténeti szótár I.* Budapest
1891 *Magyar nyelvtörténeti szótár II.* Budapest
SZOLNOKY Lajos
1972 *Alakuló munkaeszközök.* Budapest
TIMAFFY László
1969 *Rindereinzelanspannung in Westungarn.* Národopisný věstnik Československy III—IV. 195—204.
VEIGA DE OLIVEIRA, E.—GALHANO, F.—PEREIRA, B.
1969 *L'attelage des boeufs en Portugal.* Národopisný věstnik Československy III—IV. 55—78.
1973 *Sisteuas de atrelagem dos bois em Portugal.* Lisboa
VIIRES, Ants
1964 *Über historisch-kulturelle Beziehungen im landwirtschaftlichen Transport der Völker des Ostbaltikums.* Tallin
1968 *Härjarakend Baltimaades.* In: Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. 134—174.
1969 *Rinderanschirrung im Baltikum.* Národopisný věstnik Československy III—IV. 121—136.
VILKUNA, Kustaa
1936 *Verwendung von Zugochsen in Finnland.* Studia Fennica II. 55—98. Helsinki
1948—1949 *När kommo östersjöfinnarna till Baltikum?* Folk-Liv XII—XIII. 15—43.
1976 *Ochsenjoch.* In: Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. 62—63. Helsinki

Sándor Bodó

'IGA' UND 'JÁROM'

(Zwei ungarische Ausdrücke für das Zugzeug des Rindviehs)

(Auszug)

In den Ländern Mitteleuropas, — und so auch in Ungarn — war das Zugtier jahrhundertelang das Rindvieh. Die tierische Zugkraft des Pfluges und des Wagens wurde von den Ungarn — wie es unsere ethnographische Literatur lehrt — mit einem doppelten Widerristjoch und seit Beginn des 20. Jahrhunderts in seltenen Fällen mit einem Einzeljoch verwendet. Und doch gebraucht die Volkssprache im ungarischen Sprachraum zwei Termini für dasselbe Werkzeug: im östlichen und mittleren Teile des Landes wird das Widerristjoch mit dem Namen *járom* bezeichnet, während im westlichen Teile des Landes die Benennung *iga* gebraucht wird (vgl. *Karte 1).* Das Wort *iga* bezeichnet im ganzen ungarischen Raum auch das vollständige Ochsengespann.

Die Studie ist bestrebt, für die auffällige geographische Absonderung des Gebrauches der beiden Ausdrücke eine Erklärung zu finden. Aus einer Analyse der europäischen

— hauptsächlich mitteleuropäischen — Literatur kann die Folgerung gezogen werden, daß die in einem bedeutenden Teile Ungarns gebrauchte Benennung *járom* damals und, auch heute noch das Widerristjoch, während die Bezeichnung *iga* im westlichen Landesteile aller Wahrscheinlichkeit nach Stirnjoch bedeutete. (Im Verbreitungsbereich der *iga* kommt vereinzelt auch in unseren Tagen noch der Gebrauch des Stirnjochs vor.) Die Verwendung des Stirnjochs geriet aber — aus einem bisher unbekannten Grunde — in den Hintergrund, um dem Widerristjoch zu weichen. (Für diesen Übergang von Stirn- zu Widerristjoch kennt man Analogien, so hat zum Beispiel in Dänemark, Schweden und Finnland das Widerristjoch das ältere Stirnjoch aus dem Gebrauch der Bauernwirtschaften verdrängt, wie Kustaa VILKUNA es festgestellt hat.)

Als mittelbarer Beweis kann gewertet werden, daß im Verbreitungsbereich der *iga* eigenartig, krumm geformte Pflugbäume (westungarische Form des Pfluges) verwendet wurden und daß beiderseits der Grenzlinie der Begriffe *iga* und *járom* auch in den Typen der Räderfahrzeuge Unterschiede beobachtet werden können.

Paládi-Kovács Attila

Hagyományos vízhordó módok és eszközök a Kárpát-medencében

Európa népei az ivóvíz megszerzésének, tárolásának még napjainkban is számos archaikus módját ismerik és a hagyományos vízhordó eszközök gazdag választékával rendelkeznek. Ennek a történetileg rétegződő, regionálisan differenciált eszközkultúrának az etnológiai vizsgálata már eddig is sok tanulsággal járt. E kutatások eredményeként[1] főbb kontúrjaiban kirajzolódott a tároló és szállító edények tipológiája, s a különböző szállítási módok hozzávetőleges elterjedtsége.

Az ivóvíz, a bor, a tej és egyéb folyadékok szállítási metódusát döntően befolyásolják a rendelkezésre álló edények. Ugyanakkor ezek az edények tükrözik az adott kultúra technikai fejlettségének szintjét, és egyes kulturális régióknak tartósan jellemző, szignifikáns elemeivé válnak. Ennek bizonyságául elegendő emlékeztetni a fületlen, nagyméretű agyagedények dél-európai, a dongás faedények közép- és észak-európai elterjedtségére és a bőrtömlők, bőredények domináns szerepére a pásztorkultúrákban. A különböző edénytípusok más és más szállításmód és teherhordó segédeszköz alkalmazását involválták. A fületlen cserépedények szállítása fejen, vállon, csípőn volt lehetséges, vagy pedig hálók, ponyvák, kosarak segítségével. A füles edényeket viszont kézben, botra vagy rúdra akasztva is szállították.

Napjainkban nyilvánvalóak a kutatás hiányosságai is. Európa térképén jól kivehetők azok a fehér foltok, amelyek nehezítik a tárgykör széles távlatú áttekintését (legalább a recens anyag vonatkozásában). Ilyen terra incognita a vízhordás módjainak, eszközeinek elterjedtségi térképén a Kárpátok és a Balkán térsége. Nem állítható, hogy nincsenek publikált adatok, de nagyon hiányoznak az átfogó, a tipológiát nyújtó, az eszközök elterjedtségét térképen is bemutató önálló közlemények.[2]

A magyar vízhordó rudakról igen tetemes anyag gyűlt már össze, és Gunda Béla a kutatást orientáló megállapításokat tett a különböző típusok elterjedtségéről,[3] de az eszközcsoport áttekintése csak az általa kezdeményezett *Magyar Néprajzi Atlasz* térképlapjainak elkészülte után vált lehetővé. Ezen

[1] Moszyński, K. 1929, 1967.; Scheuermeier, P. 1934.; Scheuermeier, P. 1943, 1956.; Krüger, F. 1936.; Schmolke, W. 1938.; Weiser-Aall, L. 1953.; *Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda* (red. Szabadfalvi, József—Ujváry, Zoltán, Debrecen 1961.; *Land Transport in Europe* (ed. Fenton, A.—Podolák, J.—Rasmussen, H.), København 1973.

[2] Mint amilyenek ismeretesek Norvégia, Itália, Lengyelország vízhordó eszközeiről. Weiser-Aall, L. 1953.; Scheuermeier, P. 1943—1956.; *Polski Atlas Etnograficzny*, IV. 1971.

[3] Gunda Béla 1942. 223.; Gunda Béla 1965. 100—101.

dolgozat elsődleges célkitűzése a magyar anyag rendszerezése, az egyes típusok földrajzi elterjedtségének vázolása[4] és elhelyezése az európai típusrendben. Célja a fontosabb eszköztörténeti adalékok, a kapcsolódó terminológia vizsgálata, nem feladata viszont az eszközök készítési módjának, népművészeti és népszokás vonatkozásainak ismertetése. Csupán érintőleg szól az edényekről és a tárolás módjairól is.

A legutóbbi száz év folyamán a magyarság az alábbi hagyományos vízhordó módokat és eszközöket alkalmazta (nem értve ide a fogatokkal, málhás állatokkal stb. végzett vízszállítást):

A) Vizes edények szállítása speciális segédeszköz nélkül

1. fejen,
2. háton,
3. kézben.

B) Vizes edények szállítása speciális segédeszközökkel

1. Vízhordó vállrúd
   a) vályús válliga (nyakbevágással),
   b) hengeres vállrúd (függesztett kampókkal),
   c) hajlított vállrúd (függesztett kampók nélkül),
2. Vízhordó vállhorog (légelyhordó bot),
3. Korsókötél, korsókendő,
4. Kétszemélyes rudak
   a) vállon vitt csöbörrúd (lánccal),
   b) kézben vitt rúdpár (közpálcával).

Az itt felsorolt vízhordó eszközök és módok földrajzi elterjedtsége, történeti és szociális háttere igen eltérő, és nincs népünknek egyetlen történeti-táji csoportja sem, amelyik valamennyit ismerte, használta volna.

A) *1. Vízhordás fejen.* A „fejenhordó vidékeken" a nők — csak ők cipekednek így — a vizes edény alá is egy apró tekercset, párnát tettek a fejükre, éppen úgy mint a kosár vagy egyéb teher alá. A fejenhordást a magyar nyelvterület két nagy történeti táján, a Dunántúlon és Erdély nyugati, déli felében domináns szállítási módnak lehet tekinteni. Ott a nők a vizet is ily módon hordták a XX. század közepéig.[5] Külön figyelmet érdemel, hogy a dunántúli és erdélyi magyarok nem fületlen cserépedényeket vittek a fejükön, mint déleurópai társaik, hanem két füllel ellátott dongás faedényeket *(cseber)*. A kolozsvári Hóstáton a cseber űrtartalma kb. 20 liter volt, tetejére deszkafedő illeszkedett.[6] Szórványosan e két területtől távol is felbukkan a fejenhordás, de minden esetben kimutatható, hogy a népesség „fejenhordó vidékről" települt át. Például Sárospatak Hustác nevű részében és a közeli Hercegkúton az 1930-as évekig fejükön hordták a vizes *dézsát* az asszonyok, akiknek elődei XVIII. századi német telepesek voltak.[7]

A dél-európai nők hagyományosan a fejükön, ritkábban a vállukon vagy a csípőjükön megtámasztott kancsókban szállítják az ivóvizet. Ezek az agyagedények meglehetősen súlyosak. Az 1930-as években már a francia Pireneusok-

[4] Az elterjedtséget a *Magyar Néprajzi Atlasz* térképei nyomán készült vázlatok mutatják, amelyekbe néhány szakirodalmi és saját gyűjtésű adatot is bedolgoztunk.
[5] Paládi-Kovács Attila 1971. 417.; Paládi-Kovács Attila 1973. 516. 2. térkép.
[6] Sándor Gábor 1941. 250.; Vajkai Aurél 1941. 88.
[7] Gunda Béla 1956. 127.; Újváry Zoltán 1969. 384.

ban is kézben vihető, könnyebb bádogedények váltották fel a fejen vitt nehéz korsókat.[8] A Pireneusok magasabb hegyeiben a nők továbbra is a fejükön, a távoli forrásokból pedig szamár és öszvér hátán, kosarakba helyezett edényekben vitték az ivóvizet.[9] Itália túlnyomó részén szintén a fejenhordás volt a legrégibb vízszállító mód, s az edények többnyire agyagból készültek.[10]

A Dunántúl és Erdély a „fejenhordó" Dél-Európa peremvidéke, ahol a teherhordásnak ez a módja jóval megelőzte a dongás faedények tömeges elterjedését. Utóbbiak a középkor végére visszaszorították a bőr- és a nagyobb agyagedények használatát, de ez a változás végül is nem hatott a fejenhordás ellenében sem nálunk, sem dél-német területen.

A) *2. Vízhordás háton.* A „hátonhordó" területeken mint a Felföld és a Kisalföld északi fele, továbbá az Alföld egyes részei,[11] megszokott dolog volt különféle vizesedények ponyvával, háton történő szállítása. A vizes *csobolyót*, *csobánt* lepedővel a hátukra kötve hordták a bükki, a gömöri favágók, az erdei munkások vízhordói, s helyenként az aratók, a szénamunkások ellátói is.[12] Az Északi-Kárpátok szlovák, lengyel és ukrán pásztorai, parasztjai is ilyen módon szállították a tejet távoli szállásokról a faluba, s vizet is hordtak lepedővel a hátukra kötött faedényben *(obonka)*.[13] Arra is vannak adataink, hogy vízzel teli agyagkorsókat szállítottak háton. Például a csernelyi asszonyok (Borsod m.) a határukban levő Csevice-forrás szénsavas vizét csörgős korsókban hordták haza vagy az ózdi bánya- és gyártelepre, ahol pénzért árusították. A korsókat vagy hátitarisznyában, vagy egy hosszú kosárban helyezték el, amit batyuzó lepedővel *(hamvas)* kötöttek fel a hátukra.[14] Hasonló módon a parádiak is hordták a csevicét. A lénárddaróci asszonyok két teli *kossót* tettek a *négylábú*ba (hátitarisznya), egyet előre kötöttek, úgy jártak a csernelyi szénsavas forrásra (3–4 km). A hátukra egy vászontörölközőt terítettek, ami felitatta a korsóból kiloccsanó és a tarisznyán átszivárgó vizet. Nagyvisnyón, Dédesen (Borsod m.) a vízzel töltött korsót az asszonyok hamvasba kötve vitték a hátukon, mert úgy könnyebbnek találták.[15] A Bükk, a Mátra és a Börzsöny egyes falvaiban a vizeskorsókat gyakran szállították hátikosárban is.

Végül meg kell említeni a *puttonyt*, ami nem kizárólag a szőlő- és borkultúra tartozéka. A Kisalföld egyes vidékein, különösen Pozsony környékén, Észak- és Kelet-Dunántúl egyes részein, s itt-ott az Alföldön a puttony megszokott vízhordó edény. Használták mosáskor a fehérneműt szállítására, sőt jószágitatásra is.[16]

Erdélyben és Moldvában sokfelé használták a *fedelesnek* nevezett, puttonyhoz hasonló faedényt vízhordásra. Ennek egyik dongája — a vizes puttonyhoz hasonlóan — az edény felső pereméről kiemelkedett, viszont az edény

[8] Schmolke, W. 1938. 13.
[9] Krüger, F. 1936. 47–48, 116–119.
[10] Scheuermeier, P. 1934. 14.
[11] Paládi-Kovács Attila 1971. 417.; Paládi-Kovács Attila 1973. 516.
[12] Saját gyűjtés 1968–69-ben, Zádorfalva, Máté Józsefné, 1895.; Szín, Végh Ferenc 1880.; Szádelő, Olajos Gyula 1900, Arka, Csucsom, Szilice, Barka. Kovácsvágásról közli Ujváry Zoltán 1969. 385.
[13] Kopczyńska-Jaworska, B. 1961. 419.; Kopczyńska-Jaworska, B. 1973. 329. A calabriai albánok (Dél-Olaszország) berbencéhez hasonló faedényben hordják a vizet, amit két pánttal vagy lepedővel kötnek a hátukra. Scheuermeier, P. 1934. 14.
[14] Saját gyűjtés 1960-ban, adatközlő Kovács Lajosné, szül. 1920.
[15] Saját gyűjtés 1960-ban, adatközlők Szűcs Ferenc (1885), Kalo felső János, 1895.
[16] Saját gyűjtés 1965-ben, Pozsonypüspöki, Pozsonyboldogfalva.

1. kép. Vízhordás kézben vitt vödörrel. Klézse (Cleja,—Románia) 1979.

nem felülről lefelé szűkült mint a puttony, hanem fordítva. A 10—12 liter űrtartalmú edény fent szűkülő szája pontosan illeszkedő deszkafedéllel lezárható volt. Erről kapta nevét is. Háton hordták, de nem két pánttal csatolták fel, hanem a kiálló donga nyílásán átdugott szerszámnyél vagy kampós fa segítségével vitték. Moldvában Gajcsánán *bóta*, Bogdánfalván *fedelesz* a neve,[17] Erdélyben többnyire *fedeles*nek nevezik. Ezt az elnevezést az erdélyi románok is átvették *(fidileş)*, pl. a régi Alsó-Fehér megye lakosai.[18]

A vízhordó puttonyok formája, használati módja és elterjedtsége további részletvizsgálattal tisztázandó. Annál is inkább, mert egyes régi szőlővidékeken (Zala, Vas, a Küküllők vidéke) a puttony máig sem tudta kiszorítani a csöbröt a szüretekről, ezzel szemben elterjedt a fentebb említett tájakon mint vízhordó edény. Itt említendő két észak-olasz párhuzam. Az Alpokban (pl. Tessin) a vizeskorsókat hátikosárban hordták, Piemontban pedig megszokott eszköz volt a vízhordó puttony.[19]

A) *3. Vízhordás kézben.* Kétségkívül ez ma a legáltalánosabb, országosan megszokott vízhordó mód. Az egységesüléshez, a fejen- és hátonhordás visszaszorulásához a XX. század első felében hozzájárult a könnyű, gyárilag készült vödrök, kupák tömeges elterjedése is *(1. kép)*. Ezzel a vízhordó móddal szükségtelen behatóbban foglalkozni, legfeljebb a hagyományos edényekre kell felhívni a figyelmet.

A vizeskorsók, kanták kézben hordása mindenfelé megszokott jelenség volt. A dongás faedények között azonban voltak olyanok, amelyeket a XIX—XX. században csak a nyelvterület északi és keleti részein ismertek. Ilyen a *kupa*, amit többnyire lakó-

[17] Kós Károly 1976. 114. és MNA.
[18] Moldován Gergely 1899. 866.
[19] Scheuermeier, P. 1934. 15. és 6. fotó.

helyen belül használtak az ivóvíz szállítására és tárolására. Ez felfelé szűkülő hengeres faedény, oldalán egyetlen fából készült nagy füllel. Régebben fa, újabban réz- vagy vasabroncsokkal fogták össze. Abaúj-Zemplénben századunk első felében a 10—15 literes, enyhén hasasodó *kupát* használták.[20] A palócok *kupa, kárt, kártika*, a Zobor-vidékiek *kártyikó*, az erdélyi magyarok *kártya, kártyus, kártos*, a moldvai csángók *kárticka* néven ismerik. Szatmárban, Szilágyban *koja, rücső*, az Alföld északi és középső részén *kanta* a neve.[21] A Felföldön bodnárok szokták készíteni puhafából, Erdélyben fenyőből állították elő a havasi falvak háziiparosai. A gömöri, szepesi szlovákok *kupa*, illetve *kop* néven ismerik ezt a faedényt. Gunda Béla a tárgy nyugat-európai elterjedtsége és a szlovák *kop* szó német eredete alapján szepesi szász kultúrelemnek tartja. Rámutat, hogy hasonló edényt készítenek a huculok, a románok is, elterjedt cseh és lengyel területeken, de kelet felé nem jutott el Kiev vonaláig.[22] Okfejtését kiegészíthetjük azzal, hogy a latin eredetű *kupa* szó a magyarban is csak a XVI. században veszi fel a 'faedény' jelentést, s ugyanakkor megjelenik a tárgy két német eredetű elnevezése, a *kárt* és a *kanta*. Ezek a szavak, a *puttony*, a *légely*, a *sajtár* és a többi ide vonható szóval együtt, minden bizonnyal a faedénygyártó kisiparok német eredetű képviselői révén honosodtak meg nyelvünkben.[23] Dongás faedényeink hazai története sajnos ma még feldolgozatlan.

B) *1. Vízhordó vállrúd*

Vállrúdnak nevezünk minden olyan teherhordó rudat, amelyet egyik (vagy mindkét) vállára fektetve egyetlen személy visz, s amelynek a két végére egyenlő súlyú terheket függesztenek. A kétkarú mérleg elve alapján a rudak közepe táján kell alátámasztani, azaz a teherhordó vállára helyezni, hogy könnyen egyensúlyban lehessen tartani. A különböző formájú vállrudak Európa és Ázsia túlnyomó részén ismeretesek és több évezredes múltra tekintenek vissza, de Amerikába csak a Kolumbusz utáni időben kerültek át Európából.[24] Közismert, hogy Délkelet-Ázsiában még a földet is bambusz-vállrudak két végére függesztett kerek kosarakban szállítják. A Balkánon és Európa egyes déli térségeiben tarisznyákat, üstöket, kosarakat is rendszeresen hordanak ily módon. A magyar Alföld nevezetes állattartó vidékein, pl. a Hortobágyon *ételhordó rúd* néven ismeretes az eszköz. A *tanyás bojtár*, akire a főzés és az ételhordás kötelezettsége hárult, a vállrúd egyik végére akasztotta az étellel teli bográcsot, másik végére pedig a tarisznyát, amiben a kenyeret, szalonnát és a kanalakat tartották. Közepén kicsit lapos, 1.5 m hosszú, végein 30—35 cm hosszú drótkampókkal ellátott rúd volt.[25]

Magyarországon azonban a vállrudak elsősorban vizesedények szállítására szolgáltak. Használatuk — a kutak elszaporodásával egyidejűleg — erősen visszaszorult az utóbbi évszázadban. Legtovább a perifériák, puszták, falvégek, bányatelepek, juhásztanyák szegény népe őrizte meg kényszerűségből. Századunk elején a Bodrog menti települések lakói vállrudak segtségével hordták a vizet a folyóról, s minden házban volt legalább egy rúd. A folyótól észak felé távolodva a vízhordó vállrudak használata ritkult. Kovácsvágáson csak néhányan használták, Telkibányán pedig egyáltalán nem ismerték.[26] Ez a

[20] Paládi-Kovács Attila 1967. 12.; Ujváry Zoltán 1969. 385. Ezen a néven említik a Szentendrei-szigeten (Gráfik Imre 1970. 38.) és Ipolyszögön is. Saját gyűjtés, adatközlő Szeleczky Mihályné 1892. A Kis-Sárréten *fakanta* a neve (Fehér Gyula 1938. 176.).

[21] Szinnyei József 1893—1897 megfelelő címszavai.

[22] Gunda, B. 1955. 196—197.; Gunda, B. 1978. 162.

[23] Lásd a TESz megfelelő címszavait.

[24] Moszyński, K. 1967. 632.; Nordenskjöld, E. 1930. 56.

[25] DENIA lelt. sz. 247.

[26] Gunda Béla 1956. 158.

példa figyelmeztet bennünket az időbeli változás és a szociális háttér mellett a természetföldrajzi viszonyok szerepére. A vízhordó vállrúd használata a Szentendre-szigeten is a Dunáról történő vízhordáshoz kapcsolódott. „Elterjedése nem volt széles körű, akik a vízhez közel laktak, nem használták. Kissé hajlított, karvastagságú akácfarúd, melynek két végére S alakú horog volt rögzítve. Használója maga készítette, alkalmas fát kiválasztva, azt lehántolva a kovácsnál megrendelt horgokat ráerősítette."[27]

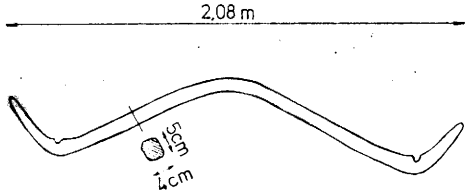

2. kép. Végein felfelé hajló bolgár vállrúd. VAKARELSKI, Ch. 1971. nyomán

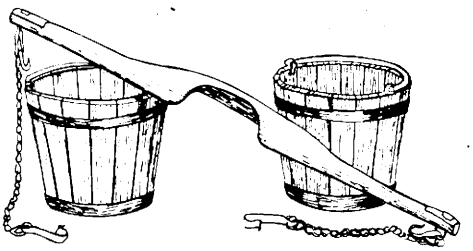

3. kép. Vályús válliga favödrökkel. Mecklenburg, NDK, PEESCH, R. 1966. nyomán

Rátérve a vállrudak formai osztályozására, előre kell bocsátani, hogy a Kárpát-medencében mindössze két alaptípus különíthető el. Vannak azonban olyan európai térségek, ahol a vállrudaknak 3—4 formája is fellelhető. Például Bulgáriában — s talán a Balkán más országaiban is — több forma ismeretes mint a magyar nyelvterületen. VAKARELSKI egyik közleménye tanúsítja, hogy a bulgárok a nyakba illeszkedő válliga, az egyenes és az erősen meghajlított vállrúdon kívül helyenként használtak egy olyan rudat is, amelynek két vége fölfelé hajlott *(2. kép)*.[28] Ez a két végén szarvként ívelő forma a magyar területen ismeretlen, — speciális balkáni típusnak látszik. Lehetséges, hogy a Déli-Kárpátokban élő románok ismerik.

a) *Vályus válliga*

Teljes európai típusrenddel ma még nem rendelkezünk, de ismerjük a legfontosabb, legelterjedtebb formákat. Ezek egyike a nyak mögött, a két vállon fektetve vitt rúd, a válliga *(3. kép)*. Jellegzetessége, hogy a rúd maga rövid s középső része oválisan kiszélesedik. Ennek a vállra simuló oldala teknősen van kiképezve, közepén pedig rendszerint egy félkörös beöblösödés található az emberi nyak részére. Két végén hosszú lánc, s azon egy-egy kampó lóg. Használat közben vályus oldalával fekszik a teherhordó személy két vállán, rásimul a tarkójára, kétoldalt a karjai mellett függenek a rúd láncai a reájuk akasztott vizesedényekkel. Az edények fülét kezével is megfogja a vízhordó, ha el akarja kerülni az edények himbálódzását, a víz kiloccsanását *(4. kép)*.

[27] GRÁFIK Imre 1970. 47.

[28] VAKARELSKI, Ch. 1971. 659, 661. Lásd még: KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1973. 333.

4. kép. Lengyel válliga használatban. Ojców, Lengyelország. PALÁDI-KOVÁCS Attila felv. 1969.

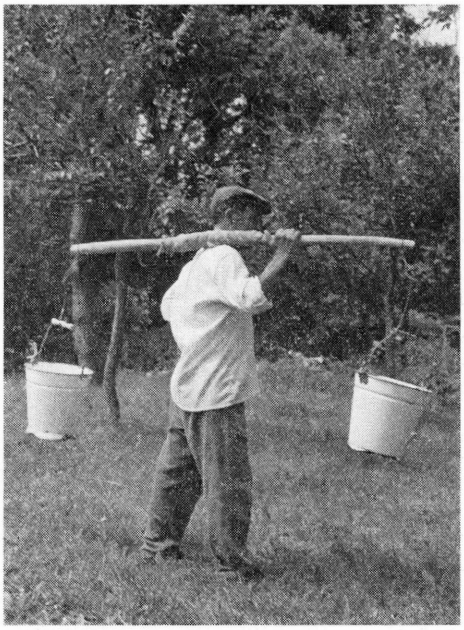

5. kép. Hengeres vállrúd használata. Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). GUNDA Béla felv. 1979.

Ez a típus elterjedtnek, sőt többnyire uralkodó, kizárólagos formának látszik Észak- és Nyugat-Európában. Ezt használják Skóciától és Norvégiától elkezdve,[29] Normandián és Dánián át[30] a német nyelvterület déli és keleti határáig,[31] sőt helyenként azon is túl, olasz, szlovén, cseh és lengyel vidékeken. Graubündenben és az olasz Alpokban főként tejesedények cipelésére használják a válligát *(bazzul)* a havasi pásztorok, de Itáliában egyébként ismeretlen ez a forma.[32] A válliga kizárólagosan elterjedt vízhordó rúd Nagy-Lengyelországban,[33] Sziléziában, a mai Lengyelország csaknem egész területén. Csupán az ország délkeleti sarkában, a Dunajec és a San folyók közötti területen és a Szovjetunió nyugati részein élő lengyelek használják a lógókampós, egyenes vagy enyhén hajlott vállrudakat.[34] MOSZYŃSKI szerint a teknős válliga Európa északnyugati részét jellemzi, onnan került át Lengyelországba, illetve lengyel és litván területen át a beloruszokhoz is. Keleten azonban csak szigetszerűen fordul elő.[35] Podóliában, Volhiniában GAJEK csupán két helyen látott vályús válligát, ebből az egyik Tarnopol külvárosa volt.[36] LEBEGYEVA — közelebbi helymegjelölés nélkül — elterjedtnek mondja ezt a típust a keleti szlávoknál. Minden helységnek megvolt a maga mestere, aki kényelmes, könnyű és szép rudakat tudott készíteni. Vidékenként eltérő hagyomány szerint

[29] FENTON, A. 1976. 148—149.; WEISER-AALL, L. 1953.

[30] KRÜGER, F. 1950. Fig. 6.; *Frilandsmuseet. An illustrated Guide. Copenhagen* 1962. 41. Primitív változata Portugáliában is használatos. (DIAS, J. 1971. 404.)

[31] PEESCH, R. 1966. 58.; BENKER, G. 1976. 91.; *Bauernkultur in Mecklenburg.* Volkskundliche Sammlungen Staatliches Museum, Abb. 40. Schwerin.

[32] SCHEUERMEIER, P. 1934. 25.; SCHEUERMEIER, P. 1943. 28.

[33] BURSZTA, J. 1964. 660.; TYLKOWA, D. 1978. 99—100.

[34] *Polski Atlas Etnograficzny*, IV. Mapa 240. Karta CXX. Warszawa 1971.; KŁODNICKI, Z. 1971. 597.

[35] MOSZYŃSKI, K. 1929. 628 §.

[36] GAJEK, J. 1947. 157.

díszítették a vállrudakat (faragott geometriai ornamensekkel vagy festett virágokkal).[37] Figyelmet érdemel, hogy a teknős válliga egyes keleti lengyel területeken már az 1920-as években visszahúzódóban volt a primitívebb, rúd alakú *nosidlo* elől, mert az újabb generáció nem szívesen vesződött fáradságos elkészítésével.[38]

A Kárpát-medencében a válliga a peremeken terjedt el szórványosan, német, szlovén és szlovák etnikumú falvakban. A budapesti Néprajzi Múzeum egyetlen e típusba sorolható tárgya Felsőszölnök (Vas m.) szlovén-vend faluból származik. Ennek hossza 98 cm, a két lánc 77 cm hosszú.[39] A szepességi szlovák bányászfaluban, Žakarovcen egymás mellett élt a hengeres vállrúd és a vályús válliga. Ez utóbbit Gunda Béla nyugati kultúrelemnek nevezte, s felvetette, hogy a szlovákok a szepesi németektől vették át. Rámutatott arra is, hogy a tárgy szlovák elnevezése, a *váha* (ebből *váhy, vášky)* az ó-felnémet *Waga* szóból származik.[40] Feltehető, hogy a teknős válliga használatát a Kárpát-medence északi és nyugati peremén, s esetleg a német lakosság falvaiban másutt is fel lehet még deríteni. A forma szórványos felbukkanásai azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy a magyar nyelvterületen a válliga nem tudott elterjedni.

b) *Hengeres vállrúd, függesztett kampókkal*

A magyar nyelvterületen csupán olyan vállrudak ismeretesek, amelyeket csak az egyik vállán visz a teherhordó. A rudat a menetiránnyal párhuzamosan tartják *(5. kép)*, és nem azzal ellentétes irányba fordítva, ahogy a nyakon és két vállon fekvő válligát szokták vinni. Az egyenes vállrudak többnyire hengeresek, s csak ritkán szögletesek. Keresztmetszetük a rúd egész hosszában azonos. Hosszuk legalább 1 m, de inkább 120—130 cm. Egy Átányról (Heves m.) a budapesti Néprajzi Múzeumba bekerült vízhordó vállrúd hossza 103 cm.[41] Szabadegyházáról (Fejér m.) 110 cm hosszú, Őriszentpéterről (Vas m.) 129.5 cm hosszú, hengeres vállrudat őriz a múzeum. Előbbinek a végein 50 cm hosszú, az utóbbién 35.5 cm hosszú, meghajlított vasdrótból készült horog van felfüggesztve.[42]

A kampók anyaga, formája és a felfüggesztés módja még viszonylag szűk területen is változatosságot mutat. Például a Kis-Sárrét településein az 1930-as évek végén még négy változatot lehetett megfigyelni *(6. kép)*.[43] Régebben a kötélhurokra felkötött fakampós vállrudak lehettek túlsúlyban. Ismerjük ezt a formát az Őrségből, Somogyból, Zemplénből,[44] s követhetnénk tovább keleti-szláv területen is. A hengeres vállrúd ukrán, belorusz és orosz tájakon általánosan elterjedt, s nyomon követhető Szibériában egészen Kínáig, Koreáig, Japánig.[45] A fakampót és a kötelet az utóbbi évszázadban népünk mindenütt felcserélte a lánccal vagy vastag dróttal felfüggesztett vaskampóval. Bizo-

[37] Lebegyeva, A. A. 1975. 21.
[38] Moszyński, K. 1929. 628 §.
[39] A tárgy leltári száma: 60.88.212. A gyűjtemény tanulmányozását Gráfik Imre kollegiális szívességének köszönhetem.
[40] Gunda Béla 1955. 199.
[41] Fél, E.—Hofer, T. 1974. 459.
[42] A tárgyak leltári száma: 67.106.1., illetve 53.120.48.
[43] Fehér Gyula 1938. 176.
[44] Kardos László 1943. 160.; Néprajzi Múzeum, Budapest, 131.421. lelt. számú tárgy.; Andel, K.—Markuš, M. 1971. 385.
[45] Moszyński, K. 1929. I. 628 §. A budapesti Néprajzi Múzeum az Amur vidékéről őriz egy hatalmas fakampókkal felszerelt vállrudat. Lelt. száma 81.687.

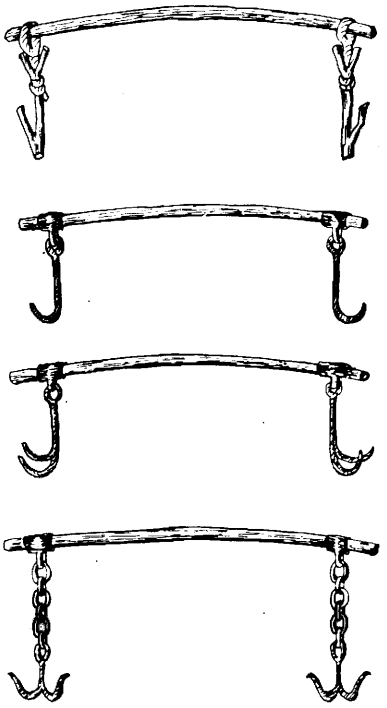

6. kép. Hengeres vállrudak a Kis-Sárréten. FEHÉR Gyula 1938. nyomán

nyára a használatos vizesedényektől függően rakattak rá a kováccsal egyes, vagy V és W alakú páros vaskampókat. A vasalás megnövelte a vállrúd súlyát, de ennél nyilván fontosabb követelmény volt a tartóssága.

c) *Hajlított vállrúd, függesztett kampó nélkül*

A teherhordó vállrudak jól elkülöníthető csoportját alkotják az egyetlen fából készült, függesztett kampók nélkül használt rudak. E rudak hossza 110—120 cm, szélessége 8—10 cm. Ezeket mindig csak egyik vállon viszik, a menetiránnyal egyezően *(7. kép)*. A tárgycsoporton belül meg lehet különböztetni az egyenes, hengeres rudat és az enyhén vagy erősen hajlított, szögletesre kialakított rúd változatait *(8. kép)*. Alapvető közös sajátságuk, hogy e rudak két végét kampósra faragták ki, és így a vizesedény közvetlenül a rúdra akasztható fel. A rúd végeinek kiképzése az egyszerű vájatoktól, az esztétikusan faragott csapokig, horgokig igen változatos. Előfordul, hogy köpüs vaskampókat húznak a rúd két végére, más esetekben a fémkampót pánttal, szögekkel erősítik fel.[46]

A Szerémségben a vízhordó vállrudat kerékgyártó szokta készíteni eper-, dió- vagy szilfából. A gömbfát előbb kettéhasítja, majd a feleket ismét elfelezi, és mind a négy darabból egy-egy rudat állít elő. Előbb — a végek kivételével — elvékonyítja

[46] BÁTKY Zsigmond 1906. 185.; JOVANĆIĆ, R. D. 1955.

7. kép. Vízhordás hajlított vállrúddal. Szenttamás (Torontál m.) 1857. Vasárnapi Újság

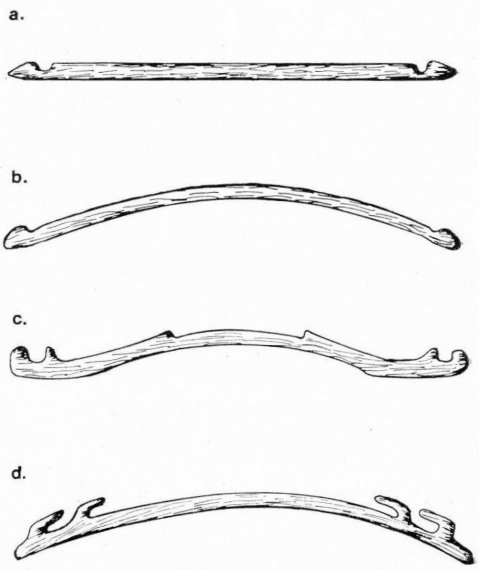

8. kép. Hajlított vállrudak függő kampók nélkül. Az MNA típusrajzai nyomán

a fahasábokat, majd aprólékos munkával fúrja, faragja ki a kampókat. Ezt követően a rudat meghajlítja, s a rúd végeit vasabroncsba fogja, ha a fa megreped hajlítás közben. Utoljára marad a rudak díszítése, festése, apró tükrök berakásával stb.[47] A vállrudat a szerbeknél nők hordják, s nemcsak vizeskorsókat, vödröket szállítanak vele, hanem keresztfüles kosarakat, koszorúba font szőlőt stb. Moldvában a *koromiszla* egy öl hosszúságú, majdnem egyenes fa, amely a vállon átvetve a két végére akasztott teherrel mérleget képez (Lujzikalagor). A csángók többnyire tarisznyát akasztanak a két végére. Kós Károly felteszi, hogy a sík vidéken előnyösebb kétkarú rudat Moldvában vették át, ahol a balkáni eredetű utcai árusok között is elterjedt forma volt.[48]

Az e típusba sorolható vállrudakat Magyarországon is gyakran díszítették festéssel, apró tükrökkel, különösen a délszláv csoportok. Mohácson minden sokac nagycsaládban annyi *obromenica (abramenca)* volt, ahány asszony és nagyleány. Az öregasszonyok festetlen, egyszerű tárgyakat használtak, de a fiatalok vállrúdjai díszesek voltak. Főleg sötétkékre és zöldre festették, apró tükrökkel rakták ki a leányoknak készülő rudakat. Rendszerint a legények készítették vagy készíttették a szeretőjüknek ünnepi ajándékul, s mielőtt átadták volna, meghordozták a farsangi maszkos felvonuláson *(busójárás)*.[49]

Igen tanulságos a vízhordó vállrudak két fő típusának elterjedtsége a magyar nyelvterületen. Az *1. térkép* adatai azt bizonyítják, hogy a függesztett kampókkal felszerelt, több részből álló *b)* típus jóval elterjedtebb, mint az egyetlen darab fából készült, végein kampós *c)* típus. Ez utóbbi domináns

[47] Jovančić, R. D. 1955. 189, 196.
[48] Kós Károly 1976. 165.
[49] Ernyey József 1907. 143.; Mészáros Gyula 1915. 48.; Néprajzi Értesítő 1965. 199—200. A budapesti Néprajzi Múzeum a hazai délszláv csoportoktól számos festett vállrudat őriz. (28.412; 60.458; 63.756; 64.58.17—18; 65.145.138 stb.)

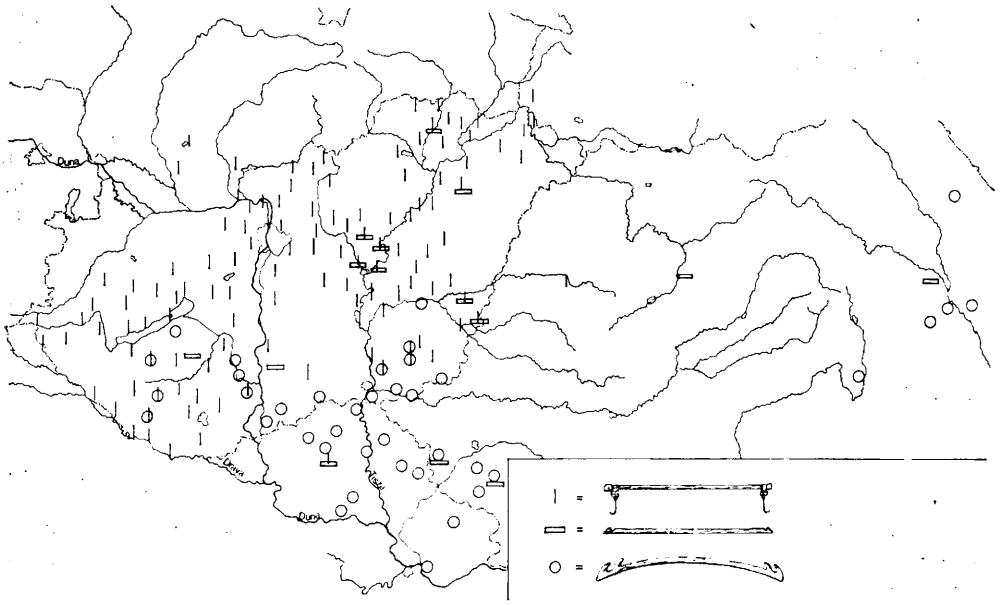

1. térkép. A vízhordó vállrúd típusai

forma az Alföld déli részén, a Bácska és a Bánság magyar településein. Ritkábban és a *b)* típussal keverten található a Dunántúl dél-keleti részén. Egyedüli forma viszont a moldvai magyar (csángó) falvakban. Leolvasható a térképről, hogy a többrészes, függesztett kampós vállrúd kizárólagos forma a magyar nyelvterület északi részén, meglehetősen elterjedt a Dunántúlon és az Alföld északi peremén és a Közép-Tisza vidékén. Szembetűnő, hogy Erdélyben és a Kisalföldön nem használnak vízhordó vállrudakat, eltekintve egy-két szórványos előfordulástól.

E tárgytípusok elterjedtsége önmagában is értékes, fontos adalék a kulturális régiók meghatározásához a Kárpát-medencében. Még több tanulság vonható le belőle, ha nyomon követjük a vállrudak elterjedtségét a szomszéd népeknél, s a távolabbi területeken is. Az egyrészes, enyhén vagy erősebben hajlított vállrúd *(c)* típus) a Kárpát-medence déli részén kompakt területet alkot. Ebben a régióban a szerb, román és a többi kisebb etnikum is ugyanazt a formát használta mint a magyar. A Szerémségben, a Vuka vidékén *obranica* néven elterjedt tárgy a történeti Szerbiában *kobilka*, Sztalapa vidékén *obranka* néven ismeretes.[50] A bolgárok e típus enyhén ívelt, egyes csoportjaik az erősen, csaknem félkörösen meghajlított változatait használják. Az utóbbiak hossza a 170 cm-t is eléri.[51]

A végein vájatokkal, függesztett kampók nélkül használatos vállrúd szórványosan előfordul Közép-Itáliában, de mindig csak az egyenes, rövid, hengeres változat. A lombardiai hegyekben az enyhén ívelt változat régi és jellegzetes, Venetoban és Carnia-Friuliban viszont az erősen hajlított, hosszú,

[50] Jovančić, R. D. 1955. 188.; Kopczyńska-Jaworska, B. 1973. 334.
[51] Vakarelski, Ch. 1971. 659, 662.; Marinov, V. 1973. 357.

végein pántolt vaskampókkal ellátott változat látszik tipikusnak.[52] Sajnos nincs áttekintésünk a vállrudak horvát és szlovén típusairól, s csak szórványadatokból sejtjük, hogy a szlovének az öblös, teknős válligát, míg a horvátok inkább a kampó nélküli, ívelt vállrudakat használták.

Hosszú, egyenes és hengeres vállrudakat helyenként francia és német tájakon is használtak (Pireneusok, Pêcheuse vidéke, Magdeburg környékén a XVIII. században),[53] ami arra vall, hogy a házilag előállítható egyszerű formát nyugaton sem szorította ki teljesen a bognár és kovács által készített válliga. Figyelmet érdemel, hogy a függesztett kampó nélküli *c)* típus erősen ívelt változata szórványosan felbukkan az Északi-Kárpátok magashegyi területein. A pásztorszállásokon, a falvakban vizet és tejet szállítanak vele.[54] Bednárik szerint a vízhordó rudakat általában a vándorpásztorok terjesztették el szlovák területen, de Gunda Béla leszűkítette ezt a lehetőséget az erősen meghajlított, függesztett kampó nélküli típusra. Óvatosságot ajánl, mert a formai egyezést nem erősítik meg balkáni elemek a vízhordó rudak szlovák terminológiájában.[55] Az erősen ívelt, s a vlach pásztorkodás jellegzetes vidékein használatos formáról (Felső-Garam völgye, Murányi-fennsík, Zólyom megye) — nézetünk szerint — terminológiai egyezés nélkül is feltehető, hogy vlach juhászok honosították meg, azaz a Balkánról jutott el az Északi-Kárpátokba. Nem lehet véletlen, hogy az ukrán területen is a huculok használják az e típusba tartozó *koromeslot*.[56]

A lengyel *nosidlo* a Kárpátok északkeleti előterében függőkampós, akárcsak a szlovák vízhordó rudak többsége *(nosič, nosidka, nosilko, klučka, korba, kvaka, váha)*. Szlovákiában a lógókampós, hengeres vállrúd a legelterjedtebb.[57] Az ukrán, az orosz *koromiszlo* és a belorusz *noszili* szintén ebbe a típusba tartozik.[58] A lettek is függesztett fakampókkal ellátott vállrudakat használtak, akárcsak a litvánok és a keleti-szlávok.[59] További adalékok nélkül is nyilvánvaló, hogy a hengeres, lógókampós vállrudak fő elterjedése Európa keleti felében keresendő. Ezzel tart kapcsolatot a Kárpát-medence északi része, s a tárgy magyar, szlovák, lengyel és keleti-szláv elterjedtsége egyetlen nagy összefüggő területet alkot.

A Kárpátok és a Balkán térségében, valamint az azt övező területeken a vízhordó vállrudak alapján nagy kulturális övezetek különíthetők el, amelyek minden bizonnyal nem új keletűek, hanem hosszú történeti múltra tekintenek vissza. Ezeknek a kulturális övezeteknek a történeti kifejlődésében bizonyára számottevő szerepük volt az interetnikus kapcsolatoknak. Legalábbis erre enged következtetni a vizsgált vállrudak magyar terminológiája. A fontosabb elnevezések elterjedtségét a *2. térkép* mutatja.

[52] Scheuermeier, P. 1934. Abb. 28; Scheuermeier, P. 1956. II. 98. és a csatlakozó ábrák.

[53] Krüger, F. 1950, Fig. 6.; Peesch, R. 1966. 31.

[54] Bednárik, R. 1950. 9.; Gunda, B. 1955. 198—199.; Gunda, B. 1978. 144—145. Budapesti Néprajzi Múzeum tárgygyűjteménye l. sz. 33.827.

[55] Gunda, B. 1955. 199.

[56] Falkowski, J. 1937. 58—59.; Gajek, J. 1947. 157.

[57] Gunda, B. 1955. 198—199.; Gunda, B. 1978. 142—144.; Andel, K.—Markuš, M. 1971. 385.

[58] *Polski Atlas Etnograficzny*, IV. Mapa 240. Warszawa, 1971.; Lebegyeva, A. A. 1975. 21.

[59] Pietkiewicz, K. 1967. 169.

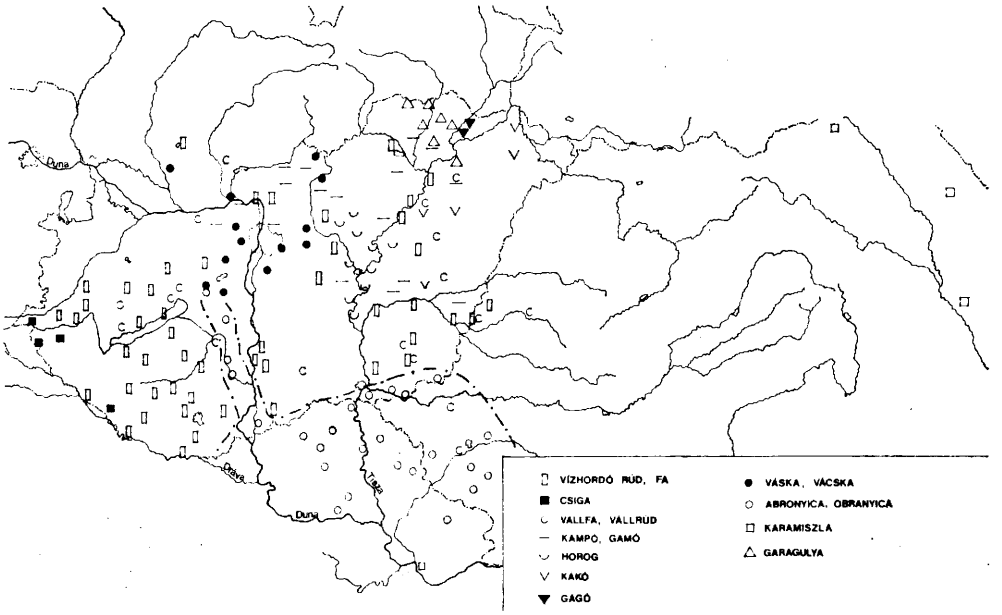

2. térkép. A vízhordó vállrudak neve

Ezek a szavak eredetüket tekintve két nagy csoportra oszthatók. Egyikbe tartoznak az eredeti magyar nevek (pl. *horog, kampó, kákó, gágó, csiga, vállfa, vállgém, vízhordó rúd* stb.). Helyenként ezek a szavak is szabályos foltokat képeznek a szótérképen és elterjedtségükből dialektológiai tanulságok vonhatók le. (A *csiga* Vasban, Zalában, Somogyban, a *csingafa* Veszprémben, a *gágó* a Bodrogközben, s néhol a Hegyalján, a *kákó* Észak-Tiszántúlon, a *horog* Heves és Szolnok megyében, a *vállgém* Szeged vidékén és a Temesközben használatos.)[60] Számos lokális, kistáji elnevezéssel is számolni kell, amelyek nem szerepelnek sem az MNA térképén, sem az eddigi irodalomban. Pl. Taktaharkányon *zsongárfa*, Nagybörzsönyben *honkoló*, Kisújszálláson *pitlifa* a lógókampós vízhordórúd neve.[61] Gersekaráton (Vas m.) *cölömp*, Mátraderecskén *csikó*, Makkoshotykán (Zemplén m.) *gabancs* néven ismerik.[62]

Az elnevezések másik csoportjába soroljuk az idegen eredetű terminusokat. Szlovák jövevényszó a magyarban a *váska, vácska* szó, amely a Vág és a Zagyva folyó közötti területen mélyen előrenyomult déli irányban. Minden bizonnyal szlovákok voltak a terjesztői, akik lehettek szezonmunkások, pásztorok vagy a XVIII—XIX. században betelepült parasztok, bányászok. A 2. térkép adatai továbbiakkal egészíthetők ki.[63] Abaúj-Zemplén területén a *garagulya* szó hívja fel magára a figyelmet. Eredetét nem ismerjük. Lehet magyar szóalkotás is, de valószínűbb, hogy kárpát-ukrán vagy keletszlovák átvétel. Abaújban előfordul 'szénaszárító ágas' jelentésben is. Minthogy a közeli szlovák falvakban a vízhordó vállrúd neve *vaška, klučka*, inkább az ukránból jöhetett. A magyar nyelvterület déli részén az *abranyica* szót kell kiemelni. Ez kétséget kizáróan

[60] Szinnyei József 1893—1897.; Gönczi Ferenc 1914. 643.; Kardos László 1943. 160.; Vajkai Aurél 1939. 175.; Seemayer Vilmos 1935. 38. (NÉ.); Gunda Béla 1956. 128.; Bálint Sándor 1976. 340.

[61] Saját gyűjtés.

[62] Dömötör Sándor gy. 1951. EA. 2444/7.; Lukács László 1978. 56.; Ujváry Zoltán 1969. 384.

[63] Menyhén (Nyitra m.) *valaska*, Járdánházán (Borsod m.) *váska*, Kishután (Zemplén m.) *vaska*, Ipolyszögön (Nógrád m.) *vaske* a lógókampós rúd neve (mind s. gy.). Váckisújfalun *vaske* (Gönyey Sándor 1940. 38. NÉ.); Bényen (Esztergom m.) *váska* (Novák József 1. 1913. 55. NÉ.); Cegléden *váska* néven ismerik (Szinnyei J. II. 932.).

szerb-horvát jövevényszó nyelvünkben,[64] amely kiszorította a korábbi magyar megnevezést *(vállgém)*.

Érdekes, hogy Kelet-Dunántúlon a *váska* és az *abronyica* szó területe érintkezik, Fejér megyében pedig keveredik. Fel kell figyelni arra az *1—2. térkép*ről leolvasható tényre is, hogy az abronyica szó és a *c)* típusú vállrúd (egyetlen fából, függőkampók nélkül) területe csaknem pontosan fedi egymást. Az abronyica szó és a vele megnevezett vállrúd-típus a Duna mentén északabbra is feljuthatott a szerb etnikummal, de térképeink kizárólag magyar lakosságtól származó adatokat tartalmaznak.

Hátra van a *karamiszla* szó, amit Bukovina és Moldva magyar településein jegyeztek fel az egyrészes, függőkampók nélküli vállrudak neveként (Gajesánán *keremiszla*, Lujzikalagoron *koromiszla)*.[65] Ezt a szót a múlt század végén a székelyek Bukovinából magukkal vitték új aldunai telepeikre (Székelykeve, Hertelendyfalva).[66] A *koromeslo* az ukránban, az oroszban a vízhordórúd legelterjedtebb megnevezése.[67] Moldva román és magyar parasztjai is az ukránból kölcsönözték ezt a szót, utóbbiak esetleg román közvetítéssel. Egyéb román területeken *cobiliţa* (<bulg. *kobilica)*, *cobîkă*, *coghileite* néven ismeretes.[68]

Az elmondottakból nemcsak az a tanulság szűrhető le, hogy a vállrudak magyar terminológiája rendkívül gazdag és változatosabb, mint a formakincs, hanem az is, hogy egyes szavak nagy térségekben ismeretesek és több szomszédos nép nyelvében megtalálhatók. Amíg a magyar vízhordó vállrudak besorolhatók két alaptípusba, az elnevezések száma két tucat fölött van. A lengyel, a szlovák stb. terminológia is gazdag.[69] Természetesen az itt kiemelt jövevényszavakon túlmenően a szórványosan előforduló, helyi megnevezések között is lehetnek olyanok, amelyek interetnikus érintkezés emlékét őrzik.

A vízhordó vállrudak magyarországi típusairól és elnevezéseiről Gunda Béla több ízben megállapította, hogy a Tiszaháton, a Palócföldön az északi szláv, lógókampókkal ellátott, ún. *vácska* típus uralkodik, míg a Maros mentén, Bácskában a festett, ív alakban kifaragott *obranyica* típus terjedt el. Az előbbi északról mélyebben nyomul az Alföld területére, de még nem találkozott össze a déli formával. A Dunántúl mezőföldi részén azonban már megvan a keveredés.[70] Ezt a lényegi megállapítást igazolja és egészíti ki újabb adatokkal a jelen dolgozat is.

B) 2. *Vízhordó vállhorog, légelyhordó bot*

Vizesedényt, elemózsiás tarisznyát a férfiak országszerte a vállukon szoktak szállítani kapa- vagy kaszanyélre akasztva, amikor gyalogosan mentek munkába *(9. kép)*. Ugyanígy hordták a kaszához szolgáló *verőszeres tarisznyát*, az erdőmunkások pedig a fejsze nyelére akasztva vitték a vállukon a vizesedényt. Amikor szerszám nélkül járták a határt, alkalmi bot is megfelelt. A vízhordás szerszámnyélen és alkalmi boton annyira mindennapos volt, hogy a néprajzi gyűjtők figyelmét nem keltette fel, részletes dokumentálása ezúttal sem látszik szükségesnek.

[64] Moszyński, K. 1929. 628. §.; Jovanćić, R. D. 1955. 188.; TESz I. 92.

[65] Kós Károly 1976. 165.; MNA, Márton Gyula—Péntek János—Vöő István 1977. 219.

[66] MNA gyűjtés.

[67] Moszyński, K. 1929. 628 §.

[68] Bocşe, M. 1973.; Bocşe, M. 1975.; Vladuţiu, I. 1979. 6—7.

[69] A lengyeleknél 18 terminust rögzítettek. *Polski Atlas Etnograficzny* IV. Mapa 241.

[70] Gunda Béla 1942. 233.; Gunda Béla 1965. 100—101.

9. kép. Légelyhordás kapanyélen. Magyarbecze (Bețа, Románia). *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* XX. nyomán

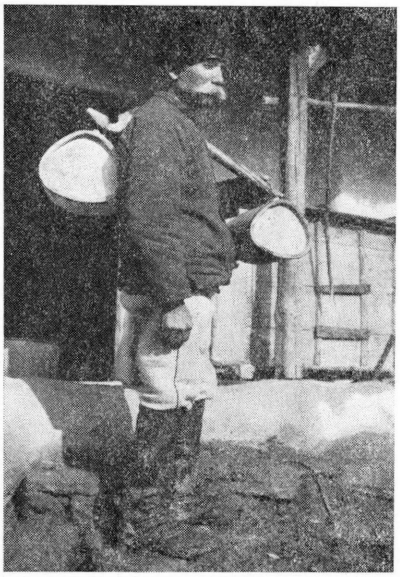

10. kép. Légelyhordás vállfán. Szék (Sic, Románia). GÖNYEY Sándor felv. 1940. (Néprajzi Múzeum F. 87066)

A hóstátiak (Kolozsvár-Cluj) az 1940-es évek elején már csak szerszámnyélen vitték a *légej*nek nevezett dongás faedényt, de régebben pipaszár formájú *légejtartórúd* szolgált a vízhordáshoz.[71] Ugyanakkor az erdélyi magyar falvakban még széltében használták a pipaszárhoz hasonlóan görbe, rövid, horgas botokat *(11.a. kép, 3. térkép)*. Ezeket rendszerint a vizesedény után nevezték *kantahordó*nak (Kalotaszeg), *légelyhordó*nak, *budullóhordó*nak, *budonkahordó*nak. Felsőtorján (Háromszék m.) *zekehordó*, Széken (Szolnok-Doboka m.) *vállfa*, helyenként *horog*, *kirzsa* a neve ennek a horgas botnak.[72] Mint a *10. kép* is mutatja, a bot kampós végére akasztják a vizesedényt, s miközben az

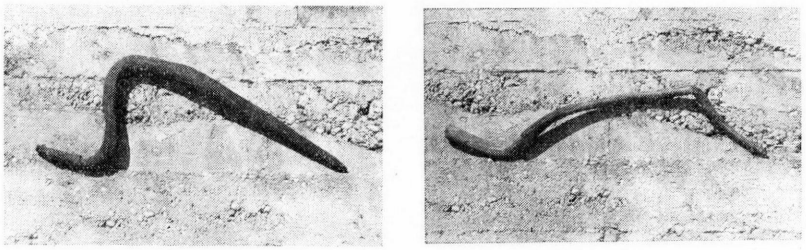

11. kép. Légelyhordó fák. *a)* Légely- és zekehordozó. Felsőtorja (Turia, Románia) Néprajzi Múzeum L. sz.: 80.232. *b)* Teherhordó fa. Szakcs (Tolna m.) Néprajzi Múzeum L. sz.: 68.77.4. GRÁFIK Imre felv. 1980.

[71] SÁNDOR Gábor 1941. 262.
[72] Néprajzi Múzeum gyűjteménye l. sz. 80.232.

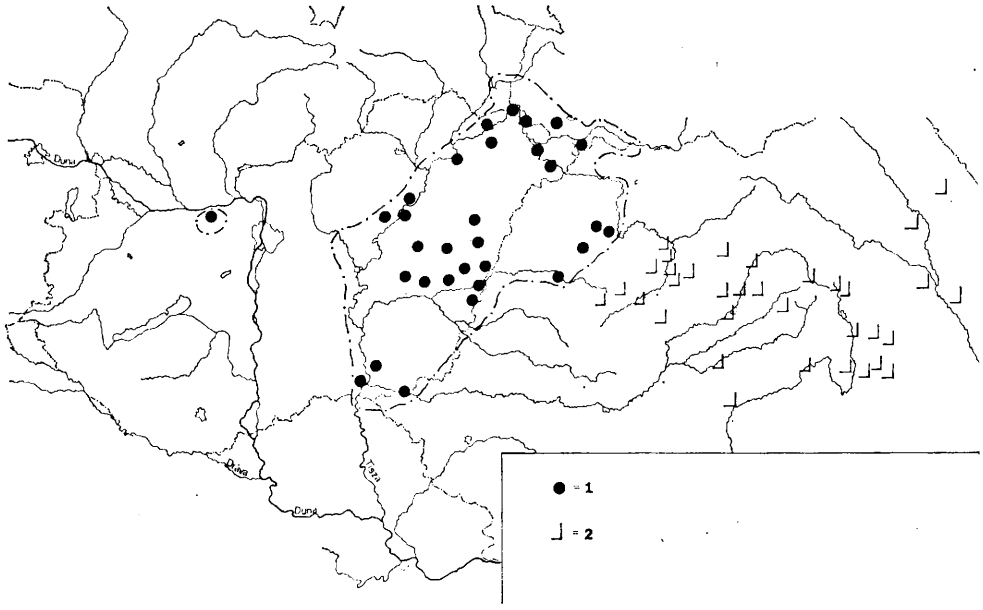

3. térkép. A korsókendő és a légelyhordó bot elterjedtsége: 1. *korsókendő*, 2. *légelyhordó*

edény a hátukhoz simul, a bot nagy hajlata a vállukon fekszik. A bot hosszabb elülső végét menet közben egyik kezükkel fogják. Előfordul, hogy a kantahordó fa elülső végére vaskampót erősítenek, és arra is akasztanak egy kisebb edényt. Ez kiegyensúlyozza a terhet, könnyíti a kéz munkáját.

A vízhordó horog nem valami dib-dáb eszköz, amit az is bizonyít, hogy Kalotaszegen szépen díszítették faragott, vésett és festett ornamentikával.[73] Torockószentgyörgyön az erősen hajlott vízhordó horog hossza 75 cm, de ismeretesek ettől hosszabb darabok is.[74] Sajnos az eszköz készítésének módjáról, az alkalmas fa kiválasztásáról, megmunkálásáról, esetleges hajlításáról semmit sem tudunk.

Elterjedtsége igen tanulságos. A *Magyar Néprajzi Atlasz* térképe szerint csak az erdélyi magyarság használta ezt a speciális teherhordó eszközt az utóbbi évszázadban. Szórványosan azonban máshol is előfordultak hasonló horgas botok (Somogy, palócok).[75] A bodrogközi Vajdácskán a *csobánt* vitték vállra fektetett kampós boton.[76] A Néprajzi Múzeum egy mindkét végén erősen görbült, 85 cm hosszú, *teherhordó fa* megjelölésű tárgyat őriz, amely Szakcsról (Tolna m.) került a gyűjteményébe *(11. b. kép)*.[77] Gunda Bélának 1938-ban a Koppány völgyében feltűnt az erdei légelyhordó rudakhoz hasonló *vállfák* használata.[78] Ezek a szórványos leletek azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy a tárgy hagyományos, összefüggő elterjedési területe a történeti Erdély volt.

[73] Malonyay Dezső 1907. 193, 198.
[74] Gunda Béla 1965. 101.
[75] Gunda Béla 1965. 100.
[76] DENIA 1. sz. 367.
[77] L. sz. 68.77.4.
[78] Gunda Béla gyűjtése EA 156/3.

A moldvai csángók *bóta* (Gajcsána) vagy *fedelesz* (Bogdánfalva) elnevezésű, sajtárhoz hasonló, de lefedett dongás faedényt hordanak a hátukon *hordófával* vagy alkalmi bottal.[79] Kós Károly leírja, hogy Lujzikalagor csángó asszonyai naponta járnak a közeli Bákó városába tejet, zöldséget eladni. Az áru szállítását nyakba vetett szőttes tarisznyával, de méginkább a vállon átvetett *hordófák* és kettős *koromiszlák* segítségével oldják meg. A *hordófa* rövidebb, szekérlőcs alakú eszköz. Hátravetett horgas végére akasztják a tarisznyát, a *kaszornyát* vagy a tejesedényt, míg a bot első végére a kezük nehezedik. A felakasztott *terü* részben a hátukra fekszik, így súlya nem nyomja túlságosan a vállukat. Kós a csángók székelyföldi örökségének tekinti ezt a teherhordó eszközt.[80] Szabófalva csángó magyarsága nem ismeri a légelyhordót. Lehetséges, hogy csak az ún. „székelyes csángók" használták.

Az erdélyi románok egy-egy csoportja (pl. a mokányok és a mócok *cîrlig* néven) éppúgy használja, mint a közeli magyarság, de a tárgy elterjedtségét eddig még nem írta le részletesebben a román etnográfia.[81] Nincs leírva a többi szomszéd nép hasonló vízhordó eszköze sem, pedig az Északi-Kárpátokban és a Balkánon egyes zárt hegyi területek népe esetleg használta. A szlovákok Liptóban, Észak-Gömörben a nagy takarmányos hátikast szokták vállra fektetett kampós fa segítségével szállítani.[82] A vízhordó horog Erdélyben a férfiak munkaeszköze volt. Úgy látszik, hogy speciális eszközzé formálódását és szívós fennmaradását a hegyes, erdős tájakon kialakult életmód *(erdölés, havasolás,* pásztorkodás) tette szükségessé. Használata a polgárosultabb hétfalusi csángók, kolozsvári hóstátiak között előbb szűnt meg, mint Erdély egyéb részein.

B) *3. Korsókötél, korsókendő*

Az ivóvíz szállításának sajátos módját írták le a Kis-Sárrét falvaiból. Ott a vizes cserépedényeket az 1930-as évek végén rendszerint *korsómadzag*gal kötözték össze és a vállukra véve vitték. Azonban az így vállra vetett, be nem fődött edényekből a víz könnyen kilötyögött. „Ezért rojtos *vizes abroszt, vízhordó-* vagy *vállabroszt* terítettek a vállukra, mely egészen a horgasináig ér az embernek. Forgatásos szövésű volt, 30—40 cm széles és jó két méter hosszú . . . a két végén piros csíkok díszlettek és szépen összefont rojt fityegett róla."[83] Lónyán (Bereg m.) a vízért menő *fejércseléd* két korsót vitt a *korsókendő* vagy más nevén, a *Tiszára járó kendő* segítségével. Babus Jolán gondos feljegyzése szerint ez egy 2 m hosszú, 25—30 cm széles, két végén szedett vagy merkelt mintával és rojttal díszített házivászon kendő, amit csakis erre a célra készítenek és semmi másra nem használnak. Korsókendővel csak nők jártak és csak Tisza-vizet szoktak vinni. A férfiak kézben fogták a korsót, ha néha nekik kellett vízért menni.[84] Hasonló módon hordták a vizes korsókat az 1940-es években a beregi nők Fornoson, a Szernye-mocsár környékén,[85] a szatmáriak Szamoskéren.[86] Egy vizeskorsó *korsókendő*vel együtt került be a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe a szatmári Kispaládról.[87] Ismeretes ez a vízhordó mód Kismarján (Bihar m.) is, ahol *lapos kötél*lel 4—5 korsót kötöttek fel egyszerre.[88] Konyáron (Bihar m.) előfordult, hogy férfi vitt a vállán *korsókötél*lel összekötött

[79] MNA, illetve Kós Károly 1976. 114.
[80] Kós Károly 1976. 165.
[81] Bocşe, M. 1975. 588.
[82] Baran, L. 1973. 63.; Gunda, B. 1978. 152, 170.
[83] Fehér Gyula 1938. 177.
[84] Babus Jolán 1959. 21.
[85] Lásd Gunda Béla 1940-ben készült fényképeit, Néprajzi Múzeum F. 85.912—915.
[86] DENIA I. sz. 264.
[87] Morvay Judit—Molnár Mária 1966. 286.
[88] DENIA I. sz. 262.

12. kép. Korsókendő használata. Rév (Vadu Crișului, Románia). PALÁDI-KOVÁCS Attila felv. 1977.

13. kép. Vízhordás korsókötéllel. Heves megye 1820—1867. KRESZ Mária: *Magyar parasztviseletek* nyomán

vizes korsókat.[89] Berettyóújfalun (Bihar m.) az asszonyok úgy párosították a korsókat, hogy kettő a hátuk mögé, egy pedig előre került. Egy-egy kantát a kezükben is vittek.[90] Réven (Vadu Crișului) még napjainkban is használnak *korsókendőt*, különösen a magyar korsósok feleségei. Amikor közeli piacra, faluba visznek árut, 6 korsót, kantát is felkötnek egyszerre *(12. kép)*[91] Korsókendőt az 1960-as években használtak még a szilágysági magyar nők (Désháza, Bogdánd, Kraszna),[92] s vannak rá adatok az Alsó-Tisza vidékéről is. A régi Szegeden, az Alsóvárosban a Tiszához közel lakók kézben hordták a vizesedényeket, de akik távolabb laktak, erős kendővel két *kantát* együvé kötve, s a kendőt a vállukon átvetve szállították.[93]

Az említett adalékokból is kitűnik, hogy e században főként a Tisza síkságán, az Alföld keleti felében és a kapcsolódó erdélyi részeken szállították a vizes korsókat vállon átvetett kendő, kötél két végére kötve. Számolni lehet azonban szórványos előfordulásával más tájakon is. Kocson (Komárom m.) régebben egy korsót vittek kézben, két korsót pedig *vízhordó madzag*gal átkötve, vállon. Előfordult, hogy ezen a madzagon eresztették le a korsót a kútba, s úgy

[89] GUNDA, B. 1965. 103.
[90] SÁNDOR Mihályné 1962. 462—464.
[91] Saját gyűjtés 1977-ben.
[92] Saját gyűjtés 1967, 1969.
[93] BÁLINT Sándor 1976. 341. Hódmezővásárhelyen és Apátfalván szintén ismerték ezt a vízhordó módot.

merítették a vizet.[94] Annyi bizonyos, hogy a vízhordó kendő és kötél ott terjedt el, ahol az ivóvizet hagyományosan cserépkorsóban, kantában tárolták és hordták felszíni folyóvizekből vagy a talajszinthez közeli kutakból. Erre mutat a kendők helyi elnevezése: *Tiszára-*, *Marosra-*, *Szamosra járó kendő*. Hagyományos voltát igazolja, hogy a korsókendőt és a hozzá csatlakozó *vizes abroszt* semmi másra nem használták, kizárólag e célra tartották. Nyilvánvalóan évszázadok óta gyakorolt vízhordó mód tartozékai ezek a tárgyak, ha e feltevést nem is tudjuk bizonyítani hiteles feljegyzésekkel.

Egy reformkori ábrázolásból arra lehet következtetni, hogy 1837-ben még a debreceni cívis nők sem idegenkedtek a korsókendő használatától.[95] A pórnép körében még inkább elterjedhetett, mint azt egy 1820—1867 között keletkezett, Heves megyei nőket megörökítő ábrázolás is tanúsítja *(13. kép)*. Semmi kétségünk sem lehet, hogy a korsókendő a korábbi századokban is közönséges, mindennapi eszköze volt a Tisza-völgy asszonyainak. A magyar nyelvterület más részein és a Kárpát-medence többi népénél a korsókendőt eddig nem regisztrálta a kutatás. Máshol sem bukkan fel a rendelkezésre álló európai anyagban a vízszállítás néprajzi irodalmában. Mai ismereteink szerint a korsókendő az alföldi nagytáj magyar népi kultúrájának egyik specifikus jelensége volt. Hagyományos használata bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a Közép- és Felső-Tisza-vidéki magyarok vízhordó rudat alig használtak. A korsókendő feltehetőleg útjában állt a vízhordórúd szélesebb elterjedésének a Tisza síkságán.

B) *4. Kétszemélyes rudak*

A nagyméretű, 30—40 liter űrtartalmú faedények szállításához két személy szükséges. A teli *dézsa*, a *csöbör (cseber)* kézben is vihető két fülénél fogva, de a könnyen kilocsanó víz miatt inkább egy rudat szoktak átdugni a fülein, s a rúd két végét kézben fogva vagy vállra emelve biztonságosabb a szállítása. A Kárpát-medence középső és északi részén csak ezeken a módokon cipelték a vizes dézsát (pl. a Szentendre-szigeten, a barkóknál, Nagyvisnyón, Arkán, Abaújban és Zemplénben, a gömöri, a szepesi szlovák falvakban stb.).[96] Az Alföldön és a Felföldön dézsában kizárólag vizet hordtak állatoknak vagy építkezéshez, de szüret alkalmával a XIX—XX. században bizonyosan nem használták. Talán ezzel magyarázható a dézsahordás kezdetleges módja, a segédeszközök kialakulatlansága. Korábban helyenként előfordulhatott (különösen más vidékről érkezett telepeseknél), hogy a leszüretelt szőlőt dézsában, cseberben hordták a kádakba. Hódmezővásárhelyen 1783-ban a *cseberhordó* napszámja 10 krajcár, a szedőé 6 krajcár, a metszőé 12 krajcár volt.[97] Sajnos a forrásból nem derül ki, hogy a vásárhelyi napszámosok milyen módon hordták a csebret. A magyarság a dézsák, csöbrök szállítására használt fejlettebb, kimódoltabb eszközöknek két jól elkülönülő formai változatát ismerte. Látni fogjuk, hogy ez a két forma földrajzilag is jellegzetes elterjedtséget mutat.

[94] Fél Edit 1941. 69.

[95] A *Regélő* nyomán közli a *Magyar Néprajzi Lexikon*, I. Budapest 1977. 567.

[96] Gráfik Imre 1970. 40.; Gunda, Béla 1955. 177—178.; Gunda, B. 1978.; Bartha László 1973. 477. Nagy Benjámin gyűjtése és saját gyűjtés.

[97] Tárkány Szűcs Ernő 1961. 142.

a) *Vállon vitt csöbörrúd*

Legalább 2 m hosszú, 7—8 cm átmérőjű, erős rúd, amelynek közepén lánc lóg. A lánc végére egy rövid, erős fa van vasalva, amelyet a csöbör két fülén átdugnak. Ennek a *hámfa, kisefa* elnevezésű fának a hosszát és a vastagságát a csöbör méreteihez szabják *(14. kép)*. Országosan egységesült elnevezése nincs.

A rábaközi Bősárkányban *vízhordó rúd*, a lánc végén levő botnak — amelyet az itató *sajtár* két fülén átdugnak — *hámfa* a neve.[98] A vasi Hegyháton „a *hámfa* áll egy rúdból, erről lánczon függ a tulajdonképpeni hámfa . . . a melyet a *sajtár* két »fülébe«

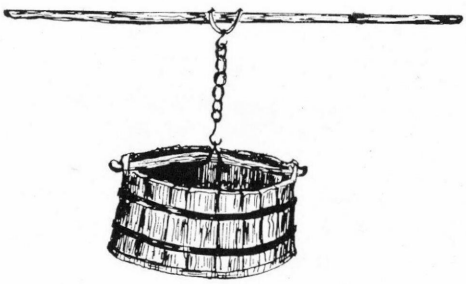

14. kép. Vízhordó csöbör és rúd. Göcsej (Zala m.) Gönczi Ferenc 1914. nyomán

15. kép. Cseberhordók. Torockószentgyörgy (Cornești, Románia). Paládi-Kovács Attila felv. 1980.

akasztanak; a rúdnak egy-egy vége a csöbröt vivők vállán nyugszik vivés közben".[99] Ezt a szállító módot örökítette meg Gönczi Ferenc is *vízhordó csöbör*t ábrázoló rajzán a Göcsejben.[100] Mint a példákból kitűnik, Nyugat-Dunántúlon a sajtárnak, csöbörnek nevezett faedényekben főként vizet szállítottak a jószágnak a vállon vitt csöbörrúd segítségével.

Borvidékeken a leszüretelt szőlő összehordására is használták. Veszprém megyében a leszedett szőlőfürtöket régebben csöbrökben szállították a présházhoz, csak újabban kezdtek puttonyt használni. Egykor — egészen az 1930-as évekig — a szőlővel megtöltött, nehér csöbröt két ember cipelte a pincéhez a vállaira vett *csöbörrúd* segítségével. A csöbör űrtartalma mintegy 50 liter, a rúd hossza kb. 230 cm volt. A rúd többnyire könnyű fából készült. A csöbörrúdról vaskapcson *(kallantyú)* vagy láncon lóg le a *hámfa (füles)*, aminek két végét a csöbör két fülébe dugták.[101]

A *4. térkép* azt mutatja, hogy a vállon vitt csöbörrúd a Dunántúl nyugati felében általánosan elterjedt eszköz volt. Somogyban és Baranyában századunk első felében ritkább az előfordulása, de korábban a Dél-Dunántúlon is gyakoribb lehetett. Szórványosan a Kárpát-medence más tájain is használhatták. Hasonló módon szállítottak dézsát *(šaf)* a novosadi (Zemplén) szlovákok.[102] Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy a két személy által vállon vitt csöbörrúd sehol másutt nem volt olyan jellegzetes teherhordó eszköz, mint a Nyugat-

[98] Szinnyei József 1893. I. 279, 1136.
[99] Nagy József 1900. 95.
[100] Gönczi Ferenc 1914. 643.
[101] Sóly, Felsőörs, Szentgál. Vajkai Aurél 1938. 173.; Vajkai Aurél 1959. 117.
[102] Andel, K.—Markuš, M. 1971. 385.

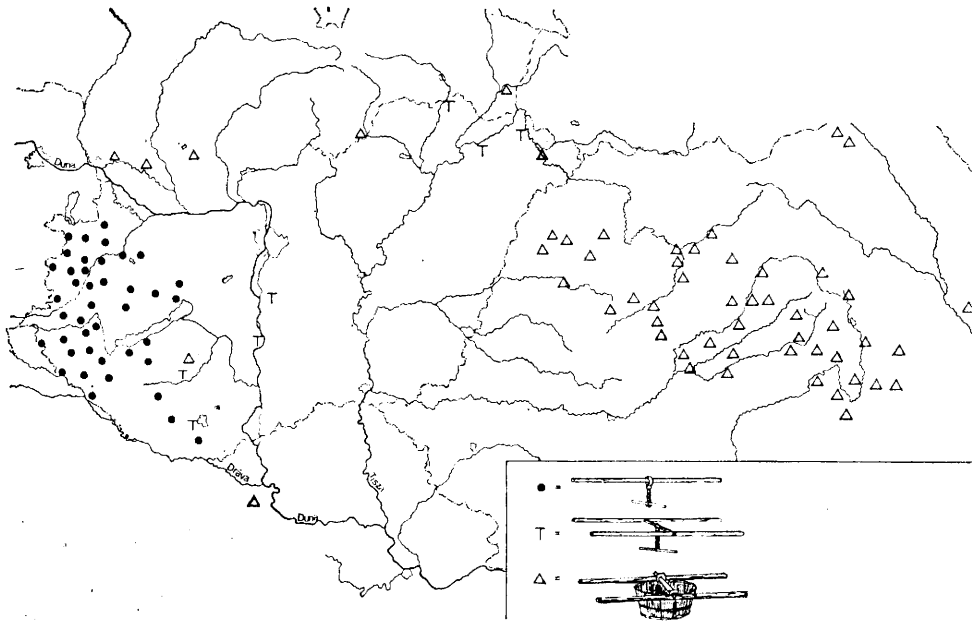

4. térkép. A dézsahordó rúd formái

Dunántúl összefüggő, széles zónájában. Osztrák adatok hiányában nem bizonyítható, de erősen valószínű, hogy ez a csöbörhordó típus használatos a szomszédos osztrák tájakon is. Az oroszoknál Kaluga, Tula, Szmolenszk és Jaroszlav kormányzóságban figyelték meg ezt a vízhordó módot és eszközt *(vodonosz)*.[103]

b) *Kézben vitt rúdpár*

Az eszköz formáját és használatát jól tükrözi háromszéki elnevezése. Az ottani székelyek *kétkéz rúd*nak nevezik azt a kettős csöbörrudat, amit ketten visznek. Egyik elől, a másik hátul fogja kezében, a csöbör pedig a két rudat középen összekötő keresztfán függ.[104] A hóstátiak (Kolozsvár-Cluj) *kettenhordó rúd* elnevezésű alkalmatossága kb. 2 m hosszú volt. A *cseber* felemeléséhez egy harmadik, rövidebb fára is szükség volt, amit *közpálcá*nak neveztek. Régebben az edény fülén átdugott pálca két végét nem tudták biztonságosan a rudakhoz kapcsolni. Előfordult, hogy a rudak kicsiny homorulatába fektetett pálca megcsúszott, és a víz kiborult. Az újabban (e században) használatos rudakat középtájon tenyérnyi szélesre méretezték, hogy akkora lyukat lehessen fúrni beléjük, amibe a közpálca befér.[105]

[103] Lebegyeva, A. A. 1975. 21.

[104] Szinnyei József 1893. I. 1118. Ezt a tárgynevet Háromszékben már 1804-ben feljegyezték (Cs. Bogáts Dénes 1943. 75.).

[105] Sándor Gábor 1941. 268. 14. kép.

Középen átfúrt, párban használt csöbör- és dézsahordó rudakat ismertek századunk első felében Erdélyben csaknem mindenütt. Torockószentgyörgyön a *hordórúd* hossza 170 cm, keresztmetszete a végeken 4×3 cm, középtájon 6×4 cm. A közpálca hossza kb. 80 cm, mérete a cseberhez igazodik. A nők kisebb cseberrel cipekednek, amelybe 3 veder (kb. 30 liter) víz fér *(15. kép)*.[106] Az eszköz használatát mutatja a Székelyvarságon (Vîrşag) készült fénykép is *(16. kép)*. A cseber rögzítését helyenként úgy oldották meg, hogy a rudakra középen egy-egy erős vaspántot szereltek, és annak hajlatába dugták a közpálca végeit *(17. kép)*. Adataink többsége alapján a *kétkéz rúd* mégis

16. kép. Cseberhordó kettős rúd. Székelyvarság (Vîrşag, Románia). Tagán Galimdsán felv. 1941. (Néprajzi Múzeum F. 88630)

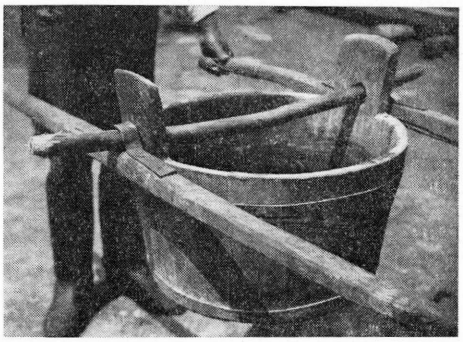

17. kép. Dézsahordó közpálca felerősítése vaspánttal. Dercen (Drisina, Szovjetunió). Gunda Béla felv. 1940. (Néprajzi Múzeum F. 85960)

inkább olyan párosával használt rúdnak tekinthető, amelynek a közpálcáját a cseber két fülén átdugják, és a pálca végeit a rudak közepén levő furatokba illesztik. Ezt a formát találtam Szilágyban (Désháza, Bogdánd), Szolnok-Dobokában (Désakna, Kérő), Zselyken, a Küküllő mentén (Kiskapus), Csíkban (Csíkkozmás) és a hétfalusi csángóknál is (Hosszúfalu, Türkös).

A *4. térkép*ről leolvasható az eszköz elterjedtsége. Otthonos Erdély egész területén, de északkeleten, a Kárpátalján is használatos. Erre vall Gunda Béla derceni (Bereg m.) felvétele, s az, hogy az abaúji Hegyközben és Zemplénben csaknem napjainkig használták. Kovácsvágáson, Sárospatakon az állatoknak nagy vizes *döbön*ökben, *kettős rúd*on hordták a vizet.[107] Vilyvitányban a dézsa két fülén át közrudat dugtak, majd ennek két oldalára akasztották a *kettős rud*at, amikor sok vizet kellett hordani szapuláshoz vagy az állatoknak.[108] Szórványosan a Kisalföld és a magyar nyelvterület északi határán másutt is felbukkan ez a vízhordó eszköz. Szlovák területen szintén használták. Így például Polomkán (Felső-Garam völgy) a juhtej szállítására.[109] Magyarpatak (Szilágy m.) szlovákjai *noszács*nak nevezik a párban használt dézsahordó rudat. Források hiányában ma még nem ismerjük elterjedtségét a szomszéd népeknél. Az erdélyi románoknak és szászoknak a magyarokhoz hasonlóan mindennapos teherhordó eszköze lehetett, de a szlovák és kárpát-ukrán parasztság valószínűleg csak ritkán, néhány vidéken használta. Moldvában és Bukovinában is szórványosan terjedt el. A gajcsánai csángók *kumpona rúd*nak nevezték a cseberhordó rúdpárt.

Említeni kell, hogy az erdélyi magyarok több vidéken használták a kétkéz rudat szőlőszüreten és juhtej cseberben szállítására.[110] A XVI. század végén Kolozsváron *bothordó* volt a szüreti cseberhordók neve. *Bot*nak a faedényt nevezték (<német *Butte)*. 1568-ban említik már a kolozsváriak a *cseberrud*at is. Feltehetőleg jóval előbb kialakult

[106] Saját gyűjtés 1980-ban, adatközlő Imre Ilona 71 éves.
[107] Ujváry Zoltán 1969. 383.
[108] DENIA, l. sz. 174.
[109] Gunda, B. 1978. 172.
[110] Pl. Varsolcon (Szilágy m.), lásd Tagán Galimdsán felvételét a Néprajzi Múzeumban, F. 88404, 88538.

és állandósult szóösszetételt örökítettek meg. 1630-ban Mezőcsekeden, 1680-ban Háromszékben, 1794-ben Désen, 1799-ben Kézdialmáson jegyzik fel a nevét.[111] Formáját ugyan nem ismerjük meg a nyelvi adatokból, de azt biztosra vehetjük, hogy a cseberhordás rudakon a középkor végétől fennálló teherhordó mód Erdélyben. A vizes dézsa szállítása vállra vett rúdon századunk elején ismeretes volt a szepesi szászoknál. GUNDA Béla felhívja a figyelmet arra, hogy ezt a cipekedési módot AGRICOLA: *De re metallica* címen 1556-ban kiadott munkájában már megörökítette, a sós víz cipelésének bemutatása kapcsán.[112]

Végül meg kell emlékezni a kétszemélyes rudak harmadik változatáról is. Ez két rúdból és a rudakhoz középen szilárdan csapolt közpálcából áll. A szilárd H alakú csöbörrúd mértani középpontjába egy rövid lánc van felvasalva, aminek a másik végére a csöbör füleibe illeszthető *hámfát* akasztják. Ez a csöbörrúd szórványosan ismeretes Kelet-Dunántúlon, és helyenként felbukkan északkeleten is. Használati módját forrásaink nem mindenütt rögzítik. A dunántúliak vállra emelve viszik, s a függesztett lánc alkalmazása ezt igazolni látszik. Ennek a csöbörhordó típusnak a használati módját tisztázni kell és a tárgy pontos részletes leírása is kívánatos. A csöbörrúd valamennyi formai változata esetében számolni kell az újabbkori helyi fejlődéssel, a formák tökéletesedésével. A H alakú, lánccal ellátott forma kialakulását is feltehetőleg újabbkori, helyi fejlődés eredményezte.

Összefoglalás

A Kárpát-medencében honos népi vízhordó módok és eszközök művelődéstörténeti aspektusú vizsgálata több tanulsággal is szolgál. Először is azzal, hogy ezek az egyszerű tárgyak szorosan és tartósan kötődnek meghatározható földrajzi térségekhez, az ott élő népek, közösségek tárgyi világához. Más szóval ez azt jelenti, hogy kulturális régiókat jellemző, szignifikáns elemei a népi kultúrának. A vizsgált térség anyaga jól egészíti ki az európai etnológia eddigi eredményeit. Például a vállrudak típusainak és elnevezéseinek elterjedtsége azt bizonyítja, hogy a kontinensen elterjedt, használt fő tárgytípusok nagy areáinak érintkező zónája éppen a Kárpát-medencén át húzódik. Kirajzolódik tárgytípusok etnikus háttere is. Az eszközcsoport egyes elemeinek történeti fejlődése, elterjedtségük változása, alakulása azonban a tovább vizsgálandó kérdések közé tartozik. Európa más térségeiben nem írták le a korsókendő, korsókötél használatát, s a szomszédos kárpáti népeknél sem találjuk párhuzamait. Récens elterjedtsége alapján alföldi magyar sajátosságnak tekinthetjük. Jellegzetes elterjedtséget mutat a vállhorog (légelyhordó) is, mint az erdélyi népek sajátja. Véglegeset azonban csak akkor lehet majd mondani, ha egyszer elkészülnek a tárgycsoport térképlapjai az Európai Etnológiai Atlasz számára.

IRODALOM

ANDEL, K.—MARKUŠ, M.
1971 *L'udový transport v strednom Zemplíne.* Slovenský Národopis XIX. 377—410.
BABUS Jolán
1959 *A lónyai vizek néprajza.* Néprajzi Közlemények IV. 3. szám.
BÁLINT Sándor
1976 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. 2. Szeged

[111] Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 21.; SZABÓ T. Attila 1978. II. 48., 1975. I. 1051.
[112] GUNDA, B. 1955. 198.

Baran, L.
1973 *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon.* In: Land Transport . . . 57—89. København
Bartha László
1973 *Teherhordó eszközök Domaházán.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 463—485. Miskolc
Bátky Zsigmond
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez.* Budapest
Bednárik, R.
1950 *Systému ľudového transportu.* Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti XLI. 4—16. Martin
Benker, G.
1976 *Altes bäuerliches Holzgerät.* München
Berg, G.
1971 *Kopftragen in Schweden.* Studia . . . 381—394. Debrecen
Bocşe, M.
1973 *Sisteme de transport şi comunicatie în Munţii Trascăului.* Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971—1973. Cluj
1975 *Sisteme tradiţionale de transport din Munţii Apuseni.* Apulum, 13. 581—603. Alba Iulia
Cs. Bogáts Dénes
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék.* Kolozsvár
Burszta, J.
1964 *Transport i komunikacja.* In: Kultura Ludowa Wielkopolski Tom. II. 651—686. Poznan
Dias, J.
1971 *Wie die Männer in Portugal Lasten tragen.* Studia . . . 403—407. Debrecen
1973 *Wie Frauen in Portugal Lasten tragen.* Land Transport . . . 109—120. København
Ernyey József
1907 *A busójárás és más farsangi maszkajátékok.* Néprajzi Értesítő VIII. 140—164.
Falkowski, J.
1937 *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.* Lwów
Fehér Gyula
1938 *Kutak a Körös Kis-Sárrétjén.* Ethnographia XLIX. 175—185.
Fél Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest
Fél, E.—Hofer, T.
1974 *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest
Fenton, A.
1976 *Scottish Country Life.* Edinburgh
Gajek, J.
1947 *Zarys etnograficzny zachodniej czes'si Podola.* Lublin
Gönczi Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
Gönyey Sándor
1940 *Adatok Galgamácsa néprajzához.* Néprajzi Értesítő XXII. 22—51.
Gráfik Imre
1971 *Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten.* Néprajzi Közlemények XV. 1—4. Budapest
Gunda Béla
1942 *Magyar-szláv néprajzi kapcsolatok.* In: Szekfű Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. 205—226. Budapest
1955 *L'udový transport v Žakarovciach.* Slovenský Národopis III. 150—212.
1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen
1965 *Unkarilaisten talonpoikien kantovälineet.* Kotiseutu 5. 100—113. Helsinki
1978 *L'udový transport v Gemeri.* Gemer, Národopisné štúdie 3. 133—176. Rimavská Sobota
Јованчић, R. D.
1955 Јованчић, Р, Д.: *Обрамица у Срему.* Рад војводанских музеја, 4. 188—197. Нови Сад

KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest
KŁODNICKI, Z.
1971 *Transport mit Menschenkraft in Polen in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts.* Studia . . . 589—606.
KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, D.
1961 *Das Hirtenwesen in den Polnischen Karpaten.* In: FÖLDES László (szerk.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, 389—438. Budapest
1973 *Wollene Hirtentaschen in den Karpaten — ein Beitrag zur Kenntnis der Transportmittel und Transportarten in der Almwirtschaft in den Karpaten.* Land Transport . . . 325—346. København
Kós Károly
1976 *Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest
KRÜGER, F.
1936 *Die Hochpyrenäen.* Teil C. Abschnitt I. *Transport und Transportgeräte.* Barcelona
1950 *Geographie des Traditions Populaires en France.* Mendoza
Land Transport . . .
1973 *Land Transport in Europe* (ed. FENTON, A.—PODOLÁK, J.—RASMUSSEN, H.). Folkelivs studier 4. Nationalmuseet, København
LEBEGYEVA, A. A.
1975 Лебедева, А. А.: *Средства переноски тяжестей у восточных славян.* Полевые исследования Института Этнографии 1974. Москва
LUKÁCS László
1978 *Az emberi erővel végzett teherhordás módjai és eszközei Mátraderecskén.* Mátraderecske (szerk.: BAKÓ Ferenc). 53—60. Eger
MALONYAY Dezső
1907 *A magyar nép művészete* I. *A kalotaszegi magyar nép művészete.* Budapest
MARINOV, V.
1973 *Traditionelle Transportmittel in Bulgarien.* Land Transport . . . 347—394. København
MÁRTON Gyula—PÉNTEK János—Vöő István
1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest
MÉSZÁROS Gyula
1915 *A magyar kerek tükör.* Néprajzi Értesítő XVI. 35—51.
MOLDOVÁN Gergely
1899 *Alsófehér vármegye román népe.* Alsófehér vármegye monográfiája I. 2. Nagyenyed
MORVAY Judit—MOLNÁR Mária
1966 *Tárgygyűjtés Szatmárban.* Néprajzi Értesítő XLVIII. 255—307.
MOSZYŃSKI, K.
1929, 1967 *Kultura ludowa słowian* I. *Kultura materialna.* Kraków, Warszawa
NAGY József
1900 *A Hegyhát-vidék építkezése.* Néprajzi Értesítő I. 81—96.
NORDENSKIÖLD, E.
1930 *Modifications in Indian Culture through Inventions and Loans.* Comparative Ethnographical Studies 8. Göteborg
NOVÁK József
1913 *Adatok Bény község néprajzához.* Néprajzi Értesítő XIV. 32—68.
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1967 *Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban.* Debrecen
1971 *Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft.* Studia . . . 409—426. Debrecen
1973 *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről* Ethnographia LXXXIV. 511—526.
PAPAHAGI, T.
1928—1934 *Images d'ethnographie roumaine* I—III. Bucarest
PEESCH, R.
1966 *Holzgerät in seinen Urformen.* Berlin
PIETKIEWICZ, K.
1967 *Etnografia Łotwy.* Kultura materialna. Wrocław
Polski Atlas Etnograficzny
1971 Tom. IV. Red.: GAJEK, J. Warszawa

SÁNDOR Gábor
1941 *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei.* Magyar Népnyelv III. 238—274. Debrecen—Kolozsvár
SÁNDOR Mihályné
1962 *Adatok a berettyóújfalui vízhordáshoz.* Ethnographia LXXIII. 462—464.
SCHEUERMEIER, P.
1934 *Wasser- und Weingefässe in heutigen Italien.* Bern
1943—1956 *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz.* Bd. II. Erlenbach—Zürich, Bern
SCHMOLKE, W.
1938 *Transport und Transportgeräte in den französischen Zentralpyrenäen.* Hamburg
Studia . . .
1971 *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda* (red.: SZABADFALVI, J.—UJVÁRY, Z.) Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. Debrecen
SZABÓ T. Attila
1975—1978 *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I—II. Bukarest
SZINNYEI József
1893—1897 *Magyar tájszótár* I—II. Budapest
TÁRKÁNY SZŰCS Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest
TESz
1967—1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I—III. Főszerk.: BENKŐ Loránd. Budapest
TYLKOWA, D.
1978 *Zdobywanie i użytkowanie wody we wsiach Beskidu Śląskiego.* Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdansk
UJVÁRY Zoltán
1969 *Források és kutak a Zempléni hegyvidéken.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 367—388. Miskolc
VAJKAI Aurél
1938—1939 *A paraszti szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében.* Néprajzi Értesítő XXX. 15—48, 172—204.
1941 *Adatok a veszprémmegyei magyarság és németség teherhordásához.* Nép és Nyelv I. 88—92.
1959 *Szentgál.* Budapest
VAKARELSKI, Ch.
1971 *Arten des Tragens bei den Bulgaren.* Studia . . . 649—671. Debrecen
VLADUȚIU, I.
1979 *Traditionelle Beförderungsmittel in Rumänien.* (Sajtó alatt) Budapest
WEISER-AALL, L.
1953 *Wassbaering i Norge.* Utgitt av Norsk Folkemuseum. Oslo

Attila Paládi-Kovács

TRADITIONELLE WASSERTRAGMETHODEN UND -GERÄTE IM KARPATENBECKEN

(Auszug)

Vorrangiger Zweck dieser Studie ist, die traditionellen Wassertragmethoden des ungarischen Volkes in ein System zu fassen, die geographische Verbreitung der feststellbaren Typen zu skizzieren, und zwar nicht nur im Karpatenbecken allein, sondern auch darüber hinaus und endlich den Zusammenhang dieser Traggeräte mit der europäischen Typenordnung zu skizzieren. Zu diesem Zwecke findet es der Verfasser auch für notwendig die wichtigsten Angaben der Sachgeschichte und die Terminologie einzubeziehen.

Im Laufe der letzten hundert Jahre bedienten sich die im Raume des Karpatenbeckens lebenden Völker folgender Wassertragmethoden und -Geräte (wobei die Wasserbeförderung durch Gespanne, mit Lasttieren nicht hergerechnet wird):

A) Tragen von Wassergefäßen ohne spezielle Hilfsmittel: 1. Am Kopf, 2. am Rücken, 3. in der Hand.

B) Beförderung von Wassergefäßen mit besonderen Hilfsmitteln:

1. Jochtragholz.
   a) Trogartiges Schulterjoch.
   b) Stangenartiges Schulterjoch (mit Hängehaken)
   c) Gebogenes Schulterjoch (ohne Hängehaken)
2. Hakenstock zum Gefäßtragen.
3. Tuch und Strick zum Krugtragen.
4. Tragestangen für zwei Personen,
   a) Schulterjoch für Eimer (mit Kette),
   b) handgetragenes Stangenpaar (mit Querstab).

Dominant muß das Wassertragen am Kopf in Westungarn und in den südlichen und westlichen Teilen von Siebenbürgen betrachtet werden, wo die Frauen noch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts das Trinkwasser in Holzgefäßen auf dem Kopf trugen. In kleinen Fäßchen und Tonkrügen, die mit einem Leintuch auf den Rücken gebunden waren, wurde das Wasser in Oberungarn und den benachbarten slowakischen Gegenden getragen. In unmittelbar auf den Rücken genommenen Butten wurde das Wasser in der Kleinen Ungarischen Ebene, in Siebenbürgen und in einzelnen Teilen der Moldau getragen. Die ungarischen Worte für Butte sind *puttony, fedeles* oder *bóta*. Das Tragen des Wassers in der Hand ist infolge der massenhaften Verbreitung von leichten Metalleimern, und Krügen im ganzen untersuchten Raum zur allgemeinsten Tragemethode geworden *(Abbildung 1.)*. Seine traditionelle Traggeräte sind Holzgefäße mit Dauben, seitwärts mit einem großen Henkel versehen.

Im Karpatenbecken, besonders bei den Ungarn kennt man bloß zwei Haupttypen von Schulterjochen zum Wassertragen. Das an beiden Enden aufwärts gebogene Schulterjoch der Bulgaren *(Abbildung 2.)* ist überhaupt unbekannt und bloß hier und dort, unter den Slowenen und in der Zips benützte man das trogartige Schulterjoch *(Abbildungen 3.* und *4.)*, dessen Verbreitung im Westen gut bekannt ist. Das stangenartige Schulterjoch *(Abbildungen 5.* und *6.)* und die gebogenen Schulterjoche *(Abbildungen 7.* und *8.)* sind im ungarischen Sprachraum überraschend regelmäßig verbreitet. *(Karte 1.)*. Das gebogene Schulterjoch kommt im südlichen Teile des Karpatenbeckens kompakt verbreitet vor und in dieser Gegend benützen die Serben, die Rumänen und die übrigen kleineren ethnischen Gruppen dieselbe Form wie die Ungarn. Der Name *abranyica* ist im Ungarischen ein serbo-kroatisches Lehnwort. In der ungarischen Terminologie sind *vácska* und *váska* aus dem Slowakischen, *karamiszla* aus dem Ukrainischen übernommen *(Karte 2.)*. Dies sind auch von Standpunkt der Sachgeschichte wichtige Tatsachen, weil sie die ungarische Terminologie und Typenordnung an große geographische Zonen anschließen.

Das Tragen von Wassergefäßen auf der Schulter mit Gelegenheitsmitteln *(Abbildung 9.)* ist überall bekannt, der Gebrauch des stark gebogenen Schulterjochs kann im letzten Jahrhundert nur unter den Ungarn Siebenbürgens beobachtet werden *(Abbildungen 10.* und *11., Karte 3.)*. Anderswo kommt er nur vereinzelt vor (zum Beispiel im Komitate Tolna). Eine eigenartige Methode Wasser zu tragen, ist in der Ebene der Theiß und dem benachbarten siebenbürgischen Randgebiet *(Karte 3.)* bekannt. Für den Gebrauch des Krugtuches und des Strickes gibt es Beweise vom Beginne des vorigen Jahrhunderts *(Abbildungen 12.* und *13.)*, ihre längere geschichtliche Vergangenheit kann aber als sicher angenommen werden. Parallelen bei anderen Völkern sind nicht bekannt.

Eine Untersuchung der Stangentypen für zwei Personen zeigt, daß der Gebrauch der Schulterstange mit dem an einer Kette hängenden Gefäß *(Abbildung 14.)* in der westlichen Hälfte von Westungarn, das in der Hand getragene Stangenpaar *(Abbildungen 16.* und *17.)* dagegen in Siebenbürgen und im nordöstlichen Teile des Karpatenbeckens gebrauchte Geräte waren *(Karte 4.)*. Der Gebrauch dieser Geräte und Typen kann bis ins 16. Jahrhundert zurückverfolgt werden und in den vorhergehenden Jahrhunderten dürfte ihre Verbreitung eine weitere gewesen sein als heute.

Szilágyi Miklós

Egy „elemi ismeret" aktualizálásai

Halfogás kézzel

1. Minden halásznak tudnia kell — ez a mesterség elemi ismeretei közé tartozik — hogyan foghatja meg a legbiztosabban a halat. A síkos és vergődő hal könnyen kisiklik az ügyetlen ember kezéből, amikor valamilyen halfogó eszközből ki akarja emelni vagy a horogról szeretné levenni. A nyakánál kell átfogni — mondják a halászok — ügyelvén arra is, hogy két ujjával jól megszorítsa az ember a kopoltyút. Ha nagyobb a hal, a másik kézzel a dereka vagy a farka táján is jó megmarkolni; a farkát a fejéhez közelítve lehet megakadályozni az erőteljes csapkodást.

Ezt az „elemi ismeretet" megfelelő alkalom adódván minden halász — s minden olyan ember, aki a vizek és a halak természetét valamelyest ismeri igyekszik „hasznosítani": ha nem készült halászatra, nincs nála halfogó eszköz, de a sekély vízben meglát egy halat, a kézzel való halfogásnak ezeket az „alapszabályait" igyekszik alkalmazni.[1] A *véletlen alkalmaknak* azonban nem volna néprajzi jelentősége, ha maguk a halfogók nem tartanák számon rendszeresen visszatérő lehetőségként, viszonylag eredményes fogási módként az eszköz nélküli halászatot. Az olyan „halászok", természetesen, akiknek nincsenek halászeszközeik, de ki tudják egészíteni az „elemi ismereteket" egyéb speciális megfigyelésekkel, s folytonos gyakorlással tökéletessé tudják fejleszteni az egyszerű módszert! Annak, aki nagy hatásfokú „termelőeszközökkel" rendelkezik, nincs szüksége rá, hogy az elemi ismereteket a tökéletessé fejlesztés igényével gyakorolja.[2]

Akik eszköz nélkül, puszta kézzel fogják a halat, tehát keresik, számon tartják a legkedvezőbb alkalmakat, a néprajzi gyűjtők sokrétű tapasztalatai szerint általában nem „halászok". Akadnak ugyan közöttük, akik néhány egy-

[1] Néprajzi módszerekkel nem vizsgálható, ez alkalommal tehát nem foglalkozhatunk egy elméleti érdekű kérdéssel. Azzal, hogy valóban a hagyományos ismeretszerzés, a tapasztalatátadás teljes hiányát jelenti-e, ha az egyén — szubjektív ítélete szerint — „újra-felfedezni" kényszerült az elemi ismereteket. Azt teoretizáló szándék nélkül rögzíthetjük, hogy a kézzel való halfogás különböző módjait ismertető adatközlőink meglepően gyakran hívatkoztak rá: nem tanultam senkitől, magam tapasztaltam ki, hogyan lehet megfogni a halat. Nem tudjuk, ha magunk gyűjtöttük az adatot akkor sem, hogy az ilyen vélekedésnek milyen mértékben adhatunk hitelt; különösen nem tudjuk a régebbi gyűjtések esetében. Minden adatot a „hagyományozódás" és az „újrafelfedezés" korrelációjában és az önmegvalósítás nehézségeit kompenzáló én-központú „adatközlések" lélektani hátterét elemezve kellene mérlegelnünk. Ez sajnos megvalósíthatatlan. Némileg önkényes egyszerűsítéssel azt is „hagyományos ismeretnek" fogjuk tekinteni, amit az egyén a maga „felfedezéseként", egyéni tapasztalataként mondott el.

[2] Jogos tehát Solymos Ede (1965. 90.) általánosító megjegyzése: a *röndös halászok* kisegítő módként használják a kézzel fogást, „ha a partra húzott hálóból vagy a bárkából a hal szökni akar".

szerű eszköz használatát is ismerik (s a jogi megítélés alapján „orvhalászoknak" minősülnek), többségük mégis inkább „alkalmi halfogó". Halas vízként számon sem tartott, értéktelen vizeket esetenként meghalászó földművelők, „szegény emberek", pásztorok, vagy — leggyakrabban — gyerekek, virtuskodó legények, akik egy-egy főzet halhoz jutnak ezzel a primitív módszerrel is.[3]

Ugyanilyen következtetést a korai néprajzi gyűjtések is megengednek. Ha „régen" — az ármentesítések előtt — gyakoribbak voltak is a kézzel való halfogásra kedvező alkalmak, ezért általánosabb maga a gyakorlat, semmiképpen sem azok tartották számon fogási módként, akiket a termelés és fogyasztás adott korra jellemző rendszerében „halász foglalkozásúnak" mondhatunk. Talán nem a recens gyűjtési tapasztalatok szerinti „alkalmi halfogók", inkább „paraszthalászok" voltak a kézzel fogás „mesterfogásainak" fenntartói, hagyományozói.[4]

A kézzel való halfogásnak a néprajzi közlésekből és a magunk gyűjtéseiből az alábbi, jól elkülöníthető módszereit ismerjük:

— a patakokban, folyókban part-közelben (a parti lyukakban) mozdulatlanul pihenő halak simogatását-kitapogatását;

— sekély és nádas tavakban a nyári melegben bágyadtan elfekvő hal hasonló módszerű fogását;

— a pocsolyává leapadt kis vizekben, kiöntésekben az iszap szándékos felkavarása miatt bénultan a felszínre vetődő halak megragadását *(haltaposás)*;

— a patakokban a halak űzésével összekapcsolt fogást, melyet az egymás mellett vízben ülő, így a medret elzáró több halfogó közösen végez *(eleven cége)*;

— a patakok elgátolása, vizének ásott mellékmederbe terelése után az eredeti mederben „szárazon" maradó halak összeszedését *(duga, dugás)*.

2. A pihenő halak simogatásának fontosabb szabályait már Herman Ottó össze foglalta, s ehhez a későbbi leírások sem tettek lényegesen újat. A víz folyásával egy irányban kell a simogatást végeznie a halfogónak — összegezhetjük a különböző leírásokat — hogy a hal azt higgye: a víz „simogatja". Ha az óvatos simogatással sikerült megtalálnia a halfogónak a hal kopoltyúját, „jobb keze hüvelyk- és mutatóujjával körülfogja a hal nyakát, bal kezével pedig derékon ragadja meg, hogy a csapkolódást mérsékelje."[5]

A helymegjelölés nélkül közölt fogási módot elsősorban a meglábolható patakok köves, gyökeres és padmalyos helyein találta jellemzőnek Herman. Általánosítását a Gunda Béla által összefoglalt erdélyi adatok megerősítik.[6] Az erdélyi patakok magyar és román halászai — ezt más utalások is, részletezőbb leírások is egyöntetűen állítják[7] — főleg a kövek alatt megbújó pisztrángokat fogták ilyen módszerrel. A Gunda Béla által tüzetesen tanulmányozott patakok gyors folyású és sekély legfelső szakaszán nem eset-

[3] A „ki a halász" kérdését különböző oldalról közelíti: Solymos Ede 1965. 32—65; Szilágyi Miklós 1978/a.

[4] Történeti adatokat alig ismerünk, az emlékezők viszont a kézzel való halfogás ármentesítések előtti kivételes fontosságáról szólnak (Kiss Lajos 1943, 1961. pl. minden nyírségi és rétközi falunál megemlíti). Szükségtelen ebben az emlékezés nosztalgikus túlzásaira gyanakodnunk, hiszen a recens adatok is egyértelműen bizonyítják: a kézzel fogás legfontosabb feltétele a *halbőség*.

[5] Herman Ottó 1887. 333—334.

[6] Gunda Béla 1966. 75. skk.

[7] Moldován Gergely 1899. 861.; Antipa, G. 1916. 90; Sztripszky Hiador 1909. 219. — Bukovinában: Fábián Margit 1973. 350.

leges próbálkozásként, hanem az ilyen vizekben végezhető halászatnak — a nyaklószigonyok mellett — egyedül eredményes módszereként ismerték a kézzel való halfogást.[8]

Hasonló leírásokat olvashatunk a puszta kézzel végzett pisztrángfogásról az Északi-Kárpátokból. Egy horgász szakíró, aki Ó-Ruzsinban szlovák orvhalász parasztot fogadott kísérőül, így írta le élményét (s egyúttal figyelmeztetett is e nemes hal kipusztításának veszélyére): „Ahol szép példányokat látott, egyszerűen bement a patakba s puszta kézzel, a kövek között és alatt úgy sarokba szorította a halat, hogy egész zsákot töltött meg velök."[9] Martinka, J. szerint a szlovák parasztok térdig érő, átlátszó vízben végezték a kézzel való halfogást, s mert a hal csúszós volt, helyenként vízbe áztatott bőrt is húztak a kezükre. Nem volt ugyan gazdasági jelentősége e fogási módnak, de azért tudtak olyan mennyiséget összefogdosni, hogy megszárítva a böjti napokra tartalékoltak belőle.[10]

Kevéssé részletező leírásokat ismerünk az északi középhegység,[11] a Tisza-vidék[12] és a Dunántúl patakjai és csatornái mellékéről,[13] s ott is feltételezhetjük az ismeretét, ahonnan nincs hiteles néprajzi gyűjtésünk.[14]

A fogási mód azonban nem csupán a sekélyebb patakok, vízfolyások mentén volt jellemző: az alföldi, középszakasz jellegű folyók vizében is fogták így a halakat. Legrészletezőbb leírásait a Körösök vidékéről idézhetjük. Banner János Köröstarcsáról, Békésről, Szeghalomról és Dobozról közölt fontos adatokat. Itt a magas partok alatti halfészkeket megközelítve a víz alá bukott a halász, hogy a halakat kitapogassa. Békésen a *koppotia* felső szélére illesztette a két hüvelykujját, s a középső ujjakkal beroppantotta a kopoltyú alatti gyengébb részt. Köröstarcsán egyik kezével a nyak táján, másikkal a faroknál ragadta meg, s ugyanebben a pillanatban meggörbítette a hal testét, hogy a csapkodás erejét megtörje. Olykor hálóval is körülkerítették a hal fészkét (Szeghalom), vagy a segítőtárs egy erős vászonzsákot tartott, amibe a sikertelenül simogatott, csupán megriasztott halat beleugrasztották (Doboz).[15] Diószegi András a Sebes-Körös mentén — Mezőtelekin és környékén — figyelte meg a *csutkózást:* a kövek és a part mentén vízbe lógó fagyökerek *(csutkó)* alá bújt halak fogását. Ezen a vidéken eléggé elterjedt volt a kézzel fogás; nemcsak a szegényparasztok, cigányok, hanem a módosabb gazdák is gyakorolták ebédszünetben, pihenés közben.[16] 1967-ben Gyulaváriban mi is beszéltünk egy 31 éves orvhalásszal, aki a Fehér-Körös eléggé mély vizében, a magas part alatti *padmajok*ban ilyen módszerrel fogott halat. Lábával tapogatta ki a lyukat, majd lebukott a víz alá. Elmondotta azt is, hogy csak akkor eredményes a fogás, ha nem kapkod hozzá a halhoz, hanem óvatosan simogatja, mert ilyenkor azt érzi, hogy egy másik hal van mellette.[17]

A Körösökhöz hasonló nagyságú folyócska, az Ipoly halászatáról szólván Györffy István így általánosított: „nem is megy igazi halászszámba, aki puszta kézzel nem tudja megfogni a halat". A vízzel szemközt, a magas part alatt egymás mellett fekvő halak közül a középsőt választja ki a halfogó — részletezi —, majd megragadja a kopoltyújánál, másik kezével a farka tövénél. Ha ügyesen csinálja, nem menekül el a többi hal; inkább közelebb húzódnak egymáshoz, így a fogást mindaddig folytathatja, míg kettő nem marad.[18]

A néprajzi gyűjtők esetenként nagyvonalúan általánosítottak, hivatkozván magukra a halfogókra, és jellemző, viszonylag gyakori módszerként ismertették a padmalyokban, a gyökerek alatt meghúzódó nagyobb halak (főleg a márna) kézzel fogását.

[8] Gunda Béla 1966. 71, 76.

[9] Deseő Béla 1901. 19.

[10] Martinka, J. 1931. 79—80; liptói adatok: Mjartan, J. 1952. 117.

[11] Pl. Szarvaskőről: EA 2340/13 (Igaz Mária gyűjtése).

[12] Pl. Poroszlóról (Eger patak): Saját gyűjtés, 1958—1962.

[13] Az Ormánságból *(kutuzás, göcsözés):* Kiss Géza 1937. 57.; Zentai János 1965. 193. — Csákánydoroszlóról: Csaba József 1973. 161. — Szalafőről: Pável Ágoston 1976. 157.

[14] Az általánosításra az adatszerűen nem idézhető alkalmi tájékozódások, baráti beszélgetések is kellő alapot adnak. Ha más fogási módról nem is, a kézzel fogásról szinte mindenki tudott egy-két emléket felidézni . . .

[15] Banner János 1929. 53—54. — L. még: Durkó Antal 1939. 185. (felsorolván a békési halászok nevét, az egyiküknél megjegyzi: „a nép csak Süllősinek hívta; kézzel fogta a halat".); Solymos Ede 1960. 19.

[16] Diószegi András 1956. 141.

[17] Saját gyűjtés, 1967. — L. még: Gyula, Mezőtúr (Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára 266-1965. ltsz. — Molnár Balázs gyűjtése).

[18] Györffy István 1933. 27—28.

A Tisza, a Duna és a mellékfolyók mentén több helyütt tartalmilag hasonló, kevéssé részletező adatokat jegyeztek fel.[19] A „gyakoriság" mérlegelésekor nem árt azonban az óvatosság, mert gyakran *specialistákat* is emlegetnek: olyan személyeket — halászokat is, alkalmi halfogókat is — akik a már-már „sport-teljesítmény" értékű víz alatt tartózkodást nagy tökélyre fejlesztették. Minél nagyobb folyóban fogják kézzel a halat, annál inkább figyelembe kell vennünk egy-egy személy virtus vagy különleges képesség motiválta „teljesítményét", aminek azután nagy híre kelt — kelhetett — a paraszti közösségben, s alapot adott az általánosításokhoz.

A század elején Erdélyből, a Fekete-Ügy melletti egyik faluból Sztripszky Hiador közölt rövid leírást egy „úszni sem tudó halászról", aki 5—8 méter mély vízbe lebukva fogja meg a „fenék homokjában megfekvő márnát", és „naponkint így keresi betevőjét". Hozzáfűzi azt is, hogy a fogási mód talán szélesebb körben is ismert, ő maga azonban csak egy faluban egyetlen emberről hallott.[20] A következő évtizedben a *Halászat* című szaklap (sajtóközleményre hivatkozva) országos hírét költötte egy sárospataki vak halásznak, aki „látott" a víz alatt.[21] Hamarosan egy sióagárdi (Tolna m.) „víziemberről" is színes beszámolót közölt a *Halászat*. A szemtanú beszámolója szerint egymás után hússzorhuszonötször is lebukott a halász a 2—3 méteres vízmélységű Sióba. A halfészket megtalálva kiválasztott egyet (olykor 2—3 kilósat), jobb keze hüvelykujjával betörte a kopoltyút, hóna alá vette a hal testét, és bal kezével fellökte magát a víz felszínére.[22] Ecsedi István is — jóllehet maga látta — csodás, már-már emberfeletti képességekkel ruházta fel a Bodrogköz utolsó „lápi emberét", aki „hosszú ideig lenn úszkál a hínár alatt" (tóban, nem a folyópart mentén), s amikor feljön, „két kezében és szájában egy-egy szép hal vickándozik".[23] Egy körösladányi (Békés m.) halász kivételes képességét — „még kétpercig is kibirta a víz alatt" — halála után is emlegették. Legendává színesedő képességeiről ilyeneket hallott a gyűjtő: „Úgy matatott ott (ti. a padmalyban), mintha otthon lenne. Úgy ismerte a halak szokásait, hogy előre tudta, mit fog ki a vízből."[24]

Az újabb gyűjtések még egyértelműbben bizonyítják, hogy az általánosítások jó részének hátterében hasonló „specialisták" tevékenységét (esetleg egy-egy „népi hős" képességének, tetteinek „folklórizálódását") gyaníthatjuk. Solymos Ede, aki 1948-ban a Szelidi-tavon figyelhette meg a *pandaly*okba húzódott halak kézzel fogását, a Duna mentén több helyütt tapasztalhatta, hogy „vannak olyanok, akik szinte specializálják magukat erre a halászati módra".[25] A Hernád menti falvakban pontosan megnevezték azt a néhány embert, aki a falubeliek csodálatát vívta ki a partoldal lyukaiban megbújó márnák fogásával.[26] Mezőtúron — az 1960-as évek elején — értelmiségi környezetben hallottunk emlegetni egy halfogót, aki a baráti körét „szórakoztatta" teljesítményével, és szerezte meg a halvacsorához szükséges halat.[27] Andrásfalvy Bertalan idős sárközi adatközlői régen elhalt személyek csodás képességeként emlegették a kézzel való halfogást. A decsi Kubránszky Pál pl. — amint erről leszármazottai, ismerősei beszámoltak a gyűjtőnek — 2—3 percig bírta a víz alatt, s csak a nagyobb pontyokat válogatta, a kisebbeket odébb dobta. A kézzel való halfogás „virtus" jellegét még inkább aláhúzza az a tény, hogy „pöngő jégben (vékony jégben) is lementek bukva a fészekhöz". Az adatközlő sietett ugyan hozzátenni: „persze nem mindegyik, csak a gavallérosabbak, akik szinte hősöknek számítottak . . .", majd azt is elárulta, hogy bekenték magukat „tóka-zsírral" (vadkacsa-zsírral) és nagy tüzeket gyújtottak a parton, hogy melegedhessenek. A kissé nosztalgikus emlékezéseket elhihetővé színező-egyszerűsítő „praktikumokkal" együtt is specialistákat, nem pedig „egyszerű orvhalászokat" kapott tehát szárnyára a hír.[28]

Vagyis — teljes joggal összegezhetjük az utóbb idézett leírások legfőbb tanulságát — a fogási módról, a tapasztalatokról szóló bármilyen részletes információ nem feltétlenül a „gyakoriság" kifejezője. Inkább az egyéni képességek, apró „hőstettek",

[19] Ecsedi István 1934. 137. helymegjelölés nélkül közli, tehát egész gyűjtőterületére általánosítja — L. még: Balassa Iván 1975. 38. (Bodrogköz); Saját gyűjtés, 1958—1960. (Hernád); Khin Antal 1964. 111. (Szelidi tó).

[20] Sztripszky Hiador 1902. 178.

[21] — 1914. 71.

[22] Illés Béla 1914. 119.

[23] Ecsedi István 1925. 13.

[24] Végh Mihály 1965. 219.

[25] Solymos Ede 1965. 90.

[26] Saját gyűjtés, 1958—1960.

[27] Saját gyűjtés, 1963.

[28] Andrásfalvy Bertalan 1975. 198. — L. még: Andrásfalvy Bertalan 1973. 27—28.; Andrásfalvy Bertalan 1976. 345.

virtusos teljesítmények „igaz történetet" indukáló hatásának és a folklorizációnak a példája.

3. A mozdulatlanul pihenő halak simogatása és fogása — erre már idéztünk adatokat — az Alföld nagy folyói mentén sem mindig kívánt meg kivételes képességeket. A kisebb folyók, patakok, csatornák parti üregeiben elfekvő halak fogásánál nagyobb jelentőségű volt viszont a kiöntésekben és a nádas tavakban, a nyári nagy melegben, végezhető halfogás.

A kevéssé részletező leírások jó része — pl. Kiss Lajos nagyszámú nyírségi és rétközi utalása[29] — inkább erről a fogási lehetőségről tudósíthat. Talán még Bél Mátyásnak a Heves megyei Tisza mentére vonatkozó XVIII. századi megfigyelése („. . . az árterületen olyan nagytömegű hal marad vissza, hogy a kisgyerekek kézzel szedik össze"),[30] valamint a gerjeni (Tolna m.) eklézsia 1821-ben kelt jegyzőkönyvi bejegyzése („Irtóztató víz lévén gergyenben . . . ez a víz lefolyván temérdek sok halat hagyott maga után . . . Kézzel fogták a Gergyeni lakosok esze meg esze másánként ekkor a halat . . .")[31] is ilyen tartalmú.

Ecsedi István — miután egy konkrét élményét felidézi — azt is megemlíti, hogy több helyen látott az áradás visszahúzódása után a Tisza-ártér gödreinek térdig érő vizében az apróbb halakat kézzel fogdosó asszonyokat, suhancokat és gyerekeket.[32] Nyárády Mihály részletesen leírja, hogy a Rétközben az „embert el nem lepő mély állóvízben" is fogtak menyhalat, de gyakoribb és eredményesebb, ha a sekély, felmelegedett állóvízben igyekeznek kitapogatni és megfogni a pontyokat. A meleg vízben az oxigénhiány miatt a halak bódultabbak voltak — írja Nyárády — s nem figyeltek az emberre. Ezt kihasználva az így próbálkozó hátulról könnyen megközelíthette. Jobb kezével megmarkolta a feje tetejét, baljával lenyomta a derekát, majd jobb mutatóujját a jobboldali, hüvelykjét a baloldali kopoltyújába nyomta, bal kezével pedig a hasa alá nyúlt, s így emelte ki. A halászó embert segítette, hogy ha fürgébben mozgott is a hal, a nádtorzsokhoz szorult, nem volt elég mozgástere.[33]

Könnyű észrevennünk, hogy Ecsedi és Nyárády a sekély vízben észlelt halak kézzel fogásának nem egészen ugyanazt a lehetőségét és módszerét ismertette. Amit Ecsedi emleget, napjainkig megfigyelhető, a gyerekek által újra és újra „felfedezett", de nagyon is *alkalmi halszerzés*. Magunk egy aggastyán korú tiszafüredi (Szolnok m.) cselédasszonytól hallottunk hasonló tartalmú „élménytörténetet". A Hortobágy-széli Örményszegben, a Bágy vizében fedezte fel fiatalasszony korában a halakat. Jóllehet nem volt tapasztalata a halfogásban (jellemző, hogy nem is tudta elmondani a hal megragadásának „mesterfogásait"!), rendszeresen, még eladásra is fogott más cselédasszonyokkal közösen.[34] Tiszakürti (Szolnok m.) adatközlőnk is azt hangsúlyozta, hogy szülei sem, ő maga sem volt halász, amikor viszont — gyermekkorában — a falu melletti réten az áradás után ívó halak maradtak a térdig érő vízben, más falubeliekkel együtt ő is egész zsákkal vitt haza. Mint részletezte: „Zsombikos, gödrös vót a gyep, abba kellett belenyúlni, ott fogtuk a nagy halakat . . . a kopoltyújába belenyúlni ujjal, így a füle tövin abba a lyukba, mind a kettővel elfogni . . .". S még egy fontos tapasztalatát hozzáfűzte: „Addig lehetett megfogni csak, amíg valódisan rajta vót az ívás."[35] Varga Domokos informátora az 1960-ban kiszáradt Kiskőrös melletti Csukás-tóról mondotta el, hogy az apadás után „aki csak kezét-lábát mozgatni tudta, mind összeszaladt a környék tanyavilágából, meg innen Kiskőrösről is . . . és zsákszámra hordták a csukákat . . . Kézzel meg lehetett fogni őket, mert a víz lement, a csuka, az behúzódott a zsombékba . . . Sőt a csukának olyan tulajdonsága van, hogy ha fölmelegszik a víz, akkor följön a víz tetejire, szépen pipál, és akkor meg lehet simogatni, és aztán szépen lenyomni a víz fenekére, csak úgy kézzel, és úgy megfogni."[36]

A bágyadt pontyoknak a nádas tavakban való fogása — bár eléggé ritkán írták le a Nyárádyéhoz hasonló alapossággal — véletlenül felfedezett „maradvány-halak" alkalmi megszerzéséhez képest nagy hagyományúnak, az ilyen vizek egyik legeredményesebb módszerének tekinthető. Ecsedi gyűjtőterületén — a Heves és Borsod megyei Tisza-

[29] Kiss Lajos 1943.; Kiss Lajos 1961.
[30] Bél Mátyás 1968. 25.
[31] Andrásfalvy Bertalan 1975. 198—199.
[32] Ecsedi István 1934. 137.
[33] Nyárády Mihály 1938. 172—173.
[34] Saját gyűjtés, 1962. (Adatközlő: Andrási Gyuláné 91 éves.)
[35] Saját gyűjtés, 1978. (Adatközlő: Tálas László 93 éves.)
[36] Varga Domokos 1976. 51.

szakasz falvaiban — úgy tapasztaltuk, hogy néhány halász és orvhalász „búvár-teljesítményét" is számon tartották, s a gyerekek (ritkábban a felnőttek is) az Eger patak padmalyaiban, vízbe merülés nélkül, még a közelmúltban is fogták a márnákat. Négyesen (Borsod m.) viszont — ahol az 1930-as évekig kiterjedt nádas vízállások voltak, s ezek az évi áradások révén újra és újra felfrissültek — elsősorban a nádasban lustálkodó nagyobb pontyok kézzel fogását tartották számon. Meleg időben — részletezte adatközlőnk — a pontyok a nád közé húzódtak, s mert valamilyen *pondrók* ragadtak a testükbe, a nádhoz dörgölődtek. Segíti a megfogásukat, hogy a simogatást a nád mozgásának vélik. Rendszerint „úgy álltak körbe, mint a birkák, mikor meleg van . . . Azt' akkor meglelt az ember egy csomót, mongyuk százat . . . megkezdte középen, a nyakáho' tette a kezit . . . akkor ide a farka fele, lenyomta a sárba, a kopoltóját elragadta neki . . . Akkor tette bele a tarisznyába. Ezek ilyen kilós fajta állatok vótak." Mert nem úsztak el, hanem közelebb húzódtak egymáshoz, az óvatos halfogó egymás után többet is kiszedhetett a csomóból.[37] Ugyanilyen módszerrel a tiszakürti Öregszöllő (Szolnok m.) melletti nádas tóban is fogták a pontyokat.[38] A konyáriak (Bihar m.) szintén a meleg vizű nádasokban pihenő, ott *pluttyogató* (buborékokat engedő) halakat igyekeztek kézzel megragadni. Olykor tapogatós halászattal kapcsolták össze a kézi halászatot: az egyik ember simogatta a nádasban lapuló halat, a másik a tapogatóval figyelt, s ha menekült a hal, igyekezett leborítani.[39]

A nádasban pihenő ívó halak kézzel fogását BÁRDOSI János ismertette a legkörültekintőbben. A Fertő tó halászai megfigyelték (ebben a megfigyelésben hagyományos tapasztalatok sűrűsödnek!), hogy a halak — mivel délelőtt ívnak — délután kimerültek, alig mozognak, „állnak" a víz tetején a nád között. Ezért *búsúló halak*nak nevezik őket. A sűrű nád miatt — a szigony mellett — csak kézzel lehetett megfogni az ilyen halakat; az egyébként széltében alkalmazott tapogatóval sem boríthattak. A fogási módot a halászok is számon tartották, előszeretettel alkalmazták, különösen azért, mert a Fertőre, mint határvízre nem vonatkozott az ívó halakat védő halászati tilalom.[40]

A nádas tavak ilyen módszerű halfogásáról — jóllehet néhány újabb keletű megfigyelés azt látszik igazolni, hogy ez a módszer is több volt a „véletlen alkalom" kihasználásánál — eléggé kevés adatot ismerünk. Nem állíthatjuk, hogy az adatok hiánya teljes egészében a hiányos és — főleg — a más szempontú gyűjtések következménye, feltételezzük csupán, hogy több ismeretünk lenne, ha (magunk és mások) nagyobb figyelemmel tanulmányoztuk volna a „nem-halászok" munkáját. Mert az adatok sűrűsödései összefüggenek a kis vizek halászatának megismerését programszerűen vállaló gyűjtői igyekezettel.[41]

4. A *haltaposás*ról ismert adatokat legutóbb GUNDA Béla foglalta össze.[42] Megállapította, hogy a „Hortobágy környékén, a Középső-Tisza mentén, a Rétközben, a békési Sárréten századunk elején még ismeretes volt a halfogásnak ez a primitív módja." A sekély vízű holtmedrekben, tavakban, más kis vizekben vagy maguk a halfogók kavarták fel taposgálással az iszapot, vagy állatokat jártattak benne, hogy a sárrá váló iszapos vízben fulladozó halakat kézzel összeszedhessék vagy bottal agyonverhessék.

GUNDA Béla a fogási módot „felfedező" ECSEDI István többször is publikált megfigyeléseire,[43] BANNER János adatközlésére[44] és NYÁRÁDY Mihály sok archaikumot rögzítő dolgozatának adataira[45] alapozta ezt az összegező értékelést. A felvázolt elterjedési területről néhány további adatot is felsorakoztathatunk,[46] és más vidékekről — s nemcsak az Alföldről, hanem a Dunántúlról is — idézhetünk szűkszavú ismertetéseket,[47] ezzel azonban

[37] Saját gyűjtés, 1975. (Adatközlő: Nyeste József, 68 éves.) — Vö.: SZILÁGYI Miklós 1979/a. 6.

[38] Saját gyűjtés, 1978. — Vö.: SZILÁGYI Miklós 1979/b. 56.

[39] MOLNÁR Gyula 1969. 109—110.

[40] BÁRDOSI János 1959. 160.

[41] A kérdés kutatástörténeti összefüggéseire l. SZILÁGYI Miklós 1978/b.

[42] GUNDA Béla, 1970. 235.; GUNDA Béla 1974. 112.

[43] ECSEDI István 1923/1924. 42.; ECSEDI István 1934. 138—139.

[44] BANNER János 1929. 53.

[45] NYÁRÁDY Mihály 1938. 173.

[46] Ajak, Fényeslitke (KISS Lajos 1961. 18, 101.); Lónya (BABUS Jolán 1959. 49.); Hortobágy (PAPP József 1972—1974. 193.); Tiszafüred, Tiszadorogma, Poroszló (Saját gyűjtés, 1958—1962.)

[47] Tápé, Szeged (Saját gyűjtés, 1970, 1979; BÁLINT Sándor 1976. 435.); Tiszakürt (Saját gyűjtés, 1978.; vö.: SZILÁGYI Miklós 1979/b. 56.); Kiskunság (TÁLASI István 1936. 27.); Göcsej (GÖNCZI Ferenc 1911. 54.); Csákánydoroszló (CSABA József 1973. 160.)

a lexikon-tömörségű összefoglaláshoz alig tudunk újat hozzátenni. Inkább a haltaposás gazdasági jelentőségét részletező megfigyeléseinket mutatjuk be.

A „szegény emberek" mellett a gyerekeket emlegetik leggyakrabban haltaposókként a különböző leírások. Úgy tapasztaltuk, hogy a Tisza menti gyerekek — vízparti játszadozás, állat őrzés, fürdés közben — előzetes halászati ismeretek nélkül, szinte ösztönösen az iszap-felkavarás módszerét alkalmazzák, ha a már-már kiszáradó vízállásokban halat fedeznek fel.[48] Egy-egy gyermekközösségben persze mindig biztosított a tapasztalatátadás: akadnak olyanok, akik hallottak valamit, vagy láttak is haltaposást — természetesen ők lesznek a kezdeményezők. A gyerekek kézzel való halfogását néhány néprajzi gyűjtő alkalmasint úgy írta le, hogy nem említette meg az iszapfelkavarást — mert adatközlői sem beszéltek róla. Vagyis — több-kevesebb valószínűséggel — minden iszapos vízben végzett kézzel fogást a haltaposás tudatos vagy kevéssé tudatos megvalósításának tekinthetünk: az iszapban mozgó személy — ha nincs is tudatában — a taposgálásával is segíti, hogy a halak kevésbé legyenek mozgékonyak.

Jellemző az is, hogy a Fertő tó halászai, akik a *búsúló halak*at fogták kézzel a sűrű nádban, csupán „kiegészítő módszerként" alkalmazták az iszap felkavarását. „Ahol a területet összejártam — mondta el egyikük Bárdosi Jánosnak — a *búsúló halak* mind elszédültek, elkábultak a felkavart iszaptól, csak a piros farkukat lehetett látni. Óvatosan odamentem, ujjammal kitapogattam, merre áll a feje, hol a kopoltyúja, és mikor éreztem, hirtelen nyakon csíptem és kiemeltem."[49] Ez esetben tudatos ugyan az iszap-kavarás, de nem szükségszerű feltétele a hal megragadásának: a simogatás és a kopoltyú szorítása ugyanolyan gondos körültekintést kívánt a halásztól mint egyébként.

A gyermekek haltaposásának (mely nem nélkülözi a szórakozás, a játék hangulati motivációját), és a felnőttek ugyanilyen módszerű iszapkavarásának komoly gazdasági jelentőséget semmiképpen sem tulajdoníthatunk. Azért sem, mert többen végezték együtt, hogy kellő hatékonyságú legyen, így a zsákmány is sokfelé oszlott. Aligha haladta meg a család, a rokonság-szomszédság által elfogyasztható, főzetnyi mennyiséget. Sokkalta eredményesebb, hasznot is hozó kellett, hogy legyen az állatokkal végzett tapostatás. Bár eléggé kevés — s közötte több újabb gyűjtésű — adatunk van arról, hogy az így fogott halat piacra vitték. És nem is szabad minden esetben a piaci értékesítés szándékát feltételeznünk! A pásztoréletet megfigyelő kutatók pl. leírták, hogy a pásztorok (gulyások, csikósok, kanászok) — és nemcsak a hortobágyiak,[50] hanem a kiskunságiak is[51] — az általuk őrzött nyájjal jártatták meg a vizet, ha észrevették, hogy hal van valamelyik tocsogóban. Nyilván megelégedtek egy-két alkalommal elfogyasztható mennyiséggel; nem vitték piacra a felesleget.

A leírások szerint viszont gyakrabban nem a pásztorok voltak a kezdeményezők, csak a nyáj vízbe tereléséhez vették igénybe segítségüket a lehetőségeket felfedező orvhalászok, alkalmi halfogók.

Abban egyetérthetünk Nyárády Mihállyal, hogy a pásztorok segítségét igénybe véve is lehetetlen — s főleg szükségtelen! — halászati célból többezres állatseregletet egybeterelni;[52] Sztripszky Hiador a szabolcsi morotvák látványos hajtóhalászatát leírván naív túlzásba esett.[53] Nem kétséges ugyanis (bár erre nem hívatkozik érvként Nyárády), hogy egyetlen nyájjal végzett tapostatásnak is, különösen, ha sikeres volt, messze híre terjedhetett. Kiss Lajos rétközi adatközlői fél évszázadnyi távolságban *évre pontosan* megmondták a gyűjtőnek, hogy mikor hajtották neki a csürhét egy-egy tónak.[54] A nem túlságosan különleges, semmiképpen sem „történelmi jelentőségű" eseménynek nyilván azért kerekedett a logikusan várhatónál nagyobb híre, mert a pásztorokkal szövetkezett egy-két kezdeményező könnyen és gyorsan — tulajdonképpen „munka nélkül"

[48] Új-Szegeden, az 1950-es években gyerekeskedő informátorom részletesen elmondta az iszap felkavarásának legjobb módszerét, a különböző fajta halak viselkedését a sűrűsödő iszapban, de azt is hozzátette, hogy minderre az a gyermek-közösség „jött rá", amelyikhez tartozott — senki nem „tanította" őket a halfogásra.

[49] Bárdosi János 1959. 160.

[50] Papp József 1972—1974. 193.

[51] Tálasi István 1936. 27.

[52] Nyárády Mihály 1938. 173.

[53] Sztripszky Hiador 1904. 233—240. (Sztripszky nem haltaposási célból vízbe terelt állatokról írt!)

[54] Pl. Ajakon „emlékeznek rá, hogy 1897-ben neki hajtották a csűrhét [a Juhusztató nevű 1 holdas vízállásnak] és a felzavart halakat kézzel fogták ki" (Kiss Lajos 1961. 13.)

— jutott feltűnően nagy zsákmányhoz. Egy konkrét esemény „folklorizálódását" tehát nem annyira a fogási mód, mint a „szerencse = haszon" tartalmú sztori érdekessége, különössége motiválta.

Egy gyulavári (Békés m.) orvhalász hallomásból, s még így is nem titkolt irigységgel mondta el az 1965-ös körösi árvízre emlékezve, hogy nem-halász gyulai emberek észrevették: az egyik *kubik*ban sok hal maradt. Nem készültek ugyan halászatra, de felfedezvén a nagy lehetőséget, szóltak a közelben legeltető csordásnak: hajtsa keresztül a vizen a csordát. A kb. 100 szarvasmarha annyira felkavarta az iszapot, hogy minden hal a víz színére vetődött; kilátszott a hátuk. Botokkal ütötték, kézzel fogdosták a nagyja halat, s a közeli tanyából kölcsön kért zsákokban két zsáknyit vittek haza. Az apraját a környékbeli gyerekek szedték össze.[55] Mindig a vizeket figyelő, a legapróbb lehetőséget is kihasználó négyesi (Borsod m.) orvhalász adatközlőnk egyik legnagyobb fogásaként idézte fel a falusi konda segítségével 1946-ban végrehajtott tapostatást. Iskolás korú fiával egyetlen alkalommal két mázsányi, egyenként kilós potykákat szedett ki az iszapból, s mert darabonként gondosan megmosta, még a kopoltyújukból is kimosogatta a habarékot, nagy haszonnal el tudta adni a szomszéd faluban. Csattanóként még hozzátette: a kondás — aki valahonnan a Nyírségből került a faluba — sehogyan sem akarta elhinni, hogy az ő segítségével fogott mocskos halak árából hat mázsa terményt tudott vásárolni.[56]

Ezekben a nem folklorizálódott, primér „élménytörténetekben" sem várhatunk a zsákmány és a haszon mennyiségéről hiteles „adatot". Kifejeződik viszont bennük: miért kelhetett híre egy-egy ilyen szerencsés haltaposásnak. A nagyot-mondás, a lódítás szándéka nélkül, mégis jellegzetesen pontírozza az emlékezet az „eszköz nélkül is lehet eredményesen halászni" tartalmú sztorikat — ahogyan a „búvár-teljesítményekről" szóló elbeszélésekben is. A mennyiségeket a „tanulság" érdekében nyilván eltúlozzák az elbeszélők, de éppen ezek a túlzások bizonyítják, hogy akár egyetlen nagy eredményű próbálkozás is elegendő volt az „általánosításokhoz". Csakhogy: a kezdeményezők nagy tapasztalatú orvhalászok voltak, akik tudatosan próbálkoztak, s ez az eredménytől függetlenül nagy hagyományt sejtet. Csupán a haszon volt kiszámíthatatlan; legalábbis kiszámíthatatlanabb annál, mint a konkrét esetekből következtethetjük.

5. Az *eleven cége* nem tájszó, s nem népi eredetű szakszó. Herman Ottó alkotta a hajtással kombinált, „akció-közösségben" végezhető kézzel-fogás jelölésére, de mert az első közléshez képest alig tudunk valami újat a fogási módról, meg kell maradnunk ennél, jóllehet kissé félrevezető a jelentéstartalma.[57]

Először Szlaniczáról írta le Herman (megemlítvén, hogy Árva megyében másutt is gyakorolják), hogy a Podhoránka patakban asszonyok és férfiak közösen, hajtó rudakkal felszerelkezve, de eszköz nélkül fognak halat. Az asszonyok beültek a fölmelegedett patakvízbe, teljes szélességben „elrekesztették", s úgy ültek, hogy „a szomszédos asszonyok kiterjesztett lába egymást éri. Így az asszonyok lábánál egy zegzugos VVV vonal alakul". A férfiak feljebb mentek, a rudakkal a vizet verték, így hajtották a halakat az asszonyok felé, ahol „ki-ki a kezeivel kapdossa el a prédát".[58]

Nem valószínű, hogy halászati monográfiájának írásakor ismerte Herman Ottó ezt a hajtóhalászati módot, hiszen mesterszótárába sem vette fel a maga alkotta kifejezést. De mert nem ott közölte, eléggé viszhangtalan maradt a kőkori, bronzkori „eredetre" utaló megjegyzése, s újabb adatok közlésében sem buzgólkodtak a későbbi gyűjtők. Csupán Sztripszky Hiador hívatkozott Hermanra, és írta le Nyárádszentmártonból (Maros—Torda m.) az „eleven cégét", az első közléshez képest némi különbségeket is kiemelve. Szerinte csak férfiak halásztak így: nemcsak hajtottak, hanem „cége" gyanánt ők ültek be a patakba is. Előbb — mintegy 3 kilométeren át — *lefelé* űzték a halakat, majd (mivel természetüknél fogva eredeti búvóhelyükre, vízfolyás ellen szoktak úszni) a *felfelé* menekülés útját rekesztették el a testükkel, s kézzel fogdosták őket.[59] Herman még egyszer visszatért erre a leírásra, azt azonban elfelejtette közölni, hogy részletesebb információkat is szerzett Nyárádszentmártonból, vagy csak „logikai úton" következtette,

[55] Saját gyűjtés, 1967.

[56] Saját gyűjtés, 1975. (Adatközlő: Nyeste József, 68 éves) — Vö.: Szilágyi Miklós 1979/a. 8—10.

[57] A *cége* szó ugyanis a *rekesztés* tényét hangsúlyozza, pedig a fogási mód lényege a *hajtás*, csak a zsákszerű hálófélét — a fogóeszközt — kell pótolnia az emberi kéznek.

[58] Herman Ottó 1898. 676.

[59] Sztripszky Hiador 1902. 176—177.

hogy „Sztripszky nem jól írja le".[60] Így nem tudhatjuk, hogy „téves"-e az Erdélyből származó leírás, vagy az elv „atipikus" megvalósításának általánosítása.

Vutskits György talán nem ismerte az „eleven cége" leírását, amikor a galóca fogásáról — általánosítva! — ezt írta: „kisebb patakokban valamely sekély helyen, annyi ember ül a vízbe, hogy ezt szétterpesztett lábakkal egészen elzárhassa, a halászoknak egy része pedig dorongokkal kergeti a halakat az ülő halászok felé".[61] Az sem valószínű, hogy Gönczi Ferenc göcsöji adatát az első ismertetés ihlette volna, hiszen a Csertában távol egymástól ültek szembe, s ülve közeledtek egymáshoz a halfogók, miközben igyekeztek elkapni a menekülő halakat. Ezt a módszert — s az alkalmi eszközökkel segített más fogási módokat[62] — csak feltételesen „rokoníthatjuk" az *eleven cégé*vel. Feltételezve, természetesen, hogy a néhány idézett leírás nem alkalmi kísérletek nagyvonalú általánosítása volt!

6. A *dugát* az erdélyi patakokban gyakorta alkalmazott orvhalászati — s az egyik leginkább halpusztító — módszerként ismerjük. A halászok az anyamederből kiindulva mellékmedret ásnak — írta le Herman Ottó[63] — „meghagyván egy kellő gátat, hogy a víz egyelőre be ne tódulhasson". Arra törekszenek, hogy az új meder minél hosszabb legyen, mert „annál több halra van kilátás". Miután az új medret visszavezették az anyamederbe, „visszamennek a kiinduló ponthoz, s az úgynevezett eldugáshoz látnak", vagyis kövekből gátat emelnek, amit gyeppel is tömítenek. A feltartóztatott víz az új árokban kezd folyni, a régiben pedig elfogy, „így az ott tartózkodó pisztráng és pérhal, ingola és botos kölönte könnyen felszedhető". A kialakított kettős meder ezt követően váltakozva dugható el: hol az árokban, hol az anyamederben lehet kézzel fogdosni a „szárazra" került halakat. Ez mindaddig folytatható — egészítette ki Herman, hozzátéve személyes tapasztalatát is (Bucsinpatak, Hargita hegység) — míg „a patak halai megismerik a veszedelmet és hosszú időn át nem mennek az anyameder elrekeszthető részébe".

Ezt a (nyilván okkal) általánosított leírást a mesterszótárban „Udvarhely megye vizei"-re lokalizálta ugyan Herman Ottó,[64] mégsem kétséges, hogy sokkalta szélesebb volt az elterjedése. Sztripszky Hiador nem a *duga*, hanem a *dugás* terminológiát találta jellemzőnek Udvarhely megyében[65] és Máramarosban.[66] Incze Lajos az 1930-as években úgy tapasztalta, hogy Parajd vidékén (Maros—Torda megye) az illyésmezeiek és szovátiak körében „gyakran alkalmazott módszer, főleg a vizek havasi szakaszán" a *duga*.[67] Gunda Béla Gyalun, a román halászoknál találta meg a dugás halászat emlékét.[68] Erdélyen kívül talán nem volt ennyire jellemző, az azonban alighanem véletlen, hogy csak Kassa környékéről idézhetjük részletes leírását. Deseő Béla a *Halászat*ban számolt be egy szlovák paraszt kézzel való pisztráng fogásáról. Ugyanez alkalommal (a közlő által *dugá*nak nevezett) „bámulatos eredményű" pisztrángfogással is megismertette orvhalász kísérője. Kövekkel és gazzal eltorlaszolták a patakot, úgy, hogy a nagyobb pisztrángok ne bújhassanak át a kövek között. A torlasz felett 20 méternyire kezdték ásni az új medret, s jóval alatta vezették vissza. Mintegy 5 óra alatt készültek el (ketten) a víz „kiterelésével".[69]

Herman a *rekesztő* halászatnak „a székelységnél szerte dívó nemeként" mutatta be a *dugát*, mi viszont a kézzel fogási módok közé soroltuk. Azért, mert a rekesztésnek (a víz „eldugásának") csupán az a célja, hogy *mesterségesen* idézze elő a kézzel való halfogás feltételét (az apadást), és másodlagos jelentőségűnek ítéljük, hogy *ez* természeti jelenség-e vagy mesterségesen hozzák létre (illetve, ha mesterségesen, halászati célból-e). Az ártér mélyedéseiben visszamaradó halak kézzel fogására — mint jellemző módszerre — több példát idéztünk. Györffy István szerint a *duga*-szerű rekesztékek készítésére az ilyen, természetes úton létrejött lehetőségek „tanították az embert".[70] Ez ugyan egyszerű

[60] Herman Ottó 1914. *(eleven cége* címszó).
[61] Vutskits György 1899. 10—11.
[62] Gönczi Ferenc 1911. 54.
[63] Herman Ottó 1887. 232, 532.
[64] Herman Ottó 1887. 781.
[65] Sztripszky Hiador 1902. 167.
[66] Sztripszky Hiador 1909. 214—222.
[67] Incze Lajos 1939. 8—9.
[68] Gunda Béla 1966. 74, 79.
[69] Deseő Béla 1901. 19.
[70] Györffy István é. n. 48.

logikai következtetés, még sincs okunk lényegi igazságában kételkedni, hiszen maguk a halfogók sem látnak különbséget a „természetes" és a „mesterségesen létrejött" fogási lehetőség között: az eszköz nélküliséget hangsúlyozzák. Hernád menti adatközlőink azt emlegették, hogy a Bársonyosnak nevezett mellékágban — mely századunkban már zsilippel ellátott malomcsatorna volt — akkor lehetett könnyen megfogni a halat (persze nemcsak kézzel; akinek alkalmas eszköze volt, azzal fogta), amikor tisztítani akarták a medret, s ezért „elfogták" a felső zsilipnél a vizet. Ez a „mesterséges" elapasztás ugyanolyan helyzetet teremtett, mintha maguk ásták volna a mellékmedret.[71] A halászati célú elapasztás viszont mederásás nélkül is megoldható. Gyulaváriban a kanális hídjánál, az átereszné l, vagyis a beton *duda* két oldalán, mintegy két méternyire gátolták el a vizet az orvhalászok, majd vedrekkel meregették ki a vizet, hogy a „szárazra" kerülő halakat kézzel kifoghassák. Arra számítottak, hogy a *dudá*ban hűsölő halak — mivel a *duda* a medernél magasabban van — kijönnek a sekély vízbe, ha fokozatosan elfogy alóluk a víz. Ha mégsem jöttek ki, az egyik oldalon megnyitották a gátat, és a benyomuló víz kisodorta őket a *dudá*ból. Ez a fogási mód erősen alkalmi, s még helyi jelentősége is alig van. Nem is bizonyít többet, mint hogy tüzetesebb gyűjtésekkel alighanem újabb és újabb módszereit találhatnánk meg az elapasztott vízben való kézzel fogásnak.[72]

Ha mégis „primitív rekesztő halászati módként", s nem kézzel való fogási módszer „kisegítőjeként" írjuk le a *dugás*t, attól óvakodnunk kell, hogy a HERMAN rögzítette terminológiának másodlagos, átvitt értelmű jelentéséhez kapcsoljuk történeti következtetéseinket.[73] Az ugyanis majdnem bizonyosnak tekinthető, hogy az ilyen célú *dugás*hoz a malomgátak és a halastavak gátjai szolgáltatták a közvetlen példát; a terminológia nem ennek a primitív fogási módnak a „szakszava". Már SZTRIPSZKY Hiador részletesen és meggyőzően bizonyította, hogy Erdélyben azt nevezték *dugás*nak, ha „az egész völgyfeneket haránt irányban emelt földtöltéssel" elgátolták; az ily módon felduzzadt víz volt a történeti forrásokban emlegetett *halastó*. Leírását így folytatta: „Az így meggyűlt víznek aztán minden dugásban két áthidalt lefolyó nyílást építettek gerendákból, elzárható emelő-süllyesztő ajtóval." Az egyik nyílás *(zugó, záportartó)* a felesleges víz leeresztésére szolgált, a másikon átfolyó víz pedig malmot hajtott. Mert: „minden dugásnál egyúttal malom is van, vagyis ahány dugás, annyi tó és malom."[74] Az ilyen rendszerű halastavakra és malmokra a XVI—XVII. századi urbáriumokból és inventáriumokból számtalan adatot idézhetünk.[75] A SZABÓ T. Attila által közölt történeti adatok pedig azt igazolják, hogy a halastó és a malom gátjának *dugás* elnevezése a XVII. századtól Erdély-szerte általános volt, a ‚halászati célú, vízapasztó gátolás' jelentést viszont egyetlen adattal sem igazolhatjuk.[76] A mellékárok ásásáról szóló és a meder „fel dugassa"-t említő adat is csak malomcsatornára vonatkozhat.[77]

JANKÓ Jánosnak a *duga* halászati móddal kapcsolatos következtetése[78] tehát nemcsak azért megalapozatlan — tehetjük hozzá BÁTKY Zsigmond érveihez[79] — mert az idézett kaukázási analógia *véletlen egyezés*. Azért is, mert a *duga* nem volt önálló halfogási mód Erdélyben: a malmok és a halastavak érdekében végzett *dugás*ok részletes ismerete híján vajmi keveset mondhatunk a kézzel való halfogást segítő gátolásról.

7 A halászatról szóló néprajzi tanulmányok, monográfiák majd mindegyike hosszabban-rövidebben ismerteti a „kezdetleges", a „primitív", az „alkalmi" fogási módokat,[80] összegzésül felsorakoztathatnánk tehát a bemutatott kézzel való halfogási módok analógiáit. Az összehasonlító elemzésnek azonban csak akkor lenne jelentősége, ha abból a tényből, hogy — például — a szomszéd népek (a szlovákok, a románok, az Északkeleti-Kárpátokban lakó

[71] Saját gyűjtés, 1958—1960.
[72] Saját gyűjtés, 1967.
[73] Pl. GRÉTSY László 1959. 117—122.
[74] SZTRIPSZKY Hiador 1908. 32.
[75] L.: JAKÓ Zsigmond 1944.; MAKKAI László 1954.
[76] SZABÓ T. Attila 1978. 490. skk.
[77] SZABÓ T. Attila 1978. 764.
[78] JANKÓ János 1900. 252.
[79] BÁTKY Zsigmond 1905. 290—293.
[80] A rendszerező, összegző kísérletekre l. ZNAMIEROWSKA—PRÜFFEROWA, Maria 1976. 19.; BRANDT, von Andres 1976. 37. skk.

ruszinok, a horvátok),[81] illetve az észtek és a lappok is fogták kézzel a halat,[82] valamilyen történeti összefüggésre tudnánk következtetni. Bátky Zsigmond azonban már az összehasonlító néprajzi kutatásaink kezdetekor figyelmeztetett — utaltunk már rá — a *véletlen egyezésekhez*, alkalmi analógiákhoz kapcsolt történeti következtetések tudománytalanságára.[83] Elméleti értékű figyelmeztetését konkretizálta Gunda Béla a különböző „primitív" halfogási módokkal — legelőbb a hurkos halászattal[84] — kapcsolatos kutatásai során, azt hangsúlyozván, hogy a reliktum-szerűen megőrződött ó-európai kulturális elemeknek nincsenek etnikai vonatkozásaik.[85]

Ezeket az eredményeket továbbgondolva kijelenthetjük: a kézzel való halfogás egyidős a halászattal, mint élelemszerzési móddal, és — elméletileg! — a világon bárhol s a társadalmi-gazdasági fejlettség bármilyen fokán megtalálhatni valamelyik konkrét változatát. Csakhogy az ilyen — kétségkívül spekulatív — következtetésnek is meglehetősen csekély a történeti értéke. Alig több egy történetfilozófiai evidenciánál: az emberiség „megszüntetve megőrizte" mindazokat a kulturális, technikai eredményeket, melyeket az emberi nem történeti fejlődése során bármikor elért.

E primitív fogási módra vonatkozó magyar adatokat mégsem azért ismertettük, rendszereztük, hogy ehhez az „evidenciához" példaanyagot szolgáltassunk. Az adatok interpretálása is tanúsíthatta, hogy az *önálló* fogási módként való „megőrződés" gazdasági-társadalmi összefüggéseire figyeltünk, és mindig utaltunk arra is, hogy voltak olyan vízrajzi és hal-élettani „szituációk", melyekben legkönnyebben éppen ez az „elemi ismeret" aktivizálódhatott. Vagyis nem a megőrződés tényére (a technikai-technológiai részletekre), hanem a konkrét „szituációkban" való aktivizálódás *szükségszerűségének* okokozati összefüggéseire helyeztük a hangsúlyt.

Nem kétséges, hogy a kézzel fogás — mint módszer — azért őrződhetett meg, mert a speciális ismeretek leglényege beépült az eszközös halászatnak a technikai fejlődés során mind sokrétűbbé váló ismeretanyagába. A legfejlettebb, a legnagyobb fogási eredményt produkáló eszközök használatához — pl. a kerítőhálós halászathoz — a kézzel fogásnak szinte csak *látens* ismerete szükséges: a zsákmányszerzés és a kézzel fogás ismerete *már nincs* korrelatív viszonyban. Az egyszerűbb eszközök használata viszont feltétlen megköveteli a halfogótól a kézzel való megragadás tökéletes ismeretét. Ezért pl. a tapogatós halászatról szóló néprajzi tanulmányok szerzői (praktikus meggondolásokból vagy a fogási mód „eredetére" utalva) az eszköz nélküli és az eszközös tapogatás között csak fokozati, s nem lényegi különbséget láttak.[86]

A bemutatott különböző fogási módok biztonságos és eredményes gyakorlásához a hal megragadásának mozzanatán túl egész sor egyéb speciális ismeret is szükséges. De ezek is olyan ismeretek, melyek az eszközös halászatnak szintén feltételei: beépültek a bonyolultabb fogási módok ismeretanyagába. Azok a halászok, akik a parti kokrok alól botokkal felszerelkezve

[81] Martinka, J. 1931. 79—80.; Mjartan, J. 1952. 117. — Antipa, G. 1916. 90. — Vladikov, V. 1926. 90—92. — Ćurčić, V. 1912. 504—505.
[82] Luts, A. 1959. 203—210. — Itkonen, T. I. 1948. 543.
[83] Bátky Zsigmond 1905. 290—293.
[84] Gunda Béla 1938. 252—256.
[85] Gunda Béla 1964.; Gunda Béla 1966.; Gunda Béla 1967.; Gunda Béla 1974.
[86] Herman Ottó 1887. 333—334.; Györffy István é. n. 69—70.; Bárdosi János 1959. 159—172.; Szilágyi Miklós 1961. 187—196.

kiűzik a pihenő halakat, hogy társaik hálóikkal foglyul ejthessék, ugyanolyan jól ismerik a halak padmalyba húzódását, ilyenkor jellemző tulajdonságukat, mint a kézzel fogók.[87] A sekély vízű, nádas tóban a szigonyos halásznak is tudnia kell, hogy a pihenő pontyok — különösen, ha ívnak — a vízben gázolva megközelíthetők.[88]

Ha bizonyítottuk is, hogy a kézzel fogáshoz szükséges tudásanyag megőrződését a fejlettebb halászati módszerekbe való „beépülése" (vagyis a „megszüntetve megőrzés") biztosította, nem adtunk választ a napi halászati gyakorlat felvetette legfontosabb kérdésre. Arra, hogy egy-egy konkrét esetben az alternatív lehetőségeket mérlegelve, döntésre kényszerülve miért nem a „fejlettebb", az eszközös módot választja a halfogó. Miért dönt a „primitív" fogási mód mellett?

A válaszunk nyilván a *gazdaságosságot* mérlegelve közelíthető, hiszen maguk a halászok is ezt a „szempontot" figyelembe véve döntenek. Ha tüzetesebben mérlegeljük a körülményeket is részletező ismertetéseket, könnyű észrevennünk, hogy a döntésre kényszerítő szituációban *csak egyetlen lehetőség* van: pontosan körülírható okok miatt a kézzel fogás a legeredményesebb, a leggazdaságosabb.

A *véletlenül* felfedezett, halban igen gazdag vizet *halaszthatatlanul* meg kell halászni, ha a zsákmány értékesítésére (eladására vagy elfogyasztására) lehetőség van. Feltétlenül így dönt az is, akinek semmilyen halászó eszköze nincs, s az is, akinek van, de éppen nincs a keze ügyében, illetve éppen itt úgysem lenne kellő hatékonyságú. Vagyis a kézzel fogási módok egy részére olyan szituációban kerül sor, amikor nincs jelentősége: a halfogónak „megéri-e" vagy nem, hogy valamilyen eszközbe pénzt vagy energiát „invesztáljon". A fogási módnak éppen az ad értelmet, hogy szükségtelen is, lehetetlen is az előzetes befektetés: *csak* az elemi ismeretek aktivizálhatók.

Magasabb szinten mérlegeli a „gazdaságosságot" az a halfogó, aki alaposabb természeti ismeretek birtokában *keresi* az olyan alkalmakat, melyeket mások véletlenül fedeznek fel. Természetesen nem azért keresi, mert nincs módja *valamilyen* halászó eszköz elkészítésére, beszerzésére. Két ok miatt keresi. Egyrészt: van ugyan néhány egyszerű eszköze, de nincs minden szituációban jól működtethető „komplex eszközkészlete", eszközeinek tökéletlensége viszont vízrajzi és halélettani ismeretekkel korrigálható. Másrészt: a társadalmi termelés rendszerében elfoglalt helyzete rákényszeríti ugyan a halászatra, de egyszersmind térben és időben be is határolja ezt a tevékenységét; ha akarná, sem rendelkezhetne tehát „komplex eszközkészlettel", mert *az* már nem lenne gazdaságos, hiszen csak az „értéktelen" vizekben halászhat.

A kézzel való halfogás módjai ezek szerint a megvalósítás konkrét szituációjában azért a leggazdaságosabbak, mert minden szempontból az alkalomhoz méretezettek. Nem azért tehát, mert „egyszerűek". Jelentőségük a kedvező alkalmak sűrűsödésének függvényében növekszik. Vagyis — végsősoron — a *halbőség* a legalapvetőbb feltétel: *nem* a fejlettebb „termelőeszközökhöz" való viszony szabja meg a „primitív" módszerek alkalmazásának gyakoriságát.

[87] A hálós hajtóhalászatra l.: Herman Ottó 1887. 311. skk.

[88] A szigonyos halászatra l.: Herman Ottó 1887. 338. skk; Ecsedi István 1934. 160. skk.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt.* Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest
1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd
1976 *A mohácsiak halászata a XVIII—XIX. században.* Baranyai Helytörténetírás, 1976. 339—347. Pécs

ANTIPA, G.
1916 *Pescaria şi pescuitul in România.* Bucureşti

BABUS Jolán
1959 *A lónyai vizek néprajza.* Néprajzi Közlemények IV. 3. sz.

BALASSA Iván
1975 *Lápok, falvak, emberek.* Budapest

BÁLINT Sándor
1976 *A szögedi nemzet — A szegedi nagytáj népélete.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. 2.

BANNER János
1929 *Adalékok a haltaposáshoz — Halfogás kézzel.* Népünk és Nyelvünk I. 53—54.

BÁRDOSI János
1959 *A magyar Fertő tapogató halászata.* Arrabona. 159—173.

BÁTKY Zsigmond
1905 *Egy-két szó a „duga" halászó mód kaukázusi és magyar analógiájához.* Ethnographia XVI. 290—293.

BÉL Mátyás
1968 *Heves megye ismertetése 1730—1735.* Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós Imre, Eger

BRANDT, von Andres
1976 *Zur fischereilichen Fangtechnik.* In: Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. Baja, 35—43.

ČURČIĆ, V.
1912 *Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Herzegowina mit besonderer Berücksichtigung der Savefischerei bei Donja Dolina.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, XII. 490—589.

CSABA József
1973 *Csákánydoroszló népi halászata.* Savaria, 4 (1966—1970) 137—167.

DESEŐ Béla
1901 *Változások a halfaunában Kassa vidékén.* Halászat III. 2—3. sz. 10—13, 18—20.

DIÓSZEGI András
1956 *Két szólásmondás és magyarázata.* Nyelv és Irodalom II. 141—142.

DURKÓ Antal
1939 *Békés nagyközség története.* Békés

ECSEDI István
1923/24 *Néhány érdekes halászó mód.* Ethnographia XXXIV/XXXV. 42.
1925 *Poros országutakon.* Debrecen
1934 *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. 123—308.

FÁBIÁN Margit
1973 *Halászat a bukovinai Andrásfalván.* Ethnographia LXXXIV. 345—352

GÖNCZI Ferenc
1911 *Halászás, rákászás és csikászás Göcsej- és Hetésben.* Néprajzi Értesítő XII. 54—58.

GRÉTSY László
1959 *A székely duga és családja.* Magyar Nyelv LV. 117—122.

GUNDA Béla
1938 *A magyarországi halászó hurkok eredete.* Néprajzi Értesítő XXX. 252—256.
1964 *A finnugor varsák fejlődésének néhány kérdése.* Műveltség és Hagyomány VI. 115—127.
1966 *A mérgező és szigonyos halászat Erdély nyugati hegyvidékén.* In: Ethnographica Carpathica. Budapest, 65—135.
1967 *Relikty dawnego rybolówstwa w Karpatach.* Etnografia Polska 11. 385—395.

1970 *Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1968. 219—251.
1974 *Beziehungen zwischen den naturbedingten Faktoren und der Fischerei in den Karpaten.* Acta Ethnologica Slovaca 1. 111—121. Bratislava

GYÖRFFY István
1933 *Az ipolymenti halászat.* Néprajzi Értesítő XXV. 24—28.
é. n. *Halászat.* In: Magyarság Néprajza², II. 46—82. Budapest

HERMAN Ottó
1887 *Magyar halászat könyve.* Budapest
1898 *Ősfoglalkozások. 1. Halászat, 2. Pásztorélet.* In: Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredménye, V. (Szerk.: MATLEKOVICS Sándor) 651—763. Budapest
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest

ILLÉS Béla
1914 *A viziember.* Halászat XV. 10. sz. 119.

INCZE Lajos
1939 *Vadjárások, orvvadászok, haltolvajok.* Székelység IX. 1—2. sz. 8—9.

ITKONEN, T. I.
1948 *Suomen lappalaiset vuoten 1945.* Helsinki

JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár

JANKÓ János
1900 *A magyar halászat eredete.* Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. I/1—2. Budapest—Leipzig

KHIN Antal
1964 *A Szelidi-tó halászata.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 99—116.

KISS Géza
1937 *Ormányság.* Budapest

KISS Lajos
1943 *A Nyírség halászata.* Ethnographia LIV. 20—55.
1961 *Régi Rétköz.* Budapest

LUTS, A.
1959 *Algelistest kalapüügiviisidest Eesti mereranniku.* Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI. 203—210. Tallin

MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648).* Budapest

MARTINKA, J.
1931 *Slovenské rybárstvo, II.* Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti XXV. 65—102. Turčiansky Sv. Martin

MJARTAN, J.
1952 *Ludové rybárstvo v Liptove.* Národopisný Sborník XI. 101—189. Bratislava

MOLDOVÁN Gergely
1899 *Alsófehér vármegye román népe — Alsófehér vármegye monográfiája* I. 2. Nagyenyed

MOLNÁR Gyula
1969 *Népi halászat Konyáron.* Ethnographia LXXX. 107—119.

NYÁRÁDY Mihály
1938 *A Rétköz régi halászata.* Ethnographia XLIX. 156—174, 380—394.

PAPP József
1972—1974 *Halászati jog a Hortobágy vizein.* In: Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és Hagyomány XV—XVI. 189—205.

PÁVEL Ágoston
1976 *Mit gyűjtenek Szalafőn?* In: Válogatott tanulmányai és cikkei. 157—173. Szombathely

SOLYMOS Ede
1960 *Adatok a Fehér-Körös halászatához.* Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Közleményei 14. Gyula
1965 *Dunai halászat — Népi halászat a magyar Dunán.* Budapest

SZABÓ T. Attila
1978 *Erdélyi magyar szótörténeti tár* II. Bukarest

SZILÁGYI Miklós
1961 *A magyarországi borítóhalászat fejlődésének néhány kérdése.* Műveltség és Hagyomány III. 187—200.

1963 *Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése.* Műveltség és Hagyomány V. 165—175.
1978a *A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben.* Agrártörténeti Szemle XX. 81—100.
1978b *A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái.* Cumania, V. Ethnographia. 7—41.
1979a *Egy öreg halász mondja.* Jászkunság XXV. 4. sz. 5—11.
1979b *A paraszthalászat technikája és gazdasági jelentősége a Tiszazugban.* Múzeumi Kurír III. 9. sz. 52—58.
Sztripszky Hiador
1902 *Adatok Erdély őshalászatához.* Néprajzi Értesítő III. 157—178.
1904 *A szabolcsi morotvák halászatából.* Néprajzi Értesítő V. 233—240.
1908 *Az erdélyi halászat ismeretéhez. Régi és mai halastavak.* Kolozsvár
1909 *Ősfoglalkozási dolgok Mármarosból.* Néprajzi Értesítő X. 214—222.
Tálasi István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest
Varga Domokos
1976 *Vizek könyve.* Budapest
Végh Mihály
1965 *Adatok Körösladány történetéhez.* In: Sárréti írások (Szerk.: Miklya Jenő) 207—265. Szeghalom
Vladikov, V.
1926 *Ribi podkarpatszkoj Ruszi i glavnejsije szposzobi lovli.* Uzsgorod
Vutskits György
1899 *Állatélet májusban: 2. Halak és halászat.* A Természet II. 17. sz. 10—11.
Zentai János
1966 *Egy letűnt életforma utolsó képviselője az Ormánságban. A kólészó.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. 181—201. Pécs
Znamierowska-Prüfferowa, Maria
1976 *Bemerkungen zur traditionellen Fischerei in Polen zu ausgewählten Problemen des Fischerei-Atlas.* In: Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 17—34. Baja
1914 *A viziember.* Halászat XV. 6. sz. 71.

Miklós Szilágyi

AKTUALISIERUNGEN EINER ELEMENTÄREN KENNTNIS

Fischfang mit der Hand

(Auszug)

Aus der Fachliteratur und seinen eigenen Feldarbeit stellt der Verfasser viele Daten über den Fischfang mit bloßer Hand zusammen. Er teilt die Verfahren in fünf Gruppen: 1. Der Fang von Fischen, die in einer Einbuchtung am Rande des Baches oder Flusses, unter Baumstämmen usw. bewegungslos ruhen. 2. Ähnlich ist der Fang der in der Sommerhitze erschaften und bewegungslosen Fische. 3. Bei gesunkenem Wasserstand in kleinen Gewässern das Fangen der durch Aufwühlen des Schlammes betäubten und gelähmten Fische. 4. Der Fang von Fischen in seichtem Wasser, indem die Leute das Wasser mit ihrem eigenen Leibe versperren und die Fische sich zutreiben lassen. 5. Die Umleitung eines Baches in ein anderes Bett und das Sammeln der im alten Bett am Trockenen gebliebenen Fische.

Der Fischfang mit der bloßen Hand war unter gewissen Bedingungen eine Lösung, die auf der Hand lag und sich sozusagen von selbst anbot. Dieser Möglichkeit bedienten sich auch Berufsfischer, aber auch Fischdiebe und gelegentlich Bauern. In manchen Fällen wurde der Fischfang mit der bloßen Hand als die Äußerung besonderer persönlicher Geschicklichkeit aufgefaßt. Das Aufrühren des Wassers, das sogenannte „Fischstampfen" konnte so geschehen, daß man Vieh ins Wasser trieb, aber auch so, daß in den nach dem Hochwasser zurückgebliebenen Pfützen Kinder das Wasser mit den Füßen aufrührten. Den Fischfang durch Treiben der Fische im nördlichen Teile des geschichtlichen Ungarns hat Otto Herman geschildert: Die Frauen saßen nebeneinander im Bach und fingen die

Fische, die von den Männern mit Stangen ihnen zugetrieben wurden. Für das Umleiten von Bächen finden sich besonders in Siebenbürgen Angaben.

Wen auch Parallelfälle bei benachbarten und entfernteren Völkern bekannt sind, wäre es doch nicht richtig, sie mit kulturellen Einwirkungen und geschichtlichen Verbindungen zu deuten. Diese elementären Lösungen können auch voneinander unabhängig immer wieder auftauchen. Die Kenntnis und die Gesten beim Fischfang mit bloßer Hand sind übrigens auch bei verschiedenen Verfahren des Fischfanges mit Gerät geübt, zum Beispiel bei der Fischfang mit Netz oder mit Harpune. Es gab und gibt aber Umstände, unter denen es keine andere Möglichkeit gibt, als die Fische mit der Hand zu fangen und wenn es schon möglich ist, erweist sich der Fischfang mit der bloßen Hand, doch als zweckmäßigstes Verfahren. Dies erklärt die immer wieder beobachtete Aktualisierung dieser elementaren Vorgangsweise.

Cs. Schwalm Edit

A palóc lakodalmi kalácsok

Az 1967-ben megindított palóckutatás igen sokrétű feladatot tűzött ki maga elé. A palóc centrumnak tartott terület (Nógrád megye, Pest megye, Heves megye, Borsod megye északi része) népi kultúrájának vizsgálata mellett többek között felhívta a figyelmet az Észak-Magyarországon élő szlovák lakosság hagyományainak kutatására is, hiszen a több mint 200 éve tartó együttélés a magyar és a szlovák népesség kultúrájában igen sok azonos vonást fejleszthetett ki.[1] Az interetnikus kapcsolatok feltárása szempontjából is igen jelentősnek tartja M. Markuš, ha a palóc néprajzi kutatásokat kiterjesztik a palócokkal együtt élő szlovák falvakra is.[2]

A lakodalmi kalácsok önálló kérdéskörként szerepelnek az alap-tájékozódást szolgáló palóc felderítő kérdőívben. Sok feleletre váró kérdést rejtenek magukban, sokszempontú kutatásukra Kisbán Eszter is felhívja a figyelmet.[3]

A felderítő kérdőív válaszainak ismerete alapján, valamint Alsó-Garammenti és Heves megyei terepmunkáim során a lakodalmi kalácsokkal kapcsolatban több olyan jelenség is felmerült, mely arra késztetett, hogy nagyobb területen, a hozzáférhető szakirodalom alapján vizsgáljam meg a lakodalmi kalácsok kérdését. Észak-Magyarországon, valamint az e területtel határos szlovákiai falvakban különböző terminológiával többféle formájú és funkciójú lakodalmi kaláccsal találkozunk.

A lakodalom szinte minden mozzanatát kíséri valamilyen, igen sokféle variációval fonható kalács:

1. Az étkezések alkalmával minden ételhez kalácsot adtak (reggelire a kávéhoz, húsokhoz, pálinkához *fonottkalácsot, kulcsoskalácsot, rostéloskalácsot, morványt),* vacsora végén a süteményekkel együtt tálalták, gyakran ízesítőkkel (dió, mák, mandula, kakaó).

2. Amikor az esküvői menet esketésre vonul és visszafelé is, a nézőknek *kulcsos kalácsot* dobálnak (Alsó-Garam mente), illetve kiosztják a *lesők* között a *morványt*, *perec*et (Heves, Borsod megye) vagy *nagykalács*ot, amíg a lakodalmas nép táncol vagy eszik.

3. Külön készítettek olyan fonottkalácsot is, amit a *vőfély* a boros kulacsra vagy üvegre húzott, s esketés után a papnak és a jegyzőnek nyújtott át. (Alsó-Garam mente: *virágos kucsos* vagy *cifrakucsos*, Nógrád megye: kisebb és dísztelen *örömkalács*, Heves megye: *lagzikalács* vagy *morvány*, Borsod megye: *vőfélykalács, menyasszonykalács, nyoszolyókalács* vagy *nyoszolyóperec* a neve.)

[1] Bakó Ferenc 1968. 12.
[2] Markuš, Michal 1976. 140.
[3] Kisbán Eszter 1968. 102.

4. A menyasszonyos háznál (néha a vőlegényes háznál is) készítettek egy, az átlagosnál nagyobb méretű, a legfinomabb tésztából összeállított fonottkalácsot, amit ünnepélyesen vittek át a menyasszonyos háztól a menyasszony meghívottai (a hérészesek) a vőlegényes házhoz. Általában a menyasszonytánc után, illetve kontyolás után szelte fel a násznagy, s a menyasszony, násznagy

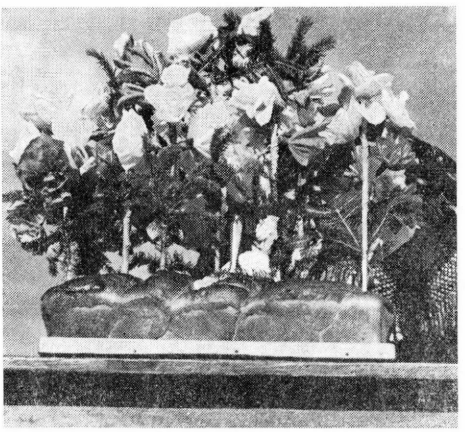

1. kép. Lakodalmi örömkalács. Nagyhind, Veľké Hyndice, v. Nyitra m. 1939. GÖNYEY Sándor felv., Néprajzi Múzeum

2. kép. Örömkalács, Szalatnya, Slatina, v. Hont m. 1943. MANGA János felv. Néprajzi Múzeum

vagy a vőfély osztotta szét a meghívott vendégek között. A lakodalom záróakkordja a kalácsosztás. Ezzel *köszöntöttek be* az új menyecskét. A menyasszonykalács lehetett igen díszes, nagyméretű, rudakra rakott (az Alsó-Garamtól kb. a Zagyva vonaláig egy tömbben, Pest, Nógrád megye északi része; innen egy-két faluban szórványosan található), valamint az átlagos fonottkalácsnál nagyobb, de dísztelen, vagy csak saját tésztájából készült kis figurákkal (rózsa, madár, baba) vagy pereccel, kis fonással, *fentővel* díszített. Gyakran egy rozmaringágat is tettek rá. (Zagyvától keletre, Észak-Nógrád, Heves, Borsod megye területén.)

A lakodalmi kalácsok sütéséhez a meghívottak is hozzájárultak. Az Alsó-Garam mentén előző nap tojást és tejet vittek. Külön sütöttek a vőlegényes és a menyasszonyos háznál is 60—80 db *kulcsoskalácsot*, *kudlufot* és egyéb kalácsfélét. Heves megyében valamint Nógrád megye egyes falvaiban a rokonok kötelezettsége, hogy *morványt* is vigyenek. A legközelebbi rokonok 3 morványt visznek, a távolabbi rokonok egyet. A kötelező kalácsokat még ma is megtaláljuk nagyon sok községben (az utóbbi időben nagy tárt hódított torták

mellett), de általában már a gazdaasszony (a lakodalmi főzőasszony) süti, vagy kalácssütőnél megrendelik (pl. Bélapátfalván, Egerben).

A lakodalmi kalácsok körül a nagyméretű *menyasszonykalácsot, köszöntőkalácsot* vizsgáljuk meg. Az átlagosnál nagyobb méretű, azonos funkciójú kalács egész Észak-Magyarországon és a határos Dél-Szlovákiában megtalálható: a lakodalom végén, a menyasszony felkontyolásakor osztják szét, általában a menyasszony meghívottai viszik. *Formája, díszítése, terminológiája, az osztó személye* azonban változó. A következőkben észak-magyarországi és a szomszédos szlovákiai elterjedését, formáját, díszítését, terminológiáját, valamint a lakodalom menetében betöltött funkcióját tekintjük át a rendelkezésünkre álló anyag (irodalom és gyűjtések) alapján. Az adatközlést a legnyugatibb részen, a Nyitra vidékén kezdjük, s innen haladunk Zemplén felé, egy-egy kistáj vagy falu jellegzetes lakodalmi kalácsának a leírásával. Célunk az eddig különböző publikációkban valamint kéziratban lévő anyagegyüttes bemutatása.

A lakodalmi kalácsok és szokások leírása

Nyitra környékén, a Zobor vidéken Zsére (Zirany), Kolóny (Kolinany), Menyhe (Mechenice), Lédec (Ladce) a menyasszony kikérése és búcsúztatása után a vőlegényes és menyasszonyos ház vendégei együtt indulnak a menyasszonnyal a vőlegényes házhoz. A menyasszony közeli rokonai, valamint a nyoszolyólányok — a *hérészesek* vagy *utánvalók* — azonban csak néhány óra múlva követik őket a *menyasszonykaláccsal*.[4]

A Nyitrától észak, északkeletre eső területek szlovák lakodalmi szokásairól Sztancsek J. tudósít.[5] A *lakodalmi kalácsot*, amit *rózsakalácsnak* és *örömkalácsnak* is neveznek, mindenféle cifra holmival díszítik, néha több kisebb kalácsból állítják össze.[6] Szolcsányban (Solčany) a lányos ház vendégei kakassal húzott kiskocsin viszik a *lakodalmi kalácsot* avatás után az új házaspár lakására.[7] Árvában a menyasszony násznagya a menyasszonyi ágy vitelekor, gyalog viszi a *lakodalmi kalácsot* a vőlegényes házhoz. Ő hozza be vacsora után, és mindenkit megkínál belőle. Ezután következik a menyasszonytánc[8] Liptóban, Jamnik (Jamník) vidékén vacsora előtt a vőfélyek hozzák el a *rózsakalácsot* a menyasszonyos háztól, amit a násznagy parancsára a gyerekek között osztanak szét.[9] Turócban is visz magával a menyasszony egy óriási méretű *fonottkalácsot* a vőlegényes házhoz.[10] Általánosan ismert, hogy a lakodalom másnapján, amikor felköltik az új párt, a menyasszony kalácsot oszt a vendégeknek. Privigyén (Prievidce) az új asszony házról házra jár a *lakodalmi kaláccsal*, amiért pénzt kap.[11]

Az Alsó-Garam mente magyar falvaiban két változata is ismert a menyasszonykalácsnak. Kisújfaluban (Nová Vieska), Köbölkúton (Gbelce) s Muzslán (Mužla) nagyméretű *cifrakucsost* (rácsosan fonott kalács) készítettek, tetejére dísznek keményebb kalácstésztából galambot, rózsákat és menyasszony-vőlegény figurát tettek.

A menyasszony rokonai vitték éjfélkor a vőlegényes házhoz, s kontyolás után a menyasszony osztotta szét a vendégek között.[12]

[4] Manga János 1940. 264.; *Magyarország Helységnévtára* 1937. Zsére 788. Kolóny 673. Menyhe 655. Lédec 682.
[5] Sztancsek J. 1904. 48—66. 210—215.
[6] Sztancsek J. 1904. 210.
[7] Sztancsek J. 1904. 211.
[8] Sztancsek J. 1904. 56—66.
[9] Sztancsek J. 1904. 53—56.
[10] Sztancsek J. 1904. 60.
[11] Sztancsek J. 1904. 210—211.
[12] Az Alsó-Garam menti falvakban 1974-ben végeztem terepmunkát.

Kisgyarmaton (Sikenicka), Páldon (Pavlová), Kéménden (Kamenín), Bényben (Bína) és Kőhídgyarmaton (Kameny Mošt) szintén éjfél után érkeznek a menyasszony vendégei a vőlegényes házhoz *kárlátóba*. Rudakra helyezve viszik a *menyasszonykalácsot* vagy *menyasszony máját*,[13] amit Kéménden *kárlátós kalácsnak* is neveznek.[14] Ez 10—15 kg lisztből sütött fonott kalács. Leggyakoribb formája három ágból készült, negyedikkel körbekerítve. Fonhatták öt vagy hat ágból is. Tésztából rózsákat, madarat és menyasz-

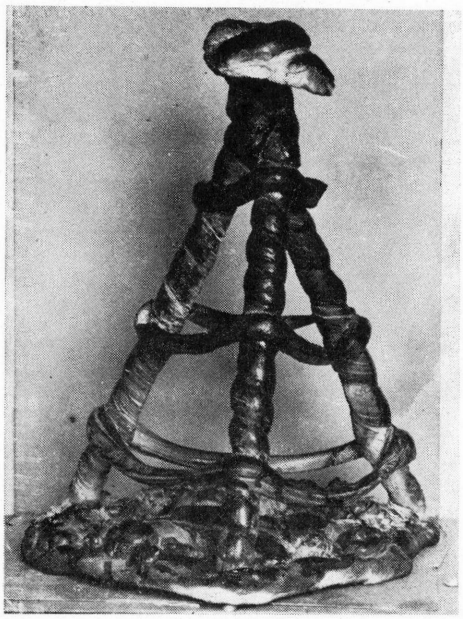

3—4. kép. Lakodalmi kalács díszítetlenül és feldíszítve. Martos, Martoš v. Komárom m. 1941. Szendrey Ákos felv. Néprajzi Múzeum

szony-vőlegény figurát tettek a tetejére. Vékony ágakat színes papírral csavartak be, kis zászlókat csináltak és beleszurkálták. Úgy osztották el a díszeket, hogy minden összefonásra jusson. Bényben néha dióval töltött vastagkalácsot készítettek *menyasszonykalácsnak*, amit tésztából alakított rózsával díszítettek. A kalácsot kontyolás után feldarabolták és a menyasszony szétosztotta a násznép között.[15]

Az Ipoly mentén szintén a menyasszony rokonai hozták a menyasszonykalácsot, vacsora után. Ipolybalogon (Balog nad Iplom) a pattogatott kukoricával, gyertyával díszített *örömkalács* mellett, bort és süteményt is vittek a vőlegényes házhoz a *hérészesek*. Pereszlényben (Preselaný) *utánavalónak* nevezték őket, s közülük két ember saroglyán vitte a *morványt*, amit tésztával betekert vesszővel, télizölddel, gyertyával ékesítettek.[16]

Bernecebarátin, Kemencén is *morványkalács* a díszes lakodalmi kalács neve. Tésán, Perőcsényben, Vámosmikolán, Nagybörzsönyben, Ipolytölgyesen, Letkésen, Ipolydamásdon és Szobon *menyasszonykalácsnak* nevezik, Letkésen *kulcsoskalács* elnevezés is ismert. A fél asztalnyi méretű kalácsot a nászasszony adja. Fonásmódja változatos, kerek

[13] S. gy. 1974.; Novák J. 1913. 44.
[14] Manga János 1942. 197.
[15] S. gy. 1974.; Novák J. 1913. 44.
[16] Manga János 1942. 197.

és hosszúkás formája is ismert. Díszítése: szalagos botok, alma, rozmaring, rózsa, aranyozott dió, menyasszony és vőlegény cukorból, esetleg viseletben. Nagybörzsönyben ismert a dióval, mákkal töltött *vastagkalács* forma, tetején tésztából készült virág és baba.[17]

Pest megye néhány településéről is van még adatunk. Galgamácsán a menyasszony édesanyja két menyecskével küldte a lánya után a *kontytyúkot* és *kontykalácsot*, a vacsora befejeztével. Szép szőttes abroszba tették, s olyan nagy méretűre készítették, hogy mindenkinek jusson belőle. Kontyolás után osztották a vendégeknek, édes pálinkával.[18]

A szlovák telepítésű Nagytarcsán, a menyasszony kikérése után vonulnak a vőlegényes házhoz. Ekkor viszi az egyik *druzsička* kalácsoskendőbe kötve az óriási méretű *menyasszonyi kalácsot*. Mellette az *örömjátt*, a *latorecet* egy *druzsba* tartja.[19]

Rákospalotán a vőlegényes ház gazdasszonya készítette az *örömkalácsot*, amit szív és madár formákkal díszítettek.[20]

A Nógrád megyei palócoknál Reguly Antal jegyezte fel, hogy lakodalomkor, mikor a menyasszony férje házához megy, a szülői háztól ajándékba *kalácsot* és pénzt visz. A kalácsról bővebb adatokat nem közöl.[21]

Nógrád megye népének bemutatásánál olvashatjuk, hogy a gyertyákkal kivilágított hatalmas *örömkalácsot* koszorúslányok viszik a vőlegényes házhoz a menyasszonybúcsúztató után. Az új menyecske osztja szét, mindenki kap egy darabot. Az a hiedelem járja, aki nem eszik belőle, meghal abban az esztendőben.[22]

A nógrádi szlovákok lakodalmát is az *örömkalács*, *radosztnyik* megszegése fejezi be, amit a vőfély oszt szét a bibliai öt hal és tizenkét árpakenyér csodálatos históriájára való hivatkozással. A kalács akkora, mint maga az asztal.[23]

Az eddigi irodalmat, gyűjtéseket, a palóc felderítő kérdőív adatait figyelembe véve igen egységes kép rajzolódik ki Nógrád megyéről. Legnagyobb területén az *örömkalács* elnevezés ismert. A déli részen szórványosan *menyasszonykalács* elnevezéssel is találkozunk (Palotás, Szarvasgede, Erdőtarcsa, Romhány). Néhány, szlovák betelepítésű faluban az örömkalács terminológia szlovák megfelelője, a *radosztnyik (radosznyik)* is megtalálható (Szendehely, Alsópetény, Bér, Egyházasdengeleg, Lucfalva). A megye északkeleti részén jól elválik egy tömb: a Karancs és a Mátra északi oldalának mintegy 19 települése a *morványkalács*, *morvány* terminológiával (Endrefalva, Egyházasgerge, Karancskeszi, Karancsberény, Karancslapujtő, Karancsalja, Kazár, Vizslás, Mátraszele, Kisterenye, Mátreverebély, Mátranovák, Homokterenye, Nádújfalu, Maconka, Dorogháza, Szuha, Mátramindszent, Cered). Kazáron és Vizsláson *váltókalácsnak* is nevezik, a menyasszonyos és vőlegényes háznál is sütik, s egy díszesen felöltöztetett kakassal együtt kicserélik.[24]

Csécsén a kalács után egy feldíszített töltött tyúkot vittek.

A Nógrádban ismert *örömkalács* kb. 20—30 cm magas, 30—40 cm széles. Általában 2 kg vaj, 20—22 tojás, 20 dkg mazsola és 10—15 kg liszt kell a sütéshez, tiszta tejjel dagasztják. Legtöbbször három ágból fonják, a negyedikkel körbekerítik. Egyes helyeken a négy-öt-hat ágból fonott is ismert, az utolsóval körbekerítik, ez a *karimája*. Sütés közben visongtak, tapsoltak, nevetgéltek, mert azt tartották, hogy akkor lesz jó és szép nagy, ha örülnek amikor sütik. Az is gyakori, hogy egy laposra nyújtott lepényszerű alapra teszik a fonott ágakat, így még magasabb lesz a kalács. Gyakran a kemence száját is ki kellett bontani, úgy megkelt, mire kisült, hogy nem fért ki.

A kalács díszítésére többféle anyagot is használtak: tésztafigurákat és színes papírokat, láncokat, zászlókat stb., valamint almát, diót, mézeskalácsot.

[17] Ikvai Nándor 1977. 642—643.
[18] Vankóné Dudás Juli 1976. 203—207.
[19] Molnár L.—M. Hajdú M. 1974. 153.
[20] Sergő Erzsébet 1964. 190—257.
[21] Reguly Antal 1975. 112. A lejegyzett adatok a Fülek környéki helységek Perse (Prsa), Fülekpüspöki (Biskupice), Kurtány (Filakovske Kováce), Terbeléd (Terbelolvce), Liptagerge, Fülekpilis (Ples) lakóira vonatkoznak. Ld. Reguly Antal 144. jegyzet, 1975. 136—137.
[22] Borovszky Samu é. n. Nógrád vm. 161—162.
[23] Borovszky Samu é. n. Nógrád vm. 162.; Žatko R. 1950. 186.
[24] Gönyey Sándor 1933. 70.

Az örömkalács tésztájából készítették a kis *madarakat, galambot, pipiskét, kakast,* a kis kerek kalácsokat, valamint a *virág formát.* A kalács sarkaira vagy körben a szélén helyezték el. Néha *frentő* volt a tésztadísz (Őrhalom, Nagylóc).

A kalácsba kis ágakat, rudakat szurkáltak, erre erősítették a díszeket. Ezek száma változó: négy sarkán egy-egy, középen egy díszesebb, vagy hat darab (mindkét oldalán

5. kép. Örömkalács. Buják, 1933. FÉNYES Dezső felv. Palóc Múzeum

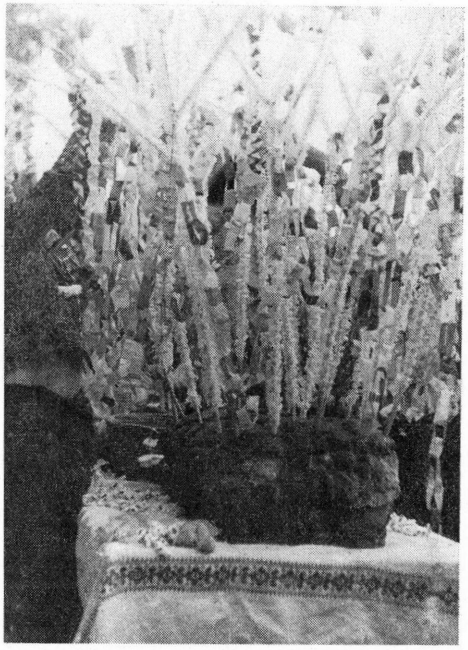

6. kép. Örömkalács. Buják, 1933. FÉNYES Dezső felv. Palóc Múzeum

3—4), volt ahol 10—12 ágat is helyeztek a kalácsra, illetve annyit ahány meghívott ház volt (Nógrádsáp).

A kis rudakat betekerték kovász nélküli tésztacsíkkal, amit bevagdostak, külön megsütötték a kemencében. Az is általános, hogy színes papírral vonták be. Tetejére papírból készült rózsát vagy kis zászlócskákat szúrtak, színes szalagot kötöttek. Pattogatott kukorica — vagy csipkebogyó — esetleg papírlánccal fonták körbe. Tövéhez néha az ágakra aranyozott diót, almát helyeztek. A tésztás rudak neve *rozmaringfa* (Alsótold) vagy *kalaszka* (Bercel). Gyakran mézeskalács figurákat (szív, baba vagy olvasó) is aggattak rá. A kalácsra vagy a rudak tetejére gyertyát is raktak. A középre helyezett ág a legdíszesebb; neve: *termőfa* (Szanda) vagy *ratolesztye* (Nézsa). A menyasszonynak szokták adni (Nógrádsáp).

Az örömkalácsot a menyasszonyos háznál sütik, általában a menyasszony keresztanyja. A menyasszony kikérése után viszik át énekszóval táncos menetben a vőlegényes házhoz a menyasszony meghívottai. Legtöbbször a vőfély viszi a fején (esetleg a násznagy; Nógrádsáp). Ha nagyon nagy méretű volt, négy legény fogta, kendővel leterített saroglyán vagy rúdon (Tar, Nógrádszakál, Ipolyvece, Buják). Néha a nyoszolyólányok és a nyoszolyóasszonyok feladata a díszes kalács vitele (Nagybárkány, Palotás, Kisbágyon, Garáb, Etes, Csécse, Bercel, Benczurfalva, illetve Piliny[25]). Arra is van adatunk, hogy a vőfély a nyoszolyóasszonnyal vitte a kalácsot (Szilaspagony, Egyházasdengeleg), illetve a menyasszony keresztanyja, aki készítette, személyesen adta át (Hasz-

[25] NYÁRY Albert 1906. 224—225.

nos). Mikor vitték égtek a rajta levő gyertyák,[26] vagy amikor a menyasszony elé helyezték akkor gyújtották meg (Rétság). Horpácson ezekkel a gyertyákkal táncolták a menyasszonytáncot.

A feldíszített kalács közepére helyezték a menyasszonyt és vőlegényt ábrázoló figurát, amely legtöbbször kalácstésztából készült (a többi tésztadísszel együtt). Ezt néha rongyból (Alsótold, Horpács) vagy cukorból formázták (Berkenye), esetleg hajasbaba volt (Etes, Kétbodony). A figura neve esetenként *tót ember* és *tót asszony*, amit igyekeztek ellopni a kalácsról menet közben, vagy leverni róla (Ludány, Nógrádszakál). Ádám-Évának is nevezték a babákat (Alsópetény, Kétbodony, Nézsa, Nógrádsáp, Pusztaberki, Szátok).

A kalácsos menetet a vőlegényes háznál zeneszóval fogadták, borral, süteménnyel, kaláccsal kínálták, s az *örömkalácsot* a menyasszony elé helyezték.

Éjfél után a menyasszony fejéről levették a koszorút, haját kontyba tették és felrakták rá a menyecskefőkötőt. Kontyolás után volt a menyasszonytánc. Ennek befejezésével vagy néha még a menyasszonytánc előtt, egy rövid kis rigmus kíséretében a násznagy (néha a vőfély) felvágta az *örömkalácsot*, és szétosztotta a meghívott vendégek között. Több helyen a kalácsot kétfelé vágta, felét szétosztotta, másik felét visszaküldte a menyasszonyos házhoz vagy a menyasszonynak adta, aki másnap széthordta a rokonoknak (Buják, Csitár, Csécse, Ecseg, Szurdokpüspöki, Szarvasgede). Diósjenőn, amíg a lakodalmat szerdán tartották, vasárnap hordta szét a menyasszony és vőlegény az örömkalácsot az ismerősöknek. Néhány helyen a menyasszony bérmakeresztanyja (Etes, Garáb, Palotás), illetve maga a menyasszony kínálja (Magyargéc, Nógrádkövesd).

Ha két *örömkalács* is készült, csak az egyiket díszítették fel. A dísztelent a vőlegényes háznál sütötték, s vacsora után általában ezt is szétosztották (Becske, Bokor, Borsosberény, Buják, Cserhátszentiván, Cseszt ve, Ipolyvece, Érsekvadkert, Nagyoroszi, Patak, Romhány, Őrhalom). Őrhalmon az örömkalács tésztájából egy kisebb, *kontykalácsot* is sütöttek, amit a menyasszony vágott fel és osztott szét.

Aki kapott az örömkalácsból ezt mondta: „Köszönöm szépen, majd eljövök ringatni érte" (Herencsény).

A feldíszített pálcákat a nyoszolyólányok és a vőfélyek kapták (Csécse, Felsőtold), vagy annyi ágat tettek bele, ahány meghívott ház volt, hogy mindenkinek jusson (Nógrádsáp, Keszeg).

Alsótoldon, Felsőtoldon és Kozárdon ajándékokat is helyeztek a kalácsra; kendőket, főkötőt, amit a menyasszony adott a násznagynak, vőfélynek, nyoszolyóasszonyoknak, gazdasszonyoknak, valamint anyósának, apósának.

A Karancs és Mátra északi vonulatain ismert *morvány*, *morványkalács* dísztelen, esetleg *fentőt*, *frentőt* tettek rá. A meghívott vendégek kötelessége volt, hogy morványkalácsot, túróslepényt és egyéb apró tésztaféléket vigyenek. A lány keresztanyja általában 3 morványt vitt, ebből egy az átlagosnál nagyobb (kb. 7—8 kg-os), amit fentővel díszített. A *hérészesek*, a menyasszony meghívottai vitték a menyasszony után a vőlegényes házhoz. A menyasszony vagy a násznagy osztotta szét. Szuhán, amíg 3 napos lakodalmat tartottak (kb. a XX. század elejéig), kedden, kontyolás után osztotta szét a menyasszony az udvaron a meghívott vendégeknek.

Nógrád megye szomszédságából, Hontból is szép számmal vannak tudósításaink. A honti református magyarok utolsó fogásnak föladott kalácsa az *öröm — morványkalács*, amelyet a násznagy osztott szét egy rigmus kíséretében.[27] A szlovákok körében is az *örömkalács*, *radosztnyik* az utolsóként fogyasztott kalács.[28] Éjfélkor került sor a fiatal pár fektetésére, másnap reggel kontyolták a menyasszonyt, majd megvendégelték a meghívottakat, s a *radosztnyik* kiosztása után véget ért a lakodalom.[29]

Szebelléb (Sebechleby)[30] lakodalmi szokásainak átalakulásánál a hagyományosan megállapított ajándékok körében a süteményfélék, kalácsok mennyisége és minősége is megváltozott. *Radostnyikot*, örömkalácsot a bérmakeresztanya kettőt sütött, manapság csak egyet, 12 kg lisztből, a keresztanyák hármat.[31] Dacsolám (Dačov Lom), Szénavár

[26] Nyáry Albert 1906. 224—225. ill. PFK adatai.
[27] Borovszky Samu é. n. Hont vm. 132.
[28] Žatko, R. 1950. 186.
[29] Borovszky Samu é. n. Hont vm. 133.
[30] Szebelléb (Sebechleby) Hont megyei szlovák falu, *Magyarország Helységnévtára* 1913. 1158.; *Magyarország Helységnévtára* 1937. 741.
[31] Feglová, V. 1979. 288.

7. *kép.* Cifrázott nagykalács. Boldog, 1961. SZÁNTÓ Loránd felv.

(Šenohrad), Cseri (Čerovo)[32] falvakban a *radostnyik* sütése közben az asszonyok kiabáltak ugrándoztak, hogy a kalács magas legyen, jól sikerüljön.[33] A menyasszony bérmakeresztanyja vitte el asszonyok kíséretével a vőlegényes házhoz az *örömkalácsot*, dió, kalács és az új családnak szánt ajándékok kíséretében. A *radosztnyik* a fiatal pár asztalán állt a lakodalom végéig. Ekkor a násznagy egy rigmus kíséretében szétosztotta a násznép között. Mindenki kapott egy falatot („kóstolót"), valamint pálinkát.[34]

A gömöri szlovákoknál, a vőfélyek vagy a koszorúslányok vitték botra függesztve az *örömkalácsot*, mellette kis batyuba kötve egyéb ajándékokat (kendőt, pálinkát stb.) is vittek. Ezt a fiatalasszony új szüleinek és a lakodalom hivatalos személyeinek adják. A kalácsot a násznagy vágja fel egy rövid beszéd kíséretében, annyi részre ahány vendég van jelen.[35]

Heves megyében igen változatos kalácsterminológiával találkozunk, a díszítés már egységesebb. 1. A Nógrádból is ismert, oszlopokkal, papírrózsával, dióval, mézeskaláccsal, gyertyával díszített menyasszonykalács csak három faluban ismert, Heves megye nyugati részén a Zagyva mellett, illetve ahhoz közel (Szücsi, Zagyvaszántó, Boldog). 2. A Karancsból induló s a Mátra északi vonulatain haladó, díszítetlen *morványkalácsos* tömb Heves megye északi részén, a Mátra és a Bükk északi oldalán, valamint az Eger patak mentén folytatódik. Kisebb egységekben találkozunk még azonos terminológiával. 3. Parád környékén — Parád, Recsk, Bodony, Sirok, Verpelét — *köszöntőkalács* a nagy lakodalmi kalács neve, kis tésztadísszel. 4. A Tarna-mentén, Tarnaszentmáriától Tarnaszentmiklósig,

[32] Hont megyei szlovák falvak (Dacsolám, Szénavár, Cseri). *Magyarország Helységnévtára* 1913. 330., 1169, 465.
[33] HORVÁTHOVÁ, E. 1974. 305.
[34] HORVÁTHOVÁ, E. 1974. 321.
[35] SZTANCSEK, J. 1904. 210—211.

illetve ennek folytatásaként a megye déli részén *nagykalács* a díszítetlen köszöntőkalács neve. 5. Gyöngyöstől délre, a Zagyva és a Tarna között mintegy 12 településen tésztafigurával (csillag, rózsa, kismadár), illetve fonással díszített *menyasszonykaláccsal* találkozunk. Ezeken a kisebb egységeken belül szórványosan előforduló terminológiával találkozunk: *lagzikalács*, *fonottkalács*, *vőfélykalács*, vagy a már ismert kalácsnevek egyikével, — ezek dísztelenek, esetleg kevés tésztadísszel készülnek.

A Szücsiben ismert *vőlegénykalács* vagy *menyasszonykalács* fél asztalnyi, négy ágból fonják. Hét vagy kilenc oszlopocskát tesznek rá, papírrózsával, aranyozott dióval, mézeskaláccsal díszítik. Zagyvaszántón *cifra rudas* az így feldíszített kalács neve, s a menyasszony keresztanyja készíti.

A boldogi lakodalmi tésztáknak, kalácsoknak különböző változatai vannak. *Rostélos-kalácsot* akasztanak a vőfély kulacsára, de vacsorához is ezt fogyasztják. *Nagykalácsot* abroszba kötve vitték a hátukon az asszonyok, és a hivatlanoknak osztották szét. A díszes *menyasszonykalácsot* a menyasszony keresztanyja készítette. Az alapja kb. 15—20 kg lisztből készült fonottkalács,[36] amit egy alacsony asztalszerű, ráccsal körülvett kalácsos állványra tettek. Korábban ruháskosárba helyezték. Erre 6 vagy 8 színes papírral bevont rudat tettek, s körberakták sűrűn felfűzött mézeskalácsokkal (egy sor baba, egy sor szív stb.). Aljára és tetejére ezüstözött, aranyozott diót tettek, tetejére papírrózsát, gömböt és gyertyákat. A menyasszony kikérése után a menyasszonyt elvezették a vőlegényes házhoz. Két óra múlva követte őket a menyasszony meghivottaiból álló menet, a *hérészesek*, akikért a vőfély ment vissza. Ők vitték a kivilágított *menyasszonykalácsot*, s e mögött az égő gyertyájú tortákat (dióval kevert, égetett cukorból készült páros galamb, kakas figura),[37] és a különböző süteményeket. A vőlegényes háznál a menyasszony, vőlegény és a vőlegény szülei fogadták a menetet. Lerakták az ajándékokat, és következett a *menyasszonytánc*. A menyasszony már átöltözött menyecskének, csipkés kontyban volt. Menyasszonytánc után a menyasszony vágta fel a kalácsot, s mindenkinek adott egy darabot egy mézeskaláccsal együtt. Ezzel ért véget a lakodalom.[38]

A Mátra és a Bükk északi részén, valamint az Eger patak menti falvakban a meghívott vendégek viszik a különböző tésztaféléket, kalácsokat. Az ajándékok kötelezően előírt rendjéről, a különböző kalácsokról, tésztákról Bakó Ferenc írt összefoglaló munkában.[39] A legközelebbi rokonok 3 morványt vittek és egyéb süteményt 4 vagy 3 kézzel.

8. kép. Lakodalmi menet, hátikosárban viszik a „morvánt". Hevesaranyos, 1953. Bakó Ferenc felv. Dobó István Vármúzeum

9. kép. Rostélyos kalács. Kömlő, 1962. Bakó Ferenc felv. Dobó István Vármúzeum

[36] Borovszky Samu é. n. Heves vm. 217. Hatvanban és környékén ismert, Hatvanban 50—60 (!) kilós is lehet. — Nehezen képzelhető el.

[37] Palotay Gertrúd 1929. 114.

[38] Az utóbbi években a nagy fonott kalácsot már nem készítik, csak mézeskalácsból és a hozzá való díszítményekből áll a *menyasszonykalács*.

[39] Bakó Ferenc 1955. 345—408. A morvánnak Felsőtárkányban két fajtája ismeretes: az egyik kerek, bordázott szélű, másik négyszögletes, sarkain lekerekítve, két rövid oldala repcés. Teteje mákkal vagy dióval behintve. Bakó Ferenc 1955. 391—392.

A távolabbi rokonok és egyéb meghívottak 2 vagy három tál süteményt vittek.[40] A menyasszony vendégei az ajándék egy részét a menyasszonyos háznál hagyták, a többit vacsora után dalolva, ujjongva vitték a vőlegényes házhoz, a menyasszony után. A *hérészeseket* a nyoszolyólányok fogadták a kapuban. A menyasszony keresztanyjának ajándékaként egy kosár perecet osztott szét a menyasszony vagy keresztanyja a lesőknek. A morvánokból egyet a gazdasszonynak adott. Vacsora végén a menyasszony egy tortát személyesen kínált fel a vendégeknek. Nincs arra adat, hogy a torta előtt morvánt osztott-e, illetve volt-e a lakodalmi menetben a már ismert funkciójú köszöntőkalács.[41]

Heves megye felső részén kontyolás után az új menyecske egy kalácsot és egy üveg mézespálinkát vesz a kezébe, amikor a szószóló „beköszönti", mint új menyecskét, amit letesz az asztalra a násznép elé.[42] PINTÉR Sándor írta a palócokról, hogy a menyasszony altatása után, kora hajnalban az utcán rakott tűzhöz vonultak, megporkolták a menyasszonyt, aki fonott kaláccsal és mézespálinkával kínálta meg őket.[43]

Bátorban a menyasszony keresztanyja 2 *morványt*, azaz *köszöntőkalácsot* vitt pereccel körbefűzött hátiban, amit a menyasszonnyal együtt osztott ki a lesők között.[44]

Egerbocson, Hevesaranyoson minden közeli rokon 3 db *morványt*,[45] egy túrós kalácsot, lekváros rostélyos kalácsot és fentőt vitt. A morványt pereccel körbefont hátiba vagy ruháskosárba tették. A perecet szétosztották a gyerekek közt. A menyasszony keresztanyja készített egy, a többinél nagyobb, díszesebb morvánt, a *köszöntőmorvánt:* egyik ágát kakaóval színezett tésztából fonták, a tetejét *fentővel, pereccel, madár alakú* kaláccsal díszítették.[46] A fiatal pár elé helyezték a menyasszony kontyolása után, ezzel köszöntötték be az új asszonyt, aki a kalácsot szétosztotta. Ma tortát adnak morván helyett az új párnak.

Esküvő utáni napon a fiatal pár meglátogatta a rokonokat. A menyasszony kalácsot, a vőlegény bort adott mindegyiknek.

Recsken, Sirokban a menyasszony keresztanyja a *hérészesek* vagy *hérészek* menetével vitte a vőlegényes házhoz a nagy díszes *köszöntőkalácsot*. Három ágból fonták, negyedikkel körbevették, a félasztalnyi morvánt. Tésztából készült galambot, rózsát s egy kis szalagot tettek rá dísznek. Kontyolás után vágta föl a menyasszony, és szétosztotta a meghívott vendégek és gazdasszonyok között. Gyakran a lesők is kaptak belőle. Ha valakit kihagyott az új menyecske, megsértődött. Még azt is figyelték, hogy mindenkinek egyforma darabot vág-e. A kalács szétosztása után véget ért a lakodalom.

A Tarna-mentén Tarnaszentmáriától Tarnaszentmiklósig, valamint ennek folytatásaként Dél-Hevesben a *nagykalács* terminológiával találkozunk, amely általában dísztelen, lehet hosszúkás és kerek formájú is. A menyasszony kínálta meg vele a vendégeket, kontyolás után vagy mielőtt *hérészbe* mentek, szétosztották (Hevesvezekény).

A Tarna és a Zagyva között, Gyöngyöstől délre a *menyasszonykalács* szögletes és kerek formája is ismert. Tésztából készített dísszel: *rózsával, csillaggal*, apró *fonásokkal* „cifrázták". Viszneken *fentő* volt a sarkain. Visontán még most is készítik. Két nagyméretű, hosszú, recés szélű tepsiben sütött kalácsot a menyasszony keresztanyja. Tetejét *tésztarózsával, tubuval* és *rozmaringággal* díszítette. Vacsora után vitték a *hérészesek*, a menyasszonyos ház meghívottai ajándékaikat a vőlegényes házhoz, a keresztanya, a kalácsot is. Menyasszonytánc után kínálta a menyasszony mézespálinkával a meghívottaknak.[47]

Gyöngyösön és környékén 6 faluban azonos formájú, de különböző terminológiájú (menyasszonykalács, örömkalács, lakodalmi kalács) kalács van. Szögletes, tetején *tésztarózsa* és *csillag*. Menyasszonytánc után osztotta szét a menyasszony, a vőlegény mézespálinkát kínált.

Az előzőekben leírt, egymástól elkülöníthető táji egységeken belül, szórványosan egyéb terminológia is előfordul, gyakran kettő is él egymás mellett. Az *örömkalács* elne-

[40] BAKÓ Ferenc 1955. 370—373.
[41] BAKÓ Ferenc 1955. 390—391.
[42] ISTVÁNFFY Gyula 1894. 50.
[43] PINTÉR Sándor 1891. 106.
[44] ENA 1038-69.
[45] A morvány 6 ágból készül. Két-két ágat összefonnak és egymáson keresztbe teszik a tepsibe; az utolsó két szálat megint összefonják, és ezzel körbekerítik.
[46] SCHWALM Edit 1973—74. 313—314.
[47] SCHWALM Edit 1975. 90.

vezés igen ritka (két faluban ismert). Mátraszentimrén a menyasszony keresztanyja esküvőről jövet csatlakozott a menethez, a *tésztarózsával* és *koszorúval* díszített *örömkalács-csal*. A násznagy osztotta szét menyasszonytánc után minden meghívottnak, vagy esküvő utáni délután, de ekkor csak nyoszolyólányok kaptak belőle.[48]

Mezőszemerén, a morván mellett, egy máshol nem ismert, *komakalács* elnevezésre bukkanunk. Ezt a terminológiát Borsod megyében a gyermekágyasnak vitt fonott kalácsra alkalmazzák. (PFK 47. kérdésre adott válaszok.) A menyasszony keresztanyja vitte a hátán, batyuba kötve, egyéb ajándékok mellett, a *hérészes* menettel. A vőlegény anyja, a lakodalom befejezése előtt csomagolt minden vendégnek süteményt, *ducit* és egy nagy karéj kalácsot.[49]

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén két jellegzetes, nagy egység jól kirajzolódik, ezek mellett kisebb tájakat, illetve szórványokat vehetünk számba.

A Karancstól kiinduló, s a Mátra—Bükk északi vonulatain haladó, dísztelen *morvány, morvánkalácsos* tömb a Sajóig folytatódik. Északi határa a Szuha, illetve a Csörgős patak völgye (Zádorfalva, Szuhafő, Trizs, Ragály). Délen, az Eger patak völgyétől keletre, Szomolya—Tibolddaróc—Bükkábrány a határ.

A Sajó, Hernád és az országhatár által bezárt háromszög északi területén, főleg a Bódva és a Rakaca völgyében, illetve a Hernád mellett, tésztafigurával díszített *nyoszolyókaláccsal* találkozunk, közben, nem összefüggő, de egymáshoz közelfekvő településeken az *örömkalács* terminológia bukkan fel.

A Sajó felső folyásánál, Kazincbarcikától északra, északnyugatra, néhány faluban *lagzikalácsnak* nevezik a nagy lakodalmi kalácsot.

A fentieken kívül, e területek között, szórványosan előfordul még 3—4 faluban azonos elnevezésű és díszítésű kalács, gyakran két terminológiát is használnak egymás mellett.

A *morványkalács* általában dísztelen, s a legnagyobbat a menyasszony keresztanyja süti. Néha tésztából készült csillagokat, aprófonást tesznek rá, vagy mákot esetleg mazsolát szórnak a tetejére (Arló, Borsodnádasd, Bükkábrány, Domaháza, Ózd — Sajóvárkony, Bolyokfalu, — Sáta, Szentsimon, Tardona, Tibolddaróc). Ezzel köszönti be kontyolás után a násznagy az új menyecskét, hívatlanoknak is szoktak adni.

A *nyoszolyókalácsot* tésztából készült *csillaggal, szívvel, koszorúval, rozmaringszerű fonással díszítették.*

A papíros — tésztás rudakkal, láncokkal, almával stb. körberakott díszes kalács Borsodban nem ismert. A tésztadíszek mellé néhány helyen egyszerű *papírrózsát* is tesznek, de ez sem nagyobb a többi dísznél. (Galvács, Szendrőlád: *nyoszolyókalács*, Ivota: *örömkalács*, Sajósenye: *menyasszonykalács.)*

Sajókeresztúron menyasszonytánc után a menyasszony *nyoszolyópereccel* kínálta a vendégeket.[50]

A Hernádtól keletre, Monokon, a lakodalom záróakkordjaként most is *nyoszolyókalácsot* osztanak. A kb. 60—70 cm-es kerek kalácsból, két meghívott kap egyet, a menyasszonyét rozmaringgal, szalaggal, kis *bűcsűsbabával* díszítették. Ezt nem fogyasztották el, hanem hazavitték.[51]

Zemplén megyében, külön küldöttség ment a *nyoszolyókalácsért* a vőfély vezetésével, a menyasszony búcsúztatása után. Ezt a nyoszolyóasszony készítette.[52]

A zempléni szlovák lakodalmak is a menyasszonytánccal érnek véget, ami után a nyoszolyóasszonyok kaláccsal és pálinkával kínálják meg a meghívottakat.[53]

A lakodalmi kalácsok észak-magyarországi változatait a következőképpen összegezhetjük: mindenütt ismert egy azonos funkciójú kalács, amit a lakodalom végén, a menyasszony felkontyolása után osztanak szét. Mérete, díszítése különböző: a Zagyvától keletre igen változatos terminológiájú, kb. 6—8 kg-os, dísztelen vagy kis tésztafigurával (madár, rózsa, csillag, perec, apró fonáscsik) díszített. A Zagyvától nyugatra, Nógrád és Pest megye területén

[48] ENA 197—68. Bakó Ferenc gyűjtése, 1953.
[49] PFK. Tuza, F. 1966. 345—350.
[50] Béres E. 1971. 11.
[51] Szikora A. 1978. 69—70.
[52] Borovszky Samu é. n. Zemplén vm. 156.
[53] Borovszky Samu é. n. Zemplén vm. 166.

nagyméretű, 15—20 kg-os, tésztával vagy színes papírral becsavart rudakkal, zászlócskákkal, almával, dióval, papír,- pattogatottkukorica- és csipkelánccal, mézeskaláccsal, gyertyával, menyasszony és vőlegény figurával díszített. Ez utóbbi párhuzamait — az eddigi irodalom alapján — szlovák nyelvterületen kell keresnünk.

Szlovákiában a fő lakodalmi kalács funkcióját a *radoštnik* (örömkalács) tölti be. Ünnepélyesen díszített, rendkívül nagy méretű. Előfordult, hogy amikor be akarták tenni a kemencébe, ki kellett bontani a kemence száját. A *radoštnik* általában kerek. Nyugat-Szlovákiában gyakori a *calta* megnevezésű kalács, ez hosszúkás, szélén fonott formával (nevét is innen kapta).[54]

A lakodalmi kalácsot nagy ünnepélyességgel vitték, víg kísérettel. A vőfély, a koszorúslányok, vagy néhány szlovákiai faluban maga a menyasszony hozta a vendégeknek.[55]

A kalácsot, mely a jómódot kívánta biztosítani a menyasszony az asztalra helyezte.[56] Rendszeresen a lakodalom egyik tisztségviselője szelte fel, Szlovákiában ez a násznagy kötelessége volt.[57]

A szlovák lakodalmak záróakkordja, szintén az örömkalács szétosztása. A násznagy megköszöni a háziaknak a gazdag vendégátást, a vendégeknek az ajándékokat. Minden résztvevőnek oszt egy kis húst és ad kóstolót a nagy kalácsból, a *radoštnikból*.[58] Ez a *kárpótlás*, s hazaviszik azoknak, akik nem jöhettek el.[59]

Szlovák és magyar párhuzamok

A lakodalmi kalácsok kérdéskörének vizsgálatát még teljesebbé tesszük, ha megnézzük, a magyarországi szlovák településeken milyen formájuk ismert.

Általában elfogadott, hogy az új telepesek, mégha üres kézzel érkeznek is, átviszik kultúrájuk egy részét új lakóhelyükre.[60] A hagyományos szokások körül a családi ünnepekhez — születés, házasság, halál-, valamint az esztendő évszakaihoz, ünnepeihez kapcsolódóak megmaradtak. Az ünnepi szokások területén, számtalan egyezés mutatható ki az egykori származáshely szokásaival.[61]

A Magyarországra három hullámban betelepült szlovákok származási helyét, vándorlásait jórészt ismerjük.[62] Nagyobb részük Hont, Gömör, Észak-Nógrád, Zólyom, illetve Árva, Nyitra, Szepes és Liptó megyéből települt Nógrád, Heves és Pest megyébe. Egy részük innen Békésbe vándorolt.[63] Borsod, Abaúj és Zemplén megyébe zömmel Kelet-Szlovákia területéről települtek szlovákok.[64] Nyíregyházára először Békésből költöztek, majd gömöri,

[54] Komorovský, J. 1976. 202—203.
[55] Komorovský, J. 1076. 204.
[56] Václavik, A. 1959. 477.
[57] Komorovský, J. 1976. 204.
[58] *Československá vlastivěda III.* Horváthová, E. 1975. 999.
[59] Horváthová, E. 1972. 202.
[60] Ujváry Zoltán 1974. 24.
[61] Manga János 1973. 243.
[62] Manga János 1973. 211—251.
[63] Manga János 1973. 239—242.
[64] Manga János 1973. 245.

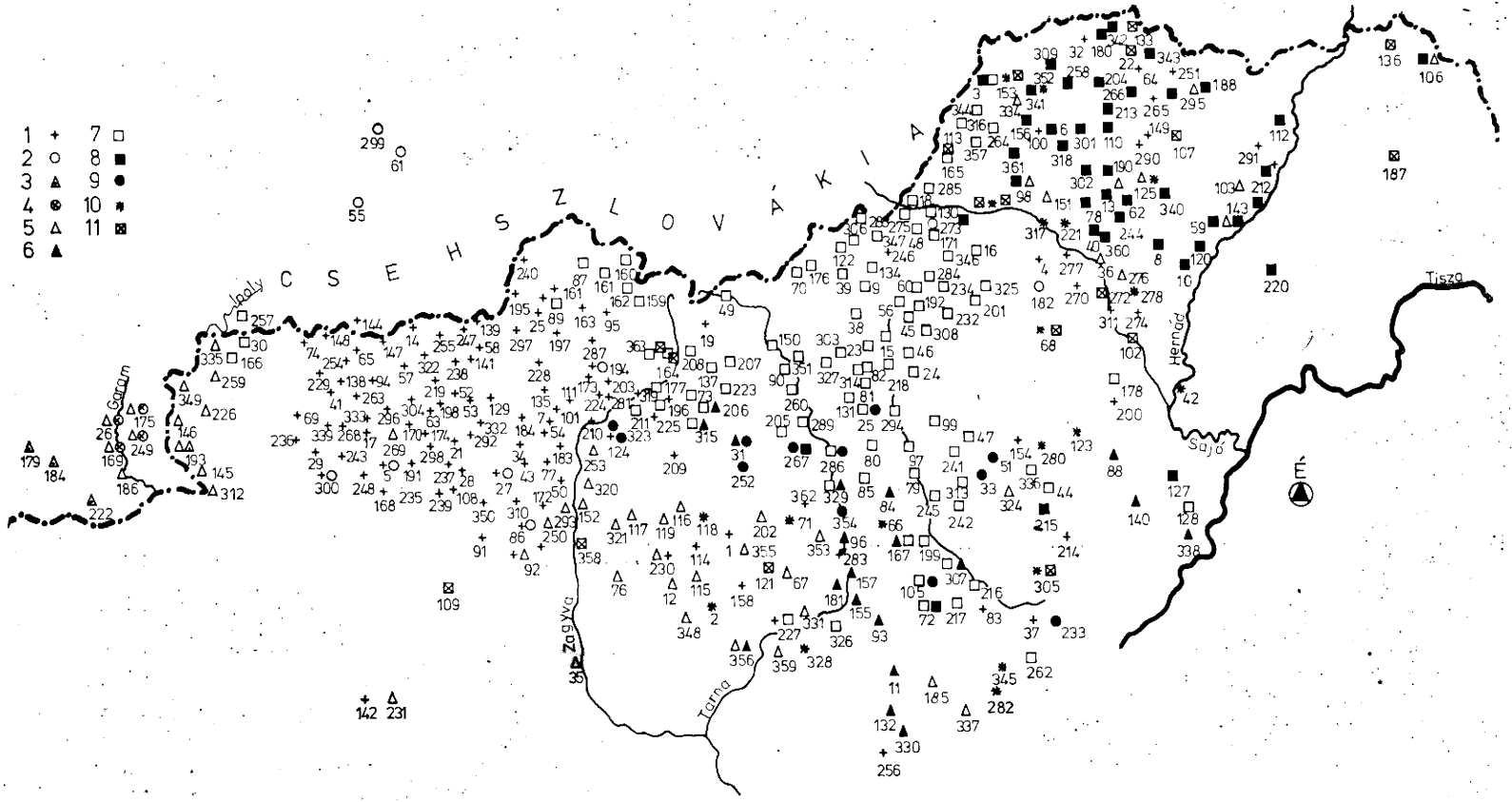

1. térkép. A lakodalmi kalács nevei Észak-Magyarországon és Dél-Szlovákiában. (Szerk.: CSIFFÁRY G.) Jelmagyarázat: 1 = örömkalács, 2 = radosztnyik vagy radosznyik, 3 = kulcsos, cifrakulcsos, 4 = menyasszony mája, 5 = menyasszonykalács, 6 = nagykalács, 7 = morványkalács, morvány, morván, 8 = nyoszolyókalács, 9 = köszöntőkalács, 10 = lagzikalács vagy lakodalmas kalács, 11 = egyéb (koszorúslány-kalács, fonottkalács, vőfélykalács, násznagykalács, kontykalács, váltókalács)

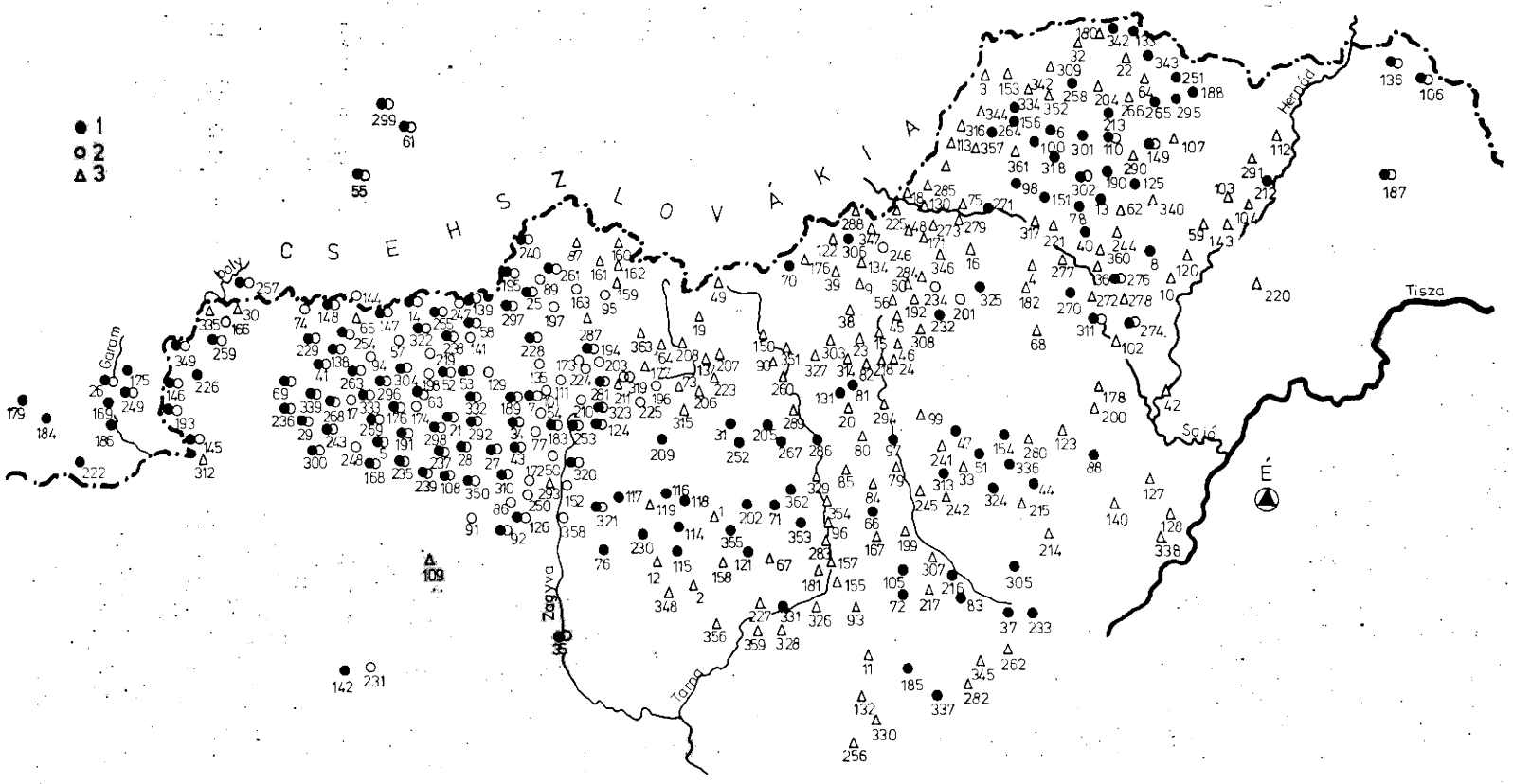

2. térkép. A lakodalmi kalács díszítése Észak-Magyarországon és Dél-Szlovákiában. (Szerk.: CSIFFÁRY G.) Jelmagyarázat: 1 = tésztából készített figurák: madár, rózsa, baba, perec; 2 = tésztával vagy papírral bevont rúd, alma, dió, mézeskalács, pattogatott kukorica lánc; 3 = díszítés nélküli

nógrádi, honti szlovákoknál toboroztak újabb telepeseket.[65] Mindegyik területről ismerünk lakodalmi leírásokat.

A mezőberényi lakodalomban a menyasszonytánc vacsora után kezdődik. Ennek egyik szünetében, egy rigmus kíséretében mutatja be a vőfély az *örömkalácsot*.[66]

Csanádalbertin a nászasszony sütötte az óriási örömkalácsot, a *radošnikot*, amit a nyoszolyólányok hoztak. 30 éve a kalács helyett kb. 100—200 tojásból sütött tortát adnak. A fiatalasszony az asztalra helyezte, s menyasszonytánc után a násznagy szétvágta. A menyasszony osztotta szét a lakodalom vendégei között.[67]

A nyíregyházi szlovákok, tirpákok körében az örömkalács eltűnését felsőbb utasítással magyarázzák.[68] Esküvő napján amikor a vőlegény elindult a menyasszonyért, a kíséretében levő koszorúslányok és asszonyok egy nagy kerek, fonott kalácsot vittek magukkal. Ezt egy hosszú rúdra erősítették, az egészet felszalagozták, *radošniknak*, örömkalácsnak nevezték. Amikor a násznagy menyasszonybúcsúztató szövegében az öt árpakenyér példázata következett, előhozták a *radošnikot*, és letették a fiatal pár elé. A kalácsot az új menyecske felkontyolásakor szelték fel.[69]

A Sátoraljaújhely környéki szlovák falvak utolsó fogása az *ifjú férj kalács (čomag)*, mely hosszúkás alakú. Ezt a násznagy szeletelte fel és szétosztotta az asszonyok között, akik hazavitték. Enélkül sosem fejeződött be a régifajta lakodalom.[70]

A nógrádi szlovák falvakban is a *radosztnyik* a lakodalmi ételek utolsó fogása.[71]

Agárdon (Ősagárd) nagy gonddal sütik és díszitik az *örömkalácsot*. Vacsora végén osztja szét a násznagy, ügyelve, hogy mindenkinek jusson. A kalács elosztása annak a jele, hogy véget ért a lakodalom.[72]

Általánosan ismert szlovák területen az is, hogy a násznagy bibliai példázatot mond a kalács szétosztása előtt (legtöbbször a 12 halról és az öt árpakenyérről).[73]

Magyar falvak közül csak Romhányban ismert.[74]

Az alföldi és zempléni szlovák falvakban, valamint a Nagytarcsán ismert örömkalács, nem olyan túldíszített, mint amit Nógrádban és Hontban készítettek. Csak szalagot, kendőt, rozmaringot tettek rá. A többi dísz, a külön készített *lakodalmi ágra, lakodalmi fára, latorecre* vagy *ratolesztyére (ratolést)* került, amit a kalács mellett vittek a lakodalmi menetben.

Csanádalbertin cserépedénybe téve helyezték a menyasszony elé, kb. 30 éve szűnt meg.[75]

Zemplén megyében a menyasszony nászasszonya készíti a *lakodalmi fát*. Egy állványba illesztett tüskés ágra diót, almát, kökényt, mézeskalácsot és más cukorkafélét akaszt, s az egészet papírdísszel veszi körbe. A lakodalmi vacsora befejezése után viszik el a vőlegényes házhoz, a fiatal házasok elé állítják. A násznagy beszéde után a menyasszony és a nászasszony a rajta levő holmikat szétosztja a vendégek között, hogy azok hazavigyék.[76]

Nagytarcsán rozmaringgal díszített almát, szaloncukrot tesznek a *latorecre*, s egy druzsba viszi a menetben.[77]

Szlovákiában általános az a forma, hogy a díszek egy része az *örömkalács* mellett vitt *lakodalmi* fára kerül. Liptóban például fenyőágat díszítettek szalagokkal, cukorral, gyümölccsel és pénzzel. A fácskának különböző formái és megnevezései ismertek, pl.: Zemplénben *lipka*, Szepesben *venec* vagy *ratolest'* stb.[78]

[65] Márkus Mihály 1943. 14.
[66] Tábori György 1973. 399.
[67] Janecsko, J. 1975. 106—108.
[68] Márkus Mihály 1943. 191. Egy, az 1780-as évek végén készült egyházi jegyzőkönyvben olvasható a *radostnik* sütés megtiltása.
[69] Márkus Mihály 1943. 191—193.
[70] Žatko, R. 1950. 186.
[71] Žatko, R. 1950. 186.
[72] Réső Ensel Sándor 1867. 2—6.
[73] Borovszky Samu é. n. Nógrád vármegye 162.; Márkus Mihály 1943. 192—193.
[74] Nyáry Albert 1906. 224—225.
[75] Janecsko, J. 1975. 106—107.
[76] Žatko, R. 1950. 187.
[77] Molnár L.—M. Hajdú M. 1974. 153.
[78] Komorovský, J. 1976. 242—244.

A szlovák környezetben levő magyar falvakban is ismert néhány változata. Zobor vidéken nyoszolyóasszony viszi a kendőkkel, szalagokkal, almával ékesített *nyoszolyófát*.[79] Az Alsó-Garam mentén nyáron zöld ágat, télen ágas-bogas fát díszítenek szalagokkal, kalácsal, almával. Ez a *kárlátófa*.[80]

A Nógrád megyéből ismert igen díszes *örömkalács* tulajdonképpen a menyasszonykalács és a lakodalmi fa kombinációja. Erre utal az is, hogy *Szandán* a középső, legnagyobb és legdíszesebb rudat *termőfának*, Nézsán *ratolesztnyének* nevezik. Nógrádsápon ezt a menyasszony kapja.

A kettő összefonódásával KOMOROVSKY már idézett munkájában is találkozunk.[81]

A *radostnik* elnevezés Szlovákiában egyéb kalácsra is vonatkozik. Keresztelőn is *radostnikot* fogyasztanak, csak ennek más a formája.[82] Ismert a gömöri szlovákoknál, valamint a tirpákok is emlékeztek a keresztelőn fogyasztott örömkalácsra.[83]

Mielőtt összegeznénk a lakodalmi kalácsok kérdésének tanulságait, tekintsük át a Magyarországon ismert hasonló formák főbb jellemzőit.

Az erdélyi lakodalmak ünnepi része a *prémes*. A menyasszony szülei vagy a nyoszolyó, illetve annak az anyja készíti. Egy kisebb fonott kalácsba szúrják az ágat, amit zsírban kisütött tésztával csavarnak be, illetve gömbölyű tésztával és kevés papírrózsával díszítenek.[84] Ünnepélyesen viszik a menyasszonyos háztól a vőlegényes házig. Lakodalom előtt vagy után teszik az ifjú pár elé, s a vőfély vagy násznagy mutatja be rigmus kíséretében. Ők is kínálják a menyasszonytánc vagy kontyolás után. Minden vendégnek kötelessége, hogy ebből fogyasszon. Az 1930-as évek végétől a torta vette át a szerepét.[85]

A bukovinai székelyeknél, ahol nagyobb gazda vállalta a násznagy szerepét, *násznagykalácsot* sütöttek. Egy közel 60—70 cm átmérőjű deszkára 6 gyertyaszerű rudat erősítettek. Legalulra tettek egy nagy kalácsot, a botokra kürtős kalácsot. A díszítése gyümölcs, mézeskalács, mézespálinka, szászfűkoszorú, virág. Egy erős legény vitte a fején a lakodalmas házig. Az éjféli asztalnál vágták föl, s szétosztották minden vendégnek kóstolásképpen.[86]

A Balaton mellékén a lakodalmi fára való süteményt szabad tűzön sütötték, bojtorján vagy bürökágra csavarva.[87]

Zala megyében (Patró) egy keményfa tönkbe (nem kalácsba!) helyezték a hat elágazásból álló gallyat. Zsírban sült tésztafűzérrel, krepp-papírral, művirággal díszítették. A nyoszolyóasszony készítette el a menyasszonyos és vőlegényes háznál is. A menyasszony mellé helyezték a kocsira, amikor a vőlegényes házhoz vitték. Esküvő utáni reggelen a násznagy osztotta szét azoknak, akik kértek belőle, vagy a gyerekeknek. Az első világháború óta nem készítik.[88]

[79] MANGA János 1940. 258.
[80] NOVÁK József 1913. 44.
[81] KOMOROVSKÝ, J. 1976. 202.
[82] KOMOROVSKÝ, J. 1976. 203.
[83] MÁRKUS Mihály 1943. 168.
[84] VISKI Károly é. n. 350—351.
[85] MOLNÁR István 1958. 29—43.
[86] SEBESTYÉN Ádám 1972. 182—183.
[87] VISKI Károly é. n. 351.
[88] H. KERECSÉNYI Edit 1959. 130—135.

Összegezés

A szakirodalomban *palócnak* tartott területen[89] mindenütt ismert egy *azonos funkciójú kalács*, amit a menyasszony keresztanyja készít, a menyasszony meghívottai visznek ünnepélyes menetben a vőlegényes házhoz, s a menyasszony elé helyezik. A lakodalom végén, a menyasszony felkontyolása után osztják szét. Ezzel *köszöntik be* az új asszonyt. Minden vendég kap belőle egy szeletet. *Formája, mérete, díszítése különböző:* a Zagyvától keletre igen változatos terminológiájú, közel 6—8 kg-os, dísztelen vagy kis tésztafigurával (madár, rózsa, csillag, perec, apró fonások, fentő) díszített. A Zagyvától nyugatra igen nagy méretű, 15—20 kg-os, tésztával vagy színes papírral becsavart rudakkal, zászlókkal, szalagokkal, almával, dióval, pattogatott kukorica- és csipkelánccal, mézeskaláccsal, gyertyával, menyasszony és vőlegényfigurával díszített. A palóc centrumnak tartott területeken[90] az előző változat ismert, zömmel *morvány, morványkalács* terminológiával. Csak az Ipoly mentén találkozunk a díszes, nagyméretű *örömkaláccsal.*

Ez eredetét tekintve azonos tőről fakad az erdélyi lakodalmi *prémessel*, a zalai *ajándékfával*, a bukovinai székely násznagykaláccsal stb. A népszokásokban életet, termékenységet jelképező, feldíszített faág az életfa, a lakodalmi szokásokban összefonódott a lakodalmi kaláccsal,[91] annak díszévé vált. Helyenként nevében is megőrizte jelentését (pl. Nézsa: *termőfa*, a kalácsra helyezett legdíszesebb ág neve).

Ez a nagyméretű, díszes kalács hiányzik a szakirodalomban „palóc centrumnak" tartott területről, nem palóc sajátosság. Ezt látszik igazolni az is, hogy nem ismert a palóc kirajzásnak tartott falvakban,[92] valamint a palóc hatásnak közvetlenül kitett Jászságban.[93] *Elterjedése a nyugati palóc területeken közvetlenül összefügg a szomszédos szlovák területek hasonló lakodalmi kalácsaival.* Ezt támasztja alá az is, hogy a kalácsokhoz kapcsolódó néhány szokáselem párhuzamait a szlovák, illetve a magyarországi szlovák falvak lakodalmi szokásaiban találjuk meg.

Ezek a következők: a készítő személye mindig a menyasszony keresztanyja; rendkívül zsúfolt, feltűnő, tarka díszek, a díszítőelemek halmozása (alma, dió, papír- pattogatott kukorica-, csipkelánc, zászlók, szalagok, mézeskalács stb.); a kalácsra ajándékokat (kendő, főkötő stb.) is helyeztek a lakodalom tisztségviselőinek, valamint a menyasszony apósának, anyósának; a díszek közül nem hiányzik a gyertya, amit meggyújtottak, mikor vitték; a díszítőelemek között a kalácsból készült madár, virág mellett mindig szerepel ember figura is (menyasszony-vőlegény vagy baba); a kalácsot a násznagy bibliai idézettel osztja szét: az öt árpakenyér és a két hal szaporításának csodájával valószínű azért, hogy az örömkalácsból is kapott minden jelenlevő.[94]

[89] A terület határai megvonásának problémájára itt nem térek ki. Összefoglalja: MANGA János 1979. 5—34.

[90] MANGA János 1979. 31. A Mátra—Bükk északi oldala, és a Karancsvidék.

[91] *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 1977. 666.

[92] PFK, BARNA Gábor 1974. 73—87. A hajnaltűz nyomait még emlékezetben megtalálja.

[93] *Szolnok megye Néprajzi Atlasza* 1974. I. 1. 306—309.

[94] *Biblia* 1896. Új testamentum Máté evangéliuma XIV. 19. XV. 20., Márk evangéliuma VI. 52.

A palóc centrum fő lakodalmi kalácsa tehát a dísztelen vagy kis tésztafigurával díszített *morvány*. A nagyméretű, díszes *örömkalács* több jellemző vonása a nyugati palóc területeken a szomszédos szlovák vidékekre is kiterjedő nagyobb elterjedési körzetbe illeszkedik be.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc
1955 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai.* Ethnographia LXVI. 345—408.
1968 *A palóc kutatás szervezeti és módszertani kérdései.* Palóc kutatás I. Módszerek és feladatok 9—14. Eger

BARNA Gábor
1974 *Jász és palóc lakodalmi szokások összehasonlítása.* Studium V. 73—86. Debrecen

BÉRES Erzsébet
1971 *Lakodalom 1910-ben Sajókeresztúrban.* In: Népi hagyományok Borsodban. (Szerk. BARTHA László.) Miskolc

Biblia
1896 Fordította: KÁROLI Gáspár. Budapest

BOROVSZKY Samu (szerk.)
é. n. *Esztergom vármegye.* Budapest
é. n. *Heves vármegye.* Budapest
é. n. *Hont vármegye.* Budapest
é. n. *Nógrád vármegye.* Budapest
é. n. *Zemplén vármegye.* Budapest

Československá vlastivěda
1968 III. Lidova Kultura Praha

Cs. SCHWALM Edit—UJVÁRY Zoltán
1979 *Kérdőív a népi táplálkozás kutatásához.* Eger

FEGLOVÁ, V.
1979 *Funkcie tradičných prokov v súčasnom svadobnom obradovom systéme v Sebeschleboch.* Slovenský Národopis 2. 287—292.

GÖNYEY Sándor
1933 *Váltókakas és váltókalács a palóc lakodalomban.* Ethnographia XLIV. 70.

GYÜRE Lajos
1969 *Kisgyarmati lakodalom.* Irodalmi Szemle

HORVÁTHOVÁ, E.
1972 *Das volkstümliche Brauchtum.* In: BEDNARIK, R. (red.): Die Slowakische Volkskultur. 185—229. Bratislava
1974 *K svadobným zbykom troch Hontianskych obci.* Slovenský Národopis 22. 2. 301—326.
1975 *Zvykoslovie a povery.* In: FILOVÁ, B.—MJARTAN, J. (red.): Slovensko. Lúd. II. časť. Bratislava. 985—1031.

IKVAI Nándor
1977 *Az Ipoly menti falvak néprajzi képe.* In: IKVAI Nándor (red.): A Börzsöny néprajza. Studia Comitatensia 5. 627—646. Szentendre

ISTVÁNFFY Gyula
1894 *Mátraalji palóc lakodalom.* Ethnographia V. 38—51.

JANECSKO, J.
1975 *Slovenské svadobné zvyky v Čanádalberte* (Szlovák lakodalmi szokások Csanádalbertin). In: Národopis Slovákov v Madarsku. 89—117. Budapest

KERECSÉNYI Edit
1959 *A pátrói „ajándékja"* (Zala m.). Néprajzi Közlemények IV. 1—2. 130—135.

KISBÁN Eszter
1968 *Táplálkozás.* In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palóc kutatás I. Módszerek és feladatok. 95—103. Eger

KOMOROVSKÝ, J.
1976 *Tradicná svadba u Slovanov.* Bratislava

KRUPA András
1976 *Magyar—szlovák kölcsönhatások békési hiedelemmondákban.* A Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. 143—156.

MÁDAI Gyula
1966 *Lakodalmi szokások Diósgyőrben 1910—1930 között.* In: BODGÁL Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. 324—338. Miskolc
Magyarország Helységnévtára
1913 Budapest
1937 Budapest
Magyar Néprajzi Lexikon I.
1977 Budapest
MANGA János
1940 *Zoborvidéki lakodalom.* Néprajzi Értesítő XXXII. 250—272.
1942 *Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz.* Néprajzi Értesítő XXXIV. 173—202.
1957—1958 *Die Hochzeitsbräuchen der Palozen und ihre slowakischen Analogien.* Acta Ethnographica 149—218.
1973 *Magyarországi szlovákok.* Népi kultúra-népi társadalom VII. 211—251.
1979 *Palócföld.* Budapest
MÁRKUS Mihály
1941 *A bokortanyák népe.* Budapest
1976 *Szlovák—magyar interetnikus néprajzi kutatások.* A Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. 135—143.
MOLNÁR István
1958 *A székely lakodalom jelképes süteménye: a prémes. Adatok az életfa elterjedéséhez.* Néprajzi Közlemények III. évf. 4. 29—43.
MOLNÁR L.—HAJDÚ, M. M.
1974 *Nagytarcsa.* Pest megyei múzeumi füzetek VII.
NOVÁK József
1913 *Adatok Bény község néprajzához.* Néprajzi Értesítő XIX. 32—68.
NYÁRY Albert
1906 *Palóc lakodalom.* Néprajzi Értesítő VII. 218—232.
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1976 *Egy népi teherhordóeszköz magyarországi elterjedésének tanulságai* (Hátitarisznya a palócoknál a 19—20. században). Az Egri Múzeum Évkönyve XIV. 177—204.
PALOTAY Gertrúd
1929 *Lakodalmi szokások Boldogon.* Néprajzi Értesítő XXI. 113—114.
PINTÉR Sándor
1891 *A palócok születése, házassága és halálozása.* Ethnographia II. 97—109.
REGULY Antal palóc jegyzetei, 1857.
1975 Sajtó alá rendezte: SELMECZI KOVÁCS Attila. Eger
RÉSŐ ENSEL Sándor
1867 *Magyarországi népszokások.* Pest
SCHWALM Edit
1973—74 *Az ünnepi és köznapi táplálkozás változásai két hevesi faluban.* Az Egri Múzeum Évkönyve XI—XII. 309—324.
1975 *Adatok Visonta népi táplálkozásához.* In: BAKÓ Ferenc (red.): Fejezetek Visonta történetéből. 85—103. Eger
SEBESTYÉN Ádám
1972 *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Mádéfalvától napjainkig.* Szekszárd
SERGŐ Erzsébet
1964 *Rákospalota népi táplálkozása.* Néprajzi Közlemények IX. 1. 190—256.
SIMON Béla
1966 *Az emődi lakodalom régen és napjainkban.* In: BODGÁL Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. 338—344. Miskolc
SZIKORA András
1978 *Nyoszolyókalács Monokon.* Honismeret 4. 69—70.
Szolnok megye Néprajzi Atlasza I-1.; I-2.
1974 Szolnok
SZTANCSEK József
1904 *Tót lakodalmi szokások.* Ethnographia XV. 210—215.
TÁBORI György
1973 *A mezőberényi szlovák lakodalom.* In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Mezőberény története. II. 391—401. Mezőberény

TÁTRAI Zsuzsa
1980 *A lakodalmi szokások változása.* In: Nógrádsipek. 359—423. Budapest
UJVÁRY ZOLTÁN
1974 *A nemzetiségi hagyomány változásának vizsgálata.* Békési Élet 1. 121—127.
VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 *Falum Galgamácsa.* Studia Comitatensia 4. Szentendre
VÁCLAVIK, A.
1959 *Výroční obyčeje a lidové uměni.* Praha
VISKI Károly
é. n. *A hagyomány tárgyai.* A Magyarság Néprajza II. 345—382. Budapest
ŽATKO, R.
1950 *Svadba u Slovákov v Madarsku.* Narodopisný Sbornik IX. 172. Bratislava

FÜGGELÉK

Helység- és forrásjegyzék a két térképhez

Megyék rövidítése: B = Borsod-Abaúj-Zemplén megye, H = Heves megye, N = Nógrád megye, P = Pest megye.
Források rövidítése: ENA = Egri Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára, PFK = Palóc kutatás—felderítő kérdőív, S. gy. = a szerző saját gyűjtése terepen.

1. Abasár, H, PFK
2. Adács, H, PFK
3. Aggtelek, B, PFK
4. Alacska, B, PFK
5. Alsópetény, N, PFK
6. Alsótelekes, B, PFK
7. Alsótold, N, PFK
8. Alsóvadász, B, PFK
9. Arló, B, PFK
10. Aszaló, B, PFK
11. Átány, H, PFK
12. Atkár, H, PFK
13. Balajt, B, PFK
14. Balassagyarmat, N, PFK
15. Balaton, H, PFK
16. Bánhorváti, B, PFK
17. Bánk, N, PFK
18. Bánréve, B, PFK
19. Bárna, N, PFK
20. Bátor, H, ENA 1038—69.
21. Becske, N, PFK
22. Becskeháza, B, PFK
23. Bekölce, H, PFK
24. Bélapátfalva, H, PFK s. gy. 1970
25. Benczurfalva, N, PFK
26. Bény (Bina), s. gy. 1974. NOVÁK J. 1913.
27. Bér, N, PFK
28. Bercel, N, PFK
29. Berkenye, N, PFK
30. Bernecebaráti, P, IKVAI N. 1977.
31. Bodony, H, PFK
32. Bódvaszilas, B, PFK
33. Bogács, B, PFK
34. Bokor, N, PFK
35. Boldog, H, PFK—ENA 1864—75 — s. gy. 1972. — PALOTAY G. 1929.
36. Boldva, B, PFK
37. Borsodivánka, B, PFK
38. Borsodnádasd, B, PFK
39. Borsodszentgyörgy, B, PFK
40. Borsodszirák, B, PFK
41. Borsosberény, N, PFK
42. Bőcs, B, PFK
43. Buják, N, PFK
44. Bükkábrány, B, PFK
45. Bükkmogyorósd, B, PFK
46. Bükkszentmárton, H, PFK — s. gy. 1978.
47. Bükkzsérc, B, PFK
48. Center, B, PFK
49. Cered, N, PFK
50. Csécse, N, PFK
51. Cserépváralja, B, PFK
52. Cserháthaláp, N, PFK
53. Cserhátsurány, N, PFK
54. Cserhátszentiván, N, PFK
55. Cseri (Čerovo), HORVÁTHOVÁ, E. 1974.
56. Csernely, B, PFK
57. Csesztve, N, PFK
58. Csitár, N, PFK
59. Csobád, B, PFK
60. Csokvaomány, B, PFK
61. Dacsolám (Dačov Lom), HORVÁTHOVÁ, E. 1974.
62. Damak, B, PFK
63. Debercsény, N, PFK
64. Debréte, B, PFK
65. Dejtár, N, PFK
66. Demjén, H, PFK
67. Detk, H, PFK
68. Diósgyőr, B, PFK
69. Diósjenő, N, PFK
70. Domaháza, B, PFK
71. Domoszló, H, PFK
72. Dormánd, H, PFK

73. Dorogháza, N, PFK
74. Drégelypalánk, N, PFK
75. Dubicsány, B, PFK
76. Ecséd, H, PFK
77. Ecseg, N, PFK
78. Edelény, B, PFK
79. Eger, H, PFK
80. Egerbakta, H, PFK
81. Egerbocs, H, s. gy. 1970.
82. Egercsehi, H, PFK
83. Egerfarmos, H, PFK
84. Egerszalók, H, PFK
85. Egerszólát, H, PFK
86. Egyházasdengeleg, N, PFK
87. Egyházasgerge, N, PFK
88. Emőd, B, Simon B. 1971.
89. Endrefalva, N, PFK
90. Erdőkövesd, H, PFK
91. Erdőkürt, N, PFK
92. Erdőtarcsa, N, PFK
93. Erdőtelek, H, PFK
94. Érsekvadkert, N, PFK
95. Etes, N, PFK
96. Feldebrő, H, PFK
97. Felnémet, H, PFK
98. Felsőnyárád, B, PFK
99. Felsőtárkány, H, Bakó F. 1955.
100. Felsőtelekes, B, PFK
101. Felsőtold, N, PFK
102. Felsőzsolca, B, PFK
103. Forró, B, PFK
104. Függöd, B, PFK
105. Füzesabony, H, PFK
106. Füzérkajata, B, PFK
107. Gadna, B, PFK
108. Galgaguta, N, PFK
109. Galgamácsa, P, Vankóné D. J. 1976.
110. Galvács, B, PFK
111. Garáb, N, PFK
112. Garadna, B, PFK
113. Gömörszőllős, B, PFK
114. Gyöngyös, H, PFK
115. Gyöngyöshalász, H, PFK
116. Gyöngyösoroszi, H, PFK
117. Gyöngyöspata, H, PFK
118. Gyöngyössolymos, H, PFK
119. Gyöngyöstarján, H, PFK
120. Halmaj, B, PFK
121. Halmajugra, H, PFK
122. Hangony, B, PFK
123. Harsány, B, PFK
124. Hasznos, N, PFK
125. Hegymeg, B, PFK
126. Héhalom, N, PFK
127. Hejőbába, B, PFK
128. Hejőkürt, B, PFK
129. Herencsény, N, PFK
130. Hét, B, PFK
131. Hevesaranyos, H, s. gy. 1970.
132. Hevesvezekény, H, PFK
133. Hídvégardó, B, PFK
134. Hódoscsépány, B, PFK
135. Hollókő, N, PFK
136. Hollóháza, B, Žatko, R. 1950.
137. Homokterenye, N, PFK
138. Horpács, N, PFK
139. Hugyag, N, PFK
140. Igrici, B, PFK
141. Iliny, N, PFK
142. Rákospalota, P, Sergő E. 1964.
143. Inánc, B, PFK
144. Ipolybalog (Balog nad Iplom), Manga J. 1942.
145. Ipolydamásd, P, Ikvai N. 1977.
146. Ipolytölgyes, P, Ikvai N. 1977.
147. Ipolyszög, N, PFK
148. Ipolyvece, N, PFK
149. Irota, B, PFK
150. Istenmezeje, H, PFK
151. Izsófalva, B, PFK
152. Jobbágyi, N, PFK
153. Jósvafő, B, PFK
154. Kács, B, PFK
155. Kál, H, PFK
156. Kánó, B, PFK
157. Kápolna, H, PFK
158. Karácsond, H, PFK
159. Karancsalja, N, PFK
160. Karancsberény, N, PFK
161. Karancskeszi, N, PFK
162. Karancslapujtő, N, PFK
163. Karancság, N, PFK
164. Kazár, N, PFK — Gönyey S. 1933.
165. Kelemér, B, PFK
166. Kemence, P, Ikvai N. 1977.
167. Kerecsend, H, PFK
168. Keszeg, N, PFK
169. Kéménd (Kamenín), s. gy. 1974. — Manga J. 1942.
170. Kétbodony, N, PFK
171. Királd, B, PFK
172. Kisbágyon, N, PFK
173. Kisbárkány, N, PFK
174. Kisecset, N, PFK
175. Kisgyarmat (Sikenicka), s. gy. 1974. — Gyüre L.
176. Kissikátor, B, PFK
177. Kisterenye, N, PFK
178. Kistokaj, B, PFK
179. Kisújfalu (Nová Vieska), s. gy. 1974.
180. Komjáti, B, PFK
181. Kompolt, H, PFK
182. Kondó, B, PFK
183. Kozárd, N, PFK
184. Köbölkút (Gbelce), s. gy. 1974.
185. Kömlő, H, PFK
186. Kőhídgyarmat (Kameny Most) s. gy. 1974.
187. Háromhuta (Középhuta 1952), B, Žatko, R. 1950.
188. Krasznokvajda, B, PFK
189. Kutasó, N, PFK
190. Ládbesenyő, B, PFK
191. Legénd, N, PFK
192. Lénárddaróc, B, PFK
193. Letkés, P, Ikvai N. 1977.

194. Lucfalva, N, Žatko, R. 1950. — PFK
195. Ludányhalászi, N, PFK
196. Maconka, N, PFK
197. Magyargéc, N, PFK
198. Magyarnándor, N, PFK
199. Maklár, H, PFK
200. Mályi, B, PFK
201. Mályinka, B, PFK
202. Markaz, H, PFK
203. Márkháza, N, PFK
204. Mártonyi, B, PFK
205. Mátraderecske, H, PFK
206. Mátramindszent, N, PFK
207. Mátranovák, N, PFK
208. Mátraszele, N, PFK
209. Mátraszentimre, H, ENA 197—68 — Bakó Ferenc gyűjtése
210. Mátraszőllős, N, PFK
211. Mátraverebély, N, PFK
212. Méra, B, PFK
213. Meszes, B, PFK
214. Mezőnagymihály, B, PFK
215. Mezőnyárád, B, PFK
216. Mezőszemere, H, ENA 262—68 — Tuza F. 1971 — PFK
217. Mezőtárkány, H, PFK
218. Mikófalva, H, s. gy. 1972. — PFK
219. Mohora, N, PFK
220. Monok, B, Szikora A. 1978.
221. Mucsony, B, PFK
222. Muzsla (Mužla), s. gy. 1974.
223. Nádújfalu, N, PFK
224. Nagybárkány, N, PFK
225. Nagybátony, N, PFK
226. Nagybörzsöny, P, Ikvai N. 1977.
227. Nagyfüged, H, PFK
228. Nagylóc, N, PFK
229. Nagyoroszi, N, PFK
230. Nagyréde, H, PFK — s. gy. 1974.
231. Nagytarcsa, P, Molnár L.—M. Hajdú M. 1974.
232. Nagyvisnyó, H, PFK
233. Négyes, B, PFK
234. Nekézseny, B, PFK
235. Nézsa, N, PFK
236. Nógrád, N, PFK
237. Nógrádkövesd, N, PFK
238. Nógrádmarcal, N, PFK
239. Nógrádsáp, N, PFK
240. Nógrádszakáll, N, PFK
241. Noszvaj, H, PFK
242. Novaj, H, PFK
243. Nőtincs, N, PFK
244. Nyomár, B, PFK
245. Ostoros, H, PFK
246. Ózd, B, PFK
247. Őrhalom, N, PFK
248. Ősagárd, N, PFK — Réső Ensel S. 1867.
249. Páld (Pavlová), s. gy. 1974.
250. Palotás, N, PFK
251. Pamlény, B, PFK
252. Parád, H, PFK
253. Pásztó, N, PFK
254. Patak, N, PFK
255. Patvarc, N, PFK
256. Pély, H, PFK
257. Pereszlény (Preslany nad Ipľom), Manga J. 1942.
258. Perkupa, B, PFK
259. Perőcsény, P, Ikvai N. 1977.
260. Pétervására, H, PFK — s. gy. 1978.
261. Piliny, N, Nyáry A. 1906.
262. Poroszló, H, PFK
263. Pusztaberki, N, PFK
264. Ragály, B, PFK
265. Rakaca, B, PFK
266. Rakacaszend, B, PFK
267. Recsk, H, s. gy. 1979.
268. Rétság, N, PFK
269. Romhány, N, PFK
270. Sajóbábony, B, PFK
271. Sajógalgóc, B, PFK
272. Sajókeresztúr, B, Béres E. 1971.
273. Sajónémeti, B, PFK
274. Sajópálfalva, B, Žatko, R. 1950.
275. Sajópüspöki, B, PFK
276. Sajósenye, B, PFK
277. Sajószentpéter, B, PFK
278. Sajóvámos, B, PFK
279. Sajóvelezd, B, PFK
280. Sály, B, PFK
281. Sámsonháza, N, PFK
282. Sarud, H, PFK
283. Aldebrő, H, PFK
284. Sáta, B, PFK
285. Serényfalva, B, PFK
286. Sirok, H, ENA 1620—73. — s. gy. 1972. — PFK
287. Sóshartyán, N, PFK
288. Susa, B, PFK
289. Szajla, H, PFK
290. Szakácsi, B, PFK
291. Szalaszend, B, PFK
292. Szanda, N, PFK
293. Szarvasgede, N, PFK
294. Szarvaskő, H, PFK
295. Szászfa, B, PFK
296. Szátok, N, PFK
297. Szécsény, N, PFK
298. Szécsényke, N, PFK
299. Szénavár (Šenohrad) Horváthová, E. 1974.
300. Szendehely, N, PFK
301. Szendrő, B, PFK
302. Szendrőlád, B, PFK
303. Szentdomonkos, H—PFK
304. Szente, N, PFK
305. Szentistván, B, PFK
306. Szentsimon, B, PFK
307. Szihalom, H, PFK
308. Szilvásvárad, H, s. gy. 1979. — PFK
309. Szin, B, PFK
310. Szirák, N, PFK
311. Szirmabesenyő, B, Žatko, R. 1950. — PFK

312. Szob, P, Ikvai N. 1977.
313. Szomolya, B, PFK
314. Szúcs, H, PFK
315. Szuha, N, PFK
316. Szuhafő, B, PFK
317. Szuhakálló, B, PFK
318. Szuhogy, B, PFK
319. Szupatak, N, PFK
320. Szurdokpüspöki, N, PFK
321. Szücsi, H, PFK
322. Szügy, N, PFK
323. Tar, N, PFK
324. Tard, B, PFK
325. Tardona, B, PFK
326. Tarnabod, H, PFK
327. Tarnalelesz, H, s. gy. 1979. — PFK
328. Tarnaméra, H, PFK
329. Tarnaszentmária, H, PFK
330. Tarnaszentmiklós, H, PFK
331. Tarnazsadány, H, PFK
332. Terény, N, PFK
333. Tereske, N, PFK
334. Teresztenye, B, PFK
335. Tésa, P, Ikvai N. 1977.
336. Tibolddaróc, B, PFK
337. Tiszanána, H, PFK
338. Tiszatarján, B, PFK
339. Tolmács, N, PFK
340. Tomor, B, PFK
341. Tornakápolna, B, PFK
342. Tornanádaska, B, PFK
343. Tornaszentjakab, B, PFK
344. Trizs, B, PFK
345. Újlőrincfalva, H, PFK
346. Uppony, B, PFK
347. Uraj, B, PFK
348. Vámosgyörk, H, PFK
349. Vámosmikola, P, Ikvai N. 1977.
350. Vanyarc, N, PFK
351. Váraszó, H, PFK
352. Varbóc, B, PFK
353. Vécs, H, PFK
354. Verpelét, H, PFK
355. Visonta, H, Schwalm E. 1974.
356. Visznek, H, PFK
357. Zádorfalva, B, PFK
358. Zagyvaszántó, H, PFK
359. Zaránk, H, PFK
360. Ziliz, B, PFK
361. Zubogy, B, PFK
362. Kisnána, H, s. gy. 1979.
363. Vizslás, N, Gönyey S. 1933.

Edit Cs. Schwalm

DER HOCHZEITSKUCHEN DER PALÓCEN

(Auszug)

In der Fachliteratur wird die Volksgruppen-Bezeichnung *palóc* in zweierlei Sinn gebraucht: im weiteren Sinne zählt man hieher einen großen Teil der nördlichen ungarischen Volksgruppen, im engeren Sinne jedoch nur die im nördlichen Vorfeld der Mátra und Bükk Gebirge und in der Gegend des Karancs lebenden Ungarn. In der im weiteren Sinne genommenen Gegend, ja sogar in den benachbarten Gebieten ist ein Kuchen ein wichtiges Element der Hochzeitsbräuche, den die Taufpatin der Braut anfertigt, der in feierlichem Zuge zum Hause des Bräutigams gebracht und zu Ende der Hochzeitsfeier, wenn die Braut als Frau gekleidet als „neue Frau" vorgestellt wird, unter den Gästen verteilt wird.

Auf Grund ihrer ausgedehnten Feldarbeit und Datensammlung durch Fragebogen prüft die Verfasserin die Verbreitung, die formellen, größenmäßigen und verzierungsmäßigen Varianten dieses Kuchens. Der Hauptunterschied ist in der Verbreitung des verzierten und des unverzierten Hochzeitskuchens *(Karte 2.)*. Östlich vom Flusse Zagyva sind die Kuchen größer, als die im allgemeinen bekannten Zopfkuchen, sie wiegen ungefähr 6 bis 8 kg und sind nicht oder nur mit kleinen Figuren aus Teig verziert (Vögel, Rosen, Sterne, zopfartige Verzierung usw.). Westlich der Zagyva, in einem Block entlang den unteren Garam, sowie im nördlichen Teile der Komitate Nógrád und Pest sind die Kuchen sehr groß und wiegen bis zu 15—20 Kilogramm. Man besteckt sie mit Stäbchen und Fahnen und verziert sie mit buntem Papier, Bändern, Äpfeln und Nüssen, gerösteten Maiskörnern, Marzipan, Kerzen und den Figuren des Bräutigams und der Braut *(Abbildungen 1—7.)*. In der als zentrales Palócengebiet bekannten Gegend ist ein einfacherer Kuchen bekannt *(Abbildung 8.)*.

Die Benennung des Hochzeitkuchens ist sehr verschieden, die Verbreitung der Namen zeigt die *Karte 1.* dieser Studie.

Der mit Stäbchen geschmückte, große Hochzeitskuchen kann mit dem bei einzelnen ungarischen Gruppen in Siebenbürgen, den Ungarn in der Bukowina, als auch mit dem im südwestungarischen Komitat Zala bekannten, zur Hochzeitsfeier gehörigen mit Teig, Äpfeln usw. verzierten Geschenkbaum verglichen werden. Man kann an den

das Leben und die Fruchtbarkeit symbolisierenden Baumzweig, den „Lebensbaum" denken, der bei den Palócen zur Zierde des Hochzeitskuchens wurde. Darauf weist stellenweise auch die Terminologie hin. So heißt in der Gemeinde Nézsa zum Beispiel der verzierteste Zweig am Kuchen „Frucht bringender Zweig".

Dieser große, verzierte Kuchen kommt im eigentlichen *palóc* Gebiet nicht vor. Er kommt auch in den Gemeinden nicht vor, in die im 18. Jahrhundert von hier Ansiedler gingen und auch nicht in Jászság, das mit den Palócen in der Gegend der Mátra in Verbindung stand. Die Verbreitung des verzierten Kuchens in den westlichen Gegenden hängt geographisch und wahrscheinlich auch historisch mit ähnlichen slowakischen Erscheinungen zusammen. Parallelen zu manchen mit den Kuchen verbundenen Brauchelementen findet man auch im slowakischen Brauchtumsmaterial. Es sind folgende: der Kuchen wird immer von der Taufpatin der Braut angefertigt. Die Verzierung des Kuchens ist sehr überladen, bunt, auffällig und die Verzierungselemente sind gehäuft. Auf den Kuchen werden Geschenke, wie Tücher, Hauben usw. für die bei der Hochzeit eine Rolle spielenden Personen, sowie für den Schwiegervater und die Schwiegermutter der Braut getan. Auf dem Kuchen ist immer eine Kerze, die angezündet wird, wenn dieser in das Haus des Bräutigams getragen wird. Auch unter den Slowaken kommen aus Kuchenteig geformte Figuren, Vögel, Blumen und Menschenfiguren vor: die Braut, der Bräutigam und ein Kleinkind. Der Kuchen wird mit einem Zitat aus der Bibel verteilt: er erinnert an die wunderbare Vermehrung der fünf Gerstenbrote und der zwei Fische, wahrscheinlich weil vom Hochzeitskuchen jeder Anwesende bekommt.

Für das im eigentlichen Sinne genommene *palóc*-Gebiet ist also der ganz ungeschmückte oder nur mit kleinen Teigfiguren geschmückte Kuchen charakteristisch. Der große, reich geschmückte „Freudenkuchen" findet sich nur in den westlicher gelegenen Gegenden.

Lukács László

Húsvéti korbácsolás

GUNDA Béla a közép-európai és a balkáni népek körében végzett félévszázados kutatásai során több alkalommal foglalkozott a nyugati szláv népi műveltség különböző kérdéseivel.[1] 1955-ös csehszlovákiai kutatóútjáról készített beszámolójában a morva-vlachok húsvéti korbácsolásáról is megemlékezett: „Húsvét hétfőjén a legények ‚megkenik' a leányokat, ami abból áll, hogy vesszőből font korbáccsal csapkodják őket. Ezért piros tojást, kalácsot, pálinkát kapnak . . . A korbácsolást húsvét keddjén a leányok visszaadták: megvesszőzték a fiúkat, hogy 'el ne tetvesedjenek'."[2] GUNDA Béla morva-vlach földi gyűjtéséhez kapcsolódva a néprajzi irodalmunkban eddig kevéssé ismert húsvéti korbácsolás szokását mutatom be.[3] Tanulmányomat a szokáseszköz, a szokáscselekmény, a rituális szövegek leírásával kezdem, majd, a húsvéti korbácsolás közép-európai elterjedési területének körülhatárolása után, a hozzákapcsolódó történeti kérdésekkel zárom.

A szokás leírása

A tavaszi népszokások között jól elkülöníthető a húsvéti korbácsolás, amely Magyarországon Észak-Dunántúl (Komárom, Pest, Veszprém és Fejér megyék) szlovák telepítésű falvaiban ma is él *(1. kép)*. Legfontosabb kelléke a fűzfavesszőből font korbács *(siba)*, amely formailag teljesen azonos az aprószenteki korbáccsal. Leggyakrabban a 8 szál vesszőből kötött *négyszegletes sibát* vagy a 9 szálból készült *kígyóhátú sibát* használják *(2. kép)*. Tordason (Fejér m.) a 4, 6, 8 és 9 szálból font sibákat ismerik. A székesfehérvári István király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára Tordason megfonattam valamennyi korbácsformát *(3. kép)*. A legvékonyabb 4 szál fűzfavesszőből készül. Ez *négyszegletes*, de a felületét durvának tartják, ezért ritkán, legfeljebb kisfiú számára készítik. A 6 szálból készült korbács egyik oldala domború, másik lapos. A 8 szálból font *négyszegletes sibát* tartják a legszebbnek, ezt kötik leggyakrabban. 9 szálból a *gömbölyű* vagy *kígyóhátú* siba készül, amelynél a középen futó *vezérszál* köré 8 vesszőt fonnak. Korbácsfonás előtt egy szál vessző vastagabb végét késsel bevágják, majd a hüvelykujj körmével végighasítják. A kés élével kikaparják a kettéhasított vessző belsejét, hogy hajlékonyabb legyen. Ezután összeválogatják a fonáshoz megfelelő vesszőket. Felső,

[1] GUNDA Béla 1943.; 1955.; 1956a; 1956b 116—125, 149—159.; 1976.; 1979.

[2] GUNDA Béla 1956b 156—157.

[3] A szokás bemutatását a Fejér megyei Pázmándon (1975, 1980), Bakonycsernyén (1975, 1976, 1978, 1979), Nagyvelegen, Martonvásáron, Ráckeresztúron (1980), a Veszprém megyei Szápáron (1979), Ösküben (1980), a Komárom megyei Suron (1980), a Pest megyei Sóskúton és Tárnokon (1980), valamint Szlovákiában (1980) folytatott néprajzi adatgyűjtéseim alapján végzem. A szokásról 1980 húsvétjén filmfelvétel is készült Pázmándon. A gyűjtött anyag a székesfehérvári István király Múzeum Néprajzi Adattárában (IKMNA) található (Ltsz.: 75.9, 75.40, 78.12, 79.5, 80.1, 80.4, 80.6.).

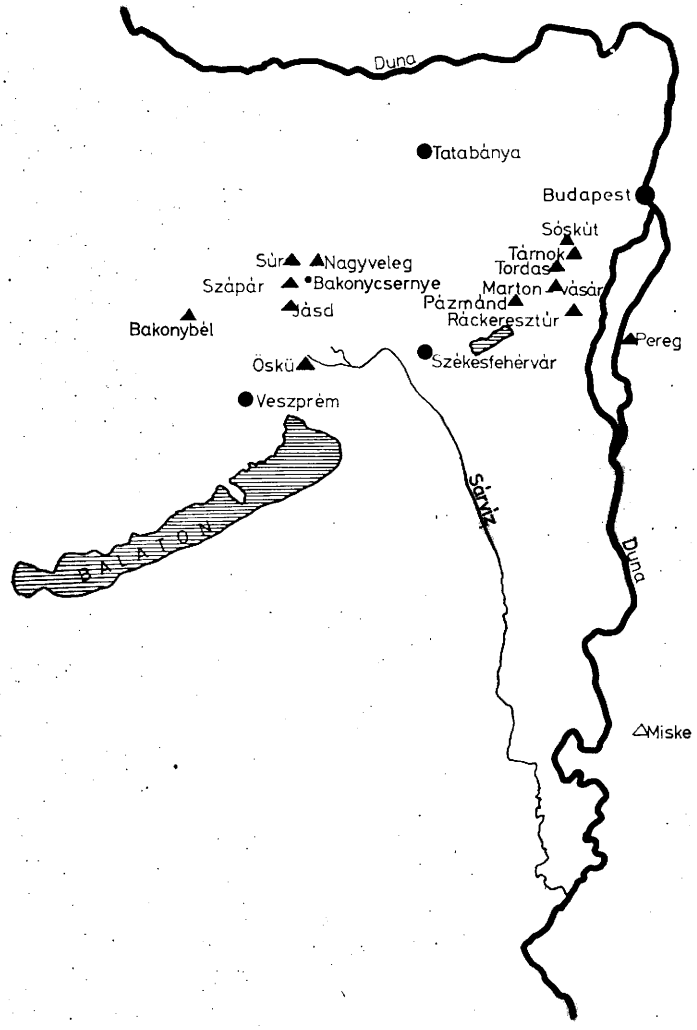

1. kép. A húsvéti korbácsolás magyarországi elterjedése

vékony végeiket összeillesztik, alsó, vastagabb végeiket késsel egyenlő hosszúságúra levágják, majd itt a kettéhasított vesszővel betekerik. Egy gyerek vagy felnőtt fogja a készülő korbács vastagabb végét, a vele szemben ülő pedig összefonja a vesszőket. Ha a fonással elkészültek, akkor csomót kötnek a korbács felső végére. A korbácskötő a csomót csizmái vagy cipői közé szorítja, majd jó erősen meghúzza a korbácsot, hogy a csomó minél szorosabb legyen. A korbácsot kötő ember az elkészült szokáseszközt rögtön ki is próbálja a fonásnál segédkező gyereken vagy asszonyon: néhányat játékosan ráüt vele. Már virágvasárnap körül megfonják a legények és a nagyobb fiúgyerekek a sibát. A kicsi fiú számára apja vagy nagyapja készíti el. Ha a háznál senki sem ért a korbácsfonáshoz, akkor a falubeli kosárfonónál szerzik be egy üveg borért vagy pénzért (Pázmánd, Ráckeresztúr, Tordas — Fejér m.). A ráckeresztúri kosárfonó 30—40 darab sibát köt minden húsvétra. Pázmándon a II. világháború előtt a vesszők közé egy szál nemzetiszínű szalagot is fontak. Ráckeresztúron karikára összekötötték a vesszőköteget, kb. félóráig üstben főzték, majd hideg vízzel megtöltött mosóteknőbe tették kb. 10 percre. Így a héját könnyen leszedhették: körömmel felbontották és lehúzták. A héj nélküli,

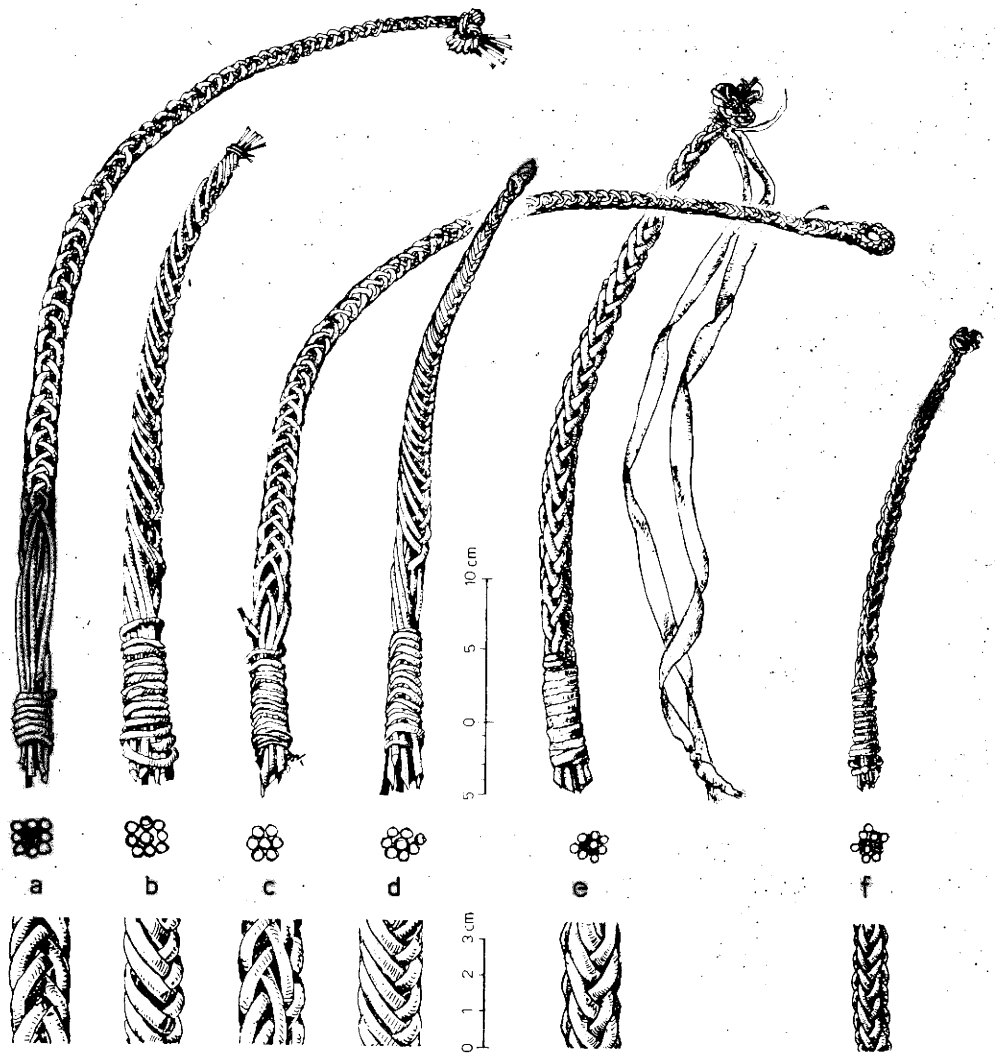

2. kép. Húsvéti korbácsok a székesfehérvári István király Múzeum néprajzi gyűjteményéből. *a:* Pázmánd (Ltsz.: 73.34.1.), *b:* Pázmánd (Ltsz.: 75.10.1.), *c:* Bakonycsernye (Ltsz.: 78.11.1.), *d:* Bakonycsernye (Ltsz.: 76.77.1.), *e:* Tordas (Ltsz.: 62.56.1.), *f:* Drösing, Alsó-Ausztria (Ltsz.: 80.5.1.)

fehér vesszőket piros és zöld festéket tartalmazó teknőkben 15—20 percig áztatták. Az így megfestett vesszőből piros-fehér-zöld színű korbácsokat fontak. Az 1970-es években Pázmándon már színes műanyagszálakból és műanyaggal bevont alumíniumdrótból készült sibákat is használnak. Ezek formailag teljesen azonosak a fűzfavesszőből font korbácsokkal. A sibák hossza 60—80 centiméter.[4]

[4] Az István király Múzeum gyűjteményében összesen 24 db húsvéti *siba* található. Közülük 2 db Bakonycsernyéről (Ltsz.: 76.77.1, 78.11.1.), 11 db Pázmándról (Ltsz.: 59.4.1, 61.7.1, 61.8.1, 61.9.1, 61.10,1, 73.33.1, 73.34.1, 75.10.1, 80.1.1, 80.2.1, 80.3.1.), 1 db Martonvásárról (Ltsz.: 36.2.1.), 8 db Tordasról (Ltsz.: 62.56.1, 62.57.1, 62.58.1, 62.59.1, 80.6.1, 80.7.1, 80.8.1, 80.9.1.), 1 db Ráckeresztúrról (Ltsz.: 80.4.1.), 1 db Drösingből (Alsó-Ausztria) (Ltsz.: 80.5.1.) származik.

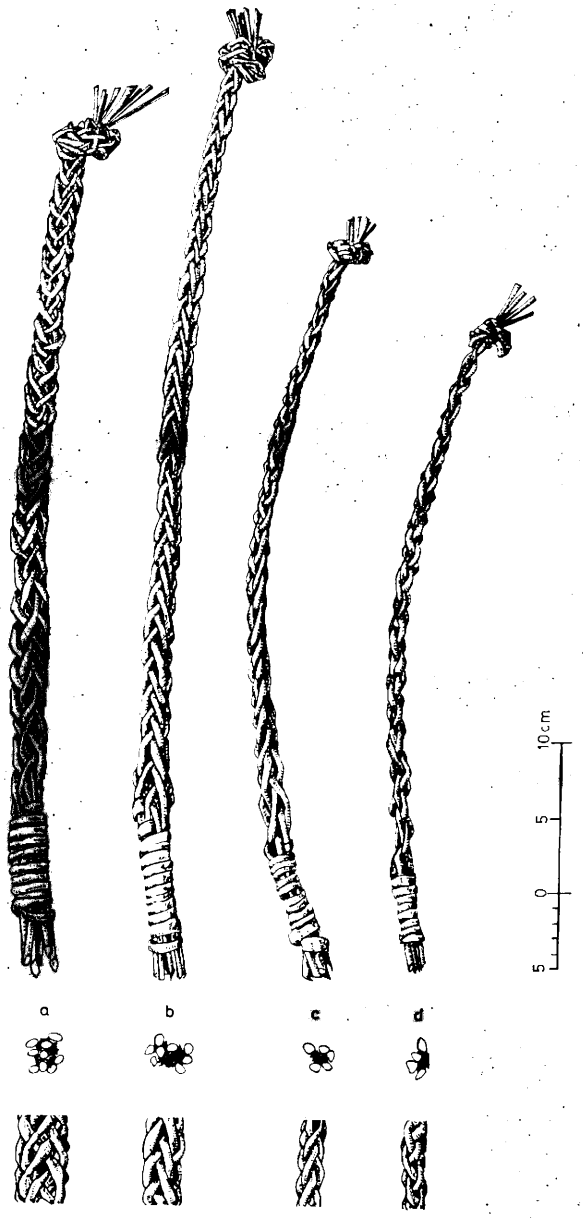

3. kép. Húsvéti korbácsok Tordasról. *a:* 9 szálból készült *kígyóhátú* vagy *gömbölyű siba*, *b:* 8 szálból készült *négyszegletes siba*, *c:* 6 szálból készült, *d:* 4 szálból készült húsvéti korbács. István király Múzeum néprajzi gyűjteménye (Ltsz.: 80.6.1.—80.9.1.)

Pázmándon húsvéthétfő reggelén 5—6 óra között indulnak a legények a lányos házakhoz. Azt tartják szerencsésnek, ha még az ágyból ugrasztják ki a leányt. Ma a 10—15 év közötti fiúk gyakorolják leginkább a szokást. Ők 3—5 főből álló csoportokban járják a házakat. A rokonleányoknál, szomszédoknál, ismerősöknél nem maradhat el

a sibálás. Az iskolás fiúk felkeresik és megsibálják leány osztálytársaikat. Az 5—10 év közötti kisfiúk egyedül vagy édesapjukkal együtt járják végig a rokonokat, szomszédokat; az 5 évnél kisebb fiúkat apjuk, nagyapjuk kíséri el a rokonokhoz, szomszédokhoz *(4. kép)*. Pázmándon a már menni és beszélni tudó kisfiú 2—3 éves korában kezdi a korbácsolást. Még a gyerekkocsiban ülő kisfiúk is sibát tartanak kezükben, amikor édesapjuk a nagyszülők, rokonok házához tolja őket. A 15—25 éves legények szintén csoportokban járnak a lányos házakhoz. Néha az egész csoportnál csak egy korbács van, ezt

4. kép. A kisfiúkat apjuk kíséri el a rokonokhoz korbácsolni. Pázmánd, 1980.

5. kép. Húsvéti korbácsolás. Pázmánd, 1980.

egymás kezébe adják sibáláskor. A nős emberek csak rokonaikat, szomszédaikat sibálják meg *(6—7. kép)*.

A csoport betér a lányos házhoz. Legelőször a lányt korbácsolják meg. Mögé állnak, s az első fiú kezdi a rigmust:

Sibiribi tojásos
Keléses bolhásos
Esztendőre friss légy
Ne olyan lusta, mint most!

A szöveget szinte szótagolva, az egyes szavak között kis szünetet tartva mondják, s minden szótagra ütnek egyet a leányra *(5. kép)*. A csoport tagjai egymást követik a versmondásban és a korbácsolásban. A leány után édesanyját, nagyanyját, a ház valamennyi női lakóját hasonló módon sibálják meg. Ha lányt korbácsolnak, akkor a rigmushoz hozzáteszik: „Minél előbb menyasszony légy!" Ha asszonyt, akkor hozzámondják: „Esztendőre örömanya legyen!" Vagy: „Sok csibéje legyen!" A rigmust az utóbbi évtizedekben már magyarul mondják, de ismerjük a pázmándi siboló vers szlovák nyelvű szövegváltozatát is:[5]

Šibi ribi masna ribi
Davaj vajča od korbáča
Ešte am to kus koláča
Na tom leši groš
Eště teho dosť.

Sibiribi zsíros halak
Adj tojást a korbácsért
Még azt a darab kalácsot
Azon fekszik egy garas
Még abból is eleget.

[5] A korbácsoló rigmus szlovák nyelvű szövegét Lencsés József az István király Múzeum nyugalmazott restaurátora (sz. Pázmánd, 1902) tanulta nagyapjától, Kovács Györgytől (sz. Pázmánd, 1823.). A szöveget Sebők Géza jegyezte le. (IKMNA. Ltsz : 73.14.)

Pázmándon a korbácsolás után ma kölnivízzel locsolnak is. Századunk elején a locsoláshoz még kútvizet használtak. A leány vagy a szülei a locsolás után borral, pálinkával, süteménnyel kínálják meg a legényeket. Természetesen a lánytól piros tojást is kapnak. A II. világháború előtt a leány még egy szál szalagot is kötött a legény sibájára. A kisebb fiúk festett tojást és pénzt kapnak.

Martonvásáron és Ráckeresztúron (Fejér m.) ma már csak magyar nyelven tudják elmondani a sibáló rigmust. A Martonvásáron gyűjtött változat csupán három sorból áll:

Sibiribi tojásos
Keléses, bolhásos ne legyél
Esztendőre még frissebb legyél!

Ráckeresztúron az I. világháború előtt a legények a falu valamennyi lányos házát felkeresték: locsoltak és sibáltak. A lányok a sibálás után 1 koronát tartoztak adni a legénycsoportnak. A pénzt az első legény gyűjtötte össze. Ezzel honorálták a legényeknek azt, hogy egész évben elvitték őket a *közös mulatság*okra. Ráckeresztúron a sibáló vers így hangzott:

Sibiribi maszka ribi
Tetves ne légy, bolhás ne légy
A vásárra jó friss légy
Fazekakba kárt ne tégy![6]

Ugyanis a szomszédos Martonvásáron éppen másnap, húsvét keddjén tartották a vásárt, ahova jó korán kellett indulni, ha szüleivel el akart menni a lány. A vers utolsó sora a törékeny cserépfazekakra utal. Locsolás és sibálás után a lány még piros tojást adott a legénynek, sibájára egy szál szalagot kötött. A neki kedves fiatalember kalapja mellé vagy kabátjára egy szál virágot is adott. Az olyan legény, akinek udvarlását nem szívesen vették pirosra festett, tojás alakú krumplit kapott.

Tordason húsvéthétfőn nemcsak a legények korbácsolták meg a lányokat, hanem a fiatalabb nős emberek egymás feleségét is. A korbácsolás közben mondott magyar nyelvű rigmus szövege:

Keléses ne légy
Bolhásos ne légy
Esztendőre még frisseb légy!

Tordason a sibáló kisfiúk piros tojást, diót, süteményt, a legények bort, pálinkát, színes vagy nemzetiszínű szalagot kaptak. Udvarlójának sibájára piros, a többi legényére más színű szalagot kötött a lány. Volt olyan legény, akinek korbácsán húsvéthétfőn délre már 40—50 szál szalag is lobogott *(2. kép, e)*. A korbácsoló rigmus töredékes, szlovák nyelvű változatát még Tordason is sikerült lejegyezni:

Sibi ribi masne ribi
Davaj, davaj kus kuláči
Ešte temu tri vajička.

Sibiribi zsíros halak
Adjál, adjál egy darab kalácsot
És hozzá még három tojást.

Martonvásáron, Ráckeresztúron és Tordason napjainkban már csak a kicsi fiúk gyakorolják a szokást. A lányok a sibára ma már itt sem kötnek szalagot.

Tárnokon (Pest m.) a legények a szalagon kívül egy szál jácintot is kaptak a leányoktól a korbácsolás után. A sibálás közben mondott vers szövege:

Šibi ribi masne ribi
Kazal kaleč aj kalečka
Abi dala tri vajička
Jeno bíle dve červene
Ešte temu kus kolačka
Odmíňaj sa od korbáčka.

Sibiribi zsíros halak
Parancsolta a takács és a takácsné
Hogy adjon három tojást
Egy fehéret, két pirosat
Hozzá még egy darab kalácsot
Hogy szabadulj meg a korbácstól.

[6] Éri Péter gyűjtése. IKMNA. Ltsz.: 76.18.

A sibálás után a II. világháború óta locsolnak is. A locsoláshoz már nem szlovák, hanem a közismert magyar nyelvű versek kapcsolódnak. Teljesen azonos módon él a szokás a Tárnokkal szomszédos Sóskúton (Pest m.), a rigmus szlovák nyelvű szövege is szó szerint egyezik. A különbség csak annyi, hogy Sóskúton a falu első legényénél (akit 1935-ig minden évben hamvazószerda délutánján kakasütéssel választottak) jóval hosszabb (1—1,5 m) korbács volt, mint a többi legénynél. Ezt gyakran szomorúfűz vesszőjéből fonták, s az első legény a vállára fektetve vitte.

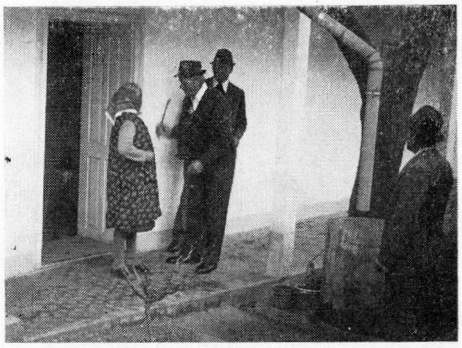

6. kép. Az idősebb férfiak is megkorbácsolják a rokonokat, szomszédokat. Pázmánd, 1980.

7. kép. A korbácsolás után itallal kínálják meg a férfiakat. Pázmánd, 1980

A szokást ma is igen intenzíven gyakorolják Bakonycsernyén (Fejér m.). A hozzákapcsolódó rigmus szlovák nyelvű szövege:

Šibi ribi masne ribi
Kazal kaleč aj kalečka
Abi dala tri vajička
Ešte temu kus koláčka
Jedno bile, tri červene
A két máté ešte žuté.

Sibiribi zsíros halak
Mondta a takács és a takácsné
Hogy adjon három tojást
És egy darab kalácsot
Egy fehéret, három pirosat
S ha van még egy sárgát.

Az utolsó sort gyakran el is hagyják vagy az alábbi sorokkal helyettesítik:

Velki kus jáko dala čírná
bilá masna hus.

Nagy darabot mintha a fekete
fehér zsíros liba tojta volna.

A szlovák nyelvű korbácsoló rigmus mellett Bakonycsernyén egy magyar nyelvű változatot is ismernek:

Keléses ne légy
Egészséges légy
Friss légy
A kezeid jó dolgosak legyenek
A szád jól tudjon gyorsan beszélni!

A magyar nyelvű rigmus másik változatát Kardos László gyűjtötte Bakonycsernyén:[7]

Ne legyen lopós a kezed,
Jó futós legyen a lábad,
Ne legyen sokbeszédű a szád,
Ne legyen keléses a hátad!

[7] Kardos László 1976. 32.

Századunk elején még 1—1,5 m hosszú korbácsokat is fontak a bakonycsernyei legények, amivel a mise után a templomból kivonuló leányokat is megsibálták.

Ma már csak a gyerekek között él a szokás a Bakonycsernyével szomszédos Nagyvelegen (Fejér m.). A sibálás közben mondott magyar nyelvű szöveg első sora a szlovák nyelvű rigmus romlásából keletkezhetett:

Sibiribi macska ribi
Keléses ne légy
Egészséges légy
Adsz-e piros tojást?

Szápáron (Veszprém m.) a szlovák nyelvű rigmus egyik változatát jegyeztem fel:

Šibi ribi masne ribi
Kazal kaleč aj kalečka
Abi dala kus koláčka
Na cibulu grajcár
Na cesnek dva.

Sibiribi zsíros halak
Parancsolta a takács és a takácsné
Hogy adjon egy darab kalácsot
Vöröshagymára egy krajcárt
Fokhagymára kettőt.

Ösküben (Veszprém m.) a II. világháborúig élt a szokás. A 8 fűzfavesszőből font korbácsot *sibák*nak nevezik. Olyan hosszúra kötötték, amilyen hosszú vesszőt csak tudtak szerezni. A nagylegények korbácsa 60—80, a kisfiúké 30 cm körüli volt. Húsvéthétfőn a kisfiúk egyedül vagy csoportokban végigjárták a falu lányos házait. A lányok korbácsolása közben a Bakonycsernyéről bemutatott szlovák nyelvű rigmus első négy sorával teljesen azonos szöveget mondtak. Az ösküi evangélikus vallású szlovákokkal ellentétben a helybeli katolikus magyarokkal, a környező uradalmak magyar cselédeivel összeházasodó katolikus szlovákok nyelvi asszimilációja igen gyors volt. Az ösküi katolikus szlovákok körében a két világháború közötti időszakban élt még a szokás, de a hozzákapcsolódó rítusszöveget már magyarul mondták: „Keléses ne légy! Esztendőre még frissebb légy!" A korbácsolásért húsvéti tojást kaptak a kisfiúk. Öskün a nagy legények nem mentek be sibálni a lányos házakhoz, hanem húsvéthétfőn az utcán veszszőzték meg a sétáló nagylányokat. A korbácsolásért így semmiféle ajándékot nem kaptak. A nős emberek is megkorbácsolták a család nőtagjait és a szomszédasszonyokat.

Súron (Komárom m.) az 1930-as évekig élt a húsvéti sibálás. Addig a húsvéti locsolást nem is ismerték. Az alábbi magyar nyelvű szöveget mondták, közben mindig a lány említett testrészére ütöttek a korbáccsal:

Sibiriba maszne riba
Egészséges légy, keléses ne légy
A kezed jó dolgos legyen
A lábad jó futó (táncos) legyen
A hátad jó bugyros legyen
A füled jó halló legyen
A szemed jó látó legyen
A se..ed jó fi.gó legyen
Sibi riba maszne riba
Egészséges légy!

A szövegben említett *bugyor* a háton való cipekedés domináns teherhordó eszköze a Bakony szlovák eredetű lakosságánál. Hasonló magyar nyelvű korbácsoló rigmust közöl a Bakonyból — a gyűjtőhely közelebbi megnevezése nélkül — a *Magyar Néprajzi Lexikon*:[8]

Sidiridi jó légy,
Friss légy,
Keléses ne légy,
Ha valahova küldenek, fuss!
A lábaid jó futók legyenek (lábára üt)
Kezeid jó mosogatók legyenek (kezére üt)
A fejed ne fájjon (fejére üt)
Sidiridi váltsd ki magadat! (a hátára üt és várja a tojást).

[8] *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 66.

Utóbbi szöveg gyűjtőhelyeként Tátrai Zsuzsanna egy későbbi cikkében Bakonybélt (Veszprém m.) jelölte meg.[9] Megtaláljuk a szokást Jásdon is (Veszprém m.). Herkely Károly a veszprémi múzeum néprajzi gyűjteményének ismertetőjében a származási hely megjelölése nélkül egy húsvéti fűzfakorbács rajzát is közölte.[10] A budapesti Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményében a mai Magyarország területéről 4 db húsvéti korbácsot őriznek. Közülük 1—1 Pázmándról és Tárnokról, 2 a Pest megyei Pilisszentkeresztről származik. A 68.76.3. leltári számú korbács leírókartonján a gyűjtő (Györgyi Erzsébet) megjegyzi, hogy a pilisszentkereszti szlovák férfiak húsvéthétfőn korbácsolni járnak, amiért a nők pálinkával kínálják meg őket.

A szokáseszköz, a szokáscselekmény és a rituális szövegek bemutatása után szólnom kell a hozzájuk kapcsolódó terminológiai kérdésekről is. A húsvéti korbácsolás elnevezése a már teljesen magyar nyelvű, szlovákul nem tudó pázmándi, martonvásári, ráckeresztúri, tordasi, bakonybéli lakosságnál: *sibálás*. Főnévi igenévi alakja: *sibálni*. A korbács elnevezése ugyanitt: *siba*. Súron a *sibiribázás*, illetve a *sibiriba* szavakat használják a magyar beszédben. A még napjainkban is szlovákul beszélő bakonycsernyeiek, tárnokiak, sóskútiak nem használják ezeket a megmagyarosodott formákat. Megfigyelhető, hogy a húsvéti korbácsoláshoz szlovák, a locsoláshoz magyar terminológia és szövegek kapcsolódnak náluk. „Ideme sibat" (Megyünk sibálni) — mondják ezekben a falvakban. A korbács elnevezése az itteni szlovák nyelvben: *šibák*. A bakonycsernyei szlovák dialektusban a *gömbölyű siba* neve *okruhli šibák*, a *négyszegletes sibáé štverhranati sibák*.

A *siba* tájszó etimológiájával kapcsolatban Kiss Lajos megállapította, hogy a szó főnévi formáját szótáraink nem ismerik.[11] Igei formájára *(sibál)* a *Magyar Tájszótár* Zentáról közöl egy adatot 1880-ból: „aprószentek napján vesszőkorbáccsal játékból megvereget" jelentésben. Kiss Lajos megállapítja, hogy a *siba* a szerb-horvát *siba* „vessző" szó átvétele, amelynek igei formája: *sibati* „megvesszőz". Megállapításához azt fűzhetem hozzá, hogy amíg a dél-dunántúli magyarság tájszavai között a *siba* szó a szerb-horvát nyelvből, addig Észak-Dunántúlon ez a szó a szlovákból való átvétel. A Baranya megyei sokacok aprószenteki korbácsolása *(šibanje)* ugyanúgy ma is élő szokás, mint a bemutatott észak-dunántúli szlovák telepítésű falvak húsvéti *sibálása*. *Siba* tájszavunk eszerint a két szláv nyelvből vett kölcsönzés példája.

A szokás elterjedési területe

A *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint a húsvéti korbácsolás a Dunántúlon (a Bakonyban és Fejér megyében) fordul elő.[12] Dömötör Tekla megemlíti, hogy a lányok vízzel való öntözése helyett néhány nyugat- és észak-magyarországi faluban húsvétkor veszszőzést találunk.[13] Bertl Petrei is utal a szokás nyugat-magyarországi előfordulására.[14]

A Duna—Tisza közi szlovák eredetű településeken nem végeztem terepkutatást, csupán tájékozódni próbáltam. Adataim szerint a Pest megyei Peregen gyakorolják a szokást.[15] Itt is *sibálás*nak nevezik. A korbácsolás közben a legények ezt mondják: „Friss légy, kirises ne légy! Férgek, bolhák távozzatok!" A lányok régebben itt is pántlikát kötöttek a sibára. Ha az esti mulatságon a leány táncosának sibájáról egy szál szalagot megszerzett, akkor joga volt megkorbácsolni a legényt. Miskén (Bács-Kiskun m.) a lányok húsvét keddjén rozmaringgal veregetik meg azokat a legényeket, akik előző nap meglocsolták őket.[16] Ismeretlen a sibálás Dunaegyháza[17] (Bács-Kiskun m.) és Kisapostag (Fejér m.) szlovák eredetű lakosságánál.

[9] Tátrai Zsuzsanna 1978. 282.
[10] Herkely Károly 1941. 43. ábra.
[11] Kiss Lajos 1959. 150.
[12] *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 606.
[13] Dömötör Tekla 1972. 29.
[14] Petrei, Bertl 1974. 192.
[15] (f. j.) 1957. és Bárth János (Viski Károly Múzeum, Kalocsa) levélbeli adatközlése (1980. március 20.).
[16] Bárth János közlése.
[17] Tóth Emilia (Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, Budapest) közlése.

Nem találjuk meg a szokást a XVIII. században részben vagy teljes egészében szlovák lakossággal újratelepített észak-dunántúli falvak szomszédságában levő magyar településeken. A Nagy-Alföld délkeleti részén (Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós) élő szlovák eredetű lakosság szokásrendszeréből is hiányzik: KRUPA András békéscsabai, MANGA János tótkomlósi kutatásaiból a húsvéti szokások közül csak a vízzel való öntözködés ismert.[18] Ugyanígy hiányzik az Ipoly-völgy szlovák eredetű községeiben is.[19] Nem ismerik a húsvéti korbácsolást az abaúj-zempléni Hegyköz szlovák falvaiban sem.[20]

A szokás elterjedésével kapcsolatban az első pozitív adatokat Wilhelm MANNHARDT 1875-ben megjelent *Wald- und Feldkultej*ának egyik jegyzetében találjuk.[21] Eszerint Magyarországon Pozsony, Nyitra és Bars megyékben a legények húsvéthétfőn vízzel öntözik meg a lányokat. A nemességnél ez a szokás a rózsavízzel való locsolássá finomodott. Az öntözésért a lányok húsvét keddjén vesszőből font korbáccsal bosszulják meg magukat, amellyel a férfiakat, gyakran még egyházi személyeket is megkorbácsolják. A korbács elnevezése: *sibák*, amely a szlovák *sibať*, „korbácsol", „vesszőz" szó származéka. A 6—8 szál fűzfavesszőből font korbácsra színes szalagokat kötnek.

A felföldi magyar, szlovák és német népcsoportok népi kultúrájával foglalkozó adatközlésekben a múlt század végétől kezdődően már részletesebb adatokat olvashatunk a szokásról. SZIKLAY János tudósításából megtudjuk, hogy Nyitraegerszegen (Jelšovce) a legények húsvéthétfőn az udvarra viszik a lányt, s pár vödör vízzel megöntözik.[22] Másnap a lányok fűzfavesszőből font korbáccsal *(suprika)* esnek a legényeknek, s addig verik őket, amíg pénzzel meg nem váltják magukat. Érsekújváron (Nové Zámky) a gyermekek öntözés mellett korbácsolnak *(subrikálnak)* is.[23] MANGA János megemlíti, hogy Gesztén (Hostová v. Nyitra m.) húsvét keddjén a legények 8 szál fűzfavesszőből font korbáccsal sorraverik a lányokat.[24] A szokást itt *suhodás*nak nevezik. UJVÁRY Zoltán zoboralji gyűjtésében az itteni magyar falvakból szokásunkkal kapcsolatban is bőségesen közöl adatokat.[25] Kolonban (Kolíňany) húsvét második napját *öntöző hétfő*nek hívják: a legények ezen a napon locsolták meg a leányokat. Húsvét harmadik napjának *suhodó kedd* a neve, mivel ezen a napon a lányok 8 szál fűzfavesszőből font korbáccsal, a *suhodó*val megkorbácsolják a legényeket. A kisleányok a kisfiúkhoz mennek, és a házban megkorbácsolják őket. A fiúk ezért tojást vagy pénzt adnak a lányoknak. A nagyleányok az utcán korbácsolják meg a legényeket, s közben ezt mondják: „Ha ti megöntöztetek, akkor most nesztek, ne!" Azonos módon játszódott le a szokás a Kolonnal szomszédos Ghymesen (Jelenec). Pogrányban (Pohranice) *öntöző hétfő* délutánján és húsvét harmadik napján a lányok „Nesze, ne, hogy ne legyél keléses!" kiáltással korbácsolták meg a legényeket. Nagycétényben (Veľký Cetín) húsvéthétfőn a legények és a leányok 8 szál fűzfavesszőből font korbáccsal suhintották meg egymást. Itt a korbácsolás mellett a fiúk vízzel is megöntözték a lányokat.

Szlovákiai tanulmányutam során a szokás mátyusföldi elterjedésére és mai szlovákiai állapotára vonatkozó adatokat igyekeztem gyűjteni. A Mátyusföld szlovák és magyar lakosságú falvaiban ma is gyakorolják a szokást. Az utóbbi évtizedekben északról dél felé erőteljesen terjed, de még nem érte el a Kis-Duna vonalát. A Kis-Duna bal partján fekvő Eperjes (Jahodna) és Nádszeg (Trstice, v. Pozsony m.) magyar lakosságánál még ismeretlen. A Csallóközben természetesen hiányzik. Diószegen (Sládkovičovo, v. Pozsony m.) a férfiak ma is egy kis vers kíséretében korbácsolnak. Felső- és Alsó-Szeliben (Horné-, Dolné-Saliby) ma is gyakorolják a szokást. Felső-Szeliből 2 fűzfakorbácsot *(subra)* is őriz a Galántai Járási Honismereti Múzeum néprajzi gyűjteménye. Mindhárom településen a magyar törzslakosság mellé a II. világháború után a Békés megyei Tótkomlósról és Pitvarosról érkezett szlovákok is átvették a szokást. Galántán az utóbbi évtizedekben terjed a húsvéti korbácsolás. Vágsellyén (Šala, Nyitra m.) a szlovák legények húsvéthétfőn a következő rigmus kíséretében korbácsolnak:

[18] KRUPA András é. n. 149—152.; MANGA János 1974. 54.

[19] MANGA János 1968. 149.

[20] PETERCSÁK Tivadar 1978. 95—96. — 1979-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szlovák lakosságú Nagyhután érdeklődtem a szokás megléte felől, de senki sem ismerte.

[21] MANNHARDT, Wilhelm 1904. I. 259.

[22] SZIKLAY János 1898. 191.

[23] TIMKÓ György 1904. 321.

[24] MANGA János 1942. 81.

[25] UJVÁRY Zoltán 1975. 25, 29, 31—32, 34.

Šibiriby, mastné ryby,	Sibiribi zsíros halak,
Kus koláčka do šibáčka,	Egy darab kalácsot a korbácsért,
Ešte temu groš	Mellé még egy garast,
Už je toho dosť.	És ennyi elég is.

Vágkirályfán (Králová nad Váhom, Nyitra m.) a magyar legények először öntöznek, majd fűzfavesszőből font korbáccsal vagy rózsaággal *(supra) supráz*nak. Vágvecse (Vece nad Váhom) és Farkasd (Vlčany v. Nyitra m.) magyar és békési szlovák oda települt lakosságánál a II. világháború óta terjed a szokás.

A Mátyusföldtől északra, Nyugat-Szlovákiában ma is intenzíven gyakorolják a húsvéti korbácsolás több változatát. Čakán (Bars m.) a legények húsvéthétfőn csak öntöznek. A korbácsolást kedden a lányok végzik. A Pöstyén (Piešťany) melletti Kocurice és Trebatice községekben (v. Nyitra m.) a szlovák legények 2—2,5 m hosszú korbáccsal járnak a lányos házakhoz, ahol a korbácsolás után egy szál szalagot kapnak a nagy korbács végére. A túrócszentmártoni (Martin) Szlovák Néprajzi Múzeum állandó kiállításán 5 db szalagokkal díszített húsvéti korbács látható. Közülük különösen a legénycsoport több ágban végződő, szalagokkal díszített korbácsa érdemel figyelmet, amely Brehyből származik *(8. kép)*. Prágában, Pozsonyban a nagyhéten vándorárusok kínálják a húsvéti korbácsot a városiaknak. Az utóbbi években már a kisebb városokban, így Galántán is Észak-Szlovákiából jött árusoknál az utcán kapható a húsvéti korbács.

A Kis-Kárpátokbeli Széleskút (Šalgovik v. Pozsony m.) szlovák legényei húsvét hétfőjén a legénybíró vezetésével felkeresik az asszonyokat, lányokat, s a következő rigmus kíséretében fűzfakorbáccsal megsuhintják őket:[26]

Aby tá hláva neoprašivela,	Hogy ez a fej meg ne koszosodjon,
aby ty oči nezahledali.	hogy a szemed ne kacsingasson.
A tá huba neodmluvala,	Hogy ez a száj ne feleseljen,
a ty ruki aby dobre robili,	hogy a kezed jól dolgozzon,
a ty honi aby dobre utekali.	hogy a lábad jól szaladjon.

Szintén a Kis-Kárpátokból, Modor (Modra) környékéről ismerteti a szokást 1909-ben Valentényi György.[27] Az itteni szlovák falvakban a legények húsvét második napján öntözködni és fűzfavesszőből vagy édesgyökérből (Polypodium vulgare) font korbáccsal vesszőzni járnak a lányos házakhoz. A korbácsolásért a kisebb fiúk kalácsot, festett tojást, esetleg néhány krajcárt kapnak; a nagyobb legényeket pedig szeszes italokkal kínálják meg. Fenyőkosztolányban (Jeďovó Kostoľany v. Bars m.) a legények húsvéthétfői locsolására a lányok keddi korbácsolása következik.[28] A *zsuprikálás* alól a legények hímes tojásokkal válthatják meg magukat. Beluleszkó Sándor 1905-ben közölt cikkében arról számol be, hogy Trencsénben, Zólyomban, Nógrádban, Pozsonyban és egynéhány más felvidéki megyében a húsvéti locsolás helyett „Jézus megvesszőztetése" járja.[29] A legények nyírfasuhogókkal vagy fűzfavessző korbáccsal megvesszőzik a lányokat, hogy ezért hímes tojást kapjanak.

A budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményébe a Pozsony megyei Széleskútról 14, a Nyitra megyei Kisbélicről 1, a trencséni Csacáról 6 húsvéti korbács került századunk első két évtizedében.

Húsvéthétfő reggelén a németprónai (Nitrianske Pravno v. Nyitra m.) német legények fűzfavesszőből font korbáccsal és rózsavízzel felszerelve keresték fel a lányokat. A locsolás után a korbáccsal egyet-kettőt a lányokra ütöttek e szavak kíséretében: „Tzun Usten, schmeck Usten!" (Húsvétkor ízleld meg a húsvétot!) A múlt század végén már főként csak a gyerekek gyakorolták a szokást.[30] A II. világháború után Szlovákiából Felső-Ausztriába telepített németektől a szokással kapcsolatban Helene Grünn jegyzett fel adatokat.[31] Gyűjtött anyagából kitűnik, hogy a Pozsony környéki borvidék és Közép-Szlovákia német lakosságánál is élt a húsvéti korbácsolás szokása.

[26] Timkó György 1904. 320—321.
[27] Valentényi György 1909. 41.
[28] Timkó György 1904. 321.
[29] Beluleszkó Sándor 1905. 113.
[30] Richter M. István 1898. 81.; Gönczi Ferenc 1902. 113.
[31] Grünn, Helene 1968. 92.

8. kép. Legények nagy korbácsa. Brehy, Szlovákia. A Szlovák Néprajzi Múzeum (Martin) gyűjteményében, Ltsz. 31409. Foto: HANUS.

9. kép. Húsvéti korbácsolás, Csehország, 1889.

A felföldi magyar, szlovák és német adatok bemutatása után a szokás középeurópai elterjedését nyomon követve fordítsuk figyelmünket a nyugati szláv és a keleti német területek felé. A húsvéti korbácsolás e területeken való előfordulásáról már Jakob GRIMM és Wilhelm MANNHARDT is megemlékezett. GRIMM 1835-ben kiadott *Deutsche Mythologie*-jának egyik jegyzetében azt írja, hogy Lengyelországban, Sziléziában, talán Oroszország egy részén is húsvét második napján a legények vízzel öntözik meg és nyírfakorbáccsal verik meg azokat a lányokat, akik a korai misét elalusszák.[32] MANNHARDT hangsúlyozza, hogy a szokás főként a szláv, illetve a korábban szláv és csak germanizálás révén elnémetesedett területeken fordul elő.[33]

Rudolf BEDNARIK a szlovák népi kultúráról készített összefoglalásában a húsvéti locsolás mellett a korbácsolásról is említést tesz.[34] Emília HORVÁTHOVÁ a szlovák népszokásokról közölt tanulmányában írja, hogy Szlovákiában a legények húsvéthétfőn megvesszőzik vagy vízzel megöntözik a lányokat.[35] A lányok ezért festett tojást ajándékoznak a legényeknek, sonkával, kaláccsal, pálinkával vagy borral vendégelik meg őket. Az ajándékozott tojás korábban nyers és díszítetlen volt. Húsvét keddjén a lányok öntözik meg a legényeket. A korbácsoló legények szlovák elnevezése *(sibáči)* a *šibať*, „korbácsol", „ostoroz" igéből származik.

Ma is gyakorolják a húsvéti korbácsolást az alsó-ausztriai Morvamező (Marchfeld) és Weinviertel lakói. A Weinviertel néhány településére (Rabensburg, Hohenau, Ringelsdorf, Waltersdorf, Sierndorf) a 30 éves háború pusztításai után, a XVII. század végén települt szlovák lakosság.[36] A Weinviertel és a Morvamező népének egészen az I. világháború végéig igen erős kapcsolatai voltak a szomszédos morva és szlovák terü-

[32] GRIMM, Jakob 1875. I. 490.
[33] MANNHARDT, Wilhelm 1904. 258—259.
[34] BEDNÁRIK, Rudolf 1943. 100—101.
[35] HORVÁTHOVÁ, Emilia 1972. 217.
[36] SCHULTES, Anton 1954. 9.

letekkel. Morva és szlovák mezőgazdasági munkások (cselédek, aratók- és cséplőmunkások, szolgálók) dolgoztak a két alsó-ausztriai terület uradalmaiban és paraszti gazdaságaiban.[37] A XIX. század második felétől az I. világháborúig a morva és szlovák mezőgazdasági munkások közül sokan telepedtek le a Weinviertel és a Morvamező falvaiban.[38] Szokásunkkal kapcsolatban erről a területről tudósít Robert WEISSENHOFER *Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben* című mű Alsó-Ausztria kötetében: „A *Morvamezőn* érdekes szokással találkozni, mely ‚Schmeckostern' névről ismeretes. Húsvéthétfőn t. i. a szlovák legény fűzfavesszővel helybe hagyja a szeretőjét, húsvétkedden pedig a leány a legényt. Minél nagyobb a szeretet, annál sűrűbb és erősebb a verés. Ezért aztán húsvéti tojást adnak egymásnak."[39] A szokás alsó-ausztriai előfordulásával az osztrák néprajzi irodalomban Anton SCHULTES, Helmut Paul FIELHAUER és Werner GALLER foglalkozott. SCHULTES morvamezei adatai szerint húsvétvasárnap délelőtt a legények fűzfavessző korbáccsal megkorbácsolják a leányokat.[40] A korbácsolásért festett tojást kapnak. A lányok húsvéthétfőn suhintják meg a legényeket. A korbács elnevezése a Morvamezőn: *Karbatsch*. FIELHAUER az északkeleti Weinviertel falvaiból mutatja be a szokást.[41] Kisfiúk és legények húsvéthétfőn fűzfavessző korbáccsal a rokonokhoz és a lányokhoz mennek, megkorbácsolják őket, amiért húsvéti tojást, süteményt vagy pénzt kapnak. Igen ritkán lányok is mennek korbácsolni a rokonokhoz. A korbács helyi elnevezése: *Karabatsch, Karawatsch*. GALLER *Ostern in Niederösterreich* című könyvéből megtudjuk, hogy a Morvamező falvaiban a gyerekek húsvéthétfőn 6—8 szál fűzfavesszőből font korbáccsal járnak köszönteni.[42] Herrnbaumgartenben csupán az ajtót zörgetik meg a korbáccsal, s piros tojást kérnek *(10. kép)*. Drösingben, a Morva melletti Waltersdorfban, Schrattenbergben a fiúk megkorbácsolják a háziasszonyt és a leányokat. Korábban húsvét keddjén a lányok is megsuhintották a legényeket. A fonott fűzfakorbács helyi elnevezése: *Korbatsch, Kowatsch* vagy *Karawatsch*. A Morvamező falvaiban csak néhány ember ért a korbácsfonáshoz, a gyerekek náluk szerzik be ezt a fontos szokáseszközt *(2. kép, e)*. A korbáccsal kapcsolatban GALLER munkájának egy másik adata is figyelemre méltó.[43] Windisch-Baumgarten és Waltersdorf községekben a nagyheti kereplő fiúk *(Ratschenbuben)* vezetőjének az a fűzfavessző korbács a hatalmi jelvénye, amelyet a húsvéthétfői korbácsolásnál használ *(11. kép)*. Waltersdorfban ez a korbács kb. 60 cm hosszú, papírvirágokkal és papírszalagokkal díszítik. A kereplést vezető fiú *(Vorratscher)* ezzel ad jelt a többieknek a kereplés elkezdésére és befejezésére. Sőt ezzel tart rendet, fegyelmet a kereplő csoportban.

Morvaországban és Felső-Sziléziában a húsvéthétfői korbácsolás *(mrskačka, šlahačka)* általánosan elterjedt. A legények fűzfavesszőből font korbáccsal *(tatar, žila)* valamennyi leányt és asszonyt megsuhintanak.[44] Házról házra járnak a korbáccsal a kisfiúk is: adománykérő dalokat énekelve húsvéti tojást gyűjtenek. A korbácsot aztán vagy a háztetőre dobják, mert tisztátalannak tartják, vagy megőrzik, s azon a napon, amikor a pásztor először hajt ki a legelőre megkorbácsolják vele az állatokat.

A prágai néprajzi múzeum 1903-ban megnyílt állandó kiállításán a Brno melletti Velatice faluból egy 2 m hosszú húsvéti korbácsot is bemutattak.[45] A kiállítás vezetőjéből

[37] FIELHAUER, Helmut Paul 1978. 123—134.

[38] Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a marcheggi járás lakosságának 12,2%-a *szláv*. A szlávok aránya a gänserndorfi járásban 8,1%, a groß-enzersdorfiban 8,6%, a zistersdorfiban 6%.

[39] WEISSENHOFER, Robert 1888. 537.

[40] SCHULTES, Anton 1954. 80.

[41] FIELHAUER, Helmut Paul 1965. 27—28. FIELHAUER adatai szerint a szokást a következő falvakban gyakorolták: Drösing, Scharndorf, Hohenau a. d. March, Schrattenberg, Alt-Lichtenwart, Asparn a. d. Z., Bernhardstal, Mistelbach, Ringelsdorf, Sierndorf a. d. March, Zwerndorf. — FIELHAUER gyűjtései alapján az *Österreichischer Volkskundeatlas* aprószenteki korbácsolást bemutató térképlapján a húsvéti korbácsolás alsó-ausztriai előfordulását is feltűntették. A térképlap még Burgenland legészakibb csücskében, a Lajta és a Duna között két kutatóponton is feltünteti a húsvéti korbácsolást *(Österreichischer Volkskundeatlas*. II. Lieferung, 1965. 30.).

[42] GALLER, Werner 1975. 29—30.; — GALLER a FIELHAUER által említett településeken kívül még a következő helységeket sorolja fel a szokás előfordulási helyeként: Untersiebenbrunn, Voitelsbrunn, Drasenhofen, Katzelsdorf, Rabensburg, Hausbrunn.

[43] GALLER, Werner 1975. 18.

[44] BARTOŠ, Franz 1897. 190.

[45] ČERNÝ, Adolf é. n. 50—51.

10. kép. Korbácsoló gyerekek megveregetik a ház ajtaját. Herrnbaumgarten, Alsó-Ausztria, 1970. Foto: Werner GALLER, Alsó-Ausztriai Tartományi Múzeum

11. kép. Kereplő csoport, a vezető fiú kezében a húsvéti korbács. Windischbaumgarten, Alsó-Ausztria, 1970. Foto: Werner GALLER, Alsó-Ausztriai Tartományi Múzeum

megtudjuk, hogy Morvaországban a lányok színes szalagokat ajándékoznak a legényeknek, amit a fűzfavessző korbácsra kötnek. Ezenkívül tojást vagy füstölthúst kapnak a legények a korbácsolásért. Az esti táncmulatság alatt a legények a vendéglő mennyezetgerendájára akasztják fel a korbácsot. A prágai néprajzi múzeum említett kiállításán látható volt még egy 4 m-nél hosszabb, szalmából font korbács a Brno melletti Šlapanice faluból. A hosszú szalmakorbácsot néhány legény a vállára fektette, házról házra vonult vele, közben a többiek fűzfavessző korbácsokkal megvesszőzték a lányokat, asszonyokat.

A Beszkidektől nyugatra, a Bečva és a Bystřice patak által határolt területen élő zahorákoknál 3—6 szál fűzfavesszőből font *tatar*ral korbácsol a fiatalság.[46] Az Alsó- és Felső-Bečva völgye közötti hegyvidéken élő morva-vlachoknál (Val. Meziříčí környéke) a legények fűz- vagy nyírvesszőből kötött korbáccsal verik meg a lányokat, amiért festett tojást kapnak, s kaláccsal, pálinkával vendégelik meg őket.[47] Húsvét keddjén a lányok joga a korbácsolás. „A mai nap a miénk!" — mondják a leányok. „A mai nap azé, aki kitart!" — válaszolják a legények. Végül kölcsönösen megveregetik egymást, hogy ne legyenek rühesek. Dél-Morvaország znojmoi járásában a fiúk húsvéthétfőn rokonaikat látogatják meg a korbáccsal, akiktől tojást, gyümölcsöt, süteményt és pénzt kapnak.[48]

A *Kronprinzenwerk* szerint húsvéthétfőn egész Morvaország németségénél szokásos a húsvéti korbácsolás *(Schmeckostern)*.[49] Hétfőn reggel a legények bőrszíjakból vagy fűzfavesszőből font korbáccsal végigverik a lányokat, kedden pedig a lányok a legényeket. A századfordulón Észak-Morvaország német lakosságú településein főként a szegényebb gyerekek keresték fel a korbáccsal a jobbmódú házakat, hogy kalácsot és tojást gyűjtse-

[46] PŘIKRYL, Franz 1895. 202.
[47] VÁCLAVEK, Mathias 1896. 246.
[48] VRBKA, Anton 1896. 310.
[49] STRZEMCHA Pál 1897. 143.

nek.[50] Svitavy (Zwittau), Mor. Třebová (Trübau) és Mohelnice (Müglitz) vidékén a fiúk és a legények vesszőből vagy bőrszíjakból font, gyakran színes szalagokkal díszített korbáccsal *(Schmeckuster)* végigjárták a falut, s egy rigmus kíséretében megkorbácsolták a leányokat. A szöveg Koclířov (Schönhengst) vidékén így hangzott:[51]

Mr kumme ock schmeckustern,
Es sind die heiligen Ustern,
Dink mr o, dink mr o,
Um an Wazenkuchen, um a Ei,
Un a Kraizerle mittendre!

Jövünk titeket korbácsolni,
Húsvét szent napjai vannak,
Gondolj rám ó, gondolj rám ó,
Egy kalácsot, egy tojást,
És a közepébe egy krajcárkát!

Majd a lányokat egy pohár likőrrel *(Usterschnops)* kínálták meg, amit ők festett tojással viszonoztak. Húsvét keddjén a lányok korbácsolták meg a legényeket. Az iglaui német nyelvsziget (Délnyugat-Morvaország, Jihlava) területén húsvéthétfő reggelén a fiúk fűzfavesszőből font korbáccsal a lányokhoz mentek, s tréfás verés közben húsvéti tojást kértek:[52]

Schmeck' Ostern, schmeck'Ostern
Gebt 's rote Eier,
Habt 's keine rote, gebt 's weiße,
Habt 's keine weiße, werden euch die Flöh' beiße.

Schmeckostern, schmeckostern,
Adjatok piros tojásokat,
Ha nincs piros, adjatok fehéret,
Ha fehér nincs, akkor a bolhák megcsípnek benneteket.

A nagycsütörtöktől nagyszombatig kereplő fiúk is a korbácsolás után kapták meg minden háznál a kereplésért járó fizetségüket.[53] Az Odera-hegységben (Észak-Morvaország) a fiúk 6—8 szál fűzfavesszőből korbácsot kötöttek, amivel húsvét vasárnapján vagy húsvéthétfő hajnalán a következő vers elmondása közben megkorbácsolták a házbelieket:[54]

Engel, dengel, Osterkuchen,
daß dich nicht die Flöh besuchen,
daß dich nicht die Mücken stachen,
wann ar ward'n Hober rachen!

Angyal, ördög, húsvéti kalács,
Hogy te ne legyél bolhás,
Hogy téged ne csípjenek meg a szunyogok,
Amikor a zabfüvet gereblyézed!

A korbácsolásért néhány krajcárt, esetleg süteményt kaptak. Az idősebb legényeknél nem fűzfakorbács, hanem egy üveg likőr volt, amit kedvesüknek, menyasszonyuknak ajándékoztak. A lányoktól viszonzásként festett tojást kaptak.

Felső-Sziléziában Brzeg (Brieg) környékén, az Óriáshegység vidékén a legények jó korán a lányok hálókamráiba mentek, és kikorbácsolták őket az ágyból. A lányos házhoz való megérkezésükkor ezt énekelték: „Glück zu, Glück zu zu Ostern; ich kumm eier Techterla schmackustrn!" (Jó szerencsét, jó szerencsét a húsvéthoz; jövök a lányukat korbácsolni!) Opole (Oppeln) és Glubczyce (Leobschütz) körzetében húsvéthétfőn a legények a korbácsolás mellett vízzel locsoltak is, amit kedden a lányok hasonló módon viszonoztak. A korbácsolásért és a locsolásért a legények almát, festett tojást kaptak. Głogow (Glogau) környékén a legények húsvétvasárnap hajnalán, kezükben szalagokkal díszített vesszőkorbáccsal, énekelve végigvonultak a falun. Minden háznál pénzt kaptak, amiért annyi vesszőkorbácsot adtak, ahány személy a családhoz tartozott. A korbácsokat *Schmackostern*nek nevezték.[55] A sziléziai korbácsoló szövegekből az derül ki, hogy felülről lefelé valamennyi testrészt: a fejet, a hátat, a karokat, a kezeket, a lábszárakat és a lábfejeket is megkorbácsolták:[56]

[50] Müller, Willibald 1893. 263, 322.
[51] Lehman, Emil 1926. 143—145.
[52] Piger, Franz Paul 1896. 24.
[53] Lehmann, Emil 1926. 143—145.
[54] Cammann, Alfred 1978. 104—105.
[55] Peuckert, Will-Erich 1928. 100—101.
[56] Mannhardt, Wilhelm 1904. 262—263.

Jetzt kommen wir zum lieben Ostern	Most érünk a kedves húsvéthoz,
Laß das Töchterlein ein wenig schmackostern.	Korbácsoljuk meg egy kicsit a lánykát.
Dann, dann um den Kopf,	A fej körül,
Daß du denkst, es ist ein Klösetopf;	Hogy azt hidd, az egy gombócos fazék;
Dann, dann um den Rücken,	Aztán a háta körül,
Daß dich nicht die Bürden drücken;	Hogy a terhek ne nyomjanak;
Dann, dann um die Arme,	Majd a karjait,
Daß du dich lernst der Leut erbarmen;	Hogy megkönyörülj az embereken;
Dann, dann um die Hand,	Aztán a kezeit,
Daß die Leute werden erkannt;	Hogy az embereket megismerd;
Dann, dann um die Beine,	Aztán a lábszárait,
Daß du immer bleibst daheime;	Hogy te mindig otthon maradj;
Dann, dann um die Füße,	Aztán a lábait,
Daß du lernst die Alten grüßen;	Hogy megtanuld az öregeket üdvözölni;
Dann, dann daherum,	Aztán innen,
Die Fliegen laufen dorthinum;	Futnak a legyek oda;
Dann, dann dorthinum,	Aztán oda,
Die Fligen laufen daherum.	A legyek futnak innen.

Húsvéthétfőn a pásztor juhait is megkorbácsolta.[57]

A csehországi népszokások hatalmas adattára, Otto Freiherr von REINSBERG-DÜRINGSFELD: *Fest-Kalender aus Böhmen* című, 1861-ben Prágában megjelent munkája a csehek és a csehországi németek húsvéti szokásairól is alapos tájékoztatást nyújt.[58] A húsvéthétfői korbácsolás cseh megnevezése: *pomlázka*, csehországi német elnevezése: *Schmeckostern*. A nagyhéten, sőt gyakran már virágvasárnap előtt a fiúk, a legények és a házasemberek 3—4—8 szál fűzfavesszőből korbácsot *(pomlázka* vagy *pomrhoda)* fonnak. Szőlőtermelő vidékeken a korbács szőlővesszőből készül *(vinovačka)*. A korbácsra színes szalagot kötnek. Húsvéthétfőn napfelkelte előtt, néhány helyen a korai mise előtt vagy azt követően, más falvakban csak a délutáni istentisztelet után indulnak a legények a húsvéti ajándék összegyűjtésére. A húsvéti ajándék (megnevezése szintén *pomlázka)* festett és írott tojásokból áll. REINSBERG-DÜRINGSFELD múlt századi leírása szerint a kislányok a fiúknak, a szolgálólányok a szolgáknak, a lányok a legényeknek, a férjes asszonyok a fiatalembereknek 3—7 tojást ajándékoznak a korbácsolásért. Ezért Csehországban a húsvétot tojásünnepnek *(svátky vaječné)* is nevezik. A legények az összegyűjtött tojással húsvéthétfő délutánján tojásgurítást játszanak. A játékban legszerencsésebb, legtöbb tojást nyerő legény tojáslakomára hívja barátait, ahol egész éjjel esznekisznak, táncolnak és énekelnek. Mšeno környékén (Észak-Csehország) a lány csupán egy festett tojást ad a korbácsoló legénynek e szavak kíséretében:

Komu vajičko daruju,	Akinek a tojást ajándékozom,
Toho srdečne miluju.	Azt szeretem teljes szívemből.
Komu to vajičko dám,	Akinek ezt a tojáskát adom,
Toho velmi ráda mám.	Azt nagyon szeretem.

Mělník környékén (Észak-Csehország) a kislányok és az asszonyok 3—3, a nagylányok 7—14 festetlen vagy festett tojást ajándékoznak a korbácsolóknak. Itt a vesszőkorbács szalagokkal és tavaszi virágokkal díszített. Korbácsoláskor az alábbi adománykérő szavakat mondják:

Hody, hody, do provody!	Lakoma, lakoma fehérvasárnapra!
Dejte, pani maticko	Adjál nekünk asszony anyácska,
Červené vajičko	Piros tojáskát.
Nemáteli červené,	Ha nincs piros,
Dejte trebas bilé.	Adjál csak fehéret.
Slepicka vám zanese	A tyúkocska tojik nektek
Za to zase jiné.	Ezért rögtön egy másikat.
Již tam chodi po dvore,	Ott megy már az udvaron,
Že ho snesla krákore.	És kotkodál, hogy tojt.

[57] *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin—Leipzig, 1935—1936. VII. 1234.

[58] REINSBERG-DÜRINGSFELD, Otto 1861. 162—167.

Poličkán és környékén (Kelet-Csehország) kicsi, piros, fehér, zöld és sárga bőrcsíkokból font ostorral a legények és a házas fiatalemberek addig ütik a lányok-asszonyok kezét-lábát, amíg azoktól festetlen vagy festett tojásokat nem kapnak. Húsvét keddjén viszont a nők korbácsolják meg a férfiakat, akiktől viszonzásul mézeskalácsot és marcipánt kapnak. Az Érchegység és az egykori Saatz-i kerület (Žatec) német lakosságánál a szokás neve *Eierlaufen* vagy *Aufpeitschen*. A fiúk szalagokkal díszített korbáccsal házról házra járnak, a korbácsolásért tojást vagy pénzt kapnak. A legények már éjjel indulnak a lányokhoz korbácsolni. A legény azt a leányt viszi következő vasárnap a legszorgalmasabban a táncba, aki a legtöbb tojással ajándékozta meg húsvéthétfőn. Chomutov (Komotau) és Žatec (Saatz) környékének német falvaiban az apa már a nagyhéten gondoskodott a fűzfavesszőről, amelyből fiai számára korbácsot font. A 6—8 szál vesszőből font, selyem- vagy kartonszalagokkal díszített korbács neve: *Osterschmück*. A korbáccsal felfegyverzett fiúk ezzel a kiáltással álltak meg a lányos házak ajtaja előtt: „Rote Eier heraus, oder ich peitsche die Mädeln aus!" (Ide a piros tojásokkal, vagy kikorbácsolom a lányokat!) A korbácsolásért a fiúk festett vagy festetlen tojást kaptak. A *Fest-Kalender* a kelet-csehországi Deutschbrod (Něm. Brod), a cseh-morva-sziléziai határon fekvő Grulich (Králíky) és a dél-csehországi Neuhaus (Hradec) helységekből említi még a szokást. Grulichban a férfiak húsvéthétfői korbácsolását követően kedden a nők suhintották meg a férfiakat.

A *Kronprinzenwerk* Csehország-kötete is a cseheknél élő, általánosan elterjedt szokásként mutatja be a húsvéti korbácsolást.[59] A kötet Ludwig Marold: *Húsvéti veszszőzés (pomlázka)* című rajzát is közli. Peter Maixner 1875-ben készített metszetet a szokásról Svetozorban.

A *Český Lid* köteteiben a századforduló óta megjelent több apró adatközlés[60] után Antonín Václavik mutatta be sokoldalúan a húsvéti korbácsolást *Výroční obyčeje a lidové umění* című könyvében. A szokás csehszlovákiai elterjedésével, alkalmaival és formáival kapcsolatban Václavík eredményeit ismertetem.[61]

Cseh, morva és szlovák területeken a természetes állapotban használt fiatal hajtásokon, vesszőkön kívül leggyakrabban fűzfavesszőből készítik a húsvéti korbácsot, amit a legények feketevasárnap fonnak. Hogy rugalmasabb legyen, kissé meghervasztják. Még nagyobb rugalmasságát azzal érték el, hogy lóhúgyba áztatták. A sárga és piros vesszőből font korbácsokat tekintik értékesebbnek. Akinek szürke, seszínű korbácsa volt, vagy csupán négy ágból fonták, arra azt mondták, hogy „zsidó korbácsa van", azaz értéktelen. Valaskon nagyszombat reggelén fonják a korbácsot nyírfaágakból, majd vízbe rakják, hogy jobban csípjen. Jasennén azt tartják, hogy „minél nagyobb a korbács, annál nagyobb a becsület". A nagyságon kívül a húsvéti korbáccsal szemben követelmény még a rugalmasság, valamint az, hogy minél több ágból fonják. Hosszúsága általában 50—100 cm. Régebben rövidebb korbácsot hordtak, feltűnés nélkül a zsebbe, az ing vagy a szűr ujjába rejtve. A korbácsot itt nagyszombaton vagy húsvét reggelén fonták. A korbács tulajdonosának ki kellett állni néhány ütést a korbács készítőjétől. Korbácsfonás közben az alkalomhoz illő dalt énekeltek, amelynek töredéke Vizovskóról maradt fenn:

Mrskačka, mrskačka,	Mrszkacska, mrszkacska,
běda tom, běda tom,	jaj annak, jaj annak,
Kdo nemá korbáčka.	kinek nincs korbácsa.

A kisebb fiúknak az apja, nagyapja, esetleg idősebb testvére font copf vagy hasáb alakú korbácsot. Megkülönböztettek nyolcast, kilencest, tizenkettest, tizenhatost, Zohř na Vysočinén huszonnégyest is fontak. Ma a gyerekek csak háromágúakat fonnak. A korbácshoz használt vesszőknek hibátlanoknak kellett lenniük. Először minden ágat összefontak, s a vastagabb végén félbehasított vesszővel csavarták össze. Ezzel készen volt a fogantyú, az ún. *kladka* vagy *ručka*. A vesszők közé néhány piros gyapjúfonalat is fontak. Ez a későbbiek során gazdag díszítéssé alakult, piros, rózsaszín, sárga szalagokkal. Végül némely helyen olyannyira túldíszítették a korbácsokat, hogy eredeti funkciójukra, a verekedésre teljesen alkalmatlanná váltak. A morvaországi Slovácko tájegység területén az olyan házakban, ahol kelt a baromfi, nem fonhattak korbácsot, mert „az

[59] Sobotka, Primus 1894. 442—444.

[60] Vycpálka, J. 1904.; Kubín, Josef 1908.; Karásek, F. 1909.; *Pomlázky československé*. Český Lid XXVI. 1926. 270—275.

[61] Václavík, Antonín 1959. 228—246.

apróságoknak elakasztotta volna a lélegzetét". A kisebb korbácsok mellett itt a nyolc ágból font 2—5 m-es nagyságúakra is emlékeznek, amelyekbe igen sok szalagot fontak. Utóbbit a legények húsvéti locsolkodás alkalmával mint címerüket hordták magukkal. Később azokat a legényeket illette meg ez a korbács, akiket nem soroztak be katonának „hogy ne sajnálják, hogy ők nem lehettek regruták". Velké Pavlovicen és környékén a korbácsra piros és fekete szalagot kötöttek a legények. A lányoknak csukott szemmel kellett a feléjük nyújtott korbácson a szalagot megfogni. Úgy tartották, ha a piros szalagot fogja meg, egy éven belül férjhez megy, ha a feketét, meghal.

A korbácsolás húsvétvasárnap esti kezdetét Slovácko vidékén *zapalovačka*nak *(zapalit* „meggyújtani") nevezték. Mohelna környékén a fiúk már ekkor *závdavek*et (előleg) adtak a lányoknak a korbáccsal. Slovácko ez a korbácsoláshoz való „kis jog" *(malé právo)* húsvétvasárnap este az első csillag feljöveteléig tartott. Ekkor hívták össze egymást a legények, beszólva az ablakon: „Már meggyújtjuk a šlahačkát (korbácsot) gyere ki Tamás!" Erre összejöttek a legények és megegyeztek az éjszakai korbácsolás *(noční sibačka)* kezdetének időpontjában, a találkozás helyében. Húsvétvasárnapról hétfőre virradó éjszakán csak a szűz legényeknek volt szabad korbácsolni. Éjfélkor különböző dalocskákkal ébresztették egymást, pl. Strážnice környékén:

Stávaj, Juro, stávajíce	Kelj fel Gyuri, felkelő,
obuj tlsté nohavice,	végy fel vastag nadrágot,
půjdeme šlahat děvčice.	megyünk a lányokat korbácsolni.

A legények — rendszerint egy-egy korosztály, évjárat — 6—12 fős csoportokat alakítottak. A falut egymásközt felosztották, főként odamentek, ahol korban megfelelő, rendes, a legényeknek tetsző viselkedésű leányok laktak. A kereszt- vagy bérmaszülők ügyeltek arra, hogy keresztlányukhoz a komasági rokonságból menjenek házasulandó legények. Régebben szokásban volt, hogy a legények nagy hangoskodással járták végig a falut, nótaszóval, dudással, harmonikással, dobossal. Egy nagy korbáccsal megzörgették az ajtót vagy az udvari ablakot, és bekiáltottak: „A miénk fizet, a maguké tartja!" Az éjszakai korbácsoláshoz a legények Blatnice környékén öreg szűrt öltöttek magukra, derekukat szalmakötéllel csavarták körül. Még holdvilágos éjjelen is vittek magukkal egy lámpást, azonkívül egy kosarat, amibe a korbácsolásért kapott festett vagy festetlen tojást rakták. Hordtak még magukkal egy üveg bort vagy *rosolkyt* (fűszerezett pálinka), amit otthon a gazdaasszony volt köteles adni nekik indulás előtt. A gazdaasszonyt mielőtt elindultak természetesen megkorbácsolták. Koryčansko és Kyjovsko vidékén egy kétágú villát vagy egy régi katonai szablyát is magukkal vittek, erre szúrták a korbácsolásért kapott szalonnát. A lányos ház udvarára érve a lámpával bevilágítottak az ablakon, amelyet korbáccsal megzörgetve beszóltak: „A tehenük szerencsésen elljen, kancájuk csikajazzon, malacuk malacozzon!" Suchovón még hozzámondták: „. . . juhaik, méheik szaporodjanak!" Ma ezeket a mondókákat már nem mint jókívánságokat mondják, hanem viccként: „Apó, a kancája csikajazik, kecskéje ellik!" A lányok jó erkölcséhez tartozott, hogy a legények előtt illett „nagyon szégyenkezni", az ajtót őrizni, hogy be ne jussanak. Gyakran előfordult ezért, hogy a legények a padláson, istállón vagy az ablakon keresztül jutottak a házba. A legények főleg a lányok kezét és lábszárát korbácsolták, s közben ezt mondták: „Bújj meztelen a zöld alá, adj tojást festettet!" (Javorník) „Isten parancsolta, hogy fedjük el a meztelent. Aki nem fedi be, verjük meg!" (Kopaničář) „Tedd a korbácsot a kender rubáshoz (alsószoknya)!" (Tvarožna Lhota). A tisztességhez az is hozzátartozott, hogy a lány az igazán fájdalmas ütések alkalmával se sírjon. Koryčanskon a lányok a tojás átadása közben ezt mondták: „Szeretlek titeket, azért adok mrskačkát. Ezt neked adom szívesen, hogy ne fájjon a kezed meg a feneked." Podivínben ezt mondták: „Ez a festett tojás szerelemből ajándékozott. Akinek adom, azt szeretem." Hasonló verseket később a hímes tojásra írtak. A korbácsolóknak is versben kellett megköszönni az ajándékot és a megvendégelést.

A húsvéti korbácsolás a szűkebb családi körben is általánosan gyakorolt szokás. A gazda korbácsfonás alkalmával soha nem mulasztotta el megkorbácsolni a gazdaasszonyt. Húsvétvasárnap a család minden férfitagja megkorbácsolta a családban levő nőket, „kiporolták a szoknyájukat", nehogy idegenek megelőzzék őket. Antonín Václavik Boleslav környékéről, a Balti-tenger mellékéről, valamint Nagy-Lengyelországból ismertet adatokat, miszerint nagypéntek reggelén a szülők megvesszőzték vagy megkorbácsolták gyerekeiket. A korbácsfonás alkalmával, a készülő korbács végét tartó gyereknek ki kellett bírni néhány ütést az új korbáccsal. Újabban a kisgyerekek is járnak korbácsolni a keresztszülőket, a nagynéniket és a szomszédokat. A serdülő fiúk csak reggel járhattak korbácsolni. Ők is elsősorban rokoni, komasági kapcsolatok alapján

látogatták meg a házakat. Főként olyan helyekre mentek, ahol feleségnek való lányt sejtettek. Reggel 6 óra után az iskolás fiúk is jártak korbácsolni, csoportokba verődve, főként a rokonokhoz. Slovácko és Valašsko fiatalja és öregje egyaránt forgatta a korbácsot húsvéthétfőn. Nemcsak a gazda, hanem a nagyapa is kikölcsönözte a gyerekektől a korbácsot, hogy szomszédasszonya vagy egykori táncosa „szoknyáját kiporolhassa, hogy ne porosodjék és sokáig éljen". Amikor az első csillag feljött, egyszerre elcsitult minden, s kezdődött az asszonyjog *(robské právo)*, a lányok korbácsolása.

Annak ellenére, hogy már húsvéthétfőn este a korbácsolás joga az asszonyokra szállt, soha nem kezdték el ezen a napon. De alighogy megszólalt a kakas kedd hajnalán az asszonyok előre megbeszélt csoportokban indultak a férfiak megkorbácsolására. A lányok ebben csak ritkán vettek részt. Különösen az olyan férfiakat szemelték ki az asszonyok, akik gúnyolódtak vagy veszekedősek voltak velük az elmúlt év során. Meglátogatták a módosabb gazdákat is, „ahol érződött a szilvapálinka szaga". Utóbbi helyeken enyhébbek voltak, de ahol büszkén fogadták vagy nem látták szívesen őket, „ott ütöttek, vertek a korbáccsal, mint az éretlen zabot". Nem hiába ígérték a férfiaknak előre: „Úgy fogunk korbácsolni, csak úgy fogsz ugrálni." Horáckon, Bojkovskon, de Szlovákiában is íratlan törvény volt, hogy az asszonyok a korbácsolás leple alatt jól elverték a hűtlen férjeket. A nők korbácsolása VÁCLAVIK szerint az „asszonybíróság" megkopott formája. Ma csak az iskolás lányok járnak korbácsolni.

A prágai *Národopisné Muzeum* jelenlegi állandó kiállításán is láthatunk 8 db húsvéti korbácsot Cseh- és Morvaország különböző területeiről.[62]

A cseh-szász határvidéktől északra csupán Felső-Lausitz déli részének néhány településén (Sebnitz, Cunewalde) található meg a szokás.[63] Az elnevezését jelölő szó *(Schmeckoster, Schmackoster)* ezért szerepel Karl Gottlieb ANTON 1839-ben kiadott felső-lausitzi tájszótárában.[64] ANTON leírása szerint Felső-Lausitzban a cseh területek húsvéti korbácsolásával teljesen azonos módon gyakorolták a szokást. Felső-Lausitz északi részén és Alsó-Lausitzban teljesen ismeretlen.[65]

A húsvéti korbácsolás elterjedési területeként MANNHARDT a következő akkori keleti német vidékeket sorolja fel: Kelet-Poroszország (Mazuria, Samland, Litvánia), Nyugat-Poroszország, a brandenburgi Neumark és Uckermark, a szászországi Vogtland.[66] Karl BRUNNER adatai szerint Priegnitz (Brandenburg), Siegfried KUBE legújabb kutatásai alapján még Pomerániának és Mittelmarknak Uckermarkkal határos területén is megtalálható a szokás.[67]

Mazuria egykori német lakosainál szívesen vett figyelmességnek számított, ha a legény húsvéthétfőn (esetleg húsvétvasárnap) megkorbácsolta vagy megöntözte a lányt. A leányok hasonló módon viszonozták ezt. Vogtlandban a legények húsvét vasárnapjának reggelén, a lányok pünkösd vasárnapján korbácsoltak. Kelet-Poroszországban gyakran egy frissen kihajtott nyírfavesszővel korbácsoltak. Ha a szabadban még nem rügyeztek a nyírfák, akkor a vesszőket a szobában már hetekkel korábban meleg vízbe állították, s a kályha közelébe tették. Nyírfavessző helyett gyakran fűzfavesszőt használtak, amit szintén kihajtattak. A kihajtatott vesszőkből korbácsot fontak. Ma is gyakorolják a húsvéti korbácsolást az egykori kelet-poroszországi Ermland területéről 1945 után az Eifel-hegységbe telepített németek.[68]

Az észak-lengyelországi kasuboknál[69] a fiúk egy kihajtatott vesszőt tettek húsvét reggelén a házigazda és a háziasszony lábai elé. Majd a család többi tagjait ezzel a veszszővel korbácsolták meg, amit a lányok tojással és süteménnyel honoráltak.[70]

[62] PLESSINGEROVÁ, Alena (Néprajzi Múzeum, Prága) levélbeli közlése (1979. szeptember 12.). — A korbácsok származási helye: Týnec nad Vltavou, a Kolín melletti Cerhenice, a Mělník melletti Hořín, Domažlice környéke (Csehország), Kobylí, Velkých Pavlovic, a Brno melletti Velatice, Olomouc környéke, Velká nad Veličkou (Morvaország).

[63] KUBE, Siegfried 1964. 66—67.

[64] ANTON GOTTLIEB, Karl 1839. 12. Stück. 20.

[65] KUBE, Siegfried 1964. 66—67.

[66] MANNHARDT, Wilhelm 1904. 258.

[67] KUBE, Siegfried 1964. 67.; BRUNNER, Karl 1925. 218.

[68] MANNHARDT, Wilhelm 1904. 259—261.; TOLKSDORF, Ulrich 1967. 256—257.

[69] Kasubok: nyugati szláv népcsoport, nyelvük a lengyellel rokon kasub nyelv.

[70] *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VII. 1234.; KUBE, Siegfried 1964. 70. szerint a szokás Malbork és Golub-Dobrzyń környékén (Észak-Lengyelország) is megtalálható.

Karl BRUNNER hangsúlyozza, hogy az egykori keleti német vidékeken a legények különösen a lányok lábát és kezét korbácsolták meg.[71] A korbácsolásért kapott ajándékok a rigmus szövegében is szerepelnek:

Schmackoster, bunt Oster,
Dree Eier, Stück Speck,
Stück Floade, Glas Bramwin,
Denn goh eck glick weg.

Schmackoster, szép húsvét,
Három tojást, egy darab szalonnát,
Egy darab lepényt, egy pohár pálinkát,
Akkor megyek én boldogan tovább.

(Pillkalleni kerület, Litvánia, 1880.)

Eugen FEHRLE összefoglalásai szerint a keleti német területek húsvéti korbácsát *(Schmeckostern)* 9 szál fűzfavesszőből fonják, és színes szalagokkal díszítik.[72] Gilgenburgban a fiúk minden háznál egy korbácsot ajándékoznak a házbelieknek, amit a gazda vagy a gazdaasszony nem csupasz kezével, hanem egy kendővel fog meg. Tavaszig megőrzik, és az első kihajtáskor azzal hajtják ki jószágaikat az istállóból. Egyes keleti német területeken az állatok megvesszőzésére is sor került húsvét napján.[73]

Siegfried KUBE több tanulmányában foglalkozott a korbácsoló szokások alkalmaival, történetével, közép-európai elterjedési területének kérdéseivel.[74] Elterjedési térképeiről leolvasható, hogy az esztendő szokásrendszerében a nyugati német területek aprószenteki, illetve farsangi (hamvazószerdai) korbácsolását a Greifswald—Cheb (Eger) vonaltól keletre eső német, lengyel, litván, cseh és szlovák lakosságú vidékeken a húsvéti korbácsolás váltja fel.[75] E terület közepén Berlin és Zwişkau között kelet felé egy széles, összefüggő sávban: Meissen környékén, Brandenburg déli részén, Alsó-Lausitz-ban és Felső-Lausitz északi felében, Alsó-Sziléziában (egy keskeny déli sávot és Głogów—Zielona Góra környékét kivéve) nem találjuk meg a szokást. Nagy-Lengyelországban is hiába keresük.[76]

A húsvéti korbácsolás közép-európai elterjedését vizsgálva különböző változatait, apróbb eltéréseit figyelhettük meg, de a szokás időpontját, kellékeit, cselekményét és szövegeit figyelembe véve valamennyi az észak-dunántúli szlovák telepítésű falvakból bemutatott húsvéti sibálás párhuzamának tekinthető. Területi elterjedésének adatait tanulságos e falvak lakosságának származási helyével egybevetni. FÜGEDI Erik állapította meg, hogy a XVIII. században a Besztercebánya (Banská Bystrica) — Rózsahegy (Ružomberok) vonaltól nyugatra eső felföldi területekről elsősorban a Dunántúlra, az ettől keletre elterülő vidékekről a Nagy-Alföldre települt szlovák lakosság.[77] MANGA János ugyanezt a Nyitra (Nitra)—Zsolna (Žilina) vonalra vonatkoztatta.[78] Észak-Dunántúl szlovák eredetű csoportjainak származási helyét így az egykori Felföld nyugati felében kell keresni. A bakonyi falvakba (Bakonycsernye, Jásd, Öskü, Súr, Szápár) Nyugat-Szlovákiából települtek szlovákok.[79] A török alatt pusztává vált Bakonycsernyére a palotai várbirtok ura, gróf Zichy János 1724-ben Nyitra megyéből hozatott szlovák jobbágyokat.[80] Ösküre, a palotai

[71] BRUNNER, Karl 1925. 218—219.
[72] FEHRLE, Eugen 1920. 57.; 1955. 130.
[73] *Wörterbuch der deutschen Volkskunde.* Stuttgart, 1974. 625.
[74] KUBE, Siegfried 1961.; 1964.; 1965.
[75] KUBE, Siegfried 1961. 134.; 1964. 66—70.
[76] BURSZTA, Józef 1967.
[77] FÜGEDI Erik 1966. 317.
[78] MANGA János 1973. 218.
[79] ILA Bálint—KOVACSICS József 1964. 56.
[80] HEICZINGER János 1974. 13—34.

vár másik pusztájára a Zichyek nagy telepítő akciója révén 1718-ban érkeztek szlovák lakosok Besztercebánya környékéről, valamint Pozsony és Nyitra megyékből.[81] Dérer József szápári evangélikus lelkésznek a község eredetéről és állapotáról 1820-ban írt latin nyelvű kéziratában ezt olvashatjuk: „A község eredete kb. 1740-ig vezethető vissza, amikor is Méltóságos gróf Szapáry Pál parancsára és elhatározására új lakókat telepítettek a községbe, mivel hogy a régi lakosságot kétszáz év előtt teljesen kiirtották. Az idetelepítettek tót anyanyelvűek, s szülőföldjük Morvaország szomszédos része és Trencsén megye".[82] Nagyveleg község elöljárósága 1865-ben a következőket írta Pesty Frigyesnek: „Eleinte többnyire tótok lakták Veleget, Felső-Nyitra és Trencsén megyékből származtak, Csincsura és Válik nevet emlegetnek, később Némedi, Ferenci és Tóth, Molnár, Szabó, Pap és Nagy mint magyarországi családok szállották meg, különösen Veszprém megye Pápa vidékéről, Szt. Lászlóról és Varsányból, most már általában tiszta magyarok."[83] Martonvásárra[84] 1763-ban Pozsony, Hont és Nyitra; Tordasra[85] 1713-ban Pozsony, Nyitra és Turóc; Tárnokra[86] 1739-ben Trencsén; Sóskútra[87] Esztergom, Komárom és Nyitra megyéből települt szlovák lakosság. E falvak lakossága tehát elsősorban a Felföld nyugati és középső megyéiből származik, ez a régió a húsvéti korbácsolás délkeleti törzsterületéhez tartozik. Innen hozta magával a húsvéti sibálás szokását az áttelepülő lakosság, s azt több mint két évszázadon keresztül megőrizte, népi kultúrája, szokásrendszere jellegzetes elemeként ma is gyakorolja.

E falvak lakossága már a XVIII. századi telepítés idején sem csak szlovákokból állt. A felföldi telepesek az ország különböző részeiből érkezett magyarokkal együtt építették fel falvaikat, alakították ki hagyományossá váló népi műveltségüket. A folyamat során egységesülő *falukultúra* alakult ki, amelynek egyes elemeit származási helyre való tekintet nélkül a falu lakói saját kultúrájuk részévé tették. E falvak szokásrendszerében ilyen elem a húsvéti korbácsolás is. Az egységes (csak gazdasági-társadalmi különbségek miatt rétegzett) *falukultúra* kialakulásánál nagy szerepe van azoknak a csoporton (falun) belüli integrációs folyamatoknak, amelyeket Gunda Béla néprajztudományunk elméleti kérdéseinek sorában igen fontosnak tart.[88] Az integrációs folyamat napjainkban is megfigyelhető. A II. világháborút követő szlovák—magyar lakosságcsere eredményeként Bakonycsernyére Nógrád és Hont megyéből, Ipolyság (Šahy) környékéről érkeztek magyar családok, olyan vidékről, amelynek szokásrendszeréből hiányzik a húsvéti korbácsolás. Ma a Bakonycser-

[81] Ila Bálint—Kovacsics József 1964. 307.
[82] Faller Jenő 1934. 13.
[83] Pesty Frigyes 1977. 293.
[84] Pesty Frigyes 1977. 238.
[85] Wünscher Frigyes 1943. 47—49.; Pesty Frigyes 1977. 287.
[86] Pesty Frigyes 1977. 285.
[87] Pesty Frigyes 1977. 272.
[88] Gunda Béla 1963. 7. ezt írja: „Véleményem szerint a kultúra sajátos alkata, stílusa annál jobban kidomborodik, minél eredményesebben érvényesülnek benne az integráló erők, tényezők. Integrálódás nélkül nincs kultúra." A magyarországi nemzetiségi falvak népi kultúrája alakulásánál az integrációs folyamatok jelentőségét Krupa András is hangsúlyozza: „Szerintünk a különböző területekről érkező telepesek integrációs folyamata olyan sajátosan új etnikai egységet alkotott meg, amelyben az új haza társadalmába szervesen ágyazódnak be az eredeti lakóhelyről hozott jegyek, elemek, s teljesen új struktúra képződik." (Krupa András 1973. 331.)

nyén letelepedett Ipolyság környéki magyarok ugyanúgy gyakorolják a szokást, mint a falu szlovák eredetű, régi lakói. Ugyanez állapítható meg a községben az utóbbi évtizedben megtelepedett cigányokról is.

Észak-Dunántúl szlovák eredetű falvainak szomszédságában levő magyar települések lakossága nem vette át a szokást. A Nyitra megyei Zobor-vidék Árpád-kor óta magyar lakosságú falvaiban azonban gyakorolják a húsvéti korbácsolást. Itt a több évszázados szlovák—magyar együttélés szokáselemek átadásához, illetve átvételéhez vezetett a két nép között.

Történeti kérdések

A húsvéti korbácsolást elterjedésének törzsterületéről a XVIII. század első évtizedeiben Észak-Dunántúlra települő szlovákok magukkal hozták, tehát kibocsátó vidékeiken már a telepítés korában is a mai formájában élt a szokás. Ezen a közvetett bizonyítékon túl, elterjedési területén a ránkmaradt írásos források segítségével múltját egészen a középkorig nyomozhatjuk. Johannes Beleth párizsi teológus 1160 körül keletkezett *Rationale divinorum officiorum*ában találjuk az első rávonatkozó adatot.[89] Beleth arról tudósít, hogy bizonyos vidékeken húsvét után a második napon az asszonyok férjüket, a harmadik napon a férjek feleségüket megvesszőzik. Ezt azért cselekszik, hogy egymást figyelmeztessék, a húsvéti áldozás időszakában a házasélet tilos. Kube arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szilveszter pápa vezetésével összeült Ely zsinat határozatai szerint a szentáldozáshoz járulók áldozás előtt 3 napig, utána legalább 3 napig a házasélettől kötelesek megtartóztatni magukat.[90] Beleth adatait az 1369-ben elhunyt prágai Konrad Waldhauser írásban ránk maradt latin nyelvű prédikációja erősíti meg:[91] „Ezekben a szent napokban az embereknek mértékletesnek és tartózkodónak kell lenni, . . . a házasoknak is; ezért vesszőzik meg férjüket némely vidékeken a húsvét utáni második napon az asszonyok. A harmadik napon viszont a férjek feleségüket már kora reggel az ágyban vesszővel vagy kézzel csapkodják meg, . . . ezzel fegyelmezik magukat. Így teszik kötelezettségüket tudatossá, magukat kölcsönösen féken tartani, nehogy ebben az időszakban egyik a másiktól házaséletet követeljen. Miközben vesszőznek, a másiknak mondják: Smech ostren, ami annyit jelent mint: jegyezd meg, húsvéti és szent idő van, te most házaséletet nem akarhatsz." Egy német minorita a XIV. század elején húsvéthétfői prédikációjában már kárhoztatja a szokást:[92] „Nem szabad hiúságoknak örülnünk, ahogy azt sokan teszik, akik ma azért vidámak, mert a borsót (a böjti időszak eledelét) maguk mögött hagyták, különféle húsokat fogyasztottak, és kedvüket az utcákon szaladgálással és vesszőzéssel töltik." A boroszlói augusztinusok könyvtárában a XV. század elejéről fennmaradt kéziratból is az derül ki, hogy az egyházi személyek akkor már nem nézték jó szemmel a fiatalok körében divatozó húsvéti korbácsolást:[93] „Minden ember húsvétvasárnapon áldozni szokott, a pápa a férj és a feleség számára elrendelte, hogy miután a szentáldozást

[89] Mannhardt, Wilhelm 1904. I. 261.
[90] Kube, Siegfried 1964. 72.
[91] Zibrt, Cenék 1889. 78.; Karásek, F. 1909. 331—332.
[92] Franz, Adolph 1907. 152.; Kube, Siegfried 1964. 74.
[93] Kube, Siegfried 1964. 73.

magukhoz vették, egy vesszőt tegyenek maguk közé, és a férjnek az első napon, a feleségnek a második napon hatalmat adott a másikat rendreutasítani. A lányok részére, ami a vesszőzés jogát illeti, semmit nem határoztak, ezért meg kellene azt akadályozni. Szeretnék az ég felé emelt szájjal könyörögni: ha ezer ördög volna, azokat egy korbáccsal szaladgáló emberrel kellene elűzni." Hipolyt GUARINONIUS, a prágai császári udvari orvos fia, 1610-ben Ingolstadtban kiadott *Die Grewel der Verwüstung Menschlichen Geschlechts* című könyvében a szokás bemutatásakor már a vesszőből font korbácsról is említést tesz.[94] Azt írja, hogy Prágában könnyelmű emberek évenként a húsvéti időben hosszú, fonott vesszőkorbácsot vásárolnak, azt kezükben tartva, mint az őrültek bunkóikat, járkálnak a város utcáin, terein. Ha lányokkal vagy nemes hölgyekkel találkoznak, hogy húsvéti tojást kapjanak, a kezüket-lábukat elverik a korbáccsal. Húsvét péntekén viszont a lányok korbácsolják meg tojásért a legényeket. GUARINONIUS leírásából látjuk, hogy Prágában már a XVII. század elején a legapróbb részletekig abban a formában élt a szokás, ahogy azt a recens néprajzi anyagból illetve elterjedési területén az irodalomból megismertük.

IRODALOM

ANTON GOTTLIEB, Karl
1839 *Alphabetisches Verzeichniß mehrerer in der Oberlausitz üblichen, ihr zum Theil eigenthümlichen Wörter und Redensarten.* Görlitz

BARTOŠ, Franz
1897 *Volksleben der Slaven.* In: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. XVIII. Mähren und Schlesien. Wien. 177—220.

BEDNÁRIK, Rudolf
1943 *Slowakische Volkskultur.* Bratislava-Pressburg

BELULESZKÓ Sándor
1905 *Magyar hímes tojások.* Néprajzi Értesítő VI. 112—120.

BRUNNER, Karl
1925 *Ostdeutsche Volkskunde.* Leipzig

BURSZTA, Józef
1967 *Kultura ludowa Wielkopolski.* Poznań

CAMMANN, Alfred
1978 *Prussinowitz. Eine Beispiel schlesisch-mährischer Nachbarschaft.* Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 21. 78—146.

ČERNÝ, Adolf
é. n. *Führer durch das Böhmisch-slavische Ethnographische Museum.* Prag

DÖMÖTÖR Tekla
1972 *Magyar népszokások.* Budapest
1974 *A népszokások költészete.* Budapest

FALLER Jenő
1934 *Szapár község monográfiája.* Zirc

FEHRLE, Eugen
1920 *Deutsche Feste und Volksbräuche.* Leipzig—Berlin
1955 *Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker.* Kassel

FIELHAUER, Helmut Paul
1965 *Das Korbatschn — ein Osterbrauch im Weinviertel.* Kulturberichte aus Niederösterreich. Beilage der Amtlichen Nachrichten der N. Ö. Landesregierung. Folge 4. 27—28. Wien

[94] GUARINONIUS, Hipollyt 1610. 1257.; KUBE, Siegfried 1964. 75.; KARÁSEK, F. 1909. 332.

1978 *Das Ende einer Minderheit. Zuwanderung und Eingliederung slowakischer Landarbeiter in einer niederösterreichischen Grenzgemeinde.* Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde. 22. 97—151.

(f. j.)
1957 *Húsvéti népszokások.* Népszabadság, április 21. 4.

FRANZ, Adolph
1907 *Drei deutsche Minoritenprediger aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert.* Freiburg

FÜGEDI Erik
1966 *Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen.* Agrártörténeti Szemle VIII. 313—331.

GALLER, Werner
1975 *Ostern in Niederösterreich.* Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 9. St. Pölten—Wien
1979 *Die Osterzeit im Weinviertler Burschenbrauch.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum *1.* 53—62.

GRIMM, Jakob
1875 *Deutsche Mythologie.* Gütersloh

GRÜNN, Helene
1968 *Volkskunde der Heimatvertriebenen Deutschen im Raum von Linz.* Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde XIII. Wien

GUARINONIUS, Hippolyt
1610 *Die Grewel der Verwüstung Menschlichen Geschlechts.* Ingolstadt

GUNDA Béla
1942 *Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok.* In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. 205—225. Budapest
1943 *Wanderer Karpaten-Europas.* Ungarn IV. 249—253.
1955 *Ľudovy transport v Zakaro ciah.* Slovenský Národopis III. 150—212.
1956a *Poznámky k studiu čepov a obilnych truhiel u Slovákov.* Slovenský Národopis IV. 157—162.
1956b *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen
1963 *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása.* Műveltség és Hagyomány V. 3—24.
1976 *A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege.* In: KÓSA László, KRUPA András (szerk.): Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia, Békéscsaba. 33—38.
1979 *Mýtické bytosti v poverách Slovákov žijúcich v Bukovom pohorí.* Národopis Slovákov v Maďarsku, 123—133. Budapest

HAJNAL Ignácz
1910 *Legénybíróságok a Körmöczbányát környező német falvakban.* Néprajzi Értesítő XI. 67—92.

HEICZINGER János
1974 *Bakonycsernye múltja a telepítéstől 1848-ig.* Bakonycsernye

HERKELY Károly
1941 *A Veszprém vármegyei múzeum néprajzi gyűjteménye.* Veszprémvármegyei füzetek 6. Veszprém

HORVÁTHOVÁ, Emília
1972 *Das volkstümliche Brauchtum.* In: Die slowakische Volkskultur. Bratislava, 185—227.

ILA Bálint—KOVACSICS József
1964 *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Budapest

KARÁSEK, F.
1909 *Pomlázka.* Český Lid XVIII. 330—332.

KARDOS László
1976 *Keresztény népi vallási tradíciók és népi hitvilág a Bakonyalján.* Életünk 1. sz. 22—38.

KISS Lajos
1959 *Szláv eredetű tájszavainkhoz.* Magyar Nyelvjárások V. 147—151.

KRUPA András
1973 *Jegyzetek a Békés megyei szlovák lakosok szokásai és hiedelmei kutatásának néhány problémájáról.* Békési Élet. 315—333. Békéscsaba
1974 *Hiedelmek-varázslatok-boszorkányok.* Békéscsaba
é. n. *Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál.* h. n.

KUBE, Siegfried
1961 *Rufe, Namen und Heischeverse zu westsächsischen Fastnachts- und Aschermittwochsbräuchen.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde VII. 121—140.
1964 *Die Lausitzen zwischen Stiep-Rute und Schmeckoster.* Letopis 1963—64. Reihe C, 65—77.
1965 *Frisches Grün! Langes Leben!* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XI. 108—122.
KUBIN, Josef
1908 *Dynovačky a litovačky Čechů kladských.* Český Lid XVII. 366—369.
LEHMANN, Emil
1926 *Sudetendeutsche Volkskunde.* Leipzig
MANGA János
1942 *Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén.* Budapest
1973 *Magyarországi szlovákok.* Népi Kultúra-Népi Társadalom VII. 211—249.
1974 *Szokások Tótkomlóson.* In: Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 3. Békéscsaba. 3—61.
1976 *Virágvasárnapi zöldág-hordás a magyar és a szlovák nyelvterületen.* In: Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. Békéscsaba. 145—168.
MANNHARDT, Wilhelm
1904 *Wald- und Feldkulte.* Berlin
MÜLLER, Willibald
1893 *Beiträge zur Volkskunde der Deutschen in Mähren.* Wien—Olmütz
PESTY Frigyes
1977 *Helységnévtára, Fejér megye.* Bevezette, közreadja és jegyzetekkel ellátta: PÁRNICZKY Józsefné. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 11. 161—305. Székesfehérvár
PETERCSÁK Tivadar
1978 *Hegyköz.* Borsodi Kismonográfiák 6. Miskolc
PETREI, Bertl
1974 *A Duna és a Lajta között. Szokástranszformációs kutatások Pannóniában.* In: HOFER, Tamás, KISBÁN Eszter, KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. I. 185—195. Budapest—Szolnok
PEUCKERT, Will-Erich
1928 *Schlesische Volkskunde.* Leipzig
PIGER, Franz Paul
1896 *Das Osterei in der Iglauer Sprachinsel.* Zeitschrift für österreichische Volkskunde II. 23—30.
PRIKRYL, Franz
1895 *Die Bevölkerung am „Záhoří" in Mähren.* Zeitschrift für österreichische Volkskunde I. 193—204.
REINSBERG DÜRINGSFELD, Otto
1861 *Fest-Kalender aus Böhmen. Ein Beitrag zur Kenntniss des Volkslebens und Volksglaubens in Böhmen.* Prag
RICHTER M. István
1898 *Évi szokások és babonák Német-Prónán és vidékén.* Ethnographia IX. 75—85.
RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és szokások.* Budapest
SCHULTES, Anton
1954 *Die Nachbarschaft der Deutschen und Slawen an der March.* Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde IV. Wien
SOBOTKA, Primus
1894 *Feste und Bräuche der Slawen.* In: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen I. 438—459. Wien
STRZEMCHA Pál
1897 *A morvaországi németek népélete.* In: Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben XIV. Morvaország és Szilézia. Budapest. 129—164.
SZIKLAY János
1898 *Nyitra vármegye lakossága.* In: Magyarország vármegyéi és városai. Nyitravármegye. 169—215. Budapest
SZTANCSEK József
1909 *Privigye vidékén gyűjtött babonák.* Ethnographia XX. 357—362.
TÁTRAI Zsuzsanna
1978 *Húsvét.* In: JÁVOR Kata, KÜLLŐS Imola, TÁTRAI Zsuzsanna (szerk.): Kis magyar néprajz a rádióban. 278—283. Budapest

TIMKÓ György
1904 *Szigetközi leánykorbácsolás és legénycímer.* Néprajzi Értesítő V. 316—323.
TOLKSDORF, Ulrich
1967 *Volksleben in den Ermländersiedlungen der Eifel.* Schriftenreihe der Komission für Ostdeutsche Volkskunde 4. Marburg
UJVÁRY Zoltán
1975 *Szokások, hiedelmek Csallóközből és Nyitra környékéről.* In: Varia Folkloristica. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 25. 14—35. Debrecen
VÁCLAVEK, Mathias
1896 *Land und Volk in der mährischen Walachei.* Zeitschrift für österreichische Volkskunde II. 40—53, 236—250.
VALENTÉNYI György
1909 *A kiskárpáti tót nép élete, viselete és szokásai.* Ethnographia XX. 36—47, 106—162.
VÁCLAVÍK, Antonín
1959 *Výroční obyčeje a lidové umění.* Praha
VRBKA, Anton
1896 *Sitten und Gebräuche im südwestlichen Mähren.* Zeitschrift für österreichische Volkskunde II. 308—319.
VYCPÁLKA, J.
1904 *Pomlázka z Táborska.* Český Lid XIII. 319.
WEISSENHOFER, Robert
1888 *Az esztendő.* In: Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben II. Bécs és Alsó-Ausztria. 529—551. Budapest
WÜNSCHER Frigyes
1943 *Tordas a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu.* Budapest—Debrecen
ZIBRT, Čenék
1889 *Staročeské výroční obyčeje Povéry, Slavnosti a Zábavy.* Praha

László Lukács

ÖSTERLICHE RUTENZÜCHTIGUNGEN

(Auszug)

Im nördlichen Teile von Westungarn: auf dem Gebiete der Komitate Komárom, Pest, Veszprém und Fejér gibt es eine lose zusammenhängende Gruppe von slowakischen Sprachinsel, die in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts durch Ansiedlungen aus der westlichen Hälfte des damaligen Oberungarns entstand. Die Studie beschreibt die Sitte der österlichen Rutenzüchtigungen, die auch heute noch in der Bevölkerung dieser Dörfer weiterlebt. Das wichtigste Mittel der Züchtigung ist eine, aus Weidenzweigen geflochtene Rutegeißel aus vier, sechs, acht oder neun Zweigen, mit dem die Burschen Ostermontag morgen die Mädchen züchtigen, während sie einen Kraft, Gesundheit und Frische wünschenden Reim dazu singen. Für die Züchtigung bekommen sie Getränke und bemalte Eier.

Die übersiedelte Bevölkerung hat diese Sitte aus der Westslowakei mitgebracht, wo sie auch heute noch besteht. Man findet sie auch in Mähren, Böhmen, im österreichischen Marchfeld, in Schlesien, in einem Teil Polens, in den ostdeutschen Gebieten und in Litauen. Von den ungarischen Volksgruppen wird diese Sitte nur in der Nähe der ungarisch-slowakischen Sprachgrenze liegenden Gegend von Zobor und im Mátyusföld (in der südlichen Slowakei) ausgeübt.

Eine Untersuchung des Ursprungs der österlichen Rutenzüchtigung hat ergeben, daß es sich um eine Sitte kirchlichen Ursprungs handelt. Im Mittelalter züchtigten sich auf kirchliche Anordnung die Eheleute gegenseitig vor und nach den Tagen der Osterkommunion, um sich auf das Verbot des Ehelebens aufmerksam zu machen.

Niedermüller Péter

Az első tűz mágikus szerepe a kárpáti pásztorfolklórban

A különböző kultúrtörténeti, általános etnológiai, antropológiai munkákból, leírásokból jól tudjuk, hogy a természeti népek, de más, fejlettebb gazdasági-társadalmi fokon élő közösségek is milyen tiszteletben tartották vagy tartják még ma is a tüzet. Ennek a tiszteletnek az egyik oka feltétlenül az volt, hogy igen nehéz, gyakran megoldhatatlan feladatot jelentett a tűz meggyújtása. Noha a későbbiekben a tűzgyújtás már nem jelentett problémát, a mágikus, kultikus tartalmak megmaradtak, sőt tovább bővültek; a tűz tisztelete, a tűz kultusza számos európai, s főleg kelet-európai nép körében figyelhető meg.[1] A tűzkultusznak számos különböző formáját írták le az etnográfusok, amely szokáseseményekben, rítusokban ősi, archaikus elemeket, jelenségeket őriztek meg. Különösen így volt ez az első tűzhöz, az *új tűz*höz kapcsolódó hiedelmek, rítusok esetében. A Kárpátok, a Balkán területén, általában Kelet-, Délkelet-Európában mindenütt ismert volt az új tűz gyújtásának szokása, elsősorban az állatok védelmének, egészségének biztosítása céljából. A néprajzi kutatás két irányú érdeklődéssel közelített a jelzett kérdéskörhöz. A kutatók egyrészt vizsgálták a primitív tűzgyújtási eljárásokat, azaz a tűzgyújtás technikáját, másrészt pedig elemezték a „különleges módon" gyújtott tüzek funkcióit. Tanulmányomban arra törekszem, hogy az eddigi adatok összefoglalása mellett elsősorban az új tűz, az új tűzhöz fűződő rítusok funkcionális szerepeihez, jelentéseihez szolgáltassak újabb adalékokat.

A rendelkezésünkre álló adatok egy része csak a primitív tűzgyújtási módok technikai leírásával szolgál, s nem utal az így gyújtott tűz kultikus szerepére, mágikus funkcióira. A teljesség kedvéért azonban ezekre a leírásokra is ki kell térnünk, hiszen a tűz gerjesztésének kezdetleges módja meghatározó jelentőségű a „felhasználás", a mágikus funkciók szempontjából. A kezdetleges tűzgyújtási eljárásoknak két különböző módját kell megemlítenünk, az acéllal és kovával történő tűzgyújtást, tűzcsiholást, illetve a két fadarab összedörzsölésével szított tüzet. A kultikus célból gyújtott tüzek esetében — legalábbis az általunk vizsgált területen — ez utóbbi eljárás látszik gyakoribbnak.[2] Nézzük a két fadarab összedörzsölésével történő tűzgyújtás néhány formáját!

[1] A számos idevonatkozó összefoglalásból csak néhányat említünk meg: FRAZER J. G. 1955. különösen 195—265.; BIRKET-SMITH, K. 1969. 65—68.; CISZEWSKI, S. 1903.; FREUDENTHAL, H. 1931. Tanulmányunkban már csak terjedelmi okokból sem dolgozhattunk fel a kívánt alapossággal olyan, a témánkat érintő monográfiákat, mint VASILIU, D. 1934. vagy TROJANOVIĆ, S. 1930. De még az olyan nagyobb lélegzetű tanulmányokat, mint MARINGER, J. 1974. csak megemlíteni tudjuk.

[2] BAZINSKA, B. éppen ennek az ellenkezőjét hangsúlyozza, s a tűzcsiholás gyakoribb voltára utal. Tanulmányában azonban — valószínűleg — a jelenkori állapotokra gondolt. Vö. BAZINSKA, B. 1967. 81.

Ecsedi István írja a Bodrogközből, hogy a pásztorok, pákászok két belső oldalán laposra faragott fadarabot összefogtak, ezek között átdugtak egy harmadikat, amit aztán sebesen húzogatni kezdtek. Amikor a fa már füstölni kezdett, száraz nádcsomóba burkolták, s néhányszor meglóbálták a levegőben, hogy lángra lobbanjon.[3] Hasonló eljárást ismerünk a gyergyói havasok vidékéről. A két fadarab közé egy harmadikat dugtak, ezt taplóval körülfogták, a végére kötelet kötöttek, aminek a segítségével erősen mozgatták mindaddig, míg a tapló tüzet nem fogott.[4] A Zempléni-hegyvidéken a pásztor egy vastagabb faágat a földre állított, a másik végét a mellének támasztotta, majd egy kisebb mogyoró- vagy csipkeágat sebesen húzogatni kezdett rajta. Amikor a fa füstölögni kezdett, taplóval fogtak róla tüzet.[5] A Zempléni-hegység falvaiból egy másik tűzgyújtási módot is leírtak. Egy vastagabb fadarabra illesztettek merőlegesen egy ágat, aminek a végét kihegyezték. Az ág felső részét egy megfelelő kődarabbal lenyomták odaszorították, majd gyorsan forgatni kezdték. Amikor a fa már izzani kezdett, taplóval gyújtottak tüzet.[6] Némileg más elven alapszik az a tűzgyújtási mód, amelyet Gönczi Ferenc írt le Kámaházáról. Itt Flórián nap reggelén, még napfelkelte előtt valamely élő fa vastagabb ágán egy kötelet dobtak keresztül, amit a két végénél fogva addig húzogattak, míg az tüzet nem vetett.[7] A történeti Magyarország északkeleti részén élő ukránok egy függőlegesen álló, a végén elkeskenyedő fára merőlegesen egy közepén kifúrt fadarabot illesztettek. Ahol a két fa találkozott taplót tettek, majd a vízszintesen fekvő fadarabot sebesen forgatni kezdték, míg a tapló tüzet nem fogott.[8] Érdekes tűzgyújtó eszközt írt le, mutatott be Gunda Béla morva területről. Két függőlegesen felállított deszka közé egy a végein bemetszett hengert helyeztek. A henger két végéhez taplót dugtak, majd egy kötél segítségével gyorsan forgatni kezdték. A gyors forgómozgástól a fenyőhenger izzani kezdett, majd a tapló meggyulladt. Gunda Béla szerint ez a tűzgyújtási mód a morvákon kívül a szlovák, a hucul, a székely és a román pásztorok között egyaránt ismert volt.[9]

Amikor kultikus célból gyújtották az új tüzet számos, különböző előírást kellett betartani. Ezek közül legfontosabb, hogy az asszonyok sohasem gyújthattak tüzet, mivel őket tisztátalannak tartották. Az új tűz meggyújtása a férfiak feladatát jelentette, s ez legtöbbször ünnepélyes keretek között történt.[10] Baranya megyében csak akkor volt hatásos a tűzgyújtás, ha a kipattant szikrát még ártatlan, serdülőkorú fiú fogta fel taplóval.[11] Még bonyolultabb eljárásról tudósít Frazer, J. G. szerb területről. A tüzet egy serdülőkorú leánynak és fiúnak sötét szobában, teljesen ruhátlanul, csöndben, egyetlen szó nélkül kellett meggyújtani.[12] Ezt a néhány adatot csupán annak illusztrálásaként említettük, hogy a kultikus okból gyújtott tüzek esetében sem volt mindig elegendő a primitív eljárásmód, hanem szükség volt egyéb, a viselkedést szabályozó előírások, tilalmak betartására is. A következőkben több idevonatkozó példával találkozhatunk. A kultikus, mágikus vonatkozásoknak egyébként is lényeges szerepe volt a kezdetleges tűzgyújtási módok fennmaradásában. Minden valószínűség szerint az előbbiekben bemutatott eljárások sem gyakorlati szükségszerűségből, hanem kultikus okokból maradtak fenn, még akkor is, ha ez a tény a leírásokban nem rögződött.

Lássuk most már azokat az adatokat, amelyek egyértelműen rögzítik az újonnan gyújtott tűz kultikus-mágikus funkcióit! Az általunk ismert anyag

[3] Ecsedi István 1925. 168—169.
[4] Téglás G. 1913. 294—295.
[5] Újváry Zoltán 1958. 463.
[6] Iváncsics Nándor 1958. 410.
[7] Gönczi Ferenc 1910. 286.
[8] Sztripszky Hiador 1909. 214—215.
[9] Gunda Béla 1956. 153—154.
[10] Vö. Bátky Zsigmond 1943. 62.
[11] Kiss M. 1978. 309.
[12] Frazer, J. G. 1955. 237.

tanulsága szerint az új tűz gyújtásának szokása egyrészt az állatok első kihajtásához, másrészt pedig a különböző járványos állatbetegségekhez kapcsolódott. Az állatok első kihajtásakor gyújtott tűz legfőbb célja az állatok és az emberek megvédése volt.

A magyar nyelvterületről viszonylag kevés egyértelműen idekapcsolható adatunk van. Berze Nagy János szerint az Ormánságban és a vele szomszédos területeken mikor a jószágot először hajtották ki a legelőre új tűzön hajtották keresztül, hogy egészséges maradjon.[13] Szatmárban a jószág első kihajtásakor az út közepén gyújtottak tüzet, s ezen hajtották keresztül a marhákat, hogy szét ne szaladjanak.[14] Ennek a szokáseseménynek módosult, csökevényes formáját Göcsejből ismerjük. A csordás ostorát a legelőre vezető úton keresztbe fektetve a földbe ásta, a végeinél gyergyát gyújtott, s ezen hajtotta át a marhákat.[15] Homályos értelmű az az erdélyi adat, amely szerint a juhnyájat a havasi legelőre kihajtva két száraz gally összedörzsölésével tüzet gerjesztettek, aminek füstjével és lángjával megtisztították a pásztortanyát.[16] Ennél több idevágó magyar adatot nem is tudunk felsorolni, azaz ezek a szokásesemények csak sporadikusan fordultak elő a magyar hagyományban (legalábbis eddigi ismereteink szerint).

Sokkal intenzívebben éltek ezek a szokásesemények a Kárpátok területén élő szláv népeknél. Ezeknél a népeknél nem is annyira a legelőre vezető úton vagy a faluban, hanem a hegyi legelőn, a pásztorkunyhóban történő tűzgyújtásnak van nagy jelentősége. A tüzet általában két fadarab összedörzsölésével gyújtották meg, s élő vagy isteni tűznek *(żywy, boży ogień)* nevezték. A morva területeken az állatok első kihajtásakor szintén két fadarab összedörzsölésével gyújtottak tüzet, mert ellenkező esetben szerencsétlenség éri a szállást.[17] A szlovák pásztor mikor először ment a birkákkal a legelőre a kolibában két fadarab összedörzsölésével tüzet gyújtott. Hasonló adatokat Szlovákiának szinte minden vidékéről nagy számban ismerünk.[18] Szlovákia más vidékein (pl. Zakarovce-ban) mikor először hajtották ki az állatokat a legidősebb pásztor az út két oldalán tüzet gyújtott. A *vatra*nak nevezett két tűz közé egy láncot fektetett. Ettől a tűztől néhány méter távolságra az út közepén még egy, de egészen kicsi tüzet gyújtott. Az állatokat ezen keresztül hajtották ki a legelőre, s így megvédelmezték, megtisztították azokat.[19]

A Kárpátok területén élő különböző ukrán néprajzi csoportok is ismerték az új tűz gyújtásának szokását. A legelőre érve két fadarab összedörzsölésével gyújtották meg a tüzet *(krutýty zywú wátru)*. A lengyel Kárpátokban élő ukránok ünnepélyes körülmények között, szótlanul gerjesztették a tüzet, majd amikor az fellobbant imádkoztak.[20] Hasonló példákat a történeti Magyarországon élő ukrán népcsoportok köréből is ismerünk. Bereg megyében egy tüzes üszkön hajtották keresztül a juhokat a tavaszi első kihajtáskor. A kárpátukránok által lakott északkeleti vidékeken Szt. György napján általánosan elterjedt szokás volt, hogy nagy tüzeket raktak — ezeket a tüzeket mindig két fa összedörzsölésével élesztették — amiken keresztül hajtották az állatokat. A pásztorok egy tűzcsóvával a kezükben körülszaladták a nyájat, hogy az állatok ne féljenek. A gazdák az ólak, az istállók mellett raktak tüzet, s különböző boszorkányokat elűző füveket égettek.[21] Más kárpátukrán népcsoportoknál *zýwa watra, zýwyj watroń* (élő tűz) néven nevezték ezeket a tüzeket, amelyeket mindig a pásztorkunyhóban *(staja)* őriztek, így védelmezve, biztosítva a szállás szerencséjét.[22] A lengyel Szepesség területén taplóval és kovával gyújtották meg (még 1950-ben is) az élő tüzet *(żywy ogień)*. A tüzet csak a bacsa gyújthatta meg, a fiatalabb pásztoroknak a kunyhó sarkában kellett térdelni. A bacsa miközben a tüzet meggyújtotta a következő szöveget mondta: „*Witajze ognisku,*

[13] Berze Nagy János 1940. 321.
[14] Luby Margit 1937. 227.
[15] Gönczi Ferenc 1910. 290.
[16] Téglás G. 1913. 294.
[17] Bazinska, B. 1967. 81—82. A morva adatokhoz vö. még Jeřábek, R. 1957.
[18] Bednarik, R. 1943. 104.; Podolák, J. 1971. 159—161.
[19] Čajánková, E. 1956. 473.
[20] Vö. Falkowski, J. 1937. 110.; Zelenin, D. 1927. 61.; Moszyński, K. 1967. 495.; Bazinska, B. 1967. 81.
[21] Potusnyák F. 1941. 95—105.; vö. Sinály K. 1939. 384.
[22] Kaindl, R. F. 1894. 63.; Kaindl, R. F. 1896. 3.

pol sie mi pol, od rania do nocy, od nocy do rania. Nie śmi zgasnąć, aż pojdziewa stela, zebys nam siedział całe łato, zebys nie zginoł do jesieni, zebys sie ogniu cały nas polił, a nie za wielgi, cobys nie spolił koliby zeby sie jako prowadziło." (Légy üdvözölve tüzecske, jól égj reggeltől éjszakáig, éjszakától reggelig. Ne aludj ki, maradj állandóan meg, ülj nálunk egész nyáron, őszig ne aludj ki, minket szolgálj, ne a farkasokat, ne gyújtsd fel a kolibát, segíts, hogy jól meglegyünk.) A pásztorok szerint ez a tűz megvédte őket a gonosz szellemektől, de ha a tűz kialudna, akkor ők meghalnának.[23] A történeti Magyarország déli területein is gyakorolták ezeket a szokásokat. A bácska szerbek a koszorúkkal és csengőkkel feldíszített marhákat a tűzhöz hajtották, ott a szájukat felnyitották és a tűz lángja felé tartották, hogy ily módon mindenféle betegségtől megóvják őket.[24]

Hasonló vagy az előbbiekkel teljesen analóg szokások természetesen nemcsak a Kárpát-medence népeinél, hanem más európai területeken is megtalálhatóak. A német nyelvterületre a következő primitív tűzgyújtási mód volt a leginkább jellemző: egy keréken egy rudat vontak keresztül (mint annak tengelyét), s ezt gyorsan forgatva gerjesztettek tüzet. Ezen a tüzön aztán keresztül hajtották az állatokat, leggyakrabban a sertéseket.[25] Belorussziában, Minszk környékén három marék szalmát vettek a tetőről, ezzel a kapunál tüzet gyújtottak, s a tűzön áthajtották az állatokat.[26] Az észteknél a pásztorok titokban készítették el az ún. György-tüzeket, így az állatok egészségesek maradtak, megmenekültek minden rontástól, nem ölték meg őket a vadállatok. A finnek az istálló ajtajánál, a kapunál, a legelőre vezető úton gyújtottak tüzeket, amelyekbe esetenként különböző anyagokat is tettek. A jószágot vagy keresztül hajtották a tűzön, vagy amikor különböző füveket tettek a tűzre, megfüstölték őket, s így megvédelmezték az állatokat mindenféle gonosztól, rontástól, betegségtől, vadállatoktól.[27] Végezetül említsük meg, hogy Üzbegisztánban, illetve a mongoloknál egyaránt ismerik ezt a szokást az állatok első kihajtásához kapcsolódva.[28]

Adataink másik nagy csoportja nem valamely időponttal, hanem bizonyos meghatározott alkalmakkal, elsősorban az állatokra veszélyes járványokkal — az olyan betegségekkel, mint az orbánc, a lépfene, a marhavész, a körömfájás, a veszettség, a bélféreg, s mindenekelőtt a dögvész — áll kapcsolatban.[29]

A magyar nyelvterületen sertéskór esetén új tüzön hajtják keresztül az állatokat. A szarvasmarhákat pedig azért űzik parázson keresztül, hogy megóvják őket a lábbajtól.[30] Somogy megyében sertésvész idején két fadarabbal tüzet gerjesztettek, majd az így gyújtott tűzre vetettek egy elhullott sertést, s ettől az eljárástól várták a betegség megszűnését. Pucz Antal 1822-ben megjelent munkájában sajnos a hely megjelölése nélkül közli, hogy sertésvész idején a parasztok két fa összedörzsölésével tüzet gerjesztettek, előtte azonban a faluban mindenütt eloltották a tüzeket. A tüzet két testvérnek vagy ugyanolyan keresztnevű férfinak kellett meggyújtani. Az égő tűzbe bőr- és rongydarabkákat dobáltak, majd áthajtották rajta a disznókat, s ettől azok meggyógyultak.[31] Az Ormánságból szintén van adatunk az új tűz gyújtásának szokására. 1872-ben Szaporca faluban marhavész tört ki. A falu minden házában eloltották a tüzet, majd két hársfa-

[23] Drabik, W. 1970. 42. Ezt az adatot Ryszard Kantornak (Krakkó) köszönöm.
[24] Roncsik J. 1927. 32.
[25] *Handwörterbuch* I. 735.
[26] Zelenin, D. 1927. 62.
[27] Szendrey Ákos 1959. 328—329. Lásd még Rantasalo, A. V. 1947. 146—148., ahol több hasonló adatot közöl.
[28] M. F. Gavrilovot idézi Gunda Béla 1938. 212.
[29] *Handwörterbuch* VI. 1148—1149.
[30] Szendrey Ákos 1931. 154.; Szendrey Zsigmond 1938. 37.
[31] *A babonának és az ő sokféle nemeinek előadása a tudatlanok tanítására és a félékenyek megnyugtatására* c. munkáját idézi Roncsik J. 1927. 33.

törzs összedörzsölésével (az egyik fatörzs fűrészt utánzó mozgatásával) új tüzet gyújtottak, amivel lángra lobbantották a korábban a földre szórt szalmát. Az égő szalmán átkergették az egész csordát, majd ennek a tűznek a parazsával gyújtottak tüzet a házakban is.[32] Az Ipoly mentén, Hontban sertésvész idején a kanászok gyújtottak új tüzet. Egy kerék egy kóccal körültekert botot tengelyként keresztül dúgtak, s ezt addig dörgölték, forgatták, míg az lángot nem fogott. Ennek füstjén aztán keresztül hajtották a beteg disznókat, majd az üszökké égett kerékdarabokat hazavitték és a vályúba tették.[33]

A mai Jugoszlávia egyes vidékein az élő tűz csiholása ikrek vagy azonos nevű emberek feladata volt. Ennek a tűznek a kihűlt széndarabjaival bekenték az állatokat vagy a parázsból tettek egy darabot a jószág vizébe, s így megvédték azokat mindenféle betegségtől.[34] Dél-Szerbiában marhavész idején a faluban minden tüzet kioltottak, majd két fadarab összedörzsölésével új tüzet, azaz élő tüzet *(živa vatra)* gerjesztettek.[35] Bulgáriában, amikor az állatokat valami járványos betegség támadta meg, az egész faluban kioltották a tüzeket, majd új tüzet gyújtottak. A kultikus célból gyújtott tüzek esetében kétféle eljárást alkalmaztak: szíjjal vagy kötéllel gyorsan dörzsöltek egy száraz mogyorófaágat, amiről — ha izzani kezdett — taplóval fogtak tüzet; két fadarabot a fűrészelést utánozva összedörzsöltek, majd taplóval fogtak róla tüzet. Az így gyújtott tűznek vidékenként más és más az elnevezése.[36] Ugyancsak Bulgáriában, a Rodope-hegység vidékén különösen bonyolult, összetett szertartást foganatosítottak marhavész idején. Befogtak két ökröt két eke elé, s elindították őket ellenkező irányban a falu körül egy barázdát húzni. Ahol a két állat összetalálkozott, ott megölték és elásták őket. Ezt követően két fadarab összedörzsölésével tüzet gyújtottak, majd az elásott ökrök felett két boton keresztben fekvő deszkát meggyújtották. Az oszlopoknál két fiútestvér — a legidősebb és a legfiatalabb — állt, kezükben azzal a késsel, amivel korábban az ökröket megölték. A parasztok ezen a kapun áthajtották a jószágaikat, a testvérek pedig a késsel megérintették az állatok gerincét. Az ott lakók hite szerint a járvány így megszűnt.[37] Hasonlóan bonyolult eljárást írt le Moszyński, K., aki szerint egyes szláv, illetve volgai finn népeknél marhavész esetén egy földalatti alagutat ástak, amin egyenként vagy párosával keresztül hajtották az állatokat. Egyidejűleg a kijárati nyílásnál vagy az alagút felett *élő tüzet* gyújtottak, esetenként borókafenyőt égettek.[38]

A lengyel nyelvterületről már a XVII. század első feléből ismerünk egy olyan kéziratot, amely szerint az állatok egészségének érdekében tüzet kell gyújtani. A tűzgyújtás mindenféle állatbetegség ellen jó, de csak akkor, ha megfelelő körülmények között gyújtják meg a tüzet. A gazdának napfelkelte előtt, anélkül, hogy bármit is evett vagy ivott volna, két fadarab összedörzsölésével kellett tüzet gyújtania. Ezután nagy tüzet rakott az udvaron, s ezen háromszor keresztül hajtotta az állatokat. Ezt követően a jószágot a gazdaságtól jó messzire elhajtották, a gazda pedig misére ment a templomba. Ez az eljárás az állatok megbetegedésének a megelőzését célozta. Amikor ténylegesen kitört valamilyen járvány az állatok között, akkor — ugyanennek a kéziratnak a tanúsága szerint — kihajtották az állatokat az erdőbe, s velük ment a falu népe is. Mielőtt elindultak volna, a faluban mindenütt eloltották a tüzeket. Az erdőben levágtak két faágat, s ezeket addig dörzsölték, míg új tüzet nem nyertek. Ennek parazsával hatalmas tüzet gyújtottak, s abba mindenféle fát dobtak. Ebből a tűzből vittek haza a házakba is. Ezt követően a járvány megszűnt.[39]

A Keleti-Kárpátokban élő ukránok szintén két fadarab segítségével gyújtottak tüzet az állatokat fenyegető járványok idején. Ilyenkor a faluban az összes tüzet eloltották, keresztül hajtották az állatokat az új tüzön, majd a férfiak is átléptek rajta, hogy a fertőzéstől megtisztuljanak. A tisztátalan asszonyokat nem engedték a tűz közelébe. Végül ebből a tűzből vett parázzsal gyújtottak otthon újra tüzet.[40] A mai Románia területén, Máramaros, Bukovina, Radna vidékén, ha az állatokat járványos betegség támadta meg, mindenki egyedüli gyógymódnak tartotta a régi tüzek kioltását, és új tűz, élő tűz

[32] Kiss Géza 1937. 154—155. Ugyanezt az adatot közli Gunda Béla 1956. 38.
[33] Ipolyi Arnold 1929. 268.
[34] Kiss M. 1978. 309. Hasonló adat Frazer, J. G. 1955. 237.
[35] Schneeweis, E. 1961. 170.
[36] Vakarelski, Ch. 1965. 115—116.
[37] Bazinska, B. 1967. 82.
[38] Moszyński, K. 1967. 271.
[39] Bazinska, B. 1967. 82—83.
[40] Zelenin, D. 1927. 101.

(focul viu) gyújtását.[41] A korábban említett szokásokhoz hasonló cselekményeket nagy számban említhetnénk a német nyelvterületről is. A példák részletezése helyett csak annyit emelünk itt ki, hogy az említett területen a kerék segítségével gerjesztett tüzön hajtották át a beteg állatokat, leggyakrabban a sertéseket.[42]

Számos olyan adatot is említhetünk, amelyek az eddigiektől eltérő időponthoz vagy alkalomhoz kapcsolódtak. Kéthelyen pünkösd vasárnapjának éjjelén kihajtották a marhákat, és egy nagy tűz mellett hajnalig kint tartották őket.[43] Göcsejben József napján marhatrágyából tüzet raktak, s ennek füstjén hajtották keresztül az állatokat, hogy az ún. bogárzási időben el ne fussanak.[44] Bodolón tömjénnel beszórt parázson hajtották át a teheneket, hogy a farkasnak ellent tudjanak állni.[45] Kassamindszenten egy láncot fektettek a földre és erre szárított gyógynövényeket helyeztek, majd ezt meggyújtották. A pásztor pedig a szél irányába körüljárta a gulyát, s így védte azt meg a szemveréstől, nyáron a légycsípésektől.[46] Szentgálon a faluból kivezető úton egy fazék parázsra valami szert tett a pásztor, amitől a parázs erősen füstölt. A pásztor ezen a füstön hajtotta keresztül a marhákat, s a jószág viselkedéséből előre megállapította, hogy lesz-e szerencséje a következő évi őrzésben.[47] Végezetül pedig egy különös hevesi hiedelemre szeretném felhívni a figyelmet. Ha lovat, tehenet vagy bármilyen állatot veszett kutya mar meg, a marást úgy lehet ártalmatlanná tenni, hogy a veszett állatot agyonverik, elégetik, s annak füstjén keresztül hajtják a megmart jószágot.[48]

Amennyiben a továbbiakban a szokás elterjedésének és eredetének a kérdésére fordítjuk a figyelmünket, elég sok nehézséggel találjuk szembe magunkat. A szokás elterjedési területe önmagában aligha adhat választ egyetlen kérdésünkre is. A szokásesemény különböző formái a német nyelvterülettől egészen a mongolok, törökök által lakott ázsiai területekig ismertek. Természetesen ezen a nagy területen belül elég lényeges idő- és formabeli különbségek léteztek, amelyek azonban nem voltak alapvető jelentőségűek. A szokásesemények szemantikai hasonlóságára, alaprétegének azonosságára utalnak a szokást jelölő terminológiák. Leggyakoribb az *élő tűz (živoj ogón, živ ogeń, živi ógany, żywy ogień, živi vatra* stb.) kifejezés, ami mellett sporadikusan egyéb terminológiák (pl. *isteni tűz—boży ogień, új tűz—nový ogón, nóv ógon* stb.) is előfordulnak. A szláv nyelvekben használatos terminológia tehát jelentésében is többékevésbé egységes, de minden esetre élesen szemben áll a német nyelv *Notfeuer* — szükségszerű tűz értelmű kifejezésével. Ez olyan különbség, amelyre feltétlenül tekintettel kell lennünk, még akkor is, ha magát a *Notfeuer* szót GRIMM J. honosította meg a köztudatban.[49] A történeti adatokat illetően sem sokkal kedvezőbb a helyzet. Az első biztosan idevágó adat 742-ből származik, s e szerint *illos sacrilegos igues, quas niedfeor vocant*. A problémát itt az jelenti, hogy a következő megbízható adat a XVI. századból származik, azaz több mint 800 éven keresztül nem történt említés a szokásról.[50]

A szokásnak a Kárpátok területén való elterjedésével kapcsolatban PODOLÁK, Jan erősen hangsúlyozza a szokáseseményeknek a pásztorokhoz, mint meghatározott társadalmi csoporthoz való kötődését. Ennek alapján úgy

[41] PODOLÁK, J. 1971. 164.
[42] IPOLYI Arnold 1929. 269.; *Handwörterbuch* VI. 1139—1145.; WEISS, R. 1948. 235.
[43] SZENDREY Zsigmond 1941. 181.
[44] GÖNCZI Ferenc 1914. 241.
[45] SZENDREY Ákos 1959. 328.
[46] SZENDREY Ákos 1959. 328.
[47] TÁLASI István 1939. 16.
[48] BENKÓCZY E. 1907. 229.
[49] GRIMM, J. 1844. 570. skk.; vö. még MARINGER, J. 1974. 103.; WEISS, R. 1948. 235.
[50] *Handwörterbuch* VI. 1139.

véli, hogy az új tűzzel kapcsolatos szokások elterjedése a Kárpátok vidékén a XIV—XVII. századi népmozgásokkal, elsősorban pásztorvándorlásokkal áll összefüggésben. A meghonosodás útját azonban ma már nem lehet teljes biztonsággal megállapítani.[51] E megjegyzés kapcsán szükségesnek látszik utalni a szokás magyarországi elterjedésének sajátosságára. A gyér számú magyar vonatkozású adat a nyelvterület peremvidékéről, Dél-, Észak-, illetve Kelet-Magyarországról származik, vagyis elsősorban azokról a területekről, amelyek kapcsolatban álltak — közvetve vagy közvetlenül — az említett pásztorvándorlásokkal.

A szokás eredetével kapcsolatban még kevesebb eredményt tud felmutatni a kutatás. Hofschläger, R.-nek a század elején felvetett gondolatánál úgy tűnik ma sincs újabb. Szerinte — s ez az elképzelés a magyar kutatók körében sem volt ismeretlen — a kultikus *új tűz* minden fajtája csak utánzása az ősi indogermán állattenyésztők által szándékosan okozott sztyeppetüzeknek, amelyekkel meg akarták védeni állataikat a nagy rovarrajoktól.[52] Ez az elképzelés azonban aligha bizonyítható. Az is nagyon kétséges, hogy az új tűzzel kapcsolatos török és mongol adatok az ősi indogermán és altáji állattenyésztés közötti kapcsolat bizonyítékai-e. A már említett terminológiai különbség arra figyelmeztet, hogy az új tűzzel kapcsolatos szokások a kárpáti és balkáni területeken szoros összefüggésben álltak magának a tűznek az általános tiszteletével, s csak ennek a tűzzel kapcsolatos hiedelemkomplexumnak a kontextusában kaptak sajátos jelentést.

Visszatérve az előbbiekben bemutatott anyaghoz megállapíthatjuk, hogy adataink két alapvető funkció meglétére utalnak: *1.* az eljövendő rossz elhárítására, illetve *2.* a létező rossz megszűntetésére irányulnak. Schmaus, A. nyomán[53] az első csoportba tartozó szokásokat *profilaktikus*, a második csoportba tartozó szokásokat pedig *terapikus* cselekményeknek nevezzük. (Ezek a funkciók természetesen a szokásrendszer más tartományaiban is megtalálhatók, most azonban csak az új tűz gyújtásához fűződő szokásokkal foglalkozunk.) Elméletileg feltételezhetjük, hogy az eltérő funkciójú — tehát profilaktikus vagy terapikus — szokásesemények szintaktikailag és szemantikailag is különböznek egymástól. Ugyanakkor jól megfigyelhető, hogy a különböző eredetű leírásokat összevetve ezek a különbségek nem mutathatók ki. Amennyiben nem kételkedünk adataink autentikusságában és adekvát voltában — ami az elemzés előfeltételét jelenti —, akkor kérdés, hogy miképpen oldható fel ez az ellentmondás.

Erre a kérdésre csak akkor tudunk választ adni, ha megpróbáljuk — egymással szembeállítva — jellemezni a profilaktikus, illetve a terapikus szokásokat. A profilaktikus szokáseseményekelőfordulása *periodikus* jellegű; esetünkben az állatok első kihajtásához kapcsolódnak. Ezek a cselekvések minden külső körülménytől függetlenül, mindig ugyanabban az időpontban ismétlődtek, illetve ismétlődnek. Ezzel szemben a terapikus szokáseseményekelőfordulása *alkalomszerű*, bizonyos meghatározott feltételek függvénye, azaz egy adott szituáció (jelen esetben állatvész, járvány) következménye. A profilaktikus szokások nem állnak közvetlen kapcsolatban az adott szituációval. Ezek

[51] Podolák, J. 1970. különösen 101—107. A pásztorvándorlásokkal összefüggésben elsősorban a délkelet-európai, balkáni kapcsolatokat hangsúlyozza.
[52] Gunda Béla 1938. 212.; *Handwörterbuch* VI. 1148.
[53] Schmaus, A. 1965. 59.

a cselekmények lényegüket tekintve arra irányulnak, hogy egy adott pozitív helyzetet, állapotot rögzítsenek, a későbbiekben is megtartsanak. És itt pontosan a *folyamaton* van a hangsúly. Egy pozitív szituációban valamely körülmény hatására olyan változások következhetnek be, amelyek potenciálisan veszélyesek lehetnek. Tehát biztosítani kell a zavartalan *átmenetet*, és az új szituáció pozitív jellemzőit. Az állatok egész télen a gazdaságban, az istállóban, biztonságban voltak, olyan helyen, ahol az egész környezet az ember védelme, felügyelete és irányítása alatt áll. Amikor az állatokat tavasszal először hajtják ki a legelőre, mindezek a biztonságot adó tényezők egyszeriben megszűnnek. Az új helyzetre az embernek nincsen közvetlen hatása; potenciális veszélyhelyzet áll elő, amit a profilaktikus szokáseseményekkel kísérelnek meg semlegesíteni. Tehát a profilaktikus szokáseseményekegy *jövő idejű, ismeretlen* szituációra irányulnak, azt kívánják befolyásolni. A terapikus szokások viszont oksági kapcsolatban állnak egy váratlanul felbukkanó negatív szituációval. Az olyan objektív krízishelyzetekről van szó, amelyek megoldására nincsenek adekvát, racionális eszközök. A krízishelyzetet azonnal — jelen időben — meg kell szüntetni, azonnal vissza kell állítani a korábbi pozitív szituációt. Az állatok járványos betegségeit nem mindig és nem mindenütt tudták racionális eszközökkel gyógyítani. A terapikus szokáseseményekezt a hiányt igyekeztek pótolni, azaz egy *jelen idejű, meghatározott* szituációra irányultak.

Az előzőekben már megállapítottuk, hogy az új tűz gyújtásával kapcsolatos minden szokáseseménynek a tűz tisztelete, a tűz kultusza jelenti a kiindulópontját. Pontosabban fogalmazva: a tűzhöz fűződő képzetek, hiedelmek, ismeretek rendszere képezi az új tűzhöz fűződő szokások kontextusát. Ennek az eléggé általános, összetett hiedelemrendszernek egy meghatározott szemantikai eleméből különböző irányokba konkretizálható cselekmények származnak. Ennek alapján feltételezhető, hogy az eltérések, a különbségek oka abban a transzformációs mechanizmusban keresendő, amelynek segítségével egy általános szemantikai elem — jelen esetben a tűz és a „Rossz" szembenállása — más és más funkciójú cselekvéssorokká alakítható át. Ennek a mechanizmusnak a működése csak akkor érhető tetten, ha a különböző funkciójú szokáseseményeket szerkezeti-szemantikai szempontból egymással összevetjük.

Adataink áttekintésekor legelőször azt kell megállapítanunk, hogy formailag három különböző szokáseseményről van szó, noha ezek közül kettőnek ugyanaz a funkciója. Amennyiben ezeket a cselekvéssorokat valamiféle szüzséén összesűrítve tekintjük, akkor a három különböző formát a következőképpen jellemezhetjük: *A*. a pásztorok az első kihajtáskor a hegyi legelőn vagy a pásztorkunyhóban tüzet gyújtanak; *B*. a pásztorok első kihajtáskor a faluban vagy a legelőre vezető úton tüzet gyújtanak, és ezen keresztülhajtják az állatokat; *C*. „különleges" tulajdonságú emberek (öregek, érintetlen fiatalok stb.) járványos állatbetegségek idején tüzet gyújtanak, amin keresztülhajtják az állatokat. E „szokásszüzsék" esetében már jól láthatók a korábban említett eltérések. Ezen a szinten csupán egyetlen azonosság figyelhető meg a három forma között: mindhárom esetben *különleges módon* gyújtják meg a tüzet. Ez a tény azonban a szokáscsoport egésze szempontjából rendkívül fontos. A tűzgyújtás korábban felsorolt különleges módjainak lényeges szemantikai tartalma van: a tűz nem az emberek sajátja, csinálmánya, hanem a természet része; fellobbantásához nincs szükség emberi eszközökre. A különböző természeti eszközökkel (fa, kő stb.) meggyújtott tűz az emberi világ határain kívüli erők megtestesítője. Tehát nem az ember, hanem a tűz áll a „Rosszal" szem-

ben, azaz két *nem emberi* tényező harcáról van szó. Az ember nem képes megbirkózni a „Rosszal" (a járvánnyal), s ezért egy annak megfelelő erőt hív segítségül. Ez az elképzelés valószínűleg mind a három forma esetben érvényes, most azonban szűkítsük le további megállapításainkat a terapikus szokásokra. Nyilvánvalóan nagy jelentősége van azoknak a szigorú feltételeknek, amelyek meghatározzák, ki gyújthatja meg az új tüzet. A tűz iránti tisztelet konkrét megnyilvánulási formája az a tény, hogy akárki (pl. a tisztátalannak tartott asszonyok) nem gyújthatta meg az új tüzet; ezt a cselekvést csak meghatározott tulajdonságok birtokában lehetett elvégezni. Hasonlóképpen fontos szemantikai tartalmat tükröz az a követelmény, hogy a házakban levő „régi" tüzet el kell oltani, mielőtt az újat meggyújtanák. (Erre a mozzanatra a későbbiekben még utalni fogok.) S itt kell hangsúlyozni a terapikus szokások egyik legfontosabb jellegzetességét, azt a cselekvéssort, amikor a beteg állatokat keresztülhajtják a tűzön. Ennek a cselekvésnek elsődleges célja, hogy fizikai kapcsolatot létesítsen a tűz (a pozitív erő), illetve a betegség, a „Rossz" (a negatív erő) között. Összegezve a terapikus szokáseseményekről mondottakat megállapíthatjuk, hogy *alkalomszerűen előforduló, objektív krízishelyzetre, meghatározott szituációra irányuló, jelen idejű megoldást igérő cselekvéssorról* van szó, amelynek lényege, hogy *egy, a különböző feltételek által determinált esemény közvetlen hatással van az említett krízishelyzetre*. Ez a képlet minden *gyógyítóeljárás*ra érvényes, akár van racionális magva a cselekvésnek, akár nincs. A gyógyítás *irracionális* módjai (így az általunk bemutatott cselekmény is, vagy pl. a rontást megszüntetni kívánó cselekvések) rendkívüli formai hasonlóságot mutatnak más jellegű cselekményekkel. Az alaposabb elemzés azonban kimutatja, hogy lényegi eltérésekről van szó; s a különböző jellegű cselekvéssorokat csak a pontatlan nyelvhasználat nevezi egyformán szokásoknak.

Az itt mondottakat a *profilaktikus* szokásokkal összevetve látható, hogy a *B* betűvel jelzett szokáseseménysek tulajdonképpen ugyanúgy zajlanak le, mint a terapikus szokások, mégis más a funkciójuk. Az *A* betűvel jelzett szokáseseménysek esetében azonban nyilvánvaló az eltérés, mivel itt kevésbé szigorúak a tűzgyújtás feltételei, illetve hiányzik az említett fizikai kapcsolat. A profilaktikus cselekmények meggyőzőbb jellemzésének érdekében itt egy kisebb kitérőt kell tennünk. Köztudott, hogy a naptári év különböző pontjain, de leggyakrabban télen, karácsony körül, illetve tavasszal az első kihajtás idején zöld ágakkal vagy bármilyen más vesszővel megvesszőzik az állatokat (és gyakran a pásztort), hogy egészségesek maradjanak, a betegségek elkerüljék őket stb. A vesszőket gyakran elteszik, s téltől tavaszig, vagy akár a következő évig őrzik őket.[54]

Noha már ebből a rövid összefoglalásból nyilvánvaló, hogy számos analógiát állapíthatnánk meg az új tűz gyújtásának szokása, illetve a vesszőzés bizonyos formái között, most mégis csak egy kiragadott példát említünk meg: a vesszőzésre szolgáló ágat téltől tavaszig, vagy az egyik évtől a másikig meg kellett őrizni; a tűznek a pásztorkunyhóban a legeltetés egész ideje alatt égni kellett, nem volt szabad hagyni kialudni. Egyértelmű, hogy mindkét esetben valamiféle *folytonosság, folyamatosság* reprezentálásáról van szó. Egy másik, némileg általánosabb jellegű megfelelés található az újra rügyező, újra zöldellő fa, illetve az újonnan meggyújtott tűz között. Közvetve erre a gondolatra utalt Moszyński, K. is, mivel szerinte az új tűzhöz fűződő szokások egyik magyará-

[54] Vö. Niedermüller Péter 1977.

zata az, hogy erősíteni akarják a tűz mágikus erejét, s ezért a régi tüzet újjal váltják fel.[55] (Korábban már utaltunk rá, az új tűz meggyújtásakor a házakban égő „régi" tüzet el kell oltani.) Ugyanakkor a vesszőzéshez fűződő szokásoknak vannak olyan sajátosságai is — az állatok megvesszőzése, azaz a fizikai kapcsolat —, amelyek a *B* (illetve a *C)* betűvel jelzett szokáseseményekkel állíthatók párhuzamba. Mindez azt bizonyítja, hogy a profilaktikus szokásoknak vannak olyan csoportjai, amelyeket az *A* és *B* formák tulajdonságai egyidejűleg és egyformán jellemeznek. Ennek a megállapításnak a másik — a későbbiek szempontjából — rendkívül fontos oldala, hogy az *A* és *B* formák elkülönülése *nem szükségszerű* és *nem általános* jellegű, hanem csak az új tűz gyújtásának szokását jellemzi. Összefoglalva tehát, *a profilaktikus szokáseseményekperiodikusan előforduló, egy potenciális krízishelyzetre, meghatározatlan szituációra irányuló, jövő idejű biztonságot nyújtó cselekvések*, amelyek lényege, hogy *a különböző szabályok betartása, illetve az adott cselekvések elvégzése közvetve hatással van az említett szituációra.* Tehát amíg a terapikus szokások *egy negatív szituációt egy esemény segítségével pozitívvá akarnak változtatni*, addig a profilaktikus szokások *egy pozitív szituációt egy folyamat segítségével fenn akarnak tartani.*

Amennyiben ezeket a megállapításokat az új tűz gyújtásához fűződő szokások egyes csoportjaival *(A, B, C)* összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy formai szempontból bizonyos szokáseseménye teljesen azonosak, noha funkciójuk különböző *(B = C);* ugyanakkor más szokáseseménye — noha formailag jelentős eltérés figyelhető meg — funkcionális szempontból egymás megfelelői *(A = B).* Ennek a kontaminálódásnak jellegzetes példáit szolgáltatják a *B* betűvel jelzett szokáseseménye, amelyek bár formailag a terapikus szokásokhoz hasonlítanak, funkciójuk szerint profilaktikus szokások.

E jelenség értelmezése során a funkció fogalmából kell kiindulnunk. A *funkció*, a kulturális funkció fogalma az emberi közösségeknek, társadalmi csoportoknak azt a törekvését fejezi ki, hogy csökkentsék az őket körülvevő világ bizonytalanságát, meghatározatlanságát, ismeretlenségét.[56] Ez a fogalom természetesen az elemzés sajátja, nem pedig a valamely kulturális elemet használó közösségé, tehát nem *emic*, hanem *etic* jellegű fogalom. A fogalomban megfogalmazódó igény, a gyakorlat azonban a közösségé, amely a rendelkezésére álló kulturális eszközök segítségével tesz kísérletet környezete (természeti és társadalmi környezete) bizonytalanságának csökkentésére. Ezen törekvése során minden társadalom, közösség és csoport kialakít bizonyos strukturális, illetve szemantikai egységeket, cselekvési láncokat és akciósorozatokat. Ezen akciósorozatok különböző csoportokat, illetve rendszereket (pl. hiedelemrendszer, szokásrendszer stb.) alkotnak. A kultúra ilyen rendszerei a természeti-társadalmi környezet különböző szektoraira irányulnak, azokat próbálják befolyásolni, esetleg irányítani. Amikor a közösség ezen rendszerek működése, tevékenysége közben megfelelő szerkezetekre vagy megfelelő használatú szemantikai elemekre talál, akkor azokat mind általánosabb jelleggel kezdi használni. Egy bizonyos strukturális egység vagy szemantikai elem annál megfelelőbb, minél régebben van használatban. Itt azonban nemcsak egy folyamat időbeli vetületéről van szó. Az említett egységek és elemek kezdetben ugyanis egy meghatározott szituációhoz kötődnek. Amikor ez a szituációhoz kötöttség már automatizmussá válik — azaz valamely strukturális egység vagy szeman-

[55] Moszyński, K. 1967. 502.
[56] Bauman, Z. 1971.

tikai elem „bevált" —, akkor a közösség ezekhez a struktúrákhoz, szerkezeti és (vagy szemantikai) egységekhez *hasonló típusú szituációkat rendel mellé.* Tehát a hasonló típusú szituációkban a különböző szerkezetű, felépítésű cselekvéssorok (szokáseseményekek) azonos funkciókat kapnak, illetve a különböző funkciók azonos szerkezeteket vesznek magukra. Másként fogalmazva: a szokáseseményekek döntő szemantikai értékét az a használati szabály adja, amelynek alapján egy adott *típusú* szituációhoz egy adott *típusú* akciót választanak. Ehhez a választáshoz viszonyítva — aminek egyedüli meghatározója a kulturális kompetencia — a szerkezet és funkció megfelelésének problémája másodlagos, azaz egyszerű mellérendelésen alapszik.

Mindez jól szemléltethető az új tűz gyújtásának szokásával. A különböző szokáseseményeket áttekintve nyilvánvaló, hogy az elemek, illetve az elemek sorozata önmagában nem határozza meg az adott szokásesemény funkcióját. Ennek a megállapításnak a legjobb példáit a *B* betűvel jelzett szokáseseményekek jelentik. Tehát ez a megállapítás egyben korábbi kérdéseinkre is választ ad, mivel nyilvánvaló, hogy az új tűz gyújtásának különböző szokáseseményeit is az említett mellérendelés határozza meg elsődlegesen, ez magyarázza a különböző formák és azonos funkciók, illetve különböző funkciók és azonos formák látszólagos összevisszaságát.

IRODALOM

Bátky Zsigmond
1943 *Táplálkozás.* In: Magyarság néprajza I. Budapest, 31—107.

Bauman, Z.
1971 *Semiotics and the Function of Culture.* In: Kristeva, J.—Rey-Debove, J.—Umiker, J. D. (eds.): Essays in Semiotics. The Hague, 279—291.

Bazinska, B.
1967 *Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polski.* In: Antoniewicz, W. (red.): Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. VII. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 65—229.

Bednarik, R.
1943 *Duchovná kultura slovenského ludu.* Bratislava

Benkóczy E.
1907 *Néhány állatbetegség népies gyógyítása.* Ethnographia XVIII. 228—229.

Berze Nagy János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok* III. Pécs

Birket-Smith, K.
1969 *A kultúra ösvényei.* Budapest

Čajánková, E.
1956 *Zvyky. Ludové liečenie.* In: Mjartan, J. (red.): Banicka dedina Zakarovce. Bratislava, 447—495.

Ciszewski, S.
1903 *Ognisko.* Kraków

Drabik, W.
1970 *Funkcje magii w pasterstwie polskiego. Spisza.* Kraków (mimeo)

Ecsedi István
1925 *Ahogy a bodrogközi pákász tüzet rak.* Ethnographia XXXVI. 168—169.

Falkowski, J.
1937 *Zachodnie pogranicze huculszczyzny.* Lwów

Frazer, J. G.
1955 *The Magic Art and the Evolution of Kings II.* London

Freudenthal, H.
1931 *Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch.* Berlin—Leipzig

Gönczi Ferenc
1910 *A természeti elemek kultuszának maradványai a göcseji s hetési népnél.* Ethnographia XXI. 284—291.

1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár

GRIMM, J.
1844 *Deutsche Mythologie.* I. Göttingen

GUNDA Béla
1938 *Török adalék az újtűz jelentőségéhez.* Ethnographia XLIX. 212—213.
1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen

Handwörterbuch
1934—1935 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I., VI. Berlin—Leipzig

IPOLYI Arnold
1929 *Magyar mythologia* I. Budapest

IVÁNCSICS Nándor
1958 *Népi világítás a Zempléni hegyvidéken.* Ethnographia LXIX. 409—421.

JEŘÁBEK, R.
1957 *Zaniklé způsoby rozněcováni ohně a osvětlováni obydli na Valašsku.* Český Lid 44. 252—258.

KAINDL, R. F.
1894 *Die Huzulen. Ihr Leben, Ihre Sitten, und Ihre Volksüberlieferung.* Wien
1896 *Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarpaten.* Sonder-Abdruck aus Bd. LXIX. Nr. 24. des Globus

KISS Géza
1937 *Ormányság.* Budapest

KISS Mária
1978 *Mágikus állatvédelem.* In: JÁVOR Kata—KÜLLŐS Imola—TÁTRAI Zsuzsa (szerk.): Kis magyar néprajz a rádióban. Budapest, 309—310.

LUBY Margit
1937 *Az alföldi pásztor lelkisége.* Ethnographia XXXVIII. 224—230.

MARINGER, J.
1974 *Das Feuer in Kult und Glauben der vorgeschichtlichen Menschen.* Anthropos LXIX. 68—112.

MOSZYŃSKI, K.
1967 *Kultura ludowa słowian.* T. II. Warszawa

NIEDERMÜLLER Péter
1977 *A vesszőzés és az analóg népszokások szemiotikai elemzése.* In: A társadalom jelei. (Szemiotikai tanulmányok.) Budapest, 150—163.

PODOLÁK, J.
1970 *Prastaré spošoby nietenia ohna u karpatskych pastierov.* In: MJARTAN, J. (red.): Slavistika, Národopis. Bratislava, 87—109.
1971 *Uralte Arten des Feuerbereitung bei den Hirten des Karpatengebietes.* Ethnologia Slavica 2. 155—176.

POTUSNYÁK F.
1941 *Tűz a ruszin néphitben.* Zorja-Hajnal I. Ungvár, 87—113.

RANTASALO, A. V.
1947 *Der Weidegang im Volksaberglauben der Finnen.* Bd. II. FFC. 135. Helsinki

RONCSIK J.
1927 *A tűz a babonában, néphitben és a népszokásban Magyarországon.* Debrecen

SCHMAUS, A.
1965 *Einige Bemerkungen zu den slavischen Notfeuerbräuche.* Etnološki Pregled 6—7. 59—66.

SCHNEEWEIS, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde* I. Volksglaube und Volksbrauch. Berlin

SINÁLY K.
1939 *A népi világítás eszközei a Borsava völgyi ruszinoknál.* Néprajzi Értesítő XXXI. 383—385.

SZENDREY Ákos
1931 *Az újtűz.* Ethnographia XLII. 153—154.
1959 *A napforduló és a mágikus állatvédés összekapcsolásának kérdése.* Ethnographia LXX. 313—339.

SZENDREY Zsigmond
1938 *A halottak, szentelmények és eljárásmódok a varázslatokban.* Ethnographia XLIX. 32—46.

SZTRIPSZKY Hiador
1909 *Ősfoglalkozási dolgok Máramarosból.* Néprajzi Értesítő X. 214—222.

TÁLASI István
1939 *A bakonyi pásztorkodás.* Ethnographia L. 9–39.
TÉGLÁS G.
1913 *Pásztorszokások Csikgyergyó határszéli községeiben.* Néprajzi Értesítő XIV. 294–296.
TROJANOVIĆ, S.
1930 *Vatra u običajima.* T. I. Beograd
UJVÁRY Zoltán
1958 *Primitiv tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről.* Ethnographia LXIX. 462–464.
VAKARELSKI, Ch.
1965 *Etnografia Bulgarii.* Wrocław
VASILIU, D. A.
1934 *Focul viu.* Bucureşt
WEISS, R.
1948 *Nebelheilen, Teufelheilen. Notfeuerbereitung und Wetterzauber als Hirtenbrauch.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde XLV. 225–261.
ZELENIN, D.
1927 *Russische (ostslawische) Volkskunde.* Berlin–Leipzig

Péter Niedermüller

DIE MAGISCHE ROLLE DES NOTFEUERS IN DER HIRTENFOLKLORE DER KARPATEN

(Auszug)

Im Karpatenbecken, beziehungsweise in den Karpaten haben die Viehzucht und das Hirtenleben besonders alte Traditionen. Es folgt daraus, daß sich im Aberglauben und Brauchtum dieser Gegenden besonders zahlreiche mit dem Hirtenleben, dem Schutz der Tiere und ihrer Gesundheit zusammenhängende archaische Glaubensvorstellungen und Bräuche bis zum heutigen Tage erhalten haben. Besondere Bedeutung kommt der Riten beim Anzünden des Notfeuers zu. Diese Bräuche sehen eine primitive Art des Zündens vor. Das Feuer wird durch Aneinanderreiben zweier Holzstücke oder in ähnlicher Weise mit Einhaltung verschiedener strenger Vorschriften gezündet. Oft wohnt dem auf diese Weise entzündeten Feuer selbst schon besondere Kraft inne; in besonders gefährlichen Situationen ist es aber notwendig noch weitere Tätigkeit zu entfalten. Zur Zeit von Epidemien treiben sie die Tiere durchs Feuer und versuchen so sie zu heilen. Wenn auch in verschiedener Form, sind diese Bräuche im ganzen Gebiet der Karpaten und des Balkans bekannt. Der Ursprung und die Verbreitung dieses Brauches können heute nicht mehr eindeutig festgestellt werden, obwohl es unzweifelhaft ist, daß die Wanderungen der Hirten hier eine bedeutende Rolle gespielt haben. Viel wichtiger ist es aber, diese Bräuche vom funktionellen Blickpunkt zu erklären. Hier muß man zwischen den profilaktischen, beziehungsweise therapischen Formen der Bräuche unterscheiden. Sich gegenseitig ergänzend, sind diese verschieden gearteten Bräuche dazu bestimmt, in einem gegebenen Sektor des menschlichen Lebens den Mangel rationeller Mittel zu ersetzen und gewisse Bedürfnisse zu befriedigen. Im zweiten Teil der Studie versucht der Verfasser diese sehr allgemeine Funktion der Bräuche einer konkreten Analyse zu unterziehen.

Barna Gábor

A nora

Egy szláv eredetű hiedelemlény a magyar néphitben

A Kárpát-medencébe költözött magyarság évezredes története során szoros kapcsolatba került az itt élő szláv és más népekkel. Kölcsönös egymásra hatásuk a kultúra minden területén kimutatható. Kutatásai során Róheim Géza tette azt az azóta sokat idézett kijelentést, miszerint „a magyar néphit szláv néphit". Ez az egymásra hatás – írja a továbbiakban – „részint eredeti, nyugati szláv elemek, részint ezektől a népektől (cseh és szlovák BG.) kölcsönvett főleg német eredetű szokások közvetítésében nyilvánul meg". A népszokások egyes elemein kívül a hitvilágból ide sorolja a *házi kígyó*, a *lidérc*, a *holdbeli lények* közül Dávid és Cicelle, valamint a vízi szellemek egyes alakjait.[1]

Róheim Géza kutatásai után a magyar néprajzi szakirodalomból mindössze néhány tanulmányt emelhetünk ki, amelyek a magyar, valamint – elsősorban – a szlovák, cseh és ruszin folklór területén összehasonlító elemzést végeztek. Mindenek előtt Manga János írásait, újabban pedig Ujváry Zoltán és Krupa András kutatásait kell megemlítenünk. Melléjük sorakozik még néhány kisebb tanulmány.[2]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bizonyos szláv eredetű hiedelemlények, hiedelmek nem általánosan ismert jelenségek a magyar népi hitvilágon belül, hanem elsősorban azokra a kisebb-nagyobb területekre jellemzőek, amelyek a szláv népek lakta területekkel szoros szomszédsági kapcsolatban állottak vagy állanak. Földrajzi helyzetük miatt ilyen területek a Kisalföld északi része, a palócföld, valamint az északkelet-magyarországi megyék: Abaúj, Zemplén, Ung stb. vidéke. Olykor azonban a magyar nyelvterület központi részein is felbukkanak szláv néphitre való nyomok.[3] Ez a körülmény jelzi, hogy a kulturális egymásra hatás ténye mögött az egyszerű átadás-átvétel mellett bonyolultabb népiségtörténeti, társadalomtörténeti és településtörténeti összefüggések húzódnak meg. Ezek megvilágítása pedig csupán az összehasonlító néphitkutatás segítségével nem vagy csak részben lehetséges. A néprajzi módszerekkel elvégzett kutatás és elemzés jelentősége azonban nem csökken ezáltal, hiszen más tájakra, más népekre jellemző kulturális jegyek regisztrálása ráirányíthatja a figyelmet az esetleg addig homályban maradt történeti tényezők kutatásának fontosságára.[4]

[1] Róheim G. 1925. 335. skk.

[2] Csupán néhány tanulmányra utalunk itt: Manga J. 1948.; Manga J. 1957–58.; Ujváry Z. 1964.; Krupa A. 1974.; Niedermüller P. 1977.

[3] Barna G. 1974.; Barna G. 1979a. 72–73.

[4] Barna G. 1979b.

A magyar—szlovák—ukrán (ruszin) kulturális kölcsönhatás kutatására a mai országterületen legalkalmasabb terep a Zempléni hegység vidéke. A már említett három népcsoport mellett a hegyvidék peremén német eredetű települések is találhatók.[5] Együttes összehasonlító vizsgálatuk a néphit területén több fontos tanulsággal szolgált. A hiedelmek alakjainak vizsgálata pl. megmutatta, hogy a vidék hitvilága nagyjából megfelel a magyar hitvilág egészének. Csupán a szellemlényekbe vetett hit erőssége, valamint e lények gazdag sora utal szláv hatásokra. Rövid tanulmányunknak az a célja, hogy a zempléni hitvilág szellemalakjainak egyikét, a szláv eredetű *norát* vizsgálja.

A *nora* mítikus alakja az eddigi szakirodalomból nem ismert. A szórvány adatok mellett összefoglaló leírására, bemutatására még nem került sor.[6] Diószegi Vilmos a Zempléni hegyvidék és a környező területek településeit e hiedelemlény után kutatva bejárta. Anyaga azonban kéziratban maradt, s jelenleg hozzáférhetetlen. Újabban Gunda Béla is foglalkozott a *norával* a Zempléni hegység etnogeografiai vizsgálata során.[7] Nemrég e sorok írója foglalta össze a Zempléni hegység középső vidékéről a *norára* vonatkozó hiedelmeket.[8] Az egykori Zemplén Szlovákiához tartozó részéről azonban Jan Mjartan alapos tanulmányban részletesen feldolgozza az ide vonatkozó képzeteket.[9] Főleg az ő kutatásaira támaszkodva mutatják be az újabb szlovákiai kézikönyvek is e mitikus lény hiedelemkörét.[10]

Mjartan tanulmányát s az őt is idéző írásokat, valamint a nyelvészeti munkákat áttekintve feltűnő, hogy e hiedelemalak *nora* néven nem ismert. E terminussal csupán azokon a tornai, abaúji, borsodi és zempléni területeken találkoztam terepmunkám során, ahol a magyarságba beékelődve szlovák szigeteket vagy éppen elmagyarosodott szlovákokat találunk.

A nora a Zempléni hegyvidéken és környékén

A *nora* hiedelemkörének elemzése érdekében idézzünk néhány történetet vizsgált területünkről:

„A *nora* szívja az emberek mellét. A *nora* az olyan gyerekből lesz, aki még nem szopott, mielőtt meghalt. A gyerek melle ilyenkor duzzadt lesz. A duzzanatot fokhagymával kell kenni. A *nora* láthatatlan" (Boldogkőváralja, Abaúj m.). „Beszélték azt, hogy a *nora megszívta* vagy *jár rá a nora*". Ellene úgy védekeztek, hogy szentelt *proszforát*[11] kötöttek a gyerek nyakába egy kis ruhába becsavarva. „A félés ellen is proszforát kötöttek a nyakba" (Boldogkőváralja). „A *nora* a megváltatlan gyerekekből lesz, akik keresztvizet nem értek, emlőt nem szoptak. Ezek lelkéből lesznek a *norák*. A *nora* ellen a mellet fokhagymával kellett körülkeríteni, bekenni" (Abaújalpár, Abaúj m.). „A *nora* abból a koraszülött vagy halva született kisgyerekből lesz. Azt mondták, hogy *szívja az emberből a tejet*. Meg azt is mondták, hogy *egyen meg ott a nora!*" (Erdőbénye, Zemplén m.). „Azt mondták, hogy a *norának* két szíve van. Szlovákul mondták: dvina serca. Az én gyerekem is két éves volt, amikor az járta. Éjjel visított álmában. Azt mondták, hogy tegyük a seprűt az ajtókilincsre fejével felfelé. Odatettem és többet nem jött. Ez

[5] Hutterer M. 1973.; Manga J. 1973.; Paládi-Kovács A. 1973. területünkre is vonatkozó további irodalommal.

[6] Dobos I. 1971.; Szabó L. 1975.

[7] *Die Nora. Ein Mahr in Nordostungarn* című tanulmánya a kézirat lezárása után jelent meg.

[8] Barna G. 1979c.

[9] Mjartan, J. 1953.

[10] Horváthová, E.—Urbancová, V. (red.) 1972.; Horváthová, E. 1975.

[11] Áldozati kenyér a görögkatolikusoknál.

volt a *nora*" (Nyíri, Zemplén m.). „*Szopja a nora* — ezt akkor mondták, ha a gyereknek megdagadt a melle, mintha szopták volna. A *nora* az gonosz lélek, rossz lélek. A gonosz lélek nem nyugszik a sírjában, visszajár és a gyerekeket bántja. A mellet meggyógyítani úgy lehet, ha pénzdarabot nyomnak rá" (Füzérradvány, Zemplén m.). „A *nora* serdült fiúkat és felnőtteket szopott. Az ilyen ember fájást érzett a mellén, a melle veres lett, csípett, fájt" (Nyíri, Zemplén m.). A *nora* valamilyen szellem, ami éjszaka jön és rátelepszik az ember mellére, és azt szívja. Ellene védekezni nem lehet. A *nora* zárt ajtón és ablakon is bejön a házba. Hajnal felé elmegy, nem lehet megfogni (Középhuta, Zemplén m.). Akinek a melle viszket, arra azt mondják, hogy a *nora szopja*. Ilyenkor meg kellett keresztelni a mellett fokhagymával, és akkor elmúlt. Háromszor kell megkeresztelni (Fony, Abaúj m.). A serdült fiúk mellét szopja a *nora*. A mellet fokhagymával kell ilyenkor bekenni (Hejce, Abaúj m.). A *nora* szopása miatt megduzzadt mellet késnek a lapjával kell megnyomkodni (Hejce).[12] A *nora* megszívja mind a férfiak, mind a lányok mellét. De a *norát* még nem látta senki. Ellene többféleképpen védekeztek: seprűt tettek keresztbe az ajtóba, bedugták a kuleslyukat, hason kellett feküdni vagy pedig *szenes vizet öntöttek*. Egy pohár vízbe három nagy darab parazsat tettek és ezt a *szenes vizet* ráöntötték a seprűre, miközben ezt mondták a *norának*: „*oda fusson ki a szemed!*" (Hejce Abaúj m.).[13] „Engem is nyomott a *nora*, meg akart fordítani, mert hason feküdtem. Még a saját kisujjamat is a számba fogtam, mert azt mondták, hogy ettől is elmegy a *nora*. Ha visszajött a lélegzete, akkor elmúlt a nyomás. Csak itt érzem én ezt, Zalában és Pesten — mert ott is dolgoztam — jól érzem magam, ott nem nyom, csak itt" (Hejce Abaúj m.).[14] Megszívta a *nora* a mellét. Ez meggyógyult magától is. Álmában nyomta a *nora*. De csak akkor tudta megszopni, ha hanyatt feküdt, ha hasmánt, akkor nem. (Vilmány, Abaúj m.).[15] Figyelemre méltó elemmel találkozunk a középhutai szlovákok noraképzetében. „A *nora* magyarul *lidérc*. A *nora* megnyomja, megfekszi az embert. Ilyenkor nem tud mozogni, fájnak a tagjai, és a bal melle nagyon fáj, meg van duzzadva. Az ember nem tud mozdulni sem. A régi öregek ilyenkor azt mondták, hogy *szopja a nora*. Azt tartották, hogy kakukkfűteával kell borogatni a mellet és attól elmúlik. A gyerekeket is azzal ijesztgették, hogy *vigyázz, elvisz a nora!*" (Középhuta, Zemplén m.).[16]

A Zempléni hegység vidékéről még három adatot említünk.

Ha nem mozdul gyorsan valaki a hívó szóra, pl. egy gyerek, akkor arra mondják, hogy *úgy mozdul, mint a nora!* (Mád, Zemplén m.). „Das ist auch eine wirtige *nora* — mondták a rátkai németek a nagyon hallgatag, magának való emberre (Rátka, Zemplén m.). Amíg Mádon a *nora* hiedelme is megtalálható, addig Rátkán csupán az említett szólásban találkozunk vele.

A *nora* hiedelme megtalálható a Zempléni hegységet övező területeken is. Tarcalról Dobos Ilona írja le, míg a távolabbi Taktaszadáról Szabó Lajos publikálta.[17] Megállapítja, hogy a *nora* alakja és hiedelme Tarcalon erősen összefonódott a közismert lidércsirke, a mit-mitke alakjával. A történetek szerint a nora lelke testén kívül, állatokban is tartózkodhat.[18] Taktaszadán is láthatatlan szellemlénynek mondják a *norát*, de egyes adatok szerint megjelenhet apró, mezítelen emberi alakban is. Megnevezése *nora* vagy *nara*. Távoltartása érdekében a mellet itt is fokhagymával kell bekenni. A *nora* képzetének tarcali és taktaszadai előfordulása szükségessé tette, hogy a Takta és a Sajó, valamint északabbra a Bódva folyó völgyében is kutassunk. Ennek eredményeképpen megtaláltuk a képzetet Teresztenyén (Abaúj—Torna m.),[19] valamint a Bódva alsó folyásánál Alsóvadász (Abaúj m.) nevű községben is. Itt a *nora* szót a lusta ember jelzőjeként használják: *ül mint nora*, mondják. A délebbi Sajó-völgyi településeken is leggyakrabban ebben az értelemben fordul elő. *De lusta vagy, te nora* — mondják Ongán (Abaúj m.) a keveset mozgó emberre. *Ül, mint nora* vagy *meg se mozdul, mint nora* kifejezések Sajóládon (Borsod m.) is a lusta, lanyhán mozgó emberre vonatkoznak. Az idősebb sajóládi generációnál azonban megtalálható az eredeti képzet is. Azt mondják, hogy a *nora* megnyomta, megszopta az emberek mellét. A *norát* rossz szellemnek tartják. A mellduzzadás betegségének körülírására is azt a kifejezést használják, hogy *szopja a nora* vagy a *nora*

[12] Gunda B. gyűjtése.
[13] Gunda B. gyűjtése.
[14] Gunda B. gyűjtése.
[15] Gunda B. gyűjtése.
[16] Viga Gy. gyűjtése.
[17] Dobos I. 1971. 36—37.; Szabó L. 1975. 278—280., 418—419.
[18] Dobos I. 1971. 36—37.
[19] Kertész J. és Tóth J. gyűjtése.

s zopi.[20] *Szopja a nora* mondják akkor is, ha a szoptatós anyának nem volt teje. *Szopták, mint a nora* kifejezést átvitt értelemben akkor is használják, ha egy anyának nagyon sok teje van, s más gyerekét is szoptatni tudja. Sajóládon a mellduzzadás gyógyítására szoptatós anyáknál vászonruhára kent élesztőt használnak. A közeli Sajópetriben (Borsod m.) a *norát* boszorkányhoz hasonlítják. A hiedelem szerint éjszaka jár és megszopja az emberek mellét. Az idős asszonyokat pedig gyakran *vén norának* csúfolják. A rossz szellemnek tartott mellszívó *nora* alakja ismert Szirmán (Borsod m.), Sajóbábonyban (Borsod m.), Sajóecsegen (Borsod m.), Sajókeresztúron (Borsod m.) és Mezőzomboron (Zemplén m.) is. A vegyes magyar—szlovák lakosságú Arnóton (Borsod m.) és Sajóvámoson (Borsod m.) a nagy testű, nehezen mozgó emberekre mondják, hogy *olyan vagy, mint a nora!* A helyi népi magyarázat ennek kapcsán a *norát* nagy testű, láthatatlan lénynek tartja. *Úgy nézel ki, mint akit a nora szop* mondják a sovány, búba merült kedvetlen emberre Berzéken (Zemplén m.). A *nora* itt bekerült a gyerekijesztőkbe is: *elvisz a nora* mondják az engedetlenkedő gyereknek. Az egyik legdélibb Zemplén megyei településen, Körömben az idős, szótlan, ill. a lusta tétlen emberekre mondják, hogy *ül mint a nora* vagy *nem beszél már az, mint a nora.* A bizonytalan vélekedések a *norát* itt embernek tartják.

Az egyik legélénkebben élő hiedelemalak a *nora* a jelenleg szétszórtan lakó, 1942-ben széttelepített derenki (Abaúj m.) lengyel származású népcsoport hitvilágában is.[21] A *nora* név mellett ezeken a településeken (Sajószentpéter, Emőd- Istvánmajor stb.) használatos a *nocna nora*[22] éjszakai nora megnevezés is. Alábbi példáink Istvánmajorból (Emőd-Istvánmajor, Borsod m.) valók.

„*Cico nocna nora piers*", vagyis a nocna nora szopja a mellet. Láthatatlan lény. A mellszopás főleg fiú és lánygyerekeknél fordul elő. Ilyenkor a mellükre az ujjukkal keresztet vetnek vagy vékony pálcikákból készített keresztet helyeznek rá, amelytől — a képzet szerint — a mellduzzadás elmúlik. A *nora* azt a gyereket nyomja, aki nem bérmálkozott. A *nora* azoknak a gyerekeknek a lelkéből keletkezik, akik nem voltak megkeresztelve, és úgy haltak meg. A lelkük visszajár. Ilyenkor keresztet kell vetni, és akkor nem jön vissza többet. Szerepel a *nocna nora* gyermekijesztőkben is. Ha pedig valaki késő este, éjszaka is járkált, arra azt mondták: — Olyan vagy, mint a *nocna nora, éjszaka jársz!*

A magukat szlováknak valló, de bizonyíthatóan morva-szlovák származású répáshutai lakosságnál (Borsod m.)[23] szintén megtalálható a képzetkör, ám itt a hiedelemlénynek *zmora* elnevezésével találkozunk.

Ha valakinek kemény a melle vagy a kisgyereknek bedagad a melle, arra azt mondják: *zmora cica* (a zmora szopja). Az ilyen gyereknek egy kis zacskóban egy gerezd fokhagymát és egy kis kenyéérmorzsát kötnek a nyakába, s az előzi a zmorát. „Ez olyan boszorkányszerűség. Szokták emberre (férfira) és asszonyra is mondani, hogy *zmora.* Akire gyanakodtak, annak utána mentek és keresztben a nyomába léptek. (A jobb láb nyomába ballal és fordítva.) Ha ezt megcsinálták, akkor a *zmorának* tartott személy nem tud tovább lépni." Ilyenkor összeszidták kártétele miatt. „Előzni pedig úgy lehetett, hogy a mellet saját ürülékükkel kenték be. Hogy ne tudjon a házba bejönni, a kulcslyukat fokhagymával kenték be." A *zmora* távoltartása érdekében egyesek kést dugtak a kulcslyukba.

Figyelemre méltó körülmény, hogy a *nora (zmora)* alakját másutt a magyarországi szlovák lakosságtól a szakirodalom nem jegyezte le. Ismeretlen a tótkomlósi (Békés m.) és általában a Békés megyei szlovákoknál.[24] A nyíregyházi (Szabolcs m.) szlovákok (tirpákok) a *sztriga* alakját ruházták fel — a *norához* hasonló — vámpirisztikus vonásokkal.[25] A hiedelem és *mora* néven a hiedelemalak megtalálható még a bátyai (Bács-Kiskun m.) katolikus délszlávoknál.[26]

[20] A *szopi* szlávos alak, a magyar *szopja* megfelelője.

[21] A derenki lengyelek néprajzi kutatása lengyel és magyar szakemberek részvételével most folyik.

[22] Hasonló megnevezéssel a szlovákoknál is találkozunk, *nočnice* formában. Wollman, F. 1920. 1. 3.

[23] Veress L. 1978.

[24] Diószegi V. 1974.; Krupa A. 1974.

[25] Márkus M. 1943. 271.

[26] Fehér Z. 1975. 87, 121. Valószínűleg délszláv hatás Gombos hitvilágában, miszerint a kisgyerek mellét a boszorkányok szívták (Jung K. 1978. 45.). Az észak-magyarországi részektől nagyon távol eső délszláv népek *morára* vonatkozó képzeteit, a délszláv

Vámpirisztikus képzetek a magyar néphitben

Mielőtt az ismertetett északkelet-magyarországi hiedelmek elemzésébe kezdenénk, tekintsük át röviden, hogy a Kárpát-medencében élő magyarság mely csoportjainál találkozunk hasonló vámpirisztikus elképzelésekkel.

A magyar néphitről és a halottkultuszról szóló publikációk, valamint gyűjtési tapasztalatunk alapján megállapíthatjuk, hogy *az ide sorolható képzetek nem általánosan ismertek*, s így *nem jellemzőek a magyar néphitre*. Igazat kell tehát adnunk Ipolyi Arnoldnak, aki ugyanezt állapította meg a múlt század közepén, s szórványos magyar előfordulásait a rendkívül tarka etnikai képpel magyarázta.[27] Az éjjel visszajáró, embereket sanyargató, vérüket szopó s egyéb tulajdonságokkal felruházott vámpírokról szóló történeti adatokat a történeti Magyarország területére vonatkozóan Magyary—Kossa Gyula foglalta össze.[28] Jellemző, hogy adatai kizárólag a hazai románok, szlovákok, ill. a szerbek, morvák és sziléziaiak köréből valók. Legrészletesebben a románok anyagát ismerteti, akik e hiedelemlényt *moroi*, *prikulics* és *sztrigoj* néven ismerik.[29] Román hatásra terjedhetett el a *prikolics* alakja Kalotaszeg.[30] Bihar és Torda, Aranyosszék és Torockó (ma Románia) magyar lakosainál.[31] A vámpírokra vonatkozó további hazai adataink az erdélyi szászok köréből valók.[32] A román képzeteket pedig többen is ismertették.[33] A magyar néphit hiedelemalakjai közül ide sorolható a boszorkány és a lidérc egy-egy tulajdonsága, amely a boszorkány-nyomásról, ill. a lidércnyomásról szóló történetekben ölt formát.[34] A néphitmonográfiák adatai szerint azonban ezek sem közönségesen elterjedt képzetek. Megjegyezzük, hogy a vámpirisztikus képzetekkel rokon *werwolf* hiedelmeket, amelyeknek a magyar anyagban a *küldött farkas*, *csordás farkas* felel meg, ill. ritkábban felbukkan a veszett orvosról és a tudós pásztorról szóló történetekben is, tanulmányunkban nem vizsgáljuk. Ennek oka az, hogy ugyan a vámpír legközvetlenebbül a *werwolf*-fal rokon, de két jegy alapján

irodalmat részletesen nem idézzük. Összefoglalóan lásd: *Srpski mitoloski recnik*, 1970. 207.; Vlahovic, P. 1972. 125—126. A régi magyar nyelvű irodalomból a horvátokra vonatkozóan: Margalits E. 1899. 125. — Ezúton is köszönöm tanulmányom lektorainak, Dömötör Teklának és Niedermüller Péternek hasznos tanácsait, Niedermüller, Péternek pedig a számomra nem elérhető szakirodalom beszerzéséért és megküldéséért külön köszönet jár. Köszönöm Bődi Erzsébet segítségét a lengyel irodalom áttekintésében.

[27] Ipolyi A. 1854. 230—231. — Ezt igazolja s erősíti meg tanulmányában Dömötör T. is. Vö.: Dömötör T. 1975a.

[28] Magyary—Kossa Gy. 1940. 85—89.

[29] Magyary—Kossa Gy. 1940. 30, 86—87.

[30] Kovács Á. 1947.

[31] Jankó J. 1893. 246. A Bihar megyei románok vámpirisztikus képzeteiről Fényes Elek is ír híres statisztikai munkájában, de a hiedelemlény nevét nem említi. (Fényes E. 1839. 52.).

[32] Komáromy A. 1910. 146.; Magyary—Kossa Gy. 1940. 149—150.

[33] Kolumbán S. 1895., Kempelen B. 1905., Moldován G. 1913.; Schmidt T. 1914.

[34] Vö.: Szendrey Zs. 1938. 258.; Grynaeus T. 1965.; Jung K. 1978. 45—46.; ill. Nagyiván, Kunszentmárton, Mesterszállás (Szolnok m.) saját gyűjtés. Vö.: *Dobos I.* 1971. 36—37. A vámpirisztikus képzetek és a magyar lidérchiedelmek lehetséges összeolvadásáról Dömötör T. is tudósít. A hajdúkról szólva írja, hogy ha egyes csoportjaik a XVIII. század elején ismerték is a vámpírhiedelmeket, ezek a későbbiek során elfelejtődtek, vagy pedig a visszajáró szellemek vagy a lidérc hiedelmében oldódtak fel. Megjegyzi, hogy a lidérc nem azonos a vámpírral, miután nem szívja, csupán megnyomja áldozatát. Lásd: Dömötör T. 1975b. 313. Ehhez annyit kívánunk csupán hozzáfűzni, hogy a kontaminálódás alapját valószínűleg éppen ez — azaz a lidércnyomásról szóló képzet — tette lehetővé.

attól karakterisztikusan megkülönböztethető: 1. a norának halott ember kel életre; 2. és élő ember vérét szopja, hogy életerejét regenerálja.[35] A *werwolf* típusú hiedelemlényeknél pedig élő emberekről van szó. A keveredés természetesen előfordul a hiedelemlényekről szóló képzetekben, amint ezt a későbbiekben meg is látjuk. Az elkülönítés így természetesen csak viszonylagos lehet.

A magyar néphitanyag áttekintése tehát azzal az eredménnyel járt, hogy a magyarság körében a vámpír s egyáltalán a vámpirisztikus képzetek ismeretlenek. Ahol ezek mégis megtalálhatók, ott a szláv, román és német kulturális hatással kell számolnunk.

A nora nevéről

A közölt hiedelemtörténetek és adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált északkelet-magyarországi részeken kizárólagosan a *nora* névvel találkozunk. Taktaszadán előfordul a *nara*, a több községben élő lengyel eredetű lakosságnál pedig a *nocna nora* elnevezés is. A répáshutai szlovákok *zmorát* emlegetnek.

Ezek a megnevezések összefüggésben vannak egy széles körben a szlávok, németek és románok között elterjedt megnevezéssel. Ugyanezt a hiedelemalakot jelöli a szlovákban a *mora*, a délcseh és morva-szlovák nyelvjárásban a *můra* a lengyel, szerbhorvát, bolgár és ukrán nyelvben a *mora*, a felsőszorb *muraw*, az alsószorb *morawa*, az orosz *kiki-mora*,[36] a szlovákban *mora*, *zmora*, *nočnice*[37]. A lengyelben a *mora* mellett ismert még a *zmora* és a *mara* megjelölés is.[38] A bolgár nyelvben megtalálható a *mórava* terminus is egy betegségdémon megjelölésére.[39] Ez nem ritka jelenség, hiszen a vámpirisztikus lényeknek másutt is betegségokozó hatást tulajdonítanak, járványok terjesztésével okolják őket.[40] Az említett terminusokkal etimológiailag rokon a középfelnémet *mar* (Mahr) szó és hasonló német nyelvjárási alakjai,[41] valamint a már említett román *moroi* név is.[42]

Itt csupán röviden utalunk arra, hogy a *nora-mora-morava zmora* stb. neveken említett hiedelemlényekkel rokon egyéb alakok megnevezésére az említett népek köréből más terminusokkal is találkozunk. Ezek csaknem kizárólag a *vámpír* szó változatai.[43]

[35] Robbins, R. H. 1960. 522., lásd még: Ujváry Z. 1962.

[36] Miklosich, F. 1886. 201.; Machek, V. 1957. 313.; Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 426.; Wollman, F. 1920. 1. sz. 2—5., Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.; l. még: Herrmann, P. 1906. 80—81.

[37] Wollman, F. 1920. 1. sz. 3.

[38] Lásd 36. jegyzet!

[39] Vakarelski, Ch. 1969. 237.

[40] Magyary—Kossa Gy. 1940. 149—150. erre később részletesen visszatérünk.

[41] Lásd 36. jegyzet! L. még: Erich, O. A.—Beitl, R. 1943. 849—850 (irodalommal).

[42] Moldován G. 1913. 327.; Tiktin, H. 1911. 1009. Megjegyezzük, hogy az áttekintett irodalom alapján nem mondható megnyugtatóan tisztázottnak a *nora*, *mora* s társainak etimológiája. Éppen ezért a részletes etimológiától itt eltekintünk. Az eltérő vélemények jelzésére néhány adatot jelzünk csupán: Kluge, Fr. azt írja, hogy a gót *marzjan* „ärgern" (bosszant), valamint az ófelnémet *marren*, *merren* 'hindern, stören' (hátráltat, zavar) kifejezésekből nem lehetséges a német *Mahr* levezetése. A szó etimológiáját tovább nem viszi (Kluge, Fr. 1924. 316.). A német babonaszótár a *Mahr*-t végül is az indogermán *mer* 'drücken, zerstossen' (nyom, összezúz), vagy az ezzel megegyező *mer* 'töten' (öl, megöl) szótőre vezeti vissza (Hoffmann—Krayer, E.—Bächtold—Stäubli, H. 1927—1942. V. 1508.). A folklórszótár *nightmare* szócikke a kifejezést kapcsolatba hozza a német, orosz, cseh, hindu, francia s más alakváltozatokkal, s többek között a latin *mors* (halál) és a litván *maras* (halál) szóval *(Standard Dictionary of Folklore* . . . II. 793.). A szlovák etimológiai szótár a *mura* etimológiáját nem adja meg. (Vö.: Machek, V. 1952. 313.) Popinceanu szerint a román *moroi* szó az ószláv *mora* 'weiss' (fehér) + a román *muri*, *mor* 'sterben' (meghalni) szavakból jöhetett létre (Popinceanu, I. 1964. 184.).

[43] Lásd a 36. jegyzet! Pl. a bolgár *vámpir*, *vapir*, *vepir*, *vъpir;* a szerb *vampir;* a lengyel *upior*, *upierzyca* a *wampir* mellett; a kisorosz *vampyr*, *vepyr*, *vopyr*, *opyr*, *vpyr*, *opir* az *uper* mellett, fehérorosz *upir;* az orosz *upirъ*, *upyrъ*, *obyrъ* stb. terminusok.

Megjegyezzük, hogy a ma már nemzetközileg ismert és használt vámpír (vampyr) szó eredetét illetően több vélemény ismert.[44]

Elemzésünkbe jórészt a fenti neveken említett hiedelemlényeket is bevontuk.

A nora keletkezése, eredete

A korábban a zempléni, abaúji és borsodi településekről közölt történetekből és adatokból képet nyerhetünk a *nora* keletkezéséről is.

1. Az egyik legelterjedtebb képzet szerint *a nora a szopás nélkül meghalt gyermekek lelkéből keletkezik* (Boldogkőváralja, Mogyoróska, Arka, Abaújalpár) vagy a *halva született gyerekek lelkéből* (Erdőbénye). A szopással hozzák kapcsolatba hasonló vámpirisztikus lények keletkezését más népek is. A szlovák néphit szerint az egyszer már elválasztott, majd újból szopni kezdő gyerekből *mora* vagy *upir* lesz.[45] A cseh néphit szerint is vámpír lesz a leszokás után ismét szopni kezdő gyerekből.[46] Idevonatkozó példák a német néphitből is meríthetők. Az elválasztás után 24 órán belül ismét megszoptatott gyerekből *Doppelsauger* (Nachzehrer) válik.[47] Vámpirisztikus vonásokkal felruházott lidérc *(Alp)* válik abból a gyerekből, akit anyja később született testvére halála után ismét megszoptat.[48] Ez jó példa a lidérc-vámpír hiedelmek összefonódására, amelyre más hiedelemalakok képzetköréből is bőséges példákat lehet hozni.[49]

2. Gyakori képzet az is, hogy *a nora a kereszteletlenül meghalt* és éppen ezért *megváltatlan gyermekek lelkéből keletkezik* (Erdőbénye, Abaújalpár, Emőd-Istvánmajor). Gyakran idekapcsolják, mint okot a szopás nélküli elhalálozást is (Abaújalpár, Emőd-Istvánmajor). E képzet lényege szerint idesorolhatók tehát a keresztény egyházak szentségei és szertartásai nélkül eltemetettek, akik ezek hiányában nem nyernek megváltást a bűntől.

A környező népek anyagából számos ide vonatkozó képzetet említhetünk meg. A cseh és morva hiedelmek szerint a kereszteletlenül elhalt gyerekek lelkéből lesz a vámpír.[50] A lengyelek elképzelése szerint a keresztetlenül elhalt gyerekek lelkéből az *upior* keletkezik.[51] Az erdélyi románok úgy vélik, hogy a keresztelés nélkül meghalt gyerekek lelkéből a *moroi* válik.[52] A németek azt mondják, hogy pl. a keresztetlenül meghalt gyerek sírjából kikel, ott nincs nyugodalma.[53] A bolgár néphit szerint a *vámpír* a pap nélkül eltemetettek lelkéből származik.[54] A keleti szlávok képzete szerint a hirtelen és bűnbánat nélkül elhaltak lelkéből keletkezik az *upir* és a *vámpír*.[55] A cseheknél a vala-

[44] Görög, héber, majd szláv eredetűnek tartották egykor (Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 425.). Származtatták a török *uber* boszorkány szóból (Miklosich, F. 1886. 375.) magyar közvetítéssel is (Robbins, R. H. 1960. 522.). Szerb—horvát eredetűnek is tartják, az „*upir* 'vámpír' egyházi szláv jellegű változata lehet" (TESz. III. 1084.). Brückner elutasítja a török eredeztetést, és az *upir* terminust a wąmpir szóból eredezteti, amely a szerb, orosz és cseh nyelvben alakult ki. Végső soron ősi szláv szónak tartja, amely a lengyelben *wąmpirz* alakban ismert, s a *wąm-* 'szövet egy szála' valamint a *pióra* 'toll', *wąmpirz* 'tollas' szóból eredezteti. A terminust tartalmilag összefüggésbe hozza azzal a mágikus cselekménnyel, amelynek során a halottas párna tollát elégették és a holttestre szórták. (Brückner, A. 1924. 84—85.) A németben szerb átvételnek, de esetleg török eredetűnek tartják. (Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 816.) L. még: Erich, O. A.—Beitl, R. 1943.

[45] Mjartan, J. 1953.; Horváthová, E. 1975. 1027.

[46] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 704.

[47] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 814.

[48] Ugyanott I. 291.

[49] Vö.: Barna, G. 1972—1974. 283, 290 skk.

[50] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 818.

[51] Brückner, A. 1924. 84.

[52] Moldován, G. 1913. 327.

[53] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.

[54] Strausz, A. 1897. 158, 160.

[55] Haase, F. 1939. 330.

milyen okból nem temetőbe temetett emberekből válik a *morous* vagy a *můra*.[56] Mivel az öngyilkosokat régebben nem a temető megszentelt földjébe temették, lényegében ugyanezt tartalmazza az a keleti szlovákoknál megtalálható képzet is, miszerint az öngyilkos emberek lelkéből keletkeznek a vámpírok.[57] Román néphit hatásának tulajdonítjuk azt a Torda környéki magyaroknál megtalálható hiedelmet, hogy az akasztott ember visszajáró lelkét vámpirisztikus vonásokkal ruházzák fel.[58] A szentségek és a vallás óvó erejébe vetett hit a magyarázata annak, hogy bizonyos német területeken idesorolják a szektáriánusokat,[59] az oroszok és az újgörögök pedig a kiközösítetteket is, akiknek lelkéből vámpír válik haláluk után.[60]

3. Területünkön talán legelterjedtebb az a képzet, amely *a norát a sírjában* valami ok miatt *nem nyugvó és visszajáró gonosz lélek*nek tartja (Füzérradvány, Sajólád, Szirma, Mezőzombor). Lényegében szinte ebbe a csoportba lehetne besorolni az előző két pontban említetteket is, ahol a keresztelés és a szopás nélkül való elhalálozás a nyugtalanság, visszajárás oka. Összekapcsolásukat csupán azért nem tesszük itt meg, mert magában a néphitben, a képzetekben is jól elkülönülnek egymástól.

A vámpirisztikus képzetek egyik legjellemzőbb vonásának éppen ezt a körülményt tarthatjuk, s ezt emelik ki bizonyos definíciószerű összefoglalások, megfogalmazások is.[61] A közép-európai népek körében legelterjedtebb képzet szerint a *mora* (ill. ennek különböző néven emlegetett változata) hazajáró lélek, valamely elhalt személynek a lelke.[62]

Az orosz néphit szerint a vámpír egyfajta szellem, kísértet.[63] A lengyel népi képzetek szerint az *upior* halott ember lelke vagy halott ember teste, amely ördögi erővel van felruházva.[64] A német néphitben a *Mahr* rossz szellem,[65] istentelen emberek lelkéből keletkezik.[66] A vámpirisztikus képzetek a halottkultusszal kapcsolatban élnek a svájci németek körében is.[67] A románok a visszajáró vagy a 6 hét után is visszajáró férfiak lelkét tartják *priculici*-nak, míg a nőkét *strigoi*-nak.[68]

4. Mindössze egy adatunk szól arról, hogy *a nora a két szívvel született gyerekekből keletkezik* (Nyíri). A környező szláv népeknél azonban erre is találunk párhuzamokat. A szlovák hiedelmek szerint a két szívvel született gyerekekből válik a *mora* és az *upir*.[69] Vámpirisztikus vonásokkal rendelkezik a lengyel néphit *strzyga*-ja, aki két lélekkel születik, de ebből csak egyet keresztelnek meg, a másik kereszteletlen marad.[70] A kisorosz *dwodusznyki, dwaduszni* (kétlelkű) mítikus lény is itt említhető meg.[71]

5. Ugyancsak szórványos adatok hozzák kapcsolatba vizsgált területünkön a *nora* és a *boszorkány* alakját (Répáshuta, Sajópetri).

Szórványosak ezek az adatok a környező népeknél is. A visszajáró lelkek közé sorolja a szlovák néphit azokat a holtakat, akiknek életükben szellemekkel volt kapcsolatuk, s varázslatos erővel rendelkeztek.[72] Az erdélyi románok pedig esetenként a *moroi* alakját eredeztetik a meghalt boszorkányok lelkéből.[73]

[56] Robek, A. 1968. 251.
[57] Név nélkül: Ethn. XIV. (1903) 272.
[58] Jankó, J. 1893. 246.
[59] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. V. 179.
[60] Ugyanott II. 1097.
[61] Pl. Robbins, R. H. 1960. 522.
[62] Wollman, F. 1920. 1. sz. 13—15. (cseh, lengyel, német adatok).
[63] Miklosich, F. 1886. 375.
[64] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.
[65] Diener, W. 1925. 87.
[66] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 818.
[67] Weiss, R. 1946. 180.
[68] Kolumbán S. 1895. 123. (Őt idézi Róheim G. 1925. 163.); Moldován G. 1913. 326—327.; Schmidt T. 1914. 144.
[69] Horváthová, E. 1975. 1027.
[70] Brückner, A. 1924. 82.
[71] A terminust lengyel ortográfiával közli Brückner, A. 1924. 82.
[72] Bednarik, R. 1943. 71.
[73] Moldován G. 1913. 327. Lásd még: Hoffman-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VII. 1247.

6. Példáink vannak a *nora* és a *lidérc* alakjának összefonódására is (Középhuta, Tarcal).

Míg a középhutai szlovákok szerint a nora megfelel a magyar lidérc alakjának, a tarcali hiedelemtörténetekben a két lény képzetköre teljes mértékben kontaminálódott.[74]

7. A *norával* rokon vámpirisztikus lények keletkezésére vonatkozóan a környező népek hagyománya egyéb adatokat is őriz. Ezek megfelelőjére a vizsgált északkelet-magyarországi részeken nem bukkantunk.

A bolgár néphit szerint, ha egy holttesten ember vagy állat,[75] vagy pontosabban megnevezve tyúk vagy macska átugrik, vámpírrá válik.[76] Vámpirisztikus vonásai vannak a román hiedelmek szerint bizonyos betegségekben elhaltak visszajáró lelkeinek is.[77] Erdélyi románok képzete szerint két törvénytelen születésű ember törvénytelenül született gyermekéből *murony* (vö. moroi) válik.[78] A magyar néphittől eltérően, a foggal született gyermekből a lengyel hiedelmek *strzyga*-ja lesz, [79] a cseh néphitben pedig a *morous* (m.), *mora* (f.),[80] vagy pedig a *mura* keletkezik.[81] A foggal született gyermekekből a Zempléni hegységben és a környező területeken, valamint az alföldi szlovák településeken kivételes képességű, tudós, jós ember válik.[82] Ez a magyar táltos-tudós hiedelemkör egyik sajátos elemét mutatja.

A hiedelemlény megjelenési formái, alakváltozatai

1. A *nora* eredetéről, keletkezéséről az előbb mondottak alapján érthető, — miszerint a *nora* valamilyen ok miatt sírjából visszajáró lélek —, hogy vizsgált területünkön e hiedelemlényt legáltalánosabban *láthatatlan szellemlény*nek tartják.

Más népek néphitében szereplő s az elemzésbe bevont szellemlények esetében is gyakori képzet ez. Egyes megfogalmazások szerint a szláv népekre jellemző, miszerint a *vámpír* visszajáró, láthatatlan szellem.[83] A szakirodalom alapján ez közel sem ennyire egyértelmű, viszont a láthatatlan szellemlény megjelenési formával minden népnél találkozunk. Ezt tapasztaljuk a szlovákoknál,[84] s láthatatlan szellemalakban is megjelenhet a *zmora* a lengyel népi képzetek szerint.[85] Láthatatlan szellemlény a német néphit *Mahr*-ja.[86] Gyakori ez a képzet a román hiedelmekben is.[87]

2. A Zempléni hegység környékéről származó néhány adatunk a *norát élő ember képében megjelenő lénynek* (Sajópetri) tartja. Jelentkezhet apró, mezítelen emberi alakban is (Taktaszada).[88] A répáshutaiaknál pedig gyakorta *élő* embert, elsősorban *asszonyt* tartanak *zmorá*nak.

A Torda környéki magyarságnál gyaníthatóan román hatásra terjedt el az a képzet, hogy az akasztott ember halála után visszajár, kínozza feleségét és közösül vele.[89] A román néphit szerint ugyanis a vámpirisztikus vonásokkal felruházott lények teste is felkelhet sírjából, és megjelenik az élők között.[90]

[74] Dobos I. 1971. 36—37.
[75] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. V. 1108.
[76] Strausz A. 1897. 159.
[77] Kempelen B. 1905. 318—319.
[78] Ipolyi A. 1854. 230—231.
[79] Brückner, A. 1924. 82.
[80] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 705.
[81] Robek, A. 1968. 251—252.
[82] Vö.: Diószegi V. 1958. 342—395.; Márkus M. 1943. 169.; Krupa A. 1974. 279—280.
[83] Miklosich, F. 375.
[84] Horváthová, E.—Urbancová, V. (red.) 1972. 240—241.
[85] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.; Bazińska, B. 1967. 103, 107, 109.
[86] Diener, W. 1925. 87.
[87] Kolumbán S. 1895. 123.; Kempelen B. 1905. 318—319.; Schmidt T. 1914. 144.
[88] Szabó L. 1975.
[89] Jankó J. 1893. 246.
[90] Schmidt T. 1914. 144—145.

A vámpirisztikus képzeteket összefoglalóan tárgyaló munkák az élő ember alakjában ártó lényeket sorolják a vámpírok legelterjedtebb alakváltozatai közé.[91] Egyes írások szerint a vámpíroknak emberi test alakjában való visszatérése a szláv népek körében a leggyakoribb képzet.[92] A lengyel, cseh és német adatok szerint a vámpír emberi, elsősorban asszonyi alakot ölthet.[93] A lengyel néphit *zmorája* is ölthet emberi alakot, ill. az elhárító mágikus cselekmények során nővé változhat.[94] Élő emberi alakban jelenik meg a *mora* vagy a vámpír a szlovák népi képzetek szerint is.[95] A legismertebb szlovák adatok a — szépirodalomba is bevonult — Kaszparekről szólnak.[96] A délszláv képzetek vámpírja szintén ölthet emberi alakot.[97] A bolgárok pedig a vámpírt csont és hús nélküli alaknak tartják, olyannak mint életében volt, de a hiedelem szerint csak bőre és vére van.[98]

3. Állatalakot öltött *norá*ról a Zempléni hegyvidéken és környékén csupán egy-két szórványos adat beszél. Az irodalom és a gyűjtések szerint a *nora különböző állatalakot ölthet* Taktaszadán, s pillangó alakban jelenik meg Istvánmajor hitvilágában.[99] Annál gyakoribb képzettel van dolgunk a környező népek körében, ahol az idevonatkozó adatok nagy változatosságot mutatnak.

A déli szláv hiedelemadatok szerint a vámpírok állatalakban is megjelenhetnek.[100] A *mora* öltheti tarka tyúk alakját is.[101] A bolgár hiedelmek szerint a vámpír kutya, ló, szarvas formájába, sőt tűzzé változhat át.[102] Az erdélyi románok képzete szerint a *murony (moroi)* átváltozhat kutya, macska, béka, tetű, bolha, poloska és pók képébe.[103] A lengyel hiedelmek *zmorája* megjelenhet állatalakban, közelebbről mint éjjeli lepke is.[104] Változatosak ebből a szempontból a német és a szorb képzetek. Ezek szerint a vámpír felöltheti a patkány, a pók, a béka, a varangyos béka, a légy, és a denevér alakját.[105] A szorb *murawa*-ja hamuszürke pillangó alakjában jelenhet meg nappal, ha esik az eső és süt a nap. Egyes kutatók szerint a *mura* szó lidércet és pillangót is jelenthet. Hasonló jelentése van a szlovák *vesa* szónak, amely használatos pillangó, boszorkány, lidérc értelemben is. A tiroli, svájci és egerlandi németeknél általánosan ismert az *Alpschmetterling* képzete.[106] Mindez azt mutatja, hogy az Istvánmajorban gyűjtött adat párhuzamai messze nyúlnak. A német hiedelmek vámpirisztikus vonásokat hordozó szellemlényei, a nyomást okozó szellemek (Druckgeist) átváltozhatnak körtévé, almává, szilvává, cseresznyévé azokon a területeken, amelyeken erős szláv hatást tapasztalunk. Így pl. Mecklenburg, Szilézira, Lausitz területén és a kasuboknál.[107]

A közép-európai vámpirisztikus lények alakváltozásairól a legtöbb adatot F. Wollman már sokat idézett munkájában találjuk. Elsősorban cseh, szerb, szlovák, lengyel és német adatokat közöl. Tanulmánya szerint ezeknél a népeknél a vámpír főleg kutya és macska alakját ölti fel, ezenkívül pedig megjelenhet egér, béka, kígyó, tyúk, kismadár, légy, lepke, pióca, kanca, majom, szarka, éjjeli fecske, medve képében is.

[91] Robbins, R. H. a vámpírokról írja az alábbiakat: 1. a halott testébe költöző démon, 2. ill. halott ember lelke, aki saját testében lakik. (Robbins, R. H. 1960. 522.) A vámpirisztikus lények alakváltozatairól a közép-európai népeknél összefoglalóan Wollman, F. ír. (Wollman, F. 1920. 1. sz. 15. lásd még: Hovorka, O.—Kronfeld, 1909. 890.; MTESz. III. 1084.)

[92] Schwebe, J. 1960. 109.

[93] Wollman, F. 1920. 1. sz. 16.

[94] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.

[95] Horváthová, E. 1975. 1027.

[96] Matirko, B. 1890.; Magyary—Kossa Gy. 1940. 88.; lásd még: név nélkül Ethn. XIV. (1903.) 272.

[97] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 427.

[98] Strausz A. 1897. 159.

[99] Dobos I. 1971.; Répáshuta, Emőd-Istvánmajor saját gyűjés; Márkus M. 1943.. 271. (Békési szlovák adat.)

[100] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 427.

[101] Róheim G. 1925. 97.

[102] Strausz A. 1897. 160.

[103] Ipolyi A. 1854. 231.

[104] Moszyński, K. 1967. 587, 622.

[105] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 428.; Herrmann, P. 1906. 68. skk.

[106] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VII. 1247.; Herrmann, P. 1906. 70.

[107] Schwebe, J. 1960. 122.

Ezeken túlmenően átváltozhatnak valamilyen más tárgy alakjába, mint pl. pára, füst, szalmaszál, fehér toll, tű, szőttes, hordó, fedő, szita, bográcsz, tűzkerék, láng, szél, alma, emberi kéz, kolbász.[108] Adatai az említett közép-európai népek vámpírhitének változatosságát, gazdagságát mutatják.

A nora tevékenysége

A Zempléni hegyvidéken és a környékén a *nora* legjellemzőbb tevékenysége az emberek, különösen pedig a gyermekek mellének megszopása, megszívása, a mellből a tej kiszívása. Ugyanide sorolhatjuk azokat a képzeteket is, amelyek a mell megnyomásáról tudósítanak. A szopás, a szívás és a nyomás következtében az ilyen emberek melle megdagad, a gyermekeké megkeményedik, vörös lesz. Ezt általában *nora* okozta betegségnek tartják.

Az általunk gyűjtött magyarországi képzetek e réven szoros rokonságba hozhatók a környező népek vámpírhitével. A vámpírok, ill. az idetartozó mitikus lények a legtöbb népnél vérszívó éjszakai szellemek, amelyek embertársaikat fojtogatják, vérüket kiszívják.[109] Figyelemre méltó, hogy a magyarországi anyagban vérszívásra egyáltalán nem bukkantunk terepkutatásaink során.

A mell szopása, a tej szívása megtalálható a szlovák hiedelmekben is.[110] A nyíregyházi szlovák (tirpák) hiedelmek *sztrigája* nemcsak megnyomja, hanem meg is szívja az embereket, gyerekeket, felnőtteket egyaránt.[111] Tej és vérszívásra vonatkozó adatokat találunk a cseh, szerb és a lengyel, valamint ruszin adatokban is. A morva hiedelmek *drud* nevű hiedelemlénye e képzetek szerint kiissza az asszonyok tejét.[112] Az oroszok *upir*, a lengyel hiedelmek *upior* és *zmora* nevű lénye vérszívó, vérszopó vámpír.[113] Rokonai mellére fekszik és a vérüket szívja.[114] Vérszopó a cseh képzetekben szereplő *můra* is.[115] Vért szív a kisorosz hiedelmek *kétlelkű* (dwodusznyki) nevű lénye is.[116] A német hiedelmek többféle néven emlegetett vámpirisztikus lényeinek is jellemző tulajdonsága, hogy élő emberek vérét szívják. Ezzel, a vér különleges ereje által, önmaguk megerősítése a céljuk.[117] Vért szívó, tehenet fejő tulajdonsággal ruházzák fel a *Nachzehrer*-t, a *Gier*, *Gierhals*, *Gierrach* alakját, valamint a *Doppalsauger*, *Blutsauger* nevű lényeket, különösen a keleti német mondákban.[118] Megszophatja az emberek mellét az *Alp* is.[119] Vérszívó, vérivó vámpírnak mondják a *Nachtmâr* alakját Mecklenburgban, és a *morawa* alakját a szorboknál.[120]

Mint ahogy fentebb a német hiedelmeknél, a román képzetekben is találunk egyfajta keveredést a lidérc és vámpír hiedelmei között. A vámpirisztikus vonásokkal felruházott lidérc főleg a gyermekek vérét szívja.[121] Vérszívó és vérszopó a *muroni* nevű

[108] Wollman, F. 1921. 2—4, ill. 4—9.

[109] Vö.: Miklosich, F. 1886. 375.; Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.; Robbins, R. H. 1960. 522, 524.; TESz. III. 1084.; Tiktin, H. 1911. 1009.

[110] Wollman, F. 1920. 1. sz. 10—13.; Mjartan, J. 1953.

[111] Márkus M. 1943. 271.

[112] Wollman, F. 1920. 1. sz. 10—13.; (név nélkül) Ethn. XIV. (1903) 272.; Horváthová, E.—Urbancová, V. (red.) 1972. 240—241.; Horváthová, E. 1975. 1027. Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold—Stäubli, H. 1927—1942. VI. 281.; Poniatowski, St. é. n. 268.

[113] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 704.; Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold—Stäubli, H. 1927—1942. II. 1097.; Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416, 473.; Bazińska, B. 1967. 103, 107, 109.

[114] Hoffmann—Krayer, E.—Bächtold—Stäubli, H. 1927—1942. VI. 818.; Moszyński, K. 1967. 192, 587, 629—630.

[115] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 704.

[116] Brückner, A. 1924. 82.

[117] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. I. 1436.

[118] Ugyanott VI. 812, 814, 816., ill. 849.; Wuttke, A. 1900. 221.; Herrmann, P. 1906. 54, 63 skk.

[119] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. I. 291.

[120] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 190. 704.; Schwebe, J. 1960. 105.

[121] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VII. 1247—1248.

román hiedelemlény is.[122] Az erdélyi románok (Arad m.) vért szívó *moroi* nevű hiedelemlényére már 1756-ból van adatunk.[123] Más adatok szerint a *moroi* nemcsak vért szív, hanem az állatok tejét is elveheti.[124] A *strigoi* mitikus lény embernek és állatnak a vérét, tejét szívhatja ki,[125] hasonlóan a *prikulics*hoz, *(priculici)* s ezáltal erejüket elveszi.[126] Korai adatunk van a brassói szászok körében felfedezett vérszopó *vámpír*ról is (1743).[127] A Fiume környéki nép körében *la mora* v. *mora* néven ismert hiedelemalak is az emberek vérét szívja.[128]

A vérszívás motívuma rokonítja a vámpírhitet a *Werwolf*-típusú hiedelmekkel.

A vérszívás mellett a vámpirisztikus lényeknek fontos jellemző tulajdonsága az, hogy az embereket megnyomják, fojtogatják. A szláv (cseh, szlovák) népek *mora, můra, (upir)* nevű lénye lidércálmot, lidércnyomást is okozhat, embereket megnyom, fojtogat.[129] A német hiedelmekben *Alp, Mar, (Mahr), Druda, Trud* néven szereplő vámpirisztikus vonásokkal felruházott alakoknak is egyik fontos jellemzője, hogy éjszakai lidércálmot okozhatnak, a lidércnyomást előidézhetik. Az ember mellére telepednek, miáltal eláll a lélegzetük.[130] Az olasz hiedelmekben *mora* néven szereplő lény olykor tyúk alakban ifjakat nyom.[131] A cseh, a szorb és a lengyel képzetekben előfordul az is, hogy a *mora, zmora, upior* emberek mellett kis állatokat, sőt fákat nyom meg,[132] eszközöket átváltoztat.[133]

Az általunk gyűjtött anyag fontos részét képezik azok a történetek, amelyekben a *nora* szólásokban, gyermekijesztőkben, ill. átkozódásokban szerepel. *Elvisz a nora* — ijesztik a gyermekeket Középhután és Sajóvámoson. *Ül, mint a nora; olyan vagy mint a nora; úgy mozdul, mint a nora* szólásokat elsősorban a dél-zempléni és a dél-borsodi síkságon fekvő településeken jegyezhettük fől. A sajóládi szólás, hogy *szopták, mint a nora,* a hiedelemnek előbb érintett részére utal.

Figyelemre méltó körülmény, hogy az általunk áttekintett és a környező népekre vonatkozó szakirodalomban a vámpirisztikus lények szólásokban nagyon ritkán szerepelnek. Ez több körülménnyel magyarázható. A környező szláv népeknél, a románoknál és a német csoportoknál a képzet intenzívebben él, míg a magyarországi adatok már a hiedelem elhalását mutatják. Másrészt a vizsgált dél-borsodi, dél-zempléni területek a képzet déli határát jelzik, s egyúttal mutatják a szláv hatás déli határvonalát is. A szólásokra vonatkozóan egy lengyel példát idézünk ezért: *olyan piros, mint az upior.*[134]

Mind ez, mind pedig a többi idézett magyar szólás a hiedelemnek egy lényeges vonásán alapul. A lengyel szólás a vér szívásra, a vértől eltelt piros vámpír alakjára vonatkozik. Átvitt értelemben ugyanezt feltételezhetjük a magyar szólások mögött is, mivel azok a lassan mozgó, lusta emberre (a vértől, tejtől eltelt lény?) utalnak. A magyar szólások szótlan, mogorva emberre való vonatkoztatása a *nora* (vámpír) ártalmas voltát, ártó hatását idézheti fel.

A tőlünk keletre élő népeknél, az oroszoknál, ukránoknál, ruszinoknál, bolgároknál, valamint a románoknál a vámpírokkal kapcsolatban egyéb képzetek is elterjedtek. Ezek közül legismertebbek azok, amelyek szerint a vámpírok betegséget okozhatnak, ill. terjeszthetnek. A Bereg megyei ruszinok szerint pl. kolerajárványt (1831-ben) a visszajáró *öldöklő lelkek* okozták. Ugyanezt a járványt az Arad megyei románok a *prikulics*ok tényked̄ésével magyarázták. A kolera megjelenését a poroszok a *Blutsauger*

[122] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 704.
[123] Magyary-Kossa Gy. 1940. 86.
[124] Moldován G. 1913. 327.
[125] Kolumbán S. 1895. 123. (Őt idézi Róheim G. 1925. 163.); Moldován G. 1913. 326—327.
[126] Schmidt T. 1914. 144.; Ipolyi A. 1854. 230—231.; Moldován G. 1913. 327.
[127] Komáromy A. 1910. 146.
[128] Czink L. 1892. 180.; Körösi S. 1892. 169—170.
[129] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.; Robek, A. 1968. 251.; Horváthová, E. 1968. 569.; Róheim G. 1925. 86. (a lidérchittel való összevetésben).
[130] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VII. 1247.; Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.; Diener, W. 1925. 87.; Hermann, P. 1906. 71. skk.
[131] Róheim G. 1925. 97.
[132] Brückner, A. 1924. 82.; Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.; Wollman, F. 1920. 1. sz. 24—25.
[133] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.
[134] Krzyżanowski, J. 1965. 416.

kártételének tartották.[135] A vámpírok betegséget, ragályt terjesztő tulajdonságáról már XVIII. századi adatok is szólnak az erdélyi románoktól (pl. 1783-as pestis).[136] A Krassó-Szörény megyei románok pedig az 1899. évi sertésvészt tulajdonították a vámpírok tevékenységének.[137] A bolgár hiedelmek vámpírja is betegséget okoz.[138]

A Bihar megyei románok hite szerint a visszajáró vámpírok álmatlanságot okoznak.[139] Valószínűnek látszik, hogy a Torda környéki magyaroknak a körülöttük élő románok közvetítették azt a képzetet, hogy a halottak visszajárhatnak feleségeikhez, kínozzák őket, közösülnek velük.[140] Ez utóbbi képzet más népek körében is elterjedt. A bolgár hiedelmek vámpírjai asszonyokkal ismerkednek, velük gyermeket nemzenek.[141] Az asszonyokhoz visszajáró vámpírra a német képzetek is utalnak.[142] A kárpáti ukránok hiedelemtörténeteiben gyakorta előbukkan a feleségéhez visszajáró vámpír, az *upir* alakja.[143]

Az emberi betegségek, állatokat is sújtó járványok mellett a vámpírok egyéb katasztrófákat is okozhatnak. Különösen a keleti szláv népeknél (orosz, ukrán, kárpáti ukrán) elterjedt képzetek szerint az *upiory, vámpírok* aszályt okozhatnak, a felhőket megfejik, ellopják a harmatot.[144] Jégverést, aszályt, járványokat idézhetnek elő.[145]

A vámpírhitnek ez utóbb említett motívumai a mai magyarországi anyagban ismeretlenek.

A nora működési ideje, időpontja

A Zempléni hegyvidéken és a környező területen gyűjtött adataink, történeteink szerint a *nora* ártó tevékenységét mindig *éjjel* fejti ki. Néhány helyen ehhez hozzáteszik, hogy *éjjel álomban* (Nyíri, Vilmány), másutt tevékenységi idejét is pontosan megjelölik. Egyes történetek szerint pl. csak *hajnalig* terjed hatalma (Középhuta).

A vámpírok működési idejét tekintve teljesen egységesnek nevezhető a környező népek anyaga, hiszen a képzetkörnek ez a vonása általánosabb érvényű. Az ártó hatalmak, lények tevékenységüket mindig éjjel fejtik ki. Ebben a tekintetben a vámpirisztikus képzetek besorolhatók általában a negatív tulajdonságokkal felruházott hiedelemalakok, — lények körébe.

A magyar boszorkányhiedelmeknek is általánosan jellemző vonása ez. A nagyiváni és kunszentmártoni (Szolnok m.) boszorkány éjjel jár, s megnyomja az emberek mellét. A néphitmonográfiák idevonatkozó adatai mellett elég utalni a boszorkányperek anyagát tartalmazó kiadványokra.[146] A lidérchittel való kapcsolatokra már korábban is utaltunk. Egyéb vélemények szerint közvetlen kapcsolat van a lidércálom és a vámpírálom között.[147]

A vámpírok éjszakai tevékenységét emelik ki a képzetkörről összefoglalóan, általánosan szóló munkák,[148] valamint a környező népek képzeteit ismertető tanulmányok.

[135] Magyary—Kossa Gy. 1940. 87.; porosz adat: Wuttke, A. 1900. 222.
[136] Magyary—Kossa Gy. 1940. 30, 86.
[137] Magyary—Kossa Gy. 1940. 88.
[138] Vakarelski, Ch. 1969. 237. (a betegséget nem írja le).
[139] Magyari—Kossa Gy. 1940. 87.
[140] Jankó J. 1893. 246.
[141] Strausz A. 1897. 160.
[142] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 816.
[143] Kolberg, O. én. Tom. 55. 429, Tom. 51. 32.
[144] Haase, F. 1939. 330.
[145] Kolberg, O. én. Tom. 55. 430.
[146] Cs. Pócs É. 1964.; Fehér Z. 1975.; Bosnyák S. 1977.; Gulyás É. 1976.; ill. Komáromy A. 1910., Schram F. 1972.
[147] Szendrey Zs. 1938. 258. Az álomnak nyilvánvalóan fontos szerepe van a vámpirisztikus és egyéb képzetek kialakulásában, fennmaradásában. Erre utal a lengyel, a kárpáti ukrán és az orosz képzetekkel kapcsolatban már Kolberg is. (Kolberg, O. én. Tom. 55. 427. skk.) L. még: Hermann, P. 1906. 63. skk.
[148] Pl. Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 779, 818.; Robbins, R. H. 1960. 524.; TESz. III. 1084.; Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 428.; U. ők 1909. 890.; Wollman, F. 1920. 1. sz. 20—22.

A nyíregyházi szlovákok (tirpákok) szerint éjjel jár az embereket megnyomó *sztriga*.[149] Éjjel tényked ik a szlovák, a cseh, morva és a ruszin hiedelmek különféle vámpirisztikus lénye is.[150] Éjjel álomban,[151] lepkeként[152] vagy éppen újholdkor éjjel[153] jár a lengyel hiedelmek *zmorája* és *upiorja*. Éjszaka jelenik meg a német hiedelmek *Mahr* nevű lénye,[154] esetleg egyes területeken szombatról vasárnapra virradó éjjel.[155]

Éjjel jár a román képzetek *murony* és *priculici* nevű hiedeleménye is.[156] A 6 hét, vagy 40 nap után is visszajáró lelket ruházzák fel az erdélyi románok vámpirisztikus vonásokkal. Éjfélkor ezek bukfencet vetnek és *prikulicsok* vagy *strigoi* lesz belőle az első kakasszóig hajnalban.[157]

Viszonylag kevés olyan képzettel találkozunk, amely a vámpírok tényked ését más időpontra helyezi.[158]

Elhárítás, megelőzés, gyógyítás

A legnagyobb változatosságot a képzetkörnek éppen ez a része mutatja. Vizsgált területünkön ennek 12 féle módjával találkoztunk. Hasonló nagy változatosságot mutatnak természetesen más népek adatai is.

1. A magyarországi anyagban legelterjedtebb a *fokhagyma* szerepeltetése a gyógyításban és elhárításban. A *nora* szopásától megduzzadt mellet fokhagymával kenik be (Boldogkőváralja, Abaújalpár, Hejce, Tarcal, Szirmabesenyő), vagy azzal háromszor megkeresztelik (Fony). A *zmora* kártételétől szenvedő gyermek nyakába egy kis zacskóban fokhagymát és kenyérmorzsát helyeznek (Répáshuta), vagy pedig távoltartása érdekében a kulcslyukat fokhagymával kenik be (Répáshuta).

2. A *nora* távoltartása érdekében *szentelt proszforát* (áldozati kenyérke a görögkatolikusoknál) kötnek a gyerek nyakába (Boldogkőváralja).

3. A *nora* elűzése érdekében *seprűt* állítanak fejjel felfelé az ajtókilincshez (Nyíri), vagy pedig ezenkívül még a kulcslyukat is bedugják valamilyen alkalmas anyaggal (Hejce).

4. A *nora* által megszívott mell gyógyítása és a kártékony lény távoltartása érdekében *pénzt* (Füzérradvány) vagy *kést* (Hejce) nyomnak rá a megduzzadt mellre, vagy pedig kést dugnak a kulcslyukba (Répáshuta).

5. A *nora* elűzése és az általa okozott betegség gyógyítása érdekében *szenes vizet öntenek*. Miközben az eljárásban felhasznált vizet az ajtó sarokvasára öntik, azt mondják: *oda fusson ki a szemed!* (Hejce).

6. Távoltartja a *norát* az is, ha a *kisujjukat* szájukba veszik és *szopják* (Hejce)

7. A szopás megakadályozására alkalmas, ha *hason fekszenek* (Hejce, Vilmány).

[149] Márkus M. 1943. 271.

[150] Pl. név nélkül Ethn. XIV. (1903) 272.; Horváthová, E. 1968. 569.; Horváthová, E. 1975. 1027.; Róheim G. 1925. 86.; Robek, A. 1968. 251.; Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.; Wollman, F. 1920. 1. sz. 20—22.; Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 281.; Kolberg, O. én. Tom. 51. 31. skk., Tom. 55. 429 skk.

[151] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.

[152] Moszyński, K. 1967. 587. Lásd még 99. jegyzet!

[153] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.

[154] Diener, W. 1925. 87.

[155] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VII. 924. Lásd még: Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 890.

[156] Ipolyi A. 1854. 230—231., ill. Moldován G. 1913. 327. Lásd még: Magyary-Kossa Gy. 1940. 87.

[157] Schmidt T. 1914. 144.

[158] Idevonatkozó közép-európai adatokhoz lásd: Wollman, F. 1920. 1. sz. 20—22.

1. kép. A norának tartott személy megkötése keresztben a nyomába lépéssel. Répáshuta, Borsod m. 1979. Szabó László felvétele

8. A *nora* szopásától megduzzadt mellet *kakukkfű teával borogatják* (Középhuta), vagy pedig ruhára kent élesztőt helyeznek a mellre (Sajólád).

9. A *zmora* kártételét, a mell megszívását, ill. a betegség gyógyítását válik előidézni, ha a *mellükre keresztet vetnek*, vagy pedig rövid pálcikákból készített keresztet helyeznek megduzzadt mellükre (Emőd-Istvánmajor).

10. A *zmora* további kártételének megelőzését, ill. a *zmora* elűzését szolgálja, ha a *zmorá*nak tartott személynek hátulról keresztben (ellenkező lábbal) a *nyomába lép*nek. Ezzel megkötik, s az így megfogott személyt kártétele miatt összeszídják (Répáshuta).

11. A *zmora* szopásától megduzzadt mellett saját *ürülékük*kel kenik be (Répáshuta).

Mivel a hiedelmeknek ez a változatokban leggazdagabb része, az előbb felsorolt gyógyító és elhárító eljárások mindegyikéhez nem találunk példát a környező népek képzetei között. Illetőleg a nagy változatosságból fakad, hogy a környező népek hiedelmeiben egyéb, a magyar anyagban nem szereplő mágikus eljárásokkal is találkozunk. Párhuzamainkat a fenti adatok sorrendjében mutatjuk be, hogy ezáltal adatainkat kézzel foghatóan kapcsoljuk más európai népek anyagához.

1. Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a fokhagymának, mint az ártó hatalmakat elűző mágikus tulajdonságokkal felruházott szernek nemcsak a vámpirisztikus képzetekben van fontos szerepe. Megtaláljuk alkalmazását általában a boszorkányhiedelmeknél is.[159]

A lengyelek a *zmora* elhárításánál fokhagymát használnak.[160] Az erdélyi románok a *moroi*-t három háztól kért fokhagymával tudják képzetük szerint elűzni.[161] Román vámpirisztikus képzetek átvételét fedezhetjük fel a Torda vidéki magyaroknál, akik az ártó lelkek visszajárást úgy akarják megakadályozni, hogy „egy nyársra fokhagyma koszorút fűznek, aztán a nyárssal átszúrnak egy zacskót, amiben pemetefű, fokhagyma és tömjén van, s ezzel a készlettel a hullát átszúrják".[162]

2. A vámpirisztikus lényeknek szentelmenyekkel történő elűzése különösen a cseh, szlovák és a német hiedelmekben tűnik gyakorinak. Szenteltvizet, ill. különféle szentelt

[159] Gulyás É. 1973. Lásd még 146. jegyzet!
[160] Moszyński, K. 1967. 330—332.
[161] Moldován G. 1913. 327.
[162] Jankó J. 1893. 246.

tárgyakat emlegetnek a kárpáti ukrán a cseh, szlovák és a lengyel hiedelemtörténetek.[163] Ez utóbbiak alkalmazása a német mágikus eljárásokban is előfordul.[164] A bánsági románok a vámpírnak tartott holttest szájába, szemébe és fülébe tömjént tesznek.[165] A kárpáti ukránokhoz hasonlóan a Fiume környékiek a *mora* távoltartása érdekében a falon levő képeket és a padlót szenteltvízzel locsolják be.[166]

Itt is utalnunk kell arra a körülményre, hogy a szentelt tárgyak, szentelmények általánosabb körben — a magyar népi hiedelmekben is — gonoszt elhárító tulajdonsággal rendelkeznek.[167]

3. Ugyancsak gyakori a különböző hiedelemtörténetekben a seprű alkalmazása főleg a boszorkány alakjánál az elhárító-gyógyító jellegű cselekményekben. A magyar szakirodalmi előfordulásai mellett szépirodalmi feldolgozása is gyakori ennek.[168] A vámpirisztikus lényekkel kapcsolatban ugyanez tűnik ki a közép-európai (cseh, szlovák, lengyel) anyagból is.[169] Gyakori tárgya a német elhárító mágikus cselekményeknek is.[170] A Fiume környékiek a *mora* távoltartása érdekében ajtót, ablakot kitárnak, az ajtó sarkába pedig felfelé fordított seprűt állítanak.[171]

4. A különböző fémtárgyaknak, főleg a hegyes eszközöknek a gonosz elhárításában szintén általánosabb szerepe volt. Ezt figyelhetjük meg az általunk gyűjtött anyagban is. A boszorkány távoltartására hasonló eljárást végeznek a Zempléni hegyvidék egyes községeiben (Mogyoróska): a kulcslyukba kést szúrnak, a kilincset megreszelik. Ez utóbbi nagy szerepet játszik a boszorkányok felismerésében a szlovák néphitben is.[172] A nyíregyházi szlovákok (tirpákok) pedig a vámpirisztikus vonásokkal felruházott *sztriga* ellen a forgószélbe *(friga)* döfnek késsel.[173] A Fiume környéki lakosságnál a *mora* távoltartása érdekében a kést a konyhaajtóba szúrják, a megjelenő *morát* pedig a vánkos alá helyezett villával megszúrják. Kést szúrnak az ajtóba a vámpír ellen a poroszok is.[174] A kisoroszok a *dwoduszni* (kétlelkű) kártétel ellen szöget vagy más hegyes tárgyat ütnek bele a földbe.[175] Az erdélyi románok pedig a koporsóba sarlót tesznek.[176] A *mora* és a *můra* ellen a csehek és a szlovákok éjszakára kaszát visznek be a szobába.[177]

5. A vámpírhiedelmek között már kevésbé tűnik gyakorinak a vámpirisztikus lényeknek a szó mágikus erejével, ráolvasással történő elűzése. A környező népek anyagából csupán egy-két példát idézhetünk. A bosnyák hiedelem szerint, ha a vámpírrá vált gyermek szopni kezdi az anyját, akkor ezekkel a szavakkal lehet elűzni: *Eredj a hegyekbe, ott megkapod, ami után vágysz!*[178] Az *upir* ráolvasással, ill. az elhárító cselekményben a ráolvasással is történő elűzésére több példát ismerünk a kárpáti ukránok köréből.[179] A nyíregyházi szlovákok a *sztriga* szívásától szenvedő gyermek fölött imádkoznak, a feje alá pedig egyházi énekeskönyvet tesznek.[180] A cseh, szlovák, lengyel, morva és német hiedelmekben is nagy szerep jut az elhárító cselekményekben a szitkozódásn k, különféle ráolvasásoknak.[181]

[163] Wollman, F. 1920. 2. sz. 31—32.; Kolberg, O. én. Tom. 55. 429.; Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.
[164] Wollman, F. 1920. 2. sz. 32.
[165] Moldován G. 1913. 188.
[166] Körösi S. 1892. 169.
[167] Vö.: 146. jegyzet!
[168] Barna G. 1972—1974.
[169] Wollman, F. 1920. 2. sz. 28—30.; Poniatowski, St. én. 268.
[170] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. I. 1135. skk.
[171] Körösi S. 1892. 170.
[172] Horváthová, E.—Urbancová, V. (red.) 1972.; Vö.: Solymossy S. én. 293. skk. további magyar és európai példákkal.
[173] Márkus M. 1943. 271.
[174] Czink L. 1892. 180.; Körösi S. 1892. 170.; Wuttke, A. 1900. 222.
[175] Brückner, A. 1924. 82. általános európai hiedelemnek mondja.
[176] Schmidt T. 1914. 144—145.
[177] Horváthová, E. 1968. 569.
[178] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1909. 427.
[179] Kolberg, O. én. Tom. 55. 429. skk.
[180] Márkus M. 1943. 271.
[181] Wollman, F. 1920. 2. sz. 36 skk., példákkal: Hermann, P. 1906. 77—80.

7. A hason fekvés, vagy hasra fektetés többféleképpen is előfordul a képzetekben. A vámpírok kártételét, a mell megszopását meg lehet előzni a szorb, a lengyel és a német hiedelmek szerint, ha meghatározott testhelyzetben (így hason is) fekszenek az ágyban.[182]

Megszűnteti a vámpírok kártételét, ha a vámpírnak tartott ember holttestét kiássák és hasra fordítják. Ilyen adatot egy összetettebb elhárító eljárás részeként az erdélyi románoktól ismerünk.[183] Hasonlóan vélik távoltartani a visszajáró lelket a bodrogközi magyarok is (Karos).[184]

9. Az erdélyi román képzetek a vámpírt elhárító eljárások között ismernek olyat is, amelynek során a vámpírnak tartott ember holttestére fakeresztet, szentképet, vadrózsaágat helyeznek. Ez megakadályozza visszajárását.[185] Itt is megemlítjük a nyíregyházi gyakorlatot az énekeskönyv felhasználásáról.[186] A lengyelek a *zmora* távoltartása érdekében lefekvés után kezüket keresztbe teszik.[187]

11. A különböző kenőcsök, váladékok alkalmazása a mágikus eljárásokban szintén nem mondható ritkának. A vámpirisztikus lényeket elhárító cselekményekben is előfordulnak. Az idesorolható cseh, morva, lengyel és német elhárító cselekményekben megtalálható az emberi ürülék alkalmazása is.[188] A nyíregyházi tirpákok hiedelme szerint az embereket megszívó *sztriga* minden jelentkezésekor odapiszkol a kapu mellé. Ürülékét meg kell verni éjféltájban. A verés a *sztrigát* (boszorkányt) éri, aki megbetegszik, esetleg meghal.[189]

12. Ebben a csoportban röviden azokat a mágikus megelőző, elhárító és gyógyító eljárásokat említjük meg összefoglalóan, amelyekre a magyarországi anyagban nem bukkantunk. Egyes elemeiben ugyan kapcsolódhatnak az ismertetett eljárásokhoz, ill. más mitikus lények hiedelemköréhez a magyar népi hitvilágban.

a) *A vámpírnak tartott holttest hegyes tárggyal átszúrása, megcsonkítása.* A környező népek vámpirisztikus képzeteiben ez tekinthető a legáltalánosabban elterjedt védekező eljárásnak.[190] A kisoroszok a visszajáró holttest mellébe karót szúrnak. A sírtól a házig terjedő utat pedig mákkal szórják be.[191] A lengyelek az *upior*nak tartott ember sírját kiássák, fejét átszúrják, majd levágják és a lába közé helyezik.[192] A poroszoknál a holttest kiásása, fejébe szög verése, a szívébe karó szúrása szintén megtalálható.[193] Erről már XVIII. századi adatunk is van.[194] A ruszinok, a kárpáti ukránok, a vámpírnak tartott holttest fejét levágják, a lába közé helyezik, a holttestet pedig összedarabolva zsákba helyezik és elássák. A szív átszúrása szerepel a Sáros megyei ruszinoktól származó történetben is.[195] A szorbok a vámpírnak vélt holttest szájába, mellébe kést, tűt, vasakat szúrtak.[196] A szerbeknél halottak napján este az öregasszonyok egy régi kést és négy galagonyakarót szúrnak a sírba. A kést a mellhez, a karókat a két lábhoz és kézhez. Ezáltal a holttest vámpírrá válását vélik megakadályozni.[197] Nagyon gazdagnak mondható ebben a tekintetben az erdélyi románok hitvilága. A vámpírnak tartott ember holttestét kiássák, homlokába szöget vernek, szívébe karót döfnek, esetleg a holttestet fel is

[182] Wollman, F. 1920. 2. sz. 31.; Poniatowski, St. én. 268.
[183] Magyary—Kossa Gy. 1940. 88.
[184] Nagy G. 1973. 178—179.
[185] Moldován G. 1913. 188.; Schmidt T. 1914. 145—146.
[186] Márkus M. 1943. 271.
[187] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.
[188] Wollman, F. 1920. 2. sz. 32 skk.
[189] Márkus M. 1943. 271.
[190] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. V. 203.
[191] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 428.
[192] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.
[193] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 428.; Wuttke, A. 1900. 221.
[194] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 849. A vámpirisztikus lények kártételének megelőzésére, ill. az elhárításukra vonatkozó adatokat a német nyelvterületről Wiegelmann foglalta össze. Lásd: Wiegelmann, G. 1966.
[195] Magyary—Kossa Gy. 1940. 87.; Kolberg, O. én. Tom. 55. 430., ill. név nélkül Ethn. XIV. (1903.) 272.
[196] Schneeweiss, E. 1953. 75.
[197] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 189.

darabolják. Ténykedésük célja a bekövetkezett baj elhárítása.[198] Valószínűnek tarthatjuk, hogy román hatásra kerültek át az itt említett képzetek az erdélyi szász és magyar néphitbe.[199]

A fentebb leírtak hasonlósága az általunk 4. csoportban említett elhárító cselekményekkel nyilvánvaló.

b) *A vámpírok tüskés gallyakkal, apró magvakkal való elhárítása.* A bolgárok a vámpírnak tartott holttestet tüskés gallyakkal veszik körül, hogy ezáltal sírból való felkelésüket lehetetlenné tegyék.[200] A dalmátok a vámpírok mellére galagonya- és kökénygallyat tesznek, ez utóbbit a ruhájába varrják.[201] A vámpírok távoltartását vélik elérni az erdélyi románok is, amikor a holttestre egyéb tárgyakon kívül vadrózsaágat tesznek. Ugyanezt a célt szolgálják a koporsóba helyezett tüskés gallyak, vadrózsaágak, helyenként a sarlók is.[202]

Széles körben — a magyarságnál is — elterjedt elhárító, mágikus tulajdonságokkal felruházott eszköz, tárgy a mák, ill. más apró szemű mag.[203] A vámpirisztikus képzeteknél is általánosan elterjedt gonoszt elhárító eszköznek tartják.[204] A képzet szerint a vámpír addig nem kelhet ki a sírjából, amíg a mákot meg nem számolja. Már utaltunk arra a kisorosz képzetre, hogy az utat a sírtól hazáig mákkal kell beszórni.[205] A kasuboknál és a poroszoknál a vámpírnak tartott ember koporsójába mákot szórnak, amit annak meg kell számolni, ill. a koporsóba egy kis földet szórnak, hogy ne tudjon a házba visszatérni.[206] Az *úpior* visszatérése ellen alkalmazott mákszórás megtalálható a lengyel hiedelemtörténetekben.[207] A *mora* és a *můra* kártétele ellen a szlovákok és a csehek éjjel a fejük alá gabonamagvakat helyeznek.[208]

c) Az elhárító mágikus cselekmények nagyobb része sajátos helyi eljárásnak minősíthető. Közülük csupán néhányat említünk meg. Ezek szintén nem találhatók meg az általunk gyűjtött magyar anyagban.

A keleti szlávoknál a vámpírnak tartott emberek holttestét szakadékba, tengerbe vagy folyókba kellett dobni, így nem tudtak többé veszélyt okozni.[209] Az *upior* visszatérését a lengyelek megakadályozni vélték egy nyelve alá tett papírlappal, amelyen a neve állt,[210] vagy ha lefekvés előtt mellükre egy fésűt tettek.[211] Nyelve alá tett Lukács-cédulával temették el a vámpírt egyes német területeken is.[212] A történeti adatok szerint a XVIII. század közepén Morvaországban a vámpírnak tartott emberek hulláját elégették.[213] A vámpírnak tartott ember szívének elégetésével tudtak megszabadulni a vámpírok kártevéseitől a románok[214] és a kárpáti ukránok is.[215]

A vámpírok elűzésével egyes népeknél kellő tudománnyal rendelkező emberek, vámpírelhajtók foglalkoztak. Nevük a bolgár hiedelemtörténetekben *vampiridžik*.[216]

[198] Magyary—Kossa Gy. 1940. 30, 86, 87, 88.; Ipolyi A. 1854. 230—231., Kolumbán S. 1895. 123., Moldován G. 1913. 188.; Kempelen B. 1905. 318—319.; Schmidt T. 1914. 145—146.

[199] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. III. 1800.; Jankó J. 1893. 246.; Magyary—Kossa Gy. 1940. 149—150.

[200] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. I. 987.

[201] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 427.

[202] Moldován G. 1913. 188.; Schmidt T. 1914. 144—145.

[203] Barna G. 1972—1974. 281.

[204] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 428.; Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. III. 1094.

[205] Hovorka, O.—Kronfeld, A. 1908. 428.

[206] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. VI. 451., ill. VII. 1522., porosz adat: Wuttke, A. 1900. 222.

[207] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.

[208] Horváthová, E. 1968. 569.

[209] Haase, F. 1939. 330.

[210] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 416.

[211] Krzyżanowski, J. (red.) 1965. 473.

[212] Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H. 1927—1942. V. 1454.

[213] Magyary—Kossa Gy. 1940. 85.

[214] Vö.: 199. jegyzet.

[215] Kolberg, O. én. Tom. 55. 430.

[216] Strausz A. 1897. 160.

A vámpírok elűzésével a románok körében pedig a bábák foglalkoztak.[217] Itt jegyezzük meg, hogy a bábaasszonyokat a magyar néphitben is különleges tudás birtokosaiként tartják számon, s helyenként kapcsolatba hozzák a boszorkányokkal is őket.[218] Specialista vámpírelűzőket ismer a kárpáti ukrán hitvilág is.[219]

További adatok ismertetése helyett WOLLMAN sokat idézett összefoglaló tanulmányára hivatkozunk, amely a cseh, szlovák, morva, lengyel, szorb és német adatokat idevonatkozóan összefoglalta. Ezekből újabb elhárító eszközöket, tárgyakat és eljárásokat ismerhetünk meg.[220]

Összegzés

Elemzésünk végére érve megállapíthatjuk tehát, hogy a Zempléni hegyvidéken és környékén — nagyjából a Sajó és a Bódva folyóktól a Bodrogig és a Tiszáig — *nora* néven ismert hiedelemlény másutt a magyar népterületen nem bukkan elő. Csak erre a jól körülhatárolható szűkebb területre jellemző. A vidék nép- és településtörténetének ismeretében nyilvánvalónak látszik meglétét egy keleti szlovák, ill. ruszin kulturális hatással, valamint az említett etnikumok megmagyarosodásával magyarázni. A *norával* rokonítható más hiedelemlények vizsgált területünktől távolabbi szórványos előfordulásai is a szláv etnikummal vannak kapcsolatban. Répáshuta esetében a morva-szlovákokkal, Emőd-Istvánmajor lakóinál pedig egy lengyel eredetű népességgel. Bizonyos vámpirisztikus lények, ill. képzetek szórványos előfordulásait az erdélyi magyarságnál román hatással tudjuk megmagyarázni.

Tanulmányunkban nem volt célunk az európai és az Európán kívüli népek vámpír-hiedelmeinek elemzése, s összehasonlító vizsgálatunkba való bevonása. A nagyszámú és szerteágazó néprajzi, gyógyászati, nyelvészeti s egyéb szakirodalomból igyekeztünk elsősorban a vizsgált észak-magyarországi területhez közel vagy közelebb eső népek adatait felhasználni. Ezért nem említettük az általunk is használt összefoglaló művek észak-európai, nyugat-európai és a mediterrán népekre vonatkozó anyagát.

Akkor, amikor a *nora* elemzése és a korábbi szakirodalom felhasználása révén kimutattuk, hogy a vámpirisztikus hiedelmek, a vámpír alakja a magyar néphitből hiányzik, megállapíthattuk, hogy a *boszorkány* és a *lidérc* hiedelemkörében a vámpirisztikus képzetekhez hasonló elemek is előfordulnak. Ezek megléte esetén szintén gyanakodhatunk idegen etnikumok hatására. Ugyanakkor ezek a hasonló hiedelemelemek, a néphit intenzitásának csökkenésével, a hiedelemtartalom háttérbe való szorulásával párhuzamosan azt eredményezhették, hogy egyes területeken a *nora* és más hiedelemalakok képzetköre összefonódhatott. Ez a ma élő hit jellemző vonása bizonyos területeken.

A Zemplén vidéki szlovákokkal és ruszinokkal együtt élő magyarságnál tehát a *nora* hiedelmének kapcsolódó szálai a szlovák és a ruszin néphiten keresztül elvezetnek általában a szlávoknál és más európai népeknél megtalálható vámpirisztikus képzetekhez. Ezáltal anyagunkat nem csak egy sajátságosan szláv, hanem általában európai, sőt még nagyobb emberi közösségek világképéhez kapcsolják.

[217] IPOLYI A. 1854. 230—231.; MOLDOVÁN G. 1913. 188.
[218] BARNA G. 1972—1974. 277.
[219] KOLBERG, O. én. Tom. 55. 430.
[220] WOLLMAN, F. 1920. 2. sz. 30—31., 35., 46.

IRODALOM

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. (TESz) 1976 Budapest

Barna G.
1972—1974 *Mítikus alakok a Hortobágy környéki falvak és a Hortobágyi pásztorok hiedelemvilágában.* Műveltség és Hagyomány XV—XVI. 273—298.
1974 *A lucadisznó hiedelme Jánoshidán.* Ethnographia LXXXV. 89—90.
1979a *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Budapest
1979b *Nagykőrösi szokások és hiedelmek.* Nagykőrös
1979c *A nora mítikus alakjához.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. 124—126. Miskolc

Bazińska, B.
1967 *Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich.* In: Antoniewicz, W. (red.): Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala VII. Wroclaw. 65—229.

Bednárik, R.
1943 *Slowakische Volkskultur.* Bratislava

Bosnyák S.
1977 *A bukovinai magyarok hitvilága* I. Folklór Archívum 6.

Brückner, A.
1924 *Mitologja Polska.* Warszawa

Czink L.
1892 *Adalékok Fiume néprajzához.* Ethnographia III. 174—201.

Diener, W.
1925 *Hunsrücker Volkskunde.* Bonn

Diószegi V.
1974 *A tótkomlósiak hitvilága.* BMNK. 63—116.

Dobos I.
1971 *Tarcal története a szóhagyományban.* Budapest

Dömötör, T.
1975a *De strigis, quae non sunt . . .* Miscellanea Peeters, 207—213. Antwerpen
1975b *Egy hajdúsági vámpír-per a XVIII. században.* Világosság XVI. 676—678.

Erich, O. A.—Beitl, R.
1974[3] *Wörterbuch der deutschen Volkskunde.* Stuttgart

Fehér Z.
1975 *Bátya néphite.* Folklór Archívum 3.

Fényes E.
1839 *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* IV. kötet. Pesten

Grynaeus T.
1965 *Népi orvoslás Orosházán.* Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963—1964. 337—438.

Gulyás É.
1976 *Jászdózsai hiedelmek.* Folklór Archívum 4.

Gunda, B.
1980 *Die Nora, ein Mahr in Nordostungarn.* Ethnomedizin VI. 1—4. 241—248.

Haase, F.
1939 *Volksglaube und Brauchtum der Ostslawen.* Breslau

Herrmann, P.
1906 *Deutsche Mythologie.* Leipzig

Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, H.
1927—1942 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I—VIII. Berlin—Leipzig

Horváthová, E.
1968 *Názory, predstavy a zvyky slovenského lidu.* In: Melichercik, A. (red.): Československá Vlastiveda III. Lidová kultura. Praha. 555—589.
1975 *Zvykoslovie a povery.* In: Filová, B.—Mjartan, J. (red.): Slovensko. Lud II. Bratislava. 985—1030.

Horváthová, E.—Urbancová, V. (red.)
1972 *Die slowakische Volkskultur.* Bratislava

Hovorka, O.—Kronfeld, A.
1908 *Vergleichende Volksmedizin* I Band. Stuttgart
1909 *Vergleichende Volksmedizin* II Band. Suttgart

HUTTERER M.
1973 *A magyarországi német népcsoport.* Népi kultúra-népi társadalom VII. 93—118.
IPOLYI A.
1854 *Magyar mythologia.* Pest
JANKÓ J.
1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Budapest
JUNG K.
1978 *Az emberélet fordulói.* Gombosi népszokások. Újvidék
KEMPELEN B.
1905 *Koporsóhoz szegezett holttest.* Ethnographia XVI. 318—319.
KLUGE, Fr.
1924 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Berlin—Leipzig
KOLBERG, O.
é.n. *Sanockie-Krosnienskie* III. Dzieła wszystkie. Tom. 51. Wrocław
é.n. *Rus Karpacka* II. Dzieła wszystkie. Tom. 55. Wrocław
KOLUMBÁN S.
1895 *A hosdáthiak népszokásai.* Ethnographia VI. 119—123.
KOMÁROMY A.
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest
KOVÁCS Á.
1947 *Kalotaszegi adatok a lidércről, sárkányról, garabonciásról, rosszakról, prikolicsokról, boszorkányokról.* Ethnographia LVIII. 111—114.
KÖRÖSI S.
1892 *Adalékok Fiume néprajzához.* Ethnographia III. 141—174.
KRUPA A.
1974 *Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok.* Békéscsaba
KRZYŻANOWSKI, J. (red.)
1965 *Słownik folkloru polskiego.* Warszawa
MACHEK, V.
1957 *Etymologicky slovnik jazyka českého a slovenského.* Praha
MAGYARY-KOSSA Gy.
1940 *Magyar orvosi emlékek* IV. Budapest
MANGA J.
1948 *Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban.* Ethnographia LIX. 94—102.
1957—1958 *Die Hochzeitsbräuche der Paloczen und ihre slowakischen Analogien.* Acta Ethnographica VI. 149—218.
1973 *Magyarországi szlovákok.* Népi kultúra-népi társadalom VII. 211—250.
MARGALITS E.
1899 *Horvát népszokások és babonák Belovár-Körösmegyében.* Ethnographia X. 124—126.
MÁRKUS M.
1943 *A bokortanyák népe.* Budapest
MATIRKO, B.
1890 *Egy szepességi népmondáról.* Ethnographia I. 261—272.
MIKLOSICH, F.
1886 *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen.* Wien
MOLDOVÁN G.
1913 *A magyarországi románok.* Budapest
MOSZYŃSKI, K.
1967 *Kultura ludowa słowian* II. Kultura duchowa 1. Warszawa
MJARTAN, J.
1953 *Vampirske povery v Zemplíne.* Slovensky Národopis II. 107—134.
NAGY G.
1973 *Mesék, mondák Karcsáról és Karosról.* Karcsa
NIEDERMÜLLER P.
1977 *Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 227—237.
PALÁDI-KOVÁCS A.
1973 *Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén.* Népi kultúra-népi társadalom VII. 327—368.
PONIATOWSKI, St.
é.n. (1932) *Etnografia Polski.* In: Wiedza o Polsce III. Warszawa

ROBEK, A.
1968 *Poverecne predstavy a zvyky českého lidu.* In: MELICHERCIK, A. (red.): Československá Vlastiveda III. Praha. 233—256.
RÓHEIM G.
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
SCHMIDT T.
1914 *Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához.* Néprajzi Értesítő XV. 132—161.
SCHNEEWEISS, E.
1953² *Feste und Volksbräuche der Sorben.* Berlin
SCHWEBE, J.
1960 *Volksglaube und Volksbrauch im Hannoverschen Wendland.* Mitteldeutsche Forschungen 19. Köln
Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend
1950 New York
STRAUSZ A.
1897 *Bolgár néphit.* Budapest
SZABÓ L.
1975 *Taktaszadai mondák.* Budapest
SZENDREY Zs.
1938 *A nép élő hitvilága.* Ethnographia XLIX. 257—273.
TIKTIN, H.
1911 *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* II. Bukarest
UJVÁRY Z.
1962 *A szakállas farkas mondájához.* Ethnographia LXXII. 458—461.
1964 *Lucaasszonyok Csallóközben és Nyitra környékén.* Ethnographia LXXV. 441—453.
VAKARELSKI, Ch.
1969 *Bulgarische Volkskunde.* Berlin
VERESS L.
1978 *A Bükk hegység üveghutái.* Miskolc
VLAHOVIĆ, P.
1972 *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije.* Beograd
WEISS, R.
1946 *Volkskunde der Schweiz.* Erlenbach—Zürich
WIEGELMANN, G.
1966 *Der „lebende Leichnam" im Volksbrauch.* Zeitschrift für Volkskunde 62. 161—183.
WOLLMAN, F.
1920 *Vampyrické povesti v oblasti Stredo-Evropské.* Národopisny Vestnik Československy XIV. 1. szám. 1—16, 2. szám 1—57.
WUTTKE, A.
1900 *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart.* Berlin

Gábor Barna

DIE NORA

Ein übernatürliches Wesen slawischen Ursprungs im ungarischen Volksglauben

(Auszug)

Gegenstand dieser Untersuchung ist eine vampirartige Gestalt, die *Nora*, die in Nordostungarn, im Gebiete der ehemaligen Komitate Zemplén und Abauj in der Vorstellungen der dortigen Ungarn und der zum großen Teil magyarisierten Slowaken und Ruthenen weiterlebt. Mit der *Nora* beschäftigten sich seinerzeit Vilmos DIÓSZEGI und Béla GUNDA. Hierher gehörige Vorstellungen aus Zemplén in der Slowakei hat Jan MJARTAN beschrieben.

Über die *Nora* in Ungarn gibt es Aberglauben-Geschichten, doch findet sich ihr Name und ihre Gestalt auch in Sprüchen. Alldies mag bedeuten, daß die Intensität des Glaubens abnimmt.

Im ungarischen Volksglauben kommen, wenn man den ganzen Sprachraum in Betracht zieht, überhaupt nicht oder nur örtlich sehr beschränkt Vampirgestalten vor. An diesen letzteren geographischen Orten muß man mit der unmittelbaren Wirkung eines fremden Ethnikums rechnen. Der Mahr heißt auf dem unserer Untersuchung unterworfenen Gebiete *Nora*, doch kommen auch die Benennungen *Nara, Nocna Nora* vor. Dies steht im Zusammenhang mit dem Namen der bei den benachbarten Völkern vorkommenden ähnlichen Aberglaubengestalt: im slowakischen *Mora*, im südtschechischen *Mura*, in den serbisch-kroatischen, bulgarischen und ukrainischen Sprache ebenfalls *Mora*. Damit verwandt sind das obersorbische *Murawa*, das niedersorbische *Morawa*, im russischen das *Kiki-Mora*, im polnischen *Zmora, Mara*. Diese Ausdrücke sind mit den entsprechenden deutschen, englischen und französischen Termini entweder mit dem deutschen *Mer*-töten oder aber mit dem lateinischen *Mors*-Tod verwandt.

Über das Entstehen der *Nora* gibt es mehrere Auffassungen. Nach einer solchen volkstümlichen Erklärung entsteht die Nora aus der Seele ungesäugt verstorbener Kinder. Sie kehrt zurück und saugt an der Mutterbrust. Eine häufige Annahme ist auch, daß die Nora aus der Seele der ungetauft verstorbenen Kinder entsteht. Sie findet in ihrem Grab keine Ruhe und kehrt immer wieder zurück. Auch das erzählt man sich, daß die *Nora* mit zwei Herzen geboren worden sei. Von diesen sei nur das eine getauft worden, aus dem anderen entstand die *Nora*. Das in Ungarn gesammelte Material läßt darauf schließen, daß in einigen Gegenden die vampirartige Gestalt der *Nora* mit den Gestalten des Alps und der Hexe verbunden wird. Dies ist natürlich ein Zeichen der Abnutzung, des Verschwindens dieses Glaubens. Eigentlich ist die *Nora* als geistiges Wesen eine immer wieder zurückkehrende, böse, in ihrem Grab keine Ruhe findende Seele. Die *Nora* ist meist unsichtbar. Manchmal wird sie auch als lebender Mensch genannt. In der aus Polen stammenden Bevölkerung von Istvánmajor lebt noch fest die Auffassung, daß die *Nora* auch Tiergestalt annehmen kann.

Die charakteristischeste Tätigkeit der *Nora* ist, daß sie aus der Brust der Menschen, besonders der kleinen Kinder die Milch absaugt. Die Brust schwillt an. Im ungarischen Material findet sich kein Beispiel von Blutsaugerei. Die *Nora* ist hauptsächlich bei *Nacht* tätig. Ihre Macht dauert nur bis zum Morgengrauen.

Die größten Unterschiede zeigen sich in unserem Gebiete in der Abwehnmaßnahmen gegen die *Nora*. In diesen Verfahren spielen der Knoblauch, das gesegnete Opferbrot, der in die Türe gestellte Besen und das in das Schlüsselloch gesteckte Messer eine große Rolle.

Beim Vergleich mit Angaben aus dem Kreise zahlreicher benachbarter und weiter gelegener Völker kann festgestellt werden, daß die *Nora* benannte Aberglaubengestalt sich nur im Zempléner Gebirge und dessen Umgebung — von den Flüssen Sajó und Bódva bis zum Bodrog und der Theiß — findet und anderswo im ungarischen Sprachraum unbekannt ist. In Kenntnis der ethnischen Zusammensetzung und der Siedlungsgeschichte der Gegend erscheint es offenbar die Anwesenheit dieser Aberglaubengestalt auf ostslowakische, beziehungsweise ruthenische Kulturwirkung, sowie die Magyarisierung der bereits erwähnten Ethnika zurückzuführen.

Petercsák Tivadar

Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon

A vándoriparosok és vándorkereskedők még a XX. század első évtizedeiben is jellegzetes alakjai voltak Európa városainak és falvainak. A vándoripar legtipikusabb képviselői az *ablakosok* és *drótosok* voltak, akik a történeti Magyarország északi, szlovákok által lakott megyéiből származtak. A vándoripar léte az ipar fejletlenségével, a letelepedett iparosok hiányával, a népesség szétszórtságával és a lakosság szükségleteivel volt összefüggésben.[1] A vándoriparosok tevékenysége általában hatósági engedélyhez kötött. Nem rendelkeztek állandó műhellyel, közvetítő és előzetes megrendelés nélkül végezték az ipari szolgáltatásokat. Helységről helységre vándorolva maguk keresték fel a munkáltatót, ellentétben a letelepedett kisiparosokkal, akik a megrendelőket műhelyükben várják meg.[2] Az ipar fejlődésével a vándoriparosok száma és jelentősége egyre csökkent, és csak azon ágai maradtak meg, amelyekre a lakosságnak feltétlenül szüksége van, s ezeket a szolgáltatásokat máshol még nem kapja meg. Napjainkban vándoriparosok fogalma alatt a javító munkával foglalkozó mesterembereket értjük.

Tanulmányunkban a vándoripar két ágával, a drótossággal és az ablakossággal foglalkozunk. A téma kutatását indokolja, hogy Magyarország északkeleti részén, a Zempléni-hegységben található három szlovák nemzetiségű község — *Kishuta*, *Nagyhuta*, *Vágáshuta* —, melyek lakosai az 1960-as évekig a vándoriparból éltek. Ez a tény meghatározta életmódjukat, és kultúrájuk jól elkülöníthető a környező falvakétól. Az egykori felső-magyarországi drótosokon és ablakosokon kívül Magyarországon csak a fenti három községben volt honos a két foglalkozás. Dolgozatunkban a Zempléni-hegységben élő és a volt felső-magyarországi, mai szlovákiai vándoriparosok között kívánunk párhuzamot vonni.[3]

A témának gazdag magyar és szlovák néprajzi irodalma van. A XIX. század második felében megjelent magyar újságok, folyóiratok gyakran közöltek kisebb nagyobb cikkeket a *drótos tótok*ról, nemegyszer képes ábrázolással.[4] E cikkek tudósítanak a drótos falvakról, a vándoriparosok életkörülményeiről, leírják ruházatukat, vándorlási területüket, viszont hiányoznak a munka technikájáról szóló közlések. A gyakran romantikus hangvételű leírásoknál

[1] Somogyi M. 1905. 5.

[2] Petercsák T. 1973. 527.

[3] A téma kutatását a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében kezdtem. Ezúton köszönöm meg Gunda Béla egyetemi tanárnak a témával kapcsolatos segítséget és támogatást.

[4] *Vázlatok Magyarhon népéletéből* 1855. 49—51.; *Hazánk s a Külföld* 1867. 604.; *Magyarország és a Nagyvilág* 1870. 90.; *Vasárnapi Újság* 1881. 520. 1884. 254.

jelentősebbek PECHÁNY A. és MATTER J. munkái.[5] Az első alapos tanulmányt SOMOGYI M. írta a vándoriparról és vándorkereskedelemről,[6] legtöbbet a drótosokkal foglalkozva. Az ablakosokról jóval kevesebb adat jelent meg. SÁGHELYI L. a magyar üvegipar történetét tárgyaló munkájában[7] szolgáltat néhány adatot a vándor ablakosokról, akik konkurenciát jelentettek az üveges kisiparosoknak. BANNER B. tanulmánya[8] után GUNDA B. a „vengerec"-nek nevezett vándor kereskedők kapcsán elemzi a vándoripar kialakulásának okait, és bemutatja vándorlási területeiket.[9] A nép képzeletvilágában, a dramatikus népi színjátékokban szereplő drótosokról UJVÁRY Z. tanulmánya tájékoztat.[10] TAKÁCS B. értékes adatokat szolgáltat a három zempléni falu üveghutáinak történetéről és ablakosságukról.[11] SZALONTAI B. részletesen leírja drótozásuk technikáját és munkaeszközeiket.[12] PETERCSÁK T. és PETIK R. tanulmányai[13] nyújtanak részletesebb ismertetést a hegyközi (zempléni) vándoripar létrejöttének körülményeiről, sajátosságairól, és a három falu népi kultúráját meghatározó szerepéről. A téma gazdag szlovák nyelvű irodalmából kiemeljük BEDNÁRIK, R., POLONEC, A., TÓTHOVÁ, V., KOMA, J., GALLO, J., FERKO, V. tanulmányait,[14] melyek áttekintést adnak az egykori felső-magyarországi, majd szlovákiai drótosságról és ablakosságról.

A vándoripar kialakulása

A drótosság és ablakosság az egykori Felső-Magyarország főleg szlovákok által lakott vármegyéiben alakult ki. A legtöbb drótos *(drotár)* Trencsén (Trenčin) vármegyében élt, de drótos falvak voltak Nyitra (Nitra), Sáros (Šariš) és Szepes (Spiš) vármegyében is.[15] Ablakosok *(oknári, obločiari)* Nyitra, Trencsén, Liptó (Liptov), Árva (Orava) és Gömör (Gemer) megyékben voltak nagyobb számban.[16] A vándoripar kialakulásának okait a természeti tényezőkben és a XVIII—XIX. századi gazdasági-társadalmi viszonyokban kell keresnünk. Ez a terület a Monarchia legszegényebb vidékei közé tartozott. A parasztság kevés és rossz minőségű, terméketlen földdel rendelkezett, amely nem nyújtott elegendő megélhetést a népes családoknak. Mária Terézia úrbéri rendelete sem kedvezett az itteni földművelésnek, mivel nem vette figyelembe a szántóföld minőségét. A terület nagysága szerint kellett adózni. A szegényparasztság mind több és több földet volt kénytelen eladni. Egyesek erdei mun-

[5] PECHÁNY A. 1898.; PECHÁNY A. 1913.; MATTER J. 1899.
[6] SOMOGYI M. 1905.
[7] SÁGHELYI L. 1938.
[8] BANNER B. 1948. 110—116.
[9] GUNDA B. 1954. 76—87.
[10] UJVÁRY Z. 1970. 357—369.
[11] TAKÁCS B. 1966.
[12] SZALONTAI B. 1970.
[13] PETERCSÁK T. 1973. 527—548.; PETERCSÁK T. 1978. 54—57.; PETIK R. 1975. 165—186.
[14] BEDNÁRIK, R. 1943. 222—230.; KOMA, J. 1961. 263—285.; TÓTHOVÁ, V. 1968. 24—36.; GALLO, J. 1968. 411—423.; POLONEC, A. 1974. 77—89.; FERKO, V. 1978.
[15] Vö.: SOMOGYI M. 1905. 37—38.; *Vázlatok* . . . 1855. 49. MATTER J. 1899.; PECHÁNY A. 1913. 124.; KOMA J. 1961. 263—285.; FERKO V. 1978. 143.; GUNDA B. 1954. 76—87.
[16] Lásd: SOMOGYI M. 1905. 22.; MATTER J. 1899. 64.; GALLO, J. 1968. 411—423.; TÓTHOVÁ, V. 1968. 24—36.

kát vállaltak, mások — főleg Szepes megyében — a lengyel határ közelében csempészettel kezdtek foglalkozni. Többen az Alföldön vállaltak részesaratómunkát, sokan a vándoriparban és vándorkereskedelemben találtak megélhetési lehetőséget.[17] A szepesi drótosok szájhagyománya szerint még Mária Terézia adott nekik engedélyt a drótosiparra,[18] hogy ezzel is enyhítse nyomorukat. Az üveges vándoripar és vándorkereskedelem kialakulásának kedvezett, hogy a történeti Magyarország üveggyárai közül sok működött az északi megyékben.[19] Üveghuták voltak Trencsén megyében: Zliecho (Zliechov), K. Chocholna, Szt. Szidonia, Zay-Ugrócz és Karolina völgy; Liptó megyében: Hutti (Huty), Bócza, Gombás (Hubova), Novotti (Novoť); Nyitra megyében: Zlatnik (Zlatniky), Gápel;[20] Gömör megyében több üveggyár is működött a XVIII. századtól: Dolina, Utekács, Zlatno (Vaľkovňa), Kokova (Kokova nad Rimavicon). Muránvhuta (Muránska Huta) pedig még a XVII. században (1652—1670 között) keletkezett.[21] A férfiak egy része az üveghutákban dolgozott, mások az itt vásárolt apróbb üvegáruval kezdtek kereskedni. A táblaüveggel való házalás és az ablakozás már a XVIII. század második felében elterjedt.[22] A drótosság bölcsője az egykori Trencsén vármegye volt. Ennek is a morva—szlovák—lengyel határ közötti területe — Kiszuca (Kysuca) vidéke — volt a legszegényebb. Az itteni férfiak munkakeresés vagy kereskedés közben eljutottak a már a XVIII. században is fejlett iparú Csehországba és Sziléziába. Az ottani kohókban dolgozva alkalmuk volt megismerkedni a dróttal és tulajdonságaival. A kiszucaiaktól azután egyéb vidékek lakói is megtanulták a drótozást.[23] Fényes, E. a múlt század első felében több falunál ír a vándor drótosokról, pl. Rovne (Veľké Rovné): „Fazekat drótozni egész országba eljárnak".[24] A Szepes megyei drótosokról már 1823-ban olvashatunk.[25] A drótos mesterség kialakulását közvetlenül a törékeny agyag; majolika- és porcelánedények javításának szükségessége váltotta ki. A háziasszonyoknak olcsóbb volt bedrótoztatni az eltört vagy megrepedt cserépedényt mint újat vásárolni.[26]

A felső-magyarországi parasztság elszegényedése a XIX—XX. század fordulóján a legnagyobb mértékű, és ez a vándoriparosok számának növekedésében is tükröződik. A vándorlást segítette az 1848-as jobbágyfelszabadítás, és a közlekedés javulása, vasútvonalak építése, valamint az 1860-as évektől megvalósult liberálisabb gazdaságpolitika.[27] Az 1890. évi népszámlálás Magyarországon 1.674 drótost és 1.438 ablakost talált. Liptó megyében 431, Trencsén

[17] A vándoripar kialakulásához: Matter J. 1899. 7.; Somogyi M. 1905. 36—37.; Pechány A. 1898. 412—413.; Bednárik, R. 1943. 222—230.; Koma, J. 1961. 263—266.; *Slovensko Lud* 1975. II. 820.

[18] Koma, J. 1961. 269.

[19] Sághelyi L. 1938. 90.

[20] Fényes E. 1843. 168. 176. 213. 509.; Matter J. 1899. 94.; Tóthová, V. 1968. 24—25.

[21] Gallo, J. 1968. 411—412.

[22] *Slovensko Lud.* 1975. II. 815—816.

[23] Koma J. 1961. 269.; Polonec, A. 1974. 79—80. Markuš, M. szíves közlése szerint a Sziléziában dolgozók gyakran drótot kaptak fizetésként, és ennek értékesítése révén sajátították el a drótosmunkát.

[24] Fényes E. 1843. 525.

[25] *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. 27.

[26] Koma, J. 1961. 269.

[27] Somogyi M. 1905. 38.; Koma, J. 1961. 267.

megyében 206, Árva megyében 119, Nyitra megyében 38, Budapesten 52 ablakost írtak össze.[28] 1900-ban már 2.226 drótost és 1.543 ablakost számláltak, s ez több mint az összes vándoriparos (6.823) fele.[29]

A XIX—XX. század fordulóján Trencsén megye következő falvaiban foglalkoztak a legtöbben drótozással: Nagyrovno (Veľké Rovné), Dlehepole (Dlhé Pole), Kolaróc (Kolárovice), Viszoka (Vysoká nad Kysucov), Nemes-Kottesó (Kotesová), Oblazov, Styávnik (Štiavnik), Kiszucaújhely (Kysucké Nové Mesto), Turzovka, Csacza (Čadca), Petrovicz (Petrovice), Zakopce (Zakopčie), Sztaskov, Rakova, Nagybiccse (Veľká Bytča), Nagy Divina, Zarjecz, Keblo (Záriec-Keblov), Szvedernik, Trencsén Makó (Makov), Kraszno (Krásno nad Kysucou), Rudina.[30] A másik jelentősebb drótoskörzet a szepesi volt. A szepesi drótosok a trencséniektől tanulták a mesterséget, de nem érték el a trencséniek színvonalát. A Szepességben Berkenyéd (Jarabina) és Kövesfalva (Kamionka) volt a fő drótos központ. Drótosok éltek még a következő falvakban: Hársád (Litmanová), Nagylipnik (Veľký Lipník), Krempach (Kremná), Granasztó (Hraničné), Sulin, Folvark (Stráňany). A szepesi drótos falvakban nagy számban éltek ukránok. Pl. Jarabina község krónikáját ukrán nyelven vezették.[31] Ablakosok Trencsén megyében Mojtény (Mojtín), Pruzsina, Zliecho (Zliechov), Csicsmány (Čičmany), Csávoj (Čavoj), Alsó-, Felső- és Középső Peruba (Poruba) falvakban, Liptó megyében Hutti községben, Gömörben Murányhuta, Nyitra megyében Bélapataka (Valaška Bela) faluban éltek nagy számban.[32]

A legdélibb vándoriparos falvak a Zempléni-hegységbeli Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta voltak, ahol még az 1960-as évek végén is tanulmányozni lehetett a drótos és ablakos vándoriparosok életmódját. A három szlovák lakosságú falu története a XVIII. század második felében kezdődött. 1760 után a füzéri uradalom birtokosa, a Károlyi-család nagy erdőirtásba kezdett, és ekkor alapították az első üveghutákat is a Hegyközben. Az erdőirtáshoz és az üveggyártáshoz szükséges munkásokat a felső-magyarországi szlovák lakosságból telepítették.[33] Az 1742 előtt alapított és 1831-ig működő hollóházi üveghuta[34] mellett Nagyhuta és Vágáshuta határában is gyártottak üveget. Nagyhutát először 1763-ban említik *Hutta Radvaniensis* néven.[35] A huta fő terméke az ablaküveg volt, de öblösüveget is gyártott. Hívták *Radványi Ó Hutá*nak és *Ó Radványi Huttá*nak is.[36] 1809-ben már nem működött, de lakosai üveges munkával járták az országot.[37] A XIX. század végén *Sompataki-Nagy-Hutta*, *Sompataki Nagyhuta* néven fordul elő,[38] ma *Nagyhutá*nak hívják. Kishuta az 1780—90-es években települt. Hívták *Sompatak*nak, *Sompataki Hutá*nak, *Radványi Új Hutá*nak, *Sompataki Kis Hutá*nak, ma pedig *Kishuta* a neve.[39] 1826-ban írják lakóiról, hogy zsellérek, és egész évben üveges munkákkal kereskedve az országot járják, ezért robotjuk nagy részét pénzben váltják meg.[40]

[28] Somogyi M. 1905. 21—22.
[29] *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása.*
[30] Vö.: *Vázlatok* . . . 1855. 49.; Matter J. 1899. 8.; Somogyi M. 1905. 37.; Misik S. 1913. 101.; Gunda B. 1954. 76—87. Polonec, A. 50 trencséni drótos községet tűntet fel térképén. Polonec, A. 1974. 9. kép.
[31] Koma, J. 1961. 269—271.
[32] Vö.: Matter J. 1899. 64.; Gallo, J. 1968. 411—423.; Tóthová, V. 1968. 24—36.; *Slovensko Lud.* 1975. II. 816.
[33] Balassa I. 1964. 20.
[34] Takács B. 1966. 67.
[35] Takács B. 1966. 68.
[36] Balassa I. 1964. 22.
[37] Országos Levéltár Károlyi Levéltár (OL. KL.). 16. cs. No. 162.
[38] 1881. évi népszámlálás; Balassa I. 1964. 22.
[39] Balassa I. 1964. 22. 23.; Éble G. 1911. I. 276.; OL. KL. 16. cs. No. 163.
[40] OL. KL. 16. cs. No. 163.

Vágáshuta határában, a *Prédahegy* oldalában is működött üveghuta. Alapítási évét nem ismerjük, de 1789-ben már említik.[41] Az üzem az 1810-es években szűnt meg. Az üveghuta mellett létrejött falu neve sokat változott: 1794-ben *Huta Vagasiensis Prédahegy*, 1795-ben *Prédahegy*, 1799-ben *Huta Prédahegy*, 1833-ban *Vágási Hutta* vagy *Prédahegy*, 1890-ben *Kovácsvágási Huta*, 1905-től pedig *Vágáshuta*.[42]

A három falu lakóit az északi megyékben élő szlovákok közül toborozták. Írásos forrásokkal nem rendelkezünk pontos származási helyükről, így nyelvjárásuk és népi kultúrájuk alapján következtethetünk eredeti lakóhelyükre. Valószínűleg különböző megyékből érkeztek. A kishutaiak úgy tartják, hogy őseik a Gömör megyei Poprócról (Poproč) jöttek. Ézsöl T. anyakönyvi kutatásai alapján az Árva megyei Zázrivából származtatja a vágáshutaiakat. A nagyhutaiak úgy tudják, hogy elődeik Rózsahegy (Ružomberok) vidékéről érkeztek. Podolák, J. szerint főleg Sáros és Árva megyéből (a Kysuca mentéről) és Liptóból származnak a telepesek. Gunda B. a három falu nyelvjárását sárosi, szepesi és gömöri szlovák nyelvjárásnak tartja, az ablakosságot pedig terminológiája alapján határozottan gömörinek tekinti.[43]

A zempléni Huták lakóinak származása és nyelvi azonosságuk megnyilvánul a vándoriparosság terminológiájában és technikájában, de a mesterség zempléni elterjedése véleményem szerint csak részben magyarázható etnikai tényezőkkel. Sokkal fontosabbnak tekinthetők a gazdasági-társadalmi viszonyok, melyek szoros kapcsolatban vannak a természeti adottságokkal. Tudomásunk szerint a mai Magyarország területén csak a Hegyköz szlovák falvaiban működtek vándor drótosok és ablakosok.[44] A mesterség itteni meghonosodása a mostoha természeti viszonyokkal magyarázható. Az üveggyárakban kevesen dolgozhattak, és az erdei munkán kívül egyéb kereseti lehetőségük nem volt. Szántóföldet csak irtással lehetett szerezni, de az is kevés volt és rossz minőségű.[45]

A családok nagy része csak 1—2 kat. hold szántóval rendelkezett. A Hegyközben ma is a Hutákban található a legkevesebb művelhető földterület. 1956-ban Kishutában 82 k. h., Nagyhutában 110 k. h., Vágáshutában 212 k. h. szántóföld volt. A három falu a gabonafélék termesztésében is alatta marad a többi községnek: Kishuta 33 k. h., Nagyhuta 48 k. h., Vágáshuta 53 k. h. búzával bevetett területével szemben a közeli Nyíriben 257 k. h., Kovácsvágáson 279 k. h. búzát termesztettek. Kukoricából Kis- és Nagyhutában 3—3 k. h., Vágáshutában 15 k. h.-at ültettek, míg Nyíriben 67, Kovácsvágáson 63 k. h.-at[46] Az arány ettől csak rosszabb lehetett a korábbi évszázadokban, és ez indokolhatta, hogy e falvak lakói más megélhetési lehetőséget keressenek.

Ablakosság

A Hegyközben nem egyszerre honosodott meg az ablakos és drótos vándoripar. Azok a férfiak, akik nem jutottak munkához a gyárakban, kezdettől fogva kereskedtek a táblaüveggel, és be is üvegezték az ablakokat. Az asszonyok egy része pedig a gyárakban

[41] Takács B. 1966. 70.
[42] Balassa I. 1964. 23.; Csikvári A. 1939. 213.
[43] Ézsöl T. szíves közlése. Petik R. 1975. 169.; Podolák, J. 1958. 315.; Gunda B. 1976. 34—35.
[44] Eltekintve a cigányoktól. Különös, hogy az 1698-ban alapított regéci üveghuta és a környékén létrejött Óhuta, Újhuta, Középhuta, ma Háromhuta szlovák községekben nem alakult ki az ablakos vándoripar.
[45] OL. KL. 16. cs. No. 163.
[46] Balassa I. 1964. 46.

vásárolt egyéb üvegáruval kereskedett.[47] A XIX. század első évtizedeiben végleg megszűntek a hegyközi üveghuták, így a férfiak közül mind többen kényszerültek ablakossággal foglalkozni. Az üveget a még működő regéci és észak-magyarországi üveggyárakban, majd üzletekben vásárolták.[48]

Az ablakos vándoripar a felső-magyarországi megyékben is az üveggyárak közelében alakult ki a XVIII. század első felében. Nyitra megye északi részében 1747-től működött a gápeli üveggyár, amely üvegedényeken kívül nagy mennyiségű minőségi tábla-

1. kép. Trencséni ablakos. (Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben. Budapest, 1898. 411.)

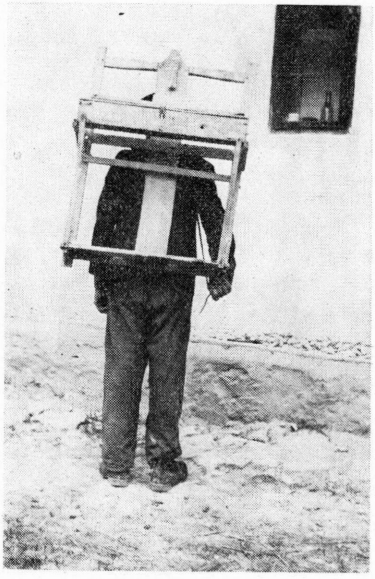

2. kép. Ablakos, hátán *krošňá*val. Nagyhuta, 1969. PETERCSÁK T. felvétele

üveget is gyártott. A környező falvak közül Temes, Csávoj, Poruba lakói üvegáruval kereskedtek, Bélapataka lakosai pedig táblaüveget árusítottak, illetve vándor ablakosok lettek.[49] Kezdetben az üveget kizárólag a gápeli hutában vásárolták, és a környékre hordták szét. A gömöri Murányhutában viszont az ablakos vándoripar csak az üveggyár megszűnése után, a XVIII. század második felében alakult ki. Az üveges mesterségben szerzett gyakorlat következtében az első világháború előtt a falu egész férfilakossága ablakos volt.[50]

A hegyközi ablakosok az üvegtáblákat *(kľeňka)* a hátukra vett ládában *(krošňa)* szállították. Kishutában ismert még a *prasli*, Vágáshutában az *ablakos kvasinka* elnevezés is. Felső-Nyitra vidékén kezdetben fa *pudlot*, majd *krošňát* használtak az üveg széthordására.[51] A gömöri ablakosoknál szintén *krošňa* a régebbi elnevezés, újabban nevezték *krosienka*nak.[52] A XIX. században még a kisebb méretű (kb. 60×80 cm) krosnyákat használták. Ezen még nem volt helye a szerszámoknak, tarisznyában hordták.[53] *(1. kép.)* Az 1900-as években a Hegyközben már a nagyobb méretű üvegtáblák szállítására alkal-

[47] TAKÁCS B. 1966. 69.
[48] PETERCSÁK, T. 1973. 531.
[49] TÓTHOVÁ, V. 1968. 25.
[50] GALLO, J. 1968. 416—417.
[51] TÓTHOVÁ, V. 1968. 25.
[52] GALLO, J. 1968. 418.
[53] GALLO, J. 1968. 418.

mas krosnyákat használják. Puhafából, rendszerint száraz fenyőfából készítette az ablakos, vagy asztalossal csináltatta. *(2. kép.)* A ládát bőrhevederrel *(traki* — Nagyhuta) vette a hátára.[54] A hegyközi krosnyák legjobban a gömörihez hasonlítanak, melyek Liptó megyéből származhatnak, hiszen Gömörben liptói kroszienka néven *(liptácka krosienka)* ismerik.[55] A zempléni ablakosok az üvegezésnél az alábbi szerszámokat használták:[56] *üvegvágó* vagy *gyémánt (démant* — Vágáshuta), *collstok, gittleverő* kés *(obijak, git obijač* (Vh.)) — a kitört ablak keretéből ezzel kaparják ki a száraz gittet, *gittelő kés (gitónik, gitovač* (Vh.)) — a gitt felkenésére szolgál, *harapófogó (klešče, ščikarce klešče* (Vh.)), *kalapács, (mlatek), stifnikalapács (štiflovi mlatek, mlateček* (Vh.)) — kalapácsnak, vésőnek és fogónak használható *vonalzó (lenija), ár (šídlo).* A szerszámokat a *krosňa* közepén elhelyezett szerszámos ládában tartották a *gitt* és a *stifniszögek (kliňče, štifniki, štifle* (Vh.)) mellett. Régebben az üvegesek még kis *fürészt (pilka)* is hordtak magukkal, amivel az elkorhadt ablakkeretet javították. A szerszámok neve a legtöbb hasonlóságot a gömöri ablakosokéval (Murányhuta) mutatja: üvegvágó gyémánt *(démant),* favonalzó *(liňejka),* a száraz gitt lekaparására szolgáló kés *(obdrapovač* vagy *obijak),* ablakráma javítására a *stružok,* gittelő kés *(gitovňik),* kalapács *(mlatok),* harapófogó *(klešte, klešťiki),* háromszög alakú kis üvegtartó lemezkék *(štifle).* A szerszámok helye a *ladičkaban* volt.[57] A vándoriparosoknak nélkülözhetetlen felszerelése volt még a *bot (palica, kijak* (Vh.)), ami főképpen a járást könnyítette meg a nehéz teherrel. Erre a célra a rücskös, megpörkölt *barkócafa* a legjobb.

Az ablakozásnál a XVIII. században még használták a kerek vagy sokszögű üvegtányérokat. A XIX. század elejére már megszűnt az üvegtányér és az ólomtechnika használata, és négyszögletes vagy téglalap alakú táblaüveget raktak a fából vagy vasból készült keretbe.[58] Az üveget ekkor már az ablaktapaszttal (gitt), illetve *léccel* és *núttal* rögzítették a keretbe. Az ablakosok kitörött ablakok újraüvegezésével és új üveg berakásával egyaránt foglalkoztak.

Drótosság

A drótos vándoripar a Hegyközben csak az első világháború utáni években honosodott meg.[59] Kialakulása az új országhatárokkal magyarázható, hiszen a trencséni, szepesi drótosok már nem járhattak át tömegesen Magyarországra.[60] Így a volt ablakosok nagy része áttért a drótozásra, amely iránt még nagy volt az igény a falvakban és városokban. A drótozás elterjedésében közrejátszott a letelepedett üvegesmesterek konkurenciája, és az, hogy az üveg sokkal nehezebb, törékenyebb, mint a drót és a bádog. A zempléniek a trencséni drótosoktól tanulták a mesterséget. Kishutában Gregus András, Nagyhutában Szemán József, Vágáshutában Behina Gusztáv volt az első drótos.[61]

A zempléniek a drótozással együtt sajátították el a bádogosmunkát is. Korábban a trencséni és szepesi drótosok csak a törött cserépedények drótozásával foglalkoztak. Az 1870—80-as években az agyagedényeket kezdték felváltani a horganyzott és zománcozott fémedények.[62] A változás következtében a drótosok fokozatosan átálltak a bádogosmunkára, de továbbra is drótosoknak nevezték magukat, és a lakosság is így hívta őket. A bádog mellett a két világháború között még hordtak magukkal drótot is. A hegyközi drótosok mindig csak javító munkával foglalkoztak, ismeretlen volt előttük a dróttárgyak készítése. Ezzel szemben a trencséni és szepesi drótosok az edényjavításon túl különböző használati tárgyakat (egérfogó, pipaszurkáló, drótkosárka, vasalótartó, fogas, szita) is készítettek a magukkal vitt drótból, és vándorlásaik során értékesítették.[63]

[54] Gömörben a vászon- vagy bőrheveder neve *chrombije* (Gallo, J. 1968. 418.)

[55] Lásd: Gallo, J. 1968. 418. 5. kép.

[56] A szerszámok nevét mindkét nyelven használják. Zárójelben közlöm a három községben használatos szlovák kifejezéseket.

[57] Gallo, J. 1968. 418.

[58] Sághelyi L. 1938. 190. 275.

[59] Petercsák, T. 1973. 532. Gunda B. 1976. 34—35. szerint már az első letelepülők ismerték a drótosmesterséget. A recens gyűjtés azonban ellentmond ennek a véleménynek.

[60] Podolák, J. 1958. 313.

[61] Vö.: Szalontai B. 1970. 68.; Petercsák T. 1973. 532.; Petik, R. 1975. 170.

[62] Somogyi, M. 1905. 40.; Polonec, A. 1974. 81.; *Slovensko Ľud.* 1975. II. 820.

[63] Somogyi M. 1905. 40.; Bednárik, R. 1943. 222—230. *Slovensko Ľud.* II. 1975. 820.

3—4. kép. Trencséni drótos. (Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben. Budapest, 1898. 415.) — Kishutai drótos munka közben, mellette a szerszámosláda *(krošeňka)*. Debrecen, 1969. PETERCSÁK T. felvétele

A drótozás technikájának változásával szaporodott szerszámkészletük. Amíg csak drótozással foglalkoztak, elég volt egy bőrtarisznya *(torba)* a szerszámokkal és 2—3 köteg drót. *(3. kép.)* A tarisznyában volt a csípőfogó, ár, kalapács és bicska.[64] A fémedények foltozásához és fenekeléséhez szükséges lemezt *(bľaha*-Hegyköz) nehezebb szállítani, nem fér el egy tarisznyában. Ekkor terjedt el a hátra vehető szerszámosláda, amit a hegyközi drótosok *krošeňka*nak, *krošenka*nak hívnak.[65] Kishutában emlékeznek a *klomfa* és *branka* elnevezésre is. Trencsén és Szepes megyében a *krošňa, drotárska krošňa* elnevezés a gyakori, de hívják *klomfa*nak is.[66] Rendszerint könnyű fából, újabban ritkán fémlemezből készítették. A hegyközi és trencséni drótos szerszámosláda formája azonos, méretei is majdnem megegyeznek. A hegyközi krošeňka mérete: 50×30×40 cm, a trencsénié: 45×28,5×41 cm.[67] Mindkettőnek van lemeztartó része és szerszámtartó doboza. *(4. kép.)* A hegyközi drótosok a következő szerszámokat használták: *véső (dlátko), kisüllő (kuľa), lyukasztó (dorňi), ár (šidlo), reszelő (pilňik), harapófogó (kľešče), collstok, csípőfogó (drobrube), pléhnyíró olló (nožňice), hidegvágó (glasko), kis kalapács (máli mlatek), nagy kalapács (velki mlatek), fakalapács (dreveňi mlatek), vonalzó (lenija), üllővas (kovadlo), nyitszögtartó doboz (nitová škatuľka), csiriztartó doboz (kvasová škatuľka), faalátét.*[68] MATTER J. a múlt század végén a trencséni drótosok szerszámai között az alábbiakat említi: kalapács *(klepáč)*, körző *(kružidlo)*, kis baltaféle *(sekera)*, vasból való tartó a kalapácsütések ellen *(pridržko)*, olló *(nožnice)*, véső *(dlato)*, ár *(šidlo)*, fakalapács *(dreveň klepáč)*, keresztülütő *(preboj)*.[69] A szepesi drótosok szerszámai: háromféle fogó *(klišči štipacie, ploché a kuglovky)*, kalapács *(molotok)*, vas alátét *(kula, švajka)*, ár *(šilo)*, olló *(nožicy)*, véső *(doloto)*, kis harapófogó *(džubačky)*, forrasztópáka *(letkov)*, kis dobozokban vasacska

[64] KOMA, J. 1961. 270—271.

[65] SZALONTAI B. 1970. 43.; PETERCSÁK T. 1973. 543.; PETIK, R. 1975. 174.

[66] MATTER J. 1899. 62.; BEDNÁRIK, R. 1943. 222.; GUNDA B. 1954. 76—87.; KOMA, J. 1961. 274.; POLONEC, A. 1974. 80. és a 2. kép.

[67] Veľké Rovné. Lásd: POLONEC, A. 1974. 2. kép.

[68] PETERCSÁK T. 1973. 543. Vö.: PETIK, R. 1975. 173.

[69] MATTER J. 1899. 62.

(želizko) a szegecsek összefogására, forrasztóón *(cin)*, sósav és csiriz *(čiriz)*.[70] A három terület terminológiája sok hasonlóságot mutat.

A zempléni drótosok edényjavítási technikáját részletesen ismerjük.[71] Szlovák tanulmányok ezt a kérdést kevéssé vizsgálták. A rendelkezésre álló anyagból megállapíthatjuk, hogy a drótozást, foltozást és az edények fenekelését megközelítően hasonló módon végezték. A zempléniek azonban soha nem használtak forrasztópákát, *falcolásos* technikával rögzítették az új feneket az edényre.[72]

Vándoriparos körzetek

A zempléni vándoriparosokat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akik fő foglalkozásként űzték az ablakozást és drótozást, egész évben járták az országot. A második csoportba tartozók vándorlását a földművelés és az erdei munka határozta meg. Télen ölfát vágtak és közelítettek az uradalmi erdőkben, nyáron pedig részes aratást vállaltak a szomszédos falvak módosabb gazdáinál. A vándoriparral rendszeresen foglalkozók felosztották maguk között az ország területét, mindenkinek megvolt a maga körzete, *járása*, általában egy városi központtal. Rendszerint nem mentek egymás körzetébe, mert ebből komoly viták támadtak. A zempléni vándoriparosok csak Magyarország területére jártak, elsősorban a keleti országrészbe. A századforduló idején még eljártak Kassa (Košice), Beregszász (Beregovo), Ungvár (Uzsgorod), Munkács (Mukacsevo) vidékére. A két világháború közötti évtizedekben az új államhatárokon belüli keleti országrész, esetleg a Dunántúl délkeleti része volt a körzetük. Ezen belül a három község lakói más-más területekre jártak. A kishutaiak Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékben dolgoztak, Nagyhutából főleg Borsod, Heves, Nógrád megyéket keresték fel. A vágáshutaiak fő körzete a Bodrogköz, Zempléni-hegység, Hernád völgy vidéke, de eljártak Budapestre és 1938—45 között a mai dél-szlovákiai és kárpátukrajnai területekre is.[73]

A felső-magyarországi ablakosok és drótosok vándorlásaik során sokkal nagyobb területekre eljutottak, szinte az egész világot bejárták. A drótosok vándorlási területük alapján három „osztályba" sorolhatók. Egy részük csak a szlovák földön vándorolt, mások az Osztrák—Magyar Monarchia területére jártak. A legügyesebbek a távoli országokat keresték fel, sőt a tengeren túlra is eljutottak.[74] A külföldre járás főleg az 1900—1903-as gazdasági válság után terjedt el. A vándoriparos falvak lakói „felosztották" maguk között a világot. A trencséni drótosok közül Morva- és Csehországba jártak Kolárovica, Stiavnik, Plevnik, Papradno, Makov, Vysoka községekből. Veľké Rovnéból, Dlhé Poléból, Hlinikből, Kotesovából, Turzovkából, Makovból és Rudinából Lengyelországba, Oroszországba, Németországba mentek. Az USA-ba és Kanadába leginkább Veľké Rovné, Zákopcie, Makov és Vysoká nad Kysucou községekből jártak. A kolárovicei és štiavniki drótosok területe volt Ausztria.[75] A szepesi drótosoknak is megvoltak a körzetei: Kamienkából Jugoszláviába, Bulgáriába, Romániába, Lengyelországba, Velky Lipnikből többnyire csak a felső-magyar-

[70] Koma, J. 1961. 274.

[71] Lásd: Szalontai B. 1970. 47—72.; Petercsák T. 1973. 527—548.; Petik, R. 1975. 165—186.

[72] Petercsák T. 1973. 544—545.; Koma, J. 1961. 273.

[73] Petercsák T. 1973. 534.; Petik, R. 1975. 175.

[74] Bednárik, R. 1943. 222.; Gunda B. 1954. 76—77.

[75] Polonec, A. 1974. 83. Vö.: Matter J. 1899. 65. és Somogyi M. 1905. 39.

országi megyékbe és a Kárpátaljára jártak.[76] A murányhutai ablakosoknál családonként voltak a körzetek. Pl. Ján Hlodak és Ján Durdák Romániát, Frankoék Szepest, Sárost és Abaújt járták.[77]

A házaknál végzett javító munkán túl a felső-magyarországi drótosok önálló ipari üzemek alapításáig is eljutottak. Kezdetben csak a nagyobb városokban bérelt lakásukon készítettek apróbb használati tárgyakat, melyeket vándorútjaikon értékesítettek.[78] A vállalkozóbb szelleműek már a XIX. század végén igazi műhelyeket alapítottak az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország, Oroszország, de Amerika és Ázsia nagyvárosaiban is. Gyártmányaikkal alkalmazkodtak az ország igényeihez. A műhely *(majsterský)* vezetője a mesterlevéllel rendelkező *gazda* volt, aki legényeket alkalmazott a műhelyben. Az árut készítőket *úri drótos*oknak nevezték. A készárut rendszerint az inasok, a *dzsark*ok értékesítették, és a gazdának átadott pénzt hetenként egyenlően szétosztották. Oroszországban 50—70 legényt foglalkoztató műhelyek is voltak, amelyek nagy gyárakká fejlődtek.[79]

A vándoriparosok életmódja

Az ablakos- és drótosmesterséget a fiúgyerekek már 14—15 éves korban megtanulták apjuktól, testvérüktől, falubeliektől. Néhány alkalommal együtt mentek, segítettek a munkában, majd önállósodtak. Trencsénben a bába már az újszülött fiúgyermeket kidugta az ablakon, hogy vándorló, vállalkozó szellemű legyen.[80] A vándoriparos otthoni elindulását nagy készülődés előzte meg. A zempléni vándoriparos feleségek pogácsát sütöttek, és néhány napra való száraz élelmet (kenyér, szalonna, hagyma) raktak a tarisznyába. Indulás előtt a férfiak hitelbe ittak a kocsmában, hogy szerencsés legyen az út. Visszatérve fizették ki a tartozást. Az indulás napján semmit nem adtak kölcsön a háztól. Nem lesz szerencséje a drótosnak, ha valaki üres vödörrel átmegy előtte az úton, vagy fekete macska, illetve nyúl szalad át előtte. Ha a vándor *útba megy*, nem szabad neki jó szerencsét kívánni, mert elpártol tőle. A feleség indulás előtt pár fillért is rak a tarisznyába, hogy a férj megsokszorozva hozza vissza.[81] A felső-magyarországi vándoriparosok indulásához is több hiedelem, szokás fűződik, amelyekkel az út sikerét akarták elősegíteni. Az asszonynép itt kalácsot sütött, és teli kosárral kísérte ki az útra indulót, hogy majdan teli tarisznyával térjen haza.[82] Pálinkát vásároltak, szalonnát és tojást sütöttek, és a búcsúzásra meghívták a tágabb családot. Közvetlenül indulás előtt három pénzdarab feldobásával próbált szerencsét a drótos. Ha legalább kettő számmal felfelé esett le, azt jelentette, hogy jó jövedelme lesz az úton. Ha minden szám alulra került, nem lesz szerencséje. Ha valamennyi pénz számmal felfelé volt, sokat keres az úton, de vigyáznia kell, nehogy baj érje. A családtól való búcsúzás előtt imádkozott, megcsókolta az asztalt mint a családi kör szimbólumát. A felesége szentelt vízzel hintette meg, és a küszöböt jobb lábbal kellett átlépnie. Nem volt szabad semmiért visszatérni, mert nem lesz szerencséje.[83] A család rendszerint a falu határáig vagy a vasútállomásig kísérte el a vándort.

A zempléni vándoriparosok otthonról a körzetük központjába vonattal utaztak, de a körzetet gyalog, a drótosok újabban kerékpárral járják be. A faluba beérve az ablakosok „Ablakot csináltatni! Ablakot csináltassanak!", a drótosok „Drótozni fódozni, fazikat fódozni!" elnyújtott kiabálásával adták hírül érkezésüket. Ahol javítani való

[76] Koma, J. 1961. 272.
[77] Gallo, J. 1968. 417.
[78] Somogyi M. 1905. 40.; Pechány A. 1913. 122.
[79] Pl. Moszkvában S. Hunschik műhelye (Matter J. 1899. 66.) Vö.: Bednárik, R. 1943. 222—230.; Koma, J. 1961. 275—280.; Polonec, A. 1974. 81—82.; *Slovensko Lud.* 1975. II. 820.
[80] Somogyi M. 1905. 51. Lásd. Ferko, V. 1978. 1. kép.
[81] Petercsák T. 1973. 534.
[82] Pechány A. 1913. 123.
[83] Koma, J. 1961. 270.

edény vagy ablak volt, behívták és először megegyeztek a fizetségben. Reggel az első ablakszemet vagy edényt bármilyen olcsón megcsinálták, hogy egész nap legyen munkájuk. Táplálkozásuk nagyon rendszertelen volt. Hétközben száraz koszton éltek, amit időnként a munkabéren felül kapott meleg étellel egészítettek ki. A legtöbb faluban akadt ismerős, ahol szívesen látták a vándoriparost. A szállás mindig ott volt, ahol éppen rájuk esteledett. Nyáron a padláson, csűrben, pajtákban, télen az istállóban alhattak, s ezért nem kellett fizetni. Az ismerősöknél vacsorát is kaptak, és a házban aludtak.

A vándoriparosok pénzért dolgoztak, esetleg ott végezték el ingyen a munkát, ahol szállást kaptak éjszakára. A háború alatt és az inflációk idején ruháért, lisztért, olajért dolgoztak, s összegyűjtve hazavitték a családnak. Igyekeztek állandó árak mellett dolgozni, de az élelmes háziasszonyok mindig lealkudtak belőle. Az ablakosok és drótosok keresete a javítások esetlegessége miatt nagyon egyenetlen és rendszertelen volt. A kishutai Suták Vince kiegyensúlyozott munka mellett a felszabadulás előtt havonta átlagosan 164 P-t, 1969-ben Bacsó János 1600—1800 Ft-ot, Repka József 74 éves ablakos pedig 1800—2000 Ft-ot keresett.[84]

A felső-magyarországi vándoriparosok a zempléniekhez hasonló körülmények között dolgoztak. A csak javítással foglalkozók alkották a legnyomorúságosabb drótosréteget. A kereset esetlegessége és a család rossz gazdasági körülményei miatt takarékos életet kellett élniük. Ólakban, fészerekben aludtak, amiért nem kellett fizetni. Az élelmet a munkadíjon felül kérték. A Magyarországra járóknál gyakori volt, hogy olcsóbban dolgoztak, és a háziasszonyoktól szalonnát kértek. Az összegyűjtött szalonnát, füstölt húst hazaküldték a családnak. Városokban az olcsóbb vendéglőkben étkeztek.[85] A murányhutai ablakosok egy idény alatt az első világháború előtt 500, utána 100—150 koronát kerestek. Jugoszláviában volt a legjövedelmezőbb a drótosság, egy év alatt 40—50 ezer dínárt is megkerestek.[86] A két világháború között Szlovákiában gyakran gabonáért, hüvelyesekért javítottak, illetve árultak tepsiket, edényeket. Egy tepsit kétszer töltöttek meg búzával. Az összegyűjtött gabonát eladták, és a pénzt vitték magukkal.[87] Jobban kerestek és rendszeresebb jövedelemhez jutottak a drót- és lemeztárgyakat árusítók, illetve a műhelyekben dolgozók.[88]

A zempléni vándoriparosok **vasárnapra** mindig visszatértek a szállásra. Délelőtt misére mentek. Az ebédet maguk főzték, de ha többen voltak, a háziasszonnyal főzettek. Leggyakrabban húsleves és gulyásleves volt a vasárnapi ebéd. A háziakkal sokszor egészen szoros kapcsolat alakult ki. A központból egy-két havonta mentek haza a családhoz. Ilyenkor vitték a keresetet, és kisebb ajándékokat is vettek. Az asszonyok néha a férjük elé mentek Sátoraljaújhelybe, és együtt vásároltak a keresetből. A Debrecenben dolgozó Repka József az 1960-as években húsvétra, pünkösdre, karácsonyra, a falu búcsújára (szept. 8.), vetésre, aratásra, kaszálásra, krumpliásására járt haza. Hazautazáskor a felszerelést mindig a központban hagyták, és itt tartották az üveg és bádoglemez egy részét, valamint a váltás ruhát is, ha hétközben a falvakat járták. A vándoriparral alkalomszerűen foglalkozók és a lakóhelyük közelébe járók általában naponta hazatértek a családhoz, esetleg két-három hétre mentek el.[89]

Az Osztrák—Magyar Monarchia távolabbi vidékeire és külföldre járó trencséni, nyitrai, szepesi és gömöri vándoriparosok csak évente, sőt két-három évente jártak haza, hogy ne kelljen a vonatra fizetni. A környező megyékbe járók sűrűbben hazatértek. Akinek volt egy kis földje, ősszel ment el és tavasszal jött haza. A vagyontalanok húsvét után indultak, és karácsonyra értek vissza. Az ablakosoknak főleg ősszel és télen volt sok munkája, így a nyári hónapokat és a karácsonyi ünnepeket töltötték otthon. A vándoriparosok vallásos emberek voltak, a vasárnap délelőttöt templomban töltötték. A hétvégeken maguk főztek a központban. Leggyakoribb a juhtúrós leves *(deminka)* és a bárányfejből készült *žiga-riga* leves volt.[90]

A zempléni vándoriparosok ruházata nem különbözött a szegényparaszti viselettől. Az első világháborúig vászon*gatyá*ban *(gače)* jártak. Nyáron vászoninget *(košuľa)* viseltek mellénnyel *(lajbik)*. A lábukra nyáron gömbölyű orrú *bocskort (bočkori)* húztak.

[84] Szalontai B. 1970. 72.; Petercsák T. 1973. 547.
[85] Koma, J. 1961. 272—274.
[86] Gallo, J. 1968. 418—419.; Koma, J. 1961. 281.
[87] Koma, J. 1961. 283.
[88] Somogyi M. szerint a javító drótosok és a műhelyekben dolgozók keresete a századfordulón 400—600 korona között volt. Somogyi M. 1905. 44—45.
[89] Petercsák T. 1973. 537.
[90] Somogyi M. 1905. 45—46.; Koma, J. 1961. 271—272.; Gallo, J. 1968. 417—418.

Hideg időben a gatyára vászon, majd boltban vásárolt nadrágot *(nohauki)* vettek, és kabátot *(husarka* vagy *kaputrek)* viseltek. Télen *bakkancsot (bokanče)* vagy *csizsmát (čižmi)* hordtak, a fejükön báránybéléses *sapka (čapka)* volt. Régebben fekete fürtös ungvári vagy debreceni *gubát*, újabban *nagykabátot (velki kaputrek)* viselnek. Hét közben egy ruhában jártak, a fehérneműt is csak a központban vagy otthon váltották. A központban tartottak egy jobb ruhát, amit vasárnap vettek fel.[91] A szepesi drótosoknak egyszerű ruházata volt. Vastag len- vagy kendering, amely faggyúval volt átitatva *(soročka)*, ujjatlan birkabőr bekecs *(serdak)*, vastag gyapjúnadrág *(chološny)*, lábán bocskor *(kerpci)* és a vállán átvetett szűr *(čuha)*. Azért is igyekeztek szegényes ruházatban járni, mert a jobb, bolti öltözékben járók kevesebbet kerestek. Az ilyeneket a gazdasszonyok „úri kinézésük" miatt nem hívták be, félve, hogy sokat kérnek munkájukért.[92]

A vándorlás hatása az otthoniak életmódjára

A három zempléni falu lakóinak életét alapvetően meghatározta, hogy a férfiak az esztendő nagy részét a családtól távol töltötték. A kevés földet az otthonmaradt nők művelték. Ezért is van az asszonyoknak nagyobb szerepe a három szlovák falu földművelésében mint a Hegyköz többi községében. A szántás a környező magyar falvakban kizárólag férfimunka, az asszony vagy a gyerek csak a jószág vezetésében segítkezett. A vándoriparosok sem mentek általában addig az *útba*, amíg a szántást és vetést el nem végezték. A kevés földű családoknál még így is előfordult, hogy az asszony fogta meg az eke szarvát. A kaszálás férfimunka, erre mindig hazajöttek.[93] A meredek hegyoldalakon levő szántóföldekre kizárólag az asszonyok hordták fel a trágyát a hátukra vett ponyvában *(travnička, plachtička)*, illetve a kötéllel *(ručňik)* magukhoz szorított háti kosárban.[94] A nők feladata az erdei falevél gereblyélése és hazahordása, és ők szállították le háton a meredek hegyoldalakon learatott gabonát. A sarlós aratás — mint női munka — is e falvakban maradt meg legtovább a Hegyközben. Az otthonmaradt nők és gyermekek a férfiak jövedelmét az erdőből pótolták. A vadon termő növények gyűjtésének a Hutákban volt és ma is itt van a legnagyobb jelentősége. A gombákat, vadgyümölcsöket felhasználták a táplálkozásban, de piacra hordva és állami felvásárlóknál értékesítették is. Nyáron az asszonyok feladata volt a szarvasmarha téli takarmányának biztosítása. Az erdei tisztásokon, irtásokon *(seksio)* vágták a füvet *(trava)* sarlóval *(šerp)*, és megszárítva a padláson tárolták. Ősszel felébe szedték a makkot az uradalmi erdőben, ezzel hizlalták a kevés számú sertést. Többen jártak a hegyaljai szőlőkbe kapálni, augusztusban és szeptemberben pedig sok lány és asszony ment a bodrogközi falvakba részes munkában kendert törni, tilolni.[95]

A felső-magyarországi vándoriparos falvakban szintén jelentősebb szerepe volt a nőknek a földművelésben mint a többi községben.[96] A trágyát Trencsénben és Zakarovce (ahol bányászok élnek) községben, de a Szepességben és Észak-Gömörben is az asszonyok hordták fel háton a meredek hegyoldalakra. Ugyancsak ők szállították le a gabonát háton, de sok helyen a kaszáláshoz is jobban értett az asszony mint a férfi.[97]

A vándoripar megszűnése

A vándoripar hanyatlása az ipar fejlődésével, a háztartási edények árának csökkenésével és az életszínvonal emelkedésével van kapcsolatban. A zempléni ablakosok száma az első világháború után csökkent, de egyúttal nőtt a

[91] Petercsák T. 1973. 547.; Petercsák T. 1978. 23.
[92] Koma, J. 1961. 270.; Gallo, J. 1968. 418.
[93] Balassa I. 1964. 63. 166.; Podolák, J. 1958. 314.
[94] A *ponyva* vászonból készült, négyzet alakú teherhordó eszköz, a sarkain négy vászonkötéllel. Vö.: Petercsák T. 1978. 31.; Paládi—Kovács A. 1973. 431—462.; Gunda B. 1976. 35.
[95] Petercsák T. 1973. 539—540.
[96] Bednárik, R. 1943. 222—230.; Koma, J. 1961. 271.; Gallo, J. 1968. 422.
[97] Matter J. 1899. 33—36.; Podolák, J. 1958. 314—315. Gunda B. 1976. 35.

drótozással, foltozással foglalkozók száma. A második világháború előtti években Nagyhutában kb 15, Kishutában kb. 10, Vágáshutában kb. 20 ablakos volt. A drótosok száma magasabb: Kishutában 40—50, Nagyhutában kb. 45, Vágáshutában megközelítően 70.[98] A második világháború után néhány évig nagy igény volt az ablakosok és drótosok munkája iránt. Az 1950-es évek elejétől azonban tömegesen hagyták abba a vándoripart, és elhelyezkedtek a közeli pálházai erdészetnél, fatelepen és perlit bányában. 1969-ben Kishutában 4, Nagyhutában 10, Vágáshutában 20—25 ember foglalkozott rendszeresen vagy alkalomszerűen drótozással. Már csak két 70 éven felüli ablakos él Nagyhután, akik Debrecen és Miskolc környékére járnak. A három község közül régen és jelenleg is Vágáshutában van a legtöbb vándoriparos, ami a község elzártabb helyzetéből következik.

Az első világháború után kialakult új államhatárokkal nagyrészt megszűnt a szlovák vándoriparosok külföldre járásának a lehetősége. Csak Csehszlovákia határain belül dolgozhattak. Az ablakosok számára átmeneti konjunktúrát jelentettek a háború utáni helyreállítások. Az asztalosipar fejlődése és a nyitraiaknál a kokovai üveggyár megszűnésével az üvegbeszerzés nehézségei miatt csökkent az ablakosok száma. A drótosok edényjavítással és kisebb edények árusításával foglalkoztak, de többen épületbádogosságra tértek át. Számukat nagyban csökkentette az olcsó gyári edények elterjedése.[99] A drótosság bölcsőjében, Veľké Rovnében 1930-ban még 112 személy, 1937-ben 91 személy volt drótos. 1944-ben Nyugat-Szlovákiában 650 ablakost számoltak összesze.[100] A második világháború után bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások hatására az 1940-es, 1950-es évekre a szlovákiai vándor drótosság és ablakosság gyakorlatilag megszűnt. A korábbi vándorok lakóhelyük termelőszövetkezeteiben és a közeli városok ipari üzemeiben helyezkedtek el.[101]

Összegzés

Megvizsgálva a Zempléni-hegységben élő és az egykori felső-magyarországi vándoriparosok életmódját, munkáját, sok hasonlóságot, de ugyanakkor jelentős eltéréseket is találunk közöttük.

Mindkét területen azonos gazdasági-társadalmi körülmények hatására alakult ki a vándoripar a XVIII. században. A kevés és terméketlen szántóföld nem nyújtott elegendő megélhetési lehetőséget az itt élő lakosságnak, ezért a férfiak szükségből vándoriparral kezdtek foglalkozni. Az ablakos vándoripar az egész Felső-Magyarországon az üveggyárak közelében, nagyrészt az üveggyártással egyidőben alakult ki.

Megállapíthatjuk, hogy a történeti Magyarországon drótozással és ablakozással a nagyon rossz gazdasági-szociális körülmények között élő szlovákok és Szepes megye néhány községében ukránok foglalkoztak.

[98] A vándoriparosokról nincsenek pontos adatok. Számukat csak az emlékezet alapján lehet hozzávetőlegesen megállapítani. Vö.: Petercsák T. 1973. 533.

[99] Gallo, J. 1968. 421.; Koma J. 1961. 279—284.; Polonec, A. 1974. 87.; Tóthová, V. 1968. 32.

[100] Bednárik, R. 1943. 222—230.; Tóthová, V. 1968. 35.

[101] Koma, J. 1961. 284—285.; Gallo, J. 1968. 422.; Tóthová V. 1968. 35.; Polonec, A. 1974. 88—89.

A zempléni vándoriparnak a felső-magyarországival való hasonlóságát alapvetően az a tény határozza meg, hogy őseiket a történeti Magyarország szlovákok által lakott északi megyéiből telepítették. Az első ablakosok még eredeti lakóhelyükön elsajátíthatták a szakma egyszerű fogásait. A zempléni ablakosoknak a gömöriekkel lehetett a legtöbb kapcsolata, amit a mesterség terminológiájának hasonlósága igazol. A drótosok közötti hasonlóságok alapja, hogy a zempléniek a szepességiekhez hasonlóan a trencséniektől sajátították el a mesterséget.

Mindkét terület vándoriparosai hasonló körülmények között, az év nagy részében az otthontól távol dolgoztak. Nagyon egyszerű életmódot folytattak. Általánosan jellemző a vándorlási körzetek kialakulása. A mesterség családon belül öröklődött. A vándoriparral kizárólag férfiak foglalkoztak. A vándorútra való elinduláshoz mindenütt különféle hiedelmek kapcsolódtak, melyek az út sikerét célozták.

A technikai fejlődéssel módosult a vándoriparosok munkatechnikája. A legtöbb változás a XIX—XX. század fordulóján a drótosoknál következett be. A fémedények elterjedésével háttérbe szorult a cserépedények drótozása, és rátértek a foltozásra, bádogos munkára. Ezzel együtt terjedtek el az azonos típusú szerszámos ládák, és több szerszámot kezdtek használni.

A férfiak állandó vándorlása miatt minden ablakos és drótos faluban nagyobb a nők szerepe az otthoni munkában és a földművelésben mint egyéb községekben. A nők végzik a legnehezebb mezőgazdasági munkákat, és egyéb kiegészítő foglalkozásokkal pótolják a férfiak változó jövedelmét.

A vándoripar visszaszorulása már az első világháború után az ipar fejlődésével, a letelepedett kisiparosok számának növekedésével, a gyári készítésű olcsó háztartási edények elterjedésével kezdődött. Megszűnése azonban mind Magyarországon, mind Szlovákiában csak az 1940-es, 50-es években a termelőszövetkezetek megalakulásával, és a drótos falvak közelében új munkahelyek létesítésével következett be.

A fenti hasonlóságok mellett lényeges különbségek is voltak a két terület vándoriparosai között.

A drótosság a zemplénieknél egészen újkeletű, csak az első világháború után terjedt el. Az új államhatárok miatt a trencséni és szepesi drótosok már nem járhattak át Magyarországra, így megnőtt az igény a zempléni drótosok munkája iránt. A trencséniektől már együtt sajátították el a drótozó és bádogosmunkát. A zempléni drótosok mindvégig megmaradtak az edényjavítás színvonalán, soha nem készítettek új edényeket, dísztárgyakat.

A leglényegesebb különbség a két vidék drótosai között a bejárt területek nagyságában mutatkozik. Míg a felső-magyarországiak egész Európát bejárták, sőt a távoli földrészekre is eljutottak, addig a zemplénieknek csak Magyarország keleti része volt a körzete. Ennek oka, hogy a Zempléni-hegységben a mesterség akkor honosodott meg, amikor külföldön csökkent a kereslet az edényjavítók munkája iránt, illetve az új államhatárok megnehezítették a vándorlást. A szűkebb terület miatt a vándorlás időtartama is kisebb a zemplénieknél. Az üvegesek Felső-Magyarországról is ritkán jutottak el távoli országokba, inkább az Osztrák—Magyar Monarchiában vándoroltak.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a vándoripar e két ágát a társadalmi szükséglet hívta életre, és mindaddig funkcionált, amíg a gazdasági-társadalmi körülmények fejlődése feleslegessé nem tette létüket. A vándoriparosok a gazdasági kapcsolatokon túl bizonyos kultúra közvetítő szerepet is játszottak.

A több nyelvet ismerő drótosok szélesebb látókörrel rendelkeztek mint az egyhelyben élők, és otthonaikban más népektől átvett kultúrelemeket is meghonosítottak.

IRODALOM

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás 1882. Budapest

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása 1904—1906. Budapest

Balassa I.
1964 *Földművelés a Hegyközben.* Budapest

Banner B.
1948 *Házalók népünk szolgálatában.* Ethnographia LIX. 110—116.

Bednárik, R.
1943 *Hmotná kultúra slovenského ľudu.* In: Slovenská vlastiveda II. 222—230. Bratislava

Csikvári A. (szerk.)
1939 *Abaúj-Torna vármegye.* Budapest

Éble G.
1911 *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története* I—II. Budapest

Ferko, V.
1978 *Svetom, moje, svetom . . .* Slovenski drotári doma i vo svete. Bratislava

Fényes E.
1843 *Magyarország statisztikája.* Pest

Gallo, J.
1968 *Sklárstvo a obločiarstvo na Muránskej Hute.* In: Slovenský národopis 16. 411—423. Bratislava

Gunda B.
1954 *Az orosz vengerec 'házaló kereskedő' jelentésének néprajzi vonatkozásai.* Ethnographia LXV. 76—87.
1976 *A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege.* In: Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Békéscsaba, 1975. október 28—31.). 33—38.

Koma, J.
1961 *Drotárstvo na Spiši.* In: Nové obzory. 263—285. Prešov

Matter J.
1899 *Trencsénmegyei drótosaink.* Csurgó

Mišik, S.
1913 *Ešte o trenčianskych drotároch.* Časopis Muz. slov. spoločnosti 16. 99—101.

Paládi-Kovács A.
1973 *Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 431—463.

Pecháný A.
1898 *A felső-magyarországi tótok.* In: Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben. XV. 397—424. Budapest
1913 *A tótokról.* Budapest

Petercsák T.
1973 *Vándoriparosok a Zempléni-hegységben.* Ethnographia LXXXIV. 527—548.
1978 *Hegyköz.* Miskolc

Petik, R.
1975 *Drotári z Hegyközu.* Národopis Slovákov v Maďarsku. 165—186. Budapest

Podolák, J.
1958 *Poznatký z výskumu slovenského etnika v severovychodnom Maďarsku r. 1957.* Slovenský národopis 307—315. Bratislava

Polonec, A.
1974 *Trenčianske drotárstvo a vzťahy českého ľudu k nemu.* In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. 77—89. Ostrava

Sághelyi L.
1938 *A magyar üvegesipar története.* Budapest

SOMOGYI M.
1905 *A hazai vándoripar és vándorkereskedés.* Budapest
SZALONTAI B.
1970 *Kerámia a nyírbátori paraszti háztartásban.* Debrecen
TAKÁCS B.
1966 *A Zempléni hegység üveghutái.* Budapest
TÓTHOVÁ, V.
1968 *Oknári a sklenári v severnej oblasti Hornej Nitry.* Horná Nitra IV. 24—36.
UJVÁRY Z.
1970 *Egy genre-típus a népi dramatikus szokásokban.* Klny. a debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyvéből. 357—369. Debrecen

Tivadar Petercsák

WANDERHANDWERKER IM ZEMPLÉN GEBIRGE UND IM HISTORISCHEN OBERUNGARN

(Auszug)

Die Bewohner dreier slowakischer Dörfer im Zemplén Gebirge: Kishuta, Nagyhuta und Vágáshuta lebten bis in die jüngste Zeit von Wanderhandwerk, Rastelbinderei und Fenstereinschneiden. Der Verfasser vergleicht ihre Arbeit, ihre Lebensweise mit anderen Rastelbinder- und Glaserdörfern des ehemaligen Oberungarn. Rastelbinder lebten einst in Trencsén (Trenčin), sowie in den Komitaten Nyitra (Nitra), Sáros (Šariš) und Szepes (Zips, Spiš). Glaser lebten im Gebiete von Nyitra und Trencsén, sowie von Liptó (Liptov), Árva (Orava) und Gömör (Gemer). Im Jahre 1900 wies die Volkszählung auf dem Boden des damaligen Landes 2226 Rastelbinder und 1543 Glaser nach.

In den drei Dörfern in Zemplén, ging von der Anwesenheit der drei nahe gelegenen Glashütten begünstigt, zuerst Wanderhandel mit Glasscheiben und anderen Glaswaren vor sich. Dann entwickelte sich die Glaserei. Die Rastelbinderei schlug in denselben Dörfern nach dem ersten Weltkrieg Wurzeln, weil die Rastelbunder der in der Slowakei gelegenen Dörfer wegen der neuen Grenzen nicht mehr nach Ungarn herüberkommen konnten. Ein Teil der Rastelbinder arbeitete auch als Klempner und war mit den entsprechenden Werkzeugen ausgestaltet.

Es gab zwei Typen von Wanderhandwerkern. Die einen betrieben das Handwerk als Hauptbeschäftigung, die anderen nur nebensächlich, neben ihrer Arbeit auf den Feldern und im Wald. Die einzelnen Dörfer, innerhalb derselben die einzelnen Familien, hatten genau umgrenzte Tätigkeitsbereiche. Die Wanderhandwerker Oberungarns besuchten auch entferntere Länder wie Böhmen und Mähren, Polen, Rußland, Österreich, Rumänien und Jugoslawien. Viele von ihnen gründeten später in der Fremde Werkstätten. Der Wirkungskreis der Zempléner Wanderhandwerker war viel eingeschränkter.

Die Studie schildert die Lebensweise der Glaser. Innerhalb ihres geographischen Wirkungskreises hatten sie bestimmte Absteigquartiere, doch machten sie sich mit Lebensmitteln in ihrem Ranzen auf den Weg. Den Erfolg ihrer Wanderung suchten sie durch verschiedenen Aberglauben und Gebräuche zu sichern. Die wandernden Trencséner kamen manchmal nur einmal im Jahr oder nach zwei bis drei Jahren nach Hause, die Zempléner häufiger. Infolge der Abwesenheit der Männer oblag der Ackerbau den Frauen. In der gebirgigen Umgebung spielte auch die Sammeltätigkeit eine bedeutende Rolle.

KÖZLEMÉNYEK

Lili Peneva-Vincze

Hagyományőrzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében

A XIX. sz. végén a magyar mezőgazdasági irodalomban új fogalom jelentkezik — a bolgárkertészet. Ez időtől kezdve létrehozóiról, a bolgárkertészekről, termesztési eljárásaikról, munkaszervezetükről számos leírás, statisztikai adat és tanulmány került közlésre.[1] A Magyarországon élő bolgárkertészekkel és leszármazottaikkal kapcsolatban felvetődő kérdések máig megőrizték aktualitásukat, nem is csak az anyagi és szellemi kultúrájuk tekintetében. Az utóbbi időben végbement változások, az új társadalmi-gazdasági viszonyok határozottan szociális-etnikus jellegű kérdéseket, problémákat vetettek fel, amelyekben különösen fontosak a változás folyamatai. Egyrészt azok, amelyek már lezajlottak, másrészt azok, amelyek a jelenben folynak.

A korábbi századokból is ismert bolgár csoportok áttelepülése nyugatra, Erdélybe, Magyarországra. Ezek a kisebb-nagyobb csoportok azonban az esetek többségében nagyobb létszámú, más etnikumú balkáni népcsoportokhoz (rácok, szerbek) kapcsolódtak, amelyek asszimilálták a bolgár elemeket.

A bolgárkertészek újabb keletű áttelepülésére az a jellemző, hogy fokozatosan tömörülnek a magyarországi nagyvárosok köré. Ez a szakadatlan, de csak egyes családokkal gyarapodó népmozgás a szó igazi értelmében nem tekinthető migrációnak. Attól abban különbözik, hogy az átköltözést az új lakóhelyre előzetesen előkészítik, és nem spontán, nem is kényszerből történik, mint a migrációk többsége. Másik sajátosság a Magyarország különböző részein letelepedők nagyfokú — a megélhetési lehetőségektől függő — szétszórtsága. Különösen fontos az a körülmény, hogy az áttelepülő bolgárok nagy része megőrizte bolgár öntudatát és bolgár állampolgárságát, valamint az anyaországgal való állandó kapcsolatát.

A fentiek alapján az áttelepülők nem tekinthetők a szokásos értelemben kisebbségi csoportnak. Inkább tartoznak valami más kategóriába, nevezetesen „Bulgária határain kívüli mezőgazdasági kisvállalkozók és kertész-szakmunkások" kategóriájába.

A ma Magyarországon élő bolgárok nem alkotnak egységes közösséget. Nagy a területi szétszórtságuk, és egyre növekvő közöttük a szakmai és generációs különbség. Ezek a tényezők erőteljesen éreztetik hatásukat ma minden kertész családban.

Ha alaposan szemügyre vesszük és megkíséreljük nyomon követni a bolgárkertészek beilleszkedésének és csoportjaik rétegződésének fokozatosan végbemenő folyamatát, ennek két szakaszát különíthetjük el:

1. Férfiakból álló csoportok — a „tajfa"-k — derítik fel az új környezetet, megismerik azt és beilleszkednek.

2. Állandó lakóhely megteremtése és az egész család átköltöztetése.

A magyarországi bolgárkertész-csoportokról szóló legkorábbi értesülések a múlt század közepéről valók. 1865-ben Fót környékén bolgár kertészek 15 katasztrális hold földet béreltek és zöldségkertet létesítettek.[2] 1870-től mind gyakoribbá válnak a bolgárok által megművelt nagy zöldséges kertekről szóló híradások. Galgóczi Károly 1876-ban erről tudósít: „Néhány évvel ezelőtt Budapest környékén, a Duna két oldalán, Téténytől felfelé Bogdányig, Palotától Vácig bolgár zöldségkertek nőttek ki . . . ".[3] Ebben az időben jelenik meg a bolgárkertészek munkamódszeréről is az első leírás.

[1] Betnár Béla 1927. — Boross Marietta 1957, 1973.— Ecsedi István 1928. — Limbacher Károly 1917. — Révész István 1915. — Varga Gyula 1974. — Végh Kálmán Mátyás 1916.

[2] Fényes Elek 1865. 15. 127.

[3] Galgóczi Károly 1876—1877.

A Bulgária határain kívüli professzionális kertészet kezdeti szakasza a XVIII. század közepe tá ra tehető. Ennek a „gurbetcsijsztvo"[4]-nak nevezett kirajzásnak egyaránt voltak gazdasági és szociális okai. Az első csoportok Románián és Dobrudzsán keresztül Oroszország felé vették útjukat, majd a XIX. században nyugat felé Szerbián át az Osztrák-Magyar Monarchia irányába fokozódik a kertészek áramlása. Egyes kertészek messzebb is létesítettek kerteket — Lengyelországban, Németországban és Franciaországban.[5] Különösen terjed a „gurbetcsijszvo" kertészet Bulgária felszabadulása[6] és az első világháború között. Csupán az 1914. évre vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, hogy az ország határain kívül dolgozó bolgárkertészek száma 25 000-re tehető.

Erre az első szakaszra jellemző a férfi csoportok, „tajfa"-k ideiglenes elszakadása Bulgáriától határozottan kertészmunka jelleggel. Az évi kb. 6—7 hónapos távollét, ha lényeges változásokat nem is jelent az életmódban, bizonyos következményei mégis megfigyelhetők. A férfiak öltönyben, puha kalappal — „siser"-rel, irhabundával, bekecsel — „bundá"-val, cipővel, csizmával, sétabottal, esernyővel stb. felszerelve érkeznek haza *(1. kép)*. Asszonyaiknak, gyermekeiknek ajándékul ruhát, cipőt, kabátkát hoznak. Mindezek a hagyományos ruházkodás egységének megtörését indították el. Ezen az úton számos építészeti elem is közvetítődik, amit a bulgáriai kertésztelepüléseken, Polikraistében, Ljaszkovecen stb. megfigyelhetünk[7].

Az osztrák-magyar, később pedig a magyar hatóságok kedvező feltételeket biztosítottak a bolgár kertészek munkájához, aminek következtében különösen a két világháború között megélénkült a kertészcsaládok átköltözése, s a jelentősebb városok — Budapest, Pécs, Miskolc, Debrecen, Szeged, Gyöngyös, Nyíregyháza, Szolnok, Kecskemét stb. — köré történő letelepedése. Ezzel az áttelepüléssel megkezdődik a Magyarországon élő bulgároknál a változásoknak egy új korszaka, egy sok összetevőjű intenzív folyamat.

A bolgárkertészek állandó magyarországi tartózkodásának új szakaszában végbemenő bonyolult és jellegében sokféle változásnak tényeit és kiváltó okait, a változás folyamatát tekintjük át néhány aspektusból.

Hangsúlyoznunk kell, hogy már magával az új településre költözéssel és itteni berendezkedéssel a bolgár csoportokra két ellentétes és különböző irányú erő kezd hatni. Az egyik a honfitársaikkal való egyesülés és elkülönülés, a másik az idegen környezettel való integrálódás folyamatában jut kifejeződésre. Emellett ezek az erők különböző intenzitással hatnak a szociális helyzettől, végzettségtől, a csoport tagjainak életkorától és a népsűrűségtől függően[8].

Az egyesítő erők főként a csoporton belül jelentkeznek. Mivel az áttelepülők Bulgária különböző vidékeiről valók, így a magukkal hozott anyagi és szellemi kultúrájuk is eltérő és sajátos jegyeket hordoz. Ezek a különbségek az új településen — miután jobbára csak egymással érintkeznek — fokozatosan eltűnnek, de a közös etnikus jelleg megmarad, ami a „mi és ők", azaz a „mi bulgárok" és az „ők magyarok" antitézisben fejeződik ki, konfrontálva egyiket a másikkal.

Másként áll ez a kérdés az olyan településeken, ahol a bolgárok más szláv lakossággal, túlnyomórészt szerbekkel élnek együtt. Ott a „mi — ők" szembeállítás nem olyan éles. Kivételes egyszerűséggel, nagyon kifejező módon így fogalmazta ezt meg egy Lórév községbeli adatközlőnk: „egyek vagyunk (a szerbekkel), mert egy a nyelvünk, egy a vallásunk, egyek az ünnepeink". Ez a közelség azonban nem érződik ott, ahol a bolgárok szlovák lakossággal kerültek érintkezésbe, amikor is fontos szerepet játszanak a nagyobb nyelvi különbségek, valamint jelentősebbek a vallási eltérések a pravoszláv bolgárok és a katolikus vagy protestáns szlovákok között.

Különösen erős az egyesítő hatása az endogámiának, a csoporton belüli házasodásnak. Harminc évvel ezelőtt a bolgárok egymással házasodtak. Ritkábban szerbekkel és egészen kivételes esetekben magyarokkal. Erős volt a családon belül és az endogám házasságok esetében ma is erős a bolgárság-tudat és a kultúrának azon hagyományos elemeihez való ragaszkodás, amelyek a bolgárokat a magyaroktól megkülönböztetik. Ilyenek a családi ünnepekhez — születéshez, házassághoz, temetéshez — kapcsolódó és a naptári ünnepekhez tartozó szokások megtartása, a szertartásokhoz kötelező ételek elkészítése,

[4] *Bolgár Etimológiai Szótár* (Szófia, 1971. 295.) — a gurbet szóból — külföldön történő munkavégzés, arab eredetű, török közvetítéssel került a bolgárba.

[5] Минев Димо 1944. 233. A francia-porosz háború idején (1870—1871) Metz városában két bolgárkertész volt, ahol egy fej káposztát 4 frankért árultak.

[6] Bulgária felszabadulása a török rabság alól 1878-ban.

[7] Батаклиев, Иван 1937. 110.

[8] Бромлей, Юрий 1976. 287.

1. kép. Bolgárkertész-idénymunkások 1922-ben

munkákhoz kötött rítusok elvégzése. Megnyilvánul a szomszédoknak nyújtott kölcsönös segítség kötelezettségében is, ami szerszámok, vetőmag, közlekedési eszközök kölcsönzésében, a kertészeti ismeretek, tapasztalatok cseréjében realizálódik.

Igen jelentős egységesítő tényező a bolgár telepesek száma, sűrűsége. Az olyan településeken, mint Csepel, Halásztelek, Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Lórév, Pécs, Miskolc, Szolnok stb., ahol 15—20 vagy még annál is több bolgárkertész-család él, a közöttük levő kapcsolat különösen erős, a hagyományos szokásrendet pedig nagymértékben őrzik.

A hagyomány megtartásában az idős nemzedék, de mindenekelőtt az asszonyok szerepe döntő a családon belül. Az asszony készíti el a szertartások ünnepi ételeit, a tavasz ünnepéhez ő sodorja meg a gyerekek „martenicáit",[9] ő díszíti fel zöld növényekkel a melegágyakat Gergjovdenre (György nap, máj. 6.), fogadja az ifjú házasokat kenyérrel, sóval és borral *(2. kép)*. Az unoka sapkájára rontás ellen kis pénzdarabot varr, ha pedig az unoka nagyobb lesz, a nagyanyó mesél neki a bulgáriai szülőfaluról. Vegyes házasságokban is, ha az asszony bolgár, sajátos módon érvényesülnek a hagyományok és szokások. Ezekben a családokban például kétszer ünneplik meg a karácsonyt, kétszer a hús

[9] Martenica — piros és fehér cérnából készült bojtocskák, amit március elsején tűznek fel az emberek, hogy egészségesek és hosszú életűek legyenek.

2. kép. Az új férj szülei pogácsával (kerek kovásztalan búzakenyérrel), sóval, csubricával (fűszerkeverék) és vörösborral fogadják az ifjú házasokat. Halásztelek, 1975.

vétot. Bolgár módra sütnek kalácsot és festenek piros tojást, magyar módra készítenek bejglit, és nem marad el húsvétkor az itt szokásos locsolkodás sem.

Jelentős az egyesítő tényezők sorában a különböző társadalmi szervezetek és kulturális intézmények szerepe is. 1914-ben létrejön Magyarországon az első Bolgár Kertésztársaság. 1917-ben megnyílik Budapesten az első bolgár iskola, 1922-ben létrejön az „Ivan Vazov" olvasókör. 1923-ban megnyílik Miskolcon a második bolgár iskola és kápolna. 1933-ban felépül Budapesten a „Cirill-Metód" bolgár templom, majd a második világháború után 1957-ben megnyitja kapuit a „Georgi Dimitrov" bolgár kultúrház. Ezek az intézmények társadalmi szervező tevékenységükkel, nemzeti-hazafias programjaikkal hozzájárulnak a bolgár öntudat megőrzéséhez, erősítéséhez.

Az összetartó tényezők között nagy a jelentősége a bolgár állampolgárság megtartásának, valamint a Bulgáriával való állandó kapcsolat fenntartásának. Folyamatos az otthonról kapott könyvekkel, újságokkal, folyóiratokkal történő ellátásuk és rendszeres a hazalátogatás szülőföldjükre.

Különböző intenzitású a bolgárok integrálódása az idegen környezettel. Gyenge az első szakaszban, amikor a férfiak idénymunkások és a magyarországi tartózkodásuk csak 6—7 hónapra korlátozódik. Az új környezetben az idegen kultúra elemeinek átvétele felszínes és jobbára az anyagi kultúra körére korlátozódik. Ebben a szakaszban inkább a bolgár hagyományos kultúra elemei érvényesülnek magyar talajon. Gondolunk itt a gazdasági munka módszereire, a hagyományos kertészszerszámok áthozatalára és megtartására, öntözési berendezéseik, sajátos építményeik létesítésére a kertekben, jellemző munkaszervezeteikre. Azoknak az ünnepeknek a megtartására, amelyek arra az időre esnek, amikor távol vannak otthonaiktól. Ilyenek például a virágvasárnap, húsvét, Gergjovden és Petrovden.[10]

[10] Ezeket az ünnepeket mindig a férfi kertészcsoportok ünnepelték meg. Virágvasárnapkor a melegágyakat és az épületeket fűzfaágakkal díszítik fel; Húsvétkor kozunakot (kalács), egy bizonyos süteményfajtát sütnek és piros tojásokat festenek, amiket összeütnek az egészségkívánás jeleként; Gergjovdenkor (György nap) a melegágyakat zöldnövényekkel díszítik, és szertartási ételként egy egész sültbárányt készítenek; Petrovdenkor (Péter nap) rituális ételként olyan csirkét főznek meg, amelyik abban az évben kelt ki.

A második szakasznak, az állandó magyarországi tartózkodás korának két olyan szférája van, amelyben az idegen környezettel való integrálódás végbemegy:

a) a csoporton belüli hatások és ellentmondások belső szférája — egyrészt a különböző nemzedékek között, másrészt pedig a különböző szociális rétegek között.

b) külső vagy periférikus szféra — amely különösen intenzív az idegen nyelv megtanulása után. A kétnyelvűség, mint tudjuk, rendkívül megkönnyíti a szellemi kultúra elemeinek az átvételét az új környezetből és hozzájárul az új, sajátos szokások kialakításához. Ugyanakkor megkönnyíti a különböző etnikus csoportok tagjainak egymással való érintkezését.

Ha külön-külön tekintjük át ezt a két szférát, amelyben a változások lezajlanak, a következőt állapíthatjuk meg:

a környezet felfogásában és elfogadásában rejlő ellentmondások különbözőek az eltérő életkorú csoportokban. A hagyomány hordozója a legidősebb és bizonyos fokig a középkorú nemzedék. Ez az anyagi kultúra különböző területein jut kifejezésre. Például megőrzik a ruházat bizonyos elemeit, a nők — a köténytt és a fejkendőt, a férfiak közül a legidősebbek a kucsmát, a középkorú nemzedék az ellenzős sapkát. A hagyományos kultúra legszívósabban élő elemei a nemzeti ételek. Függetlenül a bekövetkezett változásoktól, az étel elkészítésének módja, a konzerválási eljárások, valamint a táplálkozás megszokott rendje változatlan és továbbra is szoros kapcsolatban marad a nemzedékről nemzedékre szálló meghatározott és kialakult ízléssel. Bizonyos zöldségféléket mint például a padlizsán, zöldtök (spárgatök), póréhagyma, bámea, feketebab, még akkor is termesztenek saját fogyasztásra, ha a piacon azok nem keresettek. Változatlan marad a kertek megművelési módja is — a talaj előkészítése, a vizesárkok, ágyások és virágágyak kijelölése, a melegágyak előkészítése, az öntözés stb. Ami a szerszámok és az öntözési berendezések megváltozását illeti, megjegyezhetjük, hogy csak azok változtak meg, amelyek nem tudták kielégíteni az intenzív termelés korszerű követelményeit — a faszerkezetű vízemelő kerekek (vízkerekek) és faekék. Ugyanez vonatkozik a közlekedési és szállítóeszközökre is, amelyeknél a szekeret és a befogott jószágot teljesen felváltják a motoros szállítóeszközök.

Az anyagi kultúra minden más területén, függetlenül a legidősebbek hagyományőrző hatásától, szükség esetén alapvető változások következtek be, amelyek hozzáigazodtak a környezet anyagi kultúrájához és kiegyenlítődtek vele.

Ami a szellemi kultúrát illeti, ez a kérdés egy kicsit másképp áll. Itt jóval élesebben jelentkeznek a nemzedékek közötti különbségek. Míg az idősebb és a középkorú nemzedék nagy mértékben őrzi a családi, naptári- és munkaünnepek egy sor hagyományos vonását, a fiatal nemzedék és a gyerekek nem értelmezik a végrehajtott cselekedeteket, hanem mulatságként fogadják el. Például az újévi virgácsolás,[11] a martenicák feltűzése március elsején, a piros tojások összeütése húsvétkor, a Babinden[12] (a bábaasszonyok ünnepe) megünneplése stb. A családi szokások, például az esküvő, a születés, a temetés hagyományos elemei közül sokat csak azért őriz még a fiatal nemzedék, hogy ne bántsa meg és ne sértse az öregeket.

Vannak azonban olyan szokások, amelyeket minden csoport megőriz, életkorra való tekintet nélkül. Ezeknek új értelmet adnak, és másodlagos funkciójuk lesz. Nagyon világosan látható ez a Trifonovden[13] megújult ünneplésénél, amikor a szőlőtermesztés ünnepéből a kertészet patrónusának ünnepe lett, megőrizve a metszésnek, a bő termés és a szerencse kívánásának szertartását, de mindez már nem a szőlőben, hanem a zöldségkertekben történik *(3. kép)*. Hasonló módon kapott új értelmet a Babinden is, amelyik szoros kapcsolatban áll a „Szülési segítség" napjával.

A hagyományos nemzeti kultúra egyik nagyon szilárd eleme a néptánc — a horo, amit minden bolgár, minden szociális csoport táncol. Még a legfiatalabb nemzedék — a gyerekek is tudnak horót táncolni. A horo Magyarországon is kíséri a bolgár embert, ezt táncolják a Kultúrházban rendezett minden ünnepségen, legyen az hagyományos vagy új tartalmú társadalmi ünnep.

[11] Könnyedén hátbaveregetik egymást feldíszített somfavesszővel. Egészséget és hosszú életet jelent.

[12] „Babinden" (jan. 21.) — a „bábák", idős asszonyok ünnepe, akik a szülésnél segítenek a szülő nőknek. Napjainkban ez a nap a képzett bábák, szülész-nőgyógyászok napja.

[13] Trifonovden (febr. 14.) — a szőlő- és bortermelők ünnepe. Ezen a napon szimbolikusan lemetszik egy szőlőtőke vesszőit, és áldást kérnek a gazdag szőlő- és borterméshez.

3. kép. Trifonovden (február 14). A Bolgár Népköztársaság nagykövete metszi a szőlőt a Georgi Dimitrov Bolgár Kultúrház kertjében. Budapest, 1974.

Különösen viharosan zajlanak le azok a változások, amelyek a csoporton belül a különböző szociális rétegeket érintik. A harmadik vagy bizonyos esetekben a negyedik nemzedék tagjai között a bolgárkertész-értelmiség kialakulása komoly ellentmondásokat idéz elő, amelyek megfigyelhetők mind az egyes családokban, mind pedig a csoport egészében. A kulturális és szociális integrálódás már teljesen megvalósul, emellett jobbára a vegyes házasságok gyermekeinél fokozatosan bekövetkezik a bolgár öntudat elvesztése, amit a nyelv, a hagyományos kultúra és végül az állampolgárság megváltoztatása kísér.

Az idegen környezetbe való integrálódás a külső vagy periferikus szférában különböző utakon történik. Fontos szerepet játszanak ebben a vegyes házasságok, amelyek nem érintik a csoport magvát, de fokozatosan egységeket szakítanak el belőle, és ezeket más etnoszhoz kapcsolják. Attól függően, hogy a vegyes házasságban az egyik fél melyik etnoszhoz tartozik, válik gyorsabbá vagy lassúbbá a másik fél asszimilációja. A szerbekkel kötött vegyes házasságokban gyorsabb a bolgár elem integrálódása, mint a magyarokkal kötött házasságoknál. Az első esetben erős hatása van egy sor, a bolgároknál és a szerbeknél közös nyelvi, vallási és szokásbeli vonásnak. Az érdekesség kedvéért megjegyezhetjük, hogy házasságkötés az olyan vegyes lakosságú településeken mint Szentendre, Pomáz, Lórév stb., a bolgárkertészek és a szerb falusi lakosság között történik. Tekintettel arra, hogy maga a szerb lakosság elveszítette hagyományos kultúrjegyeinek jelentős részét, ezért az ő környezetükbe kerülő bolgárok a magyar kultúrkörnyezetbe való beilleszkedés egy közbülső fokán vannak.

A bolgárok és a magyarok közötti vegyes házasságok az értelmiség körében a leggyakoribbak. Ezekben az esetekben a fokozatos asszimilálódás nem a vallás vagy a szokások közelségéből fakad, hanem főként nyelvi okokra vezethető vissza, és különösen arra, hogy az individuum kilép természetes etnikus környezetéből, és olyan számbeli fölényben levő idegen környezetbe kerül, amelyhez kénytelen csatlakozni.

A nyelv ismerete nagyban elősegíti a magyar kultúra gyorsabb befogadását, ugyanakkor ez a folyamat fordított arányban áll az egyén életkorával. A gyermekek és a fiatal

nemzedék már inkább magyarul beszél, ami törvényszerű a vegyes házasságokban és egyre inkább megfigyelhető az endogám házasságokban is. Minden új fogalom elsajátítása magyarul történik. Az idegen kultúra befogadásában óriási szerepük van az oktatási intézményeknek, a tömegkommunikációs eszközöknek, főként a rádiónak, televíziónak, a mozinak és a sajtónak.

Befejezésül hangsúlyozni kell, hogy a bolgár öntudat megőrzése folyamatának szintén két fejlődési szakasza van a Magyarországon élő kertészek és leszármazottaik körében. Az első a spontán, nem szándékos, amelynél a hagyomány az a hatótényező, ami egyesíti a csoport tagjait, és elhatárolja őket a környezettől.

A második szakasz céltudatos, és ezt különböző társadalmi szervezetek befolyásolják. Úgy lehetne jellemezni mint a bolgár nemzeti tudat reneszánszát Magyarországon. Célja nemcsak a magyar kultúra vívmányainak a befogadása a sajátos bolgár elemek megőrzése mellett, hanem ismertté tenni azokat az új, haladó vonásokat is, amelyek ma érvényre jutnak Bulgária kultúrájában.

IRODALOM

Батаклиев, Иван
1937 *Зеленчукопроизводството в България.* София

Betnár Béla
1927 *A magyar kertészet és külföldi kapcsolatai.* Budapest—Dresden

Boross Marietta
1957 *Jelzések mezőgazdasági eszközökön Bulgáriában.* Index Ethnographicus II. 1. 90—96.
1973 *Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon. 1870—1945.* Ethnographia LXXXIV. 29—50.

Бромлей, Юрий
1976 Етнос и етнография. София

Ecsedi István
1928 *A bolgárok ősi földművelése.* Néprajzi Értesítő XX.

Fényes Elek
1865 *Egy szervian család kertipara.* Nép Kertészete 15.

Galgóczi Károly
1876—77 *Pest, Pilis és Solt . . . megye monográfiája.* Budapest

Limbacher Károly
1917 *A bolgárrendszerű zöldségtermesztés és a korai fűzelék és zöldségfélék termelése.* Lőcse

Минев, Димо
1944 *Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци, исторически и стопански приноси.* Варна

Révész István
1915 *Hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése.* Budapest

Varga Gyula
1974 *A bolgárkertek és a magyar konyhakert-kultúra.* Bolgár tanulmányok I. Debrecen. 29—40.

Végh Kálmán Mátyás
1916 *Bolgárkertészet.* Budapest

Lili Peneva—Vincze

TRADITIONALISM AND ADAPTATION TO THE FOREIGN ENVIRONMENT AMONG BULGARIAN MARKET GARDENERS LIVING IN HUNGARY

(Abstract)

Bulgarian gardeners supplying town markets began to immigrate to Hungary at the end of the 19th century. Groups of men were coming first and they were followed later by their families. Near big cities — e.g. to the South of Budapest — larger and

smaller groups of Bulgarians settled in several villages. From 1914 on they have had their Bulgarian social and cultural associations, and from 1917 Bulgarian schools have been functioning.

The author investigates the ways of preserving tradition on the one side, and the process of adaptation and integration into the new Hungarian (at some places into Southern Slav or Slovakian) environment. A lot of Bulgarian elements have survived, particularly in the feasts of the year and in family customs, some of them reinterpreted. E. g. the day of St. Triphon *(Trifonovden)*, originally the feast of dressing of vine, came to be related to garden vegetables in Hungary.

Knézy Judit

Babócsa és környéke népi táplálkozása*

A téma gyűjtését 1975-ben kezdtem el csatlakozva az ELTE Néprajzi Intézet Diákkörének babócsai és környéki kutatóútjához. A csoport végső célja az volt, hogy a Dráva mente Somogyaracstól Berzencéig tartó szakaszának néprajzi helyét körvonalazza. Saját terveimben is szerepeltek ilyen szempontok, de elsősorban e vidék néhány községe (Babócsa, Bolhó, Heresznye, Vízvár, Berzence) népi táplálkozásának a XX. század elejére és első felére vonatkozó sajátságait kíséreltem meg felderíteni.

Köztudott, hogy a táji csoportok egymástól való elhatárolásában a táplálkozás sajátságai csak részben vagy áttételesen segíthetnek. A paraszti táplálkozás fő vonásai inkább nagyobb táji összefüggések megállapítását teszik lehetővé. Mégis, bizonyos vonások pl. az ünnepi vagy böjtös ételféleségek, étrendek, bizonyos alapanyagokhoz, készítményekhez fűződő hiedelmek, az étkezés szokásai alapján, szétválaszthatók egymástól kisebb egységek.

Az említett terület földrajzi szempontból az ún. Belső-Somogy néven összefoglalt nagyobb — a megye nyugati és déli felében a Balatontól a Dráváig elterülő — tájegység[1] része. A helytörténetírók, földrajzosok külön is emlegetik: Dráva-szél,[2] Dráva vidéke vagy melléke néven.

A területen található községek közül Babócsa, Bolhó, Heresznye, Vízvár és Berzence táplálkozását vizsgáltuk részletekbe menően, a környező falvak anyagát csak összehasonlításképpen gyűjtöttük (Rinyaújnép, Somogyudvarhely, Komlósd). Felhasználtunk néhány adatot összevetésképpen a másik Dráva menti horvát csoportba tartozó Lakócsáról is. A vizsgált községek (Bolhó, Heresznye, Vízvár, Berzence, Babócsa) lakói részben vagy egészen horvát eredetűek, katolikusok. Valamennyi a török utáni időszakban telepedett be. Környezetükben vannak olyan magyar falvak, amelyek lakói több kevesebb sikerrel átvészelték a nehéz időket, és folyamatosan lakottak voltak, vagy az eredeti lakosok telepedtek vissza a nehéz idők elmúltával. Komlósd lakói pl. együttesen bújdostak, prédikátoruk, lévitájuk is velük tartott. Somogyudvarhely népének igen mostoha sorsa volt, először a török világban, majd a kuruc időkben pusztult el a falu, 1740-ben a Dráva árja mosta el, így a lakosok több ízben újabb-újabb helyen telepedtek meg, de együtt maradtak. Rinyaújnép lakói a török időben Horvátországba menekültek, de a XVII. század közepén újra régi lakóhelyükön éltek, a rinyaújlakiak is visszatértek eredeti lakóhelyükre, hosszabb bújdosás után.[3] A Dráva mente horvát falvainak benépesülése a XVIII. századra esik. Heresznye 1733-ban még puszta, 1750-ben már önálló jobbágy község. Vízvárnak 1726-ban már áll az új temploma és iskolája. 1767-ben már Agarév, Arács, Babócsa, Berzence, Bolhó, Bélavár, Vízvár s az északabbra eső Háromfa, Bodvica is szerepel a horvát többségű falvak felsorolásában e terület helységei közül.[4] A XIX. század közepén[5] FÉNYES Elek Berzencéről[1], Babócsáról azt írja, hogy

* A dolgozat valamivel rövidebb változatban 1976 áprilisában Zalaegerszegen elhangzott az Ethnographica Pannonica I. ülésén németül.

[1] MAROSI Endre 1970. 7.

[2] KOGUTOVICZ Károly 1930. 196—199.

[3] TÓTH Endre 1940. 92—162.

[4] FELHŐ Ibolya 1970. 174—214.

[5] FÉNYES Elek 1839—1841.

magyar—horvát mezőváros, magyar—horvát falu Péterhida, Henész, Bolhó és tisztán horvát Vízvár, Heresznye, de a környezetükben Agarév, Aracs, Bélavár, Bodvica, Háromfa is. Meghatározó szerepe lehetett e területen a mezővárosi rangú félig magyar, félig horvát Berzencének, Babócsának. A magyar eredetű, folyamatos lakottságú falvak népe általában református volt (Rinyaújnép, Komlósd, Csurgó) vagy részben református (Somogyudvarhely). A XVIII. századi betelepülések körülményei, az indulás lehetőségei nagy részben meghatározták e falvak későbbi helyzetét.

A XIX. század végén Komlósdon és Rinyaújnépen gazdag parasztok éltek, akik jó és viszonylag sok földdel rendelkeztek. Ezért itt a földművelés és állattartás egyensúlya alakult ki.[6] A délebbre fekvő Dráva menti községekben az állattartásnak még a XX. század első felében is nagyobb szerepe volt. A folyó szabályozásáig a Dráva kiöntései miatt sok nehézséget jelentett a földek művelése. Egy 1802-ből való jelentés szerint[7] „. . . a Dráva vidék, mint egyebütt is nagy részben homokos, s oly összetételű, hogy a gazda munkáját csak csekély haszonnal jutalmazza, sőt még ezt is a folyamnak dühe, melyet a homokos part föltartóztatni s megakadályozni nem képes, sok helyen nem ritkán elrabolja." Ekkor a megye községeire még általában az állattartás túlsúlya jellemző, amit a viszonylag magas kukorica- és szénatermés eredmények mutatnak, szemben a csekélyebb búza-, rozs-, kétszeres terméssel. Már ekkor (1790) kiemelkedett kukoricakészletével néhány dél-somogyi község: Somogyudvarhely (1141 p. m.), Vízvár (1047), Babócsa (1466), ezeknél más vidékeken csak Taszár, Buzsák, Lengyeltóti, Karád, Gölle és Szulok lakossága termelt többet vagy ugyanennyit.[8] Később a folyó szabályozása után a kukorica vetésterülete annyira megnőtt a Dráva mentén, hogy a rozs-, búza-, burgonyaföldek kiterjedése jelentéktelenné sorvadt.[9] Csak az első világháború után kezdett az utóbbi növények vetésterülete nőni. A kukorica jelentőségét tükrözi az a szokás, hogy a heresznyei búcsúba, mely augusztus 20-án, a kenyér ünnepén tartatott, a szomszédos helységekből kukoricával feldíszített kocsikkal jöttek az emberek. Az ünnep neve is — *pečeňák* — (gyenge kukorica) — búcsú volt.[10]

Egyes községekben (Babócsa, Bolhó) 10—20 holdasnál módosabb paraszti réteg nem alakult ki. Vízváron 5—6, Heresznyén 1—2 családnak volt 40 vagy ennél több hold földje. Ezek a családok elsősorban állatokkal való horvátországi kereskedéseik révén gazdagodtak meg. A 10—20 holddal rendelkező családok nagycsaládi szervezetben éltek 10—16-an is együtt, és így gazdálkodtak.[11] Keresetkiegészítésül el kellett járniok a családtagoknak erdőtelepítési, facsemetegondozási munkára, aratni, vagy kukorica- és répaföldek művelését vállalták el harmadába (Babócsán, Bolhón, Heresznyén, Vízváron).

A táplálkozásban megnyilvánuló azonosságok részben nagyobb táji (Belső-Somogy egész déli fele), másrészt kisebb táji egyezésekre nyúlnak vissza. A múlt században Belső-Somogy déli fele (és Zselic) a megye többi vidékéhez képest hagyományőrzésével tűnt ki (gazdálkodásában az állattartás elsődlegessége, viseletében a házivászon ruházat fennmaradása, táplálkozására pl. a búzakenyér helyett rozs—kukoricakenyér, kukorica—hajdinakása,[12] krumplis és káposztás ételek gyakorisága volt többek között jellemző). A Dráva mente ezen az egységen belül elmaradottabb, szegényebb volt, viszont a szomszédos Dráván túli területekhez képest valamivel fejlettebb. Ez magyarázza, hogy az első világháború előtt mind a kisiparosok,[13] mind a terményeiket, állataikat eladni szándékozó parasztok szívesen járták a horvátországi piacokat, vásárokat. Az itteni horvát községek lakói rokonsági kapcsolatban is álltak a Dráván túli falvak népével. Szívesen jöttek Bolhóra, Heresznyére, Vízvárra délebbi területekről a lányok férjhez, szívesen nősültek ide a legények. Az első világháború utáni országhatár változások megszakították ezeket a kapcsolatokat. Egyes családoknak földjei is maradtak horvátországi területen.

[6] A témáról jelent már meg rövid összefoglalás: Szuhay Péter 1976. 312—314.
[7] Melhard Gyula 1896. 46.
[8] Melhard Gyula 1896. 17—31.
[9] *A magyar korona* . . . 1903. 78—99.
[10] Knézy Judit 1977. 41.; Kapitány Orsolya RRM Adattára.
[11] Hasonlóan az ugyancsak Dráva-menti horvát népességből álló táji, kulturális csoportnál Lakócsa, Potony, Szentborbás, Tótújfalu, Felsőszentmárton, Drávasztára községekben is élt még a két világháború között a nagycsaládi szervezet.
[12] Csorba József 1857. 64.54.76.
[13] Bánhidi Burics László 1938.

Az első világháború utáni országhatár változások megszakították a korábbi kapcsolatokat. Az anyanyelvi oktatás hiánya, a horvátországi népességgel való kontaktusok megszűnése ahhoz vezetett, hogy a korábban megindult magyarosodási folyamat felgyorsult. Ma már csak a 60—80 évesek tudnak horvátul, legnagyobb arányban Heresznyén és Bolhón, a fiatalabbak csak 1—2 családban tudnak vagy értenek az ősök anyanyelvén. A statisztika adatai szerint 1935-ben[14] Bolhón a lakosok 14%-a, Heresznyén 10%-a vallotta magát horvát anyanyelvűnek, Babócsa, Berzence, Vízvár lakóit mint színmagyarokat tartották akkor nyilván. Ez természetesen nem fedi a horvátul tudó, horvát eredetű népesség arányát.

Az első világháború után Belső-Somogy délnyugati és központi része mind az intenzívebb állattartás (Csurgó, Alsok, Csokonya), mind a korszerűbb földművelés terén előrehaladt (nagyarányú burgonyaeladás pesti piacokra: Darány, Szulok, Kálmáncsa, Lábod[15]). A déli sáv gazdaságilag elszigetelődött, s itt a lényeges változások lassabban érvényesülhettek.

Már a gazdasági adatok alapján is valószínűnek tűnik, hogy a Dráva mente népe Somogyaracstól Berzencéig táplálkozásában az archaikusabb, szegényesebb, egyszerűbb elemeket őrizte meg a XX. század elejére, szemben a környező gazdagabb vidékekével.

Ha módunk lett volna a Dráva szabályozása[16] (1880—1890) előtt végezni vizsgálatainkat, mikor a horvát lakosok még erősebben ragaszkodtak nemzetiségi sajátságaikhoz, őrizték anyanyelvüket, szorosabb kapcsolatban álltak más horvát községek lakóival, az itt élő magyar és horvát népesség táplálkozásában az eltéréseknek szélesebb skáláját tudtuk volna felderíteni. A terminológiák kutatása sokat segíthetne az egykori eltérések felfedezésében, azonban az így is megállapítható, hogy a táplálkozás rendszere alapvetően nem tért el ezekben a helységekben.

A XX. század elején fő ételalapanyagként a kukoricalisztet és kását használták fel. Sorrendben és fontosságban a káposzta, burgonya, bab, majd a tejtermékek követték. A legfontosabb és leggyakoribb készítmények a kenyér, pépek, kások, levesek. Szokatlanul kevés volt a zsír- és húsfogyasztás. A XVIII. század végén, a XIX. század elején — a terméseredmények alapján valószínű, hogy — búzát, rozsot, kétszerest is vegyítettek a kenyérhez, s a kásához jelentékenyebb mennyiségben használtak fel kölest, mint később.[17] A XX. század elején — néhány családot kivéve — csaknem kizárólagos a kukoricakenyér. A kukoricát a drávai folyami malmokban vagy a rinyai és más patakmalmokban őrölték. A gőzmalmok térhódítása előtt a drávai folyami malmok nemcsak a közvetlen környék, de a fél megye gabonáját őrölték.[18]

A búza fogyaztása akkor minimális volt. A legmódosabb heresznyei család (80 holdas) pl. a XIX. század végén csak annyi búzát szerzett be, amennyit őröltetni sem volt érdemes, csupán rántás készítéséhez használták fel. Ehhez csőszerű formájú rézmozsárban törték össze a búzaszemeket.

A rozslisztte l kevert kukoricakenyér az első világháború után kezdett általánossá válni. Tisztán rozskenyeret csak kevesen ettek. Az iskolásgyerekek közül a tehetősebb szülők gyermekei a tízóraira kapott rozskenyeret szívesen cserélték el kukoricakenyérért. Tisztán kukoricalisztes kenyeret a mai öregek közül már alig készített valaki, de látták édesanyjuktól, nagyanyjuktól. Ennek a kovásza (h. *kvás)* is rozslisztből volt, ezt is kétszer kelesztették, de a teknőben ruhába kötve kelt a tészta.

Rozsos és búzalisztes kenyérbe főtt burgonyát is kevertek úgy, hogy a meleg burgonyát a meleg kovászba reszelték. Nem használtak ehhez házilag fából faragott *krumplitörő* szerkezetet, mint pl. Darányban, Nagyatádon.

A kovászhoz (kovászmag) a teknőben megkelt tésztából vettek ki egy maréknyit, korpával vegyítették, megszárították. Felhasználása a megyében szokásos módon történt: este „tették meg a kovászt", néhol komlólét (Babócsa) vegyítettek hozzá, reggel „ledagasztották", hagyták megkelni, majd kiszakították, konyharuhával kibélelt vékába rakták, újra hagyták megkelni, 4—5 sült egyszerre. Egy kenyérhez kb. 4 literes edénynyel *(famelence,* később *vájling)* mérték a lisztet.

[14] Kiss Ernő 1935. 152. 247.
[15] Kósa László 1968. 22—29.
[16] Erdősi Ferenc 1971. 181—212.
[17] Melhard Gyula 1896. 17. 26. 28.
[18] *A Soproni Kereskedelmi* . . . 1876. 544—641. Berzencén 3 molnármester, Babócsán 3, Bélaváron 9, Heresznyén 3, Komlósdon 1, Péterhidán 1, Vízváron 5 molnármester működött.

Babócsán a sütnivaló készítésének egy másik módjára is emlékeztek, neve h. *lice*. Ehhez kenyérhajat áztattak, leforrázták komlólével. Kenyérnek nagyobb, kalácsnak kisebb méretű teknőt tartottak, de a *bevető lapát* csak egyféle méretű volt, nem úgy, mint pl. Csurgón, Nagyatádon, Nagykorpádon, ahol kisebb méretű *kalács-* vagy *pereclapát* is létezett.

A lepénykenyeret,[19] az ún. *szárazpogácsát* (h. *pogáče)* vagy *sóspogácsát* korábban kukoricalisztből, vízből, sóból gyúrták egy ujjnyi vastagra, 15—30 cm átmérőjűre (Bolhón 15—20, Babócsán 20—30 cm) és tetejét kockásra vagdalták be. Úgy emlékeznek rá, hogy erősen „ösztövéres" volt. Az 1920—30-as évektől rozs- és búzalisztet is kezdtek felhasználni a szárazpogácsához. Könnyebb mezei munkák idején kenyér helyett fő fogásként fogyasztották. Annyi készült egyszerre, hogy mindenkinek egy jusson szegényebb családoknál. Máskor a leves után következett a kenyérlepény. Diós, paprikás, krumplis és kelt pogácsát (h. *digńéna pogáče)* is gyakran sütöttek, de zsírt nemigen vegyítettek bele. A legkedveltebb a dióspogácsa (h. *orejas pogáče)* volt, kelt változatában tejfellel, élesztővel készítve ma is gyakori. A jobbmódú magyar helységekben (Darány, Kálmáncsa, Csurgónagymarton, Csököly, Nagykorpád) a *sóspogácsát* — emlékezet szerint — már csak búza- vagy rozslisztből gyúrták, a kukoricalisztesbe pedig mindig kevertek zsírt *(görhöny)*.

A finomabb kelt vagy keletlen tészták Babócsán és környékén főként nagyobb ünnepek alkalmából szerepeltek az étrendben.

A kalácsfélék közül elsőként említendő az a szokásos kenyérfélénél finomabb kenyér, amely karácsony böjtjére készült búzalisztből, kisebb méretűre a mindennapi kenyérnél, de magasabb, 4 db kellett belőle a karácsonyi asztal minden sarkára. A karika alakú fonott kalácsot *(perecet)* lakodalomkor a násznagyok, húsvétkor a pásztorok kapták. A kisebb méretűt Bolhón h. *pletenicának*, a nagyobb méretűt *marenicának* nevezték, Heresznyén a pásztorok három ágból való kalácsát h. *kofrtáinak*. Vízváron általában két ágból fonták. A *hosszú kalács* (h. *koláč)* kelt töltelékes tészta éppúgy, mint a *patkó, patkós;* töltelékük nem kelt együtt a tésztával. Paszitba vivéskor, keresztelőkor a patkó tetejét kicifrálták, a lakodalmi patkó tetejére madár (kakas) került Babócsán éppúgy, mint Somogyudvarhelyen vagy a távolabbi Pogányszentpéteren. Mindkettő (a hosszú kalács és patkó) kemencében sült kerek vagy ovális cseréptepsiben. A kelt fánk kedvelt ünnepi tésztájuk volt.

A rétes (h. *gibanica)* szokásos töltelékei (káposzta, túró, mák) mellett a tök és hajdinakása is szerepet kapott. A bolhóiak búcsúját „tökös búcsúnak" nevezték a búcsúi rétes tökös-mákos *hintellékéről*. A karácsony böjtjére és nagypéntekre sütött rétesbe olajos hajdinakását tettek. Kedvelt, ritkán, de inkább hétköznapokon fogyasztott tésztaféle volt az olajos kelt rétes (h. *masanica)*. A bolhói asszonyok telepakolt fejvékával vitték árusítani Horvátországba a masanicát. A Lakócsa környéki horvátok is nagy gonddal készítették.

Belső-Somogy déli felének református magyar falvaiban csaknem minden családi ünnepen, jeles napon általános volt a rétes szegényeknél, módosaknál egyaránt. A kelt rétes viszont a két világháború között csak kevéssé kedvelt e községekben.[20]

A XX. század első felében Babócsa környékén a hétköznapi ételek közt gyakran fordult elő kása és pép. A kása (h. *kása)* leginkább kukoricából,[21] ritkábban kölesből készült, s csak módosabbaknál hajdinából. Voltak családok, ahol a kölest csak a baromfiaknak tartogatták. Hagymás vagy tejfölös zsírral öntötték le. Lakodalomkor sült hús mellé is tálalták húslével (Babócsa, Bolhó, Heresznye) vagy zsírral ízesítve. Kedvelt volt a kásaleves és tejbekása mindhárom alapanyagból, bár a tejbekása sok család étrendjén egyáltalán nem szerepelt. A köles- vagy hajdinakásaleveshez lisztet pirítottak zsíron, föleresztették vízzel, beleengedték a megmosott kását, hagymával és fokhagymával ízesítették. A tejbekása általában főzelék sűrűségű volt csak, különösen, ha mezőn dolgozóknak vitték, akiknek nagy a vízigényük. Hurkába csak hajdina- vagy kukoricakását töltöttek. Hús hiányában és böjtben kása helyettesítette azt a savanyú káposzta vagy répalevesben is. A hajdina koptatásához nem sóőrlő kőhöz hasonló vagy vele azonos szerkezetet használtak, bár erre is volt példa, hanem a tökmagtörő ún. *stupát* (emelős szerkezeten alapuló, a lábbal felemelhető és lezuhanó rönk törte az alá tett magot), melyet váltott lábbal ugrálva működtettek. Ilyen tökmagtörő sok háztartásban volt.

[19] Kisbán Eszter 1968. 51—91.

[20] Knézy Judit 1976. 103—118.

[21] Kisbán Eszter 1972. 264—280. Azt írja, hogy az ország nyugati felében a kukoricalisztet és kását csak a szegényebb paraszti lakosok fogyasztják.

A kukoricaliszt-pép (ún. *gánica*, h. *sgánec* t. sz, *sgánice)* sós vízben megfőzve, galuskákra szaggatva, tejes, zsíroshagymás, tejfölös vagy mákos ízesítéssel délben, este sokszor került asztalra. Jómódú családoknál (Heresznye, Vízvár) még tejeskávéval, kakaóval is fogyasztották. A mai öregek emlékezete szerint a kukoricás ételek csak a régi fajta kukoricából jók, a hibrid fajták ízetlenek. A *krumplis gánica* — a főzelékpépek egy fajtája[22] (m. *dödölle)* szintén általános hétköznapi étel volt (h. *gánce* ez is). A sült pépek közül a kukoricalisztből aludttejjel kikevert, cseréptepsiben sült *prószát* is kedvelték, a *kött prószához* már búzaliszt kellett.

Az északabbra fekvő homokos határú magyar községekben (Kálmáncsa, Lábod, Csokonyavisonta, Kutas stb.) a XX. század elején a kásafélék jelentőségét minimálisra csökkentette a burgonyás ételek sokfélesége. A kása itt leginkább mint lakodalmi vagy aratási tejbekása, a disznóöléskor a kövesztőlében főtt kása vagy mint hurkatöltelék él a mai öregek emlékezetében — kukoricából, hajdinából egyaránt. A kukoricagánica és krumpligánica ezzel szemben a hétköznapokra korlátozódott, s mint ilyen gyakrabban készült, míg a babpép az aratási ebédek második fogásaként a legismertebb. A kukoricalepény tejjel kikeverve és tepsiben megsütve egész Somogy megyében ismert a XX. század elején. A Dráva mentéről már 1857-ben azt írta Csorba, hogy a leginkább kását fogyasztó vidék,[23] s ezt a sajátosságát a XX. század elején is megőrizte.

A levestésztákhoz az 1920-as évektől már búzalisztet használtak fel. E vidéken nem találjuk a levestésztáknak azt a sokféleségét, mint módosabb református községekben. A húslevesbe metélt (h. *résanca)*, becsinált levesbe kockatészta (m. *pilácsa*, h. *trgánci)*, böjtös levesekbe (tejleves, *zacferta)* tojás nélkül lisztből, vízből, sóból morzsolt *morzsókát* vagy gondosabban összegyúrt és lereszelt *reszike*-tésztát tettek. Tojást csak ünnepen vegyítettek levestésztába, ilyen a *csipkedett* (h. *gombočica)* és a *kötözött tészta.*[24] A kifőtt tészták között a metélt és kockatészta mellett még igen ritkán s csak gazdagabbaknál finomabb (tejes) gyúrt vagy rétestésztából hagymás zsírral kent, szaggatott vagy hajtogatott, kifőzött és forró zsírral leöntött (h. *tásket*) is ismerték. Az ún. *táskaleves* (h. *táske-juk)* „gyenge" zöldségleves, éppen erről a levesbetétről kapta nevét. A leggyakoribb kifőtt tésztaféle a mákos (h. *zmákom)*, túrós *(sirom)*, káposztás tészta *(zmejom rezánec)* volt.

A leves e területen is, mint általában a magyar parasztság körében mindenütt, elengedhetetlen fogás fő étkezéseknél. A kása- és tésztaleveseket említettük már. A gyümölcslevesek itt tulajdonképpen csak főzetek friss vagy aszalt almából, körtéből, szilvából, mert nem habarták be. A savanyú levesek közül Babócsán, Bolhón az h. *osztenyaka* nevű böjtös ételt (babérlevél, víz, vizes habarás, kis ecet felfőzve) beleszelt kenyérrel ették néhány családban, ismeretlen már Heresznyén, Vízváron, Berzencén és természetesen a református helységekben.

A disznóöléses *tüdőleves*, a *pajcsli* megyeszerte elterjedt. Míg a Babócsa környéki horvátok nem töltötték sajtnak a disznó gyomrát, a tüdőlevesbe ment a gyomor, lép és vese is.[25] Tehetősebb családnál Heresznyén 1920 körül a tüdőleves így készült: tüdőt, nyelvet, vesét, szivet és egy darab húst felszeleteltek vízbe, míg félig megfő, azután vágták fel apróra, és pörköltszerűen tovább főzték, őrölt magyarborssal, babérlevéllel, sóval ízesítették, végül világos rántással és tejföllel sűrítették.

Tejből, savóból, aludttejből, íróból is főztek gyakran levest lisztes habarással. (Az íróból a XX. század elején már csak e vidéken.) A káposztát édeskáposzta-, paradicsomos vagy savanyú (húsos) káposztalevesnek használták fel, néhány család a töltöttkáposztát is kedvelte hordós káposztából. Ha volt hús, orgyával vagy füstölt szalonnával tették ezeket tartalmasabbá. Böjtben viszont hajdinakása helyettesítette a húst Bolhón. A répa hasonló módokon készült. Kacsa aprólékját legszívesebben répalevesbe tették, ha disznóhúst szántak bele, akkor paradicsommal ízesítették.

A káposzta-, bab- és répalevest rántással sűrítették, ízesítették, a savanyú káposzta- és répalevest tejfölösen habarták. A habart levesek horvát neve *zacferta*, a *zacfér* habarás szóból. A babnak (h. *grai)* mint fontos ételalapanyagnak megbecsülését mutatta, hogy bizonyos ünnepeken (fontosabb böjti napok pl. nagypéntek és gazdasági ünnepek) fogyasztották. A jellegzetes böjti *olajos* vagy *szárazborsó* (bab), horvátul *na suhoni ghrai* úgy készült, hogy a babot sós vízben puhára főzték, és olajos sós rántásba keverték.

[22] Kisbán Eszter 1960. 5—27.

[23] Csorba József 1857. 46—76.

[24] 1×8 cm-es metéltekből kötik megkenés nélkül (zsír vagy zsíros hagyma nélkül) főzik rántottlevesbe.

[25] A lakócsai és környéki horvátok korábban eldobták a disznó gyomrát.

Nem törték össze pépnek, mint sok magyar faluban (Csurgónagymarton, Nagykorpád, Csököly). A bablevesnek böjti változata *(zuranons ghra)* tejfölös habarást kapott. Sokféle babfajtára emlékeznek *(fehér vajborsó, fürjborsó, gömbölü, cifra futós, gyöngyborsó, hosszú borsó* vagy *kokasmonyu, katica-* vagy *szajhaborsó* stb.).

A burgonya és gomba is fontos levesalapanyag volt. A gombát szárították is télre. Friss gombából pörkölt, tejfeles gomba, újabban rántottgomba is készült, 1920—30 körül már a zöldborsót és zöldbabot is ismerték. A levesek közül a *tésztalevesbe* csak hagymás zsírt tettek, a többit vagy habarták, vagy rántották. Kedvelték a rántottlevest (h. *režgáná juha)* is, melyet tojással tettek tartalmasabbá; ha tejfelt tettek bele, babérlevéllel ízesítették, s a tojások egészben maradtak benne.

A ránthoz szegényebbek is búzalisztet szereztek, s így az búzalisztből, zsírból, paprikából és hagymából állt. Kenyérre is inkább ezt kenték Heresznyén, mint zsírt.

Szószfélék közül a tejfölös, tormás, paradicsomos és sóskamártás fordult elő. A tejfölös mártáshoz (h. *česnákom sós)* fokhagymát pirítanak zsíron, kiszedik a hagymát, húslével öntik fel a zsírt és tejfölösen behabarják. Ez a Dráva menti horvátoknál igen jellegzetes étel.

Az elzártság jele volt az is, hogy a tejet és tejtermékeiket nem tudták értékesíteni. 1933-ig nem alakult még itt egyik községben sem tejcsarnok.[26] Így az egész tejhasznot el kellett fogyasztaniok. Ennek az volt az előnye, hogy akik legalább egy fejőstehenet tudtak tartani, azoknak táplálkozása már tartalmazta a legértékesebb fehérjeanyagokat. Mihelyt megjelent a tejbegyűjtő vagy csarnok egy-egy községben, a lakosok többsége csaknem minden tejet eladott. Ezt megelőzően a Babócsa környékiek sok forralt tejet, aludttejet, savót, írót ittak, tejfeles túrót, szárított túrót (h. *suvi sir),* füstölt túrót *(pogácsatúró*[27]*)* ettek. A szárított túróhoz tejföllel, piros szórópaprikával, borssal gyúrták össze a túrót, ökölnyi gombócokat formáltak, és napon szikkasztották. Vajat hetente köpültek faedényben. Nyersen kifőzték és faedényben tárolták *(sütt vaj)* rántáshoz, hal, tojás, fánksütéshez használták fel böjtös napokon. Kenyérre is kenték, de tésztába nem vegyítették, 1920 után is csak jómódú családoknál. A sajt előállításához Babócsán 1—2 család értett csak, a szomszédos községekben egyáltalán nem készült sajt. A tejföl a vajköpülés és a habarás anyaga, ezenkívül ízesítő pépekre, kásákra, prószába. Főtt hús mellé leggyakrabban tejfölös mártást tálalnak a Dráva mentén.

A húsfélék elkészítésének legáltalánosabb módja a főzés (baromfi, galamb, marha). A húst külön tálalták tejfeles vagy paradicsomos mártással. Főképp baromfit használtak fel *becsinált leveshez,* melyben a hús is benne maradt. A *kányavas*sal, kukoricavéggel fogott vadmadarat is levesben készítették el, sárgarépával, zöldséggel ízesítették. A levét leszűrték, tésztával sűrítették be. Húsát külön *hajmás* zsírban sütötték át, így fogyasztották.

A két világháború között nagy divatja volt e területen, de az egész Dráva mellékén is a galambtenyésztésnek. A galambot is levesnek készítették el. Halleveshez a hal fejét és farkát használták fel.

A halászok, erdei munkások nyárson gombát, szalonnát és halat is sütöttek.

A korábbi évszázadokban lényegesen több halat fogyasztottak. A drávai halból a bécsi piacokra is jutott.[28] A halsütés egyik ősi módja is fennmaradt: kettévágott, kibelezett halat pikkelyestől sárgás, iszap nélküli agyagba forgatva parázson sütötték még a közelmúltban is. A halászok általában csak kívül mosták meg a halat, belül csak kitisztították (belek kiszedése stb.), mert úgy tartották a mosástól elmegy az íze is. A nyárson, illetve agyagban való sütésen kívül a halászok leginkább a halászlét készítették el bográcsban: külön megfőzték a hagymát, aztán tették bele a halat pirospaprikával, magyarborssal fűszerezték, nyáron-ősszel zöldpaprikával is jó erőssel.

Otthon a halsütésnek különböző módozatai voltak: olajban, vajban, zsíros hagymában lábosban vagy paprikás lisztbe forgatva kemencében. Pl.: halsütéshez külön elfűtötték a kemencét (sokszor kenyérsütés után újra befűtötték hasonló módon, mint a kenyérsütéshez, csak fele annyi fával). Jó ropogós, száraz fa kellett hozzá. Először az aprófát tették be, a tetejére került keresztbe kb. 5 cm vastag 50 cm hosszú fűtőfa „fél öllel". Begyújtás előtt tették be a szalmacsutakot. A kemence melegzáróját kinyitották addig, míg a fa félig le nem égett. Akkor elzárták. Sütés előtt a parazsat kihúzták a

[26] Szabó F. Géza 1933. Egyik községnél sem említi, hogy tejbegyűjtője vagy tejcsarnoka volna, a címjegyzékből kitűnik viszont, hogy Babócsán 1932-ben, Rinyaújlakon 1930-ban élt tejbegyűjtéssel foglalkozó személy az OMTK szervezésében.

[27] A terminológiához l. Keszi Kovács László 1969.

[28] Csorba József 1857. ír a szép drávai halállományról.

kemence szájához. Mikor szép ropogós, piros volt a hal, akkor távolították el. A kemencébe a megtisztított, kettévágott, jól kimosott halat sózva paprikás lisztbe vagy simán lisztbe (kukoricaliszt is) forgatva cseréptepsiben tették be. A fehér halat be is vagdosták *(sütt hal)*. Nagyobb halakat leöntötték tejföllel, így könnyebben puhult *(tejfölös hal)*. A *rácponty*, ha 3 kg-os volt a hal legalább, akkor sült. Ehhez paprikás krumplit készítettek, a tepsi közepébe öntötték, a félig kész krumplira ráborították a megtisztított halat. Sütés közben a paprikás lével locsolgatták, kitevés előtt kb. 5 perccel tejfellel locsolták.

Halat adtak el horvátországi vásárokon asszonyok is. Szállítottak Pécsre is kereskedőknek, és a környékbeli vendéglősök is vásárolták. Hivatásos halászok, bérlők jegelték a halat. Korábban a halfüstölés is ismert volt. A nagyatádi vásáron a bolhói, heresznyei, vízvári halárusoknál füstölt vagy sült halat vettek a környékből összesereglett falusiak még az 1920-as években is. A tyúkászok is szállítottak halat a Drávától délre, s onnan helyette baromfit hoztak, melyet Bécsben értékesítettek.

A sertés húsának csaknem minden részét füstöléssel tartósították. A vágás, darabolás és felhasználás módja a XX. század elején lényeges vonásaiban megegyezik a belső-somogyi református falvakéval. A disznót pörkölték, szalmán (ritka a bontószék itt 1945 előtt) bontották, a négy láb levétele után hason fektetve:[29] *fej, áll, szalonna, orgya, hosszúpecsenye, oldalas, hasaalla* stb. kiszedése következett egymás után. A hájat nem füstölték még a magyarok sem, mint Belső-Somogy nyugati (Csurgónagymarton, Pogányszentpéter, Csurgó), központi részein és Zselicben, hanem zsírnak szelték le. Ritkábban hártyáját leszedve, liszttel összegyúrva tárolták. A *hát-* esetleg *oldalszalonnából* sütötték ki a zsírt, a *torka* és *hasaalla* füstölőbe került.[30] Sózott és kövesztett szalonnát nem tároltak faedénybe lenyomkodva, zsírral leöntve, mint DNy-Somogyban (Csurgótól Pogányszentpéterig).[31] Nyersen az *orgya* (gerinc) maradt farkával együtt káposzta- vagy répalevesbe, ezenkívül a belsőségek (tüdő, szív, gyomor, lép, vese) tüdőlevesbe (h. *páicsli)*.

A töltelékes készítmények közül a lisztes- és véreshurkát mindig is töltötték (kukorica vagy hajdina kásájával, lisztjével). A májashurka újabb. Ebbe a tüdőt, szivet és veséjét is beleaprítják. A *svártlit, bönőt, sajtot* sem régen töltik. A kolbászt azonos húsrészekkel és fűszerekkel készítik, mint az északabbra fekvő községekben, de itt Babócsán és Bolhón korábban nem füstölték, hanem sütve vagy levesbe (tejleves) főzve ették. Egy Aracsról származó 1853-as évi inventáriumban kolbásztöltőt találtak, de minthogy kovácsmester hagyatékában volt, nem valószínűsíthető, hogy paraszti használatban is elterjedt ez idő tájt.[32] A füstölt fej, fejbőr és köröm a többi bőrrészekkel kocsonyába került, mint általában egész Somogyban. E vidéken viszont nem kis 1—2 személyes, hanem 8—10 személyes cseréptálban aludt a kocsonya (l. nagycsaládi szervezet), és ebből közösen fogyasztottak a családtagok. A disznóhúst lesütve zsírban csak a második világháború után kezdték tartósítani. A bélzsírból szappant főztek, a vastagbél zsírját kocsikenőcsnek sütötték ki.

Borjú- és birkahúst nem füstöltek, vadhúst sem.

A káposzta évszázadokon keresztül a legfontosabb télre tartósított levesalapanyaga volt a jobbágyságnak. Jelentőségét, szükséges mennyiségét nem tudták csökkenteni más növények. A XIX. század közepén ugyanúgy legalább 2 akós hordóval savanyítottak belőle a nagyobb családok a Dráva mentén, mint a XX. század elején.[33] A savanyú káposzta savanyúságként való használatának egyik sajátos módja Bolhón és Babócsán, hogy a savanyú káposztát megpárolták (főzték), és sült hús zsírjával öntötték le, neve horvátul *roženje zége*. A kerékrépát is savanyították télre is, nyárra is, a burgundit csak nyárra. Ezekből általában kevesebb kellett, mint a káposztából, többnyire csak egy nagyobb cserépfazéknyi, de rossz káposztatermés idején 1—2 akós hordót is megtöltöttek vele. Babócsán úgy mondták, kovász levével kellett savanyítani. Nyáron leszelik a répát fazékba, vizet öntenek rá, kenyérhéjját, kis búzalisztet is szórnak a tetejére. A napon két napig savanyítják nem túl savanyúra, a tetejét aztán ledobják. Télre savanyításnál sokkal kevesebb sóval rakják le a leszelt répát, mint a káposztát, és nem is súlykolják le, csak lesimogatják a tetejét.

[29] KISBÁN Eszter 1969. 103—116.

[30] A sózó teknőben 3 hétig volt a szalonna, sonka, lapocka stb., és két hétre került a füstölőbe.

[31] A vízváriak a szalonnát kisütötték, majd tojásba forgatva újból kisütötték, „rántották".

[32] *SML Árvaszéki iratok 1853—54.* Nagyatádi cs. kir. járás.

[33] *SML Árvaszéki iratok 1853—54.* Nagyatádi cs. kir. járás. Arats 5. Petrinovics Tamás hagyatéka.

A két világháború között szerepelt a télre eltett ételek között a paradicsom: felfőzött levét üvegben lekötve tárolták; az ún. *száraz paradicsomot*, azaz a kemencében sűrű keményre aszalt paradicsomot vászonzacskóban szögre akasztva tárolták. Csak nyáron ettek savanyú uborkát (kovászos), Belső-Somogy többi községében is ugyanezek az eltevési módok voltak. Néhány család rakott csak el rétegesen káposztát paprikával.

Babócsa sok szempontból előbb járt a télre eltett újdonságokkal, mint a szomszédos horvát eredetű falvak. Itt egyes parasztcsaládok a két világháború között már zöld paradicsomot is tettek el ecetesen, sőt paprikát, zöld paradicsomot, rétegesen savanyítottak úgy, hogy a hordó aljába cefrét öntöttek, s erre egy sor paprikát, egy sor paradicsomot míg egy akós hordó meg nem telt. Kevés család kedvelte a céklát. A céklát úgy vermelték el télre, mint a burgonyát. Télen megfőzték, lehámozták, karikába vágták, ecetes-sós vízben savanyították. Uborkát csak nyáron ettek, kovászosan savanyították.

A salátát általában sűrűn vetették, hogy apró és gyenge maradjon a *fűsaláta*. Hasonlóképpen csinálták ezt Csökölyön és környékén.

A Dráva mentén elég sok gyümölcs termett. A mai öregek sajnálattal emlegetik, hogy mostanában mennyivel kevesebb a gyümölcsfa, mert nem gondozzák őket úgy, mint régen. Egyes gyümölcsféléknek igen sok fajtáját ismerték. Elég ennek illusztrálására a felsorolás is. A századfordulót követő 1—2 évtizedben pl. Babócsán almából: *édes-* vagy *szentiványi-*, *juntos-* vagy *tök-*, *jeges-*, *cigán-*, *pogácsa-*, *masánszki-*, *láncsöcsű-*, *szijósóuma* fajtákra emlékeztek vissza.

Vízváron a *sóvári* almát szalmakazalban tárolták, úgy érlelték, sőt egyes családoknál vermelték is úgy, mint a répát vagy a burgonyát.

Régi körtefajtákból: a *bőr-*, *árpás-*, *búzaérő-*, *fekete-*, *Pétör*, *hébér-*, *kobak-*, *hosszúszárú*, *szögfű-*, *piros-* vagy *vér-*, *császárkörtét* sorolták fel. Szilvából a *ringló*, *fekete-*, *fehér-*, *gömbölű-*, *hosszú-*, *lómonyú-*, *sárgasziva* volt ismert, barackból a *vér-*, *sáfrán-*, *sárga-* és *kajszi*, meggyből a *piros*, *fekete*, *hólagos-*, cseresznyéből a *májusi*, *mézédes* és *ropogós* volt a leggyakoribb. Diófa majdnem minden családnál nőtt, birsalma, mogyoró *(vér* és a másik fajta) kevesebb helyen, gesztenye csak 1—2 háznál.

A gyümölcsök helyi elnevezései legtöbb esetben nem jelölik pontosan milyen fajtáról van szó, vagy színét, érésének idejét, vagy jellegzetes formáját, vagy ízét jelzik, ugyanarról a fajtáról többféle jelzővel is beszélnek. Pl. Vízváron a *Pétörkörte* másik neve *nyári vajkörte*, de ugyanazt a megjelölést esetleg már szomszédos községek is más fajtára alkalmazzák. Pl. többféle szilvára emlegetik, hogy *fostos*.

Aszalni Babócsán a *szijós*-almát, *hosszú szárú* körtét, Vízváron a *jegesalmát*, *feketeés császárkörtét* szokták, valamint a *hosszisziIvát*.

Szőlővel nem vagy csak 100—200 négyszögöllel rendelkeztek Babócsán; Vízváron, Berzencén, Heresznyén több volt a szőlőterület. A fő italuk a pálinka volt szemben a magyar falvakkal, ahol a bor,[34] de kevesebb mennyiségben bort is fogyasztottak. A gyümölcsfogyasztás a szegényebb községekben lényegesen nagyobb méreteket öltött, mint a gazdagabbakban. A mezei munkák idején — kivéve az aratást, kaszálást és behordást — reggelire is, délre is gyümölcsöt vagy hagymát, paprikát, paradicsomot ettek kenyérrel, csak egyeseknek jutott szalonna. Szedték a vadgyümölcsöket is: kökényt, galagonyát, vadkörtét, vadalmát, szamócát, mogyorót, vadszőlőt, földiszedret, csipkebogyót. A gyerekek a vadalmát, körtét, kökényt kemencében puhították. Az asszonyok a csipkebogyót lekvárnak főzték fel. A vadkörtéből és almából *gyümölcsecetet* állítottak elő. Ecetes korsó vagy hordó szerepel 1853—54-ben több e vidékről való paraszti vagyonleltárban (Péterhida, Komlósd,[35] Somogyaracs). Egy féltelkes komlósdi portán 1854-ben 2 akós méretű ecetes hordót jegyeztek fel. A XX. század elején a 10—14 tagú szegényparaszt családokban 50 literes hordót töltöttek meg évente.

Az ecetkészítés módja a két világháború között is hasonlóan ment végbe, mint 60—80 évvel ezelőtt. Babócsán ez így történt: „Vadalmát, körtét szödtünk, fakalapáccsal törtük favályúban, átraktuk egy hordóba, mikor felemelkedett a törköly, kipréseltük, mint a szőlőt, véndölbe tettük (h. *brenka)*."

A gyűjtögetett növények közül mennyiségileg is legjelentősebb a sokféle gomba *(vargánya, keserű gomba, galambica, kenyérbélgomba, csepürke, tuskógomba, szilvagomba, giva, pösztöric)*.

Halászok nyárson sütötték a vargányát. Házaknál inkább levesnek, pörköltnek készítették el a gombafélét. Helyettesítette a húst krumpli- és rántottlevesben is.

[34] A Lakócsa és környéki horvátok is több pálinkát ittak, és csak ritkán fogyasztottak bort.

[35] *SML Árvaszéki iratok*. Nagyatádi cs. kir. járás 1854. Komlósd.

Ezen a vidéken még sóskát, tormát nemigen termeltek, ezeket is gyűjtögették. A gyerekek ették a szilfáról gyűjtött gyantát, szerették az akác virágát is.

Az étkezések időpontjai a Dráva mellékének ezen a szakaszán télen-nyáron egységesen napi három alkalomra tevődtek.[36] A fő étkezések délben és este vannak, de a legnehezebb mezei munkákat kivéve hétköznapi munkára nem vittek ki ebédre főtt ételt, s így az meglehetősen szegényes volt (kenyér vagy sóspogácsa, hagyma, gyümölcs, füstölt túró, esetleg szalonna). Egyébként, ha főztek délre, annyi készült, hogy estére is maradjon. Heresznyén közel volt a határ, hazajártak délben ebédelni, csak a jugoszláviai földjeikre vittek ki ebédet.

Belső-Somogy délnyugati és középső részén (pl. Csurgón, Nagymartonban, Kutason, Csökölyben és környékén) a téli hónapokban kérszer étkeztek naponta,[37] kivételt ebben az időszakban a vasárnapok, jeles napok képeztek csak.

A gazdasági szempontból oly lényeges és komoly emberi erőfeszítést kívánó aratáshoz és kaszáláshoz a babócsai, bolhói, vízvári gazdaasszonyok mindennap meleg ételt vittek ki a mezőre: káposztalevest tyúkhússal, kelt pogácsát vagy tyúklevest tésztával, főtt húst kásával vagy tört burgonyával, este ennek maradékát fogyasztották.

Jómódú református falvakban erre az időszakra tartalékoltak füstölt húst és bőrét a káposzta-, krumpli- vagy bablevesbe, utána a két világháború között kelt tészta, rétes vagy pogácsa került. Estére a napszámosokat tartók külön főztek, ha nem maradt délről, pl. *babpép*et, amelynek a tetejére zsírt, hagymás zsírt locsoltak, utána pogácsát adtak még. Somogyudvarhelyen[38] aratáskor káposzta- vagy répaleves, *borsó-* (bab) leves, *kőtt* (kelt) tészta, pogácsa, fánk volt a két világháború között a déli ebéd parasztoknál. Az uradalom reggelre rántottlevest, délbe bab (vagy egy héten egyszer krumpli) levest adott, utána darás vagy kifőtt tésztát, uzsonnára zsíros kenyeret vagy a déli tésztamaradékot, esetleg tejeskávét, estére kukoricakását.

A Babócsa környéki falvakban vasárnap többnyire valamilyen húslevest tálaltak délben s utána sült tésztát.

Jeles ünnepeken délben ugyanez volt (savanyú káposztaleves hússal, sült tészta vagy baromfileves metélttel, főtt hús mártással vagy kásával).

December 24-e böjtös idő, ekkor este *olajos borsó* (bab), sóspogácsa, aszalt gyümölcs került az asztalra, módosabbaknál (Heresznye) olajos hajdinakásás rétes. Ehhez a naphoz igen sok hiedelem fűződik. Ilyenkor a szobában „megvetették" az asztalt és az alját is. Vízváron az asztal alá két fej kukorica, tejesfazékban borsó, bab, fejsze, kötél, kasza, rudazóláne, széna került. Az asztalra keresztbe szemes kukoricát szórtak, egy-egy sarkára búzalisztből készült kenyeret (kalácsnak számít), fésűt, cérnát, tűt, ollót, olvasót, imakönyvet, kaszakövet tettek, és ezt takarták le a fölszedéses karácsonyi abrosszal. Az est folyamán ezen a megterített asztalon vacsorázott az egész család. A vacsorát együtt ették, vacsora után a gazdaasszony borsót és babot szórt a szoba négy sarka felé, hogy sok csirkéje legyen, és nyugodtan ült, hogy nyugodtan üljön a kotlósa is. Vacsora előtt (sötétben némán ültek, amíg) a gazda szénát és szalmát hozott be a szobába, és erre ráülve kezében égő gyertyával kotyolt. Közben a felesége kukoricát szórt a fejére, majd borral kínálta.[39] Kotyolni Lucakor és Borbála napkor is szoktak, de kotyoló csoportok, karácsony szentestéjén viszont a szöveget a házigazda mondta el. Szokásban volt horvátoknál december 24-én este, hogy egy marok szárazbabbal vetettek keresztet mondván: „Csergana-pergana, szvakem kutu peba seszt."

Heresznyén december 24-én reggel semmit sem fogyasztottak, böjtöltek délig, délben olajos bableves, szárazbab (nyers, tört, olajjal leöntött hagymával) és hajdinás rétes volt az ebéd, este ennek a maradéka. A karácsonyi asztal a következő módon volt megterítve: az asztalra díszes vetőabroszt terítettek, a négy sarokra búzakenyeret tettek, egy cseréppohárban búzát, árpát, rozsot, kukoricát raktak egymásra, a közepébe gyertyát állítottak „ezzel a gyertyával üdvözölték a karácsonyfát". Az asztal alá széna- és szalmacsomót fektettek, erre ültek rá a fiúk, lányok, és cseréltek rajta diót, mogyorót.

Szenteste csak az éjféli mise után ettek kocsonyát.

Karácsony első és második napján reggelire kocsonya, pecsenye (disznó, malac) volt, délben tyúkhúsleves, főtt hús tejfölös mártással vagy fokhagyma mártással, pecsenye kásával került az asztalra, végül hosszú kalács.

[36] Knézy Judit 1976. 103—118.; Witt Lászlóné 1978. 72.
[37] Knézy Judit 1976. 103—118.; Witt Lászlóné 1978. 72.
[38] Simon Juliánna RRM A 1059. 50—52.
[39] Szuhay Péter RRM A 2913.

Szilveszterkor tollas pogácsát sütöttek jósló célzattal magyarok is, horvátok is, a neveket papírra írták és belesütötték. Újévkor kocsonyát tálaltak.

Húshagyókor sok kelt fánk kellett, hogy úgy nőjön a pénztárcájuk, ahogy kel a fánk a zsírban „fánki za bánki". Fánkot vittek gyerekek is, fiatalok is a bálba. Külön báloztak a gyermekek, az eladó lányok és legények, és külön a házasok. Ilyenkor sok-sok fánkot fogyasztottak.

A hosszú nagyböjti időszakban jelentős mennyiségű tökmagolajra volt szükség, a módosabbak e helyett vajat is használtak. Jellemző e néhány községre a böjtös ételek sokfélesége, a böjt szigora, fokozatai (nagyböjtben szerdán, pénteken még olajos ételt se ettek, nagypénteken főttet se).[40] A szegényebbek még jobban tartották a böjtöt, mint a tehetősebbek. Pl. míg sok családban nagypénteken még főtt ételt sem készítettek, másoknál olajos bableves és hajdinás olajos rétes volt minden nagypénteken ebédre.

Télen 10—15 tagú család 20—25 liter tökmagolajat használt el főzésre, sütésre. Szegényebbek, tehát a lakosság többsége, ezt használták máskor is zsír helyett. Babócsán, Bolhón, Heresznyén, Vízváron emlékeznek még az olaj házi előállítására, stupával való törésére. Péterhidán volt tökmagolajütő, egyiket Rinyaújnépről hozták át. Magyar községekben már nem ismerték e században a tökmagolajütés házi módszereit, de a Lakócsa környéki horvátok és a Buzsák környéki horvát eredetű lakosok igen.[41]

Nagyszombaton estére a sonkalével főzték a tormamártást (Bolhó, Babócsa), de a főtt sonkát csak húsvét délben ették tojással és tormával (egészben). A hajnali misén szenteltették meg ezeket. Húsvét reggelén ajándékozták meg a pásztort három ágból fonott kerek, közepén lyukas kaláccsal.

Mátkázó- vagy fehérvasárnap Babócsán, Bolhón, Heresznyén nem vittek egymásnak komatálat a lányok. E napon ajándékozták meg keresztgyermekeiket a keresztmamák, narancsot, hímes tojást adtak. Ilyenkor lányok lányokkal, fiúk fiúkkal, de lányok fiúkkal is cseréltek hímes tojást.

Jellegzetes horvát ünnep volt a Szent Iván napi tűzugrás, kólózás. Táplálkozással kapcsolatos részleteiből a kislányok hajnali adománygyűjtése, a leendő párok almaadása lényeges mozzanat.

Búcsúkor a szokásos ünnepi étrendet kocsonya és mákos (tökös-mákos), túrós, káposztás rétes koronázta meg.

Lakodalomkor, keresztelőkor húsleves metélttel, főtt hús mártással (tejfeles mártás), sült hús kásával, hosszú tészta, fonott kalács, esetleg kuglóf képezte az étrendet. Berzencén a lakodalom fontos eseménye volt a pogácsasütés. Gyermekágyas asszonynak paszitba húslevest, főtt húst vagy pirított tyúkot (főtt és utólag átpirított), tejfeles vagy paradicsommártást és kalácsot, kőtt fánkot vittek a komaasszonyok és a rokonok.

Virrasztóban hosszú kalácsot és bort adtak a vendégeknek.

A Dráva mentén, a Babócsától Berzencéig tartó szakaszon élő horvát eredetű falvak népének táplálkozása lényeges vonásai alapján Belső-Somogy centrális, illetve déli felének, egyáltalán Dél-Somogy nagyobb táji körzetébe tartozik. A felsorolt néhány község népe általában valamivel szegényebb volt, mint a környezetében élő magyar, egykor református többségű falvak lakói. Ezért Babócsán és környékén a XIX. század végén és a XX. század elején több igen régi múltú ételféleség maradt fenn étrendjükön, mint a megye többi részén (kása-, pépfélék, lepénykenyér, kásalevesek). A megye déli sávjában 1850—1920 között búzát nem, rozsot igen keveset termelő lakosság fő kenyér- és tésztaalapanyagát a kukoricaliszt szolgáltatta, míg e vidéktől északabbra a kukoricarozsos feleskenyér volt általános. Babócsától Berzencéig a kukorica és köleskása, a módosabbaknál hajdinakása is gyakran szerepelt az étrenden. A szomszédos nagy határú, s az 1920-as évektől oly sok burgonyát termelő falvakban a burgonyás ételek csökkentették a kásafélék jelentőségét. Az ünnepi tésztafélék változatai, készítéstechnikája

[40] Bableves tejfölös habarással vagy vizessel; krumplileves sóba-vízbe csipedettel és tejfeles habarással; gánica tejes vízzel; kukoricakása tökmagolajjal; káposztaleves vagy répa tejfellel habarva (jobbmódúaknál vajas rántással) hús helyett kásával; szárazpogácsa, hal vagy tojás olajban vagy vajban sütve — megtalálhatók magyar és horvát eredetű lakosoknál.

[41] Adatközlők: Baracsi Mihály (sz. 1904) Babócsa; Radics Istvánné, Bodenyák Juliánna (sz. 1913) Babócsa; özv. Szantics Imréné, Ferencsevics Anna (sz. 1910) Bolhó; Csolz János (sz. 1906) Vízvár; Ilia Györgyné (sz. 1915) Vízvár; Sánta Vendelné, Csalfa Mari (sz. 1896) Berzence; Csikvár Ferencné (sz. 1911) Heresznye-Vízvár; Vertkovczi Vendelné (sz. 1914) Lakócsa; Fucskár Józsefné, Begovácz Ágnes (sz. 1915) Tótújfalu; Kiss Jánosné, Varga Rozália (sz. 1900) Rinyaújnép.

megegyezik a magyarokéval, de különbségek mutatkoztak meg abban, mely alkalomra melyiket készítették, milyen volt a mérete, formája, díszítése, esetleg tölteléke, milyen gyakran fogyasztották. Pl. a kelt rétes a horvátoknál a XX. század első felében sokkal kedveltebb volt, mint a szomszédos magyar helységekben.

A viszonylag kevés hús- és zsírfogyasztással szemben kiemelendő a tejtermékek, gyümölcsök, gyűjtögetett növények jelentős mennyisége, gyakorisága táplálkozásukban.

A káposztás, a babból és répából való készítmények fontossága horvát és magyar falvakban nagyjából megegyezik. De különbségek adódtak pl. egyes ételeket csak a magyarok főztek (ún. szárazbab azaz babpép), másokat csak a horvátok (pl. az olajos bab nyers, tört hagymával).

Külön kiemelendő a böjtös ételek sokfélesége. A levesek között több volt a habart, mint a rántott a Dráva menténeken a szakaszán, sőt a rántással sűrített levesekbe is öntöttek a jobbmódúak tejfelt, míg magyar református falvakban jóformán csak a nagypénteki bablevesbe öntöttek habarást.

A vidék jobbmódú lakosainak étkezése közelebb állt a környék magyar lakóihoz. Igaz, a helyi magyar iparosokkal is könnyebben házasodott ez a réteg, és ezek a házasságok a táplálkozás területén elmosták a határokat, kiküszöbölték a különbségeket.

IRODALOM

Bánhidi Burics László
1938 *Nagyatád nagyközség múltja és jelene.* Kaposvár

Csorba József
1857 *Somogy vármegye ismertetése.* Pest

Erdősi Ferenc
1971 *Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről.* Somogy megye múltjából. Kaposvár, 181—212.

Felhő Ibolya (szerk.)
1970 *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában.* Somogy megye. Budapest, 174—214.

Fényes Elek
1839—1841 *Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben.* V—VI. Pest

Keszi Kovács László
1969 *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn.* Studia Ethnographica 4.

Kisbán Eszter
1960 *Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai.* Néprajzi Értesítő XLII. 5—27.
1968 *A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban.* Népi kultúra-népi társadalom I. 51—91. Budapest
1969 *A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban.* Népi kultúra-népi társadalom II—III. 103—116. Budapest
1972 *Maisnahrung im Karpatenbecken.* Festschrift Matthias Zender, Bd. I. Bonn, 264—280.

Kiss Ernő
1935 *Alsódunántúl mezőgazdasága.* II. Kaposvár

Knézy Judit
1976 *A táplálkozás rendszere és szokásai Csököly, Gige, Rinyakovácsi, Kisbajom községekben.* Somogyi Múzeumok Közleményei II. 103—118.
1977 *Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása* (XVIII—XX. sz.). Somogyi Almanach 26. 90.

Kogutovicz Károly
1930 *Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képben. I.* Szeged

Kósa László
1968 *A dél-somogyi burgonyatermelés.* Az Ethnographia Füzetei 16. Budapest

A magyar korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése
1903 Budapest

Marosi Endre dr.
1970 *Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktana.* Földrajzi Tanulmányok 7. Budapest

Melhard Gyula
1896 *Somogy vármegyei gazdaságtörténeti adatok.* Kaposvár

Szabó F. Géza (szerk.)
1933 *Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára az 1932. évre.* Kaposvár
A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának statisztikai jelentése 1876-ból
1876 I. 544—641. Budapest
Szuhay Péter
1976 *Beszámoló a Babócsa környéki néprajzi gyűjtőútról.* Somogyi Múzeumok Közleményei II.
Tóth Endre
1940 *A belső-somogyi református egyházmegye Mária Terézia korában.* Csurgói Könyvtár XV. 92—162. Kaposvár
Witt Lászlóné
1978 *Adatok Csurgónagymarton népi táplálkozásához.* Somogyi Honismereti Híradó 1978/1—3. sz.

Judit Knézy

BÄUERLICHE NAHRUNGSWESEN IN DER GEGEND VON BABÓCSA (SÜDWESTUNGARN)

(Auszug)

Die Verfasserin beschäftigt sich mit der Erforschung der Volksernährung im Komitate Somogy. Nachdem sie die Gemeinde Csököly und Umgebung aufgearbeitet hatte, begann sie die Untersuchung der südlicher gelegenen, an die Drau grenzenden Umgebung von Babócsa.

Der westliche und südliche Teil des Komitates Somogy, wohin auch Babócsa gehört, sind vom Blickpunkt der Ernährung weitgehend einheitlich, doch gibt es kleinere Unterschiede. Entlang die Drau, von Babócsa bis Somogyudvarhely finden sich zwei Volksgruppen: wohlhabende, reformierte ungarische Dörfer, deren Bevölkerung sich durch die ganze Zeit der türkischen Okkupation im 16. und 17. Jahrhundert erhalten hat. Neben ihnen wohnen im 18. Jahrhundert eingewanderte ärmere, meist kroatische, zum geringeren Teile ungarische Bauern. Die Ernährungsweise der ersterwähnten reformierten Dörfer entspricht dem der nördlicher gelegenen ungarischen Gemeinden in der Umgebung von Csököly. Bei den später angesiedelten Gruppen ergeben sich mehr Abweichungen. Dies ist teilweise eine Folge dessen, daß sie ärmer waren und so die Neuerungen im allgemeinen später übernommen haben, teilweise dessen, daß sie im Landbau zum sehr großen Teile Mais, Brotgetreide dagegen kaum anbauten, dann aber spielte auch bei den Gruppen kroatischer Ankunft die unterschiedliche ethnische Tradition eine Rolle.

Bei den Kroaten entlang die Drau war von der Aufhebung der Leibeigenschaft (1848) bis ungefähr in die 1920-er Jahre das rein aus Maismehl gebackene Brot und der hochgradige Genuß von aus Maismehl angefertigten Breien charakteristisch. Ein wichtiger Grundbestandteil ihrer Speisen war noch das Kraut, die Rübe (auch gesäuert), die Bohnen und die Kartoffel, wie im allgemeinen auch in den umliegenden Gegenden. Fleisch und Fett wurde weniger verzehrt, als in dem reicheren ungarischen Dörfern. Dafür aßen sie mehr Fische, als in den entfernter von der Drau liegenden Dörfern. Fische wurden auch durch Räuchern konserviert, ja an Märkten verkauft und man ging sogar nach Slawonien hinüber Fische verkaufen. Die Bedeutung der Milchspeisen ist bei ihnen größer als anderswo im Komitate, was teilweise damit zusammenhängt, daß sie sich erst später in den Milchverkauf am Markt eingeschaltet haben. Als Fettstoff wurde weitgehend Kürbiskernöl verwendet. In der Fastenzeit wurde nur mit diesem gekocht, aber die ärmeren bedienten sich desselben auch zu anderen Zeiten. Die strenge Befolgung der Fastengebote und die einzelen Fastenspeisen sind kroatischer Herkunft und ebenso finden sich kroatische Parallelen in der Gewohnheit, in der Weihnachtsnacht Speisen auf den Tisch zu stellen, wie auch in den Bräuchen, womit man am Luzientag die Legetätigkeit der Hühner sichern wollte, usw.

Kós Károly

Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához

Egy szabad székely család végrendeletei, osztálylevelei a XVII. századból

1948-ban, dr. Gh. Focsa bukaresti etnográfussal „csíki házat" keresve a bukaresti „múzeum-falu", a Muzeul Satului részére, Csíkszentgyörgyre is elvetődtünk, hol házigazdánk esti böngészésre egy régi iratköteget adott át. Az iratköteg számos írása közül 10 a helybeli Botskor „birodalom" (birtok) örökösei között még a XVII. század első felében zajlott viszálykodásból maradt. (Az alcsíki, valószínűleg szentmártoni eredetű Botskor [Bochkor]-okkal a XVII. században Csíkszentmártonon kívül méd Tusnádon, Mindszenten, Szeretszegen, Kozmáson, Delnén, Szentkirályon és Csíkszentgyörgyön találkozunk. A Csíkszentgyörgyiek Katona-részen való, tehát sem jobbágy, sem kutyabőrös nemes, un. szabad székely családok voltak.) Engem a családtörténeti vonatkozások kevésbé érdekeltek, viszont kijegyezhettem olyan részleteket, melyek értékes utalásokat tartalmaznak az ottani korabeli örökösödés rendjére, a nőket illető „belső házi eszközök"-re, textíliákra stb. (1627), valamint „az öss házhoz való földek"-re (1614) és a „külső rész"-re (zab- és búzaföldek, szénafüvek), melyet „örökösen fiúról fiúra adtak" (1636). Ugyanakkor a vitás földek megjelölésére lépten-nyomon előforduló határnevek is sokat elárulnak a korabeli alcsíki gazdasági rendről.

1614-ben a végrendelkező Botskor Mátyás (?) „az öss házhoz való földek"-et úgy osztja szét fiai közt, hogy a nagyobb tagok együtt maradjanak, ne aprózódjék el a föld, hogy pl. „(. . .) ne mennének az Udvarhely Széki Szt. Mártoni jószágnak borozdánként való osztogatására".

1627-ben Botskor János „testimonium"-ában (végrendelet) a „külső részt" fiaira hagyja, a „belső jószágot nézt abban a feleségem, az meddig az én nevemet viseli, része szerént benne hagyom (. . .) ha hol penig nevemet el hagyná, vissza szálljon az ősre, az árvákra"; viszont „ha a fiaim az feleségemnél nem lakhatnának az belső örökségemen, csinállyanak egj házat néki".

A Botskor család egy nő leszármazottjának 1640-ben keltezett panaszleveléből világosan kitűnik, hogy a Botskor leány jogot tart mind anyja, mind nagyanyja „részire".

1640: „(. . .) Vagjon itt Csík Székben SztGjörgjön egj belső ülés helly (telek), kin tü laktok, az mellynek Vicinussa (szomszédja) ab una (egyfelől) Csedő István birodalma, ab alia (másfelől) Ványolos Páll jószága, melyet ugjan magatok birtok, ezen a meg nevezet jószágon voltanak épületek, tudniilik egj ház Kamarástól, ajton való zárral egjütt, és egj Istálló, annak felette 5 kád, és egj hordo, 3 kar (szúszék) és 2 pad, és egj láda, ki ugjan az Anyámé volt; és abban egj kékes párna hélly és egj Vereses, egj Veres Széllyü Lepedő, egj gjolts ing, egj fel szedet Veresses Katrincza; egj Cserén, 2 Vass Karika, az Korongon való, Ki ugjan az én szülő Anyámé volt, és ő atta volt oda, noha az malmot testamentumban néktek hagyta Botskor Mátyásné, egj nagy féjsze, ezeket a meg irt bonumokat mindeneket még Kévánok tölletek, mert testamentum szerént az meg holt Botskor Mátyásné nékem hagjta, az Testamentum tétel is volt itt Csik Székben Szent Gjörgjön, ezen fellyül meg irt joszágotokon az el mult 1630 esztendőben Die 17 Octobris; ezekben ha valamit tagadnátok hogj testamentum szerént nékem nem [hagyatott] volna, producalom (felmutatom) a testamentumot is (. . .), ha kívántatik élő bizont (tanút) is fogok (. . .). Annak felette egj Zöld szinü posztó Szoknyát és egj derekallyt, 2 párnát, aztis még kivánom tölletek, még annak felette a Nyomásban való földeit mi ugorlottuk vala meg, és azt Kegyelmetek vették volt bé felibe, úgj mint két földet felső mezőben, az egjik föld vagjon Egres Asszo fejében, az Lakban az magatok Csürén kül Valonak valamint Toroczkoi István, és Barcsai Méltóságos Uraimék, kit Gyüttő István bir, . . . ezek is vannak itt a Csik Szt Gjörgji határban, czeknekis a két földön tet gabonának az felit magamnak kévánom, ugj mint az Nagj Anyám részit, mert akkor meg mondottam, hogj az kinek illik, annak maradjon, ergo, én voltam közelib valo Atyafiu, eztis ha tagadnád doccalom (documentálom) . . . "

A végrendeletekben és a hagyatékkal kapcsolatos más írásokban szereplő csíkszentgyörgyi határnevek: 1614: „Utzába: vám tövin" (k.), „az áll lábban" (sz.), „az Botskor Pál Tserée mellett" (sz.), „az két viz között az Sükösd Benedek kapujánál", „nagy mezőn forduloban az határ Széllyben, az nagy völgy oldalán az zabb földet . . ." (sz.), „más felé forduloban ebbháton 3 köböl buzának valo földet" (sz.), „Uzahorgyába két szekérre való szénafüvet" (k.); 1624: „Nagy Mezőn", „Közép hosszuban" (sz.); 1626: „Egres aszo nevü helyen", „Egres aszo Bérczin" (sz.); 1627: „Nagy Mezőn az

Közép hosszuban", „Rat (?) Lábban", „az Erdő felől" (sz.); 1636: „az Béldi János Malmán küllyel", „Küs Völgyben", „Nagy mezőn az alsó táblán", „Ajj-Bérczin", „Malomra folyó árok"; 1643: „az falu nil földe volt"; 1640 körül: „az Nyomásban való földjeit" (sz.), „felső mezőben" . . . „Egres Asszo fejében" (sz.), „az Lakban" (sz.); 1769: „Templomhoz járó ösvény", „Sás nevü helyet", „a' falu szabad hellye"; „Nagy völgy tövin"; „Béldi Jánosnak Malma és fürésze volt C. Szt. György között".

A hagyatéki ügyekkel kapcsolatos írások kijegyzett részletét csoportosítva mindenekelőtt helyreállítható a XVII. század eleji csíki katonacsaládok örökösödési szokásának konkrét érvényesülési módja. E szerint az ősház és az ősházhoz való földek kizárólag a jószág (telek), birodalom (birtok) nevét továbbvivő fiúörökösre, fiúról fiúra szállnak. Az özvegyasszony addig marad a házban, míg elhalt férje nevét viseli; de ha ezt elhagyja (újból férjhez megy vagy meghal), a ház visszaszáll az ősre.

A jószágon, belső jószágon vagy ülés helyen állott ősház (kamarával és záros ajtóval), az istálló és az ülés helyen kívül eső más épületek, a csűr vagy a malom ugyancsak a fiúörökösre szállott. Ezzel szemben a belső házi eszközök, a házbeli bútorok — padok, karok (szuszék), ládák — és más eszközök — kád, vaskarika, nagy fejsze — és az ugyancsak ingóságnak számított (leszerelhető) fonott füstfogó, a cserény viszont a lányörököst illette.

Hiányos volta ellenére is figyelemre méltó a ládában (menyasszonyi ládában) található és az ágyhoz tartozó gúnyaneműek felsorolása az örököslány részéről: kékes párnahéj, veresses párnahéj, párna, derekalj, veresses szélyű lepedő, továbbá gyolcsing, felszedett veresses katrinca és zöld színű posztószoknya.

A család által birtokolt földek említése során az egykori gazdálkodás rendjére vonatkozó adatokhoz jutunk. A szántóföldeket a közös (községi) váltógazdaság két fordulóján, az alsó és a felső mezőn osztották el. A nyomásban levő — közös legelőként használt — fordulón a földjeit nyárban ki-ki megugarlotta (felszántotta) s ősszel búzával vagy a következő tavasszal zabbal bévetette, s így a vetésfordulón búza és zabföldek voltak. Egyéni használatban voltak még a szénafüvek, ezenkívül voltak még a falu évente felosztásra kerülő *nyíl földei* és a *falu szabad helye*.

A csíkszentgyörgyi levelesláda minket érdeklő adatainak kijegyzése és egyszerű értelmes rendbe rakása újólag meggyőzhet, hogy a régmúlt feljegyzéseiből megmentett mégoly apró töredékek is alkalmasak népismeretünk körképének értékes részletekkel, elemekkel való gazdagítására.

Régi hozománylevelek Kézdipolyánról

Az európai népek társadalmi-jogi életében általános volt, hogy a nő férjhezmenetelekor ruhaneműt s a női munkakörrel kapcsolatos más tárgyakat, eszközöket, javakat hozott az új, közös háztartásba. Ezek a házasság megszűnése (elhalás, válás) vagy a férj vagyonának elkobzása esetén ismét a nő kizárólagos rendelkezése alá kerültek, az ő elhalálozásával pedig lányai örökölték.

A nép széles rétegeinél a hozomány elsősorban a szülők részéről való „kiruházás"-ból állott, s a kelengyébe kapott ruhaneműt a menyasszonyi ládában s esetleg a menyasszonyi megvetett ágyon nyilvánosan szállították át az ifjú férj új házába. Nagyobb értékű és sok tételből álló hozomány esetén, az írásbeliség megfelelő fokán, az cladó lány hozományát — minden eshetőségre számítva — a kiházasító szülők vagy bátyák összeírták. Ilyen írott hozományleveleket, paraphernális specificatio-kat állítottak ki nálunk is házasság alkalmával, éspedig nemcsak a fő- és köznemesek, hanem idővel az egytelkes (hétszilvafás) kurtanemesek, ármálisták és a katonai szolgálatuk révén ugyancsak nemesi jogú kerületek, falvak lakói, akárcsak a különböző nemesi rétegekkel azonos módú és igényű városi-mezővárosi lakosok. Nyilvánvaló, hogy a korábbi nemzedékektől fentmaradt hozománylevelek, a maguk szűkszavú listajellegük mellett is, értékes művelődéstörténeti dokumentumok a népi környezetből származók pedig a tárgyi- és társadalomnéprajzi kutatást segítő, az élő emlékezetet megnyújtó, a szájhagyományt kiegészítő fontos adalékként használhatók.

Ezért érdemel figyelmet az a három, 100—125 éves parafernum levél is, melyeket, más iratokkal együtt, dr. Simon Zoltán egyetemi lektor elődeinek kézdipolyáni családi levelesládájából 1948-ban átadott tanulmányozásra. Kézdipolyán kis háromszéki hegyalji falu, nagy közerdőkkel és közlegelőkkel, s a múlt század végi tagosításig három fordulóban művelt szántóterülettel, melyen az őszi búza és rozs, tavaszi árpa és zab mellett sok lent is termeltek. A lenolajkészítés és -kereskedés viszonylagos anyagi jóléthez és „világlátottsághoz" segítette a falu kis- és törpebirtokos lakosságát. A lakosság zömét

tevő katonacsaládok közt a Simonok a módosabbak közé tartoztak, kik közül idők során, többen különféle tisztségeket is viseltek. A Simonok a lányok férjhezadásakor is mindent megtettek, hogy ne tűnjenek másoknál alábbvalóknak. A falu elöljárósága által egy 1827-ben kiadott Contractualis Levélből kitűnik, hogy az apa még saját fiaitól is vett fel kölcsönt eladó leányának illő kiruházása érdekében: „ . . . Mint hogy hirtelen és kéméletlenül kellett Simon György eő Kegyelmének Rosalia Leányát férjhez adni, ő ki egészen ki nem voltt még ruházva, kéntelenittetett fiától," Simon Mihálytól 30 forintot kérni, zálogba adva érte egy „két véka fereje szánto földet" azzal a kikötéssel, hogy mikor a másik két fia kifizet 10—10 forintot, Simon Mihály tartozik nekik átengedni a föld egy-egy harmadát „mint hogy 3 vadnak fiakul".

A hozománylevelek közlésénél egyedüli változtatás, hogy az eredeti „folyószám", „megnevezés", „betsár", „F" (forint) és „x" (krajcár) rovatokat külön nem jelezzük.

(I) Felvétele

Mind azon Parafernális ingo és ingatlan javaknak, melyeket Kézdi Polyáni Néhai Simon Mihály hajadon leánya Simon Anna férjhez menetele alkalmával viszen ugyan [-csak] Kézdi Polyáni Nemzetes Zonda Mihályhoz a most folyó 1855-ik év Május 24-én a melyek az aláb írt Nő személyek által meg betsültettek ily rendel következnek:

1) Vagyon két festett ágy . . . 7 F.
2) Három Derekaj haj nélkül . . . 30 F.
3) Kilentz Derekaj hajak, felsők és alsok . . . 40 F.
4) Tizen nyoltz párnák haj nélkül . . . 36 F.
5) Husz párna haj also, husz felső . . . 55 F.
6) Egy selyem paplan, egy varrot és egy más pergát lepedővel . . . 45 F.
7) Két kotzkás ágy teritő . . . 7 F. 30 x.
8) Tiz ágyra való fejér lepedők . . . 12 F. 30 x.
9) Egy Beretzki Cserge . . . 25 F.
10) Három ványolt lepedők . . . 12 F. 30 x.
11) Egy Kékes szoknya két selyem ruhával . . . 20 F.
12) Ött rend szöttes felvevők . . . 45 F.
13) Ismét tizen négy rend más felvevők . . . 98 F.
14) Hét nyakra való Keszkenyő . . . 15 F.
15) Ött főre való bóti Keszkenyők . . . 75 F.
16) Egy fejér főre való keszkenyő . . . 2 F 30 x.
17) Két selyem és három bóti ujjasok . . . 35 F.
18) Kilentz asztal Keszkenyők . . . 12 F. 30 x.
19) Tizen három asztal teritők . . . 26 F.
20) Tizen kilentz Kendező kendők (törülközők) . . . 9 F. 30 x.
21) Három festett záros ládák . . . 15 F.
22) Kétszáz nyoltzvan Sing gyolts . . . 93 F. 20 x.
23) Száz nyoltzvan Sing gyapottal öltött kender vászon . . . 45 F.
24) Két Száz hatvan egy Sing kender vászon . . . 52 F. 12 x.
25) Három Száz tizenkét Sing sikaty (gyapottal vegyes négynyüstös) Vászon . . . 63 F. 24 x.
26) Két Téli bárány bőrös Bundák . . . 60 F.
27) Két Fekete bárány gyapjuból készült Zekék . . . 10 F.
28) Egy festett Asztal . . . 5 F.
29) Négy festett Szék és egy festett Kanapé . . . 16 F.
30) Egy Soó tartó, egy tükör és egy tál tartó . . . 5 F. 30 x
31) Egy Osztovát (szövőszék) a hozzátartozandóval . . . 5 F.
32) Két pár gerebeny, két léhel . . . 1 F. 30 x.
33) Két rosta, két szita . . . 3 F.
34) Egy Kapa, két réz gyergyatartó hamuverővel . . . 4 F. 30 x.
35) Egy tatzet (tucat) plékalán, hét pár késvilla . . . 3 F.
36) Egy égetbor főző üst minden hozzá tartozandóval . . . 35 F.
37) Egy Cseber, egy kártya . . . 50 x.
38) Egy Cselekedő Kicsin Üst . . . 4 F.
39) Három köböl Árpa, egy köböl Buza és egy Köböl Rozs . . . 45 F.
40) Két Tehény és egy éves borju . . . 300 F.
41) Két júh gyapjastól, túróstól . . . 25 F.
42) Egy Sertés négy malatzával . . . 30 F. — Összesen 1431 F. 16 x.

Mely két lapon látható 42 pont alatti felkelhető jók betsárba az ahoz értő Személyek által fel adva, hogy alatt neveinket írattak által lelkesen meg írva jövendőül ki adtuk, itten Polyánba a túl Lapon látható Napon és Évben.

Bögözy Antal

Kováts Lajos, K. Szt. Léleki

P.S. A Kis Tamás béli 5 Vékás földnek fele termésit adgya Testvér Bátya Simon István.

(II) Parafernalis Specificatio

Mind azon ingó és ingatlan jókról, mellyeket Polyáni Boldizsár Ádám s nője Gáspár Judita Asszony eő kegyelmek édess leányoknak, Rozáliának adandnak, a melyek sor szerint igy következnek:

1) Vagynak három darakajjak felső és alsó vonatokkal . . . 57 F.
2) Tizennégy párnák, három pár felső hajak (egy pár simplával varrott, két pár karton), 14 alsó hajak együtt . . . 77 F 50 x.
4) Egy selyemmel varrott és egy fehér gyolts lepedők . . . 7 F.
5) Öt sikatyus fejér lepedők . . . 8 F. 20 x.
6) Egy selyem közepü paplan . . . 14 F. 30 x.
7) Egy Beretzki Cserge . . . 24 F.
8) Két ványolt tarka lepedők . . . 16 F.
9) Egy szőr szoknya selyem elő ruhával . . . 18 F. 30 x.
10) Egy veress sáfos köntös . . . 8 F.
11) Egy veresses tarka és egy kék melyékü köntösök . . . 16 F.
12) Egy karton Köntös . . . 10 F.
13) Egy fekete karton Köntös . . . 6 F.
14) Egy langszin rokója elő ruhával . . . 5 F.
15) Más veresses rokója . . . 4 F.
16) Egy veress sinoros . . . 3 F.
17) Egy zöld posztoju szoknya . . . 8 F.
18) Vagyon egy főre való selyem Keszkenyő . . . 23 F.
19) Egy fekete takét (taft) főre való Keszkenyő . . . 19 F. 30 x.
20) Egy veress Cirkált Keszkenyő . . . 8 F.
21) Egy takét és egy más tarka keszkenyők . . . 12 F. 30 x.
22) Egy selyem kiss Keszkenyők . . . 9 F.
23) Három sali (sál) Keszkenyők . . . 6 F. 15 x.
24) Egy fehér varrott Zsebb Kendő . . . 1 F.
25) Egy kávészin selyem Kurti . . . 15 F.
26) Egy rojtos Kurti és egy más tibet . . . 10 F.
27) Vagyon 140 sing gyolts . . 42. F. 12 x.
28) Vagyon 100 sing gyapott vászon . . . 25 F.
29) Vagyon 60 sing kendervászon . . . 12 F.
30) Vagyon 140 sing sikatyus vászon . . 35 F.
31) Egy veress bóti abrosz . . . 7 F.
32) Három gyapott baratz himess abroszok . . . 9 F.
33) Hat más viselő Abroszok . . . 10 F.
34) Négy fejtővel öltött asztal Keszkenyők . . . 8 F.
35) Egy pár fejér asztal Keszkenyő . . . 1 F.
36) Nyoltz gyolts Kendők . . . 4 F. 10 x.
37) Négydarab kender Kendők . . . 1 F. 30 x.
38) Négy tarka ruhák . . . 1 F. 15 x.
39) Egy ujj posztó bunda . . . 40 F.
40) Ugyanegy más plizer (?) bundára kész pénz . . . 40 F.
41) Egy fekete Condra . . . 9 F. 5 x.
42) Két festett ládák . . . 15 F.
43) Egy kanapé Szék és egy pár Kaross Szék . . . 10 F.
44) Egy kis húzós Asztal . . . 10 F.
45) Egy Ágy . . . 2 F. 30 x.
46) Gyapott füsü és egy gyapott fonó kerék . . . 3 F.
47) Egy héhel és egy pár gereben . . . 50 x.
48) Egy sütő és gyúró tekenyők . . . 2 F. 30 x.
49) Egy Gyertya tartora . . . 2 F. 30 x.
50) Egy tutzet Késs villa . . . 5 F.
51) Egy tükör . . . 3 F. 50 x.
52) Pálinka főző üst, hozzá tartozandókkal . . . 50 F.
53) Egy tüzre való kiss üst . . . 4 F.
54) Egy négy évess tehén . . . 80 F.
55) Egy Öreg sertés . . . 25 F.
56) Három öreg juhok és egy diszke bárány . . . 40 F.
57) Vagyon háromhatárokba (a három fordulóban) háromdarabb kereset földek Contractus tartalmánál fogva . . . 300 F.
58) Vagyon tiz véka ősz és tiz véka tavasz gabonák . . . 33 F. 20 x.

Mely két lapon található 58. pont alatt Felkelhető jók bets árban az ahoz értő személyek által fel adva, hogy alatt neveinket irattak, által lelkesen meg írva jövendőül ki adtuk, itten Polyánba az 1855. Év October 20-án a Boldizsár Ádám lakó házánál.

Bögözy Antal mp.
Bogdán István mp. Plébános

Szabó Antal mp.

(III) Felvétele

Mind azon ingó és ingatlan vagyonoknak, mellyek K. Polyáni Simon István és neje Boldizsár Rozália adand édes **leányok Máriának** Simon Lajoshoz leendő **férjhez** menetele alkalmával, u.m.

1) Két darab ágy . . . 13 F.
2) két darab szalmazsák . . . 1 F. 60 x.
3) négy darab darakalj . . . 26 F.
4) nyoltz darab darakalj haj . . . 20 F.
5) tizennyoltz darab párnák . . . 23 F. 40 x.
6) tizennyoltz párnahajak . . . 16 F.
7) Tizennyoltz darab innepes párna hajak . . . 25 F.
8) két darab —ágy takaró viselők . . . 4 F.
9) két darab innepes ágy takarók varrottak . . . 22 F.
10) hat darab ágy lepedők . . . 4 F.
11) négy darab gyolts ágy lepedők . . . 4 F. 50 x.
12) két darab ványolt lepedők . . . 5 F. 80 x.
13) egy darab bereczki cserge . . . 14 F.
14) két darab paplan . . . 14 F.
15) Egy darab láda . . . 1 F. 80 x.
16) egy rend megy szin selyem Köntös . . . 48 F.
17) egy rend fekete selyem Köntös . . . 25 F.
18) három rend szőr rokolya felsővel együtt . . . 40 F.
19) egy darabb kék sponyolét rokolya . . . 9 F.
20) egy darabb fehér rokolya . . . 8 F.
21) három darabb karton rokolya felsőkkel együtt . . . 9 F.
22) hét rend szőttes rokolya . . . 19 F.
23) három darab főre való nagy Keszkenyők . . . 19 F.
24) öt darab selyem Keszkenyők . . . 10 F.
25) két darab főre való hárasz ruva . . . 5 F.
26) egy darab téli Kurti . . . 20 F.
27) egy bámbán . . . 4 F.
28) egy magyar bunda . . . 50 F.
29) 200 sing gyotts vászon . . . 40 F.
30) 16 sing gyapot vászon 22 F. 40 x.
31) 60 sing abrosznak való vászon . . . 12 F.
32) 80 sing kender vászon . . . 9 F. 60 x.
33) 80 sing négy nyistes vászon . . . 12 F.
34) 160 sing négy nyistes vászon . . . 17 F. 60 x.
35) egy darab pónya . . . 2 F. 20 x.
36) három darab ablak takaró . . . 3 F.
37) öt darab asztal takarók . . . 14 F.
38) tiz darab házi szőtt asztal takarók . . . 16 F.
39) négy darab nyoltz nyistes asztal takarók . . . 10 F.
40) 19 darab abrosz és szervét . . . 12 F.
41) 12 darab házi szervét . . . 1 F. 80 x.
42) hat darab törölköző kendők . . . 1 F.
43) 15 darab gyapot törülköző kendők . . . 6 F.
44) egy asztal 6 F.
45) egy diván . . . 20 F.
46) egy kredencz . . . 13 F.
47) 6 darab szék . . . 6 F.
48) egy darab kaszten zárval együtt. . . 8 F.
49) egy darab kád vas abroncsval két cseber és egy véka . . . 4 F.
50) egy szita és rosta . . . 1 F.
51) létel, gereben . . . 80 x.
52) nyárs és vas kalán . . . 80 x.
53) egy tutzat kés, kalán és villa, leveses kalán . . . 10 F.
54) 16 darab kávés kalán . . . 5 F.
55) egy darab tükör és darab kép . . . 4 F. 20 x.
56) egy téglázó . . . (?) téglázó réz . . . 4 F.
57) egy ércz Üst . . . 80 x.
58) egy ércz fazék és egy ércz lábas . . . 2 F.
59) két darab gyergyatartó . . . 2 F.
60) három darab leveses, egy darab sültes, egy darab nádméztartó, 12 darab porcellán tángyér . . . 11 F.
61) hét poharak . . . 2 F. 40 x.
62) egy Pálinka főző Üst, Cső káddal. együtt . . . 20 F.
63) egy sütőtekenyő, más kisebb tekenyő, két lapitó . . . 2 F.
64) két darab öt éves ökör . . . 235 F.
65) egy szekér rajtorjával ellátva . . . 40 F.
66) egy sertés 5 malatzával . . . 16 F.
67) egy vas ekére . . . 7 F.
68) Kis mezőben Veres tanarokban Király és Máté István között 6 vékás szántó . . . 150 F.
69) Ugyan ezen mezőben az Allábban 2 vékás szántó Rettegi György és Kádár József közt . . . 60 F.
70) Az Árok határban Kökényes lábjában Pál András és Simon Gergely közt 5 véka férejü szántó . . . 180 F.
71) Ugyan azon mezőben a Martonos szegében Simon János közt 2 vékás szántó . . . 72 F.
72) hasonló ezen mezőben a nyujtódi Sár lábjában Sándor Antal közt 2 vékás szántó . . . 72 F.
73) hasonló ezen mezőben felső Esztelnek Simonyok kerületében Simon János mellett 369 öl kaszáló . . . 95 F.
74) A Kápolna mezőben Testvestó (?) lábjában Páll István közt 5 vékás szántó . . . 180 F.
75) Ugyan ezen határban Két ut között Simon János között 3-om vékás szántó . . . 80 F.

76) Ugyan ott a Nádszeg nevü lábban Simon János közt 2 vékás szántó . . . 60 F.
77) Ugyan ezen határban Kut forrásban kaszáló SimonGergely közt . . . 90 F.
78) A polyán Bérczin Varsa viz helyen Simon Józseftől vásárolt kaszálót . . . 43 F.
79) A Tetőn két véka férejü szántó használata. — Általános összeg 2171 F. 70 x.

Hogy az elől irt három oldalakon lesorolt Parafernális javak ahoz értő férfi és nő személyek által megbecsültetett, azt mü is mint tanuk megirtuk neveink aláirásával meg erősitjük. K. Polyánban *1879.* Április hava 14-én.

Megjegyzendő elől irt javakhoz még hozá adandó négy köböl buza és négy köböl rozs és két köböl árpa . . . 42 F. 80 x. — Az az 2214 F. és 50 x.

Szölösi Erzsébet becslő

Paál András becslő

Gáspár Gergely és nőm Király Rozália becslők Simon Antal és nőm Szabó Rozália becslők Mihály Antal tanu

A fenti parafernális leveleknek már első átolvasásukkor szembeötlik néprajzi vonatkozású adatgazdagságuk és a bennük rejtőző egyéb tanulságok. A következőkben a levelek több oldalról való vizsgálata nyomán önként mutatkozó néhány ilyen tanulságot próbálunk megfogalmazni. Már itt kitűnik, hogy milyen hatékony lehet az összehasonlító néprajzi strukturális vizsgálat és a statisztikai módszer alkalmazása, holott e két módszer a jelenleginél sokkal nagyobb számú összegyűjtött levél vizsgálatakor hozhat majd éppen jelentős, a népi kultúrát új oldaláról megvilágító eredményeket. Mi itt most inkább csak e lehetőség érzékeltetését kísérelhetjük meg.

A parafernális leveleknek, eltekintve a sablonos bevezető és befejező résztől, a szokás által kialakított sajátos repertóriuma van. A férjhez menő lánynak adott javak elsősorban ingóságok, s ebből is mindenekelőtt a „kiruházás" és csak kiegészítésként kerül valami föld is. A szokásos sorrend ez: 1. ágybeliek, 2. ruhafélék, 3. vásznak, 4. terítők, kendők, 5. felső ruhák, 6. bútorok és háztartási felszerelés, 7. állat, 8. gabona, 9. föld. Ez a tematikai sorrend egyúttal a fontossági sorrend és a parafernális jegyzék történeti kialakulásának rendje is. Erre mutat az is, hogy míg az 1—6. tárgycsoport sora mindig egyezményesen ugyanaz, a további tárgycsoportok sorrendjében változás vagy ugrás is lehetséges, a föld (ingatlan) pedig el is maradhat.

A hagyományos rend kutatóját elsősorban az eredeti értelemben vett „kiruházást" jelentő 1—5. csoportba tartozók érdeklik. Viszont ezekhez szervesen csatlakoznak a bútorok: az ágybeli ruha helye, az ágy, a testi ruha tartására szolgáló láda, a vásznak tartására szolgáló kanapé, a terítők helye, az asztal és a kendők helye, a fogas kendőszeg, melyeket kiegészítenek a tűzhely körüli női munkával kapcsolatos egyéb felszerelési tárgyak.

Figyelemre méltó, hogy míg az utolsó tárgycsoportoknál a felsorolásban nagy ingadozások, változások (kimaradások is) láthatók, az első csoportokba tartozó női holmik felsorolása meglehetősen egységes képet mutat. Így pl. az ágybeliek közt mindhárom levélben ott találjuk a derékaljat, párnákat (huzatokat is), ágytakarót, ágylepedőt, berecki csergét, paplant, ványolt lepedőt, a ruhafélék közt a szoknyát előruhával, köntöst, illetve rokolyát, a főre való keszkenőt, a kurtit, illetve ujjast, a vászonneműek közt a gyolcsot, kender- és sikatyús vásznat, továbbá az asztalterítőt, asztalkendőt és törülközőkendőt, a felsőruhák közt a bundát és zekefélét. A bútorok és háztartási szerelékek között „kötelező" módon szerepel az ágy, láda, asztal, kanapé és székek, az osztováta, léhel és gereben, a rosta, szita és dagasztóteknő, a gyertyatartó, kanál és kisvilla, a főzőüst, pálinkafőző felszerelés, cseber stb.

Figyelmet érdemelnek azok a változások is, melyek egyetlen nemzedékváltásnál már a múlt század harmadik negyedében is megmutatkoztak. Összevetve az 1855-ben férjhezmenő Boldizsár Rozália, majd ennek 1879-ben férjhezmenő lánya parafernumát, azt látjuk, hogy míg az ágybeliek és a ruhafélék közt lényeges különbség nincs, a menyasszonyi bútor kiegészül kredenccel és kasztennel, a kanapé helyett dívánt, a régi pléhkalán és késvilla helyett kalánt, kést, villát és kávéskalánt hoz az újasszony, továbbá fali képet, téglázót (vasalót), „cselekedő" rézüst helyett pedig öntöttvas ércüstöt, ércfazakat és érclábost, továbbá gyári porcelántányérokat, leveses- és sültestálat, cukortartót, valamint üvegpoharakat.

Érdemes megfigyelnünk e parafernális levelek összértékeit, majd megnéznünk legalábbis az egyes tárgykategóriák szerinti értékmegoszlást. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy — nem számítva a 2. és 3. hozománylevél végén még hozzáadott 300, illetve 1100 forint értékű földingatlant (utóbbi esetben valószínűleg „egyes" lányról volt szó) — mindhárom lány ingóságokból tevődő kelengyéje eléggé hasonlóan 1000—1400 forint értékű. Ennek az értéknek nagyobb részét (mindhárom esetben kb. 60%-át) a háziiparból kerülő textilnemű és más ruhafélék teszik ki, viszont csak mintegy 10%-át a bútorok és háztartási eszközök és 30%-ot a kapott állat (korábban csak anyaállat: tehén, sertés, juh) és gabona. A három hozomány becsüértéke egyes tárgycsoportokra lebontva: 1. Ágybeliek: 263—219—180 F; 2. Ruhafélék: 290—182—212 F; 3. Vásznak: 253—113—114 F; 4. Terítők, kendők: 48, 42—64 F; 5. Felső téliruhák: 70—89—54 F; 6. Bútor és háztartási felszerelés: 104—109—139 F; 7. Állat: 355—145—251 F; 8. Gabona: 45—33, — F; 9. Föld: —, 300—1110 F.

A múltbeli népi gazdálkodással és gazdasági-társadalmi élettel kapcsolatos kutatásokat segíti egy-egy periódus tárgyi javai korabeli pénzértékének ismerete. A legtöbbet szereplő tárgyak becsüértéke az 1855—1879-ben forgalomban levő forintban (egyes darabokra átszámítva): derékalj 7—10, derékaljhaj 3—4, párna 1 1/2—2, párnahaj (alsó és felső) 2—3, selyem paplan 7—14, ágyterítő 7—11, ágyra való lepedő 1—2, berecki cserge 14—25, ványolt lepedő 3—8, kékes szoknya egy v. két selyem előruhával 18—20, szőttes felvevő szoknya 9—13, rokolya 3—5, nyakra való keszkenő 2, főre való bolti selyemkeszkenő 15—23, ujjas 5—15, kusti 20; asztali keszkenő 1 1/2—2, asztalterítő (abrosz) 2—7, kendezőkendő 1/2, bunda (báránybőrös posztó) 30—50, zeke, condra 5—9 forint. A vásznak singje krajcárban: abrosznak való vászon 20, gyolcs 15—20, négynyüstös vászon 15—17, gyapotvászon 14—15, gyapottal öltött kendervászon 15, sikatyús vászon 12—15, kendervászon 12 krajcár. A bútorfélék és háztartási eszközök becsüára forintban: festett záros láda 5—7, festett ágy 2 1/4—3 1/2, festett asztal 5—10, kanapé és székek 10—16, osztováta 5, égettbor főzőüst stb. 20—50, főző rézüst 4, továbbá az 1879-ben fölvett szekér 40, és az ekevas 7. Az adni szokott állatok értéke: tehén 80—100, ökör 120, juh 12, sertés (malacaival) 16—30 forint, ugyanakkor 1 köböl (4 véka) gabona (búza, rozs, árpa) a forint körül, 1 vékás (1 véka férejü, kb. 10 ár vagy 1/6 hold) szántó a falu határában 25—36 forint értékű (tehát egy „jó" cserge vagy „olcsóbb" bunda ára) volt.

A földeket is magukba foglaló hozománylevelek a faluhatár „élete", valamint a helynévadásban megmutatkozó népi szemlélet tanulmányozása szempontjából oly fontos (s azóta esetleg már elkopott, elfelejtett) régi határneveket is tartalmaznak. Az 1855. és 1879. évi hozománylevelekből és az említett levelesláda más irományaiból kijegyzett határnevek: 1812: Harminczás lábján (sz), Telek Patakában (sz), Kápolna mezőben a' Tekeresben (sz), a' Rét meget fel menőben (sz), Kápolna mezőben az elő nevü lábban (sz); 1827: Röh Sándor Árkában (sz); 1832: Ben valo joság; 1846: Kiss Mezőben a Külső veres árokba (sz), 1855: Kis Tamás béli (sz), a háromhatárokba (sz, földek); 1858: Kiss mezőben az ugy nevezett Bélafalvi út által kelő lábba; 1871: Árokelvé határ Rétmege nevü lábján (sz), Árokelvi határ Martonos szege lábján (sz), Kápolna határ Nádszeg nevü lábján (sz), Kápolna mező Röh nevü lábján (sz), Húszforintos nevü lábján (sz), A Kis ut fogyatyán (sz); 1879: Kis mezőben veres tanarokban (sz), . . . az al lábban (sz), Árok határban Kökényes lábjában (sz), . . . a Martonos szegében (sz), . . . a nyújtódi Sár lábjában (sz), . . . felső Esztelnek Simonyok kerületében (sz); Kápolna mekőben testvesto (?) lábjában (sz), . . . Két ut között (sz), . . . nádszeg nevü lábban (sz), . . . Kut forrásban (k), A Polyán bérczin varsa viz helyen (k), A tetőn (sz).

Természetesen már e három hozománylevélnek egymással való alaposabb összevetése, strukturális elemzésük finomítása és az egyes tételek külön-külön való közelebbi vizsgálata még további számos tanulsággal szolgálhatna a népismeretnek. Nem is beszélve arról, hogy az egykori menyasszonyok családjai gazdasági-társadalmi viszonyainak, a községben elfoglalt helyüknek valamelyes ismeretében, s hozományleveleiknek minél több más falubeli, szomszédos falubeli és szomszédos vidékekről való, több nemzedéktől származó hozománylevéllel való összehasonlítása egy eddig rejtett, bő és sokoldalú adatforrása lehetne népismereti kutatásunknak.

Károly Kós

SCHRIFTLICHE QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER MATERIELLEN KULTUR DER SZÉKLER

(Auszug)

Die Studie macht auf die von Bauernfamilien geschriebenen oder bestellten Aufzeichnungen aufmerksam und dokumentiert deren ethnographische Bedeutung an Hand mehrerer Schriften, die aus den Truhen von Székler Familien stammen.

1. Die Studie bringt die Aufzeichnungen einer von den Pflichten der Leibeigenschaft enthobenen „Soldaten"-Familie aus Csíkszentgyörgy. Es sind Testamente, beziehungsweise Dokumente von Erbteilungen aus den Jahren 1614, 1627 und 1640. Die Schriften lassen deutlich das Erbschaftssystem erkennen, in dem ererbtes Haus und Landbesitz dem Sohne verbleibt, der den Namen weiterführt. Die übrigen Angaben belehren uns über die Kleidung und die Einrichtung der Wohnung.

2. Aus der Gemeinde Kézdipolyán im Komitate Háromszék veröffentlicht der Verfasser drei Mitgiftsverzeichnisse aus den Jahren 1855 und 1879. Sie lassen gut die traditionelle Zusammenstellung der Aussteuer erkennen. 60% der Posten bestehen aus hausgewobenen Leinenwaren, 30% aus Lebendvieh und 10% aus Möbeln. Der Vergleich zwischen der Mitgift einer aus wohlhabender Dorffamilie stammenden Mutter und Tochter läßt die im Gange befindlichen Änderungen erkennen.

Szabadfalvi József

Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron

A kútgémmel való híradást Herman Ottó is említi már pásztorszótárában: „A legrégibb magyar telegráf a gémeskút, a mellyel különösen a betyárvilágban sűrűn éltek a betyárok és pártolóik. A gém különféle állásának jelentősége volt."[1] Ismeri a hortobágyi népdal is:

Lebocsájtva látom a kútgémet,
Elment már a csárdából a német,
Csaplárosné nyissa ki az ajtót,
Kilenc jerkét hajtottam meg tokjót.[2]

A felerésztett kútgém jelző szerepéről szépíróink is hírt adtak: Tömörkény István az *Újkor idején* c. novellaciklusban említi a tilosra állított kútgémet mint a betyárok értesítését.[3] Szép Ernő *A Hortobágy* c. könyvében Vidróczki Marcival kapcsolatban ír ugyanerről.[4] Krúdy Gyula ugyancsak említi a jeladó kútágast.[5]

A magyar jelnyelvről először Szendrey Ákos közölt tanulmányt, itt — Fehér Gyula cikkére hivatkozással — megemlíti azt is, hogy a kútgémmel a kis-sárréti tanyákon a pandúrok jelenlétét jelezték egykor, a harmincas években pedig ezzel hívták haza a tanyán kívül dolgozókat és a libapásztorokat.[6] A pusztai jelzésekről igen jó adatokat szolgáltat Béres András, itt említi a gémeskút szerepét is.[7] A kútgémmel való híradást Gunda Béla említette 1975-ben megjelent *Pásztorok és jelek* c. tanulmányában.[8] Bálint Sándor szegedi,[9] Ecsedi István és Béres András hortobágyi,[10] Nagy Czirok László

[1] Herman Ottó 1914. 297.
[2] Herman Ottó 1914. 631.
[3] Tömörkény István 1958. 232.
[4] Szép Ernő 1930. 218—220.
[5] Krúdy Gyula 1971.
[6] Szendrey Ákos 1941. 263.; Fehér Gyula 1938. 184.
[7] Béres András 1962. 192—193.
[8] Gunda Béla 1975. 15—16.
[9] Bálint Sándor 1961. 36, 54.
[10] Béres András 1962. 192—193.

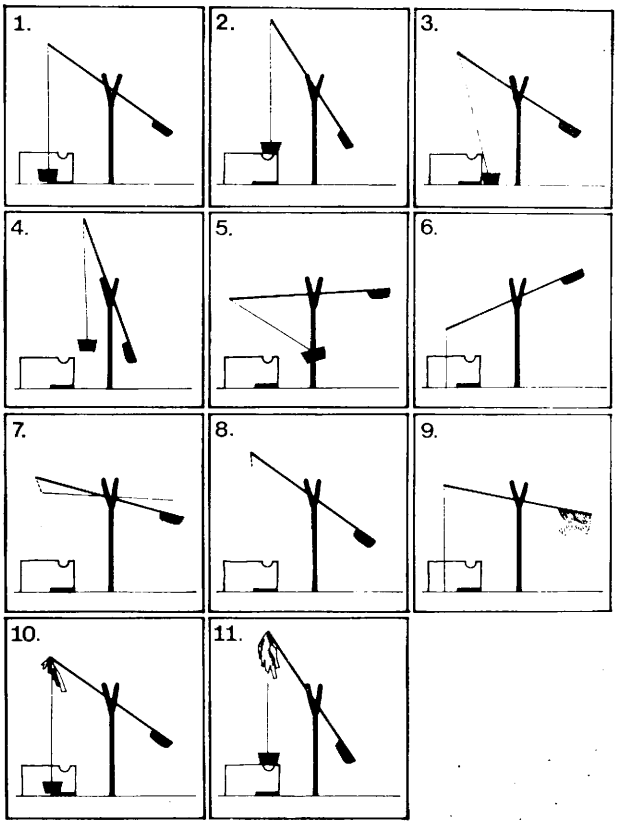

kiskunsági[11] adatait említ, valamint saját nagyiváni gyűjtéséből közöl néhány adatot. Néhány röpke adatra hivatkozva említi a Magyar Néprajzi Lexikon is.[12]

A Hortobágyon az *állás*, a pásztor és az őrzött állat tanyája a birtokolt legelő közepe táján, rendszerint egy magaslaton van. A vízállásos, kákás, nádas mélyedéseket sohasem választják tartózkodási helyül. Az állás tartozéka a gémeskút, amelynek elsőrendű szerepe az itatás, az ivóvízellátás biztosítása. Az állás körül elterülő legelőterületet pontosan beosztott rendszer szerint legeltetik. A nyáj és a telephely közötti kapcsolatot folyamatosan fenntartják, erre különböző jelek, jelzések szolgálnak.

A múlt század elején, amikor még nem volt a legelőkön annyi gémeskút *lapos*akból, *sirkut*akból itattak, elsősorban *messzelátók* vagy pontosabban a *látófák*[13] szolgáltak szétnézésre és jelzések leadására. A gémeskutak meghonosodásával a jól látható kútgémeket használták fel információk közlésére. Esténként a rakott tűz is alkalmas volt a távolabb tartózkodó pásztorok informálására.

A Hortobágy szélén települt Nádudvaron még az 1960-as években megkérdezhető öregek jól emlékeztek a régi pásztoréletben alkalmazott jelzésekre. Úgy emlékeztek, hogy a *látófák* a XIX. század közepétől fokozatosan csökkentek. Ezt a gémeskutak elterjedése, illetőleg a betyárvilág felszámolására törekvő Ráday-kor hivatalos intézkedései is siettették.

[11] Nagy Czirok László 1959.

[12] *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 1979. 678. Paládi-Kovács Attila.

[13] A látófához l. Ujváry Zoltán 1959.; a *Magyar Néprajzi Lexikon látófa* címszónál. Az eszközről összefoglaló tanulmányom készül.

„A *látófa* — a nádudvariak emlékezete szerint — két és fél—három öl hosszú fenyőgerenda, ami két felől be van fúrva és lajtorjaszerűen erős faszeg van beleütve vagy jó vastag falusi kovács készítette vasszegek beleverve. Volt olyan is, amelyen keresztben lécek voltak rászegezve lajtorjaszerűen. A *látófára* mint létrára ment fel a jelt adó pásztor, ahonnét belátta a határt, a legelésző gulyát, ménest vagy nyájat, és jelzett az őrző pásztoroknak." Jobbára a náddal fedett területeken vagy dimbes-dombos felületű legelőkön alkalmazták.

Lássunk néhány jelzést is:

1. jel: a látófán álló ember botra tett kalapot emel fel. *Jelentése:* jöhet a nyáj a kúthoz itatásra.

2. jel: a látófa tetején álló ember egy boton levő kalapot egymás után kétszer megemeli. *Jelentése:* menjen a gulya vagy a ménes a legelő távolabbi részeibe és ott legeljen tovább. Mondták még azt is, hogy ezzel a jelzéssel hajtották hajdanán az állatokat a nádasba és rétre is.

3. jel: a botra tett kalappal jobbra-balra integetett. *Jelentése:* elmúlt a baj, tiszta a környék.

4. jel: a látófa tetején álló ember a kezében tartott kalappal integet. *Jelentése:* hatósági vagy hivatalos ember érkezett a kunyhóhoz.

5. jel: a látófán álló ember botra kötött kendővel integet. *Jelentése:* nő érkezett a kunyhóhoz, jöjjön ide, aki várja.

6. jel: a látófáról botra tett kis kabátot emeltek fel. *Jelentése:* elment a számadó haza vagy a pusztai csárdába. Úgymond' szabad a vásár.

A gémeskutak jelzései közül a következőket találtam meg a nádudvariak emlékezetében:

1. jel: a kútgém fel van eresztve úgy, hogy a vízmerő dézsa a kút *állójára* van állítva, arra a részre, ahol a pásztor a vízhúzásnál áll *(1. kép). Jelentése:* vigyázz, hatósági ember érkezett a legelőre, pl. a legeltetőtársulat elnöke, a pusztagazda, a mezőőr, az olvasó bizottság vagy a csendőr járőr érkezett meg. A jelentés tehát: Vigyázz, hivatalos ember érkezett!

2. jel: a kútgém fel van eresztve, a vízmerő dézsa a kifolyó csatornán áll *(2. kép). Jelentése:* hajtsák a gulyát vagy a ménest az itatóhelyre.

3. jel: a kútgém fel van eresztve, a vízmerő dézsa a kútkáva mellett, kívül a földön áll *(3. kép). Jelentése:* elkészült az ebéd, jöjjetek ebédelni. Ezt a jelzést csak tavasszal és ősszel alkalmazták, amikor egész napon át legel a nyáj.

4. jel: a kútgém a kútostorral fel van eresztve úgy, hogy a dézsa üresen, a magasban himbálódzik *(4. kép). Jelentése:* nagy baj, szerencsétlenség történt, pl. jószágkár, emberhalál. Amikor ezt meglátják a szomszédos legelőről is jönnek segíteni a pásztornak.

5. jel: a kútostor a dézsával a kútágasba vert szegre van akasztva *(5. kép). Jelentése:* a gulyába vagy a ménesbe befogadott idegen jószágokat el kell tüntetni, mert keresik vagy megérkezett az *olvasó bizottság.*

6. jel: a kútostort előre döntik, a vízmerítő dézsa teljesen bele van merítve, nyomva a kútba *(6. kép). Jelentése:* vigyázz, látogató gazdák érkeztek, ki is akarnak menni a nyájhoz. Ha nem a saját lovadon ülsz, cseréld át a magadéra. Ezt a jelzést csak a csikósok ismerik.

7. jel: a dézsa nincsen a kútostoron, ez utóbbi pedig fel van téve a kútágas tetejére *(7. kép). Jelentése:* a kút vize most nem iható, mert valaki vagy beleölte magát, vagy jószág döglött bele. Ameddig ki nem merik belőle teljesen a vizet és ki nem kotorják az alját, addig nem isszák, itatják a vizet.

8. jel: a kútgém felengedten áll, a kútostor és a dézsa nincsen rajta, csak a kútostor lánca csüng *(8. kép). Jelentése:* a kút rossz, beomlott az oldala vagy a vize nem iható, nem itatható. Ne hajtsd az állataidat a közelébe sem!

9. jel: a kút koloncára szűr van ráterítve, a kútgém vízszintes helyzetben áll *(9. kép). Jelentése:* a számadó nem tartózkodik a legelőn. Elment a dolgát intézni; hazavagy a csárdába ment; a cimborájánál tanyázik.

10. jel: a vízmerő dézsa a kút *állóján* van, a kútostor hegyén kendő vagy női kötény van kötve *(10. kép). Jelentése:* rideg nő tartózkodik a pásztorálláson. Elvégezte a férfinép ruhaneműjének mosását és foltozását, s hajlandó volt szerelmi szolgáltatásokra is.

11. jel: a vizesdézsa a kútkáva tetején áll, a kútostor tetejére egy rossz szűr van akasztva *(11. kép). Jelentése:* megérkezett az ócskás, lehet neki eladni valamit, lehet venni is tőle. Vette a szedett gyapjút, lónak és marhának a farok és sörényszőrét, bőrt. A hullott szőrből és gyapjúból a bojtárok pénzeltek. Árusított rámás tükröt, bicskát, bojtos pipaszárat, bajuszpedrőt.

IRODALOM

BÁLINT Sándor
1961 *Történetek a szegedi betyárvilágból.* Szeged
BÉRES András
1962 *Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. 151—203.
FEHÉR Gyula
1938 *Kutak a Körös Kis-Sárrétjén.* Ethnographia XLIX. 175—185.
GUNDA Béla
1975 *Pásztorok és jelek.* In: VOIGT Vilmos—SZÉPE György—SZERDAHELYI István: Jel és közösség. Budapest. 11—22.
HERMAN Ottó
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest
KRÚDY Gyula
1971 *Rózsa Sándor, a betyárok csillaga Magyarország történetében.* Budapest
NAGY CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest
SZENDREY Ákos
1941 *A magyar nép jelnyelve.* Ethnographia LII. 260—265.
SZÉP Ernő
1930 *A Hortobágy.* Budapest
TÖMÖRKÉNY István
1958 *Új bor idején.* Budapest
UJVÁRY Zoltán
1959 *A látója emléke a konyári legelőn.* Ethnographia LXX. 440—442.

József Szabadfalvi

SIGNALE DER HIRTEN AUF DER WEIDE VON NÁDUDVAR

(Auszug)

Auf den weit ausgedehnten Weiden der großen Tiefebene gaben sich die Hirten teilweise in der Art Signale, daß sie auf Masten kletterten, die den Umblick erleichtern sollten und mit Sprossen versehen waren, teilweise in der Weise, daß sie den Schwengel, den Eimer usw. der Ziehbrunnen in vorbestimmte Stellung brachten. Der Verfasser stellt die in der Gemeinde Nádudvar, am Rand der Hortobágy üblichen Zeichen zusammen. Es waren dies teilweise Instruktionen, wohin die Herde getrieben werden sollte, teilweise Aufschlüsse darüber, was für Amtspersonen, Fremde usw. in der Hirtensiedlung angekommen waren, teilweise warnten sie vor Gebrauch des Wassers des betreffenden Brunnens.

Béres András

A méhkeréki táncház

1940. április 25-én Gurzó Tivadar méhkeréki lakos táncházengedélyes megfellebbezte Bihar vármegye alispánjánál a Sarkadon székelő Cséffa-nagyszalontai Járás főszolgabírájának határozatát, amelyben az akkor közel száz éve működő méhkeréki táncházat betiltotta. A főszolgabírói határozatot eredetiben nem ismerjük, mert az még eddig nem került elő, de arról tudomásunk van, hogy Nadányi alispán a fellebbezés folytán az iratokat bekérte, s 1940. május 6-án meg is kapta. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár rendelkezésre álló iratai alapján azonban így is fényt lehet deríteni az eseményre, amely Méhkerék község lakosságát teljesen felzaklatta.[1]

[1] HBmL. IV. B. 404/a 482. d. Bihar vm. Alispáni iratok. 5209/1940. Vö. SEBŐ Ferenc 1975. (Botás György klarinétos, eleki lakos visszaemlékezése.)

Mint az iratokból kitűnik, néhányan valószínűleg biztatásra, — arra való hivatkozással, hogy Méhkeréken hazafiatlan dolgokat művelnek, mert a táncházban csak román táncokat táncolnak, s a táncház egészségtelen, közerkölcsöket sértő dolog, — írásban kérték a főszolgabírót hatásos intézkedés meghozatalára, amivel nem is soká késlekedett. A betiltó határozatról 1940 áprilisában értesülhetett mind a táncházengedélyes, mind a község érdekelt lakossága, s az első felháborodás után késedelem nélkül úgy intézkedtek, hogy kérésük teljesítésének nem lehetett az elferdíthetetlen tények támogató ereje mellett ellenállni. Az ügy tisztázása érdekében minden különösebb kommentár nélkül mutatom be a dokumentumokat, amelyek az adott időben kisebbségben élő nemzetiségiek sorsát szépítés nélkül magyarázzák, de egyben a máig élő méhkeréki táncéletre is rávilágítanak.

1. Gurzó Tivadar méhkeréki táncházengedélyes beadványa.

„Méltóságos Alispán Úr!

Alulírott méhkeréki lakos azon alázatos kéréssel fordulok a Méltóságos Alispán Úrhoz, hogy a Cséffa-nagyszalontai járás Főszolgabírájának 907/1940 sz. a. határozatában, melyben a már régen fennállott táncház engedélyezését beszünteti, alanti és az igazságnak mindenben megfelelő indokaink figyelemben vételével megmásítani és a táncháznak mint ősi népszokásoknak további engedélyezését megengedni kegyesen méltóztassék.

Járási Főszolgabíró Urat nem a tényeknek megfelelően informálták, mert először erkölcsi szempontból nem eshet kifogás alá, amikoris a fiatalság Vasárnaponként délután 1 órától 6 órájig tartja szórakozó összejövetelét, tehát nappal történik s ezideig semmiféle erkölcsi botrány táncházzal kapcsolatosan nem történt.

Közegészségi szempontokat a helyi viszonyoknak megfelelően mindig szemelőtt tartottuk, állandóan szellőztettünk, a helyiséget tisztán tartjuk, év tizedek óta soha ehhez hasonló kifogás Hatóság részéről nem történt.

A leventék a leventeházban levő kötelező rádió félórán mindig ott vannak, mert csak ez után kezdődik a táncház. Mulasztásról szó sem lehet.

Nem felel meg a valóságnak s ez ellen egyenesen tiltakozunk, hogy a táncházban kizárólag román nemzeti táncot folytatnak, mert éppen úgy táncolja a fiatalság a német bosztont, vanszteppet mint a legsűrűbben szokásos magyar nemzeti táncot a csárdást.

Nemzeti szempontból Méhkerék község lakosságára legkevésbé lehet ráfogni a hazafiatlanságot, *nem tagadjuk hogy román ajkúak vagyunk de hogy nem jó magyar hazafiak az ellen tiltakozunk.* Méltóságos Alispán Úrra bízzuk méltóztassék elbírálni megállta a helyét Méhkerék lakossága akkor amikor e kis községnek a világháborúban[2] 86 hősi halottja lett, *ma is tudatában vagyunk annak hogy sorsunk a magyarság sorsával egy,* s magyar Hazánkért ma is bármely pillanatban készek vagyunk életünket áldozni.

Főszolgabíró Úr elutasító véghatározatában megemlíti, hogy Méhkerék község Előljárósága sem tartja kívánatosnak a táncház fenntartását. Hogy erről az előljárósági tagok semmit sem tudnak igazolja a csatolt nyilatkozat, melyet községünk bírója, törvénybírója és a többi előljárósági tag írta alá.

És hogy a levente ifjúság is kéri a Méltóságos Alispán Urat táncház engedélyezésére igazoljuk a mellékelt levente ifjúságnak és leányoknak saját kezű aláírásukat, igaz hogy a Főszolgabíró Úrnak beadványában is aláírtak a leventék, de ezek 12—13 éves gyermekek voltak s nem is tudták hogy minek írnak alá.

Indokaink figyelemben vétele mellett kérjük a Méltóságos Alispán Úrnak atyai támogatását kérésünk kedvező elintézéséhez.

Méhkerék 1940 április hó 25-én.

Maradok, hazafias tisztelettel:
Gurzó Tivadar sk.
méhkeréki lakos, táncház engedélyes."

2. A községi elöljáróság nyilatkozata:

„Mély tisztelettel alulírott Méhkerék községi Előljáróság tagjai a fellebbezés során mi is kérjük méltóztassék a közel 100 éves táncházunk engedélyezését visszaadni.

[2] Az első világháború.

Méltóztassék figyelembe venni, hogy a mi községünkben olvasó körök sajnos nincsennek, az ifjúságnak tehát a téli egy két táncmulatságon kívül semmi más szórakozása nincsen, arról pedig miként a múltban a jövőben is gondoskodni fogunk, hogy a közegészség illetve a közerkölcs kárára semmi sem történjék. Maradunk méltóságodnak alázatos tisztelettel:

Méhkerék 1940 április 26-án.

Juhász Flóriány sk. községi bíró, *Kozma György* sk. községi törvénybíró, *Száva Mihály* községi esküdt, *Árgyelán Sándor* sk. községi esküdt, *B. Márk Flórián* sk. községi esküdt, *Buta Tivadar* sk. községi esküdt, olvashatatlan aláírás községi pénztárnok, Rokszin György sk. községi közgyám."

3. Méhkeréki fiúk beadványa:

„Méltóságos Alispán Úr! Alulírott méhkeréki leventék tudomásunkra jutott, hogy az itteni táncházat a Járási Főszolgabíró Úr beszüntette. Igaz, hogy a leventék közül de legalább a legfiatalabb korosztálybeliek egy része aláírt valami olyan nyilatkozatot mintha a leventék is szívesen látnák a táncházak bezárását. Téves azonban ebből arra következtetni, mintha a leventék összessége ezen a véleményen volna, mert nekünk fiataloknak a téli egy két táncmulatságon kívül sajnos egyéb szórakozásunk nincs.

Alulírottak tehát alázattal esedezünk méltóztassék a régi közel száz éves táncházat továbbra is fenntartani.

Maradunk, Méltóságodnak, hazafias tisztelettel:

1. *Jova Tivadar* 247, 2. *Nyisztor György* 194, 3. *Szász Lajos* 311, és még 49 házszámmal ellátott aláírás."

4. Méhkeréki lányok beadványa:

„Méltóságos Alispán Úr! Alulírott méhkeréki lányoknak tudomásunkra jutott hogy az itteni táncházat a Járási Főszolgabíró Úr beszüntette. Tisztelettel vagyunk bátor rámutatni arra hogy nekünk sajnos falusi leányoknak a táncházon kívül más szórakozásunk nincs, éppen azért kegyeskedjék megengedni hogy a közel száz éve fennálló táncházat továbbra is fenntarthassuk.

Alulírottak esedezünk a megszüntető végzés megváltoztatásával a táncházat továbbra is fenntartani.

Maradunk, Méltóságodnak, alázatos tisztelettel:

49 aláírás."

5. Bihar vármegye alispánjának határozata:

„Biharvármegye Alispánjától. 5209/1940. szám.

Tárgy: Gurzó Tivadar méhkeréki lakos fellebbezése a Cséffa-nagyszalontai járás főszolgabírájának a Méhkerék községben levő táncházak beszűntetése trágyában 907/1940. s. alatt hozott véghatározata ellen.

Véghatározat: A Cséffa-nagyszalontai járás főszolgabírájának a Méhkerék községben levő táncházak beszüntetése tárgyában 1940. április 4-én 907/1940. sz. alatt hozott véghatározatát feloldom.

Megokolás: A táncház működése hatósági engedélyhez kötve nincs. Az iratokból megállapíthatóan arra nézve semmi adat fel nem merült, hogy a táncházakban nemzetellenes tevékenységet fejtettek volna ki. Ezért az I. fokú véghatározatot fel kellett oldani.

Erről értesül: 1. Főszolgabíró úr iratokkal megfelelő intézkedés végett és általa fellebbező.

Berettyóújfalu, 1940. május 11.-én.

Dr. vitéz Nadányi sk. alispán."

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár alispáni irataiban végzett kutatás során feltárt tánctörténeti adalék önállóan is érdekes és értékes, mert egy máig nemzetiségi község, a románok és kis részben magyarok lakta Méhkerék népi tánckultúrájára, s annak hagyományaira derít fényt. A fentiek ismeretében kerestem fel Nyisztor György méhkeréki lakost, a népművészet mesterét, aki 1940-ben mint *kezes* maga is aláírója volt a Bihar vármegye alispánjához küldött egyik beadványnak.[3] Adatai részben megerősítik, részben kiegészítik a méhkeréki táncházakra vonatkozó ismeretanyagot. Méhkerék ma Békés, korábban Bihar megyéhez tartozó nagyközség a Vésztő—kötegyáni vasútvonal mellett. Lakosainak száma a kérdéses időszakban kb. 2287 fő. Nagyobbára görögkeleti vallású románok, akik 1840 körül települtek az Eszterházyak méhkeréki birtokára. Görögkeleti templomuk 1848-ban épült. Természetesnek lehet tartani, hogy vallásukkal együtt szokásaikat és viseletüket is hosszú ideig megtartották.[4] Valószínűnek látszik, hogy szokásaik között a táncház tartását letelepülésüktől megőrizték. Így több generáción át élő hagyományt, a táncházak megtartásának lehetőségét tiltotta be a Sarkadon székelő Járási Szolgabírói Hivatal.

A táncház tartása különben soha nem volt engedélyhez kötve, mivel magánháznál működött, és a helyiség bérleti díját a rendszeresen ott táncoló fiatalok évenként természetben fizették a táncházas gazdának, aki ez időben Gurzó Tivadar, majd özvegye volt. Az évi bér személyenként egy véka gabona, amelynek fele része búza, másik fele egyéb termény volt. A nyilvántartási munkákat az ifjúság által választott három-négy tagú kezescsoport végezte, akik egyrészt a háztulajdonos irányában vállaltak kezességet, másrészt az ifjúság körében a díjkiegyenlítést szorgalmazták. Nyisztor György[5] emlékezete szerint a díjat mindenki maradéktalanul kiegyenlítette.

Közismert tény, hogy 1940 körül a II. világháború és a Horthy-korszak nacionalista-soviniszta eszméinek sajátos lecsapódása folytán a magyar—román viszony kiéleződése a tetőpontra ért. Feltehetően ennek lett következménye, hogy a főszolgabíró arra való hivatkozással, hogy hazafiatlan dolgok történnek a táncházban, továbbá, hogy a táncház egészségtelen és a közrendet, közerkölcsöt mélyen sérti, további működését betiltotta. Egyidejűleg értesítette a csendőrséget, és utasítást adott, hogy szerezzenek érvényt a határozat végrehajtásának.

A község egyöntetű felháborodására és követelésére a főszolgabíró válaszában azt hangsúlyozta, hogy soviniszta megnyilvánulásnak tekinti a román táncházat és mulatságot, de azt az érvet, hogy nem csupán román táncokat, hanem magyar csárdást, ugrást és más magyar táncokat is járnak, nem vette figyelembe. A szolgabírói döntés a táncház egészségre ártalmasságát azzal indokolta, hogy a helyiség padozata döngölt agyagból van. Ehhez tudni kell, hogy a község akkori kb. 566 házában, a közületi épületeket, papi és jegyzői lakot kivéve minden lakás padozata döngölt agyagból készült. Miért lett volna akkor a táncház agyagpadlója ártalmasabb a lakásokénál, ahol mégis életük jó részét leélték a község lakói, öregek, fiatalok egyaránt. Erkölcstelenségnek az számított, hogy a lányokat anyjuk nem kísérte el a táncházba. Miután a táncházat vasár- és ünnepnapon délelőtt mintegy 10 órától naplementéig tartották, tehát fényes nappal, a közerkölcsöt nem ronthatta.

Megkeresésükre, hogy a betiltást személy szerint kik kérték, nem kaptak választ, az „hivatali titok" maradt. Így kerültek össze az akkori kezesek, Jova Tivadar, Szász Lajos és Nyisztor György, s beszélték meg a fellebbezést, amit az érdekelt mindkét nembeli fiatalokon kívül a község elöljárósága is támogatott. Csupán érdekességként említhető, hogy a kezesek egyike, Szász Lajos 1939-ben települt Méhkerékre és magyar anyanyelvű személy volt, mégis helyet kapott a kezesi csoportban. Itt ugyanis nem a nemzetiségi hovatartozás számított, hanem a becsületesség és a megbízhatóság. Nemegyszer a környező „színmagyar" szomszédos községekből átlátogató fiatalokkal, sőt azok kedvére szívesen járták a magyar táncokat, ők viszont szerették a román táncokat, és azok is szívesen próbálkoztak elsajátítani, akik addig nem ismerték.

A fiatalok érezték, ha nem is tudták, vagy nem akarták így megfogalmazni, hogy a „sovinizmus nem köztünk, hanem a vezető urak között van".[6] Nyisztor György szerint

[3] Nyisztor György a népművészet mestere szíves közlése. Vö. Martin György 1974.; 1977.

[4] Borovszky Samu é. n. (1911.); *Magyarország helységnévtára* 1944. Budapest, é. n. 397.

[5] Nyisztor György szíves közlése. Vö. Timár Sándor 1956.; Timár Sándor é. n. (1973.); Martin György 1969.; Siklós László 1977.

[6] Nyisztor György szíves közlése. Vö. Hoţopan Alexandru—Martin György—Rujja Joan 1975.; Martin György 1964.

ilyen előzmények után fordultak az alispáni hivatalhoz, amely sok huzavona után úgy engedélyezte hivatalosan a táncház működését, hogy két román tánc után egy magyar következzék. Ennek a rendelkezésnek a betartását a csendőrség vasárnaponként rendszeresen ellenőrizte. Érthető módon nem okozott ez problémát, mivel a táncház rendje addig is nagyobbára ez volt, tekintve, hogy a fiatalok a magyar táncokat is ismerték, szerették. Különben a táncrendet a kedv határozta meg leginkább, hiszen a kívánságokat nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A *joc, jocu-* (zsok, zsoku)-nak nevezett táncházban a 30-as években még Kovács János és fia, a mai prímás Kovács Tivadar játszott. Apja a fiát hatéves korától magával vitte a táncházba, de lakodalmakon, névnapokon, disznótorban, fonóban, sorozáson és *vergel*ben (házimulatság) is együtt muzsikáltak. Így tanult meg Kovács Tivadar apjától hegedülni. Előbb kontrázott, majd tizenhat éves korától mint prímás játszott, apjával szerepet cseréltek. Ma 56 éves, és fia, Kovács János a kontrás, aki szintén apjához hasonlóan tanult, miután nagyapja, id. Kovács János 1969-ben meghalt.[7] Vasárnapokon, ünnepnapokon, — kivéve a húsvéti nagyböjtöt —, a felszabadulásig együtt játszottak a táncházakban. 1920 körül még a karácsony előtti böjti időszakban sem táncoltak, de a húsvéti nagyböjtben szigorúan tilos volt a táncház, a jocu megtartása. Azért volt arra is mód, mert mint Nyisztor György említi, a fiatalok néha bujkálva csak megtartották. Ilyenkor kimentek a legelőszélre, mint a hivatalos táncháztilalom idején is, ahol a zenészek laktak, kijátszották a szigorú szülői ellenőrzést (ha nem is általánosan), és fordultak néhányat.

Húsvét első napján, a pászkaszentelés után felszabadult a tánc. Újból kezdték a táncházat, s amelyik lány kezdte a táncot felkérés alapján, mindig az hozott ebédet a zenészeknek s az első legényeknek. A szőttes kendőt vagy hímzett kis abroszt, amelyben az ételt hozták, a lánnyal táncot kezdő legény mint táncházgazda maga elé kötötte, s az első táncot az ebédhozó lánnyal járta. A köténnyé formált kendőt a táncház napján magán tartotta. Így minden táncház alkalmával más lány hozta az ebédet, s a vele táncot kezdő legény kötötte maga elé a kendőt.[8]

A táncban részt venni kívánó fiatalok, lányok-fiúk, újévkor egy pengő iratási díjat fizettek, amit az első kezes és társai, jelen esetben Nyisztor György mint első rendező és három rendezőtársa gyűjtött össze. Fele a zenészeké, fele a táncházat fenntartó háziasszonyé lett. A terményjárandóságot aratás után fizették. Mind a pénz, mind a terményjárandóság 2—3 vasárnap összegyűlt, mert aki nem rendezte tartozását, az nem mehetett a táncházba.

Vendég vagy idegen csak odavaló ismerős jelenlétében vehetett részt a mulatságban, de azoktól nem kértek belépődíjat. Táncrendjük szerint a románosban *mănîntel, lunga, bătuta, duba, ardelenescu* és *tapsos* következett sorrendben, magyarosban pedig a *csárdás, keringős* és *ugrós* váltogatta egymást. S ezt a sorrendet általában megtartották.[9]

A két zenész, egy prímás és egy kontrás (bőgő nélkül) látta el a táncházat, s a muzsikálásnak mai napig ezt a kialakult formáját tartják, amelynek elemzésére egyszer érdemes volna visszatérni. A zenészek, így a Kovács család is, rendszeresen dolgozni jártak. Napszámosok, hónaposok voltak, cséplőgépnél dolgoztak. Ha szezonmunka nem adódott egy idényben 5—6 házra való 50—60 000 vályogot is kivetettek, s mellette muzsikáltak. A községbeli fiatalokkal jól megértették egymást, hiszen együtt nőttek, sokszor együtt dolgoztak, de a mulatságban mindig találkoztak.

Méhkeréken gyakran két táncház is működött az igényeknek megfelelően, miután egy-egy táncházban — mint a Gurzó Tivadarében is — 80—85 fiatal fért be. A táncházat a felszabadulásig rendszeresen megtartották. Csak amikor a divatos, ún. modern táncok tért hódítottak 1948 körül, egyre ritkábbak lettek a táncházak, mivel a bálok kiszorították jó időre teljesen abbamaradtak, de napjainkban újraélednek.[10]

Mindenesetre egy fontos tényt meg kell állapítani: ahhoz, hogy Méhkerék tánchagyományai a mai napig élnek, s figyelemre méltó táncaik átvészelték a nehéz időket, a Nyisztor Györgyhöz hasonló kiváló táncosok mellett sokat segített a megtartó erőt biztosító táncház, amelynek jogáért közös összefogással eredményesen harcolt a vezetőség, a község lakossága, apraja, nagyja.

[7] Kovács Tivadar 56 éves méhkeréki prímás közlése. Vö. Siklós László 1977., Olsvai Imre é. n. (1973.); Kovács Tivadar—Sebő Ferenc 1977.; Hocopán Sándor 1971., 1974.

[8] Nyisztor Györgyné sz. Buta Mária 53 éves szíves közlése. Sebő Ferenc 1974.

[9] Vö. Martin György 1964., 1969.; Timár Sándor 1974.

[10] Martin György 1974.; Hocopán Sándor 1974.

IRODALOM

BOROVSZKY Samu (szerk.)
é. n. (1911) *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad.* Bihar vármegye községei c. fejezet. 113. Budapest

HOCOPÁN Sándor
1971 *A méhkeréki táncrigmusok.* Táncművészeti Értesítő 1. 131—140.
1974 *Méhkeréki szólások és közmondások.* Proverbe și zicatori din Micherechi. Bec. CSENDE Béla. Gyula

(HOCOPÁN Sándor) HOȚOPAN Alexandru—MARTIN (György) Gheorghe—RUJJA Joan
1975 *Floricele ștrigături din Mecherechi.* Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége—Békés megyei Tanács. Gyula

KOVÁCS Tivadar
1977 *Mininţelu (a Rácz Györgyé), Ardelenescu.* Lejegyezte: SEBŐ Ferenc. In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) Budapest

MARTIN György
1964 *Magyar tánctípusok kelet-európai kapcsolatai.* Az MTA I. Osztályának Közleményei XXI. 67—96.
1969 *Egyéni és közösségi formatípusok a népi táncalkotásban.* Az MTA I. Osztályának Közleményei XXVI. 401—413.
1974 *Az európai tánckultúrák és a tánchagyomány.* In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) 27—37. Budapest
1977 *A magyar és a román táncfolklór viszonya az európai összefüggések tükrében.* In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) 6. 24—32. Budapest

OLSVAI Imre
é. n. (1973) *Eleki román dallamok.* (Melodii românești Aletele.) In: Sokszínű hagyományainkból I. 162—169. Budapest

SEBŐ Ferenc
1974 *Méhkeréki lagzi.* Mininţelu, Ardelenescu. In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) 4. 9—18. Budapest
1975 *Az eleki táncház történetét elmondta Botás György klarinétos 50 éves eleki lakos.* In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) 5. 8—16. Budapest

SIKLÓS László
1977 *Táncház.* 52. Budapest

TIMÁR Sándor
1956 *Joc (Žsok) Kincigpusztán.* In: Népünk Hagyományaiból. Budapest
1974 *Az eleki táncok változása.* In: Síppal, dobbal. (A Sebő Együttes Klubjának tájékoztatója.) 3. 24—25. Budapest
é. n. (1973) *Az eleki román táncokról.* (Despre dansurile românești din Aletea.) In: Sokszínű hagyományainkból I. 133—161., 170—181. Budapest

András Béres

THE DANCE HOUSE IN MÉHKERÉK

(Abstract)

In 1940 the chief administrative officer of the district abolished the more than 100 year old *dance house* in Méhkerék claming that it served the nationalistic, chauvinistic aims of the Roumanian-speaking inhabitants as they danced exclusively Roumanian dances there. He was wrong in stating this, however, since both Hungarian and Roumanian as well as other types of fashionable dances were danced there together, and the *dance house* was visited both by Hungarian and Roumanian inhabitants.

These data found during research in the Archive of Hajdú-Bihar County has a value in itself, since it throws light upon the former traditional dance culture of a Roumanian speaking village in Hungary. Upon the request of the villagers the dance house, the so called *joc* was re-opened and since then it has helped to preserve a number of traditional dances; e. g. *mînîntelu, chîmpinescu, duba* and *ardelenescu.* One of the most outstanding dancer of these dances is György NYISZTOR (awarded the prize „Master of Folk Culture"), and his wife. Music is played by Tivadar KOVÁCS and his ensemble both in the dance house as well as in wedding feasts. These days Roumanian dances of Méhkerék are highly appreciated all over Hungary.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Faragó József

Mailand Oszkár és a román folklór

MAILAND Oszkár (1852—1924) az erdélyi magyar és román folklórgyűjtés, valamint a román és az összehasonlító magyar—román folklórkutatás egyik méltánytalanul elfeledett kiváló művelője volt. Sőt, ebben az esetben a „méltánytalanul elfeledett" jelző túlontúl keveset mond: szinte hihetetlen és megmagyarázhatatlan ugyanis, hogy munkásságáról sem éltében, sem holta után, vagyis idestova egy évszázadnyi időközben egyetlen összefoglalás vagy méltatás nem látott nyomdafestéket. Jelképesen jellemző, hogy két évvel halála után VÁNYI Ferenc irodalmi lexikona MAILAND elhunytáról még mit sem tudott, sőt keresztnevét Jánosra változtatta.[1] A BENEDEK Marcell szerkesztette újabb lexikon legalább ezeket az elemi hibákat kijavította, és MAILAND életművének jellegét szabatosan meghatározta: „Magyar és román népköltési szövegek gyűjtője, az összehasonlító magyar—román folklórkutatás egyik első munkása."[2]

Ettől a lexikoni mondattól azonban hosszú az út az életmű fölméréséig és értékeléséig. Mind külön-külön a magyar és román, mind az összehasonlító folkolórkutatás szempontjából sürgető feladat volna MAILAND tudományos pályájának jelentőségéhez méltó megrajzolása, lappangó kéziratainak felkutatása, műveinek összegyűjtése és kiadása.

Ebből az idő múlásával mind jobban növekvő és mind nyomasztóbbá váló adósságból szeretnék alább egy részletet törleszteni.

1. Azért csak egy részletet, mégpedig a román folklór ügyének szolgálatát, mert MAILAND munkásságának több figyelemre és emlékezetre méltó pászmája volt. Közelítsük meg kitűzött célunkat olyanformán, hogy elöljáróban próbáljam vázolni életművének többi, szintén jelentős munkaterületét, más alkalomra halasztva azok alaposabb méltatását.

Gyermek- és ifjúkoráról pillanatnyilag szinte semmit sem tudunk.[3] Alább idézendő nekrológja szerint elemi és középiskoláit Déván, Szászvároson, Gyulafehérváron és Szebenben végezte. Neve Déván tanárként az Állami Főreáliskola 1883—84. évi Értesítőjében tűnt fel első ízben, az alábbi lexikális adatokkal: „Mailand Oszkár, helyettes tanár, született Algyógyon, Hunyad megyében, 1858. június 29.; világi [tanár]; szakképesíttetett a német és magyar nyelvből és irodalomból magyar tannyelvű középtanodára Kolozsvártt 1883-ban . . . Tanárkodik 1883-tól."[4]

Eszerint MAILAND a kolozsvári egyetem német—magyar szakjának elvégzése után azonnal megkezdte a tanári pályát,[5] s mind Dévához, mind tanári hivatásához 1924. november 1-én bekövetkezett haláláig hű maradt. Még munkahelyet sem változtatott:

[1] VÁNYI Ferenc (szerk.) 1926. 548.

[2] BENEDEK Marcell (főszerk.) 1965. II. 174.

[3] Kérésemre DEÁK Levente (Déva) Algyógyon, Szászvároson és a Dévai Állami Levéltárban egyaránt hasztalanul kereste azt a születési anyakönyvet, amelyből MAILAND szüleinek nevéről, életkoráról és foglalkozásáról pontos adatokat nyerhettünk volna.

[4] A Dévai M. Kir. Állami Főreáliskola tizenharmadik évi Értesítője az 1883—84. tanévből. Déva 1884. 14. — Ezután rövidítve Ért., utána az iskolai év és a lapszám.

[5] Dévai állásának elfoglalása előtt két és fél hónapot Sepsiszentgyörgyön tanított, miként a Székely Mikó Kollégium Értesítője jelzi: „Majláud Oszkár, segédtanár, decemberig bezárólag tanitott . . . A nagymélt. vall. és közokt. miniszter által újévkor a dévai állami reáliskolához neveztetett ki tanárrá." A sepsi-szentgyörgyi evang. reform. Székely—Mikó-Kollegium Értesítője az 1883—84. iskolai évről. Sepsi-Szentgyörgy 1884. 36.

a Főreáliskolából 1918 után átalakult román tannyelvű Decebal Állami Líceum tanáraként ment nyugdíjba 1923-ban, mint címzetes igazgató, s egy év múlva a Líceum értesítőjének élén az ő búcsúztatása olvasható: „Líceumunk és a dévai társadalom egyik élenjárója. Mélységesen bölcs ember volt. A katedráról negyvenegy éven át oktatott és irányított; a környék majdnem valamennyi fiatal és idős értelmiségi korosztálya átment a keze alatt; ezeknek lelkét tartós alapokra helyezte, hogy a társadalomnak szilárd és felvilágosult jellemeket adjon."[6]

A fentiekből máris következik, hogy MAILANDnak a folklórgyűjtés és kutatás — megannyi tudományművelő kortársához, elődjéhez és utódjához hasonlóan — nem foglalkozása, hanem szenvedélye volt: ő a tudományos munkát tanári és mindenkori osztályfőnöki hivatása mellett, napi szabadidejében és a szünidőkben, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, önként végezte. Ráadásul egészségi állapotával is sokat küszködött: az iskolai értesítők több esetben hónapokon, évharmadokon át tartó betegszabadságáról és helyettesítéséről tájékoztatnak; az 1921—22-es tanévet végig betegállományban töltötte. Mindez fiatal korától fogva tudományos munkájára is kihatott, miként például 1894—96-os gyűjtőútjairól a Kisfaludy Társaságnak jelentette: „Súlyos betegség által megrongált egészségi állapotom majdnem két évig arra kényszerített, hogy a megerőltető fáradsággal, nélkülözéssel és rendetlen életmóddal egybekötött gyűjtéstől teljesen elálljak, s így rendszeres gyűjtéssel csak 1894 nyara óta foglalkozhattam."[7]

Tanárként írta meg 1895-ben, terjedelmes monografikus tanulmányban, iskolája negyedszázados történetét.[8]

Igazi tudományos pályája azonban az iskolával párhuzamosan, két intézmény keretében bontakozott ki.

Ezek közül az egyik a Déván székelő, 1880. május 13-án alakult Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat, amely a fiatal tanárnak egyre több munkalehetőséget és erkölcsi elismerést kínált, biztosított. Nevét a Társulat első Évkönyvében még hiába keressük. Első ízben az 1883. május 30-i dátummal záruló második kötetben, a rendes tagok jegyzékében 271. sorszám alatt találkozunk vele.[9] Ilyenformán, ha az adatok pontosak, még tanári állásának elfoglalása előtt, valamikor 1881—83 között, egyetemi hallgató korában lépett be a Társulatba. Egy évet sem tanárkodott, amidőn az 1884. május 7-i választmányi ülésen életre szóló feladatot vállalt: „Mailand Oszkár bemutatja a megye területén teendő etnológiai tanulmányok programját" (III. Évk. 92). Ez a munkaterv nemcsak szerzőjének, hanem a Társulat működésének is újabb irányt szabott. Már egy hónap múlva, a június 15-i közgyűlésen buzdítólag került szóba, MAILANDra név szerint hivatkozva: „A választmány a szakosztályokat buzgó munkálkodásra hívta fel, különösen a geografiait, hogy először a megye régi helységneveinek földerítését eszközölje és 2-or hogy a Mailand Oszkár által ajánlott etnológiai tanulmányok terén is buzgolkodjanak" (uo. 94). Itt még, mint látjuk, a néprajzi kutatás a földrajzi szakosztály keretébe van utalva, nyolc évvel később azonban, az 1892. november 2-i közgyűlésen ismét MAILAND terjesztette elő a Társulat új szakosztályi fölépítésének tervét. Ekkor az „ethnographia" nemcsak önállósult, hanem I. szakosztállyá lépett elő (VII. Évk. 121), egy olyan társulatban, amely már elnevezésénél fogva is elsősorban a régészetre meg a történelemre szakosította magát. Mindezek alapján aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a néprajzi, közelebbről a folklorisztikai munka megerősödése — talán a megjelenése is — a Társulatban elsősorban MAILAND érdeme. És bizonyos, hogy a Társulatnak ő volt a kiemelkedően legjelentősebb néprajzosa, közelebbről folkloristája.

Társulati pályája a fentieket mindenben igazolja. Még első tanéve sem fejeződött be, amidőn az 1884. június 15-i közgyűlésen a fiatal tanárt választmányi taggá (III. Évk. 96), majd hat évvel később, az 1890. július 6-i közgyűlésen a Társulat titkárává választották (VI. Évk. 136). Ezt a nehéz tisztséget az 1893. június 10-i közgyűlésig hordozta (VIII. Évk. 138), miközben a Társulat VI. és VII. Évkönyvét szerkesztette, valamint a

[6] *Oscar Mailand.* Anuarul liceului de stat „Decebal" din Deva pe al 54 an şcolar 1924—1925. Deva 1925. 3. Az egész erdélyi magyar sajtóban VÁCZY Leona talált rá egyetlen kis névtelen és igénytelen nekrológra: *Mailand Oszkár.* Pásztortűz X (1924). 20. sz. 259.

[7] A Kisfaludy Társaság Évlapjai XXXII (1897—98). 102. — Ezután rövidítve Évl., utána az évszám és a lapszám.

[8] *Az iskola története 1871—72-től 1894—95-ig.* Ért. 1894—95. 3—130.

[9] A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. Második kötet. Arad 1882. 122. — Ezután rövidítve Évk., előtte római számmal a kötetszám, utána arab számmal a lapszám.

titkári jelentéseket állította össze, adta elő és közölte.[10] Újabb jó másfél évtized múlva, 1910. szeptember 18-án, a Vajdahunyadon tartott XXX. közgyűlésen érdemeinek elismeréséül a Társulat tiszteleti tagnak nyilvánította (XXII. Évk. 36).

Ugyancsak a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat adott neki lehetőséget a muzeológiai munkálkodásra. Ez irányú fáradozásainak első eredményeiről az 1886—87. Ért. 25. lapján olvashatunk, a tanári kar tudományos és irodalmi munkásságának jegyzékében: „Folytatja etnológiai tanulmányait s ez érdekben Párizs múzeumait 6 hétig tanulmányozta . . . Párizs etnológiai múzeumairól nagyobb tanulmányt írt." Sajnálatos, hogy tanulmányának sorsáról mit sem tudunk, leszámítva azt a hírt, hogy a Társulat 1886. novemberi választmányi ülésén „Mailand Oszkár ismertette a párizsi etnológiai múzeumokat, bevezetésül értekezve az etnológia történelmi fejlődéséről" (IV. Évk. 126). Muzeológiai, valamint román néprajzi ismereteinek köszönhető egyik érdekes megbízatása is. Az Erdélyi Kárpát Egyesület Kolozsváron Fadrusz János Mátyás-szobrának leleplezése alkalmával Mátyás szülőházában *Erdélyi nép- és tájrajzi kiállítást* rendezett, s ebben Hunyad megyének külön helyiséget biztosított. A Társulat 1899. április 22-i választmányi ülésén MAILANDot kérték föl „a megyei román lakosságra vonatkozó tárgyak összegyűjtésére" (X. Évk. 144). Az effajta különleges feladatokon túl azonban mindenik szünidőben a megyét járta — ismétlések elkerülése végett csak az 1897. november 24-i választmányi ülés napirendjéből idézem: „Végül Mailand Oszkár tanár, vál. tag tartott igen érdekes előadást arról a kutatóútjáról, melyet Kolumbán Sámuellel tett a társulat megbízásából ez év nyarán Haróban, Lozsádon, Kéménden, Beregszón és Déva környékén néprajzi megfigyelések és oklevelek gyűjtése végett" (IX. Évk. 166).

Ilyen előzmények után MAILAND muzeológiai munkásságának zöme, TÉGLÁS Gábor nyugalomba vonulása után, az 1903. november 8-i közgyűléstől az 1913. október 5-i közgyűlésig a Társulat múzeumának igazgatása. Tíz évi igazgatói minőségében jelentősen gyarapította a múzeum állományát, és lankadatlan, de jórészt eredménytelen küzdelmet folytatott az állomány biztonságos megőrzésének és megfelelő kiállításának megoldásáért, végső soron egy önálló múzeumépület elnyeréséért. Műveinek jegyzékét ez az időszak is több címmel növelte. FÁY Béla akkori társulati elnökkel közösen írta alá, de maga fogalmazta a múzeum pártolása és gyarapítása érdekében a megye lakosságához intézett fölhívást.[11] Igazgatói jelentései a Bethlen Gábor műemlék-házban („Magna Curia") pompázó mai Dévai Múzeum hőskorának valósággal megrázó dokumentumai.[12] A folklorista MAILANDnak ha nem is közvetlenül muzeológiai, de mindenképpen néprajzi és történeti érdeklődését tükrözi néhány népművészeti,[13] valamint egy történeti dolgozata.[14] Végül ide soroljuk *Hunyadmegyei népviseletek* című előadását a Társulat egyik ülésén (Ért. 1901—1902. 117—118).

A másik intézmény, amelynek támogatásával MAILANDnak most már egészében folklorisztikai munkássága kibontakozott, a Budapesten székelő nagytekintélyű Kisfaludy Társaság. Kapcsolataikról a Társaság még kiaknázatlan irattára alapján lehetne részletes és pontos képet nyerni — nekünk ezúttal is be kell érnünk az iskolai értesítők szűkszavú utalásaival. Kezdjük a magyar folklórkutatással: „Ugyanő a Kisfaludy Társaságtól a közép Marosvidék magyar népköltészetének gyűjtésére nyert a f. 1901. év nyarára megbízatást" (Ért. 1900—1901. 96). „Mailand Oszkár Hunyadmegye népköltészetét tovább tanulmányozva, a Kisfaludy Társasághoz terjedelmes munkálatot nyújtott be az 1901. év nyarán a székelyek között tett tanulmányútról. Ennek alapján újabb megbízatást nyert a f. év nyarán Tordaaranyos, Marostorda és Alsófehér megyében eszközlendő népdalgyűjtésre" (uo. 1901—1902. 117—118). „Mailand Oszkár a Kisfaludy Társaság megbízásából Marostorda, Kisküküllő és Udvarhely megye területén folytatta népdalgyűjtéseit. Ugyanerre Udvarhely és Marosszék megyékre is megbízatást nyert" (uo. 1902—1903. 152). „Mailand Oszkár hosszabb tanulmányon dolgozik, amelyben a székely nép meséit, dalait, szokásait stb. gyűjti. E munkájában a Kisfaludy Társaság támogatja" (uo. 1903—1904. 70).

[10] *A Társulat életéből. 1889—1890.* VI. Évk. 121—139. *A Társulat életéből. 1891. és 1892.* VII. Évk. 113—123.

[11] FÁY Béla—MAILAND Oszkár 1906.

[12] XV. Évk. 202—205; XVI. Évk. 142—145; XVII. Évk. 47—50; XVIII. Évk. 59—62. További jelentéseinek csak rövid, néhány sornyi kivonata olvasható a megfelelő Évkönyvekben.

[13] MAILAND Oszkár 1885., 1886.

[14] MAILAND Oszkár 1898.

Sem az említett „terjedelmes munkálat"-ot, vagyis jelentést, sem a „hosszabb tanulmány"-t nem ismerjük, annál jobban ismerjük és minduntalan idézzük-használjuk viszont a háromévi fáradozás szintézisét: a Kisfaludy Társaság nevével fémjelzett Magyar Népköltési Gyűjtemény című sorozatban a *Székelyföldi gyűjtés* című VII. kötetet, a székely népköltészetnek (balladák, dalok, népszokások költészete, táncszók és mesék) ezt a már klasszikussá vált forrásművét. Megjelenésének helye és éve Budapest, 1905, MAILAND a bevezetést 1904. május 8-án Déván keltezte.

A 600 lapnyi *Székelyföldi gyűjtés* MAILANDnak nyomtatásban megjelent legnagyobb munkája. Nemrég derült ki, hogy hasonlóan gazdag és terjedelmes folytatása is van: Budapesten a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára őrzi 1944. leltári szám alatt. *Második kötet* jelöléssel. A kézirat terjedelme 973 kézírásos lap; bevezetőjét jó hat év múltán szintén Déván, 1910. október 22-én keltezte. SEBESTYÉN Gyulának, a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőjének juttatta el kiadás végett, erre azonban az első világháború, majd utána a sorozat teljes megszűnése miatt már nem kerülhetett sor. Így maradt meg a kézirat SEBESTYÉN hagyatékában, majd jutott onnan az Etnológiai Adattárba.[15]

E fő művének megalkotása mellett MAILAND volt az 1764-ben Csíkból Bukovinába, majd 1890-ben Bukovinából Dévára települt székelyek, vagyis az ún. dévai csángók népköltészetének egyik legelső gyűjtője és közzétevője.[16] Csángó közléseit két fontos előadása előzte meg a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat választmányi ülésein. Az egyik 1890. október 1-én: „Mailand Oszkár néhány, a dévai csángó—magyar telepen gyűjtött népdalt mutat be, értekezve azok keletkezési helye és eredetiségéről. E felolvasással kapcsolatban s tekintettel arra, hogy Hunyad megye magyarságának népélete még nem tétetett kellő mértékben tanulmány tárgyává, valamint hogy e magyarság históriai múltját is eddig még alig megvilágított homály fedi, határozatba megy egy dr. Solyom F. Ferenc, Szőcs Sándor, Téglás Gábor, Sándor János és Mailand Oszkár társ. tagokból álló bizottság kiküldése, mely bizottság odahasson, hogy Lozsád, Háro és még más némi részben magyar községek históriai s etnográfiai múltja felderíttessék" (VI. Évk. 138). A másik előadás 1892. márciusában: „Mailand Oszkár értekezik a csángó—magyar karácsonyi misztériumokról, kiemelve ezek ősi momentumait s különösen nyelvészeti fontosságát" (VII. Évk. 118).

2. E röptében vázolt életműbe illeszkedik MAILAND román folklorisztikai munkássága. Ilyen irányú érdeklődésének közvetlen indítékait nem ismerjük, alapját és föltételét azonban kifogástalan román nyelvismerete biztosította. Nyelvtudásának eredetéről szintén nincsenek adataink, a román nyelvet azonban olyan szinten bírta, hogy noha az egyetemen német—magyar szakot végzett, tanári pályájának mindössze negyedik esztendejében: az 1886—87-es tanévben az I—VI. osztályban már román nyelvet tanított (Ért. 1886—87. 27), s ez a tantárgy élete végéig elkísérte. Nyilvánvalóan román nyelvtudása is hozzájárult ahhoz, hogy pályáját 1918 után a román tannyelvű Decebal Líceum köztiszteletben álló tanáraként és címzetes igazgatójaként folytatta és fejezte be.

A román népi kultúra iránti érdeklődése muzeológiai, etnográfiai működését is áthatotta. Mint láttuk, az Erdélyi Kárpát Egyesületnek a kolozsvári Mátyás-szülőházban szervezett *Erdélyi nép- és tájrajzi kiállítás*ához a Hunyad megyei román néprajzi anyagot ő gyűjtötte és válogatta össze. Múzeumigazgatói minőségében a megye lakosságához intézett, fönnebb idézett felhívásában, a *Népviseleti tárgyak* című fejezetben „magyar, román és szász férfi és női viseleti tárgyak", *A nép bútorzata* című fejezetben pedig „a magyar, román és szász nép szoba- és konyhaberendezéséhez tartozó tárgyak" gyűjtését és megőrzését szorgalmazta (49). Két népművészeti tárgyú cikkét és népviseleti előadását, amelyeket szintén említettem, hasonlóan a Hunyad megyei román népi kultúrának szentelte.

Román folklorisztikai munkásságának erkölcsi és anyagi alapját ugyancsak a Kisfaludy Társaságtól nyerte: több tanulmányában hálával említette, hogy gyűjtőútjainak kiadásait a Társaság biztosította, legjelentősebb tanulmányait pedig Évlapjaiban szintén a Társaság közölte. Csak egy példát említek és bizonyság okáért: „Mielőtt jelentésem előterjesztéséhez fognék, őszinte hálámat kell kifejeznem azon kegyességért, mellyel a Kisfaludy Társaság mélyen tisztelt elnöke és tagjai engem 1888. évi tanulmányutamban támogatni méltóztattak" (Évl. 1889—90, 85). Ezt a támogatást sohasem feledte, és nemcsak köszönő szóval, hanem elsősorban munkálkodásának minőségével igyekezett

[15] E sorok írója a Néprajzi Múzeum főigazgatójának engedélyével MAILAND teljes kéziratáról xeroxmásolatot kapott, és megkezdte annak kiadásra való előkészítését.

[16] MAILAND Oszkár 1891., 1896., 1901.

kiérdemelni: „Ezzel — újból is megköszönve a szíves támogatást — bevégzem jelentésemet. Hogy előzőkben mennyire sikerült e nép lelkének életét kidomborítanom, azt a mélyen tisztelt Elnökség és Társulat jóakaratú bírálatára bízom. Munkálkodásomban lelkesedés, ügyszeretet és az a jó szándék vezetett, hogy a társulat iránti kötelezettségemnek legjobb tehetségem szerint tegyek eleget" (Évl. 1897—98, 133).

Arra a kérdésre, hogy a Kisfaludy Társaság miért kezdeményezte és támogatta az erdélyi román folklór gyűjtését, tanulmányozását és kiadását, a sok közül a Társaság nagynevű titkárának, a jeles esztéta GREGUSS Ágostnak az érvelésével válaszolok. Ő az EMBER György, GROZESCU, Julián és VULZANU, József (vagyis Iosif VULZEN) fordításában, a Társaság kiadásában megjelenő *Román népdalok* című kötet előszavát így kezdte: „A Kisfaludy Társaság, keletkezése óta, egyik fő feladatának tekinti a magyar népköltészet termékeinek gyűjtését. Ebbeli törekvései azonban félszegek, ha a magyar népköltészet fölkinclselésében elő nem mozdítják ama szláv, román, német ajkú népek, . . . melyeknek költészete, valamint táplálkozott a magyar népköltészetből, úgy viszont maga is táplálta azt."[17] Elvégzésre váró szép feladat volna részben a megjelent kiadványok, részben a Társaság irattárában és más levéltárakban lappangó kiadatlan dokumentumok alapján megrajzolni a Kisfaludy Társaság szerepét a román, valamint a többi együttélő nép és nemzetiség folklórjának „fölkinclselésében".

Magának MAILANDnak a román folklorisztikai munkásságát alább öt pontban próbálom összefoglalni: a) gyűjtései, b) magyar nyelvű előadásai, c) tanulmányai, cikkei, d) műfordításai és e) a román folklór német nyelvű méltatásai.

a) „Mailand Oszkár a Kisfaludy Társaság megbízásából etnológiai tanulmányokat folytat a Hunyad megyei Erdőhátságon, a Retyezát vidékén és az erdélyi Érchegységben. Román népnyelvi gyűjteményét ez évben is újabb darabokkal gyarapítá" (Ért. 1887—88. 14). Az ilyen és ehhez hasonló kis híradásokat mind az iskola Értesítőiben, mind a Társulat Évkönyveiben esztendőről esztendőre nyomon követhetjük, mivel azonban túl szűkszavúak és általánosak, célszerű lesz MAILANDnak a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban közzétett három tanulmányából azokat a sorokat idéznem, amelyek jelentésszerűen beszámolnak gyűjtőútjairól. Ezek a tömör beszámolók nemcsak kutatópontjainak egy részét sorolják fel név szerint, hanem itt—ott munkamódszerére, kitűzött feladataira és eredményeire is vetnek némi fényt.

Kezdjük időrendben az elsővel: „1888. július 6-án indultam útnak. Célom volt Hunyad megye mindazon, az eddigi kutatóktól érintetlen helyeit beutazni, amelyeket saját, sok éven át folytatott gyűjtéseim színhelyévé, részint nehéz hozzáférhetőségök, részint anyagi támogatás hiányában, mindeddig nem tehettem. Így utaztam be Hunyad megyének úgynevezett Erdőhátságát, e hatalmas fennsíkot, mely Dobrától Vajdahunyadig s Dévától Batrináig terjed. Berándultam Petrozsény vidékére . . . Több időt töltöttem Ponor és Puj vidékén. Innen az Alsósztrigy vidékére szállottam le; végre pedig az Aranytól Nagyágig terjedő felvidéket tettem tanulmányaim színhelyévé . . . Gyűjtöttem mondákat, regéket, meséket, néptalányokat, varázsigéket, népdalokat. Nem válogattam, nem kicsinyeltem semmit, mert tudom, hogy sokszor a legkisebb, legigénytelenebbnek látszó adat igen nagy szolgálatot tehet az etnológusnak . . . Utamat befejeztem azon meggyőződésben, hogy a román etnológia tanulmányozójának vajmi sok tennivalója van e vidéken, lévén ezek kiaknázatlan kincsbányái a nép szellemi termékeinek. Egyes vidékek többszöri látogatása, szorgalmas gyűjtés adhatják csak ezeknek teljes népismeját" (Évl. 1889—90. 85, 87).

Az 1889-es gyűjtőút adatai a következők: „Beutaztam a Hunyad megyei Marosvölgy alsó részét Branyicskától Zámig. Meglátogattam a Zámtól délre fekvő Guraszáda, Marosilye és Burcsuk, majd a Maros völgyének a Zámtól keletre fekvő mellékvölgyében Gordinesd, Tomasesd és Petris községeket. E vidék lelki élete azért érdekelt leginkább, mert a régi Erdély nyugoti határát lakó eme népnek a belvidéki románságtól elütő tulajdonságait szándékoztam tanulmányozni. A Hunyad megyei Erdőhátságot a tavalyitól elütő vonalon utaztam be. Ugyanis Vajdahunyadnál behatolva Zalasd, Govosdia, Lelesz és Cerisoron át Nagyrunkig értem . . . Később az éjszaki oldalon, Nagyroskány felől közelítettem meg e vidéket s újból tanulmányozhattam Kismuncsel, Nagymuncsel és Merisor népét. Augusztus hó közepén nagyobb tanulmányútra indultam megyénk legéjszakibb vidékeire. Tanulmányoztam a Brád és Körösbánya közt fekvő vidéket, majd a Brádtól keletre fekvő bányavidéket tettem tüzetes tanulmányozás tárgyává. Érdekes és tanulságos, de fárasztó út után Sztanizsára érkeztem, ahonnan a Gyógy völgyébe ereszkedtem le, tanulmányozva Pojana, Kis- és Nagyalmás környékét. Ez eddig ismeret-

[17] EMBER György—GROZESCU, Julián—VULCANU, József ford. 1877. V.

len vidéken sok becses adat birtokába jutottam. Innen hazatérve, a Maros és Sztrigy völgyén látogattam el, majd ebbe, majd abba a községbe gyűjtve, összehasonlítva vagy egyengetve az utat ezutáni gyűjtéseimhez. Célom volt előző évi gyűjtéseim kiegészítése, egyes, magamnak felvetett kétes néplelki kérdések lehető tisztázása, vagy ezek megvilágítására szolgáló adatok gyűjtése. Célomat általában elértem, részben csak megközelítettem. Hisz a népélet annak tanulmányozójára nézve olyan, mint az időszaki forrás a sivatagon utazónak: néha gazdagon buzog fel, máskor szomjan hagyja epedni" (Évl. 1890—91. 75—76).

Végül az 1894—1896. évi gyűjtésekről: „Adataimat gyűjtöttem Hunyad megye Rusz, Pusztakalán, Szentgyörgyválya, Sztrigyszentgyörgy, Grid, Kis- és Nagydenk, Nagyrápolt, Algyógy, Fürdőgyógy, Cseb, Nagyalmás, Beregszó, Romosz, Nagyroskány, Batrina nevű községeiben. Arad megyében: Soborsin és környékén. Krassó—Szörényben a Facset körül fekvő falvakban és Tomesden jutottam sok érdekes adat birtokába. Ezenkívül kikutattam a Déva környékén fekvő falvak értelmesebb ifjait, öregeit (mondhatnám poétáit, mert minden falunak megvan a maga dalosa, költője), akik időnkint bejönnek hozzám s jó pénzért elmondják azt, ami még eszükbe jutott vagy amit időközben másoktól eltanultak. De hogy e népet őseredeti lakóhelyén, a havason meglessem: beutaztam a Szászsebestől Petrozsényig nyúló havasokat, felkeresve az elszórt juhaklokat (Szigág, Prigona, Teu és a Surián alja)" (Évl. 1897—98. 105).

Az idézett kis jelentések alapján Mailand román gyűjtőterülete jól körülhatárolható, s csak azért nem lehet az általa bejárt összes falukat térképre vetíteni, mert nem mindeniküket sorolja fel, illetőleg a felsoroltak mellett egy-egy útszakaszának gyakran csak két végpontját vagy a központját jelöli meg. Azt se feledjük, hogy idézett jelentései csak az 1888—1896 közötti, két évi betegséggel megszakított időszakra vonatkoznak. Kutatásait azonban jóval hamarabb megkezdte, miként a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 1884. decemberi választmányi ülésén felolvasott tanulmányának első sorai is tanúsítják: „Számos éven át foglalkoztam megyénk etnológiai viszonyaival s tanulmányoztam a román népköltészetben rejlő sajátos szellemi felfogást, meg lévén győződve arról, hogy itt az eredeti népszellem oly sajátos és ősi vonásaira bukkanok, melyek felderítése az összehasonlító népisme s általán a tudománynak hasznára válhat. Nem csalódtam." (III. Évk. 70). Ha 1884-ben, tanárkodásának második esztendejében „számos év"-ről beszél, akkor a megye folklórjának gyűjtéséhez már egyetemi hallgató korában hozzá kellett fognia, sőt valószínű, hogy folklorisztikai érdeklődése középiskolás korában kibontakozott. Egy bizonyos: az általa bejárt faluk mennyisége csak tizesével számolható, talán még a százat is megközelíti vagy meghaladja. Ezeknek oroszlánrésze Hunyad megyei, nagyon kis részük a szomszédos Arad és Krassó—Szörény megyei helység. Aligha volt és van ma is olyan folklorista, akinek neve Hunyad megyével annyira összeforrott volna, mint a Mailandé.

Jól tudva, hogy a korabeli román folklór mily csábítóan és megtévesztően gazdag — egyszerre valóságos kincsestár és labirintus —, a maga Ariadné fonaláról többször szót ejtett: „Gyűjtéseimben határozott irányokat és szempontokat tűztem ki magamnak. Az etnológia mezeje virágos rét, melyen marokkal szedni a virágokat igen könnyű dolog. Súlyt fektettem azonban a lényegre, s arra, ami a pusztulásnak leginkább ki van téve. Igen jól tudom, hogy mint etnográfiai anyag, a legkisebb szólásmód, a legigénytelenebb gyermekversike is fontos adat lehet, de valamely nép tanulmányozásánál mégis csak azon vonásokat kell keresnünk, melyekben lelki élete legközvetlenebbül nyilatkozik" (Évl. 1897—98. 103).

Céltudatosságából és módszerességéből következik, hogy tanári hivatása mellett, szünidei kiszállásain a folklór minden létező műfaját és -nemét képtelen lett volna egyenlő erővel és egyenlő mértékben gyűjteni; ha tudományos eredményekre vágyott, választania kellett közülük. Választását a Kisfaludy Társasághoz intézett első beszámolójában így jelölte meg: „Gyűjtöttem mondákat, regéket, meséket, néptalányokat [találós kérdéseket], varázsigéket [ráolvasásokat] és népdalokat" (Évl. 1889—90. 85). Ha ezt az első számvetést összes későbbi gyűjtéseivel szembesítjük, akkor úgy találjuk, hogy sokkal több verses folklórt gyűjtött, illetőleg közölt, mint prózát. Verses gyűjtéseiben mennyiségileg a lírai dal látszik uralkodni. A verses epikában elsősorban a kolindákat kedvelte (ezeket gyakran legendáknak nevezte), de balladagyűjtései is számottevőek. A néphit és népszokások költészetéből különösen a ráolvasás vonzotta, az apróbb műfajok közül legtöbbet a találós kérdéssel foglalkozott.

Kedvelt műfajain kívül szerényebb mennyiségben más is akadt gyűjtőtársolyában, miként azt több alkalommal megemlítette, például: „A Maros völgyén a szerencsés véletlen részint teljes, részint töredékes nászdalokkal gazdagította gyűjteményemet. A néphit és a népszokások tanulmányozásában majd több, majd kevesebb sikerrel jártam

el. Nem mulasztottam el, minden egyes vidéken, a népmeséket is gyűjteni, de ezekről, valamint a nászdalokról, az anyag gazdagsága s egyes kiegészítésre váró részletek miatt, ez alkalommal sem lehetek szerencsés szólani, mert tisztelettelteljes jelentésemben a fontosabbaknak szem előtt tartásával csak a teljesen tisztázott anyagra kívánok szorítkozni, lehetőleg kimerítően szorítva be ezt jelentésem szűk keretébe" (Évl. 1890—91. 79).

Volt azonban egy általános téma, amely MAILANDot a folklór valamennyi általa gyűjtött fajtájában egyaránt érdekelte: „Bevallom, előszeretettel foglalkozom a népköltészet mitológiai vonásaival . . . Tanulmányaimban távol akartam s fogok mindig maradni ama mitologizálni szerető mániától, amely mindenütt mítoszi elemeket keres. Azért csak összehasonlítva mitologizálok, azaz nem keresek minden bokorban egy istenséget, hanem ott, ahol egy felsőbb hatalmat, perszonifikált természeti erőt, mint más népek mitológiájában meglevőt kimutathatok, megkísérelem azt a román mítoszi elemekkel kapcsolatba hozni" (Évl. 1889—90. 88—89).

A gyűjtés földrajzi területének, módszerének és anyagának jelzése további kérdést sugall: vajon MAILAND mennyi román folklórt gyűjthetett összesen? Sajnos, pontos választ nem adhatunk, mert tudtunkkal ő maga gyűjteséiről összesítő adatot sohasem közölt. TÉGLÁS Gábor, aki az 1884-es gyűjtőút egy részén (tehát nem végig) vele tartott, a megye közgyűlésén hangsúlyozta, hogy MAILAND „csak a lefolyt nyári szünidő alatt is szóló [TÉGLÁS Gábor] társaságában tett utazásain közel 200 népdalt, mondát és egyéb nyelvi emléket gyűjtött össze".[18] Még egy adat: MAILANDnak a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 1899. november 5-i közgyűlésén elhangzott előadása után, amelyre alább még hivatkozom, a jegyzőkönyv az előadónak „százakra menő román—magyar népköltészeti gyűjteményé"-ről beszélt (IX. Évk. 37). Mindezeknél fontosabb és pontosabb azonban saját kijelentése, miszerint „az 1889. év nyarán gyűjtött népdalok száma meghaladja az ötszázat" (Évl. 1890—91. 79). És végül a legmeglepőbb mennyiség egyetlen gyűjtőnapjának eredménye 1881-ben, amidőn Várhelyen egy kiváló nótafára talált: „Magam is fáradt voltam, kezem majd letört a sok írástól, agyam zúgott a sok zilált benyomástól. Reggeltől estig Juon 98 népdalt mondott el, ezek közt egy-egy ballada, mely 3—400 verssorból is állott."[19] Ha egy gyűjtőút részleges eredménye „közel kétszáz" népdal, egy másiké „meghaladja az ötszázat", egyetlen szerencsés nap bő termése pedig 98, akkor MAILAND összes román gyűjtései a legszűkebb marokkal mérve is ezren fölül, talán többezerben számíthatók. Tudva azt, hogy *Székelyföldi gyűjtés*ének hatszáz lapja 800 magyar folklóralkotást tartalmaz, elképzelhető, hogy összes román gyűjteséiből micsoda kötetek teltek volna ki.

Arra a kérdésre, hogy ezeket a gyűjteséit nem szándékozott-e román eredetiben is közölni, valószínű igennel válaszolhatunk. Ana Şoit írónő (Kolozsvár) tulajdonába jutott MAILANDnak az a cím nélküli kézirata, amely sajtó alá rendezett román verses gyűjteséinek egy részét tartalmazza, s amely a közeljövőben fog nyomdafestéket látni.

b) MAILAND román folklórgyűjteséit legelőször előadásaiban hasznosította. Ezek az előadások, amint részben címük, részben a hozzájuk fűzött megjegyzések tanúsítják, utóbb nyomtatásban is megjelentek vagy pedig egy-egy későbbi nagyobb tanulmány előmunkálatait, részleteit, fejezeteit alkották.

MAILAND román folklór tárgyú előadásainak teljes jegyzékét nem lehet összeállítani, mert a források részben pontatlanok, részben hiányosak, 1900-tól pedig teljesen elapadtak. A jegyzék így is meglepően gazdag. A tudományművelésnek és népszerűsítésnek ezzel a formájával folklorista elődeink vagy kevéssé éltek, vagy effajta munkásságukat kevésbé ismerjük; eddig idézett előadásait is ide számítva, MAILAND a messze kimagasló kivételek közé tartozott. Előadásainak leggyakrabban az annyiszor emlegetett Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat, másodsorban a Kisfaludy Társaság kínált-biztosított méltó alkalmat és keretet; ezeken kívül, mostani ismeretink szerint MAILAND Kolozsváron az Erdélyi Múzeum Egyletben, Budapesten pedig a Magyar Néprajzi Társaságban is tartott előadásokat.

Alábbi jegyzékünk, a lehetőségekhez mérten, a román folklór tárgyú előadások helyét, időpontját és címét tartalmazza, legtöbb esetben azzal a megjegyzéssel vagy magyarázattal, amelyet a forrás kínál. Mindenik tételt a forrásjelölés zárja:[20]

[18] *A román nyelvi tanszék kérdése Hunyadmegye közgyűlésén.* Hunyad VIII (1884). 43. sz.

[19] MAILAND Oszkár 1884.

[20] Itt említem, hogy húsz év alatt MAILAND, részint a még ingadozó szóhasználat, részint a különböző intézményeknél és folyóiratoknál éppen dívó szokás szerint a *román* népnév mellett a *rumén, rumän, rumân* és *oláh* névváltozatot is használta. E tanulmány-

Déván a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat (ezután: Társulat) 1884. szeptember 3-i választmányi ülésén: „Mailand Oszkár olvasta fel értekezését a román népköltészetről, bemutatva és esztétikai szempontból méltatva némely, megyénk területén gyűjtött román dalt, balladát, románcot és népmondát." III. Évk. 97—98.

A Társulat 1884. decemberi választmányi ülésén „. . . még Mailand Oszkár is értekezik a román népköltészetben előforduló mitológiai elemekről". IV. Évk. 118.

A Társulat 1885. április 29-i rendkívüli ülésén: „Mailand Oszkár értekezik az argesi zárda építéséről és annak egy hunyadmegyei variációját mutatja be." IV. Évk. 118.

„Az 1886. évi januáriusi [választmányi] ülésen Mailand Oszkár értekezett a néptalányokról, különösen kiemelve a román nép találós meséit." IV. Évk. 112.

1886-ban „az áprilisi [választmányi] ülésen . . . Mailand Oszkár pedig a román népköltészet mesés alakjairól értekezett". IV. Évk. 123.

A Társulat választmányi ülésén, 1886. december: „Mailand Oszkár ismertette a román nép közt dívó varázsszereket." V. Évk. 148.

A Társulat választmányi ülésén, 1887. május 4-én: „Mailand Oszkár újabb adalékokat sorol fel a román etnológiához, ismertetve különösen az egyes vidékeken divatozó babonákat és varázsszereket, melyek közt nem utolsó szerepet játszik a ráolvasás." Hunyad XI (1887). 19. sz.

A Társulat választmányi ülésén, 1887. június: „Mailand Oszkár újabb adalékokat sorol fel a román etnográfiához, ismertetve különösen az egyes vidékeken dívó varázslatokat." V. Évk. 145.

A Társulat 1887. július 25-i közgyűlésén: „Mailand Oszkár a román népmítoszról értekezett." V. Évk. 149.

A Társulat választmányi ülésén, 1888. október: „Mailand Oszkár ily című értekezést olvasott fel: *Az átok a román népköltészetben.*" V. Évk. 157.

Kolozsváron az Erdélyi Múzeum Egylet Nyelvészeti, Bölcsészeti és Történeti Szakosztályának ülésén, 1888. május 17-én: „Dr. Hegedüs István titkár Mailand Oszkár értekezését olvasta fel, melynek címe *A talányokról*. Értekező a talány elméletét igyekszik meghatározni; aztán összehasonlításokat tesz a román, magyar és a szász talányok között." Kolozsvár II (1888). 114.

Budapesten a Kisfaludy Társaságban: *A román népköltészet fő jellemvonásai*. „Bemutattatott 1889. ápril. 24-dikén." Évl. 1889—90. 85.

A Társulat egyik választmányi ülésén, 1889 második vagy 1890 első felében: „Mailand Oszkár a románoknak az erdőre vonatkozó dalait ismerteti." VI. Évk. 134.

Budapesten a Kisfaludy Társaságban: *Újabb adatok a román népköltéshez*. „Bemutattatott 1890. január 26." Évl. 1890—91. 75.

Budapesten a Magyar Néprajzi Társaságban: *Román találós mesék*. „Felolvastatott a Társaság 1891. február hó 28-iki ülésén." Ethn. 1891. 127.

„Mailand Oszkár *Mítosz és hősmonda a román népköltészetben* című tanulmányát olvasta fel a tört. és régészeti társulat előtt." Ért. 1894—95. 138.

A Társulat 1895. június 16-i közgyűlésén: „Mailand Oszkár főreálisk. tanár *Mitológiai elemek a román népköltészetben* címmel a hold- és napkultusznak a Hunyad megye területén gyűjtött román népköltészeti adalékairól értekezett." VIII. Évk. 142.

A Társulat 1895. november 28-i választmányi ülésén: „Mailand Oszkár *A román nép a néppszichológia megvilágításában* c. értekezését olvasta fel, melyért elnök köszönetet nyilvánítva azt Évkönyvünknek elkéri." VIII. Évk. 143.

A Társulat választmányi ülésén, 1896. december 2-án: „Mailand Oszkár *Néppszichológiai adalékok* c. felolvasásában nehány vonást ismertetett a paraszt román nő életéből." IX. Évk. 148.

„*Néppszichológiai tanulmány* c. értekezése felolvastatott a Kisfaludy Társaság 1897. ápril hó 26-án tartott ülésén." Ért. 1896—97. 97.

A Társulat közgyűlésén, 1899. november 5-én: „Nem kevésbé elegáns felolvasó volt Mailand Oszkár vál. tag, aki *Etnológiai párhuzamok* címen Hunyad megye magyar, román és szász népeiről, lelki életéről olyan tanulmányt mutatott be, melynél szebbet megyénk néprajzával foglalkozó kutatónk — tudtunkkal — még nem írt. Sietett is az

---

ban mindezeket a nála is leggyakoribb, valamint már a korabeli magyar szakirodalomban is általánossá vált *román*ra egységesítettem. Ezen kívül könnyebb olvasás végett az előadások címében, valamint az összes idézetekben a mai szabályzat szerint modernizáltam az itt-ott elavult korabeli helyesírást, különösen a latin—görög eredetű tudományos műszavak régies, nehézkes írásmódját, természetesen anélkül, hogy a szövegekben bármit változtattam volna.

elnök elismerő szavaival lefoglalni Évkönyvünk számára; a közönségben pedig (mely 25 percen át gyönyörködött az értekezés hatásában s élénk tapssal jutalmazta szerzőjét) azt az óhajtást keltette, vajha százakra menő román — magyar népköltészeti gyűjteményét és korábbi néprajzi tanulmányait önálló kötetben is kiadná!" XI. Évk. 37.

c) MAILAND román folklorisztikai munkásságának az utókor által is hozzáférhető legmaradandóbb része nyomtatásban megjelent tanulmányainak és cikkeinek sorozata.[21] A címek száma szerint viszonylag nem nagy ez a sorozat, együttes terjedelmük viszont jó másfélszáz lap, túlnyomórészt a tudományos folyóiratok és évkönyvek szokásos nagyobb formátumában; mi több, ebből szinte száz lap a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban borgisz, és valamennyi verses idézet petit szedéssel. Így MAILAND román folklorisztikai tárgyú tanulmányaiból és cikkeiből egy szép kötet bármikor kitelnék.

Alább időrendben sorolom fel címüket és megjelenésük helyét. Nagyobb tanulmányait MAILAND számozott fejezetekre tagolta, s ezeknek jórészt címeket is adott. Azért, hogy a tanulmányok tartalma felől pontosabban tájékozódjunk, ilyenkor a fejezetek címét is idézem; ha nincs címük, csak számozásuk, akkor tartalmukra zárójelben saját szavaimmal utalok.

Poéta-vadászat. Magyar Polgár XVIII (1884). 243—244. sz.

Az árgesi zárda mondája és annak egy hunyadmegyei variatiója. Ért. 1884—85. 1—9. Különnyomat is készült belőle, e tény jelölése nélkül, borítófedéllel és a teljes címnél egyszerűbb borítékcímmel: *Az árgesi zárda mondája* (Népismei tanulmány). Déva, 1885.

Mythosi elemek a román népköltészetben. III. Évk. 1886. 70—79.

A nap- és hold-mythos a román népköltészetben. Egyetemes Philologiai Közlöny X. (1886). 593—602.

Az ég regéi. Román népfelfogás. Magyar Polgár XX (1886). 121. sz.

A román népköltészet fő jellemvonásai (Különös tekintettel az 1888. év nyarán a Kisfaludy Társaság segélyével eszközölt gyűjtésekre). Évl. XXIV (1889—90). 85—113. (I. Bevezetés. II. A román mitológiáról. III. Temetési dalok. IV. Néptalányok. V. Varázsköltészet. VI. Az átok a román népköltészetben.)

Újabb adatok a román nép költészetéhez. Jelentés. Évl. XXV (1890—91). 75—106. I. *Gúnydalok.* II. *Varázsigék.* III. *Legendák.* IV. *Dalok az erdőről.*

Román találós mesék. Ethn. II (1891). 127—130.

Egy magyar gyermekversike. Ethn. VII (1896). 113—114.

A román néphit és népköltészet jellemző vonásai (Újabb adalékok). Évl. XXXII (1897—98). 102—133. I. (Bevezetés.) II. *A Barcsay és Kádár Kata székely népballadák román változatai.* III. *Égmythosz és népmonda.* IV. *A román nép fiának lelki világából.* V. *A román nép leányának lelki világából.*

Ethnológiai párhuzamok (A magyar és román nép szóhagyományainak köréből). XI. Évk. 1900. 19—43. (I. A leány és a lovas balladájáról. II. A virágok vetélkedéséről. III. Mítoszi elemekről. IV. Az állatalakot öltő istenségekről.) — Ugyanennek az I. fejezete ugyanezzel a címmel, az alábbi lapalji jegyzettel: „Mutatványrészlet a Hunyadm. Törtt. és Rég. Társulat 1900-iki Évkönyvének sajtó alatt levő I. füzetéből." Hunyad XXIV (1900). 10. sz.

MAILAND idézett nekrológjában tudományos érdemei közt olvassuk, hogy „a scris un tratat despre legenda *Meşterul Manole*", vagyis hogy az idézett témáról egy „kézikönyv"-et írt, de nem tudjuk, hogy e pontatlan fogalmazás mögött nyomtatásban megjelent kis tanulmányát vagy pedig kéziratban maradt nagyobb munkáját kell-e értenünk.

d) Ugyancsak MAILAND folklorisztikai munkásságának szerves része, és a román folklór népszerűsítését szolgálta műfordításainak sorozata. A műfordításokat elsősorban tanulmányaiba, cikkeibe illesztette be, hisz az általa vizsgált vagy említett népköltészeti alkotásokat kis részben eredeti román szövegükkel párhuzamosan, túlnyomórészt csak saját művészi tolmácsolásában, magyarul idézte.

Megkíséreltem összeszámolni a tanulmányaiba, cikkeibe foglalt műfordításokat. Az eredmény, a szerényebb mennyiségű és kevésbé jelentős prózát nem számítva: 110 verses népköltészeti alkotás (népdal, kolinda, népballada) több mint 1850 sor terjedelemben; továbbá hatvannál több találós kérdés és negyedszázadnál több ráolvasás. Ez a mennyiség MAILANDot a századforduló táján, MOLDOVÁN Gergely után, a verses román népköltészet második legtermékenyebb magyar műfordítójává avatja. És azt is tegyük hozzá, hogy műfordításainak javarésze a mai olvasó számára is sokkal költőibb és olvasmányosabb, mint MOLDOVÁN átültetései.

[21] Könyvészeti előmunkálatok DOMOKOS Sámuel 1966. és FOCHI, Adrian 1968.

A tanulmányaiba és cikkeibe foglalt tolmácsolásokon kívül MAILAND néhány alkalommal önállóan is közölt műfordításokat, amint alább következik:

Két óromán népmonánc. Magyar Polgár XVI. (1882). 86. sz.

Hunyadmegyei román népdalok. Hunyad VII (1883). 11, 14, 17, 20. sz. és VIII. (1884). 3. sz. (Az öt közleményben összesen huszonnégy népdal.)

Manole (Román népballada után). Magyar Polgár XX (1886). 128. sz.

Matea. [Népballada.] Magyar—Román Szemle II (1896). 21.

Román népdalok. Uo. 22—23. (Nyolc népdal.)

Ezek a közlemények újabb 36 verses alkotás tolmácsolásával gyarapítják a fönnebbi adatokat, mintegy kétszázötven sor terjedelemben.

a) Végül MAILAND román folklorisztikai munkásságát német nyelvű közleményei teszik teljessé. Míg az eddigi fejezetek bibliográfiai jegyzékeinek csak itt-ott föltételezhetők esetleges hiányai, addig az alábbi néhány cím két okból is biztosan hiányosnak mondható. Az egyik ok a források jellege: MAILAND német nyelvű közleményeire kizárólagi iskoláknak Értesítői hivatkoznak, de nem a kívánatos könyvészeti pontossággal, hanem oly általánosan, hogy azonosításuk nagy utánajárást kíván. Az azonosítást egy második körülmény is bonyolítja: a keresett folyóiratok némelyike több ország nagy könyvtáraiban ismeretlen, s így a nemzetközi könyvtári csereszolgálat révén sem elérhető.[22]

Ily körülmények közt eddig MAILAND német nyelvű közleményeinek alábbi kis jegyzékét sikerült összeállítanom:

Zwei alt-rumänische Romanzen. Siebenbürgisch-rumänische Volkslieder aus dem Hunyader Comitat. Inedita. Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok X. (1881). 59—62. MAILAND nyomtatásban megjelent legelső közleménye. Ugyanez a két népdal, mint amit a következő évben *Két óromán népmonánc* címmel magyar fordításban közölt, itt azonban eredeti román szöveggel és interlineáris német fordításával. A lap szerkesztője a közlemény elé írt ajánló soraiban e dalokat „zwei Perlen europäischer Volkspoesie", az európai népköltészet két gyöngyszemének nevezte.

Beiträge zum Sonnen- und Mondmythos. Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien XVI. (1886). 1—5. Csak különnyomatban találtam meg (gr. Kuun Gézának, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat elnökének példánya, R 88886 szám alatt az RSzK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában), eredeti lapszámozása tehát a Mitteilungen hasábjain bizonyára más volt. *A nap- és a hold-mythos a román népköltészetben* címmel magyarul megjelent tanulmányának valamivel rövidebb, tömörebb német változata.

Mythische Elemente in Rumänien. Das Ausland LIX (1886). 51. sz. 1008—1009. Az előbbi tanulmány összevontabb változata.

Mythische Wesen in dem rumänischen Volksglauben. Das Ausland LX (1887). 52. sz. 1021—1023.

3. A folklórkutatás történetéből jól tudjuk, hogy időrendben nem MAILAND az első magyar szakember, aki érdeklődésével, munkálkodásával a román folklór felé fordult. Történetileg tehát nem volt úttörő; az ő merőben más jelentőségének megértése végett mindössze három neves elődjére hivatkozom, három irodalmi személyiségre, akiknek a román folklór iránti vonzalma egyszersmind különböző irányokat és lehetőségeket képviselt:

Az első román népballada kinyomtatása KAZINCZY Ferenc nevéhez fűződik: 1831-ben közölte eredeti szövegével és párhuzamos magyar fordításával. A dér balladájának ezt a változatát PONORI THEWREWK József gyűjtötte Hunyad megyében, s az egyszerű fordítás is az ő érdeme.[23]

Az ehhez hasonló szerény és szórványos kezdeményezések után a román népköltészet első magyar műfordítója ÁCS Károly: ő két kis kötetben, 1858-ban és 1871-ben közel kétezer sornyi versszöveget ültetett át a magyar költészet talajába, túlnyomórészt Vasile ALECSANDRI klasszikus gyűjteményéből.[24]

[22] Köszönettel nyugtázom, hogy a *Das Auslandban* (Stuttgart) megjelent két MAILAND-cikk xeroxmásolatát az Országos Széchényi Könyvtár Nemzetközi Csereszolgálata (Budapest) szerezte be számomra. Kérésemre Ion TALOŞ Kölnben utóbb személyesen is ellenőrizte e folyóirat számba jöhető évfolyamait, azonban további címeket nem talált bennük — holott az iskolai Értesítő utalásai alapján legalább három-négy címre lehetett számítani.

[23] Bővebben FARAGÓ József 1977.

[24] Bővebben FARAGÓ József 1965.

Mint MAILAND neve a Hunyad megyei, ugyanúgy forrott össze ZILAHY KISS Károly neve a magyar folklorisztika történetében a szilágysági román folklórral. Ő is egy személyben gyűjtötte, fordította és értelmezte a szilágysági román népdalokat, ezeknek a száma azonban, korai halála miatt, nem haladta meg a negyedszázat.[25]

KAZINCZY, ÁCS és ZILAHY példája után nyilvánvaló, hogy MAILAND az elődök minden irányú munkáját tovább folytatta, összesítette és megsokszorozta: gyűjtötte a román folklórt, magyarra fordította, eredetiben és fordításban közölte, előadásokban, tanulmányokban, cikkekben vizsgálta, méltatta és népszerűsítette. Az előzmények kiteljesítésén túl magyar szerzőként első ízben közvetítette gyűjtésének és kutatásának eredményeit a nemzetközi tudományosság felé német nyelven.

Az ő sokoldalúságának és az elődök fáradozásait hol megkétszerező, hol megszázszorozó mennyiségi eredményeinek azonban van egy minőségi fedezete: MAILAND a román folklór első olyan magyar szakértője, akinek a román folklórkutatás tudományos pályát kínált és tudományos életművet biztosított, egy ilyen pálya és életmű összes föltételeivel és kötelezettségeivel. Ezért nem véletlen, hogy ő a gyűjtést és a tanulmányozást a román folklór minden lehető műfajára kiterjesztette; hogy egész pályáján a tudományos módszeresség és céltudatosság jellemezte; és hogy román folklorisztikai életműve, szakszerűségével együtt, oly gazdag és sokoldalú.

Ebben az életműben, akárcsak szerte a világon minden más korabeli folklorisztikai életműben, mai szemmel nézve csak a folklór zenei része hiányzott. Rövidesen ezt is pótolta — nemcsak Hunyad megyei, hanem általános vonatkozásban is — MAILAND fiatalabb kortársa: BARTÓK Béla.

A magyar művelődés történetében BARTÓK előtt MAILAND volt a román folklórkutatás leghivatottabb, legtermékenyebb, legmarkánsabb személyisége.

IRODALOM

BENEDEK Marcell (főszerk.)
1963, 1965, 1965 *Magyar irodalmi lexikon* I—III. Budapest

DOMOKOS Sámuel
1966 *A román irodalom magyar bibliográfiája* 1831—1960. Bukarest

EMBER György—GROZESCU, Julián—VULCANU, József (ford.)
1877 *Román népdalok*. Budapest

FARAGÓ József
1965 *Ács Károly és a román népballada*. Igaz Szó XIII. 4. sz. 599—607.
1977 *Kazinczy Ferenc román balladaközlése 1831-ben*. Művelődés XXX. 8. sz. 22—24.

FÁY Béla—MAILAND Oszkár
1906 *Felhívás Hunyadmegye közönségéhez* (A Hunyadmegyei Történelmi s Régészeti Társulat múzeumának érdekében). XVI. Évk. 47—51.

FOCHI, Adrian
1968 *Bibliografia generală a etnografiei şi folclorului românesc* I (1800—1891). Bucureşti

MAILAND Oszkár
1884 *Poeta-vadászat*. Magyar Polgár XVIII. 244. sz.
1885 *Egy óra a háziipar-csarnokban*. Hunyad IX. 26. sz.
1886 *A román nép hímzései*. Tekintettel Téglás István Hunyadmegye néphímzés albumaira. Magyar Polgár XX. 7. sz.
1891 *Csángó-magyar népdalok* VI. Évk. 104—108.
1896 *Csángó-magyar karácsonyi miszterium*. Ethnographia VII. 107—113.
1898 *Déva város pecsétje 1618-ból*. IX. Évk. 105—109.
1901 *Csángó népdalok*. Erdély Népei IV. 1. sz. 3—7.

VÁNYI Ferenc (szerk.)
1926 *Magyar irodalmi lexikon*. Budapest

[25] Bővebben Vöő Gabriella: *Zilahy Kiss Károly és a román népköltészet*. Román műfordításai és etnopublicisztikája. (Kézirat, 1977.)

József Faragó

OSZKÁR MAILAND AND ROUMANIAN FOLKLORE

(Abstract)

Oszkár MAILAND (1858—1924) was an outstanding representative of folklore studies in Transylvania. Inequitably ignored and forgotten by the succeeding generations MAILAND devoted himself to collecting Hungarian folklore as well as to collecting and translating Roumanian folklore material in Hunyad county, to comparative research on Roumanian and Hungarian folklore.

The present essay first of all surveys the little that is known about MAILAND's life. After graduating at the university of Kolozsvár he began his career as a teacher of Hungarian and German in Déva. All through his life he remained faithful to his school and to his town.

Parallel to his teaching activity he made research for two institutions; for the Historical and Archeological Society in Déva and for the famous Kisfaludy Society in Budapest. The local society gave more and more work to the young teacher and in turn his activity was more and more appreciated. He became member of the society as a young university student; from 1884 he was member of the Committee of the Historical and Archeological Society; secretary between 1890—1903, director of the Society's Museum between 1903—1913 and honorary member of the Society from 1910.

The first part of the essay deals with MAILAND's research in Hungarian folklore and ethnography and with his work as a curator. He got both financial and moral support to his research on Roumanian folklore from the Kisfaludy Society in Budapest; his work aimed at getting an insight into Hungarian folklore and its interrelation with Roumanian folklore material.

The present essay summarizes MAILAND's activity in the field of Roumanian folklore studies in five parts:

a) MAILAND collected folklore material at least in one hundred villages, mainly in Hunyad county; he recorded several thousand pieces of Roumanian folklore; he was especially interested in lyrical songs, kolindas and in folk ballads, but also dealt with riddles, charms and to some extent with all other folklore genres. He had a common interest in all sorts of folklore material, the mythological roots of folklore.

b) MAILAND gave account of his fieldwork first in his lectures. The author of the present essay made a list of MAILAND's lectures, some of them were published later.

c) The most important pieces of his work are his essays published in Hungarian; these would make a thick volume of several hundred pages.

d) The author deals with MAILAND's literary translations of Roumanian folklore material. MAILAND translated and made comments on as many as 110 pieces of popular versification (lyrical songs, kolindas and ballads) which comprise some 1850 lines, he translated also 60 riddles and more than 25 charms. Apart from all these he also translated 36 other folklore pieces, these comprise some 250 lines.

e) Lastly MAILAND was the first Hungarian folklorist to publish Roumanian folklore in a world language, in German. This side of his activity is represented by some translations and several essays.

The author emphasizes the many-sided character of MAILAND's activity and arrives at the conclusion that before Béla BARTÓK MAILAND was the most significant Hungarian scholar who dealt with Roumanian folklore.

ISMERTETÉSEK

Gunda Béla: Ethnographica Carpatho-Balcanica. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 426 l., Abb. 182.

Barabás Jenő

Több évtizedes tudományos tevékenység után szokásos, hogy a jelesebb kutatók szétszórtan megjelent fontosabb tanulmányait gyűjteményes kötetben foglalják össze. Jelen esetben azonban nem pontosan erről van szó. A szerző lényegében csak a világnyelveken megjelent dolgozatai közül válogatott, s mivel ezt a munkáját az *Ethnographica Carpathica* folytatásának tekinti, annak nyomdába adása után készült olyan tanulmányait gyűjtötte össze, amelyek a kárpáti-balkáni területtel foglalkoznak. A kötet 26 dolgozatot tartalmaz, ebből 19 német, 6 angol és 1 francia nyelvű.

Még az is a mű jellegkérdéséhez tartozik, hogy a válogatás nemcsak időben és térben körülhatárolt, hanem az is, hogy szinte egyik sem tekinthető változatlan utánnyomásnak, hanem lényegében átdolgozott, új kiadásnak, mert a szerző az eredeti szövegen számos ízben változtatott, rövidített, de inkább bővített, új adatokkal, szempontokkal egészítette ki a korábbi dolgozatot, vagy ha a szövegen nem is változtatott, akkor új ábraanyaggal frissítette fel az előző közlést. Ez megfelel annak a tudósi gondolkodásnak, mely szerint nincsenek lezárt kérdések, a szerző vissza-visszatér régebbi problémáihoz, egyre bővülő ismeretekkel lépésről lépésre továbbviszi a megoldás felé. GUNDA jellegzetesen ilyen kutatói alkat — mint ahogy tanítómestere BÁTKY is ilyen volt —, hajlik arra, hogy több lépcsőben is hozzászóljon a felmerülő kérdésekhez, s attól sem fél, ha önmagát kell revideálnia. Ilyen módon a kötet nemcsak technikailag segít abban, hogy a szétszórtan mintegy 20 periodikában vagy gyűjteményes kötetben megjelent dolgozathoz könnyebben hozzáférhessen az érdeklődő, hanem új anyaghoz, adatokhoz vagy szempontokhoz is jut a korábbi ismereteken túlmenően.

Az *Ethnographica Carpathica* megjelenése (1966.) után vitakérdés volt a szakterületen, hogy mennyiben tekinthető ez összefogott, koncipiált műnek s mennyiben tanulmánykötetnek. Feltehetően az akkor túlzottan is egysíkú tematikus orientáltságú kutatói gárda többsége az utóbbi álláspontot vallotta magáénak, s nem értette meg a számára szokatlan kapcsolatrendszert. Ez a lehetőség ennél az újabb kötetnél is minden bizonnyal fenn fog állni, némileg még indokoltabb mértékben, mert a válogatást különféle technikai meggondolások is befolyásolták. Valójában pedig GUNDA álláspontja jól körvonalazott s világos. „Kutatásaim fő célja, hogy rámutassak egyes archaikus műveltségi elemek és komplexumok fennmaradásának gazdasági és társadalmi körülményeire, vázoljam a kulturális elemek emberrel és társadalommal való kapcsolatát, történeti rétegeit és elterjedését." (1966.) Lényegében ugyanezt ismétli meg mostani kötetének előszavában: „Meine Forschungen sind einerseits auf die Ermittlung der wirtschaftlichen und sozialen Ursachen ausgerichtet, die den Forstbestand archaischer Kulturelemente und — komplexe (Jagd- und Fischgeräte, Domestikationsbestrebungen, Hirtentum, Bauwesen) bewirken, und anderseits sollen sie die Beziehungen der Kulturelemente zum Menschen und zur Gesellschaft sowie ihre Verbreitung und ihre historischen Schichten aufdecken." Ezt a fő célt persze sokféle módon lehet megközelíteni, ebben jelentkeznek is nézetkülönbségek, arról nem is beszélve, hogy mások a fő feladatokat másként fogalmazzák meg.

GUNDA mindkét könyvéből — túl a programatikus megfogalmazáson — elég világosan kiderül, hogy ő elsősorban azokat az archaikus kulturális jelenségeket vagy struktúrákat keresi és vizsgálja, amelyek az emberi kultúra korai szakaszának emlékeként Európa számos pontján napjainkig fennmaradtak. Az etnológia egyik feladatának megfelelően ezek feltárásával kíván hozzájárulni művelődési folyamatok tisztázásához. Az archaikum maga is relatív fogalom lévén természetesen csak hipotétikus értékű lehet a felderítés szintjén bármely néprajzi vizsgálatban, hogy mely jelenségek milyen rendben tartoznak bele a különféle történeti rétegekbe, ezért szükségszerűen a vizsgálat mezejét szélesre kell tárni, figyelve mindazon elemekre, amelyek potenciálisan lehetőségeket sejtetnek. GUNDÁT elsősorban egy ó-európai kultúrréteg érdekli, amely széles sávon bele-

tagolódik az emberi kultúra összképébe. Koncepciójában tehát nem a kulturális ágazat, hanem a rétegződés kérdése az irányadó. S miért ne lenne helyes a több irányú megközelítés? Azzal, hogy GUNDA vizsgálatait különféle természeti adottságokkal rendelkező reliktumterületeken végezte, szükségszerűen kényszerült az ökológiai faktor hangsúlyos megfigyelésére, amit meg is tett, s ez az a másik meghatározó, ami dolgozatait egységbe fogja.

A problémára irányultság azonban nem zárja ki a tematikus rendet, s ehhez a szerző is tartja magát, ha néhol ez nehézségekbe is ütközik. Kétségtelen, hogy vázolt szempontjainak a zsákmányoló gazdálkodás (gyűjtögetés, halászat, vadászat) köre számos lehetőséget kínál. Így érthető, hogy figyelme ilyen irányban erőteljes, s az ebbe a kategóriába sorolható 9 dolgozat teszi ki közel a kötet felét. Ezen a körön belül a vadászat a domináló jelentőségű, igen változatos tematikával. Olvashatunk itt a magyarországi vadászat álcázó felszereléseiről, hazai vadászanekdóták valóságtartalmáról, a nyestvadászat változatos módjairól, az ejtőcsapdáról (Keilfalle), a daru hazai vadászatáról. A gyűjtögető tevékenységgel a vízimadarak tojásának felhasználásával kapcsolatban ismerkedünk. A halászatot két dolgozat képviseli, egyik a bódító eljárást, a másik pedig a természeti tényezők és a halászat módjainak, eszközeinek összefüggéseit elemzi.

Még elég határozott tematikus egységet képez a kötetben az állattartás, pontosabban a pásztorkodás tárgyalása. Foglalkozik e körben a pásztorkodás általános jelentőségével a Kárpát-medencében, a nagyalföldi pásztorszervezettel és az itt megjelenő román vándorpásztorokkal. A további két, a pásztorkodás körében mozgó dolgozatnak a lényege már nem egy gazdasági tevékenységhez, hanem egy másfajta szemléleti módhoz kapcsolódik. *A pásztorok és a jelek* c. fejezet tartalmilag inkább kapcsolódik a később következő részhez, a szex és a szemiotika problémáját taglaló cikkhez, mint az állattartáshoz.

A kötet utolsó harmadát kitevő dolgozatok egy része a kulturális jelenségek és a társadalom összefüggéseit kívánja megvilágítani, tehát viszonylásokat, relációkat tárgyal különféle témakörökben. Ilyen rész a társadalmi organizációnak az építkezést befolyásoló szerepének a vizsgálata, a parasztszoba térbeosztásának társadalmi funkciója (és kultikus háttere), a koldusok társadalmi helyének, szerepének vizsgálata egy faluban. Némi fenntartással idesorolható a mesék funkciójának elemzése cigány közösségekben, s a betyárkenyér tárgyalása. A nyájak őrzésénél ismert mágikus eljárások vizsgálatával az Alföldön ugyanúgy archaikus gyökereket próbál kitapintani, mint a balkáni primitív kunyhókról szóló dolgozattal. A kultúra mozgásának, változásának térben és időben történő folyamatát világítja meg általánosabb vonatkozásban az innovációval és tradícióval foglalkozó fejezet, konkrétan pedig az osztrák és magyar szubalpin terület közötti kulturális hasonlóságot vizsgáló dolgozat (térben), valamint (időben) az antik hagyomány továbbélésének nyomozása a román és szerb folklórban. Jól tükröződik a társadalmi tudat formálódása az *Amerika a magyar néphagyományban* c. fejezetben. Mind a társadalmi kapcsolatok, mind a kultúra továbbélése, dinamikája jól illusztrált a kötetet lezáró dolgozatban, amely különböző generációk kultúrájának vizsgálatára hívja fel a figyelmet.

Gondolom, hogy ez a mégoly vázlatos tartalmi bemutatás is meggyőzi az olvasót a kötet tematikai, szemléleti, módszeri sokrétűségéről. Ismert és nem is vitatott tény az etnográfusok körében, hogy GUNDA Béla a legsokoldalúbb kutató a szakterület egészében, aki hallatlan munkabírással tudja figyelemmel kísérni nemcsak a teljes európai kutatási mezőnyt, hanem még az amerikanisztikai vizsgálatokban is jártas, s bár tudományos munkásságának a súlya a gazdálkodás, de intenzíven foglalkozott a népi építkezéssel, sőt értekezett folklorisztikai kérdésekről. Nemcsak a világnyelveket ismeri, hanem a szomszéd népekét is, s így széles körű tájékozottsága ilyen tekintetben is megalapozott. Mindez nagyon jól tükröződik most megjelent kötetében, s ezekből megkapnánk azoknak a munkáknak elég bőséges gyűjteményét, amelyet napjaink néprajzkutatójának érdemes lenne ismernie.

Amikor kétségtelenül megállapítható a kötetből, hogy a szerző nem tagadja meg a formatan elveit (a néprajz elsősorban a formák vizsgálatával foglalkozó tudomány) ugyanakkor nem zárkózik el a legkülönbözőbb újabb szemléleti irányzatok (funkcionalista, strukturalista, szemiotikai, szocioetnológiai stb.) elől sem, mindig azt keresve, hogy mi ezekben az átfogóbb törekvésekben az új, ami a néprajzi kutatást előre viheti. Közben azonban sohasem felejti el, hogy a néprajz empirikus tudomány, s mindenfajta új törekvés, elméleti megfontolás annyit ér, mint amennyit konkrétan az adatokkal igazolni lehet. Ez utóbbiak felkutatása viszont nehéz és igen fáradságos munka, amelytől egyre jobban idegenkedünk, mert rövid távon nem hoz mutatós eredményt.

GUNDA Béla *Ethnographica Carpatho-Balcanica* kötete elsősorban a külföldnek szól, próbálja bekapcsolni a magyar és a szomszéd népi anyagot a nemzetközi tudomá-

nyos vérkeringésbe. Kérdés az, hogy ez a képviselet olyan-e, amit bátran és nyugodtan vállalhatunk vagy csak félve és nyugtalanul. Ismerve a világmezőny sokféle színárnyalatát az etnológiában és antropológiában, biztosra vehetjük a kedvező fogadtatást. A sokszínű, változatos, sokoldalú szemléletű mű egyes részeit bizonyos irányzatok nem fogják értékelni, de más részeit viszont örömmel üdvözlik. Irányzatonként az egyes részek fogadtatása eltérő lehet, de egészében véve a kedvező megítélés aligha lehet kétséges.

Land Transport in Europe. Edited by A. FENTON, J. PODOLÁK and H. RASMUSSEN. Folkelivs studier 4. Nationalmuseet. København, 1973. 513 l.

Selmeczi Kovács Attila

GUNDA Bélának ajánlva jelentette meg a Dán Nemzeti Múzeum impozáns néprajzi tanulmánykötetét, amely beszédesen tanúskodik a magyar tudós közel négy évtizedes munkásságának nemzetközi elismeréséről. Noha GUNDA Béla szakmai tevékenysége a népi teherhordáson kívül még számos témakörben érvényesül, amint azt legutóbbi könyve is tükrözi *(Ethnographica Carpatho-Balcanica.* Budapest, 1979.), a kiadvány témaválasztása nem véletlenül esett a teherhordásra. Az utóbbi évtizedekben a népi teherhordás iránti érdeklődés erőteljesen megélénkült, ez pedig nemcsak lehetőséget teremtett, hanem igényt is támasztott egy nemzetközi méretű tematikus tanulmánykötet megvalósítására.

A szerkesztői előszó szerint a munka aktualitását a teherhordás-kutatás európai szaktekintélyének, inspiratív egyéniségének köszöntése adja, és ennek révén csatlakozik a magyarországi emlékkötethez *(Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda.* Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. Debrecen, 1971.). A személyes vonatkozáson túl a hazai néprajztudomány szempontjából a kiadványnak jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy folytatja a magyar kezdeményezésre megindított tematikus tanulmánykötetek sorát, amelyeknek haszna a kutatások nemzetközi koordinálásában, hatékonyságának növelésében elvitathatatlan. Ezt demonstrálják az eddig megjelent — főleg közép- és kelet-európai vizsgálatokat összefogó — munkák *(Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Szerk.: FÖLDES László. Budapest, 1961.; *Viehwirtschaft und Hirtenkultur.* Szerk.: FÖLDES László. Budapest, 1969.; *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa.* Szerk.: BALASSA Iván. Budapest, 1972.), valamint GUNDA Béla fáradhatatlan szervező- és szerkesztőmunkájának eredményeként rövidesen megjelenő hatalmas halászati tanulmánygyűjtemény *(The Fishing Culture of the World).*

A jelen kiadvány 22 tanulmányt tartalmaz Európa legkülönbözőbb területéről. A kötet címében szereplő táji kötődés alól az észak-ázsiai kutyafogatokról (V. V. ANTROPOVA) és a nyugat-ázsiai tundrák nomádjainak sátorszállításáról (I. S. GURWITSCH) szóló leírás jelent kivételt. A többségében recens anyagra támaszkodó vizsgálatok mellett néhány történeti elemzéssel is találkozunk, pl. a lengyel utazókocsik X—XVIII. század közötti formai-szerkezeti változásáról, típusairól (B. JEWSIEWICKI); a XVI—XVII. századi cseh és morva teherhordási és közlekedési módoknak a néphagyományra gyakorolt hatásáról (Karel FOJTIK) vagy a Baltikum igavonó állatainak zoogeográfiai alakulásáról (Ants VIIRES).

A szerzők névsora szerint közölt angol és német nyelvű tanulmányok a szárazföldi teherhordás nagy témakörén belül határozottan körvonalazódó kisebb tematikai egységeket alkotnak. Ez annak a szerkesztői törekvésnek is az eredménye, amely elsősorban az emberi erővel, kézieszközökkel, valamint szekérrel és szánnal végzett teherhordásra irányította a figyelmet. Természetesen ez nem zárta ki az olyan regionális jellemzőkre vagy monográfikus igényre törekvő áttekintéseket sem, mint a hegyvidéki teherhordás változatos formájának és eszközeinek társadalomnéprajzi értékelése (Ludvík BARAN), a bulgáriai hagyományos teherhordó eszközök számbavétele (Vasil MARINOV) vagy Ukrajna teherhordásáról adott tömör összefoglalás (M. P. PRYCHODKO).

Az emberi erővel végzett, többnyire eszköz nélküli teherhordásban az asszonyok tradicionális szerepére mutat rá Jorge DIAS. A kisgyermekek cipelésének különböző módjain kívül behatóan foglalkozik a fejen hordás hagyományával, amely legerőteljesebben Észak-Portugália tengerparti vidékén őrződött meg, ahol még a gyereket is fejen hordják erre a célra szolgáló kosárban. A fejen való hordástól tájilag elhatárolódó háton hordás egyik sajátos formáját, a batyúzást vizsgálja a tanulmánykötet egyetlen hazai közreműködője, PALÁDI-KOVÁCS Attila. Alapos tárgyi és terminológiai elemzés segítsé-

gével mutatja ki a batyúzás Kárpát-medencei elterjedését és európai kapcsolatait. A háton való teherhordás nagy szerepet játszott Izland sziklás hegyvidéki területein, ahol speciális eszközöket alkalmaztak a tej, hal és egyéb termékek szállítására. A nők által használt hordószerű tejszállító faedényekről és a férfiak hátáról elmaradhatatlan teherhordó keretről, ill. ládáról — más kézieszközök kíséretében— két tanulmány is beszámol (Holger RASMUSSEN és J. R. BALDWIN). A nagyobb számmal szereplő északeurópai vizsgálatok — a kiadvány intézményi és táji kötődésével összefüggésben — további jellegzetes kézieszközökről is képet adnak, mint K. G. BERG a Nordiska Museet gyűjteménye alapján a kéziszánkóról, Kustaa VILKUNA a fókavadászatban nélkülözhetetlen síről, Ørnulv VORREN a lappok síhasználatáról.

A teherhordás személyes készségeinek köréből B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA a gyapjúból készült teherhordó kendők és pásztortáskák terminológiai, kulturális kapcsolatait vizsgálja a Kárpátok havasi legelőgazdálkodó zónájában, arra a kérdésre keresvén választ, hogy a magashegyi juhtartó területen, így a lengyel Kárpátokban is miért nincs meg a bőrtáska a pásztorviselet tartozékai között. A hegyvidéki gazdálkodásban szerepet játszó széna- és rönkszállítás eszközeit Karl HAIDING a Keleti-Alpok területéről sorakoztatja fel. GUNDA Béla és Gösta BERG vizsgálatai nyomán osztályozza a különböző ágcsúsztatókat, deszkasiklókat, keretes csúszkákat, szánokat. A kéziszánkóval végzett rönkszállítás sajátosnak tűnő dél-tiroli gyakorlatát és eszközét mutatja be Hans GRIESSMAIR.

Az állatokkal végzett teherhordásban legváltozatosabb szerepkört a ló töltött be. Erről győz meg Alexander FENTON monográfikus igényű feldolgozása a skóciai lovas teherszállítás módjairól. Részletesen foglalkozik a különböző málhanyergekkel, takarókkal, hátikosarakkal, V alakú tartóvázakkal; rendszerezi a lóval húzatott csúszótalpak, szánok és kétkerekű kocsik tájilag-történetileg egyaránt változatos formáit. A skandináv és finn kétlovas fogatolás technikájáról, a kocsirudak rögzítésének szerkezeti változatairól kartográfikusan is áttekinthető tipológiai elemzést ad Helmut HAGAR. Vizsgálatának nyomán jól kirajzolódik a Közép-Európában általánosan használt egyrudas szekérforma elhatárolódása a nagy változatosságot mutató északi négyrudas típusoktól. J. G. JENKINS a walesi szántalpas és kerekes teherhordó eszközöket rendszerezi. A felhasznált gazdag muzeális anyag segítségével az egyes eszköztípusok fejlődéstörténetére is rávilágít. Figyelmet érdemel pl. a szánszerű csúszóalkalmatosságok kialakulásának levezetése az egyszerű saroglyából, a csúszótalpas kétkerekű kocsi bemutatása, a négykerekű kocsik formai-funkcionális elhatárolása.

A kötetet záró tanulmány (Robert WILDHABER: *Paraszti fékberendezések kocsikon és szánokon)* széles európai áttekintést nyújt az állati erővel végzett teherhordás — mindeddig kevés figyelemre méltatott — fontos kisegítő eszközéről. A tájilag és történetileg rögzített számos technikai megoldás között legjelentősebbnek a keréktalp (Radschuch) tekinthető, mert fából és vasból készült formái szinte egész Európában teret hódítottak.

Dr. Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 525 l., 42 fénykép, 401 rajz, térkép.

Balassa Iván

Kós Károlynak a hetvenes években három önálló tanulmánykötete jelent meg az ezret jóval meghaladó oldalon, és ha ehhez hozzászámítjuk a csaknem ilyen terjedelmű, társszerzőkkel írt, elsősorban népművészeti jellegű munkáit, akkor nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a romániai magyarok anyagi kultúrájáról, társadalmi műveltségéről soha senki nem adott annyit közre, mint ő. Kitűnő, soha nem közölt adatokat, legfeljebb csak sejtett kincseket közöl, feltárva a tárgyak, munkaeszközök, az egyes ember és a társadalom közötti szoros kapcsolatokat. Nagyszerű, saját maga által készített szemléletes rajzai, térképei a néprajztudomány egyre fontosabbá váló forrásai.

Életét mint muzeológus és mint a mezőgazdasági munkában és a házi mesterkedésben járatos ember töltötte, és ez számára rendkívül nagy előnyt jelentett. Ennek alapján állapítja meg a következőket: „A népi tárgyi világgal való ilyen bensőséges ‚együttélésem' és foglalatosságom vezetett elsősorban annak világos felismeréséhez, hogy 1, a különféle eszközök gazdag világa egyidőben alakítója és alkotása az egész népi anyagi, társadalmi és szellemi kultúrának; 2, nincs a népi kultúrának egyetlen területe, amelyhez nem kapcsolódnának tárgyak is; 3, a tárgyi világ ilyenformán alkalmas az egész kultúra szemléltetésére" (9). Az elmondottak alapvető igazságában magam sem kételkedem, de jó lenne a néprajztudomány ez alapvető kérdését részletesen kifejteni és meg-

vitatni. Erre márcsak az újabban külső és belső tartalmában, határaiban erősen változó néprajztudományunk egysége szempontjából is szükség lenne.

A terjedelmes, különféle tanulmányokat tartalmazó kötet részletes ismertetése, bírálata lehetetlenség, hiszen akkor a recenzió terjedelme rendkívül nagyra növekednék. Így csak bizonyos jelzésekkel kell megelégednem. Elsősorban is arra kell utalnom, hogy Kós Károly az egyediből kiindulva halad általános felé, és ebben felhasználja a terepen gyűjtött ismereteit éppen úgy, mint a múzeumokban levő tárgyak tanulságait, az eddigi irodalomban otthonosan mozog, és a kérdések történeti vonatkozásain túl nem hanyagolja el az összehasonlítás lehetőségét sem. Így jut el fontos és alapvető megállapításokhoz is, melyek mögött egy munkával töltött dolgos élet tapasztalata húzódik meg. Többek között azt írja: „Bármely eszköz alapjában nem etnikai eredetű, hanem az ember természeti környezettel vívott harcának technikai terméke, amely a hasonló feltételek közt élő különböző népek és embercsoportok között terjedhet. (Ami viszont már jellemző lehet.) Valamely nép vagy táj népi kultúrájának elsősorban az eszközkészlet összetétele és az egyes tárgyak kivitelezésének részletei jellemzőek" (9.).

Bármennyire is vonzó lenne Kós Károly egyik vagy másik általánosabb megállapításával vitába szállni, azt kiegészíteni, továbbfejleszteni, de arról sem lehet hallgatni, hogy mit talál ebben a nagy értékű kézikönyvben a szakember vagy a néprajz iránt érdeklődő olvasó. Igen, mert a szerző egyik fontos erénye, hogy úgy tud ízes erdélyi, irodalmi nyelven írni nehéz szakmai kérdésekről, hogy az mindenki által megérthető.

Népi eszközvilágunk ősrétegéről (13—107.) szólva a fa- és kőmunkákat, továbbá a csont-, agancs- és szarueszközöket mutatja be, ezeknek is elsősorban olyan archaikus rétegét, mely éppen egyszerűségénél fogva meglehetősen nagy területen ismert. „Népi kultúránk elemeinek körültekintő, szélesebb távlatban való vizsgálata szükségképpen vezet el más népekhez fűző hasonló vonások, a népi kultúrák közös, egyetemes, ősi alaprétege felismeréséhez, amely egyébként nélkülözhetetlen feltétele a helyi, táji, nemzeti sajátosságok tudományos érvényű meghatározásának is" (16.).

A kőmunkák iránt az érdeklődés az utóbbi időben megélénkült. Kós Károly a fenti fejezetben a kőből készült sütőharang, köszörűkő, malom, sírkő, kapufélfa és sok más alkalmazáson kívül a kaszafenőkő keresését és kialakítását is bemutatja. Egy különálló alapos tanulmányban a *Csicsói malomkő* (Szolnok-Doboka m.) (291—308.) készítését is leírja. Közben áttekinti Erdély legfontosabb malomkő-bánya központjait, majd a csicsóit részletesen is bemutatja. Mindez azért is fontos, mert ezek jelentős részét eddig nem vagy csak nagyon futólagosan ismerjük *(Magyar Néprajzi Lexikon* 3: 513—514.), pedig ezeket nemcsak a malmokban használták, hanem a fazekasok is ezzel őrölték a mázat.

A kötet egyik legjelentősebb tanulmánya: *Földműves és határbarázdoló faekék Erdélyben* (131—196.) tartalmazza ugyan néhány korábbi tanulmányának eredményeit, de azt hatalmas új adatmennyiségből adódó tanulságokkal egészítette ki. Így az előttünk levő összefoglalás mindazt az ismeretet tartalmazza, amit ma az erdélyi ekék történetéről tudni lehet. Lényegében a Kárpát-medence e részében csak száz évvel ezelőtt kezdődött el a félvas ekék rohamos terjedése, de Kós Károly még beszélhetett olyan adatközlőkkel, akik faekével szántottak fiatalkorukban; méginkább olyanokkal, akik a faeke készítésében részt vettek, illetve annak menetét ismerték. Mindezek olyan egyedülállóan értékes adatok, amilyenekkel a Kárpát-medence területéről máshonnan nem vagy alig rendelkezünk. A hatalmas anyagban egy kicsit nehezíti az eligazodást, hogy a korábban kialakult eke-terminológiát nem mindenütt és nem azonos értelemben használja, de az alapos áttekintés után ezt a nehézséget le lehet küzdeni. Megállapításaiból és adataiból magam is nagyon sokat tanultam, és ennek eredményeként bizonyos kérdéseket, különösen ami az egyes típusok földrajzi elterjedését illeti, ma másképpen látok. Mindezek a tények biztosítják e viszonylag nem nagy terjedelmű tanulmány kiemelkedő helyét az európai ekeirodalomban.

A bivaly a kalotaszegi parasztgazdaságban (197—277.) tanulmány a népi állattartás egy alig ismert területét tárja fel nagy alapossággal. Erdélyben a bivalytartás mindig komoly gazdasági jelentőséggel bírt, és elsősorban itt alakult ki a tenyésztésére vonatkozó szakirodalom is (pl. Nagy Miklós—Pap István: *Bivalytenyésztés*. Bukarest, 1957.). Gazdasági jelentőségét és elterjedtségét mi sem jellemzi jobban, minthogy 1930-ban Románia területén 140 000 volt a számuk, és legtöbbet Munténiában és Erdélyben tartottak. Külön bemutatja a bivalytartás főbb központjait, így Kalotaszeget, Fogaras-Küköllő vidékét, a Mezőséget és a Szamos mentét és azok helyi jellegzetességeit. Részletesebben foglalkozik Kalotaszeggel, ahol 1910 és 1940 között több mint négyszeresére növekedett a bivalyok száma. A rendkívül alapos bemutatás nemcsak a gazdasági vonatkozásokra terjed ki, hanem a népi tudatot, szemléletet és a néphitet is magába foglalja.

Kós Károly azonban nemcsak a romániai magyarok néprajzával foglalkozik, hanem azt mindig együtt nézi azt a románokéval (példa erre a fentebb említett, a kövek megmunkálásával foglalkozó két tanulmány is), és ahol arra lehetőség van, a szászokéval. Sőt azok egy-egy kérdésével külön is foglalkozik. Így ebben a kötetében bemutatja *Egy Kolozs megyei román ácsfalu* (278—290.) életét és munkáját. A Gyalui-havasok peremén elhelyezkedő Bedecsen az ácsok leginkább saját falujukban, saját anyagukból építették fel a különböző építményeket, lakóházakat, csűröket. A gazdag erdőállomány, a sovány szántóföldek a lakosok számára az ácsmunkát szinte előírták, így szerezték meg az életük fenntartására szolgáló gabonát.

Erdély egyik jelentős kerámiaközpontját a *Járai parasztfazekasság* (309—331.) című tanulmány mutatja be. A Torda közelében fekvő Jára falu a XVI. századig visszavezethető fazekassággal rendelkezett, ahol korábban díszes, a főurak által is használt edényeket is készítettek. A múlt század végén számuk 49-re emelkedett, de még 1948-ban is 16-an, igaz már egyre inkább díszítés nélküli használati edényeket állítottak elő. Különösen érdekesek azok a megállapítások, melyeket az egyes falvak, tájak, nemzetiségek, évszakok igényeivel kapcsolatban tesz, mert ezek jórészt olyan új vonások, melyek a további kutatásban sem hanyagolhatók el.

Ugyancsak jelentős hiányt pótol a *Mezőségi adatok a népi szűcsmesterséghez* (332—365.) cikk is, hiszen a nagy múltú erdélyi szűcsmesterségről nagyon kevés feldolgozással rendelkezünk. Három település (Köbölkút, Ajton, Keszü) szűcsmesterségének és művészetének, jelrendszerének bemutatása mindig fontos forrása lesz mindazoknak, akik a kérdésről áttekintést kívánnak szerezni.

Régen ismert tény, hogy Kós Károly nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi műveltségnek is kiváló kutatója és erről ebben a kötetben is tanúbizonyságot tesz, *Régi munkaszervezési formák* (366—387.) címen. Ennek anyagát 1945—49 között, tehát még a régi parasztgazdálkodás utolsó szakaszában gyűjtötte Kolozsvár környékén. A sok érdekes adat közül is kiemelkedik az a grafikon, melyen az alvás, munka, szórakozás havonkénti változását mutatja be a nőknél és férfiaknál egyaránt. A földműves kalendárium, a kalákák, a kölcsönmunkák, a különböző idény- és napszámmunkák mellett szól a cselédekről és pásztorokról is. Ilyen jellegű adatok feldolgozását erről a területről eddig még nem ismertünk, és ezért különös örömmel fogadtuk ezt a tanulmányt.

A szerző valamennyi dolgozatában nagy fogékonyságot mutat a változások iránt. Ezt napjainkig terjedően vizsgálja a *Változások az avasújvárosiak gazdálkodásában* (388—443.) cikkében. Egy tájékoztató történeti áttekintés után a paraszti földművelés korábbi változását mutatja be, majd mindezt összehasonlítja a közös gazdálkodás korszakával és az életmódban bekövetkezett változásokkal. A néprajztudomány egyik mai központi kérdésére világítanak rá befejező szavai: „Csak természetes, hogy az olyan gyökeres változás, mint amilyen a magánbirtokról a közösre, a kézimunkáról a gépesítettre, az egyéni-családi munkáról a beosztottként irányítottra való áttérés Avasújvároson is az egész életmód mélyreható változásához, a népi közösségi élet és kultúra egészét érintő átalakuláshoz vezetett" (441.).

Az utóbbi évtizedekben néprajzi jellegzetességeiről egyre jobban megismert faluról szól *A régi Szék községi rendjéről* (444—471.) közölt összefoglalás. A határ és határhasználaton kívül foglalkozik a gazdálkodás jeles napjaival, fontos dátumaival, de megismerhetjük az ünnepek és a mindennapi élet sok közösségi szabályozását is. Ez azért is fontos, mert mindez nemcsak a vizsgált településre, hanem a nagyobb mezőségi falvak és mezővárosok egész sorára jellemző volt. Ezt a községi és az egyházi kettős szervezet különböző, de mégis sokszor összekapcsolódó viszonya jellemezte, s ezek mellett Széken a kisebb egységeknek (negyed, utca, tized) sokáig megőrzött jelentőségét is meg lehet állapítani.

A kötetet egy nagyon izgalmas és módszerében is követésre méltó tanulmány fejezi be: *Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében* (472—486.). „A lakodalmi szokáskör gazdag anyaga kezdettől fogva kutatási területe az etnográfusoknak. A lakodalmakat sokan leírták vidékenként, és közelebbi elemzésben, összehasonlító vizsgálatban is részesítették. Viszont elhanyagolt elem maradt a lakodalomtartás időpontja, holott ezt is közösségi konvenciók szabályozzák" (472.). Ezért vizsgálta meg Kós Károly egy jellegzetes mezőségi faluban, Mezőköbölkúton az anyakönyvek segítségével, 1787—1945 között a házasságkötések hónapját és a héten belül azok napját. Az adatok szemléltető grafikonos feldolgozásából kiderült az is, hogy a mezőgazdasági munkák dandárjában nem vagy csak ritkán esett lakodalom, annál több a téli hónapokban, különösképpen farsang idején. A héten belül a szerencsésnek tartott keddi napon tartották a legtöbb lakodalmat. Nagyon érdekes, hogy a téli és zöldfarsangi házasságkötések túlnyomó többsége egészen napjainkig megmaradt.

Kós Károly tanulmányainak jelentősége nemcsak rendkívül gazdag és sok esetben máshol egyáltalában meg nem található, adatmennyiségében és azok gazdag illusztrálásában rejlik, hanem a tárgyak, jelenségek összefüggésének feltárásában is. Akármilyen látszólag kis témához nyúl, azt mindig az egész paraszti élet egységében tudja elhelyezni. Ezért van az, hogy bár az anyagi műveltség kutatója, de ahhoz a társadalmi és szellemi jelenségeket is mindig hozzáfűzi. Az általa kialakított gyűjtési és feldolgozási módot tanítványai is követik.

A Kriterion Kiadó szép formában és nagy példányszámban jelentette meg ezt a jelentős könyvet. Az előbbi kötetekhez képest a használhatóságot jelentős mértékben növeli a külön bibliográfia, a tartalomjegyzéknek román és német nyelven való közlése, továbbá a magyar településnevek hivatalos román megfelelőinek közreadása. A szakemberek számára történő értékesítését nagymértékben megkönnyítené, ha ehhez egy földrajzi mutató is csatlakoznék, míg a néprajzi adatokat szakmutató dolgozná fel. E jámbor óhajtás azonban korántsem kisebbíti sem a kötet, sem a Kiadó érdemeit.

A romániai magyar néprajz megjelent eredményeit áttekintve és hozzáfűzve azokat a tanulmányokat, melyek elkészüléséről újságokból értesülhettünk, azt hiszem, hogy elegendő anyag áll egy összefoglaló munka megírására. Míg az anyagi kultúra területén Kós Károly tudná ezt elvégezni, a folklór szerteágazó területén a legtöbbet Faragó József nyújtotta, és mindketten otthonosan mozognak a társadalmi műveltség különböző területein. Egy ilyen munka megjelentetésével nagy hálára kötelezné az egész európai néprajztudományt. (Vö. Kós Károly: *Népismereti Dolgozatok*. 1980. 12.)

Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 542 l., 159 kép, 41 térkép.

Alexander Fenton

Ez a könyv olyan tárgykör első nagyobb, rendszeres elemzése, amit az etnológiában szinte teljesen mellőztek. A szántógazdaság különböző aspektusairól és elemeiről szóló rengeteg kiadványhoz fontos kiegészítést ad és tudományos pontossággal dokumentálja a szénamunkák történetét Magyarországon a pásztorkodásról a földművelő gazdaságra való átmenet sokat vitatott korai korszakától kezdve napjainkig.

A bevezetés vázolja a téma kutatásának állását Európában. Paládi-Kovács Attila ezután a rétgazdálkodás, takarmányszerzés történetét vizsgálja. Bevezetőben szól a magyarok honfoglalás előtti takarmánybiztosító eljárásairól. Rendszerezésének három fő korszaka a X.-től a XV. század végéig, innen a XVIII. század második feléig, majd a XVIII. század végétől a XX. század derekáig terjed. Az utóbbi szakaszban a füves területek már jelentősen csökkentek. A honfoglalás előtt csekély mértékű lehetett a szénagyűjtés, a takarmányszükségletet részben lábon hagyott fű, falomb és a gabonatermesztés melléktermékei, szalma, törek fedezték. A tanulmány tárgyalja azokat az ökológiai tényezőket, amelyek a rétek elhelyezkedését és hozamát befolyásolják, továbbá a szénával való kereskedést és a szénával való adózást, amit például a török földesurak is alkalmaztak. A rétek tulajdoni és használati jogának különböző formái voltak (községi tulajdon, uradalom, egyéni birtok, bérlet stb.), velük járt a rétek kimérése, a határok jelölése, az őrzés és a bekerítés, (ami korábban általánosan el volt terjedve, most inkább a hegyekben fordul elő). Metodológiailag érdekes az a tény, hogy egyes vidékeken a füves területek csökkenése, a közös legeltetés megszűnése és a termesztett takarmányokkal való pótlás elmulasztása a XIX. században az állattenyésztésben válságot okozott. Mindez kezdetlegesebb feltételek közé való visszaesést hozott, ami az evolucionista felfogású etnológusokat félrevezethette. Ehhez a témához tartozik a rétek közösségi használatának fönnmaradása a XVIII. századig, mégpedig nemcsak a hegyes-dombos Erdélyben, hanem a Nagyalföldön és a Dunántúlon is.

A rétek művelése — különböző körülmények között — irtásból, tisztításból, a gondozás égetéssel való javításból (az Alföldön, egészen a XX. századig), valamint trágyázásból, öntözésből és végül a fűmagok vetéséből tevődött össze, ami mind összegeződve megváltoztatta a természetes növénytakarót. A használt szerszámok közt találunk rétgyalukat és -simítókat, fogas- és vesszőboronákat, irtókapákat, gereblyéket, melyek alkalmazása függött a munkálatok léptékétől. Ahol szénatöbblet volt, el lehetett adni például Bécs, Pozsony és Budapest nagy piacain. Igen érdekesek a trágyázás módozatai. A XIX. század közepéig a rétek többségét nem trágyázták, ámbár a rendszeres trágyázás kezdetei már a XVIII. században megtalálhatók a Dunántúl és Felső-Magyarországon. Nyugat-Dunántúl tejgazdaságot folytató vidékein trágyát és trágyalevet egyaránt használtak. Az Alföldön a rétek trágyázása a középkortól szokásban volt. Erdély-

ben és Felső-Magyarországon az állatok kosarazásával történő trágyázás legalábbis a XVII—XVIII. századra visszanyúlik, de a rétek nyájakkal való trágyáztatása ennél régibb.

A kötetnek egyik nagyobb szakasza a szénakészítéssel és az ehhez használt szerszámokkal, felszereléssel foglalkozik. Megadja a kaszálások terminológiáját és időpontjait (a XVIII. századig évente egyszer, utóbb kétszer, néhol háromszor kaszáltak), értékes elemzést kapunk a sarlók és a kaszák típusairól, a kaszanyelek készítéséről. Ez átvezet a kaszálókon történő szénaszárításhoz, mely történhet renden, forgatva vagy forgatatlanul, széthintve, esetleg éjszakánként kerek vagy négyszögletes kupacokba gyűjtve, amit másnap újfent szétterítenek. Többféle szárítóállvány ismeretes, ágaskarók, gúla, sátor és kerítés alakú állványok (az utóbbiakat „svéd állvány"-oknak is nevezik), fedett keretek és színek. A gyűjtés különböző méretű gereblyékkel történt (itt találjuk a magyarországi gereblyék első rendszerezését), ezeket emberek vagy lovak húzták, valamint fa- és utóbb vasvillákkal, melyeket házilag készítettek vagy háziiparosoktól, iparosoktól vettek. A villákról is tipológiát kapunk. Az összerakás fokozatai közt elsők a petrencék, melyeket egy pár rúdon vinni lehet, de állatokkal is húzathatók, belőlük épülnek a nagyobb boglyák a réten, amelyeknek igen gazdag terminológiájuk van.

Alapos tárgyalást kap a széna szállítása is, rudakkal, kerekes és szántalpas csúsztatókkal, vontató láncokkal, kötelekkel, kézben vitt páros rúdon, keretbe foglalt hálóval, hamvas ruhával és kosárban, valamint taligákkal, kocsikkal, mely utóbbiak megrakása igen részletes tárgyalást kap. Említés történik a vizen történő szállításról is. Paládi-Kovács megfigyeli a szénacsúsztatók és vontatószekerek minőségi különbségét. A csúsztató esetleg nem több mint egy lombos faág. Meg kell különböztetni a szállítás hatékonyabb módjaitól, amelyek kevesebb átrakást kívánnak.

A következő rész a munkaerőt és a munkaszervezést vizsgálja, a jobbágyi kötelezettségből végzett és a bérmunka viszonyát, a közösségi munkát, a vándor szénamunkások és kaszáló csapatok szerepét, munkatechnikájukat és eszközeiket, a feudális korszaktól kezdve. A robotban végzett szénamunka az ország számos részében a XVI—XVIII. században nagyobb szerepet játszott a szántásnál, sőt ez lehetett a jobbágyok egyetlen munkakötelezettsége. A bérmunka a XIX. század közepétől vált általánossá. Vándor munkások is vágták a szénát a XVI. századtól a XX. század elejéig. Ezt a fejezetet a munkások ünnepi szokásaira, táplálkozására, öltözködésére és szállására vetett pillantás zárja be.

A zárószakasz a széna tárolását tárgyalja, kint a földeken (ami korábban igen általános volt), a településen, esetleg közvetlen közelében, változatos formájú boglyákban és kazlakban, amelyekhez speciális eszközök és felszerelések (gereblyék, kötéleresztők, boglya- és kazalalapozások, állványok stb.) voltak szükségesek, hozzájuk társultak a szénavágók és a szénahúzó horgok. Néhol a szénáskertek a háztól távol álltak, de nem a szénát vitték az állatokhoz, hanem az állatokat hajtották oda telelni. A tárolás történhetett az udvaron is, pajtákban, fészerekben, padlásokon és más épületekben, mint a pincék speciális szénapadlásain, mozgatható vagy rögzített tetejű aborák alatt, nyitott vagy bedeszkázott oldalú színekben, egyes vidékeken még a lakóház padlásán is. Különösen az Alföldön a szénáskertek és a teleltető helyek sajátosan befolyásolták a település struktúráját és építészeti arculatát.

A rétgazdálkodás és a takarmányozás magyar szókincse igen gazdag, kb. 300 terminusból áll. Ezek eredete fényt vethet egyes tárgyak, jelenségek történeti hátterére. Erős a keleti és déli szláv befolyás, de Paládi-Kovács tárgyalási módja, azáltal, hogy megkülönbözteti a rétgazdálkodás alakulásának különböző korszakait, megmutatja azt is, hogy a magyaroknak a rétgazdálkodást nem kellett a szlávoktól megtanulniuk, mivel egy jelentős régi (X. század előtti) finnugor, bolgár-török és iráni réteg igazolja, hogy a szénamunka kezdetleges formái akkor sem voltak ismeretlenek. A német kölcsönszavak tároló épületekre vonatkoznak, és vegyes kifejezéseket tartalmaznak. A szavaknak egy jelentős százaléka azonban eredeti magyar, közülük több még a szomszédos országokban is elterjedt. A szakkifejezésekhez mutató készült (515—530. l.).

Végig a könyvön nagy figyelem fordul a terminológiára és az elterjedés képére, a munka bőven el van látva térképekkel és fotóillusztrációkkal.

Ez a puszta tartalmi vázlat azonban nem ad megfelelő értékelést a könyvről. Paládi-Kovács teljesítménye abban áll, hogy etnológusként témájáról megfigyeléseket, adatokat gyűjtött az egész magyar nyelvterületen a Kárpát-medencében, ezeket viszonyította a múlthoz és ahol csak lehetséges volt, behelyezte tágabb európai összefüggésekbe. Több mint 100 községben egy 44 témából álló kérdőívet is kitöltöttek, amit újabb 100 községben a szakkifejezések és tárgyak elterjedésére vonatkozó ellenőrző kiszállások egészítettek ki. Az adatanyagot kartografikusan feldolgozta, ami 41 térképet eredmé-

nyezett. De a könyv nemcsak szavakat és dolgokat vizsgál, hanem a mögöttük rejlő gazdasági kérdéseket is, munkabéreket, árakat, kereskedelmet. A szerző széles irodalmi tájékozottsága és kritikai ítélőképessége, módszeressége és az az elemző és összefoglaló tudományos készség, amely tények hatalmas tömegét rendszerbe tudta foglalni, ezt a kötetet az európai etnológiai kutatás értékes gyarapodásává avatják.

Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 277 l., 50 fénykép, 10 térkép.

Pócs Éva

Barna Gábor nagyszabású leíró-elemző monográfiája több témát ölel fel, amelyek közül egy került teljes kidolgozásra: az utolsó fejezetben taglalt „pásztorkodás szokásai és hiedelmei". A szerző elsőrendű szándéka ennek vizsgálata volt, a másik két fejezet ennek hátteréül szolgál. Ez a két első fejezet: *A hiedelmek mitikus alakjai* (ezen belül: „Természetfeletti erejű személyek", pl. boszorkány, táltos, gyógyítók, tudós pásztorok stb.; „Természetfeletti lények", pl. lidérc, kísértet stb.), ill. *Jeles napi szokások és hiedelmek* (évszakonkénti csoportosításban, a naptár rendjében). A kötet felépítését tekintve első benyomásunk némi hiányérzet, a bevezetőből kiderül azonban: „ . . . gyűjtöttem adatokat . . . az emberi élet kiemelkedő jelentőségű eseményeire, az emberi és állati betegségek gyógyítására, a pásztorok és parasztok természetismeretére, időjárásra és az égitestekre, vallásos életükre vonatkozóan is. Ez utóbbiak terjedelmi okok miatt maradtak el . . . a munka nem tekinthető tehát a hortobágyi pásztorok és parasztok, a vidék folklórmonográfiájának." (Jó volna a terjedelmi okokból kimaradt anyagot egy ehhez hasonló második kötetben látni.) A kötet felépítése e kompromisszum által megvalósult formájában kissé felemás; talán a cím sem eléggé adekvát a tartalommal, mindez azonban nem von le semmit a közölt adatanyag és elemzés értékéből. Hézagpótló munkáról van szó, több szempontból: mint a szerző is utal rá, a Hortobágy környéke meglehetősen fehér folt a magyar folklórkutatásban — az e területről származó gazdag adatanyag önmagában is nagy érték. A szerző pásztoroktól és parasztoktól egyaránt gyűjtött, mindazokon a helyeken, amelyek a pásztorkodással valamilyen kapcsolatban voltak, nem terjesztve ki a gyűjtést a fiatalabb korosztályra, így adatai bevallottan a század első felének hagyományanyagát tükrözik. A *pásztorfolklór*t a pásztorok mindennapi életének rendszerében közli és vizsgálja, tehát elsősorban gyakorlati szerepében, ily módon a magyar parasztság szellemi kultúrájának egy eddig nemigen — és e terület vonatkozásában egyáltalán nem — vizsgált metszetét nyújtva. Az elemzés során fény derül a folklór, ill. anyagi kultúra elemzésekből általában kimaradó köztes területekre is, mivel — egy más, elméleti rendszerezés szempontjából talán helytelenül, de egy ilyen jellegű anyagfeltárói munkánál helyesen — nem húzza meg élesen a határt folklór és nem folklór, mindennapi és ünnepi folklór közt: a mindennapi élet és köznapi tudat mindazon szeleteit igyekszik bemutatni, ahol a legtágabb értelemben vett folklór „előfordulhat", egyúttal vázlatos áttekintést adva a pásztorkodás munkafolyamatairól, melyekbe „a szokások hétköznapi szféráját jelentő folklorisztikus mozzanatok" (178. l.) kapcsolódnak. Míg az előző két fejezetben csak utal a közölt adatok speciális pásztorvonatkozásaira, e fejezetben a pásztorság folklórja kerül központi helyre. Így a három fejezet jól kiegészíti egymást: „Ha a jeles napi szokások mellé helyezzük a következő, a pásztorélet, pásztorkodás szokásait és hiedelmeit bemutató fejezetet, akkor kapunk nagyjából valóságos képet a Hortobágy környéki pásztorok szokásanyagáról" (176. l.) — noha lehetne vitatkozni ezzel a kissé bonyodalmas felépítéssel.

Ami a közölt anyag értékét illeti, a pásztorfolklór fejezetén kívül kiemelendők a „mitikus alakok" csoportjában bemutatott konkrét személyek (Pénzásó Pista, gyógyítók, veszettorvosok stb.) működésének egy-egy kis monográfiát kitevő szép elemzései (térképekkel a specialisták körzeteiről), valamint a „szecsko" nevű kísértetre vonatkozó eddig ismeretlen adatok feltárása.

Az elemzés egyrészt magára az anyagra, másrészt a hagyomány hordozóira, a Hortobágy vidéki paraszt- és pásztortársadalmakra, ill. a komplex pásztorkultúrára nézve hoz tanulságokat. Ennek során vizsgálja a szerző az anyag táji tagoltságát, időbeli változásait, intenzitását, vallás, nem, kor, társadalmi és foglalkozási rétegek szerinti megoszlását, ill. a pásztormigráció differenciáló és integráló hatását. Fő tanulságai a pásztor- és parasztközösségek, ill. kultúrájuk viszonyára vonatkoznak. A falusi közösség hagyományai a pásztorság számára is meghatározóak; a pásztorkultúra nem önálló, hanem csak a paraszti kultúrát gazdagító réteghagyományt jelent. A pásztor-, ill. parasztközösségek hagyományanyagának különbségei elsősorban ott mutathatók ki, ahol a fog-

lalkozási szokások jeles napokhoz kötődnek, emellett azonban a pásztorok bekapcsolódnak a jeles napok megülésének paraszti gyakorlatába. A vizsgálat legvégső konklúziója szerint a Hortobágy kultúrája nem egységes, hanem bonyolult (elsősorban településtörténeti, ill. a pásztormigrációval összefüggő) folyamatok eredményeképpen létrejött kulturális övezetek állapíthatók meg. A Hortobágy mint legelő egységesítő hatása elsősorban a pásztorságon belül mutatható ki — ennek ellenére nincs „hortobágyi pásztor", csak tiszacsegei, nagyiváni stb. Ezek sajátos arculatának megrajzolásához jelentős mértékben járult hozzá e kötet.

Végül néhány kifogás, amely elsősorban a hiedelmek, tehát a „mitikus alakok"-fejezet (ehelyett az elnevezés helyett talán helyesebb volna „hiedelem-alakoknak" nevezni ezeket az egyáltalán nem „mitikus" lényeket) közlésének módjára vonatkozik. Az egyébként világos, pontos és jó értelemben véve olvasmányos stílus nem eléggé egzakt: egybemossa a közlő objektív és az adatközlők szubjektív nézőpontját (pl.: egy tiszaörsi gyógyító elsősorban „tehénrontást gyógyított. Mikor hozzá igyekeztek, a lovak nagyon nehezen húzták a kocsit."). Az adatok egyenkénti, hely-kiindulású közlésénél (pl.: „Tiszaigaron a táltosok . . ."; „Újszentmargitán, ha a szobaajtó kilincsére olvasót akasztanak . . .") helyesebb — áttekinthetőbb, használhatóbb — volna egy téma-kiindulású közlésmód, és egyúttal nagyobb fokú általánosítás és összevonás (pl. egy-egy „mitikus alak" összefoglaló jellemzése). Ez nemcsak a közlés egzaktságát növelte volna, hanem helyet is nyert volna a szerző a vizsgált térségben ismert hiedelemmondák legfontosabb variánsainak szó szerinti közléséhez. Ez ugyanis — mint a szerző írja, terjedelmi okokból — nem (csak néha) történt meg, e helyett „a történetekből kibontakozó hiedelemtartalmat" írja le. Ez gyakran megint csak az említett nézőpontok egybemosódásához (pl. mondai alakok és létező személyek valóságos és nekik tulajdonított szerepük, tényleges működésük és a hozzájuk fűződő hiedelmek keveredése) vezet, nem beszélve arról, hogy így e gazdag anyag semmilyen szempontú szövegvizsgálata nem lesz lehetséges. Az anyag közlésének ez a módja (tulajdonképpen az elemzés egy lépcsőfokának kihagyása) azonban a szerzőt kitűzött céljának elérésében nem gátolta — e kifogások tehát a lényeget nem érintik.

Néprajzi csoportok kutatási módszerei. (Szerk. Paládi-Kovács Attila.) Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest, 1980. 230 l.

Nádasi Éva

Érdeklődésre mindenképpen számottartó tanulmánygyűjtemény került kezünkbe az Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához sorozat 7. kötetével, mely a néprajzi csoportok kutatási módszereiről tartott sárospataki tanácskozás (1977. november 15—16.) anyagát tartalmazza. A tanácskozás az eddigi eredmények rendszerezését, egységes fogalomrendszer, illetve elvi-módszertani alapvetés kialakítását tűzte ki célul. Erre a jelenlegi kutatásokhoz és a készülő szintézisekhez: a *Néprajzi Lexikon*hoz, a *Magyarság Néprajzá*hoz is elengedhetetlen szükség volt és van.

A tudományos tanácskozáson elhangzott előadások közül három — úgymint: Bárth János: *A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása*, Bodó Sándor: *Tokaj-Hegyalja: egy minőségi borvidék körülhatárolása* és Gráfik Imre: *Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdései* — megjelent az Ethnographia 1979/4. számában, a többi a korreferátumokkal, a hozzászólásokkal és Tálasi professzor zárószavával együtt ebben a kötetben kapott szélesebb nyilvánosságot, hogy továbbgondolásra, vitára inspirálja a hazai kutatógárdát, illetve hogy összegzést adjon a tudomány e területén 1977-ig elért eredményekről.

A tanulmányok a célkitűzések ellenére a problémával kapcsolatban jelenleg fennálló elméleti és módszertani „tarkaságot", az egységes álláspont hiányát tükrözik, illetve érzékletesen szemléltetik a kritikus pontokat, mindenekelőtt a típusalkotás és az elhatárolás megoldásra váró gondjait. Pozitívumként említendő, hogy majd minden dolgozatban megtalálható a történeti szempontot érvényesítő, komplex kutatások, illetve az adatok és fogalmak rendszerbe foglalásának igénye. A célkitűzéseket és a megoldandó problémákat figyelembe véve az előadások négy téma köré csoportosíthatók:

1. Külföldi elméletek és eredmények ismertetése, ill. azok tanulságainak levonása a hazai kutatások számára (pl. Gunda Béla, Barabás Jenő, Paládi-Kovács Attila tanulmánya)

2. Alapvető elméleti és módszertani problémák tisztázása rendszerező javaslatokkal (pl. SÁRKÁNY Mihály, TÁLASI István előadása)
3. Egy-egy ország kutatásainak, eredményeinek átfogó tudománytörténeti összegezése (FILEP Antal, Michal MARKUŠ dolgozata)
4. Egy-egy alakulat vagy kulturális jelenség vizsgálatából leszűrt tapasztalatok, ill. a felmerült problémák ismertetése (pl. BAKÓ FERENC, MORVAY Judit, MARTIN György előadása).

Természetesen a tanulmányok többsége nem sorolható be egyértelműen valamelyik témacsoportba. Erre több példát is lehetne hozni, de csak SZABÓ László hozzászólását szeretnénk kiemelni, aki a Jászság és a Tiszazug vizsgálatának tapasztalatai alapján dolgozta ki azokat az alapvető elvi és módszertani javaslatokat, melyekről a későbbiekben még szó lesz. Ily módon dolgozatát mind a 2., mind a 4. témába tartozónak tekinthetjük.

A symposionon elhangzott előadások közül GUNDA Béla az amerikai etnológia egyik elméletét, a Wissler-i area koncepciót ismerteti, hangsúlyozva, hogy ez a teória az etnikum meghatározásánál csak erősen korlátozva alkalmazható.

BARABÁS Jenő a népi kultúra zonális struktúrájával foglalkozik. Felhívja a figyelmet a fogalmi rendszerben való gondolkodás fontosságára. Terminológiai javaslata ennek megfelelően struktúrált. Kiemelendő, hogy rendszerelméleti tanulságokra hivatkozva rendszerszemléletű módszer alkalmazását javasolja, miszerint az egymással kapcsolatban álló elemek elszigetelten sohasem, csak struktúraként vizsgálhatók.

SÁRKÁNY Mihály igen figyelemre méltó tanulmányában egy alapvető elméleti problémát: a társadalom és a kultúra viszonyát tisztázza MARKARJAN elmélete alapján. Aláhúzza, hogy a szűkebb értelemben vett társadalom mozgástörvényeinek vizsgálatát első lépésben el kell választani a kultúra mozgástörvényeinek feltárásától, de ezt követően eredményeiket össze kell kapcsolni. Ennek megfelelően első lépésben el kell választani az etnikum mint társadalmi csoport és a hozzá tartozó etnikus kultúra elemzését is, mivel viszonyuk a társadalom és kultúra viszonyának speciális esete. Az etnikai csoport és kultúrája között ilyen meghatározottsági viszony nincs, mivel az etnikai csoport körében megfigyelhető kultúra, más társadalmi minőség lévén, az átfogó etnikum összefüggésében változik és ennek a viszonylatában érthető meg.

PALÁDI-KOVÁCS Attila a kulturális régiókat néprajzi szempontból vizsgálva hangsúlyozza az interdiszciplinalitás fontosságát. A kulturális régiók meghatározásához javasolja egyrészt a nagy tömegű pozitív és negatív adatok matematikai-statisztikai módszerrel történő feldolgozását, másrészt a részjelenségekről általánosított területi témák kidolgozását, ill. a szignifikáns tényezők megállapítását. Az első módszer megbízhatóbbnak, objektívebbnek látszik, mivel a komplex szemléletmód érvényesítése mellett sem biztos, hogy egyértelműen eldönthető, melyek a meghatározó tényezők.

Pozitívumként említendő, hogy SÁRKÁNY Mihályhoz hasonlóan figyelmeztet a társadalom és kultúra elkülönülő mozgástörvényeire, hogy az etnosz táji csoportjainak vizsgálatát a fizikai antropológia, az etnoszociológia, ill. a szociálpszichológia tárgykörébe utalja, és megkérdőjelezi ezek analizálásában alkalmazott kartográfiai módszer helyességét.

A javasolt terminológiák azonban bonyultak, nem épülnek egymásra, az elnevezések többségének a hazai kutatásban nincs gyökere (pl. area).

ANDRÁSFALVY Bertalan: *A néprajzi csoport meghatározásának elvi kérdései* című előadásában arra figyelmeztet, hogy az elméleti alapvetés kidolgozásánál sem szabad elszakadni a valóságtól. Felhívja a figyelmet az egységek kétféle kapcsolódási lehetőségére: a hasonlóságra és a különbözőségre, illetve a különbözőségen alapuló egység létére: a táji munkamegosztásban egységgé szerveződött más-más műveltségű csoportok komplementeritására.

FILEP Antal dolgozatának nagy érdeme abban áll, hogy összefoglalja, rendszerezi a témával kapcsolatos hazai szakirodalmat, ezzel értékes tudománytörténeti áttekintést ad napjainkig az elméleti fejlődésről és a terminológia-használatról. Leszögezi, hogy az etnikai csoport és a néprajzi csoport elnevezés egymás szinonimái, eltérő jelentéstartalmuk így nincs, nem is lehet, váltakozó használatukat valószínűleg stilisztikai okok motiválták. Figyelmeztet — igaz csak lábjegyzetben — egy gyakori, szakmailag nem mellékes nyelvi hibára: az etnikai és az etnikus jelzők hangalaki hasonlóság alapján történő felcserélésére. Az előbbi egy népen belüli csoportok jelölésére, az utóbbi az idegen közösségekkel való összevetéskor használható.

Az előbbi tanulmányhoz hasonlóan Michal MARKUŠ is mély tématörténeti feldolgozást ad a csehszlovákiai kutatásokról.

HOFER Tamás hozzászólásából kiemelendő a települések közötti kapcsolatok

elemzése. Mint Andrásfalvy, ő is utal a hasonlóságon, illetve a különbözőségen alapuló kontaktusokra. Felhívja a figyelmet bizonyos vertikális, azaz hierarchikus kapcsolatok (esperesi kerületek és járások, anyaegyházhoz tartozó filiák, uradalmi szervezetek) esetleges csoportszervező funkciójára. Megfontolandó és továbbgondolandó háló-modellje, mely szerint a települések közötti kapcsolatokat hálózatként kell felfogni, ezzel kiküszöbölődne a „magányos" falvak besorolásával kapcsolatos nehézség. Érdekes az egyes csoportok társadalmi rétegzettségének kérdése, problematikája is.

A következő tanulmányok konkrét vizsgálatok eredményeit összegzik. Bakó Ferenc a palóc-kutatás elvi és módszertani problémáit foglalta össze. A felsorolt tények alapján megállapítja, hogy a palócság nem tekinthető sem etnosznak, sem etnikai, sem etnokulturális csoportnak, nincs ugyanis csoportöntudata, bizonyíthatóan közös történelme, ill. homogén kultúrája.

Martin György a tánckultúra vidékenként és csoportonként eltérő fejlődési fokozatai alapján próbálta a tagolódást elemezni.

Morvay Judit a Nyitra környéki magyar falvakat vizsgálva megállapítja, hogy az összetartó erő a magyar nyelv, a magyarság-tudat és az endogámia volt, a paraszti kultúra tartalmi egysége azonban nem igazolható.

Az előadásokat értékes korreferátumok egészítik ki: Bálint Sándoré, Balogh Istváné és Szilágyi Miklósé. Mindhárom a mezővárosok problematikáját taglalja.

Már említettük Szabó László hozzászólását, melyre saját kutatásai alapján kialakított rendszerszerű metódusa miatt kell visszatérnünk. Elméleti alaptételként leszögezi, hogy nem a kulturális elemek száma, hanem a rendszere döntő. Ezt a kapcsolatrendszert kell felfejteni a kristályosodási pontok, azaz domináns tényezők alapján. Az elszigetelt elemek nem azonosíthatók meghatározó tényezőkkel, a formai azonosság mellett figyelni kell a történeti különbözőségre is. Végezetül meg kell vizsgálni, hogy az idők folyamán a domináns elemek milyen mértékben integrálták a rendszert. Az itt csak vázlatosan ismertetett elvi álláspont matematikai-statisztikai módszerrel történő összekapcsolása valószínűleg merőben új és átfogó eredményekhez vezetne.

Végezetül említést kell tenni Tálasi professzor zárszaváról. Számunkra megfontolandó, részéről pedig bővebb kifejtést érdemlő a javasolt fogalomrendszer és munkahipotézis használata. Megszívlelendő a társtudományok, elsősorban a dialektológia és a szociálpszichológia intenzívebb bekapcsolására vonatkozó tanácsa is.

A kötet érdeme, hogy összegezi az elméleti, elvi álláspontokat, kérdéses azonban, hogy az egységes teoretikus alapvetés és fogalomrendszer használatát sikerre viszi-e. Problematikus továbbá, hogy a kutatások a komplexitás tudatosult igénye ellenére is csak néhány domináns vagy annak vélt tényező alapján közelítik meg a vizsgálandó objektumot, pedig egy társadalmi vagy kulturális rendszert mindig az összes, objektíve is meghatározó, a rendszer szempontjából pedig specifikus tényezők oldaláról kell leképezni. Annál is fontosabb ez, mivel a folyamatokat szerkezetenként és alkalmanként más és más tényezők alakíthatják, ennek következtében különböző módon strukturálhatják és integrálhatják a rendszert. Nagy tömegű szinkron és diakron adatok matematikai-statisztikai módszerrel történő feldolgozásával minden esetben kiszűrhetők a lényeges és a lényegtelen faktorok. A tényezők viszonyából, kölcsönhatásából pedig kirajzolódik a struktúra, melynek integrációs mértéke, foka lehetne az az egységesen elfogadott alap, ami szerint az alakzatokat osztályozhatnánk. A különböző fokon integrálódott rendszerek bizonyos típusokat alkotnának, melyek alap-modellként szolgálhatnának. El kellene tekinteni attól, mint azt Tálasi professzor is említette, hogy mi az egység neve, földrajzi név-e vagy sem, mivel az integráció szempontjából mindez lényegtelen, a táj fogalmát pedig a Gunda Béla által 1963-ban javasolt értelemben kellene használni. E rendszerszemléletű számítógépes feldolgozásokhoz azonban elengedhetetlen bizonyos alapvető matematikai ismeret, enélkül ugyanis nagyon sok probléma, elhibázott vizsgálat és eredmény születhet.

A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1977—1978. Szerk.: Szilágyi Miklós. Szekszárd, 1979. 309 l.

Petánovits Katalin

A vidéki múzeumi évkönyvek általában hasonló szerkesztési elvek alapján készülnek, így — eltekintve néhány tematikus kötettől — mindegyikben régészeti, néprajzi, természettudományi, helytörténeti, történeti tanulmányok követik egymást. A legújabb szekszárdi évkönyv — noha ragaszkodik a hagyományos felépítettséghez — egy kissé

el is tér tőle azáltal, hogy bő teret biztosít a dél-dunántúli viseletkutatás legújabb eredményeinek közzétételére. Igaz, hogy ez az eltérés bizonyos kényszerítő körülmény következménye (ti. az 1975. évi Dél-Dunántúli Népművészeti Hét alkalmával elhangzott előadásokat összegyűjtve külön kiadványba szánták, amely időközben meghiúsult), ennek ellenére csak dicsérni lehet a kötet szerkesztőjének nagyvonalúságát, aki az évkönyvben helyet adott a jelentős dolgozatoknak.

Elsőként kell szólni ANDRÁSFALVY Bertalan *A Dél-Dunántúl népviseletének néhány kérdése* c. tanulmányáról, amelyben új, eddig elhanyagolt vagy alig alkalmazott kutatási szempontokra hívja fel a figyelmet. Ilyenek a kellő kritikával felhasználható datált fényképek; a házi előállítású viseletdarabok arányának vizsgálata egy-egy viseleten belül; a viselet értéke egy-egy gazdaság összértékrendjében elfoglalt helye szerint, és így tovább. Dolgozata második felében megkísérli egy-egy sajátos viseleti darab eredetét, történeti útját fölvázolni, és válaszra váró kérdéseivel mintegy kedvet csinál a további kutatásokhoz. Utal a kivetkőzés után kialakult ún. átmeneti formák vizsgálatának fontosságára, amelyre ez ideig alig-alig találunk példát, és végül néhány mondatban vázolja a népviseletek másodlagos használatának helytelen értelmezését.

KNÉZY Judit dolgozata *(A somogyi női házivászon ruhadarabokra vonatkozó utalások a XVIII—XIX. században)* kapcsolódik ANDRÁSFALVY azon megállapításához, hogy a vászonból készült viseleti darabok tulajdonképpen tovább éltek a parasztság körében a Dél-Dunántúl egyes vidékein — így Somogyban is — mint az a köztudatban él. Ezért a szerző úgy véli, hogy a somogyi viseletkutatás egyik sarkalatos pontja a vászonból álló jobbágyparaszti ruházat föltérképezése. Jó példával járva elől, a XVIII. század végi, XIX. század eleji írásos adatokban említett vászon viseleti darabokat veszi szemügyre, és azonosítja későbbi analógiák alapján. Igyekszik meghatározni az egyes viseleti tárgyak pontos formáját, fejlődését, XX. századig való továbbélését Somogy megye egyes területeire koncentrálva, s ezzel a módszerrel komoly indítást ad a házivászon együttesek összehasonlító kutatásának a Dél-Dunántúlon.

G. VÁMOS Mária *(Szakály női viseletének alakulása az 1880-as évektől a II. világháborúig)* és ÓDOR János *(Sióagárd női viseletének rövid története)* azonos témát választottak: a női viselet változását követik egy-egy jellemzőnek ítélt községen belül. Mindkét közlemény azok közé a nélkülözhetetlen leíró jellegű dolgozatok közé tartozik, amelynek pontos adataira, datálására, gazdag terminológiájára bizton építhet a részeredményekből összegezésre vállalkozó kutató. Az utóbbi évtizedben a reprezentáns viseletközpontokon kívül az érdeklődés a kevésbé díszes viseletek felé is fordult. Ezeknek a falvaknak a vizsgálata sok érdekes tanulsággal szolgálhat, ha a kutató az egyes ruhadarabok formai változásán túl kapcsolatot keres a viselet és a viselő között. Ha észreveszi, hogy a vágyak legtöbbször nem voltak azonosak a lehetőségekkel, s e szűk korlátok még szűkebb körbe kényszerítették a falu kebelében, de annak perifériáján élőket. Csak sajnálni tudjuk, ha terjedelmi okok akadályozták meg a szerzőket abban, hogy a fenti szempontokra kitérjenek.

LANTOSNÉ Imre Mária a női hajviselet és a fejrevalók divatját követi nyomon az 1880—1930/40-es évekig Mecseknádasd német lakossága körében *(Adatok a mecseknádasdi női hajviselet és fejrevalók használatához.)*, MATUSEK László pedig a Boszniából Atába települt bosnyákok hímzéseit elemzi *(Népi hímzés az átai ingeken és szoknyákon.)*. W. SÁFRÁNY Zsuzsa: *A gyermekhordó kendők Baranyában* c. munkája példaként szolgálhat arra, hogy egy-egy sajátos viseleti darab eredetének, meghonosodásának kutatása fényt deríthet települési és átvételi körülményekre is.

A népi ékszerek tervszerű kutatása magyar viszonylatban szinte teljes egészében a szerző — HORVÁTH Terézia — nevéhez fűződik, aki *Népi ékszerek* c. tanulmányában rövid áttekintést ad az ékszerviselés történetéről, majd áttér a magyar parasztság ékszereinek taglalására, melyet két fő csoportba sorol: a szorosabb értelemben vett, valamely testrészen viselt ékszerekre, és a tágabb értelemben vett, öltözetkiegészítő ékszerekre. Az ékszer nemcsak dísz, — mondja — hanem társadalmi, erkölcsi jelentése is van, emellett értékként is szerepet játszhat a paraszti gazdaságban, és igénye hozta létre egy iparág — a parasztság számára termelő ötvösség — kialakulását.

Az eddig tárgyalt viseleti tanulmányoktól elkülönül SOLYMOS Ede *A tolnai halászcéh* közleménye. Ismerteti a céhkönyvet és az 1781-ből származó artikulust is. A céhiratok szűkszavú bejegyzéseinek történeti értékelése által sikerül rekonstruálnia a tolnai halászcéh életét úgy, hogy a halászatot a mindenkori gazdasági élet szerves részeként látja és tárgyalja, amely koronként és tájanként több vagy kevesebb jelentőséggel bírt.

Noha Sz. BÁNYAI Irén dolgozatát — *Az I. világháború szóbeli emlékanyagának értékelési lehetőségei* — elsősorban nem néprajzi céllal írta, mégis megemlítem, hiszen módszere, s az elmondott „igaz történetek" a néprajzhoz közelítik.

Az ismertetés végén meg kell említenem a *Szemle* c. részt, amelyben helyet kapott Gráfik Imre, Kunt Ernő és Szilágyi Miklós egy-egy elemző összefoglalása a múzeumok 1974—76. évi néprajzi kiadványainak témaválasztásáról, a folklór vonatkozású kiadványokról és a tárgyi néprajzi publikációkról.

Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából. Acta Musei de János Arany nominati I. Nagykőrösi Arany János Múzeum közleményei. Szerkesztette Novák László. Nagykőrös, 1978. 554 l.

Hamar Anna

Az Arany János Múzeum jubileumi kötete a nyugati városfejlődéstől eltérő mezővárosi fejlődés „klasszikus" képviselőjével foglalkozik. A terjedelmes kiadvány történeti, statisztikai, társadalomnéprajzi és nyelvészeti megközelítésű tanulmányokat tartalmaz, amelyek témájának gerincét a mezővárosi autonómia megtartása és a sajátos fejlődés későbbi hatásainak kimutatása adja.

Novák László *Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII—XIX. században* című tanulmánya rendkívül gazdag levéltári és szakirodalmi anyagra támaszkodva tárgyalja azokat a tendenciákat (a mezei kert-rendszer kialakulását, a város gazdaságpolitikáját, a belső nemesség megjelenését és érdekegyezését a várossal, majd a differenciálódás után fellépő érdekellentéteket, a rendiség erősödésével jelentkező proportionális perek gazdasági és jogi alapjait, valamint az ezzel kapcsolatos városi politikát), amelyek lehetővé tették a kései feudalizmus idején nemcsak az autonómia megtartását, hanem a megváltakozást is.

A kapitalizmus kori mezőváros társadalmát Szabó István és Szabó László elsősorban társadalomnéprajzi aspektusból közelíti meg *Nagykőrös mezőváros kapitalizmus kori paraszttársadalma* című tanulmányában. A szerzők rámutatnak, hogy a sajátos történeti fejlődéssel sajátos integráló tényezők alakultak ki. Főképpen a világi és az egyházi közigazgatás összefonódása volt rendkívül erős, ami biztosította a törzsökös lakosság integrálását, s a reformátusok érdekeinek érvényesítését más felekezetűekkel szemben, noha az utóbbiak a város kapitalizmus kori fejlődéséhez számottevően hozzájárultak. Figyelmet érdemel, hogy szemügyre veszik a magatartásában, életmódjában nem paraszti rétegeket is, választ keresve arra, hogy a mezővárosi társadalom s ezen rétegek között milyen kölcsönhatás alakult ki. A fenti keretbe ágyazva tanulmányozzák a néprajzi kutatás szempontjából fontos kis közösségeket, amellyel a magatartás és az életmód tekintetében lényegesen nagyobb csoportokat fognak át, mint a szociológiai rétegvizsgálatok.

A két világháború közötti gazdasági-társadalmi viszonyok tárgyalása (Böőr László: *Nagykőrös gazdasági-társadalmi viszonyai a két világháború között)* kiemeli, hogy a munkaerő végső kiaknázására törekvő intenzív gazdálkodás a megváltozott piaci igényekhez képtelen volt alkalmazkodni, a város piacszabályozó kísérletei eredménytelennek, az értékesítés intézményrendszerével szembeni érdekérvényesítései pedig erőtlennek bizonyultak. Mindezen tényezők együttesen magyarázzák Nagykőrös piacra termelésének visszaesését az adott időszakban.

Barna Gábor széles körű hiedelem- és szokásvizsgálata *(Hiedelmek és szokások Nagykőrösön)* a településtörténetre, a város-tanya közötti fejlődés időeltolódására, valamint a sajátosan városi körök, egyletek által szabályozott szokásanyag jelenlétére szolgáltat bizonyító anyagot.

Elsősorban statisztikai elemzésre alapozva követi nyomon a mezőgazdaság változását az 1945-ös földreformtól a kollektívizálás befejezéséig Szabó Attila: *Nagykőrös mezőgazdasága 1945—1961* című tanulmánya. Erdélyi Erzsébet levéltári és recens anyag alapján veszi számba a nagykőrösi ragadványneveket *(Nagykőrösi ragadványnevek a XVII—XX. századból.* Névélettani vizsgálat). Novák László az Arany János Múzeum történetével, gyűjteményének fejlődésével ismerteti meg az olvasót. A kötetet Fekete István *Nagykőrös-bibliográfiája* zárja.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VII. 19. — Terjedelem: 29,75 (A/5) ív

81.9022 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII 1981 Nr. 2—3

Ismertetések — Book Reviews

Gunda, Béla: Ethnographica Carpatho-Balcanica *(Barabás Jenő)*; — Land Transport in Europe *(Selmeczi Kovács Attila)*; — Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány *(Balassa Iván)*; — Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása *(Alexander Fenton)*; — Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén *(Pócs Éva)*; — Néprajzi csoportok kutatási módszerei *(Nádasi Éva)*; — A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1977—1978 *(Petánovits Katalin)*; — Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából *(Hamar Anna)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368) Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 50 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII **1981** **2—3**

CONTENTS

Paládi-Kovács, Attila: Béla Gunda's anniversary 193
Bibliography of Béla Gunda for the years 1970—1980, compiled by *Magda Serfőző-Gémes* 196

Articles

Selmeczi Kovács, Attila: Querns. Historical layers — technical regression 204
Bellon, Tibor: The cultivation of millet in Hungary and its eastern parallels 233
Péntek, János—Szabó, Attila: Das Einkorn (Triticum monococcum L.) in Siebenbürgen 259
Ikvai, Nándor: Straucheggen in Nordungarn und ihre slowakische Parallelen 278
Bodó, Sándor: 'Iga' und 'Járom' (Zwei ungarische Ausdrücke für das Zugzeug des Rindviehs) 298
Paládi-Kovács, Attila: Traditionelle Wassertragmethoden und -Geräte im Karpatenbecken 307
Szilágyi, Miklós: Aktualisierungen einer elementären Kenntnis. Fischfang mit der Hand 334
Cs. Schwalm, Edit: Die Hochzeitskuchen der Palócen 350
Lukács, László: Österliche Rutenzüchtigungen 374
Niedermüller, Péter: Die magische Rolle des Notfeuers in der Hirtenfolklore der Karpaten 400
Barna, Gábor: Die Nora. Ein übernatürliches Wesen slawischen Ursprungs im ungarischen Volksglauben 413
Petercsák, Tivadar: Wanderhandwerker im Zemplén Gebirge und im historischen Oberungarn 436

Communications

Peneva-Vincze, Lili: Traditionalism and adaptation to the foreign environment among Bulgarian market-gardeners living in Hungary 452
Knézy, Judit: Bäuerliche Nahrungswesen in der Gegend von Babócsa (Südwestungarn) 459
Kós, Károly: Schriftliche Quellen zur Geschichte der materiellen Kultur der Szekler 471
Szabadfalvi, József: Signale der Hirten auf der Weide von Nádudvar 478
Béres, András: The dance house in Méhkerék 481

History of Ethnography and Folklore

Faragó, József: Oszkár Mailand and Roumanian folklore 487

Book Reviews

(For a list see p. 3 of the cover) 499

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1981

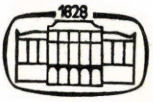

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai
BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN,

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Voigt Vilmos: „A szerelem kertjében". Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához III. (1 kottával) 513
Balassa Iván: Az aratógazda 533

Vita, vélemények

Szegedy-Maszák Mihály és *Kósa László:* Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról 549

Kutatók, életművek

Voigt Vilmos: Katona Imre hatvanadik születésnapjára (1 képpel, bibliográfiával) 557
Molnár Balázs: Dorogi Márton 1911—1980 (1 képpel, bibliográfiával) 568
Ikvai Nándor: Tarisznyás Márton 1927—1980 (1 képpel, bibliográfiával) 571
Balassa Iván: Nyárády Mihály 1889—1980 574
Rév Mária: Erna Vasziljevna Pomeranceva 1899—1980 577
K. J.: Hilkka Vilppula 1913—1980 578

Krónika

K. I.: Dömötör Tekla a bergeni egyetem díszdoktora 579
Barabás Jenő: „Az őstársadalmaktól a civilizációkig". Első állandó kiállítás a Néprajzi Múzeum új épületében (2 képpel) 579
ifj. Kodolányi János: A néprajz az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. Turku, 1980. augusztus 20—27. 582
Krupa András: A II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Békéscsabán, 1980. szeptember 30—október 2. 585
Niedermüller Péter: A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája. Smolenice, 1980. október 27—31. 588
Kríza Ildikó: „A Magyar Népi Kultúra" Amerikában. Szimpózium Pittsburghben, 1980. április 15—16. 589
Voigt Vilmos: „A szóbeliség és a kultúra, irodalom, szövegek". Konferencia Urbinoban, 1980. július 21—25. 590
Balassa Iván: A Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság 25 éves munkája 592
M. Kozár Mária: 40 éves a ljubljanai néprajzi tanszék 595
Annette B. Fromm: A Néprajzi Múzeumok Nemzetközi Szervezetének (ICME) tevékenysége 596
Niedermüller Péter: Folklorismus-Bulletin 598

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd borító 3. oldalán) 699

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII. * BUDAPEST 1981. * 4. SZÁM

Voigt Vilmos

„A szerelem kertjében"

Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához*

III. rész

Katona Imre hatvanadik születésnapjára

7.0. Próbáljuk most beleilleszteni az eddig kapott képbe a magyar adatokat. Bármilyen csábító volna azonban az a feladat, hogy egyszersmind a magyar kertművészet[1] vagy a méz és méreg fordulat tárgytörténeti alapjairól induljunk ki, ezúttal csupán a közvetlen irodalomtörténeti előzményekre utalunk, és még a képzőművészeti adatokat is mellőzzük. Azt irodalomtörténeti szempontú vizsgálataiban GERÉZDI Rabán is megállapította már, hogy virágénekeink és a magyar kertkultúra történeti adatainak az összevetéséből is kiderül, hogy a XVII. század elejéig csak a főúri udvarokban voltak virágkertek, a parasztok birtokában semmiképp.[2] Megjegyzendő egyébként, hogy éppen a XVII. század fordulójára jutott mélypontjára a magyarországi díszkertészet. Buda, Visegrád és Esztergom hajdani reneszánsz kertjei török kézre kerültek, a később híres pozsonyi kertet pedig csak 1614-ben kezdik rendezni.[3] Ami viszont a korábbi kerteket illeti, azok nemegyszer *locus amoenus*-szerű kiképzésűek lehettek. Különösen valószínűnek látszik ez Mátyás

*E dolgozat első két része az *Ethnographia* LXXX. (1969.) 235—275., illetve LXXXI. (1970.) 1—27. lapjain olvasható. A következőkben is változtatás nélkül adom közre az 1966 áprilisában megfogalmazott szöveg hátralevő részeit. Erre utal a kézirat részeinek számozása is. Mivel közben a folyóirat jegyzetelési módja megváltozott, a mostani gyakorlatnak megfelelően közlöm a hivatkozásokat. Itt, a jegyzetekben teszek csupán néhány kiegészítő megjegyzést. 1973-ban, bizonyos mértékig a forrásadatoktól távol fogalmazhattam meg *Én kimennék kiskertembe . . .* című szövegelemzésemet (KOMLOVSZKI Tibor (szerk.): *A régi magyar vers*. Bp. 1979. 201—213.), amelyben több új vonatkozást említhettem, de irodalom nélkül. Az itt közölteket nem ismétlem, a hivatkozásokat sem tudom most pótolni. Dolgozatom végén érintem az utóbbi 15 esztendőben összegyűlt újabb adatok tanulságait. Itt köszönöm meg az első két részben már említetteken kívül Maija-Liisa HEIKINMÄKI, V. V. IVANOV, KALLÓS Zoltán, KÜLLŐS Imola, Kari LAUKKANEN, Earl MINER, Venetia NEWALL és TAKÁCS Gábor szíves segítségét.

[1] Vö. TOROCZKAI-WIGAND Ede 1917.; ORMOS Imre 1955.; MOLNÁR József 1970.; BALOGH András 1971.

[2] GERÉZDI Rabán 1962. 292—295.

[3] RAPAICS Rajmund 1940. 81.

király visegrádi kertjéről, amelynek — Oláh Miklós leírása szerint — „közepén szökőkút díszlik, amely veres márványból készült csodás művészettel, s a múzsák szobrai ékesítik. Tetején *Cupido* alakja ül márványtömlőn, amelyből vizet szorít ki . . . A kútból, Mátyás király parancsára, mikor ünnepet ült, többnyire bor folyt, hol fehér, hol meg piros, amelyet fent a hegy tövében öntöttek a csatornákba".[4] Ami az ennél is korábbi magyar kertkultuszt illeti, erről még közvetettebb adataink vannak csupán. Zsigmond idejében például volt kertkultusz, és erre utalhat a király imádságos könyvének címlapján látható természeti jelenet (a XV. század első feléből).[5] Több *Corvinán* is látható kerti jelenetet ábrázoló díszítés, ezek pontos valóságalapját vagy más művészeti megfelelőjét azonban nehéz lenne kijelölni.[6]

7.1. Ami az irodalmi példákat illeti, Gerézdi idézte már középkori kódexirodalmunk legfeltűnőbb adatait, amelyekben a lelki szerelem rajza gyanánt jelenik meg a *locus amoenus*-környezet.[7] Latin nyelven Janus költeményei, magyarul meg Balassi versei folytatják ezt a sort.

7.1.1. Kertben kezdi Balassi *Ad apes* című énekét:[8] „Hallám egy ifjúnak minap éneklését, Egyedül lévén egy kertben törődését, Hol hallgatja vala méheknek dengését". A vers folytatása is figyelmet érdemel: az ifjúnak eszébe jut szép szerelmesének *gyönyörű beszéde*, gyötrődik *magában*, énekelni kezd, a „szerelem hamis voltán" gondolkodik, panaszkodik a kedvese kegyetlenségén. Ekkor a méhekhez fordul, mondja nekik, hogy mézet nem a virágokon, hanem a kedvese ajkán lelhetnének igazán. Azt is hozzáteszi, hogy mint a méhek fullánkjukkal sértenek, tekintetében a szerelem villámlik, „Kivel néha megöl, néha éleszt engem", és akin bosszút áll, azt szerelem kínjába taszítja. — Ez az egész kép mintegy előtanulmány a kéziratos költészet *locus amoenus*-jeleneteihez, és amint ezt Eckhardt Sándor bizonyította, idegen forrásból is származik, Joannes Secundus *19. „Csók"*-jából való.[9] A csókot mézhez egyébként máshol is előszeretettel kapcsolja Balassi, olykor egyenesen a „mézes szók" kifejezéssel társítva azt: „Méznél édesb szép szók, örvendetes csókok! / Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók, / Melyekbe ezután már soha nem jutok."[10] A versben később egyébként a méreg is előfordul: „Mint gonosz oltványnak bűnöm hasznát vennem, / S más megette mérget nekem is megennem". Egy következő versében a szerelem megtestesüléseként Cupido szavaival így írja le Júliát: „Amhol szép Julia anyám helytartója ez föld kerekségében, / Szemiben nyilamat, horgas kézíjjamat adtam szemöldökében, / Szemem ajakában, fáklyám orcájában, *mézem* foly beszédében" mondatja a költő Cupidóval Júliáról.[11] A fülemüléről szóló versének a hátterében is hasonló invenció van: „Te szép fülemüle zöld ágak közibe mondod el énekedet, / . . . Mennybeli szép harmat tégedet mosogat . . . Az hév verőfénynek mivoltát nem érzed, mert

[4] Rapaics Rajmund 1940. 51.
[5] Fülep Lajos (szerk.) 1961. I. 215.
[6] A legutóbbi áttekintések, ahol a korábbi irodalom is hozzáférhető, érdemben nem foglalkoztak e témakörrel: Berkovits Ilona 1962.; Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára—Szántó Tibor 1967.; néhány újabb adatra is hivatkozik Csapodiné Gárdonyi Klára 1978.
[7] Gerézdi Rabán 1962. 294—296.
[8] Balassi Bálint 1951. I. 70—71. lap, 30. szám.
[9] Balassi Bálint 1951. I. 196—197.
[10] Balassi Bálint 1951. I. 81. lap, 39. szám.
[11] Balassi Bálint 1951. I. 88. lap, 44. szám.

ülsz hives árnyékban".[12] Ezzel a verssel kapcsolatban az eddigi forrás- és utóélet-kutatás más meglepő kapcsolatokról is tud,[13] mindazáltal annyit jól mutatnak e részletek, hogy bizonyos sztereotip kép volt a költő és a fülemüle találkozása, párbeszéde. Hasonló poétikai köz-invenció a Cupido alakját leíró 54. számú éneke is BALASSInak, amely ANGERIANUSból táplálkozik.[14] Török az eredetije annak a futó'ag már érintett versnek, amelyben a kedvest így írja le ismét: „Rózsát jegyez orcád, kalárist kis szép szád, *mézet* ereszt beszéded", később pedig egyszerűen „fejér rózsá"-nak nevezi hölgyét.[15] A Margaretáról szerzett ének kerti jelenetéről már esett szó, ez is ebbe a sorozatba tartozik. Egyik Celia-verse a hajnali szerelmi jelenés tömör rajza: „Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek harmaton hogy nap felkél, / Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad, reggel hogy elmúlt éjfél, / Újul zöld bokor is, de nekem akkor is gondom csak merő veszély".[16] Egy nehezen érthető, töredékes versvégben, amely talán szintén Celia-vers, hasonlatképpen hozza kapcsolatba a kedvest a *locus amoenus*-formulákkal: „Paradicsombeli szépség ábrázatja, / Virágzó szép tavasz képe állapatja, / Szépségnek s nemcsak szépnek magát mondhatja".[17] E különben homályos szakasz olasz *vilanellá*ból származtatható, noha némi fenntartással.[18] Még istenes verseiben is olykor előkerül a *locus amoenus*-világ emléke: „Ételem mert nincsen fohászkodás nélkül, / Italom csak méreg keserű könyvemtűl / . . . Mert még megtéríti régi szerencsédet, / Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet, / Tél után tavasszal mint az szép kerteket, / Megáldja fejedet / . . . Kiért mondasz te is néki dicséretet, / Mint egy fülemüle sok szép énekeket, / Ámbár szenvedjek hát érte mindeneket, / Nyeljek sok bút s mérget."[19] A vers zsoltárparafrázis, ismerjük távoli párhuzamait, és esetleges forrásait, sőt már az eddigi kutatásnak is feltűnt, hogy egyik strófájának rímelésében a maga egy lengyel citerás lányhoz írott versének formai megoldását adja, újabb átcsapásként a vallásos és a világi témájú versek között.[20]

7.1.2. Pásztordrámája — természetesen — szintén telve van hasonló részekkel és utalásokkal. Rögtön az első jelenet hajnalban játszódik le („megyek immár, ha még piros Hajnal is öregbíti, gerjeszti az én keseredett szívemben felgyúlt buzgó nagy szerelmemnek tüzét . . ."[21]). Később egy szép völgybe siet, a tengerszakadék mellé, ahol a jó szagú füvekben énekel.[22] Amikor Briszeida Júliával beszél Credulusról ő is ilyen környezetben levőnek említi: „Hiszem tudod, minemő bölcs, hogy csak énekét is külemb-külembféle szép nótákra mond, az Erdők is ugyan zöngenek, az madarak repdösnek bele, sőt még az szép vadak is örülnek örömekben, de még Echo is, noha tündérasszon,

[12] BALASSI Bálint 1951. I. 94. lap, 51. szám.

[13] BALASSI Bálint 1951. I. 226—227. lap. Hasonló ehhez a 64. ének 5. strófája is. (Uo. 105. lap). Ehhez vesd össze még: MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor 1959. 132.

[14] BALASSI Bálint 1951. 54. szám, 96. és 231. lapokon.

[15] BALASSI Bálint 1951. 105. lap, 64. szám.

[16] BALASSI Bálint 1951. 125. lap, 79. szám. BALASSI ugyanezt a részt önálló szerelmi epigrammaként is leírta (Uo. II. kötet, 125. lap), ott kifejezetten az *alba* műfajához sorolja címváltozatával: „Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől el menni."

[17] BALASSI Bálint 1951. I. kötet, 127. lap, 82. szám.

[18] BALASSI Bálint 1951. 263. lap.

[19] BALASSI Bálint 1951. 137—138. lapok, 93. szám.

[20] BALASSI Bálint 1951. 272. lap.

[21] ECKHARDT Sándor 1960. 27.

[22] ECKHARDT Sándor 1960. 42.

megfelel néha verseire, mikor valamiről szól neki, s ezt nem szereted ám te?"[23] Amikor végre találkozik egymással Júlia és Credulus, ez is egy ligetben történik meg. Így szólítja meg hát Credulus Júliát: „Szép virágok közt járó szép virág. . . . Érzed-é, hogy az verőfén is melly heven süt mostan? Nincs semmi, ládd, sem madár, ki most az árnyékon nem nyugodnék, vagy csürge pataknál az jószagú füvekben, vagy ágak között fán az hűvösben!"[24] A beszélgetés során később is ilyen stílusban kerül szóba a földet zölddel ruházó szép tavasz, hegyek, völgyek, berkek és kövek által ékes tájékok. Az ezután következő Echo-versben Sylvanus használ hasonló képeket és kifejezéseket. Amikor Sylvanus Briseidával beszél, akkor is ilyen fordulatokat mond: „Az mint látom, még az füvek s virágok is kikiáltják az én nagy szerelmemet".[25] Amikor azután Sylvanus elbeszéli Credulusnak, hogy mikor szerette meg Júliát, ismét egy hasonló színhelyről értesülünk: „Egykor Dametával ballagunk vala az Olajfa völgyön, s egy dombnak az árnyékában találánk egymás mellett fekünni Júliát Mirtinával, hogy ott nyugodnának az jószagó füvekben az jó madarászás után. Vala valami eledel is mellettek."[26] A következő jelenet színi utasítása így hangzik: Briseida szól Júliával, Credulus egy bokor mellett hallgatja.[27] E részleten belül ismét előjön a már megszokott kép: ezúttal hasonlat formájában: „Az hevült megszomjúhozott utonjárónak sem édesebb az tiszta forrásvíz s az aratóknak sem kedvesb az árnyék s hűves szellő, sem az nyájnak az zöld pázsit fühegye, kit az reggeli piros hajnal gyenge harmattal behinteget, mint . . .".[28] Még feltűnőbb részlet az, ahol Júlia hajdani cselből való megmérgezéséről esik szó: „Egy társom busoltában, hogy hozzá nem akar hajolni (ti. Júlia), mérget adott szegénynek meginnia".[29] Hogy pedig a hallgató közönség végtére sem legyen kétségben arról, hol is játszódik a darab, a conclusióban ezt olvashatjuk ki a nézőkről: „Ti is penig, szép Asszonok, itt bár az bokrok közt ne várakozzatok az vacsorára, mert együtt estvére kelve megragad benneteket valami kétlábú farkas, vagy medve!".[30]

Balassi ilyen vonásai eddig sem voltak ismeretlenek a filológiai kutatás előtt, nem foglalták össze azonban e részleteket a *locus amoenus*-kép egységébe. Úttörő jelentőségű tanulmányában Waldapfel József rámutat például arra, hogy Balassi fülemüle-versének eredetijében kabóca szerepel, és a madárral való helyettesítés a magyar költő ötlete, sőt ezt az ötletet össze is köti korábbi (főként olasz) mintákkal.[31] Hasonlóan jellemző apróság az is, hogy a nyomtatott szövegnek a kéziratos változattól való eltérései is mintha a szerelmi költészet bizonyos feldolgozásbeli különbségét is jeleznék a két változatban. Credulus és Júlia beszélgetésekor ugyanis a nyomtatott töredék antikizáló istenneveket használ, amelyeknek a kéziratban nem találjuk a helyét, pontosabban szemmel látható a tudatos átalakulás e mondatokban. A nyomtatvány szövegei: „Azért el megyek, Cupido és Venus maradjanak veled jó Credule.", és „Jó Jupiter, mit vétettem", illetve: „Ó Venu s, mikor szegtem meg . . ."

[23] Eckhardt Sándor 1960. 48.
[24] Eckhardt Sándor 1960. 64.
[25] Eckhardt Sándor 1960. 72.
[26] Eckhardt Sándor 1960. 78.
[27] Eckhardt Sándor 1960. 82.
[28] Eckhardt Sándor 1960. 82.
[29] Eckhardt Sándor 1960. 102.
[30] Eckhardt Sándor 1960. 111.
[31] Waldapfel József 1957. 114.

A kéziratai, „El megyek" (semmi több), „Úr Isten, mit vétettem" és „Ó szerelem, szerelem, mikor szegtem meg . . .".[32] Az olasz eredetiből e helyen hiányoznak az istennevek, ehelyett olyan részletek vannak (najádok, szilének), amelyeket BALASSI nem említ fordításában.[33] Ez a körülmény még kétségtelenebbé teszi a költői alakítás tudatosságát: ahol Cupido vagy Venus nevével köszönnek és búcsúznak az emberek (az eredetiben ez nincs), ott igazán a szerelem országában járunk.[34]

7.1.3. Hasonló tapasztalatokat tehetünk az *Eurialus és Lucretia* szép-história szövegének tanulmányozásakor is.[35]

7.2. BALASSI idézett verseinek kapcsolatát a kortársi szerelmes költészet többi alkotásaihoz irodalomtörténeti kutatásunk már többször is értékelte. Különösen tanulságos ebből a szempontból az *Árgirus históriájá*val való párhuzamkeresés, mivel ennek legdöntőbb bizonyítéka éppen egy *locus amoenus*-jelenet. KLANICZAY a BALASSI-versek szerelmi ciklusszerűségéről szólván figyel fel arra a részleteknél is nagyobbnak tűnő közösségre, amely a két munkát összeköti. „A ciklus BALASSIja és a história Árgirusa egyaránt a mitikus régiókból érkezett és oda visszatért kedvest keresi; mindkettejük sorsa az örökre rabul ejtő, megigéző, földön túli nő utáni bújdosás. Árgirus is „kegyetlen kősziklák" között, „iszonyú kegyetlen havasokon" bujdosik, ő is a halált kívánja inkább, mint a vég nélküli szenvedést, ő is bíztatást adó tündéri énekszót hall az erdőben, mint BALASSI az Echót. S Árgirus tündérkirálykisasszonya éppúgy minden boldogság forrása, mint az egykor tündérek társaságában megjelenő isteni Júlia; Dianához hasonlít ő is, városa piacán pedig Venus temploma áll. Országa, a tündérország merő ellentéte a szenvedésekbe, veszélyek közé sodró földi világnak: bújdosás helyett „szép nyugodalom", bánat helyett „jeles vigasság" honol itt, ahol „senkitől nem félnek", ahol „nincs már Árgirusnak semmi fáradsága". . . . Árgirusnak tehát osztályrészül jutott a szabadság, amit BALASSI a darvaktól irigyelt; ő megtalálta a BALASSI által óhajtott paradicsomot, a tündérpalota kertjét, tele „szép vetett nyoszolyák"-kal.[36]

Mindeme feltűnő egyezések ellenére sem lát KLANICZAY genetikus kapcsolatot az *Árgirus* és BALASSI ciklusa között. „A koncepciók szembetűnő rokonságát nem magyarázhatjuk mással, mint a kor közös élményével: az adott rossz, meggyűlölt valóság és az emberiség legszebb vágyai ellentétének egyidejű megsejtésével" — írja. A két szerző, GERGEI és BALASSI feldolgozásmódjának különbsége műfajok, műveltségek és társadalmi osztályhelyzetük különbsége. „Végső fokon tehát egy főúri és egy népi megfogalmazás különbsége rejlik az örök boldogságot és harmóniát jelentő szerelem e két apoteózisának eltérésében" — foglalja össze véleményét.[37] Érvelésének tartalmi részével bizonyára e korszak minden elfoglulatlan szemlélője egyetérthet. Filológiailag azonban különvéleményt jelentett be GERÉZDI Rabán, aki szerint az *Árgirus* és BALASSI közti szövegegyezések (tehát az alapgondolaton túlmenő azonos-

[32] MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor 1959. 83.
[33] MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor 1959. 116—117.
[34] E részek további filológiai interpretációja legjobban WALDAPFELnél olvasható (1957. 121—122.), itt rokonvonásokról is.
[35] KOMLOVSZKI Tibor 1969. különösen 400—404.
[36] KLANICZAY Tibor 1967. 258—259.
[37] KLANICZAY Tibor 1967. 259.

ságok) onnan származnak, hogy BALASSI ismerte az *Árgirus históriáját*.[38] E kérdés eldöntése nélkül is jól látszik azonban, hogy a két szöveg között nem csak e kétféle összefüggés áll fenn. KLANICZAY a kor közös élményéről, végső fokon azonosságról beszél, tehát kissé általánosnak tartja azt. GERÉZDI éppen a közvetlen szövegösszefüggést hangoztatja, tehát mintha egy kicsit túl praktikusan fogná fel a kapcsolatokat. Ezek között foglal helyet, amannál több, emennél meg kevesebb közösséget adva meg sugallva is, a *locus amoenus*-részletek azonossága a két műben.

Mivel tudomásunk van arról, hogy a közelmúltban beható monográfiában foglalkozott KARDOS Tibor az *Árgirus-históriájával*,[39] pusztán csak arra szorítkozunk, hogy a legkiáltóbb egyezéseket felsoroljuk. Ezek egynémelyikéről az eddigiekben már amúgy is szó esett. Feltűnő ezekben, hogy a *locus amoenus*-jelenet kizárólag és jól jellemezhetően kertekben játszódik le, amelyeket egyetlen névvel nevezhetünk meg csupán: a szerelem kertjei.

A széphistória első ilyen színtere valószínűleg az a „tündérország," amelyről rögtön a vers első sorában beszél GERGEI. Itt[40] erről nem árul el többet. A következő jelenet Akléton király udvarában játszódik le. A királynak a tündérországban van kővára, abban egy régi rakott kert, szép termő fákkal ékesítve, drága szép folyóvíz folyik a kertben, amely kővel van körülkerítve. Egyszer egy szép virágos fa nő ki a kertben, akinek ültetőjét nem tudják. Ennek virágja fehér, de mint az ezüst, közepe gyöngyház színű. Később azt is megtudjuk, hogy a fa almája arany.[41] Amikor a fiúk kimennek őrizni az almafát, szép vetett nyoszolyát tesznek alá.[42] Harmadnap, amikor Árgirus őrzi, ő is ebbe az ágyba fekszik bele, itt látja, hogy lassanként elhullik a fának virágja, az alma nőttön nő, megérik, és fénylik. Ekkor száll le hét hattyú a kertbe.[43] Az ezután következő szerelmi jelenet a kertben pereg le.

A második ilyen színhely a fekete városbeli „változó hely". Ez a városon kívül van, egy nagy-szép ékes kert van mellette, akiben egy szép leány mindennap mulatna, hét szolgálólányától kísérve.[44] Erről a kertről is részletes leírást olvashatunk: ajtaja van, szép folyó forrás van a kertben, mint egy olvasztott réz, olyan színű, és a hely nevét[45] is innen veszi. Zöldellő borostyán fogta körül a kertet, ciprus és pálmaág, pirosló narancsfák vannak odaplántálva, liliom virágok nevelkednek benne. A kert közepében sok szép fa van, szagos balzsamfák szépen illatoznak, szép kiterjedésű sűrű nagy-magos cédrusfák a napnak fénye ellen árnyékot tartanak. Egy szép tiszta forrás a fa árnyékában szépen hömpölyög, a földből buzog fel, és szép lassú folyással a kertben széjjelfolyik, a gyenge szép pázsitot mindenütt áztatja. Drága szép nyoszolya van a kertben, szép gyenge fátyollal beborítva, mindennap abban nyugszik a leány,

[38] GERÉZDI Rabán 1962. 291—293.

[39] KARDOS Tibor 1967. Részletesen később térünk vissza motívumunk szempontjából fontos elgondolásaira.

[40] STOLL Béla 1955. 141.

[41] STOLL Béla 1955. 141—143.

[42] STOLL Béla 1955. 144.

[43] STOLL Béla 1955. 146—147.

[44] STOLL Béla 1955. 158.

[45] A *Kyprosz*-név fontosságát KARDOS Tibor (1967. 58., 182. stb.) hangsúlyozta, követői kiemelték, hogy ennek a ciprussal és egyebekkel azonosítása mind az európai, mind a magyar középkori irodalomban előfordul: DEVECSERI Gábor 1968. 337.; ÁCS Pál 1979. 178.

szép leveles fáknak hűvös árnyékában.[46] Ez a leírás pontos mása az előbbinek, és a szerző azt is elárulja, honnan vette hozzá a mintát. „Mint egy olvasztott réz" — mondja, nem tudni, a kerti forrásra vagy magára a kertre „olyan színű vala, / A helynek is nevét arról híják vala". Innen tudjuk, hogy az ábrázolt kert Küprosz, Ciprus, valószínűleg éppen az a Paphosz-beli Aphrodité-szentély,[47] amelyről a *locus amoenus*-gondolat történeti előzményeinek felsorolásakor már szó esett.

Ebben a kertben zajlik le egy újabb találkozás, egyes részleteiben szintén a már ismert fogalomkészletből merített kifejezésekkel lefestve. Árgirus mint egy holt-eleven borul az ágyra, elaludván az álomszellőtől (csak utalunk itt arra, hogy a BALASSI-pásztordrámában méregtől lesz tetszhalott Júlia, más szövegekben kétségbeesésében válik holttá a *locus amoenus*ban a szerelmes), mikor páva módján az ajtón bejön a kertbe a keresett szép szűz, testszínű ruhában, piros lengedező fátyolában, amelynek alja a zöld pázsitot csapdossa, mezítláb van, amelyet a harmatos zöld pázsit megnedvesít, aranyhaja mint egy sátor borítja be, keszkenője van nála, és ezzel törli le Árgirus verejtékét.[48] A történetben háromszor közeledik így a tündér szűzleány az álomszellővel elaltatott Árgirushoz, de az nem kel fel, és amikor megtudja, hogy elvesztette kedvesét, „ugyan elájula, / A szép leányt ő is sokáig siratá, / Életét nem szánja, magát halni adá"[49] — mindez továbbra is a *locus amoenus* környezetben játszódik le. Ez a része a széphistóriának azzal végződik, hogy ugyanott, a kertben Árgirus kardjával lecsapja hűtlen inasának a fejét. Ez a részlet kirí a szerelmes kertből, és előfordulásának okát máshol kell keresnünk.

A második rész rögtön Árgirus kegyetlen, kősziklák közötti bújdosása történetének meghallgatására hívja fel az olvasót.[50] A történet fonala úgy kezdődik meg ismét, hogy Árgirus iszonyú kegyetlen havasokon megy, és csak azt keresi, hol lehetne halála. Egy szép forrás mellett leül, keserves sírásba fog: „Jobb holtom énnekem, hogy semmint életem, . . . Jaj, ez idegen föld majd megemészt engem, / Keserűnek tetszik világban életem, / Szerelemnek mérge majd megemészt engem, . . . E csurgó forrásnál majd leszen halálom".[51] Mármár öngyilkos lesz (az antik módszerrel földbe ássa a kardját, hogy abba dőljön), amikor hirtelen énekszót hall, egy szép leányt lát, akit istenasszonynak vél, és az ő szépségén álmélkodik. Tündér leánynak kérdezi, és elmondja neki a maga dolgait, majd jövendőt kérdez a lánytól, aki kegyesen felel, és dolgai jóra fordulását ígéri. A szöveg szerint Árgirus ezt nem hiszi el, ismét megölné magát, ekkor ordítást hall, arra gondol, hogy sárkány és oroszlán vívnak a barlangban, odamegy, hogy szagassák el ott a vadállatok.[52] A barlangban — az idealizált táj egy másik kedvelt motívuma — három ördögfira talál, elszerzi tőlük örökségüket és eljut egy kopár hegy tetejére. Innen egy szép várat lát, és végtére is eljut a kedveséhez ismét.

Ez már a harmadik rész, benne harmadszor a csodálatos kert, ezúttal egy nem kevésbé csodálatos városban. Ennek a piacán eol-hárfák zengnek, ékesen ragyognak világos paloták, naptól csillagoznak aranyos vitorlák. A vár-

[46] STOLL Béla 1955. 159—160.
[47] Erről lásd dolgozatunk korábbi részeit: Ethnographia LXXXI. (1970.) 5.
[48] STOLL Béla 1955. 161.
[49] STOLL Béla 1955. 165.
[50] STOLL Béla 1955. 167.
[51] STOLL Béla 1955. 168.
[52] STOLL Béla 1955. 169.

ban drága szép ékes kert van, benne szép ékes folyóvíz, a kert közepén Vénus temploma, szép aranyból csinált Bellona oltára. Sűrű szép virágok és árnyas fák között az Ammon istennek kedves szép éneket mond hangos szóval Vénusnak serege, melynek olyan a zengése, mint angyali szép szónak. Ide egyedül viszi be Árgirust a tündér szűzleány, maga mint szép Diána, úgy megy előtte. Virágos fák alatt ülnek le, és Árgirus gyakran dől ölébe. A kertben szép vetett nyoszolyák vannak, hol egyiken, hol másikon szépen nyugosznak, lágy ruhájukat lassan ingatja a szél, mind a ketten szépek és nagy örömben vannak. Ezután következik a már idézett jelenet: a violacsipdesés, Árgirus orcának keszkenő szélével illetése, különb-különb féle rózsák mutogatása. Sok vígasság után sétálnak ki a kertből.[53] A most megtörténő házasság már a vers vége. A *locus amoenus*-részlet harmadszori megjelenése magát magyarázza, jóllehet itt is vannak olyan elemek (Bellona és Ammon emlegetése, egyáltalán a csodálatos város leírása), amelyek kívül esnek a *locus amoenus*-környezet adta interpretáción, és másként magyarázandók.[54]

Mindezeket összegezve sem mondhatjuk ugyan azt, hogy az Árgirus-szüzsének semmi más tartalma nem volna,[55] mint éppen a *locus amoenus*-jelenetek közti átvezetések biztosítása. A széphistória szövege nyilvánvalóan egy meghatározott epikus szüzsének felel meg, ezen belül a szerelmi jelenetek helyszínének a leírása azonban sztereotip és ismétlődő. Külön kérdés lenne azt vizsgálni, hogy az Árgirus-történet minden ízében szerelmi jellegű volt-e eredeti formájában is? Minél régibbnek vesszük a történetet, ez annál kevésbé valószínű.[56] Annyi azonban bizonyos, hogy az 1580 körülre datálható *Árgirus* idején a magyar költészetben a „szerelem kertje" toposz ilyen színes és gyakorlott kézre valló módon volt ismert.

7.3. Még néhány más, korabeli adatot is felsorolhatunk. Közéjük tartozik RIMAY 1591 után írott Lídia-versének egyik részlete is. Ennek elején Vénus Asszony panasszal fordul a költőhöz, hogy az miért kerüli a szerelem tág hálóját. Így kérdez: „Jól tudom, mire nézsz! merthogymert *méreg méz* szerelemben elegyült, / Sok rend nagy kárával, s némelly halálával tüzében nagy kínra fült, / Tülem elrémültél, nagy távul kerőltél, szived ellenem *meghült.* / De csak kár hogy kerülsz, mert az hová terülsz, utánad vigyáztatok, / S rajtad mutatom meg, hogy nem mind kín, *méreg*, kit szerelemmel gyujtok . . .".[57] A vers állt az élén RIMAY szerelmes verseinek, ez is mutatja jelentőségét.[58]

Ilyennek tarthatjuk még TELEGDI Kata 1599-re datált levelének ismert, de még nem mindenben tisztázott eredetű verses részleteit is. Már az első részletben is foglalatosságként előjön a kert képe „mikor kertecskémbe, megyek be kedvembe, hogy ha meg tekintem mellyeket két kezem ültetett vagy vetett az sovány homokban. Nem tudom melyiket szakasszam előbben".[59]

[53] STOLL Béla 1955. 173–174.

[54] KARDOS Tibor 1967. 200. a mitológiainak tekintett hátteret említi.

[55] A „misztériumnovella" műfaját KARDOS Tibor még Reinhold MERKELBACH műfaji áttekintéséből (1962) ismeri, és még nem használhatta Gerhard BINDER és Reinhold MERKELBACH antológiáját (1968), amely az *Amor és Psyche*-történet elemzéseit mutatja be.

[56] E dolgozat korábbi részeiben csak néhol utalhattunk az epikus történetekre, ezek megléte azonban elégséges bizonyítéka lehet a többszörös átértelmeződésnek.

[57] RIMAY János 1955. 51.

[58] RIMAY János 1955. 162.

[59] LUKCSICS Pál 1930.

A másik verses részlet még értékesebb adat a számunkra. A levélrészletben Pallas és Minerva tiszteletére szentelt barlangról és forrásról van szó: „Szép csergő patakú, gyönyörű folyású, minden szép füvekkel, fákkal, virágokkal, zúgó, csorgó, folyás, mellyet sok szép szavú, ki terjedt szép ... és gyönyörködtető fákon, nagy élesen szóló madarakkal meg ékesített forrással, szép kúttal, mint egy áldozattal, holott fürödjenek, tisztelvén szép barlanggal, kiknek tudom, hogy az k. én hozzám való szeretetért: k. engem is esmeretibe, kedvibe juttat. Noha az szép forrás, fürödés, tisztaság, erdei szép barlang, hegyeken, völgyeken, mulatság, nyájasság, nem Pallast, Minervát, hanem csak Dianát illeti mint Asszonyát. (Mivel Pallas és Minerva:) erdőket, hegyeket, völgyeket, mezőket, nem járnak bújdosnak, Hanem Dianának, mint nagy fő vadásznak az ő seregivel. Hamari Nimphakkal engedtek lakóul, mint atyjafioknak".[60] A versezet meglehetősen homályos, a szó szoros értelmében kezdetleges, maga az alapszituáció azonban jól látható: egy díszkert leírása, sztereotip fordulatokkal. Már WALDAPFEL felveti különben azt a lehetőséget, hogy a vers alapjául szolgáló valódi kert nem volt mentes az irodalomtól, talán RIMAY ottjártának nyoma is megvolt benne.[61]

Még ennél is töredékesebb formában maradt ránk az úgynevezett *Zöldvári ének*, 1510 és 1542 közéből. E több töredékből álló darab egészében érdekes lelet a számunkra, kár, hogy csupán törmelékeit tarthatjuk a kezünkben, és eredeti terjedelméről vagy kompozíciójáról legfeljebb sejtéseink lehetnek. Maga a szöveg ennyi: „Öltöznek be az erdők zöldbe — he, hea hó, zöld erdőbe neki — he, hea hó, az piros hajnalon az ifjak kegyeseket szaggatják — he, hea hó, virági, hogy a földbe mert virágzik az harmattól a vagy ek — he, hea, hó".[62] Ebben az erdő, a virágok, a harmat, a piros hajnal, az ifjak és a kegyesek felsorakoztatása már önmagában is jól bizonyítja a *locus amoenus*-szcenika meglétét, noha a vers pontos értelméről, konkrét jelentéséről nem tájékoztatnak eléggé.[63]

Bizonyos, közvetett adatokat még ismerünk,[64] amely csak még tovább erősítik a fentiek alapján is levonható következtetést, azt azonban számottevően nem változtatják meg. Így fogalmazhatjuk ezt meg: a legrégibb kéziratos énekváltozatunk időpontja előtt is ismert volt a magyar irodalomban a *locus amoenus*-jelenet, a hivatásos irodalom keretei között, ott líraként, de annak az epikához legközelebb álló, olykor annak a keretei közé épülő formájában.

8.0. Mielőtt rátérnénk a népköltészettörténeti-líratörténeti tanulságok kifejtésére, néhány szót a formáról is. Mind a történeti adatok (a teljesek és töredékesek egyaránt), mind a dalhagyomány, valamint a párosító-hagyomány szövegei rímes versek. Ha hosszú sorokra tagoljuk őket, három egységre oszthatók, amelyek közül az első kettő 4 és 4 szótagból áll. A maradék 5 szótagos részt vehetjük harmadik egységnek. Ezzel kapcsolatban feltűnő az, hogy a magyar ritmika nem tud 5-szótagos ütemről. Ennek megfelelően ez utóbbi

[60] LUKCSICS Pál 1930. 96—97.
[61] LUKCSICS Pál 1930. 98.; WALDAPFEL József 1957. 151—152.
[62] BORSA Gedeon 1957. 236.
[63] HORVÁTH Iván pontosabb olvasata, amely eltér a korábbitól, nem ad számunkra lényegesen új összefüggéseket.
[64] Erről újabb áttekintést adott HORVÁTH Iván és PIRNÁT Antal *Vita a Balassi előtti szerelmi líráról* c. disputájukban, 1977 októberében, Szegeden. A XVI—XVII. század fordulójáról csak bizonyos fokig ad áttekintést LUDÁNYI Mária 1979.

részt két ütemre kellene bontani: 1—4, 2—3, 3—2 vagy 4—1 tagolásban. Ha kézbe vesszük a szövegeket, mégis jól látszik az, hogy egyik ilyen lehetséges tagolás sem érvényesül bennük következetesen. Ha pedig a harmadik egységet két ütemre bontjuk, felmerül a kérdés, miért nem tesszük ezt az első kettővel is, amelyekben 1—3, 2—2 és 3—1 arányú tagolódást kaphatnánk. Ez utóbbit sem képviselik azonban rendszeresen a szövegek. Éppen ezért a vers ritmusa további részletes analízist érdelemne meg.

Formailag a versek (a töredékek kivételével) mind négysoros strófákból állnak, rímelésük viszont különböző, mind művésziségében, mind rendszerében. E tárgykör vizsgálatát is külön kell elvégezni.

Végezetül feltűnő a 4 / 4 / 5 tagolású hosszú, líroepikus sor felépítésének egyezése a hasonlóan líroepikus Balassi-soréval: 6 / 6 / 7, sőt hasonló szerkesztettségű líroepikus hosszú sorokéval XVI—XVII. századi költészetünkben. Ezt a kérdést ugyancsak külön kellene tisztázni.[65]

9.0. A ránk maradt dallamok száma nem elegendő.[66] Örök kár, hogy éppen történeti szövegeink dallamát nem tudjuk. A ránk maradt dallamok zöme (igen kis eltérésektől eltekintve) azonban egyazon dallam különböző folklórvariánsai. Ezt a dallamot réginek nevezhetjük, és amint már az eddigi kutatás is kimutatta, több régi dallamfeljegyzésből ismerjük. Ezek: 1775—1785 közéből a *Zemplényi-kézirat*, az 1790—91-ből való *Dávidné Sóltári*, távolabbról pedig Pálóczi Horváth Ádám egy dallama, a *Dávidné Sóltári* egy másik dallama, és több recens gyűjtés lírai népdalainak dallama. Mindennél értékesebb azonban az a tény, hogy e dallam legrégibb változata az 1679-cel mint terminus ante quemmel datált *Vietorisz-kódex*ben is előfordul,[67] ráadásul egy olyan dal kezdősorával, amelynek a XVII. és főleg a XVIII. században igen népszerű szövegét újabban is kiadták,[68] legrégibb, szinte datált szövegében 1672 körülről.

Mindezek alapján azt állíthatjuk, hogy 1672-ben már ismert volt egy szöveg, amelynek dallamát 1679-ben már ezzel a szöveggel lejegyzik, a dallam tovább él máig, és a RMKT 14, 75, 220. számú szövegekkel összekötött folklórdalok és párosítók stabil dallama. Ebből további következtetéseket is levonhatunk. A legelső az, hogy a dallam közel egyidős a *locus amoenus* szövegekkel. Líroepikus dallam, amely társulhatott a RMKT 14. vagy 75. számú szövegekhez is. Ez azonban legfeljebb is csak nagy valószínűség, de nem bizonyság. (Lásd III. és IV. Függelék, alább.)

Mind a magyar, mind a nemzetközi dalkutatásban előkerült olyan újabb feljegyzések és ehhez fűződő elgondolások váltak ismertté az utóbbi időben, amelyeknek alapján e téren is további feltevéseket kockáztathatnánk meg, ezek verifikálásához azonban először itt is részletkutatásokra volna szükség.[69]

[65] E témát eddig sem dolgozták fel. Komlovszki Tibor (szerk.) (1979) nem ad közvetlen ilyen fogódzót, noha Balassi Bálint verseinek új elemzései sokkal bonyolultabb metrikai jelenségekre is utaltak.

[66] Csomasz Tóth Kálmán összegezése (1967) arra hivatkozik, hogy az 1700 előtti időkből szinte semmi magyar világi dallamemlékkel nem találkozunk. Erről rész etesen lásd a IV. Függelék adatait.

[67] Bartha Dénes 1935. 94.

[68] RMKT XVIII/3. 116. szám, 199—204, 610—612. lapok.

[69] Az itt felvetendő problémákhoz kapcsolódó nemzetközi irodalom legjavára utal Ronald J. Taylor 1964.

10.0. Ha mindezek után a XVII. század elejének magyar költészeténél megállapodunk, és nem követjük időben tovább a *locus amoenus*-motívum más megjelenéseit,[70] és eltekintünk attól a körülménytől is, hogy számos esetben még objektív akadályokat is le kellene küzdenie a további kutatásnak — mindeme gátló körülmények ellenére is bizonyos tanulságokat levonhatunk az eddigi adatokból.[71] Ezek részint a szorosabban kutatott huszonegynehány vers szövegére, tágabb értelemben azonban a magyar líra egészének fejlődésmenetére vonatkoznak, és amennyiben helytállóak, nem mondanak ellent az egyetemes lírafejlődés mindjobban felsejlő törvényszerűségeinek sem.

10.1. Ami a közvetlen tanulságokat illeti, ezeket elsősorban szövegösszevetéssel állapíthattuk meg, az így nyert eredményeket azonban az itt nem részletezett formai sajátosságok vizsgálata is csak megerősítette.

Máshonnan is tudjuk, hogy magyar nyelvű személyiség-líránk kialakulása összefügg az európai reneszánsz társadalmi és költészeti mozgalmaival. Nem tarthatjuk véletlennek tehát azt a tényt, hogy mind a *locus amoenus*, mind a méz helyett méreg fordulatokat, általában véve pedig a ciklusos vagy más megoldású, de mindenképpen szüzsével rendelkező szerelmi dal műfaját a magyarban innen származtathatjuk. BALASSI életművéből, az *Árgirus* népszerűségéből és művésziségéből, valamint egyéb adatokból azt látjuk, hogy az ilyesfajta szerelmi költészet a XVI. század 80-as éveiben már ismert és kedvelt volt Magyarországon. Az iránt sem lehet kétségünk, hogy ez a narratív szerelmi líra nem valaminő folklórból táplálkozott, hanem irodalmi jelenség volt, amely előpéldáiban is ismét csak egy másik irodalmat, és nem akár valamely idegen folklórt követett. Szöveganalitikai érvek alapján úgy látszik, hogy kéziratos költészetünkig már 1603-at megelőzően is eljut e hagyomány, sőt a XVII. század közepére már jelentékenyen megváltozik, elveszti narratív vonásainak java részét, és ez a líra egyre inkább „lirizálódik". Még ekkor sincs azonban annak nyoma a szövegekben, hogy ezt a folyamatot a népköltészet befolyásolta volna, vagy esetleg ez idézte volna elő. Éppen fordítva. A szöveganalízis azt bizonyítja, hogy az egyezések mind a népköltészetbe való átvételek, amelyek a történeti datálású szépirodalmi, hivatásos költői alkotásokból születtek meg. Természetesen, a folklórba kerülés nem járt változások nélkül. A folklórszövegek jellemzően mutatják annak a folklórkörnyezetnek a nyomait, ahová az említett dalokat is kooptálták. A legnagyobb szerkezeti és tartalmi, meg funkcióbeli változás kétségkívül a párosító-énekekben ment végbe: itt ismét visszatért a közösségi lírából egyszer már személyiséglírává

[70] Ezért nem tárgyaltuk például azt az érdekes adatot sem, amely GYULAY Ferenc alezredes naplójában fennmaradt említés az Észak-Olaszországban levő Ponton helység mellett levő „Árgirus kertjéről" (MÁRKI Sándor 1912). Noha mind az Árgirus név mind, a széphistóriával amúgy is kapcsolatos Olaszország, de legkivált maga a kert leírása minden kétséget kizáróan a *locus amoenus*-témához kapcsolódik, mivel azonban ez az adat 1703. szeptember 23-áról kelt, és korábbra nem datálható, ezúttal le kellett mondani felhasználásáról és interpretálásáról. KARDOS Tibor egyébként egészen VÖRÖSMARTY *Csongor és Tünde* drámájáig viszi tovább a téma vizsgálatát.

[71] Néhány későbbi témafeldolgozás: Gróf BALASSA Bálint magyar nyelvű önéletrajz-drámájának (1643.) részletei (VARGA Imre 1979.); ZRÍNYI Miklós elgondolásai Venus triumfusá-ról (KOVÁCS Sándor Iván 1977.); FALUDI Ferenc: VI. eklógája (CSETRI Lajos, 1979.); GYÖNGYÖSI István régi poétikái mintái (ALEXA Károly 1980. 303.) sőt akár CZUCZOR Gergely és PETŐFI Sándor szövegei (SZAJBÉLY Mihály 1977. 204—205). További adatok is könnyen lennének összeállíthatók.

fejlődött alkotás a közösségi líra, az alkalmi líra kebelébe. Hogy ez a folyamat nem fordítva zajlott le, bizonyítja az a tény, hogy a kinyomozott motívum-megfelelések fordítva, a párosítótól a kéziratos költészetig, onnan ismét BALASSIig, onnan meg vissza a Si King dalaiig egyszerűen elképzelhetetlenek.

Meg kell vallani azt is, hogy nem véletlenül került elemzésre éppen ez a lírai szüzsé. Ez a legkorábbi olyan kéziratos költeményünk, amelynek egész felépítésére hasonlító és a régi szöveggel genetikusan is összefüggő magyar folklórpárhuzamokat ismerünk. Másik érdeme e tárgykörnek az, hogy a XVII. század előtti előfordulásait a magyar nyelvű szerelmes költészet két páratlanul legkiválóbb művében, az *Argirus*ban és BALASSI canzonieréjében találjuk meg. A felvonultatott nemzetközi párhuzamok nagy száma (amelyet tüzetesebb kutatással bizonyára meghatványozni lehetne) azt bizonyítja, hogy e „legszebb és legkorábbi" szerelmes téma nem véletlenül kerül elő olyan hamar és olyan sokszor: róla beszélvén csakugyan a személyiség-líra abszolút értelemben vett kezdeteit nyomozzuk.

10.2. E kijelentéssel azonban máris a nemzetközi méretű összefüggéseknél vagyunk. Itt arra a kérdésre szerettünk volna választ kapni, hogy igaz-e az a tétel, hogy éppen a „szerelem kertje"-téma is mindenkor a folklór jelentkezését jelzi az irodalomban. A bemutatott párhuzamok azt mutatják, hogy ezek jelentkezése nagyjából azonos időben történik meg. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy egyes helyeken bizonyára valamilyen folklór-hagyomány is közrejátszott létrejöttükben. Általában azonban a kép mást mutat: a *locus amoenus* mint szerelmi-költészeti tárgy, a hivatásos irodalomban jelenik meg, és ott is változik koronként. A biztos adatok mind erre vallanak, az ellenkező adatok pedig elég homályosak ahhoz, hogy egyelőre ne olvashassuk ki belőlük e megállapítás ellenkezőjét.

Természetesen, maga a *locus amoenus*-motívum is nagy történeti fejlődés tanúja és olykor részese volt. A valódi, kultikus célú „szent berkek"-től Kubla Khan napsütötte jégpalotájáig hosszú az út. Annyi mégis látszik, hogy ennek az útnak a mérföldköveit a hivatásos művészet rakta le, nem pedig a folklór. Szemére vethetné ennek az interpretációnak valaki, hogy mindez csak látszat: azért véljük fontosnak a líra kialakulásában és fejlődésében a műköltészet és nem a népköltészet szerepét, mivel csak az előbbinek maradtak ránk emlékei, a folklórszövegeket pedig csak legutóbbról gyűjtik, az ezekre vonatkozó történeti ismeretek mindigre hézagosak maradnak. Ebben az ellenérvelésben van igazság. És ha egyrészt az irodalmi alkotások nem indokolnának önmagukban is egy saját fejlődést, másrészt a népköltészeti alkotások nem bizonyulnának az irodalmi megfogalmazások leszármazottjainak, igen elgondolkozhatnánk az ellenvetésen. Mivel azonban e két feltételnek éppen az ellenkezőjét vélhetjük valóságnak, legalábbis e ponton nem kell követnünk a folklorisztikai adatok történeti hiányából származó aggodalmaskodást. A fejlődés a mégis ránk maradt adatok alapján valamennyire lemérhető, mind a folklórban, mind a hivatásos irodalomban.

10.3. A kérdés ilyetén, líraelméleti és líratörténeti fontossága, élessége miatt kell jól megfontoltan kiválasztani a példát, elő kell keresni lehető teljes adatanyagát, és határozottan kimondott problémákra kell kitérnünk ennek vizsgálatakor. Csak így várhatjuk azt, hogy eredményeink legalább egy ideig érvényesnek mondhatók legyenek.

Így fogalmazva, a következő fő kérdésekre a következő feleleteket adhatjuk.

10.3.1. Mind a *locus amoenus*, mind a méz helyett méreg-motívum költészet előtti eredetűek, egykor valamely valóságos kultusz fogalomkészletéhez tartoztak. E korra vonatkozóan nem tudjuk eldönteni, hogy mennyire voltak általánosak, mennyire kivételesek. A fejlődés következő fokozata az, hogy a kultikus mozzanatok művészeti elemekké válnak. Ez a folyamat a földkerekség több helyén is lepereg, tipológiailag azonos formában, néhány helyen (bukolikus hagyomány, hispániai arab majd provánszi költészet, perzsa irodalom) bizonyíthatóan a hivatásos irodalom keretében, másutt (például a paradicsom-gondolat esetében) kevésbé jól körvonalazható módon. Arra viszont egyetlen példát sem sikerült találnom, hogy lenne folklór individuállírai forma ott, ahol nincs irodalmi forma is párhuzamosan. A harmadik nagy esemény éppen az, hogy a hivatásos líra egyes részleteiből folklór személyiséglíra lesz. Ez a folyamat is tipologikus jellegű: egyik helyen az „én kimenék kis kertembe" kezdetű lírai dal, másutt a „tumani moji tyomnije" dala, ismét másutt az „eu fui o jardim celeste", vagy akár az „aamulla ennenkun aurinko nousi" dal alakul ki. Ezek a nemzeti változatok különböznek is egymástól, olykor folklór úton származnak is egymásból, csupán végső soron mennek vissza mind irodalmi eredetre: Európában a latin és nemzeti nyelvű hivatásos költészet *locus amoenus*-feldolgozásaira. Ahol viszonylag tudjuk datálni a folklór szerelemi líra legrégibb termékeit, ott az is feltűnő, hogy az ilyen dalok rendre mind a folklór személyiséglíra legkorábbi termékei köré sorolódnak, mintegy annak eredeti felhalmozódását reprezentálják.

10.3.2. Miben látjuk nyomát a hivatásos költészetnek a folklórdalokban? Válaszoljunk erre a kérdésre csak a magyar anyagra vonatkozóan, és azoknak a kategóriáknak a segítségével, amelyek már eddig is szóba kerültek.

Ilyennek tartjuk magának a *narratív lírai dal* műfajának a jelentkezését, úgy is, mint átmeneti stádiumot, de főként úgy, mint egyáltalán a líra valaminő formájú megjelenését a folklórban. Ilyennek tartjuk a párbeszédes, több részes p a s t o u r e l l e-formát, amelynek derivátumai nemcsak ebben a daltípusban, hanem általában más narratív lírai dalokban is jól megfigyelhetők. Biztosan ilyen a lírai strófa, mint forma, ez esetben speciálisan az egyes sorok n + n + (n + m) jellegű ütemszerkesztése, e tipikus narratív lírai dalsor.

Felmerülhet az a gondolat is, hogy a *locus amoenus*-folklórváltozatainak keserű hangja a l' a m o u r p a s s i o n felfogásból, a cserélhető szereplőkkel és szituációkkal való szerkesztés pedig egy hasonló műköltészeti formából alakulhatna ki. Ez elvégre is elképzelhető, de ellenérvek is felmerülhetnek. A folklór nem-individuállíra is rendszerint keserű, szomorú jellegű, a szerepcserés megoldás pedig egyszerűségében szintén nem bizonyíthatóan irodalmi eredetű a népköltészetben.

Bizonyíthatóan népköltészeti eredetűek az olyan tartalmi és formai elemek, amelyek az egyszeri személyiség-lírát ismét közelítik a közösségi lírához. Ha az ilyen különbségeket szinte szójátékszerű tömörséggel kívánjuk jellemezni, azt mondhatjuk, hogy ez esetben a hivatásos személyiséglíra „nem konkrét, de szubjektív" jellege megváltozik, és „konkrét, de nem szubjektív" lírai hőst, lírai szituációt, lírainak nevezhető folklór költeményt kapunk.

10.3.3. Mindehhez kívánkozik még egy metodikai megjegyzés és egy példa is. Amint már volt szó erről, egyáltalán folklór vagy nem-folklóralkotások különböző időszakokra jellemző példáinak összehasonlításakor a motívumkutatásnál hasznosabb és jelentősebb feladat a művészi módszerek összevetése. Talán ennek a legnyilvánvalóbb példája a líra esetében a lírai hős, a lírai

költemény tartalmi szerkesztése és metrikai-ritmikai megkonstruálása. Ezeket kell elsősorban vizsgálnunk. Ezúttal csupán a felmerült szövegtípusok szerkezetét vetjük össze egymással *(V. melléklet)*. Minél elvontabban rajzoljuk meg e szerkezeteket, annál nyilvánvalóbb, szinte principális különbség látszik a személyiség-lírai és a közösségi vers szerkesztésmódja között. Az előbbinek egy irányba haladó szerkezete van, az utóbbi additív kapcsolatokból áll, amelynek elemei felcserélhetők. Ez a különbség világosan megfigyelhető a folklór közösségi líra és a folklór személyiséglíra darabjai között is. Másfelől minden rokonságuk, egy tőről sarjadásuk ellenére is különbség figyelhető meg az irodalmi és a nem-irodalmi személyiség-líra szerkesztési módja között. A folklórversek közelednek a puszta addició felé, ugyanakkor már nem variábilis elemekből építkeznek, jobban mondva ezek számát csökkentik. Szemünk előtt bomlik ki a folklór individuállíra virágja.

11. A narratív lírai dalra vonatkozó tanulságok azért különösen számottevők, mivel belőlük egyfelől a nem-narratív folklór személyiség-líra felé, másrészt a narratív nem-lírai folklóralkotások felé is elindulhatunk, értékes metodikai és történeti tapasztalatokat gyűjtve. Külön feladat lenne természetesen e kérdések megvizsgálása, annyi mégis eltagadhatatlan, hogy a nem-narrratív strófikus lírai népdal megjelenése abszolút értelemben követi a narratív lírai dal felbukkanását, a ballada pedig megjelenésében elválaszthatatlan azoktól a társadalomtörténeti és irodalomtörténeti folyamatoktól, amelyek a narratív folklór lírai dalt megtermik.

12.0. Zárjuk le az eddigi előtanulmányokat[72] azzal a konklúzióval, hogy az eddig feltárult adatok egybehangzó tanúsága szerint az individuállíra 1603. július 10-e előtt nem volt tagja a magyar folklór műfajhierarchiának.

IRODALOM

Ács Pál
1979 *Wathay Ferenc: Áldott fílemile* . . . Irodalomtörténeti Közlemények LXXXIII. 173–186.

Alexa Károly
1970 *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. 285–304.

Balassi Bálint
1950 *Összes művei.* Sajtó alá rendezte Eckhardt Sándor. I–II. Budapest

Balogh András
1971 *A kert művészete.* Budapest

Bartha Dénes
1935 *A XVIII. század magyar dallamai.* Budapest

Berkovits Ilona
1962 *A magyarországi Corvinák.* Budapest

Binder, Gerhard–Merkelbach, Reinhold (hrsg.)
1968 *Amor und Psyche.* Darmstadt

[72] A magyar líra áttekintését, már e dolgozat megjelent részeinek ismeretében Katona Imre adta több ízben is, legutóbb a korábbi kutatásokra is hivatkozva (1979). Nálunk a líra világtörténetét a *Világirodalmi Lexikon* vonatkozó „líra"-címszavai mutatják be (7. kötet 1981). A korai trubadúrköltészetről szóló cikkében általános líratörténeti kérdéseket is érint Zemplényi Ferenc (1978). 1977-ben került sor *A líra fogalma és határai* című konferenciára, amelynek anyaga most rendeződik sajtó alá. Itt több olyan általános líratörténeti elgondolás és adat olvasható, amely megérdemli, hogy külön is érintsük.

Borsa Gedeon
1957 *Ismeretlen virágének töredéke.* Irodalomtörténeti Közlemények LXI. 236.
Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára—Szántó Tibor (szerk.)
1967 *Bibliotheca Corviniana.* Budapest
Csapodiné Gárdonyi Klára
1978 *Humanista kódexek nyomában.* Budapest
Csetri Lajos
1979 *Faludi Ferenc: VI. ecloga.* In: Komlovszki Tibor (szerk.): A régi magyar vers. Budapest. 425—447.
Csomasz Tóth Kálmán
1967 *A humanista metrikus dallamok Magyarországon.* Budapest
Devecseri Gábor
1968 *Argirus és Odüsszeusz. Kardos Tibor „Az Árgirus história" c. könyve alapján.* Filológiai Közlöny XIV. 308—338.
Eckhardt Sándor
1960 *Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekrül szép magyar comoedia.* Budapest
Fülep Lajos (szerk.)
1961 *A magyarországi művészet története.* I. Budapest
Gerézdi Rabán
1962 *A magyar világi líra kezdetei.* Budapest
Kardos Tibor
1967 *Az Árgirus-széphistória.* Budapest
Katona Imre
1979 *Líra.* In: A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Budapest. 324—374.
Klaniczay Tibor
1961 *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Budapest
Komlovszki Tibor
1969 *Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurrialus és Lucretia.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXIII. 391—406.
Kovács Sándor Iván
1977 *Venus triumfusa.* Kortárs XXI. 1977. 1609—1620.
Ludányi Mária
1979 *A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és XVII. század eleji magyar irodalomban.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXXIII. 359—370.
Lukcsics Pál
1930 *Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén.* Irodalomtörténet 95—99.
Márki Sándor
1912 *Árgirus királyfi kertje.* Irodalomtörténeti Közlemények XXII. 403—406.
Merkelbach, Reinhold
1962 *Roman und Mysterium in der Antike.* München—Berlin
Mišianik, Ján—Eckhardt Sándor—Klaniczay Tibor
1959 *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei.* Budapest
Molnár József
1970 *A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. 194—197.
Ormos Imre
1955 *Kerttervezés.* Budapest
Papp Géza
1970 *A XVII. század énekelt dallamai.* Budapest
Rapaics Raymund
1940 *Magyar kertek.* Budapest
Rimay János
1955 *Összes művei.* Kiadta Eckhardt Sándor. Budapest
Stoll Béla
1955 *Magyar széphistóriák.* Budapest
Szajbély Mihály
1977 *Vélt és valódi párhuzamok Czuczor Gergely és Petőfi művei között.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXXI. 203—207.
Szendrey Janka—Dobszay László—Rajeczky Benjamin
1979 *XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben.* I—II. Budapest

TAYLOR, Ronald J.
1964 *Die Melodien der weltlichen Lieder des Mittelalters.* I. Stuttgart
TOROCZKAI-WIGAND Ede
1917 *Régi kert s miesei.* Budapest
VARGA Imre
1979 *Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű önéletrajz-drámája 1643-ból.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXXIII. 427—446.
WALDAPFEL József
1957 *Irodalmi tanulmányok.* Budapest
ZEMPLÉNYI Ferenc
1978 *A korai trubadúrköltészet kérdései és Guilhem de Peitieu „új dala".* Filológiai Közlöny XXIV. 425—445.

II. FÜGGELÉK

(Az Ethnographia LXXX. (1969) 262—275. lapjain közölt mellékletek és függelék kiegészítése. Az ott közölt forráshivatkozások kiegészíthetők, mivel a moldvai dalhagyományban ma is él a szöveg és a dallam. Ezért az új lejegyzések közül csak a publikáltakat sorolom fel, illetve a kéziratos adatokat közlöm. A számozás a korábban közölt számozáshoz igazodik.)

D 11 KALLÓS Zoltán hozzám levélben eljuttatott szövege. 1965-ben énekelte Klézsén Bálint Erzse 21 éves. A szöveg mellett dallam nem volt. A strófák számozása és a helyesírás KALLÓSÉ.

1.

Ki siétálék küskertembe,
Virágom látni.
Már leütte 'z ősziharmat,
Virágom színit.

2.

Ritta siétál küs görice,
Sárga lábával.
Sárga lába züőd e szárnya,
Jaj be gyöngyön járja.

3.

Megszóllítám küs göricét,
Há fülyemilye.
Megszollítám fülyemilyét,
Há 'z én szerelmem.

4.

Gyer bé, gyer bé ién szerelmem,
Légy aranygy almám.
Nem mehetek iédes szívem,
Mert meg utáltál.

5.

S ién helyembe te magadnak,
Mást választottál.
Sem nem szebbet, sem nem jobbat,
De még ullyant sem.

6.

Ha bié jössz es csak ugy jöjj bié,
Sziép csendesen jöjj!
S ez ién ajtóm záros ajtóm,
Meg ne zerdüllyön.

7.

S ez ién anyám iékes asszony,
Meg ne ebredjen.
Iételünket, italunkat,
Mind iészre veszi.

8.

S e mi titkos beszédünköt,
Mind iészre veszi.
S e mi titkos beszédünköt,
Mind rosszra véli.

9.

S ugyan meg nezd genge rózsám,
Kit választottál!
Tiszta víznek szinnye alol,
Miérget ne igyál.

10.

Met e virág e víz sziélin,
Sziépet virágzik.
De virágja vízbe biéhull,
Miéreggé vállik.

D 12 Gyurka Mihályné (szül. 1920.) szövege. Kiadva: dallammal, *Kicsi madár, jaj be fenn jársz. 30 népdal.* A dalokat lejegyezte VÁRNAI Ferenc. (Pécs, év nélkül) 18—19. lapon.

D 13 Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa szövege, énekelte 1955-ben Klézsén, gyűjtötte KALLÓS Zoltán. Kiadva: *Új guzsalyam mellett.* Lejegyezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta KALLÓS Zoltán. Bukarest, 1973. 94. lap, 83. szám (szöveg), 41 (83) szám, 147 lapon (dallam). A szöveghez a 165—166. lapokon fűz KALLÓS megjegyzéseket, itt hozza a *D 11* fentebb közölt szövegét (némi központozási eltéréssel, hivatkozik arra, hogy a dal Moldvában eléggé közismert.)

D 14 Simon Ferenc Józsefné szövege (78 éves, született Lécped), énekelte 1973-ban Mekényesen, gyűjtötte DOMOKOS Mária. Az ismétlésekkel együtt kilenc strófás dal szövegét közli SZENDREI Janka—DOBSZAY László—RAJECZKI Benjamin: *XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben.* Budapest, 1979. II. 146.— a dallam elejét közli az I. kötet 118. lapján (II. 34/g jelzettel). A gyűjtés adatai a II. kötet 57. lapján g/ tételnél találhatók.

Ugyanitt (id. mű, 57. lap) több olyan dallam lelőhelye van felsorolva, amely kapcsolatba hozható dallamunkkal. (Erről lásd a IV. Függelék végén említetteket.)

III. FÜGGELÉK

A változatok korábbi felsorolásában utaltam arra, hol közölték vagy jegyezték fel dallammal a szövegeket. A már közölt dallamokat itt nem ismétlem. Mivel a dallamközlések nem mindig elég pontosak, TÓTH Margit lejegyzésében közlöm az általam gyűjtött *D 8* dallamát. Amint ott (Ethnographia 1969. 236.) írtam, a dalt 1962. január 18-án énekelte Egyházaskozáron Máris György, aki 1903-ban született Klézsén. (A kottát lásd az 530—531. lapon)

IV. FÜGGELÉK

A történeti dallamadatok áttekintését ma már könnyen elvégezhetjük. A *Vietorisz-kódex* 3/b—4/a lapjain található orgonatabulaturát először FABÓ Bertalan: *A magyar népdal zenei fejlődése.* (Budapest, 1908. 105.) tette közzé, hibás megfejtéssel. SZABOLCSI Bence: *Probleme der alten ungarischen Musikgeschichte* c. tanulmányában és *A XVII. század magyar világi dallamai* c. könyvében helyesen megfejtve közzétette, innen vette át *A magyar zenetörténet kézikönyve* antológiájában VI/1/h számon. Hivatkozik e dallamra BARTHA Dénes: *A XVIII. század magyar dallamai.* Budapest, 1935. 94. lapon, a 29. dallam jegyzeteiben. A *Sokan szólnak most én reám* kezdősorral idézett eredeti dallamot közli, felsorolva a régi és az újabb népi változatokat SZABOLCSI Bence: *A magyar zene évszázadai.* I. Budapest, 1959. 303. lap, 13. szám. Ez az összeállítás volt az alapja dolgozatomnak. Ezután jelent meg két áttekintés, további adatokkal. PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai.* Budapest 1970. *(Régi Magyar Dallamok Tára II.)* 34. számon (218. lapon) teszi közzé a *Vietorisz-kódex* fenti dallamát *Sokan szólnak most én reám . . .* szövegkezdettel. Ugyanitt a 447. lapon közli megjegyzéseit. Innen tudjuk meg, hogy a szöveg, minthogy a *Vietorisz-kódex* csak dallamot közöl a *Vásárhelyi-daloskönyv*ből való kiegészítés. Említi XVIII. századi és népi dallampárhuzamait is, hivatkozik arra, hogy PETRŐCZI Kata Szidónia nótajelzésként említi egyik verséhez. Legújabban SZENDREI Janka—DOBSZAY László—RAJECZKY Benjamin: *XVI—XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben.* Budapest, 1979. közli, PAPP Géza számozását követve II/34 számon, I. kötet, 118—119. lap. Itt az eredeti *(Sokan szólnak most énreám)* dallamhoz 19 további dallampárhuzamot idéznek, köztük dalunk 7 szövegváltozatát is felsorolva. A II. kötetben közölt elemzések között (56—57. lapokon) megadják a példák lelőhelyeit, utalnak a „pszalmodizáló" dallamkör elterjedtségére a régi magyar zenében. Véleményük szerint a *Vietorisz-kódex* dallama vagy ennek rokonsága nem forrása a későbbi népi dallamoknak, hanem maga is régiség, középkori eredetű, és „még az alkalomhoz nem kötött lírai dal megjelenése előtti" (57. lap). A kötet szövegpéldái között (146. lap) közlik a *D 14* szövegét.

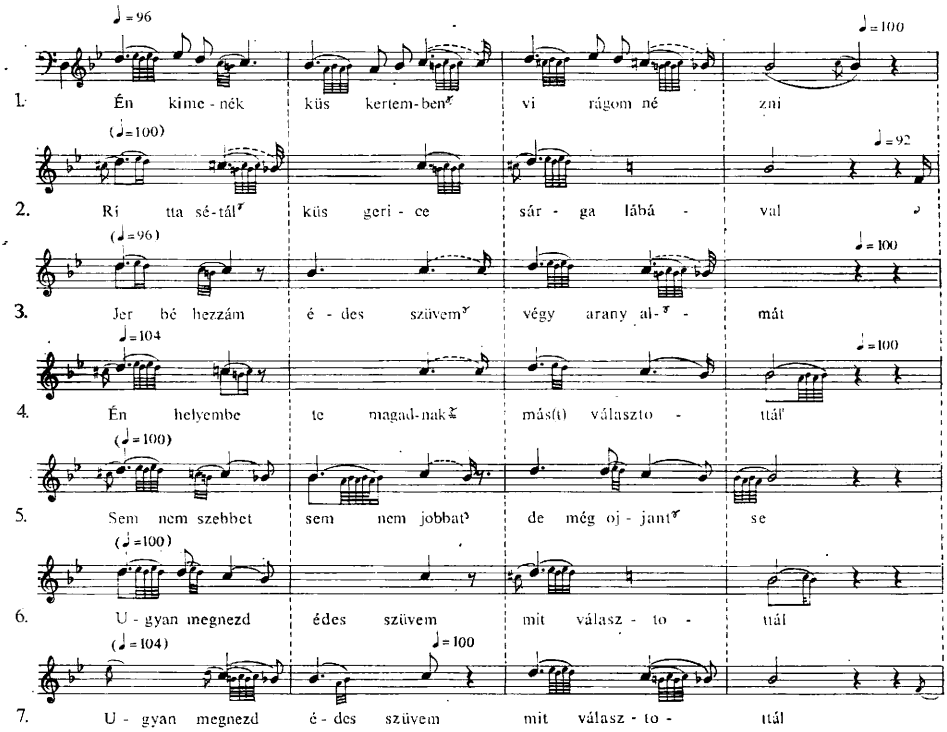

Vilmos Voigt

"IN THE GARDEN OF LOVE"
APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT AND POETIC CHARACTERISTICS OF LYRIC FOLK SONG TEXTS

PART III.

(Abstract)

The author deals with the medieval evolvement of stanzaic (strophic) love poetry n folklore, using both historical and recent data. In his view stanzaic folk lyrics in Hungarian folk poetry cannot be older than the 17th century. This paper was presented to the meeting of the Folklore Section of the Hungarian Ethnographical Society on 20th April 1966. Part I. of the text was published by Ethnographia LXXX (1969) 235—275 and Part II. by Ethnographia LXXXI (1970) 1—27. This publication contains the concluding part, Part III. In publication, the original text was preserved and later literature and new facts could only be included in the notes. The numbering of the paragraphs of the paper is consistent throughout. Since there was no abstract of content at the end of the first two parts this will be a review of the entire paper.

1. Hungarian literary historians have published poetry from the 17th century which can be connected to later works of folk poetry. Above and beyond the direct relations, when analyzing them we can in general, also observe the appearance of personal lyricism in the Hungarian language, and its infiltration into folk poetry. A broad scale examination of the history of lyrical poetry and social history which takes into consideration the history of research in Hungarian folk poetry and the results of this research indicates that the love lyricism of Hungarian folk poetry should be examined in context with the European literary and cultural history flows of the Renaissance and in perspective of the evolvement of professional Hungarian language poetry.

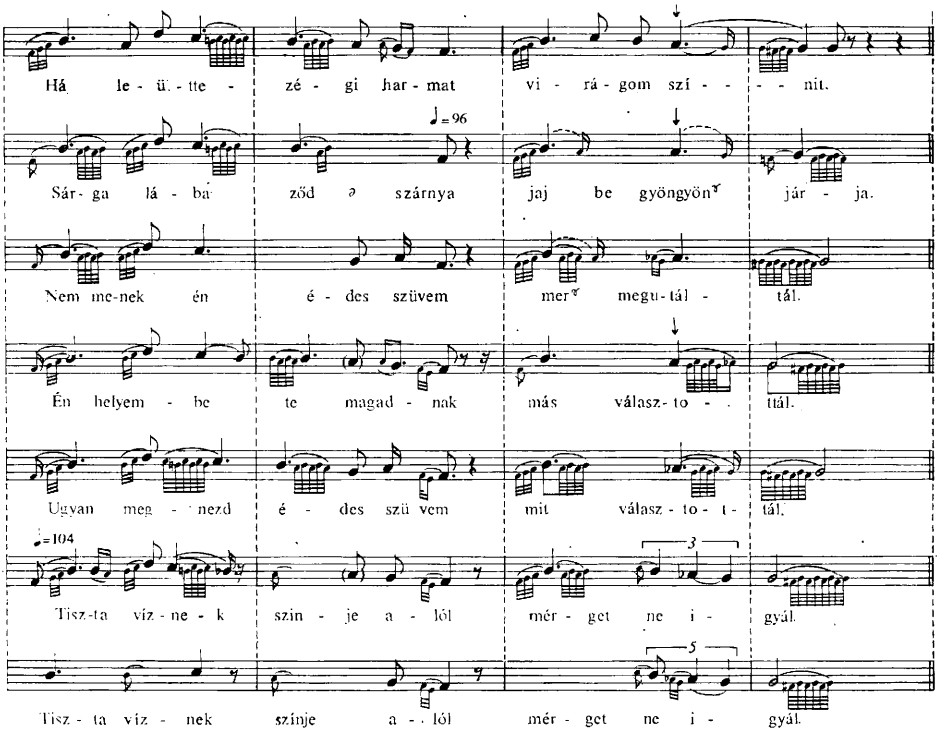

2. The texts examined are lyrical narratives (or to be more accurate "narrative lyrical songs") which is a genre that was also known in the medieval history of European love lyricism.

3. The earlier Hungarian texts belong to the genre of narrative lyrical songs, while later texts became a transition towards personal lyricism. This is proved by a detailed analysis of the texts.

4. The link between manuscript songs of the early 17th century, later texts and texts of folksongs of the 19th and 20th centuries is proved by the comparison of full texts and their variants. The Hungarian folklore texts can only be explained through data on Hungarian literary history.

5. Since, in these texts, there is a consistent appearance of "the garden of love" (in other words, "*locus amoenus*") and the phrase "poison instead of honey", examining them can be a continuation of a study in international poetic history.

Supplements I—V. Combined tabulation of the texts presented and the structural scheme of the texts. — *Appendix:* 5 unpublished texts.

(Part I. ends here)

5.1—5.8. A brief look at international parallels which can be presented as background data to the Hungarian ones.

Chinese and Japanese song texts, Mesopotamian gardens, garden references of the Old Testament (Garden of Eden, etc.), while of the New Testament themes, it is particularly Mary that appears later in the *locus amoenus*. The Greek goddess of love cult presents oriental parallels and continues in the Roman, then medieval and Renaissance European tradition, which made direct contributions to the evolvement of European love lyricism. These motifs also appear in Indian love poetry, in the Koran, in the Oriental miniatures, in Persian-Tajik literature and in Arabian poetry, particularly in Andalusian Arab

poetry. In medieval Europe the motif first appears in troubadour poetry (minstral poetry) then in the poems of the vagants. Medieval theology and even philosophy often mentions the *hortus deliciarum* form. In court epics the love allegories appear in large scale compositions and the best known of these is the *Roman de la Rose*. The illustrations contain additional data on the "garden of love" theme. Their survival can be observed up until the *Arcadism* and *Rococco* arts. In Italian literature it is the *pastorale* which primarily contains these motifs. We might mention here that the initiators and classics of European narrative lyricism, DANTE or PETRARCA use the element of sorrowful love in their works, an element to appear later in the *locus amoenus* texts. Pastoral poetry (and the pastoral drama coming from it) had a direct influence on similar works in Hungarian literature. In Italian art numerous painters used similar motifs, and Angelo BRONZINO's painting *Allegory* dating from 1546 can be considered a sum-up of the entire subject. In Iberia the love allegory and pastoral drama were equally known. The Flemish painter BOSCH gives a detailed depiction of "The Garden of Earthly Delights" in his own fantastic art. The motif appears in many works of English Renaissance literature and the subject has been magnificently processed by literary history research, too. However, up till now, there has been no sum-up of Eastern European data going to sufficient depth. This might be related to Hungarian tradition. Here Baroque theatre and Manierism may supply as yet unknown data.

6.0 European literary history and folkloristics have dealt with the survival of this medieval literary motif in European folk poetry. But since the theme can be found in many places, no summarizing picture has yet been prepared.

There are 22 illustrations to show the historical, and European high or folk art depictions.

(Part II. ends here)

7. There is broad-scale Hungarian data on the "garden of love". There are direct sources on the history of the garden culture and the illustrations to the *Corvina* books contain *locus amoenus* motifs. Data in literature begins with Janus PANNONIUS in Latin, and Bálint BALASSI in Hungarian. In the works of the latter, we can find the themes of both the *locus amoenus* and the *poison instead of honey* in varied literary forms. As far as genre is concerned the narrative lyrical song, the insert and even the pastoral drama can be found. Hungarian research has dealt at length with the lyrical epic poem of an otherwise unknown author, *Árgirus* (Amor and Psyche type story) where the major scene really is the *locus amoenus*, and where the term used becomes constant in Hungarian poetry. This feature can also be found in later Hungarian poetry, but it is not the subject of this paper.

8.0 In description of form the meter is additional opportunity for research since the old and new variations do not coincide precisely with the most frequent meter of Hungarian folk poetry.

9.0 As fortunate exceptions, there is data on the melodies to texts from the 1770s and the melodies in these folk songs have been hardly modified to this day.

10. On this basis, both international and Hungarian data justifies us in drawing the conclusion that the texts of the 17th century were transitional, and indicate the formation of the Hungarian personal lyricism. And folk poetry data derive from them.

11. Thus the genre of the narrative lyrical song entered Hungarian folk poetry from literature.

12. Prior to the 17th century personal lyricism was not a member of the genre hierarchy of Hungarian folklore.

Appendix II. Most recently discovered texts. — *Appendix III.* Precise notation of the melody of a variation collected by the author. — *Appendix IV.* Literature pertinent to the melody variations known.

(Part III. ends here)

It would, in fact require a separate paper to evaluate the new data collected in international research in the past fifteen years. This could be the subject of another paper.

Balassa Iván

Az aratógazda*

Katona Imre 60. születésnapjára

Általában a jobbágyfelszabadítás után jöttek létre szegényparasztokból, agrárproletárokból álló olyan munkaközösségek, amelyek nemcsak a nagybirtok megmunkálásában vállaltak jelentős részt, hanem a vízszabályozás, az utak, vasutak kiépítése is az ő kezük munkája eredményeként alakult. A summások, a kubikosok munkájának és életének megvilágításában az utóbbi évtizedekben a néprajz és az agrártörténet igen jelentős munkát végzett.[1] Ezzel szemben viszonylag kevesebb figyelem esett azokra az aratómunkásokra, akik más földjén dolgoztak. Bár újabban már feudális kori kutatásukban is eredmények születtek,[2] néhány néprajzi közlés is napvilágot látott[3] és nagyobb, országos áttekintéssel Katona Imre is utalt a kérdés fontosságára,[4] rámutatott az *aratógazda* jelentős és az esetek egy részében pozitív szerepére. Bár e téren részletes kutatás még nem állott rendelkezésére, de az alábbiakban kiderül, hogy megállapításai a kiterjedtebb anyagfeltárás után is megállják a helyüket.

Az aratómunkások a zsellérek, majd a szegényparasztok és agrárproletárok soraiból kerültek ki, akik családjuk egész évi kenyerét a nagy- és középbirtokokon a gabonaneműek betakarításával igyekeztek megkeresni.

A mezőgazdasági bérmunkát, elsősorban aratást végző csoportok vezetésére, irányítására, a munkaadóval történő megegyezésre, a munka kiadására, a bér elosztására feltétlenül szükség volt olyan vezetőre, akiben a munkaadó és a munkás érdekellentéteik ellenére is megbízott. Találkozunk ezzel a jellegzetesen kapitalista alakkal Anglia egyes részein a XIX. század első felében.[5] Oroszországban a század második felében az aratócsapatok vezetői inkább a földesurak bérelt emberei voltak,[6] éppenúgy, mint Németország különböző területein.[7] Az alábbiakban elsősorban az *aratógazdák*kal foglalkozom, akik szellemi és testi adottságaik révén társaik közül emelkedtek ki, és csak utalok a nálunk viszonylag kisebb számú munkástoborzó *vállalkozók*ra,

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

[1] A rendkívül gazdag irodalomból megemlítem Sárközi Zoltán 1972.; Katona Imre 1957., 1957a., 1960., 1960a., 1961., 1962., 1963.; csak sajnálni lehet, hogy régen várt összefoglaló, nagy munkája eddig még nem jelent meg.

[2] Sápi Vilmos 1967.

[3] Többek között: Timaffy László 1971., Nagy Géza 1974—75.; Györffy Lajos 1961. és mások.

[4] Katona Imre 1961., MNL. 1 : 131—4.

[5] Marx Károly 1949. 1 : 752 kk.

[6] Lenin, V. I. 1949. 240 kk.

[7] Weber—Kellermann, Ingeborg 1965. passim, de különösen 291, 297, 344, 492.

akiknek sem emberi, sem társadalmi kapcsolatuk nem volt az aratómunkásokkal. Ezek a többszörös kizsákmányolás haszonlesőiként keserítették meg az aratók amúgyis nehéz életét.

Az aratógazda megjelenésének idejét nem tudom meghatározni, de mindenesetre összefügg az aratócsapat szervezetének, különösen a kasza térhódítása nyomán kialakult általánosabb megszilárdulásával. A jobbágygazdaságokban aratók száma sohasem volt olyan nagy, hogy külön — sokszor nem is dolgozó — vezetőre lett volna szükség. A majorsági birtokokon a robotban dolgozó jobbágyok-zsellérek munkájának irányítását a gazda, a *pallér* látta el, ez azonban a földesúr embere és csak ritkábban a falu bírája. A csoportosan vállalkozó (gazda) vezetésével járó mezőgazdasági munkásokról a XVII. század végétől kezdve tudunk ugyan,[8] de az aratógazdával kapcsolatos adataim a XVIII. század végén csak az aratószerződések megjelenésével kezdődnek, amikor a nagybirtokokon már kellett valaki a csapatból, aki a munkaadó és a munkás között álljon, és az aratást irányítsa.

Természetes, hogy a kor embere elnevezéseit elsősorban onnan merítette ahol ilyen, illetve ehhez hasonló munkát végeztek, vagyis a majorsági birtok szervezetéből. Így előfordul a *pallér*, eredeti jelentésében többek között „mezőgazdasági munkák felügyelője a nagybirtokon". Bajor-osztrák eredetű szó lévén, elsősorban a Dunántúl ismeretes. 1692: „Egy mezei *pallér*nak (kiemelés B. I.) hóra fl. 1, *közcipó* dietim nr. 4."[9] Ugyanitt arról is szó van, hogy a vincellér a szőlőben *pallérkodik*, vagyis a munkát irányítja, arra felügyel. De használták a nyelvterület keleti felében is, így a Thököly birtokokon. 1684: „. . . *pallért* állítván melléjök . . ." (ti. munkaközben a gyalogszeres jobbágyok mellé).[10] Az aratókkal kapcsolatban Pethe Ferenc már használja. 1805: „Rend szerént a' *pallér* (kiemelés B. I.) leggazabb ember".[11] Bár nem magyarázza sommás ítéletét, de utal olyan pallérokra, akik csak a maguk hasznát nézték.

A *gazda* a XVI. század közepétől kezdve „gazdasági felügyelő" értelemben is használatos.[12] 1807-ben Keszthelyen Juk József *Aratógazda*ként írja alá a szerződést,[13] és a későbbi években is ez az elnevezés járja, ez a köztudatba is egyre inkább átment. Már a köznyelvben is használták szélesebb, „vezető" jelentéssel. 1823: „Hogy a' midőn eljő Arató Gazdátok"[14] (utalván az utolsó ítéletre) és az egyik legjelentősebb folyóiratunkban olvashatjuk 1839: „Az aratóknak fejüket *gazdá*nak hívják".[15] Az aratógazda elnevezéssel az 1840-es években egyre gyakrabban találkozunk. Így 1843-ban Gógánfán és Gyömörőn (Zala m.) „az aratógazda minden dolgot visel"[16] — írják Kisfaludy Sándor birtokán. A Festetics uradalom 1844., 1845. évi aratószerződéseiben az *aratógazda* sok vonatkozásban szerepel: vele lépnek szerződésre és azt aláírja, illetve kézjegyével ellátja, kiállítja az aratókat, ellenőrzi azok felszerelését, a

[8] Mecenzéf Gömör m. a hegyaljai szőlőben földmunkát végeztek. Vö. Balassa Iván 1959. 287—91.
[9] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6(1899) : 183.
[10] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1(1894) : 148.
[11] Pethe Ferenc 1805. 1 : 663.
[12] OklSz; TESZ.
[13] OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.
[14] Farkas A.: Szur. Köz. 38. NSz.
[15] Tudományos Gyűjtemény 12 : 36.
[16] Balatoni Múzeum Adattára K. 57.62.

munka elvégzéséért (aratás és a hozzákapcsolt cséplés, hordás, szénamunka stb.) kezeskedik, a szakácsnét felfogadja és a többiekkel együtt anyagi felelősséggel is tartozik.[17] 1848-ban „Nemes Somody Gábor Zala megyei moroszlói *arató Gazdá*val" (kiemelés B. I.) kötöttek Mernyén (Somogy m.) szerződést, ami egyben azt is mutatja, hogy feladatuk jelentős és megbecsült lehetett, ha legalább is elvétve még — minden bizonnyal elszegényedett — nemes ember is vállalkozott rá.[18] Érdemes még egy, igaz későbbi, de jó meghatározást is megemlíteni. 1862: „*Aratógazda*. Aratók feje, aki általán az illető birtokostól nagyobb vagy több telket aratásra fölvesz, s a fogadott munkát több alárendeltjeivel végezi, s azok élelmezéséről gondoskodik."[19]

Az aratógazda fogalmát a XIX. század első felében még más elnevezésekkel is illetik, melyek nem váltak általánossá. Így hívják őket 1839-ben *Elöljáró*knak,[20] máshol *gondnok*nak.[21]

Az aratógazda legfőbb feladatai közé tartozott, hogy a munkát idejében lefoglalja és a lehető legjobb körülmények biztosításával a szerződést megkösse. Gondoskodott róla, hogy a meghatározott időben és helyen a munkára a kikötött munkaerőt kiállítsa. Az aratás végzésének minden mozzanatáért felelős volt, éppenúgy, mint a munkát végzők közötti rendért. A legtöbb esetben felfogadta a szakácsnét, és az élelmiszer felhasználását ellenőrizte. A kapcsolt külön- és ingyenmunkák elvégeztetéséről gondoskodott.

Az aratógazda nemcsak a munkások, hanem a munkáltatók szempontjából is kulcsembernek számított. Ezért és a többletmunkájáért az uradalom külön jutattást is biztosított számára. Ezt nem minden esetben írták be a szerződésbe, hanem csak szóban állapodtak meg róla. Az aratók ugyanis sok esetben joggal hihették, hogy a gazda, ha nagyobb különjuttatást fogad el, akkor az uradalom érdekeit képviseli velük szemben. De egyes esetekben az aratógazda különfizetésének nyomát még a szerződésekben is felfedezhetjük. Így pl. 1807-ben Keszthelyen az aratók meghatározott mennyiségű gabona aratásáért négy hétre 14 R. forintot kaptak, a gazda pedig 28-at és azon kívül naponta két itce bort, ha idejében végeztek a munkákkal, akkor még bizonyos jutalmat is kilátásba helyeztek.[22]

1839-ben Mernyén (Somogy m.) a vadéi majorság gabonájának learatására Mocsolád (Somogy m.) egész munkabíró lakossága kiállott. Az aratógazda maga a bíró volt és az esküdtek segítettek neki, ezért „Az Előljáróknak, kik az aratók mellett, tökéletesebb aratásra 's munkálatra vigyázattal leendnek a' vadéi Hajdu által naponkint két itze bor fog ingyen adatni".[23] A Kapornaki Apátság 1838-ban kötött aratószerződésében már ki is mondták, hogy miért kapja a gazda a külön juttatást: „A' gazdának pedig, a' többivel közös tartás mellett, ha szorgalommal fog dolgoztatni naponként huszonöt garas czédula fog adatni".[24]

[17] OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.
[18] Takács Lajos 1962. 87.
[19] CzF. 1(1862) : 194.
[20] Mernye Somogy m. Takács Lajos 1962. 72.
[21] Pinka-völgye Vas m. Magyar Gazda 1846. 2 : 1505; a bandagazda elnevezés e korban (vö. Sápi Vilmos 1967. 177.) nem sikerült nyomára bukkanom, mint Takács Lajos 1976. 186. is megállapítja ez későbbi terminus és valószínű a kubikos szervezet hatására jelentkezett.
[22] OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.
[23] Takács Lajos 1962. 72.
[24] ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20—52.

E néhány adatból is kitetszik, hogy az aratógazdák bizonyos külön juttatást már a jobbágyfelszabadítás előtt is kaptak. Ezt többlet munkájuk, szervezésük, felelősségük kétségtelenül indokolta, de sok esetben előfordulhatott, hogy éppen ezek elnyerése érdekében nem mindig az aratók, hanem a munkáltatók érdekeit nézték. Másrészt az is kétségtelen, hogy a munkáért és az esetleges károkért ő viselte a felelősséget és pénzbeli biztosíték (vinculum) lefizetése is feladatai közé tartozott. Így 1786-ban harminc forint vinculumot ír elő egy Keszthelyen kötött szerződés.[25] Ezzel az eljárással ettől kezdve gyakran találkozunk. A gazda elsőrendű feladatai közé tartozott az aratás olyan módon való bonyolítása, hogy a munkáltató a kötbér felhasználását ne követelhesse.

Bár a jobbágyfelszabadítás előtti korszak vége felé is egyre gyakrabban találkozunk az aratógazda nevével és működésével, de a béraratás központi alakjává a jobbágyfelszabadítás után vált. Jelentősége a mezőgazdaság kapitalizálódása során egyre inkább növekedett,[26] mert a munkások és munkáltatók sokszor ellentétes igénye egyaránt benne találta meg, a béraratás nagy munkájának zavartalan lebonyolításához nélkülözhetetlen személyt. Az aratógazda a szálas gabonának kaszával történő learatására, betakarítására vállalkozó bérmunkás aratók változó nagyságú csoportjának a munkaadók és munkavállalók által egyaránt elismert vezetője.[27]

Az ország különböző részeiben más és más elnevezéssel illették, melyek többsége már a jobbágyfelszabadítás előtt kialakult. Így a régi *aratógazda* névvel a magyar nyelvterület középső, de nyugati felében is gyakran találkozunk. Így nevezték Nagykapornakon (Zala m.) 1851-ben,[28] és Gyöngyöspüspökiben (Heves m.)[29] egyaránt. Ezzel a névvel találkozunk legtöbbször a hivatalos iratokban, statisztikákban is.[30] Az újabb néprajzi gyűjtések is sok esetben ezt rögzítették,[31] hogy csak néhány, egymástól távol eső helyet említsek.

A *bandagazda* elnevezés az előbbi analógiájaként jöhetett létre a múlt század vége felé, amikor az aratócsapatot aratóbandának kezdték nevezni. A *banda* 'arató csapat' elnevezéssel 1881-ben Nagytályán és Makláron (Heves m.) kelt aratószerződésben találkoztam. Itt hat olyan *banda* felsorolása következik egymás után, melynek mindegyike 14 főből állt.[32] Kimutatni magát a szót csak századunk elejéről tudom Kisújszállásról 1905: „*bandagazda*, aki takarásra 8—10 embert összetoboroz és ezeket vezeti".[33] Battonyán (Csanád m.) ez a neve 1908-ban,[34] míg Tiszafüreden (Heves m.) 1909-ben említik a *bandagazdát*,[35] de találkozunk vele északabbra is, így Verpeléten (Heves m.),[36] többször

[25] Balaton Múzeum Adattára C. 69.229.1.

[26] A kérdésről országos áttekintés igényével Katona Imre 1961a passim; továbbá MNL általa megfogalmazott címszavai közül *aratóbanda, aratógazda, aratómunkás.*

[27] Felhasználtam Katona Imre meghatározásait MNL 1 : 132.

[28] ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20—53.

[29] HmL. Egri Érseki Gazd. Lt. 426/b. 1879, 1880.

[30] Pl. Sopron m., Zala m. MMM. 1897. 94; 1901. 158 stb.

[31] Veszkény, Győr m. Németh I. EA P. 395/1975-Feln. 3; Bük, Vas m. Szabó J. EA P. 1/1970-Feln. 64/a—b; Galambok, Zala m. Kónya Zs. EA P. 113/1975-Ifj. 40; Recsk, Nagytálya, Heves m. HmL. Egri Érseki Gazd. Lt. 426/b. fasc.; Tiszapolgár, Hajdú m. Juhász E. EA P. 98/1971-Ifj. 37.

[32] HmL. Egri Érseki Gazd. Lt. 426/b. fasc.

[33] Magyar Nyelv 1 : 428, de l. még Magyar Nyelv 14 : 161.

[34] SZÁL. Battonyai járás, főszolgabírói iratok 2985/1908.

[35] Füvessy Anikó 1973. 282.

[36] Bakó Ferenc gyűjtése.

a Tiszántúl: Berettyóujfalu (Bihar m.).[37] A Duna-Tisza közén is elterjedt, így feljegyezték többek közt Deszken (Torontál m.),[38] Sükösdön (Bács m.),[39] Kecskeméten.[40] Dunántúl különböző részeiből is rendelkezem adatokkal, így Koppányszántóról, Nagykónyiból (Tolna m.),[41] Nagyatádról (Somogy m.),[42] Kataláról (Vas m.).[43] Ide kapcsolható ritkább elnevezése a *bandacsahos*, *csahos*, mely a nyelvterület északi részén[44] és egy esetben a Tiszántúl[45] fordul elő. Ilyen értelemben első előfordulása 1831: *előcsahos*, 'valamely csoport nagyhangú szószólója'.[46]

A harmadik, meglehetősen széles körben használt megjelölés a *kepésgazda*, melynek különösen két fő elterjedési területét lehet kimutatni. Dunántúl déli részében, de különösen Somogyban használták ezt az elnevezést. Így többek között Szennán,[47] Osztopánban,[48] Lábodon.[49] A nyelvterület északkeleti részén sokszor találkozunk vele Borsodban (Mezőcsát, Borsod, Dubicsány, Edelény, Felsőnyárád, Szendrőlád),[50] Abaújban (Bódvaszilas),[51] továbbá Zemplénben.[52] A kepésgazda elnevezés olyan területen jöhetett létre, ahol a kepének nemcsak a „kereszt, keresztsor," hanem a „rész, részelés" jelentése is általánosságban élt.[53]

Erdélyben sokfele *vezér*, *csapatvezér* volt az elnevezésük: „... a nagygazdaságok felé a munkások érdekeit képviselte".[54]

Az egyéb elnevezései közül Nyugat-Dunántúlról érdemes megemlíteni a *pajtamester*t; „az vállalja el felelősség mellett a munkát, az vesz föl munkásokat, a munkát vezeti, de nagyobb uradalmakban maga nem dolgozik, csak a felügyeletet gyakorolja",[55] ez az elnevezés a közelmúltban is élt Vépen (Vas m.), annak a személynek neveként, aki a bandagazda mellett főleg az írásos dolgokat intézte.[56] Nagyjából ugyanezen a területen előfordul a *pallér* megjelölés is, mint a nagybirtok gyakori terminológiája. Így gyakran találkozunk vele Zala megyében.[57] Amennyiben csak néhány aratópár dolgozott együtt, akkor az *elsőkaszás* volt a vezetőjük.[58] A fenti neveken kívül KATONA Imre még a következőket említi meg: *csapatgazda*, *öreggazda*, *elsőrészes gazda*, *munkavezető*.[59] Ehhez még hozzákapcsolhatjuk a *bizalmi férfi* elnevezést, mely az agrárproletár sajtóban és 1919-ben volt használatos.[60]

[37] TAKÁCS K. EA P. 379/1977-Feln. 8; Hosszúpályi, Bihar m. BŐDI I. EA P. 196/1963—64-Feln. 2; Görbeháza, Szabolcs m. MATÓ I. EA P. 314/1969-Ifj. 22; Tiszapolgár, Szabolcs m. ELEK M. EA P. 130/1968-Ifj. 38; Nyírbátor, Szabolcs m. SZABÓ Gy. EA P. 126/1967-Feln. 34; Turkeve, Szolnok m. HAGYMÁSY S. EA P. 214/1970-Feln. 91; Mindszent, Csongrád m. K. TÓTH S.—K. TÓTH L. EA P. 46/1967-Feln. 52; Hódmezővásárhely s. gy. 1951-ben; Szegvár, Csongrád m. s. gy. 1951. is elsősorban ezt az elnevezést használta századunkban.

[38] PÉCZELY Attila gyűjtése.

[39] SOLYMOS Ede gyűjtése.

[40] GAÁL D. gyűjtése.

[41] SZABÓ J. EA P. 186/1967-Feln. 55.

[42] TAKÁTS Gy. gyűjtése.

[43] HORVÁTH L. és S. EA P. 147/1971-Ifj. 40.

[44] Barkóság, Gömör m. Magyar Nyelvőr 31 : 526; UMTSz.

[45] Biharkeresztes. UMTSz.

[46] TESZ. 1 : 466.

[47] NYIRI Antal 1939. 108.

[48] SASS J. EA P. 158/1968-Feln. 1.

[49] MIKE Gy. EA P. 244/1971-Feln. 64.

[50] H. KOVÁCS M. EA P. 87/1968. 10.

[51] Uo.

[52] Tiszaluc, Uo.; Kesznyéten. GALUSKA I. EA P. 216/1965. 44; Bodrogköz általános. NAGY Géza 1974—75. 552.

[53] BALASSA Iván 1956. 433—8.

[54] EGYED Ákos 1975. 174.

[55] MMM. 1897. 98; l. még Vas m. MMM. 1896. 94.

[56] HORVÁTH J. EA P. 153/1967-Feln. 28.

[57] Vö. MMM. megfelelő köteteit; ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai. Aratószerződések.

[58] Pl. Túrkeve, Szolnok m. HAGYMÁSY S. EA P. 214/1970-Feln. 77; Hódmezővásárhely s. gy. 1951-ben.

[59] MNL. 1 : 132.

[60] Balatoni Múzeum Adattára T. 59.185. 27—32; *A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején*. Budapest 1959. 124—5.

Még egyetlen településen belül sem alakult ki mindig valami egységes elnevezés. Ennek több oka volt. A vándoraratók a saját területükről, falujukból hozták az elnevezést, de ugyanakkor a munkahelyen újjal ismerkedtek meg, és az ott megfogalmazott aratószerződésben mindig a helyi terminust használták. Éppen ezért az elnevezések alapján az aratógazda negatív vagy pozitív szerepe egyértelműen nem igazolható. A törvényes rendelkezések a paraszti elnevezések helyett általában a *vállalkozó*, a *munkások megbízottja* és más kifejezéseket alkalmaztak,[61] ami az aratószerződések nagy részébe is belekerült. Jellemzően állapítja meg Túrkevével kapcsolatban Hagymásy Sándor, hogy ebben az egyetlen városban sem nevezték általánosan *bandagazdá*nak, hanem mondták *aratóvállalkozó*nak, *vállalkozó*nak, *elsőember*nek, *elsőkaszás*nak is, sőt a másvidéki aratók vezetőjét *aratógazdá*nak is nevezték.[62]

Az aratógazdán kívül, különösen, ha nagy volt a banda, sokszor más vezetőkre is szükség lehetett. Az elsőkaszást Kecskeméten *vajdá*nak mondták, az átlagnál erőteljesebb és gyorsabban kaszáló embert nevezték így, aki maga után húzta a többieket.[63] A Bodrogközben az *elsőkaszás* helyettesítette a gazdát, ő diktálta az iramot, és ehhez akarva-akaratlanul a többieknek igazodniok kellett. De értenie kellett a dolgát, mert ha túl gyorsan vezette az aratást, az emberek idő előtt kidőltek, ami csak hátráltatta a munkát.[64] Ordacsehiben (Somogy m.) nemcsak a munkában töltött be jelentős szerepet, hanem a gazda oldalán részt vett az intézővel, kasznárral folytatott megbeszéléseken is, ott volt a szerződés aláírásakor.[65] Az elsőkaszásokból lettek többnyire a bandagazdák, mert jól ismerték a feladatokat.

Egyes helyeken az aratóbandán belül még más megbízásokat is adott a gazda. Túrkeviben (Szolnok m.) *jegyzőt* tartottak a bandák (rangsorban a harmadik ember), aki a részt mázsálta, számolta és egyeztette azt a munkaadóval.[66] Ennek felelt meg Pusztafaluban (Abaúj m.) a *számadó*, aki a keresztek mennyiségét tartotta számon és azt, hogy mennyi jár ebből a kepéseknek. Mikor a végső elszámolásra került a sor, a gazda irányításával végezte a szétmérést. A *harangozó* az ebédszünet végét egy felakasztott kasza megverésével jelezte. A *törvénybíró* rendelte el az uraság kocsisának, hogy mikor mennyi vizet hozzon. *Kürtbíró*nak nevezték azt a vidám tréfacsináló embert, aki az ebédszünetekben, este és vasárnap mulattatta a kepéseket. Az egyedüli asszony a tisztségviselők között valamelyik marokszedő (itt *félkezes*nek mondták) *bába* néven az esetleges betegeket kezelte.[67]

Az aratógazdának, ha a munkások és munkaadók között valamilyen nyugodtabb kapcsolatot akart elérni, sok ismerettel rendelkező, szervezőképes, körültekintő, pozitív emberi tulajdonságokkal rendelkező vezetőnek kellett lennie. Ilyenként élnek a jó aratógazdák ma is az emlékezetben. „Megbízott benne az uradalom, de az aratóbanda is. Azért nemcsak az uradalom érdekeire kellett vigyáznia, hanem ki kellett állnia a társaiért is! Nem volt könnyű dolga, hiszen ellentétes érdekeket kellett szolgálnia! A jó aratógazda azonban képes volt erre! Alkalmazkodó, de nem alázatos modoráért az intéző, igazságos, emberséges viselkedéséért pedig társai is megbecsülték. Az intéző meghallgatta, társai elfogadták véleményét!"[68]

[61] Bartóky J. 1902. passim.
[62] EA P. 214/1970-Feln. 90.
[63] Kubinyi—Vahot 1853. I : 99.
[64] Nagy Géza 1974—75. 553.
[65] Dégi Z. EA P. 280/1969-Feln. 27.
[66] Hagymásy S. EA P. 214/1970-Feln. 116.
[67] Szendrey Ákos 1939. 167; Balassa Iván 1964. 94—5; a szakácsnékról, főzőasszonyokról, sütőasszonyokról, vízhordókról ez alkalommal nem ejtek szót.
[68] Veszkény, Győr-Sopron m. Németh I. EA P. 395/1975-Feln. 3.

Ehhez hasonló értékeléseket mondtak el az egykori részesaratók legtöbb vezetőjükről a nyelvterület más részén is. Így Mindszenten (Csongrád m.) „Bandagazda volt a neve annak, aki a szerződést intézte, aki az uradalom és az aratók közt összekötő volt. Rendszerint idősebb, de azért nem idős, jó természetű, tisztafejű, jó erkölcsű, jó munkájú, szavatartó, mindenki érdekét egyformán képviselő ember volt. Pl. előfordult, hogy a részesök szívesen dolgoztak helyette, amíg oda volt az érdekeiket védeni. Úgy volt köztük összetartó a bandagazda, mint csirkék közt a kotló. Ha az akarta, úgy dolgoztak, hogy beleszakadtak, ha nem akarta, hogy dolgozzanak, mert az érdekeik nem kívánták, álltak, mint a szobrok".[69] Tehát az igazán jó gazda elsősorban az aratók érdekeit nézte, és ha érdekük megkívánta, a sztrájkban is egy volt velük, sőt nem egy esetben vezette azt.

Akadtak közöttük olyanok, akik a felsőséggel simulékonyan tudtak beszélni, ezt az aratók elnézték, különösen ha előnyük származott belőle. „A jó banda-gazda tudta, hogy a háztájbeliek, az uraság, az intéző, a számtartó, a gazdatisztek, az ispán, a csőszök közül, ha valaki jött a munkát ellenőrizni, kinek kell elébe menni, kit kell 'nagyságosnak, tekintetesnek, ténsurnak, vagy ténsasszonynak szólítania' . . . Nagyon fontos emberek voltak a banda-gazdák, csak a rátermett emberek vállalták ezt a tisztséget. Amelyik banda-gazda nem boldogult, azt a csapat tagjai gúnyolták. . . . Rangot jelentett a bandagazdának még marokszedőjének is lenni".[70]

Az aratógazda személye nemcsak a munkára, hanem a hangulatra is rányomta bélyegét, meghatározta a tagok viselkedését. „Egy katonás bandagazda, vagy egy komoly öreg az egész csapatot kemény fegyelemben és méltóságos elszigeteltségben tartotta . . .".[71]

Az aratógazdák jelentős része, a kor és betegségek miatt változó csapatok élén sokszor évtizedeken keresztül megmaradt, és becsületüket az egész falu elismerte. A napszámos, zsellér és szegényparaszt réteg számára, melynek képviselői nem vagy csak ritka kivételként kerülhettek be a községi, egyházi vezetőtestületekbe, csaknem egyedüli lehetőségnek számított képességük bizonyítására az arató vagy summás csapat vezetése. „A falubeliek becsülték őket, és többüket név szerint is számon tartották, így a századforduló körüli idők várong-pusztai aratógazdái közül Sipos Imrét, Pőc Vendelt és Pető Istvánt emlegették, míg az inámiak közül Bucsi Lászlót, Marosdról pedig Mihály Ferencet".[72] A megbecsült aratógazdák emlékét nemcsak az aratószerződéseken aláírásuk vagy kézjegyük őrizte meg, hanem a paraszti emlékezet is. Így ma is emlékeznek Túrkeviben (Szolnok m.) Nánási Imre aratógazdára, aki negyven évig aratott egy helyen, utódja pedig Szabó Sándor, a veje lett, aki valósággal belenőtt a vezetésbe.[73] Szentmártonkátán (Pest m.) az öreg Kakuk István legalább harminc esztendeig volt aratógazda, mindenki teljes bizalmát élvezve.[74] Koppányszántón, Nagykónyiban Forgó László, Liliom István, Németh István emlékezetét őrizték meg, mint olyanokét, akik hosszabb időn keresztül álltak egy-egy aratócsapat élén.[75]

Mindezzel nem kívánom azt mondani, hogy csak kiváló és a munkásokkal együttérző aratógazdák voltak. Akadtak olyanok, akik inkább a munkáltató érdekeit nézték, onnan várva kisebb-nagyobb jutalmat, ezért kegyetlenül hajtották az aratókat, mások éppen ezektől vártak ajándékot, csak azért, hogy bevegye őket a csapatba. Az ilyen aratógazdáknak hamar kitelt az ideje, mert az igazán jó munkások nem dolgoztak velük. Hajtani pedig nem nagyon kellett az aratókat, hiszen Erdély egyes részeit kivéve, általában részért, illetve szakmányban dolgoztak, így nekik is érdekük volt, hogy gyorsan, tisztán végezzék az aratást. Éppen ezért egy meglehetősen nagy és itt nem részletezett anyag áttekintése is Katona Imre megállapítását igazolja: „A

[69] K. Tóth E.—K. Tóth L. EA P. 46/1967-Feln. 48.
[70] Berettyóújfalu, Bihar m. Takács K. EA P. 379/1977-Feln. 8.
[71] Illyés Gyula 1956. 252.
[72] Takács Lajos 1976. 184—5.
[73] Hagymásy S. EA P. 214/1970-Feln. 89.
[74] Hofer Tamás EA 2378. 13.
[75] Szabó J. EA P. 186/1967-Feln. 54—55.

viszonylag kis létszámú aratóbandák vezetője általában pozitív társadalmi típus volt."[76]

Az aratógazdákkal kapcsolatban azonban vannak olyan eltérések, melyek megkülönböztetik őket egymástól. Így az, hogy kitől kapta a megbízást, maga végzett-e fizikai munkát, továbbá, mint alább látni fogjuk, kapott-e munkájáért a munkásoktól vagy a munkáltatóktól járandóságot, jutalmat, ajándékot.

A Bodrogközben az uradalom jelölte ki a kepésgazdát, de mindig számításba vették azt is, hogy az olyan tekintélyes és köztiszteletben álló ember legyen, akit a munkások is elfogadtak.[77] Az aratógazdát magáénak ismerte el az uradalom is, melynek helyenként az aratószerződésben is megtaláljuk a nyomát: „Megkívántatik a vállalkozóktól, hogy az első aratógazdának minden körülmények között feltétlenül szót fogadjanak, annál is inkább, mert az első gazda a munka vezetésekre vonatkozó részleteket az uradalmi tiszttől kapja . . .". Ha valaki nem engedelmeskedik neki, azt el is bocsáthatja.[78] De ugyanígy állapítják ezt meg Dombegyházán (Csanád m.) is: „Az aratók, az arató gazdának vagy bárki megbizottnak engedelmeskedni tartoznak."[79] Hosszúpályiban (Bihar m.) a részesek maguk közül választottak gazdát, olyat akiben valamennyien megbíztak.[80] Dunaszentpálon (Győr m.) az aratók maguk közül választották a bandagazdát, de eleve olyat, akit az uradalom is elfogadott. „A bandagazdát évről-évre megerősítették tisztségében, s addig maradt, amíg le nem mondott, vagy a közösség, esetleg az uradalom a leváltását nem kívánta. Helyébe az uradalommal egyetértésben választottak másikat."[81] Ugyanígy történt ez a szlovák vándor aratókkal kapcsolatban is, akik olyan főnököt jelöltek maguk közül, aki nemcsak a munkát tudta irányítani, hanem érdekeiket is megvédte.[82] Legtöbbször tényleges választásra nem került sor, mert a régi aratógazda, ha bevált, megmaradt, ha pedig már megöregedett, akkor az évek alatt kinevelődött utódja, és többnyire az elsőkaszás lépett helyére.

Aszerint, hogy az aratógazda végzett vagy nem végzett fizikai munkát, sem földrajzi, sem történeti elkülönítést nem tudok tenni. Inkább csak sejteni lehet, hogy a banda nagysága javallta az egyik vagy másik megoldást. Mivel kevés olyan forrásom van, mely a banda létszámát és ugyanakkor az aratógazda fizikai munkavégzését feltünteti, ezért csak néhány példa bemutatására vállalkozhatom. Így Vas megyében a múlt század végén a nagyobb uradalmakban az aratógazda (pajtamester) nem dolgozott, csak a felügyeletet gyakorolta.[83] Így volt ez a két háború között is, mert Bükön (Vas m.) sem a pallér, sem az aratógazda nem aratott, hanem a munkát ellenőrizte és az írásokat rendben tartotta.[84] Mosdóson (Somogy m.) nemcsak nem végzett fizikai munkát, de még azért a részes földért sem robotolt, melyért az aratóknak napokat kellett tölteniök.[85] Várongon (Tolna m.) „. . . maguk is arattak, sőt általában ők mentek elől, ami azt is mutatja, hogy jó munkásoknak kellett lenniök."[86] Túrkeviben (Szolnok m.) a vidékről jött aratók gazdái nem arattak, hanem csak *pallérkodtak*, azaz a munkát kijelölték, végrehajtásának minőségét ellenőrizték.[87] Kesznyétenben (Zemplén m.) nem kaszált, hanem a keresztsorok helyét jelölte ki és más irányító munkát végzett.[88] A Bodrogközben (Zemplén m.) a legtöbb helyen csak ellenőrizte a munkát, a munkáltatóval vagy megbízottjával tárgyalt, de akadtak olyan gazdaságok (pl. Vajdácskán), ahol éppen úgy dolgozott, mint akármelyik kepés.[89]

[76] MNL. 1 : 132.
[77] Nagy Géza 1974—75. 552.
[78] 1897. Bakonybél, Veszprém m. VmL. XI. 606. Bakonybéli Apátság iratai.
[79] SZÁL. Battonyai járás, főszolgabírói iratok 2755/1900.
[80] Bődi I. EA P. 196/1963—64-Feln. 2.
[81] Timaffy László 1971. 163.
[82] Beniczky I. 1859. 486.
[83] MMM. 1896. 94; 1897. 98.
[84] Szabó J. EA P. 1/1970-Feln. 63.
[85] Takáts Gy. gyűjtése.
[86] Takács Lajos 1976. 184.
[87] Hagymásy S. EA P. 214/1970-Feln. 90—1.
[88] Galuska I. EA P. 216/1965. 44.
[89] Nagy Géza 1974—75. 553; Szűcs I. EA P. 134/1963—64-Feln. 49.

Az aratógazdák rendkívül szerteágazó feladatai közül a legáltalánosabban elterjedteket említem meg, és ritkábban utalok az egyedi esetekre.

A legelső feladata a megfelelő munkahely biztosítása volt. Ha az előző évi gazdaság megfelelt, akkor először ott kísérletezett. Ha nagyon messze esett, akkor levelet írt, de még inkább személyesen is elment, rendszerint még karácsony előtt, hogy a lehetőségekről tájékozódjék. Választ kapva, illetve hazatérve, mindezt megbeszélte a csapat hangadó embereivel. A kialakult egységes véleményt igyekezett a munkaadóval elfogadtatni és ennek alapján a szerződést megkötni, melyben pontosan rögzítették, hogy az uradalomnak mennyi aratóra van szüksége.

Ha az aratóbanda már régebben együtt dolgozott, akkor csak megszólította a gazda a tagokat, akik rendszerint lakására mentek el, hogy megbeszéljék a szerződést. A tagok közeli és távolabbi családtagok, komák, jó barátok, ismerősök sorából kerültek ki, általában olyanok, akiket az aratógazda jól ismert, és így felelősséget tudott értük vállalni. A gazda mindig csak a kaszásokkal egyezett, akik maguk fogadtak marokszedőt. Viszonylag ritka esetnek számított, hogy a vállalkozó kidoboltatta: aki az uraságnál aratást akar vállalni, az jelentkezzék nála (Hosszúpályi, Bihar m.). Az aratógazdának, a munkásoknak, de a munkaadónak is egyaránt érdeke volt, hogy a csapat minél jobban egymást ismerő, összeszokott emberekből álljon.[90]

A szerződésnek a jegyző jelenlétében történő megkötése előtt (1898-tól kezdve) ellenőrizte a munkásigazolványokat, majd ha a munkáltatónál ki tudta járni, akkor sor került a már előre kikötött pénzbeli vagy természetbeni előleg felvételére is. Ezt általában az aratógazda házánál osztották vagy mérték szét. Ő kapta meg az útiköltséget is, megváltotta a jegyet, esetleg külön kocsiról gondoskodott, mellyel a csapat a munkahelyre utazhatott. Indulás előtt ellenőrizte, hogy a szerszámokat a szerződésnek megfelelően magukkal hozták-e? Felfogadta a gazdasszonyt, és megbeszélte annak feladatait.

A helyszínre érkezés után az elhelyezkedést irányította, kijelölte a hálóhelyeket, megbeszélte a gazdaság emberével, hogy hol történjék a főzés, átvette az ahhoz szükséges kellékeket, tüzelőt. A gazdasszony jelenlétében kimérték a kommenció első részét, melynek nemcsak mennyiségét, hanem minőségét is ellenőrizte, gondoskodott a szétoszthatő rész kiméréséről (szalonna), a közösen felhasználandó élelem elraktározásáról.

A munkáltató, illetve annak megbízottja mindig csak az aratógazdával tárgyalt: „Csak a társaság fejével alkuszik a gazda . . ."[91] A Bodrogközben „Vele tárgyalt az uradalom a kepések dolgában, neki adták ki a munkát, neki kellett az embereket mozgatni, az elvégzett munkáért felelősséget vállalni."[92] Mindennek megfelelően a munkáltató rendelkezéseit átvette és megvalósította, ami magas fokú szervezési készséget feltételezett. Reggel költötte az aratókat, majd munkába állította őket, a napi munkaszünetek kezdetét és végét meghatározta, éppen úgy, mint a munka befejezését. Kijelölte a kisebb csoportok munkaterületét, megállapította, hova kerüljenek a keresztsorok, az alacsony tarló vágására éppen úgy felügyelt, mint a gereblyélésre, illetve a keresztek alapos lekötésére. Így általában indokoltnak tartották, hogy a nap egy részében, illetve nagy banda esetében egész nap a tényleges aratómunkában ne vegyen részt.

A munka irányításán kívül az élelmezés rendszeres ellenőrzése, a betegekkel történő foglalkozás, a gyakori megsebesülések (kasza, sarló stb.) kezelése vagy kezeltetése is feladatai közé tartozott. A részegeskedések megszüntetése azért is nehéz volt, mert a kom-

[90] L. ezzel kapcsolatban Takács Lajos 1976. 186; Mike Gy. EA P. 244/1971-Feln. 64—5; Szabó J. EA P. 186/1967-Feln. 54—5; Simon J. EA P. 138/1967-Feln. 45—6; Tulok G. EA P. 10/1973-Ifj. 24; Horváth J. EA P. 153/1967-Feln. 28; Szabó J. EA P. 1/1970-Feln. 62; K. Tóth É.—K. Tóth L. EA P. 46/1967-Feln. 47; Juhász E. EA P. 98/1971-Ifj. 37; Bakó Ferenc gyűjtése; Hagymásy S. EA P. 214/1970-Feln. 89—90; Bődi I. EA P. 196/1963—64-Feln. 1. és saját gyűjtéseim.

[91] Poói puszta, Szolnok m. Galgóczy Károly 1855. 210.

[92] Nagy Géza 1974—75. 552.

mencióban rendszeresen pálinkát kaptak. Az egyéni torzsalkodások elsimítása mind neki adott munkát.

Az aratás, illetve cséplés végén rá és a maga mellé vett segítségére *(számadó, pajtamester, majormester, elsőkaszás* stb.) várt a rész szétosztása, abból az előlegek levonása és az egységes hazaszállítás megszervezése. Ilyenkor kellett a munkáltató által többnyire jogtalanul kirótt büntetéseket is behajtani vagy azzal kapcsolatban egyezkedni.

Mindennél nehezebb volt munkái közül az aratáshoz kapcsolt különmunkák, ingyen szolgáltatások, meghatározott napszámért történő dolgozás pontos teljesítésének biztosítása, melyre jó előre sohasem tudhatta, mikor kell embereit kiállítani. A szénakaszálástól egészen a répabetakarításig állandó készültségben kellett lennie, hogy az uradalomtól kért megfelelő számú embert összegyűjthesse. Éppen, mert ez alól igyekeztek az aratók kitérni, választott az aratógazda olyanokat, akiknek munkábaállására a rokoni, szomszédi, baráti és más kapcsolatok révén mindenképpen számíthatott.[93]

Arról, hogy az aratógazdák a banda tagjaitól, illetve a munkáltatóktól milyen külön juttatást kaptak, nem vagy rendkívül ritkán szólnak az aratószerződések és az eddig közreadott források. Itt elsősorban az újabb néprajzi gyűjtésekre kellett támaszkodnom.

Az aratógazdától nem vették jónéven, ha valakitől ajándékot fogadott el, azért mert bevette a bandába. Ez pedig a gazda személyétől, illetve a körülményektől függően néha előfordult. Sopron megyében a „nagyobb birtokosok termését egyes vállalkozók, és az aratógazdák veszik ki learatásra, s ők fogadják fel a szükséges kaszásokat a kiktől kisebb-nagyobb hasznot húznak."[94] Katafán (Vas m.) úgy tudják, hogy a gazdának legalább is nyíltan nem adtak ajándékot.[95] Somogyudvarhelyen nem kapott semmit, sőt a jó aratógazda, ha sikerült az aratás, egy hordó sört veretett csapra az aratók számára.[96] Lábodon (Somogy m.) emlékként egy aratókoszorút kötöttek a kepésgazdának.[97] Koppányszántón, Nagykónyiben (Tolna m.) a gazda a jó munkásokat vette be, és senkitől sem várta, hogy megajándékozza,[98] és ez volt a helyzet Mindszenten (Csongrád m.) is.[99] Tiszapolgáron (Szabolcs m.) a gazdát behívták egy féldecire a korcsmába, vagy vittek neki egy kis bort, de ez csak másodrendű szerepet játszott a banda összeállításában.[100] Nem szaporítom tovább a példákat, melyekből az derül ki, hogy az aratógazdák lefizetése általában nem volt szokásban, legfeljebb apróbb kedveskedésekről lehetett szó. A gazda ugyanis benne élt a közösségben, melynek teljesítményéért felelős volt, ezért rossz munkást semmiképpen sem érte meg neki még ajándékért sem bevenni, mert annak következményét az egész csapat, de különösen ő érezte meg. Más azonban a helyzet a munkástoborzó vállalkozók esetében, akiknek az aratókhoz semmi emberi kapcsolatuk nem volt, így azok nemcsak elfogadtak, hanem sokszor egyenesen megköveteltek fizetést és ajándékokat egyaránt.

Az aratógazda szerteágazó és felelősségteljes munkáját, a munkaadók díjazták, de ez néhány szórványos esettől eltekintve a szerződésekbe, statisz-

[93] Az összeállításhoz a fentieken kívül még felhasználtam Balassa Iván 1955; Katona Imre 1961. Timaffy László 1971; Szabó Ferenc 1966; Tamás M. EA P. 182/1973-Ifj. 63; Tóth I. EA P. 16/1971-Ifj. 63; Elek M. EA P. 130/1968-Ifj. 38; Király M. EA P. 123/1967-Feln. 32. és saját gyűjtéseimet.

[94] MMM. 1897. 94.

[95] Horváth L.—Horváth S. EA P. 147/1971-Ifj. 40.

[96] Simon J. EA P. 138/1967-Feln. 45—6.

[97] Mike Gy. EA P. 244/1971-Feln. 64—5.

[98] Szabó J. EA P. 186/1967-Feln. 54—5.

[99] K. Tóth E.—K. Tóth L. EA P. 46/1967-Feln. 47.

[100] Juhász E. EA P. 98/1971-Ifj. 37.

tikákba, feljegyzésekbe nem került be. Jórészt csak az emlékezet *tartott* fen belőlük valamit. Éppen ezért ezek formája is meglehetősen változatos. Ezekből mutatok be néhányat nyugatról kelet felé haladva.

1863-ban Misefán (Zala m.) a kaszások 45 krt, a pallér 1 váltó forintot kapott.[101] A csáktornyai járásban (Zala m.) „. . . a megállapított részen felül minden 111-ik keresztaz aratógazdáé lett."[102] A Vas megyei Bükön az 1930-as években két-három mázsával többet kapott az aratógazda, mint a banda többi tagja. Itt ezt az aratószerződésben is rögzítették.[103] Vépen (Vas m.) az aratógazda nemcsak többet kapott, hanem állandó munkalehetőséget biztosított számára az uraság még a téli hónapokban is.[104] Galambokon és Csernyeföldén (Zala m.) általában másfélszeresét mérték neki, mint amit a kaszás keresett.[105] 1895-ben Somogy megyében: „A munkásokat szerződtető ún. 'aratógazda' néhol a szerzésért a számarány szerint külön fizetést kapott, egy helyütt 60 frtot és pár hold feles földet."[106] Ordacsehiben (Somogy m.) ha a banda jól elvégezte az aratást, akkor a gazda *szorgalomdíjat* kapott, melynek nagysága a körülményektől függően változott.[107] Máshol nagyobb részes földet mértek neki, így pl. Lábodon (Somogy m.) „A kepésgazda nagyobb illetményföldet kapott, az aratók bérének dupláját és minden beszervezett ember után pénzbeli fizetséget."[108] Koppányszántón, Nagykónyiban (Tolna m.) a kaszás keresetén kívül még egy fél hold föld használatát kapta, és nem kellett neki a vízhordás fejében ingyen kaszálni.[109]

Sükösdön (Bács m.) arra emlékeztek, hogy az aratógazdának külön szerződése volt, melyben külön járandóságát a csapat nagysága szerint határozták meg. Deszken (Torontál m.) a rendes részen felül általában két mázsa búzát mértek neki a szervezésért és az ellenőrzésért.[110] Túrkeviben nem minden esetben részesült külön juttatásban, ha éppen kapott egy fél mázsa vagy egy mázsa terményt, az semmiképpen sem állott arányban munkájával és felelősségével.[111]

A bandagazda a Békés megyei Wenckheim birtokon egy mázsa búzát és egy szekér szalmát kapott, ami az aratóknak nem járt. Azonkívül elsőnek alkalmazták minden más munkára, így télen fakitermeléshez. A hódmezővásárhelyi gazdabirtokokon csak annyit kapott, mint a kaszás, legfeljebb dugva adtak neki, hogy a gazda érdekét képviselje. Itt említették, hogy századunk első évtizedében az egyik nagygazda egy mázsa búzát ígért az első kaszásnak, ha jobban szorítja az aratást, az utolsónak pedig egy bárányt, ha hajtja a többieket. Ment is a munka, de amikor annak befejeztével kérték a megígért jutalmat, a gazda kijelentette, hogy csak tréfált és nem komolyan gondolta. Szegvárott az aratógazda egy-két mázsa búzát vagy egy szekér rőzsét kapott.[112] Tiszapolgáron (Szabolcs m.) a gazda terményben és feles-harmados kukoricaföldben egyaránt bővebben részesült.[113] 1880-ban Nagytályán (Heves m.) az ingyenes napszolgáltatástól „az aratógazdák kivétetnek", de gondoskodni tartoztak arról, hogy az ilyen munkák elvégzésére a munkások időben kiálljanak.[114] Balmazújvárosban (Hajdú m.) általában 10%-kal kaptak többet a szemből és egy szekér szalmát.[115] Bodroghalomban (Zemplén m.) egy-két mázsa terménnyel jutalmazták munkájukat és elsőnek osztottak nekik részes földet.[116] Hernádvecsén (Abauj m.) 3—4 mázsával kaptak többet, mint a kaszások.[117]

[101] ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20—55.
[102] MMM. 1901. 158.
[103] SZABÓ J. EA P. 1/1970-Feln. 62. és melléklet.
[104] HORVÁTH J. EA P. 153/1967-Feln. 28.
[105] KÓNYA Zs. EA P. 113/1975-Ifj. 40; TAMÁS M. EA P. 182/1973-Ifj. 64.
[106] MMM. 1895. 57.
[107] DÉGI Z. EA P. 280/1969-Feln. 27.
[108] SASS J. EA P. 158/1968-Feln. 1; MIKE Gy. EA P. 244/1971-Feln. 66.
[109] SZABÓ J. EA P. 186/1967-Feln. 55—6.
[110] SOLYMOS Ede gyűjtése.
[111] HAGYMÁSY S. EA P. 214/1970-Feln. 91.
[112] BALASSA Iván 1955. 204.
[113] MATÓ I. EA P. 314/1969-Ifj. 22.
[114] HmL. Egri Érseki Gazd. Lt. 426/b. fasc.
[115] POSTA E. EA P. 390/1977-Ifj. 49—50.
[116] TÓTH I. EA P. 16/1971-Ifj. 64.
[117] SZABÓ L.—SZABÓ Gy. EA P. 35/1973-Ifj. 37.

Az aratógazdát a vállalkozótól a javadalmazás is megkülönböztette, nemcsak az, hogy szinte kivétel nélkül az uradalom érdekét szolgálta. Így pl. a Kakasszéki uradalomban (Békés m.) 1940 körül a vállalkozó 2,70 q búzát, 2 q árpát és 1—2 hold bevetett kukoricaföldet kapott. Ezenkívül minden szerződtetett arató után egy pengő ütötte a markát, de ezzel nem mindegyik elégedett meg, hanem még a részeseket is zsarolta. Mivel a kommenció kimérése is feladatai közé tartozott, abból külön hasznot húzott a munkások rovására. Sokszor azzal csapta be őket, hogy tisztabúza helyett ocsút mért számukra.[118] Ilyen vállalkozóról írnak Csorvásról: „. . . olyan vállalkozók voltak, akik nála (ti. a munkaadónál) aki magát magasztalta a többi munkatársat legyalázta ilyen szavakkal tudott előállni, holott ő volt a vállalkozó".[119]

A vállalkozó típusú aratógazda visszaéléseit még a nagybirtokos érdekeit szolgáló sajtó és irodalom is kénytelen volt elismerni „Ha az aratás jónak ígérkezik, illetve az a kérdéses esetben oly helyen történik, hol rendesen jól fizet a gabona, úgy a munkások sokkal nagyobb számban igyekeznek az illető munkához jutni, mint a hogy szükségesek. Ezt az aratógazda jövedelmi forrásnak tekinti, s ha az egész részeseket — vagyis embereket — nem is meri megsarczolni, mivel fél, hogy a munkaadó megtudja, de a félrészesekkel vagyis a nagyobb fiúkkal és leányokkal azt rendesen megteszi. Ily esetben 50—60 kr., esetleg egy frt, sőt nagyobb összeg is képezheti azon árat, mely mellett a félrészes munkához jut. A gazda vagyis a munkaadó azt semmiesetre sem engedné meg, de a baj az, hogy felőle semmit sem tud, s a munkások ezt már rendes adónak ismerik. Magam is úgy jöttem rá a dologra, hogy meghagytam az aratógazdának, miszerint félrészes gyanánt első sorban is saját cselédeim gyermekeit használja föl, mivel azok másutt aratást nehezen kapnak; más aratógazda ugyanis azzal utasítja el őket, ott arass, a hol szolgáltok. Egy félrészestől azután, kit a munkába bevenni eleinte nem akart, de később tartott tőle, hogy az munka nélkül maradna, s így a dolog kitudódnék, 2 frtot követelt. A dolgot azonban megtudtam, s az aratógazdát többet nem alkalmaztam."[120] Mindebből két dolog is kiderül. Egyrészt a földesúr nem tűrte, hogy rajta kívül más is kizsákmányolja az aratómunkást, másrészt a marokszedőt még a kaszásnál is jobban és többen kizsákmányolták.

A lelkiismeretlen vállalkozók ellen az agrárproletár mozgalmak igyekeztek védekezni. Így 1906-ban 16 városban tartottak értekezletet, melynek határozataképpen egy minta aratószerződést szerkesztettek. Ennek 5. pontjában megállapítják: „Első ember, vagy aratógazda nincs. A munkások munkába állásuk első napján választanak maguk közül egy bizalmi férfit, aki érdekeiket védelmezi, s a munkaadóval vagy annak megbízottjával a munkások nevében állandóan érintkezik. A bizalmiférfitől a munkások a megbizatást bármikor megvonhatják és helyette újat választanak."[121] Ez az adott körülmények között csak tervezet maradt, de mutatja azt, hogy a szervezett aratómunkások nem mindig bíztak meg az aratógazdában, és el akarták annak lehetőségét vágni, hogy az a munkaadó érdekeit képviselje.

[118] Féja Géza é.n. 75—7; Milhoffer Sándor 1898. 28—9; Balassa Iván 1955. 203—4.
[119] Fm. 1899. 28. sz. 1.
[120] Milhoffer Sándor 1898. 28—9.
[121] Takács J. 1926. 114.

A vállalkozóról ír FÉJA Géza és azt bandagazdának nevezi: „A bandagazda ‚működése' is a mezei munkásság teljes gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottságáról beszél. A nagybirtok s a nép közé olyan típust iktattak, mely a népből származik, a nép hangján beszél, de teljesen a nagybirtok érdekeit szolgálja. A nagybirtok tulajdonosai, gazdatisztjei nem tárgyalnak közvetlenül a munkással. Úri lényük visszaborzad e személyes érintkezéstől s az alku erkölcstelenségeitől. A csúnya alkut elvégzi a közvetítő, az ‚embörkupec', a bandagazda s ezért jobbágykorba vagy pedig gyarmatokra illő hatalmat kap a ‚banda' felett. ‚Féken' is tartja a munkástömeget. S e típus mai társadalmunk egyik legcsúnyább szégyenfoltja."[122]

A fenti adatok világosan mutatják azokat a nagy különbségeket, melyek az aratók közül kiemelkedett bandagazdák, illetve a gyökértelen vállalkozók között időben és térben mutatkoztak. Megtaláljuk közöttük az aratók elismert vezetőjét, aki elsősorban azok érdekeit képviselte és akár a sztrájkot is szervezte, de azokat is, akik a munkáltató és a munkás között egyensúlyoztak egészen azokig, akiknek csak az uradalom és a saját érdekük volt fontos. Általánosságban mégis megállapítható, hogy jelentős részük munkatársaik érdekét szolgálta és védelmezte.[123]

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

BALASSA Iván
1955 *Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez* (1850—1944). Ethnographia LXVI. 187—224.
1956 *A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása.* Ethnographia LXVII. 401—442.
1959 *A mecenzéfi földmunkások Tokaj-Hegyalján.* Néprajzi Közlemények IV. 4. sz. 287—291.
1964 *Földművelés a Hegyközben.* (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1.) Budapest
BARTÓKY J.
1902 *A gazdasági munkásügyi törvények.* Budapest
BENICZKY I.
1859 *Pusztai élet.* Vasárnapi Újság 486 kk.
CzF
1862—74. CZUCZOR G.—FOGARASI J., A magyar nyelv szótára I—VI. Pest.
EA P. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. Bp. Pályázati anyag.
EGYED Ákos
1975 *A parasztság Erdélyben a századfordulón.* Bukarest
FÉJA Géza
é.n. *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe.* Budapest
FÜVESSY Anikó
1973 *Aratási és cséplési szerződések Tiszafüredről.* Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 279—285.
GALGÓCZY Károly
1855 *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája.* Pest

[122] FÉJA Géza é.n. 77.

[123] Itt köszönöm meg: BALOGH Istvánnak és HOFER Tamásnak, hogy az általuk készített kérdőív alapján gyűjtött anyagot használhattam. De köszönet jár azoknak a néprajzi gyűjtőknek is, akiknek feljegyzéseit névre történő hivatkozással hasznosítottam. VÖRÖS Antal segítő észreveteleit köszönettel hasznosítottam.

GYÖRFFY Lajos
1961 *Marokverők, félrészesek.* In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk.: DANKÓ Imre. Túrkeve
HmL Heves megyei Levéltár. Eger
ILLYÉS Gyula
1956 *Puszták népe.* Budapest
KATONA Imre
1957 *A „csikó". A kubikosok talicskahúzó segédmunkása.* Ethnographia LXVIII. 109—122.
1957a *A magyar kubikosok élete.* Budapest
1960 *Az emberhámok főbb típusai és a kubikosnyakló.* Ethnographia LXXI. 381—8.
1960a *Rigmusmondó és versíró kubikosok.* Ethnographia LXXI. 552—7.
1961 *A kubikoskordé és a kordésmunka.* Ethnographia LXXII. 56—85.
1961a *Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában.* Agrártörténeti Szemle III. 534—562.
1962 *A kubikosok ideiglenes hajlékai.* Néprajzi Közlemények VII. 2. sz. 18—33.
1962, 1963 *A kubikostalicska és talicskamunka.* Ethnographia LXXIII. 512—32.; LXXIV. 13—37.
1972 *Átmeneti bérmunka-formák.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. 2. kiadás. Szerk.: SZABÓ István Budapest. 382—432.
KUBINYI—VAHOT
1853—4 *Magyarország és Erdély képekben.* Pest
LENIN I. V.
1949 *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.* Budapest
MARX Károly
1949 *A tőke.* Budapest
MILHOFFER Sándor
1898 *A mezei munkás-viszonyok hazánkban.* Budapest
MMM
1893—1913 *Mezőgazdasági Munkabérek Magyarországon.* Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister. Budapest
MNL
1977 *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Szerk.: ORTUTAY Gyula Budapest
NAGY Gyula
1974—75 *A képések munkaszervezete és életmódja a Bodrogközben.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13—14. Miskolc. 549—566.
NSz
Nagy Szótár anyaga. MTA. Nyelvtudományi Intézet
NYIRI Antal
1939 *A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása.* Kaposvár
OklSz
1902—1906 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., *Magyar oklevélszótár.* Budapest
OL Országos Levéltár. Budapest
ORTUTAY Gyula
L. MNL.
PETHE Ferenc
1805 *Pallérozott mezei gazdaság.* 1—3. Sopron
SÁPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Budapest
SÁRKÖZI Zoltán
1972 *A summások.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. 2. kiadás. Szerk.: SZABÓ István Budapest. 321—81.
s. gy. saját gyűjtés
SZABÓ Ferenc
1966 *Dél-Tiszántúli munkásszerződések (1889—1944).* Néprajzi Közlemények XI. 3—4. sz.
SZÁL Szegedi Állami Levéltár
SZENDREY Ákos
1939 *Pusztafalusi néphagyományok.* Néprajzi Értesítő XXXI. 156—170.
TAKÁCS J.
1926 *A földmunkásmozgalom története.* Budapest

TAKÁCS Lajos
1962 *Aratási szerződések Külső-Somogyból (1839—1849).* Néprajzi Közlemények VII. 1. sz. 67—91.
1976 *Egy írtásfalu földművelése.* Budapest
TESZ 1967 1970, 1976 *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I—III.* Szerk.: BENKŐ Loránd Budapest
TIMAFFY László
1971 *Aratóbanda Dunaszentpálon.* Arrabona 13. 161—176.
UMTSz
1979 *Új Magyar Tájszótár* I. Szerk.: B. LŐRINCZY Éva Budapest (Használtam a még kéziratban levő anyagát is.)
VmL Veszprém megyei Állami Levéltár, Veszprém
WEBER—KELLERMANN, Ingeborg
1965 *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts.* Marburg
ZÁL Zala megyei Állami Levéltár, Zalaegerszeg

Iván Balassa

DER VORSCHNITTER (FÜHRER DES SCHNITTERTRUPPS)

Der Vorschnitter ist der von Arbeitsgebern und Arbeitsnehmern gleicherweise anerkannte Führer einer verschieden umfangreicher Gruppe von Lohnarbeitern, die es unternehmen, Getreide mit der Sichel, später mit der Sense zu mähen und einzubringen (meistens an Großgütern).

Obwohl wir verstreute Angaben über für Lohn oder Anteil arbeitende Schnitter und deren Gruppen bereits von 15. bis 16. Jahrhundert besitzen, ist es nicht gelungen, den ersten Auftreten des Vorschnitters genau zu bestimmen. Zweifellos hängt es aber mit der Konsolidierung der Einrichtung der Schnittergruppe zusammen, die auf die weitere Verbreitung der Sense folgt. Die ersten Schnitterverträge erscheinen gegen Ende des 18. Jahrhunderts und in diesen begegnet man bereits dem Vorschnitter und seinem Aufgabenkreis. Zu seinen wichtigsten Aufgaben gehörte, die rechtzeitige Beistellung von Arbeitskräften am vertragsmäßig bestimmten Ort. Er war verantwortlich für jedes Moment der Schnitterarbeit und für die Ordnung unter den Schnittern. Er hatte eine Köchin zu dingen und die Verwendung der Lebensmittel zu überwachen. Auch sorgte er für das Abwickeln der Abarbeit.

Nach der Aufhebung der Fronarbeit im Jahre 1848 wuchs die Bedeutung des Vorschnitters nur noch an, denn in seiner Person fand sich der zur glatten Abwicklung der Lohnarbeit notwendige Arbeitsleiter, der sowohl die Interessen der Arbeitgeber als, die der Arbeitnehmer vertrat. Es bildeten sich zwei voneinander abweichende Typen aus. Der eine kam aus den Reihen der agrarproletarischen armen Lohnarbeitern. Vertreter dieser Schicht gelangten nur selten in die leitenden Körperschaften der Gemeinden und Kirchen, so daß die Leitung einer Schnittergruppe die einzige Möglichkeit für sie blieb, ihre persönlichen Fähigkeiten und Begabung zu zeigen. Diese gingen in der entscheidenden Mehrzahl der Fälle von den Interessen ihrer Arbeitsgenossen aus und suchten diese mit den vom Besitzer gebotenen Möglichkeiten auszugleichen. Oft füllten sie ihre Stelle jahrzehntelang aus und wurden richtige Künstler ihrer schweren, heiklen Arbeit. Demgegenüber waren die Vorschnitter vom Unternehmer Typ bloß auf die Interessen des Arbeitgebers bedacht und betrachteten ihren eigenen materiellen Nutzen als höchstes Ziel. Mit den Schnittern hatten sie gar keinen gesellschaftlichen Kontakt, waren sie ja auch durch den Interessengegensatz von ihnen getrennt. Die Studie beschäftigt sich hauptsächlich mit dem ersten Typ.

Wenn die Schnittergruppe groß war, arbeitete der Vorschnitter selber nicht, sondern beschränkte sich auf die Leitung der Arbeit, wie er sie vom Arbeitgeber, beziehungsweise dessen Vertreter übernahm. In den kleineren Gruppen nahm er aber selbst auch an der Arbeit teil. Für seine Mehrarbeit bekam es in vielen Fällen einen höheren Lohn oder andere Vorteile (zum Beispiel Anteilpacht eines Maisfeldes, ständige Arbeitsgelegenheit in der Herrschaft usw.). Von den Schnittern nahm er aber im allgemeinen nichts dafür an, daß er sie in seine Gruppe einteilte.

Seine weitverzweigte Arbeit begann vor Weihnacht. Zu dieser Zeit bemühte er sich bereits, Arbeiter zu dingen. Nach Abschluß des Vertrages übernahm er die Reisekosten und sorgte für die Reise, nicht ohne sich im vorhinein versichert zu haben, daß, die Schnitter mit den entsprechenden Papieren und der entsprechenden Ausrüstung versehen waren. An Ort und Stelle sorgte er für das Unterkommen und organisierte die Verpflegung, verteilte Brot und Speck. Er bestimmte Beginn und Ende der Arbeit, lenkte dieselbe den ganzen Tag und trieb die Nachlässigen an. Er sorgte für Verwundete und Verletzte. Unstimmigkeiten bemühte er sich beizulegen, Trunkenheit duldete er nicht, wenn dies auch als schwere Aufgabe galt, da die Schnitter in ihrer Verpflegung eine große Menge von Schnaps bekamen. Seine Funktion nahm nicht einmal nach Beendigung des Schnittes und der Verteilung des Lohns ein Ende, denn er war dafür verantwortlich, daß jedermann seine unentgeltliche Abarbeit und seine Taglohnarbeit an Großgut zu rechter Zeit erledige. Dieser Arbeit versuchten die Schnitter nach Beendigung der Ernte sich gerne zu entziehen, weswegen der Vorschnitter nur solche in seine Gruppe aufnahm, auf deren Arbeit er vermöge verwandtschaftlicher, nachbarlicher, freundschaftlicher oder anderer Verbindungen sicher zählen konnte.

VITA, VÉLEMÉNYEK

Szegedy-Maszák Mihály és Kósa László

Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról

A *Magyar Néprajzi Lexikon* addig megjelent két kötetéről az előző évfolyamban Vörös Károly és Szabó Mátyás fejtette ki véleményét (Ethnographia XCI [1980] 479—486.) Időközben megjelent a harmadik kötet is: *Magyar Néprajzi Lexikon.* Főszerkesztő: Ortutay Gyula. III. kötet K—Né. Budapest 1980. 752 l.

Szegedy Maszák Mihály és Kósa László írása már az új kötetre és a korábbi vitacikkekre is reflektál, és a vitát az irodalomtudomány, valamint a Lexikon szerkesztésében részt vevő etnográfus szempontjából egészíti ki. *Szerk.*

Szegedy-Maszák Mihály

A szaklexikon többnyire átmenetet alkot a tudományos és a népszerűsítő munkák között. Bajosan hozhat merőben új irányt a kutatásban; nem annyira kezdeményez, mint inkább visszatekint. A *Magyar Néprajzi Lexikon* megítélésében két tényt kell szem előtt tartanunk: hű képet ad a tudományág helyzetéről, belső nehézségeiről, és egyszersmind nagyobb visszhangot vált ki, mint hasonló vállalkozásaink bármelyike. Ez a közönségsiker teljesen indokolt, hiszen a munka kiemelkedően fontos szerepet tölt be nemzeti értékeink megőrzésében.

A korábbi bírálók már kiemelték a lexikon tényanyagának roppant gazdagságát. Ehhez csupán annyit tennénk hozzá: az iparosodás előtti parasztkultúra emlékeinek lexikonszerű rögzítése önmagában is nagy társadalmi szükségletet elégít ki. Jellemző, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* köteteit nagy figyelem kíséri országhatárainkon túl; döntően hozzájárulhatnak a külföldön élő magyarság nemzeti tudatának fönnmaradásához. Ha rokont vagy ismerőst látogatunk meg idegen országban, az utóbbi évek könyvterméséből alighanem ezt a lexikont fogadják legszívesebben ajándékként. Érthető ez, hiszen a lexikon nem itthon élő honfitársaink sorsával is foglalkozik. Az amerikai vagy a csehszlovákiai magyarokról írt szócikk bárkit meggyőzhet arról, hogy a szerkesztők rendkívül bátran fölvetik azt a kérdést, mit is jelent nemzeti tudatunk szempontjából az a tény, hogy a magát magyarnak valló lakosságnak csak mintegy kétharmada lakik az országban.

Bíráló megjegyzésekre, a munka egyenetlenségeinek mérlegelésére csakis mindezek előrebocsátása után lehet sort keríteni. A magunk részéről az irodalomtudomány szemszögéből teszünk észrevételeket, azzal a meggyőződéssel, hogy hasonló kifogásokkal a néprajztudós is élhet bármelyik irodalomtörténeti szakmunkával szemben.

Vörös Károly és Szabó Mátyás egyaránt rámutatott a vállalkozás leggyengébb pontjára: mindketten a történetiséget kérték számon. Tagadhatatlan, hogy az állóképszerűség nemcsak a leíró, hanem az elméleti cikkekben is kísért. A nemzeti karakterről szólván például a két háború közötti nacionalista német néprajz kutatás értelmezésére esik a fő hangsúly, s nem történik említés arról, hogy a nemzetjellem fogalma a romantikus történelembölcselet terméke, amely a Herder és Wilhelm von Humboldt nevével fémjelezhető nyelvelmélettel kölcsönhatásban jött létre. Azért lenne fontos ezt megemlíteni, mert a XVIII—XIX. század fordulóján e fogalom népszerűsége nagyban hozzájárult a néprajztudomány kialakulásához. Kölcsey és Széchenyi korában nálunk is a nemzetjellem keresése ösztönzött a parasztság szokásainak tanulmányozására. A pozitivizmus azután módosította, illetve érvénytelenítette e fogalmat. Tény, hogy rendkívül óvatosan kell bánnunk vele, de tagadhatatlan, hogy még a XX. században is különböző értelmezései jöttek létre — a népi írókat és a velük egyidős falukutató mozgalom tagjait is foglalkoztatta a mibenléte. A lényeg tehát az, hogy állókép helyett sokszor szerencsésebb folyamatot rajzolni, mivel akkor még közelebb járunk a jelenségek belső lényegéhez.

A puszta leírás olykor hiányérzetet hagy az olvasóban. Értesülünk például Csengerynek Ipolyival folytatott vitájáról, de egyikük álláspontja sem részesül minősítésben, és semmit sem tudunk meg szembekerülésük okáról, tudománytörténeti helyükről. Az újabb szakirodalom is hiányzik — érthető módon, hiszen a szócikk írója 1972-ben meghalt. Ez az egyetlen eset, ahol kifogásolhatónak érezzük a szerkesztők eljárását. Bármennyire is tisztelik jelentős tudósok szerzői jogát, itt is ki lehetett volna másik szerzővel egészíttetni a szöveget. A gyakorlati szempont is emellett szól: a lexikont kézbevevők számottevő része már bizonyára hallhatott a *Magyar Mitológia*-vitáról, s akkor nyilvánvalóan az álláspontok különbségéről kíván tájékozódni.

Szabó Mátyás félve kifogásolja, hogy más szakmák képviselőit nem vonták be a munkálatokba. Való igaz, hogy ez lelassította volna a munkát. A lexikon köteteinek gyors megjelenése márpedig olyan érték, amelyet nem lehet eléggé becsülni, hiszen biztosítja, hogy a vállalkozás ne váljék egymástól erősen különböző kötetek laza férceletévé. Az talán mégis szerencsés lett volna, ha több társszakmabeli tudóssal olvastatják el a területükhöz közelálló anyagot, mert némely adatot így módosítani lehetett volna. Tény, hogy Percy gyűjteménye sokat tett a balladák népszerűsítéséért (kiadási éve nyomdahibával került az I. kötetbe, hiszen nem 1795-ben, hanem 1765-ben jelent meg), de azt túlzásnak érezzük, hogy a ballada szóhasználat mai értelemben először nála fordul elő. Nem kezdeményező, hanem kiszélesítő volt a skót balladák közlésében; a XVIII. század elejétől sokan adtak ki többé-kevésbé stilizált népballadákat — a *The Braes of Yarrow* címűt például már William Hamilton of Bangour közreadta a *The Tea Table Miscellany* (1724) lapjain.

Más tudományágak bevonása elméleti tisztázatlanságok, homályos fogalomhasználatok kiküszöbölését is segíthette volna. Vegyük például a következő minősítést: „a folklór távolról sem tekinthető minden jelenségében és minden időben pozitívnak, hiszen szükségképpen tükrözi a népen belüli ellentmondásokat, a valóság ismeretének, elsajátításának általában alacsony szintjét is". A kívülálló, szakavatatlan olvasó számára nem egészen világos, miféle értékelésről is van szó. Vajon egy közösség belső ellentmondásait tükröző szöveg nem lehet-e nagy erkölcsi és/vagy művészi értékű? Mihez képest esik szó a valóság ismeretének „alacsony szintjéről"? Az egykorú magas kultúra-e a mérce vagy a mindenkori utókor? Ezeket a kérdéseket még továbbiakkal is kiegészíthetnők. Egyes szócikkekben nyilvánvaló tényként szerepel az, ami egyértelműsítést kívánna. Ennek oka a társtudományokkal való kapcsolat lazaságában keresendő. A különböző szaknyelvek egységesítése érdekében talán folytatni kellene az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában működő Folklór Osztály helyes kezdeményezését: további vitákat lehetne rendezni egyazon fogalomkörről, több szakma jelenlétével.

Az is előfordul, hogy a lexikon régebben általánosan elterjedt véleményt tükröz, nem ejtvén szót az újabb pontosításokról. Így például azt olvashatjuk, hogy „a műfajoknak nevezett líra, dráma és epika hármasságának felismerése végigkíséri az egész esztétika történetét", holott az újabb műfajtörténeti kutatások szerint e hármasság csak a reneszánsz óta létezik. Irene Behrens *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst* (Halle, 1940) című könyvében Francisco Cascales *Tables poéticas* (1617) című művétől eredezteti e megkülönböztetést. Claudio Guillén, a *Literature as System* (Princeton, 1971) szerzője valamivel korábbi eredetet mutat ki, de ő is csak Antonio Minturno *De poeta* (1559) címmel kifejtett rendszeréig megy vissza.

Szakmai elfogultságom miatt irodalomtörténeti példákat hoztam, pedig ennek a területnek a távolléte érezhető legkevésbé a lexikonban, hiszen a folklór vonatkozású cikkek többsége hatalmas szakirodalomra támaszkodik, s szinte mindazt magában foglalja, amit irodalmár nyújthatott volna. Más tudományágak korlátozott jelenlétéről árulkodik, hogy nem található meg néhány olyan általános fogalom (jel, embléma, érték, életminőség, konvenció stb.) meghatározása, mely pedig szerves összefüggést biztosíthatna a néprajz és vele rokon szakmák ismeretei között.

A társadalomtudományok képviselőivel való lektoráltatás minden bizonnyal szaknyelvi különféleségeket, sőt ellentmondásokat hozhatott volna fölszínre. Ez tagadhatatlanul nehezítette volna a munkát, de egyúttal megkönnyíthette volna a lexikonban foglaltaknak a rokon tudományágak eredményeihez való illesztését. Szemléltetésként az epika meghatározását idézzük: „A lírai ábrázolással ellentétben az epikában az élet, a valóság tárgyi objektivitásában tükröződik, anélkül, hogy az ember belső világa önállóan föltárulna, s ne a külvilággal (tárgyak, emberek, jelenségek) való kölcsönhatás során rejtett módon bontakoznék ki." Ez az elhatárolás az irodalmár szemszögéből nézve nem elégséges, hiszen a mondatban foglaltak majdhogynem drámai szövegekre is vonatkoztathatók. Az idézett jellemzést ki lehetett volna egészíteni a történetmondó és a történet fogalmával, amelyek nélkül elképzelhetetlen az epika. E kettő közül legföllebb az utóbbi létezik a drámában, az előbbi az epikának kizárólagos jellemzője. Meghatározásával igen sokat

foglalkoztak olyan kutatók (például Robert SCHOLES és Robert KELLOGG, a *The Nature of Narrative*. Oxford, 1966. szerzői), akik általában elbeszélő formákat vizsgáltak, beleértve, sőt olykor kiindulási pontnak tekintve a szóbeliséget. Az epikus hagyományt egységében taglaló narratológia eredményei egyes műfajok (ballada, mese stb.) jellemzését is megkönnyíthették volna.

A lektorálást gyakorlati szempontok (elsősorban az időmegtakarítás) előnytelenül befolyásolhatta, a címszavak azonban fogalomrendszert alkotnak, s ez igen alapos szerkesztői munkára enged következtetni. Kevés lexikon akad, ahol az utalások ennyire következetesen és szerencsésen tennének hozzáférhetővé egy-egy fogalomkört. Ez rendkívül megkönnyíti a lexikon használatát.

Egyetlen tényező zavarja a szócikkek rendszerének egységét, a munkatársak „eltérő iskolázottsága", melyre már SZABÓ Mátyás is utalt. A szociálantropológiai és az anyagi kultúrát föltáró cikkek között nincs közös nevező, így a tájékozódás különféleségét főként a folklór területén érezhetjük. Nem szerepel önálló címszóként az „egyszerű forma", a „beszédhelyzet" vagy a „funkció", pedig ezek alapfogalmak a műfajok rendszerezésében, illetve a mesekutatásban. Azért föltűnő ez, mivel a szócikkek másik felében makulátlanul érvényesül a szakszerűség: egyes esztétikai minőségek (humor, komikum, irónia stb.), a népiesség vagy a népköltészet körülírása az általános elméleti szakirodalom és a néprajzi anyagra vonatkoztatás teljes összhangjával valósul meg.

Szóvá tehető viszont az, hogy az elméleti igény némiképp aránytalanul érvényesül az egyes részekben. Az olvasónak már-már az lehet az érzése, üdvös hatást tenne a magyar néprajz további fejlődésére egy belső módszertani vita, mely tény és elmélet viszonyával foglalkoznék. Míg ugyanis a folklór feldolgozása igen gazdag elméleti tájékozottságot árul el, addig az anyagi kultúra tárgyalásából ez sokkal inkább hiányzik. Az etnológiai-antropológiai szócikkek jellege ismét más: általában fogalmi tisztázottság, tárgyszerűség, de túlzott rövidség és a hazai anyag hiánya is jellemzi őket. Ez a hármasság erősen veszélyezteti a lexikon egységét.

Külön kell szólni a tudománytörténeti vonatkozásokról. Az irányzatokat bemutató elméleti szócikkek meglehetősen kisszámúak. Igaz, számottevő részük (pozitivizmus, romantika, strukturalizmus) majd az utolsó kötetben várható. Az életrajzok tárgyszerűek és megbízhatóak, de általában nem egészülnek ki a tudósok, illetve írók felfogásának rövid jellemzésével. Inkább csak kinyilatkoztató minősítéseket kapunk, indoklást nem. GRAGGER Róbert *Magyar népballadák* című tanulmányáról például megtudjuk, hogy „a magyar balladakutatás jelentős állomása", de azt már nem, hogy miért; miben hozott újat e kutató elődeihez képest. Kár, hogy a lexikon nem vállalkozik GREGUSS ballada-elméletének, ERDÉLYI János vagy akár a két ARANY néprajzi vonatkozású nézeteinek történeti elhelyezésére, hiszen azt az olvasó hiába keresi a rokon szakmák hasonló jellegű kézikönyveiben. Az is hiányolható, hogy jelentős íróknak (NÉMETH László, ILLYÉS) a népi kultúrához való viszonyáról sem kapunk tudósítást. A falukutató mozgalomról igen alapos a beszámoló, de DARVAS, FÉJA vagy KOVÁCS Imre nem jutott önálló szócikkhez.

Az anyagi kultúra földolgozása arra enged következtetni, hogy az itt alkalmazott pozitivista leírás több, mint félévszázada lényegében a Volkskunde jellegű etnográfia mintáját követi. Erős túlzással: GYÖRFFY, sőt HERMAN Ottó anyagföltáró módszere majdhogynem napjainkig érvényben van, s az azóta elért nagy eredmények főként mennyiségi jellegűek.

A folklórral foglalkozó elméleti cikkek ezzel szemben határozottan mutatják azt a fordulatot, amelyet a jelelmélet elterjedése okozott a nyelvi megnyilatkozások vizsgálatában, de a részletkérdések megválaszolásakor már kevésbé érvényesül ez a megújhodás. A műfajról írtak például lényegében különböznek a népmeséről vagy a balladáról készített jellemzéstől. E konkrét műfajokról nem is kapunk meghatározást. A szöveg nagyon sok értékes ismeretet közöl az olvasóval, de mindvégig várat magára annak egyértelműsítése: mire is vonatkoznak az elmondottak. Magyarán, hiányzik az illető műfaj elhatárolása rokonaitól, nincsenek megnevezve a ballada, illetve a mese szerkezeti, költészettani (poétikai) ismérvei.

Ismét más a helyzet a szociálantropológiával. Ennek jelenléte olyannyira csökkentett, hogy már-már az lehet a benyomásunk: az etnológiát a lexikon úgy kezeli, mint a magyar néprajztudományba bekerült idegen testet.

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a lexikon különböző szintű vizsgálatokról ad számot, anélkül, hogy nagyobb egységbe hozná őket. A címszavak több fogalomsort alkotnak, s ezek nem illeszkednek egymásba.

Ennek a belső ellentmondásnak elméleti okai és gyakorlati következményei vannak. Az előbbieket nagyon kiélezve a következő kérdés formájában fogalmazhatjuk meg: mennyiben lehetséges kifejezetten magyar néprajzi lexikont összeállítani, és amennyiben

ez megoldható, milyen viszonyban kell lennie az ilyen kiadványnak az egyetemes néprajz ismereteinek tárával. A *Magyar Néprajzi Lexikon* megvalósult formájában kétségkívül fölveti ezt a kérdést. Pusztán gyakorlati oldalról nézve ez annyit jelent, hogy a szociálantropológiai fogalmakat vagy irányzatokat bemutató szócikkek szinte változtatás nélkül szerepelhetnének nemzetközi témájú kiadványban. Szó esik bennük kiváló etnológusok (Malinowski vagy Lévi-Strauss) egyik-másik nézetéről — mint ahogyan a folklór anyagban is találkozunk Herder vagy Propp néhány tételével —, de ugyanezeknek a kutatóknak fölfogása mint egész értelemszerűen sehol sem kerül elemzésre, sőt még az sem, hatottak-e a magyar néprajztudományra. Olykor már tévesen azt hiheti a tájékozatlan olvasó, hogy a magyar néprajztudomány a semmiből keletkezett és a mai napig teljesen külön úton jár.

Mindennek oka nem a lexikon szerkesztésében, hanem a hazai kutatás jelenlegi helyzetében keresendő. Tévedés ne essék: korántsem állítanók, hogy e szaktudomány nálunk ne lenne sokkal magasabb szinten, mint igen sok országban. Azt sem gondoljuk, hogy más társadalomtudományokban okvetlenül előbbre lennénk. A nyelvészetben vagy az irodalomtudományban hasonlóan nagy belső feszültségek léteznek. Csupán annak a sejtésünknek próbálunk kifejezést adni, hogy bizonyos országokban a néprajz és a szociológia körülbelül egyidőben s egymással kölcsönhatásban alakult ki. A magunk részéről ezt tartjuk a fejlődés szerencsésebb formájának. Nálunk föltehetően a szociológia megkésett fejlődése okoz hátrányt. Ezért fedezhető fel némi ellentmondás a nemzetközi szakirodalom java és a magyar néprajz legerősebb hagyománya között. A *Magyar Néprajzi Lexikon* még teljesen érthetően védekező állást foglal el e hagyományra kívülről nehezedő nyomással szemben: egyrészt hazai tényanyag leírását, másrészt idegen szakmunkák ismertetését adja. A kiadvány föltétlen érdemeként kell elkönyvelnünk, hogy fölhívja a figyelmet erre az ellentmondásra és azt sejteti, hogy a jövőben talán szembe kell nézni a szociálantropológia kihívásával. Bizonyos, hogy ez eleinte sok zűrzavart fog okozni, de hosszabb távon a magyar néprajztudomány megújhodását eredményezheti.

Kósa László

Köztudomású, hogy a magyarországi néprajzi szakirodalomban esztendők óta alig akad vitatkozó írás, még kevésbé színvonalas kritika. Vörös Károly és Szabó Mátyás bírálata a magyar néprajz jelenlegi nagy vállalkozásainak egyikéről ilyen, vitára ösztönző *(Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról.* Ethnographia XCI (1980) 479—486). E sorok írója ugyan velük szemben nem tekinthet kívülről a Magyar Néprajzi Lexikonra (a továbbiakban MNL), hiszen egyik szakszerkesztője volt, de élni kíván a vitázás lehetőségével, mert mindkét vélemény alkalmas nemcsak a műről szóló polemizálásra, hanem — mutatis mutandis — sokkal inkább az egész magyar néprajz központi kérdéseiről való elmélkedésre. Mint szakszerkesztő és szerző az előkészítés első szakaszától ismerem a munkát (1967 ősze), annak számos belső problémáját. Áttekintettem a kéziratban levő kötetek anyagát is, melyek a megjelentekkel azonos szemléletűek. Előrebocsátom azonban, hogy nem szándékozom az MNL kérdéses pontjait mentegetni, legfeljebb néhány szerkesztésbeli problémát fogok megmagyarázni, és hangsúlyozom, hogy amit írok, mindvégig *magánvélemény.* Nem tükrözi sem a szerkesztőbizottság, sem a szerzői együttes álláspontját. Nem tart rá számot, hogy az olvasó így fogadja.

Még mindig elöljáróban: három pontban összefoglalható, amiben a MNL eddig visszhangja (külföldi és belföldi, szaktudományi és hírlapi, mintegy két tucat írás) megegyezik.

1. Amint Vörös Károly és Szabó Mátyás sem fukarkodott elismerő szavakban, ugyanúgy méltatja a többi kritika és ismertetés a nagy munkát, a tartalmi gazdagságot, mely típusában a művet egyedülállóvá teszi, hangsúlyozza a tudományos és kulturális jelentőséget. (Mindössze a román kritika kivétel: Fl. Constantiniu—H. Daicoviciu—Radu Popa: *Marginales historiques a un volume d'etnographie anhistorique.* Revue roumaine d'histoire 1977. 751—761. A hivatalos román őstörténet és középkori településtörténet álláspontját kéri számon, s minthogy ez hiányzik, a teljes mű tudományos hitelét vonja kétségbe.)

2. Bár egy recenzens „tökéletes lexikon"-nak nevezte, abból a szempontból az MNL sem kivétel a lexikonok sorában, hogy ha nem is nagy számmal, de akadnak benne adatbeli pontatlanságok, bosszantó sajtóhibák, apróbb tévedések és lehetne listát összeállítani cikkekről, melyek több-kevesebb okkal kimaradtak belőle.

3. További általános problémák adódnak abból, hogy a lexikon sok szerzős műfaj. A munkatársak fölkészültsége, iskolázottsága, tehetsége, érdeklődése, szemlélete,

hozzáállása, tudományos mértéke változó. Ezért a cikkek kidolgozása — a rendelkezésre álló források különböző értékétől függetlenül is — egyenetlen. Ezt még a legkitűnőbben szerkesztett lexikonok sem tudták sosem maradéktalanul kiküszöbölni.

Negyediknek kívánkoznék még egy pont, de ez már erősen vitatható: mennyiben tudományos és mennyiben a nagyközönségnek készült mű az MNL? A visszhangok és kritikák mindkét szempontból értékelik, de ilyen értelemben általában nem foglalnak állást. Az eredeti kiadói és szerkesztői szándék — véleményem szerint — az, hogy a kettő határán áll. Sajnos ennek tisztázását a bevezető elmulasztotta. Érvényesültek ebben a műben is a magyarországi lexikonkiadás közművelődési célú törekvései. Az MNL megszületéséhez hozzájárult a néprajz iránti figyelem széles körű megélénkülése. Ennek szól többek közt a magas példányszám. Másfelől elsőrendű szerkesztői követelmény volt a szaktudományi igényesség, minthogy a mű a készülő új magyar néprajzi szintézishez előtanulmányként is szolgál. Sok kutató itt publikálja először eredményeinek konklúzióit. Vörös Károly és Szabó Mátyás azonban teljes egészében tudományos munkaként kezeli az MNL-t. Bár véleményük a mércét jóval magasabbra teszi, nézetem szerint, csak egyetértéssel fogadható, már csak azért is, mert egy kollektíva szaktudományi törekvéseit igazolja. Annyit azonban hozzá kell fűzni, hogy műfaji okokból az MNL nem filológiai mű (l. pl. a szócikkek adatolásának és a könyvészeti hivatkozásoknak szükségszerű szűkösségét).

Vajon az MNL valóban azt tartalmazza, amit a mai magyar néprajztudomány tud? Erre az első kötet bevezetőjében és a bírálatokban érintett kérdésre a felelet határozott *nem*. Elsősorban nem arra gondolok, hogy a szócikkek túlnyomó többségét legalább egy évtizede írták, és az újabb eredmények folyamatos bedolgozására technikai okokból nincs mód. Szabó Mátyás utal rá, hogy „az 1960-as években . . . Európa-szerte nagy változások történtek az antropológiai jellegű kutatásokban, amelyek átalakították a kutatás módszereit, célkitűzéseit." (484. o.) Igaza van, amidőn rámutat, hogy az MNL szemlélete, ismeretkutató rendszere, célkitűzése nem a munka előkészítő szakaszában, hanem jóval korábban alakult ki. Anélkül, hogy bármifajta nemzedéki ellentétet szítanék — gondolatát tovább vive úgy vélem, hogy az elkészült mű a mai magyar néprajz idősebb tudósi nemzedékének fölfogását tükrözi. Ez a fölfogás pedig igen erősen tapad a megelőző nemzedékéhez. Ortutay Gyula főszerkesztőként határozottan kívánta, hogy az eltérő módszerek és nézetek a munka egységének alárendelődjenek, kísérletek lehetőleg ne jussanak szóhoz, s ez az irányelv az MNL elkészülésének szempontjából kedvezőnek, hasznosnak bizonyult. Az előkészítés és a szervezés a magyar néprajz közelebbi tudománytörténetének olyan szerencsés szakaszában zajlott le, amikor az elvi ellentétek megbékélni látszottak, a személyiek pedig, nem utolsósorban a főszerkesztőnek köszönhetően, elcsendesedtek. A szerkesztőbizottság és a szerzői kollektíva összetétele világosan dokumentálja ezt a tényt. (Minthogy Szabó Mátyás mégis hiányol a névsorból néhány érdemes specialista néprajzkutatót, kötelességemnek tartom megemlíteni, hogy a 96 szerzőnél többen kaptak fölkérést. Néhányan eleve elzárkóztak, mások később mondták le a eredetileg vállalt munkát. Az, hogy az MTA Néprajzi Kutató Csoport munkatársai a szerzői névsoron belül a legnagyobb csoportot alkotják [31 fő, a teljes kollektíva majdnem egyharmada], a szövegrésznek pedig jóval nagyobb hányadát írták [kb. 55 %, a kiadó adata], annak az a magyarázata, hogy a munka az említett intézmény irányításával folyt, és csak ennek dolgozói illeszthették be a feladatot munkatervükbe.)

Visszatérve a fölvetett kérdésre, az európai néprajzi kutatások említett irányváltozásainak átütő erejű befogadásáról nem beszélhetünk, de elzárkózásról sem. A folklórban és kisebb mértékben a társadalomnéprajzban több kísérlet, módszertani közvetítés, szempont és szempontrendszer átvétele regisztrálható. A nyomukban kirajzolódó eredmények nem lebecsülendők. Az anyagi kultúra vizsgálata látszik leginkább ragaszkodni a tudománytörténeti hagyományokhoz. Az MNL azonban a fent említett okokból nem tükrözi sem az újabb külföldi irányzatok befogadásának mértékét, sem az útkeresést, sem a kísérleteket, sőt még azt a különbséget sem, amely az idősebb és a középnemzedék látásmódja között feszül. Az utóbbi az előbbihez fölfogásban ugyancsak közel áll, többnyire tőle kapta képzését és a témaorientációt, mégis míg az idősebbek egy erősen tradicionális paraszttársadalmat ismertek meg tanuló éveikben, a közbejött társadalmi-politikai változások siettető hatása folytán, ugyanez a fiatalabbak számára már emlékanyag, elsősorban történelem. Az MNL koncepciója ennek a világnak a rekonstrukcióját kívánta meg.

Mi ez a világ? Azaz mi a tárgya a magyar néprajznak? Mindkét véleménymondót ez érdekelte legjobban az MNL köteteit lapozgatva. Úgy vélem, Vörös Károly túlságosan általánosította bírálatának tételeit. Számos konkrét példa említhető az MNL-ből, még több néprajzi szaktanulmány, monográfia, könyv, melyben világos a tárgy társa-

dalmi érvényessége, az időbeli és térbeli határ, a történeti források kezelése, s nem hiányzik a jelenség okának magyarázata sem. Az utóbbi pontnál érdemes egy percre megállni. Ami az okok és magyarázatok elégtelenségét és hiányát illeti, a magyar néprajz (éppúgy, mint más tudományok) sok mindent nem tud még. Az előszóban olvasható, hogy az MNL egyik feladata a „fehér foltok" és a kutatási hiányok föltárása. A néprajzkutatók hatalmas gyűjtőmunkát végeztek az elmúlt évtizedekben, de számos jelenség időbeli változásáról, meglétéről, elmúlásáról kellő adat vagy földolgozás hiányában még sincs pontos képünk. Ez is hozzájárul a statikus ábrázoláshoz. Mivel a tudománytörténet korábbi szakaszaiban a magyarázatok és összefüggések megjelölésében meglehetős bátorság uralkodott, a tévedések miatt ma inkább az óvatosság és a kétely jellemző, mint a feltevések megfogalmazása. Tegyük hozzá, a rendelkezésre álló külföldi összehasonlító anyag sem mindig szolgál segítségül.

Egy lexikon a megnevezett műfaji ismérvek folytán atomizálva ragadja meg anyagát. Az MNL-re tekintve a tudományszak falán sok-sok apró rés és repedés látszik, de ezek közt kevés az igazán veszélyes hézag. Ugyanakkor a tudományos erények kevésbé szembetűnőek. Vörös Károly azonban a magyar néprajzi szakirodalom legjobb történész ismerői közé tartozik, és ha ismételten végiggondoljuk, mit vár a néprajztól, meg kell állapítanunk, hogy valamiként mégis igaza van.

Akkor is, ha nézetem szerint nem volt szerencsés az Értelmező szótár gondolatokban szegény néprajz meghatározásából kiindulnia. Vörös Károly még csak az MNL első két kötetét ismerhette. Azóta megjelent a harmadik is, melyben a *néprajz* cikk érinti a szaktudomány definíciójának nehézségeit. Mitsem változtat azonban a problémán, hogy a központi kategóriáknak nincs általánosan elfogadott meghatározása (ez más társadalomtudományokban is gond). Például jogos a kérdés, vajon mely társadalmi rétegek és osztályok hordozzák az MNL-ben *népi*ként interpretált kultúrát? Azaz mi a nép? Érdekes egybeesésként Vörös Károlynak az elhatárolást tudakoló kérdéseire akaratlanul felelt Szabó Mátyás az MNL-t „az iparosodás előtti paraszt (agrár) társadalom emlékművének" nevezve. Figyelmeztető mozzanat: ami a magyar néprajzkutatók jelentős részének evidencia, az már a kívülálló történésznek sem az. Az előszó — az eklekticizmust is vállalva — valóban röviden kifejthette volna, hogy a kötetek elsősorban a parasztság rétegeinek műveltségével foglalkoznak, de az életmód azonosságának okán a szerzők figyelme kiterjedt az 1848 előtti kisnemesekre és azokra a kézművesekre is, akik a Vörös Károly által általában „agrárnépességként" emlegetett és „falusias" viszonyokkal jellemzett néptömeg igényeit kiszolgálják. Más kérdés, hogy a *történeti adatok* hivatkozásának hol a határa. Mi a néprajz kompetenciája a történeti kutatás terén? A történeti anyagot a néprajzkutatók egy része valóban csak illusztrációnak használja, mások esetlegesen és funkciótlanul idézik, mégint mások törekszenek arra, hogy sajátos néprajzi szempontok szerint, de szervesen és rendszerszerűen kezeljék őket. Visszatérő gond, hogy a történettudomány hézagosan, egyenetlenül kínálja időben és térbeli szakaszokban egyaránt a néprajzi kutató által földolgozható adatokat és eredményeket. Vajon mennyiben az etnográfus feladata a történeti-néprajzi vagy ha úgy tetszik, a művelődéstörténeti adatok föltárása? Ha igen, jogosult-e külön néprajzi és művelődéstörténeti értelmezésről beszélni a múltba merülve? Napjainktól időben távolodván a körülírt agrárnépesség kultúrájával kapcsolatos számos jelenség kívül esik az adott társadalmi érvényességi körön. Például a XVI. századi fallal kerített városban balázsolók a folklorista vagy a művelődéstörténész érdeklődési körébe tartoznak? Nem cserélődnek-e föl a tudományszakok művelőinek szerepei? A történész kénytelen néprajzi kérdéseket megoldani, a néprajzkutató történeti tanulmányokkal foglalkozni? Erről már több, mint negyedszázada is vitatkoztak a magyar néprajzban. A kérdések időszerűsége változatlan.

Elgondolkodtató, hogy az egymástól földrajzilag nagy távolságban élő, eltérő érdeklődésű szakemberek más-más szempontból indulva egyaránt a történetiséget vagy annak pontosítását kérik számon a magyar néprajztól. Vörös Károly a múltba tekintve, Szabó Mátyás a jelenhez közelítve. Kifejezik azt a két fő irányt, amely a jelenleg szervezetileg egységes keretbe tartozó magyarországi néprajztudományt belülről feszíti (törekvések) és kívülről vonzza (várakozások). Sarkítottan fogalmazva: múlt- vagy jelenkutató tudomány legyen a néprajz? Legalább is merre és milyen mértékben forduljon? (A kérdésfüzér az előbbihez hasonlóan ugyanígy kibontható a szociológiától való elhatárolódás vagy közeledés felvetésével is.)

A két feszítő erővel számolva — megítélésem szerint — a magyar néprajz előtt hármas alternatíva áll.

1. Megmarad annak, ami túlnyomó részében ma. Véleményem szerint ezt az utat tartani egyet jelent a tudományszak fokozatos, esetleg felgyorsuló fölszámolásának vállalásával. Törvényszerű, hogy egy idő múlva, és szerintem ez az idő nincs is messze,

amikor a tradicionális kutatás nem tudja betölteni azt a hivatást, aminek napjainkban még megfelel. A régi célkitűzések egyre inkább beporosodnak, ez már bizonyosnak látszik. Szívesen emlegetjük, ha alkalom nyílik, hogy van a folklórnak *budapesti iskolája*, vagy egy másik, távoli példa: a magyar anyagi kultúra-kutatás Európában egyedül álló sorozatot produkált a kapásnövénymonográfiák elkészítésével, de rá kellene egyszer komolyan kérdezni, vajon a kortárs külföld is valóban így látja? Nem azért, mert a külországi vélekedések a meghatározók. A kapásnövénymonográfia-sorozat valóban egyedül álló, de mi a jelentősége ennek egy olyan európai tudományosságban, amelyben egészen más dolgokra esik a figyelem, következésképp már nem írnak efféle célkitűzésű műveket.

2. Elképzelhető, hogy a keretek szétesnek, és különfajta törekvései szerint tagolódva a néprajzkutatók egy-egy csoportja önálló új egységeket próbál létrehozni, vagy más tudományszakokhoz orientálódik. Vonzást gyakorol a történettudomány és a szociológia. Elméletileg elképzelhető a folklór teljes önállósága. A szakterületen a sokfajta tagolódás ellenére vannak meghatározó koherens erők. Adattárak, könyvtárak, gyűjtemények, tanszékek és kutatóhelyek egysége is a széttagolódás ellen szól. Ez a folyamat szintén fölszámolódást jelentene, mert a szaktestület is, a jelenlegi sokrétű kutatási problematika is felbomlana.

3. Marad az adott szervezeti keretek közötti megújulás lehetősége, a legnehezebben járható út, mely azonban a legtöbb értéket tarthatja meg abból a társadalmi tekintélyből, tudományos tapasztalatból, ismeretből és módszerből, amit a magyar néprajz közel száz esztendős önálló léte alatt fölhalmozott, ami alapul szolgálhat újabb eredmények létrehozásához. A mostani helyzetből valamifajta antropológiai vagy rokon irányba kellene kimozdulni. Mi legyen, vagy melyik legyen az? A meglevők közül átültessük az egyiket, vagy inkább megkíséreljük több iskola tanulságait érvényesítve a tudományszakot átformálni? Ezek a kérdések — ismeretem szerint — ma már sok magyarországi kutatót foglalkoztatnak. Nézeteik azonban még nem találtak igazi fórumot, nem került sor eddig a különböző elképzelések konfrontációjára sem. Jelenleg — úgy tetszik — több a pusztán változást kívánó akarat, mint az ennek végrehajtásához kellő szakmai felkészültség. Szemléleti változás persze nem zajlik könnyen és gyorsan. Tegyük hozzá: egy ilyen átformálódás sosem lehet egyetlen tudományszak belügye, függ a tudományos élet egészének struktúrájától, ellenében vagy serkentőleg hatással vannak rá a szomszédos ágazatok is.

Ismert, hogy a magyar néprajz önálló diszciplínává válásától folyamatosan a kultúra formai jegyeinek kutatásából indult ki. Különböző tudománytörténeti okokból aztán több olyan területet „örökölt" vagy jobb híján „fölvállalt", melyeknek nem feltétlenül keretein belül lett volna helyük. Többek közt sokáig szoros kapcsolatban állt a fizikai antropológiával és az ún. emberföldrajzzal. Vonzódott az őstörténethez. A hazai néprajztudomány azonban a kezdetektől sokfajta érdeklődésű és összetett volt, nem okozott zökkenőt, sőt több-kevesebb szemléleti gazdagodást hozott az újabb területek munkába vétele. Például teljesen beleillett az ipari forradalom előtti munkaeszközök és munkamódok történetének vizsgálata, mellyel a régészet korlátozottan, a történettudomány alig foglalkozott. Különösen az 1950-es években alakult úgy a helyzet, hogy a néprajz szinte menedékül szolgált néhány önállóan és nyíltan akkor nem művelhető stúdiumnak. Néprajzkutatók írtak művelődéstörténeti dolgozatokat (főleg életmódtörténeti tárgyúakat), az új ún. „szocialista falu"-val is foglalkoztak, ami ugyan nem nevezhető maradéktalanul faluszociológiának, de annak egykorú hiányában mégis tudománytörténeti jelentősége volt. Néprajzkutató tollából született az első hazai monográfia, amely egy település vallási képét rajzolta meg. Más kérdés, hogy különfajta okokból mindez korlátozottan folyt, kudarcok is akadtak, s amikor ismét nyílt színre léptek a háttérbe szorított tudományszakok, a néprajz eredményei nem mindig állták a kritikát, de hogy mennyire nem elhanyagolhatók ezek az eredmények, illusztrálja egyetlen viszonylag friss példa, a tízkötetes Magyarország-történet vonatkozó forráshasználata, mely a XIX. századi életmódtörténetben néprajzi eredményekre hivatkozik. (Vö. *Magyarország története 1790—1848*. Bp. ,1980. 537 kk., 1365—1366. l.; *Magyarország története 1848—1890*. Bp., 1979. 1093 kk., 1664—1665. l.)

Köztudott, hogy az etnikai alapon álló magyar néprajz keretén belül vagy vele lazább kapcsolatban folyamatosak voltak az etnológiai vizsgálatok. Továbbá, ha nem is nagy számban, de születtek értékes falumonográfiák és olyan tanulmányok a paraszti társadalomról, a rokonságról, szokásokról, intézményekről, amelyeket korábban nem neveztünk sem antropológiának, sem antropológiai szemlélethez közelállónak, de ma visszatekintve több-kevesebb joggal felfedezhetjük bennük legalább az attitűdöt. (Minthogy egy rövid vitacikkben nincs hely szerzők és művek fölsorolására, most ettől el kell tekintenem.) Ezek azonban a múltban nem voltak hangadók és központi helyzetűek.

Ma sem azok. Jóllehet a *társadalomnéprajz* polgárjogot nyert, a Magyar Néprajzi Társaságban szakosztálya van, az MTA Néprajzi Kutató Csoportban tudományos részleg képviseli több, mint egy évtizede, nem mondható el, hogy a társadalomnéprajzi szemlélet átjárja a többi területet. Eddig inkább az a gyakorlat alakult ki, hogy a hagyományos szakfölosztás: halászat, vadászat, gyűjtögetés, állattartás, földművelés stb. mellett megkapta a maga hasonló „rekeszét", de — bár véleményem szerint ezt kellene tennie — nem integrálja, nem értelmezi a fölhalmozott tudományos anyagot. Legtöbb táji, helyi monográfiát föllapozva — jóllehet van kivétel — ez tapasztalható, és a készülő új kézikönyv is ennek az elképzelésnek a jegyében íródik.

Mégis mindezt azért említettem, hogy hangsúlyozzam, napjainkban, amikor a különböző fórumokon oly gyakran méltatják az interdiszciplinaritás fontosságát, a magyar néprajzban benne rejlik az a lehetőség, hogy szélesebb tudományos munkamegosztásba illeszkedjék. A nyitottság és a sokfajta érdeklődés megvan hozzá. Azonban ez nem elég.

Vörös Károly és Szabó Mátyás rámutattak a mai magyar néprajztudomány alapvetően empirikus megközelítési módjára, de nem tették szóvá az MNL elméleti cikkeinek viszonylagos szegénységét. Leginkább kivétel a folklór. Számos társadalomnéprajzi, ha úgy tetszik, antropológiai cikk olvasható a kötetekben, de ezek jó része puszta definíció, és elvétve kötődik, mert előmunkálat híján nem is kötődhet, konkrétan a magyar anyaghoz, ahhoz, amivel maga a mű foglalkozik. Kendőzhetetlenül sebezhető pontja ez mind az MNL-nek, mind általában véve a magyar néprajznak. A tornyosuló kérdések, a fejlődési irányok és törekvések elemzése, az új eredmények rendszeres elméleti feldolgozása, a fogalmi meghatározások nélkül az említett lehetőség eséllyé sem válhat.

Az elméleti következetesség, igényesség megítélése természetesen viszonyítás kérdése. Jobb lenne, ha a folklorisztika, anyagi kultúra kutatás, antropológia eredményei szervesebben kapcsolódnának az MNL-ben. De több európai országban ennyire sem volna mód közös nevezőt találni e kutatási ágak számára. Leopold Schmidt például közvetlenül az MNL tervezése előtt éppen az etnológiai, a nemzeti kereten túltekintő szemlélet megőrzésében látott előnyt a magyar kutatás oldalán az osztrákkal szemben. (Schmidt, Leopold: *Das Österreichische Museum für Volkskunde.* Wien 1960. 11.)

Bár azt írtam, hogy az MNL nem tükrözi mindazt, amit a magyar néprajz tud, különösen nem kísérleteit és újabb tájékozódását, mégis igaz, hogy a mű nem lehet sokkal inkább más, mint amilyen a szakterület egésze. A néprajzot mint *nemzeti tudományt* képviseli. Ez a jelzős szókapcsolat meglehetősen összeforrott a parasztság kultúráját vizsgáló hagyományos megközelítéssel, így ennek a szerepnek az átértékelése is a jövő feladata lesz. Kilépni belőle teljesen aligha lehet, nemcsak azért, mert a közvélemény a nemzeti tudat formálásában többek közt számot tart a néprajz állásfoglalására, hanem a hazai tudományszerkezet miatt is, és tudvalevő, hogy a környező országok néprajztudományának irányultsága szintén ebben erősíti, mint ahogy az érzékeny román reagálás szemléletesen példázta. E sorok írójának, egy rövid cikkben nem lehet feladata, hogy akár csak megkísérelje valamilyen új irány kijelölését, mégis a fentiek tudatosításával, ha a „hogyan tovább"-ra gondol, óhatatlan, hogy fel ne vetődjenek német és skandináv társadalomtudományi, jelenkutató és történeti példák, mint egyfajta „antropológiai irány" megtestesítői. Nem hagyható figyelmen kívül a területek néprajzának a mienkéhez hasonló tudománytörténeti múltja és korábbi kapcsolataink sem.

Ha valamit igazán állandóan sürgetni lehet, az az, hogy nagyobb súlyt kell kapnia a néprajzi vizsgálatokban a kulturális jelenségek társadalmi meghatározottságának. A közös társadalomvizsgáló alap segíthet az egymásnak feszülő törekvések és a széttartó irányok egyeztetésében vagy világos elhatárolásában.

Ezúttal azonban a Magyar Néprajzi Lexikonról van szó és nem szeretnék még messzebb kanyarodni ettől a műtől, mely nézetem szerint is „határkő egy tudomány életében", de egyszersmind alkalmas továbbvivő vitára, hogy vajon a magyar néprajz újra tudja-e fogalmazni tárgyát? Meg tud-e újulni szemléletében? Lesz-e a jövőben korszerű és önálló tudomány?

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Voigt Vilmos

Katona Imre hatvanadik születésnapjára

Néprajztudományunk egyik vonzó, gazdag életművű, folyton dolgozó munkását köszöntjük életének hetedik, tudományos munkásságának ötödik évtizedéhez érve. Egyenes és tudatos életpályája, szeretetre méltó egyénisége sok barátot szerzett neki, akik szintúgy örülnek e visszatekintő és előre is pillantó évfordulón. Munkásságát nem sok látványos elismerés, annál több csendben, olykor mások helyett és mindig mások érdekében is elvégzett munka övezi, ebben is jó példaképe annak az átmeneti generációnak, amelyik érezhette még a „régi" néprajzi módszert és elhivatottságot, azután elsőként érték a felszabadulás után az új elvárások, hogy később a néprajztudományba kívülről beszivárgó újító módszerek is eljussanak hozzájuk. Ez a nemzedék még első gyűjtéseit kézzel írta, a jobbágyságtól nem sokban különböző paraszti életmódot is megismerte, azután remények és csalódások övezték politikai és társadalmi szereplésüket, viszont ők voltak az első hivatásos szakemberek, akik számára az utóbbi évtizedek a külföldi kutatóutaktól és kongresszusoktól a sokféle

kiadási és tudománynépszerűsítési lehetőségig sok mindent felkínáltak. Kettétört és újrakezdett életpályák, a magánélet bajai, korai betegségek is kísérői e nemzedéknek. KATONA Imre becsületes egyénisége, anyagközeli munkamódszere többé-kevésbé kivédte a csábításokat és csapásokat, ám a majd háromszáz publikáció (közte 25 könyv) eredményeként a szegénység maradt jutalma, hiszen nem a funkciók vonzották, feladataiban munkát és nem hatalmat keresett. Több ízben is visszautasított, vagy el sem fogadott tetszetős megbízásokat, mivel úgy gondolta, egyszerűbb és érdemesebb második emberként dolgozni, mint vezetőként őrlődni és adminisztrálni. A mostani számbavétel azt sugallja, igaza volt.

1921. október 18-án született az alföldi katolikus városban, Csongrádon. Makó népétől származó édesapja — e kivételes képességű és sokoldalú ember — főállatorvos volt itt, az egész várost jól ismerte. Körútjaira vitte magával fiát, aki így ismerkedett meg a népélettel. Első néprajzi útbaigazítója, apja barátja, HERRMANN Antal volt, aki mesélt a kisfiúnak. Nővére tanárnő volt. Édesapja szinte önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőnek tekinthető, aki idős korában hatalmas cédulaanyagot állított össze szülőföldjéről. Ez a *Makói szótár* talán egyszer éppen fia gondozásában meg is jelenik majd. Gimnáziumi éveit Csongrádon, majd a hódmezővásárhelyi híres református gimnáziumban töltötte. Itt tanította őt TÁLASI István, akitől nemcsak a tudatosnak tekinthető néprajzi irányítást, hanem a társadalom égető problémái között is eligazító szempontokat kapott. Az ekkor már több falujáró expedición részt vevő fiatalember a szegedi egyetemre járt, magyar—történelem—földrajz szakon. A háború és a felszabadulás forgatagában 1946-ban szerzett tanári oklevelet, majd 1947-ben doktorált néprajzból és földrajzból. Ekkor már tanított, majd egy évig Hódmezővásárhelyen volt tanár. Innen hívta meg ORTUTAY Gyula a budapesti egyetem Néprajzi Intézetébe, ahol 1949 óta dolgozik, tanársegéd majd adjunktus, jelenleg docens. ORTUTAY szervezte még annak idején a tápai faluszemináriumot, amelynek keretében KATONA Imre meséket gyűjtött (ezek jóval később jelentek meg egy kis kötetben), ugyanilyen témával vett részt a *Táj- és Népkutató Intézet* gyűjtőútján, TÁLASI István csoportjában a szilágysági Bogdándon (ez az anyag ma is kiadóra vár), valamint a drávaszögi Kopácson (ez a gyűjtemény most már teljesen megjelent, Jugoszláviában). Első publikációi a negyvenes évekből datálódnak, legrégibb barátait is ezekben az években szerezte, és a budapesti egyetemre kerülése a harmincadik életév felé a pálya kiszélesedésével járt. Előbb a munkásfolklór gyűjtését bízták rá, majd a népköltészeti műfajok közül a történeti ének, a ballada és a népdal lett az ő reszortja. A szocialista átalakulást több munkaközösségben vizsgálja. Monográfiát készít a legszűkebb szülőföld foglalkozási nevezetességéről, a kubikusokról, amely 1963-ban kandidátusi értekezése volt. Ez a mű teljes egészében nem jelent meg, sok tanulmányban azonban zömét közölni tudta. Igen későn, az ötvenes évek végén kezdődik külföldi útjainak sorozata. Jó kapcsolatot épít ki a német, cseh, finn kutatókkal, terepmunkát végez Albániában és Olaszországban, megismeri Tunisz, India életét. Legsikeresebbnek jugoszláviai útjai bizonyultak. Több mint egy évtizede vesz részt az ottani magyar folklór kutatásában és e munka irányításában. Több kötetben adták közzé új és régebbi gyűjteményeiket, és e munka ma is folytatódik. Az utóbbi évtizedekben a népi líra stilisztikai és műfaji kérdései foglalkoztatták. E témából készíti tudományos doktori értekezését. Közben a modern városi folklór kérdéseit is érintette: több ezer tételes pontos viccgyűjteménye alapján megírta a mai politikai vicc folklorisztikai

szociográfiáját. Műfajtörténeti és őstörténeti érdeklődése szerint több tanulmányban foglalta össze népköltészetünk régi jelenségeiről, finnugor kapcsolatairól tudottakat. Rendszeresen részt vett a finn—magyar és a finnugrisztikai konferenciákon. Hosszú évekig gyűjtött anyagot a bölcsődal monografikus feldolgozásához, noha magyar súlyponttal, de világméretű áttekintésben. E munka elkészültét még várjuk. Szinte minden egyetemi jegyzet, tankönyv munkatársa, sokat dolgozott a néprajzi lexikonba, a készülő összegezésbe. Tudományszervező tevékenysége során volt a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára, segített az Ethnographia szerkesztésében, a TIT budapesti néprajzi választmányának elnöke, akadémiai és tudományos minősítő bizottságok tagja volt. Nagyra értékelhetjük tudománynépszerűsítő munkásságát is. Első népköltési antológiáit Illyés Gyula és Ortutay Gyula jelentették meg. Ezek betetőzése az immár majdnem műfaji teljességet tükröző *Magyar népdalok* antológiája, legújabban pedig egy-egy a finnek és a németek számára készülő szövegválogatás. Ma Katona Imre a magyar verses népköltészet szövegeinek legjobb ismerője, az egyetlen folkloristánk, aki egyformán otthon van a népdal, a ballada és a mese szövegeinek világában.

Korántsem lezárt életmű az övé. Bizton remélhetjük, hogy még hosszú ideig folytatja munkásságát, és sok irányban összegzi munkálkodását. Ha most mégis megkíséreljük, hogy tételszerűen is összeállítsuk azt az újdonságot, amit munkáival jelentett, csak néhány vonást emelhetünk ki.

Látásmódja történeti, amely kiegészül a társadalmi és földrajzi szemlélettel. A magyar folklór történeti rétegeinek megrajzolása (az FFC 194. kötetében) így egészül ki az újkori paraszti élet átalakulásáról írott tanulmányaival, illetve a *Forrás* teljes 1979-es évfolyamában közölt regionális néprajzi-folklorisztikai áttekintésével, amely remélhetőleg bővített formában, könyvként is megjelenik. A folklór történeti jelenségeinek értelmezésekor a legegyszerűbb empirikus tényekből indul ki, voltaképpen szakmánk közvéleményét fejezi ki: ha a honfoglalás előtti korszakokról, balladáink történetiségéről vagy Anonymusról, de akár a mai viccről ír, megoldásai közbülső és közvetítő jellegűek, a túlzott fantázia és a kegyetlen szkepszis egyaránt távol áll tőle.

A társadalomnéprajzi jártasság nemcsak a kései paraszti jelenségek feldolgozásakor figyelhető meg (e téren legérdekesebb munkája a kubikusokról szóló monográfiányi írás), hanem például a folklórtények tagolásában (így a neme közti műfaji „munkamegoszlás" tételezésében) nemzetközi kutatásaiban, ahol olasz, albán terepmunkája inkább szociográfiai folklorisztika. A munkásfolklór kutatásában is ez a józan, deskriptív, adattisztelő megoldás figyelhető meg, amely több kisebb dolgozatát (pl. a vásárokat bemutatót) is monografikus igényűvé teszi. Még lexikoncímszavaiban és lexikonrecenzióiban is feltűnik ez a *Wörter und Sachen* mintájára *Wörter und Gesellschaft* névvel nevezhető megoldás.

Ami kedvenc műfajait illeti, a magyar népdal teljes műfaji gazdagságának egyetlen ismerője. A mesekutatásban mindvégig megbízható gyűjtő és kiadó, stilisztikai érzéke és kommentárjai pedig mindmáig a legjobbak a magyar mesekutatás egészében. Általában e téren többet, pontosabban és jobbat alkotott, mint néhány reklámozott mesekutatónk. Kár, hogy az *Új Magyar Népköltési Gyűjteményből* eddig éppen az ő kötetnyi kéziratai maradtak ki. A ballada vizsgálatakor az átmeneti jelenségek érdekelték a leginkább, mint például az ókori nyomok és ponyvai hatások. Mindkét téren még sok további munkára számíthatunk. Igen tanulságosak itt is műfajközi stilisztikai szemlélődései.

Ezek összegezése immár központi munkafeladata. Sajnálhatjuk, hogy e munka kedvéért félretette az európai népek bölcsődalairól készített monográfiáját, amelynek azonban legalább vázlata megjelenhetett. A kisebb műfajok közül a rigmus és a sajátos módszerrel gyűjtött szólás egyaránt érdekli. Egyébként talán csak a monda és a népi színjáték területén nincs saját gyűjtése. Ugyanakkor KATONA Imre több rokon szakma iránt is igen nyitott módszerekkel dolgozott. Tanulmányai és elgondolásai a történettudomány, az irodalomtudomány, a nyelvészet, a szociológia, sőt akár az őstörténet és a kommunikációelmélet elgondolásaival is érintkeznek. Mindebből azonban nem valamilyen újdonsághajhászás, hanem egy sokoldalú szemlélet, józan megfontolás alakult ki, amely nem divatos vagy látványos sikerekre, hanem a témakörök jobb megközelítésére törekszik. Így válik ez a tematikusan is sokoldalú életmű összefüggő egésszé, amelynek vezérgondolata: mindent a maga valódi természete szerint és nem prekoncepciók alapján kell megvizsgálni és megérteni.

KATONA Imre személyét köztisztelet övezi. Derűs, barátkozó, ugyanakkor szorgalmas és céltudatos ember, sok baráttal. Mégis kevesen tudják például, hogy több ezer lapnyi kéziratos naplója van, amely megörökítette a környező társadalmi változásokat éppúgy, mint a külföldi útjainak eseményeit. Kicsiny, pompásan válogatott magánkönyvtára ma talán a legjobb gyűjteménye a magyar népköltési kiadványoknak — nemhiába évtizedeken át ő adja elő az egyetemen a folklorisztikai forrásismeretet. Amikor 1978-ban a *Néprajzi Hírek* felkérésére maga számolt be munkáiról és terveiről, így foglalta össze életszemléletét: „Szakmai szempontból szerencsés és boldog embernek érzem magam, és szeretnék még nagyon sokat dolgozni". Kívánjuk, érezze továbbra is így magát, legyen alkalma munkája folytatására, az ígért összegező munkák elkészítésére. Mindannyiunknak tartozik ezzel, és kívánjuk azt, hogy az ünnepelt vágyai is teljesedjenek úgy, amint ez a népköltészetben szokásos.

Katona Imre munkáinak jegyzéke

I. Tudományos jellegű önálló kiadványok:

Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka, I. Szerk.: Ortutay Gyula, Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írja Dégh Linda. Az életrajzot írta Péter László. A jegyzeteket készítette Dégh Linda (1—112. sz.) és Katona Imre (113—343. sz., 393—795.) Budapest, 1952.

T. Szerémi Borbála (szerk.): Magyarországi munkásdalok. Munkatársak: Dégh Linda; Dömötör Tekla és Katona Imre (48 dal, Sajtó alá rendezte és jegyzetek). Budapest, 1955.

A magyar kubikusok élete. Budapest, 1957.

A bérharc formái kubikmunkán. Gyula, 1960. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 19. sz.

Parasztságunk életének átalakulása. Gyula, 1962. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 37—38. — (Ugyanez:) *Trends in the Transformation of the Hungarian Peasantry.* In: The New Hungarian Quarterly II(1961) 4. sz. 3—27.

Sárköz. Budapest, 1962.

A kubikosásó és az ásózás. Szeged, 1963. Néprajzi Dolgozatok 11. sz.

Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung. Helsinki, 1964. FFC No. 194.

Sz. P. Tolsztov (főszerk.): Narodi Mira. Sz. A. Tokarjev—N. N. Csebokszarov (szerk.): Narodi zarubezsnoj Evropi. I. Moszkva, 1964. (5. fejezet)

Katona Imre—Maróthy János—Szatmári Antal (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Budapest, 1968. Ugyanebben, tanulmánya: *A mezőgazdasági munkásság dalai* (A népi líra újkori alakulása mezőgazdasági munkásságunk körében) 21—93. és a betűrendes dalmutató (521—535.)

Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Novi Sad, 1972. Hagyományaink III.
Pingáli szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta — (359—418). Borbély Mihály életrajzát Bori Imre írta, a kiegészítő gyűjtés Beszédes Valéria munkája. Újvidék, 1976. Hagyományaink VI.
Tündérmesék Tápéról. Gyűjtötte és jegyzetekkel közreadja —. Szeged, 1977.
Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. Budapest, 1980. Gyorsuló idő.
Erdők, mezők, vad ligetek . . . Drávaszögi magyar népballadák. Tanulmány és jegyzetek kíséretében közzéteszi — és Lábadi Károly. A dallamokat lejegyezte és rendszerezte Olsvai Imre. Forum (Újvidék) — Minerva-nyomda (Szabadka) 1980.

II. Tudományos jellegű tanulmányok:

Az első véres május 1-je a Viharsarokban. Magy. Tud. Akad. II. Oszt. Közl. 3. Múzeológiai sorozat. I. (1951) 2. sz. 209—230. (Újrakiadás): Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az Orosházi Szántó Kovács János Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára. Összeállította Nagy Gyula. Orosháza, 1955. 175—196.
Magyar kubikosdalok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évre. Budapest, 1953. 358—415.
A baráber (A kubikosok egyik típusa). Ethnographia LXVII. (1956) 13—28.
A „csikó" (A kubikosok talicskahúzó segédmunkása). Ethnographia LXVIII. (1957) 109—122.
Die ungarischen Erdarbeiter. Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht, eines ethnischen spezifischen Erwerbszweiges. Acta Ethnographica VII. (1958) 155—218.
A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Ethnographia LXIX. (1958) 29—52.
Az emberhámok főbb típusai és a kubikosnyakló. Ethnographia LXXI. (1960) 381—388.
Rigmusmondó és versíró kubikosok. Ethnographia LXXI. (1960) 552—557.
A kubikosélet szólásai. Magyar Nyelvőr LXXXIV. (1960) 206—211.
Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. Agrártörténeti Szemle III. (1961) 534—562.
(Ugyanez:) *Types of Work Groups and Temporary Associations of Seasonal Labour in the Age of Capitalism.* Acta Ethnographica XI. (1962) 31—84.
Népi „politechnika". Pedagógiai Szemle XI. (1961) 685—694.
A kubikosok viselete. Ethnographia LXXII. (1961) 555—582.
A kubikos munkástelepítés építményei. Néprajzi Közlemények VI. (1961) 1. sz. 107—114.
A kubikoskordé és a kordésmunka. Ethnographia LXXII. (1961) 56—88.
A kubikostalicska és a talicskásmunkás. 1—2. Ethnographia LXXIII. (1962) 512—532.; LXXIV. (1963) 13—37.
A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében. (A magyar kubikosok elbeszélő költészete). A MTA I. Oszt. Közl. XIX. (1962) 187—230.
Munkaidő és teljesítmény kubikmunkán (1850—1945). Agrártörténeti Szemle V. (1963) 409—420.
Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó István (Szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848—1914). II. köt. Budapest 1965. 382—432.
ugyanez: 2. változatlan kiad. Budapest 1972. 382—432.
„Alku" típusú népdalaink. Ethnographia LXXVI. (1965) 557—571.
Az agrármozgalmak ösztönössége — a kubikosmozgalmak tudatossága (Kísérlet a szájhagyományozott emlékanyag történeti felhasználására). Tiszatáj XX. (1966) 7. sz. 576—578.
Enseignement universitaire de l'ethnologie en Hongrie. Ethnologia Europaea I. (1967) 4. sz. 280—283.
Zur Frage der finnisch-ugrischen Schicht der ungarischen Volksdichtung. (Möglichkeit einer vergleichenden Folkloristik der Finnougrier). In: Congressus Secundus Internationalis Fennougristarum Helsingiae habitus 23—28. VIII. 1965. Pars II. Acta Ethnologica. Red. Paavo Ravila—Maija-Liisa Heikinmäki—Ingrid Schellbach. Helsinki, 1968. 168—177.
A modern társadalom és a néphagyomány. Irodalmi Szemle XII. (1969) 7. sz. 631—640.
Die lyrischen Lieder der ungarischen landwirtschaftlichen Arbeiter (1848—1945). (Textanalyse). In: VII. Congrès International des Sciences Antropologiques et Ethnologiques, Moscou 3 août — 10 août, 1964. Moscou, 1969. Volume VI. 297—302.

Kísérlet egyszakaszos népdalszövegek változatképződésének mennyiségi vizsgálatára. Ethnographia LXXX. (1969) 398—401.

A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. Ethnographia LXXXI. (1970) 288—307. (Ugyanez:) *Die Gliederung der ungarischen Volkslyrik nach Kunstgattungen und Thematik.* Acta Ethnographica XIX. (1970) 207—227.

Virágének — magyar nóta — népdal. (Párhuzamos szógyakorisági vizsgálatok). Artes Populares I. (1970) 70—102.

Prózai epikus hagyományok. In: Juhász Antal (Szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 1971. 643—669.

Kubikosok a Pó és a Tisza völgyében. (Néprajzi párhuzam). A MTA I. Oszt. Közl. XXVII. (1971) 179—195.

A munkássá válás folyamatának főbb szakaszai Magyarországon. Múzeumi Kurír 10. Debrecen. 1972. december 41—44.

Dózsa alakja és a parasztmozgalmak emléke a magyar néphagyományban. Létünk III. (1973) 4. sz. 99—110. (Ugyanez:) *Dózsa und die Bauernbewegungen in der ungarischen Volksüberlieferung.* In: Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen. Budapest, 11—15. 9. 1972. Budapest, 1966. 469—480.

A túlzás főbb típusai a magyar népköltészetben. Ethnographia LXXXIII. (1972) 177—206. (Ugyanez rövidebb átdolgozásban:) *Les principaux types de l'hyperbole dans la poésie populaire hongroise.* In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica, tom. IV. Budapest, 1973. 69—78.

Fokozás és „lefokozás" a magyar népköltészetben. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. (1972) 11—12. sz. 33—41.

A vándormunkások szervezetei és ideiglenes életközösségei idénymunkákon (1848—1945) Létünk VI. (1976) 5. sz. 141—147. (Ugyanez:) *L'organisation et les communauté. temporaires des ouvriers saisonniers instables en Hongrie (1848—1945).* In: Paysannerie française — paysannerie hongroise. XVIe—XXe siècles. Réd. Béla Köpeczi—Éva, H. Balázs. Budapest, 1973. 239—245.

A magyar parasztság történelemszemlélete. Létünk III. (1973) 6. sz. 107—124. (Ugyanez némileg átdolgozva:) *Parasztságunk történelemszemlélete.* Szociológia 1976. 3—4. sz. 514—522. (Ugyanez ismételt módosítással:) *Parasztságunk történelemszemlélete.* Népi Kultúra—Népi Társadalom X. (1977) 189—206.

Az újkori tömegdalok és társadalmi hátterük Magyarországon (Párhuzam a népdal — magyar nóta — sláger között). Artes Populares II—III. (1972—1973) 22—30.

Petőfi népe — a nép Petőfije. (Újabb eredmények a kölcsönhatások kutatásában). Tiszatáj XXVII. (1973) 1. sz. 6—22. (Ugyanez:) Látóhatár 1973. febr. 155—181.

Fa leszek, ha fának vagy virága. (Egy Petőfi-vers nemzetközi párhuzamai). Üzenet III. (1973) 1. sz. 22—28.

Pásztordalok és betyárnóták. Néprajz. A TIT Központi kiadványa. Budapest, 1973. 7—28.

Észak-bánáti betyárballadák. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V. (1973) 15. sz. 15—42.

Az albán epika (Énekek és énekmondók, előadás és hallgatóság). Népi Kultúra—Népi Társadalom Budapest, 1975. 339—366. (Ugyanez:) *Albanische Epik* (Lieder und Spielleute—Vortrag und Zuhörer). Acta Ethnographica XXII. (1973) 319—346.

Nyelv és társadalom (A vállalkozói rendszer egyik alakjának népnyelvi és szakirodalmi elnevezései). Magyar Nyelv LXX. (1974) 77—80.

Előmunkálatok a magyar népköltészet stilisztikájához. In: Jelentéstan és Stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szüts László. Budapest, 1974. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. 242—245.

Az ellentét a magyar népdalokban. Ethnographia LXXXV (1974) 231—261.
Ugyanez rövidítve: *L'antithèse dans les romances populaires hongroises.* In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica, Budapest, 1975. 211—227.

A magyar folklór táji tagolódása. Korreferátum Ujváry Zoltán: Folklórkutatási kérdések a Sárréten c. előadásához. In: A Sárrét hagyományos életmódja. Szerk.: Dankó Imre. Püspökladány, 1974. A Ladányi Híradó különszáma. 92—97.

A magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai. (Előmunkálatok szólásaink stilisztikájához). Filológiai Közlöny XX. (1974) 1—2. sz. 129—154.

A paraszti tudat átalakulásának problémái. Múzeumi Kurír II. köt. 6. sz. (16. sz.) Debrecen, 1974. 19—22.

A társadalom nemek és korcsoportok szerinti tagolódásának maradványai a folklórban. (A mai népművészet őstársadalmi gyökerei). Tiszatáj XXVIII. (1974) 9. sz. 73—76.

A mai városi szóbeli műfajok. A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpózium Budapesten. 1969. máj. 28—30. Sajtó alá rendezte Voigt Vilmos. Budapest, 1974. 81—84.

Ember és művészet, alkotás és befogadás a népköltészetben. Üzenet V. (1975) 10. sz. 774—780.

Elveszett naiv eposzunk. (A magyar hősepika). Létünk V. (1975) 3—4. sz. 74—84.

Társadalmi jellegű vajdasági népdalok. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VII. (1975) 23—24. sz. 7—40.

„Édesanyám rózsafája . . .” (Egyszakaszos népdalok vándorlása és változatai). Ethnographia LXXXVI. (1975) 491—520.

A magyar őstörténet kutatásának néprajzi forrásai. (A honfoglalás előtti osztálynélküli társadalom néprajzi kutatásának lehetőségei). Múzeumi Kurír II. köt. 7. sz. Debrecen, 1975. 42—48.

A magyar népi kultúra honfoglaláskori elemei. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I/1. Szerk.: Hajdú Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András. Budapest, 1976. 256—308.

A magyar vásárok folklórja. In: Vásártörténet — hídi vásár. Szerk.: Szőllősi Gyula. Debrecen, 1976. 111—192.

A magyar néprajztudomány 150 éve. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1975. Debrecen, 1976. 385—392.

Siratóénekek és keservesek. („Drámaiság” és „tragikum” népi líránkban). Forrás IX. (1977) 9. sz. 34—41.

Az európai népek bölcsődalai (vázlatos összefoglalás). Ethnographia LXXXVII. (1976) 521—539. (Rövidített formában:) *Berceuses des peuples européens* (résumé schématique). Neohelicon V(1977), No. 2. pp. 239—268.

Őstörténetünk kérdései a szociálantropológia megvilágításában. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal—Czeglédy Károly—Róna-Tas András. Budapest, 1977. 189—210.

„A bécsi kaszárnya égig emelkedik . . .” Konkoly István kéziratos katonakönyve a múlt század végéről. Mozaikok Csongrád Város Történetéből. Szerk.: Szabó Endre. Makó, 1977. 63—103.

A nevetés szociológiája. Modern városi vicceink egy csoportjának társadalomstatisztikai elemzése. Forrás IX. (1977) 12. sz. 45—61. ugyanez: *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban.* Szerk.: Istvánovits Márton—Kríza Ildikó. Budapest, 1977. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, I. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 168—185. (Rövidítve:) *Die Soziologie des Lachens* (Analyse der ungarischen Witze über das öffentliche Leben). Artes Populares 4—5. (1978—79) 130—146.

Szórendi cserék verses népköltészetünkben. Múzeumi Kurír 24. (III. köt. 4. sz.) Debrecen, 1977. (aug.) 16—21.

„Mikor egy szem búza száz keresztet terem . . .” (Lehetetlenségi formulák a népdalokban). Mítosz és történelem. Szerk.: Hoppál Mihály—Istvánovits Márton. Budapest, 1978. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához III. 186—196.

A magyar halottas énekköltészet tiszta és átmeneti műfajai. (A műfajváltások törvényszerűségei). Hungarológiai Közlemények X. (1978) 35. sz. jún. 25—33.

Hagyományos baromfitartás Csongrádon (keltetés). Mozaikok Csongrád Város Történetéből. Szerk.: Sz. Simon István. Csongrád—Szeged, 1978. 50—75.

A kubikosok táplálkozása, különös tekintettel Csongrád földmunkásaira. Mozaikok Csongrád Város Történetéből. Szerk.: Bálint Gyula. Szeged, 1979. 134—166.

Dammarbeiter im Po- und Theisstal. Acta Ethnographica 28. (1979) 1—4. sz. 95—117.

A folklór 24. vagy 25. órájában? (A folklór általános mozgásának szociológiája). MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXXI. (1979) 3—4. sz. 443—452. (Rövidebb változatok:) a) *A folklór 24. vagy 25. órájában?* A folklór szociológiájának körvonalai. Létünk IX. (1979) 1. sz. (jan.—febr.) 94—100. b) *A folklór 24. vagy 25. órájában?* Folklór-Társadalom-Művészet. 2—3. Folklorizmus egykor és ma. Előadások. Kecskemét, 1978. júl. 27.—júl. 29. I. Kecskemét, 1978. 50—55.

Reminiscences of Primitive Divisions of Labour Between Sexes and Age Groups in the Peasant Folklore of Modern Times. Toward a Marxist Anthropology. Problems and Perspectives. Ed. Stanley Diamond. The Hague—Paris—New York, 1979. World Anthropology. General Ed. Sol. Tax. 377—383. (Rövidebb vált.:) *Férfi folklór—női folklór.* (A különböző műfajok elemzése). Artes Populares 6. Budapest, 1980. 265—272.

Néprajzi útikalauz, I—XII. Forrás XI. (1979), 1. sz. 94—96, 2: 90—96, 3: 93—96, 4: 88—96, 5: 91—96, 6: 90—96, 7: 88—96, 8: 87—96, 9: 56—63, 10: 88—96, 11: 88—95, 12: 87—96. XII(1980), 2. sz. 83—95.

(Lábadi Károllyal) *A drávaszögi magyar népballadák szociológiájához.* Híd XLIII. (1979) 11. sz. (nov.), 1363—1372. — (Ugyanez némi átdolgozással, egyéni munkaként) *Zur Soziologie der ungarischen Volksballaden aus Drávaszög (Drauwinkel, Jugoslavien).* Versuch einer Anwendung der soziologischen Methode in der Balladenforschung. 9. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden vom 21. bis 23. August 1978. in Esztergom (Ungarn). Herausgeg. von Rolf W. Brednich—Jürgen Dittmar—David G. Engle—Ildikó Kríza. Budapest, 1979. 110—124. Diskussion: 125—126.

(Lábadi Károllyal) *Császár tömlöcéből szabadult úrfiak (Szilágyi és Hajmási). „Török tsászárnak szép leányáról".* Híd XLIII. (1979) 1. sz. (jan.), 90—105. — (Átdolgozás egyéni munkaként) *Szilágyi és Hajmási. Új felfedezés verses históriájuk kutatásában.* Magyar Nemzet XXXV. (1979) 55. sz. (márc. 7. szerda) 8. old.

Népköltészet és irodalom. Üzenet IX. (1979) 12. sz. (dec.) 749—752.

Az ellentét (antitézis) összehasonlító vizsgálata a magyar népdalokban és népballadákban. Népi Kultúra—Népi Társadalom XI—XII. (1980) 333—349.

Alsónémedi és környékének szólásai. Az elterjedés és a változatok összehasonlító vizsgálata. In: Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi, 1980. 405—423.

Parasztságunk történelemszemlélete. Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Szerk.: Frank Tibor—Hoppál Mihály. Budapest, 1980. I. 242—254.

A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál. Üzenet X. (1980) 3. sz. (márc.) 99—104. — (Némi kihagyással:) *A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál.* Ethnographia XCI. (1980) 3—4. sz. 503—509.

Hej, halászok, halászok . . . Eltűnt halászdalaink nyomában. Magyar Képes Újság XXIX. (1980) 22—23. sz. (dec. 1—15.) 48—49.

III. Kisebb közlések:

Tápé. Népmesék. Délvidéki Szemle I. (1942) 341—343, 393—396, 438—439, 484—487, 533—534.

A halott kedves (Csongrádi gyűjtésű népmese). Délsziget I. (1946) 2. sz. 21—22.

Szlavóniai szövegek Szentlászlóról. Magyar Nyelvőr LXX. (1946) 3. sz. 113.

Természetmagyarázó hagyományok. Magyar Nyelvőr LXXI. (1947) 1. sz. 31.

Milyen volt Csongrád 100 évvel ezelőtt? In: Tiszamenti Kalendárium a magyar szabadságharc százéves évfordulójára . . . Szeged, 1947. 97—103.

A baromfi betegsége és gyógyítása Csongrádon. Ethnographia LIX. (1948) 133—138.

A csongrádi baromfitartás szokásai és hiedelmei. Ethnographia LX. (1949) 164—182.

Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek. Magyar Nyelvőr LXXIV. (1950) 5. sz. 362—368.

A jobbágyok és cselédek büntetésének emléke a tiszaigari epikus hagyományokban. Ethnographia LXI. (1950) 75—81.

Népi idő- és termésjóslás Csongrádon. Időjárás LV. (1951) 3—4. sz. 81—90.

Népi állatorvoslás Csongrádon. I—III. Néprajzi Közlemények III. (1958) 1—2. sz. 231—268.; 4. sz. 128—149.; IV. (1959) 1—2. sz. 147—162.

Erőpróbák és virtuskodások kubikmunkán. Néprajzi Közlemények V. (1960) 1. sz. 249—252.

Dohányzás és pipahuja kubikmunkán. Néprajzi Közlemények V. (1960) 3—4. sz. 179—186.

A csákány és a csákánnyal végzett földmunkák. Néprajzi Értesítő XLIV. (1962) 327—333.

A kubikosok ideiglenes hajlékai. Néprajzi Közlemények VII. (1962) 1. sz. 18—33.

Kubikosbálok. In: Dienes Gedeon (Szerk.): Tánctudományi Tanulmányok 1961—1962. Budapest, 1962. 197—207.

Kártyajátékok, kártyázás kubikmunkán. Néprajzi Közlemények VII. (1962) 3—4. sz. 91—99.

Szeszfogyasztás, kocsmázás, mulatozások kubikmunkán. Néprajzi Közlemények VIII. (1963) 2—4. sz. 378—411.

A kubikoslapát, digólapát és a lapátolás. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—62. Orosháza, 1963. 36—46.

Mutatvány a készülő kubikos szótárból. Magyar Nyelv LX. (1964) 4. sz. 501—508.

Baromfitartás Tiszaigaron. In: Dankó Imre (Szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. Túrkeve, 1971. 43—57.

(Tripolszky Gézával) *Három magyar népballada vajdasági változatai* (Kőmíves Kelemen, Fia-rabolta anya, Farkas Julcsa). A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei III. (1971) 7. sz. 17—38.
(Pataky Andrással) *Kopácsi népballadák*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei III. (1971) 7. sz. 102—104.
Jeles napok és ünnepi szokások maradványai Észak-Bánátban. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. (1974) 19—20. sz. 23—51.
Sajátos csongrádi balladaváltozat. Somogyi-könyvtári Műhely XIV. (1975) 3. sz. 191—200.
Bogár Imre balladájának legkorábbi változata. Békési Élet X. (1975) 3. sz. 497—500.
Petőfi nem alkuszik. (Nagy költőnk egy népdallá vált verse Baranyában). Magyar Képes Újság XXV. (1976) 1. sz. 18.
Kőmíves Kelemen Szlavóniában és Baranyában. Magyar Képes Újság XXV. (1976) 2. sz. 19. és 3. sz. 22.
Ki a Duna vizét issza (Félezer újonnan gyűjtött baranyai szólás tanulságai). Magyar Képes Újság XXV. (1976) 5. sz. 18. és 6. sz. 18.
A Kossuth-nóta ismeretlen változata egy múlt századi kéziratos daloskönyvben. Magyar Képes Újság XXV. (1976) 7. sz. 18. és 8. sz. 18.
„Zöld Martzi második nótája" (Egy reformkori betyárvers utóélete a kórógyi szájhagyományban). Magyar Képes Újság XXV. (1976) 12. sz. 18. és 13. sz. 18.
„Baranyába' Kő vidékin . . ." (Mutatvány a Baranyában kedvelt népies műdalokból). Magyar Képes Újság XXV. (1976) 16. sz. 19. és 17. sz. 21.
„Söprik a pápai utcát . . ." nótának családfája és eredete. Magyar Képes Újság XXV. (1976) 22. sz. 19. és 23. sz. 20.
„Megkövetem a nagyságos vármegyét . . ." (Szakál Lajos 1843-ból való versének maradványa a haraszti szóhagyományban). Magyar Képes Újság XXVI. (1977) 1. sz. 22. és 2. sz. 20.
„Őszi harmat után . . ." (Újonnan előkerült legteljesebb változat Török Sámuel és Mihály kéziratos énekeskönyvéből). Új Auróra 1977/1. sz. 87—95.
Tompaládonyi szólások. Egy befejezetlen gyűjtés előzetes eredményei. Vasi Szemle XXXI. (1977) 4. sz. 576—583.
A vadász és lánya. Egy rejtélyes népballada Várdarócon. Magyar Képes Újság XXVI. (1977) 17. sz., 20. és 18. sz., 24.
A vesszőfutás emléke a Kopácsi-énekeskönyv egy régi katonadalában. Dunatáj, Bács-Baranyai Hírlap VIII. (1977), 390. sz., 7. és 391. sz., 7.
„Lásd, mely tsudálatos a szerelem dolga . . ." Egy 18. századi szerelemének a Kopácsi-énekeskönyvben. Dunatáj, Bács-Baranyai Hírlap, VIII. (1977), 392. sz., 7. és 393. sz., 7.
Egy kuruc bújdosóének maradványai a Kopácsi-énekeskönyvben. Dunatáj, Bács-Baranyai Hírlap VIII. (1977), 394. sz. 7. és 395. sz. 7.
„Ály előmben ru/z/sám, had/d/ butsuz/z/am tőled! . . .". Egy 18. századi szerelmi búcsúdal a Kopácsi-énekeskönyvben. Dunatáj, Bács-Baranyai Hírlap VIII. (1977), 396. sz. 7. és 397. sz. 7.
„Vetus illa cantilena". Legrégibb bordalunk szövegemlékei. Hungarológiai Közlemények IX. (1977) 32. sz. 111—116.
A turai hímzés hódító útja. Napjaink művészete Pest megyében. Pest Megyei Hírlap XXII (1978) 142. sz. 8.
A poták és Nagykőrös. A kalocsai szállások népművészete. Pest Megyei Hírlap XXII. (1978) 147. sz. 4.
A szajáni mesekincs helye és egyetemes jelentősége. Jávorfácska. Félszáz szajáni népmese. Beszédes Valéria gyűjt. Szabadka, 1978. Életjel 15. Bev. 5—7.
Felgyő kertészközség elpusztításának korabeli verses krónikája. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976—77. I. Szeged, 1978. 163—170.
Az Anonymus-kérdés új megvilágításban. Két kutató a Névtelen művéről és személyéről. Magyar Nemzet XXXV. (1979) 149. sz. 5. és 150. sz. 5. (Ugyanez összefoglalva:) *Az Anonymus-kérdés a megoldás útján*. A Névtelen szerző műve és személye új megvilágításban. Magyar Képes Újság XXVIII. (1979) 15. sz. 27—28.
Egység és táji sokféleség a magyar folklórban. Honismeret VII. (1979) 5—6. sz. 35—38.
Az élő magyar népköltészet műfaji rendszere. Artes Populares 6. Budapest, 1980. 219—221.

IV. Tanulmányi jegyzetek, gyűjtési és előadói útmutatók, népművelési és nevelési cikkek, bibliográfiák:

A magyar népköltészet. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkara, magyar szakos levelező tagozatos hallgatók számára készült jegyzet. Budapest, 1952. 2. kiadása: Budapest, 1954.

Sárköz néprajza. Népművészeti Intézet. Budapest, 1952. 2. átdolg. és bővített kiad. Budapest, 1954.

Magyar néprajz. A Játékfilm-, Híradó- és Dokumentumfilmgyártó Váll. gyártásvezetői tanfolyamára készült jegyzet. Budapest, 1952—1953.

Útmutató a népköltészet gyűjtéséhez. Budapest, 1953.

Útmutató a történeti népköltészet gyűjtéséhez. Budapest, 1954.

Magyar népköltészet. Útmutató a TTIT előadói számára. Budapest, 1954.

Csongrád város bibliográfiája. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 32. sz. Szeged, 1954.

A kalocsai (Pest megyei) Sárköz néprajza. Népművészeti Intézet. Budapest, 1954.

(Dömötör Sándorral) *Néprajzi alapismeretek.* Tanítóképzők, főiskolák, egyetemek számára készült jegyzet. Népművelési Intézet. Budapest, 1959. 2. változatlan kiad. Budapest, 1961.

Literatur zur volkskundlichen Gegenwartforschung. Ungarn. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XI. (1965) II. 363—382.

Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula—Voigt Vilmos: *A magyar népköltészet.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 1966. 14—15, 21—34, 57—93, 155—210, 228—249. 2. jav. és bővített kiadás. Budapest, 1969. 14—19, 27—40, 73—114, 203—281.

A folklór a művészeti nevelés szolgálatában. Oktatás és Nevelés III. (1975) 3. sz. 63—66.

A magyar népmese és a gyermekek. Oktatás és Nevelés IV. (1976) 3. sz. (15. sz.) 17—20.

Dömötör Teklával és Voigt Vilmossal: *Folklorisztikai tudománytörténet.* Szöveggyűjtemény I. 1840—1900. Budapest, 1978. 52—53. (bev.), 54—142. (szöveggondozás és jegyzetek); 167—169. (bev.), 173—237. (szöveggondozás és jegyzetek).

Ortutay Gyula (szerk.:) *A magyar folklór.* Budapest, 1979. 11—37. *(A folklór és a folklorisztika általános problémái);* 54—68. *(Folklórkutatások a felszabadulás után);* 94—100. *(Idegen népköltési antológiák és néhány áttekintő munka magyar nyelven);* 159—203. *(Ballada);* 324—374. *(Líra);* 375—391. *(Gyermekfolklór);* 554—560. *(Stílus);* 560—570. *(Verselés);* 583—584. (bibl. a Stílus-fejezethez); 584—585. (bibl. a Verselés-fejezethez).

A magyar parasztság életének átalakulása. Válogatott bibliográfia (1945—1955.). Budapest, 1979. Folklór-Társadalom-Művészet 6 (1979).

Arany folklorizmusa. In: Mezei József (Szerk.): Arany János ma. 1817—1977. Budapest, 1980. 74—76.

V. Népszerűsítő könyvek, kézikönyvek, lexikonok:

(Beke Ödönnel) *Csalóka Péter.* A magyar nép meséi. Budapest, 1947.

(Ortutay Gyulával) *Magyar parasztmesék.* I—II. Budapest, 1951—1956.

Fábólfaragott Péter. Magyar népmesék. Budapest, 1952. Kispajtások Mesekönyve.

Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese.* Budapest, 1953. (Válog.) 5 átdolg. kiadás.

Sárköz néprajza. Budapest, 1953. Néptáncosok Kiskönyvtára 6—7. sz.

(Schram Ferenccel) *Magyar népballadák.* Budapest, 1955. Bev.: 9—51.

Katona Imre—Simon Zoltán—Varga Imre: *A rigmusköltészet.* Tanulmányok. Budapest, 1955. Ebben, *Rigmus és csasztuska* (7—20.), *A magyar népköltészet és a rigmus* (21—115.) és *Szöveggyűjtemény* (153—178.)

Volkskunst in Ungarn. Budapest, 1956. IBUSz.

(Ortutay Gyulával) *Magyar népdalok.* I—II. Budapest, 1970. (Válog., jegyzetek). 2. bővített kiad. Budapest, 1975.

(Ecsedy Csabával) *Afrika.* Mitológiai Ábécé. Budapest, 1970. 9—42. 3 magyar és 1 cseh, 1 szlovák kiadásában.

Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Budapest, 1977—1979—1980. I. kötet: 66 szócikk, ebből 5 társszerzővel; II. kötet: 36 szócikk, ebből 7 társszerzővel; III. kötet: 57 szócikk, ebből 8 társszerzővel.

VI. Népszerűsítő cikkek, közlések:

Magyar kubikosdalok. Új Hang III. (1954) 2. sz. 68—77.
A talicskahúzó kutyák (Néprajzi jegyzetek egy kubikos tárgyú elbeszéléshez). Vásárhelyi Szó II. (1956) febr. 13—15.
Albán amazonok. In: Lányok Évkönyve 1961. Budapest, 1960. 34—38.
„Kitelt már a hat hónapom, haza kéne menni . . ." In: Lányok Évkönyve 1962. Budapest, 1961. 363—367.
Kordék-lovak-gyerekek. In: Fiúk Évkönyve 1962. Budapest, 1961. 95—98.
Anciennes traditions populaires, société nouvelle. In: Les expériences de l'édification de la nouvelle société. Rédigé par János Veres. Budapest, 1964. 101—113.
Kálmány Lajos, a szegedi és a vajdasági magyar népköltészet legnagyobb gyűjtője. Híd XXIX. (1965) 1118—1126.
Népek költészete—magyar népköltészet. Valóság IX. (1966) 2. sz. 48—60.
A kubikosok megörökítője. In: Kovács Sándor és Péter László (Szerk.): Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára. Szeged, 1966. 327—330.
A kétkézi munkások Tömörkény műveiben. Tiszatáj XXI. (1967) 4. sz. 389—392.
Ethnography and Poetry. The New Hungarian Quarterly VIII. (1967) No. 27. 171—173.
A magyar ősköltészet kérdéséhez: a magyar népköltészet finnugor rétege. In: Troszt Tibor (szerk.): I. Déldunántúli Népművészeti Hét. Tanulmányok, előadások, publicisztikák. Kaposvár, 1971. 48—57.
Népi játékok — sportszerű népi játékok. In: Hajdú Gyula: Magyar népi játékok gyűjteménye. Budapest, 1971. 3—5. (Bev.)
A Hungarian Folk Ballad. The New Hungarian Quarterly XIV. (1973) 51. sz. 136.
Életünk és a néphagyomány. Pest Megyei Hírlap XVII. (1973) 294. sz. (dec. 16.) vas. 7.
Kétszer vess, kétszer szegsz (Félezer szólás Alsónémediből). Pest Megyei Hírlap XVII. (1973) 263. sz. 4.
A vérszerződés eredete és történelmi hitelessége. In: Simonffy Géza (szerk.): Tudományos Kaleidoszkóp. Válogatás a Rádiólexikon című műsor adásaiból. Budapest, 1974. 311—313.
A koldusdiákság középkori intézményének maradványai. In: Simonffy Géza (szerk.): Tudományos Kaleidoszkóp. Válogatás a Rádiólexikon című műsor adásaiból. Budapest, 1974. 333—335.
A Fóti-dal-tól a fóti versekig. (Falusi múzsák, szóbeli krónikások Pest megyében). Pest Megyei Hírlap XVIII. (1974) 23. sz. 4.
Nagyabonyban csak két torony látszik (Történelem és szellemi néprajz). Pest Megyei Hírlap XVIII. (1974) 82. sz. 7.
A magyar parasztság történelemszemléletéről. Honismeret 1975. 1—2. sz. 117—121.
Fonóházunk fehérre van meszelve . . . Magyar Len II. (1975) 3. sz. 7.
India népei. (Néprajzi tanulmányutam tapasztalatai). Néprajz. A TIT központi kiadványa. 1976. Néprajzi előadások, I—II. Budapest, 1975/76. 71—94. és 123—124.
Tente, baba, tente . . . Népek altatódalai. Élet és Tudomány XXXI. (1976) 52. sz. 2451—2453.
A magyar kubikosok élete. In: Szentesi tanulmányok. Péter László (szerk.): Az 1975. évi honismereti napok előadásai. Szeged, 1977. Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek 8. 19—25.
A magyar kubikosok élete és mozgalmai a Tisza mentén. Honismeret VI. (1978) 5—6. sz. 45—50.
A magyar kubikosok. In: Jávor Kata—Küllős Imola—Tátrai Zsuzsanna. (szerk.): Kis magyar néprajz a Rádióban. Budapest, 1978. 28—29.
(Voigt Vilmossal) *A vicc.* In: Jávor Kata—Küllős Imola—Tátrai Zsuzsanna (szerk.): Kis magyar néprajz a Rádióban. Budapest, 1978. 357—359.
(Kríza Ildikóval) *Népdalaink régi és új stílusa.* In: Jávor Kata—Küllős Imola—Tátrai Zsuzsanna (szerk.): Kis magyar néprajz a Rádióban. Budapest, 1978. 376—378.
(Küllős Imolával) *„Már minálunk verbuválnak kötéllel . . ." A magyar katonadalok.* In: Jávor Kata—Küllős Imola—Tátrai Zsuzsanna (szerk.): Kis magyar néprajz a Rádióban. Budapest, 1978. 388—391.

Molnár Balázs

Dorogi Márton
1911—1980

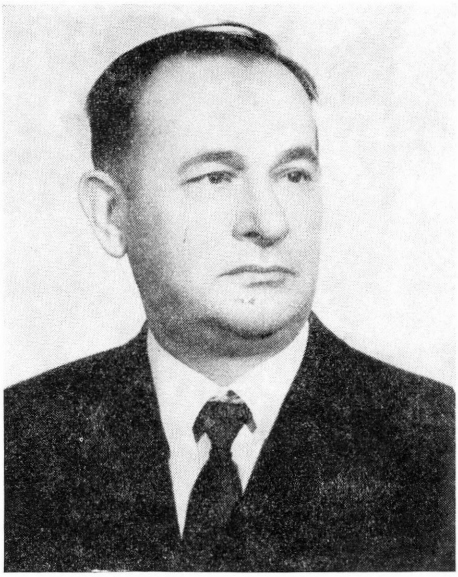

A régi Tiszántúl, a Sárrét, Bihar, a Nagykunság életének, parasztok és pásztorok archaikus technikai ismereteinek, egykori bundavarró, ködmönvarró szűcsök művészetének és mesterségének kiváló ismerője, hűséges és pontos megörökítője távozott el közülünk Dorogi Márton halálával.

Szerepen született, ahol atyja tanító volt. Apja az első világháborúban vesztette életét. Özvegyen maradt felesége két gyermekével Püspökladányba költözött, ahol kis trafik jövedelméből tartotta fenn családját. Márton fia a kecskeméti árvaházban, majd a debreceni tanítóképzőben nevelkedett. Tanulmányai bevégeztével Püspökladányban kapott tanítói állást, visszakerült a szülői házba, s hivatása szerint szoros kapcsolatba került szülőföldje népével. Pedagógusként Ladányban tevékenykedett a későbbi években is, mint tanító, általános iskolai tanár, majd szakfelügyelő.

Nevelkedése mellett rajzkészsége, művészi érdeklődése irányította a népélet jelenségei felé. A népi díszítőművészet pusztuló emlékei iránti ösztönös érdeklődését Ecsedy István útmutató tanácsai tették tudatossá, szinte életcéllá. Megismerkedett Szűcs Sándorral, találkozásaikból tartós barátság és keresztkomaság támadt. Györffy Istvánnal sohasem találkozott, de munkáiból ösztönzést merített. Amikor Györffy István tanácsára 1938-ban fölkerestem Szűcs Sándort, néhány alkalmi beszélgetés után figyelmembe ajánlotta Ladányban Dorogi Marcit. 1940-ben ismerkedtem meg vele, egyik gyűjtőutam alkalmával. Bár találkozásainkat a második világháború évekre megszakította, az 1950-es évektől kezdve Szűcs Sándorral gyakran összejöttünk hármasban, ha máskor nem, október végén (Szűcs Sándor születésnapja körül) és Sándor nap táján, a bajomi portán.

Dorogi Márton kitűnő, pontos megfigyelő volt, aki parasztokkal, pásztorokkal folytatott beszélgetéseit gondosan följegyezte, megfigyeléseit fényképeken, rajzokon is rögzítette. Jelentéktelennek tűnő adatok, részletek is gondolkodásra, további kutatásra késztették. Az iskolai szünetekben nemcsak a környező, de a távolabbi vidékeket is bejárta, pusztuló néprajzi emlékeket, ismereteket mentett meg.

Bizonyos önművelés, szakismereti tájékozódás és tereptapasztalatok után az állati termékek — bőr, szaru, inak, belek stb. — feldolgozásában és a bőrruházatban talált érdeklődése számára központi témát. Olyan archaikus technikai eljárásokat, ismereteket örökített meg, amelyek az ő gondos leírásai, följegyzései nélkül a néprajztudomány számára elvesztek volna.

Megfigyeléseinek, jegyzeteinek, rajzainak és fényképeinek csak egy kis töredékét dolgozta föl publikációkban. Terepmunkáinak eredménye részben a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, részben a püspökladányi Hajdúsági Múzeumban és békési múzeumokban, részben a Néprajzi Kutató Csoport archívumában található — túlnyomó többségében azonban hagyatékában.

Közreadott tanulmányai ennek ellenére kerek egészet alkotnak, és összefoglaló képet adnak a magyar népi kultúra egyik fontos, a Tiszántúl régi életében különösen jelentős témaköréről. 1956-ban az Ethnographiában megjelent tanulmánya a paraszt és pásztor bundavarrókat, ködmönösöket, sipkásokat mutatta be a Hajdúságban és Nagykunságban végzett kutatások alapján, s állított emléket a ladányi sipkás Tóth családoknak, a bajomi bundavarró Nagy Lászlónak, a tiszacsegei Szalontai Józsefnek, a hajdúszoboszlói Szilágyi Gyulának és Barbócz Pálnak. Két évvel később a pásztorok, főleg juhászok bőrmunkái közül a dohánytartók készítését és a szűcsmesterek által készített bőrzacskók ornamentikáját ismertette.

A Jászkunság 1956-os évfolyamában a disznóbőr népi kikészítésével foglalkozott. Fölismerte, hogy „a kutatókat leginkább a tárgy előállítási módja, a díszítése érdekelte, nem a hozzávaló anyag kikészítése. Egy fontos és ősi mesterség múltját kellene itt a kutatóknak kibogozniok". Ezzel a céhes mesterek mellett a közelmúltig fönnmaradt paraszti, pásztori bőrkikészítésre célzott. Leírta a borjú-, csikó-, kutya- és macskabőr kikészítését és felhasználását is. A *Jászkunság*ban megjelent bundatanulmányában azt vizsgálta, hogy a korábban tilalmazott büdös, zsíros, pásztorok és parasztok által készített bundának hogyan alakult ki a hímzett, ünneplő változata.

A kunsági, hortobágyi, hajdúsági parasztok és pásztorok mellett fölkereste az öreg szűcsmestereket is. Korán felkeltették érdeklődését a remek békési bőrruhadarabok is. 1942-ben a hajdúsági és nagykunsági szűcsmesterség határterületeit keresve vezetett útja a 75 éves szarvasi Lapis Pál szűcsmesterhez, akinek finomművű díszítményeket és főleg férfi subamintákat tartalmazó mintakönyvét lemásolta. A szarvasi szűcsök főleg subát és helyi szükségletre női- és férfi kozsukot, dohányzacskót készítettek. Amikor 17 év után újra felkereste Szarvast adatkiegészítés miatt, a férfi kozsuknak és férfi ünneplő bundának már csak a hírét hallotta. Fontosnak tartotta azonban részeredményeinek közzétételét is.

A Nagykunságban talán a kisbunda volt a legkedvesebb bőrruha. Erről a ruhadarabról 1962-ben jelent meg XXIV színes táblával illusztrált tanulmánya.

További dolgozataiban a szaru, a csont és a mások szemében talán haszontalannak tűnő egyéb állati anyagok, a köröm, csőr, belek, burkok, hólyagok,

erek, fogak, agyarak és a tojáshéj, a toll, a trágya felhasználásának parasztipásztori tapasztalatait, műfogásait örökítette meg.

Nagy veszteség, hogy a hús, a háj és a faggyú használatára vonatkozó adatait és a régies táplálkozásra vonatkozó gyűjtéseit már nem tudta közreadni, így feljegyzéseit sem a szárított marhahússal, szárított birkahússal készült ételekről. Egyik-másik ételfélének ma már a nevét sem ismerik, mint például a *göndörcubák*ét.

Nagykunsági, hajdúsági szűcstanulmányaiból több mester életművének, személyes stílusának elemzése volt félbe-szerbe készen kéziratai közt. Ezek közreadásában a saját magával szemben igen magasra állított kritikai mérce is akadályozta. A Tiszántúlon megszerzett alapos technikai ismeretekkel egyébként az egész ország bőrruha állományának fölmérését is elvégezte, földolgozta a Néprajzi Múzeum és több vidéki múzeum bőrruháit, a Néprajzi Múzeum tervezett tárgykatalógusa számára, FÉL Edittel együttműködve.

Idézzük fel egy további írását is, ami ugyan a szűkebben vett szaktudomány keretén kívül esik. 1947-ben az ILLYÉS Gyula szerkesztette *Válasz* kíváncsi volt arra, hogy a földosztás és a paraszti társadalom átalakulása hogyan is zajlott le. Országos pályázatot hirdettek. *A püspökladányi földosztás* című pályázat nyerte az első díjat, írója DOROGI Márton volt, szövegét a *Válasz* 1948. évfolyama 51—79. lapján közölték. Ebben az írásban egyértelműen az elmaradott, elnyomott rétegek felemeléséért emelt szót, és feltárta az értelmetlen küzdelmek sorát. A munka korrajz, szinte kis enciklopédia a ladányi nép gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális életéről. „A földosztás csak egyike a hatóerőknek, a község minden megnyilvánulását vizsgálni kellene" — írja dolgozata befejezésében. „Tulajdonképpen egy eposzt kellene írnom, a magyar nép hősi küzdelmét az elvadult földdel, a faggyal, az aszállyal, a jéggel és a nincstelenséggel."

Csendes és szerény ember volt — bár nemegyszer kipirult arccal, felemelt hangon szólt az általa tudott-vélt igazság mellett. Szerette szülőföldjét, hazáját. Ismeretszerzési vágya — igaz, hogy csak kalandos módon — idegen földre, Ausztriába, Franciaországba, Olaszországba is elvitte. Szeretett rajzolni, gyűjtötte a kisgrafikát. Gazdag tapasztalataiból, ismereteiből mindenki bőven meríthetett, aki hozzá fordult. Püspökladány és vidéke népe, gyermekek és felnőttek egyaránt tanító úrnak, tanár úrnak, Marci bácsinak, jóbarátjuknak ismerték.

Dorogi Márton idézett munkái

1956a A juhbőr népi kikészítése és felhasználása a Hajdúságban és a Nagykunságban. Ethnographia LXVII. 301—319.
1956b Népi bőrkikészítés a Nagykunságban. Jászkunság 1956. 113—116.
1958a Bőrből készült népi dohánytartók. Ethnographia LXIX. 271—286.
1958b A bunda. Adatok a nagykunsági népviselethez. Jászkunság 1958. 41—48.
1960 Adatok a szarvasi szűcsmesterséghez. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai (Szerk. Dankó Imre) 13. Gyula.
1962 A kunsági kisbunda. A szolnoki Damjanich János Múzeum Közleményei (Szerk. Kaposvári Gyula) 8—9. Szolnok.
1973a Adatok a belek, burkok, hólyagok, erek, inak népi fölhasználásához. In: Dankó Imre (szerk.): Bajomi Krónika. Biharnagybajom. 140—152.
1973b Adatok a szaru népi feldolgozásához. Múzeumi Kurír 12. szám (II. kötet 2. sz.) 80—83.
1978 A csont, a szőr, a toll, a tojáshéj és a trágya felhasználása a Hajdúságban és a Nagykunságban. Ethnographia LXXXVIII. 586—599.

Ikvai Nándor

Tarisznyás Márton
1927—1980

A romániai magyarság néprajzának — azon belül is Gyergyónak — jeles kutatóját ragadta el a hirtelen halál. A kedves, mosolygós, vendégszerető ember, a megfontoltan és szívósan dolgozó TARISZNYÁS Márton múzeumigazgató 53 évesen távozott közülünk. Az általa alapított Gyergyószentmiklósi Múzeum íróasztalánál, munka közben kapott agyvérzés végzett vele. Gyergyónak, Erdélynek hű fia volt; népet, hazát szerető jó magyar ember, megbecsült közéleti személy és kutató. Gyászolja városa, munkatársai, kollégák; még a hegyek is, a fenyves erdők, amikről oly sokat írt, amiket úgy szeretett. Gyönyörű, pompás temetése volt; szomorú elégtétel. Koporsóját székely harisnyások vitték vállukon a városon át. Körülötte tizenhat szőttesbe öltözött lány ment virágokkal. Népe közé tették, a gyergyószentmiklósi örmény temetőbe, ahol egyre több a sír, és mindig kevesebb a sírgondozó.

Ditróban született 1927. szeptember 29-én. Már gyermekkorában erre a pályára készült, és mégis mily nehezen jutott el ide, hogy kellett küzködnie. Gyergyószentmiklóson érettségizett 1947-ben, majd a kolozsvári Bólyai Egyetemen szerzett történelem tanári oklevelet. Egy évig a marosvásárhelyi múzeumnál dolgozott, majd „haza" ment és ott szervezte meg a múzeumot 1952-ben. Micsoda munkával, milyen kitartással és szívóssággal dolgozott, szervezett! Így csak a megszállottak tudnak dolgozni. A múzeum ügye mellé állított mindenkit; iskolát, várost, üzemet, erdőgazdaságokat egyaránt. Múzeumában termet teremhez kapcsolt, gyarapított pénz nélkül, restaurált, kiállítást csinált és beszélt, tanított, beszélt! Múzeuma fogalom lett városában. Azok közé a „mindenes" muzeológusok közé tartozott, akikből idehaza már egyet sem találni.

Múzeum volt az otthona, ahol feleségével együtt dolgozott, és minden a kezük nyomát dícsérte. Minden új darab, minden rendezvény; a sok apró siker éltette őket, ezek voltak igazi örömeik. Életműve maga a múzeum, sok ezer tárgyával. De szorgalmasan rótta a sorokat, gyűjtötte az adatokat magának és másoknak, mindenkinek, aki hozzá fordult. Itt sorakozó cikkei és számtalan kézirata a bizonysága kutatói igyekezetének. Visszahúzódó szerénysége olvasható ki irodalomjegyzékéből is. Sajnos — egyetlen életműve, *Gyergyó történeti néprajza* c. kötete most van nyomdában a Kriterion kiadónál. Már nem veheti kezébe, hogy szellemi izzásban és gyötrődésben született kötetén, jellegzetes mosolyával örvendezzen. Éjszakákon át dolgozott rossz szemével. Most következett volna a rendszerezés, a bő termés korszaka, és ez a nagy igyekezet tört ketté. Különösen a településtörténet, az erdő néprajza, a mechanikai kisiparok (fűrészek, kallók, műhelyek) bemutatása és sok más történeti-néprajzi kérdés anyagát adta közre; még többet gyűjtött egybe. Cédulák ezrei sorakoznak, várva bizonytalan sorsukat. Munkáit idehaza alig ismerik, pedig anyagukban, adataikban, sőt témaválasztásukban is fontos hézagpótló írások e tájról és magyar kultúrájáról. Megérdemelné, hogy fontosabb cikkeit, kéziratait *Néprajzi írások Gyergyóból* címmel legalább a Néprajzi Közlemények hasábjain hozzáférhetővé tegyük.

A Gyergyószentmiklósi Múzeum több ezer néprajzi tárgya, írásai, múzeumi munkássága örökre megőrzik nevét.

Tarisznyás Márton irodalmi munkássága (1958—1980)
(Összeállította: Tarisznyás Mártonné)

1958 *A helytörténeti anyag felhasználása.* Csíki és Gyergyói Múzeumok Közleményei. Csíkszereda, 1958.
Adatok Gyergyószentmiklós településtörténetéhez. Csíki és Gyergyói Múzeumok Közleményei. Csíkszereda, 1958.

1964 *A gyergyói tutajozás múltjából.* Vörös Zászló 1964. január 15.
Vándorpásztorok nyomában. Vörös Zászló 1964. április 24.
Unele aspecte ale morăritului practicat in zona Gheorgheni. (Néhány szempont a Gyergyószentmiklós környéki molnárkodásról). Sesiunea de comunicari ştiintifice ale Muzeelor de Ethnografic şi arta populara. Bucureşti, 1964. I. 237.

1966 *Gyergyószentmiklós öreg és fiatal házai között.* Vörös Zászló 1966. szeptember 24.
Expoziţie de ceramică românească la Muzeul din Gheorgheni. (Román kerámiai kiállítás Gyergyószentmiklóson) Revista Muzeelor, 1966. 4. sz.
Contribuţiuni şi gradinaritul de varza practicat la Lăzarea şi la Voslobeni. (Adalékok a káposzta termeléséhez Szárhegyről és Vaslábról). Lucrările sesiunii ştiintifice ale muzeelor (Múzeumok tudományos ülésszaka). Bucureşti, 1966. III. 144.

1968 *Népművészetünk haladó hagyományai Gyergyóban.* Bódis Erzsébet találkozója a csomafalvi dolgozókkal. Hargita, I. 1968. február 26.
Feledésbe merült iparágak. Hargita I. 1968. március 3.
Idegenvezetés — tömegnevelés. Hargita I. 1968. március 18.
Gyergyó történeti emlékei. Hargita I. 1968. július 5. (Kovács Domokossal)
Va prezentăm Muzeul din Gheorgheni. (Bemutatjuk a gyergyószentmiklósi múzeumot). Informaţia Harghitei I. 1968. október 28.
Tömegnevelő munkánk alapja a tudományos kutató tevékenység. Hargita I. 1968. december 5.

1969 *Probleme dezvoltării turistice a comunei Lăzarea* (Szárhegy község turisztikai fejlődésének problémái). Informaţia Harghitei I. 1969. január.
Valori etnografice din comunele Joseni şi Ciumani (Néprajzi értékek Szárhegy és Csomafalva községekben). Informaţia Harghitei II. 1969. március 11.
In urmele ocupaţiilor străvechi. (Ősi foglalkozások nyomában). Informaţia Harghitei II. 1969. április 19.

Drumul mioarelor. (Bárányok útja). Informaţia Harghitei II. 1969. április 20.
Ősi foglalkozások nyomában — a Gyergyószentmiklósi Múzeum új szerzeményei c. kiállítás margójára. Hargita II. 1969. május 10.
Gyergyószentmiklósi faházak, faépítmények. Hargita II. 1969. július 30.
Cercetări etnografice şi colectările muzeelor întreprinse in Bazinul Gheorgheni intre anii 1944—1969. (Néprajzi kutatások és gyűjtések a gyergyószentmiklósi térségben 1944—1969 között). Creaţia poulara in comparancitate. Bucureşti, 1969. 1—3. szept.
Tradiţii păstoresti. (Pásztorhagyományok). Informaţia Harghitei II. 1969. szeptember 20.
A szárhegyi és vaslábi káposztatermelés népi hagyományai. Falvak Dolgozó Népe 1969. okt. 1.
A gyergyói népművészet múltjából. Hargita II. 1969. október 25.
Gyergyói műemlékeink művelődéstörténeti jelentőségéről. Művelődés XXII. 1969. november.
Adatok Gyergyó történeti bibliográfiájához. Könyvtári Szemle XIII. 1969. 3—4. és XIV. 1970. 1.

1970 *Régi farsangi szokások Gyergyóban.* Hargita III. 1970. január 24.
Gheorgheni in vechi fotografii. (Gyergyó a régi fényképeken). Informaţia Harghitei III. 1970. febr. 5.
Gyergyó a régi fényképeken. Hargita III. 1970. február 25.
A gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásaiból. Aluta II. Sepsiszentgyörgy, 1970. 407.
A Vasláb-hevederi vízi fűrész. Turistakalauz. Hargita III. 1970. 197.

1971 *Érdekességek faépítészetünk történetéből.* Hargita IV. 1971. november 25.
Hajdani vízi fűrészek Gyergyó vidékén. Hargita Kalendárium Csíkszereda, 1971.

1972 *O activitate imensă şi permanentă pentru cunoasterea valorilor istorice şi etnografice.* (Kiterjedt és állandó munka a történeti- és néprajzi értékek megismerésére). Informaţia Harghitei V. 1972. július.

1973 *Erdőgazdálkodás — műemlékvédelem — természetvédelem.* Korunk XXXII. 1973. 5. 153.
Kézműipar és művelődési hagyományok Gyergyóban. Munkásélet 1973. július 31.
Hagyományunk a népi építészet. A Hét IV. 1973. aug.

1974 *Adalékok a gyergyói kereskedelem XVII—XIX. századi történetéhez.* Hargita VII. 1974. március 13, 20, 27.
Adatok a gyergyói mészárosmesterség ismeretéhez. Székelykeresztúri Múzeum Évkönyve. Csíkszereda, 1974. 345.

1975 *Activitatea muzeală desfăşurată in Zona Gheorgheni, 1900—1973.* (A Gyergyói Múzeum tevékenysége 1900—1973 között). Muzeul National II. Bucureşti, 1975. 115.
Részletek a gyergyói határhasználat múltjából. Aluta VI—VII. 1974—75. Sepsiszentgyörgy, 1975.

1976 *Gyergyó múltjából.* Korunk XXXV. 1976. május.
Incendiile din Gheorgheni. (Gyergyószentmiklósi tűzvészek). In: Pagini din istoria pompierilor. Bucureşti, 1976. 144.

1978 *Nagy tüzek nyomában.* Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 1978. 90.
A gyergyói gyűjtögető gazdálkodás néprajzához. I. rész. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1978. 25.
A múzeumi gondolat múltja, jelene és távlata. Gyergyói Néprajzi Múzeum Művelődés XXXI. 1978. 6; 4—8.

1979 *Gyergyó néprajzi megismerésének múltjából.* Korunk Évkönyv. 1978. Kolozsvár 1972. 290.
Despre plutăritul practicat in Zona Gheorgheni. (A tutajozás gyakorlata Gyergyóban) Marisia, 1979. 580.

1980 *Gyergyói adatok az 1848—1849-es események ismeretéhez.* Aluta 1980. 172.

Kéziratok:

1960 *Gyergyószentmiklós vízellátásának kérdései az utóbbi kétszáz év alatt.* 1960.
1964 *Kiállítás Gyergyó építészetéről* (Elhangzott a TRV bukaresti stúdiója magyar nyelvű adásában 1964. aug. 26.).
1970 *A helytörténeti, földrajzi és néprajzi kutatások időszerű közös problémái a gyergyói példák tükrében* (Elhangzott az 1970. február 1-i tudományos ülésszakon).
1972 *Gyergyó XX. századi tudományos kutatásának múltjából.* 1972.

1973 *Unele probleme etnografice de cercetarea mediului urban în lumina exemplelor din Gheorgheni* (Városi környezetben folytatott néprajzi kutatások problémái a gyergyószentmiklósi tapasztalatok tükrében). (Előadás a megyei múzeumok tudományos ülésszakán) 1973.

1974 *Activitatea de artă populară din zona Gheorgheni, sec. XVII—XIX.* (Népművészeti tevékenység Gyergyóban a XVII—XIX. században). România Sz. K. Népművészeti Múzeuma 1974 évi centennáriumi ülésszakán, Bukarestben elhangzott előadás. 1974.

Gyergyószentmiklós várossá válásának múltjából (Csíkszeredai tudományos ülésszak) 1974.

1975 *Dispoziţii şi măsuri administrative pentru preveniera incendiilor din zona Gheorgheni* (Feltételek és intézkedések a tűzvész megelőzésére Gyergyóban). Tűzoltósági Múzeum Évkönyve II. részére, 1975.

Probleme, metode şi rezultate obţinute în cercetarea şi topografierea etnografică a obiectivelor industriale şi comerciale din zona Gheorgheni. (Módszerek és eredmények a Gyergyói medence ipara és kereskedelme néprajzi topográfiájában). A szebeni Bruckental Múzeum Évkönyvébe, 1975.

1977 *A gyergyószentmiklósi múzeum negyedszázados fennállása.* Előadás a tudományos ülésszakon. Gyergyószentmiklós, 1977. november 26.

Gyergyói erdők vallomása. Az erdő néprajza és az erdőgazdálkodás kutatásának időszerű kérdései. Előadás. 1977. nov. 26.

1979 *Néprajz és városrendezés a gyergyói példák tükrében.* Korunk részére. 1979.

Gyergyó egykori népéletéből. Népismereti Dolgozatok részére. 1979.

Aspecte etnografice ale activităţii de paza contra incendiilor desfăşurată în zona Gheorgheni. (Néprajzi szempontok a tűzvész elleni védekezésben Gyergyóban). Tűzoltósági Múzeum Évkönyvébe III. 1979.

1980 *Gyergyó történeti néprajza.* Kriterion kiadónak (megjelenés alatt) 1980.

Balassa Iván

Nyárády Mihály

1889—1980

Nemcsak szakmánk kiváló művelőjét gyászoljuk benne, hanem azt a nagy kort megért kutatót, aki összekötő kapcsot jelentett a magyar néprajztudomány jelene és múltja között. Közvetlen érintkezésben, barátságban lehetett még azokkal a nagy tudósokkal (Bátky—Györffy—Viski), akiknek nyomdokán haladva, mindig szívesen hallgattuk rájuk való visszaemlékezéseit.

Nem gondolta volna fiatalember korában, hogy valaha is a néprajz megbecsült munkásaként emlékezünk róla, hiszen mint jogvégzett ember, kisebb földbirtokán gazdálkodott Ramocsaházán, illetve Kéken, abban a Szabolcs megyei faluban, honnan anyai ágon az én őseim is származtak. Ez a kapcsolat egy általa többször elmagyarázott rokoni összeköttetést is jelentett, így állhattunk mi, talán másoknál is közelebb egymáshoz.

A földhöz való kapcsolódásából szinte önként következett, hogy elsősorban e területen alkotott sokat és maradandót. A nyírségi gazdálkodás egészét is összefoglalta (*Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon.* Vármegyei Szociográfiák IV. Szabolcs vm.), de különösen e táj jellegzetesen termesztett növényei érdekelték, ezért írt a rozstermelésről (*Az őszi rozs termelése Ramocsaházán.* NÉ. 22.), de a híres-neves szabolcsi krumpliról is többször megemlékezett (*A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Rakamaz) életében.* Szabolcs-Szatmári

Szemle 1956). Nagy gyűjtései voltak a dohányról, melyről 1951-ben még múzeumi kiállítást is rendezett. A kukoricáról szóló dolgozata (*A tengeri népi termelése Ramocsaházán.* NÉ. 37.) számomra azért is emlékezetes, mert kérdőívem segítségével végezte a gyűjtést és megkért, hogy a szükséges fényképeket készítsem el. Ekkor megfigyelhettem, hogy szülőfalujában milyen nagy szeretettel és tisztelettel vették körül.

De a néprajz más ágaival is foglalkozott, így a halászat, a népviselet, az építkezés, a temetkezés területén egyaránt számon tartjuk eredményeit. Ezen túl levéltári kutatásai emelkednek ki, melyek segítségével Szabolcs megye, de különösen Nyíregyháza és a bokortanyák kérdését igyekezett tisztázni.

A toll élete utolsó korszakában sem esett ki kezéből és részt vett azon az ünnepségen, melyen szeretett Szabolcs megyéje, a Szabolcs megyei múzeumok és a Magyar Néprajzi Társaság 90. születésnapján köszöntötte (*Nyárády Mihály 90 éves.* Szabolcs-Szatmári múzeumi Füzetek 5. sz. Nyíregyháza, 1979.) Ezen az ünnepségen maga így foglalta össze élete folyását:

„*Az élet útjai kiszámíthatatlanok.* A Szabolcs megyei Ramocsaházán születtem, 1889-ben. Igen hamar árva lettem. Anyai ági *jó módú* kéki nagyszüleimre maradtam rá. Ők csak jogászként tudtak elgondolni engem. Mentem tehát *jogásznak.* De mihamar *mezei jogásszá* kellett válnom. Nagyapám meghalt. Nagyanyám *hazaparancsolt* lakóhelyére, Kékre, a kiskorú testvéreim mellé — *gazdálkodni.* Így hát nem lett belőlem — akkoriban *közhivatalnok.*

Nyitott szemmel *áldott meg* azonban a *Sors.* Amit láttam *megőriztem.* Volt is mit *látnom a rétközi* Kéken, de még többet lehetett *hallanom* ott. Volt idő, ugyanis, hogy a közelében folyt gát nélküli Tisza évenként kiöntött, és a község 3800 holdas határából 1200 hold maradt szárazon.

Volt azonban, egy igen-igen nagy *szerencsém,* az én ott való olyan-amilyen *gazdálkodásom* ideje alatt. És ez pontosan az 1921. év nyarán, gabonahordás idejében következett be. Néhai nagy néprajztudósunk — Györffy István, Kiss Lajos nyíregyházi múzeumigazgatóval, akkor látogatott el, tanulmányútra, a Rétközre, és engem, ebben a nagy tájban, Kiss Lajos ajánlatára, ismeretlenül is, elsőként látogatott meg.

Alig érkeztek meg hozzám, másodmagával Györffy István, már is kérdezgetni kezdett, a *hely* érdekesebb dolgairól. A kérdezgetéseit pedig e szavakkal végezte be: Hát maga, miért nem *ír*? Akkor még *furcsáltam* ezt a kérdést. Hiszen még úgy gondoltam, hogy én már *írás* nélkül is megtudok élni. De Györffy István olyan meggyőzően beszélt, hogy *kötélnek álltam*! Ígéretet tettem neki az *írásra.* Ezt annál inkább megtehettem, mert megígérte, hogy levelezni fog velem. Hanem gyalogosan való indulása előtt még meghagyta nekem azt, hogy én ne törődjek a *mesemondók meséivel,* mert *mesemásolók* már sokan vannak az országban. Legyek én csak — tárgyi néprajzos, mert az még kevés van. Írjak én a régi Rétközről. Vagy emellett a szülőfalumnak, a homokos nyírségi Ramocsaházának a régi életéről is. Jók lesznek azok — együtt is.

Sőt ezek után, azt is megemlítette, hogy a dolgozataimért ne várjak *fizetést,* mert a *Magyar Néprajzi Társaság — szegény.*

A Györffy Istvánnal való *alkunkat* becsülettel álltuk. Ő küldte nekem a bátorító leveleit, és ezekben már írta azt is, hogy ajánlott a *Néprajzi Társaság* tagságára. Én meg küldözgettem Neki, sorban az elkészült dolgozataimat. Elsőként — azonban — mégis csak a szülőfalumbeli rozstermelésről szólót. Másodikként csak a kékit, — a *Rétköz régi halászatáról* írottat.

De mind a dolgozattal megint csak *szerencsém* volt. A pesti egyetem professzorai alkalmasnak találtak arra, hogy *hallgatóiknak* kötelező olvasmányaivá jelöljék ki. Harmadik dolgozatomat, a *nyírségi nemesi házépítésről* szólót, már *székfoglaló* dolgozatként olvastatták fel velem, egy társasági ülésen, az *Akadémia* kistermében.

Az ezek után írt dolgozataim száma egyre nőtt. Így elértem, azt, hogy a *Magyar Néprajzi Társaság* választmányi tagjává választottak, (ami 1933-ban történt!), utána pedig e Társaság tiszteletbeli *tagja* lettem, (ez meg az 1939. évben történt.).

Az ezutáni időkben írt dolgozataim közül nagyon *kedvemre való* volt a *Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon* című, amelyet TELEKI Pál földrajztudós figyelemre méltatott, és amiről MENDÖL Tibor földrajzprofesszor, a *Szabolcs vármegye szociográfiájáról* szóló földrajzi cikkében azt írta, hogy *érdemes elolvasni!*

Hálásan gondolok vissza arra, hogy Társaságunk az addig végzett munkáimra való tekintettel — befolyása érvényesítésével — 1948. február 16-án KISS Lajosnak, a nyíregyházi múzeum igazgatójának a Pestre való áthelyezése után, a romosnak (rongáltnak) ítélt Jósa András Múzeum gondnokságával bízatott meg.

Két év múlva pedig már a Múzeum *vezetője* lettem. Amikor már egyéb munkáim mellett, gátlás nélkül írhattam, dolgozataimat.

Természetes, hogy a múzeumot előbb rendbe hoztam. Ezért kitüntetést kaptam. Éspedig ilyen címmel: A népmívelés, terén kifejezett kiváló munkája elismeréséül Dr. Nyárády Mihály elvtársnak *A szocialista kultúráért kitüntető jelvényt adományozom. Budapest 1962. április 4. Ilku Pál művelődésügyi miniszter.*

Dolgozataim közül boldogan megemlítek itt néhányat. *A Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI—XIX. században* címűt. Megjelenése után a Nehézipari Minisztérium Vegyészeti Osztályának a vezetősége megkért a salétromfőzés kizárólagosan vegyészeti szempontból való megírására. A kérésnek eleget tettem. A dolgozat a Vegyészeti Osztály folyóiratában jelent meg.

A Magyar Tudományos Akadémia által meghirdetett *élő népviseleti* pályázatra beküldött *Ajaki viseletről* szóló dolgozatom egyedül lett jutalmazva.

A szatmárcseki református temető fejfái című dolgozatom ismertetésére saját költségükön Nyugat-Németországba, szakemberek meghívtak. A meghívást dolgozatom szövegének az ismerete alapján eszközölték. (Betegségem miatt a meghívásnak sajnos már nem tudtam eleget tenni.)

Most pedig már *A nyíregyházi bokortanyák kialakulása* című dolgozatom első fejezete is nyomdába került. Az ezt kiegészítő második és harmadik fejezetének az *írása* pedig befejezés előtt áll.

*

Kiváló és pontos néprajzi munkáit mi és az utánunk következő nemzedékek még sokáig fogják forgatni, mi pedig, akik kortársai lehettünk szeretettel és tisztelettel őrizzük meg emlékét.*

*NYÁRÁDY Mihály önéletrajzát és a 90. születésnapjáról kiadott megemlékezést ERDÉSZ Sándor múzeumigazgató küldte meg, és ezt köszönöm neki.

Rév Mária

Erna Vasziljevna Pomeranceva
1899—1980

1980 augusztus 11-én, életének 82. évében elhunyt Erna Vasziljevna POMERANCEVA professzor, a történelemtudományok doktora, a Szovjet Írószövetség tagja, az ismert szovjet folklorista, etnográfus és irodalomtörténész. Idős korát meghazudtoló munkabírása, szellemi frissesége, szerteágazó ismeretei vonzották a fiatalabb nemzedéket. Aki egyszer találkozott vele és lehetősége nyílt beszélgetni vele, kereste az alkalmat a további találkozásokra: mindig készségesen adott tanácsot, élvezte az ellenvetéseket, a gyors érvelést és a pezsgő vitákat. Már régóta betegeskedett, de barátai, tanítványai, munkatársai nem vették észre a veszélyes kórt, az idő múlását, talán nem is akarták tudomásul venni, és természetesnek találták, hogy E. V. POMERANCEVA mindig ugyanolyan kedves, fiatalos és szellemes. Éppen ezért halálának híre túlságosan is váratlanul ért mindenkit, és nagyon megrendítette tisztelőit. Halála a szovjet és nemzetközi néprajztudomány nagy vesztesége.

E. V. POMERANCEVA 1899. április 19-én született Moszkvában. 1922-ben fejezte be tanulmányait a Moszkvai Egyetem történelem-filológiai karán. Utána 10 évig középiskolában dolgozott az orosz nyelv és irodalom tanáraként. A híres szovjet folklorista Ju. M. SZOKOLOV tanítványa volt, és az ő irányításával kezdte meg tudományos tevékenységét. Első cikke 1929-ben jelent meg: *K voproszu ob ingyividualnom sztyile szkazocsnyika* (A mesemondó egyéni stílusának kérdéséhez) címen. 1936-ban kerül tanárként főiskolára, és 1941-ben lett a Moszkvai Lomonoszov Egyetem Filológiai Karának oktatója. Az igényes és népszerű tanár megtestesítője volt. Nemcsak tudását igyekezett átadni tanítványainak, hanem kutatói szenvedélyét, a tudományos munka örömét és abba vetett hitét, a gondolat szárnyalásának szépségét, amely azonban mindig a valóság és a tények alapos ismeretére és vizsgálatára támaszkodik. Ezért válhatott a szovjet folkloristák fiatalabb nemzedékének nevelőjévé és megbecsült mesterévé.

A gyűjtő munkát a húszas években kezdte meg. Részt vett az egyik első expedícióban, amely az Urál vidékére utazott gyűjtő körútra, a továbbiakban felkereste a moszkvai gyárakba és üzemekbe került vidéki munkásokat, ilyen módon is gyarapította a népmesék, mondák, hiedelmek, régebbi idők szokásainak, megfigyeléseinek, szólásainak feljegyzését. Az elsők között szállt síkra az egyes népművészeti díszítő és használati tárgyak megőrzéséért. Fáradhatatlan, majd fél évszázados tevékenysége sok kincsel gazdagította a szovjet folklorisztikát, és E. V. POMERANCEVÁnak eredeti és szemléletes anyagot nyújtott több mint 200 publikációjának megírásához.

Legújabban a népmese, eredete, gyűjtése, sorsa, műfaja és összehasonlító elemzése foglalkoztatta. Fontosabb művei: *Russzkaja narodnaja szkazka* (1963), amelyet Berlinben 1964-ben német nyelven is kiadtak *Russische Volksmärchen* címmel, *Szugybi russzkoj szkazki* (Az orosz mese sorsa. 1965.), *Mifologicseszkije perszonazsi v russzkom folklore* (Mithológiai személyek az orosz folklórban, 1975). Sz. M. MINCcel együtt állította össze az orosz folklór tanulmányozásához azt a antológiát (1963), amelyet már két kiadásban jelentettek meg, és ma is használnak a szovjet főiskolákon és egyetemeken. A P. G. BOGATIRJOV pro-

fesszor által szerkesztett egyetemi folklórtankönyv több fejezetének ő a szerzője.

Közeli barátság fűzte I. N. Rozanovhoz, P. G. Bogatirjovhoz és V. I. Csicserovhoz. E. V. Pomeranceva nevéhez is fűződnek azok a kutatások, amelyek az összehasonlító vizsgálódások alapján jelentős eredményekhez vezettek különösen az epikai műfajok területén. Itt V. M. Zsirmunszkij nyomdokaiba lépett, és az ő megfigyeléseit gazdagította P. G. Bogatirjovval és Je. M. Meletyinszkijjel együtt. Ilyen jellegű publikációi köréből figyelemre méltó Berlinben megjelent tanulmánya *A. N. Afanas'ev und die Brüder Grimm* (1963). *Szkazki A. N. Korolkova* (A. N. Korolkov meséi (1969) című kiadványa megjelent japán nyelven is. Az elmúlt két évtizedben munkássága mind szélesebb területet fog át, a keleti népek meséit és mítoszait tanulmányozza, majd nagyszabású kötetben adja közre. Szerkesztőbizottsági tagja volt annak a nemzetközi kiadványnak, amelyet az NDK-ban adnak ki *A világ népeinek meséi* címmel.

Vonzó, színes egyénisége, közvetlen embersége nagy hatással volt környezetére. Bejáratosak voltak hozzá a legfiatalabb induló szakemberek is, ha tehetséget, szorgalmat és munkaszeretetet fedezett fel bennük.

Sok barátja volt a Szovjetunió határain túl is. Meleg baráti szálak fűzték pl. hazánkban Ortutay Gyula akadémikushoz. Dömötör Teklához és Kovács Ágneshez, valamint e sorok írójához. Többször látogatott el Budapestre. Ma is emlékezetesek előadásai a Magyar Néprajzi Társaságban és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékén. Tisztelőinek köre még szélesebb, ahol egyszer megfordult, mindig visszavárták.

Magyarországi barátai, tanítványai nem felejtik el kedves emberi lényét, segítőkészségét és fiatalosságát, tudományos igényességét és szellemének szárnyaló lendületét.

K. J.

Hilkka Vilppula

1913—1980

A finn néprajz egyik szerény, nagy szorgalmú, tehetséges képviselője volt. 1913. december 16-án született Ilmajokiban. A középiskolái után 1932-ben lett egyetemi hallgató, 1936-ban szerezte meg a kandidátusi, 1955-ben pedig a doktori fokozatot. A magyar kutatók számára éppen *Das Dreschen in Finnland* című doktori értekezése tette ismertté. Monográfiájában feldolgozta mind a múzeumban, mind az archívumokban őrzött adatokat, de birtokában volt még azoknak a személyes megfigyeléseknek is, amelyeket a csűrben cséplés akkor vidékenkint még élő gyakorlatáról szerezhetett. Értekezése nemcsak a cséplés, hanem a skandináviai csűr problématikáját is feltárja.

A Finn Nemzeti Múzeum munkatársa volt, különféle beosztásokban, nyugdíjba vonulása előtt rövidebb ideig helyettesként ellátta az egész intézet vezetését. Egész élete, 1980. december 24-én bekövetkezett haláláig, szolgálat volt: a szaktudomány, a múzeumügy, valamint a közművelés szolgálata.

KRÓNIKA

K. I.

Dömötör Tekla a bergeni egyetem díszdoktora

Nagy megtiszteltetés érte DÖMÖTÖR Tekla professzor asszonyt. 1980. szeptember 5-én ünnepélyesen díszdoktorrá avatták a norvégiai Bergenben. Az University of Bergen régóta jó kapcsolatot tart az Eötvös Loránd Tudományegyetem folklór tanszékével, és különösen sokra értékeli DÖMÖTÖR Tekla folklorisztikai munkásságát. Az Institute of Folklore and Regional Ethnology vezetői és munkatársai — Brynjulf ALVER, Bente GULLVEIG ALVER, Reimund KVIDELAND — a vendéglátó egyetem hivatalos képviselői, valamint a skandináv államokból érkezetett vendégek közösen ünnepelték DÖMÖTÖR Tekla díszdoktorrá avatását a Hankonshallen-ben. A kitüntetés a folklórkutatásban elért nemzetközi jelentőségű eredmények elismerése, amihez gratulál és további jó munkát, jó egészséget kíván a Magyar Néprajzi Társaság.

Barabás Jenő

„Az őstársadalmaktól a civilizációkig".

Első állandó kiállítás a Néprajzi Múzeum új épületében

A múzeumok belső életét kevéssé ismerő kívülállók számára aligha elképzelhető, hogy egy gyűjtemény átköltöztetése más épületbe milyen óriási feladat s milyen törést jelent a mindennapi tevékenységben még akkor is, ha az új hely kedvezőbb feltételeket biztosít. Különösen sokszorozottak a gondok, ha egy olyan nagy gyűjteményről van szó, mint amilyennel a Néprajzi Múzeum rendelkezik. Értékes és kényes tárgyak mintegy kétszázezres tételét kell féltő gonddal csomagolni, átszállítani, új raktárakba elhelyezni. Milliós oldalszámot jóval meghaladó kéziratarchívumot kell óvni az összekeveredéstől, mert különben ez használhatatlanná válik. Kelet-Közép-Európa legnagyobb és legjobb néprajzi szakkönyvtárát, múlt századi nagyszámú fotonegatívot is tartalmazó kétszázezres fényképgyűjteményét s az ezekhez kapcsolódó segédberendezéseket áttelepíteni bizony nem kicsi feladat.

Mindez érthetővé teszi, hogy látszólag olyan sokáig kellett várakozni az új épületben megnyíló első állandó kiállításra, pedig mindehhez még hozzá kell számítani azt is, hogy a múzeum vezetőségének a fentieken túlmenően számos építészeti, technikai és nem utolsó sorban pénzügyi nehézséggel is meg kellett küzdenie, amelyek gondjait talán felesleges ecsetelni. De mindezek ellenére a Kossuth téri épületben az első állandó kiállítás megnyitásáig sem szünetelt huzamosabb ideig a gyűjteménybemutató tevékenység, több tucat, néha nem is kis méretű időszakos kiállítással hidalták át a nehéz időszakot, s méltán elmondhatták volna, hogy a közművelődési tevékenység „a költözés alatt is zavartalanul folyik."

Ezt az átmeneti korszakot zárta le az első állandó kiállítás megnyitása 1980 decemberében *Az őstársadalmaktól a civilizációkig* címmel, amely nemcsak a Néprajzi Múzeum történetében, hanem az egész magyar néprajztudományban is kiemelkedő és örvendetes esemény. Az új berendezkedés tervei szerint az állandó kiállításnak ez csupán az első fele, amely a múzeum Európán kívüli anyagára épült, s ezt követi majd a második rész — remélhetőleg most már hamarosan — ami a magyar gyűjtemény fontosabb tanulságait kívánja összegezni.

Az őstársadalmaktól a civilizációkig c. kiállítás valójában az emberi művelődés kezdeti folyamatának nagy körképét kí-

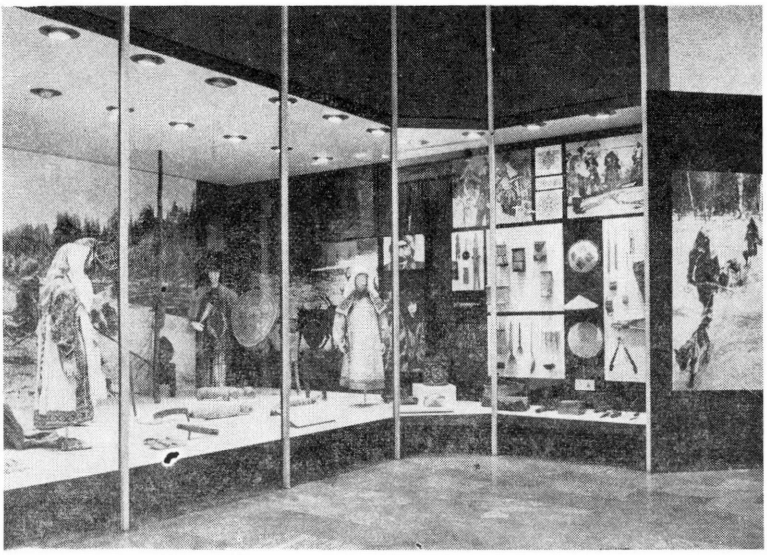

1. kép. „Az őstársadalmaktól a civilizációkig" III. terem, szibériai népek

vánta felvázolni, 14 teremben, 19 reprezentatív életforma bemutatásán keresztül. Vagy másként megfogalmazva, a gyarmatosítás előtti Európán kívüli világot, a kezdetleges zsákmányoló hordáktól az öntözéses földművelést folytató régi államalakulatokig. Kezdődik ez a körkép a legprimitívebb életformát őrző ausztráliai őslakókkal, akik laza hordaszervezetükkel, irracionális világképükkel a száraz félsivatagos környezetben zsákmányoló tevékenységükkel, gyér eszközkészletükkel a paleolitikus korszakot idézik. Lényegében közel hasonló életformát képviselnek az ugyanezen teremben látható busmanok tárgyai is.

A civilizációs szint alig magasabb fokát mutatja a második terem, de az eltérő klíma és környezet az itt látható tűzföldi indiánok és eszkimók életéről mégis merőben más képet fest. A zord időjárás igen kedvezőtlen életfeltételeket teremtett, amit különösen az eszkimók esetében némileg kiegyensúlyozott a gazdag hal- és vadállomány, s mindezek kikényszerítették új eszközök és létfenntartó eljárások kialakítását. Náluk még nehezen követhető nyomon a kultúra diffúziójának serkentő hatása, de ez már kétségtelen a III. teremben látható obi-ugoroknál és Amúr-menti népeknél, amelyek már bizonyára kaptak inspirációkat a délibb, fejlettebb kultúráktól, ami társadalomszervezetükben, eszközkészletükben, munkaeljárásaikban némileg tükröződik.

A trópusi-őserdei életformát képviselik a következő teremben látható dél-amerikai piaroák, akik még kőkorszaki szinten élnek, de már csiszolják kőeszközeiket, s a zsákmányoló tevékenység mellett kezdetleges ásóbotos földművelést űznek, gumós növényeket termesztenek. Szemmel látható a létért vívott harc kedvezőbb feltétele Melanézia őslakóinál az V—VI. teremben, ahol a kezdetleges termelő eszközök mellett ezekkel éles ellentétben ott láthatjuk a rítusok és kultuszok gondosan megformált, gazdagon díszített bőséges tárgykészletét, maszkokat, szobrokat, pajzsokat, ékszereket stb.

Már Melanéziában is létrejött a fejlett törzsi szervezet, s a VII. teremben látható libériai főnökség rendszerét bemutatni kívánó rész tovább vezeti a látogatót a társadalmi viszonyok alakulásában, az államszervezet csíráit mutató egységbe. Összhangban van ez a kép a termelőeszközökkel és eljárásokkal, itt már jelentős a kapás földművelés, s elterjedt a fémek használata.

A sokarcú Afrika további életformáit ismerteti meg a VIII. terem. A Kongó-medence bozótos, ligetes zónájában élő bantu nyelvű kubák vagy busongok már időtálló királyságot építettek ki, s a kapás földművelés mellett vasművességük és kézműveseik is hírnévre tettek szert. A központi hatalom mellett erőteljes a faluközösségi szervezet. Hasonló ökológiai adottságok mellett viszont Kelet-Afrikában más

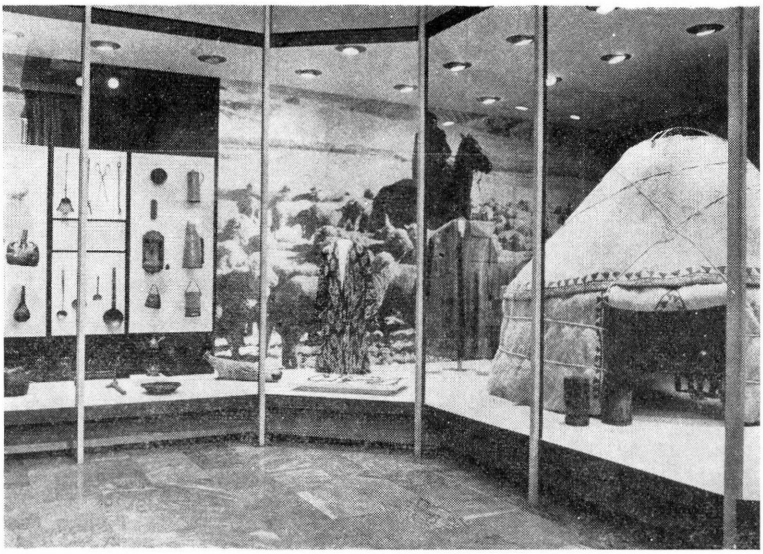

2. *kép.* „Az őstársadalmaktól a civilizációkig" IX. terem, belső-ázsiai nomádok

életforma látható az állattenyésztő masszájoknál, akiknek létfenntartásuk döntően a marhatartásra épült s növényi eredetű élelemszükségletüket csere útján szerzik meg a szomszédos bantu földművesektől. Más nomád népekhez hasonlóan tartós államszervezetet nem tudnak létrehozni, a földművelők visszaszorítják őket kedvezőtlenebb tájakra. Ugyanezen életformának ázsiai változatát látjuk a következő teremben, a kirgiz pásztorok életét bemutató egységben. Állattartásuk azonban komplexebb, mozgékonyságukat a lótartás biztosítja, technikai ismereteik fejlettebbek, nyilván a déli és keleti civilizációkkal való érintkezés eredményeként.

A X. teremben Indonézia jellegzetesen átmeneti zónát reprezentál, egyrészt a primitív szintet képviselő Melanézia és a fejlett délkelet-ázsiai civilizációk között, helyesen viseli tehát címként azt, hogy a civilizációk peremén. A nagy szigetek belsejében, Borneón, Celebeszen, Szumátrán zsákmányoló hordák élnek, a tengerparti telepeken érvényesül jobban a dél-ázsiai befolyás, fejlett fémművességgel, öntözéses földműveléssel.

Ezzel tulajdonképpen végére jutottunk a címben jelzett témakörnek, de a kiállítás még négy teremben folytatódik, amelyek nemcsak az előzményekkel, de egymással sem harmonizálnak. A XI. terem Jáva, India, Kína, Japán múzeumi anyagából mutat szép és jól válogatott illusztrációt, amely azonban kevéssé alkalmas az itt lezajlott évezredes s igen mozgalmas történeti fejlődés illusztrálására, inkább csak a térség művészetének bizonyos korszakaiból mutat be részleteket. Tudjuk, hogy itt nem a rendezői szándék vagy valamiféle koncepcionális meggondolás volt a meghatározó, hanem az adott múzeumi tárgyi anyag, amit kénytelenek vagyunk tudomásul venni. A XII. terem szintén archaikus civilizációt képvisel: Mexikót és Perut, lényegesen soványabb, szegényesebb anyaggal, mint az előző. A XIII. terem a mai mexikói és perui piacot mutatja be életképszerűen, igen sokféle eladásra kínált portékával. Az utolsó terem, — inkább csak folyosórész — címe szerint a gyarmatosításról, illetve a fejlődő országokról kívánja tájékoztatni a látogatókat.

Így végighaladva a méretében is impozáns kiállításon vitán felül áll, hogy a látogató nemcsak arról győződhet meg, hogy a Néprajzi Múzeum milyen gazdag anyaggal rendelkezik, ami egy nem gyarmattartó állam esetében egyáltalán nem kézenfekvő, hanem ismeretekben is lényegesen gyarapszik. Ha átfogóan szemléli a kiállítást, akkor érzékelheti azt az egyenlőtlen fejlődést, ami a világ különböző pontjain az emberi nem egyes csoportjainál lezajlott, a kultúra fejlődésének rendkívül eltérő dinamikáját, s mindebből össze tudja rakni azt a fejlődési sort, azokat a lépcsőfokokat, amelyek a mai indusztriális társadalmakig elvezet-

tek. A történelemben valamennyire is tájékozott látogató bizonyára nem gondolja azt, hogy ez a fejlődés teljesen egyenes vonalú, mechanikusan előrehaladó volt mindenütt és mindenkor, s a reprezentatív példák alkalmasak arra, hogy a kultúra alakulásmenetének tendenciáiról jól érzékelhető képet nyújtva a múltat a maga bonyolult összetettségében szemlélhessük.

Ha a részletekre irányítja a látogató a figyelmét, akkor megismerhet olyan alapvető létfenntartási módokat, amelyek döntő szerepet játszottak abban, hogy az ember az élő világ urává tudott válni, és a faj nem pusztult ki. Láthatja az emberi leleményesség ezernyi megnyilvánulását, a környezethez, a rejtelmes, ismeretlen erőkhöz való viszonyulását, folyton bővülő és egyre megalapozottabb ismereteinek kibontakozását. Gyönyörködhet a már primitív körülmények között is megmutatkozó esztétikai igényességében, csodálatos szépségű tárgyakban, valódi művészi alkotásokban. S mindezt kifogástalan tálalásban, ízléses kivitelezésben kapja. Kétségtelen, hogy a kiállítás esztétikus kivitelezése alig hagy kívánni valót.

Ha a szakember igényével nézzük a kiállítást, akkor néhány problematikus kérdés felmerül. Elsőként említjük azt, ami az átlagos látogatót is érinti, nevezetesen a kiállítás didaktikus voltát, amelyet nem érzünk kifogástalannak. Kétségtelenül a szövegek szakszerűek, s jól eligazítanak bennünket a résznek az egészhez való kapcsolatáról, strukturális kérdésekről, az ökológiai és társadalmi háttér szerepéről. Csakhogy az átlaglátogató a szövegeket nem olvassa el, nem is teheti, mert ha mindent megnéz és elolvas, akkor annyi időt kell ott töltenie, amivel nem rendelkezik. Éppen ezért célszerűbb lett volna sokkal több térképet, grafikont, funkciót illusztráló rajzot csatolni a kiállításhoz anélkül, hogy a tárgyak számát csökkentették volna. Rendkívül nagy felületet foglalnak el a nagyméretű fotók, amelyek bizonyára hangulatkeltő célzattal készültek, de hatásosságuk vitatható, s valószínűnek látszik, hogy több kisebb méretű felvétel tartalmasabbá, mindenesetre könnyebben érthetővé tette volna az egyes életformák lényegét. Így azzal a benyomással hagyhattuk el a kiállítást, hogy az esztétikai, kiállítástechnikai szempontok erősebbek voltak, mint a didaktikai megfontolások.

A kiállítás koncepcióját a X. teremmel bezárólag egységesnek, átgondoltnak mondhatjuk, bizonyos részleteken elvileg lehetne vitatkozni, de a rendezőknek számolniok kellett a múzeum tárgyi adottságaival. Az utolsó 4 terem azonban koncepcionális törést jelent. Az ún. archaikus civilizációk vizsgálatával döntően a régészet foglalkozik, a Néprajzi Múzeumnak érdemleges anyaga idekapcsolódóan nincs is, mint ahogy ez Mexikó, Peru termében világosan látszik is. Ez a témakör problematikájában, kutatásmódszerében, gyűjteményi anyagában is elkülönül az első 10 teremtől, ezzel még úgy sem harmonizál, mint az archaikus civilizációk utóélete, ami természetesen nem lenne érdektelen. Az archaikus civilizációknak az emberiség történetében kétségtelenül kiemelkedő jelentőségük volt, de akkor ebből nem hagyható ki a Tigris-Eufratesz, Nílus, Indus, Hoang-ho mente sem.

Önmagában kétségtelenül igen jól sikerült, életszerű és tanulságos a XIII. terem, a mexikói és perui piac, ami egy külön kiállításként remek gondolat, de e kiállítás gondolatmenetébe nem illeszkedik bele. Az utolsó terem annyira halvány, sőt nem egyértelmű, hogy ott a látogató csak tétován megy tovább.

Végezetül illő, hogy az érdemes rendezők nevét is megemlítsük. Az egészében jól sikerült és nagy örömmel fogadott kiállítás forgatókönyvét Boglár Lajos és Ecsedy Csaba állította össze, s egyes egységek szakértői voltak: Bodrogi Tibor, Ecsedy Ildikó, Hoffmann Tamás, Kodolányi János, Miklós Pál és Sárkány Mihály.

ifj. Kodolányi János

A néprajz az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson

Turku, 1980. augusztus 20—27.

A nemzetközi finnugor kongresszusok szervezői immár hagyományosan és következetesen külön csoportosítják a folklór és külön az anyagi kultúra jelenségeivel foglalkozó stúdiumokat. A most lezajlott kongresszus a következő két szekcióba osztotta be a néprajzi jelenségeket tárgyaló előadásokat: 1. etnológia és 2. folklór és mitológia. Mivel nem lehet mindent következetesen és szigorúan besorolni a kijelölt

határok közé, Turkuban is előfordult, hogy a „Folklór és mitológia" szekcióba tartozó előadás az „Etnológia" szekcióban hangzott el, ezenkívül az őstörténet kérdéseivel foglalkozó témákkal találkozhattunk nyelvészeti, az etnológiai és régészeti szekcióban. A szervezők dolgát megnehezítette, hogy az előadások egy részének csak a címét ismerhették, a cím pedig nem nyújt mindig kellő tájékoztatást az előadás tartalmáról. Maguk az előadók is hozzájárulhattak a határok átlépéséhez, hiszen már az előadás bejelentésekor meg kellett jelölni a szekciót is. A határok időnkénti elmosódása arra is utal azonban, hogy komplex módszerrel dolgozó kutató már a munkája közben átlépi egy-egy szakterület szigorúan vett határát, hiszen éppen kutatási módszeréből következik, hogy nem mozoghat csupán egy tudományágazat területén.

A rendezőknek az volt a szándéka, hogy a lehető legtágabb fórumot adják az etnológiai kérdések felvetésére és megvitatására, ugyanakkor azonban meghívott szakemberek részvételével két szűkebben körülhatárolt kérdéscsoport alaposabb vizsgálatát is lehetővé tegyék. Két kerekasztal megbeszélést szerveztek tehát. Az egyiknek — megbetegedéséig, illetve haláláig — Kustaa Vilkuna, a másiknak Niilo Valonen volt az irányítója. Vilkuna akadémikus a halászatot választotta a megbeszélés témájául, Valonen konferenciájának pedig a *Ház és család* volt a címe. A halászati kerekasztal megbeszélésnek nem volt szűkebb középponti témája, arra törekedett csupán, hogy a finnugor népek halászati kérdéseiben tájékozódjék. Valonen professzor azt tűzte ki célul, hogy az előadások a háznak és a benne élő családnak a kapcsolatait tárják föl. A társadalom legkisebb egységére igyekezett irányítani a figyelmet, mikroanalízisek végzésére buzdítván a felkért résztvevőket. Vilkuna betegsége, majd halála rányomta a bélyegét a halászati szimpózium munkájára is, a vártnál jóval kevesebb előadás érkezett, a reméltnél kevesebb kutató vett részt a megbeszélésen.

A két kerekasztal megbeszélésen kívül lehetséges volt szabadon választott téma feldolgozása is. Az így bejelentett előadásokat a szekció ülésén lehetett előadni. Rövidre szabott idő a vitára is rendelkezésre állt. A hagyományoktól eltérően néprajzi előadás egyik plenáris ülésen sem hangzott el. A plenáris ülések előadásai ezúttal nem határozták meg a kongresszus munkáját, nem adtak olyan középponti mondanivalót, amelyre, mint csontvázra ráépülhetett volna az előadások tematikája.

Minden kongresszus előkészítő munkáját nagyon nehezítik a bizonytalansági tényezők. Különösen így van ez olyan méretű kongresszus esetében, mint amilyen a turkui volt. A részvétel kérdése gyakran csak röviddel a kongresszus kezdete előtt tisztázódik, tehát a bejelentett előadások egy részére nem kerülhet sor. Ezen a kongresszuson is többször előfordult, hogy az előadó elküldte az előadását, ki is nyomtatták, mégsem hangzott el, mert előadója nem jelent meg. A kongresszus szervezői minden tőlük telhetőt megtettek, hogy az előadásokat, valamint más nyelvű téziseiket még a kongresszus előtt kinyomtassák és valamennyi résztvevőnek elküldjék. Ezzel is szolgálni akarták a felkészülés ügyét. A vaskos kötetek természetesen nem tartalmazhattak mindent — az előadók hibájából —, a szervezők törekvése tehát csorbát szenvedett. Elmondható mégis, hogy a turkui kongresszus szervezői eredményesen tették lehetővé a résztvevők felkészülését. Egy-egy előadásra természetesen kevés — 15—20 perc — idő jutott, elegendő azonban, hogy ki-ki kifejthesse mondanivalóját. Az idő hiánya főleg akkor érződött, amikor egy-egy előadás után vita bontakozott ki, a vitára ugyanis csak 10—10 perc állt rendelkezésre.

Nézzük meg elsőnek a két körülhatárolt tematikájú csoport, a két szimpózium munkáját. Mint említettem a halászati szimpózium eredményességét erősen csökkentette Vilkuna akadémikus hiánya. A bejelentett és valóban el is készült előadások száma sem érte el a szükségest, az első előadás-napra csupán a következőket tűzhették műsorra: 1. *Arved* Luts: *Über die Formen des Fanggeräte der Seefischerei in Estland und über die sie bestimmenden Faktoren;* 2. *Saulvedis* Cimermanis: *Organisation und Methoden der Lachsfischerei in den Flüssen Lettlands vom Ausgang des 18. bis zum Beginn des 20. Jh.;* 3. *Ants* Viires: *Über einige alte Fischfangmethoden auf den südostestnischen Seen;* 4. *Jukka* Pennanen: *Ekologinen ja ekonominen aspekti 1900-luvun kalastusta koskevassa tutkimuksessa.* Elkészült még s a kötetben meg is jelent Solymos Ede előadása: *Angaben zu der Frage von der Verbreitung der Rutenreuse,* mivel azonban az előadó nem vehetett részt a kongresszuson, az előadást nem tűzték műsorra. Az így összezsugorodott szimpózium előadásaiból is csak kettő hangozhatott el, az előadók távolmaradása miatt, Arved Lutsé és Ants Viireé. Mindketten az észt néprajz kitűnő kutatói, tehát a kerekasztal megbeszélésen méltán képviselhették volna szűkebb hazájukat. Cimermanis előadása jól kapcsolódhatott volna azokhoz a kutatásokhoz, amelyeket

a lazachalászat körében VILKUNA akadémikus végzett. PENNANEN előadása új szempontokat ígért, hiszen az 1900-as évek halászati kutatásának ökológiai és gazdasági aspektusáról szólt. A szimpózium ilyenformán nem tölthette be a hivatását, az elkészült s nyomtatásban kiadott előadások azonban a kutatók rendelkezésére állnak.

A VALONEN professzor által szervezett, *A ház és a család* című szimpózium számára 15 előadás készült, s kevés kivétellel el is hangzott. Jóllehet VALONEN professzor határozottan körvonalazta a megvitatandó kérdéskört, az előadások jelentős része eltért a javaslattól. VALONEN professzor bevezető összefoglalásában három csoportba sorolta a szimpózium előadásait. 1. Előadások egy gazdaság építményeiről, funkciójukról és ranghelyzetükről. 2. Előadások a családról és a házközösségekről. 3. Elméleti és módszertani előadások. A rendezők az első ülésre 5, a másodikra 9 előadást tűztek műsorra. A 15 előadásból tehát SELMECZI KOVÁCS Attiláé nem került műsorra, távolmaradása miatt. Nem hangzott el Matti SARMELA előadása sem, mivel a szerző nem jelent meg.

Az első ülés Håvard Dahl BRATREIN (Tromsö) előadásával kezdődött a varanger házról. Az észak-norvégiai háztípus kapcsolatait vizsgálta, amelyek feltehetőleg befolyást gyakoroltak Kelet-Finnmarkban a *gammi* fejlődésére. M. V. GRISKINA (Izsevszk) levéltári forrásokra támaszkodva vázolta a XVIII. sz. eleji udmurt és orosz családszerkezetet, különös tekintettel a kettő közti eltérésekre. Gea TROSKA (Tallinn) a XIX. századi délnyugat-észtországi nagyparaszti tanyák alakulásával foglalkozott, főleg azt vizsgálván, hogy a kapitalista gazdálkodási forma milyen változásokat idézett elő. N. V. SLYGINA (Moszkva) a parasztgazdaság épületei funkcionális kapcsolatait kutatta, főleg két épület, a nyári konyha és a szauna kérdéseire irányítva vizsgálatait. Az első ülés utolsó előadójaként magam foglaltam összse az észak-eurázsiai kúp alakú sátorról készült dolgozatomat. A második ülésen 8 előadás hangzott el Ørnulv VORREN (Tromsö) ismertette a finnmarki tengeri lapp tőzegépítményekről szóló tanulmányát. HOFFMANN Tamás a *Ház-szoba-tisztaszoba* című előadásában azt a fejlődési folyamatot vázolta, amelyen a Kárpátok medencéjében a ház a középkortól a XIX—XX. századig végigment. Anna Maria VILJANEN-SAIRA (Helsinki) és Marjukka PATRAKKA (Helsinki) a cigányok között végzett kutatásaiból merítette a témáját. Az előbbi a cigánykultúra hierarchikus dimenzióival: a kocsi és a lakás térbeosztásának kérdéseivel foglalkozott, az utóbbi pedig egy cigánycsoport kapcsolathálózatát mutatta be. Matti SARMELA (Helsinki) fel nem olvasott, ám nyomtatásban közreadott előadása a finn nagycsalád kérdéseit boncolta, kultúrökológiai oldalról közelítve. A családra irányult a figyelme Pirkko KOVALAINEN-nek (Helsinki), valamint Vilve KALITSnak (Tartu). Az előbbi előadásának a címe: *A család és a kulturális interferencia* volt, az utóbbi a Kihnu szigeti családok munkabeosztásával foglalkozott, a XIX. század közepétől máig követve a jelenségeket.

Augusztus 25-én került sor a szimpózium ülésére. Az előadásokról egy-egy, néhány esetben több felkért hozzászóló fejtette ki véleményét, ezenkívül szabad vitára is nyílt lehetőség, a szigorúan vett időhatárok között.

A kongresszus műsorán több szabadon választott témájú előadás is szerepelt. Közülük a következőket említem: G. A. SZEPEEV (Joskar-Ola) a mari lakás alapvető díszítő motívumait foglalta össze. V. J. VASZILJEV az északi szamojédok társadalmi szervezetének etnikus komponenseit vizsgálta. L. V. KHOMICS (Leningrád) szintén a szamojéd népekkel foglalkozott, hagyományos kultúrájuk konzervatív tényezőinek a kérdését boncolva. R. G. KUZEEV (Ufa) és T. M. GARIPOV azokat a fontosabb állomásokat elemezte, amelyek a volgai-uráli történeti-néprajzi övezet létrehozásában szerepet játszottak. E. A. ALEKSZEJENKO (Leningrád) előadása a korai ket-ugor kapcsolatok feltárásához járult hozzá. R. F. NIKOLSZKAJA (Petrozavodszk) azt vizsgálta, milyen orosz-szláv hatás játszott közre a karjalaiak etnokulturális fejlődésében. Etnokulturális kapcsolatot keresett I. I. SANGINA (SzU) előadása az északoroszországi oroszok és finnugorok XIX. századi hímzéseiben. LEHTINEN Ildikó (Helsinki) a közép-oroszországi női viseletek ékszereinek a funkcióit mutatta be, nagy múzeumi anyagra építve megállapításait. Különösen sokan szóltak hozzá Sz. J. VAJNSTEIN (Moszkva) előadásához, amely a rénszarvastartás elterjedésének kérdéseivel foglalkozott a szamojéd népeknél. A magyar néprajzkutatók közül a következők olvasták fel előadásaikat. ANDRÁSFALVI BERTALAN előadásának a címe *A népcsoport kérdése a néprajzban* volt, s a néprajzi csoportok meghatározásának kérdéseit mutatta be. TÁRKÁNY-SZŰCS Ernő arra a kérdésre próbált választ adni, finnugor eredetű-e a magyar *billogozás*? Felvonultatott bizonyítékai a bolgár—török eredetet erősítették. TAKÁCS Lajos a magyarországi határjeleket, határjelölő szokásokat tárta a hallgatók elé. BALASSA Iván a nyelvészetnek és az etnológiának az együttműködésé-

re hívta fel a figyelmet: *A finnugor etnológia és az etimológiai kutatások* című előadásával. HEGYI Imre távollétében is bemutatásra került a magyar erdőkiélésről írott előadása. Minden előadás után rövid vitára, megbeszélésre volt lehetőség, ez azonban olykor egyáltalán nem bontakozott ki, máskor pedig igen élénk volt.

Az előadások felsorolása s egyben rövid tartalmi ismertetése is képet ad a kutatók tevékenységéről, kutatásaik irányáról, sőt a legtöbb esetben a téma megközelítésének módszeréről is. Minthogy a szűkebb körű megbeszélések alkalmasabbak a tudományos vitákra, mint a népes kongresszusi ülések, már a IV. kongresszus is törekedett kisebb létszámú megbeszélések szervezésére. Egy kongresszusi határozat már korábban fölvetette, hogy szükség volna szimpóziumok tartására két kongresszus között, azonban mindeddig nem sikerült egy-egy szimpózium feltételeit megteremteni. A turkui kongresszus szervezői a kerekasztal megbeszélésekkel egy-egy körülhatárolt téma mélyreható megvitatására akartak alkalmat adni. Nem hibáztatható a szervezés, ha úgy látjuk, a két megbeszélés nem tudta betölteni a neki szánt hivatást. A halászati megbeszélés a kellő érdeklődés hiánya miatt csak annyiban volt eredményes, amennyiben a közreadott előadások hozzá fognak járulni a kutatások fejlesztéséhez. A ház és a család témájáról tartott szimpózium előadásai sokszínűek voltak, különféle néprajzi irányzatokhoz tartoztak, más és más kutatási módszert követtek. A szemléleti és módszerbeli eltérések nem voltak a szimpózium kárára, jóllehet néhány előadó másképp értelmezte a feladatát, mint ahogy VALONEN professzor megjelölte. Mindazonáltal az előadások sok jó szempontot vetettek föl, sok új adattal bővítették ismereteinket, s bizonyára több új kutatást fognak eredményezni.

Elmondhatjuk tehát, hogy a néprajz kellő teret kapott a kongresszuson. Meggyőződésem, hogy a jövőben a turkuihoz hasonló létszámú kongresszusok akkor lehetnek igazán eredményesek, ha a szervezők előre kitűzik azokat a témákat, amelyeknek a megvitatását szükségesnek tartják.

A kongresszus műsorához hozzátartozott egy nagyon hasznos tanulmányi kirándulás Rymättylä községbe, ahol is a résztvevők megismerkedhettek egy földművelő-állattartó-halász család gazdálkodásával és életével, s megszemlélhettek egy halászati bemutatót.

A rendezők néprajzi filmek bemutatásával egészítették ki a programot. Alkalmat adtak az utóbbi években készült finn filmek megismerésére.

Krupa András

A II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Békéscsabán

1980. szeptember 30.—október 2.

A II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferenciát 1980. szeptember 30—október 2 között rendezték Békéscsabán. Az elsőt — ugyancsak Békéscsabán — 1975-ben tartották, s ennek a hasznos tapasztalatai, tudományos erjesztő hatásának láttán merült fel az igény egy újabb, hasonló tartalmú nemzetközi tudományos tanácskozásra. S mivel Békéscsaba mint rendező város szívesen vállalta ismét a házigazda szerepét, Békés megye székhelyén jöttek össze a nemzetiségek néprajzát kutató szakemberek. A város a tanácskozás színhelyének annál is inkább megfelelt, mert Békés megyében négy nemzetiség (német, román, szerb, szlovák) él, s a szocialista nemzetiségi politika érvényesülése, megvalósulása is mintaszerű.

A konferencia rendezését ugyanazok a szervek vállalták mint az elsőnél: a Magyar Néprajzi Társaság, a négy nemzetiségi szövetség, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és Békés megyei Szervezete, a Békés megyei Tanács VB művelődésügyi osztálya, a Békéscsabai Városi Tanács, a Hazafias Népfront Békés megyei Bizottsága, a Békés megyei Múzeumok Igazgatósága.

Az 1980-as konferencia mind tartalmi, mind szervezeti vonatkozásban előbbre lépett az első konferenciánál, bár a nagyobb érdeklődést éppen az öt évvel korábbi konferencia sikere alapozta meg. S véleményünk szerint az is, hogy a nemzetiségek néprajzának kutatása iránt változatlanul élénk a tudományos közélet figyelme.

A konferencia védnökségét hazánk neves politikai és tudományos személyiségei vállalták, a fővédnöki tisztet PUJA Frigyes, az MSZMP KB tagja, Békés megye országgyűlési képviselője töltötte be.

A konferencia iránt megnövekedett érdeklődést mutatja, hogy a magyarországi

résztvevőkkel együtt 12 ország néprajzkutatói jelentek meg, a résztvevők száma összesen 175 volt, s közülük 69-en vállaltak előadást. Legnagyobb számban Csehszlovákiából (17-en) és Jugoszláviából (15-en) érkeztek. A Szovjetunióból 4, Romániából 5, NDK-ból 3 kutató jött el. Képviseltette magát Lengyelország, Ausztria, Finnország, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia. A nyugati országok közül a legnépesebb küldöttség Olaszországból jött (7 fő). 58 külföldi vendég érkezett összesen. A résztvevők előre megkapták az előadók által megküldött vázlatokat magyar, orosz, lengyel, német, román, szlovák és szlovén nyelven. A konferencia tárgyalási nyelve a magyaron kívül az orosz és a német volt, de az előadók használhatták anyanyelvüket, ezért 8 nyelven hangzottak el az előadások.

A konferencia a néprajzi nemzetiségkutatás legfontosabb elvi, gyakorlati kérdéseinek a megvitatását tűzte ki tárgyalási céljának. Elsősorban a Közép- és Délkelet-Európában élő nemzetiségekre összpontosítottuk a figyelmet, de lehetőséget adtunk más földrajzi helyeken élő nemzetiségekről szóló referátumoknak is (pl. elhangzott a Szovjet-Üzbegisztánban, ill. az USA-ban élő nemzetiségek népi kultúrájáról szóló előadás is), továbbá elsősorban azoknak a nemzetiségeknek a néprajzi kutatási eredményeit kívántuk számba venni, amelyeknek önálló vagy szövetséges államot alkotó anyanemzete van (erre ugyancsak egyik tipikus példa Közép- és Délkelet-Európa).

Az általános elvi feladatkitűzésen belül a korábbi konferenciánál céltudatosabban határoztuk meg az egyes témaköröket. Míg az első konferencián a kétnyelvűség általános kérdései szerepeltek egyik főtémaként, most a kétnyelvűség néprajzi sajátosságainak kifejtését kértük. Az első konferencián általában szóltak a nemzetiségekről, mint a kulturális archaizmusok őrzőiről, a másodikon a megőrzés, valamint a továbbfejlesztés vonatkozásában elsősorban a néprajztudomány feladatait emeltük ki. A néprajz és a közművelődés kölcsönhatását vizsgálva az első konferencia azt tárgyalta, hogy a népi kultúrának milyen szerepe van a nemzetiségek művelődési életében általában, most egy közművelődési intézményrendszer, a múzeum ilyen jellegű munkálkodására összpontosítottuk a figyelmet.

Végeredményben az 1980-as konferencia meghirdetett fő témakörei az alábbiak voltak: 1. A két- és többnyelvűség néprajzi vonatkozásai: 2. A néprajz feladata a nemzetiségi kultúrák megőrzésében és fejlesztésében; 3. Egy-egy nemzetiség néprajzi vizsgálatának mai helyzete, eredményeinek összegezése; 4. A múzeumok szerepe a nemzetiségi kultúra szolgálatában.

A konferenciát dr. Becsei József, a Békés megyei Tanács elnökhelyettese és Araczki János, a Békéscsabai Városi Tanács elnöke üdvözölte. A nyitó beszédet Puja Frigyes, az MSZMP Központi Bizottság tagja, Békés megye országgyűlési képviselője tartotta. Többek között kiemelte, hogy a Magyar Népköztársaságnak ma viszonylag kevés nem magyar lakosa van. Szétszórt települési viszonyaik, nyelvi megoszlásuk magukon viselik a Dunamedence múltjának történelmi nyomait. A mai Magyarország olyan nemzetiségi politikát folytat, mely biztosítja mindazokat a jogokat, amelyeket az ENSZ Emberi Jogok Nyilatkozata magába foglal, és amelyek szocialista társadalmi rendszerünk internacionalizmusából, humanizmusából következnek. Államunk mindent megtesz annak érdekében, hogy a nemzetiségek ne csak megőrizzék nemzeti nyelvüket és hagyományaikat, hanem anyanemzetük kulturális előrehaladásával párhuzamosan tovább is fejlődjenek, s váljanak a barátság tényezőivé.

Az ünnepélyes megnyitóval egybekötött együttes ülésen Balassa Iván, a történettudományok doktora, a TIT Néprajzi Választmányának elnöke *A néprajzi kutatás szerepe a nemzetiségi kultúra fejlődésében* címmel tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy az első konferencia óta eltelt időben a nemzetiségek néprajzi kutatómunkája nálunk és a környező országokban megélénkült, és jelentős eredmények születtek. Beszámolt a magyar néprajztudomány e téren elért sikereiről is. Kiemelte: „Helyes úton indultunk el, mert kölcsönös jóindulattal és megértéssel még az ilyen — indokkal vagy indokolatlanul — nehéznek tartott kérdésekről is lehet nemcsak tárgyalni, hanem eredményeket is elérni".

József Burszta *Kolberg álláspontja a nemzetiségi csoportokról, az interetnikus viszonyok értelmezésének helyes mintájáról* címmel, Balkisz Halülovna Karmüseva pedig *Etnikai folyamatok Üzbegisztán népei és néprajzi csoportjai körében* címmel tartott előadást az együttes ülésen.

A konferencia két napján 3 tagozaton folyt a munka. Az első tagozat fő címe: *Kétnyelvűség és interetnikus kapcsolatok*. E szekcióban négy kérdés köré csoportosultak az előadások. Az első csoportba azokat soroljuk, amelyek a kétnyelvűséggel, az interetnikus kölcsönhatásokkal kapcsolatos elvi, módszertani és gyakorlati feladatokat fogalmazták meg (Markuš, M., Paládi-Kovács A., Voigt V.). A második csoport a kétnyelvűség, a nyelvcsere szerepét vizs-

gálta általában a néphagyományban, ill. a nemzetiségek folklórjában (D. Drljača, Eperjessy E., Fatuska J., Gerstner K., Kósa L., Németh Z., V. Sztojancsevics). Több előadás hangzott el a nemzetiségi fejlődés sajátosságának és az interetnikus kapcsolatoknak a különböző hatásáról, területéről (J. Botík, Biernaczky Sz. V. A. Dimitriev, G. Habenicht, V Jaćoski, Kálmánfi B., D. Nikolić, M Radovanović, G. Schroubek, Tárkány-Szűcs E.), valamint az etnikai, ill. nyelvi határ tükröződéséről a nemzetiségek népi kultúrájában, az etnokulturális folyamatok és a kétnyelvűség kölcsönhatásában (Hajós F., E. Richter-Csumak, M. Sigmundová, Z. Škovierová, M. Veselinovic Šulc).

A második szekción, mely *A néprajzi kutatás és a nemzetiségi kultúrák megőrzése, fejlesztése* című témát kapta feldolgozás céljából, a referátumok egy része a múzeumi intézményeknek a nemzetiségek hagyományőrzésében való szerepét vizsgálta (Bíró F., Grin I., S. E. Krooks, L. Neufeld, K. Rényiová). Másik részük a különböző kulturális és tudományos intézmények, szervezetek ilyen irányú tevékenységét mutatta be: Méryné Tóth M., a Csemadok, Tóth F. az Újvidéki Hungarológiai Intézet sokoldalú munkáját. M. Paríková a Bratislavai Tudományegyetem Etnológiai Kabinetjének agrárnéprajzi kutatását értékelte, I. Cuceu az archívumoknak a néprajzi kutatómunkát támogató tevékenységéről és eredményeiről szólt. Több előadó annak az érzékeltetésére vállalkozott, hogy mi a néprajz (történettudomány, szociológia) feladata a nemzetiségek, az etnikai kisebbségek népi kultúrájának megőrzésében, a hagyomány ápolásában. Az ide sorolható előadások részint általános elméleti jellegűek voltak, részint pedig a néprajztudomány egy-egy ágán belül végzett kutatások tapasztalataiból vonták le a szükséges következtetéseket (Bárth J., G. B. Bronzini, R. Faccani, Faragó J., Gyivicsán A., Kiss M., V. P. Kobicsev, Sz. Kremenšek, Kríza I., M. Leščák, P. Mercu, J. Sirácky, Szász J.).

A hagyományőrzés sajátos jegyeire, elemeire is rámutatott néhány előadás: Penavin O. a nagycsaládrendszerről, mint nyelvmegőrző erőről, Lantosné Imre M. a népi kismesterségek továbbéléséről, Dankó I. az árucsere hatásáról számolt be.

Az *Egy nemzetiség néprajzi vizsgálata* című szekción elhangzott előadások mutatták tartalmilag a legtarkább képet. Ugyanis szinte mindegyik előadó más-más nemzetiség népi tradicióinak más-más tárgykörét dolgozta fel: Az észak-kelet szerbiai vlahok etnikai sajátosságairól P. Vlahović, a hazai délszlávok krónikairásáról Mándics M., a magyarországi németek körében végzett néprajzi kutatásról Manherz K., R. Weinhold, díszítőművészetéről Boross M., Varga M., folklórjáról Budainé Hajdú E., A. Hesse; a hazai románok településviszonyairól Páll I., a mesemondóiról Kovács Á., a magyarországi szlovákok szokásairól Gunda B., Lukács L., díszítőművészetéről Tábori Gy., népi prózájáról Krupa A., a hazai ukránokkal kapcsolatos néprajzi kutatásokról Niedermüller P. tartott előadást.

Örvendetesnek tekintjük, hogy a hazai nemzetiségekről 27 előadás hangzott el, s velük két szlovákiai és két NDK-beli előadó is foglalkozott. A legtöbb előadó azonban hazájának nemzetiségi kutatásáról szólt. Ebből következően 14 referátumban a Csehszlovákiában. a Jugoszláviában és a Romániában élő magyarok néprajzi kutatását is bemutatták.

A konferencia alkalmával szép új kiállítást nyitottak meg a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban *Néprajzi csoportok Békés megyében* címmel. A kiállítást Tálasi István akadémikus, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke adta át a közönségnek. A résztvevők a konferencia színhelyén válogathattak a hazai nemzetiségek anyanyelvű kiadványai között, s meg is vásárolhatták őket. A TIT Békés megyei Értelmiségi Klubjában a Tótkomlósi Háziipari Szövetkezet népművészeti termékeit is megnézhették. A hazai nemzetiségekről készült filmekből filmbemutatót tartottunk, s bemutattuk a békéscsabai szlovák tájházat is.

A konferencia harmadik napján szervezett kiránduláson a résztvevők Tótkomlóson meglátogatták a szlovák tájházat, Koppány János néprajzi gyűjteményét és az új művelődési házat, Battonyán az új sportstadiont, az új könyvtárat, a szerb általános iskolát, a szerb és a román klubot. Gyulán a várat és a várbeli kiállítást, valamint a Kohán-gyűjteményt. A kirándulás jól érzékeltette a hazánkban élő nemzetiségek egyenjogúságának gyakorlati megvalósulását.

A konferencia tiszteletére a Békéscsabán megjelenő Békési Élet című folyóirat 3. számát nemzetiségi számként állították össze, s a Bibliotheca Bekesiensis 20. köteteként kétnyelvű kiadványt adtak ki Szlovákok Békéscsabán *(Slováci v Békéšskej Čaba)* címmel.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a II. nemzetközi néprajzi konferencia eredményes volt, sikeresen betöltötte a tőle várt feladatokat. Magas szintű előadások hangzottak el, gazdag véleménycsere bontakozott ki, baráti kapcsolatok szövődtek a különböző országok nemzetiségkutatói kö-

zött. Tudományos és politikai szempontból egyaránt jó hangulatú, tartalmas esemény volt.

A záróülésen javasolták, hogy 5 év múlva rendezzük meg ismét a konferenciát. Ha valamelyik szomszédos ország nem vállalja, úgy a konferencia színhelye harmadízben is Békéscsaba legyen. Ezt a konferenciát már egy nemzetközi rendező bizottság készítené elő.

A konferencia teljes előadásanyagát a rendező szervek közreadják.

Niedermüller Péter

A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája

Smolenice, 1980. október 27—31.

A nemzetköz néprajzi élet ma már hagyományosnak számító eseménye a Kárpátok és a Balkán Népi Kultúráját Kutató Nemzetközi Bizottság minden ősszel megrendezésre kerülő konferenciája. Legutóbb 1980. október 27—31 között Smoleniceben (Csehszlovákia) találkoztak a lengyel, cseh, morva, szlovák, bolgár, jugoszláv és szovjet kutatók. A magyar nemzeti bizottságot az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának munkatársai, Küllős Imola, Füzes Endre és Niedermüller Péter képviselte.

A konferencia két szinten végezte munkáját, egyrészt a plenáris vitákon, másrészt pedig az egyes munkacsoportok szekcióülésein. A konferencia nyitóülésén Jan Podolák, a pozsonyi néprajzi tanszék docense vázolta azokat az elméleti-metodikai problémákat, amelyekkel a Kárpát-Balkán-i terület néprajzának kutatói szembe találják magukat. Előadása gyakorlatilag a kelet-európai néprajzi kutatások minden fontosabb kérdését érintette, noha a vitában arról is megbizonyosodhattunk, hogy szemléletével, megközelítési módjával nem mindenki értett egyet. A vita azt is megmutatta, hogy a különböző módszerek, elméleti megközelítések nem ellentétesek egymással, hanem éppen egymást kiegészítve gazdagítják a kelet-európai néprajztudományt.

A konferencia tényleges eredményei azonban a szekcióülések megbeszélésein születtek. Ezek a munkaértekezletek a három tervezett szintézissel (építkezés, pásztorkodás, betyárfolklór) kapcsolatos aktuális feladatokat, problémákat, munka közben felmerülő nehézségeket tárgyalták meg, s egyúttal megszabták a további feladatok elvégzésének ütemét is. Az eddig elvégzett munkát áttekintve kétségtelenül a népi építészetet bemutató kötet van a legelőrehaladottabb állapotban, itt várható legkorábban nyomdakész kézirat. Jóval nagyobbak az elméleti-szervezeti-személyi nehézségek a pásztorkodás kutatásában. Itt egy teljesen új koncepció kidolgozására kapott megbízást Jan Podolák. Ezzel együtt sem lehet ma még megállapítani, hogy e munkacsoport mikor tud kézzelfogható eredményeket felmutatni. A betyárfolklór kutatása a tervek szerint folyik, s néhány éven belül itt is várhatók az első publikációk.

A konferenciával egyidőben, október 28-án tartotta meg évi ülését a nemzetközi bizottság kibővített elnöksége. A megbeszélés legfőbb tárgyát a bizottság 1981—1985. évi munkaterve jelentette. Ennek során rögzítették a különböző nemzetközi konferenciák időpontját. Ennek értelmében 1982-ben Magyarország rendezi meg a bizottság évi konferenciáját, illetve az elnökségi ülést. Az elnökség egyhangú szavazással a következő öt esztendőre is Dr. Václav Frolecet, a brnoi egyetem néprajzi tanszékének docensét választotta meg a nemzetközi bizottság főtitkárának.

A konferencia anyagát a rendező Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete a Slovenský národopis egyik közeli számában kívánja megjelentetni. Ily módon a tanácskozás anyaga, eredményei közvetlen módon is segítik a Kárpát-Balkán Bizottság célkitűzéseinek minél szélesebb körű megismerését, elősegítik a kelet-európai országok néprajztudományának fejlődését.

Kríza Ildikó

„A Magyar Népi Kultúra" Amerikában

Szimpózium Pittsburgh-ben, 1980. április 15—16.

A magyar néprajz iránti érdeklődés és a hazai eredmények megbecsülésének következménye, hogy 1980-ban megrendezték az Egyesült Államokban az első magyar néprajzi szimpóziumot. A tanácskozás színhelye a pennsylvaniai Pittsburgh volt 1980. április 15—16-án. Az itt működő patinás (több mint száz éves) Duquesne University vendégprofesszorként fogadta KRÍZA Ildikót, s személyén keresztül megteremtődött a lehetőség arra, hogy hazai eredményekről, helyi szakemberek részvételével átfogó tematikát alakítsanak ki a tanácskozáshoz. A szervezésben a népművészeti intézet igazgatója Walter W. KOLAR és VÁRDY Béla az egyetem történész professzora vett még részt.

Az egyetem Népművészeti Intézete (teljes nevén: Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts) komoly erőfeszítéseket tesz a kelet-európai országok néprajzának megismerésére. Ezt a törekvést indokolja, hogy a város lakosságának jelentős része az említett térségből származott. Pittsburgh múlt század végi rohamos fejlődését, acéliparát a XIX. sz. végén kivándorolt tömegek olcsó munkaerejükkel segítették. A bevándorlók sokáig nemzeti kolóniákban éltek, és az egyház mindig törekedett összetartásukra, etnikus kultúrájuk támogatására. Ez az oka, hogy ma — közel száz évvel a nagy bevándorlás után — nosztalgiával, romantikával vegyes tudományos érdeklődés alakult ki a helyi etnikumok vizsgálatára. A Népművészeti Intézet vendégprofesszorok segítségével szervezte eddig az egy-egy etnikumra vonatkozó egyetemi előadásokat, valamint tudományos szimpóziumokat. A jugoszláv és bolgár tanácskozás után került sor a „Magyar Kulturális Hét"-re, amelynek egyik talán legfontosabb rendezvénye volt a „Symposium on Hungarian Folk Cultures".

Ezen a tanácskozáson tíz előadás hangzott el két hazai szakember részvételével, bár minden előadó a jó hazai kapcsolatok révén tájékozott volt a magyar néprajzkutatás eredményeiről. A szimpózium célkitűzése az volt, hogy az egyes előadások a szakterület egy-egy részletéről átfogó képet adjanak. A DUTIFA fő érdeklődési körének megfelelően a nyitó előadás, amelyet KRÍZA Ildikó tartott a *Magyar népművészet történeti rétegei* címmel, reprezentatív képet adott a XIX. sz.-ban felfedezett népművészet előzményeiről, alakulásáról, fejlődéséről, sok képpel és egy filmmel illusztrálva. Feltárta a kortársi népi díszítőművészet történeti stílus örökségét és bemutatta fő irányait, válfajait. Utána a mai magyar faluról SOZÁN Mihály adott képet saját, Tápon (Győr m.) végzett kutatásainak tanulságait összegezve, amelyhez összehasonlítást a burgenlandi terepmunkájából vett. Ő is, miként HOLLÓS Marida, a jelen falusi társadalom néprajzi aspektusú feltárását tűzte célul.

A magyarországi népszokásokról, életfordulókhoz és jelesnapokhoz fűződő hagyományról DÖMÖTÖR Tekla szólt, felvillantott számos, nem kellőképpen közismert, kézikönyvekben ritkán tárgyalt szokást, azok hátterét, történeti, rituális összefüggését. Ezt követte DÉGH Linda a varázsmese mágikus elemeinek változásairól szóló előadása. Tanulságos példákkal illusztrálta, hogyan kapnak modern technikai vívmányok helyet s szerepet a mesében, miként változtatják meg az új elemek a hagyományos struktúrát, és a mesemondó mennyiben tudatosítja a modernizálást.

Az amerikai magyarság történetéről, kultúrájának vizsgálatáról két összefoglaló előadás hangzott el. VÁRDY Béla és VÁRDY Ágnes az eddigi eredményekről, az emigrációs magyarsággal foglalkozó írásokról, tőlük származó irodalmi, művészi, kulturális alkotásokról adott részletes, bő tájékoztatást. MOLNÁR Ágoston pedig a saját kurátorsága alatt működő „American Hungarian Foundation" eredményeit, problémáit, működését tárta a hallgatóság elé.

A magyar néprajzi kutatási módszerek és az amerikai antropológia közötti óriási különbségről, az eredmények ha nem is egymásnak ellentmondó, de mégis nehezen összeilleszthető jellegéről MÁDAY Béla adott igen hasznos áttekintést. A tudományszak történetéből és a társadalom eltérő típusú fejlődéséből magyarázható ugyanis az az objektív különbség, ami a magyarországi kutatók tudományos szempontjai, illetve az amerikai szakemberek elvárásai között fennáll. Rávilágított MÁDAY Béla, hogy mindkét megközelítés, kutatási módszer értéke elsősorban a saját értékrendszerében mérhető. Véleménye szerint kívánatos az áthidaló kutatások megteremtése.

Speciális, de igen érdekes előadás hangzott el a népzenéről Benjamin SUCHOFFtól. BARTÓK Béla több világhírű kompozí-

ciójának előzményeit, népzenében, népies műzenében való gyökerezését tárta föl kiválóan válogatott példák segítségével. A kétnapos ülésszakot, amelyen igen sok hozzászólás, további problémákat feszegető megjegyzés hangzott el, MAGYAR Kálmán és MAGYAR Judit előadása zárta. Az *Amerikai Magyar Folklór Centrumot* létrehozó és irányító házaspár a magyar néptánc dialektusairól, valamint az amerikai néptáncmozgalomról tartott tájékoztatást. Adataik bizonyítják, hogy korunkban az amerikai magyarság körében a néptáncnak kultúra megtartó, közösség összetartó szerepe van. A hazai előképektől elszakadt táncházmozgalom sajátos tartalommal telítődött abban a közösségben, ahol a magyar nyelv már nem élő (bárha többen beszélik is), de az összetartozás tudata és a társadalmi rendezvények igénye erős. Ebből következik, hogy Amerikában a táncmozgalom jelentősége nem hasonlítható össze a magyarországival. Fejlődését nem a tudomány előrehaladása, a szakma igényessége, hanem a társadalmi alakulás öntörvénye határozza meg.

A szimpózium egészében lehetőséget adott egy jobb, alaposabb tájékozódásra a magyar népi kultúra egyes ágairól éppúgy, mint az amerikai magyarság iránti érdeklődés változásáról. Az előadások teljes terjedelemben a DUTIFA saját kiadványaként fognak napvilágot látni. A szimpóziummal egyidejűen egy kisebb kiállítás nyílt meg magyar népművészeti alkotásokból, valamint 10 néprajzi rövidfilm bemutatása egészítette ki a népi kultúrával foglalkozó rendezvénysort. Így a lakodalomról, betlehemezésről, paraszti bútorok készítéséről, szőlőkultúránkról, tánchagyományainkról és más, a szimpózium műsorában nem szereplő témákról ezúton tájékozódhattak az érdeklődők.

1980. április 15—20 között megrendezett magyar kulturális hét Pittsburghban új utat, perspektívát nyitott meg a hazai néprajztudomány eredményeinek tengerentúli jobb megismertetésére, az emigrációs magyarsággal való kapcsolat tartására és a másfélmillió Amerikába tántorgott emberünk kultúrájának etnikus vizsgálatára.

Voigt Vilmos

„A szóbeliség és a kultúra, irodalom, szövegek"

Konferencia Urbinóban, 1980. július 21—25.

Az 1960-as évek végén alakult meg az urbinói egyetemen a nemzetközi szemiotikai és nyelvészeti központ (Centro Internazionale di Semiotica e di Linguistica), amely rendszeresen szervez nemzetközi konferenciákat és szemiotikai nyári egyetemeket. Már a kezdettől fogva élénken érdeklődtek a folklorisztika iránt is, konferenciákat rendeztek a népköltészeti műfajokról, illetve ezek struktúrájának vizsgálatáról. Ezek anyaga azonban önálló kiadvány formájában nem jelent meg. 1971 tavaszától adják ki *Documents de travail et pré-publications* című füzetsorozatukat, amely az első évtized végére, vagyis idén ősszel meghaladta a századik füzetet (!), együttvéve tehát egy több ezer oldalas szemiotikai kiadványt képez. Ennek tematikáját maguk a közreadók osztották hat csoportra: az általános szemiotika, nyelvészet és szemantika — a narratív és diszkurzív szemiotika, retorika — a társadalmi szemiotika (ide értve a szociolingvisztikát és etnolingvisztikát is) — az irodalmi szemiotika, valamint a mitológia és a folklór kutatása — az auditív szemiotika — a vizuális és az audio-vizuális szemiotika. Évenként három nemzetközi tudományos konferenciát és mintegy 6—7 szemiotikai kurzust rendeznek, amelyek hosszú idő óta nemcsak a legismertebb, hanem a legfontosabb rendezvények is a maguk nemében. Mindig is törekedtek arra, hogy e nemzetközi rendezvényeken az egész világ, köztük a szovjet és a kelet-európai kutatók is részt vehessenek. Nem rajtuk múlt, hogy a kezdettől fogva csak a magyar és a román részvétel folyamatos, lengyel kutatók időnként jelenhettek meg Urbinóban. A publikációkban különösen erős a francia—olasz túlsúly, néhány amerikai, német, holland, skandináv szerző mellett pár szovjet, egy-egy román, cseh, magyar tanulmány jelent meg. Az urbinói szemiotikai központ és vezetője, Pino PAIONI professzor segítségével nyílott eddig majd minden évben mód arra, hogy magyarok is részt vehessenek a nyári egyetemen.

Még hatékonyabbá váltak a rendezvények, amikor más egyetemi intézményeikkel karöltve tartották ezeket. A klasszika-filológia világszerte ismert műhelye az urbinói egyetem ókortudományi tanszéke (Istituto di Filologia Classica), amelynek

vezetője, Bruno GENTILI professzor egyike a legismertebb kutatóknak a költészet archaikus formái területén. 1973-ban a szemiotikai és ókortudományi intézet már rendezett egy közös kongresszust a görög mítosz témáiról, voltaképpen azonban a mítoszkutatás elméleti kérdéseiről. Ennek anyaga — mind ez ideig az egyetlen kötetnyi kiadványuk — *Il mito greco* címmel (Roma, 1977.) jelent meg. A több mint 20 tanulmány között nemcsak az azóta elhunyt Angelo BRELICH iránymutató dolgozatait említhetjük meg, amelyben a római mítoszkutató iskolát mutatta be (amint ismeretes, ez személyes kapcsolatok révén is elválaszthatatlan KERÉNYI Károly munkásságától), hanem örömmel regisztrálhatjuk HOPPÁL Mihály dolgozatát a szovjet szemiotikai mítoszkutató irányzatról (kár, hogy filológiai apparátust nem közölt a kötet, így a hivatkozások mintegy a levegőbe beszélnek). A mostani konferencia rendezője is a két urbinói intézmény volt. A hamarosra ígért konferencia-kiadvány bizonyára újabb, hasznos hozzájárulás lesz a nemzetközi folklorisztikához, szemiotikához, valamint a költészet korai formáinak tanulmányozásához.

A téma a szóbeliség volt, minden szorosabb megkötöttség nélkül. A több mint ötven résztvevő között a francia és olasz kutatók voltak többségben. Végül is 36 előadás hangzott el, túlnyomó többségük hosszabb dolgozat. Gyakran alig jutott idő az érdemi vitára. Bár ez még igy is élénknek volt mondható, mivel különböző irányzatok és tudományágak képviselői találkoztak, és elképzeléseiket örömmel cserélték ki. A konferencia igen tágan értelmezte a szóbeliség fogalmát, az ókori görög, a középkori európai, az újkori olasz irodalom kérdései éppúgy szóba kerültek, mint a polinéziai, afrikai költészet vagy az indiánok műfajai, az európai folklór témái.

A bevezető előadást Jack GOODY (Cambridge) és Geneviève CALAME-GRIAULE (Paris) tartotta, vagyis a szóbeliség és írásbeliség kutatásának angliai ágazata, amely az írásbeliség fontosságát hangsúlyozza és a francia afrikanisztika került egymás mellé. (A francia előadásra technikai okokból később került sor, mivel a mesemondók gesztusait bemutató filmet máshol tudták vetíteni.) Külön figyelem övezte Albert LORD professzor (Harvard) áttekintését az úgynevezett „orális-formulaszerű" költészet fogalmának értelmezéséről. Amint a vitából és több hozzászólásából is kiderült, az általa vezetett irányzat most konzervatívabb, mint néhány esztendeje volt, egyesegyedül az epikus ének vizsgálatában tartja érvényesnek a maga megállapításait. Érdekes volt hallani, hogy maga LORD nem érez különbséget az iskola kezdeményezője, PARRY és a maga nézetei között. Mivel az újabb kutatási eredményekről most nem esett szó, ez a felfogás elfogadható. (Ezzel szemben például 1967-ben a belgrádi komparatív irodalomtudományi kongresszuson éppen a harvardi iskola kiterjeszkedése, az „orális-formulaszerű" vizsgálatok új meg új területre átvitele volt megfigyelhető.) Ruth FINNEGAN (London), a szóbeli költészet legjobb új kézikönyvének szerzője a maga polinéziai terepgyakorlata után arról beszélt, hogy esetenként igen eltérő módon érvényesülhet a szóbeliség, amely ugyan világméretű jelenség, mindazáltal sok-sok változata fordul elő. Francia kutatók afrikai és vietnámi, amerikai etnológusok (Dennis TEDLOCK és Joel SHERZER) indán példákat hoztak. A szóbeliség egy-egy jelenségének részletes analízisét adták s a viták során mindig kiderült, milyen messze vagyunk még a szóbeli formák filológiai pontosságú megfigyelésétől. Egy kiváló előadás érintette a középkori epikát: Cesare SEGRE (Pavia) a hősepikai alkotásokat tekintette át, megvilágítóak voltak a középkori poétika legismertebb kutatójának, Paul ZUMTHORnak megjegyzései is. Több olasz tanulmány foglalkozott az egészen a XVIII. századig eljutó olasz szóbeli irodalommal. GENTILI elméleti áttekintése mellett Giovanni CERRI (Napoli) kitűnő dolgozata érdemel még figyelmet, ebben rámutatott, hogy a „szóbeliség" és Homérosz újrafelfedezője, Giambattista VICO éppen a kortársi szóbeli költészet tükrében foglalkozott e témákkal. Elméleti jelentőségű volt a formula általános megfogalmazása Mauro CANTILENA (Venezia) előadásában. Nagy vitát váltott ki, mivel egy olyan általános, nyelvi sémát rajzolt meg, amelynek irodalomtörténeti és ókortörténeti érvényét a klasszikafilológusok kétségbe vonták (ugyanakkor ez a megoldás a frázis- és a proverbium-kutatás szempontjából igen sokat ígérőnek nevezhető). Mintegy 10 dolgozat ókortudományi jellegű szövegelemzés volt, Több dolgozat érintette a napjainkban élő szóbeli formákat, egészen a felvonulásokig, az iskolában szóbeli formában újra közvetített mesékig. Itt még több kérdéskör is szóba jöhetett volna. Tudománytörténetileg igen jelentős volt az orosz formalizmusra, a cseh strukturalizmusra vonatkozó néhány megjegyzés, amely a szóbeliség elméletének forrásait próbálta megközelíteni. Újdonságszámba ment Donatella FERRARI-BRAVO urbinói kutatónő bámulatosan tájékozott előadása a múlt század második felének nagy orosz folkloristájáról, POTYEBNYÁRÓL, akiben nemcsak a szovjet szóbeliségkutatás, hanem a szóbeliség jelszemléletű vizsgálatá-

nak is előfutárát látja. Néhány esetben az elnök maga is lényeges módon vett részt a vita irányításában. Különösen az ihletett Louis MARIN (Paris), valamint a kitűnően tájékozott olasz szemiotikus, Silvio d'Arco AVALLE (Firenze), valamint az ülést irányító GENTILI és PAIONI megjegyzései érdemeltek figyelmet.

Magam előadásomban a szóbeliség három formájának megkülönböztetését javasoltam, a kommunikációelmélet alapfogalmait figyelembe vevő rendszerben. Örömmel nyugtázhattam, hogy kutatásaink jól ismertek világszerte, kár, hogy 1969-es szóbeliség szimpóziumunk anyaga nem jelenhetett meg eredeti nyelvén, és a magyar publikáció eléggé hozzáférhetetlen a kollégák előtt. Ókortudósaink viszont, nem utolsósorban az 1979-es budapesti klasszika-filológiai kongresszus eredményeként mindenütt ismertek és nagy tiszteletnek örvendenek. A konferencián régi és új kollégák között számos további kapcsolat megbeszélésére is sor került. Reméljük mind Urbinóban, mind másutt sor kerül a szóbeliség és a rokon témák további megvitatására. Némi meglepetéssel figyelhettük meg, hogy szorosabb értelemben vett szemiotikai dolgozat alig volt, inkább a franciás kommunikációelméleti és íráselméleti filozofálás bukkant fel — ezt viszont a más területeken kutatók a szokásos udvarias hallgatással övezték.

Balassa Iván

A Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság 25 éves munkája

A koppenhágai Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság (továbbiakban: Nemzetközi Titkárság) nemrégiben ünnepelte működésének negyedszázados évfordulóját. Erről egy összefoglalást is megjelentettek: G. LERCHE — A. STEENSBERG: *Agricultural Tools and Field Shapes*. (Copenhagen 1980.) címen. Ennek és saját ismereteimnek segítségével próbálom meg vázolni a Nemzetközi Titkárság eddigi munkásságát és célkitűzéseit.

A földművelési munkaeszközök nemzetközi kutatásának megszervezése akkor vált valósággá, amikor azt A. STEENSBERG professzor, az európai néprajz kiemelkedő egyénisége kezébe vette. Hiszen nemcsak nagyszerű tudós, hanem kitűnő szervező is, — a Nemzetközi Titkárság minden tudományos és szervezeti kezdeményezése személyével van kapcsolatban. A régészet, történet, etnológia, nyelvtudomány területén egyaránt otthonosan mozogva, munkái a legszélesebb körökben például szolgáltak és szolgálnak. Szervezőkészségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az európai indíttatású Nemzetközi Titkárság egyre inkább az egész világra kiterjedő szervezetté kezd válni.

A korábbi előzményeket most mellőzve a CIAP 1953-ban Namurban (Belgium) tartott konferenciáján javasolta S. ERIXON, hogy a következő évben Koppenhágában tartsanak egy, a szántóeszközök történetével foglalkozó konferenciát. Ennek előkészítését A. STEENSBERG vállalta magára. Felvetette egy nemzetközi szervezet létrehozását, mely a következő feladatokat tűzte napirendre: 1. Adatok gyűjtése egy nemzetközi eketérképhez (ennek alapelveit B. BRATANIĆ dolgozta ki). 2. A szántóeszközök irodalmát magába foglaló kölcsönkönyvtár, melyet az egész világ ekespecialistái használhatnak és alapját képezheti egy ekebibliográfiának. 3. Fényképek, mikrofilmek, publikálatlan kéziratok és nehezen hozzáférhető kiadványok megszerzése. Ez a konferencia létrehozta az Állandó Nemzetközi Bizottságot, melynek tagjai: B. BRATANIĆ, J. DIAS, S. ERIXON (elnök), H. KOTHE, P. LESER, F. PAYNE, A. STEENSBERG (titkár) voltak, és elhatározták, hogy a Nemzetközi Titkárság központját Koppenhágában alakítják ki.

A Nemzetközi Titkárság 1955-ben egy ekekérdőív kiadásával kezdte meg munkásságát, melyre számos felelet érkezett különböző európai országokból. Az ekekutatókat felkérték, hogy munkáikból kétkét példányt küldjenek be, melyek közül az egyik a kölcsönzést szolgálta, míg a másik a könyvtár alapanyagát gyarapította. 1957-ben megindították meghatározatlan időközönként megjelenő körlevelüket, a *Newslettert*, mely az általános érdeklődésre számot tartó híreken kívül közli a beérkezett könyvek, különlenyomatok jegyzékét, és fontos szerepet tölt be a mezőgazdasági munkaeszközök kutatói közötti kapcsolat fenntartásában. Az 1954—60 közötti korszakban megindult a rendszeres publikációs munka is. Így pl. P. MICHELSEN az alapító konferencia előadásait rendezte sajtó alá (*Research on Ploughing Implements*. Koppenhága, 1956.). Ugyancsak ő adta közre több mint 300 illusztrációval a

Danish Wheel Ploughs. (Koppenhága 1959.) c. munkát, mely a dán ekék megismerésének alapvető forrása.

Az 1959—66 közötti éveket a Nemzetközi Titkárság nehéz korszakaként tarthatjuk számon. Ebben az időszakban, így először az 1960-ban Párizsban tartott VI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson merült fel annak a terve, hogy a Nemzetközi Titkárságot az UNESCO-hoz és a CIAP-hoz kapcsolják, és központját Párizsba helyezzék át.

1964-ben a Moszkvában rendezett VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus Agráretnográfiai Szimpóziumja előkészítéseként Budapesten, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, elsősorban a mezőgazdasági munkaeszköztörténeti archívumok együttműködéséről tárgyaltak, és ennek összehangolását a Nemzetközi Titkárságra kívánták bízni. A Moszkvai Kongresszuson többen javasolták az állattartási és szőlészeti kutatásoknak a Nemzetközi Titkársághoz való kapcsolását.

Csakhamar egy más irányú szervezkedés is megindult. A Société International d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) 1965. áprilisában Marburgban (NSZK) tartott ülésén elhatározta, hogy ún. Munkaeszköz Bizottságot hoz létre, melyet később az Európai Mezőgazdaság Történetét és Fejlődését Vizsgáló Etnológiai Bizottságnak neveztek el. Ennek elnöke W. JACOBEIT (Berlin, NDK) és E. V. de OLIVEIRA (Lisszabon, Portugália) lett. Ebben az időszakban alakult meg a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szervezete (AIMA), az ICOM részeként, és ugyancsak feladatának tekintette a mezőgazdasági munkaeszközök archívumokba történő összefoglalását és azok országonként történő feldolgozását. A Nemzetközi Titkársághoz való kapcsolatukat azonban ezek az új szervezetek nem tisztázták.

A Nemzetközi Titkárság a kérdések rendezésére az érdekeltek részvételével megbeszélést hívott össze 1966-ban Julitában (Svédország). Ezen A. STEENSBERG, B. BRATANIĆ, Fr. ŠACH, R. JIRLOW és mások ekekutatással kapcsolatos előadásai hangzottak el. W. JACOBEIT beszámolt a Munkaeszköz Bizottság eddigi munkájáról, míg A. STEENSBERG ismertette a Nemzetközi Titkárság működését 1954—66 között. E körül hosszabb vita alakult ki, és A. STEENSBERG a Nemzetközi Titkárság Állandó Bizottsága nevében kijelentette, hogy a Munkaeszköz Bizottság munkájában nem vesznek részt, munkásságukat a szántóeszközök történetére kívánják összpontosítani, és így nem kívánják más szekciók hozzájuk csatlakozását sem. Még ugyanebben az évben Prágában gyűlt össze a SIEF elnöksége, és megalapította az Európai Mezőgazdaság Történetét és Fejlődését Kutató Bizottságot. Ehhez csatlakozott az Állattartási és Állattenyésztési, továbbá a Szőlészeti és Borászati Néprajzi Bizottság. A bizottság további munkásságáról nincsenek adataim.

A nemzetközi szervezési nehézségek leküzdésével egyidejűleg a Nemzetközi Titkárság szorosabbra fűzte kapcsolatát a Dán Királyi Tudományos és Irodalmi Akadémiával. Ennek eredményeként 1966-ban megalakították A Mezőgazdasági Eszközök és Szántóföld Struktúrák történetét Kutató Bizottságot, mely A. STEENSBERG vezetésével elsősorban hazai kutatásokat végez. Ugyanebben az évben határozták el a *Tools and Tilliage* (továbbiakban T&T) c. periodika kiadását, melyet 1968-ban történt megindulásától kezdve A. STEENSBERG, A. FENTON, G. LERCHE szerkeszt. 1971-ben sikerült újra kiadni P. LESER: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges* című alapvető munkáját. Az Állandó Bizottság tagjai részt vettek Budapesten a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 75. évfordulójára rendezett kongresszuson. Az 1970-es évek egyenletes fejlődést hoztak és ennek lezárásaként 1979-ben nemzetközi konferencián ünnepelték meg a Nemzetközi Titkárság fennállásának 25 éves évfordulóját.

A Dán Királyi Tudományos Akadémia székházában 11 nemzet tudósai tartottak előadásokat *Kapcsolat a szántóföld struktúrák, szántóeszközök és etimológia között* tárgykörből. Erre az alkalomra időszaki kiállítások készültek, a Dán Nemzeti Múzeumban és a Dán Mezőgazdasági Múzeumban (Gammel Estrup), a résztvevőknek alkalmuk volt az őstörténeti, közép- és újkori ekékkel végzett szántási kísérletek megtekintésére is. Az Állandó Bizottság is ülést tartott, és a következőket választotta meg tagjaiul: P. LESER (elnök), I. BALASSA, B. BRATANIĆ (tanácsadó), A. FENTON (alelnök), H. KOTHE, G. LERCHE (titkár), A. LÜHNING, G. PAYNE, A. STEENSBERG (tanácsadó), S. NIELSEN.

A Nemzetközi Titkárság legfontosabb feladata, hogy a mezőgazdasági munkaeszközökkel foglalkozó kutatók munkáját segítse és — ahol az lehetséges — összeegyeztesse. Működésének súlypontja Európára esik, mégis mind az öt kontinens kutatóival tart fenn kapcsolatot. Kívánatosnak látszik, hogy a Nemzetközi Titkárság tevékenységének legfontosabb területeit egyenként áttekintsük, hogy az egyre növekvő munkáról minél teljesebb képet alkothassunk.

Ásós művelés Nyugat-Európában, Ázsiában és Pápua Új-Guineában olyan kérdé-

seket vet fel, mely a földművelés történetének legrégibb rétegeit érintik. Belfastban 1968-ban a Nemzetközi Titkárság részvételével egy olyan konferenciát tartottak, mely az ásó jelentőségét és használatát vizsgálta Európa északi és atlanti részein. Véleményének összefoglalását A. STEENSBERG Budapesten adta elő a Mezőgazdasági Múzeumok III. Nemzetközi Kongresszusán. A korai neolitikumból és a bronzkorból kimutatta az úgynevezett „kötéllel vontatott ásó" előfordulását, melynek megfelelőit ma is sokfelé használják, a talaj fellazítására. A kettős evező formájú ásót Középső-Új-Guineában az édes-burgonya művelésében alkalmazták. Formájában nagyon közel áll ehhez a Jütland mocsaraiban talált 820 db szerszám. Ezek másolataival ásási próbát végeztek Lejre-ben (Dánia) a Történeti—Régészeti Kísérleti Központban. E szerszámok széles körű kutatása azért is fontos, mert kötélvontatta változataik az ekék előfutárai lehettek.

Kétségtelen azonban, hogy a Nemzetközi Titkárság munkásságának középpontjában az elmúlt negyedszázad alatt az *eke* állott. A T&T a terület legjobb szakembereinek tollából számos olyan tanulmányt közölt, mely az őskori, kelta és római kori ekék kérdését a legkülönbözőbb oldalakról vizsgálta. A kutatás nemcsak Európát ölelte fel, hanem Ázsia jelentős részét, sőt Dél-Amerikát is. A kutatás messze túllépett a tipológián, és az ekéknek az emberi társadalomban, gazdálkodásban betöltött szerepét sokoldalúan vizsgálta. Az eredmények pontosabbá tétele érdekében a Nemzetközi Titkárság irányításával a természettudományi módszereket is egyre többen veszik igénybe. Érdemes ezek közül legalább kettőt megemlíteni.

Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb eredménye a régészetben a *radiocarbon* vizsgálatok bevezetése, mellyel ± 100 év hibalehetőséggel megállapítható egy-egy tárgy kora. Ezeket a vizsgálatokat a Nemzetközi Titkárság Koppenhágában, a Dán Radiocarbon Laboratórium segítségével indította meg. Az eredmények, melyek a T&T hasábjain rendre megjelentek, sok esetben megváltoztatták eddigi ismereteinket. Egy-egy esetben a régebbi és az új módszerű megállapítások között évezrednyi különbség is mutatkozott, máskor a korábbi megállapítások igazolást nyertek. A Dørtrup-eke i. e. 610, a Hvorslev-eke i. e. 1490 körül készülhetett. Az eredményeket G. LERCHE a T&T hasábjain tette közzé. U. BENTZIEN az őskorinak tartott Dabergotz-ekéről állapította meg, hogy időszámításunk 735. éve körül szántottak vele. ŠRAMKO Polessje-ekéje i. e. 1390 körül készülhetett Ukrajnában.

A. STEENSBERG az elődök és kortársak eredményeit hasznosítva *rendszeres kísérleteket* folytatott az égetéses irtással, a különböző neolitikus gabonafélék vetésével, a föld megmunkálásával kapcsolatban, éppen úgy mint ahogy évtizedekkel korábban a sarlóformák használatát is kísérlet segítségével próbálta ki. A kísérletek alapján azt javasolja, hogy a G. CHILDE által bevezetett „neolitikus forradalom" fogalmát módosítsák, mert forradalmi jelleg helyett inkább különböző időtartamú, más-más belső tartalmú átmenetekről beszélhetünk. Vizsgálatait Új-Guineában is folytatta, és a felfogását nagymértékben alátámasztotta az ottani régészeti feltárások eredménye is.

Az ekével végzett szántásmódok, a *szántóföld struktúrák* kezdettől fogva jelentős szerepet kaptak a Nemzetközi Titkárság munkásságában. A dániai neolitikus, bronz- és vaskori temetkezési halmok alatt barázda nyomokat találtak szép számmal, de ilyeneket más országokban is megfigyeltek (pl. Anglia, Németország, Hollandia stb.). A szántást keresztben és hosszában egyaránt elvégezték. A Dørtrup-eke másolatával ilyen kétirányú szántási kísérletet végeztek Lejre-ben, a Történeti-Régészeti Kutató Központban, amely bizonyította, hogy a különböző régészeti korokból feltárt karcolások valóban ekenyomok és a hosszába-keresztbe szántás emlékei (H.—O. HANSEN T&T I : 2. 1969. 67—92). A Történeti Régészeti Kísérleti Központ, melyben a legkülönbözőbb régészeti rekonstrukciók és kísérletek folynak, önálló intézmény ugyan, de a mezőgazdasági kísérletek területén sok esetben együttműködik a Nemzetközi Titkársággal.

A Nemzetközi Titkárság az újabb időben foglalkozik a gabonabetakarítás, a tisztítás (szórás) és a felhasználás kérdéseivel is. Nemcsak a régi szerszámokat és eljárásmódokat mutatják be ezek a tanulmányok a T&T-ben, hanem a gépesítés kezdeteire is utalnak (rostáló-, aratógépek stb.).

Már többször utaltam a Nemzetközi Titkárság kiadói tevékenységére. Az említetteken túl még szükséges néhány kiadványukat megemlíteni. Így G. LERCHE: *The Common Field of Culture* (Koppenhága, 1976.), melyet A. STEENSBERG 70. születésnapja tiszteletére adtak ki. A Dán Királyi Tudományos és Irodalmi Akadémiával közösen jelentették meg: 1. A. STEENSBERG, J. L. Østergaard CHRISTENSEN, S. NIELSEN: *Atlas over Borups Agre 1000—1200 e. Kr.* (Koppenhága). A szöveget dánul, angolul, németül, franciául és oroszul egyaránt közreadták. 2. E. FÉL—T. HOFER: *Geräte der Átányer Bauern.* (Koppenhága, 1973.), ezzel teljes lett az a trilógia, melyet a szer-

zők egy magyar faluról (Átány, Heves m.) készítettek.

A kutatás szervezése és irányítása szempontjából a legfontosabb a Nemzetközi Titkárság folyóiratának *(Tools and Tillage)* rendszeres megjelentetése. Eddig három kötet látott napvilágot, 4—4 füzetben. A szerkesztőknek sikerült megvalósítaniok azokat a célkitűzéseket, melyeket az első szám bevezetőjében olvashatunk: „a *Tools and Tillage* egy olyan hiány kiküszöbölésére indul meg, amit az etnológia, néprajz, antropológia, régészet, kultúrföldrajz és történettudomány, valamint a nyelvészet, filológia egymást metsző területein dolgozó kutatók régóta éreznek. A folyóirat kísérletet tesz arra, hogy fölmutassa azt az anyagi kulturát, ami ... a földművelés első kezdeteitől a gazdálkodás számára alapvető jelentőségű, annak háttere és környezete, vagyis a talajmunkát, a szántóföldek struktúráját, az eszközök történeti és földrajzi megoszlását. Mindezt a földrajzi környezettel és a társadalmi viszonyokkal összefüggésben, történeti források, mint végrendeletek és leltárak alapján kívánja ábrázolni. Ilyen módon az évek során a folyóirat az összehasonlító ismeretek egész világra kiterjedő gyakorlati kézikönyvévé válik."

A rövid áttekintés legfeljebb csak érzékeltetni tudja azt a sokirányú munkát, amit a Nemzetközi Titkárság és annak folyóirata a T&T végzett. Kívánjuk, hogy e munka vezetői: A. Steensberg, A. Fenton, G. Lerche ezen az úton vezessék az elkövetkezendő évtizedekben is a Nemzetközi Titkárság és a T&T munkáját.

M. Kozár Mária

40 éves a ljubljanai néprajzi tanszék

1980. december 8—12 között emlékezett meg a ljubljanai egyetem néprajzi tanszéke alapításának 40. évfordulójáról. Az ötnapos rendezvénysorozat keretében emléktáblát avattak a tanszéken, kiállítást rendeztek annak munkájáról és különböző előadások hangzottak el. Esténként pedig néprajzi filmek vetítésére került sor. Az évforduló alkalmából szeretnénk röviden bemutatni a ljubljanai néprajzi tanszéket.

A szlovén néprajzkutatás fejlődését a XVIII. század második felétől kísérhetjük figyelemmel. A múlt században Szlovéniában is nagy volt az érdeklődés a folklór iránt. A néprajz, a tágabb értelemben vett szláv filológia részeként, már a XIX. század közepétől egyetemi tantárgy volt. Néprajzkutatással szlavista egyetemi tanárok foglalkoztak (Gregor Krek, Matija Murko és Karel Štrekelj). A szlovén néprajz egyetemi hagyománya, bizonyos tekintetben, az ausztriai és más egyetemeken tanító szlovén nemzetiségű szlavista professzorokkal kezdődik.

A XIX. század végén mérséklődni kezdett a néphagyományok iránti érdeklődés. A népi kultúra értékeinek egykori hangsúlyozottan nemzeti jellege csökkent. A Štrekelj t és Murkót követő szlavisták valószínűleg czért lelkesedtek kevésbé a néprajzi kérdések iránt. Már amennyire erre egyáltalán lehetőségük volt, mivel erősen specializálódtak a nyelvészet vagy az irodalomtörténet területén. A múlt század végén és századunk elején ugyanis az egykor egységes szlavisztika három összetevője — a nyelvészet, az irodalomtörténet és a néprajz — különvált.

1919-ben, a Ljubljanai Egyetem megalapításakor, a 33 tanszék között nem szerepelt a néprajzi. A szlavisztikán belül sem foglalkoztak a néprajztudománnyal. Önálló tudományágként ebben az időben a néprajzot csak a belgrádi egyetemen művelték, ahol 1906-ban vált külön a földrajztudománytól. Skopjében 1921-ben, Zágrábban 1924-ben alapítottak néprajzi tanszéket. Az utóbbi helyen 1950-ig a népköltészettel a szlavisztika foglalkozott. Ebben az évben alapították meg a folklórtanszéket.

A király által 1919. július 23-án, a belgrádi egyetemmel kapcsolatban kiadott törvény természetesen a ljubljanaira is vonatkozott. S mivel Belgrádban volt néprajzi tanszék, így meg voltak a feltételei annak hogy a ljubljanai egyetemre is pályázhassanak néprajzkutató professzorok. Az első jelentkező Niko Županić volt, akinek azonban húsz évet kellett várnia kinevezésére. 1940. június 1-én nevezték ki az etnológia és az etnográfia egyetemi tanárává. November 22-én tartotta székfoglaló előadását a szlávok őshazájáról és a szláv népek eredetéről. „Azzal, hogy tudományágunkat húsz évig nem tanították az egyetemen, minden tekintetben sokat veszítettünk a szakemberképzés, az akkor még eléggé élő néphagyományok megmentése, a múzeumi munka és a tudományos kutatás területén." — állapította meg Vilko Novak a Ljubljanai Egyetem fennállásának 50. évfordulóján, 1969-ben.

A néprajz szakot földrajzzal és történelemmel lehetett párosítani. A munkát azonban félbeszakította a háború. Az előadások az 1945/46-os tanévben folytatódtak, heti 6 órában.

1949-ben a néprajz önálló szak lett. Az előadások nagyobb része azonban nem néprajzi jellegű volt. A néprajzi előadásokat és gyakorlatokat az 1956/57-es tanévig Niko ŽUPANIČ egyetemi tanár tartotta. 1948-ban került a néprajzi tanszékre tanársegédnek Vilko NOVAK, akit 1951-ben docenssé, 1955-ben pedig egyetemi tanárrá neveztek ki. A ljubljanai néprajzi tanszéken 1955-től két előadássorozatot tartottak: általános néprajzból és a délszláv népek néprajzából. Ehhez csatlakozott 1960-ban az európai népek néprajzával foglalkozó előadássorozat.

1960-ban került a néprajzi tanszékre tanársegédnek dr. Slavko KREMENŠEK, aki az 1967/68-as tanévben, az akkor megalakult általános néprajz és Európán kívül élő népek néprajza tanszék egyetemi tanára lett. 1970 és 1975 között a tanszék munkájába több új munkatárs kapcsolódott be: Duša KRNEL, Mojca RAVNIK, Zmago ŠMITEK, Janez BOGATAJ. Vilko NOVAK, a néprajzi tanszék vezetője 1975-ben nyugdíjba ment, de az 1977/78-as tanévig folytatta a tanítást. Helyére tanszékvezetővé Slavko KREMENŠEKet nevezték ki.

Hadd említsünk néhányat a néprajzi tanszék terveiből. A néprajzot ismét önálló szakká szeretnék fejleszteni. A néprajzi jellegű tantárgyak mellett (általános néprajz, szlovén néprajz, a szlovén kivándorlók néprajza, a világ népei) a hallgatók a mindenkori kutatásokkal összefüggő előadásokat hallgatnák. Ezenkívül szükségesnek tartják, hogy a hallgatók jobban megismerkedjenek a statisztikával, demográfiával és számítástechnikával, valamint a társadalmi csoportok néprajzával, néprajzi muzeológiával, népi műemlékvédelemmel, a turizmus néprajzával stb. A pedagógiai munkát szeretnék még jobban összekötni a kutatómunkával. Az eddigi két szabadon választható tantárgy az alábbiakkal bővülne: a jugoszláv történelem áttekintése, szociálpszichológia, a kultúra, a vallás, a területi közösségek, a család, a nyelvek stb. szociológiája, valamint etnomuzikológia és a levéltári kutatás módszertana. A harmadik csoportba tartoznának a bölcsészkar általános kötelező tantárgyai, melyekhez még a szlovén irodalmi nyelv és a tanulmányok írásának alapjai című tantárgyak kapcsolódnának. Az így képzett néprajzkutatók könnyebben kapcsolódhatnának be a kutatómunkába és könnyebben helyezkedhetnének el különböző területeken.

A ljubljanai egyetem néprajzi tanszéke — a Jugoszlávia és Magyarország között létrejött kulturális egyezmény alapján — részt vesz a magyarországi szlovén néprajzkutatók képzésében is. Az első szakember 1978-ban kapott diplomát a tanszéken, s jelenleg a szombathelyi Savaria Múzeum nemzetiségi muzeológusa. Ugyanebben az évben kezdte meg tanulmányait a ljubljanai néprajz-szlovén szakon egy másik magyarországi szlovén nemzetiségű hallgató.

A ljubljanai egyetem néprajzi tanszéke több éves kutatómunkába kezdett *A szlovének életmódja a XX. században* címmel. A kutatás néprajzi szempontból szeretné tanulmányozni a szlovén etnikai csoport életmódjának és népi kultúrájának változását a XIX. század végétől napjainkig, különös tekintettel a napjainkban végbemenő életmódváltozásokra. Ebből a célból tervezik egy sor szlovén tájegység és falu néprajzi vizsgálatát. A kutatásba bekapcsolódik a Magyarországon élő szlovénség is. Egy olyan faluról készül monográfia, mely a Vas megyei szlovének életmódját reprezentálja. A falu kiválasztása előtt át kell tanulmányozni a magyarországi szlovének társadalmi, gazdasági és főként kulturális fejlődését a XX. században. *A vas megyei szlovének XX. századi kultúrtörténetének áttekintése* című tanulmány előreláthatóan 1981-ben jelenik meg a Ljubljanai Egyetem és a szombathelyi Savaria Múzeum közös, kétnyelvű kiadásában.

Annette B. Fromm

A Néprajzi Múzeumok Nemzetközi Szervezetének (ICME) tevékenysége

Az ICOM 1980 októberében Mexicovárosban tartott kongresszusán a Néprajzi Múzeumok Nemzetközi Szervezete (elnöke Nico C. R. BOGAART, Tropenmuseum, Amsterdam) is meghatározta munkatervét a következő három évre és az egyes feladatok elvégzésére munkacsoportokat alakított, illetve a már meglévőket újjászervezte, megerősítette.

A tíz munkacsoport a következő kérdéskörökkel foglalkozik: (1) *A néprajzi és a technikai múzeumok együttműködése.* Ez a néprajzi és a technikatörténeti múzeumok szervezeteinek közös munkacsoportja és a

mindkét területen alkalmazható technikai megoldásokkal foglalkozik. (2) *Zene a néprajzi múzeumokban* — elő kívánja mozdítani a nem nyugati zene bemutatását múzeumokban. (3) *Néprajzi muzeológia* — a néprajzi múzeumok technikai kérdéseivel, így a raktározással, a konzerválással és restaurálással, a bemutatással, a gyűjtemények biztonságával és a dokumentálással foglalkozik. (4) *Fejlődő területek múzeumai* — a most elfogadott javaslat szerint ez a munkacsoport tudomány-közi testület lesz, amelyben az ICOM különböző bizottságainak képviselői vesznek részt, és közös alapproblémákkal foglalkoznak. (5) *Néprajzi textíliák* — ez a csoport az ICME és az ICOM viselet-bizottságának tagjaiból áll, a megőrzés, a dokumentáció és a bemutatás kérdéseivel foglalkozik, főként nem túlságosan költséges technikai megoldások kidolgozására, elterjesztésére. (6) *Kulturális javak visszaadása, helyreállítása* — A néprajz területén hatékonyabbá kívánja tenni az egyes országokból jogellenesen kivitt kulturális javak visszajuttatására indított mozgalmat. (7) *A néprajzi múzeumok céljai* — A munkacsoport a néprajzi múzeumok feladatairól, funkciójáról egy újabb cikkgyűjteményt és bibliográfiát kíván összeállítani. (8) *Néprajzi filmezés és fényképezés* — Fő feladatának etikai irányelvek kidolgozását tekinti a filmkészítők és fényképezők számára. (9) *Hamisítványok és utánzatok* — A munkacsoport a kérdéskör valamennyi aspektusát vizsgálja, és tájékoztatók kiadását tervezi a hamisítványok fölismerésének megkönnyítésére. (10) *Népművészet* — Kapcsolatokat kíván létrehozni a népművészeti gyűjteményeket őrző múzeumok között, és több speciális vállalkozás elindítását tervezi a dokumentáció, bibliográfia területén. Egy latin-amerikai albizottságának fölállítása is tervben van.

Az egyes munkacsoportok a következő 3 éves időszakban legalább egy-egy összejövetelt terveznek, ezenkívül a bizottságok együttesen is találkozni kívánnak. Már 1981 áprilisában Amsterdamban tanácskozást tartanak az etnomuzikológiával, a néprajzi múzeológiával, a filmkészítéssel és fényképezéssel foglalkozó bizottságok, ugyanez év novemberében Dániában a kulturális javak visszaadásáról tartanak konferenciát. 1982. áprilisában London látja vendégül a népművészeti bizottságot és a néprajzi textilia-bizottságot, ugyanakkor, ugyanott ülésezik majd az ICOM viseletbizottsága is. 1982 októberében Lipcsében a néprajzi múzeumok céljait, társadalmi funkcióit vitatják meg — és a tervezett munkacsoport-összejövetelek sora még folytatható volna. Az ICME egyébként egy tájékoztató newsletter rendszeres kiadását tervezi, és erőfeszítéseket fog tenni arra, hogy a munkájába még be nem kapcsolódott országokat, múzeumokat tevékenységébe bevonja.

Részletesebben szeretnék szólni az *Artes Populares*, illetve népművészet elnevezéssel újonnan megalapított munkacsoportról, e csoport munkájának koordinálását ugyanis az ICME rám bízta. A csoport megalakítását latin-amerikai országok kezdeményezték. Javaslatuk indokolásában rámutattak, hogy „a világ múzeumaiban őrzött kulturális örökségnek egyre növekvő jelentőségű, vitális fontosságú része a különböző népek népművészete". Ez a művészet azokban a társadalmakban, amelyek létrehozták és használták, a kulturális identitás kifejezésének fontos összetevője. A népművészet jelenségei és tudományos vizsgálatuk, jelenkori bemutatásuk, kultúrpolitikai hasznosításuk is — az egyes társadalmak szerkezetének, történeti múltjának különbözősége miatt — nagymértékben különböznek. Épp ez adhat kitűnő lehetőségeket a tapasztalatok, eredmények kicserélésére.

Megalakulásakor a csoport négy feladatot tűzött ki a fenti cél gyakorlati megközelítésére, rövid távra és hosszú távra egyaránt. (1) Munkameghatározás kidolgozása az *Artes Populares*, a népi művészet fogalmáról. (2) A népművészettel foglalkozó, népművészeti gyűjteményeket őrző múzeumok közt a kommunikáció, az információcsere előmozdítása. Ennek érdekében a munkacsoport minden érintett intézményt, múzeumot hív, hogy csatlakozzék hozzá, vagy legalábbis keressen kapcsolatot vele. (3) Egy egész világra kiterjedő névsor, jegyzék, illetve bibliográfia kifejlesztése először a népművészeti múzeumokról, másodszor a népművészetre vonatkozó nyomtatott, filmen, illetve magnetofonszalagon stb. található információs anyagokról. (4) Szeretnénk továbbá a gyűjtemények dokumentálására egy olyan rendszert, olyan módszert kifejleszteni, ami később megkönnyítheti az információcserét az egyes intézetek, múzeumok közt. E tekintetben természetesen támaszkodni kívánunk az ICOM egyébként is működő, a dokumentáció kérdéseivel foglalkozó szervezeteinek eredményeire is.

Végül szeretném kifejezni reményemet, hogy az új népművészeti munkabizottság tevékenységébe a népművészeti emlékeket őrző magyar múzeumok is be fognak kapcsolódni.

Niedermüller Péter

Folklorismus-Bulletin

1980 októberében látott napvilágot a nemzetközi együttműködéssel Budapesten, a Népművelési Intézet kiadásában megjelenő Folklorismus-Bulletin második száma. A Bulletinnek ebben a füzetében két vezető szovjet folklorista, K. Csisztov és V. Guszev elméleti jellegű tanulmányait, olvashatjuk a folklór és a folklorizmus mai formáival kapcsolatban. Az *információs* rovatban a népművészeti Európa-díj történetéről, a hazai táncház mozgalomról, valamint az európai rádiók népzenei programjairól kapunk áttekintést. Finn, csehszlovák, magyar, német és szovjet folklórfesztiválokról és folklorizmussal kapcsolatos konferenciákról több rövid hír ad tájékoztatást. Igen fontos kezdeményezéseknek ad helyet az elméleti, terminológiai, *gyakorlati* problémákat tárgyaló blokk, amelyből a folklorizmus fogalmának egy indokoltan széles körű értelmezése olvasható ki. A lemezkritikák (népzene) mellett külön említést érdemel a jelenkori szlovákiai folklorizmus bibliográfiája, S. Švehlák összeállításában. A Bulletinnek külön érdeme, hogy igyekszik tájékoztatni minden olyan kiadványról, rendezvényről, kiállításról, amely Európában a folklorizmus kérdésköréhez kapcsolódik. Ugyanakkor a szerkesztőknek (Voigt Vilmosnak és Milan Leščaknak) sikerült jelentős mértékben tágítani a közreműködők körét, ami tovább növeli a Bulletin jelentőségét.

A kiadványnak úgy tűnik kialakult a végleges s igen esztétikus tipológiai képe, de ami talán fontosabb, körvonalazódik tudományos-szerkesztői koncepciója is. Noha egy főleg információs feladatokat ellátó bulletinnek gyakrabban, periodikus rendszerességgel kellene megjelenni, a Folklorismus-Bulletin jelentősége így is igen nagy — mivel ez az egyedüli ilyen kiadvány Európában —, ami azonban fokozott felelősséget ró a szerkesztőkre. A Folklorismus-Bulletinnel újabb folyóirattal bővült az európai folklorisztika, olyan kiadvánnyal, amely mindenképpen rászolgál a támogató figyelemre.

ISMERTETÉSEK

Hann, C. M.: Tázlár: A Village in Hungary. Cambridge University Press. Cambridge, 1980. 206 l.

Jávor Kata

Kiemelkedő munka fekszik előttünk, a Cambridge-ben tanult szociálantropológus Chris HANN-nek a Bács-Kiskun megyei Tázláron 1976—78 között végzett terepmunkájának eredménye. E tanyás, szakszövetkezeti falu igen árnyalt ismerete mellett tanúskodik a munka a magyar néprajzi irodalom érdeklődésébe vágó részének alapos értéséről is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy újat tud hozni e vidék nagy ismerőjének, ERDEI Ferencnek tanyakoncepciójához, a kettős rezidencia elvét a XIX. század végi kapitalista fejlődéssel szembesítve.

Chris HANNt azok a változások érdeklik, amelyek Tázláron a szocialista időszakban végbementek, továbbá az, hogy a különböző szocializmus előtti gazdasági-társadalmi szervezeti formák hogyan adaptálódtak, illetve élnek tovább a szocialista időszakban.

A gazdálkodással foglalkozó fejezetben a szerző azokat a gazdálkodási stratégiákat vizsgálja, amelyek eredményeként oly nagyok a jövedelmi variációk a tázlári családi gazdaságokban. Elsőként a paraszti értékrendben korábban központi szerepet játszó földbirtok felől közelíti meg a problémát. Megállapítja, hogy a földtulajdonnak mind a gazdasági, mind a kulturális szerepe nagy változáson ment át Tázláron. A jövedelmi különbségek csak laza kapcsolatban vannak a birtoklási típusokkal. A jövedelem-földterület összefüggéseit lokalitásában (tanya-falu) és termelési ágazatokra lebontva vizsgálja. A jövedelem alakulása, a gazdaságok rugalmassága szempontjából különbséget lát a disznóhizlaló, tejtermelő, illetve szőlőtermelő-profilú gazdaságok között. A disznóhizlalás az a terület, ahol a földbirtok korábbi fontossága leginkább megszűnt, mivel itt vannak alternatív eszközök, melyek segítségével föld nélkül is lehet disznót hizlalni. Épp ezért is a falubeli tagi gazdaságoknál kiugróan fontos ágazat ez. A szőlőtermesztésre, illetve tejhozamra beállított gazdaságok többsége viszont tanyán van, s ezeknél a földnagyság és jövedelem között általában pozitív az összefüggés. A földkérdés tehát a tanyakérdéstől is elválaszthatatlan. Míg a disznóhizlaló gazdaságok nagy részének nincs szántója, addig a tejtermelő gazdaságoknak nemcsak a legelő területei, de szántói, szőlői is az átlag fölött vannak. Ugyanakkor a szőlőtermelő gazdaságoknak csak a szőlőbirtokuk nagysága van az átlag fölött. Tehát, állapítja meg Chris HANN, a rendszeresen árutermelő, nagy hozamú gazdaságok nagy területeket birtokolnak mind a három földtípusban. Ennek ellenére a föld elvesztette korábbi fontosságát. Tázláron akik ma nagy földterületeket művelnek nem státus okokból teszik, hanem mert ezt ítélik optimálisnak az elképzelt életszínvonalhoz. S ha korlátoznák a jelenlegi földnagyságot, más módot keresnének e színvonal fenntartásához. Tehát a földterület stratégiai eszköz Tázláron.

A szakszövetkezeti gazdálkodás másik, a jövedelem szempontjából is döntő faktora a *családnagyság*, a családi munkaerőkészlet, ami Chris HANN szerint „egy végsőkig összhangba hozott regulátora a szisztémának". Jelentőségét a szerző szerint az is növeli, hogy egy olyan rendszerben, ahol a tulajdonviszonyok elvesztették korábbi fontosságukat, a gazdaságok jövedelme és a munkaerőkészlet nagysága, illetve összetétele közti összefüggés fényt vet a közösség társadalmi struktúrájára is.

A tanyavilág és a falu közt nincs különbség abban, hogy a munkaerőkészlet nagyságával együtt nő a családi gazdaság jövedelme is. Nagy különbséget lát viszont a családok két nagy típusa, az általa *worker-peasant*nek (munkás-paraszt), illetve *full-time peasant*-nek (teljes időben paraszt) nevezett családok között. A tanyavilágban jóval több az utóbbi típus, viszont jövedelmük nem sokkal több a *worker-peasant* családoknál. Ezeknél ritka, hogy nincsen állandóan mezőgazdaságban dolgozó családtag, viszont a *full-time peasant* gazdaságokban a harmadik mezőgazdaságban dolgozó családtag jelenléte már nem okoz emelkedést a termelésben.

A családfő átlagéletkorának vizsgálata azt mutatja, hogy a *worker-peasant* családfő átlagéletkora általában 12 évvel alacsonyabb a *full-time peasant* családfők átlagéletkoránál s általában nagyobb családi erőforrásból gazdálkodhatnak. De a munkamennyiségtől függetlenül nagy különbség van a két típus munkabefektetésének jellege közt. Míg a *worker-peasant* gazdaságoknál a gazdálkodás az állandó munka mellett csak alternatív tevékenység a pihenés helyett, ugyanakkor a *full-time* gazdaságokban nincs különbség marginális, illetve tényleges munkaidő közt, tehát hagyományosan funkcionálnak.

Példamutató, ahogy Chris HANN e rendkívül bonyolult összefüggés rendszernek, amit a szakszövetkezeti gazdaság jelent, különböző tényezőit feltárja, majd, azokat egymásra vonatkoztatva igen árnyaltan, statisztikai adatokkal is alátámasztva elemzi. Nála a számszerű adatok nem helyettesítik a feltáró munkát, de nem is szimpla illusztrációk, hanem a feltáró munka fontos részei, melyek érvényességi körét mindig jelzi.

A politikával foglalkozó fejezetben is a szakszövetkezetet állítja a szerző vizsgálódásai középpontjába. A község kívülről irányított politikai életében ugyanis a szakszövetkezetben látja azt a belső fórumot, ahol a tagság véleménye kifejeződhet, sőt „a külső hatalom intézkedéseivel szemben az egész közösségre kiterjedve alternatív stratégiák" formálódhatnak. Tehát közvetítő eszköz a közösségi egység kifejeződésére. Annál is fontosabbnak látja ezt a szerepét, mert a közösség egyéb szervezeti formáit, a vadásztársulattól a tűzoltó egyesületig sorra véve, nem talál olyat, melynek politikai funkciója lenne.

Kissé különös, de nem tanulság nélkül való, hogy a szerző a politikai fejezetben tárgyalja az egyház szerepét Tázláron. Itt, mint a közösség demokratikus önkifejezésének szimptomáit olyan látszólag távoli dolgokat vizsgál együtt, mint a hittan beíratás módja vagy a tsz elnök-választás demokratizmusa. E fejezetben hiányzik a közösség hagyományos informális intézményeinek vizsgálata.

Az érték és norma kérdésével foglalkozó részben a szerző bizonyítja jártasságát a kevésbé számszerűsíthető vizsgálatban is. Rávilágít a tázlári értékrend alapvető paradoxonjára, amely a szakszövetkezeti jellegből következik: míg egyfelől az egyéni termelés függetlensége a legfőbb érték számukra, s ennek gyakorlatát a mezőgazdasági politika részben támogatja, másrészről viszont gátolni is igyekszik. Így az a „kis kapitalizmus" amit Tázláron gyakorolnak, állami garanciák híján, mint Chris HANN találóan nevezi, *hand-to mouth* kapitalizmus. Az ellentmondásos helyzetet szellemesen a *maszek*, illetve *zug* terminológiák használatával jellemzi. Míg az egyik visszaszorítandó, a másik hallgatólagosan megtűrt.

Továbbra is erős a ragaszkodás Tázláron a hagyományos értékrendhez. Erre vall a munka, a szorgalom központi szerepe és az anyagi javak megszerzésére tett nagy erőfeszítések, melyek mögött egy szintén az emberi munkát központba helyező értékrend áll. Az értékek növekvő „passzív homogenitása" jellemzi a szerző szerint Tázlárt. Talán kissé túlságosan is homogénnek, a társadalmi, korosztályi csoportoktól függetlennek láttatja ezt az értékrendet. Annál is inkább áll ez, mert a korábbi társadalmi rétegződés bizonyos továbbélését a nagy társadalmi gazdasági mobilitás ellenére sem látja elhanyagolhatónak. Tovább él, ha rejtve is, az egykori rétegződés már csak azért is, mert a foglalkozási struktúra változásai nem generáltak új társadalmi struktúrát.

Noha egyes szociálantropológusok szerint „a paraszti válasz" tipikusan nem rugalmas, Tázlár válasza pedig rugalmas a piac kihívására, Chris HANN a tázlári szakszövetkezeti gazdaságokban mégis tovább élni látja a hagyományos paraszti gazdálkodás számos elemét. Így a családi munkaerőre támaszkodást, az önellátásra is törekvést, s hogy nem változott lényegében az egyénnek a munkához való „ön-kizsákmányoló" viszonya. Sőt, a tagi gazdaság éppen a munka-intenzív ágazatokban a legérdekeltebb. Fontos változás viszont a piacérzékenység s a szakszövetkezet integráló szerepe.

A szerző bízik abban, hogy a szociálantropológiai irodalom bizonyos szkeptikussága ellenére egy közösségtanulmány tud nemzeti érvényességűt mondani. Neki sikerült megtalálnia Tázlár példáján a nemzeti érvényű általánosítás, illetve a sajátosan tázlári dialektikáját. Tanulságos például, ahogy egy mezőgazdaság-politikai intézkedést követő mikromozgásokat végig követ a tagi gazdaságig, amelynek termelési profilja megváltozik.

Dicsérni lehet mértéktartását, mellyel elkerüli a politikai csiklandósság kínálkozó buktatóit. Bizonyos hiányérzetet hagyott a könyv azzal, hogy kevéssé érzékeltette azt a konkrét tényanyagot, amelyből következtetéseit levonta, és hogy mellőzi a hagyományos intézmények, a *face-to-face* viszonylatok vizsgálatát. Mindez nem csökkenti munkája értékét.

Tommila, Päiviö—Ismo Heervä (szerk.): Muuttuva kylä. (A változó falu). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1980. 293 l.

Voigt Vilmos

A turkui egyetemi néprajzi intézetének munkatársai az 1960-as évek végén kezdték meg falukutatásaikat, és az itt közölt zárójelentés a 24. kiadványaik sorában. Mivel mindegyik kiadvány szerzője és témafaluja is más volt, igazában többesszámban, változó falvakról beszéltek, és a finn kutatók munkája nemzetközi méretben is páratlan, mind terjedelmét, mind eredményeit tekintve. Az összegező kötet kilenc tanulmányt ad. Négy dolgozat egy-egy falu változását mutatja be, a falusi közösséget történeti, ökológiai, életmódbeli, társadalmi kohéziós és a kultúra integrációja szempontjából elemzi a többi öt dolgozat. A nagyon rövid bevezető a kutatások körülményeit említi.

Az egyes faluleírások a terület és az életmód bemutatását kísérlik meg, statisztikai adatok segítségével, a környezet egyedi hatásainak részletező feltárásával. A birtokviszonyok és a lakáskörülmények mindenütt megkülönböztetett figyelmet kaptak. A közösségszervező tényezőknél az említett témakörök ugyanezzel a módszerrel kerülnek bemutatásra, bár természetesen itt több a szociológiai módszer (interjú, szabadidő-kutatás stb.). Szerencsés megoldással a korábban bemutatott négy község összegző adatait itt hozzák, ami újabb, megvilágító bemutatása a változásoknak. Összegző fejezet nincs a kötet végén, ám a kultúra integrációjáról szóló fejezet ilyennek is tekinthető. A tematikus fejezetek végén adott irodalomjegyzék a hasonló nemzetközi kutatásokat is felhasználja.

Amint ez világszerte köztudott, az évszázadunkban a néprajzi és szociológiai kutatások valóságos kánonjává vált falumonográfiák az utóbbi évtizedekben a változásvizsgálatok kedvelt terrénumává váltak, új meg új módszerekkel, amelyeket szinte mindenütt nagy elismerés övezett, ugyanakkor a legszigorúbb módszertani bírálat is követett. Minél tradicionálisabb a falumonográfia (bárha a változásokról szóljon is), annál jobb volt a néprajzi visszhang, minél jobban közeledett a mai társadalom bemutatásához, annál több volt a kritika (a szociológusok részéről éppúgy, mint a szorosabban vett néprajz keretei között). Ha az átányi monográfiasorozat kritikátlan világdiadalmenetét összevetjük a Varsány és Nógrádsipek monográfiái körüli nyilvánosan egyoldalú bírálattal (meg az ellengőz-szerű elismeréssel), ezt a folyamatot nálunk is pontosan észlelhetjük.

Ebben az összefüggésben is érdekes vállalkozás a TALVE professzor által kezdeményezett kutatás. Ennek néprajzi jellegét is kétségbevonták, sőt a mostani összegezés sem nevezi néprajzi munkának önmagát, szerény és homályban hagyó egyszerre, amikor „falukutatás"-ként deklarálja módszerét. A folklorisztika témái kimaradtak, az anyagi kultúra fejezetei csak igen áttételesen szerepelnek. Ugyanakkor a szociológia vagy közigazgatástudomány sem tarthatja a magáénak a módszereket. Itt valóban egyfajta „környezet + termelés + életmód + közösség" tematika figyelhető meg. Ennek teoretikus megfogalmazása még várat magára. Reméljük, a Turkuban készülő új finn néprajzi kézikönyv erre is kitér.

Személy szerint helyeselvén a fenti módszert, külön fontosnak tartom megjegyezni, hogy a mostani kötet megoldását egyenesen ideálisnak nevezném. Azt az ötletet hogy négy falut vettek elő, és ezeket 20—30 lapos dolgozatokban mutatták be, majd az eredményeket összegezték, arra vezetett, hogy az érdektelen apróságok elmaradtak, a szerzők arról beszélnek, aminek van értelme, ugyanakkor az általánosításokra is volt terük. A falukutatás, mint minden közösségvizsgálat ugyanis igen nehéz dolog, és minden jól elgondolt terepmunka vagy tisztességes adatösszeállítás ellenére is értéktelen vagy hamis végkövetkeztetésre lehet jutni, és modern, centralizált társadalmunk esetében sokéves munkával eljuthatunk például a vagyoni rétegzettség vagy iskolai végzettség témakörében olyan adatokig, amelyeket más hivatalok pontosan már réges-régen tárolnak. E könyvben a négy falu négyféle környezetet képvisel, és a szerzők nemcsak ennek a bemutatására törekedtek, hanem arra is, hogy ne itt próbálják megoldani a modern finn társadalom minden problémáját. (Nem beszélnek például a belső vándorlásról és a kivándorlásról, a demográfiai elöregedésről, az egyház és a politikai pártok szerepéről, az alkoholizmusról vagy az állami monopóliumok előretöréséről stb., stb., stb., stb.) Így épkézláb kötetet tartunk a kézben, amelynek megoldásait másutt (nálunk is) hasznosítani lehet.

Persze, ehhez két évtizedes kemény munkára, több tízezernyi adatot tároló archívumra és több tucat publikációra van szükség. Utána már egyszerű a dolog.

Amikor a finn kötet erényeit hangsúlyozom, és kívánom, hogy legalább ez az összegző munka világnyelven is jelenjen meg, azt is hozzáteszem, hogy újabb modelljét látjuk itt a falukutatásnak. Ebből a modellből azonban az is kiderül, hogy minden ország

ban saját módszereket kell kifejleszteni. A mi társadalmunk más ökológiai és társadalmi feltételei egészen más kérdések feltevését teszik jogosulttá. Lehet, hogy mindig a kívülálló értékeli jobban a falumonográfiákat, mivel nem látja árnyoldalukat, hibáikat, tévedéseiket, hazugságaikat, ezért tetszik nekem jobban a finn munka, mint hazai párhuzamaik. De még ekkor is ki kellene próbálni azt, hogyan tudnánk megközelítőleg ilyen tömör és értékes munkákat létrehozni.

Tanulmányok az életmódról. Válogatta és szerkesztette SZÁNTÓ Miklós. Gondolat. Budapest, 1980. 288 l.

Harcsa István

Az utóbbi években nemcsak a szakemberek, hanem a közvélemény is mind nagyobb érdeklődést mutat az életmóddal kapcsolatos kérdések iránt. Ennek alapvetően az a magyarázata, hogy napjainkban az életmódkutatás nem egyszerűen mint tudományos igény, hanem mint fontos társadalmi szükséglet merül fel. Ez a szükséglet a társadalmi-gazdasági fejlődés meghatározott szintjén alakul ki, amikor már nem az elemi létfeltételek megteremtése az alapvető gond, hanem elsősorban az életmóddal kapcsolatos kérdések kerülnek az előtérbe.

Az új életmód kialakításában a tudati tényezőknek különösen nagy szerepe van, miután a gazdasági és a társadalmi változások nem járnak automatikusan együtt az életmód megváltozásával. Ez a felismerés nagymértékben megnövelte a társadalmi tervezés iránti igényt, amely további ösztönzést jelentett az életmódkutatás fellendítésére.

A kötetben szereplő tanulmányok között egyaránt megtalálhatók az elméleti kérdéseket feszegető, illetve az életmódkutatás empirikus eredményeit bemutató írások. Az elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok összefoglalják a hazai életmódkutatás eddigi legfőbb eredményeit. Ezen belül is e tanulmányokban nagy súllyal szerepel az életmód fogalmával kapcsolatos kérdések tisztázása, az életmód és politika, valamint az életmód fejlesztésével kapcsolatos kérdések tárgyalása.

Az életmód politikai kérdésként való vizsgálata különösen fontos, mert egyre inkább elfogadottá válik az a nézet, hogy a szocialista életmód kialakítása nem csupán társadalmi-politikai cél, hanem a további gazdasági fejlődés egyik nélkülözhetetlen feltétele. Az életmód és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat napjainkban szorosabb mint bármikor a korábbi időszakban. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a mostani nehezebb gazdasági helyzetben a fontosabbnak vélt gazdasági kérdések mellett a társadalmi problémák könnyen háttérbe szorulhatnak és másodlagos jelentőségűvé válnak.

A kötet több tanulmánya is kitér a szocialista életmód kialakításával kapcsolatos kérdésekre, illetve az életmód rétegek közötti különbségeinek vizsgálatára. KULCSÁR Kálmán tanulmányában kifejti, hogy a szocialista életmód néhány főbb vonása már gyökeret vert; ezek közé sorolható a szocializmushoz való pozitív viszony, továbbá a munkával és a kultúrával kapcsolatos viszony megváltozása. Az ilyen általánosabb vonások mellett számos olyan életmódelem is létezik, amelyik csak egy adott társadalmi rétegre jellemző. Ennek következtében nem beszélhetünk egységes szocialista életmódról, sőt a jövőben sem várható valamiféle egységes életmód kialakulása, mivel a társadalmi fejlődés során feltehetően új típusú különbségek alakulnak ki, amelyek nyilvánvalóan az életmódban is tükröződnek. Ezért inkább az egyéni életmódváltozatok sokfélesége lesz a jellemző.

Az életmód rétegek közötti különbségeinek vizsgálatakor SZÁNTÓ Miklós három olyan dimenziót emel ki, ahol a különbségek nagyon szembetűnőek. Az egyik a férfi és nő közötti egyenlőtlenség, amely a dolgozó férfiak és nők között a legnagyobb mértékű. A második a városokban, illetve a falvakban élők életmódjában meglevő különbségek. A harmadik dimenziót pedig az egyes társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek alkotják. Az egyes dimenziók bizonyos pontokon összekapcsolódhatnak; ilyen helyzet adódik például amikor a hátrányos helyzet halmozottan jelentkezik.

Az életmód alakításával, befolyásolásával kapcsolatos kérdések között az egyik legfontosabb annak vizsgálata, hogy melyek azok a hatásmechanizmusok, amelyeknek szerepe van az életmód megváltoztatásában. FERGE Zsuzsa tanulmányában a termelési, elosztási és a felhasználási viszonyok sajátos hatásait elemezve azt próbálja kimutatni, hogy melyek azok a pontok, ahol meghatározott beavatkozásokkal változtatni lehet az életmódon. Az egymással szorosan összefüggő jelenségcsoportot vizsgálva arra a meg-

állapításra jut, hogy a társadalmi munkamegosztás olyan egyenlőtlen viszonyokra épül, amely szükségszerűen egyenlőtlen elosztási és fogyasztási viszonyokat hoz magával. Ezért az életmód erőteljesebb megváltoztatásához elsősorban a munkaszervezet átalakítására lenne szükség. HANÁK Katalin az életmód hatásmechanizmusainak egy másik oldalát, a tömegkommunikáció életmódra gyakorolt hatását vizsgálja. Empirikus vizsgálatok adataira hivatkozva megállapítja, hogy a tömegkommunikáció intenzív igénybevétele serkentően hat a városiasodásra, fokozza a társadalom nyitottságát, aminek eredményeként nagyobb mértékű a társadalmi mobilitás, és általában ösztönzőleg hat a modernizációra.

Az említett folyamatok közül a társadalmi mobilitásnak különösen nagy szerepe van az életmód alakulásában. Ezt a kérdést vizsgálja ANDORKA Rudolf, kimutatva, hogy a társadalmi helyzet, illetve a társadalmi helyzet megváltozása milyen mértékben hat az életmódra. Emellett részletesen foglalkozik a társadalmi mobilitás hosszabb távon való alakulásával, ezen belül is elsősorban a mobilitási esélyegyenlőtlenségek változásával. Megállapítja, hogy a mobilitási esélyek lényeges közeledése ellenére még mindig jelentősek a különbségek, amit jól érzékeltet az a tény, hogy a vezető és értelmiségi apák fiainak még ma is hatszor akkora esélye van a vezető és értelmiségi csoportba bekerülni, mint a szakmunkások fiainak; a mezőgazdasági fizikai származásúakkal összehasonlítva pedig tizenötszörös az esélykülönbség a vezető és értelmiségi származásúak javára.

A kötetben szereplő további tanulmányok az életmódkutatás empirikus eredményeiről számolnak be. SZALAI Sándor a családi munkamegosztásban fellelhető szerepkülönülést vizsgálja. Nemzetközi vizsgálatok adataira hivatkozik, amelyek szerint ma még mindenütt éles különbség van a családi munkamegosztásban a férfiak és nők között.

E kérdéskörhöz kapcsolódik H. SAS Juditnak a nőiesség-férfiasság sztereotipiáiról írott tanulmánya. Vizsgálatai alapján úgy véli, hogy a társadalmi változásokon belül a családi szerepstruktúra módosult a legkevésbé. A családi élet egyes területein csak annyi változás tapasztalható, amennyit a nők tömeges foglalkoztatása kikényszerített. Az anyai-apai, férji-feleségi szerepek és tevékenységek területén továbbra is a hagyományos normák erősebbek. A gyors változásra vajmi csekély az esély, mert a nemek szerinti eltérő személyiségjegyek már kisgyermekkorban rögződnek.

Az életmódkutatásban ma még kevésbé feltárt terület az idős emberek életmódjának alakulása. CSEH-SZOMBATHY László országos adatokon mutatja be az öregek életmódját befolyásoló tényezőket; a gazdasági aktivitást, a háztartási tevékenységeket, a családi kapcsolatokat, egyéb kapcsolatokat és a kulturális jellegű aktivitást.

Nagyon aktuális témát feszeget BÉLLEY László és KULCSÁR László az új lakótelepek közéleti viszonyairól írott tanulmányában. Fontos megállapításuk, hogy a lakótelepeken a kapcsolatkialakítás társadalmi rétegeken belül történik, és az egyes rétegek igen erőteljesen elkülönülnek egymástól. Írásukban elsősorban az ott élők személyes és társadalmi kapcsolatait mutatják be.

E rövid ismertetésből is kiderül, hogy a kötet témaköre változatos, amelyből az olvasó átfogó képet kap az életmódkutatás egy-egy területéről.

Kovács, Martin L. (ed.): Ethnic Canadians: Culture and Education. Canadian Plains Studies 8. Canadian Plains Research Center. University of Regina. 1978. 495 l.

Fejős Zoltán

„E kötet fő célja az etnikai csoportok nyelvi-kulturális szempontú kutatása, különös tekintettel a nevelés/oktatás szerepére, hatására, s műveleti eszközére, az iskolára, a kulturális változás irányára és lényegére, valamint a nyelvre és ezek közvetett megnyilvánulására, az etnicitásra" — írja a bevezetés első mondatában a szerkesztő. A harminchat tanulmányból összeálló gyűjtemény a kanadai Regina (Saskatchewan) egyetemén 1976 októberében *Kultúra, nevelés és etnikus kanadaiak* címmel tartott konferencia előadásain alapszik. A tanulmányokat a szerzők többnyire átdolgozták, bővítették, s a gondos szerkesztői munka nyomán mind elméleti-módszertani szempontból, mind Nyugat-Kanada izgalmas etnikai problémáit illetően kézikönyv szintű összefoglalást kapunk.

A gazdag anyag ökonomikusan hat egységbe csoportosítva olvasható: I. *Az etnicitás aspektusai*, II. *Etnicitás és összetartozás*, III. *Etnicitás és nevelés*, IV. *Identitás és elidegenedés*, V. *Etnikai kutatások: Források és metodológia*, VI. *Etnikus kanadaiak* című

fejezetek alatt. Az utolsó fejezet a szerkesztő összegző tanulmánya *(Ethnic Canadians: Synoptic Comments.* 473—495 l.), amelyben az egyes tanulmányok lényegét kiemelve mérlegre teszi a konferencia és tanulmánykötet mondanivalóját.

A szociológus, történész, nyelvész, pszichológus, antropológus, pedagógus, folklorista stb. kutatók együttes munkája kellően bizonyítja, hogy a címben foglalt problematika (s szempontunkból a kivándorlás, valamint a külföldi magyarság vizsgálata) csak interdiszciplináris szemlélettel közelíthető meg sikeresen. Első feladat — s ez nem könnyű — közös megegyezésre jutni a terminológiai dzsungelben. A kötet ilyen téren is sikeres kezdő lépéseket tesz, hiszen kisebb-nagyobb eltérésekkel a szerzők hasonlóan értelmezik a kulcsfogalmakat. A *kultúra* mibenlétéről nem olvashatunk teoretikus fejtegetéseket, mindnyájan a nyelv, a folklór, az értékek, szokások, normák körében mozgó, a különböző etnikumok sajátjaként felfogott jelenséget értik ezalatt. Az *etnikai csoport* a társadalmon belüli, közös kulturális hagyománnyal rendelkező egységet jelent. A tanulmányokban az *etnikus* jelző leginkább a nem angol(-skót) csoportok egységeinek, intézményeinek, különböző jelenségeinek és folyamatainak jelzésére szolgál. Ebből következik, hogy a címben is szereplő *ethnic Canadians* kifejezés általában az angoltól eltérő nemzeti háttérrel bíró kanadaiakra vonatkozik, más szóval a *többkulturájúság* (multiculturalism), a kulturális pluralizmus alapján álló sajátos kanadai nemzettudatot jelenti, amely kialakításában az egyes nemzeti-nyelvi-kulturális csoportok („categories") egyenlően részesednek. Mindez az ún. „olvasztótégely" (melting-pot) szemlélet közelmúltbeli ellenhatásaként kibontakozott — s hivatalos álláspontra emelt —, ám jelenleg még inkább csak elérendő felfogást jelenti. Itt érdemes utalni a nyugati világot is megmozgató, többször hangsúlyozott sajátos etnikai reneszánszra, ami a két észak-amerikai országban többek között a bevándorláskutatások óriási felfutásában jelentkezik, s természetesen e konferencia megrendezését (s egyéb más hasonló kutatásokat is) erősen befolyásolt. Ilyen körülmények között fokozott figyelem irányult a *nevelés/oktatás* problémájára. A kötet szerzőinek felfogását a szerkesztői bevezető általánosítja: a nevelés társadalmi szocializációs folyamatának, eszközének és eredményének egységét fejezi ki. Két lényegi elemre tagolható, egyfelől az *enkulturáció*, mint az ősi kultúrába beleszoktató, integráló folyamat és eredménye, másfelől az *akkulturáció*, amely az „utólagos, másodlagos" kultúrába illeszkedés folyamatát s eredményét érzékelteti. Az első mozzanathoz a család, a másodikhoz az iskola köthető, ámbár ezt nem kizárólagosan kell értenünk, mert — úgy vélem — érdemes megőriznünk az akkulturáció szélesebb fogalmi kereteit, nevezetesen a teljes kulturális rendszerek érintkezését, változását és eredményét felölelő tartalmát. A használt fogalmak közül végül az *etnicitás* átfogó kategóriáját említhetjük. Úgy tűnik az imént jelzett etnikai reneszánsz fogalmilag az etnicitás (és az identitás) fogalmába sűrűsödik. (1974-ben *Ethnicity* címmel folyóirat indult.) Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy mindaz etnicitás, pl. amiről ebben a könyvben szó van. Többen elvileg is taglalják a problémát, itt Joseph R. Manyoni fejtegetéseit érdemes kiemelnünk *(Ethnics and Non-Ethnics: Facts and Fads in the Study of Intergroup Relations.* 27—42 l.), amely más vonatkozásban is figyelmet kelthet. Az etnicitás megismerő (kognitív) szinten lélektani-szociális-kulturális tartalmú etnikai tudatot (identitást) jelent. Szerkezetileg cselekvések és viselkedési jegyek révén az etnikai csoportokat jelzi (35 l.). Az etnikai csoport fogalmát a faji, kulturális, vallási és nyelvi kisebbségek kifejezésével pontosíthatjuk. A szerző az etnikus/nem etnikus s a kisebbség/többség fogalompárokat csak egymás kiegészítőjeként tartja értelmezhetőnek. Más írások is közvetlenül érintik e problematikát, s minderről komplex képet a kötet egésze nyújt, úgyhogy mindenkinek ajánlhatjuk, aki általában érdeklődik az etnicitás, identitás, csoporttudat stb. kérdései iránt, mégha Kanada sajátos csoportviszonyai nem is foglalkoztatják közelebbről.

A konkrét vizsgálatok Nyugat-Kanada (Manitoba, Alberta, Saskatchewan államok) etnikai közösségeit érintik. Magyarok a gazdasági emigráció első szakaszában, vagyis az első világháború előtt kerültek ide. A „nyugati" bevándorlás során, a nagyszámú ukrán és egyéb szláv betelepülővel együtt részt vettek a nyugat-kanadai hatalmas préri birtokbavételében. (A „keleti" bevándorlás a két világháború között Kanada keleti államainak iparvidékei felé irányult.) A magyarok pl. Saskatchewan államban 1961-ben 16 ezren (50%-ban magyar anyanyelvűek), 1971-ben 14 ezren (43.5%-ban magyar anyanyelvűek) voltak (66. l.). Az egyik jelentős magyar telepről, Esterházáról éppen Kovács Márton írt a legrészletesebben *(Esterhazy and Early Hungarian Immigration to Canada.* Regina, 1974. — Vö. Ethnographia LXXXVIII. 1977. 500—501.). Kovács e kötetben tovább folytatja az első időszak magyar telepeseinek történeti vizsgálatát. Ezúttal a magyar iskolakérdést elemzi *(The Hungarian School Question.* 333—358 l.), amely szorosan kapcsolódik Kanadának a századfordulótól tkp. napjainkig tartó iskola-problémájához (az ún. school-questionhoz). A harc lényegében a francia vagy angol kulturális, politikai

elsőbbség megszerzéséért folyt, amihez harmadikként az egyes bevándorló etnikumok kapcsolódtak. Nyugat-Kanadában 1895 és 1915 között francia papság játszott fő szerepet, s befolyást gyakorolva az egyházra és az oktatásra, erőteljes de-etnizálási törekvéseket folytatott. A francia érsek, Adelard Langevin Manitoba és Saskatchewan katolikusai felett a politikai felsőbbség akaratát érvényesítve igyekezett ellensúlyozni a nemzetiségi csoportok kétnyelvű oktatási törekvéseit. A saskatchewani magyarok 1908 és 1911 között vívták meg „háromfrontos harcukat" a belga Jules Pirot tiszteletes (és két társa) ellen. A „magyar kérdést" három probléma jelentette: magyarul beszélő vagy magyar születésű papok, a kétnyelvű magyar iskola és a Kanadai Magyar Testvéri Szövetség tevékenysége. A vitában fontos szerepet töltött be a *Canadai Magyar Farmer* című lap, ahol a kaposvári tiszteletes Érdúlyhelyi Menyhért tett először közzé (1910-ben) cikket a magyar iskolák szükségességéről. Kovács Márton hasonlóan korábbi könyve módszeréhez, ismét egy aktuális (politikai) pamflet — Pirot 1911-ben megjelent, a „magyar kérdést" összegző írásának aprólékos elemzésén keresztül ismerteti és értékeli az eseményeket. A küzdelem ellentmondásos eredményekkel zárult: noha sikerült Pirot — s ezzel a francia papok — befolyása alól kikerülni, a magyar iskolát nem sikerült felállítani és a francia befolyást lassan felváltotta s elnyomta az angol.

Bolla Ilona, Csizmadia Andor, Degré Alajos, Horváth Pál: Tanulmányok a falusi közösségekről. A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének kiadványai 2. sz. Pécs, 1977. 87 l.

Tagányi Zoltán

Bolla Ilona és Horváth Pál: *A középkori faluközösség, mint a feudális bíráskodás eszköze* című dolgozatukban (5—33 l.) elsősorban azt vizsgálják, hogy a feudális faluközösségek előtt milyen faluközösségi intézmények voltak. Továbbiakban azt fejtegetik, hogy ezekre a kezdeti intézményekre hogyan telepszik rá a földesúr, és hogyan vezeti be a maga bíráskodási rendszerét, a villicátiós rendszer hogyan válik általános jelenséggé az általuk korainak, illetve későinek értelmezett feudalizmusban.

Csizmadia Andor: *A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között* című dolgozatában (35—53 l.) azt tárgyalja, hogy a nem túlságosan következetes magyarországi jobbágyfelszabadítás sajátosságai következtében milyen faluközösségi intézmények és szervezetek maradtak fenn. Jelzi, hogy az úri és jobbágyi földek elkülönítését hogyan hajtották végre és a fennmaradó háromnyomásos rendszer következtében az egyes mezőgazdasági újítások milyen nehezen tudtak a magyar falun elterjedni.

Degré Alajos: *A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon* című dolgozatában (55—71 l.) rámutat, hogy a magyar falusi lakosságnak milyen nagy százaléka élt kisnemesi sorban. Továbbiakban számba veszi a kisnemesi községek intézményeit, gazdálkodását, jövedelmi forrásait, bíráskodó tevékenységét.

Végül Csizmadia Andor: *A falusi közösségek Délkelet-Európában, a középkor után* című dolgozatában (73—83 l.) bemutatja, hogy a török keleti despotizmus hogyan hajtja járma alá a meglevő vérségi intézményeket sajátos keleti jellegű feudalizmusa kialakítása számára.

E négy dolgozat segítségével betekintést nyerhetünk a faluközösség kutatásának problémáiba, mely problémák a hazai kutatásban sajnos eléggé parlagon hevernek. A legnagyobb figyelmet érdemlő tanulmány Bolla Ilonáé és Horváth Pálé. Dolgozatukban a faluközösség genezisét tárgyalják és a tanulmány külön érdeme, hogy olyan irodalmat dolgoz fel, amely a magyar könyvtárakban nem igen található meg.

De a tanulmányozott irodalom hatása következtében a tanulmány több kételyt is ébreszt. Ugyanis a faluközösséget a középkorban nagyonis alapvető újításai helyett (nehézeke alkalmazása, nyomáskényszer, a téli gabonafélék művelésének megjelenése) elsősorban jogtörténeti szempontból és bíráskodási funkciója szempontjából veszi figyelembe. Ez a szemléletmód elsősorban a tanulmányozott irodalom sajátja. A tudományos gondolkodást nagyon sokáig a jogbölcselet határozta meg, és ezen munkák is elsősorban a jogszemlélet területén mozognak. A faluközösség azon lényeges vonásai, hogy művelési rendszer is, mely nyomáskényszerrel, szabályozott legeltetéssel, a téli gabonaneműek művelésével jár együtt, csak háttérbe szorítva jelentkeznek.

A szerzők felfogásával szemben hangsúlyozni szeretném, hogy a faluközösségnek nagyon sok megjelenési formája és változata van. A faluközösség ősi és vérségi jellegű intézmény is lehet, ahol a rokonsági kötelékek játszanak alapvető szerepet. Ugyan a dolgozatban említés történik arról, hogy a faluközösség ősi intézmény, azonban ennek arról a fajtájáról nem esik szó, mely vérségi jegyeket mutat fel. Ilyenek a faluközösségi öregek tanácsa, azonkívül a faluközösségnek, mint egésznek a felelőssége a bűntényekért és azon kötelezettsége, hogy a bűnöző után közösen köteles bírságot fizetni, illetve a bűnözőt üldözni. Egyébként erről tudnak a szerzők, mikor a lengyel *opole*-t említik, ilyen volt az orosz *verv* is. A faluközösség másik formájának egyik alapvető jegye az említett művelési struktúra mellett, hogy territoriális intézmény, mely elsősorban a lokális szomszédság intézményére alapszik. Erről szintén említés történik a tanulmányban, azonban a faluközösségnek, mint lokális települési egységnek a meghatározása a dolgozat egész koncepciójából hiányzik.

A másik nagyon fontos elméleti és ténybeli kérdés, hogy a földesúr hogyan tudott beavatkozni a falu életébe, és ezt a falut hogyan tudta a maga érdekei érvényesítése céljából kihasználni. A történeti irodalomban többször kifejtették már azt, hogy a földesúr maga is a faluközösség tagja volt. Ő maga is részesült a faluközösségi földekből, őrá is érvényes volt a nyomáskényszer, ő is rendelkezett külön telkekkel. Később kihasználva, hogy maga is a közösség tagja, vagyis telkekkel rendelkezik, a falu többi telkére is rátette a kezét, és a saját mezőgazdasági üzemét kibővítve létrehozta a maga korai „praedium" jellegű majorsági gazdaságát. A faluközösségen belüli tartaléktelkeket, németül „Überscharen", sajátítja ki, és ezen telkek birtoklása útján terjeszti ki hatalmát az egész falura.

Másik nagyon fontos kérdés a telekrendszer eredete. Az bizonyos, hogy a vérségi rendszerű falvakban, vagy az öntözéses gazdálkodást folytató faluközösségekben már létezett valamilyen földmértékegység, mely a művelés alapját képezte. A jobbágytelek, mint intézmény, azonban a középkorban elsősorban földesúri találmány, és ő vezeti be, azon forradalmi újításokkal, mint a három-nyomásos rendszer.

A szerzők nagyon helyesen a faluközösség problémájának tárgyalásakor az orosz mír jelenségeit is figyelembe veszik. Azonban hangsúlyoznom kell, hogy az orosz mírben a közösséget mint egészet vetik adó alá, és ez sajátos orosz helyi fejlemény, mely a későbbiekben a kapitalisztikus fejlődés útját állta. A mír ugyanis nem engedte meg tagjainak, hogy belőle kiváljanak, elszökött tagjait még a városból is visszatoloncoltatta, a közös adózás biztosítása érdekében. Az orosz faluban, mírben az adózás egysége azonban nem a füst, a magyarországi viszonyok rávetítésével, hanem különböző területen a háztartás nagysága, a „jedok", illetve az igás állatok száma, a „tjaglo".

Csizmadia Andor tanulmányával kapcsolatban szeretném a figyelmet felhívni, hogy a nyomásos rendszerek egymásutánját tárgyalva nem indokolt a kétnyomásos gazdálkodást a három-nyomásos rendszer előtt tárgyalni. Ma már elfogadott tény, a kétnyomásos rendszer inkább a három-nyomásos rendszer leágazásának tekinthető, ott, ahol az állattartás nagyobb jelentőséggel bírt, és nagyobb ugart akartak hagyni.

Degré Alajosnak a curiális nemesi faluközösségekről szóló tanulmánya nagyon fontos, mivel a falusi kisnemesség kérdése a közép-európai társadalmakban alapvető jelentőségű. Helyesen hangsúlyozza, hogy ez a réteg paraszti körülmények között élt, azonban ennek a magyarázatát nem adja. A kisnemesi falvak öröklési rendszere ugyanis alapvetően más volt,mint a jobbágyfalvaké. A jobbágyfalvakban a földesúr beavatkozott az öröklés rendszerébe, és nem engedte a telkek öröklés útján való osztódását, szabad elaprózódását. A kisnemesi közösségekben azonban a birtok osztódása szabad volt, ez okozta a kisnemesi falvak lakóinak paraszti szintű életmódját és szegénységét.

A délkelet-európai faluközösségekre vonatkozóan Csizmadia Andor olyan megállapításokat tesz, melyeket Bolla Ilonánál és Horváth Pálnál hiányoltunk. Így utal a vérségi jellegű faluközösségre, mely a török hódoltság alatt is fennmarad, és a faluközösségbe való bejutás kapcsán nagyon halványan ugyan, de felhívja a figyelmet a fiktív rokonság és a testvérré fogadás jelenségére, melyre vonatkozóan nagyon sok összehasonlító anyag van az etnológiai irodalomban. Pontosan meghatározza a faluközösségeknek, mint lokális egységeknek a kialakulási időpontját. Fontos jelenség, hogy a faluközösségi intézmények némelyike a jobbágyság intézményeinek eltörlése után még továbbra is fennmaradhatott, mint pl. a legeltetési közösségek.

A jelzett vitatható pontok ellenére azonban a kötet nagyon jó betekintést nyújt a faluközösség problémáiba, sőt Bolla Ilona és Horváth Pál olyan német irodalmat is szólásra bír, amit manapság még a német kutatók sem igen olvasnak, talán nem is igen ismernek.

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. (Irtásföldek, irtásmódok). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 418 l., angol nyelvű kivonattal.

Balogh István

T Álasi István 1955-ben az anyagi kultúra kutatásának 10 évi eredményeit áttekintve (Ethn. LXVIII. 217—251.), egyben kijelölte a kutatás további feladatait. Az utóbbi negyedszázad folyamán útmutatása eredményeként e területről sok fehér folt eltűnt. Számos monográfia jelent meg, a részpublikációk mellett és a monográfiák sorában Takács Lajosé a második. Az 1964-ben megjelent, s máig mintaszerűen feldolgozott műve a dohánytermelésről (Bp. 1964.) egy újkori kultúrnövényünk hazai elterjedésének történetét, a paraszti gazdálkodásban való meggyökeresedését, a kultúra agrotechnikai és társadalmi vonatkozásait, hatásait és következményeit teljes terjedelmében összefoglalta.

Az itt ismertetendő újabb feldolgozását — mint az előbbit is — több évtizeden át folytatott és számos résztanulmányban lecsapódott kutatás előzte meg, bizonyítékául annak, hogy sem az analitikus, sem a szintetizáló módszer nem idegen tőle, és az analitikus úton szerzett eredményeket nagy hozzáértéssel foglalja szintézisbe.

A mostani monográfiája az anyagi művelődésnek szinte az egész földön ismert technikáját ismerteti, azt a technikát, amivel Európában az ember az újabb kőkor óta a természeti tájat kultúrtájjá, a társadalom létalapját jelentő földművelés számára alkalmassá alakította. A monográfia történeti szemlélettel íródott, mindig tekintettel az egyes korszakokon belül a technika és társadalom közti szoros összefüggésre, és a földrajzi tényezőknek eltéréseire, s az eltérések okozta differenciálódásra.

Kiindulási pontul a dunántúli, e témához legtöbb levéltári anyagot nyújtó levéltárak XVII—XVIII. századi anyaga alapján rekonstruálható technikai eljárásokat vette, s a történeti adatait szembesíti a régészeti, a jelenkori, recens eszközkészlettel, a technikára vonatkozó szókincs jelentéstörténeti kutatásával. Ez a módszer teszi lehetővé, hogy az eljárás olyan időbeni rétegeit is feltárja, ahová már történeti, írásos adatai nem nyúlnak vissza, sőt tárgyi anyag sem áll rendelkezésére.

A cím ugyan nem fejezi ki, de a monográfia tárgya szerint a természeti tájnak kultúrtájjá való formálásában minden korban az erdők irtásán volt a hangsúly, mert ez kívánta a legtöbb emberi erőfeszítést, s egyben ez őrzött meg legtöbb régies elemet — szinte a neolitikumig visszanyúlóan — az irtási technikából. Írásos emlékek is erről maradtak meg bővebben, főleg a XVII—XVIII. századból. Ennek megvan a maga oka. Egyrészt erre az időre a Kárpát-medencében már nagyrészt csupán az erdőkkel benőtt területek kínálkoztak művelhető földnek, másrészt ekkorra már teljesen kialakult a földesúri és faluközösségi tulajdon — és birtokjog. Sőt az állami beavatkozás sem mellőzhető egészen az erdővel való gazdálkodásban. Nem mintha azelőtt korlátlan szabad foglalás uralkodott volna. Uratlan föld (erdő), amint azt a szerző által is idézett R. Thurnwald és az etnográfusok körében kevés figyelemre méltatott Heinrich Cunow (Allg. Wirtschaftsgeschichte 1926—1929.) kutatásai nyomán tudjuk, a szociálisan rétegzett társadalomban ismeretlen fogalom világszerte. Ura minden földnek, tehát erdőnek is volt, legfeljebb nem voltak a határok jól felismerhető határkövekkel megjelölve. Nálunk az erdőre tulajdonjogot formált a honfoglalás után az uralkodó, a földesúr, a királyi város, a nemesi vagy jobbágy faluközösség.

Az irtással foglalkozó jobbágyság vagy a nemesi közbirtokosság egy vagy több tagja tehát e tulajdonjog keretében gyakorolhatta a szerző által oly részletesen és plasztikusan ábrázolt foglalási módokat és erdőirtási eljárásokat (II—III. fejezet). Igaz, hogy ezek a foglalási módok Skandináviától a trópusi vidékekig szinte általánosan azonosak, de a társadalmi szerkezet mindenütt több-kevesebb korlátot állított a gyakorlásuk elé. Skandináviában az eredetileg is szabad parasztság nem került teljes egészében földesúri joghatóság alá, a szabad parasztközösségek szélesebb kiterjedésben gyakorolhatták, mint ott — ez az eset nálunk is —, ahol a jobbágyság kialakult és az erdők nagyobb része már a XV—XVII. században a földesurak tulajdonjogi rendelkezése alá került. A köznemesi faluközösségekben élő közbirtokossági rend nagyobb lehetőséget adott ennek gyakorlására, mint az úrbéres falvakban élő jobbágyok feletti földesúri jog. A XVII. század óta jobbágy csak földesúr engedélyével irthatott az erdőben.

A XVII. század óta a Kárpát-medencében az arra alkalmas területek a természeti tájból nagyrészt kultúrtájjá alakultak át, de ez nem jelentette azt, hogy csak az erdők rovására lehetett azokat bővíteni. A neolitikum óta itt is, másutt is, a történeti változások következtében a művelés alatt álló területek hosszabb-rövidebb időre ismét felvették ere-

deti jellegüket, tehát az egykori kultúrtájat — jóllehet kisebb fáradsággal, mint a kezdetkezdetén, — ismét munkával, irtással kellett újból meghódítani. A középkori faluásatások előkészítése során szükséges terepbejárások alkalmából volt módunk tapasztalni, hogy a pusztává lett falvak volt házhelyein, sőt a művelés alatt álló szántóföldeken, vagy az egykori gulyaállások *telekjein* az évelő és egynyári növények lovasember magasságú bozótja burjánzott fel.

TAKÁCS Lajosnak közvetlen élménye is lehetett arról, hogy mit jelentett a Kárpát-medencében kultúrtáj kialakulásában az irtás. Szülőfaluja, Várong kora Árpád-kori település, amelynek egykor művelt határát ismét visszafoglalta a nyers táj, és a XVIII. századi megtelepülőknek újból fáradságos munkával kellett művelhetővé tenni. A szülőhelyi hagyománynak is része van a témaválasztásban.

A XVIII. századi telepítési szerződések országszerte bizonyítják; az új lakók többnyire az egykor művelt területeket, a pusztává lett faluhelyeket szállották meg. Ezeket ugyanis könnyebb volt újból művelhetővé tenni, de ez sem ment irtás nélkül. Éppen ezért kapták a szokványos három évi — néha több évre is terjedő — állami és földesúri adók alóli mentességet.

Az erdők kultúra alá való fogása persze ennél nagyobb erőfeszítést és több évet kívánt — erről szólnak a monográfia legjobban megírt fejezetei —, és ezért a türelmi idő is hosszabb volt.

TAKÁCS Lajos munkája az erdei irtási eljárásról, technikájáról, eszközeiről a XVIII. századra vonatkoztatva szinte teljes képet ad (III—VII. fejezet), de ezek mindenike, amint a jelentéstörténeti fejtegetései bizonyítják, jóval régibb időre nyúlik vissza, mint amennyire írásos említésük keltezhető.

TAKÁCS Lajos az egész nemzetközi irodalom leglényegesebb művei áttekintésével ismerteti az irtás problémájával szoros kapcsolatban álló település- és agrártörténet vitás kérdéseit (Steppenheidetheorie). Vele együtt véljük, hogy ez nagyrészt akadémikus vita, mert sok ezer év folyamán egy-egy területen élő embercsoport kultivációs munkája több ízben is megszakadhatott, és az újból megtelepedő embercsoportnak a rekultivációt újra és újra kellett kezdeni. Alapjában véve Európa lakott területein az irtás mint emberi tevékenység sohasem szünetelt. Erre azért szükséges figyelmeztetni, mert a szerző által közölt történeti adatok túlnyomóan a déli és nyugati Dunántúlra vonatkoznak, és félő, hogy még a Kárpát-medence vonatkozásában is az a képzete támad az olvasónak, mintha a TAKÁCS Lajos által részletesen tárgyalt eljárások csak e területre és a XVIII. századra lennének jellemzőek.

Ezért utalnunk kell arra, hogy az Alföld és Kelet-Magyarország peremterületein a II. József korabeli térképek szerint a lösz- és homokhátak kivételével még az erdő az uralkodó, s a falvak a rengeteg erdők közti tisztásokon állottak. Ezek az erdők a XVIII. század második és a XIX. század első felében tűntek el. Aztán voltak itt lápok is (Rétköz, bihari—békési Sárrét), amelyeket lecsapolásuk után szintén irtással tettek művelhetőkké. Sajnos e tájról nem maradtak olyan bőséges és részletes levéltári források — vagy csak nem kutatták őket — mint a TAKÁCS Lajos által felkutatottak.

Az itt elmondottak nem vonnak le semmit a monográfia értékéből, és nem jelentik azt, hogy TAKÁCS Lajos megállapításai e vonatkozásban a Kárpát-medencén belül nem általánosíthatók. Az általa közölt eszközkészlet történeti rétegei és földrajzi elterjedtsége nem hagynak kétséget afelől, hogy az irtási módok és eljárások etnikai és államhatárokon túl, térben és időben általánosak voltak és az anyagi kultúra legrégibb rétegéhez tartoztak.

Kutatni való tehát marad még TAKÁCS Lajos monográfiája után is, de az alapokat már ő lerakta, s a további kutatások eredményesek igazán csak akkor lesznek, ha az általa kidolgozott módszert és szemléletet fogadja el az, aki e kérdéssel a jövőben foglalkozni kíván.

Fenton, Alexander: Scottish Country Life. John Donald Publishers LTD. Edinburgh, 1976. 255 l., 85 fénykép, rajz, térkép.

Balassa Iván

A szerző a skóciai néprajz, azon belül az agráretnográfia kiemelkedő művelője, akinek munkaeszközökről szóló tanulmányai nélkülözhetetlen forrást jelentenek, és más országok kutatóinak is mintául szolgálnak. Ezen túl tudományszervező tevékenysége nemcsak Skóciára, Nagy-Britanniára terjed ki, hanem mint a Koppenhágában megjelenő

Tools and Tillage egyik szerkesztője, vagy az ugyanitt működő Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetét Kutató Intézet alelnöke, jelentős munkát fejt ki. Magyarországon is több alkalommal megfordult, nemcsak mint szakmánk európai rangú képviselője, hanem mint terepkutató is, aki nyelvünk alapjait elsajátítva, ilyen ismereteivel gyűjtőútjain falvainkban is elboldogul.

Számos kisebb—nagyobb tanulmánya, könyve után viszonylag rövid idő alatt jutott el odáig, hogy ismereteit egy jól átgondolt és alaposan megszerkesztett könyvben foglalja össze. Ez a munka, melyet joggal nevezhetünk a skót mezőgazdaság kézikönyvének, nemcsak saját népe tudósai és a témát kedvelők számára szól, hanem olyan összehasonlító anyagot tartalmaz, melyet távolabbi országok kutatói is jól használhatnak. Különösen vonatkozik ez ránk magyarokra, hiszen tudjuk, hogy a múlt század elején mezőgazdaságunk fejlesztése területén a nyugati példák közül kiemelkedő hely illette meg a skótokat. Nemcsak egyes eszközök, gépek jutottak el hozzánk, hanem szakemberek és utazók keresték fel Nagy-Britanniát, sőt egész könyvsorozatokat fordítottak le. A Skóciában tanuló református teológusok révén is sok újítás eljuthatott hozzánk, ez utóbbi esetben nemegyszer közvetlenül a parasztgazdaságokba.

A könyv műfaja rendkívül érdekes, és jellemzi mind az íróját, mind a skót kutatás irányát. Nem agrártörténet ez, és nem a mi értelmünk szerinti néprajz, mégcsak nem is a kettő keveréke. A munkaeszközöket és a velük végzett munkát állítja ugyan a középpontba, de nem áll meg a hagyományos munkaeszközök és munkamódok leírásánál, hanem a gépek keletkezését, az azokkal végzett munkát is bemutatja, sőt ismerteti a parasztok véleményét, továbbá azt a hatást, amit azok a munkaszervezetbe hoztak. Így például a sarlós és kaszás aratás eszközkészletének, munkaszervezetének ismertetése után bemutatja az aratógép létrejöttét, elterjedését, legfontosabb formáit, emberi és állati vonóerő szükségletét, továbbá az emberek állásfoglalását az újdonsággal kapcsolatban. A terepen gyűjtött és muzeális anyag mellett nemcsak a levéltári, hanem a nyomtatott forrásokat is felhasználja, továbbá a törvények, rendelkezések hatását felméri, egyes kiemelkedő egyéniségek befolyását bemutatja. A korai statisztikai adatokat éppen úgy hasznosítja, mint a térképek tanulságait. Ez a sokoldalú forrásfelhasználás megbízható és időtálló megállapításokhoz vezet.

A gazdálkodás vizsgálatának középpontjában a földművelést és az állattartást állította. Ezt teljes egészében igyekszik bemutatni a termelés és a felhasználás területén egyaránt. Nemcsak a szállítás, majd a raktározás formáit ismerhetjük meg, hanem a gabona megőrlését, a tej sokirányú hasznosítását. Ezek után a skót parasztok mindennapi étkezését tárgyalja, de a lakó- és gazdasági épületekre is sort kerít. Az előbbiekben nemcsak a tűzhelyekkel, hanem a tüzelőanyaggal is foglalkozik. Az egész könyvön társadalmi szemlélet vonul végig, de külön foglalkozik a parasztok szervezeteivel, szövetkezeteivel is. Röviden meg lehet állapítani, hogy megfogalmazásában a „Country Life" azt jelenti, amit nálunk az anyagi és társadalmi kultúra kutatása, továbbá az agrártörténet egy része foglal magába, és nagy érzékenységet mutat a hagyományos gazdálkodás mellett az iparosodó korszak kérdéseinek vizsgálatára is.

A könyv elsősorban a XVIII—XIX. századdal foglalkozik, amikor a mezőgazdaság nagy változása, átalakulása Skóciában is megindult. Átalakult az egyes települések, de az egész ország képe, és ezt hatalmas, de nagyon megválogatott anyag segítségével kiséri nyomon a szerző. Az új korszakban is a mezőgazdaság, a földművelés és az állattenyésztés maradt a lakosság megélhetésének fő forrása, és ez indokolja annak részletesebb elemzését. Azt is megállapítja, hogy a változás lassan és nem egyik napról a másikra történt, és ennek megfelelően a korábbi hagyományokra támaszkodva Skócia egyes részei között nemcsak különbségek adódtak, hanem tájanként bizonyos specializálódás jött létre. Így az ország délnyugati részében tejgazdaságok keletkeztek, míg a keleti és délkeleti tájakat a gabonatermelés jellemezte, az állattartás és hizlalás északkeleten otthonos, de ez volt a fő megélhetési alap a Felföldön és a szigeteken is, ahol elsősorban a sertéseket és a szárnyasokat tartották nagyobb mennyiségben. A zöldségkertészet Forth és Clyde völgyeiben virágzott, mert a korán iparosodó vidék jó felvevő piacnak bizonyult, míg Perthshire és Angus környékén gyümölcsöt termeltek. A meglehetősen jól körülhatárolható termelési körzetek a piac változásának megfelelően hatottak egymásra. A Felföld határát nem lehetett olyan pontosan meghatározni, de az kétségtelen, hogy ide a hatások déli, délkeleti irányból érkeztek. Az ilyen termelési körzet kutatás, melynek a néprajzi csoportokkal általában semmi kapcsolata sincs, a könyv sok részén megtalálható és érdemes lenne módszerét és eredményeit a mi kutatásainkban is hasznosítani.

Az egész könyvön a történeti szempontú vizsgálat módszere vonul végig. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nemcsak a XVIII—XIX. századot vizsgálja, hanem az előzményekre is mindig rámutat, különösen, ha egy folyamat már korábban megkezdődött. Így a

sarló-kasza váltás kérdésében megállapítja, hogy az utóbbinak jelentősége a gabonaaratásban a XVIII. század végén növekedett meg, de azt is leszögezi, hogy már szórványos adatok a XVI. századtól kezdve feltünedeznek. Úgy látszik, hogy a terjedés délről észak felé haladt előre (59). Ugyanakkor ritka jelenség, hogy a skót parasztok, akik a kaszával történő aratástól kezdetben idegenkedtek, milyen lelkesen üdvözölték a Bell-aratógéppel végzett kísérleteket, mely végül is az aratás technikájában forradalmi változásokat hozott.

A munka történetiségéből következik a szerző különös érzékenysége a változások és a fejlődés iránt. Így bemutatja, hogy a kézi szalmakötél csavarást miképpen váltotta fel az az egyszerű kézi szerszám, melynek változatai a XIX. század első felétől tűntek fel. Ezek nem egy esetben pontosan megegyeznek azokkal, melyeket nálunk ismertek, és elterjedésüket a múlt század második feléből tudjuk kimutatni (76—77). Hasonlóképpen érdekes az, ahogyan a szórórosták, a piac megnövedededett minőségi igényeinek megfelelően Skóciában elterjedtek. A kérdés európai áttekintése (legutóbb Berg, Gösta *Tools and Tillage* III: 1. 1976. írt a kérdésről alapvető tanulmányt) a gép elterjedését a nagyobb méretű piacra történő termeléshez kapcsolja.

Meg kell még említeni, hogy a kötetet szemléltető rajzok, térképek, korai fényképek teszik szemléletessé, és ezek adatainak az összehasonlításokban történő felhasználását nagymértékben elősegítik. Az általános és részletes bibliográfia olyan adatokhoz juttat bennünket, melyeket eddig egyáltalában nem ismerhettünk. A jól megszerkesztett index magába foglalja a földrajzi, a név-, a terminológiai és szakmutatót egyaránt, és ez a munka használhatóságát nagymértékben megkönnyíti.

A könyv részletekben való elmerülés nélkül, a fejlődés fő irányát követve mutatja be azokat a táji és népi jellegzetességeket, melyek a skót nép mezőgazdaságában, de lényegében életének anyagi és társadalmi vonatkozásaiban két évszázad során megnyilatkoztak. Ilyen könyvet az írhat, aki hatalmas anyag birtokában a lényegest a lényegtelentől határozottan el tud választani. Jó lenne, ha ez az európai rangú kézikönyv nálunk is követőre és magyar vonatkozásban megvalósítóra találna.

Tools and Tillage. A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Edited by: Grith Lerche, Alexander Fenton, Axel Steensberg. Vol. III: 4. National Museum of Denmark. Copenhagen, 1979. 201—264 l.

Balassa Iván

Nagy örömmel vettem kézbe a *Tools and Tillage* 12. füzetét, mely egyben a harmadik kötet lezárását is jelenti. A szerkesztők munkáját csak dicséret illetheti, mert nehéz körülmények között, olyan kitűnő dolgozatokat adtak közre, melyek egy-egy területen alapvetően újat nyújtottak, és elősegítették a tudományos kutatást. Elég, ha ezzel kapcsolatban a C-14 vizsgálatokra utalok, melyek segítségével a sok vitára okot adó ekemaradványok korát lehetett pontosan megállapítani, és ezzel e nagy fontosságú munkaeszköz európai történetében pontos kronológiát teremteni. A szerkesztők széles körű ismerete a biztosíték arra, hogy a bő választékból a legfontosabbakat tudják kiválasztani. A Japánból közölt ismeretlen anyag mellett találunk cikket Dél-Amerikából és Új-Guineából, de mégis elsősorban az európai kérdéseket tárgyalja a folyóirat, mely néhány év alatt a mezőgazdasági munkaeszköz-kutatás nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált. Őszintén remélem, hogy az elkövetkező években a kötetek száma gyarapodni fog, és mind többet tudunk meg olyan területek mezőgazdasági eszközeiről, melyek eddig a kutatás hiányossága vagy a nyelvi nehézségek miatt szinte hozzáférhetetlenek.

A *Tools and Tillage* most megjelent száma ugyancsak tartalmaz néhány nagy fontosságú tanulmányt. Ezek közül is kiemelkedik Bray, Francesca: *The Evolution of the Mouldboard Plough in China* (227—239) tanulmánya. Ebben a legújabb ásatások eredményeként megállapítja, hogy a Han-korban (ie. 206 - isz. 220) vasból készült kormánylemezzel látták el az ekéket, melyek között szimmetrikus, aszimmetrikus, sőt konvex formák is előfordultak. Igaz, hogy ezek egy része inkább a római kori ekék „füléhez" hasonlít, de rendkívüli jelentőségű, hogy ezeket már ilyen korán vasból készítették. Mivel pedig aszimmetrikus formák is találhatók köztük, így feltételezhető, hogy egy oldalra szántottak, vagyis ágyekékre erősítették őket. Ez olyan felfedezés, mely kétségtelenül azt mutatja, hogy Dél- és Közép-Európában és Kelet-Ázsiában egymástól függetlenül és némileg

eltérő formában, de azonos funkciót betöltve, időszámításunk kezdetén megjelent az ágyeke. Az öblös és lemezből készült kormány XVIII. századi európai elterjedését a szerző kínai hatásra vezeti vissza, egyetértve ebben LESER általánosan ismert megállapításával. A kérdést az új adatok alapján érdemes lesz még alaposabban megvizsgálni.

A fenti tanulmányon kívül még továbbiak is foglalkoznak az ekével. Így Sian E. REES *Stone Ard Points from Orkney and Shetland* (249—254) című tanulmányában több mint 450 kő szántóhegy vizsgálatából szűr le eredményeket, melyek az ie. II. évezredből származnak, és ezek felerősítésének rekonstrukcióját is megkísérli. Alexander FENTON: *A Ploughshare from Argyll, Scotland* (254—258) tanulmányában egy olyan ekevasat mutat be, mely időszámításunk első—kilencedik századából származhat, de már időszámításunk első századaiban Délkelet-Angliában ismeretes volt. Ikromiddin MUKHIDDINOV *Traditional Tilling Implements Utilized by the Pamir Nationalities in the 19th and Early 20th Centuries* (215—226). E hatalmas és fontos terület hagyományos ekéiről vajmi keveset tudtunk. Különös figyelmet érdemelnek azok a formák, melyek szántóhegye fából készült és azt cserélni lehetett (5., 7. ábra). Ilyeneket az ie. II. évezredből, de még későbbről is ismerünk Európából. Egyes pamír ekék 15—25 cm mélyen is szántottak, ezért alkalmasak voltak arra, hogy a szántóföldön segítségükkel vízvezető árkokat húzzanak. A kitűnő dolgozat még értékesebb lenne, ha bővebben foglalkozott volna a szerző a terminológiával és annak kapcsolataival.

Az ásók kérdéséről két cikket is találunk a most megjelent számban. O. F. RAUM; *Notes on the African Spade* (240—244). A szerző a *Tools and Tillage* egy korábbi (III: 2, 99) tanulmányához kapcsolódik, és az ismert vagy kevésbé ismert publikációkból kiegészíti azt. A gazdag irodalomjegyzék a további kutatást nagymértékben elősegítheti. Ikromiddin MUKHIDDINOV: *Spade Digging by Means of ‚Andzhan' Traction in the West Pamirs in the 19th and Early 20th Centuries* (245—248). A teljesen fából készült és két részből összecsapolt ásót fűzfakötéllel a fiatalabb és erősebb munkás húzta, míg a gyengébb egyszerűen a földben igyekezett tartani. Sok esetben 14—18 cm mély öntöző csatornát is készítettek segítségével, ilyenkor két oldalról két erősebb ember fogta a kötelet.

Ez a nagyon is szűkre szabott ismertetés is mutatja, hogy a *Tools and Tillage* legújabb száma milyen sok érdekes és új eredményeket hozó cikket tartalmaz, melyek kapcsolatok feltárására és további munkára ösztönözhetnek bennünket.

Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 1. Szerk: KECSKÉS Péter. Szentendre, 1980. 178 l.

Füzes Endre

Új periodikával gazdagodott a magyar néprajztudomány, 1980 végén megjelent a *Ház és Ember*, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyvének első kötete. Ha az intézmény létrehozásának az 1960-as évek közepéig visszanyúló kezdeteire vagy az önállóvá válás évére (1972) tekintünk, az első kötet megjelenése kissé késeinek tűnik. Mégis egyet kell értenünk KURUCZ Albert főigazgatónak az előszóban rögzített soraival: az új intézmény elsődleges feladata a magyarországi falvak és mezővárosok egykori életmódját reprezentáló épületek és épületcsoportok múzeumi bemutatása. E néhány szóval vázolt, de hazai viszonyok között méreteiben, bonyolultságában és jelentőségében is óriási feladat végrehajtását azonban meg kellett előzze „a múzeumépítő terv részletes kidolgozása, az épületek kiválasztása, az építési terület előkészítése, a tudományos és építő szakemberek munkába állítása, a történeti, néprajzi, építészeti, térkép- és fényképgyűjtemények megalapozása". A múzeum munkáját közelebbről ismerők jól tudják, hogy mindezt olyan körülmények között kellett elvégezni, amelyet a legkülönfélébb jellegű konkrét munkák kényszerű párhuzamossága, a tudományos kutatásban és a múzeumi gyakorlatban merőben szokatlan problémák sokasága jellemzett, és amelyet az egyébként sem túl nagy szakszemélyi állomány átlagon felüli fluktuációja is terhelt. Az évkönyv megjelenését a fentieken kívül pénzügyi problémák is hátráltatták.

1974-ben megnyílt a múzeum első részlege, a Felső-Tiszavidék tájegység berendezett épületegyüttese, a 70-es évek végére stabilizálódott a munkatársi gárda, és a gazdasági alapok is megteremtődtek a folyamatos kutató- és építőmunkához. Nyilvánvalóvá vált, hogy — ismét KURUCZ Albert bevezető sorait idézve — „rögzíteni kell az eddigi néprajzi, történeti, építési, berendezési és üzemelési tapasztalatokat, összegezni kell az eredményeket, nemcsak a további munka irányítása, segítése miatt, hanem az időben történő hiteles

tudományos dokumentálás s a jövőbeni kutatás céljából is". És hadd tegyük hozzá, az évkönyv célja kell legyen az is, hogy tanulmányaival, publikációjával működjön közre a magyarországi népi építészet és lakáskultúra tudományos értelmezésében, a különböző épületfajták és típusok történeti rétegei szétválasztásában, az európai népi építészeti zónákhoz való kapcsolódásuk vázolásában és egy majdani szintézis előkészítésében. Mindebben a Szabadtéri Múzeum munkatársai számára előnyös helyzetet teremt előkészítő kutatómunkájuk néhány korszerű vonása, mint a széles területre, a variánsok teljességére kiterjedő adatfelvétel és ennek alapján egy pontosabb típusabsztrakció lehetősége, egy-egy épülettel kapcsolatos mikroanalízisek, bontási vizsgálatok elvégzése, a történeti (régészeti, archiválís) források fokozott bevonása az értékelésbe, valamint a korszerű dokumentálás intézményen belül biztosítható módozatai.

A *Ház és Ember* első kötete, amelyet Kecskés Péter szerkesztett, már a fent vázolt célkitűzéseket és lehetőségeket tükrözi. A kötet három részre csoportosítja mondanivalóját.

A *Tudománytörténet* c. rész a Szabadtéri Néprajzi Múzeum előzményeire tekint vissza. K. Csilléry Klára: *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete* c. tanulmányában a XIX. század második felének azokat a törekvéseit elemzi, amelyek nyomán az európai fővárosok világkiállításain megjelennek falusi épületek is. Az 1873. évi bécsi kiállítástól kezdve ezeken a rendezvényeken magyarországi falusi épületeket is bemutattak. A szerző — a korabeli tudósítások alapján — elemzi a célkitűzéseket, az elveket és a módszereket, amelyek ugyan a megjelenített épületek torzításához vezettek, de egyúttal elhintették az állandó jellegű épületgyűjtemények és kiállítások gondolatát is, amelyet azután a század végén a skandináv országokban meg is valósítottak. A tanulmány végül részletesen ismerteti az első hazai teljességre törekvő szabadtéri épületkiállítást, az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujáť, amely — mint jól tudjuk — Jankó János és munkatársai jóvoltából hazánkban is megindította a rendszeres népi építészeti kutatásokat.

Ugyanebben a részben Kecskés Péter a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítését és telepítési tervét tekinti át, mely hasznos összefoglalás egy későbbi részletesebb tudománytörténeti elemzéshez.

Az évkönyv középső blokkját három tanulmány alkotja. Bíró Friderika, Zentai Tünde és Balassa M. Iván a múzeum három tájegysége, a *Nyugat-Dunántúl*, a *Dél-Dunántúl* és a *Közép-Tiszavidék* telepítési tervét, a tervet meghatározó célkitűzéseket, a tájak jellegzetes települését, paraszti életformáját, az ennek megfelelő épületállományt, telekrendet, mindezek történeti változatait elemzi számos értékes megfigyeléssel és megállapítással. A tanulmányok egyúttal bepillantást engednek a múzeum behatárolt célú, eredményeibon azonban messze túltekintő munkamódszereibe. Hármuk közül kétségtelenül Bíró Friderikának volt a legkönnyebb dolga, hiszen az Őrség és Göcsej területéről jelentős előmunkálatok (Barabás J., Szentmihályi I., Tóth J. és nem utolsó sorban saját kutatásai és publikációi) álltak rendelkezésére. Zentai Tünde három megyére kiterjedő elemzését ezzel szemben csak lokális jellegű vizsgálatokra és szórvány adatokra támaszkodva végezhette el és jelentős terepmunkával egészítette ki. Tanulmánya Dél-Dunántúl falusi településeinek és népi építészetének első igényes áttekintése, számos figyelemre méltó következtetéssel. Balassa M. Iván tanulmánya jellegében és tartalmával kissé túl is nő a múzeum Közép-Tiszavidék tájegysége tudományos előkészítése közvetlen igényein. A táj településtörténete elemzése a szállás-kertes település pontosabb térbeli és időbeli behatárolását és megokolását eredményezte, az épületállomány elemzésével pedig az északi-magyar és az alföldi háztípus kiterjedése közti határvonalat sikerült — eddigi ismereteinket módosítva — pontosan meghúzni.

A kötet *Közlemények* c. harmadik részében Vargha László hozzászólását olvashatjuk a népi építészet, népi műemlékek fogalomkörével kapcsolatos, mindmáig lezáratlan vitához, majd Gráfik Imre ismerteti a Szabadtéri Múzeumba kerülő makói parasztpolgár ház leírását és berendezési terveit. Cikkéhez függelékként csatolta a makói néprajzi gyűjtőtábor eredményeit, illetőleg Makó város 1889-ből származó építési szabályrendeletét. Végül Bíró Friderika a nemrég elhunyt Tóth János életútját és népi építészeti munkásságát méltatja.

Az évkönyv tanulmányait és közleményeit jegyzetek, irodalomjegyzék, kitűnő rajzok és fényképek, valamint idegen nyelvű kivonatok egészítik ki. Megjegyezzük, hogy a fényképek jobb minőségű papírt kívánnának.

Őszintén reméljük, hogy a népi építészet kutatóinak és az érdeklődőknek nem kell sokáig várniok a következő kötet megjelenésére.

Holl Imre: Sarvaly középkori lakóházai, Parádi Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. Archaeologiai Értesítő 1979. 1. 35—51, 52—66 l.

H. Csukás Györgyi

Holl Imre és Parádi Nándor tanulmányaikban a Sümeg mellett, Sarvaly elpusztult középkori falu helyén 1969—1974 közt folytatott ásatásaik eredményeit összegzik. Beszámolójuk nemcsak a középkorral foglalkozó régészeknek, hanem az etnográfusoknak, a népi építészet kutatóinak az érdeklődésére is számíthat, annál is inkább, mivel egy eddig kevéssé feltárt és ismert terület, a Dunántúl középkori falusi építészetéről és településtörténetéről ad rendkívül értékes információkat.

Mindeddig csak az Alföldről ismertünk nagyobb késő-középkori falufeltárásokat, amelyek nagyjából azonos képet mutattak. Az ott feltárt XVI—XVII. századi házak az alföldi, középmagyar háztípus egyenes előzményeinek tekinthetők. Az ökológiai viszonyaiban, történeti fejlődésében is eltérő Dunántúlról eddig csak az etei, ecséri és csepelyi kisebb ásatások, valamint leletmentések jelezték, hogy itt az alfölditől eltérő jelenségekkel is számolni kell. Arra azonban még nem nyílt mód, hogy a középkori falusi építészet egy nagyobb tájegységre vagy akár csak egy falura érvényes jellegzetességeit, fejlődését bemutassák, s hogy a néprajzi kutatás által meghatározott alsó-dunántúli és közép-dunántúli magyar háztípus elméletileg kikövetkeztetett fejlődési sémáját a régészet eredményeivel szembesítsék. A sarvalyi ásatás viszont 17 ház, 2 különálló pince, 3 gazdasági épület és egy műhely feltárásával már lehetővé teszi a falu településének, építészetének, gazdasági viszonyainak biztosabb rekonstruálását, a falu XIV—XVI. századi lakáskultúrájában bizonyos törvényszerűségek, fejlődési tendenciák megállapítását. Minthogy az ásatás monografikus feldolgozása a Fontes Archaeologici Hungariae sorozatban hamarosan megjelenik, a szerzők célja jelen tanulmányokban épp a Sarvalyon feltárt házak típusainak, fejlődéstörténetének vázolása, ill. a néprajznak és a régészetnek a népi építészet terén elért eredményeinek összevetése volt. Az idevágó néprajzi szakirodalom, a legújabb építészeti kutatások ismerete metodikailag is segítséget nyújtott a feltáróknak az ásatási jelenségek értelmezésében.

Az építőanyagok, falszerkezetek kérdése egyben ásatástechnikai probléma is. Míg az egykor földbe mélyített házaknak vagy a gerendavázas házak földbe ásott cölöpeinek nyoma marad, amely többnyire kirajzolja a ház alaprajzát is, addig a föld felszínére épült boronafalú, talpas-vázas szerkezetű és földfalú házaknak csak igen szerencsés körülmények közt találni meg a maradványait. Gyakran csak a házak egykori meglétét sikerül egy-egy nyom alapján vagy kizárásos módszerrel valószínűsíteni, az épület alaprajzi elrendezésének, egyéb jellemzőinek tisztázására azonban alig nyílik mód.

Sarvaly középkori falu házhelyei ezzel szemben már az erdős terület felszínén kirajzolódtak. A kötőanyag nélkül, egy sorban lerakott szabálytalan bazaltkövek meglehetősen pontosan mutatták a házak alaprajzát. A feltárók ebben boronafalú házak kőalapozását látják, s többnyire a kőalapozás hiánya alapján következtetnek a helyiségek bejáratára. Bár a közölt ásatási megfigyelések alapján eléggé valószínűnek tűnik ez a feltételezés, több körülmény mégis meggondolásra késztet. Sümeg környéke Zala megyének arra a területére esik, amely fában és kőben egyaránt gazdag. A XVIII. sz. közepéről ismert emlékek alapján akkor már általános volt a kőépítkezés, korábban sövényfalú épületekről is vannak adataink. Boronafalú épületeknél a magyar népi gyakorlatban nem igen használatos az összefüggő kőalapozás, alapozás csupán a sarkoknál, a kötések alatt készül. Az eddigi régészeti megfigyelések sem valószínűsítik ezt a megoldást Magyarországon. Boronafalú épületek esetében nehezen magyarázható a kőalapozás megszűnése a bejáratoknál, a talpgerenda alkotta küszöb alatt. Mindenesetre az eddigi kisszámú dunántúli feltárás is bizonyította, hogy a falazatok tekintetében még gyakran egy falun belül is nagy a változatosság, és a mai népi gyakorlattól eltérő megoldások is előfordulhatnak.

Már az épületek elhelyezkedése is figyelemre méltó: jelentős részük hossztengelyével párhuzamos az utcavonallal. E városi hatás korai jelentkezése Sarvalyon a kisnemesi elem jelentőségével magyarázható, aminek a lakáskultúra más jelenségeinél is megfigyelhető volt a hatása.

A feltárt házak a XIV—XVI. sz. közötti időből származnak, a falu az 1530—1540-es években pusztulhatott el. Az épületek zömét szisztematikusan kiürítették, egy-egy ház életére pontosabb belső kronológiát a csekély leletanyag, de még a kemencék sütőfelületébe a rendszeres megújításkor beépített cseréptöredékek sem adtak. A házak fennállási idejét a tüzelők megújításai és a boronafalú házak ismert élettartama alapján a kutatók 100—150 évre teszik. Néhány házat fennállása alatt átalakítottak, bővítettek.

A házak, a legkorábbiak is, 3—5 helyiségből állnak, 17—36 m hosszúak. Az egyes helyiségek bejáratai az udvarra nyíltak, csupán két esetben feltételezhető pitvar, amelyből a két szomszédos helyiség ajtaja nyílt. Legegyszerűbbnek a tüzelőberendezéssel rendelkező helyiségek, ill. a pincék meghatározása bizonyult. A többi helyiség funkciójának meghatározásánál a csekély leletanyagon túl a középkori források és a néprajzi leírások adtak útbaigazítást.

A házak zömére jellemző, hogy bennük csupán egy huzamosan használt tüzelőberendezés van, mégpedig általában az utca felé, ill. a falu központja felé eső első, legtágasabb helyiségben. Ez pedig kőből vagy agyagból épült, négyszögletes alaprajzú, nagyméretű belülfűtős kemence. E nagy méretű, fűtött helyiség lakókonyha volt, vagyis olyan helyiség, amelyben a szoba és a konyha funkciói még nem váltak el, a kemence nemcsak fűtésre, hanem sütésre, főzésre is szolgált. Ehhez a lakókonyhához egy, két, esetleg három további helyiség csatlakozott. Ezek legtöbb esetben különféle funkciókat kielégítő kamrák voltak. Nagycsaládok együttélése esetén az egyetlen fűthető közös helyiséghez több lakókamra is csatlakozott, melyekben az égésnyomok alapján csak alkalmilag tüzeltek. A hátulsó kamrákat inkább tárolásra használták. Néhány esetben elöl nyitott színre, istállóra következtetnek az ásatók. A házak közel feléhez pince is tartozott. Holl Imre a sarvalyi házakat két alapvető csoportra, pincés házakra és kamrás házakra osztva tárgyalja. Ez kissé megtévesztő, ui. a pincével rendelkező házakhoz is tartozott kamra, s a kamrás házak egy része mellett is volt pince, amint az a leírásból egyértelműen ki is derül. Fentiekben foglalhatók össze a sarvalyi házak fő sajátosságai.

Mindezek alapján felismerhetjük a korai néprajzi leírásokból ismert és újabban építészetileg is kimutatható füstös-házat, a nyugati magyar ház egyetlen fűthető lakóhelyiséges előzményét.

Sarvalyon előkerültek olyan házak is, amelyek az előbbinél fejlettebb viszonyokat mutatnak. Ezekben a konyha és szoba kettéválnak. Jellemző módon egyedül ezeknél a házaknál tűnik fel az Alföldön általános szemeskályha. Mind az alföldi későközépkori házaktól, mind a nyugati magyar ház kifejlett formájától különböznek abban, hogy a szoba és a konyha tüzelőberendezése nem kerül egymás mellé, közéjük ékelődik egy harmadik helyiség, amely funkciója szerint kamra vagy pitvar. Így nem oldódik meg a szobának a konyha rovására történő füsttelenítése sem, ami az Alföldön a késő-középkori házaknál már általános, és ami a nyugati vagy közép-dunántúli ház kifejlett formáját is jellemzi. A szoba füsttelenítésére Sarvalyon csupán egy esetben volt példa: egy kivételesnek számító tornácos háznál a szoba szemeskályháját a tornácról fűtötték. Az utóbbi házak alaprajzukkal, rangosabb kiképzésükkel, eltérő tájolásukkal, leletanyagukkal is kiemelkednek a többi lakóház sorából, lakóik magasabb társadalmi státusára utalnak. Már az alsóőrsi késő gótikus nemesi udvarház, ill. a csepelyi és ecséri ásatások is bizonyították, hogy a házak építőanyaga, kiképzése, helyenként a tájolása, fekvése is függ lakóinak társadalmi helyzetétől. A plébános háza nemcsak templomközeli fekvése alapján különböztethető meg a falu többi házától. Kézenfekvő Holl Imre feltételezése, hogy a fejlettebb formák jelentkezése, városi, feudális példák követése módosabb, kisnemesi környezetben előbb valósult meg. Erre már a csepelyi ásatás is kiváló példával szolgált: leletanyaga teljes mértékben igazolta a gazdag középkori okleveles anyagból ismert tényt, hogy a falu lakói közt katonáskodó, gazdag kisnemesek is éltek. A kisnemesi környezetben jelentkező fejlődési tendenciák azonban Sarvalyon nem tekinthetők a népi építészet nyugati magyar háztípusa előzményének. Holl Imre ezt azzal magyarázza, hogy a fejlődés folyamán táji alcsoportok kialakulásával is számolni kell. A török hódoltság alatti elnéptelenedés, lakosságcsere is okozhatta, hogy a hagyományos építkezés bizonyos elemei feledésbe merültek. Ugyanakkor Holl Imre arra a lehetőségre is figyelmeztet, hogy a néprajz által megismerhető állapotból, vagyis a XVIII—XIX. sz. népi építészetéből nem lehet az eredeti belső fejlődést egyértelműen rekonstruálni, minthogy addigra a belső fejlődésből nem magyarázható külső hatások és megoldások is általánossá váltak.

A sarvalyi házak majdnem feléhez pince is tartozott, ezeket Parádi Nándor ismerteti részletesen. A pincék kőfalazatúak, részben vagy egészben a földbe mélyítettek, és többnyire a ház végén helyezkednek el. Pincetorkuk az előző helyiségbe nyílik, és az udvar felé hajlik. Két módosabb házhoz különálló pince tartozott a ház mellett. Egyik teljesen földbe mélyített volt, gerendákkal bélelt fallal és fából épült felső szinttel. Ezen a leletek tanúsága szerint — akárcsak a többi pince padlásán — terményeket is tároltak. A pincék téglalap alaprajzúak, 17—50 m² alapterületűek. Széles bejáratuk, leletanyaguk alapján borospincék lehettek, a szőlőtermelés jelentőségét bizonyítják a falu gazdasági életében. A nagy múltú Balaton-felvidéki szőlőtermelésre jellemző, hogy a bor feldolgozása és tárolása a szőlőhegyi présházakban, pincékben történik. Ezek középkori meglétéről írásos források is tanúskodnak. A Sarvalyon még általános és a csepelyi, alsóörsi példák alapján

másutt is ismert falubeli pincék eltűnését PARÁDI Nándor a török hódoltság okozta pusztulással magyarázza. Nyilvánvaló, hogy a szőlő feldolgozásának és a bor tárolásának a helyét befolyásolta a szőlőbirtokosok lakóhelyének a szőlőhegytől való távolsága. Minthogy a hódoltság alatt elpusztult falvak szőlőterületeit távolabbi falvakból művelték, már maga a távolság is lehetetlenné tette, hogy a szőlőt a falubeli pincékben dolgozzák fel.

A sarvalyi ásatások sok új adattal gazdagították középkori falusi építészetünkről meglevő tudásunkat. A feltárt 17 ház alapján HOLL Imre megpróbálta a sarvalyi házak feltehető fejlődési sémáját is felvázolni az Árpád-kortól a XVI. század elejéig terjedő időben. Az Árpád-kori egyhelyiséges házból és különálló kamrából a XIV. századra kifejlődött és általánossá vált a háromhelyiséges, lakókonyhás ház, amelyhez gyakran bortároló pince is tartozott. Minden helyiség ajtaja az udvarra nyílt. Ez a leggyakoribb alaptípus további helyiségekkel gyarapodott. A XV. századra tehető a különálló konyha és szoba megjelenése, a szoba füsttelenítése azonban nem oldódik meg.

A rendkívül tanulságos rövid összefoglalók igen sok új kérdést vetettek fel, és nagymértékben lendítik előre a közép-dunántúli falusi építészet előzményeinek megismerését. Példaszerűek a társtudományok, a régészet és a néprajz eredményeinek együttes felhasználása, kiaknázása terén is. Az ásatások részletes feldolgozása várhatóan számos itt fel nem vetett kérdésre is választ majd. Csak reménykedhetünk, hogy a sarvalyi ásatást több dunántúli falufeltárás is követi majd, és hasonló színvonalas feldolgozások jelennek meg az eddig publikálatlan faluásatásokról is.

Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III—IV. és XI—XIII. század.) Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 108 l., 27 rajz, 36 tábla, 2 térkép melléklet, német kivonat.

Füzes Endre

PAPP László, MÉRI István és mások ásatásai óta a néprajzkutatók különös figyelemmel fordulnak az Árpád-kori, kora és késő középkori régészeti ásatások felé, különösen az egykori falvak, települések feltárása felé, hiszen a Kárpát-medencében megtelepedett törzsek anyagi és szellemi kultúrája, voltaképpen a népi kultúra alakulásának korai szakasza megismerésére — a témára vonatkozó írásos források gyér volta miatt — jószerével csak a földből előkerülő leletek értékelése nyújthat — az esetek egy részében reményteljes — lehetőséget. Ezek a kutatások kiemelt tervfeladatként, jól szervezetten folynak több évtizede, és a régészeti leletek is hozzájárultak ahhoz, hogy ma már a honfoglalás előtt és a megtelepedés utáni időszakban élt közrendűek, majd jobbágyok anyagi kultúrája főbb vonásait elég jól ismerjük, jóllehet a részleteket illetően még számos probléma vár megoldásra. Különös érdeklődés kíséri a településásatásokat a népi építészet kutatói részéről is, mert az egykori településformára, településrendszerre, illetve az egykori lakó- és más épületekre vonatkozó feltárások olyan együttműködés lehetőségét ígérik, ahol a régészeti megfigyelések és a néprajzi párhuzamok felhasználásával készített rekonstrukciók népi építészetünk, azon belül is a falusi lakóházak alaptípusainak felvázolását, a típusok földrajzi szóródásának megfigyelését teszik lehetővé, és megnyitják az utat népi építészetünk történeti szakaszai, az egyes korszakok kapcsolatrendszerei rögzítéséhez. A teljes kép megismeréséhez természetesen jóval több teljes falufeltárásra lenne szükség a különböző évszázadokból és a különböző területekről, a nehézségeket ismerve azonban a néprajzkutató örül a kisebb régészeti adalékoknak is, melyek eddigi ismereteit bővítik, vagy legalábbis megerősítik.

KOVALOVSZKI Júlia könyve az elmondottakon kívül még további két okból is igen figyelemreméltó a néprajzkutatók számára. Egyfelől azért, mert a szerző a magyar középkor egyik legkiválóbb régész kutatója, aki — MÉRI István által kialakított kutatási módszereket továbbfejlesztve — azok közé tartozik, akik a legtöbbet tették e korszak régészeti feltárása érdekében. Másfelől azért, mert a feltárt leleteket nemcsak régészetileg elemzi, hanem — MÉRI István módszereit követve — néprajzilag is értékeli, maga is hangsúlyozva, hogy a középkori régészet voltaképpen régészeti módszerekkel dolgozó történeti néprajz, és megbízható következtetéseket csak a két tudomány szoros együttműködésével lehet elérni. Nem véletlen, hogy a szerző könyvét MÉRI István emlékének ajánlotta.

A könyv a szerző Tiszaeszlár közelében levő Bashalom határában 1962 és 1966 között végzett és objektív (gyaníthatóan anyagi) okokból sajnálatosan félbeszakadt ásatása eredményeit tartalmazza. Az ásatás eredeti célja egy XI—XIII. századi Árpád-kor

falu teljes feltárása volt, érdekességét növelte, hogy három különböző korú, egymásra települt falu került elő temetőikkel együtt, melyek egyfajta történeti összehasonlítás lehetőségét is kínálták. Az ásatás félbeszakításának következménye az volt, hogy végül is az Árpád-kori falunak csak igen kis részét, mintegy 10 százalékát sikerült feltárni, azonban az itt talált leletek is alkalmasnak bizonyultak — más, hasonló korú ásatások eredményeinek a bevonásával — a szélesebb kitekintésű következtetések levonására.

A könyv bevezető fejezete áttekintést nyújt arról a koncepcióról, amely szerint az Árpád-kori és középkori régészeti kutatások folytak az elmúlt három évtizedben, összegezi a főbb eredményeket, és vázolja, hogy a bashalmi ásatás hogyan illeszkedik bele a kutatási programba. A további fejezetekben először a zóki kultúra nyírségi csoportjához tartozó kora bronzkori telep szórvány leletei részletes leírását és a levonható szűk következtetéseket olvashatjuk. Majd a III—IV. századi, császárkori településrészlet és a korban hozzá kapcsolódó két sír ismertetése következik. A leletek elemzése után levont következtetések már a néprajzkutatót is közelebbről érdeklik. Elsősorban az a megállapítás, hogy a császárkori településen élt emberek anyagi kultúrája nem sokban különbözött a 600—800 évvel későbbi Árpád-kori településen élt emberekétől. Különösen feltűnő a lakóházak méretének, jellegének és a bennük levő kemencék típusának azonossága, jóllehet néhány különbségre (pl. tetőszerkezet) is rámutatott a szerző.

A könyv számunkra legérdekesebb része az Árpád-kori, mintegy 300 éven át élt település leleteinek leírása és elemzése. Jóllehet az egykori településnek csak kis része került felszínre, továbbá a leletek jellege és minősége nem sokban különbözik más Árpád-kori feltárásoktól, mégis a szerzőnek számos részletekbe menő megfigyelése és következtetése gazdagítja ismereteinket. Megtudjuk, hogy a települést árokrendszerek tagolták, amelyek — noha teljes feltárásukra nem volt lehetőség — talán a belső telekrend és utcarend kialakulásának kezdeti szakaszát jelentik. A házak elég lazán helyezkedtek el, valamennyit földbe mélyítették, felmenő falaik nem voltak és ágasfás szelemenes nyeregtető fedte őket. Mindegyik házban kemence volt az egyik sarokban, részben a ház falába építve. Több nyílt tűzhely nyoma is előkerült. A szegényes leletekből következtethetően a falu lakói földműveléssel (sarlók, kapa, gabonás vermek) és állattenyésztéssel foglalkoztak, elsősorban szarvasmarhát, juhot, kecskét és lovat tenyésztettek. Számos kormeghatározást segítő agyagedény, illetve töredéke egészíti ki a leletegyüttest. A szerző több apró megfigyelése és precíz értékelése az életmód egyéb részleteire világít rá. Kár, hogy a bevezetőben említett okok miatt a faluhoz tartozó köznépi temetőnek ugyancsak kis részét sikerült csak feltárni.

A záró fejezetben az ásatás alapján, valamint egyéb feltárások figyelembevételével összegezi a szerző a szűkebb táj településtörténetét, és ebbe a kontextusba meggyőzően illeszti be a bashalmi három különböző korú, egymásra települt falu kutatásának eredményeit.

A régészeti publikációknál megszokott jó minőségű rajzokkal, térképvázlatokkal, fényképekkel, jegyzetekkel és szakirodalmi jegyzékkel ellátott könyvet elsősorban az anyagi kultúra kutatóinak ajánljuk, abban a reményben, hogy legközelebb a szerző folyamatban levő településkutatásának teljes és befejezett eredményeit hasonló színvonalas feldolgozásban vehetjük kézbe.

Bedal, Konrad: Historische Hausforschung. (Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Heft 8.) F. Coppenrath Verlag. Münster, 1978. 186 l. 32 foto. — **Bedal, Konrad: Ländliche Ständerbauten des 15. bis 17. Jahrhunderts in Holstein und im südlichen Schleswig.** (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 1.) Karl Wachholtz Verlag. Neumünster, 1977. 424 l., 160 rajz, 60 foto. — **Bedal, Konrad: Hallenhäuser und Längsscheunen des 18. und 19. Jahrhunderts im östlichen Holstein. Eine Dokumentation.** (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 5.) Karl Wachholtz Verlag. Neumünster, 1980. 266 l., rajzokkal, fotókkal.

Füzes Endre

A nem szakkutató számára is feltűnő a népi építészeti szakirodalom hallatlan méretű gyarapodása Európában az utóbbi egy, másfél évtizedben. A különböző tartalmú és módszerű tanulmányok és monográfiák áradata minden bizonnyal összefügg azzal a

felismeréssel, hogy a tudományos-technikai forradalom és az urbanizáció következtében rohamosan átalakuló világban a népi építészet, mint a kultúra tárgyiasult megnyilvánulása, alkalmas a történelmi múltban gyökerező nemzeti hagyományok ápolására, és ezen keresztül, — illetve a műemlékvédelem és a szabadtéri múzeumok intézményesült szervezésében — egyféle identitás-tudat erősítésére és megtartására. A felismerés nyomán a háború utáni évtizedekben több országban jelentős kutatómunka indult, melynek két jellemző vonását kell itt kiemelnünk. Az egyik az a törekvés, hogy a vizsgálatok tematikailag és földrajzilag minél szélesebb adatfelvételre épüljenek, tehát lehetőleg a *teljes* történetileg értékelhető épületállomány dokumentálásán alapuljanak. A másik az az igény, hogy a néprajzi-építészeti elemzést újabb, elsősorban archiválís forráscsoportok bevonásával, újabb módszerek alkalmazásával történetileg is elmélyítsék, ezáltal lehetőség kínálkozzék a falusi építészet korai történeti és nagytáji modelljei felvázolásához.

A széles körű kutatómunka eredményei kezdenek beérni, és egyre-másra jelennek meg Európa különböző részén, főleg a német nyelvterületen és Franciaországban, a nagytáji és tematikus monográfiák és sorozatok. A publikációk nyomán megérett a helyzet az elméleti és módszertani összefoglalásokra is, melyek közül az egyiket most vehettük kézbe, Konrad Bedal tollából.

Konrad Bedal a fiatalabb kutatógenerációhoz tartozik (sz. 1944-ben), aki a kieli, majd a münsteri egyetem oktatója és munkatársaként jelentős építészeti kutatómunkát végzett előbb Bajorországban, majd Schleswig-Holsteinben, és elég erőt érzett magában ahhoz, hogy az eddig végzett kutatások és szakirodalmi ismeretek alapján a középeurópai (elsősorban észak-német) falusi építészet vizsgálatának és interpretálásának elméleti és módszertani kérdéseit kézikönyvben foglalja össze. Időben szorosan egymást követően megjelent három könyvét gondolati és módszertani összefüggéseik miatt tartottuk indokoltnak együtt ismertetni.

Historische Hausforschung c. könyve a maga nemében egyedülálló vállalkozás. Közismert, hogy az európai népi építészeti kutatásokat elméletileg és módszertanilag főleg német és osztrák kutatók alapozták meg a századforduló óta. Közvetlen és közvetett hatásuk tagadhatatlan a közép- és a kelet-európai vizsgálatokra. A német építészeti kutatások (melyhez osztrák, svájci, majd francia kutatók is csatlakoztak) napjainkban is igen jelentősek, nem egy esetben példamutatóak. Bedal arra vállalkozott, hogy ezeket a kutatásokat, a különböző elméleti és módszertani irányzatok történetét, a népi építészet szemléletének, tudományos kezelésének mai helyzetét, irányzatait és főbb eredményeit, a rendkívüli méretű és szerteágazó szakirodalmat, a még megoldatlan problémákat, sőt az újabb kérdésfeltevéseket kézikönyvben foglalja össze.

Bedal szemléletében a lakóház (illetőleg minden épület) a valóság lényeges része, melyben az emberi élet fontos metszetei tükröződnek. Minden épület a gazdasági és társadalmi viszonyok jellemzője, az emberek kulturális teljesítményének a mutatója, ilyenformán a népi építészet történetében a társadalmi folyamatok ténylegesen tükröződnek. Ebből az következik, hogy a falusi építészet megfigyelése és történeti elemzése kedvező forrásokat kínál a lakosság széles tömegei kultúrájának megragadására, különösen akkor és ott, ahol az írásos források gyérek vagy hiányoznak. Bedal felfogásában a lakóházkutatás (Hausforschung) történelmi diszciplína, amely mindenekelőtt az építészeti és a térbeni megjelenést kutatja különböző időmetszetekben, és e vizsgálatok alapján következtet az épületek funkcionális és szociális jelentőségére.

A könyv három nagyobb fejezetre, azon belül több alfejezetre tagolódik.

I. *A lakóházkutatás mint tudomány* c. fejezetben először a népi építészet kutatásterületét határolja el. Megállapítja, hogy a lakóházkutatásnak elsősorban a magántulajdonban levő profán építészetre, a falusi lakosság nagy tömegei lakására és épületeire kell koncentrálni, nem hagyhatja azonban teljesen figyelmen kívül a városi rétegek épületeit sem. A kutatásnak időben a kora középkor és a XIX. század közepe között létesült lakóházakra és gazdasági épületekre kell figyelnie, súllyal a XVI—XIX. századra, hiszen a megmaradt épületállomány többsége ekkor épült. Összefoglalása térbeli keretének Közép-Európát jelöli meg, amely azonban a szerző értelmezése szerint a német nyelvterületet, illetve a német nyelven publikáló országokat jelenti. A továbbiakban megállapítja, hogy a paraszti építészet kutatása a néprajztudomány szerves része, egyúttal interdiszciplináris vizsgálat is, hiszen figyelembe kell vennie más tudományok (építészettörténet, művészettörténet, régészet, történettudomány, földrajz stb.) módszereit és eredményeit is.

A fejezet következő részében a rendkívül heterogén és szétszórt szakirodalmat tekinti át: a népi építészeti bibliográfiákat, speciális periodikákat, a fontosabb folyóiratokat, évkönyveket, gyűjteményes munkákat, a jelentősebb építészeti monográfiákat és sorozatokat. Könyvének nagy érdeme, hogy itt is, majd később is, mondanivalóját megszakítva petittel közli a témára vonatkozó fontosabb, annotációkkal ellátott szak-

irodalmat. Így ez a fejezet is, illetve a könyv egésze a német nyelvű irodalom kitűnő összefoglalása. A fejezet harmadik része a lakóházkutatás történetét és főbb irányzatait tekinti át.

II. *A lakóházkutatás forrásai és módszerei — áttekintés* c. fejezet a könyv egyik legértékesebb része. Első pontjában az építészeti kutatások *általános módszereit* tekinti át. Több oldalon részletezett gondolatmenetét a következőkben foglalhatjuk össze. Az anyagkiértékelés első lépcsője a *tipológia*, a különböző kritériumok alapján, sok egyedi épületből absztrahált típus megalkotása. A típus gyakoriságát a statisztikai kiértékelés állapítja meg. A tipológiai és a statisztikai kiértékelésen alapszik a *térbeli, időbeli* és *szociális* osztályozás. A térbeli osztályozás vezet a típusok földrajzi elterjedésének megállapításához és térképen való rögzítéséhez. Az időbeli rendezés a különböző stratigráfiai vizsgálatok segítségével a típus egészének vagy részeinek a múlt felé való nyomozása, a különböző történeti rétegek megállapítása. Ehhez kapcsolódik még a szociális osztályozás, vagyis a ház és az ember viszonyának rögzítése adott történelmi szituációban. A fentiek alapján beszél a szerző *házföldrajz*ról, *háztörténet*ről és *házszociológiá*ról.

Ezek után jut el Bedal a népi építészet strukturális felfogásáig, amelyben az *épület-struktúra* és a *helyiség-struktúra* a ház anyagi, technikai és szerkezeti oldalát jelenti, a *funkció-struktúra* és a *szociális struktúra* pedig arra ad választ, hogy „hol, mit csinálnak a házban", illetve „ki, mivel, kivel, hol lakik és dolgozik a házban". A strukturális fogalmi síkok természetesen szorosan összefüggenek és kölcsönösen meghatározzák egymást. Amíg az épület- és a helyiségstruktúra a házat, mint tárgyat állítja elént, a funkció- és szociális struktúra visszavezet az emberhez, aki a házat építette és akiért a ház épült.

A fejezet második pontjában a szerző a meglevő épületállomány vizsgálatával kapcsolatos konkrét feladatokat foglalja össze. E feladatokat négy, logikusan egymásra épülő fázisra lehet osztani: az épületállomány kiválasztása (nyilvántartás); tudományos adatfelvétel (dokumentáció); a korábbi állapot gondolati visszaállítása (rekonstrukció); és az időbeli rendezés, a típusok vagy részeik időbeli behatárolása (datálás). A továbbiakban e munkafázisok változatait, módszereit részletezi, sok gyakorlati tanáccsal és számos szakirodalmi utalással. Elemzései közül számunkra különösen a datálással kapcsolatos újabb módszerek ismertetése tanulságos. Az egyik ilyen módszer a német nyelvterületen domináns faépítészet különféle szerkezeteinek összehasonlító elemzésével kidolgozott *relatív kronológiai módszer*, mely lehetővé tette nagy térségeken elterjedt szerkezetek időbeli összevetését és azonosítását. A másik a *dendrokronológiai módszer*, mely a faépítészet területén korábban elképzelhetetlen pontos datálásokat eredményezett. A módszer lényege az, hogy minden fafajtánál az évgyűrűk évenkénti jellegzetes rajzolata alapján, adott klimatikus zónában, olyan *évgyűrűnaptár* állítható fel, amelynek a segítségével az épületben felhasznált faanyag kora, tehát az építés ideje, akár több évszázadra visszamenően szinte évre pontosan meghatározható. A módszernek ugyan több buktatója van, mégis számos korábbi megállapítás pontosítását, illetve újraértékelését tette lehetővé.

A fejezet harmadik részében tájékoztatást kapunk a lehetséges és az építészeti kutatásban jól felhasználható *ikonográfiai* és *levéltári forrásokról* (népjog, oklevelek, telekkönyvek, korai statisztikák, topográfiák, inventáriumok, kataszteri térképek stb.) sok példával, megjegyzéssel és szakirodalmi utalással. Végül a kérdőíves gyűjtések módozatairól, szótárak, néprajzi atlaszok forrásértékéről informálódhatunk.

III. *A lakóházkutatás fogalmai és problémái* c. fejezet összefoglalja a nyugat-európai kutatás egész fogalmi- és terminológiai rendszerét, következésképpen a főbb eredményeket is. Az egyes fogalmakat és szakkifejezéseket kitűnő rajzok és részletes leírások segítségével pontosan azonosítja.

A fejezet első része a ház (épület) építészeti és helyiségbeli megjelenését tárja elénk, vagyis az anyagokat, szerkezeteket és a technikákat. A fő figyelmet az északnémet területeken domináns *állványos, gerendavázas szerkezetre* (Ständerbau) és változataira fordítja. Majd a *boronaépítészet* változatait mutatja be. Közép-európai jelentőségének megfelelően röviden foglalja össze a *kő-, sár- és téglaépítészet* szerkezeti sajátosságait, majd ismét bővebben elemzi a *tetőszerkezetek* és *tetőfedési módok* változatait.

Igen figyelemre méltó a fejezet második része, ahol a szerző a ház *funkcionális és szociális jelentőségét* taglalja. Megjegyezzük, hogy a szerző (és általában az észak-német kutatás) gondolkodását ebben a vonatkozásban jelentősen befolyásolja az a tény, hogy ezen a területen a korábbi évszázadokban domináns volt a többféle funkciót (lakás, istálló, tárolás, főzés, mosás, különféle egyéb munkák) egyesítő, óriási méretű lakóház típusa, szemben Kelet-Európa gyakorlatával, ahol ezek a funkciók több különálló épületben oszlanak meg. Ezért fordít annyi figyelmet a szerző a fejezet e részében az alaprajz és a helyiségek funkcionális viszonyára, a lakás- és a gazdasági igények összefüggésére, a helyiségek közös vagy individuális használatára, a házban élők mozgásterére, számtalan

finom megfigyeléssel, észrevétellel. Itt tárgyalja a *tüzelőberendezés* és a *füstelvezetés* rendszereit, melyek a ház belső tagolódásával és funkcióival, a tagolódás és az összevonás ellentétes tendenciáival szoros kapcsolatot mutatnak. Végül röviden áttekinti a fontosabb gazdasági épületeket, a *csűrök* és *gabonások* különböző típusait.

A fejezet befejező részében az északnémet kutatásban nagy figyelmet kapott ún. *Hallenhaus* (csarnokház), illetve a *szoba* kutatásának eredményeit összegezi.

A könyvet a közép- és nyugat-európai szabadtéri múzeumok jegyzéke és térképe, alapvető korai építészeti teoretikus művek szövegkivonatai (Peez, Henning, Meringer, Trier), fotótáblák és különféle mutatók egészítik ki.

Bedal kitűnő munkát végzett, de nem hallgathatjuk el a könyv néhány gyengéjét sem. Az egyik ezek közül az, hogy — mint már utaltunk rá — mondanivalóját elsősorban az észak-német népi építészetre és kutatásának eredményeire alapozta, így rendszerezése még az általa értelmezett Közép-Európa vonatkozásában sem teljes értékű. Problematikus számunkra Bedal történelemszemlélete is. A könyv címében és bevezetőjében is jelzett historizmusa voltaképpen csak azt a törekvést takarja, hogy az építészet jelenségeit, egy-egy háztípust, épületfajtát vagy egy-egy szerkezeti elemet újabb forráscsoportok bevonásával, újabb datálási módszerekkel a múlt felé tolja el, vagyis keresse eredetét, fejlődése korai szakaszait. Holott — jól tudjuk — a történeti szemléletnek ez csak az egyik oldala. A jelenségek keletkezése, elterjedése vagy visszaszorulása okozati összefüggései, gazdasági és társadalmi determinánsai jórészt a szerző látókörén kívül maradnak. Ezzel részben összefügg az is, hogy mondanivalója elsősorban a lakóházra koncentrál, amelyet általában mint a többi épületfajtától, településtől, az ökológiai feltételektől független fogalmi absztrakciót kezel. Ez az oka annak, hogy a településtípusok, az udvartípusok bemutatása, a lakóházzal való kapcsolatuk elemzése szinte teljesen kimarad könyvéből. Nagyon érdekesek a ház funkcionális és szociális jelentőségével kapcsolatos gondolatai, azonban megállapításai — véleményünk szerint — inkább csak az észak-német területre érvényesek, Kelet- és Dél-Európa többépületes portáin ezektől eltérő törvényszerűségeket tapasztalhattunk. Szokatlan számunkra az is, hogy a tüzelőberendezéseket és a füstelvezetést a funkcionális rendszerezésnek alárendelten kezeli, ami bizonyos mértékig indokolt az általa vizsgált területen. Európa más térségeiben azonban a tüzelőnek és a kéménynek jóval nagyobb szerepe volt a ház fejlődésében, a típusok kialakulásában, ha nem is volt annyira döntően meghatározó, mint a század eleji teoretikusok gondolták.

Mindent egybevetve, Bedal kézikönyvét olyan munkának tekinthetjük, amely a nyugat-európai népi építészeti kutatás szemléleti és metodikai rendszerét, eredményeit, a megoldatlan problémákat jól tükrözi, és amely több vonatkozásban termékenyítőleg hathat a hazai kutatásokra is.

*

Konrad Bedal másik két könyve terepmunkával összekötött konkrét kutatás eredményeit tartalmazza. Mindkettőhöz azok az elvek és módszerek szolgáltak alapul, melyeket az előzőkben ismertetett kézikönyvében lefektetett.

A munkálatok célja az volt, hogy Schleswig-Holstein területén számba vegye a XIV. század és a XIX. század közepe között létesült *teljes* falusi épületállományt, és a legkorszerűbb módszerekkel történő elemzésük alapján áttekintse a térség népi építészete technikai, időbeli és táji fejlődését. A vizsgálat a következő munkafázisokra épült: az épületek kiválasztása és nyilvántartásba vétele; néprajzi és műszaki felmérés; dendrokronológiai vizsgálatok; a régebbi rajzok, felmérések összegyűjtése; a vontakozó levéltári források kiértékelése. A kutató- és az elemző munka elsősorban az óriási méretű, állványosgerendavázas épületekre (paraszt- és zsellérházak, paraszti és földesúri pajták) irányult, egyrészt azért, mert ez a szerkezet volt domináns évszázadokon át ezen a területen, másrészt a fennmaradt épületállomány döntő többsége ebbe a szerkezeti típusba sorolható. Ennek megfelelően a feldolgozó munka zömét a faszerkezetek különböző történeti rétegeinek feltárása és elemzése tette ki.

Az 1977-ben megjelent *Ländliche Ständerbauten* . . . c. könyvében Bedal a XV—XVII. század között létesült gerendavázas épületeket gyűjtötte össze. A — jelzett korból származó 125 épület alapján végzett — több, mint 130 oldalon leírt elemzés a könyv legértékesebb része. Megismerkedhetünk az állványos-gerendavázas faszerkezet alapformáival, a szerkezet elemeivel (faanyag, állványok, talpfák, koszorúk, kötések, illesztések, merevítések), a tetőformával és a tetőszerkezettel, a konzolokkal, külső faragott díszítésekkel, a nyílászárókkal, majd a szerkezetek által kialakított térrendszerekkel, mindezek változásával, időbeli viszonyaival, táji elterjedésével. A mondanivalót kitűnő rajzok,

térképek és táblázatok közérthetően szemléltetik. A következő részben (mintegy 70 oldalon) a térrendszerek és a funkciók kapcsolatát elemzi a házbeli szociális viszonyok figyelembevételével, a kézikönyvben lefektetett szemlélet és módszer alapján, időben is elválasztva az egyes alaphelyzeteket és változatokat. Az elemzést rövid összegezéssel zárja, amelyben a terület keleti és nyugati része közötti, a paraszti és földesúri épületek közötti technikai, építészeti és funkcionális különbségeket, valamint az újkori fejlődés tendenciáit rögzíti. A kötetet a feltárt 125 épület leíró katalógusa zárja, melyben minden egyes objektumnál közli (az azonosítási adatokon kívül) az építés idejét, rövid leírását, történetét, a változtatásokat, a felmérés adatait, az épületre vonatkozó szakirodalmat, alaprajzot, metszetrajzot, gyakran nézeti rajzot és a könyv végén a fotókat. A katalóguson kívül tartalmaz még a nagy formátumú könyv szakirodalmi bibliográfiát és különböző mutatókat.

Az 1980-ban megjelent *Hallenhäuser und Längsscheunen* . . . c. könyv a kutató és elemző munka eredményeinek másik részét tartalmazza. Ebben a kötetben a XVIII—XIX. században épült, egy tető alá épített, komplex lakóházak (Hallenhaus) és a paraszti, illetve földesúri hosszúpajták leíró katalógusát adja közre, rövid bevezető megjegyzésekkel, hiszen a kutatások eredményeit az előző kötetben részletezte. A XVIII—XIX. századból jóval több épület maradt fent, mint a megelőző korszakból, ezért a katalógus már a mintegy 1800 megmaradt ház és pajta közül csak 50 reprezentatív példát közöl, a másik kötettel egyező módszerrel, ugyancsak kitűnő rajzokkal és fotókkal. A kötet függeléke a felhasznált levéltári forrásokból közöl mutatóba néhány paraszti és földesúri inventáriumot.

Meggyőződésünk, hogy Konrad Bedal utóbbi két kötete nemcsak az északnémet népi építészet ismeretéhez visz bennünket közelebb, hanem a vizsgálatnál alkalmazott módszerek és az interpretálás módozatai is sok tanulsággal szolgálnak a népi építészet kutatói számára.

B. Sergő Erzsébet: Pentelei női viselet. Alba Regia XV. István Király Múzeum Közleményei C. sorozat. 15. szám. Székesfehérvár, 1976. 217—236 l., 1 fénykép, XI. tábla rajz. (Megjelent 1977-ben.)

N. Fülöp Katalin

Pentele ma Dunaújváros óvárosa. A dunaújvárosi Intercisa Museum munkatársai, elsősorban Sergő Erzsébet, összegyűjtötték a hajdani Dunapentele nagyközség ma „iparosos"-nak tartott, „bőszoknyás", régi és még fellelhető paraszti viseletének ünnepi és hétköznapi, az öregekre és fiatalokra jellemző ruhadarabjait. A tanulmány bemutatja a legfontosabb 1900—1910-es évekbeli ruhadarabokat az öltözködés sorrendjében darabról darabra haladva. Szól a hajviseletről, a legfontosabb öltözetkiegészítőkről, a különböző alkalmakkor használt öltözetekről, magáról az öltözködési folyamatról, végül a Függelékben közli egy varróasszony vallomását arról, hogyan lett varrónő. A szerző készített egy kis pentelei viseletszótárt is, melyben közzétesz néhány öltözködéssel kapcsolatos kifejezést. A dolgozatot kiegészítette egy fényképpel a negyvenes évekből és a leírt öltözetdarabokról készített rajzokkal.

Az ing és pendely kivételével általában gyári alapanyagokat használtak fel öltözködésükhöz a századforduló idején, bár az 1910-es években már varrták az említetteket is gyolcsból. Az alsóruhaként viselt rövid és szűk ujjú, vállfoltos, pálhás *üng*, *ümög* és a felsőruhaként is hordott hímzett bő ujjú úgynevezett *dudosujju üng* is bevarrott típusú volt, míg a *péntő* az alsószoknyánál rövidebb, hátra vett hasítékú, gallérba fogott, körben ráncolt. Az ingre vett pruszlikfélék mind vászonból készültek, rendszerint pirossal hímzettek, csipkések. A legrégibb a tengeri náddal merevített *nádas purucka*. A szoknyákat a pendelyre vett *hurka* tartotta ki. A fodros, csipkés, gyolcs alsószoknyákat keményítették és gondos „bevasalással" is törekedtek arra, hogy a ráncai egybeessenek a felsőszoknya ráncaival. A szoknyák bokáig értek a századfordulón. Hétköznap kékfestő, karton vagy télen flanell, ünnepen lüszter, télen gyapjúszoknya volt jellemző. Leányok hordták a fehér mollruhát táncos alkalmakra. Legáltalánosabb volt a fekete lüszterkötény viselete, még a mollruhához is. Különleges ruhadarabjuk volt a *terere*, másként *bluzajja* nevű erősen kikeményített vászonfodor, ami a blúz alját kitartotta. A blúzfélék a századforduló idején általánosak. Két fő típusról ír a szerző, mindegyik szűk, pánt-galléros, fodros aljú volt. A *testhözálló* néven ismert blúz szorosabban derékhoz szabott, mint a *rékli* vagy *majkó*.

A *testhözálló* fiatalos viselet volt, és SERGŐ Erzsébet tájékoztatása szerint kb. 20 évvel később jelent meg mint a *majkó*, bár nem írja melyik mikor. A leányok és asszonyok egyaránt *gömbölyű kontyot* viseltek. Lakodalom alkalmával nem kontyolták a menyasszonyt, a menyasszonytánchoz fekete selyemkendővel kötötték hátra a fejét. A módos fiatalasszonyoknak volt a századforduló idején *gyöngyös fityulája* vagy islógos, *pikkelyes fityulája*, amit fekete selyemből készítettek, díszítettek, formáját tekintve olyan volt mint a menyecskekendő megmerevítve.

Télen viseltek fekete csizmát, a századforduló idején még az egylábasat, *fordítós csizmának* mondták, azután a kemény szárút. Hosszúszárú, *bokros bársonycipő* vagy háromfűzős félcipő volt nyáron. Csak emlékeztek a barna, ujjatlan, *ködmönkének* nevezett bőrmellényre.

A századforduló idején a menyasszonyi ruhák színesek, volt fekete is, ugyanaz mint a halottvivő lányok ruhája. Ünnepélyesebb volt az az öltözet, amelyiknél egyszínű volt a blúz és a szoknya.

Őriz a gyűjtemény egy I. világháború idején a gyapjúhiány következtében kenderfonálból kötött és festett vállkendőt is.

A hosszú, vállas, ún. *kerekvállú ing* az 1910-es években jött divatba, a *melleskötény* a második világháború idején.

Sok hasznos adalékot kaptunk a dolgozatból a magyarországi e századbeli viselettörténet számára. Fontosnak tartjuk eddig mellőzött, nem cifra vidékek viseletének alaposabb megismerését, különösen kevés a Duna menti, alföldi polgárias jellegű öltözeekről szóló, ábrákkal és pontos szabásrajzokkal kiegészített leírás.

I. I. Sangina:

Az orosz népművészet szovjet szakirodalmának áttekintése (1968—1979)

A népművészet szovjet szakirodalmának alábbi áttekintése a 60-as évek végétől napjainkig terjedő tízéves időszakot fogja át. Termékeny évtized volt ez a szovjet művészettörténészek és néprajzkutatók számára: érdekes monográfiák láttak napvilágot az orosz népművészetről, múzeumok ritkaságait bemutató albumok jelentek meg, s ugrásszerűen megszaporodott a tudományos és ismeretterjesztő közlemények száma. Több körülmény is közrejátszott abban, hogy ennyire megnőtt az orosz népművészettel foglalkozó művek száma: megnőtt az olvasótábor, nagy kereslet nyilvánul meg a népi iparművészeti alkotások iránt, szükségessé vált, hogy az orosz nép kimeríthetetlen gazdaságú hagyományos kultúrájának elméleti kérdéseit is kidolgozzák. Az ilyen irányú kutatásokhoz ösztönzést adtak a népi iparművészet fejlesztésével foglalkozó párthatározatok és kormányrendeletek: a Szovjetunió Minisztertanácsának 1968. augusztus 14-én kiadott rendelete és az SZKP Központi Bizottságának 1975. február 27-i határozata. A szovjet kormány a népművészet népszerűsítését kiemelt ideológiai feladatnak tekinti, s ezért a kormányhatározatokban hangsúlyozza, hogy folytatni kell a népművészet elméletével foglalkozó kutatásokat, a múzeumi gyűjtemények anyagának publikálását és a népművészet közkinccsé tételét.

Mielőtt áttérnénk az újabb népművészeti tárgyú munkák jellemzésére, tisztáznunk kell, hogy a mai tudományos gyakorlat mit ért a népművészet kifejezésen. Napjainkban a legtöbb szovjet művészettörténész elfogadja azt a meghatározást, amit T. M. RAZINA fogalmazott meg *Az orosz népművészet* c. munkájában.[1] Eszerint a népművészet „a díszítőművészetnek olyan területeit, formáit és műfajait jelenti, amelyben meghatározó jelentőségű volt a mesterek közösségi alkotómunkája, ami művészi jegyeiben egységes művészetet eredményezett." Ennek a feltételnek megfelelt a XIX. században a parasztművészet, amit parasztok teremtettek meg otthoni munkájukkal, a falusi iparosok művészete, a kisvárosok lakosainak háziipari munkája, valamint a népi iparművészeti tárgyakat előállító mesterek termékei. A mai népművészetet viszont két formában figyelhetjük meg: hagyományos népi iparművészet formájában, amikor az alkotók üzemekben és műhelyekben dolgoznak, és egyes mesterek munkájában, akik a helyi hagyományok alapján alkotnak tárgyakat. Amikor ehhez a tudományos szemléhez számba vettem a publikációkat, ezt a szovjet szakkörökben elfogadott meghatározást vettem alapul.

[1] Разина, Т. М. 1975. 5.

Az orosz népművészettel foglalkozó közlemények száma olyan hatalmas, hogy valamennyinek a jellemzését egy ilyen rövid áttekintésben képtelenségnek érzem. Csak az orosz népművészet elméletével foglalkozó tanulányokról, az alkalmazott népművészet egy-egy ágával foglalkozó monografikus munkákról és a múzeumi gyűjtemények anyagát publikáló albumokról szólok szemlémben. A tudományos folyóiratokban közzétett tanulmányok, a rengeteg tudományos népszerűsítő közlemény és a képeslevelezőlap-sorozat formájában megjelent anyag tehát kimarad. Kihagytam azokat a tanulmányokat is, amelyek a paraszti használati tárgyakkal nem mint művészi alkotásokkal foglalkoznak, hanem történeti vagy etnogenetikai koncepciókhoz használják fel anyagul. Meglehetősen sok ilyen összefoglalás jelenik meg. Első helyen kell említeni T. Sz. Maszlovának az orosz népi hímzésről, Bobrinszkijnak a népi fazekasságról írott munkáit, az európai Oroszország és Szibéria orosz paraszti népviseletével, főkötőivel és pártáival foglalkozó cikkeket.

Aránylag kevés olyan munka jelent meg az utóbbi időben, amely közvetlenül vagy közvetve a népművészet elméletével foglalkozna. A kevés közé tartozik T. M. Razinának már említett *Az orosz népművészet* c. könyve, az egyik veterán szovjet művészettörténésznek, E. M. Vaszilenkónak válogatott tanulmányai[2] és T. Szemjonova könyve.[3] T. M. Razina színes és fekete-fehér fényképekkel gazdagon illusztrált 17 íves monográfiát írt. A felhasznált orosz nyelvű szakirodalomról 220 tételes bibliográfiát ad. Monográfiájának fő feladata, mint írja, „a népművészet egészére vonatkozó általános elvi kérdések kimunkálása"[4].

A fő elméleti problémák sorában említi 1. a népművészeti alkotások sajátos helyét az életben, 2. az orosz népművészet természetlátásának esztétikáját, 3. hagyomány, egyén és közösség viszonyát, 4. a népi díszítőművészet gondolati tartalmának kérdését. A szerző kitekint a népköltészetre, a hangszeres és vokális népzenére is, mert vallja, hogy ez utóbbiak ugyanolyan törvényszerűségek szerint fejlődnek mint a tárgyi népművészet. A könyvben felvetett számos kérdés közül az orosz népművészet természetlátásának esztétikáját dolgozta ki legalaposabban, ezt a problémát előtte nem vizsgálták a kutatók. Elemzi a díszítőművészet ornamentikáját, a tárgyak színét és formáját, vizsgálja a népdalokat, közmondásokat, találósmeséket, a tánc zenéjét és ritmusát, s ezen keresztül mutatja be, hogy a népművészet különböző ágaiban mennyire másképpen látja a nép a környező természetet. Megállapítása szerint ember és természet kapcsolata a legközvetlenebb, legérzékletesebb a szóbeli népköltészetben, ezzel szemben a díszítőművészetben már áttételesebb, mivel a természeti formák, ritmusok és színek e művészetre jellemző határozott törvényszerűségeknek vannak alárendelve. A használati tárgyon megjelenített természet átalakul a tárgy formájának, a felhasznált anyagnak és a készítési technikának a hatására. A mester megtalálja a szükséges eljárásokat ahhoz, hogy kifejezze a természet szépségeit s eközben mégsem válik illusztratívvá és naturalisztikussá.

A szovjet szakirodalomban széles körben vitatták, milyen szerepe van a népi alkotótevékenységben a hagyománynak, egyénnek és közösségnek. T. M. Razina most orosz anyagon ismét kifejti álláspontját ebben a kérdésben. E fogalmakat kapcsolatba hozza a kánon fogalmával. A szerző a kánon fogalmán az egyes művészeti ágakra jellemző, jól kidolgozott technikai és művészi szabályokat, díszítési formákat és elveket érti. A kánon határozza meg s ruházza fel a hagyományos vonásaival az alkotás ikonikus szerkezetét. A művészi és technikai mag (kánon) egyazon anyaggal dolgozó számos alkotó nemzedék kollektív tevékenységének eredménye. Mesterek nemzedékeinek ez jelentette azt a sajátos útmutatást, ami megkönnyítette számukra egy-egy konkrét feladat megoldását. Ugyanakkor nem zavarta az egyéni tulajdonságok kibontakozását a művészi alkotótevékenységben. A kánon szerint létrehozott művek minden rokonsága dacára a művek alkotóinak egyéni arculatuk, modoruk, kedvelt szüzséik lehettek. A szerző szerint ebben rejlik a közösségi és az egyéni dialektikus egysége a népművészetben.

Egész fejezetben foglalkozik T. M. Razina a népművészet gondolati tartalmának kérdésével. Azt az álláspontot vallja, hogy a díszítőművészet körébe vágó alkotások használati, utilitáris rendeltetése nem tartalmat meghatározó tényező. „A díszítőművészet magját jelentő fő gondolat a valós tárgyi világ esztétikai átformálásának gondolata, az életet szebbé tevő szép tárgyak készítésének szándéka . . . Minden más népművészeti ágnál pregnánsabban fejeződik ki a népi díszítőművészetben a nép eleven erejű vágya egy szebb, boldogabb élet után s ölt minden más ágnál teljesebben testet esztétikai

[2] Василенко, Е. М. 1974.
[3] Семенова, Т. 1977.
[4] Разина, Т. М. 1975. 5.

ideálja."[5] Példák sorával támasztja alá a szerző ezt a gondolatot, igen érzékletesen jellemzi a hímzéseket, faragott és festett fatárgyakat, fazekaskészítményeket, népi gyermekjátékokat, s bemutatja azokat a művészi eszközöket, amelyek révén kifejezésre jut e paraszti tárgyak fő eszmei tartalma.

A könyv utolsó fejezete a mai népművészet fejlődését vázolja fel. Két lényeges kérdést érint a szerző ebben a fejezetben: 1. Milyen helyet foglal el a népművészet a nép életében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta; 2. megőrizte-e sajátosságait az új társadalmi viszonyok között. A két kérdésre a legtöbb szovjet művészettörténésszel egyetértésben így felel: „A népművészet a szocialista korban tartalmilag és esztétikai lényegét tekintve alapvetően különbözik a forradalom előttitől, s ma már egészen más helye van a nép életében, mint amit korábban elfoglalt".[6] A szovjet hatalom éveiben, teszi hozzá T. M. Razina, megváltozott a népművészet létalapja. Megszűnt alapszükséglet lenni, esztétikai jelenséggé vált. Az alkotás értelme is megváltozott ez alatt az idő alatt. Azelőtt elsősorban ez jelentette a fő lehetőséget, ahol a dolgozó nép kifejezhette gondolatait, érzéseit, vágyait. Ma mindez más formában jut kifejezésre. A népművészeti tárgyak ma elsősorban díszítő, szórakoztató funkciót nyertek.

Könyve befejezéséül T. M. Razina hangsúlyozza, milyen fontos szerepe van a népművészetnek általában a nemzeti művészet kialakulásában. Leszögezi, hogy „a nép teremtette alakok, a népi díszítőművészet esztétikai elvei, a népdal és a népzene, a táncok és a népköltési alkotások annyira mély- és többértelműek, hogy rendkívül termékenynek bizonyul felhasználásuk a modern művészetben."[7]

Amikor az orosz népművészet elméleti kérdéseit vizsgáló tanulmányokról beszélünk, nem hagyhatjuk említés nélkül a terület egyik legkiválóbb szakemberének, V. M. Vaszilenkónak a munkáit. 1974-ben jelent meg válogatott tanulmányainak gyűjteményes kötete.[8] A X—XX. század közötti népművészetről különböző években írt tanulmányait tartalmazza ez a kötet: *Az orosz népi fafaragás és festés, Csontfaragás Északon, Tobolszk — egy népi iparág története, Csontfaragás Csukotka félszigetén, Msztyera és Holuj, Palehi miniatűrfestés, Ukrán népművészet, A középkori Oroszország díszítőművészete.* A kötetet életrajzi vázlat, Vaszilenko tudományos és kritikai tevékenységét összefoglaló bibliográfia és 231 színes és fekete-fehér illusztrációt tartalmazó album kíséri.

Tanulmányaiban V. M. Vaszilenko a népi díszítőművészet történetét, ágait, stílusproblémáit vizsgálja. Foglalkozik egyes alkotóművészek és mesterek tevékenységével. Nagy figyelmet szentel a népművészet három igen fontos kérdésének: a népművészet természete, alkotóelemei, stílusa és stílusának evolúciója.

Népművészeten, amelynek elsősorban XVIII—XX. századi termékeit vizsgálja, nemcsak a parasztművészetet érti, hanem a városi munkásrétegek művészetét is. Ezáltal kitágítja a népművészet társadalmi kereteit. T. M. Razinához hasonlóan V. M. Vaszilenko is vallja, hogy a népművészetnek van gondolati tartalma. Szemben azokkal a kutatókkal, akik a népművészeti tárgyak tartalmát a bennük fennmaradt régi szemantikával azonosítják, V. M. Vaszilenko mély, nagy élettartalmakat ért ezen általában. A népművészet olyan jellemvonásait emeli ki, mint a népművészet ünnepélyessége, emelkedettsége, derűlátása, egyes tárgyak és események sajátos idealizálása.

A népművészet elemzése során három összetevőt különböztet meg: 1. az ősi hagyományt, 2. a modern anyagot és 3. mindazt az élőt, elevent, ami a népi és a hivatásos városi művészet állandó kölcsönhatásából születik. Az ősi hagyományt szinte valamennyi népművészeti ágban megtalálja: a faragott és festett fatárgyakban, a csontfaragásban stb. Bemutatja, hogyan alkalmazzák ezt a hagyományt a mesterek akkor is, amikor új körülmények között a mai életet ábrázolják. A falusi és a városi művészet kölcsönhatásának kérdését vizsgálva megállapítja, milyen alapokon lehet gyümölcsöző ez a kölcsönhatás. Az osztályízlés határain túllépő általános emberi komplexum jelenti ezt az alapot.

Tanulmányaiban V. M. Vaszilenko felvázolta a népművészet stílusfejlődését, s bírálta azt az elterjedt nézetet, hogy a népművészet állítólag döbbenetesen állandó, stagnáló. Kiemelte, hogy „a népművészet tipikus mozgása a régi, immár túlélt képektől és formáktól való szabadulás irányába mutat, ezeket vagy újra értelmezik, vagy teljesen új képekkel váltják fel". Bebizonyította, hogy már a XVIII. századi művészetben a Nagy Péter előtti Oroszország és a barokk hagyományok bonyolult összefonódását láthatjuk, a XIX. század első felében pedig empire hatások társulnak a bonyolult képhez.

[5] Разина, Т. М. 1975. 113.
[6] Разина, Т. М. 1975. 168.
[7] Разина, Т. М. 1975.
[8] Василенко, Е. М. 1974.

V. M. Vaszilenkónak e megállapításai értékes anyagot jelentenek a népművészet elméletének kidolgozásához.

A népművészet elméletéről igen érdekes munkát írt T. Szemjonova *A népművészet és annak kérdései* címmel, amely 1977-ben jelent meg a Szovjetszkij Hudozsnyik kiadónál. A szerző az általános elméleti megállapítások bizonyítására használja az orosz népművészet anyagát és más adatokat. A szakemberek körében heves vitát kavart a könyv, amely a népművészet kutatásának alapkérdéseit bolygatta.[9] A művészettörténészek véleménye megoszlott. Egyesek, mint például A. Kamenszkij, azt hangoztatták, „igen kevés olyan könyvet írtak a népművészetről, amelyben a következetesen rendszeres és részletes anyagismeret széles filozófiai látókörrel s e művészet megértésének ihletett költői közvetlenségével párosulna".[10] Mások, mint például I. Boguszlavszkaja, éles ellenvéleményt fejtettek ki: „T. Szemjonova könyve nemcsak hogy nem mélyíti tudásunkat a népművészetről, hanem durván eltorzítja számos elvi elméleti megállapításunkat s áltudományos eszmefuttatásokkal váltja fel őket".[11]

Szokatlan alapgondolat és megvalósítás jellemzi T. Szemjonova könyvét. Újszerű ez az esszé jellegű forma, ami teret ad, hogy többféleképpen is érthessük a szerző gondolatait. A legtöbb ilyen könyvvel szemben a népművészetnek nem valamilyen meghatározott jelenségét vagy ágát vizsgálja. Szerzője kijelenti, hogy könyvének „alapja és gerince a népművészetnek mint a nép lelki megnyilvánulásának vizsgálata".[12] Már P. G. Bogatirjov, G. K. Vagner, V. M. Vaszilenko, B. A. Ribakova s rajtuk kívül mások is kimerítően elemezték, milyen mély lelki telitettsége van a népművészetnek. T. Szemjonova is olyan alapokról indul el, amelyek már kikristályosodtak a szovjet tudományban. Több pontból igyekszik megközelíteni a népművészet szellemi-lelki lényegét. Érdeklődése elsősorban a népművészet szinkretizmusának problémájára irányul, s azt hangoztatja, hogy a szinkretizmus meghatározó ismérve az olyan típusú alkotótevékenységnek, amilyen az anyagi és a szellemi termelést egyesítő népművészetben megnyilvánul. Azt írja, hogy a nép szellemi élete „kezdetektől fogva eggyé vált az anyagi lét valóságos folyamatával".[13] A szinkretizmust, igaz úgy tekinti, mint egyszerűen másodlagos szellemi elemet a hasznosság, használati érték mellett. Véleménye szerint „maguk a népművészek, amikor ihletett művészi alkotásokat teremtenek, többnyire ‚maguk sincsenek ennek tudatában', nem végeznek tudatos munkát". A munkában a gyakorlati, a használati tulajdonságokat és a ‚tiszta munkát' értékelik. Az a szellemi többlet, az a — hogy úgy mondjuk — redundáns elem, ami megszépít mindent és a népművészeti múzeumok szemében a népművészet becsét megadja, alkotói akarata ellenére és tudatos szándékán kívül jön létre.[14] Ez a felfogás némileg leegyszerűsíti a népművészet szinkretizmusának fogalmát. A szinkretizmus nem az anyagi és szellemi egyszerű viszonya, hanem elválaszthatatlan eggyé olvadásuk.

A szerző kimutatja, hogy „a népművészetnek megvan a maga jól körülhatárolt belső struktúrája, ami a természet törvényszerűségeihez hasonlítható törvényszerűségek szerint alakul ki, és makacsul és következetesen érvényesül mindenkor és mindenütt".[15] A szerző, hogy ezt bizonyíthassa, igen változatos anyagot sorakoztat fel, összeveti egymással a XIX. századi közép-oroszországi kisplasztikát és az i.e. II. évezredből ránk maradt krétai alkotásokat, a rongyokból szabott mai orosz játékbaba-takarókat és a XIX. századi kazah kosmákat (birka vagy teve gyapjúból készült takaró). Ugyanakkor egyáltalán nem tagadja könyvében, hogy mélyen gyökerező kapcsolat van a népművészet és az életét adó társadalom rendjének sajátosságai között.

A tárgyakat T. Szemjonova természetes környezetükben igyekszik bemutatni, meggyőzően elemezni születésük és életük körülményeit. Kimutatja, hogy a nép között élő művész tárgyaiban, legyenek azok komi (zürjén) szőttes lakodalmi övek, korsók vagy orosz gyermekjátékok, hogyan fejeződnek ki olyan elvont fogalmak, mint az idő, a tér, a végtelen mozgás. S ezzel még csak egy-két olyan problémát érintettünk, amiket T. Szemjonova a népművészetről írott könyvében felvet.

Az orosz népművészetet tárgyaló összefoglalások mellett az elmúlt évtizedben egyes népművészeti ágakat vizsgáló monografikus kutatások is megjelentek. Többségük.

[9] Вагнер, Г.— Велецкая, Н. 1978.— Селивачов, М. Р. 1978.—Канцедикос, А.— 1979. — *Скорость мысли*... 1979.
[10] *Скорость мысли*... 1979. 30.
[11] *Скорость мысли*... 1979. 29.
[12] *Скорость мысли*... 1979. 5.
[13] Семенова, Т. 1977. 4. p.
[14] Семенова, Т. 1977. 4. p.
[15] Семенова, Т. 1977. 5. p.

ben retrospektív szemléletűek, azaz szerzőjük az adott népművészeti területet, amennyiben egyáltalán lehetséges, születésének fázisában igyekszik megragadni, s történetét a XX. század elejéig vagy napjainkig vizsgálja. Az ilyen monográfiákban nagyon gyakran nemcsak a hagyományos népművészetet mutatja be a szerző, hanem a vele egy korban élő s vele kölcsönhatásban álló kisipari, manufakturális és gyári művészetet is. Az ilyen jellegű monográfiák között a legfigyelemreméltóbb az egyik igen kiváló szovjet történész és művészettörténész, M. M. Posztnyikova-Loszeva *Az orosz ötvösművészet s annak XVI—XIX. századi központjai és mesterei*[16] című monográfiája. Tulajdonképpen ez az első összefoglalás az orosz ötvösművészet négy évszázados, tehát időben nagy korszakot átfogó történetéről. Mielőtt megjelent volna, az ötvösművészetnek csupán egyes ágairól készültek tanulmányok, s az ötvösművészet technológiáját tárgyaló munkák, remekeit bemutató albumok, illetve az ötvösökről összeállított névtárak jelentek meg. Ám együtt sem adtak teljes képet az orosz ötvösművészet fejlődéséről. Posztnyikova-Loszeva felvázolja az orosz arany- és ezüstművesség kialakulásának történetét, jellemzi fontosabb központjait, mestereit s művészettörténész-szemmel elemzi az egyes korokban készült tárgyakat. Tanulmányának fő becsét az aprólékosan ábrázolt orosz ötvösközpontok bemutatása jelenti.

Valamennyi központ a maga sajátos vonásaival jelenik meg előttünk: elemzi a tárgyak formáját, díszítménytípusaikat és a helyi fémmegmunkálási eljárásokat. Munkájában nagy figyelmet szentel az ötvösművészet és a népművészet kapcsolatának. Megállapítása szerint jól kimutatható ez a kapcsolat a tárgyak formájában, a dekoratív zománckészítményeken, az ötvösremekek színvilágában, a durva naturalizmus határozott kerülésében, valóságos és mesei motívumok szerves összekapcsolásában stb. M. M. Posztnyikova-Loszeva óriási levéltári kutatómunkát végzett, hogy megállapítsa a mesterek kilétét és életrajzát. Rendkívül fontos fejezet az, amelyikben a bélyegzés szervezetét, az egyes mesterek, műhelyek, manufaktúrák mesterbélyegeit tárgyalja. A kötet végén adott mesterjegy-katalógus 2601 tételből áll. Találunk a kötetben egy részletekbe menő tanulmányt a művészi fémmegmunkálásról. A szépen illusztrált kötetet átfogó bibliográfia teszi teljessé.

Az utóbbi években megjelent monográfiák között igen érdekes I. A. Krjukova *Az orosz kisplasztika* című munkája. Elsősorban a lakásbelsők díszítését szolgáló, kisméretű alkotásokról, tehát a kisplasztikáról szól ez a könyv. Témánk szempontjából azért érdekes, mert a porcelánból formált plasztikus alkotások mellett jellemzi a Moszkva megyei Gzsel népi majolikájának plasztikus díszítményeit, a bogorodszkojei fajátékokat és a Kirov megyei Dimkovszkoje cserépjátékait.

Anyagát a XVIII. század második felétől századunk 60-as éveiig terjedő időszakban vizsgálja.

I. A. Krjukova igen érdekes kérdést vet fel, nevezetesen hogy milyen funkciója volt a cserép- és fajátéknak a XVIII—XIX. században. A szovjet szakirodalomban az a vélemény uralkodik, hogy a bogorodszkojei és a dimkovszkojei kisplasztika ebben a korban gyermekjátéknak készült. Csupán a forradalmat követő években, a háziipari készítmények között alakult át ténylegesen dekoratív kisplasztikává. I. A. Krjukova meggyőzően mutatja ki, hogy ez a folyamat már jóval korábban megkezdődött. Már a XVIII. században a fából és agyagból készült *babák* egy bizonyos része parasztszobák asztalára szánt sajátos kisplasztikának készült.[18]

A könyvben további problémaként veti fel, hogy milyen szerepe volt a népművészetnek az orosz cserépkészítmények nemzeti stílusának kialakulásában. Megállapítása szerint igen jelentős volt ez a szerep. A nemzeti stílus kialakulása a XIX. század első negyedében a dekoratív rendeltetésű népi plasztika hagyományainak közvetlen hatása alatt ment végbe.

A tanulmány második része bemutatja a kisplasztika fejlődését a szovjet korszakban. Ebben a részben is kimerítően foglalkozik a szerző a népi iparművészet mestereivel és alkotásaikkal. A kor kisplasztikáját egy-egy iparművészeti, háziipari vállalat szempontjából és mint egyes alkotóművészek munkájának eredményét is vizsgálja. Bemutatja a hagyományos népművészet evolúcióját a mai viszonyok közepette s meghatározza, milyen kölcsönhatásban áll az iparművészettel.

I. A. Krjukova könyvéhez kapcsolódik K. N. Pruszlinának *Az orosz kerámia*[19] című hasonló jellegű munkája. Ő is, mint I. A. Krjukova, a népi fazekasságot az orosz

[16] Постникова-Лосева, М. М. 1974.
[17] Крюкова, И. А. 1969.
[18] Крюкова, И. А. 1969. 15, 44.
[19] Пруслина, К. Н. 1974.

kerámiaművészet részeként vizsgálja. Igaz, szűkebb időhatárok között, a XIX. század és a XX. század eleje alkotásain. Nyomon követi, milyen kölcsönhatás van a hagyományait a kézműves vagy fél-kézműves műhelyekben is megőrző népművészet és másrészről a használati tárgyakat előállító ipar, illetve a kísérleti műhelyekben alkotó hivatásos művészek művészete között. Arra a következtetésre jut, hogy a XIX—XX. század fordulóján a népművészet és a népi iparművészet hagyományaival nagyon felületesen bántak: pusztán külső jegyeire voltak tekintettel. A kerámiaiparban dolgozó tervező-művészek: A. I. Vasznyecova, E. Polenov, V. Szerov, M. Vrubel, N. Rerih, akik kedvet éreztek a kézműves iparra, nem voltak képesek a népi fazekasság legjellemzőbb tulajdonságait alkalmazni: művészi becsét, belső logikáját, s elragadta őket a külsőséges dekorativitás és a tárgyak színvilága.

A két fentebb bemutatott monográfiától némileg különbözik T. Sz. Szemjonova könyve *A Polhovszk környéki Majdan és Krutyec alkotóművészeiről*.[20] A Gorkij megye két falujában dívó fafestésről szól ez a színesen, vonzóan megírt monográfia. Mind a nagyobbik faluban, Polhovszkij Majdanban, mind a kis Krutyecben mindenki, aki nem a mezőgazdaságban van elfoglalva, esztergályoz, fát fest. Készítményeiket: a kis dobozokat, só- és cukortartókat, gomba formájú stoppolófákat, gyereksípokat, Matrjosa-babákat a városi piacokon adják el. Szemjonova szerint a régi népművészettel mutat sok rokonságot a majdani faesztergályosok és festők újkeletű, a szovjet korszakban a maga erejéből kibontakozó művészete. Mégsem a múlt feltámasztása ez, sajátos arculata van, aminek mását nem találjuk meg az orosz népművészet történetében.

Az orosz népművészetről megjelent publikációk túlnyomó többségét az utóbbi évtizedben az albumok teszik ki. Bemutatják a Szovjetunió múzeumaiból a hagyományos népművészet remekeit: az Állami Orosz Múzeum, az Állami Ermitázs, a Történeti Múzeum, a zagorszki Történeti és Művészeti Múzeum, a moszkvai Népművészeti Múzeum és a Szovjet Népek Néprajzi Múzeuma kincseit. Általában bevezető tanulmánnyal ellátott, 17—25 nyomtatott ív terjedelmű, fekete-fehér és színes képekkel gazdagon illusztrált és tematikus bibliográfiával bővített albumok jelennek meg, angol, német vagy francia nyelvű kivonattal és képjegyzékkel. Gyakorlatilag az orosz népi díszítőművészet minden ágával megismerkedhetünk belőlük, végigkísérhetjük közel két évszázados fejlődésüket, s érzékelhetjük, mennyire gazdagok és változatosak a helyi hagyományok. Az orosz népművészetről legteljesebb képet I. J. Boguszlavszkaja könyve[21] ad. Az Orosz Múzeum anyagából állította össze szerkesztője és az orosz népművészetnek szinte valamennyi ágát bemutatja: a festett és faragott fát, a csontfaragást, az agyag- és fémművességet, hímzést és szőttest. A XVII. századtól a XX. század 60-as éveiig terjedő időszakból válogatta anyagát. Értékét nagyban fokozza, hogy igen szép számmal mutat be XVII—XVIII. századból fennmaradt tárgyakat. Napjainkat aránylag kevés népművészeti alkotás érte meg ebből a korból, és a szakemberek számára mindig nagy becse van egy-egy újabb tárgy közzétételének. Az albumban bemutatott régi XVII—XVIII. századi tárgyak (fafaragás, fémműves munka, szőttes, aranyhímzés) művészi tökéletességükkel tűnnek ki. Az album alapján jóval teljesebb képet kapunk a XIX. századi sokrétű népművészetről. Mai népi iparművészeti termékeket is bemutat a kötet: a Moszkva megyei Hohlomából, Bogorodszkojeból, Gorkij megyében készült gyermekjátékokat, Matrjosa-babákat, dobozokat, a lakkfestési központok termékeit stb. Képet közöl olyan tárgyakról, amelyeket a 40-es—60-as években népi iparművészeti központok műhelyeiben olyan híres szovjet mesterek készítettek, mint B. M. Jermolajev, N. P. Klikov, A. Sz. Gurjev, N. I. Badajeva és mások. A szovjet népi iparművészet a 20-as években alakult ki s az album sokrétűen mutatja be ennek a korszaknak a legjelentősebb alkotásait: I. I. Golikov palehi mester, az ugyancsak Palehben dolgozó I. V. Merkicsev vagy I. V. Druzsinyin kargopoljei játékkészítő alkotásait.

I. Ja. Boguszlavszkaja könyvének megjelenése után négy évvel a *Legkaja indusztrija* könnyűipari könyvkiadó kiadta O. Sz. Popova *Orosz népművészet* c. könyvét,[22] 12 nyomtatott ív terjedelemben, kis bevezető tanulmánnyal és 182 képpel. A moszkvai Népművészeti Múzeum gyűjteményeiből publikálja anyagát. Nagyon szerencsésen egészíti ki egymást ez az egymástól függetlenül különböző időben és különböző kiadó gondozásában megjelent két album. O. Sz. Popova könyve a mai népművészetről teljesebb képet ad, mint I. Ja. Boguszlavszkajáé. Különösen a századunk 20-as éveiben született miniatűr lakkfestésről ad átfogó képet: Ivanovo és Vlagyimir megye egykori ikonfestő

[20] Семенова, Т. С. 1972.
[21] Богуславская, И. Я. 1968.
[22] Попова, О. С. 1972.

központjainak, Palehnek, Holujnak, Msztyerának, Fedoszkinonak a művészetéről. I. Ja. Boguszlavszkajánál átfogóbb képet ad a Moszkva megyei Zsosztovo tálcakészítő háziiparáról, bemutatja a Vologda megyei Velikij Usztyug mai ezüstművességét s szól Rosztov-Jaroszlavszkij zománcművességéről.

A népművészet több ágát bemutató albumoknak ebbe a sorozatába tartozik L. E. Kalmikova *Az orosz alkalmazott és díszítőművészet*[23] című kötete is. Az album képanyagában nemcsak háziipari központok készítményei szerepelnek, hanem iparművészeti gyárak termékei is, mint a Leningrádi Porcelángyáré, a dulevszki és dmitrovoi porcelán és kéménycserépgyáré, a leningrádi üveggyáré, a Moszkva megyei Pavlov Poszadban működő kendőgyáré, a moszkvai Rosa Luxemburg selyemgyáré stb. A kötet végén megtaláljuk az alkotásaikkal szereplő tervezőművészek jegyzékét.

Más albumok az orosz népművészet valamelyik ágát mutatják be. Egész sorozatot alkotnak a festett és faragott fa, a népi játék, az agyagművesség, ötvösség, hímzőművészet legszebb darabjait bemutató kötetek. Áttekintésünkben csak a legfontosabbakról szólunk, amelyek eléggé átfogó képet adnak egy-egy népművészeti ágról.

Az elmúlt tíz évben öt album jelent meg a festett és faragott fa művészetéről. Közülük az egyiket O. Kruglova állította össze,[24] bemutatja benne a kelet-európai orosz lakosság körében a XIX. században és a XX. század elején virágzó művészi famegmunkálás valamennyi területét. A másik négy album a famegmunkálás egy-egy területével foglalkozik: a Volga felső és középső szakaszának (az egykori nyizsnyij-novgorodi kormányzóságnak) parasztházain alkalmazott faragásokkal,[25] a festett és faragott guzsalyokkal,[26] a nyizsnyij-novgorodi kormányzóság (ma Gorkij megye) Gorogyec nevű faluja környékén elterjedt festett guzsalytalpakkal,[27] a faragott fajátékokkal.[28]

Meglepetéssel látjuk ezekből az albumokból, mennyire változatosan sokféle díszített tárgyat készítettek fából. Igazi népművészeti alkotásokkal volt tele minden paraszthász: szánokkal és jármokkal, ládákkal és bölcsőkkel, guzsalyokkal és rokkákkal, varrórámákkal, sulykokkal és gerebenekkel, poharakkal, kanalakkal és sótartókkal, háncskosarakkal és más ilyesmivel. Sajnos, aránylag kevés maradt meg ezekből a gyönyörű népművészeti alkotásokból. A fatárgyak közül talán leginkább még a guzsalyok álltak ellen az időnek. Menyasszonyok kapták őket ünnep alkalmából, anyáról lányára szálltak. A *Festett és faragott fa* című albumban, s méginkább N. V. Taranovszkaja *Orosz guzsalyok* című albumában minden változatosságukban lépnek elénk, látjuk szerkezetük és formájuk, faragás- és festéstechnikájuk, színvilágúk és kompozíciós megoldásuk jellegzetességeit. A két album az európai Oroszország 13 kormányzóságából 156 festett és faragott guzsalyt mutat be.

A *Gorogyeci festés* című albumában T. Mavrina a Gorkij megyében fekvő Gorogyec vidékéről gyűjtötte össze a mesterek legszebb munkáit. Ezek a mesterek egyéni stílust, zárt díszítményrendszert alakítottak ki a guzsalytalpaknak és a lenbubák tárolására szolgáló ládikáknak a díszítésére. Az album a gorogyeci fafestés kialakulásának és virágkorának éveiből, a XIX. század második feléből fennmaradt darabokat mutatja be elsősorban. E fafestés szüzséi: polgári lakoma, teázás egy kupec házában, vendéglői cigányzenekar, városi kisasszonyok, lovagló gavallérok, gőzhajó a Volgán. Szépnek, vonzónak festik a paraszt szemében elérhetetlen városi életet. Az albumban közölt guzsalytalpakon végigkövethetjük e sajátos paraszti festőművészet kialakulásának és fejlődésének szakaszait.

A népművészettel foglalkozó szovjet kutatók doyenjének, M. P. Zvancevnek az albuma a Volga felső és középső szakaszának architekturális fafaragását mutatja be. Oroszország erdőborította vidékén igen nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy faragott fadíszek legyenek a lakóházakon. A XIX. században a művészetnek ez az ága leginkább a Volga menti falvak házain fejlődött ki. Az albumban közölt 124 kép átfogó képet ad erről a helyi nevén *dolblenoj* vagy *gluhoj* (‚vájt' vagy ‚vak', azaz nem áttört — a *ford.)* faragástechnikáról. Bevezetőjében a szerző ragyogóan jellemzi a népművészetnek ezt az ágát, felvázolja eredetét, elterjedési területét, elemzi az egyes faragómesterek technikájának sajátosságait.

A könnyen megmunkálható, alakítható fát, természetes szépségét gyermekjátékok és kisplasztikák készítésében is kiaknázták. N. V. Taranovszkaja albumában 93 kép-

[23] Калмыкова, Л. Э. 1973.
[24] Круглова, О. 1972.
[25] Званцев, М. П. 1969.
[26] Тарановская, Н. В.—Мальцев, Н. В. 1970.
[27] Маврина, Т. 1970.
[28] Тарановская, Н. В. 1968.

tábla segít felmérnünk ennek az érdekes népművészeti ágnak gazdagságát, a gazdasági tevékenységgel foglalkozó ember mindennapi életének részét alkotó fatárgyakon.

Az album főleg gyermekjátékokat mutat be, amelyek a XIX. század végén, a XX. század elején és a szovjet korszakban készültek. A kötet gondozója úgy válogatta össze a képeket, hogy fogalmat alkothatunk magunknak az orosz játékkészítés valamennyi központjának, az erdős északi övezetben fekvő Olonyeci, Novgorodi, Vlagyimiri és Nyizsnyij-Novgorodi kormányzóságnak, valamint a játékkészítés „fővárosának", Moszkva környékének faragóművészetéről. A szovjet korszak fafaragóművészetét elsősorban bogorodszkojei fajátékok képviselik, ezeket a 30-as—60-as években olyan híres faragóművészek tervezték mint M. V. Baraskov, N. Sz. Nyikolszkij, I. N. Badajev, N. A. Jeroskin, I. K. Sztulov és mások. Szerepelnek az albumban olyan játékok is, amelyeket a szovjet korszakban készítettek Gorkij megye legrégibb játékkészítő központjaiban, Pureh, Fedoszejevo és Liszkovo nevű falvakban. Ezek a játékok őrzik a nyizsnyij-novgorodi régi játékok fő stílusjegyét.

A faragott fatárgyakon kívül az orosz falusi és városi életben széleskörűen el voltak terjedve a fémből készült eszközök: a foklatartók, gyertyatartók, kupák, különféle italtartó edények, mint a boroskancsók, serlegek, azután ládák, dobozok, lakatok és zárak, tálcák, kanalak, kések, tintatartók, ötvösművek, mint a fülbevalók, nyakláncok, gyűrűk, tűk, pártafüggők, gombok, keresztek stb., stb. Igen változatos módon munkálták meg, alakították a fémet és formálták művészi alkotássá: kovácsolással, öntéssel, préseléssel, poncolással, véséssel, sodrással, filigránozással, feketítő oxidálással, alkalmaztak rajta zománcot, festést.

A fémművesség Kelet-Európa északi és központi vidékein és az Uralban, a városokban és a város környéki iparosfalvakban összpontosult: Velikij-Usztyugban, Szolvicsegodszkban, Vologdában, Arhangelszkben, Moszkvában, Pétervárott, Tulában, Rosztovban, Jaroszlavszkojeban, Kosztromában. A művészetnek igen ősi ága ez. A régészeti leletekből a régi orosz fémművesség gazdag világa tárul elénk. Az orosz népművészetnek talán egyetlen olyan ága, aminek fejlődéstörténetét tárgyi anyagon kísérhetjük végig a XII. századtól kezdődően. Sajnos, meglehetősen kevés publikáció mutatja be az idevágó múzeumi gyűjteményeket. Az elmúlt tíz évben megjelent egy album *Az orosz niello-művészet* címmel,[29] amely a fekete oxiddal kombináló ezüstművességet mutatja be. Követte ezt *Oroszország népeinek ötvösművészete*,[30] amelyben összeállítója az orosz ötvösremekeket a Volga menti tatárok, a jakutok, a burjátok és a dagesztáni népek ötvösségének termékeivel együtt mutatja be.

Az ötvösség körébe vágó dísztárgyak albuma a Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumának gyűjteményeire épül. Művészileg a legjelentősebb nemesfém tárgyakat mutatja be leginkább a XIX. századból. Képanyagán kívül bevezető tanulmányt, fejezetenként egy-egy rövid összefoglalást és irodalomjegyzéket tartalmaz. Az orosz ötvösművészetet európai Oroszország északi vidékein paraszti környezetben használt ékszerek képviselik: a fülbevalók, gyűrűk, gombok, nyakláncok, a gyönggyel, üveggyönggyel, kövekkel, zománccal díszített nyakékek, amik szépen egészítették ki az orosz nemzeti viseletet. Igen változatos technikával állították elő őket: kalapálással, oxidálással, sodrással, véséssel. Az album több mint száz orosz ékszerről közöl képet.

Az orosz niello-művészet az orosz művészetnek egy hosszú időn át, széles körben és változatosan virágzó ágát mutatja be: a tula ezüstöt, amelyen a vésett ezüst mélyedései fekete masszával vannak kitöltve. A Történeti Múzeum, az Oruzsejnaja Palata, a Zagorszki Múzeum és az ország több más múzeuma őrzi az albumban bemutatott tárgyakat. A bevezető tanulmány felvázolja a tula-ezüst készítéstechnikáját s jellemzi a különböző történelmi korokban készült niellokat: a régi Rusz (XII—XV. sz.), a középkor (XVI—XVII. sz.), a XVIII. századi Moszkva, Peterburg és az északi városok, a XIX. század és a szovjet korszak niello-művészetét. Ugyanilyen időrendben következnek egymás után a fekete-fehér és színes képmellékletek, összesen 110 illusztráció. Tematikus irodalomjegyzék és a tula-ezüstöt készítő orosz mesterek jegyzéke zárja a kötetet. Ez a mesternévsor tartalmazza mindazokat az adatokat, amiket a szerzők a szakirodalomból és archívumokból a XVII. századtól napjainkig alkotó mesterek életéről ki tudtak bányászni. A mesterek nevénél utalnak az albumban szereplő műveikre, fennmaradt alkotásaikra és azok mai őrzési helyére.

A fazekasság régtől fogva ismert az oroszok körében. Évszázadokon át készítettek az orosz fazekasok használati tárgyakat (bögréket, sörös- és kvaszoskorsókat, tejeskor-

[29] Постникова-Лосева, М. М.—Платонова, Н. Г.—Ульянова, Б. Л. 1972.
[30] Шаталова, И. В. 1974.

sókat, tálakat, köcsögöket, kis vajashordókat) és dísztárgyakat: apró agyagfigurákat, cserép díszítőelemeket templomokhoz, lakóházakhoz, kályhacsempéket. Az elmúlt tíz évben két album jelent meg az orosz népművészetnek erről az ágáról. Az egyik I. Ja. Boguszlavszkaja *Orosz cserépjátékok* című albuma (16 nyomtatott ív, bevezető tanulmány és 138 színes képmelléklet),[31] a másik Sz. A. Maszlih *XV—XIX. századi orosz kályhacsempék*[32] című kötete (26 nyomtatott ív, bevezető tanulmány, 304 színes és feketefehér képmelléklet).

Az *Orosz cserépjátékok* a népművészetnek egy olyan ágát mutatja be, ahol elámulunk a figurák forma- és színgazdagságán, kifejezőerején. A cserépjátékok a XIX—XX. században nem csak gyermekjátéknak készültek, hanem mulatságul, nézegetnivalóul, méginkább lakásdíszül is. Ezekben a kis cserépfigurákban a mesterek a világról, a természetről, az emberekről alkotott fogalmaikat fejezték ki. Aránylag kevés témát variálnak: nőalak, lovacska, madár, lovas, szarvas, medve. Minden készítési központban ezek változatai készültek, de pontosan nem ismételték egymást. Az album 13 készítési központból közöl illusztrációkat az európai Oroszország területéről: Moszkva, Orjol, Voronyezs, Kurszk, Szkopinszk, Virkovszk, Lipeck, Zsbannyikovszkoje, Abasevszk, Kargopolje, Filimonovo, Tula, Dimkovo vidékéről. A bemutatott játékok nagyobbik része a XX. század 20—60-as éveiben készült, noha van egy pár múlt századi is. A nagy tárgyismerettel megírt bevezető tanulmányból megérthetjük ennek a művészeti ágnak a sajátosságait, fejlődési központjainak helyi jellegzetességeit, a mai mesterek ars poeticáját.

Az orosz kályhacsempékről megjelent album Sz. A. Maszlih építész akvareljeit tartalmazza. A szerző közel nyolcvan várost, műemlékközpontot járt be Oroszország területén, s lerajzolta a megmaradt XV—XIX. századi kályhacsempéket. Az album csempefajták szerint mutatja be az anyagot: nyers, mázas (zöld) és többszínű csempék, ezen belül figyelembe veszi történeti fejlődésüket. A bevezető tanulmányban felvázolja az orosz kályhacsempe-készítés történetét.

A textíliák díszítése a századfordulón valamennyi orosz faluban, város környéki településen és hellyel-közzel a városokban is elterjedt volt. Az asszonyok szinte mindenütt tudtak szőni, hímezni, csipkét verni. A kezük alól kikerült munkákat szerte a Szovjetunióban számos múzeum őrzi, egy részüket már forradalom előtti kiadványokban publikálták. 1969 óta két album jelent meg ebből az anyagból,[33] mindkettő hímzéseket közöl. I. Ja. Boguszlavszkaja könyve a századfordulón készült orosz paraszthímzéseket mutatja be főleg az Orosz Múzeum anyagából. Törülközők, párnavégek, lepedők, főkötők és párták, viseleti darabok vannak itt együtt az európai Oroszország több kormányzóságából. Nagyon szerencsésen csoportosítja a hímzéseket motívumaik, hímzéstechnikájuk és színeik szerint. Ezáltal tárgyilagos képet ad a XIX. századi orosz paraszthímzésekről.

Az Ermitázs orosz művelődéstörténeti gyűjteményéből állította össze albumát E. Moiszejenko, s ebben még átfogóbb képet ad az orosz hímzőművészetről. XVII—XX. századi anyagot mutat be, nemcsak paraszthímzéseket, hanem városi, kolostori, nemesi munkákat is. Irodalomjegyzék és a szövegben előforduló kifejezésekből összeállított terminológiai szótár egészíti ki a kötetet.

A nagy összefoglalásokon és albumokon kívül az utóbbi évtizedben sok tanulmány foglalkozott az orosz népművészettel. Főként az 1957-ben indított *Dekorativnoje iszkusszstvo SzSzSzR* (Díszítőművészet a Szovjetunióban) című folyóiratban jelentek meg ezek a tanulmányok. A szovjet művészettörténészeknek ez az egyik vezető folyóirata, szinte minden számában több tanulmányt is közöl a népi, egyebek között orosz díszítőművészetről. Gyakran ad teret vitáknak, pl. a népművészet szemantikájáról vagy arról a kérdésről, hogy milyen szerepe van a mesternek a népi iparművészetben. Az orosz népművészet kérdéseivel foglalkoznak egyes tanulmányok azokban a tanulmánykötetekben is, amelyeket a népi iparművészeti tudományos kutatóintézet jelentet meg időközönként. Bizonyos anyagok napvilágot látnak a *Hudozsnyik* (Művész) és az *Iszkusszsztvo* (Művészet) című folyóiratban is. Az utóbbi időkben megszaporodott a témánkkal foglalkozó ismeretterjesztő irodalom. Ajándékozásra szánt kötetek jelennek meg, kiváló minőségű papíron, sok színes képpel illusztrálva.

Amikor összegezzük a szovjet művészettörténészeknek az orosz népművészet kutatása terén az elmúlt tíz évben végzett munkáját, le kell szögeznünk, hogy jelentős eredményeket értek el. Monográfiák, albumok, tanulmányok láttak napvilágot. Bemutatják az olvasónak az orosz népi díszítőművészetet teljes gazdagságában. A folyóiratok

[31] Богуславская, И. Я. 1975.
[32] Маслих, С. А. 1976.
[33] Богуславская, И. Я. 1972. — Моисеенко, Е. 1978.

hasábjain viták bontakoztak ki a mai népi iparművészet előtt álló fő problémákról. Az orosz népművészettel foglalkozó szovjet művészettörténészek előtt azonban még mindig sok megoldásra váró feladat áll. Közöttük is első helyen kell említenünk a régmúlt korok népművészetében elért eredmények elméleti összegezését s a mai népi iparművészet alkotó tapasztalatainak elméleti összefoglalását.

(Fordította: dr. Kovács Zoltán)

IRODALOM

Богуславская, И. Я.
1968 *Русское народное искусство.* (Orosz népművészet.) Москва
1972 *Русская народная вышивка.* (Orosz népi hímzés.) Москва
1975 *Русские глиняные игрушки.* (Orosz cserépjátékok.) Ленинград

Вагнер, Г.—Велецкая, Н.
1978 *О народном искусстве и его проблемах.* (A népművészetről és fő kérdéseiről.) Искусство 5.

Василенко, Е. М.
1974 *Народное искусство.* In: Василенко, Е. М.: Избранные труды о народном творчестве X—XX веков. (Népművészet. — Válogatott tanulmányok a X—XX. századi népművészetről c. tanulmánykötetében.) Москва

Званцев, М. П.
1969 *Нижегородская резьба.* (Nyizsnyij-novgorodi fafaragás.) Москва

Калмыкова, Л. Э.
1973 *Загорский Государственный историко-художественный музей-заповедник. Советское декоративно-прикладное искусство.* (Zagorszki állami történeti és művészeti emlékmúzeum. Szovjet díszítő és iparművészet.) Москва

Канцедикос, А.
1979 *Заметки по поводу книги «Неравной себе».* (Megjegyzések a „Méltatlan magához" c. könyv kapcsán.) Декоративное искуство СССР. 2.

Круглова, О.
1972 *Русская народная резьба и роспись по дереву.* (Orosz népi festett és faragott famunkák.) Москва

Крюкова, И. А.
1969 *Русская скульптура малых форм.* (Orosz kisplasztika.) Москва

Маврина, Т.
1970 *Городская живопись.* (Városi festőművészet.) Ленинград

Маслих, С. А.
1976 *Русское изразцовое искусство XV—XIX веков.* (A XV—XIX. századi orosz kályhacsempék.) Москва

Моисеенко, Е.
1978 *Русская вышивка XVII —начала XX веков.* (XVII. századi—XX. század elejei orosz hímzések.) Ленинград

Попова, О. С.
1972 *Русское народное искусство.* (Orosz népművészet.) Москва

Постникова-Лосева, М. М.
1974 *Русское ювелирное искусство, его центры и мастера XVI—XIX веков.* (Orosz ötvösművészet és XVI—XIX. századi központjai és mesterei.) Москва

Постникова-Лосева, М. М.—Платонова, Н. Г.—Ульянова, Б. Л.
1972 *Русское черневое искусство.* (Orosz niello-művészet.) Москва

Пруслина, К. Н.
1974 *Русская керамика.* (Orosz fazekasság.) Москва

Разина, Т. М.
1975 *Русское народное творчество.* (Orosz népművészet.) Москва

Селиванов, М. Р.
1978 *Актуальни проблеми народного мистецтва.* (A népművészet időszerű kérdései.) Народна творчість та етнографія 6.

Семанова, Т. С.
1972 *Художники Полховского Майдана и Крутца.* (Polihovszkij Majdan és Krutyec művészei.) Москва
1977 *Народное искусство и его проблемы.* (A népművészet és problematikája.) Москва
1979 *Скорость мысли и медлительность познания.* (A gondolat gyorsasága és a megismerés tunyasága.) Декоративное искусство СССР 2.

Тарановская, Н. В.
1968 *Русская деревянная игрушка.* (Faragott orosz fajátékok.) Ленинград
Тарановска, Н. В.—Мальцев, Н. В.
1970 *Русские прялки.* (Orosz guzsalyok.) Ленинград
Шаталова, И. В.
1974 *Ювелирное искусство народов России.* (Oroszország népeinek ötvösművészete.) Ленинград

Dunăre, Nicolae: Ornamentică tradiţională comparată (A hagyományos ornamentika összehasonlító kutatása). Editura Meridiane. Bucureşti 1979. 159 l.

Földesné Györgyi Erzsébet

A népművészet díszítménykincsét áttekinthetővé tevő rendszerezés mindegyre megújuló feladat. Mind az anyagfeltáró munka előrehaladása, muzeális gyűjtemények gyarapodása, mind pedig a tudományos gondolkodás kialakította új rendszerek ösztönöznek ilyen munkára. A szerző — mint magáról írja — negyedszázada foglalkozik a népművészettel. Erről tanúskodnak lokális anyagot bemutató román kiadványok, valamint a szerző különböző nemzetközi kongresszusokon elhangzott beszámolói s az ezekkel kapcsolatos publikációk.

A szerző általában is foglalkozik az emberi szépérzék kialakulásának folyamatával, az esztétikus tárgyak létrejöttével az emberi kultúrában. Hangsúlyozza a népek művészi alkotásainak közösségi jellegét és gondolatok, érzések kifejezésére való alkalmasságát. Majd a forma alakulástörténetével foglalkozik, különböző esztétikai jellegű funkcióival, amelyeket a kezdeti alkotásoktól a mai népi iparművészetig betöltött. A forma fejlődésében — amely hosszan tartó folyamat — Dunăre három fő fokozatot különböztet meg: alapvető ontológiai értékekkel rendelkező tárgy — stílusalkotó tulajdonságokkal rendelkező tárgy — érzelmi tartalmakat hordozó esztétikai értékekkel rendelkező tárgy. A népművészeti tárgyak szépségtartalma szerinte jóval sokrétűbb, mint a képző- vagy iparművészeti tárgyaké.

A könyv fő tárgya a hagyományos ornamentika rendszerezése. Ez elsősorban a román népművészet anyagán nyugszik, kisebb mértékben a környező országok, romániai nemzetiségek anyagán, sőt a földkerekség legkülönbözőbb területeiről összegyűjtött etnológiai jellegű anyagon is. A feldolgozott anyag e sokfélesége nemcsak javára válik a munkának. Annak célja elsősorban a román díszítőkincs minél teljesebb szisztematizálása, s jelen terjedelmi adottságok mellett talán azt lehetett volna tökéletesebbé tenni. Kevés tér jut a hazai nemzetiségeknek, így a romániai magyaroknak, a szomszédos, ill. más európai népeknek, — az ebből az anyagból való válogatás esetlegesnek mondható. Még inkább az az etnológiai jellegű művészeti alkotásokból való válogatás, inkább szemelgetés. Az olvasó nem lehet biztos, hogy a számára bemutatott anyag valamilyen egészet reprezentál. Így inkább az a benyomása alakul ki, hogy az összehasonlító ornamentika-kutatás hasznosan járul hozzá a román népművészeti díszítménykincs átfogó törekvésű rendszerezéséhez, olyan jellegű példákhoz jutunk általa, amilyeneket nem találunk meg a román népművészetben, de ennél több nem érhető el ezen a módon.

A szerző a továbbiakban áttekinti az ornamentikáról eddig végzett kutatásokat Európa különböző népeinek anyagán, megemlékezik a magyar népművészet kutatóinak munkájáról is. A megelőző kutatásokra is építve, saját elemzése alapjául a következő kritériumokat tűzi ki: morfológiai, strukturális, szemantikai, történeti és földrajzi. Morfológiai szempontból megkülönböztet elemeket, ornamenseket és ornamensstruktúrákat, s azokat geometrikusakra és geometrizáltakra, szabadrajzúakra, ill. a kétféléből összeállított vegyesek csoportjára osztja fel. A román népművészetre a geometrikus megfogalmazás a legjellemzőbb. A geometrikus formák nagy elterjedtsége az emberiség pszichológiai, szellemi egységességéről tanúskodik. A strukturális osztályozás keretében megkülönböztet Dunăre homogén és heterogén ornamenseket, egynemű ismétlődő és kétösszetevős váltakozó díszítményeket, tömören és szétszórtan elhelyezett díszítményeket, szimmetrikus kompozíciókat, utóbbiakkal ellentétben az aszimmetrikus, acentrikus kompozíciókat. A díszítmények a kompozícióban elfoglalt helyzetüktől függően lehetnek centrálisak, fő- vagy mellékdíszítmények, valamint egymást kiegészítőek. A struktúrákban a központi probléma az összetevők aránya, amelynek kifinomult kialakulása az európai tradicionális művészetre jellemző, szemben az ázsiai és arab-mediterrán művészet

ornamentikájának dinamikájával. A népművészet ornamentikája egy kollektív jelen kifejeződése, közlés, amely kollektív vagy egyéni alkotás eredménye, üzenet, amely a formakincs által jut kifejezésre, a fent leírt megfogalmazásokban, kompozíciókban.

Az ornamentális szemantika szempontjából Dunăre aprólékos csoportosítást mutat be. Mindez azonban három fő kategóriába tartozik alapvetően: az absztrakt vagy absztrahált ornamentika, a konkrét vagy realisztikus ornamentika és végezetül a szimbolikus ornamentika. A konkrétnak, realisztikusnak nevezett ornamentikát tartalma szerint a következő csoportokra osztva mutatja be a szerző: kozmomorf (a kozmoszt bemutató), geomorf, fitomorf (növényi) ornamentika, utóbbiból külön kiemelésre kerül a tulipán motívum, példái között különösen szép magyar anyagot találunk. Követi ezt a zoomorf ornamentika, majd az antropomorf. Utóbbiból külön kiemelésre került a kézábrázolás és a lovas- és lóábrázolások, különös tekintettel a szerző által idevont trák anyagra. Felállít Dunăre egy skeomorf csoportot, az eszköz- és szerszámábrázolásokét. Érdekes kategória a szociális ornamentika, amelyben emberi csoportok megjelenítése értendő, például körtáncot járóké.

A szimbolikus ornamentikát a szerző mitológiai, folklór, vallási és heraldikus csoportokra osztja, ezekhez számítja a céhjelvényeket, a tulajdonjegyeket, a feliratokat. Történeti szempontból is osztályozza a szerző az ornamenseket: hagyományosakra, átmenetiekre és jelenkoriakra. Territoriális szempontból lokális, nemzeti, kölcsönzött, nagy területen elterjedt ornamensekről, ill. díszítőmódokról beszél. Láthatunk néhány alakulássorozatot, valamint egy változatsort azonos funkciójú vidékenként, ill. népenként különböző formájú és díszítésű tárgyakból — fa ivóedényekből.

Dunăre hangsúlyozza, hogy a morfológiai osztályozás nem minden, végső soron stilisztikailag határozódik meg a tárgy további komponensek által. Az ornamens feladata a díszítés, realizmusa abban áll, hogy a valóságból vett tartalmak kifejezésére alkalmas. Az ornamentika tanulmányozásának fő eredményét Dunăre abban látja, hogy a díszítményanyag egészében vett egységessége az emberiség pszichológiai egységének kifejezője, s szemantikai tartalmak nagy kontiunitással fennmaradnak. Itt a szerző természetesen a dák, tráko-dák, ill. dák—római és kora román művészetben meglevő, általa azonosnak ítélt tartalmakra gondol, melyek — úgy véli — a román népművészetig átfogalmazva fennmaradtak. A szerző hangsúlyozza a román népművészeti ornamentika jelentőségét, amelynek kidomborításához hozzájárult az összehasonlító anyag, amellyel együtt bemutatásra került.

Dunăre könyve jelentős teljesítmény az ornamentika tanulmányozásának történetében. Anyagösszeállításának tanulmányozása gondolatokat ébreszt, további kutatásokra serkent, nemcsak a román népművészet területén. Új igények határozottabb megfogalmazásához is hozzájárul, például az ornamensek többértelműsége, átértelmeződése területén. Nagyon határozottan merül fel itt a folklórban oly ismert probléma: egy formához létezésének története folyamán újabb és újabb jelentések kapcsolódhatnak — melyek a forma változását is maguk után vonják — illetve ugyanazt a tartalmat különböző formai megvalósulások fejezhetik ki. E kétoldalú igazságnak Dunăre a második felét mutatta be. Könyve mindazok számára hasznos lesz, akik az ornamentika rendszerezésére, áttekintésére vállalkoznak Európában, éspedig nemcsak a néprajzban, hanem a régészetben is.

Az más kérdés, mikor jutunk el odáig, hogy valóban áttekintésünk legyen Európa, az óvilág, ill. a földkerekség népeinek népművészeti ornamenskincséről. Ennek eléréséhez fontos lenne népművészeti archívumok kiépítése. Hadd idézzem Viski Károlyt a *Magyarság Néprajzá*ból: „A térben és időben hatalmas kiterjedésű és rendkívül változatos, szinte áttekinthetetlen díszítőmódok és díszítménykészletek alkotóelemei sokkal kevesebb számúak, mint ahogy futólagos széttekintés után gondolnók. A kép hasonlít a nyelvekéhez, ahol a legkisebb alkotó elemek, a hangok száma aránylag igen csekély, de a kis számú hangsor néhány tagjának (hangjának) helyzeti variálása útján száz meg száz nyelv sok százezer szava megjeleníthető . . . Egykor az epikus hagyományokat is áttekinthetetlen és megjárhatatlan őserdőnek gondolták, de a fáradhatatlan kutatás, összehasonlítás aránylag kevés számú s mindenesetre áttekinthető típussorba foglalta az óriási anyagot, s nagyrészt rendbe szedte motívumait. A távolabbi jövőben így lesz ez a tárgyi díszítménykészlettel is." Dunăre könyve ennek a feladatnak megoldásához vitt közelebb.

Új Magyar Tájszótár. I. kötet, A—D. Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva, Szerkesztő: Hosszú Ferenc, Főmunkatársak: Kovács Teréz, S. Meggyes Klára. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 1053 l.

Takács Lajos

Az ÚMTSz I. kötetének megjelenése nem kis örömet és őszinte elismerést váltott ki, a nyelvtudomány szakemberei mellett a rokontudományok képviselőiben és köztük nem utolsó sorban a néprajzi kutatókban is. Akik a kutatásban a népnyelvi adatokat eddig is hasznosították és adott esetben igyekeztek egy-egy szónak, tárgykörnek viszonylag teljes tájnyelvi adatait illetve azok változatait áttekinteni, azok már eddig is többször igénybe vették a készülő szótár hatalmas cédulaanyagát és közben némi fogalmat alkothattak arról a sokflelé ágazó gondos munkáról, amivel a szótár munkatársai az anyagot összegyűjtötték, rendezték, ellenőrizték, azaz a kiadásra előkészítették. Munkájuk eredményének első része most testes kötetben napvilágot látott, mely az A-tól D-ig terjedő címszavakat tartalmazza és amely most már nemcsak az elszánt kutatókat mentesíti az alapcédulák ismételt végigböngészésétől, hanem mindazoknak rendelkezésre bocsátja rendbe szedett adatait, akik akár tudományos, akár művészi, helytörténeti, vagy bármely más szemponttól vezérelve tájékozódni kívánnak a sokszínű, gazdag anyagban. S amikor megköszönjük az eddigi türelmet, egyúttal kifejezzük azoknak az érdeklődőknek a háláját is, akik csak a kötet megjelenése révén juthatnak a gazdag anyag felhasználásának lehetőségéhez.

Az ÚMTSz a réginek, a MTSz-nek, amely 1893-ban jelent meg, szerves folytatása kíván lenni és így nem olvasztja magába annak anyagát, hanem 1890-től kezdve az 1960-ig terjedő időszak forrásaira támaszkodik. Ily módon bizonyos mértékig lehetőség adódik a változás regisztrálására is. A jelzett időhatárokon belül óriási anyagot, 2393 forrást dolgoztak fel a kötet munkatársai és ezekből 120 000 szócikk készült. Hozzá kell fűznünk, hogy a források nem kis része kéziratos anyag, melyet a különböző — részben néprajzi — adattárakból gyűjtöttek (Néprajzi Múzeum Adattára, egyetemek adattárai stb.). Ez a tény egyúttal jelzi azt is, hogy az adatok néprajzi értéke is nagy, hiszen néprajzi szövegekbe ágyazódtak be.

Azt a hatalmas munkát, amivel a különböző adattárakban, könyvtárakban rejtőző adatokat felkutatták, összegyűjtötték, szelektálták és rendezték, természetesen ma már egyetlen ember nem tudja elvégezni, hanem mint egy összehangolt hadműveletet, külön munkacsoport végezte. Munkájuk elveiről, nehézségeiről és lehetőségeiről vezetőjük, B. Lőrinczy Éva részben a bevezetőben, részben előzőleg megjelentetett cikkekben adott tartalmas tájékoztatót.

A bő anyag birtokában természetesen az eddigieknél jobb, részletezőbb értelmezésre került legtöbb esetben sor. Hogy ezt csak rövid pár példával érzékeltessük: a régi Tájszótár a *cellőke*-re egyetlen értelmezést ad: 'pózna, dorong, karó vagy bot'. Az ÚMTSzben viszont már hatféle értelmezést találhatunk. Előfordul, hogy egyes szavaknak teljesen új értelme is előkerül és ezzel mint új címszó is szerepel. Így pl. a *cserkel* szavunk, mely az MTSz-ben 'alattomban, bújkálva leselkedik' értelemben szerepel, az ÚMTSz-ben: '⟨fát⟩ aprít' jelentésben is feltűnik. Ez a jelentés egyúttal segítheti a *cserkelő kés* értelmezését is.

Más esetben, ha a jelentések bővülnek is, előfordul, hogy az MTSz-hez képest bizonyos jelentés elmarad. Így a *búvár* szónál már nem szerepel a személyt jelölő értelmezés: 'társaságot kerülő, magának élő'. S hogy az efféle értelem mégis élhetett tovább, azt a Kis-Balaton mentén élő 'berki bujár' kifejezés is sejteni engedi, amely a berekben kóborló, bújkáló berki embert, halászt szokta jelenteni.

A forrásanyagot, mint említettük, az 1960-as évvel zárták a kötet szerkesztői. Amennyire szükséges, hogy az efféle nagy munkánál határozott limitet húzzanak időben is, annyira sajnáljuk, hogy ez 1960-ra sikerült, különösen, hogy olyan sok kéziratos néprajzi anyagot is feldolgoztak. A néprajzi adattárakban, de elsősorban a Néprajzi Múzeum Adattárában ugyanis körülbelül ezen idő után kerültek be összefüggő, nagyobb gyűjtések. A felszabadulás utáni évek a múzeumokban nagyrészt az anyag revíziójával és rendbetételével, majd a kiállítások előkészítésével teltek el és kb. az 1950-es évek második felében foghattak a munkatársak az olyan átfogó, nagyobb kutató és terepmunkához, melyből terjedelmesebb feldolgozás is születhetett, és amelynek nyersanyaga, gyűjtései végülis az adattárakba kerültek. Erre pedig többnyire 1960 után került sor. Ezek a gyűjtések egy-egy tárgykörben vagy vidékről igen gazdag anyagot szolgáltattak volna, szemben az addigi, többnyire csak szórványosan, olykor foghíjasan bekerült anyaggal

A kötet szerkesztői teljességre törekedtek és e buzgalmuk nem eléggé méltányolható. Mégis, akadhat kéziratos anyag, amely bár fontos, de kimaradt. Ezek között kell megemlítenünk azt az igen értékes, de eddig még a nyelvészeti kutatás által számba nem vett anyagot, amely a múzeumok néprajzi tárgyainak leíró céduláin található. E kartonokon ugyanis nemcsak az irodalmi nevet, hanem a tárgy helyi elnevezését, sőt elnevezéseit is feltüntetik és azonkívül a tárgy leírásánál, funkciója ismertetésénél esetleg további népnyelvi adatok is rögzítésre kerültek. Mindehhez hozzájárul az is, hogy az illető tárgyról pontos méretadatok és esetleg fénykép vagy rajz is rendelkezésre áll. (Időnként e szótárnak, az ÚMTSz-nek is hasznára vált volna talán egy-egy ábra vagy fénykép közbeiktatása.) Igaz, hogy egységes elvek szerint készített részletes leírócédulák csak az 1950-es évektől kezdve készültek, de a régi leírások is sok kitűnő nyelvi anyagot tartalmaznak.

A jó szótárnak is fontos próbája, amint az közismert, a gyors, célszerű használat. Ezt szolgálják a tájékozódást segítő bevezető megjegyzések éppúgy, mint a forrásjegyzék, térképek, vagy éppen a jól megválasztott betűtípusok és a szócikkek áttekinthető tagolása. E tekintetben talán lenne egy-két említenivaló. Nem tudom, érdemes volt-e a forrásokat egyszerűen csak számokkal jelölni, ésszerű rövidítések helyett? A számokat ugyanis lehetetlen észben tartani és így aki az eredeti forrásra kíváncsi, annak minduntalan vissza kell forgatnia az első kötet elejére. Ez még most, az első kötetnél hagyján, de mi lesz a III., vagy IV. kötetnél? A forrásanyag jegyzéke ugyanis az első kötetbe van kötve és így a későbbi kötetek is csak az első kötettel együtt lesznek használhatók. Ha már így van, nem lett volna helyesebb a tájékoztató részt (forrásjegyzék, térképek, stb.) külön kötetben közreadni?

Ugyancsak szívesen vettük volna, ha a szócikkek tagolását megfelelő betűtípusokkal jobban elősegítették volna. Tudjuk, hogy ez kiadói feladat, de talán az MTSz áttekinthetőségét alapul lehetett volna venni, vagy a TESz ide vágó tanulságait hasznosítani.

Mindezek természetesen nem csökkentik a szótár nagy értékét, csak használatát tették volna gördülékenyebbé. A szótár hatalmas, értékes anyagával, átgondolt, jó szerkezetével nyilván szükséges és állandó kézikönyve lesz nemcsak a nyelvészeti kutatóknak, hanem azoknak az etnográfusoknak is, akiknek a munkájához a nyelv is szolgáltat adatokat és segíti a tárgyak, jelenségek változásának pontosabb megismerését.

Hungarológiai Értesítő. 1979. I. évfolyam. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 405 l.

Voigt Vilmos

1977. augusztus 25-én alakult meg a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság*, voltaképpen vagy évszázados törekvések eredményeként. Már ekkor elhatározták, hogy a Társaság egy nemzetközi tájékoztató folyóiratot ad ki, amely a hungarológiai munkákat, konferenciákat, eseményeket ismertetné. Némi vita után az is eldőlt, hogy a kiadvány nem folyóirat, inkább értesítő jellegű, gazdag annotációs anyaggal, bibliográfiákkal, és magyar nyelven, ami ha nem is érthető minden hungarológus számára, mindazáltal e kutatási terület egyetlen nemzetközi nyelve, és intézetenként azért mindenütt adódik olyasvalaki, aki e nyelv többé-kevésbé pontos megértését biztosítja. A Társaság legelső nyilvános eredménye e négyszáz lapos kötet, amely ugyan a tervekhez képest késve jelent meg, mindazáltal alább részletezendő okokból a jövőben is hasonló distancia várható az események és regisztrálásuk között. A Társaság nevében Béládi Miklós volt a felelős szerkesztő, a szerkesztés munkálatait Jankovics József irányította. Ezen kívül a szerkesztésben egy nyelvész (D. Mátai Mária), egy néprajzos (Kósa László) és a Társaság szervezőinek egyike (Gebri Mária) is részt vett. Munkájuk rendkívül nehéz lehetett, ezért köszönet illeti őket.

A rövid bevezetés tájékoztat az *Értesítő* létrejöttéről, céljairól. Ebből tudjuk meg, hogy a Társaság célkitűzéseként három tudományszak, a magyar nyelv-, az irodalom- és a néprajztudomány területéről ad majd ismertetéseket és bibliográfiákat. Lehetne vitatkozni arról, hogy a zenetörténet, művészettörténet, a magyar régészet és a magyar történelem miért nem kap itt helyet, de ez végtére is a Társaság döntése, és legalábbis a terjedelem tekintetében a szűkebb megoldás jónak nevezhető. (Megjegyezzük, hogy a rokon áttekintéseket adó *Nouvelles Études Hongroises* szélesebb körű.) Voltaképpen gya-

korlati jellegű ez a körülhatárolás, amit az is igazol, hogy már a jelen első kötetben is van magyar zenetörténeti ismertetési rovat.

A kötet mintegy felében könyvismertetések olvashatók: 1977-ben megjelent publikációkat mutatnak be, és itt igazában folyóiratszámok (vagyis nemcsak könyvek) is előkerülnek. Az öt témakörre osztott ismertetés-sorozatban mintegy 200 irodalomtörténetinek nevezett munka található, a szerzők ábécésorrendjében. Irodalomtörténeti jellegű szövegkiadások, irodalomtudományi munkák, visszaemlékezések, bibliográfiák, sőt egyháztörténeti művek is vannak köztük. A külföldön megjelent és ismertetett munkák száma imponáló, „emigráns" szerzők műveit is objektív módon bemutatják. (Azért írhattam idézőjelbe e szót, mivel szerencsére ez a megkülönböztetés ma már a tudományból eltűnt, és ehhez a *Hungarológiai Értesítő* a maga módján remélhetőleg következetesen járul majd hozzá.) A mintegy ráadásként szereplő *Magyar zenetörténet 1977* rovatban egy könyv és két évkönyvszerű tanulmánykötet kerül ismertetésre. Ezután külön olvashatunk viszont egy rövid áttekintést *Klasszikus magyar irodalmi alkotások hanglemezfelvételei* címmel. Ez inkább esszé, nem közli a lemezek adatait, így nem tekinthető informatív értékűnek. A hanglemezismertetésnek világszerte vannak ugyanis normái, tessék ezeket figyelembe venni! Az irodalomtörténészek igényelte terjedelemnek felénél kevesebben következik *Magyar Nyelvészet 1977* címmel ötvennél több mű ismertetése, köztük sok az évkönyv, periódika, örvendetes viszont az egyébként alig hozzáférhető munkák nagy száma a bemutatottak között. Még e terjedelemnek is a felén olvasható a *Magyar néprajz 1977* c. összeállításban ötvennél kevesebb mű ismertetése.

Együttvéve mintegy 300 ismertetés található, négyötödük önálló publikációt mutat be. Ez sem teljes, az alkalomszerűen elővett évkönyvek és folyóiratok száma viszont túl kevés, és nem látszik, hogy átgondolták volna, mit vegyenek be. Sajnos, ez a megállapítás igen érvényes a néprajzi rovatra is. Az egyes ismertetések tudományos színvonala igen jó, higgadt. Ugyanakkor kevéssé vették figyelembe a szerzők azt, hogy külföld számára is írnak, ismeretterjesztő céllal. Sorozatkiadványoknál az előzményekre is kellett volna például utalni. Az sem szerencsés, hogy néhány ismertetést csak betűjelekkel írt alá szerzője. Itt is feltétlenül szükséges az, hogy mindenki tudja, kinek a véleményét olvasta. Bizonyos mértékig szűk a recenzensek gárdája, de ezt szerkesztési gondok indokolják, hiszen ilyen munkára jobb egy állandó gárdát toborozni. Ez hozzájárulhat az ismertetések szemléleti folytonosságához is, és a gyakorlat az *Ungarische Jahrbücher* mintaszerű hasonló (ám rövidebb) beszámolói óta mindig bevált.

Az is jó megoldás, hogy az egyes kutatási területek közti munkákat is ismertetik: az irodalomtörténetben középkori krónikákat, történelmi munkákat, művelődéstörténetkönyveket, hungarisztikai bibliográfiát, újlatin kézikönyvet, múlt századi politikai emlékiratot, a nemzetiségi kérdésről való áttekintést, filozófiatörténeti monográfiát, újságcikkeket, szórványmagyarok számára készült nyelvkönyvet, folyóirat antológiát, illetve repertóriumot, protestáns egyháztörténeti lexikont; a nyelvészetben és néprajzban is tág tudományterületet. Az azonban nevetséges, hogy ugyanazt a munkát két helyen is ismertetik. BÁLINT Sándor *Ünnepi kalendárium* c. munkáját a 147. lapon nyelvészek, a 185—186. lapokon folkloristák ismertetik. A *Hungarológiai Közlemények* 30—31. száma (joggal) nyelvészeti kiadványként a 157. lapon, a 32. szám (szintén joggal) néprajzi kiadványként a 190. lapon kerül bemutatásra (az irodalomtörténeti részben a többi, odaillő szám nem fordul elő). Ez is bizonyítja, hogy célszerűbb lenne az ismertetések koordinálása, legkivált a szerkesztő által. Talán az sem lenne rossz megoldás, ha az ismertetések több fejezetre oszlanának, két vagy több tudományhoz tartozó művek esetén pedig azokra külön-külön is kitekintő módon vagy utalással.

A kötet felét három tudományág 1977-es bibliográfiája teszi ki. Ezek között is a legnagyobb az irodalomtudományi, amelyet NÉMETH S. Katalin készített. Ez az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain évek óta szokásos bibliográfia beosztását követi. Mivel ott, az 1977. évi 4—6. számban már közölték az 1976-os bibliográfiát, az itt közölttel együtt voltaképpen folyamatos a bibliográfia. Az új bibliográfia némely megoldásában korszerűbb elődeinél, és jobb tájékozódást ad.

Új vállalkozás *A magyar nyelvre vonatkozó kutatások bibliográfiája, 1977*, amelyet MÁTÉ Jakab állított össze. A bibliográfiai rendszert részletesen bemutató előszó és rövidítésjegyzék alapos munka (igaz ugyan, hogy a 207—209. lapokon közölt irodalomtudományi rövidítésjegyzék sok helyen eltér a 298. laptól olvasható nyelvészeti rövidítésjegyzéktől, sőt a 332—333. lapokon a néprajzi rövidítésjegyzék ismét új sziglákat ad, ily módon egyetlen kötetben háromféle módon utalnak ugyanarra a folyóiratra), a beosztás is átgondolt, viszont a XII. rész („a nyelvtudomány és a néprajz határán") egy kicsit felesleges éppen ebben a kötetben, ahol önálló néprajzi bibliográfia is olvasható; a XVIII. fejezet („poétika, retorika, stilisztika") meg az irodalmi bibliográfiával kvadrál. Volta-

képpen az sem ártott volna, ha a bevezetésben legalább rövid tájékoztatást kaptunk volna arról, hol és milyen módon jelent meg ezt megelőzően legutóbb a magyar nyelvtudomány éves bibliográfiája.

A néprajzi bibliográfia kitaposott utat követ. Összeállítója, S. GÉMES Magda immár évek óta így teszi közzé a *Néprajzi Hírek* hasábjain a magyar néprajz éves könyvészeteit. Az itt olvasható 1977. évi anyag is megjelent már a *Néprajzi Hírek* VII (1978) 5—6. számaként. Itt a beosztás vázlata kétnyelvű (magyar—német), a források rövidítésének jegyzéke szinte nem is tér el egymástól. Nincs viszont útbaigazító bevezető a *Hungarológiai Értesítő* publikációjában. Ezután kihagyásokkal következik a *Néprajzi Hírek* bibliográfiája: a nemzetközi jellegű adatokat kihagyták, így a 880 tételből 434 maradt. Az átdolgozás során GÉMES Magda (ritka erény!) több apró hibát korrigált, és a tipográfia is átalakult az új követelményeknek megfelelően. Természetesen így is van némi átfedés e kötet többi bibliográfiájával.

Voltaképpen a három bibliográfia háromféle gondot vet fel, amelyek megoldása nem egyszerű. Indokoltnak látszik, hogy az irodalomtudományi bibliográfiát közölte a *Hungarológiai Értesítő*. Megoldandó az éves magyar nyelvtudományi bibliográfia ügye is. Annak meg már gyakorlata van, hogy a néprajzi bibliográfia megjelenik. Nem lehetne-e azonban valamilyen más megoldást találni, mint e háromféle tipográfiával közölt és nem koordinált bibliográfiát? Azután egy közös névmutató sem ártana, mivel ily módon a kutatók jobban tudnák használni az egész bibliográfiát. Nyomdatechnikailag annak sem lehet akadálya, hogy a bibliográfiában utaljanak arra, ha ugyanaz a kötet ismertetést is ad a felvett munkáról. Ha a néprajzi bibliográfia gyakorlatából indulunk ki, még azt a praktikus tanácsot is adhatnánk, hogy mivel a *Néprajzi Hírek* ugyanott (a KESz Sokszorosítójában) készül, ahol a *Hungarológiai Értesítő*, nem lenne-e egyszerűen költségkímélés, ha továbbfuttatott szedéssel több példány készülne a *Néprajzi Hírek* bibliográfiai számából, és ezt (esetleg új fedéllel) automatikusan megkapnák a *Hungarológiai Értesítő* címzettjei?

Számunkra fetétlenül szükséges, hogy legyen önálló éves néprajzi bibliográfiánk, ennek jobb koordinálása a hungarológiai bibliográfiával azonban idő-, munka- és nyomtatás-megtakarítást eredményezne. Gondolom, a nyelvtudományi bibliográfia is hasonló célokat szolgálhat. Az így felszabaduló energiát a koordinálásra és a szerkesztésre lehetne fordítani a *Hungarológiai Értesítő* esetében.

A kötet végén *A hungarológia hírei* címmel több hazai vagy külföldi tudományos eseményről olvashatunk, közte a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság* megalakulásáról is. Itt sajnálhatjuk, hogy a tisztikar névsora hiányzik. A bemutatott rendezvények széles körűek, bár biztos még többről lehetett volna beszámolni, és ez a következő években nyilván így is történik. *Műhelyek* címmel két témáról olvashatunk, köztük a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjáról is. Őszinte sajnálattal kell megállapítanom, hogy KÓSA László tájékoztatója hiányos, ill. pontatlan, főleg azt sajnálom, hogy a tájékozatlan olvasó úgy gondolhatja, hogy pl. a *Népköltészeti Szövegkataszter* vagy az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (1940-től!) a Kutatócsoport munkájaként jött volna létre.

A Társaság tagnévsorával ér véget a kiadvány. Itt olvasható az elnök, a hat alelnök, a három titkár, a 39 tagú végrehajtó bizottság és a 16 tiszteleti tag neve és lakcíme, valamint a hovatovább 500 tag neve. Örömmel nyugtázzuk, hogy nemcsak a „szürke" tagok között van külföldi és hazai magyar néprajzkutató. Az alelnökök között ugyan nincs néprajzkutató, a Végrehajtó Bizottság tagjai között azonban BALASSA Iván, FARAGÓ József, GUNDA Béla, KÓSA László, a tiszteleti tagok között az azóta elhunyt Kustaa VILKUNA kapott helyet.

Az 1981-es első Hungarológiai Kongresszus idejéig mintegy előkészítő jellegű a Társaság és a *Hungarológiai Értesítő* tevékenysége. Ennek megformálásához — amint fentebb jeleztük — néhány ponton e kiadvány szerkezetének és publikálásmódjának jobban koordinált voltára lenne szükség.

*

1980-ban megjelent a *Hungarológiai Értesítő* második kötete. Ez az 1978-as év anyagát tartalmazza, hasonló módon, ám változtatásokkal, mint az előző. Az első Hungarológiai kongresszusra jelent meg az 1981-es, III. évfolyam 1—2. száma, ez csak az 1979-es bibliográfiát hozza. Természetesen néhány apróbb megjegyzést itt is tehetnénk, legyen szabad most azonban csak azt leszögezni, hogy az *Értesítő* rendszeressé vált, ami rendkívül fontos eseménye a hungarológia regisztrálásának.

Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerkeszti: SCHEIBER Sándor. 1970—1980.

Dobos Ilona

Huszonkét évi hallgatás után 1970-ben jelent meg újra az *Évkönyv*, a magyarországi zsidóság legjelentősebb sajtóforuma, amely a zsidóság múltjával, jelenével és a magyar kultúrában betöltött szerepével foglalkozik. Szerkesztője SCHEIBER Sándor professzor, a hebraisztika nemzetközileg elismert szaktekintélye, az összehasonlító irodalomtörténet és folklór tudósa, akinek *Folklór és tárgytörténet* c. kétkötetes tanulmánygyűjteménye 1974-ben jelent meg először, és már újabb kiadást ért meg. Ez magyarázza, hogy az *Évkönyv* valamennyi számában találhatunk néhány folklór vonatkozású írást.

A folklorisztikai tanulmányok tematikája rendkívül változatos. Több írás foglalkozik a Biblia hatásával a magyar népköltészetre. Ezek időrendi sorrendben:

NAGY Ilona: *Biblikus tárgyú magyar eredetmondák.* (1970. 231—241.) A szerző eddigi munkásságának középpontjában az eredetmondák gyűjtése és katalogizálása áll. E helyütt 19 korábban publikálatlan mondát közöl saját gyűjtéséből. Ezekben a nép naiv magyarázatokat fűz emberek, állatok, növények vagy egyes tulajdonságok keletkezéséhez.

Magam ugyancsak foglalkoztam a *Biblia hatásával a magyar népköltészetre* (1975/76, 38—56.) A leggyakoribb Ádám és Éva emlegetése. Az eredetmondákon kívül nagy szerepet játszanak a lakodalom szokáskörében. A félnépi vőfély-rigmusokban, „lagzis dal"-okban legtöbbször Éva teremtését emlegetik. Találós kérdések gyakori szereplői. Végül Ádám és Éva napjához (dec. 24.) számtalan párválasztással kapcsolatos hiedelem fűződik. A mesékbe került az álmot fejtő ifjú József alakja (AaTh 725). A nagy erejű Sámson a Rákóczi-mondakörben támadt fel újra.

BÁLINT Sándor: *Sámson.* Mesetöredék. (1977/78. 11—17.) A Sámsonról szóló mesetöredéket Tombácz János (1901—1974) Szeged környéki mesemondó mondta el. (Bp. 1975. UMNGy XVII).

Tombácz gazdag képzelőerővel helyezte át a bibliai történetet paraszti környezetbe, a Tisza partjára. *Sámson*, a nagy erejű legény a szomszéd faluba jár szerelmeséhez. Kaput csináltatnak, hogy ne tudjon a faluba bemenni, de ő kitépi, és ezzel csépeli támadóit. Megnősül. A pandúrok lefényzelik a feleségét, aki levágja erejét rejtő dús haját. Megvakítják és befogják egy malomba őrölni. Szökni próbál, de sikertelenül, oroszlánketrecbe vetik. Eddig tart a történet, amelyet a mesemondó halála szakított meg.

A tanulmányok egy másik sora a zsidó vallásnak a magyar népéletre gyakorolt hatásával foglalkozik. DÁN Róbert két jelentős tanulmányt írt az erdélyi szombatosokról (I. 1971/72. 206—218.). ÜRMÖSY Sándor unitárius lelkész 1855-ben hosszabb időt töltött az Udvarhelyszék megyei Bözödújfaluban, ahol egy szombatos gyülekezet élt. A tapasztalatairól beszámoló kézirat az MTA kézirattárában található. A szekta tagjai a fiúgyermekeket körülmetélték. Eskövő után a nők haját levágták. Szellemi vezetőjük a rabbi, legnagyobb ünnepük a szombat volt. A szekta alapítója az 1600-as évek elején Péchi Simon földbirtokos volt, aki — a legenda szerint — beleszeretett egy Eszter nevű, szép zsidó lányba, és hatására alapította meg az új vallást.

Az erdélyi szombatosság vége. (II. 1973/74. 217—229.) A Kiegyezés után a szekta tagjai — 15 személy kivételével — beolvadtak a magyar zsidóságba. Vallási hagyományaik és szokásaik jórészt megegyeztek, ha nyelvük, történeti tudatuk, dalaik, táncaik el is tértek egymástól. 1939-ben a „kalákában maceszt sütő parasztlányok mögött már baljós előjelek mutatkoztak". 1941-ben saját és elszármazott családtagjaik részére be kellett szerezniük az árja származásukat igazoló iratokat. A mentesítő iratok 1944-ben már nem segítettek. A szombatos zsidók utolsó tagjai közül sokan koncentrációs táborokban végezték életüket.

Ebben a témakörben magam az ortodox zsidóság *híres papja*inak, az ún. „csodarabbik"-nak a zsidóságon túlmutató hatásával foglalkozom. Jelentőségük már életük folyamán is túlmutatott a zsidóság körén. Életbevágó kérdésekben tanácsadásért sűrűn kereste fel őket a keresztény lakosság is. Haláluk után évtizedekkel csodálatos történetek keringtek tetteikről. A zemplén megyei Bodrogkeresztúron az 1926-ban elhunyt Steiner Sáje csodarabbiról, a „szent pap"-ról pásztoroktól és halászoktól hallottam a legtöbb mondát. A mondakör a bölcs rabbikról szóló zsidó és a természetfeletti képességekkel rendelkező hősökhöz fűződő magyar mondák ötvözete.

Az irodalmi művek folklorisztikai vonatkozásaival két tanulmány foglalkozik.

DÖMÖTÖR Ákos: *Moldova György folklorizmusa.* (1975/76. 67—77.) DÖMÖTÖR — mint írja — a „túlélő régiség" szempontjából mutatja be „a hagyományos történetek újraalkotásának egyes törvényszerűségeit".

MOLDOVA paraszti és városi mondákat, meséket, vicceket, szólásokat, közmondásokat, szállóigéket olvaszt be átalakítva írásaiba. Beleszövi Szombathely alapítási mondáját, a csángó etnikum eredetmondáját. Egyik elbeszélésében a mestertolvaj jelenik meg (AaTh 1525). A „tarhonyát kapálni" kifejezés a rátótiádák változatait idézi.

SCHEIBER Sándor: *A zsidó folklór Újvári Péter írásaiban* (1979/80. 301—330.). Újvári Péter (1869—1931) zempléni származású író regényei és novellái a zsidó népélet számos folklorisztikus elemét tartalmazzák. Ezeket emeli ki és egészíti ki értékes adalékokkal SCHEIBER Sándor. A következőkben néhány olyan szokást és hidelmet említenék meg ezek közül, amelyek a magyar néphitben is ismertek.

Sok az azonosság az esküvői és temetési szokásokban: pl. sírás az esküvőn. Háttere a rossz szellemek megtévesztése. A pohártörés a Talmudig nyúlik vissza. Boriváskor nálunk is szokás, különösen „úri" társaságban. A halottas szokások közül: a vallásos zsidók még életükben elkészítették halottas ingüket. A haldoklót a földre fektetik. Ha halott van a háznál, a tükröt letakarják. Más hiedelmek: a gyermeket féltik a szemveréstől. Ha megbetegszik, öt-hat szem parazsat tesznek egy pohár vízbe, és azzal mosdatják arcát. Ha valaki beteg — akárcsak Szatmárban — megváltoztatják a nevét, hogy megtévesszék a „rosszak"-at. Mondák szólnak a halottak istentiszteletéről éjfélkor, ugyanezek országszerte ismertek.

Ezeken a témakörökön kívül más zsidó vonatkozású folklorisztikai írások is megjelentek az *Évkönyv* hasábjain.

EGYÜD Árpád: *A bolygó zsidó mondája a somogyi néphagyományban.* (1979/80. 126—143.) A Csodák könyvében (1858.) olvasható Ahasvérus, az örökké bolygó zsidó legendája. Szakrális kiadványok, az ún. Krisztus-legendák terjesztették, és ezért elsősorban a katolikus lakosság körében volt ismert. Somogyban a „sokadalmakon" — búcsúk, vásárok — lehetett megvásárolni a füzetket. A legenda terjesztésében nagy szerepük volt a somogyi „kódisoknak". A témát működvelő színjátszók is feldolgozták. A folklórizálódott változatok Asvérusról, Ahasvérűről vagy Dúsgazdagról beszélnek. EGYÜD néhány egyházi ponyvaeredetű monda után színielőadásokra való emlékezéseket is közöl.

BERGER István: *Szarajevói ladinó közmondások, szólások és magyar megfelelőik.* (1977/78. 49—55.) Jugoszláviában megjelent egy kiadvány, amely Bosznia és Hercegovina szefárd zsidóságának közmondásait gyűjti egybe. *(Proverbs and Sayings of the Sephardi Jews of Bosnia and Hercegovina.* Beograd, 1976.) A spanyol kiüzetés után itt telepedett meg a zsidóság egy része. A könyv 1187 ladinó nyelvű közmondást tartalmaz. Ezekből a szerző kiemeli azokat, amelyeknek a magyar nyelvben azonos vagy közeli párhuzamai megtalálhatók.

Helyszűke miatt a következőkben csupán röviden írok azokról az értékes tanulmányokról, amelyek a zsidó vallás, irodalom és mágia más ókori népekhez fűződő szálaival foglalkoznak. FODOR Sándor három tanulmányában ír a zsidó vallás arab mágiára gyakorolt hatásáról. *A zsoltárok felhasználása a zsidó és arab varázslásokban.* (1977/78. 135—143.) A vallásos szent könyvek — a Biblia, a Korán, a Védák könyve — mindenkor babonás tiszteletet váltottak ki a néptömegekből. A Biblia egyes részei bekerültek a zsidó és keresztény varázslásokba. Újabb arab források bevonásával a szerző a zsoltárok felhasználásáról ír az arab varázslásban. *Ádám könyve* egy zsidó mágikus mű újonnan felfedezett arab változata (1975/76. 79—92.). A szerzőnek Kairóban birtokába került egy varázskönyv, amelyet évszázadokkal előbb héberből fordítottak arabra. *Mózes botja az arab varázslásban* (1973/74. 155—177.). Mózes botja a Bibliában kígyóvá változik. Ezzel választja szét a Vörös-tengert és fakaszt vizet a sziklából. Arab legendák szólnak Mózes botjáról, amelynek nagy szerepe van a mágiában. „Hasznai" között szerepel, hogy segítségével vizet lehet fakasztani, és leszúrva a földbe gyümölcs terem rajta. A vízfakasztás és a száraz ág kivirágzása a magyar folklórban is ismert.

VARGYAS Péter: *Deuteronomium, 29: 23—26 és az asszír szerződésforma* (1977/78. 411—418.). Az ókori hettita és asszír nemzetközi szerződéseknek az ószövetségi szerződésformára gyakorolt hatását vizsgálja.

KOMORÓCZY Géza: *Egy óakkád irodalmi szöveg és az Énekek éneke* (1977/78. 235—239.). A szerző egy nemrég előkerült óakkád irodalmi szöveg alapján az Énekek éneke és a „szent nász" képzetkör kapcsolatát elemzi.

A népzenekutatók sok hasznos tudnivalót szerezhetnek SZABOLCSI Bence: *Világi énekes formák a középkori zsidó imakönyvekben* (1971/72. 40—42.) és FALVY Zoltán: *Zsidó muzsikosok a 13. sz-ban* (1977/78. 127—134.) c. tanulmányaiból.

A terjedelem szűkössége miatt nem ismertethettem valamennyi folklór vonatkozású cikket, de úgy gondolom, hogy az eddigiek is bizonyítják, hogy az *Évkönyv* a magyarországi folklórkutatás jelentős fóruma.

Kárpáti Kalendárium '80. Kárpáti Kiadó. Ungvár, 1979. 144 l.

Zachar József

Immár 24. alkalommal veheti kezébe a Szovjet-Ukrajnához tartozó Kárpátalján élő mintegy 168 000 magyar a *Kárpáti Kalendáriumot*. A gondozást hagyományosan az Ungváron (Uzshorod) működő Kárpáti Kiadó vállalta, és a példányszám a korábbiakhoz hasonlóan 15 000. A legújabb kötetet NAJPÁVER Kamil és FEJES János állította össze.

A *Kárpáti Kalendárium* ezúttal is átfogja az olvasók érdeklődésére számot tartó legkülönbözőbb területeket. Az e tájon ukránokkal és más nemzetiségűekkel együtt élő magyarok népi kultúráját több, színvonalas cikk idézi fel. Pavlo FEDAKA a tárgyi néprajzi emlékek közül a népi építészetben korábban igen elterjedt és még ma is előforduló hosszú parasztházakat ismerteti. Ezek elsősorban Ökörmező (Mizshirja) környékén voltak gyakoriak, de feltűntek Volócnál (Volovec), Szolyvánál (Szvaljavo), Rahónál (Rahov) és részben Técső (Tyacsevo), Huszt (Huszt), Ilosva (Irsava) és Munkács (Mukacsevo) táján is.

A hosszú parasztházak jellegzetessége a lakóház és a gazdasági építmény egy tető alatti egyesítése. Ez a zord időjárási viszonyok hatására alakult ki, és az állatállomány sikeresebb megvédésén túl elsődlegesen azzal az előnnyel járt, hogy az állatok gondozásához nem kellett kilépni az épületből. Ennek megfelelően a hosszú ház lakószobából, estleg konyhából, továbbá pitvarból, tornácból, kamrából, ehhez csatlakozó istállóból és szénapajtából áll. A kötőanyag nélküli kőalapzaton álló faházak vízszintes gerendafalait a hegyvidéken borítatlanul hagyják, míg a sík területeken agyaggal tapasztják. A hosszú faházat zsúpfedél borítja.

ANTONIK Katalin a nagyberegi (Bereg) Lenin Kolhoz kézimunkacsoportjának vezetője, a beregi népi hímzések, varrottasok, szőttesek továbbéléséről ír. Felidézi a keresztszemes varrást, a szedett szőttest, csomózott rojtozást. Ismerteti, hogyan ápolják a hagyományt, fejlesztik tovább a régi mintákat és gondoskodnak az utánpótlásról Nagyberegen, Kigyóson (Zmijivka) és Újfalun (Nove Szelo). A tárgyi népművészet egyik ifjú mesterét, a kigyósi Derceni Ibolyát önálló cikkben mutatja be ERDÉLYI Gábor. A népművészeti motívumok alkalmazott grafikai továbbélésére hívja fel a figyelmet DALMAY Árpád, szépen illusztrált írásában.

A népzene területére Vaszil POLJAK vezeti el az olvasót. Írásában a Pallóban (Pavlovo) működő népi citeraegyüttest mutatja be. Ezt az együttest tíz évvel ezelőtt családi trióként Kerek Ferenc, a helyi kultúrház igazgatója hozta létre. Hamarosan egyre újabbak csatlakoztak hozzá, és ma már huszonöten zenélnek együtt.

A régi hangszerek felkutatása átvezet bennünket a helytörténeti emlékek, a korábbi életmódot őrző tárgyak gyűjtéséhez, rendszerezéséhez és kiállításához. Ezt a folyamatot Ivan FAZEKAS a Bábakuton (Babicsi) megszületett helyi emlékmúzeum példáján érzékelteti.

A népművészeti hagyományokat ápoló tehetségek felkutatásában és pártfogásában részt vállalt a kárpátaljai magyar lakosság napilapjának, a 37 000 példányban megjelenő Kárpáti Igaz szónak a szerkesztősége. BALLA László szerkesztő számol be arról, miként alakult meg a magyar népdalt népszerűsítő olvasói énekkar, a népköltészet legjobb hagyományaira építő József Attila Irodalmi Stúdió, továbbá az újságíró-szakkör, a munkás- és parasztlevelezői hálózat.

A *Kárpáti Kalendárium* ez évi kötete is az egymással élő népek testvériségének szellemét sugározza. Ennek megfelelően az egyes kultúrák egymásrahatását, Kárpátalja, a Kelet-szlovákiai Kerület, a magyarországi Szabolcs-Szatmár megye és a romániai Szatmár (Satu Mare) megye kulturális együttműködését, egymás értékeinek kölcsönös megbecsülését hangsúlyozza VAS István.

SZABAD Géza írása HERMAN Ottó születésének 145. évfordulóján felidézi gazdag életpályáját. VÁRADI-STERNBERG János Kárpátalja múltjának és népéletének lelkes kutatóját, SAS Andort mutatja be. Ismerteti a kutatói pályát, és kiemeli a munkácsi Schönborn-uradalommal kapcsolatos, az állattenyésztő, fakitermelő, növénytermesztő, bor- és szesztermelő, timsógyártó és hamuzsírkészítő tevékenységet részletező publikációkat.

A természeti adottságainál fogva alapvetően még mindig mezőgazdasági vidék mai kolhoz-hétköznapjairól is több írás szól. FAZEKAS Elemér Beregszászba (Berehovo), BALOGH Balázs Volócra és Ökörmezőre vezeti el az olvasót. Az ipari üzemek közül Ivan FIL a Perecsényben (Perecsin) működő falepárlót mutatja be.

Tanulmányok Budapest múltjából XXI. kötet. A Budapesti Történeti Múzeum Várostörténeti Évkönyve. Szerkesztette: KABA Melinda. Budapest, 1979. 436 l.

Létay Miklós

Sajnálatosan hosszú szünet után, 1979 végén új kötettel gyarapodott a Budapesti Történeti Múzeum évkönyveinek sora. A korábbiakhoz hasonlóan, a legújabb számban is több tanulmány tarthat számot az etnográfia művelőinek érdeklődésére.

KUBINYI András: *A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458—1526 közti időre)* megállapítja, hogy a városi rend kialakulása szempontjából éppen a legfontosabb tényező, az országgyűléseken való részvétel volt a legkevésbé szilárd elem. A magyar városi rend a feudális erők nyomása miatt nehezen tudta kiharcolni rendi szabadságjogait, ebben sok hasonlóság mutatkozott a cseh és lengyel városi rend fejlődésével.

BÁCSKAI Vera: *Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735—1830)* című dolgozata a katolikus, majd 1878-tól az evangélikus, 1808-tól pedig a református egyház anyakönyveit is felhasználva 4449 házasságra lépett pár foglalkozás, kor, vallás és származási hely szerinti megoszlását elemzi. Az adatokból — többek között — kitűnik, hogy a tárgyalt időszakban a vőlegények kb. egynegyede volt pesti születésű. Míg a XVIII. században a párválasztások általában az azonos foglalkozásúak között történtek, a XIX. század elején jóval gyakoribb az eltérő foglalkozásúak, de azonos gazdasági-társadalmi szinten levők házassága. A férfiak 28—29, a nők 23—24 éves korban kötöttek házasságot. Legkorábban az őstermelők és a bérből élő férfiak nősültek.

GÁL Éva írásának témája *Óbuda topográfiája a XVII. század végétől a XIX. század közepéig.* A szerző szerint Óbuda történeti topográfiájának meghatározó vonása a csaknem kétezer éves települési folytonosság. A XVIII—XIX. századi házak középkori alapokra, a középkori épületek viszont igen sok esetben római kori falakra épültek. Az úthálózatról ugyanez mondható el. Óbuda külterületének határa a XVI. századtól a XIX. század derekáig változatlan maradt, a belterület viszont a XVIII. században alaposan megnőtt a nagyszabású telepítések révén. A jobbágyok és zsellérek a beltelkeken utcára néző vályogházakat építettek, amelyek mögött zöldséget, gyümölcsöt termesztettek, baromfit tartottak. A jelentősebb urasági, egyházi és községi források áttekintése után számos példa bizonyítja a régi utca- és dűlőnevek információgazdagságát.

LÉTAY Miklós: *Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848—1945)* című leírásának most megjelent első részében *(Munkahely és termelés)* a betelepített német parasztok mezőgazdasági termelését próbálja összefoglalni a hanyatlás időszakában. A szántóföldi növénytermesztés tárgyalása után a legfontosabb gazdálkodási ág, a szőlőművelés, majd a kertészet, az állattartás bemutatása következik. E témákhoz kapcsolódóan a szerző kitér a piacozásra, a fuvarozásra, a bérmunkára is.

GERELYES Ibolya: *Török hagyatéki összeírások mint kultúrtörténeti források* értékére mutat rá. A török birodalomban — így a magyar hódoltság területén is — a pénzügyigazgatás mindenkor részletes jegyzéket készített a gazdátlanul maradt egyéni javakról. Ezek révén az anyagi kultúra legkülönbözőbb szektorai tárulnak fel, s lehetőség nyílik az életmód rekonstruálására. A dolgozat példaként mutatja be és elemzi egy Budán működött, damaszkuszi származású gyertyaöntő mester hagyatékát.

ENDREI Walter: *Óbuda ipari létesítményei (1690—1850)* című tanulmánya először a helybeli földművelésre épült élelmiszeripart taglalja, amelyen belül a malmok játszották a főszerepet. Népi előzmények nélkül, kamarai kezdeményezésre alakult ki a textilipar, Óbuda iparának máig virágzó ága. A nyersanyag helyben való előfordulása ellenére a téglavetők csak a XIX. században szaporodtak el. Említésre méltó üzem volt még a török idők óta működtetett lőpormalom. A XIX. század első felében keletkezett, de csak később fejlődött fel a bőripar és a hajógyár.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IV. 22. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

81.9576 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII. 1981 Nr. 4.

Ismertetések — Book Reviews

Társadalomnéprajz — Studies of rural and urban societies

H a n n, C. M.: Tázlár: a village in Hungary *(Jávor Kata)*; — T o m m i l a, Päiviö — Ismo H e e r v ä (szerk.): Muuttuva kylä *(Voigt Vilmos)*; — S z á n t ó Miklós (szerk.): Tanulmányok az életmódról *(Harcsa István)*; — K o v á c s, L. Martin: Ethnic Canadians: Culture and Education *(Fejős Zoltán)*; — B o l l a Ilona, C s i z m a d i a Andor, D e g r é Alajos, H o r v á t h Pál: Tanulmányok a falusi közösségekről *(Tagányi Zoltán)*

Anyagi kultúra — Material culture

T a k á c s Lajos: Iparságazdálkodásunk emlékei *(Balogh István)*; — F e n t o n, Alexander: Scottish country life *(Balassa Iván)*; — Tools and Tillage III : 4 *(Balassa Iván)*; — Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 1. *(Füzes Endre)*; — H o l l Imre: Sarvaly középkori lakóházai. P a r á d i Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi *(H. Csukás Györgyi)*; — K o v a l o v s z k i Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon *(Füzes Endre)*; — B e d a l, Konrad: Historische Hausforschung. Uő.: Ländliche Stände bauten des 15. bis 17. Jahrhunderts in Holstein und im ländlichen Schleswig. Uő.: Hallenhäuser und Längsscheunen des 18. und 19. Jahrhunderts *(Füzes Endre)*; — B. S e r g ő Erzsébet: Pentelei női viselet *(N. Fülöp Katalin)*

Népművészet — Folk Art

Az orosz népművészet szovjet szakirodalmának áttekintése 1968–1979 *(I. I. Sangina)*; — D u n ă r e, Nicolae: Ornamentică tradiţională comparată *(Földesné Györgyi Erzsébet)*

Egyéb — Varia

Új Magyar Tájszótár. I. kötet, A—D *(Takács Lajos)*; — Hungarológiai Értesítő I *(Voigt Vilmos)*; — Évkönyv, 1970—1980 *(Dobos Ilona)*; — Kárpáti Kalendárium '80 *(Zachar József)*; — Tanulmányok Budapest múltjából XXI. kötet *(Létay Miklós)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368) Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCII. 1981 4.

CONTENTS

Articles

Voigt, Vilmos: "In the Garden of Love". Approaches to the analysis of the development and poetic characteristics of lyric folk song texts. Part III. 513
Balassa, Iván: Der Vorschnitter (Führer des Schnittertrupps) 533

Discussion and Debate

Szegedy-Maszák, Mihály and *Kósa, László:* Two more opinions about the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia 549

Personalia

Voigt, Vilmos: Sixtieth birthday of Imre Katona (with a bibliography) 557
Molnár, Balázs: Márton Dorogi, 1911—1980 (with a bibliography) 568
Ikvai, Nándor: Márton Tarisznyás, 1927—1980 (with a bibliography) 571
Balassa, Iván: Mihály Nyárády, 1889—1980 574
Rév, Mária: Erna Vasilevna Pomeranceva, 1899—1980 577
K. J.: Hilkka Vilppula 1913—1980 578

Chronicle

Kríza, Ildikó: Honorary degree conferred on Tekla Dömötör at Bergen University .. 579
Barabás, Jenő: „From Ancient Societies to Civilisations" — first standing exhibition in the new building of the Ethnographical Museum, Budapest 579
Kodolányi, János Jr.: Ethnography at the Vth International Fennougric Congress, Turku, 20—27 August, 1980 582
Krupa, András: IInd International Ethnographic Conference on Research among National Minorities. Békéscsaba, 30 September — 2 October, 1980 585
Niedermüller, Péter: Meeting of the International Commission for Ethnographic Research in the Carpathians and in the Balkan, Smolenice, 27—31 Oktober, 1980 588
Kríza, Ildikó: „Hungarian Folk Culture in America". Symposium in Pittsburgh, 15—16 April, 1980 589
Voigt, Vilmos: „Oral Tradition and Culture, Literature, Texts". Conference in Urbino, 21—25 July, 1980 590
Balassa, Iván: 25 years of the International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements 592
M. Kozár, Mária: 40 years of the Chair for Ethnography at Ljubljana University 595
Fromm, Annette B.: Activities of the ethnographic museums' international organisation (ICME) 596
Niedermüller, Péter: „Folklorismus-Bulletin" 598

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 599